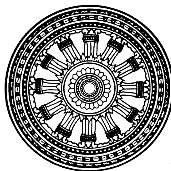
พจนานุกรมพุทธศาสน์
ฉบับประมวลศัพท์

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

งานบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน (บุญอัฏฐะ)

อุทิศให้

นายกอง ศรีสมุทร *และ* **นางพูล ศรีสมุทร**

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์

ISBN 974-575-029-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๒ ๑,๕๐๐ เล่ม
– งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗ *(เพิ่มศัพท์และปรับปรุง)* ๙,๔๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๘ *(เพิ่มภาคผนวก)* ๕,๐๐๐ เล่ม
– พิมพ์ถวายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย "ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสน์"
พิมพ์ครั้งที่ ๔–๙ พ.ศ. ๒๕๓๑–๒๕๔๓ ๓๑,๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ *(จัดเรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)*
ขนาดตัวอักษรธรรมดา ๕,๐๐๐ เล่ม และขนาดตัวอักษรใหญ่ ๕,๐๐๐ เล่ม ๑๐,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, ๑๒ - กรกฎาคม - พฤศจิกายน ๒๕๕๑ *(ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)* ๓๐,๖๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, ๑๔ - กันยายน – ธันวาคม ๒๕๕๒ *(ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/เสริม)* ๘,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ - ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๕๓ *(ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุติ)*

พิมพ์ครั้งที่ ๓๒ - - (ช่วงแทรกพิเศษ ท้ายปี ๖๐: เพิ่ม ๕๐ หน้า) - กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑ ๑,๐๐๐ เล่ม
– ในงานบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน (บุญอัฏฐะ) อุทิศให้ นายกอง ศรีสมุทร และนางพูล ศรีสมุทร

พิมพ์ที่

อนุโมทนา

ณ วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑ และ ๑-๒-๓ มีนาคม ๒๕๖๑ ที่บ้านหนองกก ตำบลบัวหุ่ง อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ จะมีงานบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน (บุญอัฏฐะ) อุทิศให้ **นายกอง ศรีสมุทร** และ **นางพูล ศรีสมุทร** ในการนี้ อาจารย์ประสิทธิ์ ศรีสมุทร ได้แจ้งบุญเจตนาว่าจะจัดพิมพ์หนังสือ ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** เพื่อเป็นอนุสรณ์ และเป็นการอุทิศกุศลแก่ท่านผู้ล่วงลับด้วยธรรมทาน โดยแจกมอบแก่พุทธบริษัทญาติมิตรประชาชน ให้เกิดผลเป็นประโยชน์ทางธรรมทางปัญญากว้างขวางออกไป

ประจวบเป็นจังหวะพอดีที่หนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* เพิ่งมีการปรับปรุงเพิ่มเติมเสร็จใหม่ๆ มีเนื้อหาเพิ่มขึ้นอีก ๕๐ หน้า จึงถือว่าธรรมทานครั้งนี้เป็นการบำเพ็ญประโยชน์ในการเจริญปัญญาเพิ่มขึ้นอีกด้วย

การบำเพ็ญธรรมทานนั้น เป็นยอดของทาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญว่า การให้ธรรมะชนะการให้ทั้งปวง และเป็นการบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ประชาชนอย่างเป็นแก่นสาร จึงเหมาะแท้ที่จะเป็นบุญกิริยา ในการแสดงกตัญญูกตเวทิตาแด่ท่านผู้เป็นบุพการี

ขออนุโมทนากุศลจริยาของอาจารย์ประสิทธิ์ ศรีสมุทร ในการบำเพ็ญธรรมทานครั้งนี้ ด้วยความมีน้ำใจระลึกถึงบุพการี และตั้งใจบำเพ็ญประโยชน์สุขที่เป็นแก่นสารแก่ประชาชน ให้เกิดผลในทางสร้างสรรค์แก่ชีวิตและสังคม

ขอบุญกิริยาที่ได้บำเพ็ญ จงอำนวยสุขสมบัติแก่ **นายกอง ศรีสมุทร** และ **นางพูล ศรีสมุทร** และอำนวยจตุรพิธพรแก่ครอบครัวลูกหลาน ให้เจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมและความสุขเกษมศานติ์ ตลอดกาลยืนนาน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑ ธันวาคม ๒๕๖๐

คำชี้แจง

(งานแทรกพิเศษ ท้ายปี ๒๕๖๐ - พิมพ์ครั้งที่ ๓๑)

หนังสือ ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** นี้ ตามที่กะการไว้ หลังจาก "ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑" ในกลางปี ๒๕๕๑ จะมีการชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และช่วงที่ ๓ ตามมาอีก แต่จนบัดนี้เวลาผ่านไปเกือบ ๑๐ ปี ยังไม่มีโอกาสทำอะไรให้ก้าวต่อไป ทั้งนี้เหตุสำคัญคือระยะเวลายาวนานที่ล่วงมาและข้างหน้าต่อไปแทบทั้งสิ้น ต้องยกให้แก่งานตรวจจัดหนังสือ ***ตามพระใหม่ไปเรียนธรรม*** ซึ่งมี ๖๐ ตอน ที่ตกลงไว้ว่าจะพิมพ์ในงานปลงศพพระครูสังฆรักษ์ (ฉาย ปญฺญาปทีโป) อันเท่ากับเป็นเงื่อนไขให้ต้องทำหนังสือ ***ตามพระใหม่ฯ*** นั้นให้เสร็จ จึงจะปลงศพได้ และต้องยกเวลาแทบทั้งสิ้นให้แก่งานนั้น แต่ถึงบัดนี้ หนังสือ ***ตามพระใหม่ฯ*** เพิ่งเสร็จไปได้ ๒๗ ใน ๖๐ ตอน ทำให้มองไปว่ากว่างานหนังสือ ***ตามพระใหม่ฯ*** นั้นจะเสร็จ อาจไม่มีโอกาสเหลือที่จะทำหนังสือใดได้อีก

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงตกลงเบียดแบ่งแย่งเวลาจากงานหนังสือ ***ตามพระใหม่ฯ*** ออกมาชำระเพิ่มเติม ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** นี้ โดยขอแต่น้อยให้สั้นที่สุด มุ่งไปที่ศัพท์ในระดับพื้นฐานที่ตกหล่น และคำสามัญบางแห่งที่น่าจะเสริมให้ชัดยิ่งขึ้น

ทั้งที่คิดไว้ว่าจะใช้เวลาให้น้อยที่สุด แต่กว่าจะปิดงานเบียดแทรกนี้ได้ ก็ใช้เวลาถึง ๒ เดือน โดยได้ยกหัวศัพท์ภาษาไทยทิ้งไปประมาณ ๒๕ คำ (เดิมทีนั้น ทำพจนานุกรมนี้เพื่อความรู้เบื้องต้นในระดับนักธรรม จึงรับคำภาษาไทยเก่าๆ ที่มีในหนังสือเรียนนักธรรมเข้ามาด้วย แต่เมื่องานขยายขอบเขตออกไป ก็รักษาไว้เฉพาะคำพระและศัพท์พระธรรมวินัย) มีคำศัพท์เพิ่มใหม่ ๖๕ คำ คำเก่าที่ขัดเกลาหรือขยายความราว ๑๕๐ คำ รวมมีเนื้อหนังสือเพิ่มขึ้น ๕๐ หน้า

ดังที่กล่าวแล้ว การชำระเพิ่มเติม ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** คราวนี้ เป็นงานแทรกพิเศษกระชั้นชิด ที่เบียดแบ่งแย่งเวลาจากงานปัจจุบัน แต่นี้ไปเบื้องหน้า ถ้าโอกาสจะพึงเกิดมี คงจะได้มีการชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และช่วงที่ ๓ ตามที่กะการไว้นานแล้วนั้นต่อไป

ระหว่างที่งานดำเนินไป พระครูสังฆวิจารณ์ (พงศธรณ์ เกตุญาโณ) นอกจากทำการติดต่อสื่อสารที่จำเป็นให้แล้ว อาศัยสายตาที่ดี ยังได้ช่วยอ่านช่วยบอกที่พิมพ์เผลอพลาดตกหล่น ช่วยให้แก้ไขได้เรียบร้อยมากแห่ง ขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่ง ในช่วงเวลา ๓-๔ ปีที่ผ่านมานี้ ขณะที่อยู่ห่างไกลและโดยไม่ทันรู้ตัว จู่ๆ ญาติโยมผู้ศรัทธาที่พบเฉพาะหน้า ก็บอกแจ้งถวายทุนพิมพ์พจนานุกรมนี้บ้าง ทำประโยชน์อื่นบ้าง ในการพิมพ์ครั้งพิเศษนี้ โยมที่เก็บเงินเหล่านี้ไว้ก็จะได้หมดภาระในการรักษา โดยยกเงินทั้งหมดนั้นมาใช้พิมพ์หนังสือคราวนี้ในชื่อว่า "ทุนประเดิม" และขออนุโมทนาทุกท่านไว้ ณ ที่นี้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑ ธันวาคม ๒๕๖๐

บันทึกนำ – พิมพ์ครั้งที่ ๑๑

(ฉบับ "ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑")

หนังสือนี้เกิดขึ้น ๒๙ ปีมาแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ เดิมทีนั้นมุ่งให้เป็นงานสำหรับใช้ไปพลาง โดยพักงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ ไว้ก่อน (มีความเป็นมาดังได้เล่าไว้ต่างหาก) และเป็นงานเร่งด่วนเฉพาะหน้า เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ทำไว้เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐาน สำหรับผู้เรียนนักธรรม และผู้แรกศึกษา จึงตั้งชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* พร้อมกับหวังว่าจะหาโอกาสปรับปรุงและเพิ่มเติมต่อไป

บัดนี้ งานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มแต่ปี ๒๕๐๖ ซึ่งพักไว้ ได้กลายเป็นพับไปแล้ว ส่วน ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** นี้ (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ.๒๕๒๗ เพื่อเข้าชุดกับ ***พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*** ที่ได้เกิดขึ้นก่อนตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๑๘) ยังเป็นเพียงข้อมูลพื้นฐานอยู่อย่างเดิม จนกระทั่งต้นปีที่แล้ว เดือนมกราคม พ.ศ.๒๕๕๐ ผ่านเวลามา ๒๘ ปี บังเอิญผู้เรียบเรียงเกิดมีโรคแทรกที่ค่อนข้างยืดเยื้อ ก็เลยได้มีเวลาและโอกาสหันไปรื้อฟื้นงานเพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ แต่กระนั้น ก็กลายเป็นงานยืดเยื้อ มีงานอื่นมาแย่งเวลาไปเสียมาก ถึงขณะนี้ ๑ ปีครึ่ง จึงยุติที่จะพิมพ์เผยแพร่ไปคราวหนึ่งก่อน

งานปรับปรุงและเพิ่มเติมนี้ ในที่นี้ เรียกว่า **การชำระ–เพิ่มเติม** เป็นงานใหญ่ ยากจะทำให้เต็มตามต้องการ จึงได้แบ่งงานนั้นเป็น ๓ ช่วง ดังนี้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่รีบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา (เลือกทำเฉพาะคำที่ไม่ซับซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้ได้มีน้ำใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตก จุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายศัพท์ทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดงความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้นๆ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกันและทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคัมภีร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

บัดนี้ ถือว่าเสร็จงาน ***ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑*** เนื้อหนังสือขยายจากเดิมเพิ่มขึ้น ๒๐๔ หน้า (จาก ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า) มีศัพท์ที่ปรับแก้เพิ่มเติมประมาณ ๑,๑๐๐ คำ แต่พร้อมกับที่มีศัพท์และคำอธิบายเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ก็เกิดความไม่สมดุลขึ้น เพราะว่า ในขณะที่ศัพท์เพิ่มใหม่ และศัพท์ที่ปรับปรุง (เช่น ปริตร, ภาณยักษ์, มานะ) มีคำอธิบายยืดยาว ดังจะเป็นสารานุกรม แต่คำเก่าที่มีอยู่เดิมส่วนใหญ่มีคำอธิบายสั้นนิดเดียว

ทั้งนี้ ขอให้ถือว่าคงใช้ต่อไปพลางก่อน และให้ความเรียบร้อยราบรื่นเป็นเรื่องของ***การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒*** และ ***ช่วงที่ ๓*** ที่อาจจะมีข้างหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑

บันทึกเสริม

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่ ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้พิมพ์เสร็จออกมาเผยแพร่เมื่อเดือน มิ.ย. - ก.ค. ๒๕๕๑ เวลาผ่านไปรวดเร็ว ถึงบัดนี้ปีเศษแล้ว ระหว่างนี้ บางท่านผู้ใฝ่ศึกษา มีฉันทะแรงกล้า พร้อมด้วยความมีน้ำใจเกื้อหนุน ได้ตั้งใจอ่านตลอดเล่มโดยละเอียด และเก็บรวมคำผิดคลาดเคลื่อน ตก และเกิน เป็นต้น แล้วส่งมาให้ ฝ่ายท่านที่ขออนุญาตพิมพ์รายล่าสุด เมื่อทราบเรื่องนี้ ก็อยากจะพิมพ์ฉบับที่ได้แก้ไขข้อผิดเหล่านั้นแล้ว จึงขอร้องและเร่งมา แต่ทางด้านผู้เรียบเรียงหนังสือนี้เอง นอกจากงานอื่นบีบรัดแล้ว ก็อยู่ในระยะอาพาธขั้นรุนแรงต่อเนื่อง เรื่องจึงยืดเยื้อเรื่อยมา แต่ในที่สุด เมื่อวานนี้เอง ได้โอกาสทำงานนี้ จึงยกต้นฉบับพจนานุกรมขึ้นมาแก้ไขจนเสร็จสิ้นไปในวันเดียว และวันนี้จึงเตรียมฝากส่งต้นฉบับนั้นให้แก่ท่านที่ขอพิมพ์ แล้วแต่จะไปดำเนินการกันเองให้เกิดประโยชน์ต่อไป

ท่านที่ส่งบัญชีคำควรแก้มาให้ ที่ได้ใช้งานเมื่อวานนี้ มี ๓ ท่าน เรียงตามลำดับเวลาที่บัญชีมาถึง คือ พระมหานิยม สีลสํวโร แห่งมหาจุฬาอาศรม คุณพันธุ์รพี นพรัมภา และคุณจิรประภา เดชะอำไพ (ส่งผ่านทางพระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ พระการุณย์ กุสลนนฺโท และคุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ ตามลำดับ)

ตามบัญชีของพระมหานิยม สีลสํวโร ซึ่งมีทั้งแก้คำผิด ตัดคำเกิน ปรับคำเดียวกันในต่างที่ให้ตรงกัน เป็นต้น นับได้ ๕๕ แห่ง เห็นได้ว่าท่านทำงานด้วยความใส่ใจและละเอียดลออมาก นอกจากนั้น ในฐานะที่เป็นพระเปรียญผู้มีทั้งฐานและประสบการณ์ด้านปริยัติ ยังมีข้อเสนอหลายอย่างที่เป็นประโยชน์ เช่น เสนอเพิ่มคำ (เพื่อเป็นศัพท์ตั้ง) มา ๑๗ คำ และขอให้ใส่คำแปลไทยสำหรับข้อความบาลีบางแห่ง (เพื่อให้ผู้ค้นคว้าที่ไม่รู้บาลีสามารถเข้าใจได้ด้วย) แต่เรื่องนี้ ดังที่บอกกล่าวไว้แล้ว จะต้องรอไว้ทำในการ "**ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒**" (คราวนี้ต้องให้จำนวนหน้าคงอยู่เท่าเดิม)

บัญชีของคุณพันธุ์รพี นพรัมภา มีคำที่ได้แก้ ซึ่งไม่ซ้ำกับของพระมหานิยม สีลสํวโร นับได้ ๓๕ แห่ง กับการเว้นวรรคหลังตัวเลข และหลัง พ.ศ. หลัง ค.ศ. อีก ๓๐ แห่ง

พอมาถึงบัญชีของคุณจิรประภา เดชะอำไพ ปรากฏว่า คำผิดที่พบแทบทั้งหมดซ้ำกับ ๒ บัญชีแรก ส่วนที่ไม่ซ้ำ ก็ได้แก้ไป แต่ได้ประโยชน์มากที่ทำให้มั่นใจว่าน่าจะแทบไม่มีคำผิดเหลืออยู่ในพจนานุกรมนี้

ขออนุโมทนาเจ้าของบัญชีข้อพึงแก้ ทั้ง ๓ ท่านไว้ ณ ที่นี้ เป็นอย่างยิ่ง (ข้อพึงแก้ที่ผู้เรียบเรียงเองบังเอิญพบ และที่ได้รับคำบอกแจ้งแหล่งอื่นบางแห่ง ก็ได้ถือโอกาสปรับแก้เติมไปด้วยอีกเกิน ๒๐ แห่ง)

ดังได้เล่าไว้ในบันทึกนำครั้งที่แล้วว่า ผู้เรียบเรียงเองยังไม่ได้อ่าน-ตรวจตลอดเล่มพจนานุกรมนี้เลย และได้จัดเอางานส่วนนี้รวมไว้ในการ "**ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒**" ที่จะมีภายหน้า แต่ครั้นได้บัญชีคำพึงแก้จากสามท่านนี้แล้ว ก็คิดว่าตนคงไม่จำเป็นต้องทำงานนี้อีก สามารถตัดงานอ่าน-ตรวจตลอดเล่มนั้นออกไปได้เลย และมีความเป็นไปได้มากว่า งาน ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** อาจจะต้องตัดตอนจบลงเพียงในระดับนี้ เพราะมีความเป็นไปได้น้อยอย่างยิ่งที่ผู้เรียบเรียงจะมีโอกาสเหลือพอที่จะทำงานนั้น

หวังว่า งานเสริมการ "**ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑**" นี้ คงจะช่วยให้ผู้ศึกษาค้นคว้าได้รับประโยชน์จาก ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** ใกล้เต็มคุณค่ายิ่งขึ้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๙ กันยายน ๒๕๕๒

ความเป็นมา

ในการ "ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑": ม.ค. ๒๕๕๐ - มิ.ย. ๒๕๕๑

ก) งานในโครงการ ชะงัก–หายไป

ย้อนหลังไปถึง พ.ศ.๒๕๐๖ เมื่อหนังสือ *Student's Thai–Pali–English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ เสร็จแล้ว ผู้จัดทำหนังสือนี้ ก็ได้เริ่มงานพจนานุกรมพระพุทธศาสนา

งานค้างที่ ๑: เริ่มแรก คิดจะทำพจนานุกรมพระพุทธศาสนาเชิงสารานุกรม ฉบับที่ค่อนข้างสมบูรณ์เลยทีเดียว มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยเขียนแยกเป็น ๒ คอลัมน์ ซ้าย-พากย์ไทย และ ขวา-พากย์อังกฤษ เริ่ม ๒๙ ก.ย. ๒๕๐๖ ถึง ๑๒ พ.ย. ๒๕๐๗ จบอักษร "**บ**" (ยังค้างชำระบางคำ) ต้องเข้ารับงานที่มหาจุฬาฯ แล้วยุ่งกับงานที่นั่น จนงานพจนานุกรมชะงักแล้วหยุดไปเลย

งานค้างที่ ๒: เมื่อเห็นว่ายากจะมีโอกาสทำงานค้างนั้นต่อ จึงคิดใหม่ว่าจะทำฉบับที่มีเพียงพากย์ไทย อย่างย่นย่อ โดยมีภาษาอังกฤษเฉพาะคำแปลศัพท์ใส่วงเล็บห้อยท้ายไว้ แล้วเริ่มงานใน พ.ศ.---- แต่งานที่มหาจุฬาฯ มาก พอทำจบ "**ต**" ก็ต้องหยุด (ต้นฉบับงานชุดนี้ทั้งหมดหายไปแล้ว)

(ระหว่างนั้น ในปี ๒๕๑๕ โดยคำนิมนต์ของท่านเจ้าคุณเทพกิตติโสภณ ครั้งยังเป็นพระมหาสมบูรณ์ สมฺปุณฺโณ ตกลงทำประมวลหมวดธรรมออกมาใช้กันไปพลางก่อน ทำให้เกิด***พจนานุกรมพุทธศาสตร์*** *[ต่อมาเติมคำว่า* ***ประมวลธรรม]*** เสร็จเป็นเล่ม ใน พ.ศ. ๒๕๑๘)

งานค้างที่ ๓: ใน พ.ศ.๒๕๑๙ ไปเป็นวิทยากรที่ Swarthmore College เมื่อกลับมาในปี ๒๕๒๑ ตั้งใจหยุดงานอื่นทั้งหมดเพื่อจัดทำสารานุกรมพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นใหม่ ทำเฉพาะพากย์ภาษาไทย มีภาษาอังกฤษเพียงคำแปลศัพท์ในวงเล็บห้อยท้าย พอใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ ก็จบ "**ก**" รวมได้ ๑๐๕ หน้ากระดาษพิมพ์ดีด และขึ้น "ข" ไปได้เล็กน้อย แล้วหันไปทำคำเกี่ยวกับประวัติเสร็จไปอีก ๘๐ หน้า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นเอง ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล จะพิมพ์ ***พุทธธรรม*** ได้ขอเวลาท่านเพื่อเขียนเพิ่มเติม แล้วการไปบรรยายที่ Harvard University มาแทรก กว่าจะเติมและพิมพ์เสร็จ สิ้นเวลา ๓ ปี งานทำพจนานุกรม-สารานุกรมเป็นอันหยุดระงับไป จากนั้น งานด้านอื่นเพิ่มขึ้นตลอดมา

ข) งานใหม่นอกสาย แต่เสร็จ: *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*

๑. ยุคพิมพ์ระบบเก่า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นแหละ เมื่อเห็นว่าคงไม่มีโอกาสฟื้นงานที่ค้าง ก็นึกถึงหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* (สำหรับวิชาใหม่ในหลักสูตรนักธรรม) ที่มหาจุฬาฯ พิมพ์ออกมาใน พ.ศ.๒๕๐๓ ซึ่งแทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ วิชาใหม่นั้นก็ถูกยกเลิกเสีย จึงพบหนังสือชุดนั้นเหลือค้างถูกทอดทิ้งอยู่มากมาย เห็นว่า มีข้อมูลพอจะทำเป็นพจนานุกรมเบื้องต้นได้ อย่างน้อยหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์ไปได้มาก จึงตกลงทำงานใหม่ชิ้นที่ง่ายและรวบรัด โดยนำหนังสือชุดนั้นทั้ง ๓ เล่ม รวม ๙ ภาค (ศัพท์ น.ธ.ตรี–โท–เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค) มาจัดเรียงใหม่

พจนานุกรมเบื้องต้นเล่มเดียว พิมพ์ออกมาก่อน ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต (๑๙ พ.ค. ๒๕๒๒) เรียกชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* เมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ.๒๕๒๗)

หนังสือใหม่เล่มนี้ไม่เกี่ยวข้องกับงานที่ทำมาแล้วแต่อย่างใด งานเก่าที่ทำค้างไว้ทั้งหมดถูกพักเก็บเฉยไว้ เพราะในกรณีนี้ มุ่งสำหรับผู้เรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ต้องการเพียงศัพท์พื้นๆ และความหมายสั้นๆ ง่ายๆ จึงคงข้อมูลส่วนใหญ่ไว้ตามหนังสือ*ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย*นั้น โดยแก้ไขปรับปรุงอธิบายเพิ่มหรือเขียนขยายบ้างเพียงบางคำ และเติมศัพท์นักธรรมที่ตกหล่นและศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี เข้ามาบ้าง รวมแล้ว เป็นข้อมูลของเก่ากับของใหม่ราวครึ่งต่อครึ่ง

หลังจากพิมพ์ออกมาแล้ว พจนานุกรมเล่มนี้ก็มีชะตากรรมที่ขึ้นต่อระบบการพิมพ์ยุคนั้น โดยเฉพาะต้นแบบซึ่งอยู่ในแผ่นกระดาษที่ตายตัว แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย การพิมพ์ครั้งต่อๆ มา ต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นต้องแก้ไข ก็แก้ได้เพียง ๔–๕ บรรทัด ยิ่งต่อมาแผ่นกระดาษต้นแบบก็ผุเปื่อย โดยเฉพาะพจนานุกรมนี้ ต้นแบบที่ทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่พิมพ์เสร็จ การพิมพ์ต่อนั้นมาต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ

แต่กระนั้น พจนานุกรมนี้ยังมีศัพท์และคำอธิบายที่จะต้องเพิ่มอีกมาก เมื่อแก้ไขของเดิมไม่ได้ พอถึงปี ๒๕๒๘ จะพิมพ์ครั้งที่ ๓ จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มเป็น "**ภาคผนวก**" (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า) จากนั้นมา ก็ได้แค่พิมพ์ซ้ำเดิมอย่างเดียว

๒. *เข้าสู่ยุคข้อมูลคอมพิวเตอร์*

เมื่อเวลาผ่านมาถึงยุคคอมพิวเตอร์ ก็มองเห็นทางว่าจะแก้ไข–ปรับปรุง–เพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ได้ แต่ก็ต้องรอจุดตั้งต้นใหม่ คือพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมในเล่มหนังสือ ลงในคอมพิวเตอร์

แม้จะต้องใช้เวลาและแรงงานมาก ก็มีท่านที่สมัครใจเสียสละ ได้พิมพ์ข้อมูลหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ลงในคอมพิวเตอร์ โดยมิได้นัดหมายกัน เท่าที่ทราบ ๔ ชุด เริ่มด้วยพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ทำงานอยู่หลายปีจนเตรียมข้อมูลเสร็จแล้วมอบมาให้เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑ แล้วก็มีชุดของผู้อื่นตามมาอีก

ทั้งที่มีข้อมูลในคอมพิวเตอร์แล้ว ผู้จัดทำเองก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาผ่านมาจนกระทั่ง รศ. ดร. สมศีล ฌานวังศะ ราชบัณฑิต (มีบุตรหญิง–ชาย คือ น.ส.ภาวนา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวนา ฌานวังศะ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา ฌานวังศะ เป็นผู้ช่วยพิมพ์ข้อมูล) นอกจากพิมพ์ข้อมูลหนังสือลงในคอมพิวเตอร์แล้ว ยังช่วยรับภาระในการพิสูจน์อักษร (ตรวจปรู๊ฟ) ตลอดเล่ม นอกจากตรวจเองแล้ว ก็ยังหาพระช่วยตรวจทานอีก ให้แน่ใจว่าข้อมูลใหม่ในระบบคอมพิวเตอร์นี้ตรงกับข้อมูลเดิมในเล่มหนังสือ แล้วในที่สุด พจนานุกรมนี้ก็พิมพ์เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖

เนื่องจากผู้จัดทำเองยังไม่มีเวลาแม้แต่จะตรวจปรู๊ฟ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ที่เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ จึงมีหลักการทั่วไปว่า *ให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์เก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม*

ค) งานเริ่มเข้าทาง: ชำระ–เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

๑. ผ่านไป ๒๘ ปี จึงถึงทีชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

บัดนี้ เวลาผ่านไป ๒๙ ปีแล้ว นับแต่พิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ออกมาครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ข้อมูลส่วนใหญ่ในพจนานุกรมนั้น ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานที่ตั้งใจว่าจะชำระ-เพิ่มเติม แต่ก็ขัดข้องตลอดมา

ในช่วง ๒๔ ปีแรก ติดขัดด้วยระบบการพิมพ์ไม่เอื้อแล้วความบีบคั้นด้านเวลาก็ซ้ำเข้าไป ส่วนในช่วง ๔ ปีที่ชิดใกล้นี้ ทั้งที่มีข้อมูลสะดวกใช้อยู่ในคอมพิวเตอร์ ก็ติดขัดด้วยขาดเวลาและโอกาส

จนมาถึงขึ้นปีใหม่ ๒๕๕๐ นี้ เมื่อหาโอกาสปลีกตัวจากวัด พอดีโรคทางเดินหายใจกำเริบขึ้นอีก คออักเสบลงไปถึงสายเสียง พูดยากลำบาก ต่อด้วยกล้ามเนื้อยึดสายเสียงอักเสบ โรคยืดเยื้อเกิน ๒ เดือน ได้ไปพักรักษาตัวในชนบทนานหน่อย เป็นโอกาสให้ได้เริ่มงานชำระ-เพิ่มเติมพจนานุกรม แต่ในขั้นนี้เร่งทำเฉพาะส่วนรีบด่วนและส่วนที่พบเฉพาะหน้าให้เสร็จไปชั้นหนึ่งก่อน เรียกว่า "**งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑**" คิดว่าลุล่วงไปได้ทีหนึ่ง คงจะปิดงานจัดให้พร้อมเพื่อเข้าโรงพิมพ์ได้ทันก่อนโรคจะหาย แต่แล้วก็ไม่เป็นไปอย่างนั้น จึงมีเรื่องต้องเล่าต่ออีก

๒. อะไรมากับ และจะมาตาม การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

งานชำระ-เพิ่มเติมนี้ คือการทำให้ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* มีคุณสมบัติเต็มตามความมุ่งหมาย เพราะหนังสือที่พิมพ์เรื่อยมานั้น จัดทำขึ้นอย่างรวบรัดเพื่อพอใช้ไปพลางก่อน เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐานอย่างที่กล่าวแล้ว (มีบ้างบางคำที่มีโอกาสขยายความไปก่อนแล้ว)

เนื่องจากตระหนักว่า จะไม่มีโอกาสทำงานชำระ-เพิ่มเติมอย่างต่อเนื่องให้เสร็จสิ้นไปในคราวเดียว จึงกะว่าจะแบ่งงานนี้เป็น ๓ ช่วง สำหรับช่วงที่ ๑ คิดว่าเพียงจะแก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่รีบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ เสร็จแล้วก็พิมพ์ออกไปทีหนึ่งก่อน งานปรับปรุงนอกจากนั้น เอาไว้ทำในช่วงที่ ๒ และ ช่วงที่ ๓

อย่างไรก็ดี เมื่อตกลงยุติงานช่วงที่ ๑ ว่าพอเท่านี้ก่อน (๑๖ มี.ค. ๒๕๕๐) พอดีได้อ่านจดหมายของพระมหานิยม สีลสํวโร (เสนารินทร์) ที่ส่งมาตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๒๕๔๗ ก็มองเห็นว่า ท่านแจ้งคำผิด-ตก ที่สำคัญ แม้จะมากแห่ง ก็ใช้เวลาแก้ไขไม่มาก จึงทำให้เสร็จไปด้วยในคราวนี้ รวมเพิ่มที่แก้ไขอีกราว ๕๐ แห่ง อีกทั้งได้เห็นชัดว่า ด้วยฉันทะของท่านเอง พระมหานิยมตรวจพจนานุกรม โดยเทียบกับเล่มเดิมที่เป็นต้นฉบับไปด้วยนี้ ท่านใช้เวลาอ่านจริงจังละเอียด จนทำให้คิดว่า ในการชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๒ ที่จะอ่านอย่างตรวจปรู๊ฟตลอดด้วยนั้น งานส่วนนี้คงเบาลงมาก จะได้มุ่งไปที่งานเพิ่มเติม-ปรับปรุงทั่วไป จึงขออนุโมทนาพระมหานิยม สีลสํวโร ไว้ ณ ที่นี้

พอจะปิดงาน หันมาดูรายการศัพท์ที่พระธรรมรักษาแจ้งมาตั้งแต่ ๑๔ ธ.ค.๒๕๒๘ จนถึง ก.ค. ๒๕๒๙ ว่าไม่พบในพจนานุกรมฯ รวมได้ ๒๘ คำ เป็นศัพท์ในอรรถกถาชาดกแทบทั้งนั้น เห็นว่าน่าจะทำให้เสร็จไปด้วยเลย จึงตัดคำนอกขอบเขตออกไป ๖ ศัพท์ (๑๙ หัวศัพท์ที่ทำเพิ่มตามเสนอของพระ

ธรรมรักษา คือ จุลกฐิน ฉาตกภัย ธุวภัต นิพัทธทาน บุพจริยา ประชุมชาดก ปาฏิหาริยปักษ์ พาหิรทาน พาหิรภัณฑ์ วิตถารนัย สัตตสดกมหาทาน สัมมานะ สาธุกีฬา สุคโตวาท อธิคมธรรม อภิสัมพุทธคาถา อสทิสทาน อุปัทวะ อุยยานบาล, อุทยานบาล) แล้วแถมเองอีกประมาณ ๒๐ คำ ใช้เวลาค้น-เขียนจนเสร็จอีก ๔ วัน (ของพระมหานิยมราว ๕๐ ศัพท์ ท่านตรวจใช้เวลามากมาย แต่เป็นการแก้คำที่พิมพ์ผิด-ตก จึงใช้เวลาเพียง ๖.๔๐ ชม. ก็เสร็จ ส่วนของพระธรรมรักษา แจ้งคำที่ไม่เจอ แม้จะน้อย ทำแค่ ๑๙ หัวศัพท์ แต่ต้องเขียนเพิ่มใหม่ จึงใช้เวลามาก) ขออนุโมทนาพระธรรมรักษาด้วย

มีจุดหนึ่งซึ่งการแก้ปัญหาค่อนข้างซับซ้อน คือ คำ "อสิตดาบส" ที่ได้รับความเอื้อเฟื้อจาก รองศาสตราจารย์ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน แจ้งให้ทราบว่า ท่านที่ทำงานวิชาการ ทั้งฝ่ายผู้เสนองาน และฝ่ายผู้พิจารณางาน ประสบความติดข้อง เพราะหลักฐานชั้นต้นกับเอกสารอ้างอิง มีข้อมูลขัดแย้งกัน ใบแจ้งของ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน ช่วยทำให้เอะใจและได้ตรวจสอบข้อมูล ซึ่งได้แก้ปัญหาด้วยวิธีบอกข้อมูลไปตามที่เป็นของแหล่งนั้นๆ โดยไม่วินิจฉัย ขออนุโมทนาท่านผู้แจ้ง เป็นอย่างยิ่ง

เมื่องานปรับแก้เพิ่มเติมดำเนินมาถึงวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๕๐ มีศัพท์ตั้งที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงราว ๓๑๗ หัวศัพท์ (ไม่นับการแก้คำผิด-ตก ที่พระมหานิพนธ์ช่วยแจ้งมา ราว ๕๐ แห่ง) หนังสือหนาเพิ่มขึ้น ๔๘ หน้า (จากเดิม ๓๗๖ หน้า เป็น ๔๒๔ หน้า) คิดว่าจะยุติเท่านี้และส่งโรงพิมพ์

อย่างไรก็ดี เมื่อเหลือบไปดูในหนังสือที่พิมพ์รุ่นเก่า พ.ศ.๒๕๒๗ ซึ่งใช้เป็นที่ทยอยบันทึกศัพท์ที่นึกขึ้นมาว่าควรเพิ่มหรือควรปรับปรุง ก็ได้เห็นว่าบางศัพท์น่าจะเติมลงไปในคราวนี้ด้วย ก็เลยรอเพิ่มอีกหน่อย พอทำคำนี้เสร็จ เห็นว่าคำนั้นก็น่าทำ ก็เติมอีกหน่อย แล้วมีงานอื่นที่เร่งแทรกเข้ามาเป็นระยะๆ รวมแล้วงานอื่นแทรกราว ๘ เดือน และมีเวลาทำยืดมาราว ๖ เดือน ทำไปทำมาก็ยุติลงในบัดนี้

การแก้ไขและเพิ่มเติมทั้งหมดนี้ เป็นการทำเป็นจุดๆ มุ่งจำเพาะไปที่จุดนั้นๆ จึงยังไม่ได้ตรวจดูทั่วตลอดทั้งเล่ม การแก้คำที่พิมพ์ผิดและการเพิ่มศัพท์ใหม่จำนวนมาก เป็นเรื่องที่มาจากความบังเอิญพบบังเอิญเห็น เช่น จะดูคำ "สรณคมน์" ว่าควรอธิบายเพิ่มเติมหรือไม่ พอดีเหลือบไปเห็นคำ "สรภัญญะ" ซึ่งอยู่ใกล้ๆ ทั้งที่ไม่ได้นึกไว้ว่าจะทำอะไรกับคำนี้เลย แต่พอเห็นว่าได้ให้ความหมายไว้สั้นนัก ก็เลยเขียนอธิบายใหม่อย่างค่อนข้างยาว, จะอธิบายคำว่า "ภาณวาร" ให้ชัดขึ้น ก็พลอยนึกถึงคำว่า "ภาณยักษ์" ด้วย ทั้งที่เดิมไม่มีคำนี้ และไม่ได้ตั้งใจมาแต่เดิม ก็เลยบรรจุ "ภาณยักษ์" เข้ามาด้วย และอธิบายเสียยาว, คำว่า "ถวายพรพระ" "คาถาพาหุง" "ชัยมงคลคาถา" ฯลฯ ก็เข้ามาโดยบังเอิญทำนองนี้

แม้คำที่พิมพ์ผิด ซึ่งยังไม่ได้ตั้งใจจะตรวจปรู๊ฟ ก็พบโดยบังเอิญและแก้ไปมากมาย แม้กระทั่งเมื่อหนังสือใกล้จะเสร็จ เช่น จะเติมข้อความ ๑ บรรทัดว่า "**ศ**าสนวงศ์ ดู สาสนวงส์" ตอนนั้นจะต้องรักษาให้ข้อความบรรทัดแรกและบรรทัดสุดท้ายของหน้านั้นคงอยู่ที่เดิม จึงต้องลดบรรทัดในหน้านั้นลง ๑ บรรทัด ทำให้ต้องอ่านหาคำศัพท์ในหน้านั้นซึ่งมีคำอธิบายที่พอจะบีบให้บรรทัดน้อยลง ก็เลยเจอโดยบังเอิญว่า ที่คำ "**ศีล ๘**" มีข้อความว่า "จะรักษาประจำใจก็ได้" เกิดความสงสัยว่า ไม่น่าจะมี "ใจ" จึงเปิดหนังสือเก่าสมัยปกสีส้มดู พบว่ามีแต่ "ประจำ" จึงได้แก้โดยตัด "ใจ" ออกไป หรืออย่างเมื่อตรวจดูความเรียบร้อยของหัวศัพท์ที่ขึ้นไปปรากฏบนหัวกระดาษ ก็ทำให้บังเอิญพบหัวศัพท์ที่พิมพ์ผิด "สปทาจาริกังคะ" (สปทานจาริกังคะ) และ "อปโลกนธรรม" (อปโลกนกรรม) จึงได้แก้ให้ถูกต้อง

๓. การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงอะไร

การชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑ นี้ ถือว่ายุติลงในวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑ ได้ทำให้ ***พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*** มีศัพท์ที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงรวมประมาณ ๑,๑๐๐ หัวศัพท์ กลายเป็นเพิ่มอีก ๒๐๔ หน้า (จากเดิม ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า)

*หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ในระยะ ๒ เดือนแรก มี **ตัวอย่าง** ดังนี้*

กัป, กัลป์	กิริยา	กิเลสพันห้า	คงคา	คณาจารย์	เครื่องราง
ชุมนุมเทวดา	ตัณหา ๑๐๘	ทักขิณาบถ	ทีฆนขสูตร	ธรรมราชา	ธัญชาติ
นัมมทา	บริขาร	บุพการ	บุพนิมิตแห่งมรรค	ปกตัตตะ	ปปัญจะ
ปริตร, ปริตต์	ปัญญา ๓	พรหมจรรย์	มหานที ๕	มหายาน	มาตรา
มานะ	ยถากรรม	ยมุนา	โยนก	โวการ (เช่น จตุโวการ)	สมานฉันท์
สรภู	สังคายนา	สัจกิริยา	สัจจาธิฏฐาน	สีหนาท	สุตะ
หีนยาน	อจิรวดี	อธิษฐาน	อธิษฐานธรรม	อภิสัมพุทธคาถา	อโศกมหาราช
อาภัพ	อายุ	อายุสังขาร	อาสภิวาจา	อุตราบถ	อุทยาน

*หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ในระยะ ๑๔ เดือนหลัง มี **ตัวอย่าง** ดังนี้*

กรรมวาท	กลาป	คันธกุฎี	คามวาสี	คิหิวินัย	จุณณิยบท
จูฬมัชฌิมมหาศีล	ฉันมื้อเดียว	ชยมังคลัฏฐกคาถา	ชวนะ	ญาณ ๑๖	เดน
ตุลา	ถวายพรพระ	ธรรมทูต	ธรรมสภา	บังสุกุลตาย-เป็น	ปฏิกรรม
ปรมัตถธรรม	ปานะ	โปราณัฏฐกถา	พุทธาวาส	ภาณยักษ์	ยมกปาฏิหาริย์
รูปรูป, สุขุมรูป	วิถีจิต	วิปัสสนูปกิเลส	สมานฉันท์	สรณคมน์	สรภัญญะ
สังฆาวาส	สารีริกธาตุ	สุวรรณภูมิ	สูกรมัททวะ	อตัมมยตา	อภิธัมมัตถสังคหะ
อรรถกถา	อรัญวาสี	อัชฎากาศ	อากาศ	อุปัฏฐานศาลา	เอตทัคคะ

การชำระ-เพิ่มเติมนี้ ทำให้ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* มีลักษณะคืบเคลื่อนเข้าไปใกล้***งานค้างที่ ๓*** ซึ่งได้หยุดลงเมื่อใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ เช่น คำ "**กัป, กัลป์**" ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ มีคำอธิบาย ๑๒ บรรทัด แต่ในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ขยายเป็น ๑๑๓ บรรทัด เมื่อนำไปเทียบกับ***ฉบับงานค้างที่ ๓*** นั้น (ในการเขียนขยายคราวนี้ ไม่ได้หันไปดูงานค้างนั้นเลย) ปรากฏว่า คำอธิบายในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ยังสั้นกว่าเก่าเกือบครึ่งหนึ่ง

ถ้าต้องการมองให้ชัดว่างานชำระ-เพิ่มเติมมีลักษณะอย่างไร จะดูได้ง่ายที่คำตัวอย่างข้างบนนั้น เฉพาะอย่างยิ่งคำว่า กัป, กัลป์; กิเลสพันห้า; เครื่องราง; ชาดก; ทักขิณาบถ; นัมมทา; บริขาร; ปริตร, ปริตต์; ภาณวาร; มานะ; ยถากรรม; สรภัญญะ; สัจกิริยา; อธิษฐาน; อายุ

บัดนี้ ***งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑*** ได้เสร็จสิ้นแล้ว โดยกำหนดเอาเองว่าเพียงเท่านี้ แต่***งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่*** ๒ และ ***๓*** ซึ่งรอข้างหน้า มีมากกว่า

ขอทำความเข้าใจร่วมกันว่า ตามที่คิดไว้ งานตรวจชำระ ๓ ช่วง จะเป็นดังนี้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่รีบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา (ได้เลือกทำแล้วเฉพาะคำที่ไม่ซับซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้หนังสือ ได้มีน้ำใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตกจุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายศัพท์ทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดงความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้นๆ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกันและทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคัมภีร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้เสร็จสิ้นลง โดยกำหนดเอาเองว่าแค่นี้ก่อน แต่***ช่วงที่ ๒*** และ***ช่วงที่ ๓*** ไม่อาจคาดหมายว่าจะเสร็จเมื่อใด หากไม่นิราศ-ไม่ได้โอกาสจากโรค ก็กล่าวได้เพียงว่าอยู่ในความตั้งใจที่จะทำต่อไป

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑

คำปรารภ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

เมื่อกล่าวถึง *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* หลายท่านนึกถึง *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ด้วย โดยเข้าใจว่าเป็นหนังสือชุดที่มีสองเล่มรวมกัน แต่แท้จริงเป็นหนังสือที่เกิดขึ้นต่างหากกัน ต่างคราวต่างวาระ และมีความเป็นมาที่ทั้งต่างหากจากกัน และต่างแบบต่างลักษณะกัน

ก. ความเป็นมา ช่วงที่ ๑: *งานสำเร็จ แต่ขยายไม่ได้*

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เป็นหนังสือที่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นทีละน้อย เริ่มจากหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ ที่จัดทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๕๐๖ ต่อแต่นั้นก็ได้ปรับปรุง–เพิ่มเติม–ขยายขนาดขึ้นเรื่อยๆ และได้ขยายขอบเขตออกไปจนกลายเป็นงานที่มีลักษณะเป็นสารานุกรม

เมื่อเวลาผ่านไปๆ ก็มองเห็นว่างานทำสารานุกรมจะกินเวลายืดเยื้อยาวนานมาก ยิ่งมีงานอื่นแทรกเข้ามาบ่อยๆ ก็ยิ่งยากที่จะมองเห็นความจบสิ้น ในที่สุดจึงตกลงว่าควรทำพจนานุกรมขนาดย่อมๆ ขั้นพื้นฐานออกมาก่อน และได้รวบรวมคัดเลือกหมวดธรรมมาจัดทำคำอธิบายขึ้น ซึ่งได้บรรจบรวมกับหนังสือเล่มเล็กเดิมที่สืบมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ กลายเป็นภาคหนึ่งๆ ใน ๓ ภาคของหนังสือที่รวมเป็นเล่มเดียวกันอันมีชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

กาลล่วงมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๘ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๔ จึงมีชื่อปัจจุบันว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* เพื่อให้เข้าคู่กับพจนานุกรมอีกเล่มหนึ่งที่เปลี่ยนจากชื่อเดิมมาเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*

ถึงวาระนี้ พจนานุกรมสองเล่มนี้จึงเสมือนเป็นหนังสือที่รวมกันเป็นชุดอันเดียว

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่ว่านั้น เป็นหนังสือที่เกิดขึ้นแบบทั้งเล่มฉับพลันทันทีโดยแทรกตัวเข้ามาใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งขยายขอบเขตออกไปจนจะเป็นสารานุกรมนั้น กำลังดำเนินอยู่

เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงเห็นว่างานทำสารานุกรม คงจะกินเวลายืดเยื้อไปอีกนาน และ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ทำเสร็จไปแล้ว ก็มีเฉพาะด้านหลักธรรมซึ่งจัดเรียงตามลำดับหมวดธรรม ควรจะมีพจนานุกรมเล่มเล็กๆ ง่ายๆ ว่าด้วยพระพุทธศาสนาทั่วๆ ไป แบบเรียงตามลำดับอักษร ที่พอใช้ประโยชน์พื้นๆ สำหรับผู้เล่าเรียนในขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ออกมาก่อน

พร้อมนั้นก็พอดีประจวบเหตุผลอีกอย่างหนึ่งมาหนุน คือ ได้เห็นหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* สำหรับนักธรรม ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์ออกมาใน พ.ศ. ๒๕๐๓ เหลืออยู่จำนวนมากมาย และดูเหมือนว่าไม่มีใครเอาใจใส่

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้น ทาง มจร. จัดพิมพ์ขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการของนักเรียนนักธรรมที่จะต้องสอบวิชาใหม่ซึ่งเพิ่มเข้ามาในหลักสูตร คือวิชาภาษาไทย แต่แทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ออกไป วิชาภาษาไทยนั้นก็ได้ถูกยกเลิกเสีย หนังสือชุดนั้นจึงถูกทอดทิ้ง

ได้มองเห็นว่า หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* นั้น ไม่ควรจะถูกทิ้งไปเสียเปล่า ถ้านำมาจัดเรียงใหม่ในรูปพจนานุกรม ก็จะใช้ประโยชน์ได้ อย่างน้อยศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์เป็น

โดยนัยนี้ ก็ได้นำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้นทั้ง ๙ ภาค (ศัพท์สำหรับนักธรรมตรี–โท–เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค พิมพ์รวมเป็นชั้นละเล่ม) มาจัดเรียบเรียงเป็นพจนานุกรมเล่มเดียว ดังได้เล่าไว้แล้วใน "แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)"

ศัพท์จำนวนมากทีเดียว ที่ง่ายๆ พื้นๆ และต้องการเพียงความหมายสั้นๆ หรือคำอธิบายเพียงเล็กน้อย ได้คงไว้ตามเดิมบ้าง แก้ไขปรับปรุงบ้าง ส่วนศัพท์ที่ต้องการคำอธิบายยาวๆ ก็เขียนขยาย และศัพท์สำหรับการเรียนนักธรรมที่ตกหล่นหรือศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี ก็เติมเข้ามา รวมเป็นของเก่ากับของใหม่ประมาณครึ่งต่อครึ่ง จึงเกิดเป็นพจนานุกรม ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๒ เรียกชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม*

ต่อมา ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗ พจนานุกรมเล่มนั้นได้เปลี่ยนมีชื่ออย่างปัจจุบันว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* คือหนังสือเล่มนี้

เมื่อมีการเผยแพร่มากขึ้น ผู้ขออนุญาตพิมพ์บางแห่งจึงได้นำพจนานุกรมทั้งสองเล่มนี้มาจัดรวมกันเป็นชุด และล่าสุดบางทีถึงกับทำกล่องใส่รวมกัน

แม้จะมีประวัติแห่งการเกิดขึ้นต่างหากกัน แต่พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีลักษณะที่เหมือนกันอย่างหนึ่ง คือเป็นงานในช่วงระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งต่อเนื่องมาแต่เดิมและขยายออกไปจนกลายเป็นสารานุกรม แสดงอาการว่าจะเป็นเรื่องยืดเยื้อต้องรออีกยาวนาน

หลังจากการพิมพ์ลงตัวแล้ว พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีชะตากรรมอย่างเดียวกัน คือขึ้นต่อระบบการทำต้นแบบและการพิมพ์ยุคก่อนนั้น ซึ่งต้นแบบอยู่ในแผ่นกระดาษที่ตายตัว แก้ไขและขยับขยายได้ยาก ยิ่งเป็นหนังสือขนาดหนาและมีรูปแบบซับซ้อน ก็แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย

ด้วยเหตุนี้ การพิมพ์พจนานุกรมสองเล่มนั้นในครั้งต่อๆ มา จึงต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นจริงๆ ที่จะต้องแก้ไข ก็แก้ได้เพียง ๔–๕ บรรทัด ยิ่งเมื่อเวลาผ่านมานานขึ้น แผ่นกระดาษต้นแบบทั้งหมดก็ผุเปื่อยหรือสูญหายไป (ต้นแบบของ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ซึ่งทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่เมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นั้นเสร็จสิ้นลง) ทำให้การพิมพ์ต่อจากนั้นต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งจะได้ตัวหนังสือที่เลือนรางลงไปเรื่อยๆ ได้แต่รอเวลาที่จะพิมพ์ทำต้นแบบขึ้นใหม่ โดยจะถือโอกาสเพิ่มเติมด้วยพร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ มีศัพท์และคำอธิบายที่จะเพิ่มมากมาย เมื่อแก้ไขต้นแบบเดิมไม่ได้ ก็จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๘ โดยทำเป็น "**ภาคผนวก**" (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า ขยายขนาดเล่มหนังสือเฉพาะตัวพจนานุกรมแท้ๆ ขึ้นเป็น ๔๖๖ หน้า) ต่อแต่นั้นมา ก็พิมพ์ซ้ำอย่างที่กล่าวข้างต้น

ข. ความเป็นมา ช่วงที่ ๒: *เข้ายุคใหม่ มีฐานที่จะก้าวต่อ*

ระหว่างรอเวลาที่จะพิมพ์ทำต้นแบบใหม่ พร้อมกับเขียนเพิ่มเติม ซึ่งมองไม่เห็นว่าจะมีโอกาสทำได้เมื่อใด กาลก็ล่วงมา จนถึงยุคคอมพิวเตอร์

ระบบคอมพิวเตอร์ได้ช่วยให้การพิมพ์เจริญก้าวหน้าอย่างมหัศจรรย์ ซึ่งแก้ปัญหาสำคัญในการทำพจนานุกรมได้ทั้งหมด โดยเฉพาะ

- การพิมพ์ข้อมูลใหม่ทำได้อย่างดีและคล่องสะดวก
- รักษาข้อมูลใหม่นั้นไว้ได้สมบูรณ์และยืนนาน โดยมีคุณภาพคงเดิม หรือจะปรับให้ดียิ่งขึ้นก็ได้

• ข้อมูลใหม่ที่เก็บไว้นั้น จะแก้ไข–ปรับปรุง–เพิ่มเติม ที่จุดไหนส่วนใด อย่างไร และเมื่อใด ก็ได้ตามปรารถนา

ถึงตอนนี้ ก็เห็นทางที่จะทำให้งานทำพจนานุกรมก้าวต่อไป แต่ก็ต้องรอขั้นตอนสำคัญ คือจุดตั้งต้นครั้งใหม่ ได้แก่การพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมทั้งหมดในเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องใช้เวลาและแรงงานมากทีเดียว

ถ้ามีข้อมูลที่พิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์ไว้พร้อมแล้ว ถึงจะยังไม่มีเวลาที่จะแก้ไข–ปรับปรุง–เพิ่มเติม ก็อุ่นใจได้ เพราะสามารถเก็บรอไว้ มีโอกาสเมื่อใด ก็ทำได้เมื่อนั้น แต่ต้องเริ่มขั้นเตรียมข้อมูลนั้นให้ได้ก่อน

ขณะที่ผู้รวบรวมเรียบเรียงเองพิมพ์ดีดไม่เป็น กับทั้งมีงานอื่นพันตัวนุงนัง ไม่ได้ดำเนินการอันใดในเรื่องนี้ ก็ได้มีท่านที่มีใจรักและท่านที่มองเห็นประโยชน์ ได้พิมพ์ข้อมูล *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยมิได้นัดหมาย เท่าที่ทราบ/เท่าที่พบ ๔ ราย เป็น ๔ ชุด คือ

๑. พระมหาเจิม สุวโจ แห่งสถาบันวิจัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เริ่มจัดทำงานนี้ตั้งแต่ระยะต้นๆ ของยุคแห่งการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทั้งอุปกรณ์และบุคลากรด้านนี้ยังไม่พรั่งพร้อม ใช้เวลาหลายปี จนในที่สุด ได้มอบข้อมูลที่เตรียมเสร็จแล้วแก่ผู้รวบรวมเรียบเรียง เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑

ข้อมูลที่พระมหาเจิม สุวโจ เตรียมไว้นี้ ได้จัดวางรูปแบบเสร็จแล้ว รอเพียงงานขั้นที่จะส่งเข้าโรงพิมพ์ รวมทั้งการตรวจครั้งสุดท้าย นับว่าพร้อมพอสมควร แต่ผู้รวบรวมเรียบเรียงก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาก็ผ่านมาเรื่อยๆ

๒. รศ. ดร.สมศีล ฌานวังศะ ราชบัณฑิต ได้เตรียมข้อมูล*พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* (พร้อมทั้ง*พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*) โดยบุตรหญิง–ชาย คือน.ส.ภาวนา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวนา ฌานวังศะ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็นด.ช.ปัญญา ฌานวังศะ ได้ช่วยกันแบ่งเบาภาระด้วยการพิมพ์ข้อมูลทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ภายใต้การดูแลของ ดร.สมศีล ฌานวังศะ ซึ่งเป็นผู้ตรวจความเรียบร้อยและจัดรูปแบบข้อมูลนั้นตามเล่มหนังสืออีกทีหนึ่ง

๓. *พระไตรปิฎก* (ในแผ่น CD – ระบบคอมพิวเตอร์) *ฉบับสมาคมศิษย์เก่า มหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย* ซึ่งเสร็จออกเผยแพร่ในช่วงต้นของ พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้ขอบรรจุ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* และ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ไว้ในโปรแกรมด้วย ผู้จัดทำจึงได้พิมพ์ข้อมูลทั้งหมดของหนังสือทั้งสองเล่มนั้นลงในคอมพิวเตอร์ แต่เนื่องจากเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์ จึงไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ

๔. *พจนานุกรมพุทธศาสน์* (ในแผ่น CD – ระบบคอมพิวเตอร์) รุ่น ๑.๕ (ในโปรแกรมว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* Version <1.2>) พ.ศ. ๒๕๔๔ จัดทำโดยคณะวิศวกรรมศาสตร์คอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ซึ่งก็ไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ เพราะเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์

ข้อมูลทั้ง ๔ ชุดนี้ ผู้จัดทำชุดนั้นๆ ได้นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน "**ภาคผนวก**" รวม ๒๔ หน้า ๑๒๔ ศัพท์ ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าในเนื้อหาหลักของเล่มตามลำดับอักษรเสร็จเรียบร้อยด้วย

เมื่อมีชุดข้อมูลให้เลือก ก็แน่นอนว่าจะต้องพิจารณาเฉพาะชุดที่จัดรูปแบบไว้แล้วเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ คือชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒

แต่ทั้งที่มีข้อมูลนั้นแล้ว เวลาก็ผ่านไปๆ โดยผู้รวบรวมเรียบเรียงมิได้ดำเนินการใดๆ เพราะว่าแม้จะมีข้อมูลครบทั้งหมดแล้ว แต่ก็ยังมีงานสุดท้ายในขั้นส่งโรงพิมพ์ โดยเฉพาะการพิสูจน์อักษร (ตรวจปรู๊ฟ) ตลอดเล่มอีกครั้ง ซึ่งควรเป็นภาระของผู้รวบรวมเรียบเรียงเอง

ถ้าจะให้ผู้รวบรวมเรียบเรียงพิสูจน์อักษรเองอย่างแต่ก่อน การพิมพ์คงต้องรออีกแรมปี หรืออาจจะหลายปี (ยิ่งมาบัดนี้ เมื่อตาทั้งสองเป็นโรคต้อหินเข้าอีก ก็แทบหมดโอกาส) คงต้องปล่อยให้พิมพ์ครั้งใหม่ด้วยการถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนต่อไปอีก

ค. ความเป็นมา ช่วงที่ ๓: พิมพ์ครั้งใหม่ ในระบบใหม่

การพิมพ์ในระบบใหม่คืบหน้า เมื่อ ดร.สมศีล ฌานวังศะ ช่วยรับภาระขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมที่จะนำเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์

ในงานขั้นสุดท้ายนี้ สำหรับ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ซึ่งจัดเรียงใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ และพิมพ์เป็นเล่มหนังสือไปแล้วเป็นครั้งแรก เมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นั้นผู้รวบรวมเรียบเรียงได้อ่านต้นแบบสุดท้ายก่อนยุติ แต่เมื่อมาถึง *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ก็เป็นเวลาที่ผู้รวบรวมเรียบเรียงประสบปัญหาจากโรคตามากแล้ว รวมทั้งโรคต้อหิน จึงยกภาระในการตรวจปรู๊ฟอ่านต้นแบบแม้แต่ครั้งยุติให้ ดร.สมศีล ฌานวังศะ รับดำเนินการทั้งหมด เพียงแต่เมื่อมีข้อผิดแปลกน่าสงสัยที่ใด ก็ไถ่ถามปรึกษาเป็นแต่ละแห่งๆ ไป

พอดีว่า ผู้รับภาระนอกจากมีความละเอียดและทำงานนี้ด้วยใจรักแล้ว ยังเป็นผู้ศึกษาวิจัยเรื่องพจนานุกรมเป็นพิเศษอีกด้วย ยิ่งเมื่อได้คอมพิวเตอร์มาเป็นเครื่องมือ ก็ยิ่งช่วยให้การจัดเรียงพิมพ์ต้นแบบสามารถดำเนินมาจนหนังสือเสร็จเป็นเล่มในรูปลักษณ์ที่ปรากฏอยู่นี้

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลอันได้เตรียมขึ้นใหม่ด้วยระบบการพิมพ์แบบคอมพิวเตอร์นี้ ***โดยหลักการ ได้ตกลงว่าให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม*** เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงยังไม่มีเวลาที่จะดำเนินการกับคำศัพท์มากมายอันควรเพิ่มและสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุงต่างๆ ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา และจะรอก็ไม่มีกำหนด (จุดเน้นหลักอยู่ที่การได้ฐานข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทำให้พร้อมและสะดวกที่จะปรับปรุงเพิ่มเติมต่อไป)

ทั้งนี้ มีข้อยกเว้น คือ

๑. นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “**ภาคผนวก**” ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาหลักของเล่มตามลำดับอักษรของศัพท์นั้นๆ (ข้อนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบเท่านั้น ส่วนเนื้อหายังคงเดิม)๒. เนื่องจากมีศัพท์ตั้ง ๘ คำ ที่ได้ปรับปรุงคำอธิบายไว้ก่อนแล้ว จึงนำมาใส่รวมด้วย พร้อมทั้งถือโอกาสแก้ไขเนื้อความผิดพลาด ๒–๓ แห่งที่ผู้ใช้พจนานุกรมฉบับนี้ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์บางท่านได้แจ้งเข้ามานับแต่การพิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งขอขอบคุณ–อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

๓. มีการปรับปรุงเพิ่มเติมปลีกย่อยที่พบเห็นนึกได้แล้วถือโอกาสทำไปด้วยระหว่างทำงานขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมก่อนจะส่งเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์ กล่าวคือ คำอธิบายเล็กน้อยในบางแห่งซึ่งเห็นว่าควรจะและพอจะให้เสร็จไปได้ในคราวนี้ เฉพาะอย่างยิ่ง

- ได้ปรับคำอธิบายคำว่า *ศิลปศาสตร์* และได้นำคำอธิบายการแบ่งช่วงกาลในพุทธประวัติ คือชุด *ทูเรนิทาน–อวิทูเรนิทาน–สันติเกนิทาน* ชุด*ปฐมโพธิกาล–มัชฌิมโพธิกาล–ปัจฉิมโพธิกาล* และชุด*ปุริมกาล–อปรกาล* มาปรับรวมกันไว้ที่ศัพท์ตั้งว่า *พุทธประวัติ* อีกแห่งหนึ่งด้วย
- ได้แยกความหมายย่อยของศัพท์ตั้งบางคำออกจากกัน เพื่อให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น (เช่น คำว่า *พยัญชนะ*)

• ได้ตัดศัพท์ตั้งบางคำที่เห็นว่าไม่จำเป็นออก (เช่น *วงศกุล*, *เทวรูปนาคปรก*)

๔. เนื่องจากเดิมนั้น *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ จัดทำขึ้นโดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้เล่าเรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักธรรมตรี–โท–เอก ถ้อยคำใดมีในแบบเรียนนักธรรม ก็ได้รักษาการสะกดตัวโดยคงไว้อย่างเดิมตามแบบเรียนเล่มนั้นๆ เป็นส่วนมาก

แต่ในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ เห็นว่าควรจะคำนึงถึงคนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะนักธรรม จึงตกลงปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น *ปฤษฉนา* แก้เป็น *ปริศนา*)

พร้อมนั้น ตามที่*พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* ให้หลักไว้ว่า คำที่เป็นศัพท์ธรรมบัญญัติ จะเขียนตาม*พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* หรือเขียนเต็มรูปอย่างเดิมก็ได้ และใน*พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* แต่เดิมมาเขียนทั้งสองรูป เช่น *โลกุตตรธรรม–โลกุตรธรรม อริยสัจจ์–อริยสัจ* ส่วนในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ ถ้าคำนั้นอยู่ในข้อความอธิบาย ได้ปรับเขียนเป็นรูปเดียวกันทั้งหมด เช่น *โลกุตตรธรรม อริยสัจจ์* ทั้งนี้ เพื่อความสอดคล้องกลมกลืนเป็นอันเดียวกัน แต่ผู้อ่านจะนำไปเขียนเองในรูปที่ประสงค์ก็ได้ตามคำชี้แจงต้นเล่ม

๕. แต่เดิมมาหนังสือนี้มุ่งเพื่อประโยชน์แก่ผู้มีความรู้พื้นฐานทางธรรมอยู่แล้ว โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ซึ่งถือว่ารู้วิธีอ่านคำบาลีอยู่แล้ว จึงไม่ได้นึกถึงการที่จะแสดงวิธีอ่านคำบาลีนั้นไว้ แต่บัดนี้ได้ตกลงที่จะคำนึงถึงผู้ใช้ทั่วไป

ดังนั้น ในการพิมพ์ครั้งใหม่ด้วยระบบใหม่นี้ จึงได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงศัพท์ตั้งบางคำเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ใช้ที่ยังไม่คุ้นกับวิธีอ่านคำที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤต เช่น *สมสีสี* [สะ-มะ-สี-สี], *โอมสวาท* [โอ-มะ-สะ-วาด] แต่เนื่องจากยังเป็นทำนองงานแถม จึงทำเท่าที่นึกได้หรือพบเฉพาะหน้า อาจมีคำศัพท์ทำนองนี้อยู่อีกหลายคำที่ยังมิได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงกำกับไว้

อย่างไรก็ตาม ในการพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ ได้แทรก “**วิธีอ่านคำบาลี**” เพิ่มเข้ามาด้วย เพื่อให้ผู้ใช้ทั่วไปทราบหลักพื้นฐานที่พอจะนำไปใช้เป็นแนวทางในการอ่านได้ด้วยตนเอง โดย ดร.สมศีล ฌานวังศะ ช่วยรับภาระเขียนมา

งานขั้นสุดท้ายที่จะเข้าโรงพิมพ์มีความละเอียด ซึ่งต้องใช้เวลาและเรี่ยวแรงกำลังมาก ประกอบกับผู้รับภาระมีงานอื่นที่ต้องรับผิดชอบอีกหลายด้าน นับจากเริ่มงานขั้นสุดท้ายนี้ จนต้นแบบเสร็จเรียบร้อยนำส่งโรงพิมพ์ได้ ก็ใช้เวลาไปหลายเดือน

ทั้งนี้เพราะว่า งานขั้นสุดท้ายก่อนรับการตีพิมพ์มิใช่เพียงการตรวจความถูกต้องของตัวอักษรเท่านั้น นอกจากอ่านปรู๊ฟตลอดเล่ม ทวนแล้วทวนอีกหลายเที่ยวแล้ว ได้ถือโอกาสแห่งการพิมพ์ที่เป็นการวางรูปแบบครั้งใหม่และมีคอมพิวเตอร์เป็นอุปกรณ์นี้ ตรวจทานจัดการเกี่ยวกับความ*สอดคล้องกลมกลืน–สม่ำเสมอ–ครบถ้วน* โดยเฉพาะในเรื่องที่เป็น***ระบบแบบแผน*** ให้ลงตัวไว้เท่าที่จะทำได้ คือ

ก) ***ความสอดคล้องกลมกลืน*** ทั่วๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นเครื่องหมายวรรคตอน หรือการพิมพ์คำ–ขนาดตัวอักษร–รูปลักษณ์ของตัวอักษร ทั้งคำทั่วไปและคำที่ใช้ในการอ้างอิงและอ้างโยง (เช่น **ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ**) ได้พยายามตรวจและแก้ไขให้สม่ำเสมอกันทุกแห่ง

ข) ***ความถูกต้องครบถ้วนทั่วถึง*** อีกหลายอย่าง ที่ยังอาจตกหล่นหรือข้ามไปในการพิมพ์ระบบเก่า โดยเฉพาะการอ้างโยง ได้ตรวจสอบเท่าที่ทำได้ เช่น ตรวจดูให้แน่ใจว่าศัพท์ตั้งทุกคำที่เป็นธรรมข้อย่อย ได้อ้างโยงถึงหมวดธรรมใหญ่ที่ธรรมข้อย่อยนั้นแยกออกมา

ค) ***ระบบการอ้างโยง*** ระหว่างศัพท์ตั้ง ได้จัดปรับให้สม่ำเสมอชัดเจนและครบถ้วนยิ่งขึ้น เช่น

• ได้สำรวจคำแสดงการอ้างโยงที่มีอยู่ ซึ่งยุติลงเป็น ๔ คำ และนอกจากได้ปรับขนาดและแบบตัวอักษรของคำแสดงการอ้างโยงนั้นให้สม่ำเสมอกันทั่วทั้งหมด กล่าวคือ **ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ** แล้ว ยังได้พยายามวางข้อยุติในการใช้คำเหล่านั้นด้วยว่าจะใช้คำไหนในกรณีหรือในขอบเขตใด

ในการนี้ พึงทราบว่า คำที่มักมาคู่กัน และเป็นคำตรงข้ามกันด้วย ในพจนานุกรมนี้ ใช้คำอ้างอิงว่า **คู่กับ** หรือ **ตรงข้ามกับ** อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยยังไม่ถือข้อยุติเด็ดขาดลงไป เช่น*โลกิยธรรม* **คู่กับ** *โลกุตตรธรรม*, *สังขตธรรม* **ตรงข้ามกับ** *อสังขตธรรม*

• ใช้การอ้างโยง แทนคำอธิบายบางตอนที่ซ้ำซ้อนเกินจำเป็น หรือช่วยให้ปรับเปลี่ยนคำอธิบายบางแห่งให้สั้นลง (เช่น ตัดคำอธิบายที่ *เบญจศีล* ออก เนื่องจากซ้ำกับ *ศีล ๕* แล้วใช้การอ้างโยงแทน)

นอกจากนั้น ยังมีงานแทรกซ้อนบางอย่างที่ใช้เวลาเพิ่มขึ้นอีกมากทีเดียวนอกเหนือความคาดหมาย เช่น ทุกครั้งที่มีการแก้ไขข้อมูล ซึ่งทำให้ข้อความและถ้อยคำขยับขยายเลื่อนที่ ต้องตรวจดูความถูกต้องเหมาะสมในการตัดแยกคำท้ายบรรทัด โดยเฉพาะคำศัพท์บาลีสันสกฤต เช่น *ปาติโมกข์* และคำประสม เช่น *พระเจ้า นมส้ม* ถ้า *โมกข์ เจ้า* หรือ *ส้ม* เลื่อนแยกออกไปอยู่ต่างบรรทัด ซึ่งทำให้ผิดหลักอักขรวิธีการเขียนคำบาลีสันสกฤต หรืออาจชวนให้อ่านเข้าใจผิดในกรณีคำประสม ก็ต้องพยายามแก้ไขให้มาอยู่ในบรรทัดเดียวกันครบทั้งคำ หรือใช้วิธีใส่เครื่องหมาย **-** (ยติภังค์) หากเป็นคำบาลีสันสกฤตที่พอจะเอื้อให้ตัดแยกได้ เช่น *กุศล-ธรรม* (ดังในตัวอย่างนี้) และการแก้ไขนี้มักจะส่งผลกระทบต่อคำอื่นอยู่เนืองๆ ทำให้ต้องตรวจดูให้ทั่วซ้ำอีก

อนึ่ง การแก้ไขดังกล่าว ยังส่งผลกระทบต่อทอดไปถึงการจัดหน้าหนังสือโดยรวม ซึ่งพลอยขยับเขยื้อนเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากการตัด เพิ่ม หรือเปลี่ยนแปลงข้อความนั้น อันจะต้องตรวจดูและจัดปรับให้ถูกต้องลงตัวด้วยทุกครั้งเช่นเดียวกัน

การที่งานพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ก้าวมาจนถึงขั้นสำเร็จเสร็จสิ้นในบัดนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญอิทธิบาททั้ง ๔ ของ ดร.สมศีล ฌานวังศะ และบุตรหญิง–บุตรชาย คือ น.ส.ภาวนา ฌานวังศะ และ นายปัญญา ฌานวังศะ ซึ่งขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เป็นอย่างยิ่ง

พร้อมนี้ ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้อุตสาหะวิริยะเตรียมฐานข้อมูลคอมพิวเตอร์ชุดแรกของ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* และมอบให้ไว้ แม้จะเป็นชุดที่มิได้นำมาใช้ในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็ถือว่าพระมหาเจิม สุวโจ ได้มีส่วนร่วมในงานนี้ด้วย

อนึ่ง ระหว่างที่แก้ไขทวนทานเพื่อเตรียมต้นแบบสำหรับส่งโรงพิมพ์นี้ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินฺตาปญฺโญ) และพระภิกษุหลายรูปในวัดญาณเวศกวัน ได้อ่านปรู๊ฟอีกเที่ยวหนึ่ง ช่วยให้การพิสูจน์อักษรถูกต้องเรียบร้อยยิ่งขึ้น จึงขอขอบคุณพระครูปลัดปิฎกวัฒน์และพระภิกษุทุกรูปที่ช่วยงาน ในโอกาสนี้ กระนั้นก็ตาม ก็คงยังมีข้อผิดพลาดหลงเหลืออยู่บ้าง หากผู้ใช้ท่านใดได้พบ ก็ขอได้โปรดแจ้งให้ทราบด้วย เพื่อช่วยให้การพิมพ์ครั้งต่อๆ ไปมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ที่พิมพ์ด้วยระบบใหม่ครั้งนี้ จะเป็นอุปกรณ์อันเกื้อกูลต่อการศึกษา ที่สำเร็จประโยชน์ได้ดียิ่งขึ้น และเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดธรรมไพบูลย์ เพื่อประโยชน์สุขแก่พหูชนยั่งยืนนานสืบไป

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ กันยายน ๒๕๔๖

บันทึกของผู้เรียบเรียง

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ – พ.ศ. ๒๕๒๗)

๑. หนังสือนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัยกิตฺติทตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ มีชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* แต่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ได้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ทั้งนี้เพราะชื่อเดิมยาวเกินไป เรียกยาก

การที่มีคำสร้อยท้ายชื่อว่า *ฉบับประมวลศัพท์* ก็เพื่อป้องกันความสับสน โดยทำให้ต่างออกไปจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ของผู้เรียบเรียงเดียวกัน ซึ่งมีอยู่ก่อน

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ เป็นพจนานุกรมซึ่งรวบรวมและอธิบายคำศัพท์ทั่วไปทุกประเภทที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หลักธรรม พระวินัย พิธีกรรม ประวัติบุคคลสำคัญ ตำนาน และวรรณคดีที่สำคัญ เป็นต้น ต่างจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* (จะขยายชื่อเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*) ที่มุ่งรวบรวมและอธิบายเฉพาะแต่หลักธรรมซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา

๒. ศัพท์ที่รวบรวมมาอธิบายในหนังสือนี้ แยกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑) พุทธศาสนประวัติ มีพุทธประวัติเป็นแกน รวมถึงสาวกประวัติ ประวัติบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา ตลอดจนตำนาน และเรื่องราวที่มาในวรรณคดีต่างๆ เฉพาะที่คนทั่วไปควรรู้

๒) ธรรม คือหลักคำสอน ทั้งที่มาในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น รวมไว้เฉพาะที่ศึกษาเล่าเรียนกันตามปกติ และเพิ่มบางหลักที่น่าสนใจเป็นพิเศษ

๓) วินัย หมายถึง พุทธบัญญัติที่กำกับความประพฤติและความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ และในที่นี้ให้มีความหมายครอบคลุมถึง ขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรมบางอย่างที่ได้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวคุมประสานสังคมของชาวพุทธไทยสืบต่อกันมา

นอกจากนี้มีศัพท์เบ็ดเตล็ด เช่น คำกวีซึ่งผูกขึ้นโดยมุ่งความไพเราะ และคำไทยบางคำที่ไม่คุ้นแต่ปรากฏในแบบเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งภิกษุสามเณรจำเป็นจะต้องรู้ความหมาย เป็นต้น

๓. หนังสือนี้รวมอยู่ในโครงการส่วนตัว ที่จะขยายปรับปรุงก่อนการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้เพิ่มเติมปรับปรุงไปบ้างแล้วบางส่วน แต่ตามที่ตั้งใจไว้กะว่าจะปรับปรุงจริงจังและจัดพิมพ์ภายหลัง *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ฉบับประมวลธรรม)* ครั้น ดร.สุจินต์ ทังสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์เป็นธรรมทานในงานพระราชทานเพลิงศพบิดาผู้เป็นบุรพการี จึงเป็นเหตุให้การพิมพ์เปลี่ยนลำดับ กลายเป็นว่าหนังสือนี้จะสำเร็จก่อน โดยเบื้องแรกตกลงว่าจะพิมพ์ไปตามฉบับเดิมที่ส่วนใหญ่ยังไม่ได้ปรับปรุง แต่ปัญหาข้อยุ่งยากติดขัดที่ทำให้การพิมพ์ล่าช้า ได้กลายเป็นเครื่องช่วยให้ได้โอกาสรีบเร่งระดมงานแทรกเพิ่ม ปรับปรุงแข่งกันไปกับงานแก้ไขปัญหา จนหนังสือนี้มีเนื้อหาเกือบจะครบถ้วนสมบูรณ์ตามความมุ่งหมาย นับว่าเจ้าภาพงานนี้ได้มีอุปการะมากต่อความสำเร็จของงานปรับปรุงหนังสือและต่อการช่วยให้งานเสร็จสิ้นโดยเร็วไม่ยืดเยื้อต่อไป

อย่างไรก็ดี มีผลสืบเนื่องบางอย่างที่ควรทราบไว้ด้วย เพื่อให้รู้จักหนังสือนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น

ก) ในโครงการปรับปรุงเดิม มีข้อพิจารณาอย่างหนึ่งว่า จะรวมศัพท์ที่แปลกในหนังสือ *ปฐมสมโพธิกถา* และใน *มหาเวสสันดรชาดก* เข้าด้วยหรือไม่ การพิมพ์ที่เร่งด่วนครั้งนี้ได้ช่วยตัดสินข้อพิจารณานั้นให้ยุติลงได้ทันที คือเป็นอันต้องตัดออกไปก่อน แต่การไม่รวมศัพท์ในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้นเข้ามาก็ไม่ทำให้พจนานุกรมนี้เสียความสมบูรณ์แต่อย่างใด เพราะศัพท์ส่วนมากใน *ปฐมสมโพธิกถา* และ *มหาเวสสันดรชาดก* เป็นคำกวีและคำ

จำพวกตำนาน ซึ่งมุ่งความไพเราะหรือเป็นความรู้ประกอบ อันเกินจำเป็นสำหรับการเรียนรู้ในระดับสามัญ ว่าที่จริงศัพท์สองประเภทนั้นเท่าที่มีอยู่เดิมในหนังสือนี้ก็นับว่ามากจนอาจจะทำให้เกิดความสับสนกับศัพท์จำพวกหลักวิชาได้อยู่แล้ว ส่วนความรู้ที่เป็นหลักการของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้น กล่าวได้ว่ามีอยู่ในพจนานุกรมนี้แล้วแทบทั้งหมด

ข) การปรับปรุงอย่างเร่งด่วนแข่งกับเวลาที่บีบรัดทำให้เกิดความลักลั่นขึ้นบ้างในอัตราส่วนของการอธิบาย คือ บางคำอธิบายขยายใหม่ยืดยาวมาก เช่น *ไตรปิฎก* ยาวเกิน ๑๐ หน้า แต่บางคำคงอยู่อย่างเดิมซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วกลายเป็นสั้นเกินไป เช่น *ไตรสิกขา* ที่อยู่ใกล้กันนั้นเอง และศัพท์บางศัพท์ยังตกหล่นหลงตา เช่น *ไตรทศ, ไตรทิพย์* เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ข้อบกพร่องเช่นนี้เหลืออยู่น้อยยิ่ง โดยมากเป็นส่วนที่พิสดารเกินไปมากกว่าจะเป็นส่วนที่หย่อนหรือขาด และถ้ารู้จักค้น ก็สามารถหาความหมายที่ลึกละเอียดออกไปอีกได้ เช่น *ไตรสิกขา* ก็อาจเปิดดูคำย่อยต่อไปอีก คือ *อธิศีลสิกขา, อธิจิตตสิกขา,* และ *อธิปัญญาสิกขา* ส่วนคำจำพวก *ไตรทศ, ไตรทิพย์* ก็เป็นกึ่งคำกวี ไม่ใช่ศัพท์วิชาการแท้ เพียงแต่หาความหมายของศัพท์ ไม่ต้องอธิบายด้านหลักวิชา อาจปรึกษา *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* ได้

๔. ความหมายและคำอธิบายศัพท์ นอกจากส่วนใหญ่ที่ได้ค้นคว้ารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นเป็นเนื้อหาเฉพาะของพจนานุกรมนี้แล้ว มีแหล่งที่ควรทราบอีก คือ

๑) ศัพท์จำนวนหนึ่ง เกี่ยวกับการเรียนการสอนวิชานักธรรม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย และมีศัพท์ทางวิชาธรรมปนอยู่บ้าง) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วย

๒) ศัพท์บางศัพท์ ที่เห็นว่าความหมายและคำอธิบายในหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชัดเจนและใช้ได้ดีอยู่ ก็คงไว้ตามนั้น

๓) ศัพท์ที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งผู้ค้นมักต้องการเพียงความหมายของคำศัพท์ ไม่มีเรื่องที่ต้องรู้ในทางหลักวิชามากกว่านั้น หลายแห่งถือตาม *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน*

๔) ในขั้นสมบูรณ์ของพจนานุกรมนี้ ได้ตั้งใจไว้ว่าจะแสดงหลักฐานที่มาในคัมภีร์ของเรื่องที่เป็นหลักวิชาไว้ทั้งหมดโดยละเอียด แต่เพราะต้องส่งต้นฉบับเข้าโรงพิมพ์ทันทีก่อนแล้วจึงมีการแทรกเพิ่มปรับปรุงตามโอกาสภายหลัง การบอกที่มาให้ทั่วถึงจึงเป็นไปไม่ได้ ครั้นจะแสดงที่มาของเรื่องที่มีโอกาสแทรกเพิ่มหรือปรับปรุงใหม่ ก็จะทำให้เกิดความลักลั่น ไม่สม่ำเสมอกัน จึงงดไว้ก่อนทั้งหมด ผู้ใช้พจนานุกรมนี้จึงจะพบหลักฐานที่มาบ้างก็เฉพาะที่เป็นเพียงข้อความบอกชื่อหมวดชื่อคัมภีร์ อย่างเป็นส่วนหนึ่งของคำอธิบาย ไม่มีตัวเลขบอกเล่ม ข้อ และหน้า ตามระบบการบอกที่มาที่สมบูรณ์

การเพิ่มเติมและปรับปรุงแม้จะได้ทำอย่างรีบเร่งแข่งกับการพิมพ์เท่าที่โอกาสเปิดให้ แต่ก็นับว่าใกล้ความครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้เนื้อหาของหนังสือขยายออกไปมากประมาณว่าอีก ๑ ใน ๓ ของฉบับพิมพ์ครั้งแรก มีศัพท์ที่เพิ่มใหม่และปรับปรุงหลายร้อยศัพท์ กระนั้นก็ตาม เมื่อถึงโอกาสก็จะมีการปรับปรุงใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้กลมกลืนสม่ำเสมอโดยสมบูรณ์และเหมาะแก่ผู้ใช้ประโยชน์ทุกระดับ ตั้งแต่นักสอนจนถึงชาวบ้าน

อนึ่ง ในการเพิ่มเติมและปรับปรุงนี้ ได้มีท่านผู้เป็นนักสอนนักเผยแพร่ธรรมช่วยบอกแจ้งศัพท์ตกหล่นในการพิมพ์ครั้งก่อนและเสนอศัพท์ที่ควรเพิ่มเติมหรือปรับปรุงคำอธิบายหลายศัพท์ คือ พระมหาอารีย์ เขมจาโร วัดระฆังโฆสิตาราม รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย บอกแจ้งมา ๑๔ ศัพท์ เช่น *จีวรมรดก,*

ติตถิยปักกันตกะ, อนาโรจนา, อุโปสถิกภัต เป็นต้น คุณหมออมรา มลิลา เสนอเพิ่มเติม ๒๔ ศัพท์ เช่น *จังหัน, จาร, เจริญพร, ต้อง, ทุกกฏ, ทุพภาสิต, ธิติ, สังฆการี* เป็นต้น และเสนอปรับปรุงคำที่อธิบายไม่ชัดเจน อ่านเข้าใจยาก หรือสั้นเกินไป ๒๓ ศัพท์ เช่น *กัปปิยภูมิ, กุฑวะ, คันโพง, ดาวเคราะห์* เป็นต้น นับว่าได้มีส่วนช่วยเสริมให้หนังสือสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ในการพิมพ์ที่เร่งด่วนภายในเวลาที่จำกัด ต่อหน้าปัญหาความยุ่งยากสับสนในกระบวนการพิมพ์ช่วงต้นที่ไม่ราบรื่นนั้น คุณชุติมา ธนะปุระ ได้มีจิตศรัทธาช่วยพิสูจน์อักษรส่วนหนึ่ง (คุณชุติมา และคุณยงยุทธ ธนะปุระ ได้บริจาคทุนทรัพย์พิมพ์พจนานุกรมนี้แจกเป็นธรรมทานจำนวนหนึ่งด้วย) คุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรอีกบางส่วน และช่วยติดต่อประสานงานทางด้านโรงพิมพ์ ทางด้านเจ้าภาพ ช่วยเหลือทำธุระให้ลุล่วงไปหลายประการ นับว่าเป็นผู้เกื้อกูลแก่งานพิมพ์หนังสือครั้งนี้เป็นอันมาก

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์เสร็จสิ้นในบัดนี้ ก่อน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ไม่ยืดเยื้อยาวนานต่อไป ก็เพราะคณะเจ้าภาพงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทังสุบุตร ซึ่งมี ดร. สุจินต์ ทังสุบุตร เป็นผู้ติดต่อขอพิมพ์ ได้เพียรพยายามเร่งรัดติดตามงานมาโดยตลอด และได้สละทุนทรัพย์เป็นอันมากในการผลักดันให้การพิมพ์ผ่านพ้นปัญหาข้อติดขัดต่างๆ เป็นฐานให้การพิมพ์ส่วนที่จะเพิ่มเติมเป็นไปได้โดยสะดวกและเสียค่าใช้จ่ายลดน้อยลง

นอกจากนี้ เจ้าภาพที่ขอพิมพ์เผยแพร่อีกหลายราย ก็ล้วนเป็นผู้มีจิตศรัทธาจัดพิมพ์แจกเป็นธรรมทานทั้งสิ้น

เจ้าภาพที่ขอพิมพ์จำนวนมากที่สุด คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แม้จะพิมพ์จำหน่าย มิใช่พิมพ์แจกอย่างให้เปล่า แต่ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อนำผลประโยชน์ไปบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร นับว่าเป็นการกุศลเช่นกัน

นอกจากนี้ เมื่อมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขาดแคลนทุนที่จะใช้ในการพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ก็บังเอิญให้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้ทราบ จึงได้เชิญชวนญาติมิตรของท่าน ร่วมกันตั้ง “กองทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ขึ้น กองทุนนั้นมีจำนวนเงินมากจนพอที่จะใช้พิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสน์* เล่มนี้ด้วย เป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้การพิมพ์สำเร็จลุล่วงสมหมาย ทำให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พจนานุกรมทั้งสองเล่มสำหรับจำหน่ายเก็บผลประโยชน์โดยมิต้องลุงทุนลงแรงใดๆ เลย

ขออนุโมทนากุศลเจตนา บุญกิริยา และความอุปถัมภ์ของท่านผู้ได้กล่าวนามมาข้างต้น ขอทุกท่านจงประสบจตุรพิธพร เจริญงอกงามในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป และขอธรรมทานที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญนี้จงเป็นเครื่องชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันชอบธรรมโดยทั่วกัน

พระราชวรมุนี
(ประยุทธ์ ปยุตฺโต)
๑๓ ตุลาคม ๒๕๒๗

ควรทราบก่อน

๑. พจนานุกรมนี้ เหมาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม มากกว่าผู้อื่น

คำศัพท์ในวิชานักธรรม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วย

ความหมายและคำอธิบายหลายแห่งเขียนอย่างคนรู้กัน คือ ผู้มีพื้นความรู้อยู่บ้างแล้ว จึงจะเข้าใจชัดเจนและใช้ประโยชน์ได้เต็มที่

อย่างไรก็ตาม ว่าโดยส่วนใหญ่ คนทั่วไปที่สนใจทางพระศาสนา ก็ใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี

๒. ศัพท์ที่อธิบาย มุ่งวิชาธรรม พุทธประวัติ และวินัย เป็นใหญ่

ศัพท์ที่ควรอธิบายในวิชาทั้งสามนี้ พยายามให้ครบถ้วน เท่าที่มีในแบบเรียนนักธรรม ทั้งชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก แม้ว่าในการจัดทำที่เร่งด่วนยิ่งนี้ ย่อมมีคำตกหล่นหรือแทรกไม่ทันอยู่บ้างเป็นธรรมดา

อย่างไรก็ตาม ศัพท์เกี่ยวกับศาสนพิธีบางอย่าง และเรื่องที่คนทั่วไป และนักศึกษาอื่นๆ ควรรู้ ก็ได้เพิ่มเข้ามาอีกมิใช่น้อย เช่น *กรวดน้ำ, ผ้าป่า, สังฆทาน, อาราธนาศีล, อาราธนาพระปริตร, อาราธนาธรรม, วิสุทธิมรรค, จักกวัตติสูตร* เป็นต้น

๓. ลำดับศัพท์ เรียงอย่าง *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* เว้นต้นศัพท์ มี –ะ

คำที่เป็นต้นศัพท์ หรือแม่ศัพท์ แม้มีประวิสรรชนีย์ ก็เรียงไว้ก่อนคำที่อาศัยต้นศัพท์นั้น เช่น *เถระ* เรียงไว้ก่อน *เถรวาท*; *เทวะ* เรียงไว้ก่อน *เทวดา, เทวทิต* เป็นต้น

๔. การสะกดการันต์ มีปะปนกันหลายอย่าง ให้ถือว่าใช้ได้ทั้งหมด

ศัพท์ส่วนมาก เก็บจากแบบเรียนนักธรรม ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อศตวรรษล่วงแล้วแทบทั้งสิ้น คือ ก่อนมี *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* เป็นเวลานาน แบบเรียนเหล่านั้น แม้เขียนคำศัพท์เดียวกันก็สะกดการันต์ไม่เหมือนกัน แต่ก็ถือว่าถูกต้องด้วยกัน อย่างน้อยตามนิยมในเวลานั้น

ยิ่งกว่านั้น *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* ยังเปิดโอกาสสำหรับคำที่เป็นธรรมบัญญัติให้เขียนเต็มรูปตามภาษาเดิมได้ด้วย

ดังนั้น พึงทราบการสะกดการันต์ไม่คงที่ในหนังสือนี้ ว่าเป็นไปตามแหล่งเดิมที่เก็บถ้อยคำนั้นๆ มา หรือตามรูปคำที่ยอมรับในทางหลักภาษาว่ายักเยื้องไปได้ตัวอย่างคำเขียนหลายแบบ เช่น *กรรมฐาน, กัมมัฏฐาน; อริยสัจจ์, อริยสัจ; นิคคหะ, นิคหะ; ญัติกรรม, ญัตติกรรม, ญัตติกัมม์; บริเฉท, ปริเฉท; ธรรมวิจัย, ธัมมวิจยะ; จุลลวรรค, จุลวรรค, จุลลวัคค์* เป็นต้น

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (ระบบคอมพิวเตอร์) ได้ปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น *ปฤษณา* แก้เป็น *ปริศนา* ซึ่งแผลงมาจาก *ปรัศนา* ในสันสกฤต) และในข้อความที่เป็นคำอธิบายของหนังสือหากคำศัพท์ใดปรากฏซ้ำ ได้ปรับการสะกดตัวให้เป็นอย่างเดียวกัน

อนึ่ง คำศัพท์ที่มีหลายรูป เพราะเขียนได้หลายอย่าง เช่น *อริยสัจจ์, อริยสัจ* ถือปฏิบัติดังนี้

• ในคำอธิบายทุกแห่ง เลือกใช้รูปใดรูปหนึ่งให้เป็นอย่างเดียวเหมือนกันหมด เช่นในกรณีนี้ ใช้รูป *อริยสัจจ์*

• แต่ที่ศัพท์ตั้ง อาจมีรูป *อริยสัจ* ด้วย โดยเขียนรูปที่ต่างๆ เรียงไว้ด้วยกัน เป็น "***อริยสัจ, อริยสัจจ์***"

• อาจยกรูปที่ต่างขึ้นเป็นศัพท์ตั้งต่างหากด้วย แต่ไม่อธิบาย เพียงอ้างอิงให้ดูรูปศัพท์ที่ถือเป็นหลักในพจนานุกรมนี้ เช่น "***อริยสัจ*** **ดู** *อริยสัจจ์*"

• ในบางกรณี ได้ชี้แจงไว้ท้ายคำอธิบายของศัพท์ตั้งที่ถือเป็นหลักนั้น ว่าเขียนอย่างนั้นอย่างนี้ก็ได้ เช่น ท้ายคำอธิบายของ "**อริยสัจจ์**" มีข้อความชี้แจงว่า "เขียน *อริยสัจ* ก็มี" หรือ "*อริยสัจ* ก็เขียน"

ในกรณีที่เขียนศัพท์รูปแปลก และควรทราบว่า *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* เขียนอย่างไร ได้ชี้แจงกำกับไว้ด้วยว่า **พจนานุกรม** เขียนอย่างนั้นๆ คำว่า **พจนานุกรม** ในที่นี้ พึงทราบว่า หมายถึง *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓, พ.ศ. ๒๕๒๕* และ *พ.ศ. ๒๕๔๒*

๕. คำที่อ้างโยง มีคำอธิบายในลำดับอักษรของคำนั้น

เมื่อพบคำศัพท์ที่อ้างโยงในคำอธิบายของคำอื่น หลังคำที่แสดงการอ้างโยงคือ **ดู เทียบ คู่กับ** หรือ **ตรงข้ามกับ** พึงค้นหาความหมายของคำที่อ้างโยงนั้นเพิ่มเติม ที่ลำดับอักษรของคำนั้นๆ

นอกจากนี้ การอ้างโยงยังมีในคำบอกเลขข้อในหมวดธรรมภายในวงเล็บท้ายคำอธิบายของศัพท์ต่างๆ เช่น ที่คำ *ทมะ* ข้างท้ายมี "(ข้อ ๒ ในฆราวาสธรรม ๔)" พึงทราบว่า คำเหล่านั้น (ในกรณีนี้ คือ *ฆราวาสธรรม*) ก็มีคำอธิบายอยู่ในลำดับอักษรของตนๆ

๖. พจนานุกรมนี้ เป็นกึ่งสารานุกรม แต่ให้มีลักษณะทางวิชาการเพียงเล็กน้อย

คำอธิบายของคำจำนวนมากในหนังสือนี้ มิใช่แสดงเพียงความหมายของศัพท์หรือถ้อยคำเท่านั้น ยังให้ความรู้อันพึงทราบเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ อีกด้วย เช่น จำนวน ข้อย่อย ประวัติย่อ สถานที่ และเหตุการณ์แวดล้อม เป็นต้น เข้าลักษณะเป็นสารานุกรม แต่ยังคงชื่อเป็นพจนานุกรมตามความตั้งใจเมื่อเริ่มทำ และเป็นการจำกัดขอบเขตไว้ ให้หนังสือนี้ยังแตกต่างจาก *สารานุกรมพุทธศาสน์* ที่จัดทำค้างอยู่

เพื่อทราบว่าพจนานุกรมนี้มีลักษณะและขอบเขตอย่างไร พึงค้นดูศัพท์ต่างๆ เช่น *กรวดน้ำ, จำพรรษา, กาลามสูตร, กาลิก, สารีบุตร, พุทธกิจ, นาลันทา, สันโดษ, ชีวก, ไตรปิฎก, สังคายนา,ผ้าป่า, ราหุล, วรรค, สังเวช, สังฆราช* เป็นต้น

อนึ่ง หนังสือนี้เกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์จำเพาะหน้า เรียกได้ว่าเป็นงานฉุกเฉินนอกเหนือไปจากโครงการที่มีอยู่เดิม แม้ว่าจะอิง *สารานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับกลาง* ที่จัดทำค้างอยู่ก็จริง แต่เพราะเป็นงานผุดขึ้นกลางคัน จึงไม่ได้คิดวางรูปวางแนวหรือวางแผนการจัดทำไว้ให้ชัดเจน เนื้อหาจึงมีความลักลั่นกันอยู่บ้าง เช่น คำศัพท์ประเภทเดียวกัน บางคำอยู่ต้นเล่มอธิบายสั้น บางคำอยู่ตอนปลายเล่ม อธิบายยาวกว่า ดังนี้เป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อแรกทำ คิดเพียงแค่ว่าให้สำเร็จประโยชน์เป็นอุปกรณ์การศึกษาเบื้องต้นและให้มีขนาดไม่หนานัก (กะไว้ประมาณ ๒๕๐ หน้า) เพราะเวลาพิมพ์กระชั้นและกำลังทุนจำกัด จึงคิดจำกัดไม่ให้หนังสือมีลักษณะทางวิชาการมากนัก เช่น คำอธิบายศัพท์ให้มีเพียงเท่าที่ควรรู้โดยตรง ไม่มีขยายความเชิงวิชาการ และยังไม่บอกที่มาสำหรับผู้ต้องการค้นคว้าเพิ่มเติม

แม้ว่าบัดนี้ หนังสือนี้จะเป็นงานที่บานปลายออกไป แต่โดยทั่วไปยังรักษาลักษณะจำกัดทางวิชาการทั้งสองข้อนี้ไว้ โดยเฉพาะที่มาไม่ได้บอกไว้เลย

อย่างไรก็ดี ได้ตกลงใจว่า ในการพิมพ์ครั้งต่อๆ ไป เมื่อมีโอกาส จะเลือกบอกที่มาสำหรับบางเรื่องตามสมควร

วิธีอ่านคำบาลี

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่บรรจุพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจึงควรจะรู้ภาษาบาลีพอสมควร หรืออย่างน้อยก็ควรจะรู้วิธีอ่านคำบาลีให้ถูกต้อง ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในการอ่านคำศัพท์ธรรมบัญญัติจำนวนมาก ที่ยืมจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) มาใช้ในภาษาไทย เช่น *อนุปุพพิกถา*, *ปฏิจจสมุปบาท*

การเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทยและวิธีอ่าน

๑. รูปสระ เมื่อเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย สระทุกตัว (ยกเว้น สระ *อ*) มีทั้งรูป “สระลอย” (คือสระที่ไม่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) และรูป “สระจม” (คือสระที่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) ให้ออกเสียงสระตามรูปสระนั้น เช่น *อาภา* [อา-พา], *อิสิ* [อิ-สิ], *อุตุ* [อุ-ตุ] ทั้งนี้ก็เช่นเดียวกับในภาษาไทย

ข้อพิเศษที่แปลกจากภาษาไทย คือ “สระ *อ*” จะปรากฏรูปเมื่อเป็นสระลอย และไม่ปรากฏรูปเมื่อเป็นสระจม ให้ออกเสียงเป็น [อะ] เช่น *อมต* [อะ-มะ-ตะ]

นอกจากนี้ “ตัว *อ*” ยังใช้เป็นทุ่นให้สระอื่นเกาะ เมื่อสระนั้นใช้เป็นสระลอย เช่น *เอก* [เอ-กะ], *โอฆ* [โอ-คะ]

๒. รูปพยัญชนะ พยัญชนะเมื่อประสมกับสระใด ก็จะมีรูปสระนั้นปรากฏอยู่ด้วย (ยกเว้นเมื่อประสมกับสระ *อ*) และให้ออกเสียงพยัญชนะประสมกับสระนั้น เช่น *กรณีย* [กะ-ระ-นี-ยะ]

พยัญชนะที่ใช้โดยไม่มีรูปสระปรากฏอยู่ และไม่มีเครื่องหมาย ฺ (พินทุ) กำกับ แสดงว่าประสมกับสระ *อ* และให้ออกเสียงพยัญชนะนั้นประสมกับ [อะ] เช่น *รตน* [ระ-ตะ-นะ]

ส่วนพยัญชนะที่มีเครื่องหมาย ฺ (พินทุ) กำกับ แสดงว่าไม่มีสระใดประสมอยู่ด้วย ให้ออกเสียงเป็นตัวสะกด เช่น *ธมฺม* [ทำ-มะ], *ปจฺจตฺตํ* [ปัด-จัด-ตัง] หรือตัวควบกล้ำ เช่น ***พฺรหฺม***[พ์ระ-ห์มะ] แล้วแต่กรณี ในบางกรณี อาจต้องออกเสียงเป็นทั้งตัวสะกดและตัวควบกล้ำ เช่น *ต**ตฺ**ร* [ตัด-ต์ระ], *ก**ลฺ**ยาณ* [กัน-ล์ยา-นะ]

อนึ่ง รูป *เอยฺย* มักนิยมออกเสียงตามความสะดวก เป็น [ไอ-ยะ] ก็มี หรือ [เอย-ยะ] ก็มี เช่น *ทกฺขิเณ**ยฺย*** ออกเสียงเป็น [ทัก-ขิ-**ไน-ยะ**] หรือ [ทัก-ขิ-**เนย-ยะ**] เมื่อยืมเข้ามาใช้ในภาษาไทย จึงปรากฏว่ามีใช้ทั้ง ๒ รูป คือ *ทักขิ**ไณย**(บุคคล)* และ *ทักขิ**เณยย**(บุคคล)*

๓. เครื่องหมายนิคหิต เครื่องหมาย ํ (นิคหิต) ต้องอาศัยสระ และจะปรากฏเฉพาะหลังสระ *อ*, *อิ* หรือ *อุ* ให้ออกเสียงสระนั้นๆ (เป็น [อะ], [อิ] หรือ [อุ] แล้วแต่กรณี) และมี [ง] สะกด เช่น *อํส* [อัง-สะ], *เอวํ* [เอ-วัง], *กึ* [กิง], *วิสุํ* [วิ-สุง]

ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีและวิธีอ่าน มีดังนี้

สพฺพปาปสฺส	*อกรณํ*	*กุสลสฺสูปสมฺปทา*
[สับ-พะ-ปา-ปัด-สะ]	[อะ-กะ-ระ-นัง]	[กุ-สะ-ลัด-สู-ปะ-สำ-ปะ-ทา]

สจิตฺตปริโยทปนํ	*เอตํ*	*พุทฺธาน*	*สาสนํ*
[สะ-จิด-ตะ-ปะ-ริ-โย-ทะ-ปะ-นัง]	[เอ-ตัง]	[พุด-ทา-นะ]	[สา-สะ-นัง]

การอ่านคำที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต)

หลักพื้นฐานดังกล่าวข้างต้นอาจนำมาประยุกต์กับการอ่านคำไทยที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) โดยอนุโลม แต่ยังต้องดัดแปลงให้เข้ากับรูปคำและวิธีออกเสียงแบบไทยด้วย เช่น การออกเสียงอักษรนำในคำว่า *สมุทัย* [สะ-**หมุ**-ไท] แทนที่จะเป็น [สะ-**มุ**-ไท]

นอกจากนี้ หากจะออกเสียงให้ถูกต้องตามความนิยมในวงการศึกษาพระพุทธศาสนา ผู้อ่านต้องมีความรู้เพิ่มเติมว่า รูปเดิมของศัพท์คำนั้นเป็นอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะต้องทราบว่า พยัญชนะตัวใดมีพินทุกำกับด้วยหรือไม่ เช่น *ปเสนทิ* มีรูปเดิมเป็น *ปเสนทิ* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-**เส**-**นะ**-ทิ] ไม่ใช่ [ปะ-**เสน**-ทิ] แต่ *อนุปุพพิกถา* มีรูปเดิมเป็น *อนุปุพฺพิกถา* จึงต้องอ่านว่า [อะ-นุ-**ปุบ**-**พิ**-กะ-ถา] ไม่ใช่ [อะ-นุ-**ปุบ**-**พะ**-**พิ**-กะ-ถา] หรือ *ปฏิจจสมุปบาท* มีรูปเดิมเป็น *ปฏิจฺจสมุปฺปาท* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-ติด-จะ-สะ-**หมุบ**-บาด] ไม่ใช่ [ปะ-ติด-จะ-สะ-**หมุบ**-**ปะ**-บาด]

อักษรย่อชื่อคัมภีร์*

เรียงตามอักขรวิธีแห่งมคธภาษา
(ที่พิมพ์ตัว*เอน* คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

องฺ.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา (มโนรถปูรณี)
องฺ.อฏฺฐก.	*องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต*
องฺ.เอก.	*องฺคุตฺตรนิกาย เอกนิปาต*
องฺ.เอกาทสก.	*องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต*
องฺ.จตุกฺก.	*องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต*
องฺ.ฉกฺก.	*องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต*
องฺ.ติก.	*องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต*
องฺ.ทสก.	*องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต*
องฺ.ทุก.	*องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต*
องฺ.นวก.	*องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต*
องฺ.ปญฺจก.	*องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต*
องฺ.สตฺตก.	*องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต*
อป.อ.	อปทาน อฏฺฐกถา (วิสุทฺธชนวิลาสินี)
อภิ.ก.	*อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ*
อภิ.ธา.	*อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา*
อภิ.ป.	*อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน*
อภิ.ปุ.	*อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ*
อภิ.ยมก.	*อภิธมฺมปิฏก ยมก*
อภิ.วิ.	*อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค*
อภิ.สํ.	*อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี*
อิติ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
อุ.อ.,อุทาน.อ.	อุทาน อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
ขุ.อป.	*ขุทฺทกนิกาย อปทาน*
ขุ.อิติ.	*ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก*
ขุ.อุ.	*ขุทฺทกนิกาย อุทาน*
ขุ.ขุ.	*ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ*
ขุ.จริยา.	*ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก*
ขุ.จู.	*ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส*
ขุ.ชา.	*ขุทฺทกนิกาย ชาตก*
ขุ.เถร.	*ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา*
ขุ.เถรี.	*ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา*
ขุ.ธ.	*ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท*
ขุ.ปฏิ.	*ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค*
ขุ.เปต.	*ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ*
ขุ.พุทฺธ.	*ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส*
ขุ.ม.,ขุ.มหา.	*ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส*
ขุ.วิมาน.	*ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ*
ขุ.สุ.	*ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต*
ขุทฺทก.อ.	ขุทฺทกปาฐ อฏฺฐกถา (ปรมตฺถโชติกา)
จริยา.อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
ชา.อ.	ชาตกฏฺฐกถา
เถร.อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
เถรี.อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา (สุมงฺคลวิลาสินี)
ที.ปา.	*ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค*
ที.ม.	*ทีฆนิกาย มหาวคฺค*
ที.สี.	*ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค*
ธ.อ.	ธมฺมปทฏฺฐกถา
นิทฺ.อ.	นิทฺเทส อฏฺฐกถา (สทฺธมฺมปชฺโชติกา)
ปญฺจ.อ.	ปญฺจปกรณ อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
ปฏิสํ.อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (สทฺธมฺมปกาสินี)
เปต.อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
พุทฺธ.อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา (มธุรตฺถวิลาสินี)
ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา (ปปญฺจสูทนี)
ม.อุ.	*มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสก*
ม.ม.	*มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสก*
ม.มู.	*มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก*
มงฺคล.	มงฺคลตฺถทีปนี
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหา
วินย.	*วินยปิฏก*
วินย.อ.	วินย อฏฺฐกถา (สมนฺตปาสาทิกา)
วินย.ฏีกา	วินยฏฺฐกถา ฏีกา (สารตฺถทีปนี)
วิภงฺค.อ.	วิภงฺค อฏฺฐกถา (สมฺโมหวิโนทนี)
วิมาน.อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา (ปรมตฺถทีปนี)
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
วิสุทฺธิ.ฏีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฏีกา (ปรมตฺถมญฺชุสา)
สงฺคณี อ.	สงฺคณี อฏฺฐกถา (อฏฺฐสาลินี)
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
สงฺคห.ฏีกา	อภิธมฺมตฺถสงฺคห ฏีกา (อภิธมฺมตฺถวิภาวินี)
สํ.อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา (สารตฺถปกาสินี)
สํ.ข.	*สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวารวคฺค*
ส.นิ.	*สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค*
ส.ม.	*สํยุตฺตนิกาย มหาวารวคฺค*
ส.ส.	*สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค*
สํ.สฬ.	*สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค*
สุตฺต.อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ปรมตฺถโชติกา)

---

* คัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงไว้ข้างต้นเฉพาะที่ใช้กันอยู่ในวงการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย ส่วนที่นอกจากนี้ไม่แสดงไว้ พึงเข้าใจเอง ตามแนววิธีในการใช้อักษรย่อสำหรับอรรถกถา ที่นำ อ. ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เช่น ที.อ., ม.อ., สํ.อ. เป็นต้น (ในกรณีของฎีกา ก็นำ ฎี. หรือ ฎีกา ไปต่อ เป็น ที.ฎี. หรือ ที.ฎีกา เป็นต้น)

สารบัญ

ก

กกุธานที แม่น้ำที่พระอานนท์ทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้า ให้ไปเสวยและสรงชำระพระกาย ในระหว่างเดินทางไปเมืองกุสินารา ในวันปรินิพพาน

กฎ้ตตาวาปนกรรม ดู *กตัตตากรรม*

กฐิน ตามศัพท์แปลว่า “ไม้สะดึง” คือไม้แบบสำหรับขึงเพื่อตัดเย็บจีวร; ในทางพระวินัย ใช้เป็นชื่อเรียกสังฆกรรมอย่างหนึ่ง (ในประเภทญัตติทุติยกรรม) ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่สงฆ์ ที่มีภิกษุจำนวน ๕ รูปขึ้นไป ผู้จำพรรษาครบ ๓ เดือนในวัดเดียวกันแล้ว ให้กระทำ เพื่อแสดงออกซึ่งความสามัคคีของภิกษุที่ได้จำพรรษาอยู่ร่วมกัน โดยให้พวกเธอพร้อมใจกันยกมอบผ้าผืนหนึ่งที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ ให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในหมู่พวกเธอ ที่เป็นผู้มีคุณสมบัติสมควร แล้วภิกษุรูปนั้นนำผ้าที่ได้รับมอบไปทำเป็นจีวร (จะทำเป็นอันตรวาสก หรืออุตราสงค์ หรือสังฆาฏิก็ได้ อย่างใดอย่างหนึ่ง และพวกเธอทั้งหมดจะต้องช่วยภิกษุนั้นทำ) ครั้นทำเสร็จ ภิกษุรูปนั้นถอนจีวรเก่าและทำพินทุกัปปะอธิษฐานจีวรใหม่เสร็จ เรียกว่า**กรานกฐิน**แล้ว เธอแจ้งให้ที่ประชุมสงฆ์ซึ่งได้มอบผ้าแก่เธอนั้นทราบว่าเธอได้กรานกฐินเสร็จแล้ว จึงขอให้สงฆ์อนุโมทนา เมื่อสงฆ์คือที่ประชุมแห่งภิกษุเหล่านั้นอนุโมทนาแล้ว ก็ทำให้พวกเธอได้สิทธิพิเศษที่จะขยายเขตทำจีวรให้ยาวออกไป (เขตทำจีวรตามปกติถึงกลางเดือน ๑๒ ขยายต่อออกไปถึงกลางเดือน ๔)

ผ้าที่สงฆ์ยกมอบให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งนั้นเรียกว่า ***ผ้ากฐิน*** (กฐินทุสสะ); ผ้าที่เกิดมีแก่สงฆ์ที่จะมอบให้นี้ จะเป็นผ้าเก่า ผ้าใหม่ หรือผ้าบังสุกุลก็ได้ จะเป็นผ้าที่ญาติโยมคฤหัสถ์ถวาย หรือพระอื่นให้ก็ได้ (ทั้งนี้จะไปขอใครไม่ได้เป็นอันขาด แม้แต่จะไปเลียบเคียงก็ไม่ได้ ถ้ามีพระไปเที่ยวพูดเลียบเคียงแล้วโยมถวายมา ถือว่าเป็นโมฆะ เรียกว่า กฐินเดาะ แปลว่า กฐินนั้นเสียไปแล้ว ไม่มีผล)

ที่นิยมปฏิบัติกันมาเป็นประเพณีในเมืองไทยจนบัดนี้ คือคฤหัสถ์ผู้ศรัทธานำผ้าที่ตัดเย็บเป็นจีวรสำเร็จรูป (คำพระเรียกว่าผ้ามีบริกรรมสำเร็จแล้ว) มาถวายแก่สงฆ์ซึ่งจำพรรษาครบแล้วนั้น เรียกว่า “ทอดกฐิน”

สงฆ์ผู้ประกอบกฐินกรรมต้องมีจำนวนภิกษุผู้จำพรรษาในวัดเดียวกันอย่างน้อย ๕ รูป; ระยะเวลาที่พระพุทธ

เจ้าทรงอนุญาตให้ประกอบกฐินกรรมได้มีเพียง ๑ เดือนต่อจากสิ้นสุดการจำพรรษา เรียกว่า *เขตกฐิน* คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

ภิกษุผู้กรานกฐินแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๕ ประการ (เหมือนอานิสงส์การจำพรรษา; ดู **จำพรรษา**) ยืดออกไปอีก ๔ เดือน (ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) และได้โอกาสขยายเขตจีวรกาลออกไปตลอด ๔ เดือนนั้น

คำถวายผ้ากฐิน *แบบสั้นว่า:* "**อิมํ, สปริวารํ, กฐินจีวรทุสฺสํ, สงฺฆสฺส, โอโณชยาม**" (ว่า ๓ จบ) แปลว่า "ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอน้อมถวาย ผ้ากฐินจีวรกับทั้งบริวารนี้แก่พระสงฆ์"

แบบยาวว่า: "**อิมํ, ภนฺเต, สปริวารํ, กฐินจีวรทุสฺสํ, สงฺฆสฺส, โอโณชยาม, สาธุ โน ภนฺเต, สงฺโฆ, อิมํ, สปริวารํ, กฐินทุสฺสํ, ปฏิคฺคณฺหาตุ, ปฏิคฺคเหตฺวา จ, อิมินา ทุสฺเสน, กฐินํ, อตฺถรตุ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย**" แปลว่า "ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอน้อมถวายผ้ากฐินจีวร กับทั้งบริวารนี้แก่พระสงฆ์ ขอพระสงฆ์จงรับผ้ากฐินกับทั้งบริวารนี้ ของข้าพเจ้าทั้งหลาย ครั้นรับแล้ว จงกรานกฐินด้วยผ้านี้ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนาน เทอญฯ" (เครื่องหมาย , ใส่ไว้เพื่อเป็นที่กำหนดที่จะกล่าวเป็นตอนๆ ในพิธี); กถิน ก็เขียน; ดู *กรานกฐิน (พร้อมคำกราน คำอนุโมทนา)*

กฐินทาน การทอดกฐิน, การถวายผ้ากฐิน คือการที่คฤหัสถ์ผู้ศรัทธาหรือแม้ภิกษุสามเณร นำผ้าไปถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษาแล้ว ณ วัดใดวัดหนึ่ง เพื่อทำเป็นผ้ากฐิน เรียกสามัญว่า ***ทอดกฐิน*** (นอกจากผ้ากฐินแล้วปัจจุบันนิยมมีของถวายอื่นๆ อีกด้วยจำนวนมาก เรียกว่า *บริวารกฐิน*)

กฐินัตถารกรรม การกรานกฐิน

กตญาณ ปรีชากำหนดรู้ว่าได้ทำกิจเสร็จแล้ว คือ *ทุกข์* ควรกำหนดรู้ ได้รู้แล้ว *สมุทัย* ควรละ ได้ละแล้ว *นิโรธ* ควรทำให้แจ้งได้ทำให้แจ้งแล้ว *มรรค* ควรเจริญ ได้เจริญ คือปฏิบัติหรือทำให้เกิดแล้ว (ข้อ ๓ ใน ญาณ ๓)

กตเวทิตา ความเป็นคนกตเวที, ความเป็นผู้สนองคุณท่าน

กตัญญุตา ความเป็นคนกตัญญู, ความเป็นผู้รู้คุณท่าน

กตัญญูกตเวทิตา ความเป็นคนกตัญญูกตเวที

กตัญญูกตเวที ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและตอบแทน แยกออกเป็น ๒ คือ *กตัญญู* รู้คุณท่าน; *กตเวที* ตอบแทนหรือสนองคุณท่าน; ความกตัญญู

กตเวทีว่าโดยขอบเขต แยกได้เป็น ๒ ระดับ คือ กตัญญูกตเวทีต่อบุคคลผู้มีคุณความดีหรืออุปการะต่อตนเป็นส่วนตัว อย่างหนึ่ง กตัญญูกตเวทีต่อบุคคลผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม เช่นที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงแสดงความกตัญญูกตเวทีต่อพระพุทธเจ้าโดยฐานที่ได้ทรงประกาศธรรมยังหมู่ชนให้ตั้งอยู่ในกุศล-กัลยาณธรรม เป็นต้น อย่างหนึ่ง (ข้อ ๒ ในบุคคลหาได้ยาก ๒)

กตัตตากรรม กรรมสักว่าทำ, กรรมที่เป็นกุศลก็ตาม อกุศลก็ตาม สักแต่ว่าทำ คือไม่ได้จงใจจะให้เป็นอย่างนั้นโดยตรง หรือมีเจตนาอ่อนไม่ชัดเจน ย่อมให้ผลต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่น ท่านเปรียบเสมือนคนบ้ายิงลูกศร ย่อมไม่มีความหมายจะให้ถูกใคร ทำไปโดยไม่ตั้งใจชัดเจน; ดู *กรรม ๑๒*

กตัตตาวาปนกรรม ดู *กตัตตากรรม*

กติกา (ในคำว่า "ข้าพเจ้าถวายตามกติกาของสงฆ์") ข้อตกลง, ข้อบังคับ, กติกาของสงฆ์ในกรณีนี้ คือข้อที่สงฆ์ ๒ อาวาส มีข้อตกลงกันไว้ว่า ลาภเกิดในอาวาสหนึ่ง สงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย ทายกกล่าวคำถวายว่า "ข้าพเจ้าถวายตามกติกาของสงฆ์" ลาภที่ทายกถวายนั้น ย่อมตกเป็นของภิกษุผู้อยู่ในอาวาสที่ทำกติกากันไว้ด้วย

กถา ถ้อยคำ, เรื่อง, คำกล่าว, คำอธิบาย

กถาวัตถุ 1. ถ้อยคำที่ควรพูด, เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. *อัปปิจฉกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ๒. *สันตุฏฐิกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ๓. *ปวิเวกกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายสงัดใจ ๔. *อสังสัคคกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ๕. *วิริยารัมภ-กถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารภความเพียร ๖. *สีลกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล ๗. *สมาธิกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น ๘. *ปัญญากถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา ๙. *วิมุตติกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ ๑๐ *วิมุตติญาณทัสสนกถา* ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์; เทียบ *ติรัจฉาน-กถา* **2.** ชื่อคัมภีร์ที่ ๕ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระประธานการสังคายนาครั้งที่ ๓ เรียบเรียงขึ้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ซึ่งได้แตกแยกกันออกไปแล้วถึง ๑๘ นิกาย มีทั้งหมด ๒๑๙ กถา; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๗, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๔)

กนิฏฐภคินี, กนิษฐภคินี น้องหญิง

กนิฏฐภาดา, กนิษฐภาดา น้องชาย

กบิลดาบส ดาบสที่อยู่ในดงไม้สักกะ ประเทศหิมพานต์ พระราชบุตรและพระราชบุตรี ของพระเจ้าโอกกากราช พากันไปสร้างพระนครใหม่ในที่อยู่ของกบิล-ดาบส จึงขนานนามพระนครที่สร้างใหม่ว่า *กบิลพัสดุ์* แปลว่า "ที่หรือที่ดินของกบิลดาบส"

กบิลพัสดุ์ เมืองหลวงของแคว้นสักกะหรือศากยะ ที่ได้ชื่อว่า *กบิลพัสดุ์* เพราะเดิมเป็นที่อยู่ของ*กบิลดาบส* บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

กปิสีสะ ไม้ที่ทำเป็นรูปหัวลิง ในวันที่พระพุทธเจ้าจะปรินิพพาน พระอานนทเถระยืนเหนี่ยวไม้นี้ร้องไห้เสียใจว่าตนยังไม่สำเร็จพระอรหัต พระพุทธเจ้าก็จักปรินิพพานเสียแล้ว

กพพิงการาหาร ดู *กวพิงการาหาร*

กรณี เรื่องที่พิจารณา กล่าวถึง หรือเกี่ยวข้อง รายหนึ่งๆ

กรณีย์, กรณียะ เรื่องที่ควรทำ, ข้อที่พึงทำ, กิจ

กรมการ เจ้าพนักงานคณะหนึ่งมีหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในระดับนั้นๆ เช่น กรมการจังหวัด กรมการอำเภอ เป็นต้น

กรมพระสุรัสวดี ชื่อกรมสมัยโบราณ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรวบรวมบัญชีเลขหรือชายฉกรรจ์

กรรโชก ขู่เอาด้วยกิริยาหรือวาจาให้กลัว (แผลงมาจาก *กระโชก*)

กรรณ หู

กรรม การกระทำ หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจงใจหรือจงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น ขุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตาย เป็นกรรม แต่ขุดบ่อน้ำไว้กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม (แต่ถ้ารู้อยู่ว่า บ่อน้ำที่ตนขุดไว้อยู่ในที่ซึ่งคนจะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปละละเลย มีคนตกลงไปตาย ก็ไม่พ้นเป็นกรรม), ว่าโดยสาระ กรรมก็คือเจตนา หรือเจตนานั่นเองเป็นกรรม, การกระทำที่ดี เรียกว่า *กรรมดี* การกระทำที่ชั่ว เรียกว่า *กรรมชั่ว*; เทียบ *กิริยา*

กรรม ๒ กรรมจำแนกตามคุณภาพหรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุมี ๒ คือ ๑. *อกุศลกรรม* กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่ว คือเกิดจากอกุศลมูล ๒. *กุศลกรรม* กรรมที่เป็นกุศล กรรมดี คือเกิดจากกุศลมูล

กรรม ๓ กรรมจำแนกตามทวารคือทางที่ทำกรรม มี ๓ คือ ๑. *กายกรรม* การกระทำทางกาย ๒. *วจีกรรม* การกระทำทางวาจา ๓. *มโนกรรม* การกระทำทางใจ

กรรม ๑๒ กรรมจำแนกตามหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการให้ผล พระอรรถกถาจารย์

รวบรวมแสดงไว้ ๑๒ อย่าง คือ **หมวดที่ ๑** *ว่าโดยปากกาล* คือ จำแนกตามเวลาที่ให้ผล ได้แก่ ๑. ***ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม*** กรรมให้ผลในปัจจุบันคือในภพนี้ ๒. ***อุปปัชชเวทนียกรรม*** กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ๓. ***อปราปริยเวทนียกรรม*** กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป ๔. *อโหสิกรรม* กรรมเลิกให้ผล **หมวดที่ ๒** *ว่าโดยกิจ* คือ จำแนกการให้ผลตามหน้าที่ ได้แก่ ๕. ***ชนกกรรม*** กรรมแต่งให้เกิดหรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ๖. ***อุปัตถัมภกกรรม*** กรรมสนับสนุน คือเข้าสนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม ๗. ***อุปปีฬกกรรม*** กรรมบีบคั้น คือเข้ามาบีบคั้นผลแห่งชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรมนั้นให้แปรเปลี่ยนทุเลาเบาลงหรือสั้นเข้า ๘. ***อุปฆาตกกรรม*** กรรมตัดรอน คือกรรมแรงฝ่ายตรงข้ามที่เข้าตัดรอนการให้ผลของกรรมสองอย่างนั้นให้ขาดหรือหยุดไปทีเดียว **หมวดที่ ๓** *ว่าโดยปากทานปริยาย* คือจำแนกตามลำดับความแรงในการให้ผล ได้แก่ ๙. ***ครุกกรรม*** กรรมหนักให้ผลก่อน ๑๐. ***พหุลกรรม*** หรือ ***อาจิณณกรรม*** กรรมทำมากหรือกรรมชินให้ผลรองลงมา ๑๑. ***อาสันนกรรม*** กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ถ้าไม่มีสองข้อก่อนก็จะให้ผลก่อนอื่น ๑๒. ***กตัตตากรรม*** หรือ ***กตัตตาวาปนกรรม*** กรรมสักว่าทำ คือเจตนาอ่อนหรือมิใช่เจตนาอย่างนั้น ให้ผลต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่นให้ผล

กรรมกรณ์ เครื่องลงอาชญา, ของสำหรับใช้ลงโทษ เช่น โซ่ ตรวน ขื่อ คา เป็นต้น

กรรมการ บุคคลในคณะซึ่งร่วมกันทำงานบางอย่างที่ได้รับมอบหมาย

กรรมกิเลส กรรมเครื่องเศร้าหมอง, การกระทำที่เป็นเหตุให้เศร้าหมอง มี ๔ อย่างคือ ๑. ***ปาณาติบาต*** การทำชีวิตให้ตกล่วงคือ ฆ่าฟันสังหารกัน ๒. ***อทินนาทาน*** ถือเอาของที่เจ้าของเขามิได้ให้ คือลักขโมย ๓. ***กาเมสุมิจฉาจาร*** ประพฤติผิดในกาม ๔. ***มุสาวาท*** พูดเท็จ; ดู *คิหิวินัย*

กรรมฐาน ดู *กัมมัฏฐาน*

กรรมบถ “กรรมอันเป็นทาง”, กรรมดีหรือชั่วซึ่งแรงถึงขั้นที่เป็นทางให้เกิดในสุคติหรือทุคติ เช่น มุสาวาทคือเจตนาพูดเท็จถึงขั้นทำลายตัดรอนประโยชน์ของผู้อื่น จึงเป็นกรรมบถ ถ้าไม่ถึงขั้นอย่างนี้ ก็เป็นกรรมเท่านั้น ไม่เป็นกรรมบถ, มีคำอธิบายแบบครอบคลุมด้วยว่า กรรมทั้งหลายทั่วไป ชื่อว่าเป็นกรรมบถ เพราะเป็นทางแห่งสุคติและทุคติ และเป็นทางแห่งความสุขความทุกข์ของผู้ที่เกิดในคตินั้นๆ, กรรมบถแยกเป็น ***กุศลกรรมบถ ๑๐*** และ

อกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรมปัตตะ ดู *กัมมปัตตะ*

กรรมพันธ์ (กมฺมพนฺธ) กรรมผูกพัน, ความเป็นกรรมติดตัว; เมื่อบุคคลทำการอันชั่วร้ายไม่ดีบางอย่าง อาจทั้งเป็นโทษทางบัญญัติคือผิดกฎกติกาสังคม เช่นผิดกฎหมาย และทั้งเป็นโทษตามกฎธรรมชาติ คือทำกรรมชั่ว เช่น ภิกษุมีเจตนาฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน มีโทษตามบัญญัติแห่งพระวินัย เรียกว่าต้องอาบัติปาจิตตีย์ และมีโทษตามกฎธรรมชาติ คือได้ทำกรรมไม่ดี เป็นกรรมพันธ์ คือเป็นกรรมผูกพันหรือติดตัวขึ้นมา, ยังมีแง่พิเศษอีกว่า บางครั้ง การทำความผิดอย่างเดียวกัน อาจมีโทษตามบัญญัติเท่ากัน แต่เป็นกรรมพันธ์ไม่เท่ากัน เช่น ภิกษุฆ่าคนผู้หนึ่ง ไม่ว่าผู้นั้นเป็นใคร ในทางบัญญัติแห่งวินัย ก็ต้องอาบัติปาราชิก แต่ในแง่ธรรมดาของกรรม ถ้าคนที่ถูกฆ่านั้นเป็นปุถุชน กรรมพันธ์ก็เป็นปาณาติบาตอย่างหนึ่ง แต่ถ้าคนที่ถูกฆ่านั้นเป็นพระอรหันต์ กรรมพันธ์เป็นอนันตริยกรรม ดังนี้เป็นต้น

กรรมพันธุ์ 1. (กมฺมพนฺธุ) "มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์" คือการที่สัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามกรรมที่ตนกระทำ ดังพุทธพจน์ที่ว่า "สัตว์ทั้งปวง มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทำกรรมใด อันดีงาม หรือทรามชั่ว จักเป็นทายาทของกรรมนั้น" *(เช่น องฺ.ปญฺจก.๒๒/๕๗/๘๕)* (ภาวะที่เป็นไปตามกรรมนิยาม) **2.** (ในภาษาไทย) สภาพที่สืบมาตามสายพันธุ์จากบรรพบุรุษ เช่น ลักษณะ นิสัย ภาวะเด่นหรือด้อยบางด้าน ตลอดจนความวิกลวิการและโรคบางอย่าง, ปัจจุบันมักเรียกว่าพันธุกรรม (ในหลักธรรมว่าภาวะที่เป็นไปตามพีชนิยาม)

กรรมลักษณะ ดู *กัมมลักขณะ*

กรรมวัฏฏ์ ดู *กัมมวัฏฏ์*

กรรมวาจา คำประกาศกิจในท่ามกลางสงฆ์, คำสวดประกาศในการทำสังฆกรรม, คำประกาศในการดำเนินการประชุม แยกเป็น ***ญัตติ*** และ ***อนุสาวนา***

กรรมวาจาจารย์ พระอาจารย์ผู้สวดกรรมวาจาประกาศท่ามกลางสงฆ์ในการอุปสมบท

กรรมวาจาวิบัติ เสียเพราะกรรมวาจา, กรรมวาจาบกพร่องใช้ไม่ได้

กรรมวาจาสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งกรรมวาจา, คำสวดประกาศถูกต้องใช้ได้

กรรมวาท ผู้ประกาศหลักกรรม หรือผู้ถือหลักกรรม เช่น ยืนยันว่ากรรมคือการกระทำมีและมีผลจริง ว่าแต่ละคนมีกรรมเป็นของตนและเป็นไปตามกรรม

นั้น ว่าการกระทำเป็นเครื่องตัดสินความดีเลวสูงทราม (มิใช่ชาติกำเนิดตัดสิน) ว่าการกระทำเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จผล (มิใช่สำเร็จด้วยการอ้อนวอนดลบันดาลหรือแล้วแต่โชค) เป็นต้น; หลักการแห่งกรรม, การถือหลักกรรม; พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เอง (องฺ.ติก.๒๐/๕๗๗/๓๖๙) ว่าทรงเป็น *กรรมวาท* (ถือหลักหรือกฎแห่งการกระทำ) *กิริยวาท* (ถือหลักการอันให้กระทำ) และ*วิริยวาท* (ถือหลักความเพียร); บางทีกล่าวถึงพระกิตติคุณของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.สี.๙/๑๘๒/๑๔๗) ว่าทรงเป็น*กรรมวาที กิริยวาที* (คือเป็นกรรมวาท และกิริยวาท นั่นเอง ต่างกันเพียงว่า กรรมวาท และกิริยวาท เป็นได้ทั้งคำคุณศัพท์ของบุคคล และคำนามแสดงหลักการ ส่วนกรรมวาที และกิริยวาที เป็นคุณศัพท์อย่างเดียว)

กรรมวาที ดู *กรรมวาท*

กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม แม้จะมีกรรมต่างๆ ให้ผลอยู่มากมายซับซ้อน ก็สามารถแยกแยะล่วงรู้ได้ว่าอันใดเป็นผลของกรรมใด

กรรมสิทธิ์ ความเป็นเจ้าของทรัพย์, สิทธิที่ได้ตามกฎหมาย

กรรมารหะ ดู *กัมมารหะ*

กรรแสง ร้องไห้ บัดนี้เขียน *กันแสง*

กรวดน้ำ ตั้งใจอุทิศบุญกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับ พร้อมไปกับหลั่งรินน้ำเป็นเครื่องหมาย และเป็นเครื่องรวมกระแสจิตที่ตั้งใจอุทิศนั้นให้แน่วแน่; เริ่มรินน้ำเมื่อพระองค์หัวหน้าเริ่มสวดยถา รินน้ำหมดพร้อมกับพระหัวหน้าสวดยถาจบ และพระทั้งหมดเริ่มสวดพร้อมกัน จากนั้นวางที่กรวดน้ำลงแล้วประนมมือรับพรต่อไป; คำกรวดน้ำอย่างสั้นว่า “**อิทํ โน ญาตีนํ โหตุ**” แปลว่า “ขอส่วนบุญนี้จงสำเร็จแก่...(ออกชื่อผู้ล่วงลับ) และญาติทั้งหลายของข้าพเจ้าเถิด” จะต่ออีกก็ได้ว่า “**สุขิตา โหนฺตุ ญาตโย**” แปลว่า “ขอญาติทั้งหลายจงเป็นสุขเถิด”

กระทู้ หัวข้อ, เค้าเงื่อน

กระแสความ แนวความ

กระแสเทศนา แนวเทศนา

กระหย่ง (ในคำว่า “นั่งกระหย่ง”) นั่งคุกเข่าเอาปลายเท้าตั้งลงที่พื้น ส้นเท้าทั้งสองรับก้น เรียกว่า *นั่งกระโหย่ง* ก็ได้; บางแห่งว่าหมายถึงนั่งยองๆ

กรานกฐิน “ขึงไม้สะดึง” คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าขึงที่ไม้สะดึง เย็บเสร็จแล้วบอกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ร่วมใจกันยกผ้าให้ในนามของสงฆ์ เพื่ออนุโมทนาภิกษุผู้เย็บทำจีวรให้เสร็จและแจ้งความสำเร็จนั้นแก่สงฆ์ เรียกว่า *ผู้กราน*

พิธีทำในบัดนี้คือ ภิกษุซึ่งจำพรรษาครบสามเดือนในวัดเดียวกัน (ต้องมี

จำนวน ๕ รูปขึ้นไป) ประชุมกันในอุโบสถ พร้อมใจกันยกผ้ากฐินให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งในหมู่พวกเธอ ภิกษุรูปที่ได้รับผ้านั้น ทำกิจ ตั้งแต่ ซัก กะ ตัด เย็บ ย้อมให้เสร็จในวันนั้น ทำพินทุกัปปะ อธิษฐานเป็นจีวรครองผืนใดผืนหนึ่งในไตรจีวร แล้วบอกแก่สงฆ์ผู้ยกผ้าให้เพื่ออนุโมทนา เรียกว่า ***กรานกฐิน***

ถ้าผ้ากฐินเป็นจีวรสำเร็จรูป (เรียกว่าผ้ากฐินมีบริกรรมสำเร็จแล้ว) กิจที่จะต้อง ซัก กะ ตัด เย็บ ย้อม ก็ไม่มี ภิกษุที่ได้รับมอบให้แล้ว จึงทำพินทุกัปปะ อธิษฐานเป็นจีวรครองผืนใดผืนหนึ่งในไตรจีวร กรานแล้วแจ้งแก่สงฆ์เพื่ออนุโมทนาต่อเนื่องไปเลย

กราน เป็นภาษาเขมร แปลว่า "ขึง" คือทำให้ตึง ***กฐิน*** เป็นภาษาบาลี แปลว่า "ไม้สะดึง" ***กรานกฐิน*** ก็คือ "ขึงไม้สะดึง" คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าขึงที่ไม้สะดึง แล้วเย็บจนทำเป็นจีวรสำเร็จพร้อมที่จะครองคือใช้ห่มต่อไป; เขียน ***กราลกฐิน*** บ้างก็มี

ในสังฆกรรมแห่งการกรานกฐินนั้น ภิกษุผู้สวดกรรมวาจาให้ผ้ากฐิน ว่าดังนี้ *(วินย.๕/๙๖/๑๓๖)*

"สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิทํ สงฺฆสฺส กฐินทุสฺสํ อุปฺปนฺนํ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ อิมํ กฐินทุสฺสํ <u>อิตฺถนฺนามสฺส</u> ภิกฺขุโน ทเทยฺย กฐินํ อตฺถริตุํ. เอสา ญตฺติ.

"สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิทํ สงฺฆสฺส กฐินทุสฺสํ อุปฺปนฺนํ. สงฺโฆ อิมํ กฐินทุสฺสํ <u>อิตฺถนฺนามสฺส</u> ภิกฺขุโน เทติ กฐินํ อตฺถริตุํ. ยสฺสายสฺมโต ขมติ อิมสฺส กฐินทุสฺสสฺส <u>อิตฺถนฺนามสฺส</u> ภิกฺขุโน ทานํ กฐินํ อตฺถริตุํ, โส ตุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย.

"ทินฺนํ อิทํ สงฺเฆน กฐินทุสฺสํ <u>อิตฺถนฺนามสฺส</u> <u>ภิกฺขุโน</u> กฐินํ อตฺถริตุํ. ขมติ สงฺฆสฺส, ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามิ."

คำว่า "<u>อิตฺถนฺนามสฺส</u>" เปลี่ยนตามนามของภิกษุผู้ได้รับมอบผ้ากฐิน เช่น เป็น "วีรกสฺส" และถ้าเธอแก่กว่าผู้สวดกรรมวาจา พึงเติม "อายสฺมโต" ข้างหน้า และตัด "<u>ภิกฺขุโน</u>" ออกเสีย เป็น "อายสฺมโต วีรกสฺส"

ภิกษุกรานกฐินด้วยจีวรอย่างใด (นิยมกรานด้วยสังฆาฏิ) พึงปัจจุทธรณ์จีวรอย่างนั้นผืนเดิมแล้วอธิษฐานจีวรอย่างนั้นผืนใหม่ แล้วพร้อมกับจับหรือลูบผ้านั้น เปล่งวาจาว่า "อิมาย สงฺฆาฏิยา กฐินํ อตฺถรามิ." (ข้าพเจ้ากรานกฐินด้วยผ้าสังฆาฏิผืนนี้) [ถ้าเป็นอุตตราสงค์ พึงว่า "อิมินา อุตฺตราสงฺเคน กฐินํ อตฺถรามิ." ถ้าเป็นอันตรวาสก พึงว่า

"อิมินา อนฺตรวาสเกน กฐินํ อตฺถรามิ."]
จากนั้น เธอเข้าไปหาสงฆ์ประณมมือกล่าวคำแจ้งแก่สงฆ์ว่า "อตฺถตํ ภนฺเต สงฺฆสฺส กฐินํ, ธมฺมิโก กฐิตฺถาโร, อนุโมทถ." ครั้นแล้วเหล่าภิกษุผู้ได้มอบให้ผ้ากฐินแก่เธอ ก็กล่าวอนุโมทนาว่า "อตฺถตํ อาวุโส สงฺฆสฺส กฐินํ, ธมฺมิโก กฐินตฺถาโร, อนุโมทาม." (ถ้าแต่ละรูปว่าของตนๆ ก็เปลี่ยน "อนุโมทาม" เป็น "อนุโมทามิ" ส่วน "อาวุโส" และ "ภนฺเต" ก็ว่าตามฐานะของตนๆ); ดู *กฐิน*

กริยา ในทางไวยากรณ์ คือรูปสันสกฤตของคำว่า *กิริยา*

กรีษ, กรีส คูถ อุจจาระ ขี้

กรุณา ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์, ความหวั่นใจ เมื่อเห็นผู้อื่นมีทุกข์ คิดหาทางช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์ของเขา; ดู *พรหมวิหาร*

กรุย หลักที่ปักไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายกำหนดแนวทางหรือระยะทาง

กฤดายุค, กฤตยุค ดู *กัป*

กลาป [กะ-หลาบ] ฟ่อน, มัด, กำ, แล่ง, กลุ่ม, หมวด, หน่วยรวม **1.** ในการเจริญวิปัสสนา การพิจารณาโดยกลาป คือพิจารณาธรรมอย่างรวมๆ โดยรวมเป็นหมวด หรือรวบทั้งกลุ่ม เช่นว่า รูปธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง ฌานธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีแล้ว ก็ไม่มี ฯลฯ (มีคำเรียกหลายอย่าง เช่น กลาปวิปัสสนา, กลาปสัมมสนะ, นยวิปัสสนา, สมุทายมนสิการ) ซึ่งง่ายกว่าการพิจารณาโดยองค์ หรือโดยแยกรายข้อย่อย เช่นพิจารณาองค์ฌานตามลำดับข้อ หรือเป็นรายข้อ (เรียกว่า อนุปทธรรมวิปัสสนา, อังคโต-สัมมสนะ) **2.** (คำเรียกเต็มว่า "**รูปกลาป**"), หน่วยรวมรูปธรรมที่เล็กที่สุด, หน่วยรวมเล็กที่สุด ซึ่งมีองค์ประกอบที่จำเพาะแน่นอนมารวมกันขึ้นอันเป็นส่วนย่อยของรูปธรรมประเภทนั้นๆ โดยที่องค์ประกอบทั้งหมดมี "สหวุตติ" คือมีความเป็นไปร่วมกัน ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกุปปาทะ) ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกนิโรธะ) และมีมหาภูตรูปเป็นที่อาศัยร่วมกันเป็นอันเดียว (เอกนิสสยะ); ตามหลักทางอภิธรรม หน่วยรวมรูปธรรมเล็กที่สุด ที่เป็นหน่วยย่อยพื้นฐานของรูปธรรมทั้งปวง ได้แก่ **สุทธัฏฐกกลาป** (หน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน) คือกลาปซึ่งประกอบด้วยอวินิพโภครูป ๘ (รูปธรรมแปดอย่างที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไป ไม่สามารถแยกพรากออกจากกันได้) อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา

กลาป คือ หน่วยรวมย่อยของ

รูปธรรมทั้งหลาย มีอวินิพโภครูป ๘ นั้นเป็นแกนยืนพื้น ถ้าไม่มีองค์ประกอบอื่นร่วม ก็เป็นหน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน เรียกว่า**สุทธัฏฐกกลาป** (**สุทธ**=ล้วน + **อัฏฐก**=หมวด ๘ + **กลาป**=หน่วยรวม) ดังกล่าวแล้ว แต่ถ้ามีองค์ประกอบอื่นเข้าร่วมเพิ่มขึ้น ก็เป็นกลาปต่างแบบออกไป โดยที่กลาปแต่ละแบบนั้นมีจำนวนองค์ประกอบร่วมอย่างเดียวกันเท่ากันตายตัว ถ้ามีองค์ประกอบ ๙ ก็เป็น**นวก**=หมวด ๙, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๐ ก็เป็น**ทสก**=หมวด ๑๐, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๑ ก็เป็น**เอกาสก**=หมวด ๑๑, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๒ ก็เป็น**ทวาทสก**=หมวด ๑๒, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๓ ก็เป็น**เตรสก**=หมวด ๑๓

กลาปแยกเป็น ๔ ประเภทตามสมุฏฐาน คือ ***๑. กัมมชกลาป*** (กลาปที่เกิดแต่กรรม คือมีกรรมเป็นสมุฏฐาน) มี ๙ แบบ ได้แก่ ***จักขุ****ทสกกลาป* [๘ + ชีวิตรูป + จักขุปสาทรูป], ***โสต****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + โสตปสาทรูป], ***ฆาน****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + ฆานปสาทรูป], ***ชิวหา-****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + ชิวหาปสาทรูป], ***กาย****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + กายปสาทรูป], ***อิตถีภาว****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + อิตถีภาวรูป], ***ปุริสภาว****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + ปุริสภาวรูป], ***วัตถุ****ทสก*~ [๘ + ชีวิตรูป + หทยรูป], ***ชีวิต****นวก*~ [๘ + ชีวิตรูป] ***๒. จิตตชกลาป*** (กลาปที่เกิดแต่จิต) มี ๘ แบบ ได้แก่ ***สุทธ****ัฏฐกกลาป* [๘], ***สัทท****นวก*~ [๘ + สัททรูป], ***กายวิญญัตติ****นวก*~ [๘ + กายวิญญัตติรูป], ***วจีวิญญัตติสัทท-****ทสก*~ [๘ + วจีวิญญัตติรูป + สัททรูป], ***ลหุตาทิ****เอกาทสก*~ [๘ + วิการรูป ๓], ***สัททลหุตาทิ****ทวาทสก*~ [๘ + สัททรูป + วิการรูป ๓], ***กายวิญญัตติลหุตาทิ-****ทวาทสก*~ [๘ + กายวิญญัตติรูป + วิการรูป ๓], ***วจีวิญญัตติสัททลหุตาทิ****เตรสก*~ [๘ + วจีวิญญัตติรูป + สัททรูป + วิการรูป ๓] ***๓. อุตุชกลาป*** (กลาปที่เกิดแต่อุตุ) มี ๔ แบบ ได้แก่ ***สุทธ****ัฏฐกกลาป* [๘], ***สัทท-****นวก*~ [๘ + สัททรูป], ***ลหุตาทิ****เอกาทสก*~ [๘ + วิการรูป ๓], ***สัททลหุตาทิ****ทวาทสก*~ [๘ + สัททรูป + วิการรูป ๓] ***๔. อาหารช-กลาป*** (กลาปที่เกิดแต่อาหาร) มี ๒ แบบ ได้แก่ ***สุทธ****ัฏฐกกลาป* [๘], ***สัทท****นวก*~ [๘ + สัททรูป], ***ลหุตาทิ****เอกาทสก*~ [๘ + วิการรูป ๓]; ดู ***มหาภูตรูป, อุปาทายรูป, อวินิพโภครูป***

กล่าวคำอื่น ในประโยคว่า “เป็นปาจิตติยะในเพราะความเป็นผู้*กล่าวคำอื่น*” ถูกซักอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ปรารถนาจะให้การตามตรง เอาเรื่องอื่นมาพูดกลบเกลื่อนเสีย

กลียุค ดู *กัป*

กวพิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ได้แก่ อาหารที่กลืนกินเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย, อาหารที่เป็นวัตถุ (ข้อ ๑ ในอาหาร ๔)

กษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดิน, เจ้านาย, ชนชั้นปกครอง หรือนักรบ

กสาวเภสัช น้ำฝาดเป็นยา, ยาที่ทำจากน้ำฝาดของพืช เช่น น้ำฝาดของสะเดา น้ำฝาดกระดอม น้ำฝาดบอระเพ็ด เป็นต้น

กสิกรรม การทำนา, การเพาะปลูก

กสิณ "ทั้งหมด", "ทั้งสิ้น", "ล้วน", วัตถุที่เป็นอารมณ์อย่างเดียวล้วนในการเจริญกรรมฐาน เช่น ถ้าใช้ปฐวีคือดิน ก็เป็นปฐวีอย่างเดียวล้วน ไม่มีอย่างอื่นปน จึงเรียกว่า "ปฐวีกสิณ", ตามที่เรียนกันบัดนี้ แปลกันว่า วัตถุอันจูงใจ คือ จูงใจให้เข้าไปผูกอยู่, เป็นชื่อของกรรมฐานที่ใช้วัตถุของล้วนหรือสีเดียวล้วน สำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ มี ๑๐ อย่าง คือ ***ภูตกสิณ ๔:*** *๑. ปฐวี* ดิน *๒. อาโป* น้ำ *๓. เตโช* ไฟ *๔. วาโย* ลม; ***วรรณกสิณ ๔:*** *๕. นีลํ* สีเขียว *๖. ปีตํ* สีเหลือง *๗. โลหิตํ* สีแดง *๘. โอทาตํ* สีขาว; และ *๙. อาโลโก* แสงสว่าง *๑๐. อากาโส* ที่ว่าง

กสิณุคฆาฏิมากาศ ดู *อากาศ ๓, ๔*

กหาปณะ ชื่อมาตราเงินในสมัยโบราณ ๑ กหาปณะเท่ากับ ๒๐ มาสก หรือ ๔ บาท

กะเทย คนหรือสัตว์ที่ไม่ปรากฏว่าเป็นชายหรือหญิง

กังขาเรวตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นบุตรของตระกูลที่มั่งคั่ง ชาวพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ยินดีในฌานสมาบัติ

กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยหมดสงสัยในนามรูป คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้ว่า เพราะอะไรเกิด นามรูปจึงเกิด เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ

กังขาวิตรณี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความแห่งพระปาติโมกข์ คืออธิบาย ๒๒๗ สิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์ และ ๓๑๑ สิกขาบทในภิกขุนีปาติโมกข์; ดู *อรรถกถา*

กังสดาล ระฆังวงเดือน

กัจจานโคตร, กัจจายนโคตร ตระกูลพราหมณ์กัจจานะ หรือกัจจายนะ

กัจจายนปุโรหิต ปุโรหิตชื่อกัจจายนะ เป็นปุโรหิตของพระเจ้าจัณฑปัชโชต กรุงอุชเชนี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า บรรลุพระอรหัตแล้วขออุปสมบท มีชื่อในพระศาสนาว่า *พระมหากัจจายนะ* พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางอธิบายความ

ของคำย่อให้พิสดาร; ดู *มหากัจจายนะ*

กัจฉะ, กัจฉประเทศ รักแร้

กัญจนา เจ้าหญิงแห่งเทวทหนครเป็นพระมเหสีของพระเจ้าสีหหนุ ผู้ครองนครกบิลพัสดุ์ เป็นพระชนนีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยยิกาของเจ้าชายสิทธัตถะ

กัณฐกะ ชื่อม้าสีขาวที่พระมหาบุรุษทรงในวันออกผนวช

กัณฐชะ อักษรเกิดในลำคอ คือ *อ, อา, ก, ข, ค, ฆ, ง* และ *ห*

กัณฑ์ หมวด, ตอน, ส่วนของเรื่อง

กัณฑกสามเณร ชื่อสามเณรรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล ผู้กล่าวตู่พระธรรม เป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณกวรรคในปาจิตติยกัณฑ์ และทรงให้สงฆ์นาสนะเธอเสีย เขียนเป็น *กัณฏกะ* ก็มี

กัณฑ์เทศน์ ดู *เครื่องกัณฑ์*

กัณหปักข์, กัณหปักษ์ "ฝ่ายดำ" หมายถึง ข้างแรม; *กาฬปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *ชุณหปักษ์* หรือ *ศุกลปักษ์*

กัตติกมาส เดือน ๑๒

กัตติกา **1.** ดาวลูกไก่ **2.** เดือน ๑๒ ตามจันทรคติ ตกในราวปลายเดือนตุลาคมถึงเดือนพฤศจิกายน

กัตตุกัมยตาฉันทะ ความพอใจคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ, ความต้องการที่จะทำ ได้แก่ ฉันทะที่เป็นกลางๆ ดีก็ได้ ชั่วก็ได้ แต่โดยทั่วไปหมายถึงฉันทะที่เป็นกุศล คือกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ต่างจากกามฉันทะที่เป็นแต่ฝ่ายอกุศล

กันดาร อัตคัด, ฝืดเคือง, หายาก, ลำบาก, แห้งแล้ง, ทางที่ผ่านไปยาก

กัป, กัลป์ กาลกำหนด, กำหนดอายุของโลก, ระยะเวลายาวนานเหลือเกิน ที่กำหนดว่าโลกคือสกลจักรวาล ประลัยครั้งหนึ่ง (ศาสนาฮินดูว่าเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของพระพรหม) ท่านให้เข้าใจด้วยอุปมาว่า เปรียบเหมือนมีภูเขาศิลาล้วน กว้าง ยาว สูง ด้านละ ๑ โยชน์ ทุก ๑๐๐ ปี มีคนนำผ้าเนื้อละเอียดอย่างดีมาลูบครั้งหนึ่ง จนกว่าภูเขานั้นจะสึกหรอสิ้นไป กัปหนึ่งยาวนานกว่านั้น; กำหนดอายุของมนุษย์หรือสัตว์จำพวกนั้นๆ ในยุคนั้นๆ เรียกเต็มว่า 'อายุกัป' เช่นว่า อายุกัปของคนยุคนี้ ประมาณ ๑๐๐ ปี

ที่กล่าวข้างต้นนั้น เป็นข้อควรรู้ที่พอแก่ความเข้าใจทั่วไป หากต้องการทราบละเอียด พึงศึกษาคติโบราณดังนี้

กัปมี ๔ อย่าง ได้แก่

๑. *มหากัป* กัปใหญ่ คือ กำหนดอายุของโลก อันหมายถึงสกลพิภพ

๒. *อสงไขยกัป* กัปอันนับเวลามิได้ คือ ส่วนย่อย ๔ แห่งมหากัป ได้แก่

๑) **สังวัฏฏกัป** (เรียกเต็มว่า สังวัฏฏ-

อสงไขยกัป) กัปเสื่อม คือ ระยะกาลที่โลกเสื่อมลงจนถึงวินาศ

๒) **สังวัฏฏฐายีกัป** (สังวัฏฏฐายีอสงไขยกัป) ระยะกาลที่โลกพินาศแล้วทรงอยู่

๓) **วิวัฏฏกัป** (วิวัฏฏอสงไขยกัป) กัปเจริญ คือ ระยะกาลที่โลกกลับเจริญขึ้น

๔) **วิวัฏฏฐายีกัป** (วิวัฏฏฐายีอสงไขยกัป) ระยะกาลที่โลกเจริญแล้วทรงอยู่

ครบรอบ ๔ อสงไขยกัปนี้ เป็นมหากัปหนึ่ง

๓. *อันตรกัป* กัปในระหว่าง ได้แก่ ระยะกาลที่หมู่มนุษย์เสื่อมจนส่วนใหญ่พินาศแล้ว ส่วนที่เหลือดีขึ้นเจริญขึ้นและมีอายุยืนยาวขึ้นจนถึงอสงไขย แล้วกลับเสื่อมทรามลง อายุสั้นลงๆ จนเหลือเพียงสิบปีแล้วพินาศ ครบรอบนี้เป็นอันตรกัปหนึ่ง ๖๔ อันตรกัปเช่นนั้นเป็น ๑ อสงไขยกัป

๔. *อายุกัป* กำหนดอายุของสัตว์จำพวกนั้นๆ เช่น อายุกัปของมหาพรหมเท่ากับ ๑ อสงไขยกัป

โดยทั่วไป คำว่า “กัป” ที่มาโดดๆ มักหมายถึงมหากัป แต่หลายแห่งหมายถึงอายุกัป เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ได้ทรงเจริญอิทธิบาท ๔ เป็นอย่างดีแล้ว หากทรงจำนง จะทรงพระชนม์อยู่ตลอดกัปหรือเกินกว่ากัปก็ได้ “กัป” ในที่นี้ หมายถึงอายุกัป คือจะทรงพระชนม์อยู่จนครบกำหนดอายุของคนในยุคนั้นเต็มบริบูรณ์ คือเต็ม ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่านั้น ก็ได้

ตามคติที่บางคัมภีร์ประมวลมาบันทึกไว้ พึงทราบว่า ตลอดมหากัปนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติเฉพาะแต่ในวิวัฏฏฐายีกัป คือในระยะกาลที่โลกกลับเจริญขึ้น และกำลังทรงอยู่ เท่านั้น และกัปเมื่อจำแนกตามการอุบัติของพระพุทธเจ้า มี ๒ อย่าง ได้แก่

๑. *สุญกัป* กัปสูญ หรือกัปว่างเปล่า คือ กัปที่ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ (รวมทั้งไม่มีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิธรรมราชาด้วย)

๒. *อสุญกัป* กัปไม่สูญ หรือกัปไม่ว่างเปล่า คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ แยกย่อยเป็น ๕ ประเภท ได้แก่

๑) **สารกัป** (กัปที่มีสาระขึ้นมาได้โดยมีพระพุทธเจ้ามาอุบัติ) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติพระองค์เดียว

๒) **มัณฑกัป** (กัปเยี่ยมยอด) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๒ พระองค์

๓) **วรกัป** (กัปประเสริฐ) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๓ พระองค์

๔) **สารมัณฑกัป** (กัปที่มีสาระเยี่ยมยอดยิ่งกว่ากัปก่อน) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๔ พระองค์

๕) **ภัททกัป** (ภัททกัป หรือภัทรกัป ก็ได้, กัปเจริญ หรือกัปที่ดีแท้) คือ กัป ที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์

กัปปัจจุบัน เป็นภัททกัป มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสปะ พระโคตมะ ที่อุบัติแล้ว และพระเมตไตรย์ที่จะอุบัติต่อไป

ในศาสนาฮินดู ถือว่า ๑ กัป (รูปสันสกฤตเป็น กัลป์) อันเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของพระพรหม (กลางวันเป็น*อุทัยกัป* คือกัปรุ่ง, กลางคืนเป็น*ขัยกัป* คือกัปมลาย) ตั้งแต่โลกเริ่มต้นใหม่จนประลัยไปรอบหนึ่งนั้น มี ๒,๐๐๐ มหายุค แต่ละมหายุคยาว ๔,๓๒๐,๐๐๐ ปี โดยแบ่งเป็น ๔ ยุค (จตุยุค, จตุรยุค) เริ่มจากระยะกาลที่มนุษย์มีศีลธรรมและร่างกายสมบูรณ์งดงาม แล้วเสื่อมทรามลง และช่วงเวลาของยุคก็สั้นเข้าตามลำดับ คือ

๑. **กฤตยุค** ยุคที่โลกอันพระพรหมสร้างเสร็จแล้ว มีความดีงามสมบูรณ์อยู่ ดังลูกเต๋าด้าน ‘กฤต’ ที่มี ๔ แต้ม เป็นยุคดีเลิศ ๑,๗๒๘,๐๐๐ ปี (*สัตยยุค* คือยุคแห่งสัจจะ ก็เรียก; ไทยเรียก กฤดายุค)

๒. **เตรตายุค** ยุคที่มีความดีงามถอยลงมา ดังลูกเต๋าด้าน ‘เตรตา’ ที่มี ๓ แต้ม ยังเป็นยุคที่ดี ๑,๒๙๖,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ไตรดายุค)

๓. **ทวาปรยุค** ยุคที่ความดีงามเสื่อมทรามลงไปอีก ดังลูกเต๋าด้าน ‘ทวาปร’ ที่มี ๒ แต้ม เป็นยุคที่มีความดีพอทรงตัวได้ ๘๖๔,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ทวาบรยุค)

๔. **กลียุค** ยุคที่เสื่อมทรามถึงที่สุด ดังลูกเต๋าด้าน ‘กลิ’ ที่มีเพียงแต้มเดียว เป็นยุคแห่งความเลวร้าย ๔๓๒,๐๐๐ ปี

กัปปมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

กัปปาสิกะ ผ้าทำด้วยฝ้าย คือผ้าสามัญ

กัปปิยะ สมควร, ควรแก่สมณะที่จะบริโภค, ของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภคใช้สอย คือพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุใช้หรือฉันได้ เช่น ข้าวสุก จีวร ร่ม ยาแดง เป็นกัปปิยะ แต่สุรา เสื้อ กางเกง หมวก น้ำอบ ไม่เป็นกัปปิยะ สิ่งที่ไม่เป็นกัปปิยะ เรียกว่า *อกัปปิยะ*

กัปปิยการก ผู้ทำของที่สมควรแก่สมณะ, ผู้ทำหน้าที่จัดของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภค, ผู้ปฏิบัติภิกษุ, ลูกศิษย์พระ

กัปปิยกุฎี เรือนเก็บของที่เป็นกัปปิยะ; ดู *กัปปิยภูมิ*

กัปปิยบริขาร เครื่องใช้สอยที่สมควรแก่สมณะ, ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ

กัปปิยภัณฑ์ ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ, สิ่งของที่สมควรแก่สมณะ

กัปปิยภูมิ ที่สำหรับเก็บเสบียงอาหารของ

วัด, ครัววัด มี ๔ อย่าง คือ ๑. *อนุสสาวนันติกา* กัปปิยภูมิที่ทำด้วยการประกาศให้รู้กันแต่แรกสร้างว่าจะทำเป็นกัปปิยภูมิ คือพอเริ่มยกเสาหรือตั้งฝาก็ประกาศให้ได้ยินว่า "**กปฺปิยกุฏึ กโรม**" แปลว่า "เราทั้งหลายทำกัปปิยกุฎี" ๒. *โคนิสาทิกา* กัปปิยภูมิขนาดเล็กเคลื่อนที่ได้ ดุจเป็นที่โคจ่อม ๓. *คหปติกา* เรือนของคฤหบดีเขาสร้างถวายเป็นกัปปิยภูมิ ๔. *สัมมติกา* กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ ได้แก่กุฎีที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยกุฎี แล้วสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม

กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร

กัปปิละ ชื่อพราหมณ์นายบ้านของหมู่บ้านพราหมณ์หมู่หนึ่ง ในแขวงกรุงราชคฤห์ เป็นบิดาของปิปผลิมาณพ

กัมปิลละ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นปัญจาละ

กัมพล ผ้าทอด้วยขนสัตว์ เช่นสักหลาด

กัมโพชะ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อทวารกะ บัดนี้อยู่ในประเทศอัฟกานิสถาน

กัมมขันธกะ ชื่อหมวดหนึ่งในคัมภีร์จุลลวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยนิคหกรรม ๕ ประเภท

กัมมชรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

กัมมปัตตะ, กัมมปัตต์ "ผู้ถึงกรรม", "ผู้เข้ากับกรรม", ผู้เข้ากรรม, ภิกษุผู้เข้าร่วมทำสังฆกรรม โดยเป็นปกตัตตะ คือเป็นผู้มีสิทธิถูกต้อง และไม่เป็นกัมมารหะ คือมิใช่เป็นผู้ซึ่งถูกที่ประชุมสงฆ์ทำกรรม, สงฆ์ที่จะครบองค์ประชุม เช่น สังฆกรรมที่ทำโดยสงฆ์จตุวรรค ต้องมีภิกษุครบ ๔ รูป ก็คือมีกัมมปัตตะครบ ๔ รูป (สงฆ์ปัญจวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๕ รูป สงฆ์ทศวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๑๐ รูป สงฆ์วีสติวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๒๐ รูป); ดู *ปกตัตตะ, กัมมารหะ*

กัมมลักขณะ การอันมีลักษณะเป็น(สังฆ)กรรมนั้นได้, กิจการที่มีลักษณะอันจัดเข้าเป็นสังฆกรรมอย่างหนึ่งในสังฆกรรมประเภทนั้นได้ แต่ท่านไม่ได้ออกชื่อไว้ และไม่อาจจัดเข้าในชื่ออื่นๆ แห่งสังฆกรรมประเภทเดียวกัน เช่น การอปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นกัมมลักขณะในอปโลกนกรรม, การประกาศเริ่มต้นระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักขณะในญัตติกรรม, ญัตติทุติยกรรมที่สวดในลำดับไปในการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักขณะในญัตติทุติยกรรม, อุปสมบทและอัพภานเป็นกัมมลักขณะในญัตติจตุตถกรรม

กัมมวัฏฏ์ วนคือกรรม, วงจรส่วนกรรม, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท

ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ; ดู *ไตรวัฏฏ์*

กมฺมวิปากชา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่วิบากแห่งกรรม; ดู *อาพาธ*

กัมมสัทธา ดู *สัทธา*

กัมมัญญตา ความควรแก่การงาน, ภาวะที่ใช้การได้ หรือเหมาะแก่การใช้งาน, ความเหมาะงาน

กัมมัฏฐาน ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ, อุบายทางใจ, วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา (นิยมเขียน *กรรมฐาน*); **กัมมัฏฐาน ๒** (โดยหลักทั่วไป) คือ ๑. *สมถกัมมัฏฐาน* กรรมฐานเพื่อการทำจิตใจให้สงบ, วิธีฝึกอบรมเจริญจิตใจ ๒. *วิปัสสนากัมมัฏฐาน* กรรมฐานเพื่อการให้เกิดความรู้แจ้ง, วิธีฝึกอบรมเจริญปัญญา; **กัมมัฏฐาน ๒** (โดยการปฏิบัติ) คือ ๑. *สัพพัตถกกัมมัฏฐาน* กรรมฐานที่พึงต้องการในที่ทั้งปวง หรือพึงใช้เป็นฐานของการเจริญภาวนาทุกอย่าง, กรรมฐานที่เป็นประโยชน์ในทุกกรณี ได้แก่ *เมตตา มรณสติ* และบางท่านว่า *อสุภสัญญา* ด้วย ๒. *ปาริหาริยกัมมัฏฐาน* กรรมฐานที่จะต้องบริหาร (ประจำตัว) คือกรรมฐานข้อหนึ่งข้อใดก็ตาม ที่เลือกว่าเหมาะกับตน เช่นว่าตรงกับจริตแล้ว หรือกำหนดเอาเป็นข้อที่ตนจะปฏิบัติเพื่อก้าวสู่ผลที่สูงขึ้นไปๆ แล้ว ต่อแต่นั้นก็จะต้องเอาใจใส่จัดปรับบำเพ็ญตลอดเวลาเพื่อให้ก้าวหน้าไปและได้ผลดี, ทั้งนี้หมายความว่าผู้ปฏิบัติทุกคนพึงปฏิบัติกรรมฐานทั้ง ๒ ข้อ เนื่องจากสัพพัตถกกัมมัฏฐานจะช่วยเป็นพื้นเกื้อหนุนต่อปาริหาริยกัมมัฏฐานโดยผู้ปฏิบัตินั้น พอเริ่มต้น ก็เจริญเมตตาต่อประดาภิกษุสงฆ์และหมู่ชนตลอดถึงเทวดาในถิ่นใกล้รอบตัวจนทั่วสรรพสัตว์ เพื่อให้มีใจอ่อนโยนต่อกันและมีบรรยากาศร่มเย็นเป็นมิตร พร้อมกันนั้นก็เจริญมรณสติ เพื่อให้ใจห่างจากทุจริตไม่คิดถึงอเนสนา และกระตุ้นเร้าใจให้ปฏิบัติจริงจัง ไม่ย่อหย่อน ส่วนอสุภสัญญาก็มาช่วยให้โลภะหรือราคะเข้ามาครอบงำไม่ได้ เพราะจะไม่ติดใจแม้แต่ในทิพยารมณ์ แล้วก็มุ่งหน้าไปในปาริหาริยกรรมฐานของตน; ดู *ภาวนา*

กัมมัฏฐาน ๔๐ คือ สิ่งที่นิยมใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญสมถภาวนา ซึ่งพึงเลือกใช้ให้เหมาะกับตน เช่นให้ตรงกับจริต มี ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ อรูป ๔

กัมมัสสกตาญาณ ความรู้ถึงภาวะที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, จัดเป็นปัญญาที่ถูกต้องในระดับสามัญ (ยังไม่เป็นอธิปัญญา) และ

เป็นโลกิยสัมมาทิฏฐิ; *กัมมัสสกตญาณ* ก็เขียน, *กัมมัสสกตาปัญญา* หรือ *กัมมัสสกตปัญญา* ก็เรียก; ดู *สิกขา*

กัมมัสสกตาสัทธา ความเชื่อว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตัว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, เป็นคำที่ผูกขึ้นภายหลัง โดยจัดไว้ในชุด **สัทธา ๔** ส่วนในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทั้งหลาย มีแต่ *กัมมัสสกตาญาณ*; ดู *กัมมัสสกตาญาณ, สัทธา*

กัมมารหะ ผู้ควรแก่กรรม คือบุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม เช่น ภิกษุที่สงฆ์พิจารณาทำปัพพาชนียกรรม คฤหัสถ์ที่ถูกสงฆ์ดำเนินการคว่ำบาตร เป็นต้น; ดู *ปกตัตตะ, กัมมปัตตะ*

กัลบก ช่างตัดผม, ช่างโกนผม

กัลป์ ดู *กัป*

กัลปนา 1. ที่หรือสิ่งอื่นซึ่งเจ้าของอุทิศผลประโยชน์ให้แก่วัด **2.** ส่วนบุญที่ผู้ทำอุทิศให้แก่ผู้ตาย

กัลยาณคุณ คุณอันบัณฑิตพึงนับ, คุณสมบัติที่ดีงาม, คุณงามความดี

กัลยาณชน คนประพฤติดีงาม, คนดี

กัลยาณธรรม ธรรมอันดี, ธรรมดีงาม, ธรรมของกัลยาณชน; ดู *เบญจธรรม*

กัลยาณปุถุชน คนธรรมดาที่มีความประพฤติดี, ปุถุชนผู้มีคุณธรรมสูง

กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร, ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว (ข้อ ๓ ในทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔)

กัลยาณมิตร “มิตรผู้มีคุณอันบัณฑิตพึงนับ”, เพื่อนที่ดี (คุณสมบัติ ดู *เพื่อน*)

กัลยาณมิตรธรรม ธรรม คือคุณสมบัติของกัลยาณมิตร; *กัลยาณมิตรธรรม ๗* ดู *เพื่อน*

กัลยาณี นางงาม, หญิงงาม, หญิงที่มีคุณธรรมน่านับถือ

กัลลวาลมุตตคาม ชื่อหมู่บ้าน อยู่ในแคว้นมคธ พระโมคคัลลานะอุปสมบทได้ ๗ วัน ไปทำความเพียรจนอ่อนใจนั่งโงกง่วงอยู่ พระพุทธเจ้าเสด็จไปเทศนาโปรด จนได้สำเร็จพระอรหัตที่หมู่บ้านนี้

กัศมีร์ แคว้นหนึ่งของชมพูทวีป ซึ่งปรากฏชื่อขึ้นในยุคอรรถกถาเป็นต้นมา โดยมักเรียกรวมกับแคว้นคันธาระ เป็น “กัศมีรคันธาระ”, ในภาษาไทย บางทีเรียกว่า “แคชเมียร์”; ดู *คันธาระ*

กัสสปะ 1. พระนามพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู ***พระพุทธเจ้า ๕*** **2.** ชื่อของพระ*มหากัสสปเถระ*เมื่อเรียกตามโคตร ท่านมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปิปผลิ หรือ ปิปผลิมาณพ **3.** หมายถึงกัสสปะสามพี่น้อง คือ *อุรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะ คยากัสสปะ* ซึ่งเป็นนักบวชประเภทชฎิลถือลัทธิบูชาไฟ เป็นที่เคารพนับถือของชาวราชคฤห์ ภายหลังได้เป็นพระอรหันต์

พร้อมกันทั้งสามพี่น้องและบริวารหนึ่งพัน ด้วยได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตรจากพระพุทธเจ้า **4.** คำเรียกชื่ออย่างสั้นๆ หมายถึงพระ*กุมารกัสสปะ*

กัสสปโคตร ตระกูลพราหมณ์กัสสปะ

กัสสปสังยุตต์ ชื่อเรียกพระสูตรหมวดหนึ่ง ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย รวบรวมเรื่องเกี่ยวกับพระมหากัสสปะไว้เป็นหมวดหมู่

กาจ ร้าย, กล้า, เก่ง

กาพย์ คำร้อยกรองที่แต่งทำนองฉันท์ แต่ไม่นิยมครุลหุเหมือนฉันท์ทั้งหลาย

กาม ความใคร่, ความอยาก, ความปรารถนา, สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่, กามมี ๒ คือ *๑. กิเลสกาม* กิเลสที่ทำให้ใคร่ *๒. วัตถุกาม* วัตถุอันน่าใคร่ ได้แก่ *กามคุณ ๕*

กามคุณ ส่วนที่น่าปรารถนาน่าใคร่มี ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย) ที่น่าใคร่น่าพอใจ

กามฉันท์, กามฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในอารมณ์ที่ชอบใจมีรูปเป็นต้น, ความพอใจในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (ข้อ ๑ ในนิวรณ์ ๕)

กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม, ความอยากได้กาม (ข้อ ๑ ในตัณหา ๓)

กามภพ ที่เกิดของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องอยู่ในกาม, โลกเป็นที่อยู่อาศัยของผู้เสพกาม ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษยโลก และสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกาถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดีรวมเป็น ๑๑ ชั้น (ข้อ ๑ ในภพ ๓)

กามราคะ ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม, ความใคร่กาม (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๑ ในอนุสัย ๗)

กามสมบัติ สมบัติคือกามารมณ์, ความถึงพร้อมด้วยกามารมณ์

กามสังวร ความสำรวมในกาม, การรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์ไม่ให้หลงใหลหมกมุ่นใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (ข้อ ๓ ในเบญจธรรม)

กามสุข สุขในทางกาม, สุขที่เกิดจากกามารมณ์

กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันหมกมุ่นอยู่ในกามสุข เป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองข้าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อัตตกิลมถานุโยค ๑

กามสุคติภูมิ กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือมนุษย์และสวรรค์ ๖ (จะแปลว่า "สุคติภูมิที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม" ก็ได้)

กามาทีนพ โทษแห่งกาม, ข้อเสียของกาม

กามารมณ์ **1.** อารมณ์ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส

โผฏฐัพพะ ได้แก่กามคุณ ๕ นั่นเอง **2.** ในภาษาไทย มักหมายถึงความรู้สึกทางกาม

กามาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในกามภพ, ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่กับกาม ได้แก่ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ ทุกสิ่งทุกอย่างประดามีที่เป็นไปในกามภพ ตั้งแต่อเวจีมหานรกถึงสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี; ดู ***ภพ, ภูมิ***

กามาสวะ อาสวะคือกาม, กิเลสดองอยู่ในสันดานที่ทำให้เกิดความใคร่; ดู ***อาสวะ***

กามุปาทาน ความยึดติดถือมั่นในกาม ยึดถือว่าเป็นของเราหรือจะต้องเป็นของเรา จนเป็นเหตุให้เกิดริษยาหรือหวงแหนลุ่มหลง เข้าใจผิด ทำผิด

กาเมสุมิจฉาจาร ความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย, ความผิดประเวณี

กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤติผิดในกาม, เว้นการล่วงประเวณี

กายกรรม การกระทำทางกาย เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม หรือเว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์เป็นต้น

กาย กอง, หมวดหมู่, ที่รวม, ชุมนุม เช่น *สัตวกาย* (มวลสัตว์) *พลกาย* (กองกำลังทหาร) *รถกาย* (กองทหารรถ) *ธรรมกาย* (ที่รวมหรือที่ชุมนุมแห่งธรรม) **1.** ที่รวมแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือชุมนุมแห่งรูปธรรม คือ ร่างกาย บางทีเรียกเต็มว่า *รูปกาย* **2.** ประชุมแห่งนามธรรม หรือกองแห่งเจตสิก เช่น ในคำว่า "กายปัสสัทธิ" (ความสงบเย็นแห่งกองเจตสิก) บางทีเรียกเต็มว่า *นามกาย* (แต่ในบางกรณี *นามกาย* หมายถึงนามขันธ์หมดทั้ง ๔ คือ ทั้ง เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือ ทั้งจิต และเจตสิก); นอกจากความหมายพื้นฐาน ๒ อย่างนี้แล้ว ยังมีความหมายปลีกย่อย และความหมายเฉพาะ ตามข้อความแวดล้อมอีกหลายอย่าง เช่น ในคำว่า "กายสัมผัส" (สัมผัสทางกาย) หมายถึงกายอินทรีย์ที่รับรู้โผฏฐัพพะคือสิ่งต้องกาย, ในคำว่า "กายทุจริต" (ทุจริตด้วยกาย) หมายถึงกายทวารที่ใช้ทำกรรมคือเคลื่อนไหวแสดงออกและทำการต่างๆ, ในคำว่า "กายสุข" (สุขทางกาย) หมายถึงทางทวารทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งคู่กับเจโตสุขหรือสุขทางใจ, ในคำว่า "กายภาวนา" (การพัฒนากาย) หมายถึงอินทรียสังวรคือความรู้จักปฏิบัติให้ได้ผลดีในการใช้ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ดังนี้ เป็นต้น

กายกัมมัญญตา ความควรแก่งานแห่งนามกาย, ธรรมชาติที่ทำนามกาย คือเจตสิกทั้งหลายให้อยู่ในภาวะที่จะทำงานได้ดี (ข้อ ๑๔ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายคตาสติ, กายสติ สติที่เป็นไปในกาย, สติอันพิจารณากายให้เห็นตาม

สภาพที่มีส่วนประกอบ ซึ่งล้วนเป็นของไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ ทำให้เกิดความรู้เท่าทัน ไม่หลงใหลมัวเมา

กายทวาร ทวารคือกาย, กายในฐานเป็นทางทำกรรม, ทางกาย

กายทุจริต ประพฤติชั่วด้วยกาย, ประพฤติชั่วทางกาย มี ๓ อย่างคือ ๑. *ปาณาติบาต* ฆ่าสัตว์ ๒. *อทินนาทาน* ลักทรัพย์ ๓. *กาเมสุมิจฉาจาร* ประพฤติผิดในกาม; ดู *ทุจริต*

กายบริหาร การรักษาร่างกายให้เหมาะสมแก่ความเป็นสมณะ เช่นไม่ไว้ผมยาวเกินไป ไม่ไว้หนวดเครา ไม่ไว้เล็บยาว ไม่ผัดหน้า ไม่แต่งเครื่องประดับกาย ไม่เปลือยกาย เป็นต้น

กายประโยค การประกอบทางกาย, การกระทำทางกาย

กายปัสสัทธิ ความสงบรำงับแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้สงบเย็น (ข้อ ๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกายคือเจตสิกทั้งหลาย ให้แคล่วคล่องว่องไวรวดเร็ว (ข้อ ๑๖ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายภาวนา ดู *ภาวนา*

กายมุทุตา ความอ่อนโยนแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๒ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายลหุตา ความเบาแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือกองเจตสิก ให้เบา (ข้อ ๑๐ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายวิญญัติ ความเคลื่อนไหวร่างกายให้รู้ความหมาย เช่น สั่นศีรษะ โบกมือ ขยิบตา ดีดนิ้ว เป็นต้น; เทียบ *วจีวิญญัติ*

กายวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะโผฏฐัพพะกระทบกาย, โผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น (ข้อ ๕ ในวิญญาณ ๖)

กายสมาจาร ความประพฤติทางกาย

กายสักขี “ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย”, “ผู้ประจักษ์กับตัว”, พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่เป็นผู้มีสมาธินทรีย์แรงกล้า ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุภโตภาควิมุต); ดู *อริยบุคคล ๗*

กายสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งกาย ได้แก่ลมหายใจเข้า หายใจออก **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกายได้แก่ กายสัญเจตนา หรือความจงใจทางกาย ซึ่งทำให้เกิดกายกรรม

กายสังสัคคะ ความเกี่ยวข้องด้วยกาย, การเคล้าคลึงร่างกาย, เป็นชื่ออาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๒ ที่ว่าภิกษุมีความกำหนัดถึงความเคล้าคลึงด้วยกายกับ

มาตุคาม, การจับต้องกายหญิงโดยมีจิตกำหนัด

กายสัมผัส สัมผัสทางกาย, อาการที่กาย โผฏฐัพพะ และกายวิญญาณประจวบกัน

กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะกายสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่กาย โผฏฐัพพะ และกาย-วิญญาณประจวบกัน

กายสามัคคี ดู *สามัคคี*

กายสุจริต ประพฤติชอบด้วยกาย, ประพฤติชอบทางกาย มี ๓ อย่าง คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากประพฤติผิดในกาม; ดู *กายทุจริต, สุจริต*

กายานุปัสสนา การมีสติตามดูพร้อมด้วยปัญญารู้เห็นสภาวะของร่างกายเท่าทันอาการ ความเคลื่อนไหว สภาพองค์ประกอบ และความผันแปรเป็นไปตลอดจนแตกสลายของกาย ตามที่มันมีอยู่เป็นไปอย่างไรๆ มองเห็นความก่อเกิดขึ้นมาและความเสื่อมสลายไปในกาย ตระหนักต่อสภาวะที่มีอยู่ แค่รู้เท่าสติทัน ไม่ติดอิง ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติพิจารณากายเป็นอารมณ์ว่ากายนี้ก็สักว่ากาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา)

กายานุปัสสนา แยกเป็น อานาปานบรรพ อิริยาปถบรรพ สัมปชัญญบรรพ ปฏิกูลมนสิการบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ และ นวสีวถิกาบรรพ (= ๙ สีวถิกาบรรพ) ที่แยกย่อยเป็น ๙ จึงเป็น ๑๔ บรรพ; ข้อ ๑ ใน *สติปัฏฐาน ๔*

กายิกสุข สุขทางกาย เช่นได้ยินเสียงไพเราะ ลิ้มรสอร่อย ถูกต้องสิ่งที่อ่อนนุ่ม เป็นต้น

กายุชุกตา ความซื่อตรงแห่งนามกาย, ธรรมชาติที่ทำนามกายคือเจตสิกทั้งหลายให้ซื่อตรง (ข้อ ๑๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

การก ผู้กระทำกรรมได้ตามพระวินัยมี ๓ คือ *สงฆ์ คณะ* และ *บุคคล* เช่นในการทำอุโบสถ ภิกษุตั้งแต่สี่รูปขึ้นไปเรียก *สงฆ์* สวดปาติโมกข์ได้ ภิกษุสองหรือสามรูป เรียก *คณะ* ให้บอกความบริสุทธิ์ได้ ภิกษุรูปเดียวเรียกว่า *บุคคล* ให้อธิษฐาน

การกสงฆ์ “สงฆ์ผู้กระทำ” หมายถึงสงฆ์หมู่หนึ่งผู้ดำเนินการในกิจสำคัญ เช่นการสังคายนา หรือในสังฆกรรมต่างๆ

การงานชอบ ดู *สัมมากัมมันตะ*

กาล เวลา

กาละ เวลา, คราว, ครั้ง, หน

กาลกรรณี, กาลกิณี ดู *กาฬกรรณี*

กาลกิริยา “การกระทำกาละ”, การตาย, มรณะ

กาลทาน ทานที่ให้ตามกาล, ทานที่ให้ได้เฉพาะเหตุการณ์ หรือเป็นครั้งคราวใน

โอกาสพิเศษ ไม่ใช่ให้ได้ตลอดเวลา, ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เดิม (องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๖/๔๔) มี **กาลทาน ๕** คือ อาคันตุกทาน (ทานแก่ผู้มาจากต่างถิ่น), คมิกทาน (ทานแก่ผู้จะไปจากถิ่น), คิลานทาน (ทานแก่ผู้เจ็บไข้), ทุพภิกขทาน (ทานในยามมีทุพภิกขภัย), และทานคราวข้าวใหม่ มีผลไม้ใหม่ จัดให้แก่ท่านผู้มีศีลเป็นปฐม; ปัจจุบันนี้ มักใช้ในความหมายว่าทานที่ให้ได้เฉพาะภายในระยะเวลาที่กำหนด ไม่มีการให้นอกเวลา หรือนอกเทศกาล เช่น การถวายผ้ากฐิน การถวายผ้าอาบน้ำฝน เป็นต้น ซึ่งทายกจะถวายได้ตามกำหนดเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเท่านั้น ก่อนหรือเลยเขตกำหนดไป ทำไม่ได้; ดู *ทาน*

กาลเทศะ เวลาและประเทศ, เวลา และสถานที่

กาลวิภาค การแจกกาลออกเป็นเดือน ปักษ์ และวัน

กาลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอันสมควรในการประกอบกิจนั้นๆ เช่น รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไร เป็นต้น (ข้อ ๕ ในสัปปุริสธรรม ๗)

กาลามสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสสอนชนชาวกาลามะแห่งเกสปุตตนิคมในแคว้นโกศล ไม่ให้เชื่องมงายไร้เหตุผล ตามหลัก ๑๐ ข้อ คือ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา, ด้วยการถือสืบๆ กันมา, ด้วยการเล่าลือ, ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์, ด้วยตรรก, ด้วยการอนุมาน, ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล, เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน, เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ, เพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา; ต่อเมื่อใด พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าธรรมเหล่านั้นเป็นอกุศล เป็นกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นต้นแล้ว จึงควรละหรือถือปฏิบัติตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า *เกสปุตติยสูตร* หรือ *เกสปุตตสูตร*

กาลิก เนื่องด้วยกาล, ขึ้นกับกาล, ของอันจะกลืนกินให้ล่วงลำคอเข้าไปซึ่งพระวินัยบัญญัติให้ภิกษุรับเก็บไว้และฉันได้ภายในเวลาที่กำหนด จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ ๑. *ยาวกาลิก* รับประเคนไว้และฉันได้ชั่วเวลาเช้าถึงเที่ยงของวันนั้น เช่น ข้าว ปลา เนื้อ ผัก ผลไม้ ขนมต่างๆ ๒. *ยามกาลิก* รับประเคนไว้และฉันได้ชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง คือก่อนรุ่งอรุณของวันใหม่ ได้แก่ ปานะ คือ น้ำคั้นผลไม้ที่ทรงอนุญาต ๓. *สัตตาหกาลิก* รับประเคนไว้แล้วฉันได้ภายในเวลา ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้งห้า ๔. *ยาวชีวิก* รับประเคนแล้ว ฉันได้ตลอดไปไม่จำกัดเวลา ได้แก่ของที่ใช้ปรุงเป็นยา นอก

จากกาลิก ๓ ข้อต้น (ความจริง ยาวชีวิก ไม่เป็นกาลิก แต่นับเข้าด้วยโดยปริยาย เพราะเป็นของเกี่ยวเนื่องกัน)

กาววาว ฉูดฉาด, หรูหรา, บาดตา

กาสะ ไอ (โรคไอ)

กาสาวะ ผ้าย้อมฝาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ

กาสาวพัสตร์ ผ้าที่ย้อมด้วยรสฝาด, ผ้าย้อมน้ำฝาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ

กาสี แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อพาราณสี ในสมัยพุทธกาล กาสีได้ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นโกศลแล้ว

กาฬกรรณี, กาฬกัณณี "อันทำให้ที่ตนอาศัยพลอยเป็นดังสีดำอับมืดไป", ตัวก่ออุบาทว์, ตัวนำเคราะห์ร้ายหรือทำให้อับโชค, เสนียดจัญไร, อัปมงคล, บางทีเพี้ยนเป็น **กาลกิณี**; ตรงข้ามกับ *สิริ, ศรี*

กาฬเทวิลดาบส เป็นอีกชื่อหนึ่งของอสิตดาบส; ดู *อสิตดาบส*

กาฬปักษ์ "ซีกมืด" หมายถึง ข้างแรม; *กัณหปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *ศุกลปักษ์* หรือ *ชุณหปักษ์*

กาฬสิลา สถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ข้างภูเขาอิสิคิลิ พระนครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็นที่ที่พระโมคคัลลานะถูกคนร้ายซึ่งรับจ้างจากพวกเดียรถีย์ไปลอบฆ่าด้วยการทุบตีจนร่างแหลก

กาฬิโคธา มารดาของพระภัททิยะกษัตริย์ศากยวงศ์

กาฬุทายี อำมาตย์ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นสหชาติและเป็นพระสหายสนิทของพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ พระเจ้าสุทโธทนะส่งไปทูลเชิญพระศาสดาเพื่อเสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีไปเฝ้าพระศาสดาที่กรุงราชคฤห์ ได้ฟังพระธรรมเทศนา บรรลุพระอรหัตตผล อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว ทูลเชิญพระศาสดาพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาผู้ทำตระกูลให้เลื่อมใส

กำลังของพระมหากษัตริย์ ดู *พละ*

กิงกรณีเยสุ ทักขตา ความเป็นผู้ขยันช่วยเอาใจใส่ในกิจธุระของเพื่อนภิกษุสามเณร (ข้อ ๕ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

กิจจญาณ ปรีชากำหนดรู้กิจที่ควรทำในอริยสัจจ์ ๔ แต่ละอย่าง คือรู้ว่า *ทุกข์* ควรกำหนดรู้ *สมุทัย* ควรละ *นิโรธ* ควรทำให้แจ้ง *มรรค* ควรเจริญ คือควรปฏิบัติ (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

กิจจาธิกรณ์ การงานเป็นอธิกรณ์ คือเรื่องที่เกิดขึ้นอันสงฆ์ต้องจัดต้องทำหรือกิจธุระที่สงฆ์จะพึงทำ; อรรถกถาพระวินัยว่าหมายถึงกิจอันจะพึงทำด้วยประชุมสงฆ์ ได้แก่ สังฆกรรมทั้ง ๔ คือ

อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรม

กิจในอริยสัจจ์ ข้อที่ต้องทำในอริยสัจจ์ ๔ แต่ละอย่าง คือ *ปริญญา* การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ *ปหานะ* การละ เป็นกิจในสมุทัย *สัจฉิกิริยา* การทำให้แจ้งหรือการบรรลุ เป็นกิจในนิโรธ *ภาวนา* การเจริญคือปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นกิจในมรรค

กิจเบื้องต้น ในการอุปสมบท หมายถึงให้บรรพชา ถือนิสัย ถืออุปัชฌายะ จนถึงถามอันตรายิกธรรมในที่ประชุมสงฆ์ (คำเดิมเป็น *บุพกิจ*)

กิตติศัพท์ เสียงสรรเสริญ, เสียงเล่าลือความดี

กินร่วม ในประโยคว่า "ภิกษุใดรู้อยู่ กินร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วยกันก็ดี" คบหากันในทางให้หรือรับอามิสและคบหากันในทางสอนธรรมเรียนธรรม

กิมพิละ เจ้าศากยะองค์หนึ่ง ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ ได้สำเร็จอรหัต และเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

กิริยวาท ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ, หลักการซึ่งให้กระทำ; ดู *กรรมวาท*

กิริยวาที ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ; ดู *กรรมวาท*

กิริยา 1. การกระทำ หมายถึงการกระทำใดๆ ที่กล่าวถึงอย่างกว้างๆ หรืออย่างเป็นกลางๆ ถ้าเป็น "กิริยาพิเศษ" คือเป็นการกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ก่อให้เกิดวิบาก ก็เรียกว่า ***กรรม***, การกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ไม่ก่อวิบาก เช่นการกระทำของพระอรหันต์ ไม่เรียกว่ากรรม แต่เป็นเพียง*กิริยา* (พูดให้สั้นว่า เจตนาที่ก่อวิบาก เป็น*กรรม*, เจตนาที่ไม่ก่อวิบาก ถ้ามิใช่เป็นวิบาก ก็เป็น*กิริยา*); ดู *กรรม* **2.** ในภาษาไทย มักหมายถึงอาการแสดงออกทางกายในเชิงมารยาท บางทีใช้ควบคู่กันว่า กิริยามารยาท **3.** ในทางไวยากรณ์ ได้แก่คำแสดงอาการหรือบอกการกระทำของนามหรือสรรพนาม, ในไวยากรณ์ไทย บางทีกำหนดให้ใช้รูปสันสกฤตว่า *กริยา* แต่ในบาลีไวยากรณ์โดยทั่วไป ใช้รูปบาลี คือ *กิริยา*

กิริยากิตตกะ (กิริยากิตก์) เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาสำคัญในประโยคบ้าง ใช้เป็นกิริยาในระหว่างของประโยคบ้าง และใช้เป็นคุณบทบ้าง เช่น ***ปรินิพฺพุโต*** (ดับรอบแล้ว) ***ปพฺพชิตฺวา*** (บวชแล้ว) เป็นต้น

กิริยาอาขยาต เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาสำคัญในประโยค อันแสดงถึงการกระทำของประธาน เช่น *คจฺฉติ* (ย่อมไป) *ปรินิพฺพายิ* (ดับรอบแล้ว) เป็นต้น

กิลาโส โรคกลาก

กิเลส สิ่งที่ทำใจให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรมซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์; **กิเลส ๑๐** (ในบาลีเดิม เรียกว่า*กิเลสวัตถุ* คือสิ่งก่อความเศร้าหมอง ๑๐) ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ; **กิเลสพันห้า** (*กิเลส ๑,๕๐๐*) เป็นคำที่มีใช้ในคัมภีร์รุ่นหลังจากพระไตรปิฎก เริ่มปรากฏในชั้นอรรถกถา ซึ่งกล่าวไว้ทำนองเป็นตัวอย่าง โดยระบุชื่อไว้มากที่สุดเพียง ๓๓๖ อย่าง ต่อมาในคัมภีร์ชั้นหลังมาก อย่างธัมมสังคณีอนุฎีกา จึงแสดงวิธีนับแบบต่างๆ ให้ได้ครบจำนวน เช่น กิเลส ๑๐ × อารมณ์ ๑๕๐ = ๑,๕๐๐ (อารมณ์ ๑๕๐ ได้แก่ อรูปธรรม ๕๗ และรูปรูป ๑๘ รวมเป็น ธรรม ๗๕ เป็นฝ่ายภายใน และฝ่ายภายนอก ฝ่ายละเท่ากัน รวมเป็น ๑๕๐)

อนึ่ง ในอรรถกถา ท่านนิยมจำแนก**กิเลส**เป็น **๓ ระดับ** ตามลำดับขั้นของการละด้วยสิกขา ๓ (เช่น วินย.อ.๑/๒๒; ที.อ.๑/๑๙; สงฺคณี อ.๒๓) คือ ***๑. วีติกกมกิเลส*** กิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจา เช่น เป็นกายทุจริตและวจีทุจริต ละด้วยศีล (อธิศีลสิกขา) ***๒. ปริยุฏฐานกิเลส*** กิเลสอย่างกลางที่พลุ่งขึ้นมาเร้ารุมอยู่ในจิตใจ ดังเช่นนิวรณ์ ๕ ในกรณีที่จะข่มระงับไว้ละด้วยสมาธิ (อธิจิตตสิกขา) ***๓. อนุสยกิเลส*** กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานอันยังไม่ถูกกระตุ้นให้พลุ่งขึ้นมา ได้แก่อนุสัย ๗ ละด้วยปัญญา (อธิปัญญาสิกขา); ทั้งนี้ บางแห่งท่านแสดงไว้โดยอธิบายโยงกับพระไตรปิฎก คือ กล่าวว่า อธิศีลสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระวินัยปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละวีติกกมกิเลส, อธิจิตตสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระสุตตันตปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละปริยุฏฐานกิเลส, อธิปัญญาสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระอภิธรรมปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละอนุสยกิเลส

กิเลสกาม กิเลสเป็นเหตุใคร่, กิเลสที่ทำให้อยาก, เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ ได้แก่ราคะ โลภะ อิจฉา (อยากได้) เป็นต้น

กิเลสธุลี ธุลีคือกิเลส, ฝุ่นละอองคือกิเลส

กิเลสมาร มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมาร โดยอาการที่เข้าครอบงำจิตใจ ขัดขวางไม่ให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่วล้างผลาญคุณความดี ทำให้บุคคลประสบหายนะและความพินาศ

กิเลสวัฏฏ์ วนคือกิเลส, วงจรส่วนกิเลส, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท

ประกอบด้วย อวิชชา ตัณหา และ อุปาทาน; ดู *ไตรวัฏฏ์*

กิเลสานุสัย กิเลสจำพวกอนุสัย, กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน จะปรากฏเมื่ออารมณ์มายั่วยุ เหมือนตะกอนน้ำที่อยู่ก้นโอ่ง ถ้าไม่มีคนกวนตะกอนก็นอนเฉยอยู่ ถ้ากวนน้ำเข้าตะกอนก็ลอยขึ้นมา

กิโลมกะ พังผืด

กีสาโคตมี พระเถรีสำคัญองค์หนึ่ง เดิมเป็นธิดาคนยากจนในพระนครสาวัตถี แต่ได้เป็นลูกสะใภ้ของเศรษฐีในพระนครนั้น นางมีบุตรชายคนหนึ่ง อยู่มาไม่นานบุตรชายตาย นางมีความเสียใจมาก อุ้มบุตรที่ตายแล้วไปในที่ต่างๆ เพื่อหายาแก้ให้ฟื้น จนได้ไปพบพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสอนด้วยอุบายและทรงประทานโอวาท นางได้ฟังแล้วบรรลุโสดาปัตติผล บวชในสำนักนางภิกษุณี วันหนึ่งนั่งพิจารณาเปลวประทีปที่ตามอยู่ในพระอุโบสถ ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทรงจีวรเศร้าหมอง

กุกกุจจะ ความรำคาญใจ, ความเดือดร้อนใจ เช่นว่า สิ่งดีงามที่ควรทำ ตนมิได้ทำ สิ่งผิดพลาดเสียหายไม่ดีไม่งามที่ไม่ควรทำ ตนได้ทำแล้ว, ความยุ่งใจกลุ้มใจ กังวลใจ, ความรังเกียจหรือกินแหนงในตนเอง, ความระแวงสงสัย เช่นว่า ตนได้ทำความผิดอย่างนั้นๆ แล้วหรือมิใช่ สิ่งที่ตนได้ทำไปแล้วอย่างนั้นๆ เป็นความผิดข้อนี้ๆ เสียแล้วกระมัง

กุกฺกุจฺจปกตตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยสงสัยแล้วขืนทำลง

กุฎี กระท่อมที่อยู่ของนักบวช เช่นพระภิกษุ, เรือนหรือตึกที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสามเณร

กุฎุมพี คนมีทรัพย์, คนมั่งคั่ง

กุฏกะ เครื่องลาดที่ใหญ่ ชนิดที่มีนางฟ้อน ๑๖ คนยืนฟ้อนรำได้ (เช่นพรมปูห้อง)

กุฏฐัง โรคเรื้อน

กุฏิภัต อาหารที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อยู่ในกุฎีอันเขาสร้าง

กุฑวะ ชื่อมาตราตวง แปลว่า “ฟายมือ” คือ เต็มอุ้งมือหนึ่ง; ดู *มาตรา*

กุณฑธานะ พระเถระผู้เป็นมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี เรียนจบไตรเพทตามลัทธิพราหมณ์ ต่อมา เมื่อสูงอายุแล้วได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เกิดความเลื่อมใสจึงบวชในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่นั้นมา ก็มีรูปหญิงคนหนึ่งติดตามตัวตลอดเวลาจนกระทั่งได้บรรลุพระอรหัต รูปนั้นจึงหายไป ท่านได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในการถือเอาสลากเป็นปฐม; *โกณฑธานะ* ก็ว่า

กุณฑลเกสี ดู *ภัททากุณฑลเกสา*

กุปปธรรม "ผู้มีธรรมที่ยังกำเริบได้" หมายถึงผู้ที่ได้สมาบัติแล้วแต่ยังไม่ชำนาญ อาจเสื่อมได้ เทียบ *อกุปปธรรม*

กุมมาส ขนมสด คือขนมที่เก็บไว้นานเกินไปจะบูด เช่น ขนมด้วง ขนมครก ขนมถ้วย ขนมตาล เป็นต้น พระพุทธเจ้าหลังจากเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยาก็เสวยข้าวสุกและกุมมาส

กุมาร เด็ก, เด็กชาย, เด็กหนุ่ม

กุมารกัสสปะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรธิดาเศรษฐีในพระนครราชคฤห์ คลอดเมื่อมารดาบวชเป็นภิกษุณีแล้ว พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเลี้ยงเป็นโอรสบุญธรรม ทารกนั้นได้นามว่า กัสสปะ ภายหลังเรียกกันว่ากุมารกัสสปะ เพราะท่านเป็นเด็กสามัญแต่ได้รับการเลี้ยงดูอย่างราชกุมาร ท่านอุปสมบทในสำนักของพระศาสดา ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับการยกย่องจากพระบรมศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงธรรมวิจิตร

กุมารี เด็กหญิง, เด็กรุ่นสาว, นางสาว

กุมารีภูตวรรค ชื่อหมวดในพระวินัยปิฎก หมายถึงตอนอันว่าด้วยกุมารีภูตา คือสามเณรีผู้เตรียมจะอุปสมบทเป็นภิกษุณี มีอยู่ในปาจิตติยกัณฑ์ ในภิกขุนีวิภังค์

กุมารีภูตา "ผู้เป็นนางสาวแล้ว" หมายถึงสามเณรีที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีเช่นในคำว่า "อีฉันเป็นนางสาว (กุมารีภูตา) ของแม่เจ้าชื่อนี้ มีอายุ ๒๐ ปีเต็ม มีสิกขาอันศึกษาแล้วในธรรม ๖ ประการ ๒ ปี ขอวุฏฐานสมมติต่อสงฆ์เจ้าข้า"

กุรุ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ มหาชนบทแห่งชมพูทวีป อยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอนบน ราวมณฑลปัญจาบลงมา นครหลวงชื่อ *อินทปัตถ์* ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลีนครหลวงของอินเดียปัจจุบัน

กุรุนที ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

กุล ตระกูล, ครอบครัว, วงศ์, หมู่ชนที่ร่วมพงศ์พันธุ์เดียวกัน, เผ่าชน; ในความหมายที่ขยายออกไป หมายถึงหมู่ชนที่ร่วมสังกัด หรือขึ้นต่อการปกครองเดียวกัน เช่นในคำว่า "กุลบดี" ซึ่งบางทีหมายถึงหัวหน้าสถาบันการศึกษา

กุลทูสก "ผู้ประทุษร้ายตระกูล" หมายถึงภิกษุผู้ประจบคฤหัสถ์ เอาใจเขาต่างๆ ด้วยอาการอันผิดวินัย มุ่งเพื่อให้เขาชอบตนเป็นส่วนตัว เป็นเหตุให้เขาคลายศรัทธาในพระศาสนาและเสื่อมจากกุศลธรรม เช่นให้ของกำนัลเหมือนอย่างคฤหัสถ์เขาทำกัน ยอมตัวให้เขาใช้ เป็นต้น

กุลธิดา ลูกหญิงผู้มีตระกูลมีความประพฤติดี

กุลบุตร ลูกชายผู้มีตระกูลมีความประพฤติดี

กุลปสาทกะ ผู้ยังตระกูลให้เลื่อมใส

กุลมัจฉริยะ “ตระหนี่ตระกูล” ได้แก่หวงแหนตระกูล ไม่ยอมให้ตระกูลอื่นมาเกี่ยวดองด้วย ถ้าเป็นบรรพชิตก็หวงตระกูลอุปัฏฐาก ไม่พอใจให้บำรุงภิกษุอื่น; ดู *มัจฉริยะ*

กุลสตรี หญิงมีตระกูลมีความประพฤติดี, สตรีที่มีคุณความดีสมควรแก่ตระกูล, สตรีเจ้าบ้าน

กุลุปกะ, กุลูปกะ “ผู้เข้าถึงสกุล”, พระที่คุ้นเคยสนิท ไปมาหาสู่ประจำของตระกูล, พระที่เขาอุปถัมภ์และเป็นที่ปรึกษาประจำของครอบครัว

กุเวร ดู *จาตุมหาราช, จาตุมหาราชิกา, ปริตร*

กุศล 1. “สภาวะที่เกี่ยวตัดสลัดทิ้งสิ่งเลวร้ายอันน่ารังเกียจ”, “ความรู้ที่ทำความชั่วร้ายให้เบาบาง”, “ธรรมที่ตัดความชั่วอันเป็นดุจหญ้าคา”, สภาวะหรือการกระทำที่ฉลาด กอปรด้วยปัญญา หรือเกิดจากปัญญา เกื้อกูล เอื้อต่อสุขภาพ ไม่เสียหาย ไร้โทษ ดีงาม เป็นบุญ มีผลเป็นสุข, ความดี (กุศลธรรม), กรรมดี (กุศลกรรม)

ตามปกติ *กุศล* กับ *บุญ* เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่ *กุศล* มีความหมายกว้างกว่า คือ *กุศล* มีทั้งโลกิยะ (กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร) และโลกุตตระ ส่วน *บุญ* โดยทั่วไปใช้กับโลกิยกุศล ถ้าจะหมายถึงระดับโลกุตตระ มักต้องมีคำขยายกำกับไว้ด้วย เช่นว่า “โลกุตตรบุญ”, พูดอีกอย่างหนึ่งว่า *บุญ* มักใช้ในความหมายที่แคบกว่า หรือใช้ในขั้นต้นๆ หมายถึงความดีที่ยังประกอบด้วยอุปธิ (โอปธิก) คือ ยังเป็นสภาพปรุงแต่งที่ก่อผลในทางพอกพูน ให้เกิดสมบัติ อันได้แก่ความพรั่งพร้อม เช่น ร่างกายสวยงามสมบูรณ์ และมั่งมีทรัพย์สิน แต่ *กุศล* ครอบคลุมหรือเลยต่อไปถึงนิรูปธิ (ไร้อุปธิ) และเน้นที่นิรูปธินั้น คือมุ่งที่ภาวะไร้ปรุงแต่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระ โยงไปถึงนิพพาน, พูดอย่างง่ายๆ เช่นว่า *บุญ* มุ่งเอาความสะอาดหมดจดในแง่ที่สวยงามน่าชื่นชม แต่ *กุศล* มุ่งถึงความสะอาดหมดจดในแง่ที่เป็นความบริสุทธิ์ ไม่มีอะไรติดค้าง ปลอดโปร่ง โล่ง ว่าง เป็นอิสระ, ขอให้ดูตัวอย่างที่ *บุญ* กับ *กุศล* มาด้วยกันในคาถาต่อไปนี้ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๖๒/๒๙๐)

กาเยน กุสลํ กตฺวา วาจาย กุสลํ พหุํ
มนสา กุสลํ กตฺวา อปฺปมาณํ นิรูปธึ ฯ
ตโต โอปธิกํ ปุญฺญํ กตฺวา ทาเนน ตํ พหุํ
อญฺเญปิ มจฺเจ สทฺธมฺเม พฺรหฺมจริเย นิเวสย

(ท่านจงทำให้มาก ทั้งด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ ซึ่งกุศล อันประมาณมิได้ [*อัปปมาณ* แปลว่า มากมาย ก็ได้ เป็นโลกุตตระ ก็ได้] อันไร้อุปธิ [*นิรูปธิ*] แต่นั้นท่านจงทำบุญ อันระคนอุปธิ ให้

มาก ด้วยทาน แล้วจง [บำเพ็ญธรรมทาน] ชักจูงแม้คนอื่นๆ ให้ตั้งอยู่ในพระสัทธรรม ในพรหมจริยะ)

คาถานี้ แม้จะเป็นคำแนะนำแก่เทวดา ก็ใช้ได้ทั่วไป คือเป็นคำแนะนำสำหรับผู้ที่จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ว่า ในด้านแรกหรือด้านหลัก ให้ทำกุศล ที่เป็นนิรูปธิ ซึ่งเป็นการศึกษาหรือปฏิบัติเพื่อให้ได้สาระของชีวิต โดยพัฒนาตนให้เป็นอริยชน โดยเฉพาะเป็นโสดาบัน จากนั้น อีกด้านหนึ่ง ในฐานะเป็นอริยชน ก็ทำความดีหรือกรรมสร้างสรรค์ต่างๆ อันเป็นบุญที่มีผลในทางอุปธิ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข ซึ่งเป็นไปตามธรรมดาของมัน และที่เป็นเรื่องสามัญในสังคมคฤหัสถ์ได้ ไม่เสียหาย เพราะเป็นผู้มีคุณความดีที่เป็นหลักประกันให้เกิดแต่ผลดีทั้งแก่ตนเองและแก่สังคมแล้ว; ตรงข้ามกับ *อกุศล,* เทียบ *บุญ,* ดู *อุปธิ*

2. บางแห่ง (เช่น ขุ.เถร.๒๖/๑๗๐/๒๖๘) *กุศล* หมายถึง ความเกษม, ความปลอดภัย, สวัสดิภาพ, ความหวังดี, ความมีเมตตา

กุศลกรรม กรรมดี, กรรมที่เป็นกุศล, การกระทำที่ดีคือเกิดจาก*กุศลมูล*

กุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมดี, ทางทำดี, ทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ มี ๑๐ อย่างคือ *ก. กายกรรม ๓* ได้แก่ ๑. *ปาณาติปาตา เวรมณี* เว้นจากทำลายชีวิต ๒. *อทินนาทานา เวรมณี* เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ ๓. *กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี* เว้นจากประพฤติผิดในกาม *ข. วจีกรรม ๔* ได้แก่ ๔. *มุสาวาทา เวรมณี* เว้นจากพูดเท็จ ๕. *ปิสุณาย วาจาย เวรมณี* เว้นจากพูดส่อเสียด ๖. *ผรุสาย วาจาย เวรมณี* เว้นจากพูดคำหยาบ ๗. *สัมผัปปลาปา เวรมณี* เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ *ค. มโนกรรม ๓* ได้แก่ ๘. *อนภิชฌา* ไม่โลภคอยจ้องอยากได้ของเขา ๙. *อพยาบาท* ไม่คิดร้ายเบียดเบียนเขา ๑๐. *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบตามคลองธรรม; เทียบ *อกุศลกรรมบถ,* ดู *กรรมบถ*

กุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมฝ่ายกุศล ธรรมที่ดี, ธรรมฝ่ายดี

กุศลบุญจริยา ความประพฤติที่เป็นบุญเป็นกุศล, การทำความดีอย่างฉลาด

กุศลมูล รากเหง้าของกุศล, ต้นเหตุของกุศล, ต้นเหตุของความดีมี ๓ อย่าง คือ ๑. *อโลภะ* ไม่โลภ (จาคะ) ๒. *อโทสะ* ไม่คิดประทุษร้าย (เมตตา) ๓. *อโมหะ* ไม่หลง (ปัญญา); เทียบ *อกุศลมูล*

กุศลวัตร ข้อปฏิบัติที่ดี, กิจที่พึงทำที่ดี

กุศลวิตก ความตริตรึกที่เป็นกุศล, ความนึกคิดที่ดีงามมี ๓ คือ ๑. *เนกขัมมวิตก* ความตรึกปลอดจากกาม ๒. *อพยาบาทวิตก* ความตรึกปลอดจากพยาบาท ๓.

อวิหิงสาวิตก ความตรึกปลอดจากการเบียดเบียน

กุสาวดี ชื่อเก่าของเมืองกุสินารา นครหลวงของแคว้นมัลละ เมื่อครั้งเป็นราชธานีของพระเจ้ามหาสุทัศน์ จักรพรรดิครั้งโบราณ

กุสิ เส้นคั่นดุจคันนายืนระหว่างขัณฑ์กับขัณฑ์ของจีวร; เทียบ ***อัฑฒกุสิ***, ดู ***จีวร***

กุสินารา เมืองหลวงแห่งหนึ่งของแคว้นมัลละ (อีกแห่งหนึ่งคือ *ปาวา*) สมัยพุทธกาล กุสินาราเป็นเมืองเล็กๆ มีมัลลกษัตริย์เป็นผู้ปกครอง พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองนี้

กูฏทันตสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค สุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่กูฏทันตพราหมณ์ผู้กำลังเตรียมพิธีบูชายัญ ว่าด้วยวิธีบูชายัญตามความหมายในแบบของพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่ต้องมีการฆ่าฟันเบียดเบียนสัตว์ มีแต่การเสียสละทำทานและการทำความดีอื่นๆ เริ่มด้วยการตระเตรียมพิธีโดยจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อยก่อนตามธรรมวิธี มีการส่งเสริมกสิกรรม พาณิชยกรรม สัมมาชีพ และบำรุงส่งเสริมข้าราชการที่ดี ซึ่งจะทำให้ประชาชนขวนขวายขะมักเขม้นในหน้าที่การงานของตนๆ จนบ้านเมืองมีความเกษมปลอดภัย พลเมืองมีความสุข ราชทรัพย์บริบูรณ์ดีแล้ว จึงกระทำพิธีบูชายัญ ด้วยการบริจาคทรัพย์ทำทานเป็นต้น ผลของพระธรรมเทศนานี้ คือ กูฏทันตพราหมณ์ล้มเลิกพิธีบูชายัญของตน ปล่อยสัตว์ทั้งหมด และประกาศตนเป็นอุบาสก

เกจิ “บางพวก” หมายถึง อาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์; ใช้ว่า พระเถระบางพวก ก็มีบ้าง แต่น้อยแห่ง), เป็นคำที่กล่าวถึงบ่อยในอรรถกถาทั้งหลาย กล่าวคือ ในเวลาที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายความและเล่าเรื่องราวต่างๆ บางครั้งท่านก็ยกมติหรือความเห็นของท่านผู้อื่นมาให้ดูด้วย เมื่อไม่ออกชื่อเจ้าของมติเหล่านั้น ก็ใช้คำว่า “เกจิ” นี้ (ถ้ายกมติอื่นมาอีก ต่อจาก “เกจิ” ก็คือ “อปเร” แต่บางทีมีหลายมติ ก็ต้องใช้คำอื่นอีก โดยเฉพาะ “เอเก” หรือ “อญฺเญ” ก็มีบ้าง) มติของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ท่านยกมาให้ดูเพราะเป็นคำอธิบายที่ต่างออกไปบ้าง เพียงเพราะมีแง่น่าสนใจบ้าง มีบ่อยครั้งที่ท่านยกมาเพื่อปฏิเสธหรือชี้แจงความผิดพลาด และมีบ้างที่ท่านยกมาโดยแสดงความเห็นชอบ, การอ้างมติของเกจิอาจารย์อย่างที่ว่านั้น มักมีในกรณีอธิบายหลักพระธรรมวินัยที่อาจจะยากสำหรับคนทั่วไป หรือเรื่องที่ลึกซึ้ง แต่ในที่นี้จะยกตัวอย่างที่เข้าใจง่ายมาดูสักเรื่องหนึ่ง ตามความในอรรถกถาชาดก (ชา.อ.

๑/๑๒๔) ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ธิดามารได้มาสำแดงอาการยั่วยวนต่างๆ ทั้งปรากฏตัวเป็นหญิงสาว เป็นหญิงวัยกลาง และเป็นสตรีผู้ใหญ่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงใส่พระทัย เมื่อเล่าความตอนนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า "ส่วนอาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์) กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงเห็นธิดามารเหล่านั้นเข้ามาหาโดยภาวะเป็นสตรีผู้ใหญ่ จึงทรงอธิษฐานว่า 'หญิงเหล่านี้จงเป็นผู้มีฟันหัก ผมหงอกอย่างนี้ๆ' คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรเชื่อถือ เพราะพระศาสดาย่อมไม่ทรงกระทำการอธิษฐานอย่างที่ว่านั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภถึงการละกิเลสของพระองค์เอง ตรัสว่า 'พวกท่านจงหลีกไปเถิด พวกท่านเป็นเช่นไรจึงพากันพยายามอย่างนี้ ชื่อว่ากรรมเช่นนี้ พวกท่านควรกระทำเบื้องหน้าคนที่ยังไม่ปราศจากราคะเป็นต้น แต่ตถาคตละราคะ โทสะ โมหะเสียแล้ว'"

ในภาษาไทย เมื่อไม่นานนักนี้ คำว่า *เกจิ* หรือ *เกจิอาจารย์* ได้มีความหมายเพี้ยนไปจากเดิมห่างไกลมาก กลายเป็นหมายถึงพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเด่นในทางความขลัง (พระขลัง หรืออาจารย์ขลัง) หรือแม้กระทั่งในเชิงไสยศาสตร์, ข้อเพี้ยนที่สำคัญ คือ ๑) ความหมายในทางปัญญาและความใส่ใจในการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับพระธรรมวินัยเลือนราง หรือถูกกลบบัง โดยลัทธิถือความขลังศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์ไสยศาสตร์ ๒) "เกจิ" ซึ่งเดิมเป็นเพียงผู้แทรกเสริมหรือเป็นตัวประกอบ กลายมาเป็นตัวหลัก ๓) "เกจิ" ซึ่งเดิมเป็นคำพหูพจน์ที่ไม่ระบุตัว กลายเป็นคำเอกพจน์ที่ใช้เรียกบุคคลผู้มีชื่อเสียงนั้นๆ

เกตุมาลา รัศมีซึ่งเปล่งอยู่เหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า

เก็บปริวาส ดู *เก็บวัตร*

เก็บมานัต ดู *เก็บวัตร*

เก็บวัตร โวหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฏฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือ เมื่อภิกษุต้องครุกาบัติขั้นสังฆาทิเลสกำลังอยู่ปริวาสยังไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้ก็ดี กำลังประพฤติมานัตยังไม่ครบ ๖ ราตรีก็ดี เมื่อมีเหตุอันสมควร ก็ไม่ต้องประพฤติติดต่อกันเป็นรวดเดียว พึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ทำผ้าห่มเฉวียงบ่า นั่งกระหย่ง ประนมมือ ถ้าเก็บปริวาส พึงกล่าวว่า "**ปริวาสํ นิกฺขิปามิ**" แปลว่า "ข้าพเจ้าเก็บปริวาส" หรือว่า "**วตฺตํ นิกฺขิปามิ**" แปลว่า "ข้าพเจ้าเก็บวัตร" ว่าคำใดคำหนึ่ง ก็เป็นอันพักปริวาส; ถ้าเก็บมานัต พึงกล่าวว่า "**มานตฺตํ นิกฺขิปามิ**" แปลว่า "ข้าพเจ้าเก็บมานัต" หรือว่า "**วตฺตํ**

นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร” ดังนี้ ว่าคำใดคำหนึ่งก็เป็นอันพักมานัต ต่อไปเมื่อมีโอกาสก็ให้สมาทานวัตรใหม่ได้อีก

เกษม ปลอดภัย, พ้นภัย, สบายใจ

เกษมจากโยคธรรม ปลอดภัยจากธรรมเครื่องผูกมัด, ปลอดโปร่งจากเรื่องที่จะต้องถูกเทียมแอก, พ้นจากภัยคือกิเลสที่เป็นตัวการสวมแอก; ดู *โยคเกษมธรรม*

เกสา ผม

เกินพิกัด เกินกำหนดที่จะต้องเสียภาษีอากร

เกียรติยศ ยศคือเกียรติ หรือกิตติคุณ, ความเป็นใหญ่โดยเกียรติ; ดู *ยศ*

แกงได รอยกากบาทหรือขีดเขียนซึ่งคนไม่รู้หนังสือขีดเขียนลงไว้เป็นสำคัญ

โกฏิ ชื่อมาตรานับ เท่ากับสิบล้าน

โกณฑธานะ ดู *กุณฑธานะ*

โกณฑัญญะ พราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร ต่อมาออกบวชตามปฏิบัติพระสิทธัตถะขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แล้วได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า มีชื่อเรียกกันภายหลังว่า *พระอัญญาโกณฑัญญะ*

โกธะ ความโกรธ, เคือง, ขุ่นเคือง

โกนาคมน์ พระนามพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งในอดีต; ดู *พระพุทธเจ้า ๕*

โกมารภัจ ดู *ชีวก*

โกรัพยะ พระเจ้าแผ่นดินแคว้นกุรุ

โกละ ผลกะเบา

โกลังโกละ “ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล” หมายถึงพระโสดาบัน ซึ่งจะต้องไปเกิดอีก ๒–๓ ภพ แล้วจึงบรรลุพระอรหัต

โกลิตะ ชื่อเดิมของพระมหาโมคคัลลานะ เรียกตามชื่อหมู่บ้านที่เกิด (*โกลิตคาม*) เพราะเป็นบุตรของตระกูลหัวหน้าในหมู่บ้านนั้น สมัยเมื่อเข้าไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสญชัย ก็ยังใช้ชื่อว่า *โกลิตะ* ต่อมาภายหลังคือเมื่อบวชในพระพุทธศาสนา จึงเรียกกันว่า *โมคคัลลานะ* หรือ *พระมหาโมคคัลลานะ*

โกลิตปริพาชก พระโมคคัลลานะเมื่อเข้าไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสญชัย มีชื่อเรียกว่า *โกลิตปริพาชก*

โกลิยชนบท แคว้นโกลิยะ หรือดินแดนของกษัตริย์โกลิยวงศ์ เป็นแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีนครหลวงชื่อ *เทวทหะ* และ *รามคาม* บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

โกลิยวงศ์ ชื่อวงศ์กษัตริย์ข้างฝ่ายพระพุทธมารดา ที่ครองกรุงเทวทหะ; พระนางสิริมหามายา พุทธมารดา และพระนางพิมพา ชายาของเจ้าชายสิทธัตถะ

เป็นเจ้าหญิงฝ่ายโกลิยวงศ์

โกศล[๑], โกสัลละ ความฉลาด, ความเชี่ยวชาญ มี ๓ คือ ๑. *อายโกศล* ความฉลาดในความเจริญ, รอบรู้ทางเจริญและเหตุของความเจริญ ๒. *อปายโกศล* ความฉลาดในทางเสื่อม, รอบรู้ทางเสื่อมและเหตุของความเสื่อม ๓. *อุปายโกศล* ความฉลาดในอุบาย, รอบรู้วิธีแก้ไขเหตุการณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ ทั้งในการป้องกันความเสื่อมและในการสร้างความเจริญ

โกศล[๒] ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป โกศลเป็นแคว้นใหญ่ มีอำนาจมากในสมัยพุทธกาล กษัตริย์ผู้ครองแคว้นมีพระนามว่า *พระเจ้าปเสนทิโกศล* มีนครหลวงชื่อ *สาวัตถี* บัดนี้เรียก *Sahet-Mahet* (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Śrāvasti* คือ ศราวัสตี)

โกสละ ดู *โกศล*

โกสัชชะ ความเกียจคร้าน

โกสัมพิกขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๑๐ (สุดท้าย) แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎกว่าด้วยเรื่องของภิกษุชาวเมืองโกสัมพีทะเลาะวิวาทกัน จนเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปจำพรรษาในป่ารักขิตวัน ตำบลปาริไลยกะ ในที่สุด พระภิกษุเหล่านั้นถูกมหาชนบีบคั้นให้ต้องกลับปรองดองกัน บังเกิดสังฆสามัคคีอีกครั้งหนึ่ง

โกสัมพี ชื่อนครหลวงของแคว้นวังสะ อยู่ตอนใต้ของแม่น้ำยมุนา บัดนี้เรียกว่า *Kosam*

โกสัลละ ดู *โกศล[๑]*

โกสิยเทวราช พระอินทร์, จอมเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรียก *ท้าวโกสีย์* บ้าง *ท้าวสักกเทวราช* บ้าง

โกสิยวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องขนเจียมเจือด้วยไหม เป็นวรรคที่ ๒ แห่งนิสสัคคิยกัณฑ์ในพระวินัยปิฎก

โกเสยยะ, โกไสย ผ้าทำด้วยใยไหม ได้แก่ ผ้าไหม ผ้าแพร

โกพิวิสะ ดู *โสณะ โกฬิวิสะ*

ข

ขจร ฟุ้งไป, ไปในอากาศ

ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ, สมาธิขั้นต้น พอสำหรับใช้ในการเล่าเรียนทำการงาน ให้ได้ผลดี ให้จิตใจสงบสบายได้พักชั่วคราว และใช้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาได้ (ขั้นต่อไป คือ *อุปจารสมาธิ*)

ขณิกาปีติ ความอิ่มใจชั่วขณะ เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกเสียวแปลบๆ เป็นขณะๆ เหมือนฟ้าแลบ (ข้อ ๒ ในปีติ ๕)

ขนบ แบบอย่างที่ภิกษุควรประพฤติในกาลนั้นๆ ในที่นั้นๆ แก่บุคคลนั้นๆ

ขนบธรรมเนียม แบบอย่างที่นิยมกัน

ขนาบ กระหนาบ

ขมา ความอดโทษ, การยกโทษให้

- **คำขอขมา** (แบบเก่า ไม่ระบุฐานะผู้รับ)

ผู้ขอ: สพฺพํ อปราธํ, ขมถ เม ภนฺเต.
อุกาส ทฺวารตฺตเยน กตํ,
สพฺพํ อปราธํ, ขมถ เม ภนฺเต.

ผู้รับ: อหํ ขมามิ, <u>ตยาปิ</u> เม ขมิตพฺพํ.

ผู้ขอ: อุกาส ขมามิ ภนฺเต.

- **คำขอขมา** (แบบระบุฐานะของผู้รับ)

ผู้ขอ: <u>มหาเถเร</u> ปมาเทน ทฺวารตฺตเยน กตํ.
สพฺพํ อปราธํ, ขมตุ โน ภนฺเต.

ผู้รับ: อหํ ขมามิ, <u>ตยาปิ</u> เม ขมิตพฺพํ..

ผู้ขอ: ขมาม ภนฺเต.

คำว่า "<u>ตยาปิ</u>" นั้นสำหรับรับแก่ผู้ขอรูปเดียว ถ้าผู้ขอหลายรูปตั้งแต่สองขึ้นไป เปลี่ยนเป็น "<u>ตุมฺเหหิปิ</u>"

คำว่า "<u>มหาเถเร</u>" เปลี่ยนเป็น "<u>เถเร</u>" หรือ "<u>อาจริเย</u>" เป็นต้น ตามฐานะของผู้รับ

ขรรค์ อาวุธมีคม ๒ ข้าง ที่กลางทั้งหน้าและหลังเป็นสัน ด้ามสั้น

ขราพาธ อาพาธหนัก, ป่วยหนัก

ขลัง ศักดิ์สิทธิ์, มีกำลังอำนาจที่อาจบันดาลให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือให้สำเร็จผลที่ประสงค์; ดู *เครื่องราง*

ขลุปัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งผู้ถือห้ามภัตที่เขานำมาถวายภายหลัง คือ เมื่อลงมือฉันแล้วมีผู้นำอาหารมาถวายอีกก็ไม่รับ, คำสมาทานว่า "อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ, ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดโภชนะอันเหลือเฟือ สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๗ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

ของขลัง ดู *เครื่องราง*

ของต้องพิกัด ของเข้ากำหนดที่จะต้องเสียภาษี

ขอน ในคำว่า "ขัณฑ์ขอน" คือ คี่ เช่น ๗ ขัณฑ์ ๙ ขัณฑ์ ๑๑ ขัณฑ์

ขอขมา ดู *ขมา*

ขอนิสัย ดู *นิสัย*

ขอโอกาส ดู *โอกาส*

ขัชชภาชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่แจกของเคี้ยว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาหาร*

ขัณฑ์ ส่วน ท่อน หรือชิ้น ที่ถูกตัด ทุบ ฉีก ขาด หัก แตก หรือแยกกันออกไป, ของที่ถูกตัด ฉีก ขาดเป็นส่วนๆ เป็นชิ้นๆ เป็นท่อนๆ; คำว่า “จีวรมีขัณฑ์ ๕” หรือ “จีวรห้าขัณฑ์” หมายถึงจีวรที่ประกอบขึ้นจากแผ่นผ้าที่ตัดแล้ว ๕ ชิ้น; ดู *จีวร*

ขัณฑสีมา สีมาเล็กผูกเฉพาะโรงอุโบสถที่อยู่ในมหาสีมา มีสีมันตริกคั่น

ขัดบัลลังก์ ดู *บัลลังก์*

ขัดสมาธิ [ขัด-สะ-หมาด] ท่านั่งเอาขาขัดกันอย่างคนนั่งเจริญสมาธิ คือ นั่งคู้เข่าทั้งสองข้างแบะลงบนพื้น เอาขาท่อนล่างซ้อนทับกัน; ขัดสมาธิมี ๓ แบบ คือ นั่งขัดสมาธิโดยเอาขาสอดไขว้กันทับลงบนเท้าข้างที่ตรงข้าม (อย่างที่นิยมนั่งกันทั่วไป) เรียกว่า ***ขัดสมาธิสองชั้น,*** นั่งขัดสมาธิโดยวางขาขวาทับราบบนขาซ้าย เรียกว่า ***ขัดสมาธิราบ,*** นั่งขัดสมาธิโดยหงายฝ่าเท้าทั้งสองขึ้นวางบนขาข้างที่ตรงข้าม เรียกว่า ***ขัดสมาธิเพชร*** (ท่านั่งของพระพุทธรูป เป็นแบบที่ ๒ และ ๓)

ขัตติยธรรม หลักธรรมสำหรับกษัตริย์, ธรรมของพระเจ้าแผ่นดิน

ขัตติยมหาสาล กษัตริย์ผู้มั่งคั่ง

ขันติ ความอดทน คือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ, ความหนักเอาเบาสู้ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ดีงาม (ข้อ ๓ ในฆราวาสธรรม ๔, ข้อ ๑ ในธรรมที่ทำให้งาม ๒, ข้อ ๖ ในบารมี ๑๐)

ขันติสังวร สำรวมด้วยขันติ (ข้อ ๔ ในสังวร ๕)

ขันธ์ กอง, พวก, หมวด, หมู่ ลำตัว; หมวดหนึ่งๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดที่แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ ***รูปขันธ์*** กองรูป ***เวทนาขันธ์*** กองเวทนา ***สัญญาขันธ์*** กองสัญญา ***สังขารขันธ์*** กองสังขาร ***วิญญาณขันธ์*** กองวิญญาณ เรียกรวมว่า ***เบญจขันธ์*** (ขันธ์ ๕)

ขันธกะ หมวด, พวก, ตอน หมายถึงเรื่องราวเกี่ยวกับพระวินัย และสิกขาบทนอกปาติโมกข์ ที่จัดประมวลเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า ***ขันธกะ***, ขันธกะหนึ่งๆ ว่าด้วยเรื่องหนึ่งๆ เช่น ***อุโบสถขันธกะ*** หมวดที่ว่าด้วยการทำอุโบสถ ***จีวรขันธกะ*** หมวดที่ว่าด้วยจีวร เป็นต้น รวมทั้งสิ้นมี ๒๒ ขันธกะ (พระวินัยปิฎกเล่ม ๔, ๕, ๖, ๗); ดู *ไตรปิฎก*

ขันธปริตร ดู *ปริตร*

ขันธปัญจก หมวดห้าแห่งขันธ์ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (นิยมเรียก ***ขันธบัญจก***); ดู ***ขันธ์***

ขันธมาร ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ถูกปัจจัยต่างๆ มีอาพาธเป็นต้นบีบคั้นเบียดเบียนเป็นเหตุขัดขวางหรือรอนโอกาส มิให้สามารถทำความดีงามได้เต็มที่ หรืออาจตัดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง (ข้อ ๒ ในมาร ๕)

ขาดสูญ ดู *สูญ*

ขาทนียะ ของควรเคี้ยว, ของขบของเคี้ยวได้แก่ผลไม้ต่างๆ และเหง้าต่างๆ เช่นเผือกมัน เป็นต้น

ข้าวสุก ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ข้าวสุก ๑ ขนมสด ๑ ขนมแห้ง ๑ ปลา ๑ เนื้อ ๑ ข้าวสุกในที่นี้หมายถึงธัญญชาติทุกชนิดที่หุงให้สุกแล้ว เช่นข้าวเจ้า ข้าวเหนียว หรือที่ตกแต่งเป็นของต่างชนิด เช่นข้าวมัน ข้าวผัด เป็นต้น

ขิปปาภิญญา รู้ฉับพลัน

ขีณาสพ ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว, ผู้หมดกิเลส, พระอรหันต์

ขีระ นมสด; ดู *เบญจโครส*

ขึ้นใจ เจนใจ, จำได้แม่นยำ

ขึ้นปาก เจนปาก, คล่องปาก, ว่าปากเปล่าได้อย่างว่องไว

ขึ้นวัตร โวหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฏฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือเมื่อภิกษุต้องครุกาบัติชั้นสังฆาทิเสสแล้วอยู่ปริวาสยังไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้หรือประพฤติมานัตอยู่ยังไม่ครบ ๖ ราตรี พักปริวาสหรือมานัตเสียเนื่องจากมีเหตุอันสมควร เมื่อจะสมาทานวัตรใหม่เพื่อประพฤติปริวาสหรือมานัตที่เหลือนั้น เรียกว่า ***ขึ้นวัตร*** คือการสมาทานวัตรนั่นเอง ถ้าขึ้นปริวาสพึงกล่าวคำในสำนักภิกษุรูปหนึ่งว่า **"ปริวาสํ สมาทิยามิ"** แปลว่า "ข้าพเจ้าขึ้นปริวาส" **"วตฺตํ สมาทิยามิ"** แปลว่า "ข้าพเจ้าขึ้นวัตร" ถ้าขึ้นมานัตพึงกล่าวว่า **"มานตฺตํ สมาทิยามิ"** แปลว่า "ข้าพเจ้าขึ้นมานัต" หรือ **"วตฺตํ สมาทิยามิ"** แปลว่า "ข้าพเจ้าขึ้นวัตร"

ขุชชโสภิตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

ขุชชุตรา อริยสาวิกาสำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาสิกา บางทีเรียกว่าเป็นอัคร-อุบาสิกา เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสิกาบริษัท (คู่กับเวฬุกัณฏกีนันทมารดา) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาที่เป็นพหูสูต เป็นผู้มีปัญญามาก ได้บรรลุเสข-ปฏิสัมภิทา (ปฏิสัมภิทาของพระเสขะ), ตามประวัติที่อรรถกถาเล่าไว้ อริย-สาวิกาท่านนี้ เป็นธิดาของแม่นมในบ้านของโฆสิตเศรษฐี (อรรถกถาเรียกเพี้ยนเป็นโฆสกเศรษฐี ก็มี) ในเมืองโกสัมพี ได้ชื่อว่า "ขุชชุตรา" เพราะเกิดมามีหลัง

ค่อม (เขียนเต็มตามรูปคำบาลีเดิม เป็น "ขุชฺชุตฺตรา" ขุชฺชา แปลว่า ค่อม ชื่อของนางแปลเต็มว่า อุตราผู้ค่อม) ต่อมา เมื่อนางสามาวดี ธิดาบุญธรรมของโฆสิตเศรษฐีได้รับอภิเษกเป็นมเหสีของพระเจ้าอุเทนแห่งกรุงโกสัมพี นางขุชชุตราก็ได้ไปเป็นผู้ดูแลรับใช้ (เป็นอุปัฏฐายิกา, แต่อรรถกถาบางแห่งใช้คำว่าเป็นบริจาริกา) ขุชชุตราไม่ค่อยจะซื่อตรงนัก ดังเรื่องว่า เวลาไปซื้อดอกไม้ นางเอาเงินไป ๘ กหาปณะ แต่เก็บเอาไว้เสียเอง ๔ กหาปณะ ซื้อจริงเพียง ๔ กหาปณะ อยู่มาวันหนึ่ง เจ้าของร้านดอกไม้นิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปฉัน เมื่อขุชชุตราไปที่ร้านจะซื้อดอกไม้ เจ้าของร้านจึงขอให้รอก่อน และเชิญให้ร่วมจัดแจงภัตตาหารถวายด้วย ขุชชุตราได้รับประทานอาหารเอง และทั้งได้เข้าครัวช่วยจัดภัตตาหาร แล้วก็เลยได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสตลอดทั้งหมดจนถึงอนุโมทนา และได้สำเร็จเป็นโสดาบัน เมื่อเป็นอริยบุคคลแล้ว วันนั้นก็จึงซื้อดอกไม้ครบ ๘ กหาปณะ ได้ดอกไม้ไปเต็มกระเช้า พระนางสามาวดีแปลกพระทัย ก็ตรัสถามว่า ทำไมเงินเท่าเดิม แต่วันนั้นได้ดอกไม้มามากเป็นพิเศษ ขุชชุตราเป็นอริยชนแล้วก็เล่าเปิดเผยเรื่องไปตามตรง พระนางสามาวดีกลับพอพระทัย และพร้อมด้วยสตรีที่เป็นราชบริพารทั้งหมด พากันขอให้ขุชชุตราถ่ายทอดธรรม ขุชชุตราแม้จะเป็นคนค่อนข้างพิการ แต่มีปัญญาดีมาก (สำเร็จปฏิสัมภิทาของเสขบุคคล) ได้นำธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสมาถ่ายทอดเหมือนอย่างที่พระองค์ทรงแสดง ทำให้พระนางสามาวดีและสตรีที่เป็นราชบริพารเข้าใจแจ่มแจ้งบรรลุโสดาปัตติผลทั้งหมด จากนั้น พระนางสามาวดีได้ยกขุชชุตราขึ้นพ้นจากความเป็นผู้รับใช้ เชิดชูให้มีฐานะดังมารดาและเป็นอาจารย์ที่เคารพ โดยให้มีหน้าที่ไปฟังพระพุทธเจ้าแสดงธรรมทุกวัน แล้วนำมาเล่ามาสอนต่อที่วัง เวลาผ่านไป ต่อมาพระนางสามาวดี ถูกพระนางมาคัณฑิยาประทุษร้ายวางแผนเผาตำหนักสิ้นพระชนม์ในกองเพลิงพร้อมทั้งบริพาร แต่พอดีว่า ขณะนั้น ขุชชุตราไปกิจที่อื่น จึงพ้นอันตราย

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า (อิติ.อ.๓๔) พระสูตรทั้งหมดในคัมภีร์อิติวุตตกะแห่งขุททกนิกายในพระไตรปิฎก จำนวน ๑๑๒ สูตร ได้มาจากอริยสาวิกาขุชชุตราท่านนี้ กล่าวคือ นางขุชชุตราไปฟังจากพระพุทธเจ้าและนำมาถ่ายทอดที่วังแก่พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริพาร แล้วภิกษุณีทั้งหลายก็รับไปจากอริยสาวิกา

ขุชชุตรา และต่อทอดถึงภิกษุทั้งหลาย (พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่เมืองโกสัมพีในปีที่ ๙ แห่งพุทธกิจ และเมืองโกสัมพีอยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์ วัดตรงเป็นเส้นบรรทัด ๔๐๕ กม. ไม่พบหลักฐานว่านางขุชชุตรามีชีวิตอยู่ถึงพุทธปรินิพพานหรือไม่) ทั้งนี้ได้รักษาไว้ตามที่นางขุชชุตรานำมากล่าวแสดง ดังที่คำเริ่มต้นพระสูตรชุด ๑๑๒ สูตรนี้ ก็เป็นคำของนางขุชชุตรา ว่า “**วุตฺตํ เหตํ ภควตา วุตฺตมรหตาติ เม สุตํ**” (แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระสูตรนี้ไว้ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังที่พระองค์อรหันต์ตรัสแล้วว่า...) ซึ่งพระอานนท์ก็นำมากล่าวในที่ประชุมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์ ตามคำเดิมของนาง (คำเริ่มต้นของนางมีเพียงเท่านี้ ไม่บอกสถานที่ตรัส เพราะเป็นพระสูตรซึ่งทรงแสดงที่เมืองโกสัมพีทั้งหมด และไม่บอกว่าตรัสแก่ใคร แต่ในทุกสูตรมีคำตรัสเรียกผู้ฟังว่า “ภิกฺขเว” บ่งชัดว่าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย คือคงตรัสในที่ประชุมซึ่งมีภิกษุสงฆ์เป็นส่วนใหญ่) อันต่างจากพระสูตรอื่นๆ ที่คำเริ่มต้นเป็นของพระอานนท์เอง ซึ่งขึ้นนำว่า “**เอวมฺเม สุตํ เอกํ สมยํ ภควา** [บอกสถานที่ เช่น **ราชคเห วิหรติ** … และระบุบุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น **เตน โข ปน สมเยน ราชา มาคโธ**…] ...” (ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่...โดยสมัยนั้นแล [บุคคลนั้นๆ]...)

เรื่องที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นเกียรติคุณของอริยสาวิกา ซึ่งได้ทำประโยชน์ไว้แก่พระพุทธศาสนา สมเป็นผู้ทรงปฏิสัมภิทา และได้รับพระพุทธดำรัสยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต; (คำเดิมว่า “ขุชฺชุตฺตรา”), ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

ขุททกนิกาย นิกายที่ ๕ แห่งพระสุตตันตปิฎก เป็นชุมนุมพระสูตร คาถาภาษิต คำอธิบาย และเรื่องราวเบ็ดเตล็ดที่จัดเข้าในสี่นิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๒๕ - ๓๓)

ขุททกปาฐะ คัมภีร์ที่ ๑ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๕)

ขุททกาปีติ ปีติเล็กน้อย, ความอิ่มใจอย่างน้อย เมื่อเกิดขึ้นให้ขนชันน้ำตาไหล (ข้อ ๑ ในปีติ ๕)

เขต 1. แดนที่กันไว้เป็นกำหนด เช่น นา ไร่ ที่ดิน แคว้น เป็นต้น **2.** ข้อที่ภิกษุระบุถึงเพื่อการลาสิกขา เช่น พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

เขนง เขาสัตว์, ภาชนะที่ทำด้วยเขา

เขมา พระเถรีมหาสาวิการูปหนึ่ง ประสูติในราชตระกูลแห่งสาคลนครในมัททรัฐ ต่อมาได้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร มีความมัวเมาในรูปสมบัติ

ของตน ได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องราคะ และการกำจัดราคะ พอจบพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลุพระอรหัต แล้วบวชเป็นภิกษุณี ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปัญญามาก และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

เขพะ น้ำลาย

เข้าที่ นั่งเจริญกรรมฐาน

เข้าพรรษา เริ่มต้นจำพรรษา ด้วยการอธิษฐานพรรษา; ดู ***จำพรรษา***

เข้ารีต เปลี่ยนไปถือศาสนาอื่น (โดยเฉพาะศาสนาคริสต์), ทำพิธีเข้าถือศาสนาอื่น

โขมะ ผ้าทำด้วยเปลือกไม้ ใช้เปลือกไม้ทุบเอาแต่เส้น แล้วนำเส้นนั้นมาทอเป็นผ้า

โขมทุสสนิคม นิคมหนึ่งในแคว้นสักกะ

ค

คงคา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๑ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป และเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์อันดับที่ ๑ ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งศาสนิกปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้ไปอาบน้ำล้างบาป อีกทั้งในพิธีราชาภิเษกกษัตริย์ในชมพูทวีป และกษัตริย์แห่งลังกาทวีป ก็ใช้น้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคานี้ด้วย, แม่น้ำคงคามีความยาวประมาณ ๒,๕๑๐ กม. ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาว่า มีต้นกำเนิดจากสระอโนดาต ในแดนหิมพานต์ ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ผ่านเมืองสำคัญมากแห่ง เช่น *สังกัสสะ ปยาคะ* (เขียนอย่างสันสกฤตเป็น ประยาค ปัจจุบันคือ เมือง Allahabad เป็นที่บรรจบของแม่น้ำคงคา กับยมุนา) ***พาราณสี อุกกาเวลา*** (อุกกเจลา ก็ว่า) ***ปาตลีบุตร*** (เมืองหลวงของมคธ ยุคหลังราชคฤห์) ***จัมปา*** (เมืองหลวงของแคว้นอังคะ) และในที่สุดออกทะเลที่อ่าวเบงกอล (Bay of Bengal), ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Ganges; ดู ***มหานที ๕***

คณะ กลุ่มคน, หมู่, พวก; ในพระวินัย โดยเฉพาะในสังฆกรรม มีกำหนดว่า ***สงฆ์*** คือชุมนุมภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป *คณะ* คือชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป *บุคคล* คือภิกษุรูปเดียว; เมื่อใช้อย่างทั่วไป แม้แต่ในพระวินัย “คณะ” มิใช่หมายความจำเพาะอย่างนี้ เช่นในคณโภชน์ คำว่าฉันเป็นคณะ หมายถึง ๔ รูปขึ้นไป

คณญัตติกรรม การประกาศให้สงฆ์ทราบแทนคณะคือพวกฝ่ายตน ได้แก่การที่ภิกษุรูปหนึ่งในนามแห่งภิกษุฝ่ายหนึ่ง สวดประกาศขออนุมัติเป็นผู้แสดงแทนซึ่งอาบัติของฝ่ายตนและของตนเองด้วยติณวัตถารกวิธี (อีกฝ่ายหนึ่งก็พึงทำเหมือนกันอย่างนั้น); เป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย

คณปูรกะ ภิกษุผู้เป็นที่ครบจำนวนในคณะนั้นๆ เช่น สังฆกรรมที่ต้องมีภิกษุ ๔ รูป หรือยิ่งขึ้นไป เป็นผู้ทำ ยังขาดอยู่เพียงจำนวนใดจำนวนหนึ่ง มีภิกษุอื่นมาสมทบ ทำให้ครบองค์สงฆ์ในสังฆกรรมนั้นๆ ภิกษุที่มาสมทบนั้นเรียกว่า *คณปูรกะ*

คณโภชน์ ฉันเป็นหมู่ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป รับนิมนต์ออกชื่อโภชนะแล้วฉัน; ในหนังสือ*วินัยมุข* ทรงมีข้อพิจารณาว่า บางทีจะหมายถึงการนั่งล้อมโภชนะฉัน หรือฉันเข้าวง

คณะธรรมยุต คณะสงฆ์ที่ตั้งขึ้นใหม่ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นภิกษุในรัชกาลที่ ๓ (เรียกว่า *ธรรมยุตติกา* หรือ *ธรรมยุติกนิกาย* ก็มี); สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า "พระสงฆ์ออกจากมหานิกายนั้นเอง แต่ได้รับอุปสมบทในรามัญนิกายด้วย" (*การคณะสงฆ์* น. ๑๐)

คณะมหานิกาย คณะสงฆ์ไทยเดิมที่สืบมาแต่สมัยสุโขทัย, เป็นชื่อที่ใช้เรียกในเมื่อได้เกิดมีคณะธรรมยุตขึ้นแล้ว; สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า "พระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมือง [ของประเทศไทย – ผู้เขียน] ก่อนเกิดธรรมยุติกนิกาย" (*การคณะสงฆ์*, น. ๙๐)

คณาจารย์ 1. อาจารย์ของหมู่คณะ, อาจารย์สำคัญมีชื่อเสียง ผู้เป็นที่นับถือมีศิษย์เป็นคณะใหญ่ เช่น นิครนถนาฏบุตรเป็นคณาจารย์ผู้หนึ่ง **2.** ในภาษาไทย ได้มีการบัญญัติใช้ในความหมายใหม่ว่า คณะอาจารย์ ประดาอาจารย์ หรืออาจารย์ทั้งหมดของคณะวิชานั้นๆ (ทำนองจะให้ตรงกับคำว่า Faculty)

คณิกา หญิงแพศยา, หญิงงามเมือง

คดีธรรม ทางธรรม, คติแห่งธรรม

คดีโลก ทางโลก, คติแห่งโลก

คติ 1. การไป, ทางไป, ความเป็นไป, ทางดำเนิน, วิธี, แนวทาง, แบบอย่าง **2.** ที่ไปเกิดของสัตว์, ภพที่สัตว์ไปเกิด, แบบการดำเนินชีวิต มี ๕ คือ ๑. *นิรยะ* นรก ๒. *ติรัจฉานโยนิ* กำเนิดดิรัจฉาน ๓. *เปตติวิสัย* แดนเปรต ๔. *มนุษย์* สัตว์มีใจสูงรู้คิดเหตุผล ๕. *เทพ* ชาวสวรรค์ ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึง อกนิษฐพรหม; ใช้คำเรียกเป็นชุดว่า: *นิรยคติ ติรัจฉานคติ เปตคติ มนุษยคติ เทวคติ*, ๓ คติแรกเป็น *ทุคติ* (ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือแบบดำเนินชีวิตที่ไม่ดี) ๒ คติหลังเป็น *สุคติ* (ที่ไปเกิดอันดี หรือแบบดำเนินชีวิตที่ดี)

สำหรับ*ทุคติ ๓* มีข้อสังเกตว่า บางทีเรียกว่า *อบาย* หรือ*อบายภูมิ* แต่อบายภูมินั้นมี ๔ คือ *นรก เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน*, อรรถกถากล่าวว่า (อุ.อ.๑๔๕; อิติ.อ.๑๔๕) การที่มีจำนวนไม่เท่ากัน ก็เพราะรวม*อสุรกาย* เข้าในเปตติวิสัยด้วย จึงเป็น*ทุคติ ๓*; ดู ***อบาย***

คติ ๕ นี้ เมื่อจัดเข้าใน *ภพ ๓* พึงทราบว่า ๔ คติแรกเป็นกามภพทั้งหมด ส่วนคติที่ ๕ คือ *เทพ* มีทั้งกามภพ รูปภพ และอรูปภพ (เทพนั้น แบ่งออกไปเป็น ก.เทวดาในสวรรค์ ๖ ชั้น อยู่ในกามภพ ข.รูปพรหม ๑๖ ชั้น อยู่ในรูปภพ และ ค.อรูปพรหม ๔ ชั้น อยู่ในอรูปภพ); เทียบ ***ภพ***

เมื่อจัดเข้าใน *ภูมิ ๔* พึงทราบว่า ๔ คติแรกเป็นกามาวจรภูมิทั้งหมด ส่วนคติที่ ๕ คือ *เทพ* มีทั้งกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ (ทำนองเดียวกับที่กล่าวแล้วใน *ภพ ๓*) แต่มีข้อพิเศษว่า ภูมิสูงสุด คือภูมิที่ ๔ อันได้แก่ โลกุตตรภูมินั้น แม้ว่าพวกเทพจะอาจเข้าถึงได้ แต่มนุษยคติเป็นวิสัยที่มีโอกาสลุถึงได้ดีที่สุด; เทียบ *ภูมิ*

คนพันทาง ดู *อาสนะ*

คมิยภัต ภัตเพื่อผู้ไป, อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุผู้จะเดินทางไปอยู่ที่อื่น; *คมิกภัต* ก็ว่า

คยา จังหวัดที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จเมื่อครั้งโปรดนักบวชชฎิล และได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรที่ตำบลคยาสีสะในจังหวัดนี้ ปัจจุบันตัวเมืองคยาอยู่ห่างจาก***พุทธคยา*** สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าประมาณ ๗ ไมล์

คยากัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร ตั้งอาศรมอยู่ที่ตำบลคยาสีสะเป็นน้องชายคนเล็กของอุรุเวลกัสสปะ ออกบวชตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิล ๒๐๐ ที่เป็นบริวาร ได้ฟังพระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตร บรรลุพระอรหัตและเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก

คยาสีสะ ชื่อตำบล ซึ่งเป็นเนินเขาแห่งหนึ่งในจังหวัดคยา พระพุทธเจ้าเทศนาอาทิตตปริยายสูตร โปรดภิกษุสงฆ์ปุราณชฎิลทั้งหมดให้สำเร็จพระอรหัตที่ตำบลนี้

ครรภ์ ท้อง, ลูกในท้อง, ห้อง

ครรโภทร ท้อง, ท้องมีลูก

ครองผ้า นุ่งห่มผ้า

คราวใหญ่ คราวที่ภิกษุอยู่มากด้วยกัน บิณฑบาตไม่พอฉัน (ฉันเป็นหมู่ได้ ไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

ครุ เสียงหนัก ได้แก่ที่ฆสระ คือ *อา, อี, อู, เอ, โอ* และสระที่มีพยัญชนะสะกดซึ่งเรียกว่า *สังโยค* เช่น *พุทฺโธ โลเก อุปฺปนฺโน*; คู่กับ *ลหุ*

ครุกกรรม ดู *ครุกรรม*

ครุกรรม กรรมหนักทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ในฝ่ายกุศลได้แก่ฌานสมาบัติ ในฝ่ายอกุศล ได้แก่ ***อนันตริยกรรม*** กรรมนี้ให้ผลก่อนกรรมอื่นเหมือนคนอยู่บนที่สูงเอาวัตถุต่างๆ ทิ้งลงมาอย่างไหนหนักที่สุด อย่างนั้นถึงพื้นก่อน

ครุกาบัติ อาบัติหนัก ได้แก่ ***อาบัติปาราชิก*** เป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ ภิกษุต้องแล้วจำต้องสึกเสีย และ ***อาบัติสังฆาทิเสส*** อยู่กรรมจึงจะพ้นได้ คู่กับ ***ลหุกาบัติ***

ครุธรรม ธรรมอันหนัก, หลักความประพฤติสำหรับนางภิกษุณีจะพึงถือเป็นเรื่องสำคัญอันต้องปฏิบัติด้วยความเคารพไม่ละเมิดตลอดชีวิต มี ๘ ประการ

คือ ๑. ภิกษุณีแม้บวชร้อยพรรษาแล้วก็ต้องกราบไหว้ภิกษุแม้บวชวันเดียว ๒. ภิกษุณีจะอยู่ในวัดที่ไม่มีภิกษุไม่ได้ ๓. ภิกษุณีต้องไปถามวันอุโบสถและเข้าไปฟังโอวาทจากภิกษุทุกกึ่งเดือน ๔. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้วต้องปวารณาในสงฆ์สองฝ่ายโดยสถานทั้ง ๓ คือ โดยได้เห็น โดยได้ยิน โดยรังเกียจ (*รังเกียจ* หมายถึง ระแวงสงสัยหรือเห็นพฤติกรรมอะไรที่น่าเคลือบแคลง) ๕. ภิกษุณีต้องอาบัติหนัก ต้องประพฤติมานัตในสงฆ์สองฝ่าย (คือ ทั้งภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์) ๑๕ วัน ๖. ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์สองฝ่ายเพื่อนางสิกขมานา ๗. ภิกษุณีไม่พึงด่าไม่พึงบริภาษภิกษุไม่ว่าจะโดยปริยายใดๆ ๘. ไม่ให้ภิกษุณีว่ากล่าวภิกษุ แต่ภิกษุว่ากล่าวภิกษุณีได้

ครุภัณฑ์ ของหนัก เช่น กุฎี ที่ดิน เตียงตั่ง เป็นต้น; คู่กับ *ลหุภัณฑ์*

ครุวนา (คะ-รุ-วะ-นา) อุปมา

ครูทั้ง ๖ ดู *ติตถกร*

คฤหบดี ดู *คหบดี*

คฤหบดีจีวร ผ้าจีวรที่ชาวบ้านถวายพระ

คฤหัสถ์ ผู้ครองเรือน, ชาวบ้าน

คลองธรรม ทางธรรม

ควรทำความไม่ประมาท ในที่ ๔ สถาน; ดู *อัปปมาท*

ความปรารถนา ของบุคคลในโลกที่ได้สมหมายด้วยยาก ๔ อย่าง; ดู *ทุลลภธรรม*

ควัมปติ ชื่อกุลบุตรผู้เป็นสหายของพระยสะ เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี ได้ทราบข่าวว่ายสกุลบุตรออกบวชจึงบวชตามพร้อมด้วยสหายอีกสามคน คือ วิมล สุพาหุ ปุณณชิ ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัตทั้งหมด

ความค้ำ ในประโยคว่า “เราจักไม่ทำความค้ำ ไปในละแวกบ้าน” เดินเอามือค้ำบั้นเอว นั่งเท้าแขน

ความไม่ประมาท ดู *อัปปมาท*

คว่ำบาตร การที่สงฆ์ลงโทษอุบาสกผู้ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย โดยประกาศให้ภิกษุทั้งหลายไม่คบด้วย คือไม่รับบิณฑบาต ไม่รับนิมนต์ ไม่รับไทยธรรม, บุคคลต้นบัญญัติ คือวัฑฒลิจฉวี ซึ่งถูกสงฆ์คว่ำบาตร เพราะโจทพระทัพพมัลลบุตร ด้วยสีลวิบัติอันไม่มีมูล, คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตนิกกุชชนา”; ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*; คู่กับ *หงายบาตร*

คหบดี “ผู้เป็นใหญ่ในเรือน”, “เจ้าบ้าน”, มักหมายถึง ผู้มีอันจะกิน, ผู้มั่งคั่ง, แต่บางแห่งในพระวินัย เช่น ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งจีวรวรรค นิสสัคคิยปาจิตตีย์ (วินย.๒/๗๑/๕๙) ท่านว่า คหบดี (คำบาลีในที่นี้เป็น “คหปติกะ”) ได้แก่ คนอื่นที่นอกจากราชา อำมาตย์ และพราหมณ์

(คือเจ้าบ้าน หรือชาวบ้านทั่วไป)

คหปติกา "เรือนของคฤหบดี" คือเรือนอันชาวบ้านสร้างถวายเป็นกัปปิยกุฎี; ดู *กัปปิยภูมิ*

คหปติมหาสาล คฤหบดีผู้มั่งคั่ง หมายถึงคฤหบดีผู้ร่ำรวย มีสมบัติมาก

คัคคภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล เคยเป็นบ้า และได้ต้องอาบัติหลายอย่างในระหว่างเวลานั้น ภายหลังหายเป็นบ้าแล้ว ได้มีผู้โจทว่า เธอต้องอาบัตินั้นๆ ในคราวที่เป็นบ้าไม่รู้จบ พระพุทธองค์จึงได้ทรงมีพุทธานุญาตให้ระงับอธิกรณ์ด้วย ***อมูฬหวินัย*** เป็นครั้งแรก

คณฺโฑ โรคฝี

คันถะ 1. กิเลสที่ร้อยรัดมัดใจสัตว์ให้ติดอยู่ **2.** ตำรา, คัมภีร์

คันถธุระ ธุระฝ่ายคัมภีร์, ธุระคือการเรียนพระคัมภีร์, การศึกษาปริยัติธรรม, เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถาลงมา (ไม่มีในพระไตรปิฎก); เทียบ ***วิปัสสนาธุระ,*** ดู *คามวาสี, อรัญวาสี*

คันถรจนาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์

คันธกุฎี พระกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้า, เป็นคำเรียกที่ใช้ทั่วไปในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา แต่ในพระไตรปิฎก พบใช้เฉพาะในคัมภีร์*อปทาน* เพียง ๖ ครั้ง ตอนที่ว่าด้วยประวัติของพระอรหันตเถระ *(เถราปทาน)* คือ เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอดีต บางทีเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าในอดีตนั้นว่า ***คันธกุฎี*** (พบ ๔ พระองค์ คือ พระคันธกุฎีของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง, ขุ.อป.๓๒/๑๘/ ๘๕; ของพระติสสพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๒/๑๗๒/๒๗๒; ของพระผุสสพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๓/๑๓๑/๒๒๐; ของพระกัสสปพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง, ๓๓/๑๔๐/๒๕๐) และตอนที่ว่าด้วยประวัติของพระอรหันตเถรี *(เถรีอปทาน)* พบแห่งหนึ่ง เรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันว่า ***คันธเคหะ*** (ขุ.อป. ๓๓/๑๕๘/๓๐๖) ซึ่งก็ตรงกับคำว่าคันธกุฎีนั่นเอง แต่คัมภีร์อื่นทั่วไปในพระไตรปิฎก ไม่มีที่ใดเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าในอดีตก็ตาม พระองค์ปัจจุบันก็ตาม ว่า "คันธกุฎี" (ในพระไตรปิฎกแปลภาษาไทยบางฉบับ ตอนว่าด้วยคาถาของพระเถระ คือ*เถรคาถา* มีคำว่า "คันธกุฎี" ๒-๓ ครั้ง พึงทราบว่าเป็นเพียงคำแปลตามอรรถกถา ไม่ใช่คำบาลีเดิมในพระไตรปิฎกบาลี)

ในพระไตรปิฎกโดยทั่วไป แม้แต่ในพระสูตรทั้งหลาย (ไม่ต้องพูดถึงพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งตามปกติไม่กล่าวถึงบุคคลและสถานที่) ท่านกล่าวถึงที่ประทับของพระพุทธเจ้าเพียงแค่อ้างอิงสั้นๆ ว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมครั้ง

นั้นเมื่อประทับอยู่ ณ ที่ใด เช่นว่า เมื่อประทับที่พระเชตวัน อารามของอนาถ-บิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที่พระเวฬุวัน สถานที่พระราชทานเหยื่อแก่กระแต เมืองราชคฤห์, ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์, ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี, ที่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เมืองเวสาลี, ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นศากยะ ดังนี้เป็นต้น น้อยนักจะระบุอาคารที่ประทับ (ดังเช่น "กเรริกุฎี" ได้ถูกระบุชื่อไว้ครั้งหนึ่ง ในคราวประทับที่พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที.ม.๑๐/๑/๑) แม้ว่าในบางพระสูตรจะเล่าเหตุการณ์ที่ดำเนินไประหว่างการแสดงธรรมที่เป็นเรื่องยาว ซึ่งมีการเสด็จเข้าไปทรงพักในที่ประทับ ท่านก็เล่าเพียงสั้นๆ ว่า "เสด็จเข้าสู่พระวิหาร" "เสด็จออกจากพระวิหาร" "เสด็จประทับ ณ อาสนะที่จัดไว้ในร่มเงาพระวิหาร" เป็นต้น และคำว่า "วิหาร" นี่แหละที่อรรถกถาไขความว่าเป็น "คันธกุฎี" (เช่นว่า "วิหารนฺติ คนฺธกุฏึ", องฺ.อ.๓/๖๔; "เอกวิหาเรติ เอกคนฺธกุฏิยํ", อุ.อ.๓๓๓)

คัมภีร์รุ่นหลังในพระไตรปิฎก ที่มิใช่พุทธพจน์ ดังเช่น*เถราปทาน* และคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา มีลักษณะที่เน้นการจรรโลงศรัทธาโดยอิงเรื่องวัตถุอลังการ และย้ำการบำเพ็ญทาน นอกจากใช้คำว่าคันธกุฎีเป็นสามัญแล้ว (พบคำนี้ในคัมภีร์ต่างๆ ประมาณ ๕๖๐ ครั้ง) ยังได้บรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับพระคันธกุฎีไว้มากมาย เช่น เล่าเรื่องว่า ผู้มีทรัพย์คนหนึ่งได้สร้างพระคันธกุฎีถวายแด่พระวิปัสสีพุทธเจ้า เป็นอาคารที่งามสง่าอย่างยิ่ง เสา อิฐฝา บานหน้าต่าง เป็นต้น แพรวพราวด้วยรัตนะทั้ง ๗ มีสระโบกขรณี ๓ สระ ฯลฯ แล้วมาเกิดในพุทธกาลนี้ เป็นเศรษฐีชื่อว่าโชติกะ อีกเรื่องหนึ่งว่า คนรักษาพระคันธกุฎีของพระสิทธัตถะอดีตพุทธเจ้า ทำการอบพระคันธกุฎีให้หอมตามกาลเวลาที่เหมาะ แล้วไม่เกิดในทุคติเลย ก่อนจะมาจบกิจพระศาสนาในพุทธกาลนี้ และอีกเรื่องหนึ่งว่า บุรุษหนึ่งเกิดในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมของพระองค์แล้วเลื่อมใส นำเอาของหอมทั้งสี่ชาติมาไล้ทาพระคันธกุฎีเดือนละ ๘ วัน จากนั้น เกิดที่ใด ก็มีกลิ่นกายหอม จนกระทั่งมาสำเร็จอรหัตตผลในพุทธกาลนี้ ต่อมาก็มีคัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงความหมายของ "คันธกุฎี" ว่าเป็น "กุฎีซึ่งอบด้วยของหอม ๔ ชาติ" (ที.อภิ.ฏี.๑/๒๕๒; ของหอม ๔ ชาติ ได้แก่ จันทน์แดง ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา และกำยาน หรือบางตำราว่า ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา กำยาน และพิมเสน; ดอกไม้แคว้นโยนก คือ "ยวนะ" มัก

แปลกันว่า กานพลู)

คันธกุฎี ที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ที่กล่าวถึงในอรรถกถาและคัมภีร์รุ่นต่อมาทั้งหลาย โดยทั่วไปหมายถึงพระคันธกุฎีที่อนาถปิณฑิก-เศรษฐีสร้างถวาย ที่วัดพระเชตวัน ในนครสาวัตถี ซึ่งเป็นวัดที่พระพุทธเจ้าประทับบำเพ็ญพุทธกิจยาวนานที่สุด ถึง ๑๙ พรรษา เป็นที่ตรัสพระสูตร และบัญญัติพระวินัยส่วนใหญ่ เฉพาะอย่างยิ่ง สิกขาบทที่เป็นส่วนเฉพาะของพระภิกษุณีแทบทั้งหมดทรงบัญญัติเมื่อประทับที่นี่ (ในคัมภีร์ปริวาร ท่านนับสิกขาบทที่บัญญัติไว้ในวินัยทั้งสอง คือทั้งของภิกษุสงฆ์ และของภิกษุณีสงฆ์รวมที่ไม่ซ้ำกัน มี ๓๕๐ สิกขาบท ทรงบัญญัติ ณ พระนคร ๗ แห่ง แยกเป็นที่สาวัตถี ๒๙๔ สิกขาบท ที่ราชคฤห์ ๒๑ สิกขาบท ที่เวสาลี ๑๐ สิกขาบท ที่โกสัมพี ๘ สิกขาบท ที่เมืองอาฬวี ๖ สิกขาบท ในสักกชนบท ๘ สิกขาบท ในภัคคชนบท ๓ สิกขาบท, วินย.๘/๑๐๑๖-๘/๓๖๐-๑; ที่เมืองสาวัตถีนั้น แทบไม่มีที่อื่นนอกจากที่พระเชตวัน)

ในวัดพระเชตวันนั้น อรรถกถาเล่าว่ามีเรือนใหญ่ (มหาเคหะ) ๔ หลัง คือ **กเรริกุฎี โกสัมพกุฎี คันธกุฎี** และ**สลฬาคาร** ใน ๔ หลังนี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสร้าง**สลฬาคาร** ส่วนอีก ๓ หลังนอกนั้นอนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง; **กเรริกุฎี** ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีกเรริมณฑป คือมณฑปที่สร้างด้วยไม้กุ่มน้ำ ตั้งอยู่ด้านหน้าประตู และไม่ไกลจากกเรริมณฑปนั้น มีศาลานั่งพัก หรือหอนั่ง เรียกว่า "กเรริมัณฑลมาฬ" กเรริมณฑปตั้งอยู่ระหว่างศาลานั่งนี้ กับพระ**คันธกุฎี,** มีเรื่องมาในหลายพระสูตรว่า ภิกษุทั้งหลายมานั่งสนทนาธรรมกันที่ศาลานั่งนี้ (และที่มัณฑลมาฬแห่งอื่นๆ ซึ่งก็มีในวัดที่เมืองอื่นๆ ด้วย) ถ้ามีข้อยังสงสัย บางทีก็พากันไปเฝ้ากราบทูลถาม หรือบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จมาทรงสนทนากับภิกษุเหล่านั้นที่นั่น, ส่วน**โกสัมพกุฎี**ที่ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีต้นโกสุมพ์อยู่ทางหน้าประตู (ต้น "โกสุมพ์" ในที่นี้แปลเลียนศัพท์ เพราะแปลกันไปต่างๆ ว่าต้นสะคร้อบ้าง ต้นเล็บเหยี่ยวบ้าง ต้นคำบ้าง ต้นมะกอกบ้าง แม้แต่คำที่เขียนก็เป็น โกสมฺพ บ้าง โกสุมฺพ บ้าง โกสุมฺภ บ้าง ไม่เป็นที่ยุติ), หลังที่ ๔ คือ **สลฬาคาร** เป็นอาคารที่สร้างด้วยไม้ "สลฬ" ซึ่งแปลกันว่าไม้สน แต่ตามฎีกา, ที.ฏี.๒/๑ อธิบายว่าสร้างด้วยไม้เทพทาโร ("เทวทารุ" - ไม้ "ฟืนเทวดา")

พระคันธกุฎีที่วัดพระเชตวันนี้ บางทีเรียกว่า พระ*มหาคันธกุฎี* ที่เรียกเช่นนี้

เพราะมีความสำคัญเป็นพิเศษ นอกจากเป็นพระกุฎีที่ประทับยาวนานที่สุดและคงจะใหญ่หรือเป็นหลักเป็นฐานมากที่สุดแล้ว ก็เป็นการให้หมายรู้แยกต่างจากเรือนหลังอื่นในพระเชตวัน ที่กล่าวข้างต้นด้วย เพราะ**กเรริกุฎี**และ**สลฬาคาร**นั้น บางทีก็เรียกเป็นพระคันธกุฎีด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระที่เมืองกุสินาราแล้ว และพระอรหันตเถระทั้งหลายนัดหมายกันว่าจะไปประชุมสังคายนาที่เมืองราชคฤห์ โดยต่างก็เดินทางไปสู่ที่หมายเดียวกันนั้น พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก ได้ไปแวะที่เมืองสาวัตถีเพื่อเก็บกวาดจัดพระคันธกุฎีที่วัดพระเชตวัน (เช่น วินย.อ.๑/๙; ที.อ.๑/๗) อันเป็นบริโภคเจดีย์ ที่ประจักษ์เด่นชัดเจนแก่พุทธบริษัททั้งปวง ให้เป็นพุทธคุณานุสรณสถาน อันสถิตดังครั้งเมื่อพระบรมศาสดายังดำรงพระชนม์อยู่ เสร็จแล้วจึงเดินทางสู่เมืองราชคฤห์ต่อไป

ดังที่กล่าวแล้วว่า คัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา ได้พรรณนาพระคันธกุฎีของพระพุทธเจ้าในอดีตอย่างอลังการ แม้ว่าจะมิได้บรรยายเรื่องพระคันธกุฎีของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันมากอย่างนั้น แต่บางครั้งก็กล่าวถึงพระคันธกุฎีในวัดใหญ่อย่างที่พระเชตวันนี้ โดยมีคำประกอบเช่นว่า "อันแม้นเทพวิมาน" อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกทรงบำเพ็ญพุทธกิจไปทั่ว จึงประทับในที่ต่างๆ ทั้งบ้านนอกและในเมือง ทั้งในถิ่นชุมชนและในไพรสณฑ์ป่าเขา ตลอดจนถิ่นกันดาร บางแห่งประทับยาวนานถึงจำพรรษา บางแห่งประทับชั่วเสร็จพุทธกิจเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ เมื่ออรรถกถาเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าว่าพระคันธกุฎี ในที่สุด ก็กลายเป็นว่ามีพระคันธกุฎีมากมาย ทั้งที่เด่นชัดและที่ไม่ชัดเจน เท่าที่พบ นอกจากพระคันธกุฎีหลักที่พระเชตวันแล้ว คัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา กล่าวถึงพระ***คันธกุฎี*** ในที่อื่นๆ พอจะนับครั้งได้ (จำนวนครั้งต่อไปนี้ไม่ถือเป็นเด็ดขาด เพราะว่า ในกรณีที่ต่างคัมภีร์กล่าวทั้งเรื่องและข้อความซ้ำตรงกัน อาจจะไม่นับเสียบ้าง) คือ ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ (พบ ๑๐ ครั้ง) ที่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน ใกล้เมืองเวสาลี (๗ ครั้ง) ที่บุพพาราม เมืองสาวัตถี (๓ ครั้ง) ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ (๓ ครั้ง) ที่เมทฬุปนิคม แคว้นศากยะ (๓ ครั้ง) ที่ปาวาริกัมพวัน เมืองนาลันทา (๓ ครั้ง) ที่ชีวกัมพวัน เมืองราชคฤห์ (๒ ครั้ง) ที่เอกนาฬา หมู่บ้านพราหมณ์ในทักขิณาคีรีชนบท บนเส้นทางจากราชคฤห์สู่สาวัตถี (๒ ครั้ง) ที่ตำบล

อุรุเวลา บนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เมื่อแรกตรัสรู้ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาอิสิคิลิ เมืองราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ตโปทาราม เมืองราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาใกล้หมู่บ้านอันธกวินท์ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์ ๓ คาวุต (๑ ครั้ง) ที่จัมปานคร แคว้นอังคะ ซึ่งขึ้นต่อมคธ (๑ ครั้ง) ที่ไพรสณฑ์ทางทิศตะวันตกนอกเมืองเวสาลี (๑ ครั้ง) ที่คิญชกาวัสถ์ ในญาติกคาม แคว้นวัชชี (บางทีเรียกว่านาติกคาม, ๑ ครั้ง) ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี (๑ ครั้ง, ที่โกสัมพี ไม่ระบุที่อีก ๑ ครั้ง) ที่จุนทอัมพวัน เมืองปาวา (๑ ครั้ง) ที่เมืองกุสินารา (๑ ครั้ง) ที่สุภควัน ใกล้เมืองอุกกัฏฐา แคว้นโกศล (๑ ครั้ง) ที่อิจฉานังคลคาม แคว้นโกศล (๑ ครั้ง), ที่กล่าวมานั้นเป็นถิ่นแดนในเขตแคว้นที่พอจะคุ้น แต่ในถิ่นแดนไกลออกไปหรือที่ไม่คุ้น ก็มีบ้าง ได้แก่ ที่เมืองอยุชฌา บนฝั่งแม่น้ำคงคา (เรียกอย่างสันสกฤตว่าอโยธยา, ยังกำหนดไม่ได้แน่ชัดว่าปัจจุบันคือที่ใด แต่น่าจะมิใช่อโยธยาเดียวกับที่สันนิษฐานกันว่าตรงกับเมืองสาเกต, ๑ ครั้ง) ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ (กัมมาสธัมมนิคม ก็เรียก, ๒ ครั้ง) ในป่าขทิรวัน ลึกเข้าไปบนเส้นทางสู่ขุนเขาหิมาลัย ห่างจากเมืองสาวัตถีโดยทางลัดแต่กันดารมาก ๓๐ โยชน์ หรือทางดี ๖๐ โยชน์ (ท่านว่าเป็นพระคันธกุฎีที่พระขทิรวนิยเรวตะนิรมิตขึ้น, ๓ ครั้ง) และที่สุนาปรันตชนบท ถิ่นของพระปุณณะ ห่างจากสาวัตถี ๓๐๐ โยชน์ (พระคันธกุฎีแห่งนี้มีชื่อด้วยว่า "จันทนมาฬา" เพราะสร้างด้วยไม้จันทน์แดง, ๑ ครั้ง, เรียกเป็นมณฑลมาฬ ๒ ครั้ง)

น่าสังเกตว่า คัมภีร์ทั้งหลายไม่กล่าวถึงพระคันธกุฎีที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันในที่ใดเลย (พบแต่ในหนังสือชั้นหลังมาก ซึ่งอยู่นอกสายพระไตรปิฎก แต่งเป็นภาษาบาลี ในลังกาทวีป เป็นตำนานพระนลาฏธาตุ ชื่อว่า "ธาตุวํส" เล่าเป็นเรื่องราวว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ได้เสด็จไปลังกาทวีป และหลังพุทธปรินิพพาน มีพระเถระนำพระนลาฏธาตุไปตั้งบูชาที่พระคันธกุฎีในวัดสำคัญทั้งหลายแห่งชมพูทวีป รวมทั้งที่อิสิปตนมฤคทายวันด้วย ก่อนจะนำไปประดิษฐานในลังกาทวีป แต่ "ธาตุวํส" นั้น ทั้งไม่ปรากฏนามผู้แต่งและกาลเวลาที่แต่ง เรื่องราวที่เล่าก็ไม่มีหลักฐานที่จะอ้างอิงได้) ในแง่หนึ่ง อาจจะถือว่าเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดเบญจวัคคีย์นั้น เป็นพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ ยังไม่มีพุทธานุญาตเรือนหรืออาคารเป็นที่พักอาศัย (ต่อมาอีก ๓ เดือนหลังจาก

เสด็จออกจากป่าอิสิปตนะมาจนถึงเมือง ราชคฤห์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารถวาย พระเวฬุวัน จึงมีพุทธานุญาต “**อาราม**” คือวัด แก่ภิกษุทั้งหลาย, วินย.๔/๖๓/๗๑ และต่อจากนั้น ระหว่างประทับอยู่ที่ เมืองราชคฤห์ เมื่อราชคหกเศรษฐี เลื่อมใส ขอสร้างที่อยู่อาศัยถวายแก่ ภิกษุทั้งหลาย จึงทรงอนุญาต “**วิหาร**” คือเรือนหรืออาคารที่อยู่อาศัย เป็น เสนาสนะอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างสำหรับ พระภิกษุ, วินย.๗/๒๐๐/๘๖ แล้วต่อจากนี้ จึงมีเรื่องราวของอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่ สร้างวัดทีเดียวเต็มรูปแบบขึ้นเป็นแห่ง แรก ซึ่งเป็นทั้งอารามและมีวิหารพร้อม คือวัดพระเชตวัน ที่เมืองสาวัตถี, วินย.๗/ ๒๕๖/๑๑๑) ตามเหตุผลนี้ ก็อาจถือว่า เมื่อ ประทับที่อิสิปตนะ ครั้งนั้น ยังไม่มีวิหาร ที่จะเรียกว่าเป็นพระคันธกุฎี แต่ในแง่นี้ ก็มีข้อแย้งได้ ดังที่กล่าวแล้วว่า ในที่สุด คัมภีร์ทั้งหลายได้ใช้คำว่า “คันธกุฎี” เพียงในความหมายหลวมๆ คือ ไม่ว่า พระพุทธเจ้าประทับที่ไหน ถึงแม้ในพระ ไตรปิฎกจะไม่กล่าวถึงวิหาร ท่านก็ เรียกเป็นพระคันธกุฎีทั้งนั้น เช่น เมื่อ ประทับที่ตำบลอุรุเวลา ตอนตรัสรู้ใหม่ๆ (“ปฐมาภิสมฺพุทฺโธ”) ในพระไตรปิฎกว่า ประทับที่โคนไม้อชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่ง แม่น้ำเนรัญชรา (ที่นี่เกิดพระสูตรที่ตรัสก่อน เสด็จจาริกไปยังอิสิปตนะ รวมทั้งที่ตรัสที่โคนต้น มุจลินท์ ๑ สูตรด้วย เป็นประมาณ ๑๕ สูตร เช่น สํ.ส.๑๕/๔๑๙/๑๕๑) อรรถกถาเล่าเรื่องตอน นี้ ก็บอกว่า “เสด็จออกจากพระคันธกุฎี” แล้วมาประทับนั่งที่นั่น (สํ.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) ถ้าถือความหมายโดยนัยอย่างนี้ ก็ สามารถกล่าวว่า มีพระคันธกุฎีที่ประทับ ในคราวโปรดเบญจวัคคีย์ที่อิสิปตนะ ใน พรรษาแรกแห่งพุทธกิจด้วยเช่นกัน แต่ บังเอิญว่าอรรถกถาไม่ได้กล่าวถึง, ยิ่งกว่า นั้น หลังจากเสด็จจาริกไปประกาศพระ ศาสนาในที่ต่างๆ แล้ว ต่อมา พระพุทธเจ้า ก็ได้เสด็จย้อนมาประทับที่อิสิปตนะนี้ อีกบ้าง ดังที่ในพระวินัย ก็มีสิกขาบทซึ่ง ทรงบัญญัติที่อิสิปตนะนี้ ๓ ข้อ (วินย.๕/ ๑๑/๑๙, ๕๘/๖๙, ๑๕๒/๒๐๖) และในพระสูตร ก็มีสูตรที่ตรัสที่นี่ ไม่นับที่ตรัสแก่เบญจ-วัคคีย์ อีกประมาณ ๘ สูตร (เช่น ม.อุ.๑๔/ ๖๙๘/๔๔๙; สํ.ส.๑๕/๔๒๔/๑๕๒; สํ.ม.๑๙/๑๖๒๕/ ๕๑๒; ไม่นับสูตรที่พระสาวก โดยเฉพาะพระสารีบุตร แสดง อีกหลายสูตร) นอกจากนี้ อรรถกถายัง เล่าเรื่องที่นายนันทิยะ คหบดีบุตร มี ศรัทธาสร้างศาลาถวาย ณ มหาวิหารที่ อิสิปตนะนี้อีกด้วย (ธ.อ.๖/๑๕๖) แสดงว่า ในคราวที่เสด็จมาประทับภายหลังนี้ ได้มี วัดเป็นมหาวิหารเกิดขึ้นที่อิสิปตนะ และ เมื่อมีมหาวิหาร ก็ถือได้แน่นอนตาม อรรถกถานัยว่ามีพระคันธกุฎี

ปัจจุบันนี้ พระคันธกุฎีอันเป็นโบราณสถานที่รู้จักกันและพุทธศาสนิกชนนิยมไปนมัสการมี ๓ แห่ง คือ ที่ภูเขาคิชฌกูฏ ที่สารนาถ (คือที่อิสิปตนะ) และที่พระเชตวัน อีกทั้งได้มีคำศัพท์ใหม่เกิดขึ้น คือคำว่า "*มูลคันธกุฎี*" (พระคันธกุฎีเดิม) ซึ่งมักใช้เรียกพระคันธกุฎีที่สารนาถ แต่ก็พบว่ามีผู้ใช้เรียกพระคันธกุฎีอีกสองแห่งด้วย

แท้จริงนั้น คำว่า "มูลคันธกุฎี" ไม่มีในคัมภีร์ภาษาบาลีใดๆ แต่เป็นคำใหม่ซึ่งเพิ่งพบและนำมาใช้เมื่อเริ่มมีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินเดีย ในศตวรรษที่ผ่านมานี้ ทั้งนี้ มีเรื่องเป็นมาว่า หลังจากพระพุทธศาสนาสิ้นสลายไปจากชมพูทวีปเมื่อประมาณ พ.ศ.๑๗๔๐ (มหาวิทยาลัยพุทธศาสนาทั้งหลาย มีนาลันทามหาวิหาร เป็นต้น ถูกเผาถูกทำลายหมดสิ้นในราว ค.ศ. 1200 แต่ปีที่กำหนดได้ชัดคือ ราชวงศ์เสนะถูกกองทัพมุสลิมเตอร์กจากต่างแดนยึดเมืองหลวงได้ใน ค.ศ. 1202 คือ พ.ศ. ๑๗๔๕) หลังจากนั้น เวลาผ่านมา ๗๐๐ ปีเศษ ถึงปี ค.ศ. 1891/พ.ศ. ๒๔๓๔ ในเดือนมกราคม อนาคาริกธรรมปาละ (ชื่อเดิมว่า David Hevavitarne) ได้เดินทางจากลังกาทวีป มายังพุทธคยาในประเทศอินเดีย โดยได้ปฏิญาณว่าจะอุทิศชีวิตทั้งหมดของตน ในการกู้พุทธสถานที่พุทธคยาให้คืนกลับมาเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาจะได้รับอนุญาตให้เข้าไปอยู่ได้ และเมื่อกลับไปยังลังกาในเดือนพฤษภาคม ปีนั้น (1891) ก็ได้ตั้งมหาโพธิสมาคม (Maha Bodhi Society) ขึ้นที่กรุงโคลัมโบ (เมืองหลวงของประเทศศรีลังกาเวลานั้น) เมื่อวันที่ ๓๑ พ.ค. เพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์นี้ (ต่อมา ต้นปี 1892 ได้ย้ายสำนักงานมาตั้งที่เมืองกัลกัตตา ในอินเดีย จนถึงปี 1915 จึงได้จดทะเบียนเป็น Maha Bodhi Society of India และถึงบัดนี้มีสาขามากแห่ง) ระหว่างที่งานกู้พุทธคยาซึ่งมีอุปสรรคมาก ติดค้างล่าช้าอยู่ อนาคาริกธรรมปาละก็ดำเนินงานฟื้นพุทธสถานที่สารนาถ (คือที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน) ไปด้วย งานสำคัญมากอย่างหนึ่ง คือการสร้างวัด "มูลคันธกุฏีวิหาร" (Mulagandhakuti Vihara)

การสร้างวัดมูลคันธกุฏีวิหารนั้น มีเรื่องสืบเนื่องมาว่า ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่สารนาถ ได้พบซากพุทธสถานหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยคุปตะ (ราชวงศ์คุปตะ ประมาณ ค.ศ. 320–550/พ.ศ. ๘๖๓–๑๐๙๓, คงจะสร้างซ้อนทับตรงที่เดิมซึ่งผุพังไปตามกาลเวลา

ต่อกันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชหรือก่อนนั้น) เพื่อเป็นอนุสรณ์ตรงที่ประทับของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งทรงจำพรรษาที่นั่นในปีแรกของพุทธกิจอยู่ใกล้กันกับซากธรรมราชิกสถูป และ ณ ที่นั้น ได้พบแผ่นจารึกที่มีข้อความบอกชื่อด้วยว่า "มูลคันธกุฏี" อนาคาริกธรรมปาละจึงคิดสร้างวัดขึ้นที่นั่น (ได้ซื้อที่ดินในที่ใกล้เคียง มีพิธีวางศิลาฤกษ์ในวันที่ ๓ พ.ย. ๒๔๖๕ ต่อมาถูกทางการสั่งระงับ ต้องย้ายที่เลื่อนห่างออกไป แล้วสร้างจนเสร็จ ทำพิธีเปิดในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๑ พ.ย. ๒๔๗๔) และโดยถือนิมิตจากคำในแผ่นจารึกนั้น จึงตั้งชื่อว่าวัด***มูลคันธกุฏีวิหาร*** เป็นวัดแรกของยุคปัจจุบันที่สร้างขึ้นในเขตสังเวชนียสถาน (ส่วนที่พุทธคยา งานกู้พุทธสถานยังคงดำเนินต่อมาแม้หลังจากอนาคาริกธรรมปาละได้สิ้นชีวิตไปแล้วใน พ.ศ. ๒๔๗๖ เพิ่งสำเร็จขั้นตอนสำคัญในปี ๒๔๙๒ เมื่อรัฐบาลรัฐพิหารออกรัฐบัญญัติ "Buddha-Gaya Temple Act" ใน ค.ศ. 1949 ซึ่งกำหนดให้กิจการของมหาโพธิสถาน ขึ้นต่อคณะกรรมการจัดการ - "Buddha Gaya Temple Management Committee" ซึ่งประกอบด้วยกรรมการฝ่ายฮินดู และฝ่ายพุทธ ฝ่ายละเท่ากัน)

รวมความว่า ดังได้กล่าวแล้ว ถึงแม้คัมภีร์ทั้งหลายจะไม่กล่าวถึง "คันธกุฎี" ที่อิสิปตนะ แต่ก็พูดได้ว่ามีพระคันธกุฎีที่นั่น ด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ *หนึ่ง* เรียกตามความหมายหลวมๆ ที่ว่า พระพุทธเจ้าเคยประทับค้างแรมที่ใด ก็เรียกที่นั่นว่าเป็นพระคันธกุฎี *สอง* หลังจากบำเพ็ญพุทธกิจระยะหนึ่งแล้ว ได้เสด็จมาประทับที่อิสิปตนะอีก มีวัดใหญ่เกิดขึ้นที่นั่นและได้ตรัสพระสูตรหลายสูตร ส่วนคำว่า "มูลคันธกุฎี" ถึงแม้จะไม่มีมาเดิมในคัมภีร์ แต่ก็ได้เกิดขึ้นนานแล้ว เพื่อใช้เรียกพระคันธกุฎีที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันนี้ ในฐานะเป็นที่ประทับจำพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ ถือได้ว่าเป็นโบราณมติอันหนึ่ง ซึ่งมุ่งให้ความสำคัญแก่พุทธสถานที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการประกาศพระศาสนา

ทั้งนี้ ถ้ากล่าวเพียงตามความหมายของศัพท์ อาจถือที่ประทับหลายแห่งเป็นมูลคันธกุฎีได้โดยนัยต่างๆ คือ พระคันธกุฎีซึ่งอรรถกถากล่าวถึงที่ตำบล**อุรุเวลา** เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ (สํ.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) เป็นแห่งแรกแน่นอน จึงเป็นมูลคันธกุฎี, แต่ที่อุรุเวลานั้น ประทับไม่นานและยังมิได้ออกบำเพ็ญพุทธกิจ ดังนั้น พระคันธกุฎีที่**อิสิปตนะ**หรือ**สารนาถ** ที่ประทับเมื่อออกประกาศพระศาสนาครั้ง

แรกและจำพรรษาเป็นแห่งแรก แม้คัมภีร์จะมิได้กล่าวเรียกไว้ ก็เป็นมูลคันธกุฎี, แต่ถ้านับต่อเมื่อมีการสร้างเสนาสนะถวายได้ตามพระวินัย ก็ต้องถือว่าวิหารตามพระพุทธานุญาตที่เมือง **ราชคฤห์** (วินย.๗/๒๐๐/๘๖) เป็นมูลคันธกุฎี, แต่ถ้าถือตามหลักฐานที่ชัดเจนหลังจากมีพุทธานุญาตที่เมืองราชคฤห์นั้นแล้ว มีการจัดเตรียมการและก่อสร้างอย่างเป็นงานเป็นการโดยมีเรื่องราวเล่าไว้แม้แต่ในพระไตรปิฎก (วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑) ก็ต้องถือเอาพระพุทธวิหารที่วัดพระ**เชตวัน** เป็นมูลคันธกุฎี

คันธาระ ชื่อแคว้นลำดับที่ ๑๕ ในบรรดา ๑๖ แว่นแคว้นใหญ่ ที่เรียกว่ามหาชนบทแห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุตอนเหนือ ปัจจุบันอยู่ในเขตปากีสถาน เริ่มแต่แคว้นปัญจาบภาคเหนือ คลุมไปถึงบางส่วนของประเทศอัฟกานิสถาน รวมทั้งเมือง**กันทหาร** (Kandahar, สันนิษฐานว่าเลือนมาจากชื่อเดิมของแคว้นนี้ คือ Gandhara) ในพุทธกาลคันธาระมีนครหลวงชื่อ *ตักสิลา* ซึ่งเป็นนครที่รุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาต่างๆ มีพระราชาปกครอง พระนามว่า *ปุกกุสาติ*

ในพระไตรปิฎก คันธาระเป็นแคว้นใหญ่ มีชื่อเฉพาะตัว แต่เมื่อถึงยุคอรรถกถา คันธาระมักปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วยกันกับแคว้นกัสมีระ โดยเรียกชื่อรวมกันว่า แคว้น*กัสมีรคันธาระ* (ในพระไตรปิฎก กัสมีระยังไม่มีชื่อปรากฏ) ซึ่งแสดงว่าดินแดนทั้งสองนี้อยู่ข้างเคียงติดต่อกันและในยุคนั้นเป็นอันเดียวกันทางการเมือง ต่อมา คันธาระถูกทำลายแม้แต่ชื่อก็เลือนหายไป เหลือแต่กัศมีระ (ปัจจุบันเขียน กัศมีร์, รูปสันสกฤตเดิมเป็น *กศฺมีร,* บาลีเป็น *กสฺมีร,* ในภาษาไทย บางทีเรียกเพี้ยนเป็นแคชเมียร์) ซึ่งในปัจจุบันปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วยกันกับแคว้นชัมมู โดยเรียกชื่อรวมกันว่า *ชัมมูและกัศมีร์* (Jammu and Kashmir) และเป็นดินแดนที่เป็นกรณีพิพาทระหว่างอินเดียกับปากีสถานตลอดมาตั้งแต่ประเทศทั้งสองนั้นแบ่งแยกจากกันในปี ๒๔๙๐ (ค.ศ. 1947) กับทั้งจีนก็ได้ครอบครองแถบตะวันออกบางส่วนของกัศมีระ เกิดเป็นกรณีพิพาทกับอินเดียด้วย, สำหรับดินแดนส่วนที่เป็นของอินเดีย ซึ่งอยู่ใต้ส่วนที่พิพาทกันอยู่นั้น เรียกว่า รัฐ*ชัมมูและกัศมีร์* เป็นรัฐเหนือสุดของอินเดีย มีเมืองหลวงชื่อว่าศรีนคร (Sri Nagar); ดู *ชมพูทวีป, ตักสิลา*

คันโพง คันชั่งที่ถ่วงภาชนะสำหรับตักน้ำเพื่อช่วยทุ่นแรงเวลาตักน้ำขึ้นจากบ่อลึกๆ (*คัน* = คันชั่งที่ใช้ถ่วง, *โพง* =

ภาชนะสำหรับตักน้ำในบ่อลึกๆ), เครื่องสำหรับตักน้ำ หรือโพงน้ำ มีคันยาวที่ปลายเพื่อถ่วงให้เบาแรงเวลาตักหรือโพงน้ำขึ้น (*โพง* = ตัก, วิด)

คัพภเสยยกสัตว์ สัตว์ที่อยู่ครรภ์ คือ สัตว์ที่เกิดเป็นตัวตั้งแต่อยู่ในครรภ์

คัมภีร์ **1.** ลึกซึ้ง **2.** ตำราที่นับถือว่าสำคัญหรือเป็นของสูง, หนังสือสำคัญที่ถือเป็นหลักเป็นแบบแผน เช่น คัมภีร์ศาสนา คัมภีร์โหราศาสตร์

คัมภีรภาพ ความลึกซึ้ง

คากรอง เครื่องปกปิดร่างกายที่ทำด้วยหญ้า หรือเปลือกไม้

คาถา **1.** คำประพันธ์ประเภทร้อยกรองในภาษาบาลี ตรงข้ามกับ ***จุณณิยบท***

คาถาหนึ่งๆ มี ๔ บาท เช่น

อาโรคฺยปรมา ลาภา สนฺตุฏฺฐิปรมํ ธนํ
วิสฺสาสปรมา ญาติ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ ฯ

2. พุทธพจน์ที่เป็นคาถา (ข้อ ๔ ในนวังคสัตถุศาสน์) เทียบ *ไวยากรณ์ 2.* **3.** ในภาษาไทย บางทีใช้ในความหมายว่า คำเสกเป่าที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ อย่างที่เรียกว่า *คาถาอาคม*

คาถาพัน "คาถาหนึ่งพัน" เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกบทประพันธ์เรื่องมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งแต่งเป็นคาถาล้วนๆ ๑ พันบท; การเทศน์มหาเวสสันดรชาดกที่เป็นคาถาล้วนๆ อย่างนี้เรียกว่า *เทศน์คาถาพัน*

คาถาพันธ์ ข้อความที่ผูกเป็นคาถา, คำประพันธ์ที่แต่งเป็นบทร้อยกรอง คือ *คาถา* นั่นเอง; ดู *คาถา 1.*

คาถาพาหุง ดู *ชยมังคลัฏฐกคาถา*

คาพยุต ดู *คาวุต*

คามเขต เขตบ้าน, ละแวกบ้าน

คามวาสี "ผู้อยู่บ้าน", พระบ้าน หมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในเขตหมู่บ้าน ใกล้ชุมชนชาวบ้าน หรือในเมือง, เป็นคู่กับ ***อรัญวาสี*** หรือพระป่า ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า; คำทั้งสอง คือ คามวาสี และอรัญวาสี นี้ ไม่มีในพระไตรปิฎก (ในคัมภีร์มิลินทปัญหาประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ก็ยังไม่มี) เพิ่งมีใช้ในอรรถกถา (ก่อน พ.ศ. ๑๐๐๐) แต่เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้ ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสิงสาราสัตว์ (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า, การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกาทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ. ๑๖๙๖–๑๗๒๙) ต่อมาเมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์ อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ. ๑๘๒๐ ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ

คือ คามวาสี และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกาเข้าสู่ประเทศไทยด้วย, พร้อมกับความเป็นมาอย่างนี้ พระคามวาสีก็ได้เป็นผู้หนักในคันถธุระ (ธุระในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) และพระอรัญวาสีเป็นผู้หนักในวิปัสสนาธุระ (ธุระในการเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็นยอด), เรื่องนี้ พึงทราบคำอธิบายเพิ่มที่คำว่า "อรัญวาสี"; คู่กับ *อรัญวาสี*, ดู *คันถธุระ*

คามสีมา "แดนบ้าน" คือเขตที่กำหนดด้วยบ้าน, สีมาที่ถือกำหนดตามเขตบ้าน เป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง

คารวโวหาร ถ้อยคำแสดงความเคารพ

คารวะ ความเคารพ, ความเอื้อเฟื้อ, ความใส่ใจมองเห็นความสำคัญที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ให้ถูกต้องเหมาะสม มี ๖ อย่างคือ ๑. *พุทฺธคารวตา* ความเคารพในพระพุทธเจ้า ๒. *ธมฺมคารวตา* ความเคารพในพระธรรม ๓. *สงฺฆคารวตา* ความเคารพในพระสงฆ์ ๔. *สิกฺขาคารวตา* ความเคารพในการศึกษา ๕. *อปฺปมาท-คารวตา* ความเคารพในความไม่ประมาท ๖. *ปฏิสนฺถารคารวตา* ความเคารพในปฏิสันถาร คือ การต้อนรับปราศรัย

คาวุต ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๘๐ อุสภะ หรือ ๑๐๐ เส้น (๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์); ดู *มาตรา*

คาหาปกะ ผู้ให้รับ คือผู้แจก

คำขอขมา ดู *ขมา*

คำรบ ครบ, ถ้วน, เต็มตามจำนวนที่กำหนดไว้

คำไวยากรณ์ คำร้อยแก้ว; ดู *ไวยากรณ์ 2.*

คิชฌกูฏ "[ภูเขา]มียอดดุจแร้ง", ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในเบญจคีรี (ภูเขาห้าลูก คือ ปัณฑวะ คิชฌกูฏ เวภาระ อิสิคิลิ และเวปุลละ ที่ล้อมรอบพระนครราชคฤห์) ซึ่งได้ชื่ออย่างนี้ เพราะคนมองเห็นยอดเขานั้นมีรูปร่างเหมือนแร้ง (อีกนัยหนึ่งว่า เพราะมีแร้งอยู่บนยอดเขานั้น), ยอดเขาคิชฌกูฏเป็นที่ซึ่งพุทธศาสนิกชนรู้จักกันมากแม้ในบัดนี้ เพราะเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับบ่อย และยังมีซากพระคันธกุฎี ที่ผู้จาริกมักขึ้นไปสักการะบูชา

คิมหะ, คิมหานะ, คิมหฤดู ฤดูร้อน (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘); ดู *มาตรา*

คิริพพชะ "[เมือง]ที่มีภูเขาเป็นคอก", เป็นชื่อหนึ่งของเมืองราชคฤห์ ซึ่งเรียกตามลักษณะที่อยู่ในวงล้อมของภูเขา ๕ ลูก คือ ปัณฑวะ คิชฌกูฏ เวภาระ อิสิคิลิ และเวปุลละ

คิลานปัจจัย ปัจจัยสำหรับคนไข้, สิ่งเกื้อหนุนคนเจ็บไข้, สิ่งที่แก้ไขคนเจ็บไข้ให้กลับคืนเป็นปกติคือให้หายโรค, ยาบำบัดโรค; ใน *ปัจจัยปัจจเวกขณ์* (การพิจารณาปัจจัย ๔) ใช้คำเต็มว่า "**คิลาน-**

ปัจจัยเภสัชชบริขาร” คือ (คิลาน+ปัจจัย+เภสัชช) + บริขาร แปลว่า หยูกยาเครื่องเกื้อหนุนรักษาผู้เจ็บไข้ อันเป็นบริขาร คือเครื่องปกป้องชีวิตไว้ช่วยปรับเสริมให้ชีวิตเป็นไปได้ยืนยาว

คิลานภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุอาพาธ

คิลานเภสัช ยาสำหรับผู้เจ็บไข้, ยารักษาผู้ป่วย, เภสัชเพื่อภิกษุอาพาธ

คิลานศาลา โรงพักคนไข้, หอรักษาคนไข้, สถานพยาบาล

คิลานุปัฏฐาก ผู้ปฏิบัติภิกษุไข้

คิลานุปัฏฐากภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุผู้พยาบาลไข้

คิหินี หญิงผู้ครองเรือน, คฤหัสถ์หญิง (เขียนเป็น *คิหิณี* ก็มี)

คิหิปฏิบัติ ข้อปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์

คิหิวินัย วินัยของคฤหัสถ์, คำสอนทั้งหมดในสิงคาลกสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๗๒/๑๙๔, สิคาโลวาทสูตร ก็เรียก) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่นายสิงคาลกะ คหบดีบุตร ผู้กำลังไหว้ทิศ บนทางเสด็จจะเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ชื่อว่าเป็นคิหิวินัย มีใจความว่าให้ละเว้นความชั่ว ๑๔ อย่าง (*กรรมกิเลส ๔*, *อคติ ๔*, *อบายมุข ๖*) แล้วเป็นผู้ปกแผ่ทิศทั้ง ๖ (เว้นห่าง*มิตรเทียม ๔*, คบหา*มิตรแท้ ๔*, จัดสรรทรัพย์เป็น*โภควิภาค ๔*, บำรุง*ทิศ ๖*)

คีเวยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเติมลงไปบนจีวรตรงที่หุ้มคอ, นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน *วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าขัณฑ์ๆ กลาง ชื่อคีเวยยกะ เพราะเมื่อห่มจีวรอัฑฒมณฑลของขัณฑ์นั้นอยู่ที่คอ; ดู *จีวร*

คืบพระสุคต ชื่อมาตราวัด ตามอรรถกถานัยว่า เท่ากับ ๓ คืบของคนปานกลาง คือ เท่ากับศอกคืบช่างไม้ แต่มตินี้ไม่สมจริง ปัจจุบันยุติกันว่าให้ถือตามไม้เมตร คือ เท่ากับ ๒๕ เซนติเมตร ประมาณกันกับคืบช่างไม้ ซึ่งเป็นการสะดวก และถ้าหากจะสั้นกว่าขนาดจริงก็ไม่เสีย เพราะจะไม่เกินกำหนด ไม่เสียทางวินัย

คุณของพระรัตนตรัย คุณของรัตนะ ๓ คือ ๑. *พระพุทธเจ้า* รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อนแล้วทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย ๒. *พระธรรม* เป็นหลักแห่งความจริงและความดีงาม ย่อมรักษาผู้ปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ๓. *พระสงฆ์* ปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว สอนผู้อื่นให้กระทำตามด้วย

คุณธรรม ธรรมที่เป็นคุณ, ความดีงาม, สภาพที่เกื้อกูล; ตามความหมายเดิมในภาษาบาลี **คุณธรรม** คือความดีงาม มีศีลเป็นต้น แต่ตามที่ใช้ปัจจุบันในภาษาไทย **คุณธรรม** หมายถึงความดีงามใน

จิตใจ โดยมักพูดคู่กับ **จริยธรรม** ซึ่งในภาษาไทยปัจจุบันหมายถึงความดีงามที่แสดงออกเป็นพฤติกรรม เป็นความประพฤติปฏิบัติที่ปรากฏ, เทียบ ***จริยธรรม***

คุณบท บทที่แสดงคุณ, บทที่กล่าวถึงคุณงามความดี, คำแสดงคุณสมบัติ

คูถภักขา มีคูถเป็นอาหาร ได้แก่สัตว์จำพวก ไก่ สุกร สุนัข เป็นต้น

คู้บัลลังก์ ดู *บัลลังก์*

คู่สวด พระภิกษุ ๒ รูป ผู้สวดกรรมวาจาเป็นคู่กัน ในสังฆกรรม เช่นการอุปสมบท แยกเรียกเป็น พระกรรมวาจาจารย์ ๑ พระอนุสาวนาจารย์ ๑

เครื่องกัณฑ์ สิ่งของสำหรับถวายพระเทศน์; *กัณฑ์เทศน์* ก็เรียก

เครื่องต้น เครื่องทรงสำหรับกษัตริย์, สิ่งของที่พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้และเสวย

เครื่องราง ของที่นับถือว่าเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย โดยทำให้รอดปลอดภัย เช่น พระเครื่อง ตะกรุด ผ้ายันต์ มักเชื่อกันในทางรุนแรง เช่นว่า ยิงไม่ออก ฟันไม่เข้า เป็นต้น, นิยมพูดรวมกับคำ “ของขลัง” (ของที่เชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจบันดาลให้สำเร็จผลดังประสงค์ เช่นนำโชคลาภมาให้) ควบคู่กันว่า ***เครื่องรางของขลัง***; เมื่อประมาณ ๒๐–๓๐ ปี หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้มีผู้คิดคำใหม่ขึ้นมาใช้ว่า ***วัตถุมงคล*** และนิยมใช้ตามกันทั่วไป จนบัดนี้เหมือนว่าได้แทนที่คำว่าเครื่องรางของขลัง แม้ว่าคำ “วัตถุมงคล” จะแปลความหมายได้กว้างกว่าว่า สิ่งที่เป็นสิริมงคล หรือสิ่งที่นำสิริมงคลคือความดีงามความสุขความเจริญมาให้ แต่คนทั่วไปมักเห็นความหมายอย่างเครื่องรางของขลังเท่าเดิม; สำหรับพุทธศาสนิกชน การนับถือพระเครื่อง คือเป็นหลักยึดเหนี่ยว ที่สื่อใจโยงให้สนิทแน่วในพระพุทธคุณ มาจนถึงคุณมารดาบิดาอุปัชฌาย์อาจารย์ และปลุกใจให้ปสาทะ เกิดความชื่นบาน มั่นแน่ว เข้มแข็ง มีกำลัง ทำให้จิตมีสติและสมาธิที่จะทำการนั้นๆ อย่างได้ผลดีเต็มที่ และใจสว่าง ใช้ปัญญาคิดการได้โปร่งโล่ง ทำการได้ลุรอดและลุล่วงสำเร็จถึงจุดหมาย ถ้าใช้ถูกต้องอย่างนี้ ก็จะไม่ผิดหลักกรรม ไม่ขัดต่อศรัทธาในกรรม คือเชื่อการกระทำ ว่าจะต้องทำเหตุปัจจัยให้เกิดผลที่ต้องการด้วยเรี่ยวแรงความเพียรพยายามของตน และจะเกิดผลดีทั้งระยะสั้นและระยะยาว แต่ถ้าไม่รู้จักใช้ คือใช้ผิดหลักกรรม ขัดต่อศรัทธาในกรรม ก็จะเกิดความเสื่อมทั้งแก่ชีวิตและสังคม; ดู ***ปริตร***

เคลือบแฝง อาการชักให้เป็นที่สงสัย, แสดงความจริงไม่กระจ่างทำให้เป็นที่สงสัย

เคหสถาน ที่ตั้งเหย้าเรือน

เคหสิตเปมะ ความรักอันอาศัยเรือน ได้แก่รักกันโดยฉันเป็นคนเนื่องถึงกัน เป็นญาติกัน เป็นคนร่วมเรือนเดียวกัน ความรักฉันพ่อแม่ลูกและญาติพี่น้อง

เคารพ นับถือ, มีคารวะ, ถือเป็นสำคัญที่จะต้องใส่ใจปฏิบัติให้ถูกต้อง อย่างสมควรและจริงจัง

เคาะ ในประโยคว่า "เหมือนชายหนุ่มพูดเคาะหญิงสาว" พูดให้รู้ท่า

เคาะแคะ พูดแทะโลม, พูดเกี้ยว

แคชเมียร์ ชื่อแคว้นหนึ่งของชมพูทวีป เรียกเพี้ยนมาจาก "กัศมีร์"; ดู *กัศมีร์, คันธาระ*

โคจร "ที่โคเที่ยวไป", "เที่ยวไปดังโค"; **1.** ที่ซึ่งอินทรีย์ทั้งหลาย มีตาเป็นต้น ท่องเที่ยวไป ได้แก่ *อารมณ์* (กรรมฐาน บางครั้งก็เรียกว่า "โคจร" เพราะเป็นอารมณ์ของการเจริญภาวนา) **2.** สถานที่ที่เที่ยวไปเสมอ หรือไปเป็นประจำ เช่น ที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาต, บุคคลหรือสถานที่ที่ไปมาหาสู่; เทียบ *อโคจร* **3.** เที่ยวไป, แวะเวียนไป, ดำเนินไปตามวิถี เช่น ดวงดาวโคจร; การดำเนินไปในวิถีแห่งการปฏิบัติ เช่น ในการเจริญสมาธิ ซึ่งจะก้าวไปด้วยดีได้ ต้องมีสติสัมปชัญญะที่จะให้รู้จักหลีกเว้นธรรมที่ไม่เหมาะไม่เอื้อ และเสพธรรมอันเอื้อเกื้อกูล เป็นต้น

โคจรคาม หมู่บ้านที่อาศัยเที่ยวภิกขาจาร, หมู่บ้านที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาตประจำ

โคจรวิบัติ วิบัติแห่งโคจร, เสียในเรื่องที่เที่ยว, ความเสียหายในการไปมาหาสู่ เช่น ภิกษุไปในที่อโคจรมีร้านสุรา หญิงแพศยา แม่หม้าย บ่อนการพนัน เป็นต้น

โคจรัคคาหิกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

โคณกะ ผ้าขน มีขนยาวกว่า ๔ นิ้ว

โคดม, โคตมะ ชื่อตระกูลของพระพุทธเจ้า มหาชนเรียกพระพุทธเจ้าตามพระโคตรว่า *พระโคดม พระโคตมะ* หรือ *พระสมณโคดม*

โคตมกเจดีย์ ชื่อเจดียสถานแห่งหนึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองเวสาลี เป็นที่ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับหลายครั้งและเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

โคตมโคตร ตระกูลโคตมะ เป็นชื่อตระกูลของพระพุทธเจ้า

โคตมนิโครธ ตำบลที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ อยู่ที่พระนครราชคฤห์

โคตมี ชื่อเรียกสตรีแห่งโคตมโคตร เช่น พระนางมหาปชาบดี ผู้เป็นพระแม่น้าของพระสิทธัตถะ เป็นต้น

โคตร ตระกูล, เผ่าพันธุ์, วงศ์

โคตรภู ผู้ตั้งอยู่ในญาณซึ่งเป็นลำดับที่จะถึงอริยมรรค, ผู้อยู่ในหัวต่อระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล

โคตรภูญาณ “ญาณครอบโคตร” คือ ปัญญาที่อยู่ในลำดับจะถึงอริยมรรค หรืออยู่ในหัวต่อที่จะข้ามพ้นภาวะปุถุชน ขึ้นสู่ภาวะเป็นอริยะ; ดู ***ญาณ ๑๖***

โคตรภูสงฆ์ พระสงฆ์ที่ไม่เคร่งครัดปฏิบัติเหินห่างธรรมวินัย แต่ยังมีเครื่องหมายเพศ เช่น ผ้าเหลืองเป็นต้น และถือตนว่ายังเป็นภิกษุสงฆ์อยู่, สงฆ์ในระยะหัวต่อจะสิ้นศาสนา

โคธาวรี ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง ระหว่างเมืองอัสสกะกับเมืองอาฬกะ พราหมณ์พาวรีตั้งอาศรมสอนไตรเพทอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสายนี้ (มักเพี้ยนเป็น *โคธาวารี* ในฝ่ายสันสกฤตเขียนเป็น *โคทาวรี*)

โคนิสาทิกา “กัปปิยภูมิอันดุจเป็นที่โคจ่อม” คือเรือนครัวน้อยๆ ที่ไม่ได้ปักเสาตั้งอยู่กับที่ ตั้งฝาบนคาน ยกเลื่อนไปจากที่ได้; ดู ***กัปปิยภูมิ***

โคมัย “สิ่งที่สำเร็จโดยโค, สิ่งที่โคทำ หรือสิ่งที่เกิดจากโค”, ขี้วัว (บางแห่ง เช่น องฺ.อ. ๒/๒๑๘ ว่าหมายรวมถึง เยี่ยววัว ขี้แพะตลอดจนขี้ม้าด้วย ก็มี)

โครส “รสแห่งโค หรือ รสเกิดแต่โค” คือผลผลิตจากนมโค ซึ่งมี ๕ อย่าง ได้แก่ นมสด (***ขีระ***) นมส้ม (***ทธิ***) เปรียง (***ตักกะ***) เนยใส (***สัปปิ***) เนยข้น (***นวนีตะ***) เรียกรวมว่า *เบญจโครส*

ฆ

ฆฏิการพรหม พระพรหมผู้นำสมณ-บริขารมีบาตรและจีวร เป็นต้น มาถวายแด่พระโพธิสัตว์เมื่อคราวเสด็จออกบรรพชา (มติของพระอรรถกถาจารย์)

ฆนะ ก้อน, แท่ง

ฆนสัญญา ความสำคัญว่าเป็นก้อน, ความสำคัญเห็นเป็นชิ้นเป็นอัน ซึ่งบังปัญญาไม่ให้เห็นภาวะที่เป็นอนัตตา

ฆนิโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๕ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

ฆราวาส การอยู่ครองเรือน, ชีวิตชาวบ้าน; ในภาษาไทย มักใช้หมายถึงผู้ครองเรือน คือ *คฤหัสถ์*

ฆราวาสธรรม หลักธรรมสำหรับการครองเรือน, ธรรมของผู้ครองเรือน มี ๔ อย่าง คือ ๑. ***สัจจะ*** ความจริง เช่นซื่อสัตย์ต่อกัน ๒. ***ทมะ*** ความฝึกฝนปรับปรุงตน เช่น รู้จักข่มใจ ควบคุมอารมณ์ บังคับตนเอง ปรับตัวเข้ากับการงานและสิ่งแวดล้อมให้ได้ดี ๓. ***ขันติ*** ความอดทน ๔. ***จาคะ*** ความเสียสละ เผื่อแผ่ แบ่งปัน มีน้ำใจ

ฆราวาสวิสัย วิสัยของฆราวาส, ลักษณะที่เป็นภาวะของผู้ครองเรือน, เรื่องของชาวบ้าน

ฆราวาสสมบัติ สมบัติของฆราวาส, สมบัติของการครองเรือน, ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์ของชีวิตชาวบ้าน

ฆานะ จมูก

ฆานวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจมูก, กลิ่นกระทบจมูกเกิดความรู้ขึ้น, ความรู้กลิ่น (ข้อ ๓ ในวิญญาณ ๖)

ฆานสัมผัส อาการที่ จมูก กลิ่น และฆานวิญญาณประจวบกัน

ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะฆานสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่จมูก กลิ่น และ ฆาน-วิญญาณประจวบกัน

โฆสะ พยัญชนะที่มีเสียงก้อง ได้แก่พยัญชนะที่ ๓ ๔ และ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ คือ *ค ฆ ง, ช ฌ ญ, ฑ ฒ ณ, ท ธ น, พ ภ ม,* และ *ย ร ล ว ห ฬ* รวม ๒๑ ตัว (นิคคหิต นักปราชญ์ทางศัพทศาสตร์ถือเป็นโฆสะ, ส่วนนักปราชญ์ฝ่ายศาสนา ถือเป็นโฆสาโฆสวิมุต คือพ้นจากโฆสะและอโฆสะ); ตรงข้ามกับ ***อโฆสะ*** (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ ดูที่ ***ธนิต***)

โฆสัปปมาณิกา คนพวกที่ถือเสียงเป็นประมาณ, คนที่นิยมเสียง เกิดความเลื่อมใสศรัทธาเพราะเสียง ชอบฟังเสียง

ไพเราะ เช่น เสียงสวดสรภัญญะเทศน์มหาชาติเป็นทำนอง เสียงประโคม เป็นต้น; อีกนัยหนึ่งว่า ผู้ถือชื่อเสียงกิตติศัพท์ หรือความโด่งดังเป็นประมาณ เห็นใครมีชื่อเสียงก็ตื่นไปตาม

โฆสิตาราม ชื่อวัดสำคัญในกรุงโกสัมพีครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าเคยประทับหลายครั้ง เช่น คราวที่ภิกษุชาวโกสัมพีแตกกัน เป็นต้น

ง

งมงาย เซ่อเซอะ, หลงเชื่อโดยไม่มีเหตุผล หรือโดยไม่ยอมรับฟังผู้อื่น

จ

จงกรม เดินไปมาโดยมีสติกำกับ

จตุกกะ หมวด ๔

จตุกกัชฌาน ฌานหมวด ๔ คือ รูปฌานที่แบ่งเป็น ๔ ชั้น อย่างที่รู้จักกันทั่วไป, "ฌานจตุกกนัย" ก็เรียก; ดู *ฌาน ๔*; เทียบ *ปัญจกัชฌาน*

จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ ละสุขเสียได้ มีแต่อุเบกขากับเอกัคคตา

จตุธาตุววัตถาน การกำหนดธาตุ ๔ คือ พิจารณาร่างกายนี้ แยกแยะออกไปมองเห็นแต่ส่วนประกอบต่างๆ ที่จัดเข้าในธาตุ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย ทำให้รู้ภาวะความเป็นจริงของร่างกายว่าเป็นเพียงธาตุ ๔ ประชุมกันเข้าเท่านั้น ไม่เป็นตัวสัตว์บุคคลที่แท้จริง

จตุบริษัท บริษัทสี่เหล่า คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา; ดู *บริษัท, พุทธบริษัท*

จตุปัจจัย เครื่องอาศัยของชีวิต หรือสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต ๔ อย่าง คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช (เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่ ยา)

จตุยุค, จตุรยุค ยุค ๔; ดู *กัป*

จตุรงคินีเสนา กองทัพมีกำลังสี่เหล่า คือ เหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ เหล่าราบ

จตุรบท สัตว์สี่เท้า มี ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น

จตุรพิธพร พร ๔ ประการ คือ *อายุ* (ความมีอายุยืน) *วรรณะ* (ความมีผิวพรรณผ่องใส, มีสง่าราศี) *สุขะ* (ความสุขกายสุขใจ) *พละ* (ความมีกำลังแข็งแรง สุขภาพดี); ดู *พร*

จตุรยุค ยุค ๔; ดู *กัป*

จตุรวรรค, จตุวรรค สงฆ์พวกสี่, สงฆ์ที่กำหนดจำนวนภิกษุอย่างต่ำเพียง ๔ รูป เช่น สงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรมเป็นต้น

จตุราธิฏฐาน ดู *อธิษฐานธรรม*

จตุรารักขา การเจริญภาวนาที่เป็นเครื่องรักษาตัวให้มีใจสงบและตั้งอยู่ในความไม่ประมาท มี ๔ อย่าง คือ พุทธานุสติภาวนา มรณสติภาวนา อสุภภาวนา และเมตตาภาวนา, พูดให้สั้นว่า กรรมฐานเป็นเครื่องรักษา ๔ คือ พุทธานุสติ อสุภะ เมตตา และมรณสติ, ท่านจัดขึ้นเป็นชุดที่มีชื่ออย่างนี้ในยุคอรรถกถา (วินย.อ.๓/๓๗๔), เรียกให้สั้นว่า *จตุรารักข์*, ในนวโกวาท เรียกว่า อารักขกัมมัฏฐาน ๔; ดู *อารักขกัมมัฏฐาน*

จตุราริยสัจจ์ อริยสัจจ์สี่ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดู *อริยสัจจ์*

จตุโลกบาล ท้าวโลกบาลสี่, ท้าวมหาราชสี่ ดู *จาตุมหาราช*

จตุโวการ, จตุโวการภพ ดู *โวการ*

จรณะ เครื่องดำเนิน, ปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชา มี ๑๕ คือ *สีลสัมปทา* ความถึงพร้อมด้วยศีล *อปัณณกปฏิปทา ๓ สัทธรรม ๗* และ *ฌาน ๔*

จริต ความประพฤติ; บุคคลผู้มีพื้นนิสัยหรือพื้นเพจิตใจที่หนักไปด้านใดด้านหนึ่ง แตกต่างกันไป จำแนกเป็น ๖ ตาม **จริยา ๖** คือ ๑. *ราคจริต* ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางรักสวยรักงาม มักติดใจ) ๒. *โทสจริต* ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางใจร้อนขี้หงุดหงิด) ๓. *โมหจริต* ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางเหงาซึมงมงาย) ๔. *สัทธาจริต* ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางน้อมใจเชื่อ) ๕. *พุทธิจริต* ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดพิจารณา) ๖. *วิตกจริต* ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดจับจดฟุ้งซ่าน), ในการที่จะเจริญกรรมฐาน ท่านแนะนำให้เลือกกรรมฐานให้เหมาะหรือเข้ากับจริต โดยสอดคล้องกับจริยาของเขา (จริยานุกูล)

ในการเจริญวิปัสสนา บางครั้งท่านกล่าวถึงจริต ๒ คือ *ตัณหาจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตัณหา) และ*ทิฏฐิจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางทิฏฐิ) โดยโยงไปถึงหลักสติปัฏฐานว่า สติปัฏฐานที่มี ๔ ข้อนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไม่ขาด ไม่เกิน เพื่อให้เกื้อกูลเหมาะกันกับคน ๔ จำพวก คือ **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** มีอารมณ์หยาบ เป็นวิสุทธิมรรค (ทางแห่งวิสุทธิ) สำหรับเวไนยสัตว์ตัณหาจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย **เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน** มีอารมณ์ละเอียด เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ตัณหาจริต ที่มีปัญญาเฉียบ **จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน** ซึ่งมีอารมณ์แตกประเภทไม่มากนัก เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทิฏฐิจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย **ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน** ซึ่งมีอารมณ์แตกประเภทมากยิ่ง เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทิฏฐิจริต ที่มีปัญญาเฉียบ, นอกจากนี้ ท่านนำเรื่องตัณหาจริต และทิฏฐิจริตไปใช้อธิบายหลักอื่นๆ อีกมาก เช่น ในเรื่องปฏิจจสมุปบาทว่า อวิชชาเป็นสังสารนายิกา (ตัวนำสังสาระ) สำหรับคนทิฏฐิจริต ส่วนตัณหาเป็นสังสารนายิกา สำหรับคนตัณหาจริต แม้ถึงหลักอริยสัจจ์ ๔ ก็ว่าพระพุทธเจ้าตรัสโดยสัมพันธ์กับเรื่องตัณหาจริตและทิฏฐิจริตนี้; ดู ***จริยา***

จริมกจิต จิตดวงสุดท้าย ซึ่งจะดับไปเมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ปรินิพพานจิต,

จริมกวิญญาณ ก็เรียก

จริยธรรม "ธรรมคือความประพฤติ", "ธรรมคือการดำเนินชีวิต", หลักความประพฤติ, หลักการดำเนินชีวิต

1. ในภาษาไทยบัดนี้ **จริยธรรม** หมายถึงหลักความประพฤติดีงาม, ศีลธรรม; **จริยธรรม** เป็นคำนิยมใช้ประมาณหลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยนำมาใช้แทนที่คำว่า ศีลธรรม ซึ่งเป็นคำเก่าที่ใช้มานานในสังคมไทย ดังที่ได้เป็นชื่อวิชาเรียน เรียกว่าวิชาศีลธรรม ในหลักสูตรการศึกษาระดับต่างๆ, การบัญญัติคำว่า**จริยธรรม**ขึ้นมานี้ เป็นเชิงให้เป็นคำแปลสำหรับคำภาษาอังกฤษว่า ethics ซึ่งว่าด้วยหลักความประพฤติ พฤติกรรม การแสดงออกที่ดีงาม โดยมักใช้คู่กับคำว่า**คุณธรรม** ซึ่งให้หมายถึง virtue ที่เป็นคุณสมบัติหรือความดีงามในจิตใจ **2.** ในพระพุทธศาสนา **จริยธรรม** แปลว่า ธรรมคือจริยะ หรือหลักจริยะ คือหลักความประพฤติ หรือหลักการดำเนินชีวิต และจริยะในคำว่า **พรหมจริยะ** (**พรหมจรรย์**) ซึ่งแปลว่า ความประพฤติอันประเสริฐ หรือการดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ มีความหมายอย่างกว้างว่า ได้แก่ ***มรรคมีองค์ ๘*** คือ ***ศีล สมาธิ ปัญญา*** ซึ่งนอกจากครอบคลุมพฤติกรรม และจิตใจแล้ว ยังรวมถึงปัญญาด้วย; ดู ***คุณธรรม, ศีลธรรม***

จริยา 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต **2.** ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป็นพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปด้านนั้นด้านนี้ แตกต่างกันไป ท่านแสดงไว้ ๖ อย่าง (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๑๒๗) คือ ราคจริยา โทสจริยา โมหจริยา สัทธาจริยา พุทธิจริยา และวิตกจริยา, บุคคลมีจริยาอย่างใด ก็เรียกว่าเป็นจริตอย่างนั้น เช่น ผู้มีราคจริยา ก็เป็นราคจริต, ในภาษาไทย นิยมใช้คำว่า "จริต" และมักเข้าใจความหมายของจริตเป็นจริยา

ท่านกล่าวไว้ด้วยว่า มีบางอาจารย์จัดจริยาไว้อีกชุดหนึ่งตามกิเลสสำคัญ ๓ อย่าง (ปปัญจะ ๓) เป็น จริยา ๓ คือ ตัณหาจริยา มานจริยา และทิฏฐิจริยา แต่ในคัมภีร์ ท่านไม่แสดงไว้ต่างหาก เพราะตัณหาจริยา และมานจริยา จัดเข้าในราคจริยา และทิฏฐิจริยา ก็รวมอยู่ในโมหจริยา; ดู ***จริต, ปปัญจะ***

จริยาปิฎก ดู *ไตรปิฎก* (ท้ายเล่ม ๓๓)

จ้วงจาบ พูดจาล่วงเกิน, ว่าร้าย, พูดลบหลู่, พูดลดคุณค่าลบความสำคัญ; ในหนังสือเรียนพุทธประวัติ มักหมายถึงคำที่ ***สุภัททะ วุฒบรรพชิต*** กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานใหม่ๆ

จักกวัตติสูตร ชื่อสูตรที่ ๓ แห่งทีฆนิกาย

ปาฏิกวรรค พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้พึ่งตน คือ พึ่งธรรม ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งจะทำให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินอยู่ในแดนของตนเองที่สืบมาแต่บิดา จะมีแต่ความดีงามเจริญขึ้น ไม่เปิดช่องให้แก่มาร เช่นเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิที่ทรงประพฤติตามหลักจักรวรรดิวัตรอันสืบกันมาแต่บรรพชนของพระองค์ ย่อมทำให้จักรรัตนะบังเกิดขึ้นมาเอง

จักรวรรดิวัตร นั้น มีใจความว่า พระเจ้าจักรพรรดิทรงเป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ แล้วทรงปฏิบัติหน้าที่อันเป็นวัตร ๔ ข้อใหญ่ คือ ๑. จัดการคุ้มครองป้องกันโดยชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน ตลอดไปถึงสัตว์ที่ควรสงวนพันธุ์ทั้งหลาย ๒. มิให้มีการอันอธรรมเกิดขึ้นในแผ่นดิน ๓. ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ผู้ไร้ทรัพย์ ๔. ปรึกษาสอบถามการดีชั่ว ข้อควรและไม่ควรประพฤติ กะสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ อยู่เสมอ; จักรวรรดิวัตร ๔ ข้อ อันมีความเป็นธรรมาธิปไตยเป็นประธานนี้ บางทีนับเป็น ๕ โดยจัดความเป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่เป็นข้อ ๑. และการจัดการคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม เป็นข้อ ๒. นอกจากนั้น สมัยต่อมา อรรถกถาจัดแบ่งซอยออกไป และเพิ่มเข้ามาอีก รวมเป็น ๑๒ ข้อ เรียกว่า ***จักรวรรดิวัตร ๑๒***; พระสูตรนี้ถือว่าเป็นคำสอนแสดงหลักวิวัฒนาการของสังคมตามแนวจริยธรรม กล่าวถึงหลักการปกครอง และหลักความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับจริยธรรม; เรื่อง ***พระศรีอารยเมตไตรย*** ก็มีต้นเค้ามาจากพระสูตรนี้; ดู ***จักรวรรดิวัตร ๑๒***

จักขุ ตา, จักขุของพระพุทธเจ้า มี ๕ คือ ***มังสจักขุ ทิพพจักขุ ปัญญาจักขุ พุทธจักขุ สมันตจักขุ*** (ดูที่คำนั้นๆ)

จักขุวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา, รูปกระทบตา เกิดความรู้ขึ้น, การเห็น (ข้อ ๑ ในวิญญาณ ๖)

จักขุสัมผัส อาการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน

จักร ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย มี ๔ อย่าง คือ ***๑. ปฏิรูปเทสวาสะ*** อยู่ในถิ่นที่เหมาะ ***๒. สัปปุริสูปัสสยะ*** เสาะเสวนาสมาคมกับคนดี ***๓. อัตตสัมมาปณิธิ*** ตั้งตนไว้ชอบ ให้ถูกทางถูกที่ ***๔. ปุพเพกตปุญญตา*** ได้ทำความดีพร้อมไว้

ก่อน

จักรธรรม ธรรมเปรียบด้วยล้อรถ ซึ่งจะนำไปสู่ความเจริญ หรือให้ถึงจุดมุ่งหมาย มี ๔ อย่าง; ดู *จักร*

จักรพรรดิ พระราชาธิราช หมายถึงพระราชาผู้ยิ่งใหญ่ ปกครองแผ่นดินกว้างใหญ่มีมหาสมุทรสี่เป็นขอบเขต บ้านเมืองในปกครองมีความร่มเย็นเป็นสุข ปราบข้าศึกศัตรูด้วยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญาและศัสตรา มีรัตนะ ๗ ประการประจำพระองค์ คือ ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว จักรแก้ว แก้วมณี

จักรพรรดิราชสมบัติ สมบัติ คือความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ, ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรรัตนะ จักรแก้ว หมายถึงตัวอำนาจของพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรวรรดิวัตร ๑๒ หน้าที่หรือข้อปฏิบัติประจำพระองค์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ในจักกวัตติสูตร (เรียกเต็มว่า อริยจักกวัตติวัตต/อารยจักรวรรดิวัตร, *ที.ปา.๑๑/๓๕/๖๔*) โดยมิได้ทรงนับจำนวนระบุตัวเลขไว้ ต่อมาอรรถกถาได้อธิบายไขความโดยนับจำนวนให้ด้วย โดยในอรรถกถาแห่งจักกวัตติสูตรนั้นเอง *(ที.อ.๓/๓๔)* บอกว่าจักรวรรดิวัตรนี้ นับ ๑๐ ก็ได้ ๑๒ ก็ได้

ในประเพณีของเมืองไทย ถือเอาจำนวน ๑๒ และจำกันมาเป็น**จักรวรรดิวัตร ๑๒** ตามที่อรรถกถาแสดงไว้ คือ ๑. *อนฺโตชนสฺมึ พลกายสฺมึ* คุ้มครองสงเคราะห์แก่ชนในพระราชฐานและพยุหเสนา ๒. *ขตฺติเยสุ* แก่กษัตริย์เมืองขึ้นหรือผู้ครองนครภายใต้พระบรมเดชานุภาพ ๓. *อนุยนฺเตสุ* แก่กษัตริย์ที่ตามเสด็จ คือเหล่าเชื้อพระวงศ์ผู้เป็นราชบริพาร ๔. *พฺราหฺมณคหปติเกสุ* แก่พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ๕. *เนคมชานปเทสุ* แก่ชาวนิคมและชาวชนบท คือราษฎรพื้นเมืองทั้งหลาย ๖. *สมณพฺราหฺมเณสุ* แก่เหล่าสมณพราหมณ์ ๗. *มิคปกฺขีสุ* แก่เหล่าเนื้อนกอันพึงบำรุงไว้ให้มีสืบพันธุ์ ๘. *อธมฺมการปฏิกฺเขโป* ห้ามปรามมิให้มีความประพฤติการอันไม่เป็นธรรม ๙. *อธนานํ ธนานุปฺปทานํ* เจือจานทรัพย์ทำนุบำรุงแก่ผู้ขัดสนไร้ทรัพย์ ๑๐. *สมณพฺราหฺมเณ อุปสงฺกมิตฺวา ปญฺหาปุจฺฉนํ* ไปสู่หาสมณพราหมณ์ไต่ถามอรรถปริศนา ๑๑. *อธมฺมราคสฺส ปหานํ* เว้นความกำหนัดในกามโดยอาการไม่เป็นธรรม ๑๒. *วิสมโลภสฺส ปหานํ* เว้นโลภกล้า ไม่เลือกควรไม่ควร

อรรถกถาชี้แจงไว้ด้วยว่า จักรวรรดิวัตรที่นับ ๑๒ นี้ โดยเติมข้อ ๑๑ และ ๑๒ เข้ามา (๒ ข้อท้ายนี้ไม่มีในพระสูตร)

ถ้าไม่เติม ๒ ข้อนี้ ก็เป็นจักรวรรดิวัตร ๑๐ แต่จะนับ ๑๐ นี้ให้เป็น ๑๒ ก็ได้ โดยในข้อ ๔ แยกเอาคหบดีออกมา และในข้อ ๗ แยกปักษีออกมา ได้อีก ๒ ข้อ แต่อรรถกถาอื่นๆ นิยมนับแค่ จักรวรรดิวัตร ๑๐

ถ้าไม่ต้องการเติม ๒ ข้อใหม่ของอรรถกถา แต่พอใจถือจำนวน**จักรวรรดิวัตร ๑๒** ตามที่นิยมสืบมา ก็สามารถจับเรียงข้อตามพุทธพจน์เดิมได้ โดยนับเฉพาะหลักใหญ่เป็น ๕ รวมกับรายการย่อยของหลักที่ ๒ เป็น ๑๒ ดังนี้ ***๑. ธรรมาธิปไตย*** ถือธรรมเป็นใหญ่ (1), ***๒. ธรรมิการักขา*** จัดอารักขาที่เป็นธรรม ชอบธรรม ๑) แก่อันโตชน คนในคือพระราชวงศ์และข้าราชการในพระองค์ (2), ๒) แก่พลกาย คือกองทัพ (3), ๓) แก่ขัตติยะ คือบรรดาผู้บริหารผู้ปกครองรองๆ ลงมา (4), ๔) แก่อนุยนต์ คือเหล่าราชบริพารที่ขับเคลื่อนงานสนองพระบรมราโชบาย (5), ๕) แก่พราหมณคฤหบดี คือเหล่านักวิชาการ พ่อค้า ผู้ประกอบการ (6), ๖) แก่เนคมชานปท คือ ชาวนิคมชนบท (7), ๗) แก่สมณพราหมณ์ คือพระสงฆ์และนักบวช (8), ๘) แก่มิคปักษี คือบรรดาสัตว์บกสัตว์บิน (9), ***๓. อธรรมการนิเสธนา*** ห้ามกั้นการอาธรรม์ (10), ***๔. ธนานุประทาน*** จัดสรรปันเฉลี่ยแผ่เพิ่มเสริมทรัพย์ให้ทั่วถึง (11), ***๕. ปริปุจฉา*** ไม่ประมาทในการแสวงธรรมแสวงปัญญา โดยพบปะสนทนาสอบถามสมณพราหมณ์ ท่านผู้ทรงศีลทรงธรรมทรงปัญญา (12); ดู *จักกวัตติสูตร*

จักษุ ตา, นัยน์ตา; ***จักษุ ๕*** ดู ***จักขุ***

จักษุทิพย์ ตาทิพย์ คือดูอะไรเห็นได้หมด; ดู ***ทิพพจักขุ***

จังหัน ข้าว, อาหาร (ใช้แก่พระสงฆ์)

จัญไร ชั่วร้าย, เลวทราม, เสีย

จัณฑปัชโชต ราชาแห่งแคว้นอวันตี ครองราชสมบัติที่กรุงอุชเชนี เป็นพระราชบิดาของพระนางวาสุลทัตตา ซึ่งเป็นมเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทนแห่งแคว้นวังสะ

จัณฑาล ลูกต่างวรรณะ เช่นบิดาเป็นศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ มีลูกออกมาเรียกว่า *จัณฑาล* ถือว่าเป็นคนต่ำทรามถูกเหยียดหยามที่สุดในระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์; ดู *วรรณะ*

จันทน์ ไม้จันทน์ เป็นไม้มีกลิ่นหอมใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม

จันทรคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินของพระจันทร์เป็นหลัก เช่น ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ และเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน ๓ เป็นต้น; คู่กับ *สุริยคติ*

จันทรุปราคา การจับจันทร์ คือเงาโลกเข้าไปปรากฏที่ดวงจันทร์ ขณะเมื่อดวงจันทร์

กับดวงอาทิตย์อยู่ตรงกันข้ามโดยมีโลกอยู่ระหว่างกลาง ที่เรียกว่า *ราหูอมจันทร์*; คู่กับ *สุริยุปราคา*

จัมปา ชื่อนครหลวงของแคว้นอังคะ ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำจัมปา ไม่ห่างไกลมากนักจากจุดที่บรรจบกับแม่น้ำคงคา

จัมเปยยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๙ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยข้อควรทราบบางแง่เกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ

จัมมขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๕ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเครื่องหนังต่างๆ มีรองเท้าและเครื่องลาดเป็นต้น

จาคะ การสละ, การเสียสละ, การทำให้หมดไปจากตน, การให้หรือยอมให้หรือปล่อยสละละวาง ที่จะทำให้หมดความยึดติดถือมั่นตัวตน หรือลดสลายความมีใจคับแคบหวงแหน, การเปิดใจกว้างมีน้ำใจ, การสละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจ, การสละกิเลส (ข้อ ๔ ในฆราวาสธรรม ๔, ข้อ ๓ ในอธิษฐาน-ธรรม ๔, ข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗)

จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน เป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น; ดู *สัมปรายิกัตถะ*

จาคาธิฏฐาน ที่มั่นคือจาคะ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือจาคะ, ผู้มีการให้การสละละวางเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๓ ในอธิฏฐาน ๔); ดู ***อธิษฐานธรรม***

จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาค คือระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นจาคธรรมที่มีในตน; ดู *อนุสติ*

จาตุมหาราช ท้าวมหาราชสี่, เทวดาผู้รักษาโลกในสี่ทิศ, ท้าวโลกบาลทั้งสี่ คือ ๑. *ท้าวธตรฐ* จอมภูต หรือจอมคนธรรพ์ ครองทิศตะวันออก ๒. *ท้าววิรุฬหก* จอมกุมภัณฑ์ ครองทิศใต้ ๓. *ท้าววิรูปักษ์* จอมนาค ครองทิศตะวันตก ๔. *ท้าวกุเวร* หรือ *เวสสวัณ* จอมยักษ์ครองทิศเหนือ

จาตุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นที่ ๑ มีมหาราช ๔ องค์ เป็นประธาน ปกครองประจำทิศทั้ง ๔, ท้าวมหาราช ๔ นั้นอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท้าวสักกะ (พระอินทร์) เช่น มีหน้าที่รายงานสภาพความเป็นไปของสังคมมนุษย์แก่หมู่เทพชั้นดาวดึงส์ในสุธรรมสภาเป็นประจำ ถ้าทัพอสูรรุกผ่านด่านเบื้องต้นใกล้เข้ามา ท้าวมหาราช ๔ ก็ทำหน้าที่ไปรายงานต่อพระอินทร์; ดู ***จาตุมหาราช, อินทร์***

จาตุรงคสันนิบาต การประชุมพร้อมด้วยองค์ ๔ คือ ๑. วันนั้นดวงจันทร์เสวยมาฆฤกษ์ (เพ็ญเดือนสาม) ๒. พระสงฆ์ ๑๒๕๐ รูปมาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ๓. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖

๔. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นเอหิภิกขุ; ดู *มาฆบูชา*

จาบจ้วง ดู *ข้วงจาบ*

จ่าย ในประโยคว่า “ภิกษุใดมีบาตรมีแผลหย่อน ๕ ให้*จ่ายบาตรใหม่*” ให้จ่ายคือให้ขอบาตรใหม่

จาร เขียนตัวหนังสือหรือเลขลงบนใบลาน เป็นต้น โดยใช้เหล็กแหลมขีด, ใช้เหล็กแหลมเขียนตัวหนังสือ

จาริก เที่ยวไป, เดินทางเพื่อศาสนกิจ

จารีต ธรรมเนียมที่ประพฤติกันมา, ประเพณี, ความประพฤติที่ดี

จารึก เขียน, เขียนเป็นตัวอักษร, เขียนรอยลึกเป็นตัวอักษรลงในใบลาน หรือลงแผ่นศิลา แผ่นโลหะ

จำนำพรรษา ดู *ผ้าจำนำพรรษา*

จำเนียรกาล เวลาช้านาน

จำปา ชื่อเมืองในมัธยมประเทศ ที่ถูกเขียน *จัมปา*

จำพรรษา อยู่ประจำวัด หรือประจำที่ในที่เหมาะสม ตลอดไตรมาส คือสามเดือนในฤดูฝน ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ (อย่างนี้เรียก *ปุริมพรรษา* แปลว่า “พรรษาต้น”) หรือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๙ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ (อย่างนี้เรียก *ปัจฉิมพรรษา* แปลว่า “พรรษาหลัง”)

วันเข้าพรรษาต้น คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ เรียกว่า *ปุริมิกา วัสสูปนายิกา*, วันเข้าพรรษาหลังคือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ เรียกว่า *ปัจฉิมิกา วัสสูปนายิกา*

คำอธิษฐานพรรษาว่า “**อิมสฺมึ วิหาเร อิมํ เตมาสํ วสฺสํ อุเปมิ; ทุติยมฺปิ อิมสฺมึ วิหาเร อิมํ เตมาสํ วสฺสํ อุเปมิ; ตติยมฺปิ อิมสฺมึ วิหาเร อิมํ เตมาสํ วสฺสํ อุเปมิ**” แปลว่า “ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำพรรษาตลอด ๓ เดือนในวัดนี้” (*วิหาเร* จะเปลี่ยนเป็น *อาวาเส* ก็ได้);

อานิสงส์การจำพรรษามี ๕ อย่าง คือ ๑. เที่ยวไปไม่ต้องบอกลา ๒. จาริกไปไม่ต้องเอาไตรจีวรไปครบสำรับ ๓. ฉันคณโภชน์และปรัมปรโภชน์ได้ ๔. เก็บอดิเรกจีวรได้ตามปรารถนา ๕. จีวรอันเกิดขึ้นในที่นั้น เป็นของได้แก่พวกเธอ อานิสงส์ทั้งห้านี้ได้ชั่วเวลาเดือนหนึ่งนับแต่ออกพรรษาแล้วคือ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ นอกจากนั้นยังได้สิทธิที่จะกรานกฐิน และได้รับอานิสงส์ ๕ นั้น ต่อออกไปอีก ๔ เดือน (ภิกษุผู้เข้าพรรษาหลัง ไม่ได้อานิสงส์หรือสิทธิพิเศษเหล่านี้); ดู *วันเข้าพรรษา, สัตตาหกรณียะ*

จำวัด นอนหลับ (ใช้แก่ภิกษุและสามเณร)

จำศีล อยู่รักษาศีล, เข้าอยู่ถือศีลประจำตลอดเวลานั้นๆ

จำหลัก แกะสลักทำให้เป็นลวดลาย

จิต, จิตต์ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่

นึกคิด, ความคิด, ใจ; ตามหลักฝ่ายอภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ (หรือพิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่ง *โดยชาติ* เป็น *อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑* (พิสดารเป็น ๓๗) *วิปากจิต ๓๖* (๕๒) และ *กิริยาจิต ๒๐*; แบ่ง *โดยภูมิ* เป็น *กามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒* และ*โลกุตตรจิต ๘* (พิสดารเป็น ๔๐)

จิตกา, จิตกาธาน เชิงตะกอน, ที่เผาศพ

จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้นไม่วางธุระ, ความคิดฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอย, ความมีจิตจดจ่ออุทิศตัวอุทิศใจต่อสิ่งนั้น (ข้อ ๓ ในอิทธิบาท ๔)

จิตตกัมมัญญตา ความควรแก่การงานแห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำจิตให้เหมาะแก่การใช้งาน (ข้อ ๑๕ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะ ที่ปักหรือทอเป็นลวดลายต่างๆ

จิตตคฤหบดี ชื่ออุบาสกสำคัญท่านหนึ่ง เป็นพระอนาคามี มีปัญญาสามารถในการแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกธรรมกถึก กับทั้งทรงยกย่องว่าเป็นตราชู (ตุลา) ของอุบาสกบริษัท จึงได้ชื่อว่าเป็นอัครอุบาสก (คู่กับหัตถกะอาฬวกะ), จิตตคฤหบดีได้สร้างวัดหนึ่งชื่อว่าอัมพาฏการาม; ท่านผู้นี้เคยถูกภิกษุชื่อสุธรรมด่า เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติปฏิสาราณียกรรม คือการลงโทษภิกษุผู้ด่าว่าคฤหัสถ์ที่ไม่มีความผิด ด้วยการให้ไปขอขมาเขา; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

จิตตชรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

จิตตปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำจิตให้สละสลวยคล่องแคล่วว่องไว (ข้อ ๑๗ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตภาวนา ดู *ภาวนา*

จิตตมาส เดือน ๕; ดู *มาตรา* (มาตราเวลา)

จิตตมุทุตา ความอ่อนแห่งจิต, ธรรมชาติทำจิตให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๓ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตลหุตา ความเบาแห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้จิตเบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหวทำหน้าที่ (ข้อ ๑๑ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือได้ฝึกอบรมจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา; ดู *วิสุทธิ ๗* (ข้อ ๒)

จิตตสังขาร **1.** ปัจจัยปรุงแต่งจิตได้แก่สัญญาและเวทนา **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่เจตนาที่ก่อให้เกิดมโนกรรม; ดู *สังขาร*

จิตตสันดาน การสืบต่อมาโดยไม่ขาดสายของจิต; ในภาษาไทย หมายถึงพื้นความรู้สึกนึกคิดหรืออุปนิสัยใจคอที่ฝังอยู่ในส่วนลึกของจิตใจมาแต่กำเนิด (ความหมายนัยหลังนี้ มิใช่มาในบาลี)

จิตตสามัคคี, จิตสามัคคี ดู *สามัคคี*

จิตตสิกขา ดู *อธิจิตตสิกขา*

จิตตานุปัสสนา การมีสติทันโดยรู้ชัดจิตตามสภาพที่มันเป็นอยู่ เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีโมหะ จิตปราศราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศราคะ โทสะ โมหะ จิตห่อเหี่ยว ก็รู้ว่าจิตห่อเหี่ยว จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรคต ก็รู้ว่าจิตเป็นมหรคต จิตไม่เป็นมหรคต ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหรคต จิตยังมีจิตอื่นเหนือ ก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นเหนือ จิตเป็นอนุตระ ก็รู้ว่าจิตเป็นอนุตระ จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น มองเห็นความก่อเกิดขึ้นมาและความเสื่อมสลายไปในจิต ตระหนักต่อจิตสภาวะที่มีอยู่ แค่รู้เท่าสติทัน ไม่ติดอิง ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติกำหนดพิจารณาใจที่เศร้าหมอง หรือผ่องแล้ว เป็นอารมณ์ว่าใจนี้ก็สักว่าใจ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เรียกจิตตานุปัสสนา); (ข้อ ๓ ใน *สติปัฏฐาน ๔*)

จิตตุชุกตา ความซื่อตรงแห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้จิตซื่อตรงต่อหน้าที่การงานของมัน (ข้อ ๑๙ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตุปบาท [จิด-ตุบ-บาด] ความเกิดขึ้นแห่งจิต หมายถึงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบอยู่ด้วย ซึ่งเกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ, การเกิดความคิดผุดขึ้น, ความคิดที่ผุดขึ้น

จิตรลดาวัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ ในดาวดึงสเทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือ นันทนวัน จิตรลดาวัน มิสสกวัน และปารุสกวัน (นันทนวัน บางคัมภีร์เรียก นันทวัน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่นเรียก ผารุสกวัน)

จิตประภัสสร ดู *ภวังคจิต*

จินตกวี นักปราชญ์ผู้ชำนาญคิดคำประพันธ์, ผู้สามารถในการแต่งร้อยกรองตามแนวความคิดของตน

จินตามยปัญญา ดู *ปัญญา ๓*

จีวร ผ้าที่ใช้นุ่งห่มของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ผืนใดผืนหนึ่ง ในจำนวน ๓ ผืนที่เรียกว่า *ไตรจีวร* คือผ้าซ้อนนอกหรือผ้าทาบซ้อน (*สังฆาฏิ*) ผ้าห่ม (*อุตราสงค์*) และผ้านุ่ง (*อันตรวาสก*), แต่ในภาษาไทย นิยมเรียกเฉพาะผ้าห่มคืออุตราสงค์ ว่าจีวร; จีวรมีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งรตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๙๒; วินย.๒/๗๗๖/๕๑๑) คือ มิให้เท่าหรือเกินกว่าสุคตจีวร ซึ่ง ยาว ๙ คืบ กว้าง ๖ คืบ โดยคืบพระสุคต, ผ้าทำจีวรที่ทรง

อนุญาตมี ๖ ชนิด ดังที่ตรัสว่า (วินย.๒/๑๓๙/๑๙๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวร ๖ ชนิด คือ **โขมะ** จีวรผ้าเปลือกไม้ ๑ **กัปปาสิกะ** จีวรผ้าฝ้าย ๑ **โกเสยยะ** จีวรผ้าไหม ๑ **กัมพละ** จีวรผ้าขนสัตว์ (ห้ามผมและขนมนุษย์) ๑ **สาณะ** จีวรผ้าป่าน ๑ **ภังคะ** จีวรผ้าของในห้าอย่างนั้นเจือกัน ๑”; สีต้องห้ามสำหรับจีวร คือ (วินย.๕/๑๖๙/๒๓๔) **นีลกะ**ล้วน (สีเขียวคราม) **ปีตกะ**ล้วน (สีเหลือง) **โลหิตกะ**ล้วน (สีแดง) **มัญ-เชฏฐก์**ล้วน (สีบานเย็น) **กัณหะ**ล้วน (สีดำ) **มหารงครัตต์**ล้วน (สีแดงมหารงค์ อรรถกถาอธิบายว่าสีอย่างหลังตะขาบ แปลกันมาว่าสีแสด) **มหานาม-รัตต์**ล้วน (สีแดงมหานาม อรรถกถาอธิบายว่าสีแกมกัน อย่างสีใบไม้เหลืองบ้างว่าสีกลีบดอกปทุมอ่อน แปลกันมาว่าสีชมพู) ทั้งนี้ สีที่รับรองกันมา คือสีเหลืองเจือแดงเข้ม หรือสีเหลืองหม่นเช่นสีย้อมแก่นขนุน ที่เรียกว่าสีกรัก

จีวรนั้น พระพุทธเจ้าโปรดให้พระอานนท์ออกแบบจัดทำตามรูปนาของชาวมคธ (วินย.๕/๑๔๙/๒๐๒) ทำให้มีรูปลักษณ์เป็นระเบียบแบบแผน โดยทรงกำหนดให้เป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นตามแบบที่จัดวางไว้ ชิ้นทั้งหลายมีชื่อต่างๆ เป็น กุสิ อัฑฒกุสิ มณฑล อัฑฒมณฑล วิวัฏฏะ อนุวิวัฏฏะ คีเวยยกะ ชังเฆยยกะ พาหันตะ ทั้งนี้ เมื่อเป็นผ้าที่ถูกตัด ก็จะเป็นของเศร้าหมองด้วยศัสตรา คือมีตำหนิ เสียรูป เสียความสวยงาม เสื่อมค่า เสียราคาสมควรแก่สมณะ และพวกคนที่ประสงค์ร้ายไม่เพ่งจ้องอยากได้

มีพุทธบัญญัติว่า (วินย.๕/๙๗/๑๓๗) จีวรผืนหนึ่งๆ ต้องตัดเป็น**ปัญจกะ** (มีส่วนประกอบห้าชิ้น หรือห้าผืนย่อย, ชิ้นใหญ่หรือผืนย่อยนี้ ต่อมาในชั้นอรรถ-กถา เรียกว่า “ขัณฑ์” จึงพูดว่าจีวรห้าขัณฑ์) หรือเกินกว่า**ปัญจกะ** (พูดอย่างอรรถกถาว่า มากกว่า ๕ ขัณฑ์ เช่นเป็น ๗ ขัณฑ์ ๙ ขัณฑ์ หรือ ๑๑ ขัณฑ์)

ตามพุทธบัญญัติเดิมนั้น จีวรทั้ง ๓ (คือ สังฆาฏิ อุตราสงค์ และอันตรวาสก) ต้องเป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นอย่างที่กล่าวข้างต้น แต่ภิกษุบางรูปทำจีวร เมื่อจะให้เป็นจีวรผ้าตัดทุกผืน ผ้าไม่พอ จึงเป็นเหตุปรารภให้มีพุทธานุญาตยกเว้นว่า (วินย.๕/๑๖๑/๒๑๙) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าตัด ๒ ผืน จีวรผ้าไม่ตัด ๑ ผืน” เมื่อผ้ายังไม่พอ ก็ตรัสอนุญาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าไม่ตัด ๒ ผืน จีวรผ้าตัด ๑ ผืน” ถึงอย่างนั้น ก็มีกรณีที่ผ้ายังไม่พออีก จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา

อนุญาตให้เพิ่มผ้าเพลาะ แต่ผ้าไม่ตัดเลยหมดทุกผืน ภิกษุไม่พึงใช้ รูปใดใช้ต้องอาบัติทุกกฏ”

ในสมัยต่อมา นิยมนำคำว่า “ขัณฑ์” มาใช้เป็นหลักในการกำหนดและเรียกชื่อส่วนต่างๆ ของจีวร ทำให้กำหนดง่ายขึ้นอีก ดังได้กล่าวแล้วว่า จีวรมีอย่างน้อย ๕ ขัณฑ์ คือ จีวรที่มีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผืนหนึ่งนี้ เมื่อคลี่แผ่ออกไปตามยาว จะเห็นว่ามีขัณฑ์ คือผ้าผืนย่อยขนาดประมาณเท่าๆ กัน ยาวตลอดจากบนลงล่าง ๕ ผืน เรียงต่อกันจากซ้ายไปสุดขวา ครบเป็นจีวร ๑ ผืน; ขัณฑ์ทั้ง ๕ นี้ แต่ละขัณฑ์มีส่วนประกอบครบในตัว คือ มี ๒ กระทง ได้แก่ กระทงใหญ่เรียกว่า**มณฑล** กับกระทงเล็ก (ราวครึ่งของกระทงใหญ่) เรียกว่า **อัฑฒมณฑล**, ระหว่างมณฑลกับอัฑฒมณฑล มีเส้นคั่นดุจคันนาขวาง เรียกว่า**อัฑฒกุสิ**, มณฑล กับอัฑฒมณฑล และอัฑฒกุสิ รวมเป็น**ขัณฑ์**หนึ่ง โดยมีเส้นคั่นระหว่างขัณฑ์นั้น กับขัณฑ์อื่น อยู่สองข้างของขัณฑ์ ดุจคันนายืน เรียกว่า **กุสิ**, เมื่อรวมเป็นจีวรครบผืน (นิยมเรียงขัณฑ์ที่ต่อกัน ให้ด้านมณฑลกับด้านอัฑฒมณฑลสลับกัน) มีผ้าขอบจีวรทั้งสี่ด้าน เรียกว่า **อนุวาต** (แปลว่าพลิ้วตามลม, อนุวาตก็เป็นกุสิอย่างหนึ่ง); ขัณฑ์แต่ละขัณฑ์มีชื่อเรียกเฉพาะต่างกันไป (ตามคำอธิบายของอรรถกถา วินย.อ.๓/๒๓๖) คือ ขัณฑ์กลาง ชื่อ**วิวัฏฏะ** (แปลตามศัพท์ว่าคลี่ขยายออกไป), ขัณฑ์ที่อยู่ข้างวิวัฏฏะทั้งสองด้าน ชื่อ**อนุวิวัฏฏะ** (แปลตามศัพท์ว่าคลี่ขยายไปตาม), ขัณฑ์ที่อยู่ขอบนอกทั้งสองข้าง ชื่อ**พาหันตะ** (แปลว่าสุดแขน หรือปลายพาดบนแขน) นี้สำหรับจีวร ๕ ขัณฑ์, ถ้าเป็นจีวรที่มีขัณฑ์มากกว่านี้ (คือมี ๗ ขัณฑ์ขึ้นไป) ขัณฑ์ทุกขัณฑ์ที่อยู่ระหว่างวิวัฏฏะกับพาหันตะ ชื่อว่าอนุวิวัฏฏะทั้งหมด (บางทีเรียกให้ต่างกันเป็น จูฬานุวิวัฏฏ์ กับมหานุวิวัฏฏ์); นอกจากนี้ มีแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลงไปตรงที่หุ้มคอ เรียกว่า **คีเวยยกะ** และแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลงไปตรงที่ถูกแข้ง เรียกว่า **ชังเฆยยกะ** (นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในหนังสือ*วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าขัณฑ์ๆ กลาง ชื่อ**คีเวยยกะ** เพราะเมื่อห่มจีวร อัฑฒมณฑลของขัณฑ์นั้นอยู่ที่คอ, ขัณฑ์ถัดออกมาทั้ง ๒ ข้าง ชื่อ**ชังเฆยยกะ** เพราะอัฑฒมณฑลของ ๒ ขัณฑ์นั้น อยู่ที่แข้งในเวลาห่ม, ขัณฑ์ถัดออกมาอีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อ**พาหันตะ** เพราะอัฑฒมณฑลของ ๒ ขัณฑ์นั้น อยู่ที่แขนในเวลาห่ม); ต่อมา มีเหตุการณ์อัน

เป็นกรณีต่างหาก ซึ่งเป็นข้อปรารภให้ทรงอนุญาตลูกดุม (คัณฐิกา) และรังดุม (ปาสกะ) (วินย.๗/๑๖๖/๖๕); ดู *ไตรจีวร, ขัณฑ์*

จีวรกรรม การทำจีวร, งานเกี่ยวกับจีวร เช่น ตัด เย็บ ย้อม เป็นต้น

จีวรการสมัย คราวที่พระทำจีวร, เวลาที่กำลังทำจีวร

จีวรกาล ฤดูถวายจีวร, ฤดูถวายผ้าแก่พระสงฆ์; ดู *จีวรกาลสมัย*

จีวรกาลสมัย สมัยหรือคราวที่เป็นฤดูถวายจีวร; งวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่มิได้กรานกฐิน ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ถึงเพ็ญเดือนสิบสอง (คือเดือนเดียว), อีกงวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่ได้กรานกฐินแล้ว ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ไปจนหมดฤดูหนาว คือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๔ (รวม ๕ เดือน)

จีวรทานสมัย สมัยที่เป็นฤดูถวายจีวร ตรงกับจีวรกาลสมัย

จีวรนิทหกะ "ผู้เก็บจีวร", ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เก็บรักษาจีวร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจีวร*

จีวรปฏิคคาหก "ผู้รับจีวร", ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่รับจีวร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจีวร*

จีวรปลิโพธ ความกังวลในจีวร คือภิกษุยังไม่ได้ทำจีวร หรือทำค้างหรือหายเสียในเวลาทำ แต่ยังไม่สิ้นความหวังว่าจะได้จีวรอีก

จีวรภาชก "ผู้แจกจีวร", ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่แจกจีวร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจีวร*

จีวรมรดก จีวรของภิกษุหรือสามเณรผู้ถึงมรณภาพ (มตกจีวร) สงฆ์พึงมอบให้แก่คิลานุปัฏฐาก (ผู้พยาบาลคนไข้) ด้วยญัตติทุติยกรรม อย่างไรก็ตาม อรรถกถาแสดงมติไว้ว่า กรณีเช่นนี้เป็นกรรมไม่สำคัญนัก จะทำด้วยอปโลกนกรรม ก็ควร

จีวรลาภ การได้จีวร

จีวรวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องจีวร เป็นวรรคที่ ๑ แห่งนิสสัคคิยกัณฑ์

จีวรอธิษฐาน จีวรครอง, ผ้าจำกัดจำนวน ๓ ผืนที่อธิษฐาน คือกำหนดไว้ใช้ประจำตัวตามที่พระวินัยอนุญาตไว้; ตรงข้ามกับ *อติเรกจีวร*

จีวรักขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องจีวร

จุณณ์ ละเอียด

จุณณิยบท คำร้อยแก้ว, ข้อความร้อยแก้วที่กระจายความออกไป ตรงข้ามกับคำประพันธ์ที่ผูกเป็นคำร้อยกรอง ซึ่งเรียกว่า *คาถาพันธ์* หรือ *คาถา*; ในการจัด

พุทธพจน์เป็นประเภทต่างๆ ที่เรียกว่า *นวังคสัตถุศาสน์* พุทธพจน์อันเป็นคำวิสัชนาที่เป็นจุณณิยบทล้วน จัดเป็น *เวยยากรณะ*, พุทธพจน์ที่เป็นคาถาล้วน จัดเป็น *คาถา*, พุทธพจน์ที่เป็นจุณณิยบทและมีคาถาระคน จัดเป็น *เคยยะ*; ในประเพณีไทย เมื่อพระเทศน์ มีธรรมเนียมให้ยกข้อความบาลีขึ้นมาว่านำก่อน และในการเทศน์ทั่วไป มักยกคาถาพุทธภาษิตขึ้นเป็นบทตั้ง เรียกว่า *นิกเขปบท* แต่ในการเทศน์มหาชาติ ซึ่งเป็นเทศนาที่มีลักษณะเฉพาะพิเศษ นิยมยกข้อความร้อยแก้วภาษาบาลีจากอรรถกถาชาดกมากล่าวนำทีละเล็กน้อยก่อนดำเนินเรื่องในภาษาไทยต่อไป และนี่คงเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจที่เป็นความหมายใหม่ขึ้นในภาษาไทยว่า ***จุณณียบท*** คือ บทบาลี (ร้อยแก้ว) เล็กน้อย ที่ยกขึ้นแสดงก่อนเนื้อความ (พจนานุกรมเขียน ***จุณณียบท***); ตรงข้ามกับ *คาถา*, *คาถาพันธ์*; ดู ***นวังคสัตถุศาสน์***

จุติ "เคลื่อน" (จากภพหนึ่ง ไปสู่ภพอื่น), ตาย (ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป แต่ในภาษาไทยส่วนมากใช้แก่เทวดา); ในภาษาไทย บางทีเข้าใจและใช้กันผิดไป ไกล ถึงกับเพี้ยนเป็นว่า เกิด ก็มี

จุตูปปาตญาณ ปรีชารู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย, มีจักษุทิพย์มองเห็นสัตว์กำลังจุติบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดีบ้าง เลวบ้างเป็นต้น ตามกรรมของตน เรียกอีกอย่างว่า ***ทิพพจักขุ*** (ข้อ ๒ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๗ ในวิชชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖)

จุนทะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เป็นน้องชายของพระสารีบุตร เคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธองค์ และเป็นผู้นำอัฐิธาตุของพระสารีบุตรจากบ้านเกิดที่ท่านปรินิพพานมาถวายแด่พระพุทธองค์ที่พระเชตวัน

จุนทกัมมารบุตร นายจุนทะ บุตรช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายสูกรมัททวะ เป็นภัตตาหารครั้งสุดท้าย แด่พระพุทธเจ้า ในเช้าวันปรินิพพาน, จุนทกัมมารบุตร ก็เขียน; ดู ***สูกรมัททวะ, พุทธปรินิพพาน***

จุลกฐิน "กฐินน้อย", "กฐินจิ๋ว", กฐินวันเดียวเสร็จ, พิธีทำบุญทอดกฐินแบบหนึ่งที่ได้พัฒนาขึ้นมาในประเพณีไทย (บางถิ่นเรียกว่ากฐินแล่น) โดยมีกำหนดว่าต้องทำทุกอย่างตั้งแต่ปั่นฝ้าย ทอ ตัด เย็บเป็นจีวรผืนใดผืนหนึ่ง (ตามปกติทำเป็นสบง คงเพราะเป็นผืนเล็กที่สุด ทันได้ง่าย) ย้อม และนำผ้ากฐินไปทอดถวายแก่พระสงฆ์ ให้ทันภายในวันเดียว (พระสงฆ์ได้รับแล้ว ก็จะทำการกรานกฐิน และอนุโมทนาเสร็จในวันนั้นตามธรรมดาของพระวินัย การทั้งหมดของทุกฝ่ายจึงเป็น

อันเสร็จในวันเดียวกัน), เหตุที่นิยมทำและถือว่าเป็นบุญมาก คงเพราะต้องสำเร็จด้วยความสามัคคีของคนจำนวนมากที่ทำงานกันอย่างแข็งขันขมีขมันและประสานกันอย่างดียิ่ง; โดยปริยายหมายถึงงานที่ต้องทำเร่งด่วนอย่างชุลมุนวุ่นวายเพื่อให้เสร็จทันเวลาอันจำกัด

จุลกาล ชื่อน้องชายของพระมหากาลที่บวชตามพี่ชาย แต่ไม่ได้บรรลุมรรคผล สึกเสียในระหว่าง

จุลคัณฐี ชื่อนิกายพระสงฆ์พม่านิกายหนึ่ง

จุลราชปริตร ปริตรหลวงชุดเล็ก คือ เจ็ดตำนาน ดู *ปริตร, ปริตต์*

จุลวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดหนึ่งแห่งพระวินัยปิฎก (ต่อจาก *มหาวรรค*) มีทั้งหมด ๕ หมวด คือ อาทิกัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปริวาร; คัมภีร์จุลวรรค มี ๑๒ ขันธกะ คือ ๑. *กัมมขันธกะ* ว่าด้วยเรื่องนิคห-กรรม ๒. *ปาริวาสิกขันธกะ* ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส ผู้ประพฤติมานัต และผู้เตรียมจะอัพภาน ๓. *สมุจจยขันธกะ* ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติต่างๆ ในการประพฤติวุฏฐานวิธี ๔. *สมถขันธกะ* ว่าด้วยการระงับอธิกรณ์ ๕. *ขุททกวัตถุ-ขันธกะ* ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อยจำนวนมาก เช่น การปลงผม ตัดเล็บ ไม้จิ้มฟัน ของใช้ต่างๆ เป็นต้น ๖. *เสนาสนขันธกะ* ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ ๗. *สังฆเภทขันธกะ* ว่าด้วยสังฆเภทและสังฆสามัคคี ๘. *วัตตขันธกะ* ว่าด้วยวัตรต่างๆ เช่น อาคันตุกวัตร เป็นต้น ๙. *ปาติโมกขัฏฐปนขันธกะ* ว่าด้วยระเบียบในการงดสวดปาติโมกข์ในเมื่อภิกษุมีอาบัติติดตัวมาร่วมฟังอยู่ ๑๐. *ภิกขุนีขันธกะ* ว่าด้วยเรื่องภิกษุณีเริ่มแต่ประวัติการอนุญาตให้มีการบวชครั้งแรก ๑๑. *ปัญจสติกขันธกะ* ว่าด้วยเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ ๑๒. *สัตตสติกขันธกะ* ว่าด้วยสังคายนาครั้งที่ ๒; *จูฬวรรค* หรือ *จูฬวัคค์* ก็เขียน; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๖–๗)

จุลศักราช ศักราชน้อย ตั้งขึ้นโดยกษัตริย์พม่าองค์หนึ่งใน พ.ศ. ๑๑๘๒ ภายหลังมหาศักราช, เป็นศักราชที่เราใช้กันมาก่อนใช้รัตนโกสินทรศก, นับรอบปีตั้งแต่ ๑๖ เมษายน ถึง ๑๕ เมษายน เขียนย่อว่า จ.ศ. (พ.ศ. ๒๕๕๒ ตรงกับ จ.ศ. ๑๓๗๐–๑๓๗๑)

จุลศีล ดู *จูฬมัชฌิมมหาศีล*

จุฬามณีเจดีย์ พระเจดีย์ที่บรรจุพระจุฬาโมลี (มวยผม) ของพระพุทธเจ้าในดาวดึงสเทวโลก อรรถกถาเล่าว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกบรรพชา เสด็จข้ามแม่น้ำอโนมาแล้วจะอธิษฐานเพศบรรพชิต ทรงตัดมวยพระเกศาขว้างไปในอากาศ พระอินทร์นำผอบแก้วมารองรับ

เอาไปประดิษฐานในพระเจดีย์จุฬามณี ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ-ปรินิพพานแล้ว ในขณะแจกพระบรม-สารีริกธาตุ พระอินทร์ได้มานำเอาพระ ***ทาฐธาตุ*** (พระเขี้ยวแก้ว) ข้างขวาที่โทณ-พราหมณ์ซ่อนไว้ในผ้าโพกศีรษะ ใส่ผอบทอง นำไปบรรจุในจุฬามณีเจดีย์ด้วย

จูฬนิทเทส ดู *นิทเทส 2., ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๐)

จูฬปันถกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก เป็นบุตรของธิดาเศรษฐีกรุงราชคฤห์ และเป็นน้องชายของพระมหาปันถกะ ออกบวชในพระพุทธศาสนา ปรากฏว่ามีปัญญาทึบอย่างยิ่ง พี่ชายมอบคาถาเพียง ๑ คาถาให้ท่องตลอดเวลา ๔ เดือน ก็ท่องไม่ได้ จึงถูกพี่ชายขับไล่ เสียใจคิดจะสึก พอดีพบพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสปลอบแล้วประทานผ้าขาวบริสุทธิ์ให้ไปลูบคลำพร้อมทั้งบริกรรมสั้นๆ ว่า “**รโชหรณํ ๆ ๆ**” ผ้านั้นหมองเพราะมือคลำอยู่เสมอ ทำให้ท่านมองเห็นไตรลักษณ์ และได้สำเร็จพระอรหัต ท่านมีความชำนาญแคล่วคล่องในอภิญญา ๖ ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาผู้ฉลาดในเจโตวิวัฏฏ์; ชื่อท่านเรียกง่ายๆ ว่า ***จูฬบันถก***, บางแห่งเขียนเป็น *จุลลบันถก*

จูฬมัชฌิมมหาศีล จูฬศีล (ศีลย่อย) **มัชฌิมศีล** (ศีลกลาง) และ **มหาศีล** (ศีลใหญ่), หมายถึงศีลที่เป็นหลักความประพฤติของพระภิกษุ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแจกแจงไว้ในพระสูตรบางสูตร (ปรากฏในทีฆนิกาย สีลขันธวรรค คือพระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย เล่ม ๙ ทั้ง ๑๓ สูตร มีสาระเหมือนกันหมด) และเนื่องจากมีรายละเอียดมากมาย พระธรรมสังคาหกาจารย์จึงจัดเป็น ๓ หมวด และตั้งชื่อหมวดอย่างที่กล่าวนั้นตามลำดับ, ในพระสูตรแรกที่ตรัสแสดงศีลชุดนี้ (คือ พรหมชาลสูตร) พระองค์ตรัสเพื่อให้รู้กันว่า เรื่องที่ปุถุชนจะเอามากล่าวสรรเสริญพระองค์ ก็คือความมีศีลอย่างนี้ ซึ่งแท้จริงแล้ว เป็นเรื่องต่ำๆ เล็กน้อย แต่เรื่องที่จะใช้เป็นข้อสำหรับสรรเสริญพระองค์ได้ถูกต้องนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้ง ซึ่งบัณฑิตจะพึงรู้ คือการที่ทรงมีพระปัญญาที่ทำให้ข้ามพ้นทิฏฐิที่ผิดทั้ง ๖๒ ประการ ส่วนในพระสูตรนอกนั้น ตรัสศีลชุดนี้เพื่อให้เห็นลำดับการปฏิบัติของบุคคลที่มีศรัทธาออกบวชแล้ว ว่าจะดำเนินก้าวไปอย่างไร โดยเริ่มด้วยเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สำรวมอินทรีย์ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นผู้สันโดษ เมื่อพร้อมอย่างนี้แล้ว ก็เจริญสมาธิ จนเข้าถึงจตุตถฌาน แล้วโน้มจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วนั้น ให้มุ่งไป

เพื่อญาณทัศนะ แล้วก้าวไปในวิชชา ๘ ประการ จนบรรลุอาสวักขยญาณในที่สุด โดยเฉพาะในขั้นต้นที่ตรัสถึงศีลนั้น พระองค์ได้ทรงตั้งเป็นคำถามว่า “ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลอย่างไร?” จากนั้นจึงได้ทรงแจกแจงรายละเอียดในเรื่องศีลอย่างมากมาย ดังที่เรียกว่า จูฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ที่กล่าวนี้

พึงสังเกตว่า ในพระสูตรทั้งหลาย ทรงจำกัดความ หรือแสดงความหมายของ “ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล” ด้วยจูฬ-มัชฌิมมหาศีลชุดนี้ หรือไม่ก็ตรัสอธิบายเพียงสั้นๆ ว่า (เช่น องฺ.จตุกฺก.๒๑/๓๗/๕๐) “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มีปรกติเห็นภัยในโทษแม้แค่นิดหน่อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย” ส่วนในอรรถกถามีบ่อยครั้ง (เช่น ม.อ.๒/๑๒/๕๔; สํ.อ.๓/๑๕๔/๑๙๗; อิติ.อ.๕๖/๕๔๕) ที่อธิบาย “ความถึงพร้อมด้วยศีล” ว่าหมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ แต่ทั้งหมดนั้นก็เป็นเพียงวิธีอธิบาย ซึ่งในที่สุดก็ได้สาระอันเดียวกัน กล่าวคือ ศีลที่ตรัสในพระสูตร ไม่ว่าโดยย่อหรือโดยพิสดาร และศีลที่อรรถกถาจัดเป็นชุดขึ้นมานั้น ก็คือความประพฤติที่เป็นวิถีชีวิตของพระภิกษุ ซึ่งเป็นจุดหมายของการบัญญัติประดาสิกขาบทในพระวินัยปิฎก และเป็นผลที่จะเกิดมีเมื่อได้ปฏิบัติตามสิกขาบทเหล่านั้น

เนื่องจากจูฬศีล (ในภาษาไทย นิยมเรียกว่า จุลศีล) มัชฌิมศีล และมหาศีล ที่ตรัสไว้ ยืดยาว มีรายละเอียดมาก ในที่นี้ จะแสดงเพียงหัวข้อที่จะขยายเองได้ หรือพอให้เห็นเค้าความ (ผู้ต้องการรายละเอียด พึงดู ที.สี.๙/๓-๒๕/๕-๑๕; ๑๐๓–๑๒๐/๘๓–๙๒)

จูฬศีล

๑.ละปาณาติบาต... ๒.ละอทินนาทาน... ๓.ละอพรหมจรรย์... ๔.ละมุสาวาท... ๕.ละปิสุณาวาจา... ๖.ละผรุสวาจา... ๗.ละสัมผัปปลาปะ... ๘.เว้นจากการพรากพืชคามและภูตคาม ๙.ฉันมื้อเดียว...งดจากการฉันในเวลาวิกาล ๑๐.เว้นจากการฟ้อนรำขับร้องประโคมดนตรีและดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล ๑๑.เว้นจากการทัดทรงประดับและตกแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องประเทืองผิว อันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว ๑๒.เว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ ๑๓.เว้นจากการรับทองและเงิน ๑๔.เว้นจากการรับธัญญาหารดิบ ๑๕.เว้นจากการรับเนื้อดิบ ๑๖.เว้นจากการรับสตรีและกุมารี ๑๗.เว้นจากการรับทาสีและทาส ๑๘.เว้นจากการรับแพะและแกะ ๑๙.

เว้นจากการรับไก่และสุกร ๒๐.เว้นจากการรับช้าง โค ม้า และลา ๒๑.เว้นจากการรับไร่นาและที่ดิน ๒๒.เว้นจากการประกอบทูตกรรมรับใช้เดินข่าว ๒๓.เว้นจากการซื้อการขาย ๒๔.เว้นจากการโกงด้วยตาชั่ง การโกงด้วยของปลอม และการโกงด้วยเครื่องตวงวัด ๒๕.เว้นจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลง ๒๖.เว้นจากการเฉือนหั่น ฟัน ฆ่า จองจำ ตีชิง ปล้น และกรรโชก

มัชฌิมศีล

๑.เว้นจากการพรากพืชคามและภูตคาม *(แจกแจงรายละเอียดด้วย มิใช่เพียงกล่าวกว้างๆ อย่างในจูฬศีล, ในข้อต่อๆ ไป ก็เช่นกัน)* ๒.เว้นจากการบริโภคของที่ทำการสะสมไว้ ๓.เว้นจากการดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล ๔.เว้นจากการพนันอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ๕.เว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ ๖.เว้นจากการมัววุ่นประดับตกแต่งร่างกาย ๗.เว้นจากติรัจฉานกถา (ดู ***ติรัจฉานกถา***) ๘.เว้นจากถ้อยคำทุ่มเถียงแก่งแย่ง ๙.เว้นจากการประกอบทูตกรรมรับใช้เดินข่าว ๑๐.เว้นจากการพูดหลอกลวงเลียบเคียงทำเลศหาลาภ

มหาศีล

๑.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำนายทายทัก ทำพิธีเกี่ยวกับโชคลาง เสกเป่า เป็นหมอดู หมองู หมอผี, *แจงรายละเอียด มีตัวอย่างมาก*) ๒.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทายลักษณะคน ลักษณะของ ลักษณะสัตว์) ๓.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกดูฤกษ์ดูชัย) ๔.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำนายจันทรคราส สุริยคราส อุกกาบาต และนักษัตรที่เป็นไปและที่ผิดแปลกต่างๆ) ๕. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำนายชะตาบ้านเมือง เรื่องฝนฟ้า ภัยโรค ภัยแล้ง ภัยทุพภิกขาเป็นต้น) ๖.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกให้ฤกษ์ แก้เคราะห์ เป็นหมอเวทมนตร์ ทรงเจ้า บวงสรวง สู่ขวัญ) ๗.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำพิธีบนบาน แก้บน ทำพิธีตั้งศาล ปลูกเรือน บำบวงเจ้าที่ บูชาไฟ เป็นหมอยา หมอผ่าตัด)

จะเห็นว่า จูฬมัชฌิมมหาศีลทั้งหมดนี้ เน้นศีลด้านที่ท่านจัดเป็นอาชีวปาริสุทธิศีล และที่ตรัสรายละเอียดไว้มากในพระสูตรกลุ่มนี้ น่าจะเป็นเพราะทรงมุ่งให้เห็นวิถีชีวิตและลักษณะความประพฤติของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ที่แตกต่างจากสภาพของนักบวชมากมายที่เป็นมาและเป็นไปในสมัยนั้น; ดู ***ปาริสุทธิศีล, ติรัจฉานวิชา***

จูฬวงส์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกาฉบับ "เล็ก" แต่งโดยพระเถระหลายรูป พรรณนาความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและชาติลังกา ต่อจากคัมภีร์ *มหาวงส์* ตั้งแต่ พ.ศ. ๘๔๕ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๘ ในสมัยที่ถูกอังกฤษเข้าครองเป็นอาณานิคม (จูฬวงส์ ก็คือ ภาค ๒ ของมหาวงส์นั่นเอง)

จูฬเวทัลลสูตร ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ แห่งพระสุตตันตปิฎก แสดงโดยพระธรรมทินนาเถรี เป็นคำตอบปัญหาที่วิสาขอุบาสกถาม

จูฬศีล ดูที่ *จูฬมัชฌิมมหาศีล*

จูฬสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร แห่งพระวินัยปิฎก

จูฬสุทธันตปริวาส "สุทธันตปริวาสอย่างเล็ก" หมายความว่า ปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราวด้วยกัน จำจำนวนอาบัติและวันที่ปิดได้บ้าง อยู่ปริวาสไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์

เจ็ดตำนาน "เจ็ดเรื่อง" คือ พระปริตรที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิมที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุด รวม ๗ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า "เจ็ดปริตร" แต่ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน *เจ็ดตำนาณ* คือ เจ็ดตาณ (ตาณ=ปริตต์, แผลงตาณเป็นตำนาณ); ดู *ปริตร, ปริตต์*

เจดีย์ ที่เคารพนับถือ, บุคคล สถานที่หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา, เจดีย์เกี่ยวกับพระพุทธเจ้ามี ๔ อย่างคือ ๑. *ธาตุเจดีย์* บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๒. *บริโภคเจดีย์* คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย ๓. *ธรรมเจดีย์* บรรจุพระธรรม คือ พุทธพจน์ ๔. *อุทเทสิกเจดีย์* คือพระพุทธรูป; ในทางศิลปกรรมไทยหมายถึงสิ่งที่ก่อเป็นยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุและอัฐิบรรพบุรุษ เป็นต้น

เจตนา ความตั้งใจ, ความมุ่งใจหมายจะทำ, เจตจำนง, ความจำนง, ความจงใจ, เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัวนำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธานในสังขารขันธ์ และเป็นตัวการในการทำกรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมทีเดียว ดังพุทธพจน์ว่า "**เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ**" แปลว่า "เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม"; **เจตนา ๓** คือ เจตนาใน ๓ กาล ซึ่งใช้เป็นข้อพิจารณาในเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม ได้แก่ ๑. *ปุพพเจตนา* เจตนาก่อนจะทำ ๒. *สันนิฏฐาปกเจตนา* เจตนาอันให้สำเร็จการกระทำหรือให้สำเร็จความมุ่งหมาย ๓. *อปรเจตนา* เจตนาสืบเนื่องต่อๆ ไปจากการกระทำนั้น (*อปราปรเจตนา* ก็เรียก), เจตนา ๓ นี้ เป็นคำในชั้นอรรถกถา แต่ก็โยงกับพระไตรปิฎก โดยเป็นการสรุป

ความในพระไตรปิฎกบ้าง เป็นการสรรถ้อยคำที่จะใช้อธิบายหลักกรรมตามพระไตรปิฎกนั้นบ้าง เฉพาะอย่างยิ่ง ใช้แนะนำเป็นหลักในการที่จะทำบุญคือกรรมที่ดี ให้ได้ผลมาก และมักเน้นในเรื่องทาน (แต่ในเรื่องทานนี้ เจตนาที่ ๒ ท่านมักเรียกว่า "มุญจนเจตนา" เพื่อให้ชัดว่าเป็นความตั้งใจในขณะให้ทานจริงๆ คือขณะที่ปล่อยของออกไป แทนที่จะใช้ว่าสันนิฏฐาปกเจตนา หรือความจงใจอันให้สำเร็จการกระทำ ซึ่งในหลายกรณี ไม่ตรงกับเวลาของเหตุการณ์ เช่น คนที่ทำบาปโดยขุดหลุมดักให้คนอื่นตกลงไปตาย เมื่อคนตกลงไปตายสมใจ เจตนาที่ลุผลให้ขุดหลุมดักสำเร็จในวันก่อน เป็นสันนิฏฐาปกเจตนา) ดังที่ท่านสอนว่า ควรถวายทานหรือให้ทานด้วยเจตนาในการให้ ที่ครบทั้ง ๓ กาล คือ ๑. ก่อนให้ มีใจยินดี (**ปุพพเจตนา** หรือ **บุพเจตนา**) ๒. ขณะให้ ทำใจผ่องใส (**มุญจนเจตนา**) ๓. ให้แล้ว ชื่นชมปลื้มใจ (**อปรเจตนา**), คำอธิบายของอรรถกถานี้ก็อ้างพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกนั่นเอง โดยเฉพาะหลักเรื่องทักขิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ อันมีผลยิ่งใหญ่ ซึ่งในด้านทายกหรือทายิกา คือฝ่ายผู้ให้ มีองค์ ๓ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสในเรื่องการถวายทานของเวฬุกัณฏกีนันทมารดา(องฺ.ฉกฺก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕) ว่า "**ปุพฺเพว ทานา สุมโน โหติ** ก่อนให้ ก็ดีใจ, **ททํ จิตฺตํ ปสาเทติ** กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผูดผ่องเลื่อมใส, **ทตฺวา อตฺตมโน โหติ** ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ"; ดู ***กรรม, ทักขิณา, เวฬุกัณฏกีนันทมารดา***

เจตภูต สภาวะซึ่งเป็นผู้คิด, ตามที่เข้าใจกัน หมายถึงดวงชีพอันเที่ยงแท้ที่สิงอยู่ในตัวคน ซึ่งเชื่อกันว่าออกจากร่างได้ในเวลานอนหลับ และเป็นตัวไปเกิดใหม่เมื่อกายนี้แตกทำลาย เป็นคำที่ไทยเราใช้เรียกแทนคำว่า ***อาตมัน*** หรือ ***อัตตา*** ของลัทธิพราหมณ์ และเป็นความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา

เจตสิก ธรรมที่ประกอบกับจิต, อาการหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้น มี ๕๒ อย่าง จัดเป็น อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕; ถ้าจัดโดยขันธ์ ๕ เจตสิกก็คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ นั่นเอง

เจตสิกสุข สุขทางใจ, ความสบายใจ แช่มชื่นใจ; ดู ***สุข***

เจตี แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำคงคา ติดต่อกับแคว้นวังสะ นครหลวงชื่อ ***โสตถิวดี***

เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้ใจผู้อื่น

ได้, รู้ใจผู้อื่นอ่านความคิดของเขาได้ เช่น รู้ว่าเขากำลังคิดอะไรอยู่ ใจเขาเศร้าหมองหรือผ่องใส เป็นต้น (ข้อ ๕ ในวิชชา ๘, ข้อ ๓ ในอภิญญา ๖)

เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต, การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิต หรือด้วยกำลังสมาธิ เช่น สมาบัติ ๘ เป็นเจโตวิมุตติอันละเอียดประณีต (สันตเจโตวิมุตติ)

เจริญพร คำเริ่ม ที่ภิกษุสามเณรพูดกับคฤหัสถ์ผู้ใหญ่และสุภาพชนทั่วไป เทียบได้กับ “เรียน” และใช้เป็นคำรับ เทียบได้กับ “จ้ะ” หรือ “ครับ”, กับทั้งใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่ภิกษุสามเณรมีไปถึงบุคคลเช่นนั้นด้วย (คำลงท้าย นิยมใช้ว่า “ขอเจริญพร”); ถ้าพูดกับเจ้านาย ใช้ว่า “ถวายพระพร” และ “ขอถวายพระพร”

เจริญวิปัสสนา ปฏิบัติวิปัสสนา, บำเพ็ญวิปัสสนา, ฝึกอบรมปัญญาโดยพิจารณาสังขาร คือ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดแยกออกเป็นขันธ์ๆ กำหนดด้วยไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เจ้าภาพ เจ้าของงาน

เจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ (ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา) ให้ทำหน้าที่ต่างๆ เกี่ยวกับการของส่วนรวมในวัด ตามพระวินัยแบ่งไว้เป็น ๕ ประเภท คือ ๑. เจ้าอธิการแห่งจีวร ๒. เจ้าอธิการแห่งอาหาร ๓. เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ๔. เจ้าอธิการแห่งอาราม ๕. เจ้าอธิการแห่งคลัง

เจ้าอธิการ 1. ดู *อธิการ* **2.** เจ้าหน้าที่, ผู้ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้งให้มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องราวหรือกิจการนั้นๆ

เจ้าอธิการแห่งคลัง ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับคลังเก็บพัสดุของสงฆ์ มี ๒ อย่าง คือ ผู้รักษาคลังที่เก็บพัสดุของสงฆ์ (*ภัณฑาคาริก*) และผู้จ่ายของเล็กน้อยให้แก่ภิกษุทั้งหลาย (*อัปปมัตตวิสัชกะ*)

เจ้าอธิการแห่งจีวร คือ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับจีวร มี ๓ อย่าง คือ ผู้รับจีวร (***จีวรปฏิคาหก***) ผู้เก็บจีวร (***จีวรนิทหก***) ผู้แจกจีวร (***จีวรภาชก***)

เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับเสนาสนะ แยกเป็น ๒ คือ ผู้แจกเสนาสนะให้ภิกษุถือ (***เสนาสนคาหาปก***) และผู้จัดตั้งเสนาสนะ (***เสนาสนปัญญาปก***)

เจ้าอธิการแห่งอาราม ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับกิจการงานของวัด แยกเป็น ๓ คือ ผู้ใช้คนงานวัด (***อารามิกเปสก***) ผู้ใช้

สามเณร (*สามเณรเปสก*) และผู้ดูแลการปลูกสร้าง (*นวกัมมิก*)

เจ้าอธิการแห่งอาหาร ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับอาหาร มี ๔ อย่าง คือผู้จัดแจกภัต (*ภัตตุเทศก์*) ผู้แจกยาคู (*ยาคุภาชก*) และผู้แจกของเคี้ยว (*ขัชชภาชก*)

เจ้าอาวาส สมภารวัด, หัวหน้าสงฆ์ในวัด มีอำนาจและหน้าที่ปกครองดูแลอำนวยกิจการทุกอย่างเกี่ยวกับวัด

โจท ฟ้องร้อง; ทักท้วง; ดู *โอกาส*

โจทก์ ผู้ฟ้องร้อง

โจทนา กิริยาที่โจท, การโจท, การฟ้อง, การทักท้วง, การกล่าวหา; คำฟ้อง

โจทนากัณฑ์ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวารแห่งพระวินัยปิฎก

โจรกรรม การลัก, การขโมย, การกระทำของขโมย

โจรดุจผูกธง โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดัง

ฉ

ฉกามาพจรสวรรค์ สวรรค์ที่ยังเกี่ยวข้องกาม ๖ ชั้น คือ ***๑. จาตุมหาราชิกา ๒. ดาวดึงส์ ๓. ยามา ๔. ดุสิต ๕. นิมมานรดี ๖. ปรนิมมิตวสวัตตี***

ฉลอง 1. แทน, ตอบแทน **2.** ทำบุญสมโภชหรือบูชา

ฉลองพระบาท รองเท้า

ฉลองพระองค์ เสื้อ

ฉวี ผิวกาย

ฉฬังคุเบกขา อุเบกขามีองค์ ๖ คือ ด้วยตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกสูดดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ ใจรู้ธรรมารมณ์แล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ วางจิตอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (ขุ.ม. ๒๙/๔๑๓/๒๘๙) เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระอรหันต์ ซึ่งมีอุเบกขาด้วยญาณ คือด้วยความรู้เท่าทันถึงสภาวะของสิ่งทั้งหลาย อันทำให้ไม่ถูกความชอบชังยินดียินร้ายครอบงำในการรับรู้อารมณ์ทั้งหลาย ตลอดจนไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรมทั้งปวง; ดู ***อุเบกขา***

ฉ้อ โกง เช่นรับฝากของ ครั้นเจ้าของมาขอคืน กล่าวปฏิเสธว่าไม่ได้รับไว้ หรือได้ให้คืนไปแล้ว

ฉักกะ หมวด ๖

ฉัน กิน, รับประทาน (ใช้สำหรับภิกษุและสามเณร)

ฉันท์ คำประพันธ์ประเภทหนึ่ง กำหนดด้วยครุลหุ และกำหนดจำนวนคำตามข้อบังคับ

ฉันทะ[๑] **1.** ความพอใจ, ความชอบใจ, ความยินดี, ความต้องการ, ความรักใคร่ใฝ่ปรารถนาในสิ่งนั้นๆ (เป็นกลางๆ เป็นอกุศลก็ได้ เป็นกุศลก็ได้, เป็นอัญญสมานาเจตสิกข้อ ๑๓ (ปกิณณกเจตสิกข้อ ๖), ที่เป็นอกุศล เช่นในคำว่า ***กามฉันทะ*** ที่เป็นกุศล เช่น ในคำว่า ***อวิหิงสาฉันทะ***)

2. ฉันทะ ที่ใช้เป็นคำเฉพาะ มาเดี่ยวๆ โดยทั่วไปหมายถึง ***กุศลฉันทะ*** หรือ***ธรรมฉันทะ*** ได้แก่ ***กัตตุกัมยตาฉันทะ*** คือ ความต้องการที่จะทำหรือความอยากทำ(ให้ดี) เช่น ฉันทะที่เป็นข้อ ๑ ใน อิทธิบาท ๔; ตรงข้ามกับ ***ตัณหาฉันทะ*** ซึ่งเป็นความอยากเสพ อยากได้ อยากเอาเพื่อตัว ที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกสั้นๆ คำเดียวว่า ***ตัณหา***

พึงแยกความหมายให้เข้าใจง่ายๆ ว่า ***ฉันทะ*** เป็นความอยากเพื่อสภาวะ คือ อยากเพื่อความดีงาม เพื่อความเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ คนนั้นๆ สภาพนั้นๆ เอง เช่นเห็นต้นไม้ ก็อยากให้

มันเจริญงอกงามมีดอกใบสะพรั่งสีสันงดงามทำให้ถิ่นสถานรื่นรมย์เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ และเมื่อมันดีงามสมบูรณ์ ก็ชื่นชมยินดี อยากให้มันงอกงามสมบูรณ์สืบต่อไป, ส่วน *ตัณหา* เป็นความอยากเพื่อตัวตน คืออยากได้ อยากเอามาให้ตัวได้เสพ เป็นต้น เช่นเห็นต้นไม้งามสมบูรณ์ที่ไหน ก็อยากตัดเอาไปขายให้ตัวได้เงิน ดังนี้เป็นต้น

ฉันทะ[๒] ความยินยอม, ความยินยอมให้ที่ประชุมทำกิจนั้นๆ ในเมื่อตนมิได้ร่วมอยู่ด้วย, เป็นธรรมเนียมของภิกษุ ที่อยู่ในวัดเดียวกันภายในสีมา มีสิทธิที่จะเข้าประชุมทำกิจของสงฆ์ พึงเข้าร่วมประชุมทำสังฆกรรม เว้นแต่ภิกษุใดมีเหตุจำเป็นจะเข้าร่วมประชุมด้วยไม่ได้ เช่นอาพาธ ก็มอบฉันทะคือแสดงความยินยอมให้สงฆ์ทำกิจนั้นๆ ได้, วิธีมอบฉันทะ คือบอกแก่ภิกษุรูปหนึ่งโดยกล่าวว่า “**ฉนฺทํ ทมฺมิ, ฉนฺทํ เม หร, ฉนฺทํ เม อาโรเจหิ**” (ถ้าผู้มอบอ่อนพรรษากว่า เปลี่ยน **หร** เป็น **หรถ** และเปลี่ยน **อาโรเจหิ** เป็น **อาโรเจถ**); เฉพาะในการทำอุโบสถ มีข้อพิเศษว่า ภิกษุที่อาพาธหรือมีกิจจำเป็นจะเข้าร่วมประชุมไม่ได้นั้น นอกจากมอบฉันทะแล้ว พึงมอบปาริสุทธิด้วย (ในสังฆกรรมอื่น ไม่ต้องมอบปาริสุทธิ), วิธีมอบปาริสุทธิ คือมอบแก่ภิกษุรูปหนึ่งควบไปกับฉันทะ โดยมอบปาริสุทธิว่า “**ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธึ เม หร, ปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหิ**” และมอบฉันทะอย่างที่แสดงข้างต้น (ภิกษุใดทำอุโบสถที่วัดอื่นแล้วมายังวัดนั้น ถ้าเธอไม่เข้าร่วมประชุมเพื่อเป็นการให้กายสามัคคี ก็พึงมอบฉันทะอย่างเดียว ไม่ต้องมอบปาริสุทธิ)

ฉันทราคะ ความพอใจติดใคร่, ความชอบใจจนติด, ความอยากที่แรงขึ้นเป็นความติด; ฉันทะ ในที่นี้ หมายถึงอกุศลฉันทะ คือตัณหาฉันทะ ซึ่งในขั้นต้นเมื่อเป็นราคะอย่างอ่อน (ทุพพลราคะ) ก็เรียกแค่ว่าเป็นฉันทะ แต่เมื่อมีกำลังมากขึ้น ก็กลายเป็นฉันทราคะ คือราคะอย่างแรง (พลวราคะ หรือสิเนหะ); ดู *ฉันทะ 1.*

ฉันทัส, ฉันทส ภาษาพระเวท, สันสกฤต; มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้ยกพุทธพจน์เป็นฉันทัส คือภาษาพระเวท หรือภาษาสันสกฤต ความว่า “ไม่พึงยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันทัส (ภาษาสันสกฤต) ภิกษุรูปใดยกขึ้น ต้องอาบัติทุกกฏ, ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ด้วยภาษาของตน” (น ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปตพฺพํ, โย อาโรเปยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส; อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุํ”

(วินย.๗/๑๘๐/๗๐); ดู *สันสกฤต, สกานิรุตติ*

ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรักใคร่ (ข้อ ๑ ในอคติ ๔)

ฉันทารหะ "ผู้ควรแก่ฉันทะ", ภิกษุที่สงฆ์ควรได้รับมอบฉันทะของเธอ คือ เมื่อสงฆ์ครบองค์ประชุมแล้ว ภิกษุใดในสีมานั้นมีสิทธิเข้าร่วมประชุม แต่เธออาพาธหรือติดกิจจำเป็นไม่อาจมาร่วมประชุม ภิกษุนั้นเป็นฉันทารหะ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งพึงรับมอบฉันทะของเธอมาแจ้งแก่สงฆ์ คือแก่ที่ประชุมนั้น); ดู *กัมมปัตตะ*

ฉันนะ อำมาตย์คนสนิทผู้เป็นสหชาติและเป็นสารถีของเจ้าชายสิทธัตถะในวันเสด็จออกบรรพชา ฉันนะตามเสด็จไปด้วย ภายหลังบวชเป็นภิกษุ ถือตัวว่าเป็นคนใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามาแต่เก่าก่อน ใครว่าไม่ฟัง เกิดความบ่อยๆ หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์หายพยศ และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

ฉันมื้อเดียว ข้อความภาษาไทยนี้ ในแง่ธรรมวินัย ยังมีความหมายกำกวม เมื่อจะทำความเข้าใจ พึงแยกเป็น ๒ นัย คือ **๑.** ตามคำบรรยายวิถีชีวิตของพระภิกษุ เช่น ใน*จูฬศีล* ว่า ภิกษุเป็นผู้ "ฉันมื้อเดียว" นี้คือคำแปลจากคำบาลีว่า "เอกภัตติกะ" ซึ่งแปลรักษาศัพท์ว่า "มีภัตเดียว" ตามวัฒนธรรมของชมพูทวีปสมัยนั้น ***ภัต*** หมายถึงอาหารที่จัดเป็นมื้อตามช่วงเวลาของวัน ซึ่งมีมื้อหลัก ๒ มื้อ คือ ***ปาตราสภัต*** (มื้อเช้า) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงเช้าถึงก่อนเที่ยงวัน และ***สายมาสภัต*** (มื้อสาย, สายในภาษาบาลี คือคำเดียวกับสายัณห์) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงหลังเที่ยงวันถึงก่อนอรุณวันใหม่ ตามความหมายนี้ ภิกษุฉันมื้อเดียว (มีภัตเดียว) จึงหมายถึง ฉันอาหารมื้อก่อนเที่ยงวันที่ว่ามานี้ ตรงกับข้อความบาลีที่นำมาให้ครบว่า (เช่น ที.สี.๙/๑๐๓/๘๔) "**เอกภตฺติโก โหติ รตฺตูปรโต วิรโต วิกาลโภชนา**" (แปลว่า: เป็นผู้ฉันมื้อเดียว/มีภัตเดียว งดอาหารค่ำคืน เว้นจากโภชนะนอกเวลา) นี่คือ เมื่อบอกว่าฉันมื้อเดียวแล้ว ก็อาจถามว่ามื้อไหน จึงพูดกันช่วงเวลาใหญ่คือกลางคืนที่ตรงข้ามกับกลางวันออกไปก่อน แล้วก็กำกับท้ายว่า ถึงแม้ในช่วงกลางวันนั้น ก็ไม่ฉันนอกเวลา คือไม่เลยเที่ยงวัน โดยนัยนี้ ภิกษุตามปกติจึงเป็นผู้ฉันภัตเดียวคืออาหารมื้อก่อนเที่ยงวันนี้ และอรรถกถาจึงอธิบายว่า ฉันมื้อเดียวนี้ ถึงจะฉัน ๑๐ ครั้ง เมื่อไม่เลยเที่ยง ก็เป็น***เอกภัตติกะ*** (เช่น ที.อ.๑/๑๐/๗๔) **๒.** ภิกษุที่ตามปกติเป็นเอกภัตติกะฉันมื้อเดียวนี้แหละ เมื่อจะฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปอีก อาจปฏิบัติให้

เคร่งครัด โดยเป็น*เอกาสนิกะ* แปลว่า "ผู้ฉันที่นั่งเดียว" หรือฉันที่อาสนะเดียว หมายความว่า ในวันหนึ่งๆ ก่อนเที่ยงนั้น เมื่อลงนั่งฉันจนเสร็จ ลุกจากที่นั่นแล้ว จะไม่ฉันอีกเลย นี่คือฉันมื้อเดียวในความหมายว่าฉันวันละครั้งเดียว (เป็นทั้งเอกภัตติกะ และเอกาสนิกะ) และถ้าต้องการ จะถือปฏิบัติจริงจังเป็นวัตรเลยก็ได้ เรียกว่าถือ*ธุดงค์* ข้อ "เอกาสนิกังคะ" โดยสมาทานว่า (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๘๕) "**นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ**" (แปลว่า: ข้าพเจ้างดการฉันที่อาสนะต่างๆ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการฉันที่อาสนะเดียวเป็นวัตร) ผู้ที่เป็นเอกาสนิกะอย่างเคร่งที่สุด (เรียกว่าถืออย่างอุกฤษฏ์) เมื่อนั่งลงเข้าที่ ตนมีอาหารเท่าใดก็ตาม พอหย่อนมือลงที่โภชนะจะฉัน ก็ไม่รับอาหารเพิ่มเติมใดๆ อีก จนลุกจากที่ที่เดียว; ดู *เอกภัตติกะ, เอกาสนิกะ; จูฬศีล, ธุดงค์*

ฉัพพรรณรังสี รัศมี ๖ ประการ ซึ่งเปล่งออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า คือ ๑. *นีละ* เขียวเหมือนดอกอัญชัน ๒. *ปีตะ* เหลืองเหมือนหรดาลทอง ๓. *โลหิตะ* แดงเหมือนตะวันอ่อน ๔. *โอทาตะ* ขาวเหมือนแผ่นเงิน ๕. *มัญเชฐ* สีหงสบาทเหมือนดอกเซ่งหรือหงอนไก่ ๖. *ประภัสสร* เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก

ฉาตกภัย ภัยคือความหิว, ภัยอดอยาก, มักมากับภัยแล้ง (ทุพพุฏฐิภัย) หรือภัยข้าวยากหมากแพง (ทุพภิกขภัย)

ฉายา 1. เงา, อาการที่เป็นเงาๆ คือไม่ชัดออกไป, อาการเคลือบแฝง **2.** ชื่อที่พระอุปัชฌายะตั้งให้แก่ผู้ขอบวชเป็นภาษาบาลี เรียกว่า ***ชื่อฉายา*** ที่เรียกเช่นนี้เพราะเดิมเมื่อเสร็จการบวชแล้ว ต้องมีการวัดฉายาคือเงาแดดด้วยการสืบเท้าว่าเงาหดหรือเงาขยายแค่ไหน ชั่วกี่สืบเท้า การวัดเงาด้วยเท้านั้นเป็นมาตรานับเวลา เรียกว่า *บาท* เมื่อวัดแล้วจดเวลาไว้และจดสิ่งอื่นๆ เช่นชื่อพระอุปัชฌายะ พระกรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์ และชื่อผู้อุปสมบท ทั้งภาษาไทยและมคธลงในนั้นด้วย ชื่อใหม่ที่จดลงตอนวัดฉายานั้น จึงเรียกว่า *ชื่อฉายา*

ฉายาปาราชิก "เงาแห่งปาราชิก" คือประพฤติตนในฐานะที่ล่อแหลมต่อปาราชิก อาจเป็นปาราชิกได้ แต่จับไม่ถนัด เรียกว่า *ฉายาปาราชิก* เป็นผู้ที่สงฆ์รังเกียจ

ฉิบหายเสียจากคุณอันใหญ่ ไม่ได้บรรลุโลกุตตรธรรม, หมดโอกาสที่จะบรรลุโลกุตตรธรรม

เฉทนกปาจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ที่ต้องตัดสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติเสียก่อน จึงแสดงอาบัติตก ได้แก่ สิกขาบท

ที่ ๕, ๗, ๘, ๙, ๑๐ แห่งรตนวรรค (ปาจิตตีย์ข้อ ๘๗, ๘๙, ๙๐, ๙๑, ๙๒)

เฉวียง (ในคำว่า "ทำผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า") ซ้าย, ในที่นี้หมายถึง พาดจีวรไว้ที่บ่าซ้าย

ช

ชฎา ผมที่เกล้าเป็นมวยสูงขึ้น, เครื่องประดับสำหรับสวมศีรษะ รูปคล้ายมงกุฎ

ชฎิล นักบวชประเภทหนึ่ง เกล้าผมมุ่นเป็นมวยสูงขึ้น มักถือลัทธิบูชาไฟ บางครั้งจัดเข้าในพวกฤษี

ชฎิลสามพี่น้อง ดู *ชฎิลกัสสปะ*

ชฎิลกัสสปะ กัสสปะสามพี่น้อง คือ อุรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะ คยากัสสปะ ผู้เป็นนักบวชประเภทชฎิล (ฤๅษีกัสสปะสามพี่น้อง)

ชตุกัณณีมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

ชตุเภสัช พืชที่มียางเป็นยา, ยาทำจากยางพืช เช่น มหาหิงคุ์ กำยาน เป็นต้น

ชนกกรรม กรรมที่นำให้เกิด, กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตามที่เป็นตัวแต่งสัตว์ให้เกิด คือชักนำให้ถือปฏิสนธิในภพใหม่ เมื่อสิ้นชีวิตจากภพนี้ (ข้อ ๕ ในกรรม ๑๒)

ชนนี หญิงผู้ให้เกิด, แม่

ชนบท "ถิ่นแดนที่ประชาชนไปถึงมาถึงหรือไปมาถึงกัน" **1.** แว่นแคว้น, ประเทศ **2.** บ้านนอก; ดู ***มหาชนบท, ชมพูทวีป***

ชนมายุกาล เวลาที่ดำรงชีวิตอยู่แต่ปีที่เกิดมา

ชนเมชยะ พระเจ้าแผ่นดินในครั้งโบราณ เคยทำพิธีอัศวเมธ เพื่อประกาศความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ชนวสภสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค สุตตันตปิฎก ว่าด้วยเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารซึ่งสวรรคตไปเกิดเป็นชนวสภยักษ์ มาสำแดงตนแก่พระพุทธเจ้า และพระอานนท์ แล้วเล่าเหตุการณ์ที่พวกเทวดามาประชุมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พากันชื่นชมข่าวดีที่เทวดามีจำนวนเพิ่มขึ้นเพราะคนประพฤติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า

ชมพูทวีป "ทวีปที่กำหนดหมายด้วยต้นหว้า (มีต้นหว้าเป็นเครื่องหมาย) หรือทวีปที่มีต้นหว้าใหญ่ (มหาชมพู) เป็นประธาน", ตามคติโบราณว่า มีสัณฐานคือรูปร่างเหมือนเกวียน, เป็นชื่อครั้งโบราณอันใช้เรียกดินแดนที่กำหนดคร่าวๆ ว่า คือประเทศอินเดียในปัจจุบัน (แต่แท้จริงนั้นชมพูทวีปกว้างใหญ่กว่าอินเดียปัจจุบันมาก เพราะครอบคลุมถึงปากีสถานและอัฟกานิสถาน เป็นต้น ด้วย); ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ประกอบด้วย***มหาชนบท*** คือแว่นแคว้นใหญ่ หรือมหาอาณาจักร ๑๖ เรียงคร่าวๆ จากตะวันออก (แถบบังกลาเทศ) ขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ

(แถบเหนือของอัฟกานิสถาน) คือ อังคะ มคธ กาสี โกศล วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ และกัมโพชะ (กล่าวในพระไตรปิฎก เช่น องฺ.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๗๓); ดู *อินเดีย*

ชมพูพฤกษ์ ต้นหว้า

ชยปริตตคาถา คาถาของชยปริตร, คาถาที่ประกอบขึ้นเป็นชยปริตร; ดูที่ *ชยปริตร*

ชยปริตร "ปริตรแห่งชัยชนะ", ปริตรบทหนึ่ง ประกอบด้วยคาถาที่แต่งขึ้นใหม่ในยุคหลัง โดยนำเอาพุทธพจน์ (สุนกฺขตฺตํ สุมงฺคลํ ฯเปฯ สห สพฺเพหิ ญาติภิ, องฺ.ติก.๒๐/๕๙๕/๓๗๙) มาตั้งเป็นแกน เริ่มต้นว่า "มหาการุณิโก นาโถ" จัดเป็นปริตรบทที่ ๑๒ (บทสุดท้าย) ใน "สิบสองตำนาน"

ชยปริตรนี้ นิยมสวดกันมาก นอกจากใช้สวดรวมในชุดสิบสองตำนาน และพ่วงท้ายเจ็ดตำนานแล้ว ยังตัดเอาบางส่วนไปใช้ต่างหากจากชุด สำหรับสวดในพิธีหรือในโอกาสอื่นด้วย เช่น นำไปสวดต่อจากชยมังคลัฏฐกคาถา (พุทธชัยมงคลคาถา) ในการ**ถวายพรพระ** และจัดเป็นบทเฉพาะสำหรับสวดในกำหนดพิธีพิเศษหรือมงคลฤกษ์ต่างๆ เป็นต้นว่า โกนผมไฟ ตัดจุก วางศิลาฤกษ์ เปิดงาน เปิดร้าน รับพระราชทานปริญญาบัตร เททองหล่อพระ เรียกว่า **เจริญชัยมงคลคาถา**

ชยปริตรที่นำบางส่วนมาใช้นั้น เรียกส่วนที่นำเอามาว่า ***ชยปริตตคาถา*** (คาถาของชยปริตร คือไม่ใช่เต็มทั้งชยปริตร), โดยเฉพาะชยปริตตคาถาส่วนที่นำมาใช้ในการ**เจริญชัยมงคลคาถา** เรียกชื่อเป็นพิเศษว่า ***ชัยมงคลคาถา*** ได้แก่คาถาต่อไปนี้

ชยนฺโต โพธิยา มูเล สกฺยานํ นนฺทิวฑฺฒโน
เอวํ ตฺวํ วิชโย โหหิ ชยสฺสุ ชยมงฺคเล
อปราชิตปลฺลงฺเก สีเส ปถวิโปกฺขเร
อภิเสเก สพฺพพุทฺธานํ อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ ฯ
สุนกฺขตฺตํ สุมงฺคลํ สุปภาตํ สุหุฏฺฐิตํ
สุขโณ สุมุหุตฺโต จ สุยิฏฺฐํ พฺรหฺมจาริสุ
ปทกฺขิณํ กายกมฺมํ วาจากมฺมํ ปทกฺขิณํ
ปทกฺขิณํ มโนกมฺมํ ปณิธี เต ปทกฺขิณา
ปทกฺขิณานิ กตฺวาน ลภนฺตตฺเถ ปทกฺขิเณ ฯ

เมื่อสวดชัยมงคลคาถานี้จบแล้ว ก็ต่อลงท้ายด้วยสัพพมังคลคาถา (มังคลโสตถิคาถา ก็เรียก) คือ "ภวตุ สพฺพมงฺคลํ ฯเปฯ สทา โสตฺถี ภวนฺตุ เต" เป็นอันจบการ**เจริญชัยมงคลคาถา**; ดู *ปริตร, ถวายพรพระ*

ชยมังคลัฏฐกคาถา "คาถาว่าด้วยหมวด ๘ แห่งชัยมงคล" ได้แก่ คาถาอันแสดงมงคลคือชัยชนะของพระพุทธเจ้า ๘ เรื่อง ดังนี้ ๑. ทรงชนะมาร ด้วยพระบารมีธรรมมีทานเป็นต้น ๒. ทรงชนะอาฬวกยักษ์ ด้วยพระขันติ ๓. ทรงชนะช้างนาฬาคีรีที่ตกมัน ด้วยพระเมตตา ๔. ทรงชนะโจรองคุลิมาล ด้วยการดล

ฤทธิ์ ๕. ทรงชนะนางจิญจมาณวิกา ด้วยความสงบเย็นพระทัยเป็นสันติธรรม ๖. ทรงชนะสัจจกนิครนถ์ ด้วยพระปัญญา ๗. ทรงชนะนันโทปนันทนาคราช ด้วยทรงอนุญาตการใช้ฤทธิ์ แก่พระมหาโมคคัลลานะ ๘. ทรงชนะพระพรหมนามว่าพกะ (คนไทยเรียกว่า พกาพรหม) ด้วยพระญาณหยั่งรู้; บางทีเรียกแยกเป็น ชยมังคลอัฏฐกคาถา, พุทธชัยมงคลคาถา ก็เรียก, ชาวบ้านมักเรียกง่ายๆ ว่า คาถาพาหุง (เพราะขึ้นต้นด้วยคำว่า "พาหุํ"), เรียกอย่างเต็มแท้ว่า "พุทธชยมังคลอัฏฐกคาถา"; ดู ***ถวายพรพระ***; เทียบ ***ชัยมงคลคาถา***

ชยเสนะ พระราชบิดาของพระเจ้าสีหหนุ ครองนครกบิลพัสดุ์

ชราธรรม มีความแก่เป็นธรรมดา, มีความแก่เป็นของแน่นอน; ธรรมคือความแก่

ชราภาพ ความแก่, ความชำรุดทรุดโทรม

ชลาพุชะ, ชลามพุชะ สัตว์เกิดในครรภ์ ได้แก่มนุษย์ และสัตว์เดียรัจฉานที่ออกลูกเป็นตัว (ข้อ ๑ ในโยนิ ๔)

ชลาลัย "ที่อยู่ของน้ำ", แม่น้ำ, สระ, ทะเล

ชลาศัย "ที่อยู่ของน้ำ", แม่น้ำ, สระ, ทะเล

ชโลทกวารี น้ำ

ชวนะ "การแล่นไป", "การไปเร็ว", "การสว่างวาบ", ความเร็ว, ความไว; จิต ขณะที่แล่นไปในวิถี ทำหน้าที่รับรู้เสพอารมณ์ ทางทวารทั้งหลาย (ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ) เป็นวิถีจิตในช่วงหรือขั้นตอนที่ทำกรรม (เป็นกุศลชวนะหรืออกุศลชวนะ แต่ถ้าเป็นจิตของพระอรหันต์ ก็ไม่ทำกรรม เป็นกิริยาชวนะ) จึงถือว่าอยู่ในช่วงที่สำคัญ, โดยทั่วไปและอย่างมากที่สุด ปุถุชนในกามภูมิ มีชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ แล้วเกิดตทารมณ์ (ตทาลัมพณะ หรือตทาลัมพนะ ก็เรียก) เป็นวิปากจิตขึ้นมา ๒ ขณะ แล้วก็เกิดเป็นภวังคจิต เรียกกันว่าตกภวังค์ เป็นอันสิ้นสุดวิถีจิต คือสิ้นสุดการรับอารมณ์ไปวิถีหนึ่ง, ที่ว่ามานี้ เป็นกรณีที่รับอารมณ์ที่มีกำลังแรงหรือเด่นชัดมาก (ถ้าเป็นอารมณ์ใหญ่มากทางปัญจทวาร คือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า อติมหันตารมณ์ ถ้าเป็นอารมณ์เด่นชัดทางมโนทวาร เรียกว่า วิภูตารมณ์) แต่ถ้าอารมณ์ที่รับนั้นมีกำลังไม่มากนักหรือไม่เด่นชัด (คือเป็นมหันตารมณ์ทางปัญจทวาร หรือเป็นอวิภูตารมณ์ทางมโนทวาร) พอชวนจิตขณะที่ ๗ ดับไปก็เกิดเป็นภวังคจิตต่อเลย (เรียกว่าตกภวังค์) ไม่มีตทารมณ์เกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้นในทางปัญจทวาร ถ้าอารมณ์ที่กระทบ มีกำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ์) หรืออ่อนกำลังอย่างยิ่ง (เป็นอติปริตตารมณ์) วิถีจิตจะเกิดขึ้นน้อยขณะ แล้วเกิดเป็น

ภวังคจิต (ตกภวังค์) โดยไม่มีชวนจิตเกิดขึ้นเลย, ที่ว่ามานั้น เป็นการพูดทั่วไป ยังมีข้อพิเศษหลายอย่าง เช่น ในกามภูมินี้แหละ ในกรณีที่อารมณ์อ่อนกำลัง ชวนจิตเกิดแค่ ๖ ขณะก็มี ในเวลาจะสิ้นชีวิต ชวนจิตเกิดเพียง ๕ ขณะ ในเวลาเป็นลม สลบ ง่วงจัด เมาสุรา เป็นต้น หรือกรณีมีปสาทวัตถุอ่อนกำลังยิ่งอย่างทารกในครรภ์หรือเพิ่งเกิด ชวนจิตเกิดขึ้นเพียง ๔-๕ ขณะ ส่วนในภูมิที่สูงขึ้นไป เช่น ในการบรรลุฌานแต่ละขั้นครั้งแรก ในการทำกิจแห่งอภิญญา ในการสำเร็จกิจแห่งมรรค และในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ ชวนจิตเกิดขึ้นขณะเดียว (แต่ในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ ชวนจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ) สำหรับผู้ชำนาญในฌาน ชวนจิต (อัปปนาชวนะ) จะเกิดดับต่อเนื่องไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น อาจจะตลอดทั้งวัน ไม่มีกำหนดจำนวนขณะ (เป็นอัปปนาวิถีตลอดเวลาที่ฌานจิตยังสืบต่อติดเนื่องกันไป) จนกว่าจะเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมา สันตติของฌานจิตก็ขาดตอน เรียกว่าตกภวังค์ คือออกจากฌาน; คำว่า "ชวนะ" นี้ ใช้หมายถึงจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์ในวิถี ก็ได้ หมายถึงการทำหน้าที่ของจิตในการรับอารมณ์นั้น ก็ได้ ถ้าต้องการความหมายให้จำเพาะชัดลงไป ก็เติมคำกำกับลงไปว่า "ชวนจิต" หรือ "ชวนกิจ" ตามลำดับ; ดู ***วิถีจิต***

ชะตา เวลาที่ถือกำเนิดของคนและสิ่งที่สำคัญ

ชักสื่อ นำถ้อยคำหรือข่าวสารของชายและหญิง จากฝ่ายหนึ่งไปบอกอีกฝ่ายหนึ่ง หรือจากทั้งสองฝ่ายให้รู้ถึงกัน เพื่อให้เขาสำเร็จความประสงค์ในทางเมถุน (สังฆาทิเสส สิกขาบทที่ ๕)

ชั่งเกียจ ตราชั่งที่ไม่ซื่อตรง ทำไว้เอาเปรียบผู้อื่น

ชังเฆยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเติมลงไปบนจีวรตรงที่ถูกแข้ง, นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน*วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าขัณฑ์ๆ ถัดออกมาจากขัณฑ์กลางทั้ง ๒ ข้าง ชื่อชังเฆยยกะ เพราะอัฑฒมณฑลของ ๒ ขัณฑ์นั้น อยู่ที่แข้งในเวลาห่ม; ดู ***จีวร***

ชัชวาล รุ่งเรือง, สว่าง, โพลงขึ้น

ชัยมงคล มงคลคือชัยชนะ, ความชนะที่เป็นมงคล

ชัยมงคลคาถา คาถาเพื่อชัยมงคล, คาถาว่าด้วยมงคลคือชัยชนะ, หมายถึงชยปริตตคาถาท่อนที่ว่า "ชยนฺโต โพธิยา มูเล ฯเปฯ ลภนฺตตฺเถ ปทกฺขิเณ" ซึ่งใช้ในการ**เจริญชัยมงคลคาถา**; พึงสังเกต

ว่า *ชัยมงคลคาถา* นี้ ต่างหากจาก*พุทธชัยมงคลคาถา* ซึ่งหมายถึงชยมังคลัฏฐกคาถา ที่มักเรียกกันว่า คาถาพาหุง; ดู *ชยปริตร, ชยมังคลัฏฐกคาถา*

ชาคริยานุโยค การประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ คือ ความเพียรพยายามปฏิบัติธรรม ไม่เห็นแก่นอน ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตไม่ให้มีนิวรณ์ (ข้อ ๓ ในอปัณณกปฏิปทา)

ชาดก, ชาตกะ "เครื่องเล่าเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเกิดมาแล้ว", ชื่อคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันเล่าเรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้า เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งกำลังทรงบำเพ็ญบารมี มีจำนวนทั้งหมดตามตัวเลขถ้วนที่กล่าวในอรรถกถาทั้งหลายว่า ๕๕๐ ชาดก (นับตรงเลขว่า ๕๔๗ ชาดก แต่คนไทยมักพูดตัดเลขแค่หลักร้อยว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ), จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๐ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๒๗ และ ๒๘)

เนื่องจากชาดกทั้งหมดในพระไตรปิฎก เป็นคาถาล้วนๆ (เว้นชาดกหนึ่งที่เป็นความร้อยแก้ว คือกุณาลชาดก) และโดยมากเป็นเพียงคำกล่าวโต้ตอบกันของบุคคลในเรื่อง พร้อมทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสรุปหรือแสดงคติธรรม อันเรียกว่าอภิสัมพุทธคาถาเท่านั้น ไม่ได้เล่าเรื่องโดยละเอียด ผู้อ่านเข้าใจได้ยาก จึงมีอรรถกถาขึ้นมาช่วยอธิบาย เรียกว่า "ชาตกัฏฐกถา" (เรียกให้ง่ายว่าอรรถกถาชาดก) ซึ่งขยายความออกไปมาก จัดเป็นเล่มหนังสือฉบับบาลีอักษรไทยรวม ๑๐ เล่ม เรื่องชาดกที่เรียนและเล่ากันทั่วไป ก็คือเล่าตามชาตกัฏฐกถานี้ แต่นักศึกษาพึงรู้จักแยกระหว่างส่วนที่มีในพระไตรปิฎก กับส่วนที่เป็นอรรถกถา; ดู *อภิสัมพุทธคาถา*

ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์ชาดก (ชาตกะ) แห่งขุททกนิกาย, รวมอยู่ในชุดที่มีชื่อเฉพาะว่า *ปรมัตถโชติกา*; ดู *ชาดก, ปรมัตถโชติกา, อรรถกถา, โปราณัฏฐกถา*

ชาตปฐพี [ชา-ตะ-ปะ-ถะ-พี] ดินเกิดเอง, ปฐพีแท้ คือมีดินร่วนล้วน มีดินเหนียวล้วน หรือมีของอื่น เช่นหินกรวด กระเบื้อง แร่ และทรายน้อย มีดินร่วน ดินเหนียวมาก ดินนี้ประสงค์เอาที่ยังไม่ได้เผาไฟ กองดินร่วนก็ดี กองดินเหนียวก็ดี มีฝนตกรดเกิน ๔ เดือนมาแล้ว นับเข้าในปฐพีแท้

ชาตสระ [ชา-ตะ-สะ] สระเกิดเอง, ที่น้ำขังอันเป็นเองตามธรรมชาติ เช่น บึง, หนอง, ทะเลสาบ ฯลฯ

ชาติ การเกิด, ชนิด, พวก, เหล่า, ปวงชนแห่งประเทศเดียวกัน

ชาติปุกกุสะ พวกปุกกุสะ เป็นคนชั้นต่ำพวกหนึ่งในระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์ มีอาชีพคอยเก็บกวาดขยะดอกไม้ตามสถานที่บูชา

ชาติสงสาร ความท่องเที่ยวไปด้วยความเกิด, การเวียนตายเวียนเกิด

ชาติสุททะ พวกสุททะ, คนพวกวรรณะศูทร เป็นคนชั้นต่ำในชมพูทวีป; ดู *ศูทร*

ชานุมณฑล เข่า, บริเวณเข่า, ช่วงเข่า

ชาวปาจีน คำเรียกภิกษุชาววัชชีบุตรอีกชื่อหนึ่ง หมายถึงอยู่ด้านทิศตะวันออก, ชาวเมืองตะวันออก

ชำระ ในคำว่า "ชำระพระไตรปิฎก" คือ รักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หมดจดจากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดยกำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสนออกไป และทำให้มองเห็นของเดิมแท้ชัดเจนตรงตามที่รวบรวมไว้แต่ต้น, เป็นงานส่วนสำคัญของการสังคายนา; ดู *สังคายนา*

ชิวหา ลิ้น

ชิวหาวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น, รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ขึ้น, การรู้รส (ข้อ ๔ ในวิญญาณ ๖)

ชิวหาสัมผัส อาการที่ลิ้น รส และชิวหาวิญญาณประจวบกัน

ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะชิวหาสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ ลิ้น รส และชิวหาวิญญาณประจวบกัน

ชี นักบวช, หญิงถือบวช, อุบาสิกาที่นุ่งขาวห่มขาวโกนผมโกนคิ้ว ถือศีล

ชีต้น พระสงฆ์ที่คุ้นเคยใกล้ชิดกับครอบครัวหรือตระกูล ซึ่งเขาเคารพนับถือเป็นอาจารย์เป็นที่ปรึกษา เรียกอย่างคำบาลีว่า *กุลุปกะ, กุลูปกะ* หรือ *กุลุปก์*; ดู *กุลุปกะ*

ชีเปลือย นักบวชจำพวกหนึ่ง ถือเพศเปลือยกาย

ชีพ ชีวิต, ความเป็นอยู่

ชีวก ชื่อหมอใหญ่ผู้เชี่ยวชาญในการรักษาและมีชื่อเสียงมากในครั้งพุทธกาล เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้าพิมพิสาร และพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายให้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าด้วย, ชื่อเต็มว่า *ชีวกโกมารภัจจ์*

หมอชีวกเกิดที่เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นบุตรของนางคณิกา (หญิงงามเมือง) ชื่อว่าสาลวดี แต่ไม่รู้จักมารดาบิดาของตน เพราะเมื่อนางสาลวดีมีครรภ์ เกรงค่าตัวจะตก จึงเก็บตัวอยู่ ครั้นคลอดแล้วก็ให้คนรับใช้เอาทารกไปทิ้งที่กองขยะ แต่พอดีเมื่อถึงเวลาเช้าตรู่ เจ้าชายอภัย โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร จะไปเข้าเฝ้า เสด็จผ่านไปเห็นการุมล้อมทารกอยู่ เมื่อทรงทราบว่าเป็นทารกและยังมีชีวิตอยู่ จึงได้โปรด

ให้นำไปให้นางนมเลี้ยงไว้ในวัง ในขณะที่ทรงทราบว่าเป็นทารก เจ้าชายอภัยได้ตรัสถามว่าเด็กยังมีชีวิตอยู่ (หรือยังเป็นอยู่) หรือไม่ และทรงได้รับคำตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ (***ชีวติ*** = ยังเป็นอยู่ หรือยังมีชีวิตอยู่) ทารกนั้นจึงได้ชื่อว่า ***ชีวก*** (ผู้ยังเป็น) และเพราะเหตุที่เป็นผู้อันเจ้าชายเลี้ยงจึงได้มีสร้อยนามว่า ***โกมารภัจจ์*** (ผู้อันพระราชกุมารเลี้ยง)

ครั้นชีวกเจริญวัยขึ้น พอจะทราบว่าตนเป็นเด็กกำพร้า ก็คิดแสวงหาศิลปวิทยาไว้เลี้ยงตัว จึงได้เดินทางไปศึกษาวิชาแพทย์กับอาจารย์แพทย์ทิศาปาโมกข์ที่เมืองตักสิลา ศึกษาอยู่ ๗ ปี อยากทราบว่าเมื่อใดจะเรียนจบ อาจารย์ให้ถือเสียมไปตรวจดูทั่วบริเวณ ๑ โยชน์รอบเมืองตักสิลา เพื่อหาสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยา ชีวกหาไม่พบ กลับมาบอกอาจารย์ อาจารย์ว่าสำเร็จการศึกษามีวิชาพอเลี้ยงชีพแล้ว และมอบเสบียงเดินทางให้เล็กน้อย ชีวกเดินทางกลับยังพระนครราชคฤห์ เมื่อเสบียงหมดในระหว่างทาง ได้แวะหาเสบียงที่เมืองสาเกต โดยไปอาสารักษาภรรยาเศรษฐีเมืองนั้นซึ่งเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี ไม่มีใครรักษาหาย ภรรยาเศรษฐีหายโรคแล้ว ให้รางวัลมากมาย หมอชีวกได้เงินมา ๑๖,๐๐๐ กษาปณ์ พร้อมด้วยทาสทาสีและรถม้า เดินทางกลับถึงพระนครราชคฤห์ นำเงินและของรางวัลทั้งหมดไปถวายเจ้าชายอภัยเป็นค่าปฏิการคุณที่ได้ทรงเลี้ยงตนมา เจ้าชายอภัยโปรดให้หมอชีวกเก็บรางวัลนั้นไว้เป็นของตนเอง ไม่ทรงรับเอา และโปรดให้หมอชีวกสร้างบ้านอยู่ในวังของพระองค์ ต่อมาไม่นาน เจ้าชายอภัยนำหมอชีวกไปรักษาโรคริดสีดวงงอกแด่พระเจ้าพิมพิสาร จอมชนแห่งมคธทรงหายประชวรแล้ว จะพระราชทานเครื่องประดับของสตรีชาววัง ๕๐๐ นางให้เป็นรางวัล หมอชีวกไม่รับ ขอให้ทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้หมอชีวกเป็นแพทย์ประจำพระองค์ ประจำฝ่ายในทั้งหมด และประจำพระภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หมอชีวกได้รักษาโรคร้ายสำคัญหลายครั้ง เช่น ผ่าตัดรักษาโรคในสมองของเศรษฐีเมืองราชคฤห์ ผ่าตัดเนื้องอกในลำไส้ของบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี รักษาโรคผอมเหลืองแด่พระเจ้าจัณฑปัชโชตแห่งกรุงอุชเชนี และถวายการรักษาแด่พระพุทธเจ้าในคราวที่พระบาทห้อพระโลหิตเนื่องจากเศษหินจากก้อนศิลาที่พระเทวทัตกลิ้งลงมาจากภูเขาเพื่อหมายปลงพระชนม์ชีพ

หมอชีวกได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน และด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้า

ปรารถนาจะไปเฝ้าวันละ ๒–๓ ครั้ง เห็นว่าพระเวฬุวันไกลเกินไป จึงสร้างวัดถวายในอัมพวันคือสวนมะม่วงของตน เรียกกันว่า *ชีวกัมพวัน* (อัมพวันของหมอชีวก) เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเริ่มน้อมพระทัยมาทางศาสนา หมอชีวกก็เป็นผู้แนะนำให้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า

ด้วยเหตุที่หมอชีวกเป็นแพทย์ประจำคณะสงฆ์และเป็นผู้มีศรัทธาเอาใจใส่เกื้อกูลพระสงฆ์มาก จึงเป็นเหตุให้มีคนมาบวชเพื่ออาศัยวัดเป็นที่รักษาตัวจำนวนมาก จนหมอชีวกต้องทูลเสนอพระพุทธเจ้าให้ทรงบัญญัติข้อห้ามมิให้รับบวชคนเจ็บป่วยด้วยโรคบางชนิด นอกจากนั้น หมอชีวกได้กราบทูลเสนอให้ทรงอนุญาตที่จงกรมและเรือนไฟ เพื่อเป็นที่บริหารกายช่วยรักษาสุขภาพของภิกษุทั้งหลาย หมอชีวกได้รับพระดำรัสยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้เลื่อมใสในบุคคล

ชีวกโกมารภัจจ์ “ผู้ที่พระราชกุมารเลี้ยงชื่อชีวก”; ดู *ชีวก*

ชีวิต ความเป็นอยู่

ชีวิตสมสีสี ผู้สิ้นกิเลสพร้อมกับสิ้นชีวิต, ผู้ได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วก็ดับจิตพอดี

ชีวิตักษัย การสิ้นชีวิต, ตาย

ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่เป็นใหญ่ในการตามรักษาสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมด้วย) ดุจน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว เป็นต้น มี ๒ ฝ่ายคือ ๑. ชีวิตินทรีย์ที่เป็นชีวิตรูป เป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๑๓) เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงเหล่ากรรมชรูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) บางทีเรียก ***รูปชีวิตินทรีย์*** ๒. ชีวิตินทรีย์ที่เป็นเจตสิกเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๖) เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงนามธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย บางทีเรียก ***อรูปชีวิตินทรีย์*** หรือ ***นามชีวิตินทรีย์***

ชีโว ผู้เป็น, ดวงชีพ ตรงกับ ***อาตมัน*** หรือ *อัตตา* ของลัทธิพราหมณ์

ชุณหปักข์, ชุณหปักษ์ “ฝ่ายขาว, ฝ่ายสว่าง” หมายถึง ข้างขึ้น; *ศุกลปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *กัณหปักษ์* หรือ *กาฬปักษ์*

ชุมนุมเทวดา กล่าวคำเชิญชวนเทวดาให้มาชุมนุมกันเพื่อฟังธรรม ในโอกาสที่พระสงฆ์สวดพระปริตร, เรียกเต็มว่า “บทขัดชุมนุมเทวดา” หมายถึงบทสวดที่โบราณาจารย์ประพันธ์ขึ้น สำหรับให้บุคคลหนึ่ง (ธรรมเนียมบัดนี้ ให้ภิกษุรูปที่นั่งอันดับ ๓) สวดนำ (เรียกว่า “ขัดนำ”) ก่อนที่พระสงฆ์จะเริ่มสวดพระปริตร มีข้อความเป็นคำเชิญชวนเทวดาทั่วทั้งหมดให้มาฟังธรรมอันมีในบาลีภาษิตแห่งพระปริตรที่จะสวดต่อไปนั้น ดังคำ

ลงท้ายว่า "ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา" (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี้เป็นเวลาที่จะฟังธรรม) ดังนี้:

ก) *สำหรับ* เจ็ดตำนาน

"สรชฺชํ สเสนํ สพนฺธุํ นรินฺทํ,
ปริตฺตานุภาโว สทา รกฺขตูติ.
ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทนฺตา,
อวิกฺขิตฺตจิตฺตา ปริตฺตํ ภณนฺตุ.
สคฺเค กาเม จ รูเป คิริสิขรตเฏ จนฺตลิกฺเข วิมาเน,
ทีเป รฏฺเฐ จ คาเม ตรุวนคหเน เคหวตฺถุมฺหิ เขตฺเต,
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลถลวิสเม ยกฺขคนฺธพฺพนาคา,
ติฏฺฐนฺตา สนฺติเก ยํ มุนิวรวจนํ สาธโว เม สุณนฺตุ.
ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา,
ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา,
ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา."

มีธรรมเนียมว่า ถ้าเป็นพระราชพิธีและสวดมนต์ในพระราชฐาน ให้ขึ้นต้นบทขัดตั้งแต่ **"สรชฺชํ สเสนํ** ..." ถ้าเป็นงานพิธีอื่น ให้เริ่มที่ **"ผริตฺวาน เมตฺตํ** ...

ข) *สำหรับ* สิบสองตำนาน (มีเพิ่ม ๑ คาถา)

"สรชฺชํ สเสนํ สพนฺธุํ นรินฺทํ,
ปริตฺตานุภาโว สทา รกฺขตูติ.
ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทนฺตา,
อวิกฺขิตฺตจิตฺตา ปริตฺตํ ภณนฺตุ.
สมนฺตา จกฺกวาเฬสุ อตฺราคจฺฉนฺตุ เทวตา
สทฺธมฺมํ มุนิราชสฺส สุณนฺตุ สคฺคโมกฺขทํ.
สคฺเค กาเม จ รูเป คิริสิขรตเฏ จนฺตลิกฺเข วิมาเน,
ทีเป รฏฺเฐ จ คาเม ตรุวนคหเน เคหวตฺถุมฺหิ เขตฺเต,
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลถลวิสเม ยกฺขคนฺธพฺพนาคา,
ติฏฺฐนฺตา สนฺติเก ยํ มุนิวรวจนํ สาธโว เม สุณนฺตุ.
ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา,
ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา,
ธมฺมสฺสวนกาโล อยมฺภทนฺตา."

มีระเบียบว่า ถ้าชุมนุมเทวดาแล้ว ท้ายสวดมนต์ ต้องสวดเทวตาอุยฺโยชนคาถา (คาถาส่งเทวดากลับ คือบท "ทุกฺขปฺปตฺตา ...") จบแล้ว นิยมเติมบท "สพฺเพ พุทฺธา พลปฺปตฺตา..." ด้วย จากนั้นก็สวด "ภวตุ สพฺพมงฺคลํ ..." และ "นกฺขตฺตยกฺขภูตานํ ..." (แต่ถ้าสวดในพิธีวันเดียว เช้าหรือเพลที่มีการถวายภัตตาหาร พอจบคาถาส่งเทวดา และ "สพฺเพ พุทฺธา..." ก็ต่อด้วยถวายพรพระ ตั้งแต่ "อิติปิ โส..." ไปเลย) แต่ถ้าไม่ชุมนุมเทวดา ก็ไม่ต้องสวดคาถาส่งเทวดากลับ; ดู *ปริตร, ถวายพรพระ*

ชูงวง ในประโยคว่า "เราจักไม่ชูงวงเข้าไปสู่ตระกูล" ถือตัว

เชฏฺฐ-, เชยฺฐ- พี่

เชฏฺฐา, เชยฺฐา พี่ชาย

เชฏฺฐภคินี พี่สาวคนโต

เชฏฺฐมาส เดือน ๗

เชตวัน "สวนเจ้าเชต" ชื่อวัดสำคัญซึ่งอนาถบิณฑิกเศรษฐีสร้างถวายแด่พระพุทธเจ้า อุทิศสงฆ์จากจาตุรทิศ ที่เมืองสาวัตถี เมืองหลวงของแคว้นโกศล (คงจะสร้างในพรรษาที่ ๓ แห่งพุทธกิจ) โดย

ซื้อที่ดินอุทยานของเจ้าเชต (เชตราชกุมาร) ด้วยวิธีเอาเกวียนขนเงินเหรียญมาปูให้เต็มพื้นที่ (เรื่องมาใน วินย.๗/๒๕๖/๑๐๙) ตามเรื่องว่า เมื่อหมู่เกวียนขนเงินมาเที่ยวแรก เงินเหรียญปูยังไม่เต็มพื้นที่ขาดอยู่ตรงที่ใกล้ซุ้มประตูหน่อยเดียว ขณะที่อนาถบิณฑิกคหบดีสั่งคนให้ไปขนเงินมาอีก เจ้าเชตเกิดความซาบซึ้งในศรัทธาของท่านอนาถบิณฑิก จึงขอมีส่วนร่วมในการสร้างวัดด้วย โดยขอให้ที่ตรงนั้นเป็นส่วนที่ตนถวาย ซึ่งอนาถบิณฑิกคหบดีก็ยินยอม เจ้าเชตจึงสร้างซุ้มประตูวัดขึ้นตรงที่นั้น, เชตวัน อนาถบิณฑิการามนี้ เป็นวัดที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด รวมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา คือ (อาจจะครั้งแรกในพรรษาที่ ๓) พรรษาที่ ๑๔ และในช่วงพรรษาที่ ๒๑–๔๔ ซึ่งประทับสลับไปมาระหว่างวัดพระเชตวัน กับวัดบุพพารามของวิสาขามหาอุบาสิกา, ด้วยเหตุนี้ การทรงแสดงธรรม และทรงบัญญัติวินัย จึงเกิดขึ้นที่วัดพระเชตวันนี้มาก โดยเฉพาะสิกขาบทของภิกษุณี ทรงบัญญัติที่วัดพระเชตวันแทบทั้งนั้น; ดู *อนาถบิณฑิก, คันธกุฎี, มหาคันธกุฎี*

เชาวน์ ความนึกคิดที่แล่นไป, ความเร็วของปัญญาหรือความคิด, ไหวพริบ

เชื่อดายไป เชื่อเรื่อยไป, เชื่อดะไปโดยไม่นึกถึงเหตุผล

ซ

ซัดไปประหาร ฆ่าหรือทำร้ายโดยยิงด้วยศรหรือด้วยปืน พุ่งด้วยหอก ขว้างด้วยศิลา เป็นต้น

ณ

ฌาน การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก; **ฌาน ๔** คือ ๑. ***ปฐมฌาน*** มีองค์ ๕ (วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ***๒. ทุติยฌาน*** มีองค์ ๓ (ปีติ สุข เอกัคคตา) ***๓. ตติยฌาน*** มีองค์ ๒ (สุข เอกัคคตา) ***๔. จตุตถฌาน*** มีองค์ ๒ (อุเบกขา เอกัคคตา); **ฌาน ๕** ก็เหมือนอย่าง ฌาน ๔ นั่นเอง แต่ตามแบบอภิธรรม ท่านซอยละเอียดออกไป โดยเพิ่มข้อ ๒ แทรกเข้ามา คือ ***๑. ปฐมฌาน*** มีองค์ ๕ (วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ***๒. ทุติยฌาน*** มีองค์ ๔ (วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ข้อ ๓, ๔, ๕ ตรงกับ ข้อ ๒, ๓, ๔ ในฌาน ๔ ตามลำดับ; ดู ***จตุกกัชฌาน, ปัญจกัชฌาน***

ฌาน ๒ ฌานนั้น ตามปกติเป็นเรื่องของสมถะ ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก แต่ในบางกรณีมีการนำมาใช้แสดงความหมายด้านวิปัสสนาด้วย โดยแปลว่า เพ่งพินิจ หรือคิดพิจารณา จนถึงเผากิเลสเผาอวิชชา ญาณก็เป็นฌาน *(ดู ขุ.ปฏิ.๓๑/๔๘๓/๓๖๘)* ดังที่ในอรรถกถาบางแห่งแบ่งเป็น **ฌาน ๒** คือ ***๑. อารัมมณูปนิชฌาน*** การเพ่งอารมณ์ ตามแบบสมถะ ได้แก่ฌานสมาบัตินั่นเอง ***๒. ลักขณูปนิชฌาน*** การเพ่งพินิจลักษณะ ตามแบบวิปัสสนา ได้แก่พิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ คือวิปัสสนานั่นเอง, จนกระทั่งแม้แต่มรรคผล ก็เรียกว่าฌานได้ เพราะแปลว่าเผากิเลสบ้าง เพ่งลักษณะที่เป็นสุญญตาของนิพพานบ้าง *(ดู องฺ.อ.๑/๕๓๖; ปฏิสํ.อ.๒๒๑; สงฺคณี อ.๒๗๓)*

ฌานปัญจกนัย ฌานแบบที่จัดเป็นหมวด ๕ คือเป็น ***ฌาน ๕***, บางทีเรียกว่าแบบอภิธรรม, มักเรียกว่า “ปัญจกัชฌาน”; ดู ***ฌาน ๕***

ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ปรีชากำหนดรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว และการออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ตามความเป็นจริง (ข้อ ๗ ในทศพลญาณ)

ฌาปนกิจ กิจเผาศพ, การเผาศพ

ญ

ญัตติ คำเผดียงสงฆ์, การประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน, วาจานัด, คำแจ้งหรือตั้งเรื่องเพื่อให้ที่ประชุมพิจารณา ตกลง วินิจฉัย หรือดำเนินการ; ถ้าเป็นเรื่องที่ต้องตัดสินหรือวินิจฉัย ญัตติก็จะตามมาด้วยการประกาศขอมติ เรียกว่า อนุสาวนา, ญัตติ และอนุสาวนา เป็นกรรมวาจา; ดู *กรรมวาจา, อนุสาวนา*

ญัตติกรรม กรรมอันกระทำด้วยตั้งญัตติ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือประกาศให้สงฆ์ทราบ เพื่อทำกิจร่วมกัน เรียกว่าเผดียงสงฆ์อย่างเดียว ไม่ต้องขอมติ เช่น อุโบสถ และ ปวารณา เป็นต้น

ญัตติจตุตถกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สี่ ได้แก่สังฆกรรมที่สำคัญ มีการอุปสมบทเป็นต้น ซึ่งเมื่อตั้งญัตติแล้ว ต้องสวดอนุสาวนา คำประกาศขอมติ ถึง ๓ หน เพื่อสงฆ์คือที่ชุมนุมนั้นจะได้มีเวลาพิจารณาหลายเที่ยว ว่าจะอนุมัติหรือไม่

ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม ได้แก่วิธีอุปสมบทที่พระสงฆ์เป็นผู้กระทำอย่างที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน โดยภิกษุประชุมครบองค์กำหนด ในเขตชุมนุมซึ่งเรียกว่าสีมา กล่าววาจาประกาศเรื่องความที่จะรับคนนั้นเข้าหมู่ และได้รับความยินยอมของภิกษุทั้งปวงผู้เข้าประชุมเป็นสงฆ์นั้น; พระ*ราธะ*เป็นบุคคลแรกที่ได้รับอุปสมบทอย่างนี้

ญัตติทุติยกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สอง หรือกรรมมีวาจาครบ ๒ ทั้งญัตติ, กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา และการมอบให้ผ้ากฐิน เป็นต้น

ญาณ ความรู้, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้; ญาณ ๓ หมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *อตีตังสญาณ* ญาณในส่วนอดีต ๒. *อนาคตังสญาณ* ญาณในส่วนอนาคต ๓. *ปัจจุปปันนังสญาณ* ญาณในส่วนปัจจุบัน; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *สัจจญาณ* หยั่งรู้อริยสัจจ์แต่ละอย่าง ๒. *กิจจญาณ* หยั่งรู้กิจในอริยสัจจ์ ๓. *กตญาณ* หยั่งรู้กิจอันได้ทำแล้วในอริยสัจจ์; *อีกหมวดหนึ่ง* ได้แก่ *วิชชา ๓*

ญาณ ๑๖ ญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน ๑๖ อย่าง, ญาณ ๑๖ นี้ มิใช่เป็นหมวดธรรมที่มาครบชุดในพระบาลีเดิมโดยตรง แต่พระอาจารย์ปางก่อนได้ประมวลจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ และวิสุทธิมัคค์ แล้ว

สอนสืบกันมา บางทีเรียกให้เป็นชื่อชุดเลียนคำบาลีว่า "**โสฬสญาณ**" หรือเรียกกึ่งไทยว่า "ญาณโสฬส", ทั้งนี้ ท่านตั้ง**วิปัสสนาญาณ ๙** เป็นหลักอยู่ตรงกลาง แล้วเติมญาณขั้นต้นๆ ที่ยังไม่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ เพิ่มเข้าก่อนข้างหน้า และเติมญาณขั้นสูงที่เลยวิปัสสนาญาณไปแล้ว เข้ามาต่อท้ายด้วย ให้เห็นกระบวนการปฏิบัติตลอดแต่ต้นจนจบ จึงเป็นความปรารถนาดีที่เกื้อกูลแก่การศึกษาไม่น้อย, **ญาณ ๑๖** นั้น ดังนี้ (ในที่นี้ จัดแยกให้เห็นเป็น ๓ ช่วง เพื่อความสะดวกในการศึกษา) คือ

ก) ***ก่อนวิปัสสนาญาณ:*** *๑. **นามรูปปริจเฉทญาณ*** ญาณกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริคคหญาณ หรือสังขารปริจเฉทญาณ ก็เรียก) ***๒. (นามรูป)ปัจจัยปริคคหญาณ*** ญาณกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป (บางทีเรียก กังขาวิตรณญาณ หรือธัมมัฏฐิติญาณ) ***๓. สัมมสนญาณ*** ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์

ข) ***วิปัสสนาญาณ ๙:*** *๔. **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ*** ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ***๕. ภังคานุปัสสนาญาณ*** ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา *๖. **ภยตูปัฏฐานญาณ*** ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ***๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ*** ญาณคำนึงเห็นโทษ *๘. **นิพพิทานุปัสสนาญาณ*** ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย *๙. **มุญจิตุกัมยตาญาณ*** ญาณหยั่งรู้อันให้ใคร่จะพ้นไปเสีย *๑๐. **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ*** ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง ***๑๑. สังขารุเปกขาญาณ*** ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ***๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ*** ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์

ค) ***เหนือวิปัสสนาญาณ:*** *๑๓. โคตรภูญาณ* ญาณครอบโคตร คือหัวต่อที่ข้ามพ้นภาวะปุถุชน *๑๔. มัคคญาณ* ญาณในอริยมรรค *๑๕. ผลญาณ* ญาณในอริยผล ***๑๖. ปัจจเวกขณญาณ*** ญาณที่พิจารณาทบทวน

อนึ่ง คัมภีร์*อภิธัมมัตถสังคหะ* ถือต่างจากที่กล่าวมานี้บ้าง โดยจัดญาณที่ ๓ (สัมมสนญาณ) เป็นวิปัสสนาญาณด้วย จึงเป็น***วิปัสสนาญาณ ๑๐*** อีกทั้งเรียกชื่อญาณหลายข้อให้สั้นลง เป็น ๔.อุทยัพพยญาณ ๕.ภังคญาณ ๖.ภยญาณ ๗.อาทีนวญาณ ๘.นิพพิทาญาณ ๑๐.ปฏิสังขาญาณ ๑๒.อนุโลมญาณ (นอกนั้นเหมือนกัน) ทั้งนี้ พึงทราบเพื่อไม่สับสน

มีข้อพึงทราบพิเศษว่า เมื่อผู้ปฏิบัติก้าวหน้ามาจนเกิดวิปัสสนาญาณข้อแรก คือ***อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ*** ชื่อว่าได้ **ตรุณวิปัสสนา** (วิปัสสนาอ่อนๆ) และในตอนนี้ วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้น ชวน

ให้สำคัญผิดว่าถึงจุดหมาย แต่เมื่อรู้เท่าทัน กำหนดแยกได้ว่าอะไรเป็นทางอะไรมิใช่ทาง ก็จะผ่านพ้นไปได้ อุทยัพพยญาณนั้นก็จะพัฒนาเป็นมัคคามัคคญาณ เข้าถึงวิสุทธิคือความบริสุทธิ์ที่สำคัญขั้นหนึ่ง เรียกว่า *มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ* (วิสุทธิข้อที่ ๕), อุทยัพพยญาณที่ก้าวมาถึงตอนนี้ คือเป็นวิปัสสนาญาณที่เดินถูกทาง ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสมาได้แล้ว ได้ชื่อว่าเป็น**พลววิปัสสนา** (วิปัสสนาที่มีกำลัง หรือแข็งกล้า) ซึ่งจะเดินหน้าพัฒนาเป็นวิปัสสนาญาณที่สูงขึ้นต่อๆ ไป

บางทีท่านกล่าวถึง**ตรุณวิปัสสนา** และ**พลววิปัสสนา** โดยแยกเป็นช่วงซึ่งกำหนดด้วยญาณต่างๆ คือ ระบุว่า (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ สังขารปริจเฉทญาณ กังขาวิตรณญาณ สัมมสนญาณ และมัคคามัคคญาณ เป็น**ตรุณวิปัสสนา** และ (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ ภยตูปัฏฐานญาณ อาทีนวญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ เป็น**พลววิปัสสนา**

ในญาณ ๑๖ นี้ ข้อ ๑๔ และ ๑๕ (มัคคญาณ และผลญาณ) เท่านั้น เป็นโลกุตตรญาณ อีก ๑๔ อย่างนอกนั้น เป็นโลกิยญาณ; ดู *วิปัสสนาญาณ ๙, วิสุทธิ ๗*

ญาณจริต คนที่มีพื้นนิสัยหนักในความรู้ มักใช้ความคิด พึงส่งเสริมด้วย แนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (เป็นอีกชื่อหนึ่งของพุทธิจริต)

ญาณทัศนะ, ญาณทัสสนะ การเห็นกล่าวคือการหยั่งรู้, การเห็นที่เป็นญาณหรือเห็นด้วยญาณ อย่างต่ำสุด หมายถึงวิปัสสนาญาณ นอกนั้นในที่หลายแห่งหมายถึง ทิพพจักขุญาณ บ้าง มรรคญาณ บ้าง และในบางกรณี หมายถึงผลญาณ บ้าง ปัจจเวกขณญาณ บ้าง สัพพัญญุตญาณ บ้าง ก็มี ทั้งนี้สุดแต่ข้อความแวดล้อมในที่นั้นๆ

ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัศนะ ได้แก่ญาณในอริยมรรค ๔; ดู *วิสุทธิ*

ญาณวิปปยุต ปราศจากญาณ, ไม่ประกอบด้วยปัญญา, ปราศจากปรีชาหยั่งรู้, ขาดความรู้

ญาณสังวร สำรวมด้วยญาณ (ข้อ ๓ ในสังวร ๕)

ญาตปริญญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือกำหนดรู้สิ่งนั้นๆ ตามลักษณะที่เป็นสภาวะของมันเอง พอให้แยกออกจากสิ่งอื่นๆ ได้ เช่น รู้ว่า นี้คือเวทนา เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปริญญา ๓)

ญาตัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระญาติ, ทรงประพฤติ

ประโยชน์แก่พระประยูรญาติ เช่น ทรงอนุญาตให้พระญาติที่เป็นเดียรถีย์เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ต้องอยู่ติตถิยปริวาส ๔ เดือนก่อน เหมือนเดียรถีย์อื่น และเสด็จไปห้ามพระญาติที่วิวาทกันด้วยเรื่องน้ำ เป็นต้น; ดู *พุทธจริยา*

ญาติ พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, ผู้ร่วมสายโลหิตกันทางบิดาหรือมารดา, ในฎีกาวินัย ท่านนับ ๗ ชั้น ทั้งข้างบนและข้างล่าง แต่ตามปกติจะไม่พบมากหลายชั้นอย่างนั้น ปัจจุบันท่านให้นับญาติ ๗ ชั้น หรือ ๗ ชั่วคน คือ นับทางมารดาก็ดี ทางบิดาก็ดี ชั้นตนเองเป็น ๑ ข้างบน ๓ (ถึงทวด) ข้างล่าง ๓ (ถึงเหลน), เขยและสะใภ้ ไม่นับเป็นญาติ

ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ, ช่วยเหลือเกื้อกูลญาติ, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นทุนสำหรับการช่วยเหลือเกื้อกูลญาติพี่น้อง, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันในด้านการสงเคราะห์ญาติ (ข้อ ๑ ในพลี ๕ อย่างแห่งโภคอาทิยะ ๕)

ญาติสาโลหิต พี่น้องร่วมสายโลหิต (*ญาติ* = พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, *สาโลหิต* = ผู้ร่วมสายเลือดคือญาติที่สืบสกุลมาโดยตรง)

ญายะ, ญายธรรม ความถูกต้องชอบธรรม, ความยุติธรรม, สิ่งที่สมเหตุผล, ทางที่ถูก, วิธีการที่ถูกต้อง, ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หมายถึง อริยอัฏฐังคิกมรรค, ภาวะอันจะลุถึงได้ด้วยข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ *นิพพาน*

ญายปฏิปนฺโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติถูกทาง หรือปฏิบัติเป็นธรรม คือปฏิบัติปฏิปทาที่จะให้เกิดความรู้ หรือปฏิบัติเพื่อได้ความรู้ธรรม ปฏิบัติเพื่อออกจากทุกข์ อีกนัยหนึ่งว่า ปฏิบัติมุ่งธรรมเป็นใหญ่ ถือความถูกต้องเป็นประมาณ (ข้อ ๓ ในสังฆคุณ ๙)

ไญยธรรม ธรรมอันควรรู้, สิ่งที่ควรรู้ควรเข้าใจ; *เญยธรรม* ก็เขียน

ฎ

ฎีกา 1. (ฏีกา) ปกรณ์ที่พระอาจารย์ในภายหลัง แต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติมอรรถกถา; ดู *อรรถกถา* **2.** หนังสือนิมนต์พระสงฆ์ **3.** ใบบอกบุญเรี่ยไร

ฐ

ฐานะ เหตุ, อย่าง, ประการ, ที่ตั้ง, ตำแหน่ง, โอกาส, ความเป็นไปได้

ฐานาฐานญาณ ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือสิ่งที่เป็นไปได้ เช่นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น และอฐานะ คือสิ่งที่เป็นไปไม่ได้เช่น ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น (ข้อ ๑ ในทสพลญาณ ๑๐)

ฐานานุกรม ลำดับตำแหน่งยศที่พระภิกษุผู้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แล้ว มีอำนาจตั้งให้แก่พระภิกษุชั้นผู้น้อยตามทำเนียบ เช่น พระปลัด พระสมุห์ พระใบฎีกา เป็นต้น

ฐานานุรูป สมควรแก่ตำแหน่ง, สมควรแก่เหตุที่จะเป็นได้

ด

ด้น เย็บผ้าให้ติดกันเป็นตะเข็บโดยฝีเข็ม

ดวงตาเห็นธรรม แปลจากคำว่า *ธรรมจักษุ* หมายถึงความรู้เห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา; ดู *ธรรมจักษุ*

ดับไม่มีเชื้อเหลือ ดับหมด คือดับทั้งกิเลสทั้งขันธ์ (= *อนุปาทิเสสนิพาน*)

ดาบส ผู้บำเพ็ญตบะ, ผู้เผากิเลส

ดาวเคราะห์ ดู *ดาวพระเคราะห์*

ดาวดึงส์ สวรรค์ชั้นที่ ๒ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น มีจอมเทพผู้ปกครองชื่อท้าวสักกะ ซึ่งโดยทั่วไปเรียกกันว่าพระอินทร์, อรรถกถาอธิบายความหมายของ “ดาวดึงส์” ว่า คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้ทำบุญร่วมกันได้อุบัติ” (จำนวน ๓๓ บาลีว่า เตตฺตึส, เขียนตามรูปสันสกฤต เป็น **ตรัยตรึงศ์** หรือเพี้ยนเป็น **ไตรตรึงษ์** ซึ่งในภาษาไทยก็ใช้เป็นคำเรียกดาวดึงส์นี้ด้วย) ดังมีตำนานว่า ครั้งหนึ่ง ที่มจลคาม ในมคธรัฐ มีนักทำบุญบำเพ็ญประโยชน์คณะหนึ่งจำนวน ๓๓ คน นำโดยมฆมาณพ ได้ร่วมกันทำบุญต่างๆ เช่น ทำถนน สร้างสะพาน ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคนเดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวนชาวบ้านตั้งอยู่ในศีล และทำความดีทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ตัวมฆมาณพเองยังรักษาข้อปฏิบัติพิเศษที่เรียกว่า *วัตรบท ๗* อีกด้วย ครั้นตายไป ทั้ง ๓๓ คน ก็ได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่าดาวดึงส์นี้ โดยมฆมาณพได้เป็นท้าวสักกะ คือพระอินทร์ ดังที่พระอินทร์นั้นมีพระนามหนึ่งว่า “มฆวา” (ในภาษาไทยเขียน มฆวัน มัฆวา หรือมัฆวาน); ดู *วัตรบท ๗*

ดาวนักษัตร ดาว, ดาวฤกษ์, มี ๒๗ หมู่ คือ ๑. *อัศวินี* (ดาวม้า) มี ๗ ดวง
๒. *ภรณี* (ดาวก้อนเส้า) มี ๓ ดวง
๓. *กฤติกา* (ดาวลูกไก่) มี ๘ ดวง
๔. *โรหิณี* (ดาวคางหมู) มี ๗ ดวง
๕. *มฤคศิระ* (ดาวหัวเนื้อ) มี ๓ ดวง
๖. *อารทรา* (ดาวตาสำเภา) มี ๑ ดวง
๗. *ปุนัพสุ* (ดาวสำเภาทอง) มี ๓ ดวง
๘. *บุษยะ* (ดาวสมอสำเภา) มี ๕ ดวง
๙. *อาศเลษา* (ดาวเรือน) มี ๕ ดวง
๑๐. *มฆา* (ดาวงูผู้) มี ๕ ดวง
๑๑. *บุรพผลคุณี* (ดาวงูเมีย) มี ๒ ดวง
๑๒. *อุตรผลคุณี* (ดาวเพดาน) มี ๒ ดวง
๑๓. *หัสตะ* (ดาวศอกคู้) มี ๕ ดวง
๑๔. *จิตรา* (ดาวตาจระเข้) มี ๑ ดวง
๑๕. *สวาติ* (ดาวช้างพัง) มี ๕ ดวง
๑๖. *วิศาขา* (ดาวคันฉัตร) มี ๕ ดวง

๑๗. อนุราธา (ดาวประจำฉัตร) มี ๔ ดวง *๑๘. เชษฐา* (ดาวช้างใหญ่) มี ๑๔ ดวง *๑๙. มูลา* (ดาวช้างน้อย) มี ๙ ดวง *๒๐. บุรพาษาฒ* (ดาวสัปคับช้าง) มี ๓ ดวง *๒๑. อุตราษาฒ* (ดาวแตรงอน) มี ๕ ดวง *๒๒. ศรวณะ* (ดาวหลักชัย) มี ๓ ดวง *๒๓. ธนิษฐา* (ดาวไซ) มี ๔ ดวง *๒๔. ศตภิษัช* (ดาวพิมพ์ทอง) มี ๔ ดวง *๒๕. บุรพภัทรบท* (ดาวหัวเนื้อทราย) มี ๒ ดวง *๒๖. อุตรภัทรบท* (ดาวไม้เท้า) มี ๒ ดวง *๒๗. เรวดี* (ดาวปลาตะเพียน) มี ๑๖ ดวง

ดาวพระเคราะห์ ในทางโหราศาสตร์ หมายถึงดาวทั้ง ๙ ที่เรียกว่า *นพเคราะห์* คืออาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ เสาร์ พฤหัสบดี ราหู ศุกร์ เกตุ; แต่ในทางดาราศาสตร์เรียก *ดาวเคราะห์* หมายถึงดาวที่ไม่มีแสงสว่างในตัวเอง ต้องได้รับแสงสว่างจากดวงอาทิตย์และเป็นบริวารโคจรรอบดวงอาทิตย์มี ๙ ดวง คือ พุธ ศุกร์ โลก อังคาร พฤหัสบดี เสาร์ มฤตยู (ยูเรนัส) เกตุหรือพระสมุทร (เนปจูน) พระยม (พลูโต)

ดาวฤกษ์ ดู *ดาวนักษัตร*

ดำริ คิด, ตริตรอง

ดำริชอบ ดำริออกจากกาม ดำริในอันไม่พยาบาท ดำริในอันไม่เบียดเบียน; ดู *สัมมาสังกัปปะ*

ดำฤษณา ความอยาก, ความดิ้นรน, ความปรารถนา, ความเสน่หา (แผลงมาจากคำสันสกฤตว่า *ตฤษณา* ตรงกับคำที่มาจากบาลีว่า *ตัณหา*)

ดิถี วันตามจันทรคติ ใช้ว่า ค่ำหนึ่ง สองค่ำ เป็นต้น

ดิถีเพ็ญ ดิถีมีพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ดิรัจฉาน สัตว์ที่(มีลำตัวทอด)ขวางไป (ไม่ตั้งตรงขึ้นข้างบน), สัตว์ในโลกนี้ที่มีรูปกายปรากฏ นอกจากมนุษย์; ในภาษาบาลี นิยมเรียกว่า "ติรจฺฉานคต"; ในพุทธบัญญัติที่มิให้อุปสมบทดิรัจฉาน *(วินย.๔/๑๒๗/๑๗๖)* อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงสัตว์อื่นจากมนุษย์ ทุกอย่าง แม้กระทั่งท้าวสักกเทวราชคือพระอินทร์ *(วินย.อ.๓/๙๖)*; *เดียรัจฉาน* ก็ใช้

ดิรัจฉานกถา ดู *ติรัจฉานกถา*

ดิรัจฉานวิชา ในความหมายสำหรับภิกษุ คือ ความรู้ที่ขวางต่อทางพระนิพพาน เช่น รู้ในการทำเสน่ห์ รู้เวทมนตร์ที่จะทำให้คนถึงวิบัติ เป็นหมอผี หมอดู หมองู หมอยา ทำพิธีบวงสรวง บนบาน แก้บน เป็นต้น เมื่อเรียนหรือใช้ปฏิบัติ ตนเองก็หลงเพลินหมกมุ่น และส่วนมากทำให้ผู้คนลุ่มหลงงมงาย ไม่เป็นอันปฏิบัติกิจหน้าที่หรือประกอบการตามเหตุผล โดยเฉพาะตัวพระภิกษุก็จะขวางกั้นขัดถ่วงตนเองให้ไม่มีกำลังและเวลาที่จะบำเพ็ญสมณธรรม, การงดเว้นจากการเลี้ยงชีพ

ด้วยดิรัจฉานวิชา เป็นศีลของพระภิกษุตามหลักมหาศีล (ที.สี.๙/ ๑๙–๒๕/๑๑–๑๕), ศีลนี้สำเร็จด้วยการปฏิบัติตามสิกขาบทในพระวินัยปิฎกข้อที่กำหนดแก่ภิกษุทั้งหลาย มิให้เรียน มิให้สอนดิรัจฉานวิชา (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑) และแก่ภิกษุณีทั้งหลายเช่นเดียวกัน (วินย.๓/๓๒๒/๑๗๗; ๓๒๕/๑๗๘); ดู ***จูฬมัชฌิมมหาศีล***

ดุษณีภาพ ความเป็นผู้นิ่ง

ดุสิต สวรรค์ชั้นที่ ๔ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น มีท้าวสันดุสิตเทวราชปกครอง สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ก่อนจุติลงมาสู่มนุษยโลกและตรัสรู้ในพระชาติสุดท้าย

ดูกร, ดูก่อน คำเอ่ยเรียกให้เตรียมตัวฟังความที่จะพูดต่อไป, “แน่ะ” หรือ “ดูรา” ก็ใช้บ้าง

เดน ของเศษของเหลือที่ไม่ต้องการ, ของเหลืออันเกินจากที่ต้องการ; “เดน” ตามที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน มีความหมายไม่สู้ตรงกับที่ใช้ในทางพระวินัยอย่างน้อย ในภาษาไทย มักใช้แต่ในแง่ที่พ่วงมากับความรู้สึกเชิงว่าต่ำทรามหรือน่ารังเกียจ, “เดน” ที่ใช้กันมาในทางพระวินัย พึงแยกว่าเป็นคำแปลของคำบาลี ๒ อย่าง คือ **๑.** ตรงกับคำบาลีว่า “วิฆาส” หรือ “อุจฺฉิฏฺฐ” หมายถึงของเศษของเหลือจากที่กินที่ใช้ เช่น ภิกษุพบเนื้อเดนที่สัตว์กิน (สีหวิฆาส-เดนราชสีห์กิน, พยัคฆวิฆาส-เดนเสือโคร่งกิน, โกกวิฆาส-เดนสุนัขป่ากิน เป็นต้น) จะให้อนุปสัมบันต้มย่างทอดแกงแล้วฉัน ก็ได้ ไม่เป็นอาบัติ (วินย.๑/๑๓๗/๑๐๙), มีสิกขาบทห้ามภิกษุณี มิให้เท หรือสั่งให้เทอุจจาระ ปัสสาวะ หยากเยื่อ หรือของเป็นเดน ออกไปนอกฝาหรือนอกกำแพง (วินย.๓/๑๗๕/๑๐๖, และ ๓/๑๗๘/๑๐๘ มิให้เทของเหล่านี้ลงไปบนพืชพันธุ์ของสดเขียวที่ชาวบ้านปลูกไว้, ทั้งนี้ ภิกษุก็ต้องปฏิบัติตามด้วยเช่นกัน), มีสิกขาบทห้ามภิกษุมิให้เอาเศษอาหาร ก้าง หรือน้ำเดนใส่บาตรออกไปทิ้ง แต่ให้ใช้กระโถน (วินย.๗/๕๔/๒๒; และตาม วินย.๒/๘๕๖/๕๕๗ ซึ่งมิให้ภิกษุเทน้ำล้างบาตร ที่ยังมีเมล็ดข้าวลงในละแวกบ้าน หนังสือ*วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า “ของเป็นเดนก็เหมือนกัน”) **๒.** ตรงกับคำบาลีว่า “อติริตฺต” ซึ่งมีรากศัพท์เดียวกับอติเรก หรืออดิเรก แปลว่า ส่วนเกิน เหลือเฟือ เกินใช้ หรือเกินต้องการ หมายถึงของเหลือซึ่งเกินจากที่ต้องการ เช่นในคำ “คิลานาติริตฺต” ที่แปลว่า “เดนภิกษุไข้” ก็คือ ของเกินฉันหรือเกินความต้องการของพระอาพาธ ทั้งนี้ พึงเข้าใจตามความในพระบาลี ดังเรื่องว่า ภิกษุทั้งหลายนำบิณฑบาตอันประณีตไปถวายพวกภิกษุอาพาธ ภิกษุอาพาธฉันไม่ได้ดังใจประสงค์ ภิกษุทั้ง

หลายจึงทิ้งบิณฑบาตเหล่านั้นเสีย พระผู้มีพระภาคทรงสดับเสียงนกการ้องเซ็งแซ่ จึงรับสั่งถามพระอานนท์ เมื่อทรงทราบความตามที่พระอานนท์กราบทูลแล้ว ได้ทรงอนุญาตให้ฉันอาหารอันเป็นเดน (อติริตต์) ของภิกษุอาพาธและของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธได้ แต่ (สำหรับอย่างหลัง) พึงทำให้เป็นเดน โดยบอกว่า “ทั้งหมดนั่น พอแล้ว” และทรงบัญญัติสิกขาบทว่า (วินย.๒/๕๐๐/๓๒๘) “ภิกษุใดฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว เคี้ยวก็ดี ฉันก็ดี ซึ่งของเคี้ยวก็ดี ซึ่งของฉันก็ดี อันมิใช่เดน เป็นปาจิตตีย์”, ที่ว่า **เดน** หรือ **เกินฉัน** ก็คือ ๒ อย่าง ได้แก่ เดนของภิกษุอาพาธ และเดนของภิกษุไม่อาพาธ ดังกล่าวแล้ว แต่เดนชนิดหลังคืออติริตต์ของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธนั้นจะต้องทำให้ถูกต้องใน ๗ ประการ คือ ได้ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประเคนแล้ว, ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถบาส, เธอฉันแล้วจึงทำ, เธอฉันเสร็จห้ามภัตแล้ว ยังมิได้ลุกจากอาสนะ ก็ทำ, และเธอกล่าวว่า “ทั้งหมดนั่น พอแล้ว”, บางทีท่านตัดเป็น ๕ ข้อ คือ ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประเคนแล้ว, (เธอฉันเสร็จ ห้ามภัตแล้ว ยังไม่ลุกจากอาสนะ) ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถบาส, และกล่าวว่า “ทั้งหมดนั่น พอแล้ว”

เดาะ (ในคำว่า “การเดาะกฐิน”) เสียหาย คือกฐินใช้ไม่ได้ หมดประโยชน์ หมดอานิสงส์ ออกมาจากคำว่า *อุพฺภาโร, อุทฺธาโร* แปลว่า “ยกขึ้น หรือรื้อ” เข้ากับศัพท์ *กฐิน* แปลว่า “รื้อไม้สะดึง” คือหมดโอกาสได้ประโยชน์จากกฐิน

เดียงสา รู้ความควรและไม่ควร, รู้ความเป็นไปบริบูรณ์แล้ว, เข้าใจความ

เดียรฉาน, เดียรัจฉาน ดู *ดิรัจฉาน*

เดียรถีย์ นักบวชนอกพระพุทธศาสนา

เดือน ดวงจันทร์, ส่วนของปี คือปีหนึ่งมี ๑๒ เดือนบ้าง ๑๓ เดือนบ้าง (อย่างจันทรคติ); การที่นับเวลาเป็นเดือนและเรียกเวลาที่นับนั้นว่าเดือน ก็เพราะกำหนดเอาข้างขึ้นข้างแรมของเดือน คือดวงจันทร์เป็นหลักมาตั้งแต่เดิม; ดูชื่อเดือนที่ *มาตรา* (มาตราเวลา)

โดยชอบ ในประโยคว่า “เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ” ความตรัสรู้นั้นชอบ ถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์ ให้สำเร็จประโยชน์แก่พระองค์เองและผู้อื่น

ได้รับสมมติ ได้รับมติเห็นชอบร่วมกันของที่ประชุมสงฆ์ตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่หรือทำกิจที่สงฆ์มอบหมาย อย่างใดอย่างหนึ่ง

ต

ตจะ หนัง

ตจปัญจกกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีหนังเป็นที่คำรบห้า กรรมฐานอันบัณฑิตกำหนดด้วยอาการมีหนังเป็นที่ ๕ เป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่ท่านสอนให้พิจารณาส่วนของร่างกาย ๕ อย่างคือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง โดยความเป็นของปฏิกูล หรือโดยความเป็นสภาวะอย่างหนึ่งๆ ตามที่มันเป็นของมัน ไม่เอาใจเข้าไปผูกพันแล้วคิดวาดภาพใฝ่ฝันตามอำนาจกิเลส พจนานุกรมเขียน *ตจปัญจกกรรมฐาน* เรียกอีกอย่างว่า *มูลกัมมัฏฐาน* (กรรมฐานเบื้องต้น)

ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ ละปีติเสียได้ คงอยู่แต่สุข กับ เอกัคคตา

ตถตา ความเป็นอย่างนั้น, ความเป็นเช่นนั้น, ภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของมันอย่างนั้นเอง คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย (มิใช่เป็นไปตามความอ้อนวอนปรารถนา หรือการดลบันดาลของใครๆ) เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกกฎ *ปฏิจจสมุปบาท* หรือ *อิทัปปัจจยตา*

ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกหรือตรัสถึงพระองค์เอง แปลได้ความหมาย ๘ อย่าง คือ ๑. *พระผู้เสด็จมาแล้วอย่างนั้น* คือ เสด็จมาทรงบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกเป็นต้น เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อย่างไรก็อย่างนั้น ๒. *พระผู้เสด็จไปแล้วอย่างนั้น* คือทรงทำลายอวิชชาสละปวงกิเลสเสด็จไปเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อย่างไรก็อย่างนั้น ๓. *พระผู้เสด็จมาถึงตถลักษณะ* คือ ทรงมีพระญาณหยั่งรู้เข้าถึงลักษณะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายหรือของธรรมทุกอย่าง ๔. *พระผู้ตรัสรู้ตถธรรมตามที่มันเป็น* คือ ตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ หรือปฏิจจสมุปบาทอันเป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน ๕. *พระผู้ทรงเห็นอย่างนั้น* คือ ทรงรู้เท่าทันสรรพอารมณ์ที่ปรากฏแก่หมู่สัตว์ทั้งเทพและมนุษย์ ซึ่งสัตวโลกตลอดถึงเทพถึงพรหมได้ประสบและพากันแสวงหา ทรงเข้าใจสภาพที่แท้จริง ๖. *พระผู้ตรัสอย่างนั้น* (หรือมีพระวาจาที่แท้จริง) คือ พระดำรัสทั้งปวงนับแต่ตรัสรู้จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ล้วนเป็นสิ่งแท้จริงถูกต้อง ไม่เป็นอย่างอื่น ๗. *พระผู้ทำอย่างนั้น* คือ ตรัสอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด ตรัสอย่างนั้น ๘. *พระผู้เป็นเจ้า (อภิภู)* คือ ทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งเหนือกว่า

สรรพสัตว์ตลอดถึงพระพรหมที่สูงสุด เป็นผู้เห็นถ่องแท้ ทรงอำนาจ เป็นราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นเทพแห่งเทพ เป็นอินทร์เหนือพระอินทร์ เป็นพรหมเหนือประดาพรหม ไม่มีใครจะอาจวัดหรือจะทัดเทียมพระองค์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

ตถาคตโพธิสัทธา ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต (ผูกเป็นศัพท์ขึ้นจากความบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธึ”); ดู *สัทธา*

ตทังคนิพพาน “นิพพานด้วยองค์นั้น”, นิพพานด้วยองค์ธรรมจำเพาะ เช่น มองเห็นขันธ์ ๕ โดยไตรลักษณ์แล้วหายทุกข์ร้อน ใจสงบสบายมีความสุขอยู่ตลอดชั่วคราวนั้นๆ, นิพพานเฉพาะกรณี

ตทังคปหาน “การละด้วยองค์นั้น”, การละกิเลสด้วยองค์ธรรมที่จำเพาะกันนั้น คือละกิเลสด้วยองค์ธรรมจำเพาะที่เป็นคู่ปรับกัน แปลง่ายๆ ว่า “การละกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ” เช่น ละโกรธด้วยเมตตา (แปลกันมาว่า “การละกิเลสได้ชั่วคราว”)

ตทังควิมุตติ “พ้นด้วยองค์นั้นๆ” หมายความว่า พ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรมตรงข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตาหายโกรธ เกิดสังเวช หายกำหนัด เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราว และเป็นโลกิยวิมุตติ; ดู *วิมุตติ*

ตทารมณ์, ตทารัมมณะ ดู *วิถีจิต*

ตทาลัมพณะ, ตทาลัมพนะ ดู *วิถีจิต*

ต้นโพธิ์ ดู *โพธิ*

ตบะ **1.** ความเพียรเครื่องเผาผลาญกิเลส, การบำเพ็ญเพียรเพื่อกำจัดกิเลส **2.** พิธีข่มกิเลสโดยการทรมานตัวของนักบวชบางพวกในสมัยพุทธกาล

ตปุสสะ พ่อค้าที่มาจากอุกกลชนบทคู่กับภัลลิกะ พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวสัตตุผง ข้าวสัตตุก้อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ที่เรียกว่า *เทฺววาจิก*

ตโปทาราม สวนซึ่งอยู่ใกล้บ่อน้ำพุร้อนชื่อตโปทา ใกล้พระนครราชคฤห์ เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

ตระกูลอันมั่งคั่ง จะตั้งอยู่นานไม่ได้เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. ไม่แสวงหาพัสดุที่หายแล้ว ๒. ไม่บูรณะพัสดุที่คร่ำคร่า ๓. ไม่รู้จักประมาณในการบริโภคสมบัติ ๔. ตั้งสตรีหรือบุรุษทุศีล ให้เป็นแม่บ้านพ่อเรือน

ตระบัด ยืมของเขาไปแล้วเอาเสีย เช่น ขอยืมของไปใช้แล้วไม่ส่งคืน กู้หนี้ไป

แล้วไม่ส่งต้นทุนและดอกเบี้ย

ตระหนี่ เหนียว, เหนียวแน่น, ไม่อยากให้ง่ายๆ, ขี้เหนียว (มัจฉริยะ)

ตรัยตรึงศ์ "สามสิบสาม", สวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู *ดาวดึงส์*

ตรัสรู้ รู้แจ้ง หมายถึงรู้อริยสัจจ์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค อย่างแจ้งชัด ถึงได้บรรลุมรรคผล

ใน "ปฐมสมโพธิกถา" พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (ทรงชำระเสร็จใน พ.ศ. ๒๓๘๘) ทรงใช้คำว่า "ตรัสรู้" แก่พระอรหันต์ทั้งปวง เช่น "เหตุผลในการกราบทูลให้แสดงธรรม คือ บุคคลผู้พร้อมตรัสรู้ตามมีอยู่ หากไม่ตรัสธรรมพวกเขาก็ย่อมเสียโอกาส" และทรงใช้แก่การบรรลุมรรคผลทุกระดับ ตั้งแต่เป็นโสดาบัน เช่นว่า "อันว่าพระธรรมาภิสมัยคือตรัสรู้มรรคผลก็บังเกิดแก่สัตว์ ๘๔ โกฏิเป็นประมาณ" และ "เบื้องว่าบุคคลตรัสรู้ซึ่งองค์พระอริยมรรคทั้ง ๘ ประการนี้แล้ว ก็จะได้ซึ่งโสดาปัตติผล"

ในหนังสือ พระปฐมสมโพธิ แบบธรรมยุต ที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงรจนาในช่วง พ.ศ. ๒๔๑๙-๒๔๔๕ ซึ่งพิมพ์เป็นแบบเรียนนักธรรมในธรรมสมบัติ เป็นหมวดที่ ๑ ตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ใช้คำว่า "ตรัสรู้" แก่พระอรหันตสาวกทั่วไป เช่น "เราผู้พระศาสดาและท่านทั้งหลายผู้สาวกได้ตามตรัสรู้แล้ว" และ "ท่านทั้งหลายผู้สาวก อันได้ตรัสรู้จบซึ่งศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ นั้นแล้ว"

ตัวอย่างที่ยกมานี้ แสดงว่าในสมัยก่อน ท่านใช้คำว่า "ตรัสรู้" แก่ผู้บรรลุมรรคผลทั่วทั้งหมด โดยคงถือว่าการรู้ของผู้บรรลุมรรคผล มิใช่เป็นการรู้สามัญอย่างปุถุชน

ตามพจนานุกรมของทางการในปัจจุบัน แสดงความหมายของ "ตรัสรู้" ว่า "รู้แจ้ง (ใช้เฉพาะพระพุทธเจ้า)" ซึ่งผู้อ่านมักเข้าใจว่าเฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ถ้าถือความหมายว่าใช้เฉพาะพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ ประเภท คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอนุพุทธเจ้า ก็พอไปกันได้กับความหมายที่ได้แสดงมา (บัดนี้ตามปกติไม่ใช้คำว่า "พระอนุพุทธเจ้า" จะเรียกแค่ว่า "พระอนุพุทธ" แต่ถ้าพิจารณาตามหนังสือเก่าที่ยังใช้เป็นแบบเรียนนักธรรมในบัดนี้ อย่างธรรมสมบัติ (หมวดที่ ๒ สังคีติกถา) ซึ่งใช้คำว่า "พระอรหันต์เจ้า" ทั่วไปหมด ถ้าใช้คำว่า "พระอนุพุทธเจ้า" ก็เป็นความสอดคล้องกัน)

ตรีทศ ดู *ไตรทศ*

ตรีทิพ ดู *ไตรทิพ*

ตรุณวิปัสสนา วิปัสสนาอย่างอ่อน; ดู *ญาณ ๑๖, วิปัสสนูปกิเลส*

ตรุษ เทศกาลสิ้นปี; ดู *ตรุษสงกรานต์*

ตรุษสงกรานต์ เทศกาลสิ้นปีเก่าขึ้นปีใหม่ของไทย ตามประเพณีโบราณ เป็นคราวเสร็จการเก็บเกี่ยว ย่างเข้าฤดูร้อน

น่าสังเกตว่า วันตรุษ คือสิ้นปี ถือตามจันทรคติ ตรงกับวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ แต่วันสงกรานต์ คือขึ้นปีใหม่ถือตามสุริยคติ ได้แก่วันที่ ๑๓ เมษายน

เทศกาลตรุษยังมีถือกันอยู่เพียงในบางท้องที่ และตามปกติทำกัน ๓ วัน ตั้งแต่วันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๔ ถึงขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๕

เมื่อแยกวันสิ้นปีเก่า กับวันขึ้นปีใหม่ออกห่างกัน ประชาชนก็มีช่วงเวลาสำหรับทำบุญ และเล่นสนุกสนานรื่นเริงหรือเที่ยวเตร่พักผ่อน ติดต่อกันหลายวัน จึงอาจฉลองกันตั้งแต่วันตรุษ ไปจนถึงวันเปลี่ยนศักราชใหม่ในวันสงกรานต์; ดู *สงกรานต์*

ต้อง ถูก, ถึง, ประสบ (ในคำว่า “ต้องอาบัติ” คือ ถึงความละเมิด หรือมีความผิดสถานนั้นๆ คล้ายในคำว่า ต้องหา ต้องขัง ต้องโทษ ต้องคดี)

ต่อตาม พูดเกี่ยงราคาในเรื่องซื้อขาย, พูดเกี่ยงผลประโยชน์ในการทำความตกลงกัน

ต่อหนังสือค่ำ เรียนหนังสือโดยวิธีที่อาจารย์บอกปากเปล่าให้โดยตรงเป็นรายตัว ซึ่งเน้นการจำให้แม่นให้ตรงเป็นฐาน อันสืบมาแต่ยุคที่ยังไม่ได้ใช้หนังสือ โดยอาจารย์สอนให้ว่าทีละคำหรือทีละวรรคทีละตอน ศิษย์ก็ว่าตามว่าซ้ำๆ จนจำได้ แล้วอาจารย์อธิบายและตอบคำซักถามให้เข้าใจให้ชัด หรืออาจารย์กำหนดให้นำไปท่อง แล้วมาว่าให้อาจารย์ฟัง เมื่อศิษย์จำได้และเข้าใจแม่นยำแล้ว อาจารย์ก็สอนหรือให้รับส่วนที่กำหนดใหม่ไปท่องเพิ่มต่อไปทุกๆ วัน วันละมากหรือน้อยแล้วแต่ความสามารถของศิษย์ นี่เรียกว่า *ต่อหนังสือ* และมักต่อในเวลาค่ำ จึงเรียกว่า *ต่อหนังสือค่ำ*

ตะเบ็งมาน เป็นชื่อวิธีห่มผ้าของหญิงอย่างหนึ่ง คือ เอาผ้าโอบหลังสอดรักแร้สองข้างออกมาข้างหน้า ชักชายไขว้กันขึ้นพาดบ่าปกลงไปเหน็บไว้ที่ผ้าโอบหลัง

ตะโพน เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีหนังสองหน้า ตรงกลางป่อง ริม ๒ ข้างสอบลง

ตักกะ เปรียง; ดู *เบญจโครส*

ตักบาตรเทโว ดู *เทโวโรหณะ*

ตักสิลา, ตักศิลา ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นคันธาระ ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป ตักสิลามีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาล เคยรุ่งเรือง

ด้วยศิลปวิทยาต่างๆ เป็นสถานที่มีชื่อเสียงที่สุดในการศึกษายุคโบราณ เรียกกันว่า เป็นเมืองมหาวิทยาลัย สันนิษฐานว่า บัดนี้คือบริเวณซากโบราณสถาน ในเขตแคว้นปัญจาบ ของประเทศปากี-สถาน อยู่ห่างออกไปประมาณ ๒๗ กม. ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของราวัล-ปินดิ (Rawalpindi) เมืองหลวงเก่า และห่างจากอิสลามะบาด (Islamabad) เมืองหลวงปัจจุบัน ไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๒๓ กม.

ตักสิลาเป็นราชธานีที่มั่งคั่งรุ่งเรืองสืบต่อกันมาหลายศตวรรษ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ มีเรื่องราวเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ตักสิลาเป็นศูนย์กลางการศึกษา มีสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์สั่งสอนศิลปวิทยาต่างๆ แก่ศิษย์ซึ่งเดินทางมาเล่าเรียนจากทุกถิ่นในชมพูทวีป แต่ในยุคก่อนพุทธกาลชนวรรณะสูงเท่านั้นจึงมีสิทธิเข้าเรียนได้ บุคคลสำคัญและมีชื่อเสียงหลายท่านในสมัยพุทธกาลสำเร็จการศึกษาจากนครตักสิลา เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล เจ้ามหาลิจฉวี พันธุลเสนาบดี หมอชีวกโกมารภัจ และองคุลิมาล เป็นต้น ต่อมาภายหลังพุทธกาลตักสิลาได้ถูกพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชกษัตริย์กรีกยึดครอง มีหนังสือที่คนชาติกรีกกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีของเมืองตักสิลา เช่นว่า ประชาชนชาวตักสิลา ถ้าเป็นคนยากจนไม่สามารถจะปลูกฝังธิดาให้มีเหย้าเรือนตามประเพณีได้ ก็นำธิดาไปขายที่ตลาด โดยเป่าสังข์ตีกลองเป็นอาณัติสัญญาณ ประชาชนก็พากันมาล้อมดู ถ้าผู้ใดชอบใจก็ตกลงราคากันนำไปเป็นภรรยา หญิงที่สามีตายจะต้องเผาตัวตายไปกับสามี

นับแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นมา ตักสิลาได้เป็นนครที่รุ่งเรืองด้วยพระพุทธศาสนา ซึ่งเจริญขึ้นมาเคียงข้างศาสนาฮินดู เป็นแหล่งสำคัญแห่งหนึ่งของการศึกษาพระพุทธศาสนา ดังมีซากสถูปเจดีย์ วัดวาอาราม และประติมากรรมแบบศิลปะคันธาระจำนวนมากปรากฏเป็นหลักฐาน

ต่อมาราว พ.ศ. ๙๔๓ หลวงจีนฟาเหียนได้มาสืบพระพุทธศาสนา ในอินเดีย ยังได้มานมัสการพระสถูปเจดีย์ที่เมืองตักสิลา แสดงว่าเมืองตักสิลายังคงบริบูรณ์ดีอยู่ แต่ต่อมาราว พ.ศ. ๑๐๕๐ ชนชาติฮั่นยกมาตีอินเดียและได้ทำลายพระพุทธศาสนา ทำให้เมืองตัก-สิลาพินาศสาบสูญไป ครั้นถึง พ.ศ. ๑๑๘๖ หลวงจีนเหี้ยนจัง (พระถังซัมจั๋ง) มาสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย กล่าวว่าเมืองตักสิลาตกอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม

เป็นเพียงเมืองหนึ่งที่ขึ้นกับแคว้นกัศมีระ โบสถ์วิหาร สถานศึกษา และปูชนียสถานถูกทำลายหมด จากนั้นมาก็ไม่ปรากฏเรื่องเมืองตักสิลาอีก; เขียนเต็มตามบาลีเป็น *ตักกสิลา* เขียนอย่างสันสกฤตเป็น *ตักษศิลา* อังกฤษเขียน *Taxila*; ดู *คันธาระ*

ตั่ง ม้า ๔ เหลี่ยมรี นั่งได้ ๒ คนก็มี

ตัชชนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุอันจะพึงขู่, สังฆกรรมประเภทนิคหกรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งสงฆ์ทำการตำหนิโทษภิกษุผู้ก่อความทะเลาะวิวาท ก่ออธิกรณ์ขึ้นในสงฆ์ เป็นผู้มีอาบัติมาก และคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร; ดู *นิคหกรรม*

ตั้งใจชอบ ดู *สัมมาสมาธิ*

ตณฺหกฺขโย ความสิ้นไปแห่งตัณหา เป็นไวพจน์อย่างหนึ่งแห่ง *วิราคะ* และ *นิพพาน*

ตัณหา๑ ความทะยานอยาก, ความร่านรน, ความปรารถนา, ความอยากเสพ อยากได้ อยากเอาเพื่อตัว, ความแส่หา, มี ๓ คือ ๑. *กามตัณหา* ความทะยานอยากในกาม อยากได้อารมณ์อันน่าใคร่ ๒. *ภวตัณหา* ความทะยานอยากในภพ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ๓. *วิภวตัณหา* ความทะยานอยากในวิภพ อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากพรากพ้นดับสูญไปเสีย; *ตัณหา ๑๐๘* ตามนัยอย่างง่าย = ตัณหา ๓ × อารมณ์ ๖ × ๒ (ภายใน+ภายนอก) × กาล ๓; ดู *ปปัญจะ, มานะ*; เทียบ *ฉันทะ 2.*

ตัณหา๒ ธิดามารนางหนึ่งใน ๓ นาง ที่อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่พระองค์ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ นาง คือ *อรดี* กับ *ราคา*)

ตัณหาจริต ดู *จริต, จริยา*

ตัตรมัชฌัตตตา ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ, ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่ในความเป็นกลาง บางทีเรียก *อุเบกขา* (ข้อ ๗ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

ตันติ 1. แบบแผน เช่น ตันติธรรม (ธรรมที่เป็นแบบแผน) ตันติประเพณี (แนวทางที่ยึดถือปฏิบัติสืบกันมาเป็นแบบแผน) เช่น ภิกษุทั้งหลายควรสืบต่อตันติประเพณีแห่งการเล่าเรียนพระธรรมวินัย และเที่ยวจาริกไป แสดงธรรม โดยดำรงอิริยาบถอันน่าเลื่อมใส **2.** เส้น, สาย เช่น สายพิณ

ตันติภาษา ภาษาที่มีแบบแผน คือมีหลักภาษา มีไวยากรณ์ เป็นระเบียบ เป็นมาตรฐาน; เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์แปลอรรถกถาจากภาษาสิงหล ท่านกล่าวว่ายกขึ้นสู่ตันติภาษา คำว่า “ตันติภาษา” ในที่นี้ หมายถึงภาษาบาลี (บาลี: ตนฺติภาสา)

ตัมพปัณณิ “(เกาะ) คนฝ่ามือแดง” เป็น

ชื่อหนึ่งของลังกาทวีป คือประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน และคงเป็นชื่อที่เก่าแก่มาก ปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ในคัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งมีชวาด้วย และถัดจากสุวรรณภูมิ ก็มีตัมพปัณณิ (ชวํ คจฺฉติ ... สุวณฺณภูมึ คจฺฉติ ตมฺพปณฺณึ คจฺฉติ, ขุ.ม.๒๙/๒๕๔/๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) ชื่อเหล่านี้จะตรงกับดินแดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยให้เด็ดขาดได้, เหตุที่ลังกาทวีปได้นามว่าตัมพปัณณินั้นมีเรื่องตามตำนานว่า เจ้าชายวิชัยซึ่งเป็นโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าสีหพาหุและพระนางสีหสีวลีในชมพูทวีป ถูกพระราชบิดาลงโทษเนรเทศ ได้เดินทางจากชมพูทวีป และมาถึงเกาะนี้ในวันพุทธปรินิพพาน ราชบริพารซึ่งเหน็ดเหนื่อยจากการเดินทาง เมื่อขึ้นฝั่งแล้วก็ลงนั่งพัก เอามือยันพื้นดิน เมื่อยกมือขึ้นมามือก็เปื้อนแดงด้วยดินที่นั่นซึ่งมีสีแดงกลายเป็นคนมือแดง (ตมฺพ [แดง] + ปณฺณี [มีฝ่ามือ] = ตมฺพปณฺณี [มีฝ่ามือแดง]) ก็จึงเรียกถิ่นนั้นว่า ตัมพปัณณิแล้ว ณ ถิ่นนั้น เจ้าชายวิชัยได้รับความช่วยเหลือจากยักษิณีที่รักพระองค์ รบชนะพวกยักษ์แห่งเมืองลังกาปุระ จึงได้ตั้งเมืองตัมพปัณณินครขึ้น เป็นปฐมกษัตริย์ต้นวงศ์ของชาวสีหล หรือสิงหฬ จากนั้น ชื่อตัมพปัณณิก็ขยายออกไปกลายเป็นชื่อของทั้งเกาะหรือทั้งประเทศ, ตามเรื่องที่เล่ามา จะเห็นชื่อที่ใช้เรียกดินแดนนี้ครบ ทั้งลังกา ตัมพปัณณิ และสีหลหรือสิงหฬ, ตามพปัณณิ ก็เรียก (จะเติม ‘ทวีป’ เป็นตัมพปัณณิทวีป หรือตามพปัณณิทวีป ก็ได้)

ตัสสปาปิยสิกากรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำเพราะความที่ภิกษุนั้นเป็นผู้เลวทราม, กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้เป็นจำเลยในอนุวาทาธิกรณ์ ให้การกลับไปกลับมา เดี๋ยวปฏิเสธ เดี๋ยวสารภาพ พูดถลากไถล พูดกลบเกลื่อนข้อที่ถูกซัก พูดมุสาซึ่งหน้า สงฆ์ทำกรรมนี้แก่เธอเป็นการลงโทษตามความผิดแม้ว่าเธอจะไม่รับ หรือเพื่อเพิ่มโทษจากอาบัติที่ต้อง; ดู *นิคหกรรม*

ตามพปัณณิ ดู *ตัมพปัณณิ*

ตามลิตติ, ตามพลิตติ ชื่อเมืองท่าสำคัญบนฝั่งทะเลด้านตะวันออกของชมพูทวีป ที่พ่อค้าเดินเรือออกไปค้าขายทางทะเลมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น, พระเจ้าอโศกมหาราชเสด็จมาส่งกิ่งพระศรีมหาโพธิ ซึ่งพระสังฆมิตตาเถรี ราชธิดา นำไปยังลังกาทวีป โดยลงเรือที่เมืองท่าตามพลิตตินี้ *(วินย.อ.๑/๙๘)*, หลวงจีนฟาเหียนก็ไปลังกาทวีปโดยมาลงเรือที่นี่ ต่อมาพระถังซำจั๋งก็มา และเล่าว่าที่เมืองนี้มีวัด ๑๐ วัด และ

มีเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช, ได้ชื่อว่าตามพลิตติเพราะคนรู้กันว่าเป็นที่ส่งออกทองแดง, ตำราว่าปัจจุบันได้แก่ถิ่นชื่อ Tamluk ในรัฐเบงกอลตะวันตก/West Bengal ในอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองกัลกัตตา/Calcutta (บัดนี้ชื่อ Kolkata/โกลกาตา) ลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้ ๕๕ กม. และเนื่องจากปากแม่น้ำคงคาตื้นขึ้น ปัจจุบันเมืองนี้อยู่ลึกเข้ามาบนแผ่นดินห่างทะเลถึง ๙๗ กม., ที่นี่บัดนี้ยังมีวัดพระพุทธศาสนาเหลืออยู่วัดหนึ่ง แต่ได้กลายเป็นศาลเจ้าแม่กาลีของศาสนาฮินดูไปแล้ว; ดู *สุปปารกะ, สุวรรณภูมิ, ตัมพปัณณิ*

ตาลาวจร ดุริยภัณฑ์, เครื่องดนตรี *(ที.อ.๒/๒๐๔, วินย.ฏี.๑/๒๖๒)*

ตาลุ เพดานปาก

ตาลุชะ อักษรเกิดที่เพดาน คือ *อิ อี* และ *จ ฉ ช ฌ ญ* กับทั้ง *ย*

ตำรับ, ตำหรับ ตำราที่กำหนดไว้เป็นเฉพาะแต่ละเรื่องละราย

ติกะ หมวด ๓

ติจีวรวิปปวาส การอยู่ปราศจากไตรจีวร

ติจีวรอวิปปวาส การไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร; ดู *ติจีวราวิปปวาส*

ติจีวราวิปปวาส การไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร คือ ภิกษุอยู่ในแดนที่สมมติเป็นติจีวราวิปปวาสแล้ว อยู่ห่างจากไตรจีวรก็ไม่เป็นอันอยู่ปราศ ไม่ต้องอาบัติด้วยนิสสัคคิยปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑

ติจีวราวิปปวาสสีมา แดนไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร สมมติแล้ว ภิกษุอยู่ห่างจากไตรจีวรในสีมานั้น ก็ไม่เป็นอันปราศ

ติณชาติ หญ้า

ติณวัตถารกวิธี วิธีแห่ง *ติณวัตถารกวินัย*

ติณวัตถารกวินัย ระเบียบดังกลบไว้ด้วยหญ้า ได้แก่กิริยาที่ให้ประนีประนอมกันทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องชำระสะสางหาความเดิม เป็นวิธีระงับอาปัตตาธิกรณ์ ที่ใช้ในเมื่อจะระงับลหุกาบัติที่เกี่ยวกับภิกษุจำนวนมาก ต่างก็ประพฤติไม่สมควรและซัดทอดกัน เป็นเรื่องนุงนังซับซ้อนชวนให้ทะเลาะวิวาท กล่าวซัดลำเลิกกันไปไม่มีที่สุด จะระงับด้วยวิธีอื่นก็จะเป็นเรื่องลุกลามไป เพราะถ้าจะสืบสวนสอบสวนปรับให้กันและกันแสดงอาบัติ ก็มีแต่จะทำให้อธิกรณ์รุนแรงยิ่งขึ้น จึงระงับเสียด้วยติณวัตถารกวิธี คือแบบกลบไว้ด้วยหญ้า ตัดตอนยกเลิกเสียไม่สะสางความหลังกันอีก เป็นอย่างหนึ่งในวิธีระงับอธิกรณ์ ๗; ดู *อธิกรณสมถะ*

ติตถกร เจ้าลัทธิ หมายถึงคณาจารย์ ๖ คน คือ *๑. ปูรณกัสสป ๒. มักขลิโคสาล ๓. อชิตเกสกัมพล ๔. ปกุทธกัจจายนะ ๕. สัญชัยเวลัฏฐบุตร ๖. นิครนถนาฏบุตร*

มักเรียกว่า *ครูทั้ง ๖*

ติตถิยะ เดียรถีย์, นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา

ติตถิยปริวาส วิธีอยู่กรรมสำหรับเดียรถีย์ที่ขอบวชในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ นักบวชในลัทธิศาสนาอื่น หากปรารถนาจะบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา จะต้องประพฤติปริวาสก่อน ๔ เดือน หรือจนกว่าสงฆ์พอใจ จึงจะอุปสมบทได้ ทั้งนี้ เพื่อปรับตัวปรับวิถีชีวิตให้พร้อมที่จะเข้าอยู่ในระบบอย่างใหม่ และเป็นการทดสอบตนเองด้วย; ดู *ปริวาส*

ติตถิยปักกันตกะ ผู้ไปเข้ารีตเดียรถีย์ทั้งเป็นภิกษุ อุปสมบทอีกไม่ได้ (เป็นวัตถุวิบัติ)

ติรัจฉานกถา ถ้อยคำอันขวางต่อทางนิพพาน, เรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนา โดยไม่เกี่ยวกับการพิจารณาสั่งสอนแนะนำทางธรรมอันทำให้คิดฟุ้งเฟ้อและพากันหลงเพลินเสียเวลา เสียกิจหน้าที่ที่พึงปฏิบัติตามธรรม เช่น *ราชกถา* สนทนาเรื่องพระราชา ว่าราชาพระองค์นั้นโปรดของอย่างนั้น พระองค์นี้โปรดของอย่างนี้ *โจรกถา* สนทนาเรื่องโจร ว่าโจรหมู่นั้นปล้นที่นั่นได้เท่านั้นๆ ปล้นที่นี่ได้เท่านี้ๆ เป็นต้น; ทรงแสดงไว้ในที่หลายแห่ง ได้แก่ ราชกถา โจรกถา มหามัตตกถา (เรื่องมหาอำมาตย์) เสนากถา (เรื่องกองทัพ) ภยกถา ยุทธกถา อันนกถา (เรื่องข้าว) ปานกถา (เรื่องน้ำ) วัตถกถา (เรื่องผ้า) ยานกถา สยนกถา (เรื่องที่นอน) มาลากถา คันธกถา ญาติกถา คามกถา (เรื่องบ้าน) นิคมกถา (เรื่องนิคม คือเมืองย่อย) นครกถา ชนปทกถา อิตถีกถา (เรื่องสตรี) สูรกถา (เรื่องคนกล้าหาญ) วิสิขากถา (เรื่องตรอก) กุมภัฏฐานกถา (เรื่องท่าน้ำ) ปุพพเปตกถา (เรื่องคนที่ล่วงลับ) นานัตตกถา (เรื่องปลีกย่อยหลากหลาย) โลกักขายิกา (คำเล่าขานเรื่องโลก เช่นว่าโลกนี้ใครสร้าง) สมุททักขายิกา (คำเล่าขานเรื่องทะเล เช่นที่ว่าขุดขึ้นมาโดยเทพเจ้าชื่อสาคร) อิติภวาภวกถา (เรื่องที่ถกเถียงกันวุ่นวายไปว่าเป็นอย่างนั้น-ไม่เป็นอย่างนี้ หรือว่าเป็นอย่างนี้-ไม่เป็นอย่างนั้น สุดโต่งกันไป เช่น ว่าเที่ยงแท้-ว่าขาดสูญ ว่าได้-ว่าเสีย ว่าให้ปรนเปรอตามใจอยาก-ว่าให้กดบีบเคร่งเครียด), ทั้งหมดนี้นับได้ ๒๗ อย่าง แต่คัมภีร์นิทเทสระบุจำนวนไว้ด้วยว่า ๓๒ อย่าง (เช่น ขุ.ม.๒๙/๗๓๓/๔๔๕) อรรถกถา (เช่น ม.อ.๓/๒๐๒/๑๖๕) บอกวิธีนับว่า ข้อสุดท้าย คืออิติภวาภวกถา แยกเป็น ๖ ข้อย่อย จึงเป็น ๓๒ (แต่ในมหานิทเทส ฉบับอักษรไทย มีปุริสกถา

ต่อจากอิตถีกถา รวมเป็น ๒๘ เมื่อแยกย่อยอย่างนี้ ก็เกินไป กลายเป็น ๓๓) ยิ่งกว่านั้น ในคัมภีร์ชั้นฎีกาบางแห่ง (วินย.ฏี.๓/๒๖๗/๓๗๙) อธิบายว่า อีกนัยหนึ่ง คำว่า “อิติ” มีความหมายว่ารวมทั้งเรื่องอื่นๆ ทำนองนี้ด้วย เช่นรวมเรื่อง ป่า เขา แม่น้ำ และเกาะ เข้าไป ก็เป็น ๓๖ อย่าง; ใน องฺ.ทสก.๒๔/๖๙/๑๓๘ เมื่อตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่าไม่ควรสนทนาติรัจฉานกถาเหล่านี้แล้ว ก็ได้ทรงแสดงกถาวัตถุ ๑๐ ว่าเป็นเรื่องที่ควรสนทนากันสำหรับภิกษุทั้งหลาย; ดู *กถาวัตถุ ๑๐*

ติรัจฉานโยนิ กำเนิดดิรัจฉาน (ข้อ ๒ ในทุคติ ๓, ข้อ ๒ ในอบาย ๔); ดู ***คติ***

ติรัจฉานวิชา ดู *ดิรัจฉานวิชา*

ติสรณคมนูปสัมปทา อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ คือบวชภิกษุด้วยการ(กล่าวคำ)ถึงสรณะ ๓ เป็นวิธีอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกบวชกุลบุตรในครั้งต้นพุทธกาล ต่อมาเมื่อทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว ก็ทรงอนุญาตการบวชด้วยไตรสรณคมน์นี้ ให้เป็นวิธีบวชสามเณรสืบมา ดู ***อุปสัมปทา***

ติสสเถระ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในเกาะลังกา เคยอุปการะพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยคราวเสียราชสมบัติแก่ทมิฬ ภายหลังทรงกู้ราชสมบัติคืนได้แล้ว ได้สร้างวัดอภัยคีรีวิหารถวาย

ติสสเมตเตยยมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดาที่ปาสาณเจดีย์

ตีรณปริญญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือกำหนดรู้สังขารด้วยการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ ว่าสิ่งนั้นๆ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ข้อ ๒ ในปริญญา ๓)

ตุจฉากาศ ดู *อากาศ ๓, ๔*

ตุมพสตูป, ตุมพสถูป พระสถูปบรรจุทะนานทองที่ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ โทณพราหมณ์เป็นผู้สร้าง, ตุมพเจดีย์ ก็เรียก

ตุลา ตราชู, ประมาณ, เกณฑ์วัด, มาตรฐาน, ตัวแบบ, แบบอย่าง; สาวกหรือสาวิกา ที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างในพุทธบริษัทนั้นๆ อันสาวกและสาวิกาทั้งหลาย ควรใฝ่ปรารถนาจะดำเนินตามหรือจะเป็นให้ได้ให้เหมือน คือ ***๑. ตุลา*** สำหรับภิกษุสาวกทั้งหลาย ได้แก่ พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ ***๒. ตุลา*** สำหรับภิกษุณีสาวิกาทั้งหลาย ได้แก่ พระเขมา และพระอุบลวรรณา ***๓. ตุลา*** สำหรับอุบาสกสาวกทั้งหลาย

ได้แก่ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ

๔. ตุลา สำหรับอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลาย ได้แก่ ขุชชุตราอุบาสิกา และเวฬุกัณฏกีนันทมารดา

นอกจากพุทธพจน์ที่แสดงหลักทั่วไปแล้ว (องฺ.ทุก.๒๐/๓๗๕–๘/๑๑๐-๑; องฺ.จตุกฺก.๒๑/๑๗๖/๒๒๑) บางแห่งตรัสสอนวิธีปฏิบัติประกอบไว้ด้วย ดังพุทธโอวาทที่ว่า (สํ.นิ.๑๖/๕๖๙-๕๗๐/๒๗๖) "พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ลาภสักการะและชื่อเสียง เป็นของทารุณ เผ็ดร้อน หยาบร้าย เป็นอันตรายต่อการบรรลุโยคเกษมธรรม อันยอดเยี่ยม; ภิกษุทั้งหลาย อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะวิงวอนบุตรน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รักที่ชื่นใจ โดยชอบ พึงวิงวอนอย่างนี้ว่า 'ขอพ่อจงเป็นเช่นจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะเถิด' ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ในบรรดาอุบาสกสาวกของเรา ก็คือ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ, 'ถ้าพ่อออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่นพระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะเถิด' ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ในบรรดาภิกษุสาวกของเรา ก็คือ สารีบุตรและโมคคัลลานะ, 'ขอพ่อจงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังศึกษา ซึ่งยังมิได้บรรลุอรหัตตผล ก็ถูกลาภสักการะและชื่อเสียงตามรังควาน' ภิกษุทั้งหลาย ถ้าลาภสักการะและชื่อเสียงตามรังควานภิกษุที่ยังศึกษา ซึ่งยังไม่บรรลุอรหัตตผล ก็จะเป็นอันตรายแก่เธอ, ลาภสักการะและชื่อเสียง เป็นเรื่องร้ายกาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกไว้ ดังนี้แล"

ต่อจากนั้นก็มีอีกพระสูตรหนึ่งตรัสไว้ทำนองเดียวกันว่า (สํ.นิ.๑๖/๕๗๑-๒/๒๗๗) "... อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะวิงวอนธิดาน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รัก ที่ชื่นใจ โดยชอบ พึงวิงวอนอย่างนี้ว่า 'ขอแม่จงเป็นเช่นขุชชุตราอุบาสิกา และเวฬุกัณฏกีนันทมารดาเถิด' ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาของเรา ก็คือ ขุชชุตราอุบาสิกา และเวฬุกัณฏกีนันทมารดา, 'ถ้าแม่ออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่น พระเขมาภิกขุนี และพระอุบลวรรณาเถิด' ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ในบรรดาภิกษุณีสาวิกาของเรา ก็คือ เขมาภิกขุนี และอุบลวรรณา, 'ขอแม่จงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังศึกษา ซึ่งยังมิได้บรรลุอรหัตตผล ก็ถูกลาภสักการะและชื่อเสียงตามรังควาน'... ลาภสักการะและชื่อเสียง เป็นเรื่องร้ายกาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกไว้ ดังนี้แล"

พระสาวกและพระสาวิกา ที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น "ตุลา" นี้ ใน

ที่ทั่วไป มักเรียกกันว่า พระอัครสาวก และพระอัครสาวิกา เป็นต้น แต่พระพุทธเจ้าเองไม่ทรงใช้คำเรียกว่า "อัครสาวก" เป็นต้น นั้น โดยตรง แม้ว่าคำว่า "อัครสาวก" นั้นจะสืบเนื่องมาจากพระดำรัสครั้งแรกที่ตรัสถึงพระเถระทั้งสองท่านนั้น คือ เมื่อพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ ออกจากสำนักของสัญชัยปริพาชกแล้ว นำปริพาชก ๒๕๐ คนมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระเวฬุวัน ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นทั้งสองท่านนั้นกำลังเข้ามาแต่ไกล ก็ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า (วินย.๔/๗๑/๗๗) "ภิกษุทั้งหลาย สหายสองคนที่มานั่น คือ โกลิตะ และอุปติสสะ จักเป็นคู่สาวกของเรา เป็นคู่ที่ดีเลิศ ยอดเยี่ยม (สาวกยุคํ ภวิสฺสติ อคฺคํ ภทฺทยุคํ)", คำเรียกท่านผู้เป็น *ตุลา* ว่าเป็น "อัคร-" ในพระไตรปิฎก ครบทั้ง ๔ คู่ มีแต่ในพุทธวงส์ โดยเฉพาะโคตมพุทธวงส์ (ขุ.พุทธ. ๓๓/๒๐๖/๕๔๕) กล่าวคือ ***๑. อัครสาวก*** ได้แก่ พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ ***๒. อัครสาวิกา*** ได้แก่ พระเขมา และพระอุบลวรรณา ***๓. อัครอุปัฏฐากอุบาสก*** ได้แก่ จิตตะ (คือ จิตตคฤหบดี) และหัตถาฬวกะ (คือ หัตถกะอาฬวกะ) ***๔. อัครอุปัฏฐิกาอุบาสิกา*** ได้แก่ (เวฬุกัณฏกี) นันทมารดา และอุตตรา (คือขุชชุตรา), อัครอุปัฏฐากอุบาสกนั้น ในอปทานแห่งหนึ่ง (ขุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗) และในอรรถกถาธรรมบทแห่งหนึ่ง เรียกสั้นๆ ว่า ***อัครอุบาสก*** และอัครอุปัฏฐิกาอุบาสิกา เรียกสั้นๆ ว่า ***อัครอุบาสิกา*** (แต่ในที่นั้น อรรถกถาธรรมบทฉบับอักษรไทยบางฉบับ, ธ.อ.๓/๗ เรียกเป็น ***อัครสาวก*** และ***อัครสาวิกา*** เหมือนอย่างในภิกษุและภิกษุณีบริษัท ทั้งนี้ น่าจะเป็นความผิดพลาดในการตรวจชำระ)

พระสาวกสาวิกาที่เป็น "อัคร" นั้น แทบทุกท่านเป็นเอตทัคคะในด้านใดด้านหนึ่งด้วย คือ ***พระสารีบุตร*** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก ***พระมหาโมคคัลลานะ*** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ ***พระเขมา*** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก ***พระอุบลวรรณา*** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ ***จิตตคฤหบดี*** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นธรรมกถึก ***หัตถกะอาฬวกะ*** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะทางสงเคราะห์บริษัทคือชุมชน ด้วยสังคหวัตถุสี่ ***ขุชชุตรา*** ซึ่งเป็นโสดาบัน ผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิทา (ได้เสขปฏิสัมภิทา คือปฏิสัมภิทาของพระเสขะ) เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต เว้นแต่***เวฬุกัณฏกีนันทมารดา*** (เป็นอนาคามินี) ที่น่าแปลกว่าไม่ปรากฏในรายนามเอตทัคคะ

ซึ่งมีชื่อนันทมารดาด้วย แต่เป็นอุตตรานันทมารดา ที่เป็นเอตทัคคะในทางชำนาญฌาน (และทำให้ยังสงสัยกันว่า "นันทมารดา" สองท่านนี้ แท้จริงแล้ว จะเป็นบุคคลเดียวกันหรือไม่)

นอกจากนี้ ยังมีตำแหน่ง "อัคร" ที่ยอมรับและเรียกขานกันทั่วไปอีก ๒ อย่าง คือ ***อัครอุปัฏฐาก*** ผู้เฝ้ารับใช้พระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่พระอานนท์ ("อัครอุปัฏฐาก" เป็นคำที่ใช้แก่พระอานนท์ ตั้งแต่ในพระไตรปิฎก, ที.ม.๑๐/๕๕/๖๐; พระอานนท์เป็นเอตทัคคะถึง ๕ ด้าน คือ ด้านพหูสูต มีสติ มีคติ มีธิติ และเป็นอุปัฏฐาก) และ ***อัครอุปัฏฐายิกา*** คืออุบาสิกาผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่ วิสาขามหาอุบาสิกา (นางวิสาขาซึ่งเป็นโสดาบัน เป็นเอตทัคคะผู้ยอดแห่งทายิกา คู่กับอนาถบิณฑิกเศรษฐี ซึ่งก็เป็นโสดาบัน และเป็นเอตทัคคะผู้ยอดแห่งทายก, แต่พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง, อุ.อ.๑๘/๑๒๗, จัดเจ้าหญิงสุปปวาสา โกลิยราชธิดา ซึ่งเป็นเอตทัคคะผู้ยอดแห่งประณีตทายิกา ว่าเป็นอัครอุปัฏฐายิกา)

ตุลาการ "ผู้ทำตุลา", "ผู้สร้างดุล", "ผู้มีอาการเหมือนตราชู" คือ ผู้ดำรงรักษาหรือทำให้เกิดความสม่ำเสมอเที่ยงธรรม, ผู้วินิจฉัยอรรถคดี, ผู้ตัดสินคดี, ผู้พิพากษา

ตู่, กล่าวตู่ กล่าวอ้างหรือทึกทักเอาของผู้อื่นว่าเป็นของตัว, กล่าวอ้างผิดตัว ผิดสิ่ง ผิดเรื่อง, ในคำว่า "กล่าวตู่พระพุทธเจ้า" หรือ "ตู่พุทธพจน์" หมายความว่า อ้างผิดๆ ถูกๆ, กล่าวสิ่งที่ตรัสว่ามิได้ตรัส กล่าวสิ่งที่มิได้ตรัสว่าได้ตรัสไว้, พูดให้เคลื่อนคลาดหรือไขว้เขวไปจากพุทธดำรัส, พูดใส่โทษ, กล่าวข่มขี่, พูดกด เช่น คัดค้านให้เห็นว่าไม่จริงหรือไม่สำคัญ

ตู่กรรมสิทธิ์ กล่าวอ้างเอากรรมสิทธิ์ของผู้อื่นว่าเป็นของตัว

เตจีวริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือครองเพียงไตรจีวร คือถือใช้ผ้านุ่งห่มเพียง ๓ ผืน ได้แก่ จีวร สบง สังฆาฏิ อย่างละผืนเป็นชุดเดียวเท่านั้น ไม่ใช้จีวรนอกจากผ้าสามผืนนั้น, คำสมาทานว่า "จตุตฺถจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ, เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดจีวรผืนที่ 4 สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๒ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

เตโชธาตุ ธาตุไฟ, สภาวะที่มีลักษณะร้อน, ความร้อน; ในร่างกาย ได้แก่ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผาอาหารให้ย่อย, อย่างนี้เป็นการกล่าวถึงเตโชธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ใน

การเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระอภิธรรม เตโชธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง แม้แต่ในน้ำ เป็นภาวะที่ทำให้เรารู้สึกร้อน อุ่น เย็น เป็นต้น; ดู *ธาตุ, รูป ๒๘*

เตรตายุค, ไตรดายุค ดู *กัป*

เตรสกัณฑ์ "กัณฑ์สิบสาม" ตอนที่ว่าด้วยสิกขาบท ๑๓ หมายถึง หมวดความในพระวินัยปิฎก ส่วนที่ว่าด้วยบทบัญญัติเกี่ยวกับอาบัติสังฆาทิเสสซึ่งมี ๑๓ สิกขาบท

เตวาจิก "มีวาจาครบสาม" หมายถึง ผู้กล่าววาจาถึงสรณะครบทั้งสามอย่างคือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ บิดาพระยสเป็นคนแรก ที่ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต; เทียบ *เทฺววาจิก*

เตียง ภิกษุทำเตียงหรือตั่ง พึงทำให้มีเท้าเพียง ๘ นิ้วพระสุคต เว้นไว้แต่แม่แคร่เบื้องต่ำ และต้องไม่หุ้มนุ่น ถ้าฝ่าฝืนต้องปาจิตตีย์ ต้องตัดให้ได้ประมาณหรือรื้อเสียก่อน จึงแสดงอาบัติตก (ปาจิตตีย์ รตนวรรคที่ ๙ สิกขาบทที่ ๕ และ ๖)

โตเทยยมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

ไตรจีวร จีวรสาม, ผ้าสามผืนที่พระวินัยอนุญาตให้ภิกษุมีไว้ใช้ประจำตัวคือ ๑. *สังฆาฏิ* ผ้าทาบ ๒. *อุตราสงค์* ผ้าห่ม เรียกสามัญในภาษาไทยว่าจีวร ๓. *อันตรวาสก* ผ้านุ่ง เรียกสามัญว่าสบง

ไตรดายุค ดู *กัป*

ไตรตรึงษ์ "สามสิบสาม", สวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู *ดาวดึงส์*

ไตรทวาร ทวารสาม, ทางทำกรรม ๓ ทาง คือ *กายทวาร วจีทวาร* และ *มโนทวาร*

ไตรทศ "สิบ ๓ ครั้ง" คือ ๓๐ ตรงกับคำบาลีว่า "ติทส" ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา เป็นตัวเลขถ้วนตัดเศษ ของ ๓๓ (บาลี: เตตฺตึส) ซึ่งเป็นจำนวนของคนคณะหนึ่งมีมฆมาณพเป็นหัวหน้า ในตำนานที่ว่า พวกเขาทำบุญร่วมกัน เช่น ทำถนน สร้างสะพาน ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคนเดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวนชาวบ้านตั้งอยู่ในศีล เป็นต้น เมื่อตายแล้วได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่า *ดาวดึงส์* อันเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๒ ใน ๖ ชั้น ดังที่ในอรรถกถาอธิบายความหมายของ "ดาวดึงส์" ว่า คือ "แดนที่คน ๓๓ คนผู้ทำบุญร่วมกัน ได้อุบัติ", คำว่า "ติทส" ที่พบในพระไตรปิฎกหมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นพื้น แม้ว่าคัมภีร์ชั้นต่อมาบางแห่งจะอธิบายว่า หมายถึงเทวดาทั่วไปบ้างก็มี, *ตรีทศ* ก็ว่า; เทียบ *ไตรทิพ*

ไตรทิพ, ไตรทิพย์ “แดนทิพย์ทั้งสาม” หรือ “สามแดนเทพ”, ตรงกับคำบาลีว่า “ติทิว” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา หมายถึงเทวโลกในความหมายอย่างกว้าง ที่รวมทั้งพรหมโลก (คือ กามาวจรเทวโลก รูปาวจรเทวโลก และอรูปาวจรเทวโลก) มักใช้อย่างไม่เจาะจง คือหมายถึงแดนเทพแห่งใดแห่งหนึ่ง อันมักรู้ได้ด้วยข้อความแวดล้อมในที่นั้นว่าหมายถึงแห่งใด เช่น ในคาถาของพระกาฬุทายีเถระ (ขุ.เถร.๒๖/๓๗๐/๓๔๘) ว่า “พระนางเจ้ามายา พุทธมารดา มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ ทรงบริหารพระองค์ผู้เป็นพระโพธิสัตว์มาด้วยพระครรภ์ ครั้นทำลายขันธ์แล้ว ทรงบันเทิงอยู่ในไตรทิพย์” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงสวรรค์ชั้น**ดุสิต**, เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งสงบอยู่ ณ ไพรสณฑ์แห่งหนึ่งในแคว้นโกศล พราหมณ์สำคัญคนหนึ่ง พร้อมด้วยศิษย์จำนวนมาก ได้เข้าไปกล่าวข้อความแด่พระองค์เป็นคาถา มีความตอนหนึ่งว่า (สํ.ส.๑๕/๗๑๐/๒๖๕) “ท่านมาอยู่ในป่าเปลี่ยวเพียงผู้เดียวอย่างเอิบอิ่มใจ ตัวข้าพเจ้านี้มุ่งหวังไตรทิพย์อันสูงสุด จึงเขม้นหมายถึงการที่จะได้เข้ารวมอยู่กับพระพรหมเจ้าผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก เหตุไฉนท่านจึงพอใจป่าวังเวงที่ปราศจากผู้คน ณ ที่นี้ ท่านกำลังบำเพ็ญตบะเพื่อจะถึงองค์พระพรหมเป็นเจ้ากระนั้นหรือ?” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึง**พรหมโลก**, อุบาสิกาท่านหนึ่งซึ่งได้เกิดเป็นเทพบุตรกล่าวคาถาไว้ตอนหนึ่งมีความว่า (ที.ม.๑๐/๒๕๓/๓๐๖) “ข้าพเจ้าได้เป็นอุบาสิกาของพระผู้ทรงจักษุ มีนามปรากฏว่า โคปิกา .. ข้าฯ มีจิตเลื่อมใส ได้บำรุงสงฆ์ .. (บัดนี้) ข้าฯ ได้เข้าถึงไตรทิพย์ เป็นบุตรของท้าวสักกะ มีอานุภาพยิ่งใหญ่ มีความรุ่งเรืองมาก ณ ที่นี้ พวกเทวดารู้จักข้าฯ ว่า โคปกเทพบุตร” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงสวรรค์ชั้น**ดาวดึงส์** คัมภีร์ชั้นหลังแห่งหนึ่ง (อนุฎีกาแห่งปัญจปกรณ์) กล่าวถึงไตรทิพย์ที่หมายถึงสวรรค์ชั้น**ดาวดึงส์** ดังอธิบายว่า “ติทิว” คือโลกชั้นที่ ๓ โดยเทียบกันในสุคติภูมิ นับเป็น ๑. มนุษย์ ๒. จาตุมหาราชิกา ๓. ดาวดึงส์

อภิธานัปปทีปิกาฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นหลังมากสักหน่อย (แต่งในพม่า ในยุคที่ตรงกับสมัยสุโขทัย) อธิบายว่า “ชื่อว่า ‘ติทิว’ (ไตรทิพ) เพราะเป็นที่เพลิดเพลินของเทพทั้ง ๓ คือ พระหริ (พระวิษณุ หรือนารายณ์) พระหระ (พระศิวะ หรืออิศวร) และพระพรหม” (ที่จริง หริ-หระ เพิ่งปรากฏเป็นสำคัญขึ้นมาในศาสนาฮินดู หลังพุทธกาลหลายศตวรรษ), ***ตรีทิพ*** ก็ว่า; เทียบ ***ไตรทศ***

ไตรปิฎก “ปิฎกสาม”; ปิฎก แปลตามศัพท์อย่างพื้นๆ ว่า กระจาดหรือตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่รวมของต่างๆ เข้าไว้ นำมาใช้ในความหมายว่า เป็นที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว โดยนัยนี้ *ไตรปิฎก* จึงแปลว่า “คัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) ๓ ชุด” หรือ “ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด” กล่าวคือ *วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก* และ *อภิธรรมปิฎก*

พระไตรปิฎกบาลีได้รับการตีพิมพ์เป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ เริ่มเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ เสร็จและฉลองพร้อมกับงานรัชดาภิเษกใน พ.ศ. ๒๔๓๖ แต่ยังมีเพียง ๓๙ เล่ม (ขาดคัมภีร์ปัฏฐาน) ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๘ ในรัชกาลที่ ๗ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ใหม่เป็นฉบับที่สมบูรณ์ เพื่ออุทิศถวายพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ ๖ เรียกว่า *สฺยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ* (พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ) มีจำนวนจบละ ๔๕ เล่ม

พระไตรปิฎกมีสาระสำคัญและการจัดแบ่งหมวดหมู่โดยย่อ ดังนี้

๑. พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **อา ปา ม จุ ป**) คือ ๑. *อาทิกัมมิกะ* หรือ *ปาราชิก* ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติหนักของฝ่ายภิกษุสงฆ์ ตั้งแต่ปาราชิกถึงอนิยต ๒. *ปาจิตตีย์* ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติเบา ตั้งแต่นิสสัคคิยปาจิตตีย์ถึงเสขิยะ รวมตลอดทั้งภิกขุนีวิภังค์ทั้งหมด ๓. *มหาวรรค* ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาติโมกข์ตอนต้น ๑๐ ขันธกะ หรือ ๑๐ ตอน ๔. *จุลวรรค* ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาติโมกข์ตอนปลาย ๑๒ ขันธกะ (เขียนเต็มเป็น *จุลลวรรค*; *จูฬวรรค* ก็เขียน) ๕. *ปริวาร* คัมภีร์ประกอบหรือคู่มือ บรรจุคำถามคำตอบสำหรับซ้อมความรู้พระวินัย

พระวินัยปิฎกนี้ แบ่งอีกแบบหนึ่งเป็น ๕ คัมภีร์เหมือนกัน (จัด ๒ ข้อในแบบต้นนั้นใหม่) คือ ๑. *มหาวิภังค์* หรือ *ภิกขุวิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ (ศีล ๒๒๗ ข้อ) ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๒. *ภิกขุนีวิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ (ศีล ๓๑๑ ข้อ) ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ ๓. *มหาวรรค* ๔. *จุลวรรค* ๕. *ปริวาร*

บางทีท่านจัดให้ย่นย่อเข้าอีก แบ่งพระวินัยปิฎกเป็น ๓ หมวด คือ ๑. *วิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ทั้ง

ฝ่ายภิกษุสงฆ์และฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ (คือรวมข้อ ๑ และ ๒ ข้างต้นทั้งสองแบบเข้าด้วยกัน) ๒. *ขันธกะ* ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาติโมกข์ ทั้ง ๒๒ ขันธกะ หรือ ๒๒ บทตอน (คือรวมข้อ ๓ และ ๔ เข้าด้วยกัน) ๓. *ปริวาร* คัมภีร์ประกอบ (คือข้อ ๕ ข้างบน)

๒. พระสุตตันตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัสยักเยื้องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๕ นิกาย (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **ที ม สํ อํ ขุ**) คือ ๑. *ทีฆนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่มีขนาดยาว ๓๔ สูตร ๒. *มัชฌิมนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร ๓. *สังยุตตนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นกลุ่มๆ เรียกว่า*สังยุตต์*หนึ่งๆ ตามเรื่องที่เนื่องกัน หรือตามหัวข้อหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องรวม ๕๖ สังยุตต์ มี ๗,๗๖๒ สูตร ๔. *อังคุตตรนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า*นิบาต*หนึ่งๆ ตามลำดับจำนวนหัวข้อธรรม รวม ๑๑ นิบาต หรือ ๑๑ หมวดธรรม มี ๙,๕๕๗ สูตร ๕. *ขุททกนิกาย* ชุมนุมพระสูตรคาถาภาษิต คำอธิบายและเรื่องราวเบ็ดเตล็ดที่จัดเข้าในสี่นิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์

๓. พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือ หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวด้วยบุคคลหรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น ๗ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **สํ วิ ธา ปุ ก ย ป**) คือ ๑. *สังคณี* หรือ *ธัมมสังคณี* รวมข้อธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายทีละประเภทๆ ๒. *วิภังค์* ยกหมวดธรรมสำคัญๆ ขึ้นตั้งเป็นหัวเรื่องแล้วแยกแยะออกอธิบายชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด ๓. *ธาตุกถา* สงเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าในขันธ์ อายตนะ ธาตุ ๔. *ปุคคลบัญญัติ* บัญญัติความหมายของบุคคลประเภทต่างๆ ตามคุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้นๆ ๕. *กถาวัตถุ* แถลงและวินิจฉัยทัศนะของนิกายต่างๆ สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ๖. *ยมก* ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบ โดยตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ ๗. *ปัฏฐาน* หรือ *มหาปกรณ์* อธิบายปัจจัย ๒๔ แสดงความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลายโดยพิสดาร

พระไตรปิฎกบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย ท่านจัดแบ่งเป็น ๔๕ เล่ม แสดงพอให้เห็นรูปเค้าดังนี้

ก. พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

เล่ม ๑ *มหาวิภังค์ ภาค ๑* ว่าด้วยปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต-สิกขาบท (สิกขาบทในปาติโมกข์ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๑๙ ข้อแรก)

เล่ม ๒ *มหาวิภังค์ ภาค ๒* ว่าด้วยสิกขาบทเกี่ยวกับอาบัติเบาของภิกษุ (เป็นอันครบสิกขาบท ๒๒๗ หรือศีล ๒๒๗)

เล่ม ๓ *ภิกขุนีวิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบท ๓๑๑ ของภิกษุณี

เล่ม ๔ *มหาวรรค ภาค ๑* มี ๔ ขันธกะ ว่าด้วยการอุปสมบท (เริ่มเรื่องตั้งแต่ตรัสรู้และประดิษฐานพระศาสนา) อุโบสถ จำพรรษา และปวารณา

เล่ม ๕ *มหาวรรค ภาค ๒* มี ๖ ขันธกะ ว่าด้วยเรื่องเครื่องหนัง เภสัช กฐิน จีวร นิคหกรรม และการทะเลาะวิวาทและสามัคคี

เล่ม ๖ *จุลวรรค ภาค ๑* มี ๔ ขันธกะ ว่าด้วยเรื่องนิคหกรรม วุฏฐานวิธี และการระงับอธิกรณ์

เล่ม ๗ *จุลวรรค ภาค ๒* มี ๘ ขันธกะ ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อย เรื่องเสนาสนะ สังฆเภท วัตรต่างๆ การงดสวดปาติโมกข์ เรื่องภิกษุณี เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒

เล่ม ๘ *ปริวาร* คู่มือถามตอบซ้อมความรู้พระวินัย

ข. พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม

๑. ทีฆนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๙ *สีลขันธวรรค* มีพระสูตรขนาดยาว ๑๓ สูตร หลายสูตรกล่าวถึงจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล

เล่ม ๑๐ *มหาวรรค* มีพระสูตรยาว ๑๐ สูตร ส่วนมากชื่อเริ่มด้วย *มหา* เช่น มหาปรินิพพานสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร เป็นต้น

เล่ม ๑๑ *ปาฏิกวรรค* มีพระสูตรยาว ๑๑ สูตร เริ่มด้วยปาฏิกสูตร หลายสูตรมีชื่อเสียง เช่น จักกวัตติสูตร อัคคัญญ-สูตร สิงคาลกสูตร และสังคีติสูตร

๒. มัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๑๒ *มูลปัณณาสก์* บั้นต้น มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๐ สูตร

เล่ม ๑๓ *มัชฌิมปัณณาสก์* บั้นกลาง มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๐ สูตร

เล่ม ๑๔ *อุปริปัณณาสก์* บั้นปลาย มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๒ สูตร

๓. สังยุตตนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๑๕ *สคาถวรรค* รวมคาถาภาษิตที่ตรัสและกล่าวตอบบุคคลต่างๆ เช่น เทวดา มาร ภิกษุณี พราหมณ์ พระเจ้าโกศล เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มเรื่องตามบุคคลและสถานที่ มี ๑๑ สังยุตต์

เล่ม ๑๖ *นิทานวรรค* ครึ่งเล่มว่าด้วย

เหตุปัจจัย คือหลักปฏิจจสมุปบาท นอกนั้นมีเรื่องธาตุ การบรรลุธรรม สังสารวัฏ ลาภสักการะ เป็นต้น จัดเป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๗ ***ขันธวารวรรค*** ว่าด้วยเรื่องขันธ์ ๕ ในแง่มุมต่างๆ มีเรื่องเบ็ดเตล็ดรวมทั้งเรื่องสมาธิและทิฏฐิต่างๆ ปะปนอยู่บ้าง จัดเป็น ๑๓ สังยุตต์

เล่ม ๑๘ ***สฬายตนวรรค*** เกือบครึ่งเล่มว่าด้วยอายตนะ ๖ ตามแนวไตรลักษณ์ เรื่องอื่นมีเบญจศีล ข้อปฏิบัติให้ถึงอสังขตะ อันตคาหิกทิฏฐิ เป็นต้น จัดเป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๙ ***มหาวารวรรค*** ว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ แต่เรียงลำดับเป็น มรรค โพชฌงค์ สติปัฏฐาน อินทรีย์ สัมมัปปธาน พละ อิทธิบาท รวมทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น นิวรณ์ สังโยชน์ อริยสัจจ์ ฌาน ตลอดถึงองค์คุณของพระโสดาบันและอานิสงส์ของการบรรลุโสดาปัตติผล จัดเป็น ๑๒ สังยุตต์ (พึงสังเกตว่าคัมภีร์นี้เริ่มต้นด้วยการย้ำความสำคัญของความมีกัลยาณมิตรเป็นจุดเริ่มต้นเข้าสู่มรรค)

๔. อังคุตตรนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๐ *เอก–ทุก–ติกนิบาต* ว่าด้วยธรรมหมวด ๑, ๒, ๓ รวมทั้งเรื่องเอตทัคคะ

เล่ม ๒๑ ***จตุกกนิบาต*** ว่าด้วยธรรมหมวด ๔

เล่ม ๒๒ ***ปัญจก–ฉักกนิบาต*** ว่าด้วยธรรมหมวด ๕, ๖

เล่ม ๒๓ ***สัตตก–อัฏฐก–นวกนิบาต*** ว่าด้วยธรรมหมวด ๗, ๘, ๙

เล่ม ๒๔ ***ทสก–เอกาทสกนิบาต*** ว่าด้วยธรรมหมวด ๑๐, ๑๑

ในอังคุตตรนิกายมีข้อธรรมหลากหลายลักษณะ ตั้งแต่ทิฏฐธัมมิกัตถะถึงปรมัตถะ ทั้งสำหรับบรรพชิต และสำหรับคฤหัสถ์ กระจายกันอยู่โดยเรียงตามจำนวน

๕. ขุททกนิกาย ๘ เล่ม

เล่ม ๒๕ รวมคัมภีร์ย่อย ๕ คือ ***ขุททกปาฐะ*** (บทสวดย่อยๆ โดยเฉพาะมงคลสูตร รตนสูตร กรณียเมตตสูตร) ***ธรรมบท*** (เฉพาะตัวคาถาทั้ง ๔๒๓) ***อุทาน*** (พุทธอุทาน ๘๐) ***อิติวุตตกะ*** (พระสูตรที่ไม่ขึ้นต้นด้วย ***เอวมฺเม สุตํ*** แต่เชื่อมความเข้าสู่คาถาด้วยคำว่า ***อิติ วุจฺจติ*** รวม ๑๑๒ สูตร) และ ***สุตตนิบาต*** (ชุมนุมพระสูตรชุดพิเศษ ซึ่งเป็นคาถาล้วนหรือมีความนำเป็นร้อยแก้ว รวม ๗๑ สูตร)

เล่ม ๒๖ มีคัมภีร์ย่อยที่เป็นคาถาล้วน ๔ คือ ***วิมานวัตถุ*** (เรื่องผู้เกิดในสวรรค์อยู่วิมาน เล่าการทำความดีของตนในอดีต ที่ทำให้ได้ไปเกิดเช่นนั้น ๘๕

เรื่อง) *เปตวัตถุ* (เรื่องเปรตเล่ากรรมชั่วในอดีตของตน ๕๑ เรื่อง) *เถรคาถา* (คาถาของพระอรหันตเถระ ๒๖๔ รูปที่กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีตในการบรรลุธรรม เป็นต้น) *เถรีคาถา* (คาถาของพระอรหันตเถรี ๗๓ รูปที่กล่าวแสดงความรู้สึกเช่นนั้น)

เล่ม ๒๗ *ชาดก ภาค ๑* รวมคาถาแสดงคติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และมีคาถาภาษิตของผู้อื่นปนอยู่บ้าง ภาคแรก ตั้งแต่เรื่องที่มีคาถาเดียว (เอกนิบาต) ถึงเรื่องมี ๔๐ คาถา (จัตตาฬีสนิบาต) รวม ๕๒๕ เรื่อง

เล่ม ๒๘ *ชาดก ภาค ๒* รวมคาถาอย่างในภาค ๑ นั้น เพิ่มอีก แต่เป็นเรื่องอย่างยาว ตั้งแต่เรื่องมี ๕๐ คาถา (ปัญญาสนิบาต) ถึงเรื่องมีคาถามากมาย (มหานิบาต) จบลงด้วยมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งมี ๑,๐๐๐ คาถา รวมอีก ๒๒ เรื่อง บรรจบทั้ง ๒ ภาค เป็น ๕๔๗ ชาดก

เล่ม ๒๙ *มหานิทเทส* ภาษิตของพระสารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตร ในอัฏฐกวรรคแห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๐ *จูฬนิทเทส* ภาษิตของพระสารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตรในปารายนวรรคและขัคควิสาณสูตร ในอุรควรรค แห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๑ *ปฏิสัมภิทามรรค* ภาษิตของพระสารีบุตรอธิบายข้อธรรมที่ลึกซึ้งต่างๆ เช่นเรื่อง ญาณ ทิฏฐิ อานาปาน อินทรีย์ วิโมกข์ เป็นต้น อย่างพิสดาร เป็นทางแห่งปัญญาแตกฉาน

เล่ม ๓๒ *อปทาน ภาค ๑* คาถาประพันธ์แสดงประวัติโดยเฉพาะในอดีตชาติ เริ่มด้วยพุทธอปทาน (ประวัติของพระพุทธเจ้า) ปัจเจกพุทธอปทาน (เรื่องราวของพระปัจเจกพุทธเจ้า) ต่อด้วยเถรอปทาน (อัตตประวัติแห่งพระอรหันตเถระ) เรียงลำดับเริ่มแต่พระสารีบุตร ตามด้วยพระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอนุรุทธะ พระปุณณมันตานีบุตร พระอุบาลี พระอัญญาโกณฑัญญะ พระปิณโฑลภารทวาชะ พระขทิรวนิยเรวตะ พระอานนท์ ต่อเรื่อยไปจนจบภาค ๑ รวมพระอรหันตเถระ ๔๑๐ รูป

เล่ม ๓๓ *อปทาน ภาค ๒* คาถาประพันธ์แสดงอัตตประวัติพระอรหันตเถระต่ออีกจนถึงรูปที่ ๕๕๐ ต่อนั้นเป็นเถรีอปทานแสดงเรื่องราวของพระอรหันตเถรี ๔๐ เรื่อง เริ่มด้วยพระเถรีที่ไม่คุ้นนาม ๑๖ รูป ต่อด้วยพระเถรีที่สำคัญเรียงลำดับคือพระมหาปชาบดีโคตมี พระเขมา พระอุบลวรรณา พระปฏาจารา พระกุณฑลเกสี พระกีสาโคตมี พระธรรม-

ทินนา พระสกุลา พระนันทา พระโสณา พระภัททกาปิลานี พระยโสธรา และท่านอื่นๆ ต่อไปจนจบ ครั้นจบอปทานแล้ว ท้ายเล่ม ๓๓ นี้ มีคัมภีร์ ***พุทธวงส์*** เป็นคาถาประพันธ์แสดงเรื่องของพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ที่พระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันเคยได้ทรงเฝ้าและได้รับพยากรณ์ จนถึงประวัติของพระองค์เอง รวมเป็นพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ จบแล้วมีคัมภีร์สั้นๆ ชื่อ ***จริยาปิฎก*** เป็นท้ายสุด แสดงพุทธจริยาในอดีตชาติ ๓๕ เรื่องที่มีแล้วในชาดก แต่เล่าด้วยคาถาประพันธ์ใหม่ ชี้ตัวอย่างการบำเพ็ญบารมีบางข้อ

ค. พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่ม ๓๔ *ธรรมสังคณี* ต้นเล่มแสดง *มาติกา* (แม่บท) อันได้แก่บทสรุปแห่งธรรมทั้งหลายที่จัดเป็นชุดๆ มีทั้งชุด ๓ เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างประดามีเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากฤตธรรม ชุดหนึ่ง เป็นอดีตธรรม อนาคตธรรม ปัจจุบันธรรม ชุดหนึ่ง ฯลฯ และชุด ๒ เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสังขตธรรม อสังขตธรรม ชุดหนึ่ง รูปีธรรม อรูปีธรรม ชุดหนึ่ง โลกิยธรรม โลกุตตรธรรม ชุดหนึ่งเป็นต้น รวมทั้งหมดมี ๑๖๔ ชุด หรือ ๑๖๔ มาติกา จากนั้นขยายความมาติกาที่ ๑ เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากฤตธรรม ที่กระจายออกไปโดย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ท้ายเล่มมีอีก ๒ บท แสดงคำอธิบายย่อหรือคำจำกัดความข้อธรรมทั้งหลายในมาติกาที่กล่าวถึงข้างต้นจนครบ ๑๖๔ มาติกา ได้คำจำกัดความข้อธรรมใน ๒ บท เป็น ๒ แบบ (แต่บทท้ายจำกัดความไว้เพียง ๑๒๒ มาติกา)

เล่ม ๓๕ *วิภังค์* ยกหลักธรรมสำคัญๆ ขึ้นมาแจกแจงแยกแยะอธิบายกระจายออกให้เห็นทุกแง่จนชัดเจนจบไปเป็นเรื่องๆ รวมอธิบายทั้งหมด ๑๘ เรื่องคือ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจจ์ ๔ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ ฌาน อัปปมัญญา ศีล ๕ ปฏิสัมภิทา ๔ ญาณประเภทต่างๆ และเบ็ดเตล็ดว่าด้วยอกุศลธรรมต่างๆ อธิบายเรื่องใด ก็เรียกว่า***วิภังค์***ของเรื่องนั้นๆ เช่น อธิบายขันธ์ ๕ ก็เรียก ***ขันธวิภังค์*** เป็นต้น รวมมี ๑๘ วิภังค์

เล่ม ๓๖ *ธาตุกถา* นำข้อธรรมในมาติกาทั้งหลายและข้อธรรมอื่นๆ อีก ๑๒๕ อย่าง มาจัดเข้าในขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ว่าข้อใดได้หรือไม่ได้ในอย่างไหนๆ และ***ปุคคลบัญญัติ*** บัญญัติ

ความหมายของชื่อที่ใช้เรียกบุคคลต่างๆ ตามคุณธรรม เช่นว่า *โสดาบัน* ได้แก่ บุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๓๗ *กถาวัตถุ* คัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ประธานการสังคายนาครั้งที่ ๓ เรียบเรียงขึ้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ซึ่งได้แตกแยกกันออกไปแล้วถึง ๑๘ นิกาย เช่นความเห็นว่า พระอรหันต์เสื่อมจากอรหัตตผลได้ เป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิดได้ ทุกอย่างเกิดจากกรรม เป็นต้น ประพันธ์เป็นคำปุจฉาวิสัชนา มีทั้งหมด ๒๑๙ กถา

เล่ม ๓๘ *ยมก ภาค ๑* คัมภีร์อธิบายหลักธรรมสำคัญให้เห็นความหมายและขอบเขตอย่างชัดเจน และทดสอบความรู้อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ (*ยมก* แปลว่า “คู่”) เช่น ถามว่า ธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศล เป็นกุศลมูล หรือว่าธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศลมูล เป็นกุศล, รูป (ทั้งหมด) เป็นรูปขันธ์ หรือว่ารูปขันธ์ (ทั้งหมด) เป็นรูป, ทุกข์ (ทั้งหมด) เป็นทุกขสัจจ์ หรือว่าทุกขสัจจ์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์ หลักธรรมที่นำมาอธิบายในเล่มนี้มี ๗ คือ มูล (เช่นในกุศลมูล) ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ สังขาร อนุสัย ถามตอบอธิบายเรื่องใดก็เรียกว่า*ยมก*ของเรื่องนั้นๆ เช่น *มูลยมก ขันธยมก* เป็นต้น เล่มนี้จึงมี ๗ ยมก

เล่ม ๓๙ *ยมก ภาค ๒* ถามตอบอธิบายหลักธรรมเพิ่มเติมจากภาค ๑ อีก ๓ เรื่อง คือ จิตตยมก ธรรมยมก (กุศล–อกุศล–อัพยากตธรรม) อินทรียยมก บรรจบเป็น ๑๐ ยมก)

เล่ม ๔๐ *ปัฏฐาน ภาค ๑* คัมภีร์ปัฏฐานอธิบายปัจจัย ๒๔ โดยพิสดาร แสดงความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแง่ด้านต่างๆ ธรรมที่นำมาอธิบายก็คือข้อธรรมที่มีในมาติกาคือแม่บทหรือบทสรุปธรรมซึ่งกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์สังคณีนั่นเอง แต่อธิบายเฉพาะ ๑๒๒ มาติกาแรกที่เรียกว่า *อภิธรรมมาติกา* ปัฏฐานเล่มแรกนี้อธิบายความหมายของปัจจัย ๒๔ เป็นการปูพื้นความเข้าใจเบื้องต้นก่อน จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อหาของเล่ม คือ *อนุโลมติกปัฏฐาน* อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) โดยปัจจัย ๒๔ นั้น เช่นว่า กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะศรัทธา จึงให้ทาน จึงสมาทานศีล จึงบำเพ็ญฌาน จึงเจริญวิปัสสนา ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (คิดถึงทานที่ตนได้ให้ ศีลที่ได้รักษาแล้ว ดี

ใจ ยึดเป็นอารมณ์แน่นหนาจนเกิดราคะ ทิฏฐิ, มีศรัทธา มีศีล มีปัญญา แล้วเกิดมานะว่า ฉันดีกว่า เก่งกว่า หรือเกิดทิฏฐิว่า ต้องทำอย่างเรานี้เท่านั้นจึงถูกต้อง ฯลฯ) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะความอยากบางอย่างหรือเพราะมานะหรือทิฏฐิ จึงให้ทาน จึงรักษาศีล จึงทำให้ฌานเกิด ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม โดยอารัมมณปัจจัย (คิดถึงฌานที่ตนเคยได้แต่เสื่อมไปเสียแล้วเกิดความโทมนัส ฯลฯ) อย่างนี้เป็นต้น (เล่มนี้อธิบายแต่ในเชิงอนุโลมคือตามนัยปกติไม่อธิบายตามนัยปฏิเสธ จึงเรียกว่า *อนุโลมปัฏฐาน*)

เล่ม ๔๑ *ปัฏฐาน ภาค ๒ อนุโลมติกปัฏฐาน* ต่อ คือ อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓ ต่อจากเล่ม ๔๐ เช่น อดีตธรรมเป็นปัจจัยแก่ปัจจุบันธรรม โดยอารัมมณปัจจัย (พิจารณารูปเสียงเป็นต้นที่ดับเป็นอดีตไปแล้วว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความโทมนัสขึ้น ฯลฯ) เป็นต้น

เล่ม ๔๒ *ปัฏฐาน ภาค ๓ อนุโลมทุกปัฏฐาน* อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลาย ในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) เช่น โลกิยธรรมเป็นปัจจัยแก่โลกิยธรรม โดยอารัมมณปัจจัย (รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ) ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๔๓ *ปัฏฐาน ภาค ๔ อนุโลมทุกปัฏฐาน* ต่อ

เล่ม ๔๔ *ปัฏฐาน ภาค ๕* ยังเป็นอนุโลมปัฏฐาน แต่อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทต่างๆ ข้ามชุดกันไปมา ประกอบด้วย *อนุโลมทุกติกปัฏฐาน* ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) เช่น อธิบาย "กุศลธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เป็นโลกิยธรรม โดยอธิปติปัจจัย" เป็นอย่างไร เป็นต้น *อนุโลมติกทุกปัฏฐาน* ธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) *อนุโลมติกติกปัฏฐาน* ธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) โยงระหว่างต่างชุดกัน เช่น อธิบายว่า กุศลธรรมที่เป็นอดีตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมที่เป็นปัจจุบันธรรม เป็นอย่างไร เป็นต้น *อนุโลมทุกทุกปัฏฐาน* ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) โยงระหว่างต่างชุดกัน เช่น ชุดโลกิยะ โลกุตตระ กับชุดสังขตะ อสังขตะ เป็นต้น

เล่ม ๔๕ *ปัฏฐาน ภาค ๖* เป็นปัจจนีย-

ปัฏฐาน คืออธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายอย่างเล่มก่อนๆ นั่นเอง แต่อธิบายแง่ปฏิเสธ แยกเป็น *ปัจจนียปัฏฐาน* คือ ปฏิเสธ+ปฏิเสธ เช่นว่า ธรรมที่ไม่ใช่กุศล อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศลเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร *อนุโลมปัจจนียปัฏฐาน* คือ อนุโลม+ปฏิเสธ เช่นว่า อาศัยโลกิยธรรม ธรรมที่ไม่ใช่โลกุตตรธรรมเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร *ปัจจนียานุโลม-ปัฏฐาน* คือ ปฏิเสธ+อนุโลม เช่นว่า อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศล ธรรมที่เป็นอกุศล เกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร และในทั้ง ๓ แบบนี้ แต่ละแบบ จะอธิบายโดยใช้ธรรมในแม่บทชุด ๓ แล้วต่อด้วยชุด ๒ แล้วข้ามชุดระหว่างชุด ๒ กับชุด ๓ ชุด ๓ กับชุด ๒ ชุด ๓ กับชุด ๓ ชุด ๒ กับชุด ๒ จนครบทั้งหมดเหมือนกัน ดังนั้นแต่ละแบบจึงแยกซอยละเอียดออกไปเป็น *ติก- ทุก- ทุกติก- ติกทุก- ติกติก- ทุกทุก-* ตามลำดับ (เขียนให้เต็มเป็น *ปัจจนียติกปัฏฐาน ปัจจนียทุกปัฏฐาน ปัจจนียทุกติกปัฏฐาน* ฯลฯ ดังนี้เรื่อยไป จนถึงท้ายสุดคือ *ปัจจนียานุโลมทุกทุกปัฏฐาน)*

คัมภีร์ปัฏฐานนี้ ท่านอธิบายค่อนข้างละเอียดเฉพาะเล่มต้นๆ เท่านั้น เล่มหลังๆ ท่านแสดงไว้แต่หัวข้อหรือแนวและทิ้งไว้ให้ผู้เข้าใจแนวนั้นแล้วเอาไปแจกแจงโดยพิสดารเอง โดยเฉพาะเล่มสุดท้ายคือภาค ๖ แสดงไว้ย่นย่อที่สุด แม้กระนั้นก็ยังเป็นหนังสือถึง ๖ เล่ม หรือ ๓,๓๒๐ หน้ากระดาษพิมพ์ ถ้าอธิบายโดยพิสดารทั้งหมดจะเป็นเล่มหนังสืออีกจำนวนมากมายหลายเท่าตัว ท่านจึงเรียกปัฏฐานอีกชื่อหนึ่งว่า *มหาปกรณ์* แปลว่า “ตำราใหญ่” ใหญ่ทั้งโดยขนาดและโดยความสำคัญ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระไตรปิฎกมีเนื้อความทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็น พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ พระสุตตันต-ปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์

ไตรเพท พระเวท ๓ อย่าง ซึ่งเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ ๑. *ฤคเวท* ประมวลบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า ๒. *ยชุรเวท* ประกอบด้วยบทสวดอ้อนวอนในพิธีบูชายัญต่างๆ ๓. *สามเวท* ประมวลบทเพลงขับสำหรับสวดหรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชายัญ ต่อมาเพิ่ม *อถรรพเวท* หรือ *อาถรรพณเวท* อันว่าด้วยคาถาทางไสยศาสตร์เข้ามาอีกเป็น ๔

ไตรภพ ภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ; ดู *ภพ*

ไตรภูมิ ภูมิ ๓ หมายถึง โลกิยภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ (เรียกเต็มว่า กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ) ไม่นับภูมิที่ ๔ คือโลกุตตรภูมิ อันพ้นเหนือไตรภูมินั้น; ดู *ภูมิ*

ไตรมาส สามเดือน

ไตรรัตน์ แก้วสามประการ หมายถึง พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

ไตรลักษณ์ ลักษณะสาม อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ๓ ประการ ได้แก่ *๑. อนิจจตา* ความเป็นของไม่เที่ยง *๒. ทุกขตา* ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้ *๓. อนัตตตา* ความเป็นของมิใช่ตัวตน (คนไทยนิยมพูดสั้นๆ ว่า *อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* และแปลง่ายๆ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”)

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า *ไตรลักษณ์*; ลักษณะทั้ง ๓ นี้ มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือวิสังขาร ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้น จึงเรียกว่า *สามัญลักษณะ*; ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่ตามธรรมดา จึงเรียกว่า *ธรรมนิยาม*

ในพระไตรปิฎก หลักนี้ชื่อว่า *ธมฺมนิยามตา* ส่วน *ไตรลักษณ์* และ *สามัญลักษณะ* เป็นคำที่เกิดขึ้นในยุคอรรถกถา; ดู *ธรรมนิยาม, สามัญลักษณะ*

ไตรลิงค์ สามเพศ หมายถึง คำศัพท์ที่เป็นได้ทั้งสามเพศในทางไวยากรณ์ กล่าวคือ *ปุงลิงค์* เพศชาย *อิตถีลิงค์* เพศหญิง *นปุงสกลิงค์* มิใช่เพศชายและหญิง; คำบาลีที่เป็นไตรลิงค์ เช่น *นิพฺพุโต นิพฺพุตา นิพฺพุตํ* เป็น ปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุงสกลิงค์ ตามลำดับ

ไตรวัฏฏ์ วัฏฏะ ๓, วงวน ๓ หรือวงจร ๓ ส่วนของปฏิจจสมุปบาทซึ่งหมุนเวียนสืบทอดต่อๆ กันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ *กิเลส กรรม* และ *วิบาก* (เรียกเต็มว่า *๑. กิเลสวัฏฏ์* ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน *๒. กรรมวัฏฏ์* ประกอบด้วยสังขาร ภพ *๓. วิปากวัฏฏ์* ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาส) คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสบ

วิบากคือได้ของนั้นมาเสพเสวย เกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเหิมใจอยากได้รุนแรงและมากยิ่งขึ้นจึงยิ่งทำกรรมมากขึ้น หรือในทางตรงข้าม ถูกขัดขวาง ได้รับทุกขเวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลสคือโทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือประทุษร้ายเขา ฯลฯ เมื่อเป็นอยู่เป็นไปอย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอาการหมุนวน หรือวงกลมอันหมุนวน ที่เรียกว่า ภวจักร สังสารจักร หรือสังสารวัฏ, *ไตรวัฏ* ก็เขียน; ดู *ปฏิจจสมุปบาท*

ไตรสรณะ ที่พึ่งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์; สรณตรัย ก็เรียก

ไตรสรณคมน์ การถึงสรณะสาม, การถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตรัย) คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก; ตามปกติ คัมภีร์ทั้งหลายใช้เพียงว่า “สรณคมน์”; ดู *สรณคมน์*

ไตรสิกขา สิกขาสาม, ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง คือ *อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา* เรียกง่ายๆ สั้นๆ ว่า *ศีล สมาธิ ปัญญา*; ดู *สิกขา ๓*

ถ

ถ้วนทศมาส ครบสิบเดือน (ในการตั้งครรภ์)

ถวายพรพระ (พระสงฆ์) สวดพุทธชัยมงคลคาถา (หรือชยมังคลัฏฐกคาถา) ในพิธี โดยเฉพาะก่อนเจ้าภาพถวายภัตตาหาร, เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาว่า ในงานพิธีที่มีการสวดมนต์เย็น แล้วฉันเช้า หรือฉันเพลในวันรุ่งขึ้น เมื่อจะฉันภัตตาหารเช้าหรือเพลนั้น มีการสวดถวายพรพระก่อน คือ เมื่อเจ้าภาพจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย และสมาทานศีลแล้ว พระสงฆ์จะสวดถวายพรพระต่อไปเลย โดยไม่ต้องอาราธนาพระปริตร ดังนี้

๑. นมการปาฐะ (*นโม* ๓ จบ)

๒. พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ (*อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ*)

๓. **บทถวายพรพระ** คือชยมังคลัฏฐกคาถา (*พาหุํ ฯเปฯ นโร สปญฺโญ*)

๔. ชยปริตฺตคาถา (*มหาการุณิโก นาโถ ฯเปฯ ลภนฺตตฺเถ ปทกฺขิเณ*)

จบแล้ว สวด *ภวตุ สพฺพมงฺคลํ ฯเปฯ สทา โสตฺถี ภวนฺตุ เต* ต่อไปเลย โดยไม่ต้องหยุดขึ้นใหม่

(มักพูดให้จำกันง่ายๆ ว่า **ถวายพรพระ** คือสวด นโม... อิติปิ โส... **พาหุํ...** มหากาฯ... ภวตุ สพฺฯ...)

เมื่อสวดจบแล้ว พระสงฆ์ก็รับภัตตาหารฉันต่อไป

ที่เรียกว่า "**บทถวายพรพระ**" ก็คือ ***พุทธชัยมงคลคาถา*** หรือ ***ชยมังคลัฏฐกคาถา***(บางทีเรียกง่ายๆ ว่า "คาถาพาหุง")

พึงสังเกตว่า ในการ**ถวายพรพระ**ตามธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น พระสงฆ์สวดทั้ง***พุทธชัยมงคลคาถา*** (ชยมังคลัฏฐกคาถา หรือคาถาพาหุง) และต่อด้วยชยปริตตคาถา ซึ่งมี***ชัยมงคลคาถา*** (คือคาถามหาการุณิโก ซึ่งมีบท "ชยนฺโต..."); ดู ***ชยมังคลัฏฐกคาถา, ชยปริตตคาถา, ชยปริตร, ชัยมงคลคาถา***

ถวายพระพร คำเริ่ม ที่พระสงฆ์พูดกับเจ้านาย เทียบได้กับ "เรียน" และใช้เป็นคำรับ เทียบได้กับ "จ้ะ" หรือ "ครับ", กับทั้งใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่ภิกษุสามเณรมีไปถึงเจ้านายด้วย (คำลงท้าย นิยมใช้ว่า "ขอถวายพระพร", บางทีก็ใช้ "ขอถวายพระพร" ทั้งขึ้นต้น และลงท้าย); ให้พรแก่เจ้านาย; เทียบ *เจริญพร*

ถวายพระเพลิง ให้ไฟ คือ เผา

ถวายอดิเรก ดู *อดิเรก 2.*

ถอน (ในคำว่า "รู้จักถอนไตรจีวร") ยกเลิกของเดิม ออกมาจากศัพท์ *ปัจจุทธรณ์*

ถัมภะ หัวดื้อ (ข้อ ๑๑ ในอุปกิเลส ๑๖)

ถาวรวัตถุ สิ่งของที่มั่นคง ได้แก่ของที่สร้างด้วยอิฐ ปูน หรือโลหะ เช่น โบสถ์ เจดีย์ วิหาร เป็นต้น

ถีนะ ความหดหู่, ความท้อแท้ใจ

ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม, ความที่จิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม, ความง่วงเหงาซึมเซา (ข้อ ๓ ในนิวรณ์ ๕)

ถึงที่สุดเพท เรียนจบไตรเพท

ถือ (ในคำว่า การให้ถือเสนาสนะ) รับแจก, รับมอบ, ถือสิทธิ์ครอบครอง

ถือบวช ถือการเว้นต่างๆ ตามข้อกำหนดทางศาสนา

ถือบังสุกุล ใช้ผ้าเฉพาะที่ได้จากกองฝุ่นกองหยากเยื่อ คือผ้าที่เขาทิ้งแล้วมาทำเครื่องนุ่งห่ม ไม่ใช้ผ้าที่ชาวบ้านถวาย; ดู *ปังสุกูลิกังคะ*

ถุลลโกฏฐิตนิคม นิคมแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นกุรุ

ถุลลัจจัย "ความล่วงละเมิดที่หยาบ", ชื่ออาบัติหยาบอย่างหนึ่งเป็นความผิดขั้นรองลงมาจากอาบัติสังฆาทิเสส เช่น ภิกษุชักสื่อให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ภิกษุชักสื่อบัณเฑาะก์ (กะเทย) ต้องอาบัติถุลลัจจัย ภิกษุนุ่งห่มหนังเสืออย่างเดียรถีย์ ต้องอาบัติถุลลัจจัย; ดู *อาบัติ*

ถูณคาม ตำบลที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบทด้านทิศตะวันตก เขียน *ถูนคาม* ก็มี

ถูปารหบุคคล บุคคลผู้ควรแก่สถูปคือบุคคลที่ควรนำกระดูกบรรจุสถูปไว้บูชา มี ๔ คือ ๑. พระพุทธเจ้า ๒. ปัจเจกพุทธเจ้า ๓. พระอรหันตสาวก ๔. พระเจ้าจักรพรรดิ

เถยยสังวาส ลักเพศ, มิใช่ภิกษุ แต่ปลอมเพศเป็นภิกษุ (พจนานุกรมเขียน *เถยสังวาส*, จะเขียน *ไถยสังวาส* ก็ได้, เขียนอย่างบาลีเป็น *เถยยสังวาสก์*)

เถระ พระผู้ใหญ่ ตามพระวินัยกำหนดว่ามีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป; เทียบ *นวกะ, มัชฌิมะ*

เถรคาถา คาถาของพระอรหันตเถระ ๒๖๔ รูปที่กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีตในการบรรลุธรรม เป็นต้น จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๘ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๖)

เถรภูมิ ขั้นหรือชั้นแห่งพระเถระ, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระผู้ใหญ่ คือมีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป และรู้ปาติโมกข์ เป็นต้น เทียบ *นวกภูมิ, มัชฌิมภูมิ*

เถรวาท "วาทะของพระเถระ" (หมายถึงพระเถระผู้รักษาธรรมวินัยนับแต่ปฐมสังคายนา), พระพุทธศาสนาที่สืบมาแต่

ยุคแรกสุด ซึ่งถือตามหลักธรรมวินัยที่พระอรหันตเถระ ๕๐๐ รูป ได้ประชุมทำสังคายนาครั้งแรกรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าวางเป็นแบบแผนไว้เมื่อ ๓ เดือนหลังพุทธปรินิพพาน ได้แก่พระพุทธศาสนาอย่างที่นับถือแพร่หลายในประเทศไทย พม่า ลังกา ลาว และกัมพูชา, บางทีเรียกว่า พุทธศาสนาแบบดั้งเดิม และเพราะเหตุที่แพร่หลายอยู่ในดินแดนแถบใต้ จึงเรียกว่า ทักษิณนิกาย (นิกายฝ่ายใต้); ดู *หีนยาน,* เทียบ *มหายาน*

เถรานุเถระ “เถระและอนุเถระ”, พระเถระผู้ใหญ่ผู้น้อย

เถรี พระเถระผู้หญิง, ภิกษุณีผู้ใหญ่

เถรีคาถา คาถาของพระอรหันตเถรี ๗๓ รูป ที่กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีตในการบรรลุธรรม เป็นต้น จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๙ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๖)

ไถ้ ถุงยาวๆ สำหรับใส่เงินหรือสิ่งของ

ไถยจิต จิตคิดจะลัก, จิตคิดขโมย, จิตประกอบด้วยความเป็นขโมย

ท

ทธิ นมส้ม, นมเปรี้ยว; ดู *เบญจโครส*

ทนต์ ฟัน

ทมะ การฝึก, การฝึกฝนปรับปรุงตน, การรู้จักข่มจิตข่มใจ บังคับควบคุมตนเองได้ ไม่พูดไม่ทำเพียงตามที่อยาก แต่พูดและทำตามเหตุผลที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าดีงามสมควรเป็นประโยชน์ รู้จักปรับตัวปรับใจ และแก้ไขปรับปรุงตนด้วยปัญญาไตร่ตรองให้งอกงามดียิ่งขึ้นอยู่เสมอ (ข้อ ๒ ในฆราวาสธรรม ๔)

ทมิฬ ชื่อชนเผ่าหนึ่งในสิงหฬทวีป คือเกาะลังกา เคยชิงราชสมบัติพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยได้; ชนชาวทมิฬมีถิ่นเดิมอยู่ในส่วนล่างของทักขิณาบถคือดินแดนหนใต้ของชมพูทวีป, ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๕ (พ.ศ. ๔๕๕ หรือ ๔๓๖ หรือ ๔๕๐) ดินแดนของชาวทมิฬคือต่อจากแคว้นอันธระ (ปัจจุบันเรียกว่า อานธรประเทศ/Andhra Pradesh) ลงไปจนสุดแผ่นดิน ประกอบด้วย ๓ อาณาจักร คือ ปาณฑยะ (Pandya อยู่ใต้สุด) โจละ (Cola หรือ Chola อยู่เหนือขึ้นมาจนต่อกับอันธระ) และเจระ หรือ เกราละ (Cera, Chera หรือ Kerala), พวกเจระไม่พูดภาษาทมิฬอย่าง ๒ พวกแรก แต่พูดภาษามลายลัม บางตำราไม่จัดพวกเจระเป็นทมิฬ, ในบัดนี้ ปาณฑยะและโจละ คือรัฐทมิฬนาฑุ (Tamil Nadu) ส่วนเจระ คือรัฐเล็กๆ ที่ชื่อเกรละ (Kerala)

ทรกรรม การทำให้ลำบาก

ทรง ใช้, ถือครอง, เก็บไว้, มีไว้เป็นสิทธิ์, ครอบครอง, ครอง, นุ่งห่ม เช่นในประโยคว่า “พึงทรงอติเรกบาตรไว้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง” และในประโยคว่า “ภิกษุทรงอติเรกจีวรได้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง”

ทรมาน ข่ม, ปราบ, ฝึก, ทำให้เสื่อมพยศ, ทำให้เสื่อมการถือตัว, ทำให้กลับใจ, บัดนี้ ความหมายเพี้ยนไป มักหมายถึง ทำให้ลำบาก

ทรยศ คิดร้ายต่อมิตรหรือผู้มีบุญคุณ

ทวดึงสกรรมกรณ์ วิธีลงโทษ ๓๒ อย่าง ซึ่งใช้ในสมัยโบราณ เช่น โบยด้วยแส้ โบยด้วยหวาย ตีด้วยกระบอง ตัดมือ ตัดเท้า ตัดหู ตัดจมูก ตัดศีรษะ เอาขวานผ่าอก เป็นต้น

ทวดึงสาการ ดู *ทวัตติงสาการ*

ทวัตติงสกรรมกรณ์ ดู *ทวดึงสกรรมกรณ์*

ทวัตติงสาการ อาการ ๓๒, ส่วนประกอบที่มีลักษณะต่างๆ กัน ๓๒ อย่าง ในร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน

หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) มันสมอง ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ปัสสาวะ); ในขุททกปาฐะ (ฉบับสยามรัฐ) เรียงลำดับมันสมองไว้เป็นข้อสุดท้าย; *ทวัตดึงสาการ* หรือ *ทวดึงสาการ* ก็เขียน

ทวาบรยุค, ทวาปรยุค ดู *กัป*

ทวาร ประตู, ทาง, ช่องตามร่างกาย

1. ทางรับรู้อารมณ์ (ผัสสทวาร) มี ๖ คือ ๑. *จักขุทวาร* ทางตา ๒. *โสตทวาร* ทางหู ๓. *ฆานทวาร* ทางจมูก ๔. *ชิวหาทวาร* ทางลิ้น ๕. *กายทวาร* ทางกาย ๖. *มโนทวาร* ทางใจ

2. ทางทำกรรม (กรรมทวาร) มี ๓ คือ ๑. *กายทวาร* ทางกาย ๒. *วจีทวาร* ทางวาจา ๓. *มโนทวาร* ทางใจ

ทวารบาล คนเฝ้าประตู

ทวารเบา ช่องปัสสาวะ

ทวารรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

ทวารหนัก ช่องอุจจาระ

ทวิช ชื่อหนึ่งสำหรับเรียกพราหมณ์ ในภาษาไทยเป็น *ทิชาจารย์* หรือ *ทวิชาจารย์* ก็มี แปลว่า “เกิดสองหน” หมายถึง เกิดโดยกำเนิดครั้งหนึ่ง เกิดโดยได้รับครอบเป็นพราหมณ์ครั้งหนึ่ง เปรียบเหมือนนกซึ่งเกิดสองหนเหมือนกัน คือ เกิดจากท้องแม่ออกเป็นไข่หนหนึ่ง เกิดจากไข่เป็นตัวอีกหนหนึ่ง นกจึงมีชื่อเรียกว่า *ทวิช* หรือ *ทิช* ซึ่งแปลว่า “เกิดสองหน” อีกชื่อหนึ่งด้วย

ทวิบท สัตว์สองเท้า มี กา ไก่ นก เป็นต้น

ทศพร ดู *พร ๑๐*

ทศพลญาณ ดู *ทสพลญาณ*

ทศพิธราชธรรม ดู *ราชธรรม*

ทศมาส สิบเดือน

ทศวรรค สงฆ์มีพวกสิบ คือ สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๑๐ รูปเป็นอย่างน้อยจึงจะครบองค์ ทำสังฆกรรมประเภทนั้นๆ ได้ เช่น การอุปสมบทในมัธยมประเทศต้องใช้สงฆ์ทศวรรค

ทสกะ หมวด ๑๐

ทสพลญาณ พระญาณเป็นกำลังของพระพุทธเจ้า ๑๐ ประการ เรียกตามบาลีว่า *ตถาคตพลญาณ* (ญาณเป็นกำลังของพระตถาคต) ๑๐ คือ ๑. *ฐานาฐานญาณ* ๒. *กรรมวิปากญาณ* ๓. *สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ* ๔. *นานาธาตุญาณ* ๕. *นานาธิมุตติกญาณ* ๖. *อินทริยปโรปริยัตตญาณ* ๗. *ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ* ๘. *ปุพเพนิวาสานุสติญาณ* ๙. *จุตูปปาตญาณ* ๑๐. *อาสวักขยญาณ*; นิยมเขียน *ทศพลญาณ*; ดู *ญาณ* ชื่อนั้นๆ

ทอด ในประโยคว่า “ทอดกรรมสิทธิ์ของ

ตนเสีย” ทิ้ง, ปล่อย, ละ

ทอดกฐิน ดู *กฐิน, กฐินทาน*

ทอดธุระ ไม่เอาใจใส่, ไม่สนใจ, ไม่เอาธุระ, ปล่อยทิ้ง

ทอดผ้าป่า เอาผ้าถวายโดยทิ้งไว้เพื่อให้พระชักเอาเอง; ดู *ผ้าป่า*

ทักขิณ, ทักษิณ ขวา, ทิศใต้

ทักขิณทิส “ทิศเบื้องขวา” หมายถึง อาจารย์ (ตามความหมายในทิศ ๖); ดู *ทิศหก*

ทักขิณา, ทักษิณา ทานที่ถวายเพื่อผลอันดีงาม, ของทำบุญ, สิ่งที่สละให้, ปัจจัยสี่ที่เมื่อถวายจะเป็นเหตุให้ประโยชน์สุขเจริญเพิ่มพูน, ของถวายที่ช่วยให้สัตว์ทั้งหลายเจริญด้วยสมบัติดังปรารถนา, สิ่งที่ให้โดยเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม (หรือโดยเชื่อปรโลก); “ทักขิณา” เดิมเป็นคำที่ใช้ในศาสนาพราหมณ์ (เขียนอย่างสันสกฤต เป็น “ทักษิณา”) หมายถึง ของที่มอบให้แก่พราหมณ์ เป็นค่าตอบแทนในการประกอบพิธีบูชายัญ เมื่อนำมาใช้ในพระพุทธศาสนา นิยมหมายถึงปัจจัย ๔ ที่ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ หรือให้แก่ทักขิไณยบุคคล ซึ่งในความหมายอย่างสูง ได้แก่พระอริยสงฆ์ และในความหมายที่กว้างออกไป ได้แก่ ท่านผู้มีศีลผู้ทรงคุณทรงธรรม แม้เป็นคฤหัสถ์เช่นบิดามารดา ตลอดจนในความหมายอย่างกว้างที่สุด ของที่ให้เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูล แม้แต่ให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ก็เป็นทักขิณา (ดังที่ตรัสในทักขิณาวิภังคสูตร, ม.อุ.๑๔/๗๑๐/๔๕๘) แต่มีผลมากน้อยต่างกันตามหลัก*ทักขิณาวิสุทธิ ๔* และตรัสไว้อีกแห่งหนึ่งว่า (ทานสูตร, องฺ.ฉกฺก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕)

ทักขิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ คือ **ทายกมีองค์ ๓** (ก่อนให้ ก็ดีใจ, กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส, ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ) และ**ปฏิคาหกมีองค์ ๓** (เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อบำราศราคะ, เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือปฏิบัติเพื่อบำราศโทสะ, เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อบำราศโมหะ) ทักขิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้; ดู *เจตนา, ทักขิณาวิสุทธิ*

ทักขิณานุปทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย

ทักขิณาบถ “หนใต้” (เขียนอย่างสันสกฤต=*ทักษิณาบถ*), ดินแดนแถบใต้ของชมพูทวีป, อินเดียภาคใต้ คู่กับ *อุตราบถ* (ดินแดนแถบเหนือของชมพูทวีป หรืออินเดียภาคเหนือ), ในอรรถกถา มีคำอธิบายซึ่งให้ถือแม่น้ำคงคาเป็นเส้นแบ่ง คือ ดินแดนแถบฝั่งเหนือของแม่น้ำคงคา เป็นอุตราบถ ส่วนดินแดนแถบฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคา เป็น

ทักขิณาบถ และกล่าวว่า อุตราบถเป็นปฏิรูปเทส แต่ทักขิณาบถไม่เป็นปฏิรูปเทส, คำอธิบายนั้นคงถือตามสภาพความเจริญสมัยโบราณ แต่ที่รู้กันทั่วไปต่อถึงยุคปัจจุบัน ถือแม่น้ำนัมมทาเป็นเส้นแบ่ง คือ ดินแดนแถบเหนือแม่น้ำนัมมทาขึ้นมา เป็นอุตราบถ ส่วนดินแดนแถบใต้แม่น้ำนัมมทาลงไป เป็นทักขิณาบถ ดังที่เรียกในบัดนี้ว่า Deccan อันเพี้ยนจาก Dekkhan หรือ Dekhan ซึ่งมาจาก Dakkhina นั่นเอง; เทียบ *อุตราบถ*, ดู *อวันตี*

ทักขิณาวัฏฏ์ เวียนขวา, วนไปทางขวา คือ วนเลี้ยวทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา เขียน *ทักษิณาวัฏ* หรือ *ทักษิณาวรรต* ก็มี; ตรงข้ามกับ *อุตตราวัฏฏ์*

ทักขิณาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งทักขิณา, ข้อที่เป็นเหตุให้ทักขิณา คือสิ่งที่ให้ที่ถวาย เป็นของบริสุทธิ์และจึงเกิดมีผลมาก มี **๔** คือ (ม.อุ.๑๔/๗๑๔/๔๖๑) ๑. ทักขิณา บริสุทธิ์ฝ่ายทายก (มีศีล มีกัลยาณธรรม) ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคาหก (ทุศีล มีปาปธรรม) ๒. ทักขิณา บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคาหก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๓. ทักขิณา ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฏิคาหก ๓. ทักขิณา บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฏิคาหก; ดู *ทักขิณา*

ทักขิเณยยบุคคล บุคคลผู้ควรรับทักษิณา

ทกฺขิเณยฺโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ทักขิณา คือมีคุณความดีสมควรแก่ของทำบุญ มีอาหาร ผ้านุ่งห่ม เป็นต้น ช่วยเอื้ออำนวยให้ของที่เขาถวายมีผลมาก (ข้อ ๗ ในสังฆคุณ ๙)

ทักขิโณทก น้ำที่หลั่งแสดงเจตนาในเวลาทำทาน, น้ำกรวด, น้ำที่หลั่งที่กรวดรดรินลงโดยเคารพ เพื่อแสดงเจตนาอุทิศให้ ยกให้ หรือมอบให้ เป็นเครื่องหมายของการให้สิ่งที่เป็นนามธรรม หรือของใหญ่โตเกินจะยกได้ เช่น ที่ดิน ศาลา กุฎี วิหาร บุญกุศล, ทักษิโณทก ก็เขียน

ทักขิไณย ผู้ควรแก่ทักขิณา, ผู้ควรรับของทำบุญที่ทายกถวาย, ท่านผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา โดยทำให้สิ่งที่ถวายเป็นของบริสุทธิ์ และจึงเป็นเหตุให้เกิดมีผลมาก; ดู *ทักขิณา*

ทักขิไณยบุคคล บุคคลผู้ควรรับทักษิณา; ดู *ทักขิไณย*

ทักษิณนิกาย นิกายพุทธศาสนาฝ่ายใต้ที่พวกอุตรนิกายตั้งชื่อให้ว่า *หีนยาน* ใช้บาลีมคธ บัดนี้ นิยมเรียกว่า *เถรวาท*

ทักษิณา ทานเพื่อผลอันเจริญ, ของทำบุญ

ทักษิณานุประทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย

ทักษิณาบถ ดู *ทักขิณาบถ*

ทักษิโณทก ดู *ทักขิโณทก*

ทัณฑกรรม การลงอาชญา, การลงโทษ; ในที่นี้ หมายถึงการลงโทษสามเณร คล้ายกับการปรับอาบัติภิกษุ ได้แก่ กักบริเวณ ห้ามไม่ให้เข้า ห้ามไม่ให้ออกจากอาราม หรือการใช้ตักน้ำ ขนฟืน ขนทราย เป็นต้น

ทัณฑกรรมนาสนา ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ หมายถึงการไล่ออกจากสำนัก เช่น ที่ทำแก่กัณฑกสามเณร ผู้กล่าวตู่พระธรรมเทศนาว่า ธรรมที่ตรัสว่าเป็นอันตราย ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพได้จริง

ทัณฑปาณิ กษัตริย์โกลิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระเชฏฐาของพระนางสิริมหามายาพุทธมารดา

ทันต์ ฟัน

ทันตชะ อักษรเกิดที่ฟัน คือ *ต ถ ท ธ น* กับทั้ง *ล* และ *ส*

ทัพพมัลลบุตร พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก เป็นพระราชโอรสของพระเจ้ามัลลราช เมื่อพระชนม์ ๗ พรรษา มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้บรรพชาเป็นสามเณร เวลาปลงผม พอมีดโกนตัดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามิผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามิผล พอปลงผมเสร็จก็ได้บรรลุพระอรหัต ท่านรับภาระเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ในตำแหน่งเสนาสนปัญญาปกะ (ผู้ดูแลจัดสถานที่พักอาศัยของพระ) และภัตตุเทศก์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนปัญญาปกะ

ทัพสัมภาระ เครื่องเคราและส่วนประกอบทั้งหลาย, สิ่งและเครื่องอันเป็นส่วนประกอบที่จะคุมกันเข้าเป็นเรือน เรือ รถ หรือเกวียน เป็นต้น; เขียนเต็มว่า *ทัพพสัมภาระ*

ทัศ สิบ, จำนวน ๑๐ (สันสกฤต: ทศ; บาลี: ทส); ในข้อความว่า “บารมี ๓๐ ทัศ” หรือ “บารมีสามสิบทัศ” มักให้ถือว่า “ทัศ” แปลว่า ครบ หรือถ้วน แต่อาจเป็นได้ว่า “ทัศ” ก็คือสิบนั่นแหละ แต่สันนิษฐานว่า “บารมีสามสิบทัศ” เป็นคำพูดซ้อนโดยซ่อนความหมายว่า สามสิบนี้ มิใช่แค่ว่านับรายหน่วยเป็น ๓๐ แต่นับเป็นชุดได้ ๓ ทัศ (คือ จำนวนสิบ ๓ ชุด หรือ ๓ “สิบ”); ดู *สมดึงส-*

ทัศนีย์ น่าดู, งาม

ทัสสนะ การเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น

ทัสสนานุตตริยะ การเห็นที่ยอดเยี่ยม (ข้อ ๑ ในอนุตตริยะ ๓ หมายถึงปัญญาอันเห็นธรรม ตลอดถึงเห็นนิพพาน; ข้อ ๑ ในอนุตตริยะ ๖ หมายถึง เห็นพระตถาคต ตถาคตสาวก และ

สิ่งอันบำรุงจิตใจให้เจริญ)

ทัพหีกรรม การทำให้มั่น เช่น การให้อุปสมบทซ้ำ

ทาฐธาตุ, ทาฒธาตุ พระธาตุคือเขี้ยว, พระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้ามีทั้งหมด ๔ องค์ ตำนานว่า พระเขี้ยวแก้วบนขวาประดิษฐานอยู่ในพระจุฬามณีเจดีย์ในดาวดึงสเทวโลก, องค์ล่างขวาไปอยู่ ณ แคว้นกาลิงคะ แล้วต่อไปยังลังกาทวีป, องค์บนซ้ายไปอยู่ ณ แคว้นคันธาระ, องค์ล่างซ้ายไปอยู่ในนาคพิภพ; ดู *สารีริกธาตุ*

ทาน การให้, ยกมอบแก่ผู้อื่น, ให้ของที่ควรให้ แก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่เขา, สละให้ปันสิ่งของของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น; สิ่งที่ให้, ทรัพย์สินสิ่งของที่มอบให้หรือแจกออกไป; **ทาน ๒** คือ *๑. อามิสทาน* ให้สิ่งของ *๒. ธรรมทาน* ให้ธรรม; **ทาน ๒** อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. *สังฆทาน* ให้แก่สงฆ์ หรือให้เพื่อส่วนรวม *๒. ปาฏิบุคลิกทาน* ให้เจาะจงแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งโดยเฉพาะ (ข้อ ๑ ในทศพิธราชธรรม, ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังคหวัตถุ ๔, ข้อ ๑ ในสัปปุริสบัญญัติ ๓)

ทานมิใช่ถูกต้องดีงามหรือเป็นบุญเสมอไป ทานบางอย่างถือไม่ได้ว่าเป็นทาน และเป็นบาปด้วย ในพระไตรปิฎก (วินย.๘/๙๗๙/๓๒๖) กล่าวถึงทานที่ชาวโลกถือกันว่าเป็นบุญ แต่ที่แท้หาเป็นบุญไม่ (*ทานที่เป็นบาป*) ๕ อย่าง คือ ๑. มัชชทาน (ให้น้ำเมา) ๒. สมัชชทาน (ให้มหรสพ) ๓. อิตถีทาน (ให้สตรี) ๔. อุสภทาน (ท่านอธิบายว่าปล่อยให้โคอุสภะเข้าไปในฝูงโค) ๕. จิตรกรรมทาน (ให้ภาพยั่วยุกิเลส เช่น ภาพสตรีและบุรุษเสพเมถุน), ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (มิลินท.๓๕๒) กล่าวถึง***ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน*** อันนำไปสู่อบาย ๑๐ อย่าง ได้แก่ ๕ อย่างที่กล่าวแล้ว และเพิ่มอีก ๕ คือ ๖. สัตถทาน (ให้ศัสตรา) ๗. วิสทาน (ให้ยาพิษ) ๗. สังขลิกทาน (ให้โซ่ตรวน) ๘. กุกกุฏสูกรทาน (ให้ไก่ให้สุกร) ๙. ตุลากูฏมานกูฏทาน (ให้เครื่องชั่งตวงวัดโกง); สำหรับสมัชชทาน พึง ดู *สาธุกีฬา*

ทานกถา เรื่องทาน, พรรณนาทาน คือการให้ว่าคืออะไร มีคุณอย่างไร เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอนุบุพพิกถา ๕)

ทานบดี "เจ้าแห่งทาน", ผู้เป็นใหญ่ในทาน; พึงทราบคำอธิบาย ๒ แง่ คือ *ในแง่ที่ ๑* ความแตกต่างระหว่าง ทายก กับ ทานบดี, "**ทายก**" คือผู้ให้ เป็นคำกลางๆ แม้จะให้ของของผู้อื่นตามคำสั่งของเขา โดยไม่มีอำนาจหรือมีความเป็นใหญ่ในของนั้น ก็เป็นทายก (จึงไม่แน่ว่าจะปราศจากความหวงแหนหรือมีใจสละ

จริงแท้หรือไม่) ส่วน "**ทานบดี**" คือผู้ให้ที่เป็นเจ้าของหรือมีอำนาจในของที่จะให้ จึงเป็นใหญ่ในทานนั้น (ตามปกติต้องไม่หวงหรือมีใจสละจริง จึงให้ได้) ในแง่ที่ ๑ นี้ จึงพูดจำแนกว่า บางคนเป็นทั้งทายกและเป็นทานบดี บางคนเป็นทายกแต่ไม่เป็นทานบดี; *ในแง่ที่ ๒* ความแตกต่างระหว่าง ทานทาส ทานสหาย และทานบดี, บุคคลใด ตนเองบริโภคของดีๆ แต่แก่ผู้อื่นให้ของไม่ดี ทำตัวเป็นทาสของสิ่งของ บุคคลนั้นเรียกว่า *ทานทาส*, บุคคลใด ตนเองบริโภคของอย่างใด ก็ให้แก่ผู้อื่นอย่างนั้น บุคคลนั้นเรียกว่า *ทานสหาย*, บุคคลใด ตนเองบริโภคหรือใช้ของตามที่พอมีพอเป็นไป แต่แก่ผู้อื่นจัดให้ของที่ดีๆ ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจสิ่งของ แต่เป็นนายเป็นใหญ่ทำให้สิ่งของอยู่ใต้อำนาจของตน บุคคลนั้นเรียกว่า *ทานบดี* (รายละเอียด พึงดู ที.อ.๑/๒๖๗; สุตฺต.อ.๒/๒๓๗; สํ.ฏี.๑/๑๖๖; องฺ.ฏี.๓/๒๐)

ทานบน ถ้อยคำหรือสัญญาว่าจะไม่ทำผิดตามเงื่อนไขที่ได้ให้ไว้; *ทัณฑ์บน* ก็เรียก

ทานบารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดคือทาน, บารมีข้อทาน; การให้การสละอย่างยิ่งยวดที่เป็นบารมีขั้นปกติ เรียกว่า *ทานบารมี* ได้แก่พาหิรภัณฑ-บริจาค คือสละให้ของนอกกาย, การให้การสละที่ยิ่งยวดขึ้นไปอีก ซึ่งเป็นบารมีขั้นจวนสูงสุด เรียกว่า *ทานอุป-บารมี* ได้แก่อังคบริจาค คือสละให้อวัยวะในตัว เช่น บริจาคดวงตา, การให้การสละอันยิ่งยวดที่สุด ซึ่งเป็นบารมีขั้นสูงสุด เรียกว่า *ทานปรมัตถบารมี* ได้แก่ชีวิตบริจาค คือสละชีวิต; การสละให้พาหิรภัณฑ์หรือพาหิรวัตถุ เป็นพาหิรทาน คือให้สิ่งภายนอก ส่วนการสละให้อวัยวะเลือดเนื้อชีวิตตลอดจนยอมตัวเป็นทาสรับใช้เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นอัชฌัตติกทาน คือให้ของภายใน (ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐)

ท่านผู้มีอายุ เป็นคำสำหรับพระผู้ใหญ่ใช้เรียกพระผู้น้อย คือ พระที่มีพรรษาอ่อนกว่า (บาลีว่า *อาวุโส*)

ทานมัย บุญที่สำเร็จด้วยการบริจาคทาน (ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ทายก (ชาย) ผู้ให้; ดู *ทานบดี*

ทายาท ผู้สืบสกุล, ผู้ควรรับมรดก

ทายิกา (หญิง) ผู้ให้; ดู *ทานบดี*

ทารก เด็กเล็กที่ยังไม่เดียงสา

ทารุณ หยาบช้า, ร้ายกาจ, รุนแรง, ดุร้าย, โหดร้าย

ทารุณกรรม กรรมหยาบช้า, การทำโดยความโหดร้าย

ทาส บ่าวทั่วไป, คนรับใช้

ทำกรรมเป็นวรรค สงฆ์ทำสังฆกรรมโดยแยกเป็นพวกๆ ไม่สามัคคีกัน

ทำกัปปะ ทำเครื่องหมายด้วยของ ๓ อย่าง คือ คราม ตม และดำคล้ำ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในเอกเทศคือส่วนหนึ่งแห่งจีวร เรียกสามัญว่า *พินทุ*

ทำกาละ ตาย; ดู *กาลกิริยา*

ทำคืน แก้ไข

ทำบุญ ทำความดี, ทำสิ่งที่ดีงาม, ประกอบกรรมดี, บำเพ็ญประโยชน์ ดังเช่นการทำบุญอย่างคณะของมฆมาณพ ท่านแสดงรวมไว้ใน*บุญกิริยาวัตถุ ๓* หรือ*บุญกิริยาวัตถุ ๑๐* แต่ที่พูดกันทั่วไปมักมองแคบลง โดยเพ่งที่การเลี้ยงพระ ตักบาตร ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์ บริจาคบำรุงวัดและการก่อสร้างในวัดเป็นสำคัญ; ดู *ดาวดึงส์, มฆะ*

ทำร้ายด้วยวิชา ได้แก่ ร่ายมนตร์อาคมต่างๆ ใช้ภูตใช้ผีเพื่อทำผู้อื่นให้เจ็บตาย จัดเป็นดิรัจฉานวิชา เทียบตัวอย่างที่จะเห็นในบัดนี้ เช่น ฆ่าด้วยกำลังไฟฟ้าซึ่งประกอบขึ้นด้วยอำนาจความรู้

ทำศรัทธาไทยให้ตกไป ดู *ศรัทธาไทย*

ทำโอกาส ให้โอกาส; ดู *โอกาส*

ทิคัมพร "ผู้มีทิศทั้งหลายเป็นผ้านุ่งห่ม" คือนุ่งลมห่มฟ้า เปลือยกาย เป็นชื่อเรียกนักบวชนิครนถ์นิกายหนึ่ง ใน ๒ นิกาย (อีกนิกายหนึ่ง เรียกว่า เศวตัมพร คือพวกนุ่งขาว); ดู *นิครนถนาฏบุตร*

ทิฆัมพร ท้องฟ้า

ทิฏฐธรรม, ทิฏฐธัมม์ สิ่งที่มองเห็น, สภาวะหรือเรื่องซึ่งเห็นได้ คือ ปัจจุบัน, ชีวิตนี้, ชาตินี้, ทันเห็น, เรื่องรูปธรรม, จำพวกวัตถุ, ด้านรูปกาย

ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม กรรมอันให้ผลในปัจจุบัน, กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลซึ่งให้ผลทันตาเห็น (ข้อ ๑ ในกรรม ๑๒)

ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน, ประโยชน์สุขสามัญที่มองเห็นกันในชาตินี้ ที่คนทั่วไปปรารถนา มีทรัพย์ ยศ เกียรติ ไมตรี เป็นต้น อันจะสำเร็จด้วยธรรม (เรียกเต็มว่า *ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม* ธรรมอันเป็นไปเพื่อทิฏฐธัมมิกัตถะ) ๔ ประการ คือ ๑. *อุฏฐานสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ๒. *อารักขสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยการรักษา ๓. *กัลยาณมิตตตา* คบหาคนดีเป็นมิตร ๔. *สมชีวิตา* เลี้ยงชีวิตให้พอดีแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้; มักเรียกคล่องปากว่า *ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์*

ทิฏฐานุคติ การดำเนินตามสิ่งที่ได้เห็น, การทำตามอย่าง, การเอาอย่าง ในทางดีหรือร้าย ก็ได้ มักใช้ในข้อความว่า "จะถึงทิฏฐานุคติของผู้นั้น"; แต่ในภาษาไทย นิยมนำมาใช้ด้านดี หมายถึง ทางดำเนินตามที่ได้มองเห็น, แบบอย่าง, ตัวอย่าง เช่น พระผู้ใหญ่ปฏิบัติดี พระผู้น้อยจะได้ถือเอาเป็นทิฏฐานุคติ

ทิฏฐาวิกัมม์ การทำความเห็นให้แจ้ง ได้แก่แสดงความเห็นแย้ง คือภิกษุผู้เข้าประชุมในสงฆ์บางรูปไม่เห็นร่วมด้วยคำวินิจฉัยอันสงฆ์รับรองแล้วก็ให้แสดงความเห็นแย้งได้; เทียบ *ปฏิกโกสนา*

ทิฏฐิ ความเห็น, ความเข้าใจ, ความเชื่อถือ, ทั้งนี้ มักมีคำขยายนำหน้า เช่น *สัมมาทิฏฐิ* (ความเห็นชอบ) *มิจฉาทิฏฐิ* (ความเห็นผิด) แต่ถ้า *ทิฏฐิ* มาคำเดียวโดด มักมีนัยไม่ดี หมายถึง ความยึดถือตามความเห็น, ความถือมั่นที่จะให้เป็นไปตามความเชื่อถือหรือความเห็นของตน, การถือยุติเอาความเห็นเป็นความจริง, ความเห็นผิด, ความยึดติดทฤษฎี; ในภาษาไทยมักหมายถึงความดึงดื้อถือรั้นในความเห็น (พจนานุกรมเขียน *ทิฐิ*); (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๓ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๓ ในปปัญจะ ๓)

ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด มี ๒ ได้แก่ ๑. ***สัสสตทิฏฐิ*** ความเห็นว่าเที่ยง ๒. ***อุจเฉททิฏฐิ*** ความเห็นว่าขาดสูญ;

อีกหมวดหนึ่ง มี ๓ คือ ***๑. อกิริยทิฏฐิ*** ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ ***๒. อเหตุกทิฏฐิ*** ความเห็นว่าไม่มีเหตุ ***๓. นัตถิกทิฏฐิ*** ความเห็นว่าไม่มี คือถืออะไรเป็นหลักไม่ได้ เช่นว่า มารดาบิดาไม่มี

ทิฏฐิจริต ดู ***จริต, จริยา***

ทิฏฐิบาป ความเห็นลามก

ทิฏฐิปปัตตะ ผู้ถึงทิฏฐิ คือ บรรลุสัมมาทิฏฐิ, พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่เป็นผู้มีปัญญินทรีย์แรงกล้า ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต); ดู ***อริยบุคคล ๗***

ทิฏฐิมานะ ทิฏฐิ และมานะ (พึงทราบความหมายของแต่ละคำ ซึ่งแสดงไว้ต่างหากกัน); แต่ตามที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งนิยมเขียนเป็น "ทิฐิมานะ" มีความหมายแบบปนๆ คลุมๆ ***ทิฏฐิ*** ในที่นี้หมายถึงความเห็นดื้อดึง ถึงผิดก็ไม่ยอมแก้ไข และ ***มานะ*** คือความถือตัว รวม ๒ คำ เป็นทิฏฐิมานะ หมายถึง ถือรั้นอวดดี หรือดึงดื้อถือตัว

ทิฏฐิวิบัติ วิบัติแห่งทิฏฐิ, ความผิดพลาดแห่งความคิดเห็น, ความเห็นคลาดเคลื่อนผิดธรรมวินัย ทำให้ประพฤติตนนอกแบบแผน ทำความผิดอยู่เสมอ (ข้อ ๓ ในวิบัติ ๔)

ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความเห็น คือ เกิดความรู้ความเข้าใจ มองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริงคลายความหลงผิดว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน ลงได้ (ข้อ ๓ ในวิสุทธิ ๗)

ทิฏฐิสามัญญตา ความเป็นผู้มีความเสมอกันโดยทิฏฐิ, มีความเห็นร่วมกัน,

มีความคิดเห็นลงกันได้ (ข้อ ๖ ในสาร-ณียธรรม ๖)

ทิฏฐุชุกัมม์ การทำความเห็นให้ตรง, การแก้ไขปรับปรุงความคิดเห็นให้ถูกต้อง (ข้อ ๑๐ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ทิฏฐุปาทาน ความถือมั่นในทิฏฐิ, ความยึดติดฝังใจในลัทธิ ทฤษฎี และหลักความเชื่อต่างๆ (ข้อ ๒ ในอุปาทาน ๔)

ทิพพจักขุ จักษุทิพย์, ตาทิพย์, ญาณพิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถเล็งเห็นหมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจกรรม เรียกอีกอย่างว่า *จุตูปปาตญาณ* (ข้อ ๗ ในวิชชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖)

ทิพพจักขุญาณ ญาณคือทิพพจักขุ, ความรู้ดุจดวงตาทิพย์

ทิพพโสต หูทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามปรารถนา; ดู *อภิญญา*

ทิพย์ เป็นของเทวดา, วิเศษ, เลิศกว่าของมนุษย์

ทิพยจักษุ ตาทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ดูอะไรเห็นได้หมดตามปรารถนา; ดู *ทิพพ-จักขุ*

ทิวงคต ไปสู่สวรรค์, ตาย

ทิวาวิหาร การพักผ่อนในเวลากลางวัน

ทิศ ด้าน, ข้าง, ทาง, แถบ; **ทิศแปด** คือ อุดร อีสาน บูรพา อาคเนย์ ทักษิณ หรดี ประจิม พายัพ; **ทิศสิบ** คือ ทิศแปดนั้น และทิศเบื้องบน (*อุปริมทิศ*) ทิศเบื้องล่าง (*เหฏฐิมทิศ*)

ทิศทักษิณ ทิศใต้, ทิศเบื้องขวา

ทิศบูร, บูรพา ทิศตะวันออก, ทิศเบื้องหน้า

ทิศปัจฉิม, ประจิม ทิศตะวันตก, ทิศเบื้องหลัง

ทิศพายัพ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

ทิศหก บุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์ ดุจทิศที่อยู่รอบตัว จัดเป็น ๖ ทิศ ดังนี้ **๑. ปุรัตถิมทิส** ทิศเบื้องหน้า ได้แก่ *บิดามารดา:* บุตรธิดาพึงบำรุงมารดาบิดา ดังนี้ ๑. ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ ๒. ช่วยทำกิจของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔. ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน; มารดาบิดาอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา ๔. หาคู่ครองที่สมควรให้ ๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร **๒. ทักขิณทิส** ทิศเบื้องขวา ได้แก่ *ครูอาจารย์:* ศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ดังนี้ ๑. ลุกต้อนรับ แสดงความเคารพ ๒. เข้าไปหา ๓. ใฝ่ใจเรียน ๔. ปรนนิบัติ ๕. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ; ครูอาจารย์อนุเคราะห์ศิษย์ดังนี้ ๑. ฝึกฝนแนะนำ

ให้เป็นคนดี ๒. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ๓. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง ๔. ยกย่องให้ปรากฏในหมู่เพื่อน ๕. สร้างเครื่องคุ้มกันภัยในสารทิศ คือ สอนให้ศิษย์ปฏิบัติได้จริง นำวิชาไปเลี้ยงชีพทำการงานได้ **๓. ปัจฉิมทิส** ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ *บุตรภรรยา:* สามีพึงบำรุงภรรยาดังนี้ ๑. ยกย่องสมฐานะภรรยา ๒. ไม่ดูหมิ่น ๓. ไม่นอกใจ ๔. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้ ๕. หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส; ภรรยาอนุเคราะห์สามี ดังนี้ ๑. จัดงานบ้านให้เรียบร้อย ๒. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี ๓. ไม่นอกใจ ๔. รักษาสมบัติที่หามาได้ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง **๔. อุตตรทิส** ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ *มิตรสหาย:* พึงบำรุงมิตรสหาย ดังนี้ ๑. เผื่อแผ่แบ่งปัน ๒. พูดจามีน้ำใจ ๓. ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ๔. มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย ๕. ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน; มิตรสหายอนุเคราะห์ตอบดังนี้ ๑. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน ๒. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน ๓. ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้ ๔. ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก ๕. นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร **๕. เหฏฐิมทิส** ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ *คนรับใช้และคนงาน:* นายพึงบำรุงคนรับใช้และคนงาน ดังนี้ ๑. จัดการงานให้ทำตามกำลังความสามารถ ๒. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่ ๓. จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น ๔. ได้ของแปลกๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้ ๕. ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร; คนรับใช้และคนงาน อนุเคราะห์นายดังนี้ ๑. เริ่มทำงานก่อน ๒. เลิกงานทีหลัง ๓. เอาแต่ของที่นายให้ ๔. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น ๕. นำความดีของนายไปเผยแพร่ **๖. อุปริมทิส** ทิศเบื้องบน ได้แก่ *พระสงฆ์ สมณพราหมณ์:* คฤหัสถ์พึงบำรุงพระสงฆ์ ดังนี้ ๑. จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา ๒. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา ๓. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา ๔. ต้อนรับด้วยความเต็มใจ ๕. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔; พระสงฆ์อนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ๖. บอกทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสุขความเจริญ; ดู *คิหิวินัย*

ทิศหรดี ทิศตะวันตกเฉียงใต้

ทิศอาคเนย์ ทิศตะวันออกเฉียงใต้

ทิศอีสาน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ทิศอุดร ทิศเหนือ, ทิศเบื้องซ้าย

ทิศานุทิศ ทิศน้อยทิศใหญ่, ทิศทั่วๆ ไป

ทิศาปาโมกข์ อาจารย์ผู้เป็นประธานในทิศ, อาจารย์ผู้มีชื่อเสียงโด่งดัง

ทิสาผรณา "แผ่ไปในทิศ" หมายถึงเมตตาที่แผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายในทิศนั้นทิศนี้ เป็นแถบ เป็นภาค หรือเป็นส่วนเฉพาะซอยลงไป (แม้พรหมวิหารข้ออื่นก็เช่นเดียวกัน); เทียบ *อโนธิโสผรณา, โอธิโสผรณา*; ดู *แผ่เมตตา, วิกุพพนา, สีมาสัมเภท*

ที่กัลปนา ที่ซึ่งมีผู้อุทิศแต่ผลประโยชน์ให้วัดหรือพระศาสนา

ทีฆะ (สระ) มีเสียงยาว ในภาษาบาลี ได้แก่ *อา อี อู เอ โอ*; คู่กับ *รัสสะ*

ทีฆนขะ ชื่อปริพาชกผู้หนึ่ง ตระกูลอัคคิเวสสนะ เป็นหลานของพระสารีบุตร, ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ปริพาชกผู้นี้ (คือทีฆนขสูตร แต่ในอรรถกถามักเรียกว่า เวทนาปริคคหสูตร) พระสารีบุตรนั่งถวายงานพัดอยู่ ณ เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระพุทธองค์ ได้ฟังเทศนานั้น และได้สำเร็จพระอรหัต ส่วนทีฆนขะ เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรมแสดงตนเป็นอุบาสก

ทีฆนขสูตร พระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ทีฆนขปริพาชก (ม.ม.๑๓/๒๖๙/๒๖๓; ในอรรถกถามักเรียกว่า เวทนาปริคคหสูตร) ที่ถ้ำสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แห่งมาฆมาส หลังตรัสรู้ได้ ๙ เดือน ซึ่งพระสารีบุตรสดับแล้วได้บรรลุอรหัตตผล, ว่าด้วยการยึดถือทิฏฐิหรือทฤษฎีต่างๆ ซึ่งเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกัน ทรงสอนว่า เมื่อมองเห็นสภาวะของชีวิตร่างกายนี้ที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน เป็นต้น ตลอดจนไม่เป็นตัวตนจริงแท้แล้ว ก็จะละความติดใคร่เยื่อใยและความเป็นทาสตามสนองร่างกายเสียได้ อีกทั้งเมื่อรู้เข้าใจเวทนาทั้ง ๓ ว่าไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา ปรากฏขึ้นเพราะเหตุปัจจัย จะต้องสิ้นสลายไปเป็นธรรมดาก็จะจางคลายหายติดในเวทนาทั้งสามนั้น หลุดพ้นเป็นอิสระได้ และผู้ที่มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ก็จะไม่เข้าข้างใครไม่วิวาทกับใคร อันใดเขาใช้พูดจากันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น โดยไม่ยึดติดถือมั่น; ดู *ทีฆนขะ*

ทีฆนิกาย นิกายที่หนึ่งแห่งพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๙ - ๑๑)

ทีฆายุ อายุยืน

ทีฆาวุ พระราชโอรสของพระเจ้าทีฆีติราชาแห่งแคว้นโกศล ซึ่งถูกพระเจ้าพรหมทัต กษัตริย์แห่งแคว้นกาสีชิงแคว้นจับได้ และประหารชีวิตเสีย ทีฆาวุ-

กุมารดำรงอยู่ในโอวาทของพระบิดาที่ตรัสก่อนจะถูกประหาร ภายหลังได้ครองราชสมบัติทั้ง ๒ แคว้น คือ แคว้นกาสีกับแคว้นโกศล

ที่กัลปนา ที่ซึ่งมีผู้อุทิศแต่ผลประโยชน์ให้วัดหรือพระศาสนา

ที่ธรณีสงฆ์ [ที่-ทอ-ระ-นี-สง] ที่ซึ่งเป็นสมบัติของวัด

ที่ลับตา ที่มีวัตถุกำบัง แลเห็นไม่ได้ พอจะทำความชั่วได้

ที่ลับหู ที่แจ้งไม่มีอะไรบัง แต่อยู่ห่าง คนอื่นไม่ได้ยิน พอจะพูดเกี้ยวกันได้

ที่วัด ที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น

ที่สุด ๒ อย่าง ข้อปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่อาจนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ๒ อย่างคือ ๑. การประกอบตนให้พัวพันด้วยความสุขในกามทั้งหลาย เรียกว่า *กามสุขัลลิกานุโยค* ๒. การประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตนเปล่า หรือการทรมานตนให้ลำบากเปล่า เรียกว่า *อัตตกิลมถานุโยค*

ทุกะ หมวด ๒

ทุกกฏ “ทำไม่ดี” ชื่ออาบัติเบาอย่างหนึ่ง เป็นความผิดถัดรองลงมาจากปาฏิเทสนียะ เช่น ภิกษุสวมเสื้อ สวมหมวก ใช้ผ้าโพกศีรษะ ต้องอาบัติทุกกฏ; ดู *อาบัติ*

ทุกข์ 1. สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง (ได้แก่ ***สังขารทุกข์***, ข้อ ๒ ในไตรลักษณ์) **2.** อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน (ได้ในคำว่า ***ทุกขสัจจะ*** หรือ ***ทุกขอริยสัจจ์*** ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจจ์ ๔) **3.** สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ***ทุกขเวทนา***, ถ้ามาคู่กับโทมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์หมายถึงความไม่สบายกายคือทุกข์กาย (โทมนัสคือไม่สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ

ทุกขขันธ์ กองทุกข์

ทุกขขัย สิ้นทุกข์, หมดทุกข์

ทุกขตา ความเป็นทุกข์, ภาวะที่คงทนอยู่ไม่ได้; ดู *ทุกขลักษณะ*

ทุกขทุกข์ ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขบ หมายถึงทุกขเวทนานั่นเอง; เทียบ *วิปริณามทุกข์, สังขารทุกข์*

ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน เรียกสั้นๆ ว่า *นิโรธ* เรียกเต็มว่า *ทุกขนิโรธอริยสัจจ์*

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หมายถึงมรรคมีองค์

แปด เรียกสั้นๆ ว่า *มรรค* เรียกเต็มว่า *ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์*

ทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ คือ ๑. ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ๒. ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ๓. เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ๔. แย้งต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข; ดู ***อนิจจลักษณะ***, ***อนัตตลักษณะ***

ทุกขเวทนา ความรู้สึกลำบาก, ความรู้สึกเจ็บปวด, ความรู้สึกเป็นทุกข์, การเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย (ข้อ ๒ ใน *เวทนา ๓*)

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึงตัณหาสาม คือ ***กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา*** เรียกสั้นๆ ว่า ***สมุทัย*** (ข้อ ๒ ในอริยสัจจ์ ๔) เรียกเต็มว่า ***ทุกขสมุทัยอริยสัจจ์***

ทุกขสัญญา ความหมายรู้ว่าเป็นทุกข์, การกำหนดหมายให้มองเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์

ทุกรกิริยา กิริยาที่ทำได้โดยยาก, การทำความเพียรอันยากที่ใครๆ จะทำได้ ได้แก่การบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุธรรมวิเศษด้วยวิธีการทรมานตนต่างๆ เช่น กลั้นลมอัสสาสะปัสสาสะและอดอาหาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติก่อนตรัสรู้ อันเป็นฝ่ายอัตตกิลมถานุโยค และได้ทรงเลิกละเสียเพราะไม่สำเร็จประโยชน์ได้จริง; เขียนเต็มเป็น ***ทุกกรกิริยา***

ทุคติ คติไม่ดี, ทางดำเนินที่ไม่ดีมีความเดือดร้อน, ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือที่ไปเกิดของผู้ทำกรรมชั่ว, แดนกำเนิดที่ไม่ดีมากไปด้วยความทุกข์ มี ๓ ได้แก่ ***นรก ดิรัจฉาน เปรต***; คติที่ไม่ดี คือ *ทุคติ ๓* นี้ ตรงข้ามกับคติที่ดี คือ *สุคติ ๒* (มนุษย์ และเทพ) รวมทั้งหมดเป็น ***คติ ๕***

ที่ไปเกิดหรือแดนกำเนิดไม่ดีนี้ บางทีเรียกว่า *อบาย* หรือ*อบายภูมิ* (แปลว่าแดนซึ่งปราศจากความเจริญ) แต่อบายภูมินั้นมี ๔ คือ *นรก เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน*, เหตุให้จำนวนไม่เท่ากันนั้น มีคำอธิบาย ดังที่อรรถกถาบางแห่งกล่าวไว้ว่า (อุ.อ.๑๔๕; อิติ.อ.๑๔๙) ในกรณีนี้ รวม *อสุรกาย* เข้าในจำพวกเปรตด้วย จึงเป็น*ทุคติ ๓*; ตรงข้ามกับ ***สุคติ***; ดู ***คติ***, ***อบาย***

อนึ่ง ในความหมายที่ลึกลงไป ถือว่า นรก เปรต จนถึงดิรัจฉาน ที่เป็นทุคติก็โดยเทียบว่ามีทุกข์เดือดร้อนกว่าเทวะและมนุษย์ แต่กำเนิดหรือแดนเกิดทั้งหมดทั้งสิ้น แม้แต่ที่เรียกว่าสุคตินั้น ไม่ว่าจะเป็นเทวดา หรือพรหมชั้นใดๆ ก็เป็น***ทุคติ*** ทั้งนั้น (เนตฺติ.๖๑/๔๕; ๑๐๖/๑๐๕) เมื่อเทียบกับนิพพาน เพราะคติเหล่านั้นยังประกอบด้วยทุกข์ หรือเป็นคติของผู้

ที่ยังมีทุกข์

ทุจริต ความประพฤติชั่ว, ความประพฤติไม่ดีมี ๓ คือ ๑. *กายทุจริต* ประพฤติชั่วด้วยกาย ๒. *วจีทุจริต* ประพฤติชั่วด้วยวาจา ๓. *มโนทุจริต* ประพฤติชั่วด้วยใจ; เทียบ *สุจริต*

ทุฏฐุลลวาจา วาจาชั่วหยาบ เป็นชื่ออาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๓ ที่ว่าภิกษุผู้มีความกำหนัด พูดเคาะมาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ คือ พูดเกี้ยวหญิง กล่าววาจาหยาบโลนพาดพิงเมถุน

ทุฏฐุลลาบัติ อาบัติชั่วหยาบ ได้แก่อาบัติปาราชิก และสังฆาทิเสส แต่ในบางกรณีท่านหมายเอาเฉพาะอาบัติสังฆาทิเสส

ทุติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ ละวิตกวิจารได้ คงมีแต่ ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ กับเอกัคคตา

ทุติยสังคายนา การร้อยกรองพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒ ราว ๑๐๐ ปีแต่พุทธ-ปรินิพพาน; ดู *สังคายนา* ครั้งที่ ๒

ทุติยสังคีติ การสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒

ทุพพุฏฐิภัย ภัยฝนแล้ง, ภัยแล้ง, ภัยด้วยฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล

ทุพภาสิต "พูดไม่ดี" "คำชั่ว" "คำเสียหาย" ชื่ออาบัติเบาที่สุดที่เกี่ยวกับคำพูดเป็นความผิดในลำดับถัดรองจากทุกกฏ เช่น ภิกษุพูดกับภิกษุที่มีกำเนิดเป็นจัณฑาล ว่าเป็นคนชาติจัณฑาล ถ้ามุ่งว่ากระทบให้อัปยศ ต้องอาบัติทุกกฏ แต่ถ้ามุ่งเพียงล้อเล่น ต้องอาบัติทุพภาสิต; ดู *อาบัติ*

ทุพภิกขภัย ภัยด้วยหาอาหารได้ยาก, ภัยขาดแคลนอาหาร, ภัยข้าวยากหมากแพง

ทุลลภธรรม สิ่งที่ได้ยาก, ความปรารถนาของคนในโลกที่ได้สมหมายโดยยาก มี ๔ คือ ๑. ขอโภคสมบัติจงเกิดมีแก่เราโดยทางชอบธรรม ๒. ขอยศจงเกิดมีแก่เรากับญาติพวกพ้อง ๓. ขอเราจงรักษาอายุอยู่ได้ยืนนาน ๔. เมื่อสิ้นชีพแล้ว ขอเราจงไปบังเกิดในสวรรค์; ดู *ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย* ด้วย

ทุศีล "ผู้มีศีลชั่ว", คำนี้เป็นเพียงสำนวนภาษาที่พูดให้แรง อรรถกถาทั้งหลายอธิบายว่า ศีลที่ชั่วย่อมไม่มี แต่ทุศีลหมายความว่า ไม่มีศีล หรือไร้ศีล นั่นเอง, ภิกษุทุศีล คือภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิกขาดจากความเป็นภิกษุแล้ว แต่ไม่ละภิกขุปฏิญญา (การแสดงตัวหรือยืนยันว่าตนเป็นภิกษุ), ความเป็นผู้ทุศีลนั้นหนักยิ่งกว่าความเป็น*อลัชชี*, คฤหัสถ์ทุศีล คือผู้ที่ละเมิดศีล ๕ ทั้งหมด

ทูต ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนทางราชการแผ่นดิน, ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งหรือมอบหมายให้ไปเจรจาหรือแจ้งเรื่องแทน

ทูตานุทูต ทูตน้อยใหญ่, พวกทูต

ทูตานุทูตนิกร หมู่พวกทูต

ทูเตนุปสัมปทา การอุปสมบทโดยใช้ทูต, การอุปสมบทภิกษุณีโดยผ่านทูต, ทูเตนะ อุปสัมปทา หรือ ทูเตนูปสัมปทา ก็เขียน; ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์, อุปสัมปทา*

ทูเรนิทาน "เรื่องห่างไกล" หมายถึงพุทธประวัติตั้งแต่เริ่มเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเสวยพระชาติในอดีตมาโดยลำดับ จนถึงชาติสุดท้าย คือ เวสสันดร และอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต; ดู *พุทธประวัติ*

ทูเรรูป ดู *รูป ๒๘*

เทพ เทพเจ้า, ชาวสวรรค์, เทวดา; ในทางพระศาสนา ท่านจัดเป็น ๓ คือ **๑.** *สมมติเทพ* เทวดาโดยสมมติ = พระราชา, พระเทวี พระราชกุมาร **๒.** *อุปปัตติเทพ* เทวดาโดยกำเนิด = เทวดาในสวรรค์และพรหมทั้งหลาย **๓.** *วิสุทธิเทพ* เทวดาโดยความบริสุทธิ์ = พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย

เทพเจ้า พระเจ้าบนสวรรค์ ลัทธิพราหมณ์ถือว่าเป็นผู้ดลบันดาลสุขทุกข์ให้แก่มนุษย์

เทพธิดา นางฟ้า, หญิงชาวสวรรค์, เทวดาผู้หญิง

เทพบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย

เทวะ เทวดา, เทพ, เทพเจ้า (ชั้นสวรรค์และชั้นพรหม)

เทวดา หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ทั้งเพศชายและเพศหญิง

เทวตานุสติ ระลึกถึงเทวดา คือระลึกถึงคุณธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดาตามที่มีอยู่ในตน (ข้อ ๖ ในอนุสติ ๑๐)

เทวตาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับทำบุญอุทิศแก่เทวดาโดยความเอื้อเฟื้อหรือตามความเชื่อถือ, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญทักขิณาทานแก่เทวดาคือผู้ควรแก่ทักขิณาที่นับถือกันสืบมา (ข้อ ๕ แห่งพลี ๕ ในโภคอาทิยะ ๕)

เทวทหะ ชื่อนครหลวงของแคว้นโกลิยะ ที่กษัตริย์โกลิยวงศ์ปกครอง พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา เป็นชาวเทวทหะ

เทวทหนิคม คือกรุงเทวทหะ นครหลวงของแคว้นโกลิยะนั่นเอง แต่ในพระสูตรบางแห่งเรียก *นิคม*

เทวทัตต์ ราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นเชฏฐภาดา (พี่ชาย) ของพระนางพิมพาผู้เป็นพระชายาของสิทธัตถกุมาร เจ้าชายเทวทัตต์ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ พระอานนท์ และ กัลบกอุบาลี เป็นต้น บำเพ็ญฌานจนได้โลกิยอภิญญา ต่อมามีความมักใหญ่ ได้ยุยงพระเจ้า

อชาตศัตรูและคบคิดกันพยายามประทุษร้ายพระพุทธเจ้า ก่อเรื่องวุ่นวายในสังฆมณฑล จนถึงทำสังฆเภท และถูกแผ่นดินสูบในที่สุด; ดู *ปกาสนียกรรม*

เทวทูต ทูตของยมเทพ, สื่อแจ้งข่าวของมฤตยู, สัญญาณที่เตือนให้ระลึกถึงคติธรรมดาของชีวิต มิให้มีความประมาท **จัดเป็น ๓** ก็มี ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ และคนตาย, **จัดเป็น ๕** ก็มี ได้แก่ เด็กแรกเกิด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกลงราชทัณฑ์ และคนตาย (*เทวทูต ๓* มาในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, *เทวทูต ๕* มาในเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์); ส่วน *เทวทูต ๔* ที่เจ้าชายสิทธัตถะพบก่อนบรรพชา คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย สมณะนั้น ๓ อย่างแรกเป็นเทวทูต ส่วนสมณะเรียกรวมเป็นเทวทูตไปด้วยโดยปริยาย เพราะมาในหมวดเดียวกัน แต่ในบาลี ท่านเรียกว่า *นิมิต ๔* หาเรียกเทวทูต ๔ ไม่ อรรถกถาบางแห่งพูดแยกว่า พระสิทธัตถะเห็นเทวทูต ๓ และสมณะ (มีอรรถกถาแห่งหนึ่งอธิบายในเชิงว่าอาจเรียกทั้งสี่อย่างเป็นเทวทูตได้ โดยความหมายว่าเป็นของที่เทวดานิรมิตไว้ ระหว่างทางเสด็จของพระสิทธัตถะ)

เทวธรรม ธรรมของเทวดา, ธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา หมายถึงธรรม ๒ อย่าง คือ *หิริ* ความละอายแก่ใจ คือ ละอายต่อความชั่ว และ *โอตตัปปะ* ความกลัวบาป คือ เกรงกลัวต่อความชั่ว

เทวบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย

เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร, เทวบุตรเป็นมาร เพราะเทวบุตรบางตนที่มุ่งร้ายคอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ไม่ให้สละกามสุขออกไปบำเพ็ญคุณธรรมที่ยิ่งใหญ่ ทำให้บุคคลนั้นพินาศจากความดี, คัมภีร์สมัยหลังๆ ออกชื่อว่า *พญาวสวัตดีมาร* (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

เทวรูป รูปเทวดาที่นับถือ ตามลัทธิที่นับถือเทวดา

เทวโลก โลกของเทวดา, ที่อยู่เทวดา ได้แก่สวรรค์กามาพจร ๖ ชั้นคือ *๑. จาตุมหาราชิกา ๒. ดาวดึงส์ ๓. ยามา ๔. ดุสิต ๕. นิมมานรดี ๖. ปรนิมมิตวสวัตดี*

เทฺววาจิก “มีวาจาสอง” หมายถึง ผู้กล่าววาจาถึงสรณะสอง คือ พระพุทธและพระธรรม ในสมัยที่ยังไม่มีพระสงฆ์ ได้แก่พาณิชสอง คือ ตปุสสะ และภัลลิกะ; เทียบ *เตวาจิก*

เทวสถาน ที่ประดิษฐานเทวรูป, โบสถ์พราหมณ์

เทวาธิบาย ความประสงค์ของเทวดา

เทเวศร์ เทวดาผู้ใหญ่, หัวหน้าเทวดา

เทโวโรหณะ “การลงจากเทวโลก” หมายถึงการที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากเทว

โลก ตำนานเล่าว่าในพรรษาที่ ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษาในดาวดึงสเทวโลก ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาพร้อมทั้งหมู่เทพ ณ ที่นั้น เมื่อถึงเวลาออกพรรษาในวันมหาปวารณา (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) ได้เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กลับคืนสู่โลกมนุษย์ ณ ประตูเมืองสังกัสสะ โดยมีเทวดาและมหาพรหมทั้งหลายแวดล้อมลงมาส่งเสด็จ ฝูงชนมากมายก็ได้ไปรอรับเสด็จกระทำมหาบูชาเป็นการเอิกเกริกมโหฬาร และพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม มีผู้บรรลุคุณวิเศษจำนวนมาก

ชาวพุทธภายหลังปรารภเหตุการณ์พิเศษนี้แล้ว ถือเป็นกาลกำหนดสำหรับบำเพ็ญกุศล ทำบุญตักบาตรคราวใหญ่ เป็นประเพณีนิยมสืบมาในประเทศไทย เป็นเครื่องหมายของการออกพรรษา เรียกกันว่า *ตักบาตรเทโวโรหณะ* หรือนิยมเรียกสั้นๆ ว่า *ตักบาตรเทโว* บางวัดจัดพิธีในวันออกพรรษา คือวันมหาปวารณา ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ บางวัดจัดถัดเลยจากนั้น ๑ วัน คือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑; ดู *ยมกปาฏิหาริย์*

เทศกาล คราวสมัยที่กำหนดไว้เป็นประเพณี เพื่อทำบุญและการรื่นเริงในท้องถิ่น เช่น ตรุษสงกรานต์ เข้าพรรษา สารท เป็นต้น

เทศนา การแสดงธรรมสั่งสอนในทางศาสนา, การชี้แจงให้รู้จักดีรู้จักชั่ว, คำสอน; มี ๒ อย่าง คือ ***๑. บุคคลาธิษฐานเทศนา*** เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง ***๒. ธรรมาธิษฐาน เทศนา*** เทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง

เทสนาคามินี อาบัติที่ภิกษุต้องเข้าแล้วจะพ้นได้ด้วยวิธีแสดง, อาบัติที่แสดงแล้วก็พ้นได้, อาบัติที่ปลงตกด้วยการแสดงที่เรียกว่า *แสดงอาบัติ* หรือ *ปลงอาบัติ* ได้แก่ อาบัติถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; ตรงข้ามกับ *อเทสนาคามินี* ซึ่งเป็นอาบัติที่ไม่อาจพ้นได้ด้วยการแสดง ได้แก่ ปาราชิก และสังฆาทิเสส; เทียบ *วุฏฐานคามินี*

เทสนาปริสุทธิ ความหมดจดแห่งการแสดงธรรม

โทณพราหมณ์ พราหมณ์ผู้ใหญ่ซึ่งมีฐานะเป็นครูอาจารย์ เป็นที่เคารพนับถือของคนจำนวนมากในชมพูทวีป เป็นผู้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้สำเร็จได้โดยสันติวิธี เป็นผู้สร้างตุมพสตูป บรรจุทะนานทองที่ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ; ดู *สารีริกธาตุ*

โทมนัส ความเสียใจ, ความเป็นทุกข์ใจ; ดู *เวทนา*

โทสะ ความคิดประทุษร้าย (ข้อ ๒ ใน

อกุศลมูล ๓)

โทสจริต คนมีพื้นนิสัยหนักในโทสะ หงุดหงิด โกรธง่าย แก้ด้วยเจริญเมตตา (ข้อ ๒ ในจริต ๖)

โทสาคติ ลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน, ลำเอียงเพราะชัง (ข้อ ๒ ในอคติ ๔)

ไทยธรรม ของควรให้, ของทำบุญต่างๆ, ของถวายพระ

ธ

ธงแห่งคฤหัสถ์ เครื่องนุ่งห่มของคฤหัสถ์, การนุ่งห่มอย่างนิยมกันของชาวบ้าน

ธงแห่งเดียรถีย์ เครื่องนุ่งห่มของเดียรถีย์ เช่น หนังเสือ ผ้าคากรอง เป็นต้น, การนุ่งห่มอย่างที่ชื่นชมกันของนักบวชนอกพระศาสนา

ธชพัทโธ, ธชพัทธ์ "ผู้[ดุจ]ผูกธง", โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดังเหมือนติดธง ไม่พึงให้บวช, มหาโจรองคุลิมาล เป็นต้นบัญญัติข้อนี้

ธตรฐ ดู *จาตุมหาราช*

ธนสมบัติ สมบัติคือทรัพย์สินเงินทอง

ธนิต พยัญชนะออกเสียงแข็ง (ถูกฐานของตนหนัก บันลือเสียงดัง) ได้แก่พยัญชนะที่ ๒ ที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ คือ *ข, ฆ; ฉ, ฌ; ฐ, ฒ; ถ, ธ; ผ, ภ;* คู่กับ *สิถิล*

เรื่องเสียงพยัญชนะนี้ พึงเข้าใจให้ครบตามหลัก *โฆสะ-อโฆสะ* และ *สิถิล-ธนิต* แล้วพึงทราบระดับเสียงของพยัญชนะทั้งหลายเทียบกัน กล่าวคือในวรรคทั้ง ๕ นั้น เรียงจากพยัญชนะที่ ๑ ซึ่งมีเสียงเบาที่สุด ไปจนถึงพยัญชนะที่ ๔ ซึ่งมีเสียงดังก้องที่สุด (พยัญชนะที่ ๕ มีเสียงดังเท่ากับพยัญชนะที่ ๓) ดังนี้

พยัญชนะที่ ๑ (ก จ ฏ ต ป) เป็น สิถิลอโฆสะ
พยัญชนะที่ ๒ (ข ฉ จ ถ ผ) เป็น ธนิตอโฆสะ
พยัญชนะที่ ๓ (ค ช ฑ ท พ) เป็น สิถิลโฆสะ
พยัญชนะที่ ๔ (ฆ ฌ ฒ ธ ภ) เป็น ธนิตโฆสะ
พยัญชนะที่ ๕ (ง ญ ณ น ม) เป็น สิถิลโฆสะ

ธนิยะ ชื่อพระที่เอาไม้หลวงไปทำกุฎีเป็นต้นบัญญัติทุติยปาราชิกสิกขาบท

ธนู มาตราวัดระยะทางเท่ากับ ๑ วา คือ ๔ ศอก

ธมกรก [ทะ-มะ-กะ-หฺรก] กระบอกกรองน้ำที่เป็นบริขารของพระภิกษุ, กระบอกที่ใช้กรองน้ำ โดยเอาผ้ากรองปิดคลุมด้านปากไว้ ส่วนด้านก้นปิดเหลือเพียงเป็นรูหรือมีกรวยตรงกลางให้ลมผ่าน ซึ่งใช้ปลายนิ้วปิดได้ ให้น้ำผ่านเข้าทางปากกระบอกผ่านผ้ากรอง ขับลมออกทางรูที่ก้นจนพอแล้วเอานิ้วปิดรูนั้นก็จะได้น้ำในกระบอกที่กรองแล้ว, ธมกรณ์ ก็ว่า (บางแห่งเขียนเป็น ธัมมกรก บ้าง ธัมมกรณ์ บ้าง), ถ้าเป็นผ้ากรองน้ำเรียก ปริสสาวนะ; ดู *บริขาร*

ธรรม สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาวธรรม, สัจจธรรม, ความจริง; เหตุ, ต้นเหตุ; สิ่ง, ปรากฏการณ์, ธรรมารมณ์, สิ่งที่ใจคิด; คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง, ความประพฤติชอบ; หลักการ, แบบแผน, ธรรมเนียม,

หน้าที่; ความชอบ, ความยุติธรรม; พระธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

ธรรม ในประโยคว่า “ให้กล่าวธรรมโดยบท” บาลีแสดงคำสอนในพระพุทธ-ศาสนา ที่ท่านเรียงไว้ จะเป็นพุทธภาษิตก็ตาม สาวกภาษิตก็ตาม ฤษีภาษิตก็ตาม เทวดาภาษิตก็ตาม เรียกว่า *ธรรม* ในประโยคนี้

ธรรม (ในคำว่า “การกรานกฐินเป็นธรรม”) ชอบแล้ว, ถูกระเบียบแล้ว

ธรรม ๒ แสดงบางหมวดที่พึงทราบก่อน:

หมวดหนึ่ง คือ ๑. *รูปธรรม* ได้แก่รูปขันธ์ทั้งหมด ๒. *อรูปธรรม* ได้แก่นามขันธ์ ๔ และนิพพาน;

อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. *โลกิยธรรม* ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก ๒. *โลกุตตรธรรม* ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก ได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑;

อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. *สังขตธรรม* ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมด (=*สังขาร*) ๒. *อสังขตธรรม* ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (=*วิสังขาร*)

ธรรม ๓ หมวดที่พึงทราบก่อน คือ ๑. *กุศลธรรม* ธรรมที่เป็นกุศล ๒. *อกุศลธรรม* ธรรมที่ตรงข้ามกับกุศล ๓. *อัพยากตธรรม* ธรรมที่เป็นอัพยากฤต คือ เป็นกลางๆ มิใช่กุศล มิใช่อกุศล

ธรรมกถา คำกล่าวธรรม, ถ้อยคำที่กล่าวถึงธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; *ธรรมีกถา* ก็ใช้

ธรรมกถึก ผู้กล่าวสอนธรรม, ผู้แสดงธรรม, นักเทศก์

ธรรมกามะ ผู้ใคร่ธรรม, ผู้ชอบตริตรองสอดส่องธรรม

ธรรมกาย 1. “ผู้มีธรรมเป็นกาย” เป็นพระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า (ตามความในอัคคัญญสูตร แห่งทีฆ-นิกาย ปาฏิกวรรค) หมายความว่า พระองค์ทรงคิดพุทธพจน์คำสอนด้วยพระหทัยแล้วทรงนำออกเผยแพร่ด้วยพระวาจา เป็นเหตุให้พระองค์ก็คือพระธรรม เพราะทรงเป็นแหล่งที่ประมวลหรือที่ประชุมอยู่แห่งพระธรรมอันปรากฏเปิดเผยออกมาแก่ชาวโลก; *พรหมกาย* หรือ *พรหมภูต* ก็เรียก; **2.** “กองธรรม” หรือ “ชุมนุมแห่งธรรม” ธรรมกายย่อมเจริญงอกงามเติบขยายขึ้นได้โดยลำดับจนไพบูลย์ ในบุคคลผู้เมื่อได้สดับคำสอนของพระองค์แล้วฝึกอบรมตนด้วยไตรสิกขาเจริญมรรคาให้บรรลุภูมิแห่งอริยชน ดังตัวอย่างดำรัสของพระมหา-ปชาบดีโคตมี เมื่อครั้งกราบทูลลาพระพุทธเจ้าเพื่อปรินิพพานตามความในคัมภีร์อปทานตอนหนึ่งว่า “ข้าแต่พระ

สุคตเจ้า หม่อมฉันเป็นมารดาของพระองค์, ข้าแต่พระธีรเจ้า พระองค์ก็เป็นพระบิดาของหม่อมฉัน ... รูปกายของพระองค์นี้ หม่อมฉันได้ทำให้เจริญเติบโต ส่วนธรรมกายอันเป็นที่เอิบสุขของหม่อมฉัน ก็เป็นสิ่งอันพระองค์ได้ทำให้เจริญเติบโต"; สรุปตามนัยอรรถกถา *ธรรมกาย* ในความหมายนี้ ก็คือโลกุตตรธรรม ๙ หรืออริยสัจจ์

ธรรมของฆราวาส ๔ ดู *ฆราวาสธรรม ๔*

ธรรมขันธ์ กองธรรม, หมวดธรรม; **1.** ประมวลธรรมเข้าเป็นหมวดใหญ่ มี ๕ คือ สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์; **2.** กำหนดหมวดธรรมในพระไตรปิฎกว่ามี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็นวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ สุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ และอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์

ธรรมคุณ คุณของพระธรรม มี ๖ อย่าง คือ ๑. *สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม* พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว ๒. *สนฺทิฏฺฐิโก* อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ๓. *อกาลิโก* ไม่ประกอบด้วยกาล ๔. *เอหิปสฺสิโก* ควรเรียกให้มาดู ๕. *โอปนยิโก* ควรน้อมเข้ามา ๖. *ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ* อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

ธรรมคุ้มครองโลก ดู *โลกบาลธรรม*

ธรรมจริยา การประพฤติธรรม, การประพฤติเป็นธรรม, การประพฤติถูกตามธรรม เป็นชื่อหนึ่งของ *กุศลกรรมบถ ๑๐*

ธรรมจักร จักรคือธรรม, วงล้อธรรม หรืออาณาจักรธรรม หมายถึงเทศนากัณฑ์แรก ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ (ชื่อของ*ปฐมเทศนา* เรียกเต็มว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*)

ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรมคือ ปัญญารู้เห็นความจริงว่า สิ่งใดก็ตามมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา; ธรรมจักษุ ได้แก่มรรคใดก็ได้ ในมรรค ๓ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค และอนาคามิมรรค (*วินย.อ.๓/๒๖*) แต่ว่าโดยทั่วไป ธรรมจักษุ เช่นที่เกิดแก่ท่านโกณฑัญญะเมื่อสดับธรรมจักร ได้แก่โสดาปัตติมรรค (โสดาปัตติมัคคญาณ) คือญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน

ธรรมจารี ผู้ประพฤติธรรม, ผู้ประพฤติเป็นธรรม, ผู้ประพฤติถูกธรรม คู่กับ *สมจารี*

ธรรมเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระธรรมคือจารึกพระพุทธพจน์ เช่น อริยสัจจ์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ลงในใบลาน แล้วนำไปบรรจุในเจดีย์ (ข้อ ๓ ใน *เจดีย์ ๔*)

ธรรมเจติยสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ แห่งพระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยข้อความที่พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลพระพุทธเจ้า พรรณนาความเลื่อมใสศรัทธาของพระองค์ที่มีต่อพระรัตนตรัย

ธรรมชาติ สิ่งที่เกิดมีเป็นอยู่เป็นไปตามธรรมดา เช่น ดิน น้ำ คน สัตว์ ต้นไม้

ธรรมฐิติ ความดำรงคงตัวแห่งธรรม, ความตั้งอยู่แน่นอนแห่งกฎธรรมดา

ธรรมดา อาการหรือความเป็นไปแห่งธรรมชาติ; ในภาษาไทยว่า สามัญ, ปกติ, พื้นๆ

ธรรมทาน การให้ธรรม, การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม, การให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง; ดู *ทาน*

ธรรมทายาท ทายาทแห่งธรรม, ผู้รับมรดกธรรม, ผู้รับเอาธรรมของพระพุทธเจ้ามาเป็นสมบัติด้วยการประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึง; โดยตรงหมายถึงรับเอาโลกุตตรธรรม ๙ ไว้ได้ด้วยการบรรลุเอง โดยอ้อมหมายถึง รับปฏิบัติกุศลธรรม จะเป็นทาน ศีล หรือภาวนาก็ตาม ตลอดจนการบูชา ที่เป็นไปเพื่อบรรลุซึ่งโลกุตตรธรรมนั้น; เทียบ *อามิสทายาท*

ธรรมทำให้งาม ๒ คือ ๑. *ขันติ* ความอดทน ๒. *โสรัจจะ* ความเสงี่ยมหรือความมีอัธยาศัยประณีต

ธรรมทินนา ดู *ธัมมทินนา*

ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ ๑๐; ดู *อภิณหปัจจเวกขณ์*

ธรรมทูต “ผู้นำส่งสาส์นแห่งธรรม” หรือ “ผู้ถือสาส์นส่งข่าวธรรม”, “ทูตของธรรม” หรือ “ทูตผู้นำธรรมไปสื่อสาร”, ผู้สื่อสารแห่งธรรม, พระภิกษุผู้ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้งให้เดินทางไปเผยแผ่ประกาศธรรมในต่างถิ่นต่างแดน; ในช่วงต้นพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรงประกาศธรรม มีผู้ศรัทธาและรู้แจ้งธรรมเพิ่มขึ้นๆ อย่างรวดเร็ว ในไม่ช้าพระอรหันตสาวกก็มีจำนวนถึง ๖๐ รูป ครั้งนั้น ประมาณ ๕ เดือนหลังตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวก ๖๐ รูปแรกออกไปประกาศพระศาสนา ด้วยพระดำรัสที่เรามักนำเฉพาะตอนที่ถือกันว่าสำคัญมาก มาอ้างอิงอยู่เสมอ คือพุทธพจน์ที่ว่า “**จรถ ภิกฺขเว จาริกํ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย.**” *แปลว่า:* **ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก** (พระดำรัสเต็มว่า: ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้ว จากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ เธอทั้ง

หลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ทวยเทพและมวลมนุษย์ พวกเธออย่าได้ไปรวมทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรม อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจริยะ อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อย มีอยู่ แต่เพราะไม่ได้ฟังธรรม ก็จะเสื่อมไปเสีย ผู้รู้ทั่วถึงธรรม จักมี, แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรม, วินย.๔/๓๒/๓๙)

พระอรรถกถาจารย์นำพุทธพจน์ครั้งนี้ ไปประพันธ์เป็นคาถา ให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระอรหันตสาวกทั้งหมดนั้นไปทำงานพระธรรมทูต ดังความในคาถาเหล่านั้นว่า (พุทธ.อ.๒/๒๗): **“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ เมื่อจะบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น จงแยกย้ายกันเที่ยวจาริกนำธรรมไปให้แก่มนุษย์ทั้งหลาย ตลอดทั่วแผ่นดินผืนนี้. เธอทั้งหลายอยู่ในที่สงัดวิเวกตามเขาเขินเนินวนา ทำหน้าที่ประกาศสัทธรรมแก่โลก สืบจากเรา สม่ำเสมอต่อเนื่องไป. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเมื่อทำงานพระธรรมทูต จงเป็นผู้มีวัตรปฏิบัติอันงาม จงกล่าวไขคำสั่งสอนของเราแก่เหล่าประชาให้แจ่มแจ้ง เพื่อเห็นแก่สันติสุขของเขา. เธอทั้งหลายผู้ไร้อาสวกิเลส หาใครเทียบเทียมมิได้ จงปิดประตูอบายเสียให้หมดสิ้น และจงเปิดประตู สู่ทางแห่งสวรรค์และโมกษธรรม. เธอทั้งหลาย ผู้เป็นแหล่งแห่งคุณความดีมีการุญธรรมเป็นต้น จงเพิ่มพูนปัญญาและศรัทธาแก่ชาวโลก ทั้งด้วยการเทศนาแก่เขาและการปฏิบัติตนเอง ให้พร้อมทุกประการ. คฤหัสถ์ทั้งหลาย อุปการะพวกเธออยู่เป็นนิตย์ด้วยอามิสทาน เธอทั้งหลายก็จงอุปการะตอบต่อพวกเขาด้วยธรรมทาน. เธอทั้งหลายผู้ได้ทำกิจที่ควรทำของตนเองเสร็จแล้ว จงบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยแสดงสัทธรรม ยกธงชัยของผู้แสวงธรรมขึ้นชูเถิด**

เฉพาะคาถาที่มีคำว่า “**ธรรมทูต**” เป็นคำบาลี (ธมฺมทูเตยฺยํ = งานพระธรรมทูต) ดังนี้

กโรนฺตา ธมฺมทูเตยฺยํ วิขฺยาปยถ ภิกฺขโว
สนฺติอตฺถาย สตฺตานํ สุพฺพตา วจนํ มม.

คาถาที่พระอรรถกถาจารย์ประพันธ์ขึ้นเพื่อแสดงนัยแห่งพุทธพจน์นี้ นอกจากเป็นหลักฐานอันแสดงว่า “ธรรมทูต” เป็นคำที่ท่านใช้เรียกพระอรหันตสาวก

๖๐ องค์ ที่พระพุทธเจ้าทรงส่งไปประกาศพระศาสนา โดยถือเป็นพระ "ธรรมทูต" ชุดแรก ในประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธ-ศาสนาแล้ว ก็เป็นคาถาซึ่งให้คติที่นำมาพ่วงประกอบเข้าได้กับพุทธพจน์ข้างต้น และพระคาถาโอวาทปาติโมกข์ เพื่อใช้เป็นหลักนำทางการทำงานของพระธรรมทูตทั้งหลายสืบต่อไป

ธรรมเทศนา การแสดงธรรม, การบรรยายธรรม

ธรรมเทศนาปฏิสังยุตต์ ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับการแสดงธรรม (หมวดที่ ๓ แห่งเสขิยวัตร มี ๑๖ สิกขาบท)

ธรรมเทศนาสิกขาบท สิกขาบทปรับอาบัติปาจิตตีย์ แก่ภิกษุผู้แสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕–๖ คำเว้นแต่มีบุรุษผู้รู้เดียงสาอยู่ด้วย (สิกขาบทที่ ๗ ในมุสาวาทวรรคแห่งปาจิตตีย์)

ธรรมนิยาม กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา, กฎธรรมชาติ, ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลายได้รู้ตาม มี ๓ ตามพระบาลีดังนี้ **๑. สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา** สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง **๒. สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา** สังขารทั้งปวง คงทนอยู่มิได้ **๓. สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งปวง มิใช่เป็นตน; ดู *ไตรลักษณ์, สามัญลักษณะ*

ธรรมเนียม ประเพณี, แบบอย่างที่เคยทำกันมา, แบบอย่างที่นิยมใช้กัน

ธรรมบท 1. บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม **2.** ชื่อพุทธคาถาอันเป็นบทแห่งธรรม จำนวน ๔๒๓ คาถา ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ในขุททกนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๕)

ธรรมบูชา 1. "การบูชาด้วยธรรม", การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม เฉพาะอย่างยิ่งการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยธรรมานุธรรม-ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ใน *บูชา ๒*) **2.** "การบูชาซึ่งธรรม", การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ ธูป เทียน ของหอม เป็นต้น หรือ (ที.อ.๓/๙๖) บูชาท่านผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทรงวินัยด้วยไตรจีวร เป็นต้น ตลอดจนเคารพธรรม ถือธรรมเป็นใหญ่ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรม และทรงบำเพ็ญพุทธกิจด้วยทรงเห็นแก่ธรรม เพื่อให้หมู่ชนเข้าถึงธรรม ได้ประโยชน์จากธรรม (เช่น ม.อ.๔/๒๐๘; ม.ฏี.๓/๔๗๐)

ธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรม; การปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรม

ธรรมปฏิรูป ธรรมปลอม, ธรรมที่ไม่แท้, ธรรมเทียม

ธรรมปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยธรรม คือกล่าวธรรมให้ฟังหรือแนะนำในทาง

ธรรม อย่างนี้เป็นธรรมปฏิสันถารโดยเอกเทศคือส่วนหนึ่งด้านหนึ่ง ธรรมปฏิสันถารที่บำเพ็ญอย่างบริบูรณ์ คือการต้อนรับโดยธรรม ได้แก่ เอาใจใส่ช่วยเหลือสงเคราะห์ แก้ไขปัญหาบรรเทาข้อสงสัย ขจัดปัดเป่าข้อติดขัดยากลำบากเดือดร้อนทั้งหลาย ให้เขาลุล่วงกิจอันเป็นกุศล พ้นความอึดอัดขัดข้อง (ข้อ ๒ ใน *ปฏิสันถาร ๒*)

ธรรมปาละ พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาอรรถกถาจำนวนมาก ถัดจากพระพุทธโฆสาจารย์ งานของท่านที่สำคัญคือ ปรมัตถทีปนี รวมไปถึงฎีกาแห่งวิสุทธิมัคค์ ชื่อว่า ปรมัตถมัญชุสา (มหาฎีกา); ดู *อรรถกถา, ปรมัตถทีปนี, ปรมัตถมัญชุสา*

ธรรมเป็นโลกบาล ๒ คือ ๑. *หิริ* ความละอายแก่ใจ ๒. *โอตตัปปะ* ความกลัวบาป; ดู *โลกบาลธรรม*

ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย สิ่งที่คนชอบใจใฝ่ปรารถนากันอันยากที่จะได้สมใจหมายในโลก ๔ อย่าง คือ ก) ขอให้โภคะเกิดขึ้นแก่เราโดยชอบธรรม ข) ครั้นได้โภคะแล้ว ขอให้ยศเฟื่องฟูแก่เราและเหล่าญาติมิตร ค) ครั้นได้โภคะได้ยศแล้ว ขอให้เรามีอายุยืนยาว ง) ครั้นได้สมสามอย่างนั้นแล้ว เมื่อตาย ขอให้เราเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์, ธรรม ๔ ประการ ที่จะช่วยให้ได้สิ่งที่ยากจะได้เหล่านั้นสมดังหมาย คือ ๑. *สัทธาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ๒. *สีลสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. *จาคสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยความสละ ๔. *ปัญญาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยปัญญา *(องฺ.จตุกฺก.๒๑/๖๑/๘๖)*

ธรรมพิเศษ ดู *ธรรมวิเศษ*

ธรรมไพบูลย์ ความไพบูลย์แห่งธรรม, ความพรั่งพร้อมเต็มเปี่ยมแห่งธรรมด้วยการฝึกฝนอบรมให้มีในตนจนบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด; ดู *ไพบูลย์, เวปุลละ*

ธรรมภาษิต ถ้อยคำที่เป็นธรรม, ถ้อยคำที่แสดงธรรม หรือเกี่ยวกับธรรม

ธรรมมีอุปการะมาก ๒ คือ ๑. *สติ* ความระลึกได้ ๒. *สัมปชัญญะ* ความรู้ตัว

ธรรมยุต, ธรรมยุติกนิกาย ดู *คณะธรรมยุต*

ธรรมรัตนะ, ธรรมรัตน์ รัตนะคือธรรม, พระธรรมอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; ดู ***รัตนตรัย***

ธรรมราชา 1. "ผู้ยังชาวโลกให้ชื่นบานด้วย(นวโลกุตตร)ธรรม", พระราชาแห่งธรรม, พระราชาผู้เป็นเจ้าแห่งธรรม, พระราชาโดยธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า **2.** "ผู้ยังชาวโลกให้ชื่นบานด้วย(ทศ

กุศลกรรมบถ)ธรรม", ราชาผู้ทรงธรรม, พระเจ้าจักรพรรดิ ตามคติแห่งพระพุทธศาสนา คือ ราชาผู้มีชัยชนะและครองแผ่นดินโดยธรรม ไม่ต้องใช้โทษทัณฑ์ ไม่ต้องใช้ศัสตราวุธ

ธรรมวัตร ลักษณะเทศน์ทำนองธรรมดาเรียบๆ ที่แสดงอยู่ทั่วไป อันต่างไปจากทำนองเทศน์แบบมหาชาติ, ทำนองแสดงธรรม ซึ่งมุ่งอธิบายตามแนวเหตุผล มิใช่แบบเรียกเร้าอารมณ์

ธรรมวาที "ผู้มีปกติกล่าวธรรม", ผู้พูดเป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรงตามธรรมหรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม

ธรรมวิจัย การเฟ้นธรรม; ดู ***ธัมมวิจยะ***

ธรรมวิจารณ์ การใคร่ครวญพิจารณาข้อธรรมต่างๆ ว่าแต่ละข้อมีอรรถคือความหมายอย่างไร ตื้นลึกเพียงไร แล้วแสดงความคิดเห็นออกมาว่าธรรมข้อนั้นข้อนี้มีอรรถคือความหมายอย่างนั้นอย่างนี้

ธรรมวินัย ธรรมและวินัย, คำสั่งสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วย ***ธรรม*** = คำสอนแสดงหลักความจริงและแนะนำความประพฤติ, ***วินัย*** = บทบัญญัติกำหนดระเบียบความเป็นอยู่และกำกับความประพฤติ; ***ธรรม*** = เครื่องควบคุมใจ, ***วินัย*** = เครื่องควบคุมกายและวาจา

ธรรมวิภาค การจำแนกธรรม, การจัดหัวข้อธรรมจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าอธิบายและทำความเข้าใจ

ธรรมวิเศษ ธรรมชั้นสูง หมายถึง โลกุตตรธรรม

ธรรมศาลา หอธรรม, โรงฟังธรรม; เป็นคำที่เกิดในยุคหลังมาก และใช้กันไม่มาก มักเป็นชื่อวัด พบบ้างในคัมภีร์ประเภท "วังสะ" คือตำนานต่างๆ เช่น มหาวงส์ สาสนวงส์ (รูปบาลีเป็น "ธมฺมสาลา")

ธรรมสภา ที่ประชุมฟังธรรม, โรงธรรม; แต่เดิม ในพระไตรปิฎก "ธรรมสภา" เป็นคำที่ใช้น้อย (พบในเรื่องอดีตก่อนพุทธกาลครั้งหนึ่ง คือ ในวิธุรชาดก, ขุ.ชา.๒๘/๑๐๔๐/๓๖๒, เป็นอาคารหลวงในเมืองอินทปัตถ์ หรืออินทปัตต์ ในกุรุรัฐ, และอีกครั้งหนึ่ง เป็นคาถาประพันธ์ของพระอุบาลีมหาสาวก, ขุ.อป.๓๒/๘/๖๓, กล่าวเป็นความอุปมาว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชา ได้ทรงสร้างธรรมนครขึ้น ในธรรมนครนี้ มีพระสุตตันตะ พระอภิธรรม พระวินัย และพุทธพจน์มีองค์ ๙ ทั้งสิ้น เป็นธรรมสภา), ต่อมาในชั้นอรรถกถา "ธรรมสภา" ได้กลายเป็นคำสามัญอันใช้เรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เช่น

ในวัดพระเชตวัน เช่นเดียวกับคำว่า "คันธกุฎี" ที่อรรถกถาใช้เรียกพระวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า ดังข้อความในอรรถกถา (เช่น องฺ.อ.๑/๑๐๑/๗๔) ว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี มาประทับนั่งเหนือพระบวรพุทธอาสน์ที่เขาปูลาดไว้ในธรรมสภา", อาคารที่อรรถกถาเรียกว่าธรรมสภานี้มักได้แก่อาคารที่ในพระไตรปิฎกเรียกว่า "อุปัฏฐานศาลา" (ศาลาที่ภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าเพื่อฟังพระพุทธโอวาทและสดับพระธรรมเทศนา) ดังที่ท่านไขความว่า "คำว่า 'ในอุปัฏฐานศาลา' หมายความว่า 'ในธรรมสภา'" (อุปฏฺฐานสาลายนฺติ ธมฺมสภายํ, วินย.ฏี.๒/๑๓๔/๒๗๗); ดู *คันธกุฎี, อุปัฏฐานศาลา*

ธรรมสมโภค คบหากันในทางเรียนธรรม ได้แก่ สอนธรรมให้ หรือขอเรียนธรรม

ธรรมสมาทาน การสมาทานยึดถือปฏิบัติธรรม, การทำกรรม จัดได้เป็น ๔ ประเภท คือ การทำกรรมบางอย่างให้ทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้ทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป

ธรรมสวนะ การฟังธรรม, การหาความรู้ความเข้าใจในหลักความจริงความถูกต้องดีงาม ด้วยการเล่าเรียน อ่านและสดับฟัง, การศึกษาหาความรู้ที่ปราศจากโทษ; ***ธัมมัสสวนะ*** ก็เขียน

ธรรมสวามิศร ผู้เป็นใหญ่โดยฐานเป็นเจ้าของธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า

ธรรมสังคณี ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๔, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๑, *สังคณี* ก็เรียก)

ธรรมสังคาหกะ พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ผู้รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัยในคราวปฐมสังคายนา

ธรรมสังคาหกาจารย์ อาจารย์ผู้ร้อยกรองธรรม; ดู ***ธรรมสังคาหกะ***

ธรรมสังคีติ การสังคายนาธรรม, การร้อยกรองธรรม, การจัดสรรธรรมเป็นหมวดหมู่

ธรรมสังเวช ความสังเวชโดยคำนึงธรรม, ความปลงใจด้วยปัญญารู้เท่าทันความจริงแห่งธรรมดาที่จะพิจารณาและปฏิบัติไปตามธรรม

คำว่าธรรมสังเวชนี้ ในพระไตรปิฎกพบแห่งเดียว นอกนั้นมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา-ฎีกา และมีคัมภีร์ ๕ แห่งบอกความหมายของธรรมสังเวชไว้ตรงตามกันว่า "**ธมฺมสภาวจินฺตาวเสน ปวตฺตํ สโหตฺตปฺปญาณํ ธมฺมสํเวโค**" *(เช่น วินย.ฏี.๑/๔๘)* เนื่องจากความเข้าใจในธรรมสังเวชจะชัดได้ ต้องเข้าใจความหมาย

ของ "สังเวช" ก่อน จึงอธิบาย "ธรรมสังเวช" รวมไว้ท้าย "สังเวช"; ดู *สังเวช*

ธรรมสากัจฉา การสนทนาธรรม, การสนทนากันในทางธรรม

ธรรมสามัคคี ความพร้อมเพรียงขององค์ธรรม, องค์ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละอย่างๆ พร้อมเพรียงและประสานสอดคล้องกัน ให้สำเร็จผลที่เป็นจุดหมาย เช่น ในการบรรลุมรรคผล เป็นต้น

ธรรมสามิสร ดู *ธรรมสวามิศร*

ธรรมสามี ผู้เป็นเจ้าของธรรม เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้า

ธรรมเสนา กองทัพธรรม, กองทัพพระสงฆ์ผู้ประกาศพระศาสนา

ธรรมเสนาบดี แม่ทัพธรรม, ผู้เป็นนายทัพธรรม เป็นคำเรียกยกย่องพระสารีบุตร ซึ่งเป็นกำลังใหญ่ของพระศาสดาในการประกาศพระศาสนา

ธรรมันเตวาสิก อันเตวาสิกผู้เรียนธรรมวินัย, ศิษย์ผู้เรียนธรรมวินัย; คู่กับ *อุทเทศาจารย์*

ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่, ถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงามและเหตุผลเป็นใหญ่ ทำการด้วยปัญญา โดยเคารพหลักการ กฎ ระเบียบกติกา มุ่งเพื่อความดีงาม ความจริง ความถูกต้อง ความเป็นธรรมชอบธรรมเป็นประมาณ; ดู *อธิปไตย*

ธรรมาธิษฐาน มีธรรมเป็นที่ตั้ง คือเทศนายกธรรมขึ้นแสดง เช่นว่าศรัทธาศีล คืออย่างนี้ ธรรมที่ประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้เป็นต้น; คู่กับ *บุคคลาธิษฐาน*

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม หมายถึงการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลัก เช่น หลักย่อยสอดคล้องกับหลักใหญ่ และเข้าแนวกับธรรมที่เป็นจุดมุ่งหมาย, ปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนธรรม สอดสมที่จะให้ลุถึงจุดหมาย; ดู *วุฑฒิ*

ธรรมาภิสมัย การตรัสรู้ธรรม, การสำเร็จมรรคผล

ธรรมารมณ์ อารมณ์คือธรรม, สิ่งที่ถูกรับรู้ทางใจ, สิ่งที่รู้ด้วยใจ, สิ่งที่ใจรู้สึกนึกคิด; ดู *ธัมมายตนะ, อารมณ์*

ธรรมาสน์ ที่สำหรับนั่งแสดงธรรม

ธรรมิกอุบาย อุบายที่ประกอบด้วยธรรม, อุบายที่ชอบธรรม, วิธีที่ถูกธรรม

ธรรมิศราธิบดี ผู้เป็นอธิบดีโดยฐานเป็นใหญ่ในธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า (คำกวี)

ธรรมีกถา ถ้อยคำที่ประกอบด้วยธรรม, การพูดหรือสนทนาเกี่ยวกับธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; นิยมใช้ว่า *ธรรมกถา*

ธรรมุเทศ ธรรมที่แสดงขึ้นเป็นหัวข้อ, หัวข้อธรรม

ธรรมุธัจจ์ ดู *ธัมมุทธัจจะ*; *วิปัสสนูปกิเลส*

ธัญชาติ ข้าวชนิดต่างๆ, พืชจำพวกข้าว; *ธัญชาติ ๗* คือ **สาลิ** (ข้าวสาลี), **วีหิ** (ข้าวเจ้า), **ยวะ** (ข้าวเหนียว), **โครุมะ** (โคธูมะก็ว่า; ข้าวละมาน), **กังคุ** (ข้าวฟ่าง), **วรกะ** (ลูกเดือย), **กุทรูสะ** (หญ้ากับแก้); คำว่า "ธัญชาติดิบสด" (อามกธัญญะ) หมายถึง ธัญชาติ ๗ นี้เอง ที่ยังไม่ได้ขัดสีหรือกะเทาะเปลือกออก (ยังไม่เป็น *ตัณฑุละ*) และยังไม่ได้ทำให้สุก (ยังไม่เป็น *โอทนะ*) เช่น วีหิ คือข้าวเปลือกของข้าวเจ้า

อนึ่ง พืชที่เป็นของกิน คือเป็นอาหารที่รับประทาน (อันนะ) นั้น แบ่งเป็น ๒ พวก ได้แก่ *บุพพัณณะ* (แปลสืบกันมาว่า "ของที่จะพึงกินก่อน" แต่ตามคำอธิบายในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า "ของกินที่มีเป็นหลักขึ้นก่อน") ได้แก่ **ธัญชาติ ๗** นี้ (รวมทั้งพืชที่อนุโลมหรือเข้าพวกนี้) และ *อปรัณณะ* (แปลสืบกันมาว่า "ของที่จะพึงกินในภายหลัง" แต่ตามคำอธิบายในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า "ของกินที่มีเพิ่มมาอีกทีหลัง" ทำนองของกินประกอบ) ได้แก่พืชจำพวกถั่วงาและผักที่ทำเป็นกับแกง เช่นที่ท่านยกตัวอย่างบ่อย คือ **มุคคะ** (ถั่วเขียว) **มาส** (ถั่วราชมาส) **ติละ** (งา) **กุลัตถ์** (ถั่วพู) **อลาพุ** (น้ำเต้า) **กุมภัณฑ์** (ฟักเขียว); ทั้งนี้ มีคติโบราณเชื่อว่า ครั้งต้นกัป เมื่อสิ่งทั้งหลายแรกเกิดมีขึ้นนั้น บุพพัณณะเกิดมีก่อน อปรัณณะเกิดทีหลัง

ธัมมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ธรรม, ความพอใจและสนใจในธรรม, ความใฝ่ธรรม รักความจริง ใฝ่ศึกษาหาความรู้ และใฝ่ในความดี (ข้อ ๖ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

ธัมมคารวตา ดู *คารวะ*

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร "พระสูตรว่าด้วยการยังธรรมจักรให้เป็นไป", พระสูตรว่าด้วยการหมุนวงล้อธรรม เป็นชื่อของ *ปฐมเทศนา* คือพระธรรมเทศนาครั้งแรก ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สองเดือน ว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง อันเว้นที่สุด ๒ อย่าง และว่าด้วยอริยสัจจ์ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อันทำให้พระองค์สามารถปฏิญาณว่าได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (ญาณคือความตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม) ท่านโกณฑัญญะ หัวหน้าคณะปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศนานี้แล้ว ได้ดวงตาเห็นธรรม (ธรรมจักษุ) และขอบวชเป็นพระภิกษุรูปแรก เรียกว่าเป็น*ปฐมสาวก*

ธัมมทินนา พระเถรีมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นกุลธิดาชาวพระนครราชคฤห์ เป็นภรรยาของวิสาขเศรษฐี มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาบวชในสำนักนางภิกษุณี บำเพ็ญเพียรไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นธรรมกถึก (เขียน *ธรรมทินนา* ก็มี)

ธัมมเทสนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดงธรรม (ข้อ ๙ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ธัมมปฏิสันถาร ดู *ธรรมปฏิสันถาร*

ธัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม, เห็นคำอธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลก็สืบสาวไปหาเหตุได้ (ข้อ ๒ ในปฏิสัมภิทา ๔)

ธัมมปทัฏฐกถา คัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในธรรมบท แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษาและรักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อันเป็นภาษาสิงหฬ เอามาเรียบเรียงกลับขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐ ดังที่ท่านเล่าไว้ในปณามคาถาของคัมภีร์นี้ว่า พระกุมารกัสสปเถระ (พระเถระรูปหนึ่งในลังกาทวีป ไม่ใช่ท่านที่เป็นมหาสาวกในพุทธกาล) คิดหวังว่า “อรรถกถาแห่งพระธรรมบทอันละเอียดลึกซึ้ง ที่นำสืบกันมาในตามพปัณณิทวีป ดำรงอยู่โดยภาษาของชาวเกาะ ไม่ช่วยให้ประโยชน์สำเร็จพร้อมบูรณ์แก่คนพวกอื่นที่เหลือได้ ทำอย่างไรจะให้อรรถกถาแห่งพระธรรมบทนั้นยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกทั้งปวงได้” จึงได้อาราธนาท่านให้ทำงานนี้ และท่านก็ได้นำอรรถกถานั้นออกจากภาษาสิงหฬ ยกขึ้นสู่ตันติภาษา (ภาษาที่มีแบบแผน ในที่นี้หมายถึงภาษาบาลี), ธัมมปทัฏฐกถานี้ รวมอยู่ในชุดที่มีชื่อเฉพาะว่า *ปรมัตถโชติกา*; ดู *ปรมัตถโชติกา, อรรถกถา, โปราณัฏฐกถา*

ธัมมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรม ได้แก่ หวงแหนความรู้ ไม่ยอมบอก ไม่ยอมสอนคนอื่น เพราะเกรงว่าเขาจะรู้เท่าตน (ข้อ ๕ ในมัจฉริยะ ๕)

ธัมมวิจยะ ความเฟ้นธรรม, ความสอดส่อง สืบค้นธรรม, การวิจัยหรือค้นคว้าธรรม ให้รู้เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนถึงความจริง ตรงเต็มตามสภาวะ (ข้อ ๒ ในโพชฌงค์ ๗); ดู ***วิจัย***

ธัมมสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าธรรม, พร้อมหน้าธรรม ในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่า ปฏิบัติถูกต้องตามธรรมวินัยและสัตถุศาสน์อันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์นั้น จึงเท่ากับว่าธรรมมาอยู่ที่นั้นด้วย; ดู ***สัมมุขาวินัย***

ธัมมสากัจฉา ดู *ธรรมสากัจฉา*

ธัมมัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ เช่น รู้จักว่า สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งสุข สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งทุกข์; ตามอธิบายในบาลีหมายถึงรู้หลักหรือรู้หลักการ เช่น ภิกษุเป็นธัมมัญญู คือ รู้หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นนวังคสัตถุศาสน์; ดู *สัปปุริสธรรม*

ธัมมัปปมาณิกา ถือธรรมเป็นประมาณ, ผู้เลื่อมใสเพราะพอใจในเนื้อหาธรรม และการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เช่น ชอบฟังธรรม ชอบเห็นภิกษุรักษามารยาทเรียบร้อยสำรวมอินทรีย์

ธัมมัสสวนะ การฟังธรรม, การสดับคำแนะนำสั่งสอน; ดู *ธรรมสวนะ*

ธัมมัสสวนมัย บุญสำเร็จด้วยการฟังธรรม (ข้อ ๘ ใน *บุญกิริยาวัตถุ ๑๐*)

ธัมมัสสวนานิสงส์ อานิสงส์แห่งการฟังธรรม, ผลดีของการฟังธรรม, ประโยชน์ที่จะได้จากการฟังธรรม มี ๕ อย่างคือ ๑. ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๒. สิ่งที่เคยฟังก็เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น ๓. บรรเทาความสงสัยเสียได้ ๔. ทำความเห็นให้ถูกต้องได้ ๕. จิตของเขาย่อมผ่องใส

ธัมมาธิปเตยยะ, ธัมมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ ยึดธรรมเป็นเกณฑ์ตัดสินใจ, นึกถึงความจริง ความถูกต้องสมควรก่อน แล้วจึงทำ; ดู *ธรรมาธิปไตย, อธิปไตย*

ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ ดู *ธรรมานุธรรมปฏิบัติ*

ธัมมานุปัสสนา การมีสติตามดูพร้อมด้วยปัญญารู้เห็นสภาวธรรม ไม่ว่ากุศล อกุศล หรืออัพยากฤต เท่าทันการที่สภาวะนั้นๆ เกิดขึ้น เสื่อมไป หมดหาย หรือเจริญไพบูลย์อย่างไรๆ ตระหนักต่อสภาวะที่มีอยู่ แค่รู้เท่าสติทัน ไม่ติดอิง ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติกำหนดพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล ที่บังเกิดกับใจเป็นอารมณ์ว่า ธรรมนี้ก็สักว่าธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา)

ธัมมานุปัสสนา แยกเป็น ๕ บรรพ คือ นีวรณบรรพ ขันธบรรพ อายตนบรรพ โพชฌงคบรรพ และ สัจจบรรพ; ข้อ ๔ ใน *สติปัฏฐาน ๔*

ธัมมานุสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม (ข้อ ๒ ในอนุสติ ๑๐) เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *ธัมมานุสสติ*

ธัมมานุสารี “ผู้แล่นไปตามธรรม”, “ผู้แล่นตามไปด้วยธรรม”, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล กลายเป็นทิฏฐิปปัตตะ); ดู *อริยบุคคล ๗*

ธัมมายตนะ อายตนะคือธรรม, ธรรมารมณ์, เป็นข้อที่ ๖ ในอายตนะภายนอก ๖ (คู่กับมนายตนะ [อายตนะ

คือใจ] ในฝ่ายอายตนะภายใน ๖), ได้แก่สภาวธรรมต่อไปนี้ คือ **นามขันธ์ ๓** (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปบางอย่างในรูปขันธ์ (คือเฉพาะอนิทัสสนอัปปฏิฆ-รูป อันได้แก่**สุขุมรูป ๑๖**) กับทั้งอสังขต-ธาตุ คือ**นิพพาน** ซึ่งเป็นขันธวินิมุต คือเป็นสภาวะพ้นจากขันธ์ ๕ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/๘๖); ดู *สุขุมรูป, อายตนะ*

ธัมมีกถา ดู *ธรรมีกถา*

ธัมมุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านด้วยสำคัญผิดในธรรม คือ ความฟุ้งซ่านเนื่องจากเกิดวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้วสำคัญผิดว่าตนบรรลุธรรมคือมรรคผลนิพพาน จิตก็เลยคลาดเขวออกไปเพราะความฟุ้งซ่านนั้น ไม่เกิดปัญญาที่จะเห็นไตรลักษณ์ได้จริง, ธรรมุธัจจ์ ก็เขียน; ดู *วิปัสสนูปกิเลส*

ธาตุ[๑] สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย, **ธาตุ ๔** คือ ๑. *ปฐวีธาตุ* สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ เรียกสามัญว่าธาตุแข้นแข็งหรือธาตุดิน ๒. *อาโปธาตุ* สภาวะที่เอิบอาบดูดซึม เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ ๓. *เตโชธาตุ* สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ ๔. *วาโยธาตุ* สภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหว เรียกสามัญว่า ธาตุลม; **ธาตุ ๖** คือ เพิ่ม ๕. *อากาสธาตุ* สภาวะที่ว่าง ๖. *วิญญาณธาตุ* สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ หรือ ธาตุรู้

ธาตุ[๒] ส่วนสำคัญแห่งสรีระ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งคงอยู่หรือรักษาไว้เป็นที่เคารพบูชา เฉพาะอย่างยิ่งอัฐิ รวมทั้งส่วนสำคัญอื่นๆ เช่น เกสา (เกศธาตุ), เรียกรวมๆ ว่าพระธาตุ (ถ้ากล่าวถึงธาตุของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ เรียกว่า *พระบรมธาตุ พระบรมสารีริกธาตุ พระสารีริกธาตุ* หรือระบุชื่อพระธาตุส่วนนั้นๆ เช่น *พระทาฐธาตุ พระอุณหิส-ธาตุ*); ดู *สารีริกธาตุ*

ธาตุกถา ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยการสงเคราะห์ธรรมทั้งหลายเข้ากับ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๓๖, ในอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓)

ธาตุกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่พิจารณาธาตุเป็นอารมณ์, กำหนดพิจารณาร่างกายแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นแต่เพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันอยู่ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

ธาตุเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (ข้อ ๑ ในเจดีย์ ๔)

ธาตุมนสิการ การพิจารณาเห็นร่างกายของตนแยกออกไป โดยรู้ว่าแค่เป็นธาตุแต่ละอย่างๆ, เป็นบรรพที่ ๕ (ธาตุ

มนสิการบรรพ) ของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน; ดู *กายานุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

ธิติ 1. ความเพียร, ความเข้มแข็งมั่นคง, ความหนักแน่น, ความอดทน **2.** ปัญญา

ธีระ นักปราชญ์, ผู้ฉลาด

ธุดงค์ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส, ข้อปฏิบัติเข้มงวด ที่สมัครใจสมาทานประพฤติประจำตัว ชั่วระยะกาลสั้น หรือยาว หรือแม้ตลอดชีวิต ก็ได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมักน้อยสันโดษ เป็นต้น มี ๑๓ ข้อ คือ **หมวดที่ ๑ จีวรปฏิสังยุตต์** เกี่ยวกับจีวร มี ๑. *ปังสุกูลิกังคะ* ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล ๒. *เตจีวริกังคะ* ใช้ผ้าเพียงสามผืน; **หมวดที่ ๒ ปิณฑปาตปฏิสังยุตต์** เกี่ยวกับบิณฑบาต มี ๓. *ปิณฑปาติกังคะ* เที่ยวบิณฑบาตเป็นประจำ ๔. *สปทานจาริกังคะ* บิณฑบาตตามลำดับบ้าน ๕. *เอกาสนิกังคะ* ฉันวันละครั้งเดียว ๖. *ปัตตปิณฑิกังคะ* ฉันเฉพาะในบาตร ๗. *ขลุปัจฉาภัตติกังคะ* ลงมือฉันแล้วไม่ยอมรับเพิ่ม; **หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิสังยุตต์** เกี่ยวกับเสนาสนะ มี ๘. *อารัญญิกังคะ* ถืออยู่ป่า ๙. *รุกขมูลิกังคะ* อยู่โคนไม้ ๑๐. *อัพโภกาสิกังคะ* อยู่กลางแจ้ง ๑๑. *โสสานิกังคะ* อยู่ป่าช้า ๑๒. *ยถาสันถติกังคะ* อยู่ในที่แล้วแต่เขาจัดให้; **หมวดที่ ๔ วิริยปฏิสังยุตต์** เกี่ยวกับความเพียร มี ๑๓. *เนสัชชิกังคะ* ถือนั่งอย่างเดียวไม่นอน (นี้แปลเอาความสั้นๆ ความหมายละเอียด และคำสมาทาน พึงดูตามลำดับอักษรของคำนั้นๆ)

ธุระ “สิ่งที่จะต้องแบกไป”, หน้าที่, ภารกิจ, การงาน, เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ, กิจในพระศาสนา แสดงไว้ในอรรถกถา ๒ อย่างคือ *คันถธุระ* และ*วิปัสสนาธุระ*

ธุลี ฝุ่น, ละออง, ผง

ธุวภัต อาหารที่ถวายเป็นประจำ, นิตยภัต

ธุวยาคู ยาคูที่เขาถวายเป็นประจำ เช่นที่นางวิสาขาถวายเป็นประจำ หรือที่จัดทำเป็นของวัดแจกกันเอง

โธตกมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

โธโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

น

นกุลบิดา “พ่อของนกุล”, คฤหบดีชาวเมืองสุงสุมารคีรี ในแคว้นภัคคะ มีภรรยาชื่อ นกุลมารดา สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมายังเมืองสุงสุมารคีรี ประทับที่ป่าเภสกลาวัน ท่านคฤหบดีและภรรยาไปเฝ้าพร้อมกับชาวเมืองคนอื่นๆ พอได้เห็นครั้งแรก ทั้งสองสามีภรรยาก็เกิดความรู้สึกสนิทหมายใจเหมือนว่าพระพุทธเจ้าเป็นบุตรของตน ได้เข้าไปถึงพระองค์และแสดงความรู้สึกนั้น พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมโปรด ทั้งสองท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ท่านนกุลบิดาและนกุลมารดานี้ เป็นคู่สามีภรรยาตัวอย่าง ผู้มีความจงรักภักดีต่อกันอย่างบริสุทธิ์และมั่นคงยั่งยืนตราบเท่าชรา ทั้งยังปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และชาติหน้า เคยทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงหลักธรรมที่จะทำให้สามีภรรยาครองรักกันยั่งยืนตลอดไปทั้งภพนี้และภพหน้า เมื่อท่านนกุลบิดาเจ็บป่วยออดแอดร่างกายอ่อนแอ ไม่สบายด้วยโรคชรา ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาครั้งหนึ่ง ที่ท่านประทับใจมากคือ พระดำรัสที่แนะนำให้ทำใจว่า “ถึงแม้ร่างกายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วย” ท่านนกุลบิดาได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้สนิทสนมคุ้นเคย (*วิสสาสิกะ*) ท่านนกุลมารดาก็เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาผู้สนิทสนมคุ้นเคยเช่นเดียวกัน

นขา เล็บ

นคร เมืองใหญ่, กรุง

นครโศภินี หญิงงามเมือง, หญิงขายตัว (พจนานุกรมเขียน *นครโสภิณี*, *นครโสเภณี*)

นที แม่น้ำ ในพระวินัย หมายเอาแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลอยู่ ไม่ใช่แม่น้ำตัน

นทีกัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร น้องชายของอุรุเวลกัสสปะ พี่ชายของคยากัสสปะ ออกบวชตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิลบริวาร ๓๐๐ คน สำเร็จอรหัตด้วยฟังอาทิตตปริยายสูตร เป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก

นทีปารสีมา สีมาฝั่งน้ำ คือ สีมาที่สมมติคร่อมฝั่งน้ำทั้งสอง เปิดแม่น้ำไว้กลาง

นพเคราะห์ ดู *ดาวพระเคราะห์*

นมัสการ “การทำความนอบน้อม” การไหว้, การเคารพ, การนอบน้อม; ใช้เป็นคำขึ้นต้นและส่วนหนึ่งของคำลงท้ายจดหมายที่คฤหัสถ์มีไปถึงพระภิกษุสามเณร

นรก เหวแห่งความทุกข์, ที่อันไม่มีความ

สุขความเจริญ, ภาวะเร่าร้อนกระวนกระวาย, ที่ไปเกิดและเสวยความทุกข์ของสัตว์ผู้ทำบาป (ข้อ ๑ ในทุคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย ๔); ดู *นิรยะ, คติ*

นลาฏ หน้าผาก

นวกะ 1. หมวด ๙ **2.** ภิกษุใหม่, ภิกษุมีพรรษายังไม่ครบ ๕; เทียบ *เถระ, มัชฌิมะ*

นวกภูมิ ขั้น ชั้น หรือระดับพระนวกะ, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่ายังเป็นผู้ใหม่ คือ มีพรรษาต่ำกว่า ๕ ยังต้องถือนิสัย เป็นต้น; เทียบ *เถรภูมิ, มัชฌิมภูมิ*

นวกรรม การก่อสร้าง

นวกัมมาธิฏฐายี ผู้อำนวยการก่อสร้าง เช่นที่พระมหาโมคคัลลานะได้รับมอบหมายจากพระบรมศาสดาให้เป็นผู้อำนวยการสร้างบุพพารามที่นางวิสาขาบริจาคทุนสร้างที่กรุงสาวัตถี

นวกัมมิกะ ผู้ดูแลนวกรรม, ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่ดูแลการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ในอาราม, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาราม*

นวโกวาท คำสอนสำหรับผู้บวชใหม่, คำสอนสำหรับภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่, ชื่อหนังสือแบบเรียนนักธรรมชั้นตรี เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

นวนีตะ เนยข้น; ดู *เบญจโครส*

นวรหคุณ คุณของพระอรหันต์ ๙ หมายถึง คุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ ๙ ประการ ได้แก่พุทธคุณ ๙ นั่นเอง เขียน *นวารหคุณ* ก็ได้ แต่เพี้ยนไปเป็น *นวหรคุณ* ก็มี

นวสีวถิกา การพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน ๙ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น (สีวถิกา, สิวถิกา = สุสาน คือป่าช้า, นวสีวถิกา หมายถึงซากศพในสุสานที่แปรสภาพไปในช่วงเวลา ๙ ระยะ เริ่มแต่ตายแล้ววันหนึ่ง), เป็นบรรพที่ ๖ – ๑๔ (นวสีวถิกาบรรพ) ของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน; ดู *กายานุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

นวังคสัตถุศาสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดา มีองค์ ๙, พุทธพจน์มีองค์ประกอบ ๙ อย่าง, ส่วนประกอบ ๙ อย่างที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า คือ *๑. สุตตะ* (พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิทเทส) *๒. เคยยะ* (ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน ได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด) *๓. เวยยากรณะ* (ไวยากรณ์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น) *๔. คาถา* (ความร้อยกรองล้วนเช่นธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น)

๕. อุทาน (ได้แก่ พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร) *๖. อิติวุตตกะ* (พระสูตรที่เรียกว่า *อิติวุตตกะ* ๑๑๐ สูตร) *๗. ชาตกะ* (ชาดก ๕๕๐ เรื่อง) *๘. อัพภูตธรรม* (เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ) *๙. เวทัลละ* (พระสูตรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่งๆ ขึ้นไป เช่น จูฬ-เวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร เป็นต้น); เขียนอย่างบาลีเป็น ***นวังคสัตถุสาสน์***; ดู *ไตรปิฎก*

นหารู เอ็น

นหุต ชื่อมาตรานับ เท่ากับหนึ่งหมื่น

นอนร่วม นอนในที่มุงที่บังอันเดียวกัน แลเห็นกันได้ในเวลานอน

น้อม ในประโยคว่า “ภิกษุน้อมลาภเช่นนั้นมาเพื่อตน” ขอหรือพูดเลียบเคียงชักจูงเพื่อจะให้เขาให้

นักบุญ ผู้ใฝ่บุญ, ผู้ถือศาสนาอย่างเคร่งครัด, ผู้ทำประโยชน์แก่พระศาสนา

นักปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

นักพรต คนถือบวช, ผู้ประพฤติพรต

นักษัตรฤกษ์ ดาวฤกษ์ซึ่งมีชื่อต่างๆ กัน เช่นดาวม้า ดาวลูกไก่ ดาวคางหมู ดาวจระเข้ ดาวคันฉัตร เป็นต้น; ดู *ดาวนักษัตร*

นัตถิกทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่มี เช่นเห็นว่าผลบุญผลบาปไม่มี บิดามารดาไม่มี ความดีความชั่วไม่มี เป็นมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิด ที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง; ดู ***ทิฏฐิ***

นันทะ พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา คือประสูติแต่พระนางมหา-ปชาบดีโคตมี ได้ออกบวชในวันมงคลสมรสกับนางชนปทกัลยาณี เบื้องแรกประพฤติพรหมจรรย์อยู่ด้วยความจำใจ แต่ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอุบาย จนพระนันทะเปลี่ยนมาตั้งใจปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้บรรลุอรหัตตผล ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้สำรวมอินทรีย์ พระนันทะมีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธเจ้า แต่ต่ำกว่าพระพุทธองค์ ๔ นิ้ว

นันทกะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลผู้ดีมีฐานะในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านมีความสามารถในการแสดงธรรมจนเป็นที่เลื่องลือ ครั้งหนึ่งท่านแสดงธรรมแก่นางภิกษุณี ปรากฏว่านางภิกษุณีได้สำเร็จพระอรหัตถึง ๕๐๐ องค์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางให้โอวาทแก่นางภิกษุณี

นันทกุมาร พระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางปชาบดีโคตมี ต่อมาออกบวชมีชื่อว่าพระนันทะ คือ

องค์ที่มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธองค์นั่นเอง

นันทนวัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ ในดาวดึงสเทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือ นันทนวัน จิตรลดาวัน มิสสกวัน และ ปารุสกวัน (นันทนวัน บางคัมภีร์เรียก นันทวัน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่น เรียก ผารุสกวัน), นันทนวันนั้น อรรถกถาบางแห่งว่ามีในทุกเทวโลก

นันทมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

นันทมารดา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน แยกโดยเรียกชื่อนำที่ต่างกัน คือ

1. ***เวฬุกัณฏกีนันทมารดา*** (นันทมารดาชาวเมืองเวฬุกัณฏกะ [เมืองหนามไผ่] ในแคว้นอวันตี) ได้ฌาน ๔ เป็นอนาคามี และเป็นอัครอุบาสิกา คู่กับนางขุชชุตรา พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น "ตุลา" คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับสาวิกาทั้งหลายที่เป็นอุบาสิกา คู่กับนางขุชชุตรานั้น (เช่น องฺ.จตุกฺก.๒๑/๑๗๖/๒๒๒) ครั้งหนึ่ง ที่วัดพระเชตวัน เวฬุกัณฏกีนันทมารดา ถวายทานแด่พระสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะเป็นประมุข พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อุบาสิกาท่านนั้นประดิษฐานทักขิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ คือ ทายกมีองค์ ๓ ได้แก่ ก่อนให้ ก็ดีใจ กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ และปฏิคาหกมีองค์ ๓ ได้แก่ เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อบำราศราคะ เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือปฏิบัติเพื่อบำราศโทสะ เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อบำราศโมหะ ทักขิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้ (องฺ.ฉกฺก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕)

2. ***อุตตรานันทมารดา*** เป็นธิดาของนายปุณณะ หรือปุณณสีหะ แห่งเมืองราชคฤห์ ซึ่งต่อมาพระราชาได้ทรงแต่งตั้งให้เป็นธนเศรษฐี เมื่อท่านเศรษฐีใหม่จัดงานมงคลฉลองและถวายทาน อุตตราได้สดับพระดำรัสอนุโมทนาของพระพุทธเจ้า ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลในคราวเดียวกับบิดาและมารดา อุตตรานั้นรักษาอุโบสถเป็นประจำ เดือนละ ๘ วัน ต่อมา เมื่อแต่งงานไปอยู่กับสามี ก็ขอโอกาสรักษาอุโบสถบ้าง แต่สามีไม่ยอมรับ นางจึงไม่มีโอกาสทำการบุญอย่างที่เคยปฏิบัติ จนกระทั่งคราวหนึ่ง อุตตราตกลงว่าจะถืออุโบสถครึ่งเดือน และใช้เวลาในการให้ทานและฟังธรรมให้เต็มที่ โดยใช้วิธีจ้างโสเภณีชื่อสิริมาให้มาอยู่กับสามีแทนตัวตลอดเวลา ๑๕ วันนั้น เมื่อครบครึ่งเดือน ในวันที่เตรียมจะออกจากอุโบสถ ได้ยุ่งอยู่ในโรงครัวจัดเตรียม

อาหาร ตอนนั้น สามีมองลงมาทางหน้าต่าง เห็นอุตตราในสภาพมอมแมมขมีขมัน ก็นึกในใจว่านางนั้นอยู่ครอบครองสมบัติอยู่แสนสบาย กลับทิ้งความสุขมาทำงานกับพวกคนรับใช้จนตัวเลอะเทอะเปรอะเปื้อน ไม่มีเหตุไม่มีผล แล้วก็ยิ้มอย่างสมเพช ฝ่ายอุตตราพอดีมองขึ้นไป เห็นอย่างนั้น ก็รู้ทัน และนึกในใจว่าสามีเป็นพาลชน มัวจมอยู่ในความประมาท หลงไปว่าสมบัติจะยั่งยืนอยู่ตลอดไป นึกแล้วก็ยิ้มบ้าง ฝ่ายนางสิริมาอยู่มาหลายวันชักจะลืมตัว พอเห็นสามีกับภรรยายิ้มกัน ก็เกิดความหึงขึ้นมาแล้ววิ่งลงจากชั้นบน ผ่านเข้าครัว ฉวยกระบวย ตักน้ำมันที่เขากำลังปรุงอาหารแล้วปรี่เข้ามาเทน้ำมันราดลงบนศีรษะของอุตตรา ฝ่ายอุตตรามีสติดี รู้ตัวว่าอะไรจะเกิดขึ้น ก็เข้าเมตตาฌานยืนรับน้ำมันที่ร้อนก็ไม่เป็นอันตรายแก่เธอ ขณะนั้น พวกคนรับใช้ของอุตตราซึ่งได้เห็นเหตุการณ์ ก็เข้ามาพากันรุมบริภาษทุบตีนางสิริมา กว่านางอุตตราจะห้ามสำเร็จ นางสิริมาก็บอบช้ำมาก ทำให้นางสิริมาสำนึกได้ถึงฐานะที่แท้จริงของตนที่เป็นคนข้างนอกรับจ้างเจ้าของบ้านมาจึงเข้าไปขอขมาต่ออุตตรา แต่อุตตราบอกว่าตนจะให้อภัยได้ต่อเมื่อบิดาทางธรรมคือพระพุทธเจ้าให้อภัยแล้ว ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาที่บ้านของอุตตรา นางสิริมาเข้าไปกราบทูลขอขมาแล้ว อุตตราก็ให้อภัยแก่นาง และในวันนั้น นางสิริมาฟังพระธรรมกถาแล้ว ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล (เรื่องนี้ อรรถกถาต่างคัมภีร์ เช่น องฺ.อ.๑/๕๖๒/๓๙๐; ธ.อ.๖/๑๗๑; วิมาน.อ.๑๒๓/๗๒ เล่ารายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง โดยเฉพาะอรรถกถาแห่งวิมานวัตถุ นอกจากว่านางสิริมาได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ยังบอกว่าอุตตราได้เป็นสกทาคามินี และสามีพร้อมทั้งบิดาและมารดาของสามีได้เป็นโสดาบัน) ต่อมา ในที่ประชุม ณ วัดพระเชตวัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยกย่องนางอุตตรานันท-มารดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาผู้มีฌาน หรือนักบำเพ็ญฌาน (ฌายี)

แม้ว่าโดยหลักฐานต่างๆ เช่น เมืองที่อยู่ ***เวฬุกัณฏกีนันทมารดา*** กับ ***อุตตรานันทมารดา*** น่าจะเป็นต่างบุคคลกัน แต่ก็ยังมีช่องให้สงสัยว่าอาจจะเป็นบุคคลเดียวกันได้ อย่างน้อย พระสาวกและพระสาวิกา ที่ได้รับยกย่องเป็นคู่ตุลาหรือคู่อัครสาวก คู่อัครสาวิกา และคู่อัคร-อุบาสก ก็ล้วนเป็นเอตทัคคะมาตลอด ๓ คู่แรก แต่พอถึงคู่ตุลาฝ่ายอุบาสิกา หรือคู่อัครอุบาสิกา กลายเป็นนางขุชชุตราที่เป็นเอตทัคคะด้วย กับเวฬุกัณฏกีนันท-มารดา ที่มิได้เป็นเอตทัคคะ (ส่วนอุตตรา

นันทมารดา เป็นเอตทัคคะ แต่ไม่ได้เป็น ตุลา หรืออัครอุบาสิกา) ที่เป็นเช่นนี้อาจ เป็นเพราะว่า เรื่องราวของนันทมารดาทั้ง สองนาม ซึ่งกระจายอยู่ในที่ต่างๆ ขาด ข้อมูลที่จะเป็นจุดประสานให้เกิดความ ชัดเจน, นอกจากนั้น เมื่ออ่านข้อความใน คัมภีร์พุทธวงส์ ที่กล่าวถึงคู่อัครอุบาสิกา ว่า “นนฺทมาตา จ อุตฺตรา อคฺคา เหสฺสนฺ-ตุปฏฺฐิกา” (ฉบับอักษรพม่า มีแห่งหนึ่งว่า “อุตฺตรา นนฺทมาตา จ อคฺคา เหสฺสนฺตุ-ปฏฺฐิกา” เลยทีเดียว) บางท่านก็อาจจะยิ่ง งง อาจจะเข้าใจไปว่า พระบาลีในที่นี้ หมายถึงนางอุตตรานันทมารดา แต่ที่ จริงไม่ใช่ เพราะในที่นี้ท่านกล่าวถึงสอง บุคคล คือ อุตตราเป็นบุคคลหนึ่ง ได้แก่ ขุชชุตรา และนันทมารดาเป็นอีกคนหนึ่ง ได้แก่เวฬุกัณฏกีนันทมารดา (ในคัมภีร์ อปทานแห่งหนึ่ง, ขุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗ กล่าว ถึงข้อความอย่างเดียวกัน แต่ระบุไว้ชัด กว่านี้ว่า “ขุชฺชุตฺตรา นนฺทมาตา อคฺคา เหสฺสนฺตุปาสิกา”); ดู ***อุตตรา, เอตทัคคะ***

นันทาเถรี ชื่อภิกษุณี ผู้เป็นพระน้องนาง ของพระเจ้ากาลาโศก

นันทาโบกขรณี สระโบกขรณีในสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ อยู่ในสวนนันทนวัน มีรูป ร่างเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ ๕๐ โยชน์ (บ้างว่า ๕๐๐ โยชน์ แต่ไม่หนัก แน่น); ดู ***ดาวดึงส์, นันทนวัน***

นันทิ ความยินดี, ความติดใจเพลิดเพลิน, ความระเริง, ความสนุก, ความชื่นมื่น

นัมมทา ชื่อแม่น้ำสายสำคัญในภาคกลาง ของอินเดีย ไหลไปคล้ายจะเคียงคู่กับ เทือกเขาวินธยะ ถือว่าเป็นเส้นแบ่ง ระหว่างอุตราบถ (ดินแดนแถบเหนือ) กับ ทักขิณาบถ (ดินแดนแถบใต้) ของชมพู-ทวีป, บัดนี้เรียกว่า Narmada แต่บางที เรียก Narbada หรือ Nerbudda ชาว ฮินดูถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่สุด รอง จากแม่น้ำคงคา, แม่น้ำนัมมทายาว ประมาณ ๑,๓๐๐ กม. ไหลจากทิศตะวัน ออกเฉียงเหนือไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ออกทะเลที่ใต้เมืองท่าภารุกัจฉะ (บัดนี้ เรียก Bharuch) สู่อ่าว Khambhat (Cambay ก็เรียก), อรรถกถาเล่าว่า เมื่อ ครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปสุนาปรันตรัฐ ตามคำอาราธนาของพระปุณณะผู้เป็น ชาวแคว้นนั้นแล้ว ระหว่างทางเสด็จ กลับ ถึงแม่น้ำนัมมทา ได้แสดงธรรม โปรดนัมมทานาคราช ซึ่งได้ทูลขอของที่ ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาท ไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานั้น อันถือกันมา ว่าเป็นพระพุทธบาทแห่งแรก; ดู ***วินธยะ, ทักขิณาบถ, อุตราบถ, ปุณณสุนาปรันตะ***

นัย อุบาย, อาการ, วิธี, ข้อสำคัญ, เค้า ความ, เค้าเงื่อน, แง่ความหมาย

นัยนา ดวงตา

นาค งูใหญ่ในนิยาย; ช้าง; ผู้ประเสริฐ; ใช้เป็นคำเรียกคนที่กำลังจะบวชด้วย

นาคเสน พระอรหันตเถระผู้โต้วาทะชนะพระยามิลินท์ กษัตริย์แห่งสาคลประเทศ ดังมีคำโต้ตอบปัญหามาในคัมภีร์มิลินทปัญหา ท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ ๔๐๐ ปี ที่หมู่บ้านกชังคละในหิมวันตประเทศ เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อโสณุตตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวท และต่อมาได้อุปสมบท โดยมีพระโรหณะเป็นพระอุปัชฌาย์; ดู ***มิลินท์, มิลินทปัญหา***

นาคาวโลก การเหลียวมองอย่างพญาช้าง, มองอย่างช้างเหลียวหลัง คือ เหลียวดูโดยหันกายกลับมาทั้งหมด เป็นกิริยาของพระพุทธเจ้า ตามเรื่องในพุทธประวัติ ครั้งที่ทอดพระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์ ก่อนเสด็จไปปรินิพพานที่เมืองกุสินารา; เป็นชื่อพระพุทธรูปปางหนึ่ง ซึ่งทำกิริยาอย่างนั้น; ดู ***พุทธปรินิพพาน***

นาคิตะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธองค์ มีพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ท่านเกี่ยวกับเนกขัมมสุข ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ๒–๓ แห่ง

นางเร็ด ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำเป็นแผ่นกลมโรยน้ำตาล พจนานุกรมเขียน *นางเล็ด*

นาถ ที่พึ่ง, ผู้เป็นที่พึ่ง

นาถกรณธรรม ธรรมทำที่พึ่ง, ธรรมสร้างที่พึ่ง, คุณธรรมที่ทำให้พึ่งตนได้ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. *ศีล* มีความประพฤติดี ๒. ***พาหุสัจจะ*** ได้เล่าเรียนสดับฟังมาก ๓. ***กัลยาณมิตตตา*** มีมิตรดีงาม ๔. ***โสวจัสสตา*** เป็นคนว่าง่าย ฟังเหตุผล ๕. ***กิงกรณีเยสุ ทักขตา*** เอาใจใส่กิจธุระของเพื่อนร่วมหมู่คณะ ๖. ***ธัมมกามตา*** เป็นผู้ใคร่ธรรม ๗. ***วิริยะ*** ขยันหมั่นเพียร ๘. ***สันตุฏฐี*** มีความสันโดษ ๙. ***สติ*** มีสติ ๑๐. ***ปัญญา*** มีปัญญาเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้ธาตุต่างๆ คือรู้จักแยกสมมติออกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุต่างๆ (ข้อ ๔ ในทศพลญาณ)

นานาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อัธยาศัยของสัตว์ ที่โน้มเอียง เชื่อถือ สนใจ พอใจต่างๆ กัน (ข้อ ๕ ในทศพลญาณ)

นานานิกาย นิกายต่างๆ คือหมู่แห่งสงฆ์ต่างหมู่ต่างคณะ

นานาภัณฑะ ทรัพย์ต่างกันคือหลายสิ่ง, ภัณฑะต่างๆ, สิ่งของต่างชนิดต่างประเภท

นานาสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วม (คืออุโบสถและสังฆกรรมเป็นต้น) ที่ต่างกัน, สงฆ์ผู้ไม่ร่วมสังวาส คือ ไม่

ร่วมอุโบสถและสังฆกรรมด้วยกัน เรียกว่าเป็น*นานาสังวาส*ของกันและกัน เหตุที่ทำให้นานาสังวาสมี ๒ คือ ภิกษุทำตนให้เป็นนานาสังวาสเอง เช่น อยู่ในนิกายหนึ่งไปขอเข้านิกายอื่น หรือแตกจากพวกเพราะเหตุวิวาทาธิกรณ์อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งถูกสงฆ์พร้อมกันยกออกจากสังวาส

นาบี, นบี ศาสดาผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ทำหน้าที่แทนพระผู้เป็นเจ้า, ผู้เทศนา, ผู้ประกาศข่าว ชาวมุสลิมถือว่าพระมะหะหมัดเป็นนาบีองค์สุดท้าย

นาม ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจ เป็นเรื่องของจิตใจ, สิ่งที่ไม่มีรูปร่าง ไม่ใช่รูป แต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ **1.** ในที่ทั่วไปหมายถึงอรูปขันธ์ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ **2.** บางแห่งหมายถึงอรูปขันธ์ ๔ นั้นและนิพพาน (รวมทั้งโลกุตตรธรรมอื่นๆ) **3.** บางแห่งเช่นในปฏิจจสมุปบาท บางกรณีหมายเฉพาะเจตสิกธรรมทั้งหลาย; เทียบ *รูป*

นามกาย “กองแห่งนามธรรม” หมายถึงเจตสิกทั้งหลาย; เทียบ *รูปกาย*

นามขันธ์ ขันธ์ที่เป็นฝ่ายนามธรรม มี ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

นามธรรม สภาวะที่น้อมไปหาอารมณ์, ใจและอารมณ์ที่เกิดกับใจ คือ จิต และเจตสิก, สิ่งของที่ไม่มีรูป คือรู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ทางใจ; ดู *นาม*; คู่กับ *รูปธรรม*

นามรูป นามธรรม และรูปธรรม นามธรรม หมายถึง สิ่งที่ไม่มีรูป คือรู้ไม่ได้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปธรรม หมายถึง สิ่งที่มีรูป สิ่งที่เป็นรูป ได้แก่รูปขันธ์ทั้งหมด

นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดแยกนามรูป, ญาณหยั่งรู้ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นแต่เพียงนามและรูป และกำหนดจำแนกได้ว่าสิ่งใดเป็นรูป สิ่งใดเป็นนาม (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖)

นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ ญาณกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป, ญาณหยั่งรู้ที่กำหนดจับได้ซึ่งปัจจัยแห่งนามและรูปโดยอาการที่เป็นไปตามหลักปฏิจจ-สมุปบาท เป็นต้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖) เรียกกันสั้นๆ ว่า *ปริคคหญาณ*

นารายณ์ ชื่อเรียกพระวิษณุ ซึ่งเป็นพระเจ้าองค์หนึ่งของศาสนาพราหมณ์

นารี ผู้หญิง, นาง

นาลกะ **1.** หลานชายของอสิตดาบสออกบวชตามคำแนะนำของลุง และไปบำเพ็ญสมณธรรมรอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์ ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ได้มาทูลถามเรื่องโมไนยปฏิปทา และกลับไปบำเพ็ญ

สมณธรรมในป่าหิมพานต์ ได้บรรลุอรหัตแล้ว ดำรงอายุอยู่อีก ๗ เดือน ก็ปรินิพพานในป่าหิมพานต์นั้นเอง; ท่านจัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวกด้วย **2.** ชื่อหมู่บ้านอันเป็นที่เกิดของพระสารีบุตร ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ บางทีเรียก ***นาลันทคาม***

นาลันทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งไม่ไกลจากกรุงราชคฤห์ เป็นบ้านเกิดของพระสารีบุตร; ดู *นาลกะ 2.*

นาลันทา ชื่อเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ห่างจากพระนครราชคฤห์ประมาณ ๑ โยชน์ ณ เมืองนี้ มีสวนมะม่วงชื่อ ***ปาวาริกัมพวัน*** (สวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี) ซึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับแรมหลายครั้ง คัมภีร์ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระสารีบุตร อัครสาวก เกิดที่เมืองนาลันทา แต่คัมภีร์ฝ่ายบาลีเรียกถิ่นเกิดของพระสารีบุตรว่า ***หมู่บ้านนาลกะ*** หรือ ***นาลันทคาม***

ภายหลังพุทธกาล ชื่อเมืองนาลันทาเงียบหายไปหลายระยะหนึ่ง หลวงจีนฟาเหียนซึ่งจาริกมาสืบศาสนาในชมพูทวีป ราว พ.ศ. ๙๔๔–๙๕๓ บันทึกไว้ว่าได้พบเพียงสถูปองค์หนึ่งที่นาลันทา แต่ต่อมาไม่นานกษัตริย์ราชวงศ์คุปตะพระองค์หนึ่งพระนามว่าศักราทิตย์หรือ กุมารคุปตะที่ ๑ ซึ่งครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๙๕๘–๙๙๘ ได้ทรงสร้างวัดเป็นสถานศึกษาขึ้นแห่งหนึ่งที่เมืองนาลันทา และกษัตริย์พระองค์ต่อๆ มาในราชวงศ์นี้ก็ได้สร้างวัดอื่นๆ เพิ่มขึ้นในโอกาสต่างๆ จนมีถึง ๖ วัด อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน ในที่สุดได้มีการสร้างกำแพงใหญ่อันเดียวล้อมรอบ ทำให้วัดทั้ง ๖ รวมเข้าด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า ***นาลันทามหาวิหาร*** และได้กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ แห่งสำคัญยิ่ง ที่นักประวัติศาสตร์สมัยปัจจุบัน เรียกกันทั่วไปว่า ***มหาวิทยาลัยนาลันทา*** พระเจ้าหรรษวรรธนะ มหาราชพระองค์หนึ่งของอินเดีย ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๔๙–๑๑๙๑ ก็ได้ทรงเป็นองค์อุปภัมภก์ของมหาวิทยาลัยนาลันทา หลวงจีนเหี้ยนจัง (พระถังซัมจั๋ง) ซึ่งจาริกมาสืบพระศาสนาในอินเดียในรัชกาลนี้ ในช่วง พ.ศ. ๑๑๗๒–๑๑๘๗ ได้มาศึกษาที่นาลันทามหาวิหาร และได้เขียนบันทึกบรรยายอาคารสถานที่ที่ใหญ่โตและศิลปกรรมที่วิจิตรงดงาม ท่านเล่าถึงกิจกรรมทางการศึกษาที่รุ่งเรืองยิ่ง นักศึกษามีประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน และมีอาจารย์ประมาณ ๑,๕๐๐ คน พระมหากษัตริย์พระราชทานหมู่บ้าน ๒๐๐ หมู่โดยรอบถวายโดยทรงยกภาษีที่เก็บได้ให้เป็นค่าบำรุงมหาวิทยาลัย ผู้เล่าเรียน

ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น วิชาที่สอนมีทั้งปรัชญา โยคะ ศัพทศาสตร์ เวชชศาสตร์ ตรรกศาสตร์ นิติศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ ตลอดจนโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ และตันตระ แต่ที่เด่นชัดก็คือนาลันทาเป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และเพราะความที่มีกิตติศัพท์เลื่องลือมาก จึงมีนักศึกษาเดินทางมาจากต่างประเทศหลายแห่ง เช่น จีน ญี่ปุ่น เอเชียกลาง สุมาตรา ชวา ทิเบต และมองโกเลีย เป็นต้น หอสมุดของนาลันทาใหญ่โตมากและมีชื่อเสียงไปทั่วโลก เมื่อคราวที่ถูกเผาทำลายในสมัยต่อมา มีบันทึกกล่าวว่าหอสมุดนี้ไหม้อยู่เป็นเวลาหลายเดือน หลวงจีนอี้จิงซึ่งจาริกมาในระยะประมาณ พ.ศ. ๑๒๒๓ ก็ได้มาศึกษาที่นาลันทาและได้เขียนบันทึกเล่าไว้อีก นาลันทารุ่งเรืองสืบมาช้านานจนถึงสมัยราชวงศ์ปาละ (พ.ศ. ๑๓๐๓–๑๖๘๕) กษัตริย์ราชวงศ์นี้ก็ทรงอุปถัมภ์มหาวิหารแห่งนี้ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ โดยเฉพาะโอทันตปุระที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ อย่างไรก็ดี ในระยะหลังๆ นาลันทาได้หันไปสนใจการศึกษาพุทธศาสนาแบบตันตระ ที่ทำให้เกิดความย่อหย่อนและหลงเพลินทางกามารมณ์ และทำให้พุทธศาสนากลมกลืนกับศาสนาฮินดูมากขึ้น เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งแห่งความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา ครั้นถึงประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๒ กองทัพมุสลิมเติรกส์ได้ยกมารุกรานรบชนะกษัตริย์แห่งชมพูทวีปฝ่ายเหนือ และเข้าครอบครองดินแดนโดยลำดับ กองทัพมุสลิมเติรกส์ได้เผาผลาญทำลายวัดและปูชนียสถานในพุทธศาสนาลงแทบทั้งหมด และสังหารผู้ที่ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนา นาลันทามหาวิหารก็ถูกเผาผลาญทำลายลงในช่วงระยะเวลานั้นด้วย มีบันทึกของนักประวัติศาสตร์ชาวมุสลิมเล่าว่า ที่นาลันทา พระภิกษุถูกสังหารแทบหมดสิ้น และมหาวิทยาลัยนาลันทาก็ได้ถึงความพินาศสูญสิ้นลง แต่บัดนั้นมา ซากของนาลันทาที่ถูกขุดพบในภายหลังยังประกาศยืนยันอย่างชัดเจนถึงความยิ่งใหญ่ของนาลันทาในอดีต

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ อินเดียได้เริ่มตื่นตัว และตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ได้มีบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการสร้างสรรค์อารยธรรมของชมพูทวีป รวมทั้งบทบาทของมหาวิทยาลัยนาลันทานี้ด้วย และใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ก็ได้มีการจัดตั้งสถาบันบาลีนาลันทา ชื่อว่า ***นวนาลันทามหาวิหาร*** (นาลันทามหาวิหารแห่งใหม่) ขึ้น เพื่อแสดงความรำลึกคุณและยก

ย่องเกียรติแห่งพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่นาลันทามหาวิหาร มหาวิทยาลัยที่ยิ่งใหญ่ในอดีตสมัย

นาสนะ ดู *นาสนา*

นาสนา ให้ฉิบหายเสีย คือ การลงโทษบุคคลผู้ไม่สมควรถือเพศ มี ๓ อย่าง คือ ๑. *ลิงคนาสนา* ให้ฉิบหายจากเพศ คือให้สึกเสีย ๒. *ทัณฑกรรมนาสนา* ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ ๓. *สังวาสนาสนา* ให้ฉิบหายจากสังวาส

นาสิก จมูก

นาสิกัฏฐานชะ อักษรเกิดในจมูก คือ นิคคหิต (ํ), พยัญชนะที่สุดวรรคทั้ง ๕ คือ *ง ญ ณ น ม* นอกจากเกิดในฐานของตนๆ แล้ว ก็เกิดในจมูกด้วย (คือเกิดใน ๒ ฐาน)

นาฬี ชื่อมาตราตวง แปลว่า “ทะนาน”; ดู *มาตรา*

น้ำทิพย์ น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึง น้ำอมฤต หรือน้ำสุรามฤต

น้ำอมฤต ดู *อมฤต*

นิกเขปบท บทตั้ง, คำหรือข้อความ ที่ย่อจับเอาสาระมาวางตั้งลงเป็นแม่บท เพื่อจะขยายความ หรือแจกแจงอธิบายต่อไป

นิกร หมู่, พวก

นิกรสัตว์ หมู่สัตว์

นิกาย พวก, หมวด, หมู่, ชุมนุม, กอง; **1.** หมวดตอนใหญ่แห่งพุทธพจน์ในพระสุตตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็น ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย; ดู *ไตรปิฎก* **2.** คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ; ในพระพุทธศาสนามีนิกายใหญ่ที่เรียกได้ว่าเป็นนิกายพุทธศาสนาในปัจจุบัน ๒ นิกาย คือ *มหายาน* หรือนิกายฝ่ายเหนือ (อุตรนิกาย) พวกหนึ่ง และ *เถรวาท* หรือนิกายฝ่ายใต้ (ทักษิณนิกาย) ที่บางทีเรียก *หีนยาน* พวกหนึ่ง; ในประเทศไทยปัจจุบัน พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกัน แยกออกเป็น ๒ นิกาย แต่เป็นเพียงนิกายสงฆ์ มิใช่ถึงกับเป็นนิกายพุทธศาสนา (คือแยกกันเฉพาะในหมู่นักบวช) ได้แก่ *มหานิกาย* และ *ธรรมยุติกนิกาย* ซึ่งบางทีเรียกเพียงเป็นคณะว่า *คณะมหานิกาย* และ *คณะธรรมยุต*

นิคคหะ ดู *นิคหะ*

นิคคหกรรม ดู *นิคหกรรม*

นิคคหวิธี วิธีข่ม, วิธีทำนิคหะ, วิธีลงโทษ; ดู *นิคหกรรม*

นิคคหิต อักขระที่ว่ากดเสียง, อักขระที่ว่าหุบปากกดกรณ์ไว้ไม่ปล่อย มีรูปเป็นจุดกลวง เช่น *สงฺฆํ อุปสมฺปทํ*; บัดนี้นิยมเขียน *นิคหิต*

นิคม **1.** หมู่บ้านใหญ่, เมืองขนาดเล็ก,

ย่านการค้า **2.** คำลงท้ายของเรื่อง

นิคมกถา 1. การสนทนาถกเถียงกันเรื่องนิคม ว่านิคมนั้นนิคมนี้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แบบเพ้อเจ้อ, เป็นติรัจฉานกถาอย่างหนึ่ง; ดู ***ติรัจฉานกถา*** **2.** ถ้อยแถลงท้ายเรื่อง, ข้อความลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน "นิคมนกถา", คู่กับ ***นิทานกถา*** คือคำกล่าวนำหรือคำแถลงเริ่มเรื่อง

นิคมพจน์, นิคมวจนะ คำลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน "นิคมนวจน", คู่กับ ***นิทานพจน์*** หรือ ***นิทานวจนะ*** คือคำนำ หรือคำเริ่มเรื่อง

นิคมสีมา แดนนิคม, อพัทธสีมาที่สงฆ์กำหนดด้วยเขตนิคมที่ตนอาศัยอยู่

นิครนถ์ นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร, นักบวชในศาสนาเชน

นิครนถนาฏบุตร คณาจารย์เจ้าลัทธิคนหนึ่งในจำนวนครูทั้ง ๖ เป็นศาสดาของพวกนิครนถ์ มีคนนับถือมาก มีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น วรรธมานบ้าง พระมหาวีระบ้าง เป็นต้นศาสนาเชน ซึ่งยังมีอยู่ในประเทศอินเดีย

นิคหะ การข่ม, การกำราบ, การลงโทษ

นิคหกรรม การลงโทษตามพระธรรมวินัย, สังฆกรรมประเภทลงโทษผู้ทำความผิด ท่านแสดงไว้ ๖ อย่างคือ ***ตัชชนียกรรม*** *นิยสกรรม ปัพพาชนียกรรม ปฏิสารณียกรรม อุกเขปนียกรรม* และ *ตัสสปาปิยสิกากรรม*

นิคัณฐนาฏบุตร ดู *นิครนถนาฏบุตร*

นิโครธ ต้นไทร

นิโครธาราม อารามที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้า อยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์

นิจศีล ศีลที่พึงรักษาเป็นประจำ, ศีลประจำตัวของอุบาสกอุบาสิกา ได้แก่ ศีล ๕

นิตย์ เที่ยง, ยั่งยืน, เสมอ, เป็นประจำ

นิตยกาล ตลอดเวลา, ตลอดกาลเป็นนิตย์

นิตยภัต อาหารหรือค่าอาหารที่ถวายแก่ภิกษุสามเณรเป็นประจำ

นิทเทส 1. คำแสดง, คำชี้แจงอธิบาย, คำไขความ (พจนานุกรม เขียน *นิเทศ*); ดู *นิเทศ* **2.** ชื่อคัมภีร์อันเป็นภาษิตของพระสารีบุตร ซึ่งอธิบายขยายความพระสูตรต่างๆ ในสุตตนิบาต แยกย่อยเป็น ***มหานิทเทส*** อธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตร ในอัฏฐกวรรคแห่งสุตตนิบาต และ ***จูฬนิทเทส*** อธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตรในปารายนวรรคและขัคควิสาณสูตรในอุรควรรค แห่งสุตตนิบาต จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๑ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู ***ไตรปิฎก*** (เล่ม ๒๙ ***มหานิทเทส*** และ ๓๐ ***จูฬนิทเทส***)

นิทัศนะ, นิทัสน์ ตัวอย่างที่นำมาแสดงให้เห็น, อุทาหรณ์ (พจนานุกรม เขียน *นิทัศน์*)

นิทาน เหตุ, ที่มา, ต้นเรื่อง, ความเป็นมาแต่เดิม หรือเรื่องเดิมที่เป็นมา เช่นในคำว่า "ให้ทาน ที่เป็นสุขนิทานของสรรพสัตว์" สุขนิทาน คือเหตุแห่งความสุข; ในภาษาไทย ความหมายได้เพี้ยนไปกลายเป็นว่า เรื่องที่เล่ากันมา

นิทานกถา คำแถลงความเป็นมา, ข้อความต้นเรื่อง, ความนำ, บทนำ

นิทานพจน์, นิทานวจนะ คำชี้แจงความเป็นมา, ถ้อยคำต้นเรื่อง, คำเริ่มเรื่อง, คำนำ

นิเทศ คำชี้แจงอธิบาย, คำแสดงความหมาย, คำไขขยายความ; มักมาคู่กับ *อุเทศ*; ดู *อุเทศ*

นิบาต ศัพท์ภาษาบาลีที่วางไว้ระหว่างข้อความในประโยคเพื่อเชื่อมข้อความหรือเสริมความ เป็นอัพยยศัพท์อย่างหนึ่ง

นิปปริยาย ไม่อ้อมค้อม, ตรง, สิ้นเชิง (พจนานุกรมเขียน *นิปริยาย*)

นิปปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง ไม่มีการละและการบำเพ็ญอีก ได้แก่ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์; ตรงข้ามกับ *ปริยายสุทธิ*; ดู *สุทธิ*

นิปผันนรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

นิปัจจการ การเคารพ, การอ่อนน้อม, การยอมเชื่อฟัง

นิพพาน การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา; ดู *นิพพานธาตุ*

นิพพานธาตุ ภาวะแห่งนิพพาน; นิพพานหรือนิพพานธาตุ ๒ คือ ๑. *สอุปาทิเสสนิพพาน* ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ ๒. *อนุปาทิเสสนิพพาน* ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ

นิพพิทา "ความหน่าย" หมายถึงความหน่ายที่เกิดขึ้นจากปัญญาพิจารณาเห็นความจริง ถ้าหญิงชายอยู่กินกันเกิดหน่ายกัน เพราะความประพฤติไม่ดีต่อกัน หรือหน่ายในมรรยาทของกันและกัน อย่างนี้ไม่จัดเป็นนิพพิทา; ความเบื่อหน่ายในกองทุกข์

นิพพิทาญาณ ความรู้ที่ทำให้เบื่อหน่ายในกองทุกข์, ปรีชาหยั่งเห็นสังขารด้วยความหน่าย; ดู *วิปัสสนาญาณ*

นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงถึงสังขารด้วยความหน่าย เพราะมีแต่โทษมากมาย แต่ไม่ใช่ทำลายตนเองเพราะเบื่อสังขาร เรียกสั้นว่า *นิพพิทาญาณ*

นิพัทธทาน ทานเนืองนิตย์, ทานที่ถวายหรือให้ต่อเนื่องเป็นประจำ

นิพัทธทุกข์ ทุกข์เนืองนิตย์, ทุกข์ประจำ, ทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ หนาว ร้อน หิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวด

ปัสสาวะ

นิพัทธุปัฏฐาก อุปัฏฐากประจำ ตามปกติ หมายถึงพระอุปัฏฐากประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้า คือพระอานนท์ ซึ่งได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์ตั้งแต่พรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ เป็นต้นไปจนสิ้นพุทธกาล, ก่อนพรรษาที่ ๒๐ นั้น พระเถระมากหลายรูป รวมทั้งพระอานนท์ และพระมหาสาวกทั้งปวง ได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า ดังบางท่านที่ปรากฏนามเพราะมีเหตุการณ์เกี่ยวข้อง เท่าที่พบ คือ พระนาคสมาละ พระอุปวาณะ พระสุนักขัตตะ พระจุนทะ พระนันทะ พระสาคตะ พระโพธิ พระเมฆิยะ; ดู *อานนท์, อุปัฏฐาก, พร ๘*

นิมนต์ เชิญ หมายถึงเชิญพระ เชิญนักบวช

นิมมานรดี สวรรค์ชั้นที่ ๕ มีท้าวสุนิมมิตเทวราชปกครอง เทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งหนึ่งสิ่งใด นิรมิตเอาได้

นิมันตนะ การนิมนต์ หรืออาหารที่ได้ในที่นิมนต์ หมายเอาการนิมนต์ของทายกเพื่อไปฉันที่บ้านเรือนของเขา

นิมิต **1.** เครื่องหมาย ได้แก่วัตถุอันเป็นเครื่องหมายแห่งสีมา, วัตถุที่ควรใช้เป็นนิมิตมี ๘ อย่าง ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำ น้ำ **2.** (ในคำว่าทำนิมิต) ทำอาการเป็นเชิงชวนให้เขาถวาย, ขอเขาโดยวิธีให้รู้โดยนัย ไม่ขอตรงๆ **3.** เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน, ภาพที่เป็นอารมณ์กรรมฐานมี ๓ คือ ๑. *บริกรรมนิมิต* นิมิตแห่งบริกรรม หรือนิมิตตระเตรียม ได้แก่ สิ่งที่เพ่ง หรือกำหนดนึกเป็นอารมณ์กรรมฐาน ๒. *อุคคหนิมิต* นิมิตที่ใจเรียน หรือนิมิตติดตาติดใจ ได้แก่ สิ่งที่เพ่งหรือนึกนั้นเองที่แม่นในใจ จนหลับตามองเห็น ๓. *ปฏิภาคนิมิต* นิมิตเสมือน หรือนิมิตเทียบเคียง ได้แก่ อุคคหนิมิตนั้น เจนใจจนกลายเป็นภาพที่เกิดจากสัญญา เป็นของบริสุทธิ์ จะนึกขยายหรือย่อส่วนก็ได้ตามปรารถนา **4.** สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นก่อนเสด็จออกบรรพชา ๔ อย่าง; ดู *เทวทูต*

นิมิตขาด (ในคำว่า "สีมามีนิมิตขาด") สีมามีนิมิตแนวเดียว ชักแนวบรรจบไม่ถึงกัน; ตามนัยอรรถกถาว่า ทักนิมิตไม่ครบรอบถึงจุดเดิมที่เริ่มต้น

นิมิตต์ ดู *นิมิต*

นิมิตต์โอภาส ตรัสข้อความเป็นเชิงเปิดโอกาสให้อาราธนาเพื่อดำรงพระชนม์อยู่ต่อไป

นิยม กำหนด; ชอบ, นับถือ

นิยยานิกะ เป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์

นิยสกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำให้เป็นผู้ไร้ยศ ได้แก่การถอดยศ, เป็นชื่อนิคหกรรมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้มีอาบัติมาก หรือคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร โดยปรับให้ถือนิสัยใหม่อีก; ดู *นิคหกรรม*

นิยาย เรื่องที่เล่ากันมา, นิทานที่เล่าเปรียบเทียบเพื่อได้ใจความเป็นสุภาษิต

นิรยะ นรก, ภพที่ไม่มีความเจริญ, ภูมิที่เสวยทุกข์ของคนผู้ทำบาปตายแล้วไปเกิด (ข้อ ๑ ในทุคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย ๔) ดู *นรก, คติ*

นิรยบาล ผู้คุมนรก, ผู้ลงโทษสัตว์นรก

นิรฺวาณมฺ ความดับ เป็นคำสันสกฤต เทียบกับภาษาบาลี ก็ได้แก่ศัพท์ว่า *นิพพาน* นั่นเอง ปัจจุบันนิยมใช้เพียงว่า *นิรวาณ* กับ *นิรวาณะ*

นิรันดร ติดต่อกัน, เสมอมา, ไม่มีระหว่างคั่น, ไม่เว้นว่าง

นิรันตราย ปราศจากอันตราย

นิรามิษ, นิรามิส หาเหยื่อมิได้, ไม่มีอามิสคือเหยื่อที่เป็นเครื่องล่อใจ, ไม่ต้องอาศัยวัตถุ

นิรามิสสุข สุขไม่เจืออามิส, สุขไม่ต้องอาศัยเครื่องล่อหรือกามคุณ ได้แก่ สุขที่อิงเนกขัมมะ; ดู *สุข*

นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในภาษา คือเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้คนเข้าใจ ตลอดทั้งรู้ภาษาต่างประเทศ (ข้อ ๓ ในปฏิสัมภิทา ๔)

นิโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาได้สิ้นเชิง, ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ หมายถึงพระนิพพาน

นิโรธสมาบัติ การเข้านิโรธ คือ ดับ*สัญญา*ความจำได้หมายรู้ และ*เวทนา*การเสวยอารมณ์ เรียกเต็มว่า *เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ*, พระอรหันต์และพระอนาคามีที่ได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงจะเข้านิโรธสมาบัติได้ (ข้อ ๙ ในอนุปุพพวิหาร ๙)

นิโรธสัญญา ความสำคัญหมายในนิโรธ คือ กำหนดหมายการดับตัณหาอันเป็นอริยผลว่า เป็นธรรมละเอียดประณีต; ดู *สัญญา*

นิ้วพระสุคต, นิ้วสุคต ดู *มาตรา*

นิวรณ์, นิวรณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี, สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม, อกุศลธรรมที่กดทับจิต ปิดกั้นปัญญา มี ๕ อย่าง คือ ๑. *กามฉันท์* พอใจใฝ่กามคุณ ๒. *พยาบาท* แค้นเคืองคิดร้ายเขา ๓. *ถีนมิทธะ* หดหู่ซึมเซา ๔. *อุทธัจจกุกกุจจะ* ฟุ้งซ่านรำคาญใจ ๕. *วิจิกิจฉา* ลังเลสงสัย

นิวรณูปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมองคือนิวรณ์

นิเวศน์ ที่อยู่

นิสสยาจารย์ อาจารย์ผู้ให้นิสัย

นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไปเสีย หรือสลัดออกได้ เป็นการพ้นที่ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่นิพพาน, เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๕ ในวิมุตติ ๕)

นิสสัคคิยะ, นิสสัคคีย์ "อันให้ต้องสละสิ่งของ" เป็นคุณบทแห่งอาบัติปาจิตตีย์หมวดที่มีการต้องสละสิ่งของ ซึ่งเรียกว่า *นิสสัคคิยปาจิตตีย์*; "อันจะต้องสละ" เป็นคุณบทแห่งสิ่งของที่จะต้องสละเมื่อต้องอาบัติปาจิตตีย์หมวดนั้น กล่าวคือ *นิสสัคคิยวัตถุ*

นิสสัคคิยกัณฑ์ ตอน หรือ ส่วนอันว่าด้วยอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์

นิสสัคคิยปาจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ อันทำให้ต้องสละสิ่งของ ภิกษุต้องอาบัติประเภทนี้ ต้องสละสิ่งของที่ทำให้ต้องอาบัติก่อน จึงจะปลงอาบัติตก, มีทั้งหมด ๓๐ สิกขาบท จัดเป็น ๓ วรรค คือ จีวรวรรค (มี ๑๐ สิกขาบท) โกสิยวรรค (มี ๑๐ สิกขาบท) และปัตตวรรค (มี ๑๐ สิกขาบท)

ตัวอย่างคำเสียสละ ในบางสิกขาบท:

จีวรวรรค สิกขาบทที่ ๑ (ทรงอติเรกจีวรเกิน ๑๐ วัน) ของอยู่ในหัตถบาส ว่า "**อิทํ เม ภนฺเต จีวรํ ทสาหาติกฺกนฺตํ นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหํ อายสฺมโต นิสฺสชฺชามิ.**" (ถ้าผู้สละแก่พรรษากว่าผู้รับ ว่า "อาวุโส" แทน "ภนฺเต"), ถ้าสละ ๒ ผืนขึ้นไป ว่า "**อิมานิ เม ภนฺเต จีวรานิ ทสาหาติกฺกนฺตานิ นิสฺสคฺคิยานิ, อิมานาหํ อายสฺมโต นิสฺสชฺชามิ.**"; ถ้าของอยู่นอกหัตถบาส ว่า "เอตํ" แทน "อิทํ" และ "เอตาหํ" แทน "อิมาหํ", ว่า "เอตานิ" แทน "อิมานิ" และ "เอตานาหํ" แทน "อิมานาหํ"; คำคืนให้ (ถ้าหลายผืน หรืออยู่นอกหัตถบาส พึงเปลี่ยนโดยนัยข้างต้น) ว่า "**อิมํ จีวรํ อายสฺมโต ทมฺมิ**"

จีวรวรรค สิกขาบทที่ ๒ (อยู่ปราศจากไตรจีวรล่วงราตรี) ของอยู่ในหัตถบาส ว่า "**อิทํ เม ภนฺเต จีวรํ รตฺติวิปฺปวุตฺถํ อญฺญตฺร ภิกฺขุสมฺมติยา นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหํ อายสฺมโต นิสฺสชฺชามิ.**", ถ้า ๒ ผืน ว่า "**ทฺวิจีวรํ**" ถ้าทั้ง ๓ ผืน ว่า "**ติจีวรํ**" (คำคืนผ้าให้ และคำเปลี่ยนทั้งหลาย พึงทราบเหมือนในสิกขาบทแรก)

โกสิยวรรค สิกขาบทที่ ๘ (รับทองเงิน - ต้องสละในสงฆ์) ว่า "**อหํ ภนฺเต รูปิยํ ปฏิคฺคเหสึ, อิทํ เม นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหํ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามิ.**"

โกสิยวรรค สิกขาบทที่ ๙ (แลกเปลี่ยนด้วยรูปิยะ - ต้องสละในสงฆ์) ว่า "**อหํ ภนฺเต นานปฺปการกํ รูปิยสํโวหารํ สมาปชฺชึ, อิทํ เม นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหํ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามิ.**"

ปัตตวรรค สิกขาบทที่ ๓ (เก็บเภสัช

ไว้ฉันล่วง ๗ วัน) ว่า **“อิทํ เม ภนฺเต เภสชฺชํ สตฺตาหาติกฺกนฺตํ นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหํ อายสฺมโต นิสฺสชฺชามิ.”** คำคืนให้ว่า **“อิมํ เภสชฺชํ อายสฺมโต ทมฺมิ”** (เภสัชที่ได้คืนมา มิให้ฉัน พึงใช้ในกิจอื่น)

นิสสัคคิยวัตถุ ของที่เป็นนิสสัคคีย์, ของที่ต้องสละ, ของที่ทำให้ภิกษุต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ จำต้องสละก่อนจึงจะปลงอาบัติตก

นิสสัคคีย์ ดู *นิสสัคคิยะ*

นิสสันท์, นิสสันทะ “สภาวะที่หลั่งไหลออก”, สิ่งที่เกิดตามมา, สิ่งที่ออกมาเป็นผล, ผลสืบเนื่อง หรือผลต่อตาม เช่น แสงสว่างและควัน เป็นนิสสันท์ของไฟ, มูตรและคูถ เป็นต้น เป็นนิสสันท์ของสิ่งที่ได้ดื่มกิน, อุปาทายรูปเป็นนิสสันท์ของมหาภูตรูป, โทสะเป็นนิสสันท์ของโลภะ (เพราะโลภะถูกขัด โทสะจึงเกิด), อรูปฌานเป็นนิสสันท์ของกสิณ, นิโรธสมาบัติเป็นนิสสันท์ของสมถะและวิปัสสนา

นิสสันท์ ใช้กับผลดีหรือผลร้ายก็ได้ เช่นเดียวกับวิบาก แต่*วิบาก*หมายถึงผลของกรรมที่เกิดขึ้นแก่กระแสสืบต่อแห่งชีวิตของผู้ทำกรรมนั้น (คือ แก่ชีวิตสันตติหรือแก่เบญจขันธ์) ส่วนนิสสันท์นี้ ใช้กับผลของกรรมก็ได้ ใช้กับผลของธรรมและเรื่องราวทั้งหลายได้ทั่วไป ถ้าใช้กับผลของกรรม นิสสันท์หมายถึงผลพ่วงพลอย ผลข้างเคียง หรือผลโดยอ้อม ซึ่งสืบเนื่องต่อออกไปจากวิบาก (คือ อิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ที่เกิดพ่วงมาข้างนอก อันจะก่อให้เกิดความสุขหรือความทุกข์) เช่น ทำกรรมดีแล้ว เกิดผลดีต่อชีวิต เป็นวิบาก จากนั้นพลอยมีลาภมีความสะดวกสบายเกิดตามมา เป็นนิสสันท์ หรือทำกรรมชั่วแล้ว ชีวิตสืบต่อแปรเปลี่ยนไปในทางที่ไม่น่าปรารถนา เป็นวิบาก และเกิดความโศกเศร้าเสียใจ เป็นนิสสันท์ และนิสสันท์นั้นหมายถึงผลที่พลอยเกิดแก่คนอื่นด้วย เช่น บุคคลเสวยวิบากของกรรมชั่วมีชีวิตที่ไม่ดีแล้ว ครอบครัวญาติพี่น้องของเขาเกิดความเดือดร้อนเป็นอยู่ยากลำบาก เป็นนิสสันท์; *นิสสันท์* หมายถึงผลสืบเนื่องหรือผลพ่วงพลอยที่ดีหรือร้ายก็ได้ ต่างจาก*อานิสงส์*ซึ่งหมายถึงผลได้พิเศษในฝ่ายดีอย่างเดียว; ดู *ผล,* เทียบ *วิบาก, อานิสงส์*

นิสสัย ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง คือ ๑. *ปิณฑิยาโลปโภชนะ* โภชนะที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง คือ เที่ยวบิณฑบาต รวมทั้งภัตตาหารที่เป็นอติเรกลาภ ๑๐ อย่าง ๒. *บังสุกุลจีวร* ผ้านุ่งห่มที่ทำจากของเขาทิ้ง รวมทั้งผ้าที่เป็นอติเรกลาภ ๖ อย่าง ๓. *รุกขมูลเสนาสนะ* ที่อยู่อาศัยคือโคนไม้ รวมทั้ง

ที่อยู่อาศัยที่เป็นอติเรกลาภ ๕ อย่าง *๔. ปูติมุตตเภสัช* ยาน้ำมูตรเน่า รวมทั้งเภสัชที่เป็นอติเรกลาภ ๕ อย่าง (เรียกสั้นๆ ว่า จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช); คำบาลีว่า “นิสฺสย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้; ดู *ปัจจัย 2., อนุศาสน์ (๘)*

นิสสารณา การไล่ออก, การขับออกจากหมู่ เช่น นาสนะสามเณรผู้กล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเจ้าออกไปเสียจากหมู่ (อยู่ในอปโลกนกัมม์) ประกาศถอนธรรมกถึกผู้ไม่แตกฉานในธรรมในอรรถ คัดค้านคดีโดยหาหลักฐานมิได้ ออกเสียจากการระงับอธิกรณ์ (อยู่ในญัตติกัมม์); คู่กับ *โอสารณา*

นิสัย 1. ที่พึ่ง, ที่อาศัย เช่น ขอนิสัยในการอุปสมบท (คือกล่าวคำขอร้องต่ออุปัชฌาย์ในพิธีอุปสมบท ขอให้ท่านเป็นที่พึ่งที่อาศัยของตน ทำหน้าที่ปกครองสั่งสอนให้การศึกษาอบรมต่อไป), อาจารย์ผู้ให้นิสัย เรียกว่า นิสสยาจารย์ (อาจารย์ผู้รับที่จะเป็นที่พึ่งที่อาศัย ทำหน้าที่ปกครองแนะนำในการศึกษาอบรม); คำบาลีว่า “นิสฺสย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้

การขอนิสัย (ขออยู่ในปกครองหรือขอให้เป็นที่พึ่งในการศึกษา) สำเร็จด้วยการถืออุปัชฌาย์ (ขอให้เป็นอุปัชฌาย์) นั่นเอง ในพิธีอุปสมบทอย่างที่ปฏิบัติกันอยู่ การขอนิสัยถืออุปัชฌาย์เป็นบุพกิจตอนหนึ่งของการอุปสมบท ก่อนจะทำการสอนซ้อมถามตอบอันตรายิกธรรม ผู้ขออุปสมบทเปล่งวาจาขอนิสัยถืออุปัชฌาย์ดังนี้ (เฉพาะข้อความที่พิมพ์ตัวหนาเท่านั้นเป็นวินัยบัญญัติ นอกนั้นท่านเสริมเข้ามาเพื่อให้หนักแน่น): “**อหํ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, ทุติยมฺปิ อหํ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, ตติยมฺปิ อหํ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ, อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ, อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ**” ลำดับนั้นผู้จะเป็นอุปัชฌายะกล่าวตอบว่า “**สาหุ**” (ดีละ) “**ลหุ**” (เบาใจดอก) “**โอปายิกํ**” (ชอบแก่อุบาย) “**ปฏิรูปํ**” (สมควรอยู่) “**ปาสาทิเกน สมฺปาเทหิ**” (จงให้ถึงพร้อมด้วยอาการอันน่าเลื่อมใสเถิด) คำใดคำหนึ่ง หรือให้รู้เข้าใจด้วยอาการทางกายก็ตาม ก็เป็นอันได้ถืออุปัชฌาย์แล้ว แต่นิยมกันมาให้ผู้ขอกล่าวรับคำของท่านแต่ละคำว่า “**สาธุ ภนฺเต**” หรือ “**สมฺปฏิจฺฉามิ**” แล้วกล่าวต่อไปอีกว่า “**อชฺชตคฺเคทานิ เถโร มยฺหํ ภาโร, อหมฺปิ เถรสฺส ภาโร**” (ว่า ๓ หน) (= ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป พระเถระเป็นภาระของข้าพเจ้า แม้ข้าพเจ้าก็เป็นภาระของพระเถระ)

ภิกษุนวกะถ้าไม่ได้อยู่ในปกครอง

ของอุปัชฌาย์ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ทำให้นิสัยระงับ เช่น อุปัชฌาย์ไปอยู่เสียที่อื่น ต้องถือภิกษุอื่นที่มีคุณสมบัติสมควร เป็นอาจารย์ และอาศัยท่านแทน วิธีถืออาจารย์ก็เหมือนกับวิธีถืออุปัชฌาย์ เปลี่ยนแต่คำขอว่า "**อาจริโย เม ภนฺเต โหหิ, อายสฺมโต นิสฺสาย วจฺฉามิ**" (ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักอยู่อาศัยท่าน)

2. ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง ดู *นิสสัย*

3. ในภาษาไทยว่า ความประพฤติที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

นิสัยมุตตกะ ภิกษุผู้พ้นการถือนิสัย หมายถึงภิกษุมีพรรษาพ้น ๕ แล้ว มีความรู้ธรรมวินัยพอรักษาตัวได้แล้ว ไม่ต้องถือนิสัยในอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ต่อไป; เรียกง่ายว่า *นิสัยมุตก์*

นิสัยสีมา คามสีมาเป็นที่อาศัยของพัทธสีมา

นิสิต ศิษย์ผู้เล่าเรียนอยู่ในสำนัก, ผู้อาศัย, ผู้ถือนิสัย

นิสิตสีมา พัทธสีมาอาศัยคามสีมา

นิสีทนะ ผ้าปูนั่งสำหรับภิกษุ

นีตัตถะ ดู *อัตถะ 2.*

เนกขัมมะ การออกจากกาม, การออกบวช, ความปลอดโปร่งจากสิ่งล่อเร้าเย้ายวน (พจนานุกรมเขียน *เนกขัม*); (ข้อ ๓ ในบารมี ๑๐)

เนกขัมมวิตก ความตรึกที่จะออกจากกาม หรือตรึกที่จะออกบวช, ความดำริหรือความคิดที่ปลอดจากความโลภ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

เนตติ แบบแผน, เยี่ยงอย่าง, ขนบธรรมเนียม (พจนานุกรม เขียน *เนติ*)

เนตร ตา, ดวงตา

เนปาล ชื่อประเทศอันเคยเป็นที่ตั้งของแคว้นศากยะบางส่วน รวมทั้งลุมพินีอันเป็นที่ประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดียและทางใต้ของประเทศจีน มีเนื้อที่ ๑๔๐,๗๙๗ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองประมาณ ๒๙,๕๑๙,๑๑๔ คน (พ.ศ. ๒๕๕๑); หนังสือเก่าเขียน *เนปอล*

เนยยะ ผู้พอแนะนำได้ คือพอจะฝึกสอนอบรมให้เข้าใจธรรมได้ต่อไป (ข้อ ๓ ในบุคคล ๔ เหล่า)

เนยยัตถะ ดู *อัตถะ 2.*

เนรเทศ ขับไล่ออกจากถิ่นเดิม, ให้ออกไปเสียจากประเทศ

เนรัญชรา ชื่อแม่น้ำสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณที่ภายใต้ต้นโพธิ์ ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำสายนี้ และก่อนหน้านั้นในวันตรัสรู้ทรงลอยถาดข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวายในแม่น้ำสายนี้

เนวสัญญานาสัญญายตนะ ภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นชื่ออรูปฌาน หรืออรูปภพที่ ๔

เนวสัญญีนาสัญญี มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

เนสัชชิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งคือ ถือ นั่ง ยืน เดิน เท่านั้น แม้จะพักผ่อน ก็ไม่นอน, คำสมาทานว่า "เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ, เนสชฺชิกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดการนอน สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๑๓ ใน ***ธุดงค์ ๑๓***)

เนา เอาผ้าทาบกันเข้า เอาเข็มเย็บเป็นช่วงยาวๆ พอกันผ้าเคลื่อนจากกัน ครั้นเย็บแล้วก็เลาะเนานั้นออกเสีย

บ

บทภาชนะ บทไขความ, บทขยายความ

บทภาชนีย์ บทที่ตั้งไว้เพื่อขยายความ, บทที่ต้องอธิบาย

บรม อย่างยิ่ง, ที่สุด

บรมธาตุ กระดูกพระพุทธเจ้า

บรมพุทโธบาย อุบายคือวิธีของพระพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม จากศัพท์ว่า *บรม* (*ปรม*) + ***พุทธ*** (*พุทฺธ*) + ***อุบาย*** (*อุปาย*)

บรมศาสดา ศาสดาที่ยอดเยี่ยม, พระผู้เป็นครูที่สูงสุด, พระบรมครู หมายถึง พระพุทธเจ้า

บรมสารีริกธาตุ ดู *สารีริกธาตุ*

บรมสุข สุขอย่างยิ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

บรมอัฏฐิ, บรมอัฐิ กระดูกกษัตริย์

บรรจถรณ์ ผ้าปูนอน, เครื่องลาด (คือ ปัจจัตถรณะ)

บรรจบ ครบ, ถ้วน, จดกัน, ประสมเข้า, ติดต่อกัน, สมทบ

บรรทม นอน

บรรเทา ทำให้สงบ, คลาย, เบาลง, ทำให้เบาลง, ทุเลา

บรรพ ข้อ, เล่ม, หมวด, ตอน, กัณฑ์ เช่นว่า *กายานุปัสสนา* ตามดูรู้เห็นกายแยกเป็นบรรพต่างๆ มี อานาปานบรรพ อิริยาปถบรรพ สัมปชัญญบรรพ ปฏิกูลมนสิการบรรพ เป็นต้น

บรรพชา การบวช (แปลว่า “เว้นความชั่วทุกอย่าง”) หมายถึง การบวชทั่วไป, การบวชอันเป็นบุรพประโยคแห่งอุปสมบท, การบวชเป็นสามเณร (เดิมทีเดียว คำว่า *บรรพชา* หมายความว่า บวชเป็นภิกษุ เช่น เสด็จออกบรรพชา อัครสาวกบรรพชา เป็นต้น ในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ คำว่า *บรรพชา* หมายถึง บวชเป็นสามเณร ถ้าบวชเป็นภิกษุ ใช้คำว่า *อุปสมบท* โดยเฉพาะเมื่อใช้ควบกันว่า บรรพชาอุปสมบท)

บรรพชิต ผู้บวช, นักบวช เช่น ภิกษุ สมณะ ดาบส ฤษี เป็นต้น แต่เฉพาะในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ภิกษุและสามเณร (และภิกษุณี สิกขมานา สามเณรี) มักใช้คู่กับ *คฤหัสถ์* (ในภาษาไทยปัจจุบันให้ใช้หมายเฉพาะนักบวชในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าในฝ่ายเถรวาท หรือฝ่ายมหายาน)

บรรพต ภูเขา

บรรยาย การสอน, การแสดง, การชี้แจง; นัยโดยอ้อม, อย่าง, ทาง

บรรลุ ถึง, สำเร็จ

บริกรรม 1. (ในคำว่า “ถ้าผ้ากฐินนั้นมีบริกรรมสำเร็จดีอยู่”) การตระเตรียม, การทำความเรียบร้อยเบื้องต้น เช่น ซัก

ย้อม กะ ตัด เย็บ เสร็จแล้ว **2.** สถานที่เขาลาดปูน ปูไม้ ขัดเงา หรือชักเงา โบกปูน ทาสี เขียนสี แต่งอย่างอื่น เรียกว่า ***ที่ทำบริกรรม*** ห้ามภิกษุถ่มน้ำลาย หรือนั่งพิง **3.** การนวดฟั้น ประคบ หรือถูตัว **4.** การกระทำขั้นต้นในการเจริญสมถกรรมฐานคือ กำหนดใจโดยเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้น ว่าซ้ำๆ อยู่ในใจอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อทำใจให้สงบ **5.** เลือนมาเป็นความหมายในภาษาไทย หมายถึงท่องบ่น, เสกเป่า

บริกรรมภาวนา ภาวนาขั้นต้นหรือขั้นตระเตรียม คือ กำหนดใจ โดยเพ่งดูวัตถุ หรือนึกว่าพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นต้น ซ้ำๆ อยู่ในใจ

บริขาร ของใช้ส่วนตัวของพระ, เครื่องใช้สอยประจำตัวของภิกษุ; บริขารที่จำเป็นแท้จริง คือ บาตร และ[ไตร]จีวร ซึ่งต้องมีพร้อมก่อนจึงจะอุปสมบทได้ แต่ได้ยึดถือกันสืบมาให้มี ***บริขาร ๘*** (***อัฐบริขาร***) คือ **ไตรจีวร** (สังฆาฏิ อุตราสงค์ อันตรวาสก) **บาตร มีดเล็ก** (วาสี, อรรถกถามักอธิบายว่าเป็นมีดตัดเหลาไม้สีฟัน แต่เรานิยมพูดกันมาว่ามีดโกนหรือมีดตัดเล็บ) **เข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ** (ปริสสาวนะ, หรือกระบอกกรองน้ำคือ ธมกรก, ธมกรณ์, ธัมมกรก หรือธัมมกรณ์) ดังกล่าวในอรรถกถา (เช่น วินย.อ.๑/๒๘๔) ว่า

ติจีวรญฺจ ปตฺโต จ วาสี สูจิ จ พนฺธนํ
ปริสฺสาวเนนฏฺเฐเต ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน.

ตามปกติ อรรถกถากล่าวถึงบริขาร ๘ เมื่อเล่าเรื่องของท่านผู้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งมีบริขาร ๘ เกิดขึ้นเองพร้อมกับการหายไปของเพศคฤหัสถ์ และเรื่องของพระสาวกในยุคต้นพุทธกาล ซึ่งมีบริขาร ๘ เกิดขึ้นเอง เมื่อได้รับอุปสมบทเป็นเอหิภิกขุ นอกจากนี้ ท่านอธิบายลักษณะของภิกษุผู้สันโดษว่า ภิกษุผู้สันโดษที่พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายในพระสูตร (เช่น สามัญญผลสูตร, ที.สี.๙/๙๑/๖๑) ซึ่งเบาตัวจะไปไหนเมื่อใดก็ได้ตามปรารถนา ดังนกที่มีแต่ปีกจะบินไปไหนเมื่อใดได้ดังใจนั้น คือท่านที่มีบริขาร ๘ ส่วนผู้ที่มีบริขาร ๙ (เพิ่มผ้าปูลาด หรือลูกกุญแจ) มีบริขาร ๑๐ (เพิ่มผ้านิสีทนะ หรือแผ่นหนัง) มีบริขาร ๑๑ (เพิ่มไม้เท้า หรือทะนานน้ำมัน) หรือมีบริขาร ๑๒ (เพิ่มร่ม หรือรองเท้า) ก็เรียกว่ามักน้อย สันโดษ แต่มิใช่ผู้ที่ทรงมุ่งหมายในพระสูตรดังกล่าวนั้น

รายการบริขารในพระไตรปิฎก ที่มีชื่อและจำนวนใกล้เคียงกับบริขาร ๘ นี้ พบในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสุราปานวรรค ปาจิตตีย์ (ภิกษุซ่อนบริขารของภิกษุอื่น) ได้แก่ บาตร [ไตร]จีวร ผ้านิสีทนะ กล่องเข็ม ประคดเอว (นับได้ ๗ ขาดมีด และเครื่องกรองน้ำ แต่มีนิสีทนะเพิ่มเข้ามา),

ในคราวจะมีสังคายนาครั้งที่ ๒ พวกภิกษุวัชชีบุตรได้เที่ยวหาพวกด้วยการจัดเตรียมบริขารเป็นอันมากไปถวายพระเถระบางรูป (วินย.๗/๖๔๓/๔๑๐) ได้แก่ บาตร จีวร นิสีทนะ กล่องเข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ และธมกรก (ครบ ๘ แต่มีนิสีทนะมาแทนมีด)

คัมภีร์อปทาน (ขุ.อป.๓๓/๒๐๘/๕๔๙) นอกจากบรรยายเรื่องพระบรมสารีริกธาตุที่ได้รับการอัญเชิญไปบรรจุไว้ ณ สถูปเจดียสถานต่างๆ แล้ว ยังได้กล่าวถึงบริขารของพระพุทธเจ้า ซึ่งประดิษฐานอยู่ในที่ต่างๆ (หลายแห่งไม่อาจกำหนดได้ว่าในบัดนี้คือที่ใด) คือ บาตร ไม้เท้า และจีวรของพระผู้มีพระภาค อยู่ในวชิรานคร สบงอยู่ในกุลฆรนคร (เมืองหนึ่งในแคว้นอวันตี) บรรจถรณ์อยู่เมืองกบิล ธมกรกและประคดเอวอยู่นครปาฏลีบุตร ผ้าสรงอยู่ที่เมืองจัมปา ผ้ากาสาวะอยู่ในพรหมโลก ผ้าโพกอยู่ที่ดาวดึงส์ ผ้านิสีทนะอยู่ในแคว้นอวันตี ผ้าลาดอยู่ในเทวรัฐ ไม้สีไฟอยู่ในมิถิลานคร ผ้ากรองน้ำอยู่ในวิเทหรัฐ มีดและกล่องเข็มอยู่ที่เมืองอินทปัตถ์ บริขารเหลือจากนั้นอยู่ในอปรันตกชนบท (สันนิษฐานว่าเป็นดินแดนแถบรัฐ Gujarat ในอินเดีย ถึง Sind ในปากีสถานปัจจุบัน)

บริขารโจล ท่อนผ้าใช้เป็นบริขาร เช่น ผ้ากรองน้ำ ถุงบาตร ย่าม ผ้าห่อของ

บริจาค สละให้, เสียสละ, สละออกไปจากตัว, การสละให้หมดความเห็นแก่ตัว หรืออย่างมิให้มีความเห็นแก่ตนโดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น เพื่อความดีงาม หรือเพื่อการก้าวสูงขึ้นไปในธรรม เช่น ธนบริจาค (การสละทรัพย์) ชีวิตบริจาค (การสละชีวิต) กามสุขบริจาค (การสละกามสุข) อกุศลบริจาค (การสละละอกุศล); บัดนี้ มักหมายเฉพาะการร่วมให้หรือการสละเพื่อการบุญอย่างเป็นพิธี

บริจาริกา หญิงรับใช้

บริภัณฑ์ ดู *สัตตบริภัณฑ์*

บริโภค กิน, ใช้สอย, เสพ; ในประโยคว่า "ภิกษุใดรู้อยู่ บริโภคน้ำ มีตัวสัตว์ เป็นปาจิตติยะ" หมายถึง ดื่ม อาบ และใช้สอยอย่างอื่น

บริโภคเจดีย์ เจดีย์คือสิ่งของหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอยเกี่ยวข้อง ได้แก่ ตุมพสถูป อังคารสถูป และสังเวชนียสถานทั้ง ๔ ตลอดถึงบาตร จีวร เตียง ตั่ง กุฎี วิหาร ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอย

บริวาร **1.** ผู้แวดล้อม, ผู้ห้อมล้อมติดตาม, ผู้รับใช้ **2.** สิ่งแวดล้อม, ของสมทบ, สิ่งประกอบร่วม เช่น ผ้าบริวาร บริวารกฐิน เป็นต้น **3.** ชื่อคัมภีร์พระวินัยปิฎก

หมวดสุดท้ายใน ๕ หมวด คือ อาทิกัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค บริวาร; เรียกตามรูปเดิมในบาลีว่า *ปริวาร;* ; ดู *ไตรปิฎก, ปริวาร*

บริษัท หมู่เหล่า, ที่ประชุม, คนรวมกัน, กลุ่มชน, ชุมนุม, ชุมชน

บริษัท ๔ **1.** ชุมชนชาวพุทธ ๔ พวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา, *(เช่น องฺ.จตุกฺก.๒๑/๑๓๐/๑๘๐)* นิยมเรียกว่า ***พุทธบริษัท.*** **2.** เหล่าชน, กลุ่มชน, ที่ประชุม, สมาคม ๔ เหล่า คือ ขัตติยบริษัท (เหล่าชนผู้ปกครอง) พราหมณบริษัท (เหล่าพราหมณ์, เหล่าชนเจ้าตำราเจ้าพิธี) คหบดีบริษัท (เหล่าเจ้าบ้านเจ้าทุน) สมณบริษัท (เหล่าสมณะ), *(ช่น องฺ.สตฺตก.๒๓/๖๕/๑๑๕)*

บริษัท ๘ เหล่าชน, กลุ่มชน, ที่ประชุม, ชุมนุม, สมาคม ๘ เหล่า คือ ขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมณบริษัท จาตุมหาราชิกบริษัท (เหล่าเทพชั้นจาตุมหาราชิกา) ดาวดึงสบริษัท (เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์) มารบริษัท (เหล่าไพร่พลของมาร) พรหมบริษัท (เหล่าพรหม), *(องฺ.อฏฺฐก.๒๓/๑๖๖/๓๑๖)*

บริสุทธ์, บริสุทธิ์ สะอาด, หมดจด, ปราศจากมลทิน, ผุดผ่อง; ครบถ้วน, ถูกต้องตามระเบียบอย่างบริบูรณ์

บริหาร ดูแล, รักษา, ดำเนินการ, นำพากิจการงาน, ปกครอง

บริหารคณะ ปกครองหมู่, ดูแลหมู่

บวงสรวง บูชา (ใช้แก่ผีสาง เทวดา)

บ่วงแห่งมาร ได้แก่ วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่น่าพอใจ

บวช การเว้นทั่ว คือเว้นความชั่วทุกอย่าง, ไปได้ทั่ว (ออกมาจากคำว่า *ป + วช*) หมายถึงการถือเพศเป็นนักพรตทั่วไป; บวชพระ คือบวชเป็นภิกษุ เรียกว่า ***อุปสมบท,*** บวชเณร คือบวชเป็นสามเณร เรียกว่า ***บรรพชา***

บอก ในประโยคว่า “ภิกษุใด ไม่ได้รับบอกก่อน ก้าวล่วงธรณีเข้าไป” ไม่ได้รับบอก คือยังไม่ได้รับอนุญาต

บอกวัตร บอกข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา เมื่อทำวัตรเย็นเสร็จแล้ว ภิกษุรูปเดียวเป็นผู้บอก อาจใช้วิธีหมุนเวียนกันไปทีละรูป ข้อความที่บอก ว่าเป็นภาษาบาลี กล่าวถึงปฏิบัติบูชา คาถา โอวาทปาติโมกข์ คุณานิสงส์แห่งขันติธรรม คำเตือนให้ใส่ใจในธรรมในเมื่อได้มีโอกาสเกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา ความไม่ประมาท เร่งเพียรพยายามในทางธรรมเพื่อน้อมไปสู่พระนิพพาน และพ้นจากทุคติ แล้วกล่าวถึงพุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ ลำดับกาลในพระพุทธประวัติ สิ่งแทนพระองค์ภายหลัง

พุทธปรินิพพาน ชื่อ วัน เดือน ปี และดาวนักษัตร ๒๗ จบลงด้วยคำเชื้อเชิญให้ตั้งอยู่ในพระพุทธโอวาท บำเพ็ญปฏิบัติบูชา เพื่อบรรลุสมบัติทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ; ธรรมเนียมนี้ บัดนี้เลือนรางไปแล้ว

บอกศักราช เป็นธรรมเนียมของพระสงฆ์ไทยแต่โบราณ มีการบอกกาลเวลาเรียกว่า *บอกศักราช* ตอนท้ายสวดมนต์และก่อนจะแสดงพระธรรมเทศนา (หลังจากให้ศีลจบแล้ว) ว่าทั้งภาษาบาลีและคำแปลเป็นภาษาไทย การบอกอย่างเก่าบอกปี ฤดู เดือน วัน ทั้งที่เป็นปัจจุบัน อดีต และอนาคต คือบอกว่าล่วงไปแล้วเท่าใด และยังจะมีมาอีกเท่าใด จึงจะครบจำนวนอายุพระพุทธศาสนา ๕ พันปี โดยเปลี่ยนศักราชใหม่ และนับจำนวนปีเริ่มตั้งแต่วันวิสาขบูชา เพราะพุทธศักราชนั้น ตามแบบของไทย นับตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว ๑ ปี เป็น พ.ศ. ๑ แต่ต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๘๓ รัฐบาลได้ประกาศให้ถือวันที่ ๑ มกราคม เป็นวันขึ้นปีใหม่ เริ่มตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นต้นมา (ปี พ.ศ. ๒๔๘๓ มี ๙ เดือน) จึงได้มีวิธีบอกศักราชอย่างใหม่ขึ้นใช้แทน โดยบอกเฉพาะปี พ.ศ. เดือน วันที่ และวันในปัจจุบัน ทั้งบาลีและคำแปล (ถ้าบอกแบบเคร่งครัด คือ จะให้ตัวเลขตรงตามราชการด้วย และให้เวลาของพุทธศักราชตรงแท้ด้วย มิให้การนับปีของพระพุทธศาสนาคลาดเคลื่อน โดยถือวันวิสาขบูชาเป็นวันเปลี่ยนศักราช ก็ต้องบอกศักราชในปีหนึ่งๆ แยกเป็น ๒ ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ ตั้งแต่วันวิสาขบูชาถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม และช่วงที่ ๒ ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ถึงวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ของเดือนที่ทำวิสาขบูชา และปรับเปลี่ยนถ้อยคำให้สอดคล้องกับกาลเวลาในช่วงนั้นๆ แต่โดยทั่วไป อนุโลมให้บอกแบบเดียวกันตามปีของราชการ) บัดนี้ ไม่นิยมบอกศักราชกันแล้ว คงเป็นเพราะมีปฏิทินและเครื่องบอกเวลาอย่างอื่นใช้กันดื่นทั่วไป

ในที่นี้ แสดงคำบอกศักราชอย่างใหม่ไว้เป็นตัวอย่าง (เมื่อใกล้ พ.ศ. ๒๕๐๐ ยังถือปฏิบัติกันอยู่) ดังนี้

อิทานิ ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส, ปรินิพฺพานโต ปฏฺฐาย, <u>เอก</u>สํวจฺฉรุตฺตรปญฺจสตาธิกานิ, เทฺวสํวจฺฉรสหสฺสานิ อติกฺกนฺตานิ, ปจฺจุปฺปนฺนกาลวเสน, <u>จิตฺร</u>มาสสฺส <u>เตรสมํ</u> ทินํ, วารวเสน ปน <u>รวิ</u>วาโร โหติ. เอวํ ตสฺส ภควโต ปรินิพฺพานา, สาสนายุกาลคณนา สลฺลกฺเขตพฺพาติ.

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาล,

จำเดิมแต่ปรินิพพาน, แห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค, อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น, บัดนี้ ล่วงแล้ว ๒๕๐๑ พรรษา, ปัจจุบันสมัย, เมษายนมาส, สุรทินที่ ๑๓ อาทิตยวาร, พระพุทธ-ศาสนายุกาล, จำเดิมแต่ปรินิพพาน, แห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค, อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น, มีนัยอันจะพึงกำหนดนับ ด้วยประการฉะนี้.

[*วัน* เรียงลำดับจากวันอาทิตย์ไป เป็นคำบาลีว่า: **รวิ จนฺท ภุมฺม วุธ ครุ สุกฺก โสร**; *เดือน* เรียงลำดับจากเมษายนไป เป็นคำบาลีว่า: **จิตฺร วิสาข เชฏฺจ อาสาฬฺห สาวน โปฏฺฐปท** (หรือ **ภทฺท-ปท**) **อสฺสยุช กตฺติก มิคสิร ปุสฺส มาฆ ผคฺคุณ**; ส่วนวันที่ และเลขปี พึงประกอบตามหลักบาลีไวยากรณ์]

บังคม ไหว้

บังสุกุล ผ้าบังสุกุล หรือ บังสุกุลจีวร; ในภาษาไทยปัจจุบัน มักใช้เป็นคำกริยา หมายถึงการที่พระสงฆ์ชักเอาผ้าซึ่งเขาทอดวางไว้ที่ศพ ที่หีบศพ หรือที่สายโยงศพ โดยกล่าวข้อความที่เรียกว่า คำพิจารณาผ้าบังสุกุล ดังนี้

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วูปสโม สุโข

บังสุกุลจีวร ผ้าที่เกลือกกลั้วด้วยฝุ่น, ผ้าที่ได้มาจาก กองฝุ่น กองหยากเยื่อซึ่งเขาทิ้งแล้ว ตลอดถึงผ้าห่อคลุมศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ไม่ใช่ผ้าที่ชาวบ้านถวาย, ปัจจุบันมักหมายถึงผ้าที่พระชักจากศพโดยตรงก็ตาม จากสายโยงศพก็ตาม

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็น ตามประเพณีเกี่ยวกับการศพ หลังจากเผาศพแล้ว เมื่อจะเก็บอัฐิ (เก็บในวันที่เผาก็ได้ แต่นิยมเก็บตอนเช้าวันรุ่งขึ้น) มีการนิมนต์พระมาบังสุกุลอัฐิ เรียกว่า “แปรรูป” หรือ “แปรธาตุ” (พระกี่รูปก็ได้ แต่นิยมกันว่า ๔ รูป, บางท่านว่า ที่จริงไม่ควรเกิน ๓ รูป คงจะเพื่อให้สอดคล้องกับกรณีที่มีการทำบุญสามหาบ ซึ่งถวายแก่พระ ๓ รูป) ในการแปรรูปนั้น ก่อนจะบังสุกุลบางทีก็นิมนต์พระสงฆ์ทำน้ำมนต์มาประพรมอัฐิ เรียกว่าดับธาตุก่อน แล้วเจ้าหน้าที่ (สัปเหร่อ) จัดอัฐิที่เผาแล้วนั้นให้รวมเป็นส่วนๆ ตามรูปของร่างกาย **หันศีรษะไปทิศตะวันตก** พร้อมแล้วญาติจุดธูปเคารพ บอกกล่าว และเอาดอกพิกุลเงินพิกุลทองหรือสตางค์วางกระจายลงไปทั่วร่างของอัฐิ แล้วประพรมด้วยน้ำอบน้ำหอม จากนั้นจึงทอดผ้าบังสุกุล และพระสงฆ์ก็กล่าวคำพิจารณาว่า “อนิจฺจา วต สงฺขารา” เป็นต้น อย่างที่ว่าตามปกติทั่วไป เรียกว่า *บังสุกุลตาย* เสร็จแล้วเจ้าหน้าที่ก็หมุนร่างอัฐิให้**หันศีรษะไปทิศตะวัน**

ออก และพระสงฆ์กล่าวคำพิจารณาเปลี่ยนเป็น*บังสุกุลเป็น* มีความหมายว่าตายแล้วไปเกิด จบแล้ว เมื่อถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระสงฆ์เสร็จ เจ้าภาพก็เก็บอัฐิ (เลือกเก็บจากศีรษะลงไปปลายเท้า), คำพิจารณาบังสุกุลเป็นนั้นว่า

อจิรํ วตยํ กาโย ปฐวึ อธิเสสฺสติ
ฉุฑฺโฑ อเปตวิญฺญาโณ นิรตฺถํว กลิงฺครํ

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็นนี้ ต่อมามีการนำไปใช้ในการสะเดาะเคราะห์ด้วยทำนองจะให้มีความหมายว่า ตายหรือวิบัติแล้ว ก็ให้กลับฟื้นขึ้นมา, อย่างไรก็ดี ถ้าไม่ระวังไว้ แทนที่จะเป็นการใช้ให้มีความหมายเชิงปริศนาธรรม ก็จะกลายเป็นการใช้ในแง่ถือโชคลาง; ดู *บังสุกุล*

บัญญัติ การตั้งขึ้น, ข้อที่ตั้งขึ้น, การกำหนดเรียก, การเรียกชื่อ, การวางเป็นกฎไว้, ข้อบังคับ

บัณฑิต ผู้มีปัญญา, นักปราชญ์, ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

บัณฑิตชาติ เผ่าพันธุ์บัณฑิต, เหล่านักปราชญ์, เชื้อนักปราชญ์

บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ แท่นหินมีสีดุจผ้ากัมพลเหลือง *(มีอรรถกถาว่า เหมือนผ้ารัตตกัมพลคือสีแดง, เช่น นิท.อ.๑/๔๔๔)* บางทีเรียกสั้นๆ ว่าบัณฑุกัมพลศิลา ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตั้งอยู่ที่โคนต้นปาริฉัตตก์ ซึ่งสูงร้อยโยชน์ และมีร่มเงาแผ่เป็นปริมณฑลร้อยโยชน์ เป็นทิพอาสน์ที่ประทับนั่งของพระอินทร์ ยาว ๖๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ สูง ๑๕ โยชน์ ตามปกติอ่อนนุ่ม เมื่อพระอินทร์ประทับนั่งจะยุบจมลงไปครึ่งองค์ เมื่อใดมีคนดีถูกข่มเหงรังแก หรือผู้ทรงศีลทรงธรรมควรได้รับความเอื้อเฟื้อ พระแท่นนี้จะแสดงอาการร้อน ทำให้พระอินทร์ทรงสอดส่อง เมื่อทรงทราบเหตุแล้ว ก็จะทรงดำเนินการช่วยเหลือหรือแก้ไขปัญหา แต่บางครั้ง เมื่ออาสน์ร้อนด้วยเดชแห่งศีลหรือความดีของบางบุคคล พระอินทร์อาจระแวงว่าเขาจะแข่งอำนาจจะทำให้ตนหลุดหล่นพ้นฐานะ พระอินทร์ก็อาจคิดที่จะไปข่มไปปราบเขา; ดู *ดาวดึงส์, ปาริฉัตตก์*

บัณเฑาะก์ [บัน-เดาะ] กะเทย, คนไม่ปรากฏชัดว่าเป็นเพศชายหรือเพศหญิง ได้แก่ กะเทยโดยกำเนิด ๑ ชายผู้ถูกตอนที่เรียกว่าขันที ๑ ชายมีราคะกล้าประพฤตินอกจารีตในทางเสพกามและยั่วยวนชายอื่นให้เป็นเช่นนั้น ๑

บัณเฑาะว์ [บัน-เดาะ] **1.** กลองเล็กชนิดหนึ่งมีหนังสองหน้าตรงกลางคอด ริมทั้งสองใหญ่ พราหมณ์ใช้ในพิธีต่างๆ ขับโดยใช้ลูกตุ้มกระทบหน้ากลองทั้งสองข้าง; **2.** สีมามีสัณฐานดุจบัณเฑาะว์ คือมีลักษณะทรวดทรงเหมือนบัณเฑาะว์

บันดาล ให้เกิดมีขึ้นหรือให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยฤทธิ์หรือด้วยแรงอำนาจ

บัลลังก์ ในคำว่า “นั่งขัดบัลลังก์” หรือ “นั่งคู้บัลลังก์” คือ นั่งขัดสมาธิ; ความหมายทั่วไปว่า แท่น, พระแท่น, ที่นั่งผู้พิพากษาเมื่อพิจารณาคดีในศาล, ส่วนของสถูปเจดีย์บางแบบ มีรูปเป็นแท่นเหนือคอระฆัง

บัว ๔ เหล่า ดู *บุคคล ๔ จำพวก*

บาตร ภาชนะที่ภิกษุสามเณรใช้รับอาหารบิณฑบาต เป็นบริขารประจำตัวคู่กับไตรจีวร ซึ่งผู้จะอุปสมบทจำเป็นต้องมีจึงจะบวชได้ ดังที่เรียกรวมกันว่า “ปตฺต-จีวรํ” และจัดเป็นอย่างหนึ่งในบริขาร ๘ ของภิกษุ, บาตรที่ทรงอนุญาต มี ๒ อย่าง (วินย.๗/๓๔/๑๗) คือ บาตรเหล็ก (อโย-ปตฺต) และบาตรดิน (มตฺติกาปตฺต, หมายเอาบาตรดินเผาซึ่งสุมดำสนิท)

บาตรอธิษฐาน บาตรที่พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุมีไว้ใช้ประจำตัวหนึ่งใบ

บาทยุคล คู่แห่งบาท, พระบาททั้งสอง (เท้าสองข้าง)

บ้าน ที่อยู่ของคนครัวเดียวกัน มีเรือนหลังเดียว สองหลัง สามหลัง หรือมากกว่านั้น หรือรวมบ้านเหล่านั้นเข้าเป็นหมู่ก็เรียกว่า *บ้าน* คำว่า *คามสีมา* หมายถึงแดนบ้านตามนัยหลังนี้

บาป ความชั่ว, ความร้าย, ความชั่วร้าย, กรรมชั่ว, กรรมลามก, อกุศลกรรมที่ส่งให้ถึงความเดือดร้อน, สภาพที่ทำให้ถึงคติอันชั่ว, สิ่งที่ทำจิตให้ตกสู่ที่ชั่ว คือทำให้เลวลง ให้เสื่อมลง

บารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง, บารมีที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์ จึงจะบรรลุโพธิญาณ เป็นพระพุทธเจ้า มี ๑๐ คือ ๑.*ทาน* (การให้ การเสียสละเพื่อช่วยเหลือมวลมนุษย์สรรพสัตว์) ๒.*ศีล* (ความประพฤติถูกต้องสุจริต) ๓.*เนกขัมมะ* (ความปลีกออกจากกามได้ ไม่เห็นแก่การเสพบำเรอ, การออกบวช) ๔.*ปัญญา* (ความรอบรู้เข้าถึงความจริง รู้จักคิดพิจารณาแก้ไขปัญหาและดำเนินการจัดการต่างๆ ให้สำเร็จ) ๕.*วิริยะ* (ความเพียรแกล้วกล้าบากบั่นทำการ ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่) ๖.*ขันติ* (ความอดทน ควบคุมตนอยู่ได้ในธรรม ในเหตุผล และในแนวทางเพื่อจุดหมายอันชอบ ไม่ยอมลุอำนาจกิเลส) ๗.*สัจจะ* (ความจริง ซื่อสัตย์ จริงใจ จริงจัง) ๘.*อธิษฐาน* (ความตั้งใจมั่น ตั้งจุดหมายไว้ดีงามชัดเจนและมุ่งไปเด็ดเดี่ยวแน่วแน่) ๙.*เมตตา* (ความรักความปรารถนาดี คิดเกื้อกูลหวังให้สรรพสัตว์อยู่ดีมีความสุข) ๑๐.*อุเบกขา* (ความวาง

ใจเป็นกลาง อยู่ในธรรม เรียบสงบ สม่ำเสมอ ไม่เอนเอียง ไม่หวั่นไหวไป ด้วยความยินดียินร้ายชอบชังหรือแรงเย้ายวนยั่วยุใดๆ)

บารมี ๑๐ นั้น จะบริบูรณ์ต่อเมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญแต่ละบารมีครบสามขั้นหรือสามระดับ จึงแบ่งบารมีเป็น ๓ ระดับ คือ **๑.บารมี** คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นต้น **๒.อุปบารมี** คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นจวนสูงสุด **๓.ปรมัตถบารมี** คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นสูงสุด

เกณฑ์ในการแบ่งระดับของบารมีนั้น มีหลายแง่หลายด้าน ขอยกเกณฑ์อย่างง่ายมาให้ทราบพอเข้าใจ เช่น ในข้อทาน สละทรัพย์ภายนอกทุกอย่างได้เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น*ทานบารมี* สละอวัยวะเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น*ทานอุปบารมี* สละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น*ทานปรมัตถบารมี*

บารมีในแต่ละขั้นมี ๑๐ จึงแยกเป็นบารมี ๑๐ (**ทศบารมี**) อุปบารมี ๑๐ (**ทศอุปบารมี**) และปรมัตถบารมี ๑๐ (**ทศปรมัตถบารมี**) รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี ๓๐ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **สมดึงสบารมี** (หรือสมติงสบารมี) แปลว่า บารมีสามสิบถ้วน หรือบารมีครบเต็มสามสิบ แต่ในภาษาไทย บางทีเรียกสืบๆ กันมาว่า "บารมี ๓๐ ทัศ"; ดู *ทัศ, สมดึงส-*

บารมี ๓๐ ทัศ ดู *บารมี, สมดึงส-*

บาลี **1.** "ภาษาอันรักษาไว้ซึ่งพุทธพจน์", ภาษาที่ใช้ทรงจำและจารึกรักษาพุทธพจน์แต่เดิมมา อันเป็นหลักในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ถือกันว่าได้แก่ภาษามคธ **2.** พระพุทธวจนะ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์รวบรวมไว้ คือ พระธรรมวินัยที่พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ประชุมกันรวบรวมจัดสรรให้เป็นหมวดหมู่ในคราวปฐมสังคายนา และรักษาไว้ด้วยภาษาบาลี สืบต่อกันมาในรูปที่เรียกว่าพระไตรปิฎก อันเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาต้นเดิม ที่เป็นหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท, พุทธพจน์, ข้อความที่มาในพระไตรปิฎก;

ในการศึกษาพระพุทธศาสนา มีประเพณีที่ปฏิบัติกันมาในเมืองไทย ให้แยกคำว่า "บาลี" ในความหมาย ๒ อย่างนี้ ด้วยการเรียกให้ต่างกัน คือ ถ้าหมายถึงบาลีในความหมายที่ **1.** ให้ใช้คำว่า ***ภาษาบาลี*** (หรือ ศัพท์บาลี คำบาลี หรือบาลี) แต่ถ้าหมายถึงบาลีในความหมายที่ **2.** ให้ใช้คำว่า ***พระบาลี***

บาลีประเทศ ข้อความตอนหนึ่งแห่งบาลี, ข้อความจากพระไตรปิฎก

บาลีพุทธอุทาน คำอุทานที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งเป็นบาลี เช่นที่ว่า

ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา

อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา
ฯเปฯ

(“ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งพิจารณา ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป ...”)

บำบวง บนบาน, เซ่นสรวง, บูชา

บำเพ็ญ ทำ, ทำด้วยความตั้งใจ, ปฏิบัติ, ทำให้เต็ม, ทำให้มีขึ้น, ทำให้สำเร็จผล (ใช้แก่สิ่งที่ดีงามเป็นบุญกุศล)

บิณฑจาริกวัตร วัตรของผู้เที่ยวบิณฑบาต, ธรรมเนียมหรือข้อควรปฏิบัติสำหรับภิกษุที่จะไปรับบิณฑบาต เช่น นุ่งห่มให้เรียบร้อย สำรวมกิริยาอาการ ถือบาตรภายในจีวรเอาออกเฉพาะเมื่อจะรับบิณฑบาต กำหนดทางเข้าออกแห่งบ้านและอาการของชาวบ้านที่จะให้ภิกขาหรือไม่ รับบิณฑบาตด้วยอาการสำรวม รูปที่กลับมาก่อน จัดที่ฉัน รูปที่มาทีหลังฉันแล้วเก็บกวาด

บิณฑบาต อาหารที่ใส่ลงในบาตรพระ, อาหารถวายพระ; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า รับของใส่บาตร เช่นที่ว่าพระไปบิณฑบาต คือ ไปรับอาหารที่เขาจะใส่ลงในบาตร

บุคคล “ผู้กลืนกินอาหารอันทำอายุให้ครบเต็ม”, คนแต่ละคน, คนรายตัว; อัตตา, อาตมัน; ในพระวินัย โดยเฉพาะในสังฆกรรม หมายถึงภิกษุรูปเดียว; เทียบ *สงฆ์, คณะ*

บุคคล ๔[๑] บุคคล ๔ จำพวก คือ ๑. *อุคฆฏิตัญญู* ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ๒. *วิปจิตัญญู* ผู้รู้เข้าใจต่อเมื่อท่านขยายความ ๓. *เนยยะ* ผู้ที่พอจะแนะนำต่อไปได้ ๔. *ปทปรมะ* ผู้ได้แค่ตัวบทคือถ้อยคำเป็นอย่างยิ่ง ไม่อาจเข้าใจความหมาย

พระอรรถกถาจารย์เปรียบบุคคล ๔ จำพวกนี้กับบัว ๔ เหล่าตามลำดับคือ ๑. ดอกบัวที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ รอสัมผัสแสงอาทิตย์ก็จะบานในวันนี้ ๒. ดอกบัวที่ตั้งอยู่เสมอน้ำ จักบานในวันพรุ่งนี้ ๓. ดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ยังไม่โผล่พ้นน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป ๔. ดอกบัวจมอยู่ในน้ำที่กลายเป็นภักษาแห่งปลาและเต่า (ในพระบาลี ตรัสถึงแต่บัว ๓ เหล่าต้นเท่านั้น)

บุคคล ๔[๒] บุคคล ๔ จำพวกที่แบ่งตามประมาณ ได้แก่ ๑. *รูปัปปมาณิกา* ๒. *โฆสัปปมาณิกา* ๓. *ลูขัปปมาณิกา* และ ๔. *ธัมมัปปมาณิกา*; ดู *ประมาณ*

บุคคลหาได้ยาก ๒ คือ ๑. *บุพการี* ๒. *กตัญญูกตเวที*

บุคคลาธิษฐาน มีบุคคลเป็นที่ตั้ง, เทศนายกบุคคลขึ้นตั้ง คือ วิธีแสดง

ธรรมโดยยกบุคคลขึ้นอ้าง; คู่กับ ***ธรรมาธิษฐาน***

บุคคลิกาวาส ดู *ปุคคลิกาวาส*

บุคลิก เนื่องด้วยบุคคล, จำเพาะคน (= *ปุคคลิก*)

บุญ เครื่องชำระสันดาน, ความดี, กรรมดี, ความประพฤติชอบทางกายวาจาและใจ, กุศลกรรม, ความสุข, กุศลธรรม

ที่กล่าวนั้น เป็นความหมายทั่วไป โดยสรุป ต่อนี้พึงทราบคำอธิบายละเอียดขึ้น เริ่มแต่ความหมายตามรูปศัพท์ว่า "กรรมที่ชำระสันดานของผู้กระทำให้สะอาด", "สภาวะอันทำให้เกิดความน่าบูชา", "การกระทำอันทำให้เต็มอิ่มสมน้ำใจ", ความดี, กรรมที่ดีงามเป็นประโยชน์, ความประพฤติชอบทางกายวาจาใจ, กุศล (มักหมายถึงโลกิยกุศลหรือความดีที่ยังกอปรด้วยอุปธิ คือเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ปรารถนากันในหมู่ชาวโลก เช่น โภคสมบัติ); บางทีหมายถึงผลของการประกอบกุศล หรือผลบุญนั่นเอง เช่นในพุทธพจน์ (ที.ปา.๑๑/๓๓/๖๒) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เพราะการสมาทานกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญนี้ย่อมเจริญเพิ่มพูนอย่างนี้", และมีพุทธพจน์ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐) ตรัสไว้ด้วยว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของความสุข" (*บุญ* ในพุทธพจน์นี้ ทรงเน้นที่การเจริญเมตตาจิต), พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ศึกษาบุญ ("ปุญฺญเมว โส สิกฺเขยฺย" - ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๑; ๒๓๘/๒๗๐) คือฝึกปฏิบัติหัดทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นในความดีและสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติที่ดี

ในการทำบุญ ไม่พึงละเลยพื้นฐานที่ตรงตามสภาพความเป็นจริงของชีวิต ให้ชีวิตและสิ่งแวดล้อมเจริญงอกงามหนุนกันขึ้นไปสู่ความดีงามที่สมบูรณ์ เช่น พึงระลึกถึงพุทธพจน์ (สํ.ส.๑๕/๑๔๖/๔๖) ที่ว่า "ชนเหล่าใด ปลูกสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน (รวมทั้งจัดเรือข้ามฟาก) จัดบริการน้ำดื่ม และบึงบ่อสระน้ำ ให้ที่พักอาศัย บุญของชนเหล่านั้น ย่อมเจริญงอกงาม ทั้งคืนทั้งวัน ตลอดทุกเวลา, ชนเหล่านั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้เดินทางสวรรค์", คัมภีร์ทั้งหลายกล่าวถึงบุญกรรมที่ชาวบ้านควรร่วมกันทำไว้เป็นอันมาก เช่น (ชา.อ.๑/๒๙๙) การปรับปรุงซ่อมแซมถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ สร้างศาลาที่พักและที่ประชุม ปลูกสวนปลูกป่า ให้ทาน รักษาศีล ดังตัวอย่างในเรื่องของมฆมาณพ; ดู ***ดาวดึงส์, มฆะ***

พระพุทธเจ้าตรัสประมวลหลักการทำบุญที่พึงศึกษาไว้ เรียกว่า ***บุญกิริยาวัตถุ ๓*** (ขุ.อิติ.๒๕/๒๓๘/๒๗๐) ซึ่งพระอรรถกถา-

จารย์ได้แจกแจงให้เห็นตัวอย่างในการขยายความออกไปเป็น *บุญกิริยาวัตถุ ๑๐* (เช่น สงฺคณี.อ.๒๐๘); ตรงข้ามกับ *บาป,* เทียบ *กุศล,* ดู *บุญกิริยาวัตถุ, อุปธิ*

บุญกิริยาวัตถุ หลักเป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำบุญ, ทางทำความดี, **หมวด ๓** คือ ๑. *ทานมัย* ทำบุญด้วยการให้ ๒. *สีลมัย* ทำบุญด้วยการรักษาศีลและประพฤติดี ๓. *ภาวนามัย* ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา *(เช่น ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๐)*; **หมวด ๑๐** คือ ๑. *ทานมัย* ๒. *สีลมัย* ๓. *ภาวนามัย* ๔. *อปจายนมัย* ด้วยการประพฤติอ่อนน้อม ๕. *เวยยาวัจจมัย* ด้วยการช่วยขวนขวายรับใช้ ๖. *ปัตติทานมัย* ด้วยการให้ส่วนทำความดีแก่ผู้อื่น ๗. *ปัตตานุโมทนามัย* ด้วยความยินดีความดีของผู้อื่น ๘. *ธัมมัสสวนมัย* ด้วยการฟังธรรม ๙. *ธัมมเทสนามัย* ด้วยการสั่งสอนธรรม ๑๐. *ทิฏฐุชุกัมม์* ด้วยการทำความเห็นให้ถูกตรง *(เช่น ที.อ.๓/๒๔๖ = ใหม่ 3/195)*

บุญกิริยาวัตถุที่อรรถกถาจำแนกขยายเป็น ๑๐ นั้น ก็รวมอยู่ในข้อหลัก ๓ อย่างนั่นเอง ดังที่อรรถกถานั้นเองอธิบายไว้ คือ ข้อ ๔.-๕. (อปจายนมัย, เวยยาวัจจมัย) จัดเข้าใน *๒. สีลมัย*; ข้อ ๖.-๗. (ปัตติทานมัย, ปัตตานุโมทนามัย) จัดเข้าใน *๑. ทานมัย*; ข้อ ๘.-๙. (ธัมมัสสวนมัย, ธัมมเทสนามัย) จัดเข้าใน *๓. ภาวนามัย*; ข้อ ๑๐. (ทิฏฐุชุกัมม์) เข้าได้ทั้ง *ทาน ศีล* และ *ภาวนา*

บุญเขต เนื้อนาบุญ; ดู *สังฆคุณ*

บุญญาภิสังขาร ดู *ปุญญาภิสังขาร*

บุญนิธิ ขุมทรัพย์คือบุญ

บุญราศี กองบุญ

บุญฤทธิ์ ความสำเร็จด้วยบุญ, อำนาจบุญ

บุณฑริก บัวขาว

บุณมี, บูรณมี ดิถีที่พระจันทร์เต็มดวง, วันเพ็ญ, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ, วันกลางเดือน; ปุณมี หรือ ปูรณมี ก็เขียน (บาลี: ปุณฺณมี; สันสกฤต: ปูรฺณมี)

บุถุชน ดู *ปุถุชน*

บุทคล บุคคล (เขียนอย่างรูปสันสกฤต)

บุปผวิกัติ ดอกไม้ที่ทำให้แปลก, ดอกไม้ที่ทำให้วิจิตร โดยประดิษฐ์เป็นรูปต่างๆ

บุพกรณ์ ธุระอันจะพึงทำในเบื้องต้น, งานที่จะต้องกระทำทีแรก, เรื่องที่ควรตระเตรียมให้เสร็จก่อน เช่น บุพกรณ์ของการทำอุโบสถ ได้แก่ เมื่อถึงวันอุโบสถ พระเถระลงอุโบสถก่อน สั่งภิกษุให้ปัดกวาดโรงอุโบสถ ตามไฟ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ตั้งหรือปูลาดอาสนะไว้; บุพกรณ์แห่งการกรานกฐิน คือ ซักผ้า ๑ กะผ้า ๑ ตัดผ้า ๑ เนาหรือด้นผ้าที่ตัดแล้ว ๑ เย็บเป็นจีวร ๑ ย้อมจีวรที่เย็บแล้ว ๑ ทำกัปปะคือพินทุ ๑ ดังนี้เป็นต้น

บุพการ 1. "อุปการะก่อน", การช่วยเหลือเกื้อกูลที่ริเริ่มทำขึ้นก่อนเอง โดยมิได้คำนึงถึงเหตุเก่าเช่นว่าเขาเคยทำอะไรให้เราไว้ และมิได้หวังข้างหน้าว่าเขาจะให้อะไรตอบแทนเรา (ในคำว่า *บุพการี*) **2.** ความเกื้อหนุนช่วยเหลือโดยถือเป็นสำคัญอันดับแรก, การอุปถัมภ์บำรุงเกื้อกูลนับถือรับใช้ที่ทำโดยตั้งใจให้ความสำคัญนำหน้าหรือก่อนอื่น (เช่นในข้อ ๕ แห่ง *สมบัติของอุบาสก ๕*)

บุพการี บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน คือ ผู้มีพระคุณ ได้แก่ มารดาบิดา ครูอาจารย์ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในบุคคลหาได้ยาก ๒); ดู *บุพการ 1.*

บุพกิจ กิจอันจะพึงทำก่อน, กิจเบื้องต้น เช่น บุพกิจในการทำอุโบสถ ได้แก่ ก่อนสวดปาติโมกข์ต้องนำปาริสุทธิของภิกษุอาพาธมาแจ้งให้สงฆ์ทราบ นำฉันทะของภิกษุอาพาธมา บอกฤดู นับภิกษุ ให้โอวาทนางภิกษุณี; บุพกิจแห่งการอุปสมบท ได้แก่ การให้บรรพชา ขอนิสัย ถืออุปัชฌาย์ จนถึงสมมติภิกษุผู้สอบถามอันตรายิกธรรมกะอุปสัมปทาเปกขะท่ามกลางสงฆ์ ดังนี้เป็นต้น

บุพจริยา ความประพฤติปฏิบัติตนที่สืบมาแต่เดิม, การที่ได้เคยดำเนินชีวิตประพฤติปฏิบัติหรือทำการอย่างนั้นๆ มาในกาลก่อน, บางแห่ง หมายถึงการทรงบำเพ็ญประโยชน์ทำความดีในปางก่อนของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์โดยเฉพาะ

บุพนิมิต เครื่องหมายให้รู้ล่วงหน้า, สิ่งที่ปรากฏให้เห็นก่อนเป็นเครื่องหมายว่าจะมีเรื่องดีหรือร้ายบางอย่างเกิดขึ้น, ลาง; ***บุรพนิมิตต์*** ก็เขียน

บุพนิมิตแห่งมรรค ๗ เครื่องหมายที่บอกล่วงหน้าว่ามรรคจะเกิดขึ้น, ธรรม ๗ ประการ ซึ่งแต่ละอย่างเป็นเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าว่าอริยอัฏฐังคิกมรรคจะเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ดุจแสงอรุณเป็นบุพนิมิตของดวงอาทิตย์ที่จะอุทัย, แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม, รุ่งอรุณของการศึกษา ๗ อย่าง คือ ***๑. กัลยาณมิตตตา*** ความมีกัลยาณมิตร ***๒. สีลสัมปทา*** ความถึงพร้อมด้วยศีล ***๓. ฉันทสัมปทา*** ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ ***๔. อัตตสัมปทา*** ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกไว้ดี ***๕. ทิฏฐิสัมปทา*** ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (มีหลักความคิดความเชื่อที่ถูกต้อง) ***๖. อัปปมาทสัมปทา*** ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ***๗. โยนิโสมนสิการสัมปทา*** ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ

บุพประโยค อาการหรือการทำความพยายามเบื้องต้น, การกระทำทีแรก

บุพเปตพลี การบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติ

ที่ล่วงลับไปก่อน, การทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ตาย; เขียนเต็มเป็น ***บุพพเปตพลี*** หรือ *ปุพพเปตพลี*; ดู *ปุพพเปตพลี*

บุพพสิกขาวัณณนา หนังสืออธิบายพระวินัย พระอมราภิรักขิต (อมร เกิด) วัดบรมนิวาส เป็นผู้แต่ง

บุพพัณณะ ดู *ธัญชาติ*; เทียบ *อปรัณณะ*

บุพพัณหสมัย เวลาเบื้องต้นแห่งวัน, เวลาเช้า

บุพพาจารย์ 1. อาจารย์ก่อนๆ, อาจารย์รุ่นก่อน, อาจารย์ปางก่อน **2.** อาจารย์ต้น, อาจารย์คนแรก คือ มารดาบิดา

บุพพาราม วัดที่นางวิสาขาสร้างถวายพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่กรุงสาวัตถี พระพุทธเจ้าประทับที่วัดนี้ รวมทั้งสิ้น ๖ พรรษา (ในช่วงพรรษาที่ ๒๑–๔๔ ซึ่งประทับสลับไปมาระหว่างวัดพระเชตวันกับวัดบุพพารามนี้); ดู *วิสาขา*

บุพเพนิวาส "ขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน", ภพก่อน, ชาติก่อน, *ปุพเพนิวาส* ก็เขียน; ดู *ปุพเพนิวาสานุสติญาณ*

บุพเพนิวาสานุสติญาณ ดู *ปุพเพนิวาสานุสติญาณ*

บุพเพสันนิวาส การเคยอยู่ร่วมกันในกาลก่อน เช่น เคยเป็นพ่อแม่ลูกพี่น้องเพื่อนผัวเมียกันในภพอดีต (ดู ชาดกที่ ๖๘ และ ๒๓๗ เป็นต้น)

บุพภาค ส่วนเบื้องต้น, ตอนต้น

บุรณะ ดู *บูรณะ*

บุรณมี วันเพ็ญ, วันกลางเดือน, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

บุรพทิศ ทิศตะวันออก

บุรพนิมิตต์ ดู *บุพนิมิต*

บุรพบุรุษ คนก่อนๆ, คนรุ่นก่อน, คนเก่าก่อน, คนผู้เป็นต้นวงศ์ตระกูล, บรรพบุรุษ; คำว่า บุรุษ ในที่นี้ หมายรวมทั้งชายและหญิง

บุรพประโยค ดู *บุพประโยค*

บุรพาจารย์ ดู *บุพพาจารย์*

บุรพาราม ดู *บุพพาราม*

บูชนียสถาน สถานที่ควรบูชา

บูชา นำดอกไม้ ของหอม อาหาร ทรัพย์สินเงินทอง หรือของมีค่า มามอบให้เพื่อแสดงความซาบซึ้งพระคุณ มองเห็นความดีงาม เคารพนับถือ ชื่นชมเชิดชู หรือนำมาประกอบกิริยาอาการในการแสดงความยอมรับนับถือ ตลอดจนจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อแสดงความเคารพนับถือเช่นนั้น, แสดงความเคารพเทิดทูน, เชิดชูคุณความดี, ยกย่องให้ปรากฏความสำคัญ; ***บูชา*** มี ๒ (องฺ.ทุก.๒๐/๔๐๑/๑๑๗) คือ ***อามิสบูชา*** (บูชาด้วยอามิส คือด้วยวัตถุสิ่งของ) และ ***ธรรมบูชา*** (บูชาด้วยธรรม คือด้วยการปฏิบัติให้บรรลุจุดหมายที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไว้), ในอรรถกถาแห่งมงคล-

สูตร (ขุทฺทก.อ.๑๑๓; สุตฺต.อ.๒/๘๓) ท่านกล่าวถึงบูชา ๒ อย่าง เป็น *อามิสบูชา* และ *ปฏิบัติบูชา* (บูชาด้วยการปฏิบัติ คือ บูชาพระพุทธเจ้าด้วยสรณคมน์ การรับสิกขาบทมารักษาเพื่อให้เป็นผู้มีศีล การถืออุโบสถ และคุณความดีต่างๆ ของตนมีปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น ตลอดจนการเคารพดูแลมารดาบิดา และบูชาปูชนีย-บุคคลทั้งหลาย) โดยเฉพาะปฏิบัติบูชานั้น ท่านอ้างพุทธพจน์ในมหา-ปรินิพพานสูตร (ที.ม.๑๐/๑๒๙/๑๖๐) ที่ตรัสว่า "ดูกรอานนท์ ผู้ใดแล จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ก็ตาม เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชาตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง" กล่าวย่อ *ปฏิบัติบูชา* ได้แก่ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

บูชามยบุญราศี กองบุญที่สำเร็จด้วยการบูชา

บูชายัญ พิธีเซ่นสรวงเทพเจ้าของพราหมณ์, การเซ่นสรวงเทพเจ้าด้วยวิธีฆ่าคนหรือสัตว์เป็นเครื่องบูชา; ในภาษาบาลี ไม่ใช้คำว่า "บูชา" กับคำว่า "ยัญ" ที่พูดกันว่า "บูชายัญ" นั้น แปลจากคำบาลีว่า "*ยัญญยชนะ*"

บูร ทิศตะวันออก

บูรณะ, บุรณะ ทำให้เต็ม, ซ่อมแซม

บูรณมี ดู *บุณมี*

บูรพาจารย์ ดู *บุพพาจารย์*

เบญจกัลยาณี หญิงมีลักษณะงาม ๕ อย่าง คือ ผมงาม เนื้องาม (คือเหงือกและริมฝีปากแดงงาม) ฟันงาม ผิวงาม วัยงาม (คือดูงามตลอดทุกวัย)

เบญจกามคุณ สิ่งที่น่าปรารถนาน่าใคร่ ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย)

เบญจขันธ์ ขันธ์ ๕, กองหรือหมวดทั้ง ๕ แห่งรูปธรรมและนามธรรมที่ประกอบเข้าเป็นชีวิต ได้แก่ ๑. *รูปขันธ์* กองรูป ๒. *เวทนาขันธ์* กองเวทนา ๓. *สัญญา-ขันธ์* กองสัญญา ๔. *สังขารขันธ์* กองสังขาร ๕. *วิญญาณขันธ์* กองวิญญาณ

เบญจโครส โครส คือ ผลผลิตจากนมโค ๕ อย่าง ได้แก่ *ขีระ* (นมสด) *ทธิ* (นมส้ม) *ตักกะ* (เปรียง) *สัปปิ* (เนยใส) *นวนีตะ* (เนยข้น), พึงทราบว่า เนยข้นนั้น มีลักษณะเป็นก้อน ท่านจึงเติมคำว่า "ปิณฑะ" เข้าไป เป็น นวนีตปิณฑะ หรือโนนีตปิณฑะ (เช่น ขุ.เถร.๒๖/๑๑๕/๒๑๔); ดู *โครส*

เบญจธรรม ธรรม ๕ ประการ, ความดี ๕ อย่างที่ควรประพฤติคู่กันไปกับการรักษาเบญจศีลตามลำดับข้อดังนี้ ๑. *เมตตากรุณา* ๒. *สัมมาอาชีวะ* ๓. *กาม-สังวร* (สำรวมในกาม) ๔. *สัจจะ* ๕. *สติ-*

สัมปชัญญะ; บางตำราว่าแปลกไปบางข้อ คือ ๒. *ทาน* ๓. *สทารสันโดษ* = พอใจเฉพาะภรรยาของตน ๕. *อัปปมาทะ* = ไม่ประมาท; *เบญจกัลยาณธรรม* ก็เรียก

เบญจมหานที ดู *มหานที ๕*

เบญจวัคคีย์ ดู *ปัญจวัคคีย์*

เบญจศีล ดู *ศีล ๕*

เบญจางค์ อวัยวะทั้ง ๕ คือ ศีรษะ ๑ มือทั้ง ๒ เท้าทั้ง ๒

เบญจางคประดิษฐ์ การกราบด้วยตั้งอวัยวะทั้ง ๕ อย่างลงกับพื้น คือกราบเอาเข่าทั้งสอง มือทั้งสอง และศีรษะ (หน้าผาก) จดลงกับพื้น

เบียดบัง การถือเอาเศษ เช่นท่านให้เก็บเงินค่าเช่าต่างๆ เก็บได้มากแต่ให้ท่านแต่น้อย ให้ไม่ครบจำนวนที่เก็บได้

โบกขรณี สระโบกขรณี, สระบัว; มาจากคำบาลีว่า "**โปกฺขรณี**" คือ ชลาศัย (แหล่งน้ำ) ที่มีโปกขระคือใบบัวปกคลุม ("**โปกฺขร**" แปลว่า **ปทุมปตฺต** คือใบบัว, *ขุ.ม.๒๙/๒๑๖/๑๖๓*; แต่อรรถกถาบางที่แปลว่าดอกบัว บางคัมภีร์ว่าดอกบัวและน้ำ); สระโบกขรณีมีทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติ เช่น สระโบกขรณีชื่อว่า ติยัคคฬา กว้างใหญ่ประมาณ ๕๐ โยชน์ ในแดนหิมพานต์ *(เช่น ม.อ.๓/๒๗)* แต่ที่กล่าวถึงโดยมากเป็นสระที่มนุษย์ขุดแต่ง เช่นเป็นที่เล่นสนุก (กีฬา), มีพุทธานุญาตให้สร้างสระโบกขรณีในวัด ตามเรื่องว่าอุบาสกผู้หนึ่งปรารถนาจะสร้างสระโบกขรณีถวายเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสระโบกขรณี" *(วินย.๗/๑๐๑/๓๗)*

โบกขรพรรษ "ฝนดุจตกลงบนใบบัวหรือในกอบัว", ฝนที่ตกลงมาในกาละพิเศษ มีสีแดง ผู้ใดต้องการให้เปียก ก็เปียก ผู้ใดไม่ต้องการให้เปียก ก็ไม่เปียก แต่เม็ดฝนจะกลิ้งหล่นจากกาย ดุจหยาดน้ำหล่นจากใบบัว เช่น ฝนที่ตกในพระญาติสมาคมคราวเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก อันเหมือนกับที่ตกในพระญาติสมาคมของพระเวสสันดร

โบราณ มีในกาลก่อน, เป็นของเก่าแก่

โบราณัฏฐกถา ดู *โปราณัฏฐกถา*

ใบฎีกา 1. หนังสือนิมนต์พระ ตัวอย่าง "ขออาราธนาพระคุณเจ้า (พร้อมด้วยพระสงฆ์ในวัดนี้อีก ... รูป) เจริญพระพุทธมนต์ (หรือสวดมนต์ หรือแสดงพระธรรมเทศนา) ในงาน ... ที่บ้าน เลขที่ ... ตำบล ... อำเภอ ... ในวันที่ ... เดือน ... พ.ศ. ... เวลา ... น." (หากจะอาราธนาให้รับอาหารบิณฑบาตเช้าหรือเพลหรือมีการตักบาตรใช้ปิ่นโต ก็ให้ระบุไว้ด้วย) **2.** ตำแหน่งพระฐานานุกรมรองจากสมุห์ลงมา

ใบปวารณา ใบแจ้งแก่พระว่าให้ขอได้ ตัวอย่าง "ข้าพเจ้าขอถวายจตุปัจจัยอันควรแก่สมณบริโภค แด่พระคุณเจ้า เป็นมูลค่า ... บาท ... สต. หากพระคุณเจ้าต้องประสงค์สิ่งใดอันควรแก่สมณบริโภค ขอได้โปรดเรียกร้องจากกัปปิยการก ผู้ปฏิบัติของพระคุณเจ้า เทอญ"

ป

ปกครอง คุ้มครอง, ดูแล, รักษา, ควบคุม

ปกตัตตะ, ปกตัตต์ "ผู้มีตนเป็นปกติ", ภิกษุผู้มีภาวะของตนกล่าวคือศีลเป็นปกติ คือ ไม่ต้องอาบัติปาราชิก หรือถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม รวมทั้งมิใช่ภิกษุผู้กำลังประพฤติวุฏฐานวิธีเพื่อออกจากอาบัติสังฆาทิเสส และภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงนิคหกรรมอื่นๆ; ดู *กัมมปัตตะ, กัมมารหะ, ฉันทารหะ*

ปกติอุโบสถ ดู *อุโบสถ 2.๑.*

ปกรณ์ คัมภีร์, ตำรา, หนังสือ

ปกาสนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุผู้ที่พึงถูกประกาศ (แปลว่า กรรมอันเป็นเครื่องประกาศ ก็ได้) หมายถึงการที่สงฆ์มีมติและทำการประกาศให้เป็นที่รู้กันทั่วไป ถึงสถานภาพในเวลานั้นของภิกษุรูปนั้นในสงฆ์ เช่น ความไม่เป็นที่ยอมรับ หรือการที่สงฆ์ไม่ยอมรับและไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของภิกษุรูปนั้น, เป็นกรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสบอกให้เป็นวิธีปฏิบัติต่อพระเทวทัต และสงฆ์ก็ได้กระทำต่อพระเทวทัตในเมืองราชคฤห์ ตามเรื่องว่า เมื่อพระเทวทัตแสดงฤทธิ์แก่เจ้าชายอชาตศัตรู ทำให้ราชกุมารนั้นเลื่อมใสแล้ว ก็ได้ชื่อเสียง มีลาภสักการะเป็นอันมาก ต่อมาวันหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งทรงแสดงธรรมอยู่ ในที่ประชุมใหญ่ซึ่งมีพระราชาประทับอยู่ด้วย พระเทวทัตได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าทรงพระชราเป็นผู้เฒ่า แก่หง่อมแล้ว ขอให้ทรงพักผ่อน โดยมอบภิกษุสงฆ์ให้พระเทวทัตบริหารต่อไป แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามว่า "อย่าเลย เทวทัต เธออย่าพอใจที่จะบริหารภิกษุสงฆ์เลย" แม้กระนั้น พระเทวทัตก็ยังกราบทูลอย่างเดิมอีกจนถึงครั้งที่ ๓ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า แม้แต่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระองค์ก็ยังไม่ทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์ให้ แล้วจะทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์นั้นให้แก่พระเทวทัต ผู้กินเขฬะ (คือบริโภคปัจจัยซึ่งเกิดจากอาชีวะที่ไม่บริสุทธิ์ อันอริยชนจะพึงคายทิ้ง) ได้อย่างไร พระเทวทัตโกรธว่าพระพุทธเจ้าตรัสให้ตนเสียหน้าในที่ประชุม แล้วยังยกย่องพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเสียอีกด้วย ก็ผูกอาฆาต และทูลลาไป ถึงตอนนี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสบอกวิธีที่สงฆ์จะปฏิบัติต่อพระเทวทัตด้วยการทำปกาสนียกรรม และให้สงฆ์สมมติ คือตั้งให้พระสารีบุตรเป็นผู้ไปกล่าวประกาศ (พระสารีบุตรเป็นผู้ที่ได้ยก

ย่องสรรเสริญพระเทวทัตไว้ในเมืองราชคฤห์นั้น) คำประกาศมีว่าดังนี้ (วินย.๗/๓๖๒/๑๗๓) "ปกติของพระเทวทัตแต่ก่อนเป็นอย่างหนึ่ง เดี๋ยวนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง พระเทวทัตทำการใด ด้วยกาย วาจา ไม่พึงมองเห็นพระพุทธ พระธรรม หรือพระสงฆ์ ด้วยการนั้น พึงเห็นเป็นการเฉพาะตัวพระเทวทัตเอง"

ทางด้านพระเทวทัต ต่อมา ก็ได้ไปแนะนำเจ้าชายอชาตศัตรูให้ปลงพระชนม์พระราชบิดาแล้วขึ้นครองราชย์ โดยตนเองก็จะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าแล้วเป็นพระพุทธเจ้าเสียเอง มาประสานบรรจบกัน เจ้าชายอชาตศัตรูได้เหน็บกริชแนบพระเพลาเข้าไปเพื่อทำการตามแผน แต่มีพิรุธ ถูกจับได้ เมื่อถูกสอบสวนและสารภาพว่าทรงทำตามคำยุยงของพระเทวทัต มหาอำมาตย์พวกหนึ่งมีมติว่า ควรประหารชีวิตราชกุมาร และฆ่าพระเทวทัตกับทั้งประดาพระภิกษุเสียให้หมดสิ้น มหาอำมาตย์พวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรฆ่าภิกษุทั้งหลาย เพราะพวกภิกษุไม่ได้ทำความผิดอะไร แต่ควรประหารชีวิตราชกุมารและฆ่าพระเทวทัตเสีย ส่วนมหาอำมาตย์อีกพวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรประหารราชกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัต และไม่ควรสังหารภิกษุทั้งหลาย แต่ควรกราบทูลพระราชา แล้วพระองค์รับสั่งอย่างใด ก็ทำอย่างนั้น จากนั้น พวกมหาอำมาตย์ก็คุมตัวอชาตศัตรูกุมารเข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ พระราชาทรงถามมติของพวกมหาอำมาตย์ ทรงตำหนิพวกที่ให้ฆ่าภิกษุทั้งปวงเสียให้หมด โดยทรงท้วงว่าพระพุทธเจ้าได้ให้ประกาศไปแล้วมิใช่หรือว่าสงฆ์มิได้ยอมรับการกระทำของพระเทวทัต การกระทำนั้นเป็นเรื่องเฉพาะตัวของพระเทวทัตเอง จากนั้นเมื่อทรงซักถามราชกุมาร ได้ความว่าจะปลงพระชนม์พระองค์เพราะต้องการราชสมบัติ ก็ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้าชายอชาตศัตรู เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูครองราชย์แล้ว พระเทวทัตก็ได้กำลังจากฝ่ายบ้านเมืองมาดำเนินการพยายามปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า ทั้งจัดพรานธนูไปดักสังหาร ทั้งกลิ้งก้อนศิลาลงมาจากเขาคิชฌกูฏจะให้ทับ และปล่อยช้างดุนาฬาคีรีให้เข้ามาทำร้ายบนทางเสด็จ แต่ไม่สำเร็จ จนในครั้งสุดท้าย มหาชนรู้เรื่องกันมากขึ้น ก็ออกมาแสดงความไม่พอใจต่อพระราชาว่าเป็นผู้ส่งเสริม เป็นเหตุให้พระเจ้าอชาตศัตรูต้องทรงถอนพระองค์จากพระเทวทัต ทำให้พระเทวทัตเสื่อมจากลาภสักการะ ก่อนถึงกาลจบสิ้นในที่สุด

ปกาสนียกรรมนี้ เป็นสังฆกรรมหนึ่งใน ๘ อย่าง ที่เป็น **อสัมมุขากรณีย์** คือกรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า หรือพร้อมหน้าบุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม ได้แก่ **๑.ทูเตนุปสัมปทา** (การอุปสมบทโดยใช้ทูต คือ ภิกษุณีใหม่ที่อุปสมบทในภิกษุณีสงฆ์เสร็จแล้ว จะไปรับการอุปสมบทจากภิกษุสงฆ์เพื่อให้ครบการอุปสมบทจากสงฆ์สองฝ่าย แต่ถ้ามีข้อติดขัดเกรงว่าการเดินทางจะไม่ปลอดภัย ก็ให้ภิกษุณีอื่นเป็นทูต คือเป็นตัวแทนแจ้งการขอรับอุปสมบทของตนต่อที่ประชุมภิกษุสงฆ์ โดยตนเองไม่ต้องไปก็ได้) **๒.ปัตตนิกกุชชนา** (การคว่ำบาตรอุบาสกผู้ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย) **๓.ปัตตุกกุชชนา** (การหงายบาตร คือประกาศระงับโทษอุบาสกผู้เคยมุ่งร้ายต่อพระรัตนตรัย ซึ่งได้กลับตัวแล้ว) **๔.อุมมัตตกสมมติ** (การสวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุผู้วิกลจริตในระดับที่จำอะไรได้บ้างไม่ได้บ้าง ว่าเป็นผู้วิกลจริต เพื่อว่าเมื่อภิกษุนั้นระลึกอุโบสถหรือสังฆกรรมได้ก็ตาม ระลึกไม่ได้ก็ตาม มาร่วมก็ตาม ไม่มาก็ตาม สงฆ์จะพร้อมด้วยเธอ หรือปราศจากเธอก็ตาม ก็จะทำอุโบสถได้ ทำสังฆกรรมได้) **๕.เสกขสมมติ** (การสวดประกาศความตกลงตั้งสกุลคือครอบครัวที่ยิ่งด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโภคะ ให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอกจากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ) **๖.พรหมทัณฑ์** (“การลงโทษอย่างสูงส่ง” คือการที่สงฆ์มีมติลงโทษภิกษุหัวดื้อว่ายาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าวสั่งสอนตักเตือนใดๆ ดังที่ทำแก่พระฉันนะเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว) **๗.ปกาสนียกรรม** (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุรูปนั้นซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ อันพึงถือว่าการใดที่เธอทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันกับสงฆ์หรือต่อพระศาสนา ดังที่ทำแก่พระเทวทัต) **๘.อวันทนียกรรม** (การที่ภิกษุณีสงฆ์มีมติประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกันถึงภิกษุผู้มีพฤติกรรมหรือแสดงอาการอันไม่เป็นที่น่าเลื่อมใส และให้ถือว่าภิกษุนั้นเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); ดู *เทวทัต, นิคหกรรม*

ปกิณณกทุกข์ ทุกข์เบ็ดเตล็ด, ทุกข์เรี่ยราย, ทุกข์จร ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ปกิรณกะ ข้อเบ็ดเตล็ด, ข้อเล็กๆ น้อยๆ, ข้อปลีกย่อย

ปชาบดี 1. ภรรยา, เมีย **2.** ดู *มหาปชาบดีโคตมี*

ปฏลิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มี

สัณฐานเป็นพวงดอกไม้

ปฏาจารา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถีได้รับวิปโยคทุกข์อย่างหนักเพราะสามีตาย ลูกตาย พ่อแม่พี่น้องตายหมด ในเหตุการณ์ร้ายที่เกิดขึ้นฉับพลันทันทีและติดต่อกัน ถึงกับเสียสติปล่อยผ้านุ่งผ้าห่มหลุดลุ่ย เดินบ่นเพ้อไปในที่ต่างๆ จนถึงพระเชตวัน พระศาสดาทรงแผ่พระเมตตา เปล่งพระวาจาให้นางกลับได้สติ แล้วแสดงพระธรรมเทศนา นางได้ฟังแล้วบรรลุโสดาปัตติผล บวชเป็นพระภิกษุณี ไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทรงพระวินัย

ปฏิกโกสนา การกล่าวคัดค้านจังๆ (ต่างจาก*ทิฏฐาวิกัมม์* ซึ่งเป็นการแสดงความเห็นแย้ง ชี้แจงความเห็นที่ไม่ร่วมด้วยเป็นส่วนตัว แต่ไม่ได้คัดค้าน)

ปฏิกรรม "การทำคืน", "การแก้กรรม", การแก้ไข, การกลับทำใหม่ให้เป็นดี, เป็นคำสอนสำคัญส่วนหนึ่งในการทำกรรม มีสาระสำคัญ คือ ยอมรับความผิดพลาดที่ได้ทำไปแล้ว ละเลิกบาปอกุศลหรือการกระทำผิดพลาดเสียหายที่เคยทำนั้น และหันมาทำความดีงามถูกต้องหรือบุญกุศล แก้ไขปรับปรุงตนเปลี่ยนแปรกรรมให้ดี, ในทางปฏิบัติพระพุทธเจ้าได้ทรงนำหลักปฏิกรรมมาวางเป็นระบบวิธีปฏิบัติทางสังคม คือในด้านวินัย ขั้นพื้นฐาน ๓ ประการ ได้แก่ **๑.** วินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง ***อาปัตติปฏิกรรม*** ซึ่งแปลกันว่าการทำคืนอาบัติ คือการที่ภิกษุหรือภิกษุณีบอกแจ้งความผิดของตน เพื่อจะสังวรต่อไป แม้แต่แค่สงสัย ดังเช่น เมื่อถึงวันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยว่าตนอาจจะได้ต้องอาบัติ ก็บอกแจ้งแก่ภิกษุอื่นรูปหนึ่งว่า (เช่น วินย.๔/๑๘๖/๒๔๖) "**อหํ อาวุโส อิตฺถนฺนามาย อาปตฺติยา เวมติโก, ยทา นิพฺเพมติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามิ**" (ท่านครับ ผมมีความสงสัยในอาบัติชื่อนี้ หายสงสัยเมื่อใด จักทำคืนอาบัตินั้นเมื่อนั้น, "ปฏิกริสฺสามิ" เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม) **๒.** วินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง ***ปวารณากรรม*** คือหลังจากอยู่ร่วมกันมาตลอดพรรษา ภิกษุหรือภิกษุณีทั้งหลายประชุมกัน และแต่ละรูปกล่าวคำเปิดโอกาสหรือเชิญชวนแก่ที่ประชุม เริ่มด้วยรูปที่เป็นผู้ใหญ่ที่สุดว่า (วินย.๔/๒๒๖/๓๑๔) "**สงฺฆํ อาวุโส ปวาเรมิ ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงฺกาย วา, วทนฺตุ มํ อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อุปาทาย, ปสฺสนฺโต ปฏิกริสฺสามิ**" (เธอทั้งหลาย ฉันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัย

ความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่ จักทำคืน, “ปฏิกริสฺสามิ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม) **๓.** อริยวินัย (สำหรับทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์) เรื่อง***อัจจยเทศนา*** คือการแสดงความยอมรับหรือสำนึกผิดในการที่ตนได้ทำความผิดละเมิดหรือล่วงเกินผู้อื่น และมาบอกขอให้ผู้อื่นนั้นยอมรับความสำนึกของตน เพื่อที่ตนจะได้สำรวมระวังต่อไป ดังเช่นในกรณีนายขมังธนูที่รับจ้างมาเพื่อสังหารพระพุทธเจ้า แล้วสำนึกผิด และเข้ามากราบทูลความสำนึกผิดของตน พระพุทธเจ้าได้ตรัสข้อความที่เป็นหลักในเรื่องนี้ว่า (วินย.๗/๓๖๙/๑๘๐) “ยโต จ โข ตฺวํ อาวุโส อจฺจยํ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกโรสิ, ตนฺเต มยํ ปฏิคฺคณฺหาม, วุฑฺฒิ เหสา อาวุโส อริยสฺส วินเย, โย อจฺจยํ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกโรติ, อายตึ สํวรํ อาปชฺชติ” (เพราะการที่เธอมองเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม เราจึงยอมรับโทษนั้นของเธอ การที่ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม ถึงความสังวรต่อไป ข้อนั้นเป็นความเจริญในอริยวินัย, “ปฏิกโรสิ” และ “ปฏิกโรติ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม)

ปฏิกัสสนา กิริยาชักเข้าหาอาบัติเดิม, เป็นชื่อวุฏฐานวิธีสำหรับอันตราบัติคือระเบียบปฏิบัติในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสสสำหรับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสขึ้นใหม่อีก ในเวลาใดเวลาหนึ่งตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพภาน ทำให้เธอต้องกลับอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตตั้งแต่เริ่มต้นไปใหม่; สงฆ์จตุรวรรคให้ปฏิกัสสนาได้; ดู *อันตราบัติ*

ปฏิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มีสีขาวล้วน

ปฏิการ การตอบแทน, การสนองคุณผู้อื่น

ปฏิกูล น่าเกลียด, น่ารังเกียจ

ปฏิกูลมนสิการ การพิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลาย มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้, เป็นบรรพที่ ๔ (ปฏิกูลมนสิการบรรพ) ของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน; ดู *กายานุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

ปฏิคม ผู้ต้อนรับ, ผู้รับแขก, ผู้ดูแลต้อนรับ

ปฏิคาหก ผู้รับทาน, ผู้รับของถวาย

ปฏิฆะ ความขัดใจ, แค้นเคือง, ความขึ้งเคียด, ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ความที่จิตหงุดหงิดด้วยอำนาจโทสะ (ข้อ ๕ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๒ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๒ ในอนุสัย ๗)

ปฏิจจสมุปบาท [ปะ-ติด-จะ-สะ-หมุบ-บาด] “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม”, สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น,

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์คือหัวข้อ ๑๒ ดังนี้

๑. *อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา*
เพราะ**อวิชชา** เป็นปัจจัย สังขารจึงมี

๒. *สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ*
เพราะ**สังขาร** เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

๓. *วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ*
เพราะ**วิญญาณ** เป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

๔. *นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ*
เพราะ**นามรูป** เป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

๕. *สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส*
เพราะ**สฬายตนะ** เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

๖. *ผสฺสปจฺจยา เวทนา*
เพราะ**ผัสสะ** เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

๗. *เวทนาปจฺจยา ตณฺหา*
เพราะ**เวทนา** เป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

๘. *ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ*
เพราะ**ตัณหา** เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

๙. *อุปาทานปจฺจยา ภโว*
เพราะ**อุปาทาน** เป็นปัจจัย ภพจึงมี

๑๐. *ภวปจฺจยา ชาติ*
เพราะ**ภพ** เป็นปัจจัย ชาติจึงมี

๑๑. *ชาติปจฺจยา ชรามรณํ*
เพราะ**ชาติ** เป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ
โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีพร้อม

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึงมีด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจสมุปบาทที่ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันไปตามลำดับอย่างนี้ แสดงทุกขสมุทัยคือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า **สมุทัยวาร** (พึงสังเกตว่า คำว่า สมุปบาท กับสมุทัย มีความหมายเหมือนกันว่า ความเกิดขึ้นพร้อม), เมื่อทุกข์เกิดขึ้นอย่างนี้ การที่จะดับทุกข์ ก็คือดับธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ ดังนั้น ท่านจึงแสดงกระบวนธรรมแบบที่ตรงข้ามไว้ด้วย คือ ปฏิจจสมุปบาทที่ธรรมอันเป็นปัจจัยดับต่อๆ กันไป (เริ่มตั้งแต่ว่า “เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”) เป็นการแสดงทุกขนิโรธ คือความดับไปแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทแบบ **นิโรธวาร**

ปฏิจจสมุปบาทนี้ บางทีเรียกชื่อเต็มเป็นคำซ้อนว่า ***อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท*** (ภาวะที่อันนี้ๆ มี เพราะอันนี้ๆ เป็นปัจจัย [หรือประชุมแห่งปัจจัยเหล่านี้ๆ] กล่าวคือการที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม), ในคัมภีร์ท้ายๆ ของพระสุตตันตปิฎก และใน

พระอภิธรรมปิฎก มีคำเรียกปฏิจจสมุปบาทเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า ***ปัจจยาการ*** (อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน), เนื่องจากปฏิจจสมุปบาทแสดงอาการที่ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันต่อเนื่องไปเป็นวงจรหรือหมุนเป็นวงวน และเมื่อมองต่อขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง ก็เห็นสภาพชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่เร่ร่อนว่ายวนเวียนไปในภพภูมิต่างๆ ด้วยเหตุนี้ ก็ได้เกิดมีคำเรียกความเป็นไปตามปฏิจจสมุปบาทนั้นว่า "วัฏฏะ" (สภาพหมุนวน) บ้าง "สังสาระ" (การเที่ยวเร่ร่อนไป) บ้าง "สังสารวัฏฏ์" (วงวนแห่งการเที่ยวเร่ร่อนไป) บ้าง ตลอดจนคำในชั้นอรรถกถา ซึ่งบางทีเรียกปฏิจจสมุปบาทว่า "ภวจักร" และ "สังสารจักร"

ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสไว้ว่าเป็นธรรมลึกซึ้งนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้พยายามชี้แจงโดยจัดองค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นกลุ่มเป็นประเภทและเป็นช่วงๆ คือ องค์ที่ ๑ อวิชชา องค์ที่ ๘ ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน **สาม**อย่างนี้เป็น *กิเลส*, องค์ที่ ๒ สังขาร และองค์ที่ ๑๐ ภพ **สอง**อย่างนี้เป็น *กรรม*, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และองค์ที่ ๑๑–๑๒ ชาติ ชรามรณะ **เจ็ด**องค์นี้เป็น *วิบาก*, เมื่อมองตามกลุ่มหรือตามประเภทอย่างนี้ จะเห็นได้ง่ายว่า กิเลสเป็นเหตุให้ก่อกรรม แล้วกรรมก็ทำให้เกิดผลที่เรียกว่าวิบาก (แล้ววิบากก็เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส), เมื่อมองความเป็นไปตลอดปฏิจจสมุปบาทครบทั้ง ๑๒ องค์ เป็นการหมุนวนหนึ่งรอบ ก็คือครบ ๑๒ องค์นั้น เป็น*วัฏฏะ* ก็จะเห็นว่าวัฏฏะนั้นแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือช่วงกิเลส ช่วงกรรม และช่วงวิบาก เมื่อวัฏฏะมีสามช่วงอย่างนี้ ก็จึงเรียกปฏิจจสมุปบาทว่าเป็น *ไตรวัฏฏ์* (วงวนสามส่วน หรือวงวนสามซ้อน) ประกอบด้วย กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์, การอธิบายแบบไตรวัฏฏ์นี้ เป็นวิธีที่ช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้นอย่างน้อยในขั้นเบื้องต้น ต่อจากนั้น อธิบายให้ลึกลงไปโดยแยกแยะอีกชั้นหนึ่งว่า ในรอบใหญ่ที่ครบ ๑๒ องค์นั้น มองให้ชัดจะเห็นว่ามีไตรวัฏฏ์ต่อกัน ๒ รอบ คือ **รอบที่ ๑** องค์ที่ ๑ อวิชชา เป็น*กิเลส*, องค์ที่ ๒ สังขาร เป็น*กรรม*, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น*วิบาก*, **รอบที่ ๒** องค์ที่ ๘ ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน เป็น*กิเลส*, องค์ที่ ๑๐ ภพ เป็น*กรรม*, องค์ที่ ๑๑–๑๒ ชาติ ชรามรณะ เป็น*วิบาก*, จากนั้นอธิบายต่อไปว่า องค์ที่เป็นกิเลส เป็น

กรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๑ มองดูแตกต่างกับองค์ที่เป็นกิเลส เป็นกรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๒ แต่ที่จริง โดยสาระไม่ต่างกัน ความแตกต่างที่ปรากฏนั้น คือการพูดถึงสภาวะอย่างเดียวกัน แต่ใช้ถ้อยคำต่างกัน เพื่อระบุชื่อองค์ธรรมที่ออกหน้ามีบทบาทเด่นเป็นตัวแสดงในวาระนั้น ส่วนองค์ธรรมที่ไม่ระบุ ก็มีอยู่ด้วยโดยแฝงประกบอยู่ หรือถูกรวมเข้าไว้ด้วยคำสรุปหรือคำที่ใช้แทนกันได้ เช่น ในรอบ ๑ ที่ระบุเฉพาะอวิชชาเป็นกิเลสนั้น ที่แท้ตัณหาอุปาทานก็พ่วงพลอยอยู่ด้วย ส่วนในรอบ ๒ ที่ว่าตัณหาอุปาทานเป็นกิเลสนั้น ในขณะที่ตัณหาอุปาทานเป็นเจ้าบทบาทออกโรงอยู่ ก็มีอวิชชาอยู่เบื้องหลังตลอดเวลา, ในรอบ ๑ ที่ยกสังขารขึ้นมาระบุว่าเป็นกรรม ก็เพราะเน้นที่การทำงาน ส่วนในรอบ ๒ ที่ระบุว่าภพเป็นกรรม ก็เพราะจะให้มองที่ผลรวมของงานที่ทำคือกรรมภพ, และ ชาติ ชรามรณะ ที่ว่าเป็นวิบากในรอบ ๒ นั้น ก็หมายถึงการเกิดเป็นต้น ของวิญญาณ นามรูป ฯลฯ ที่ระบุว่าเป็นวิบากในรอบ ๑ นั่นเอง ดังนี้เป็นต้น; ดู *ไตรวัฏฏ์*

ปฏิจฉันนปริวาส ปริวาสเพื่อครุกาบัติที่ปิดไว้, ปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ใช้เพื่ออาบัติที่ปิดไว้ ซึ่งนับวันได้เป็นจำนวนเดียว

ปฏิจฉันนาบัติ อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่ภิกษุต้องแล้วปิดไว้

ปฏิชาครอุโบสถ ดู *อุโบสถ 2.๒.*

ปฏิญญา ให้คำมั่น, แสดงความยืนยัน, ให้การยอมรับ

ปฏิญญาตกรณะ "ทำตามรับ" ได้แก่ ปรับอาบัติตามปฏิญญาของจำเลยผู้รับเป็นสัตย์ การแสดงอาบัติก็จัดเข้าในข้อนี้

ปฏิญาณ การให้คำมั่นโดยสุจริตใจ, การยืนยัน

ปฏิบัติ ประพฤติ, กระทำ, ดำเนิน; บำรุง, เลี้ยงดู

ปฏิบัติธรรม[๑] (ปะ-ติ-บัด-ติ-ทัม) ธรรมคือปฏิปทาอันจะต้องปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา (มาจากคำบาลีว่า "ปฏิปตฺติธมฺม"), มาในชุดธรรม ๓ คือ ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรม, บางทีเรียกว่า *ปฏิบัติสัทธรรม*; ดู *สัทธรรม ๓*

ปฏิบัติธรรม[๒] (ปะ-ติ-บัด-ทัม) ดำเนินตามธรรม, ประพฤติธรรม, บำเพ็ญธรรม, นำธรรมมาใช้มาปฏิบัติมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตทำกิจทำการ (เป็นการนำคำไทยที่มาจากบาลี ๒ คำ คือ คำว่า "ปฏิบัติ" กับ คำว่า "ธรรม" มาใช้ในข้อความภาษาไทยหรือรูปประโยคภาษาไทย ถือได้ว่าเป็นคำแปลของคำบาลีว่า

"ธมฺมปฏิปตฺติ" ซึ่งแปลเป็นไทยว่า การปฏิบัติธรรม) การนำธรรมมาใช้มาปฏิบัติมาบำเพ็ญนี้ พึงให้เป็นไปตามหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติ (ธมฺมานุธมฺม-ปฏิปตฺติ); ดู *ธรรมานุธรรมปฏิบัติ*

ปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติ คือประพฤติตามธรรมคำสั่งสอนของพระท่าน, บูชาด้วยการประพฤติปฏิบัติกระทำสิ่งที่ดีงาม (ข้อ ๒ ในบูชา ๒)

ปฏิบัติสัทธรรม ดู *สัทธรรม*

ปฏิปทา ทางดำเนิน, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติ

ปฏิปทา ๔ การปฏิบัติของท่านผู้ได้บรรลุธรรมพิเศษ มี ๔ ประเภท คือ **๑.** *ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา* ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า **๒.** *ทุกฺขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา* ปฏิบัติยาก แต่รู้ได้เร็ว **๓.** *สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา* ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า *๔. สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา* ปฏิบัติสะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ ได้แก่วิปัสสนาญาณ ๙ (ข้อ ๖ ใน *วิสุทธิ ๗*)

ปฏิปทานุตตริยะ การปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ได้แก่การปฏิบัติธรรมที่ได้เห็นแล้วในข้อทัสสนานุตตริยะ ทั้งส่วนที่จะพึงละและพึงบำเพ็ญ; ดู *อนุตตริยะ*

ปฏิปักข์, ปฏิปักษ์ ฝ่ายตรงกันข้าม, คู่ปรับ, ข้าศึก, ศัตรู

ปฏิปักขนัย นัยตรงกันข้าม

ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับ ได้แก่ การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยผล เป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืนไม่ต้องขวนขวายเพื่อละอีก เพราะกิเลสนั้นสงบไปแล้ว เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๔ ในวิมุตติ ๕)

ปฏิพัทธ์ เนื่องกัน, ผูกพัน, รักใคร่

ปฏิภาค ส่วนเปรียบ, เทียบเคียง, เหมือน

ปฏิภาคนิมิต นิมิตเสมือน, นิมิตเทียบเคียง เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิตเกิดจากสัญญา สามารถนึกขยายหรือย่อส่วน ให้ใหญ่หรือเล็กได้ตามความปรารถนา

ปฏิภาณ "ปัญญาสว่างต่อหน้า", "ความรู้ความคิดที่ปรากฏฉับพลัน", ปัญญาไวอันให้พูดจาโต้ตอบชี้แจงได้ทันทีทันควัน, ปัญญาแก้การณ์เฉพาะหน้า, ความคิดทันการ

ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ, ปรีชาสว่างแจ้งในความคิดทันการ, ความมีไหวพริบในการพูดจาตอบโต้หรือแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันท่วงที, ปัญญาแจ้งในความรู้ที่มีอยู่ จับมาเชื่อมโยงสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้

ประโยชน์ได้สบเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์ หรือแก้ไขปัญหาได้ฉับพลันทันการ (ข้อ ๔ ใน *ปฏิสัมภิทา ๔*)

ปฏิมา รูปเปรียบ, รูปแทน, รูปเหมือน

ปฏิรูป สมควร, เหมาะสม, ปรับปรุงให้สมควร; ถ้าอยู่ท้ายในคำสมาสแปลว่า "เทียม" "ปลอม" "ไม่แท้" เช่น *สัทธรรม-ปฏิรูป* แปลว่า "สัทธรรมเทียม" หรือ "ธรรมปลอม"

ปฏิรูปเทสวาสะ อยู่ในประเทศอันสมควร, อยู่ในถิ่นที่เหมาะ หมายถึงอยู่ในถิ่นเจริญ มีสิ่งแวดล้อมที่เกื้อกูล ปลอดภัย พร้อมด้วยประดาสัปปายะ มีคนดี มีนักปราชญ์ (ข้อ ๑ ในจักร ๔; ข้อ ๖ ในมงคล ๓๘)

ปฏิโลม 1. ทวนลำดับ, ย้อนจากปลายมาหาต้น เช่นว่า ตจปัญจกกัมมัฏฐาน จากคำท้ายมาหาคำต้นว่า "*ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา*"; ตรงข้ามกับ *อนุโลม 1.* **2.** สาวเรื่องทวนจากผลเข้าไปหาเหตุเช่น วิญญาณมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย, สังขารมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น; ตรงข้ามกับ *อนุโลม 2.*

ปฏิวัติ การเปลี่ยนแปลงอย่างพลิกกลับ, การหมุนกลับ, การเปลี่ยนพลิกหลักการ

ปฏิเวธ แทงตลอด, รู้ทะลุปรุโปร่ง, ตรัสรู้, ลุผลแห่งการปฏิบัติ

ปฏิเวธสัทธรรม ดู *สัทธรรม*

ปฏิสนธิ เกิด, เกิดใหม่, แรกเกิดขึ้นในครรภ์

ปฏิสนธิจิต, ปฏิสนธิจิตต์ จิตที่สืบต่อภพใหม่, จิตที่เกิดทีแรกในภพใหม่

ปฏิสสวะ การฝืนคำรับ, รับแล้วไม่ทำตามรับ เช่น รับนิมนต์ว่าจะไปแล้วหาไปไม่ (พจนานุกรม เขียน *ปฏิสวะ*)

ปฏิสสวทุกกฎ ทุกกฏเพราะรับคำ, อาบัติทุกกฏเพราะไม่ทำตามที่รับปากไว้ เช่น ภิกษุรับนิมนต์ของชาวบ้าน หรือตกลงกันไว้ ว่าจะอยู่จำพรรษาในที่หนึ่ง แต่แล้ว โดยมิได้ตั้งใจพูดเท็จ เธอพบเหตุผลอันทำให้ไม่อยู่ในที่นั้น เมื่อทำให้คลาดจากที่รับปากไว้ จึงต้องปฏิสสว-ทุกกฏ (ถ้าพูดเท็จทั้งที่รู้ เป็นปาจิตตีย์)

ปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมทำให้กลับดีเหมือนเดิม

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง, ปรีชาคำนึงพิจารณาสังขาร เพื่อหาทางเป็นเครื่องพ้นไปเสีย; ดู *วิปัสสนาญาณ*

ปฏิสันถาร การทักทายปราศรัย, การต้อนรับแขก มี ๒ อย่างคือ ๑. *อามิส-ปฏิสันถาร* ต้อนรับด้วยสิ่งของ ๒. *ธรรมปฏิสันถาร* ต้อนรับด้วยธรรม คือ กล่าวแนะนำในทางธรรม อีกนัยหนึ่งว่า ต้อนรับโดยธรรม คือ การต้อนรับที่ทำพอดีสมควรแก่ฐานะของแขก มีการลุก

รับเป็นต้น หรือช่วยเหลือสงเคราะห์ ขจัดปัญหาข้อติดขัด ทำกุศลกิจให้ลุล่วง

ปฏิสันถารคารวตา ดู *คารวะ*

ปฏิสัมภิทา ความแตกฉาน, ความรู้แตกฉาน, ปัญญาแตกฉาน มี ๔ คือ ๑. *อัตถปฏิสัมภิทา* ปัญญาแตกฉานในอรรถ ๒. *ธัมมปฏิสัมภิทา* ปัญญาแตกฉานในธรรม ๓. *นิรุตติปฏิสัมภิทา* ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ คือ ภาษา ๔. *ปฏิภาณปฏิสัมภิทา* ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

ปฏิสัมภิทามรรค, ปฏิสัมภิทามัคค์ ทางแห่งปฏิสัมภิทา, ข้อปฏิบัติที่ทำให้มีความแตกฉาน; ภาษิตของพระสารีบุตร อธิบายข้อธรรมที่ลึกซึ้งต่างๆ เช่นเรื่องญาณ ทิฏฐิ อานาปาน อินทรีย์ วิโมกข์ เป็นต้น อย่างพิสดาร เป็นทางแห่งปัญญาแตกฉาน จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๒ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๑)

ปฏิสัลลานะ การหลีกเร้น, การปลีกตัวออกไปจากความพลุกพล่านวุ่นวาย หรือจากอารมณ์หลากหลายที่อาจรบกวน สู่ความสงัดวิเวก, การอยู่ลำพัง

ปฏิสารณียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุอันจะพึงให้กลับไป หมายถึงการที่สงฆ์ลงโทษให้ภิกษุไปขอขมาคฤหัสถ์ กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุปากกล้า ด่าว่าคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นทายกอุปฐากสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ เป็นทางจะยังคนผู้ยังไม่เลื่อมใสมิให้เลื่อมใส จะยังคนผู้เลื่อมใสอยู่แล้วให้เป็นอย่างอื่นไปเสีย; *ปฏิสาราณียกรรม* ก็เขียน

ปฏิเสธ การห้าม, การไม่รับ, การไม่ยอมรับ, การกีดกั้น

ปฐพี แผ่นดิน; ดู *ปฐวี*

ปฐพีมณฑล แผ่นดิน, ผืนแผ่นดิน

ปฐม ที่หนึ่ง, ทีแรก, เบื้องต้น

ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ *วิตก* (ความตรึก) *วิจาร* (ตรอง) *ปีติ* (ความอิ่มใจ) *สุข* (ความสบายใจ) *เอกัคคตา* (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)

ปฐมเทศนา เทศนาครั้งแรก หมายถึงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สองเดือน ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

ปฐมโพธิกาล เวลาแรกตรัสรู้, ระยะเวลาช่วงแรกหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ตามอธิบายของอรรถกถาว่าคือ ๒๐ พรรษาแรกแห่งพุทธกิจ, ว่าตามหนังสือเรียนนักธรรม ได้แก่ระยะประดิษฐานพระพุทธศาสนา นับคร่าวๆ ตั้งแต่ตรัสรู้ ถึงได้พระอัครสาวก; ดู *พุทธประวัติ* (ตอนท้าย)

ปฐมยาม ยามต้น, ยามที่หนึ่ง, ส่วนที่หนึ่งแห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ส่วน; เทียบ *มัชฌิมยาม, ปัจฉิมยาม*

ปฐมวัย วัยต้น, วัยแรก, วัยซึ่งยังเป็นเด็ก; ดู *วัย*

ปฐมสมโพธิกถา ชื่อคัมภีร์แสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต เทวดาอัญเชิญให้มาอุบัติในมนุษยโลก แล้วออกผนวช ตรัสรู้ ประกาศพระศาสนา ปรินิพพาน จนถึงแจกพระธาตุ ต่อท้ายด้วยเรื่องพระเจ้าอโศกยกย่องพระศาสนา และการอันตรธานแห่งพระศาสนาในที่สุด

ปฐมสมโพธิกถาที่รู้จักกันมากและใช้ศึกษาอย่างเป็นวรรณคดีสำคัญนั้น คือฉบับที่เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน ทรงรจนาถวายฉลองพระราชศรัทธาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงอาราธนา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ฉบับที่ทรงรจนานี้ทรงชำระปฐมสมโพธิกถาฉบับของเก่า ทรงตัดและเติม ขยายความสำคัญบางตอน เนื้อหามีคติทั้งทางมหายานและเถรวาทปนกันมาแต่เดิม และทรงจัดเป็นบทตอนเพิ่มขึ้น รวมมี ๒๙ ปริจเฉท มีทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปลภาษาไทย (ฉบับภาษาบาลีแบ่งเป็น ๓๐ ปริจเฉท โดยแบ่งปริจเฉทที่ ๑ เป็น ๒ ตอน)

ส่วนปฐมสมโพธิ ที่จัดเป็นธรรมสมบัติหมวดที่ ๑ ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนนักธรรม คือพระปฐมสมโพธิ แบบธรรมยุต ที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงรจนา พิมพ์ขึ้นตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน พ.ศ. ๒๔๔๘

ปฐมสังคายนา การสังคายนาครั้งที่ ๑; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๑*

ปฐมสังคีติ การสังคายนาครั้งแรก; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๑*

ปฐมสาวก สาวกองค์แรก คือพระอัญญาโกณฑัญญะ

ปฐมอุบาสก อุบาสกคนแรกในพระพุทธศาสนา หมายถึง ตปุสสะ กับภัลลิกะ ซึ่งถึงสรณะ ๒ คือพระพุทธเจ้าและพระธรรม; บิดาของพระยสะเป็นคนแรกที่ถึงสรณะครบ ๓

ปฐมอุบาสิกา อุบาสิกาคนแรก หมายถึงมารดาและภรรยาเก่าของพระยสะ

ปฐมาปัตติกะ ให้ต้องอาบัติแต่แรกทำ หมายถึง อาบัติสังฆาทิเสส ๙ สิกขาบทข้างต้น ซึ่งภิกษุล่วงเข้าแล้ว ต้องอาบัติทันที สงฆ์ไม่ต้องสวดสมนุภาสน์; คู่กับ *ยาวตติยกะ*

ปฐวี ดิน, แผ่นดิน; ปถวี ก็เขียน

ปฐวีธาตุ ธาตุดิน, สภาวะที่มีลักษณะ

แข้นแข็ง; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า, อย่างนี้เป็นการกล่าวถึงปฐวีธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระอภิธรรม ปฐวีธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง แม้แต่ในน้ำและในลมที่เรียกกันสามัญ ซึ่งรู้สึกถูกต้องได้ด้วยกายสัมผัส; ปถวีธาตุ ก็เขียน; ดู *ธาตุ, รูป ๒๘*

ปณามคาถา คาถาน้อมไหว้, คาถาแสดงความเคารพพระรัตนตรัย เรียกกันง่ายๆ ว่า คาถาไหว้ครู ซึ่งตามปกติ พระอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ภาษาบาลี เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ถือเป็นธรรมเนียมที่จะเรียบเรียงไว้เป็นเบื้องต้น ก่อนขึ้นเนื้อความของคัมภีร์นั้นๆ ประกอบด้วยคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คำบอกความมุ่งหมายในการแต่ง คำอ้างถึงบุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้อาราธนาให้แต่ง และข้อควรทราบอื่นๆ เป็นอย่างคำนำ หรือคำปรารภ

ปณิธาน การตั้งความปรารถนา

ปติวัตร ความจงรักในสามี, ความซื่อสัตย์และภักดีต่อสามี, ข้อควรปฏิบัติต่อสามี

ปถวี ดู *ปฐวี*

ปถวีธาตุ ดู *ปฐวีธาตุ*

ปทปรมะ “ผู้มีบท (คือถ้อยคำ) เป็นอย่างยิ่ง”, บุคคลผู้ด้อยปัญญาเล่าเรียนได้อย่างมากที่สุดก็เพียงถ้อยคำ หรือข้อความ ไม่อาจเข้าใจความหมาย ไม่อาจเข้าใจธรรม; ดู *บุคคล ๔*

ปทุม บัวหลวง

ปธาน ความเพียร, ความเพียรชอบ ที่เป็นสัมมาวายามะ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *สังวรปธาน* เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น ๒. *ปหานปธาน* เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. *ภาวนาปธาน* เพียรเจริญทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๔. *อนุรักขนาปธาน* เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไปและให้เพิ่มไพบูลย์; *สัมมัปปธาน* ก็เรียก

ปปัญจะ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า, กิเลสที่ปั่นให้เชือนแชชักช้าอยู่ในสังสารวัฏ หรือปั่นสังสารวัฏให้เวียนวนยืดเรื้อ, กิเลสที่เป็นตัวการปั่นเรื่องทำให้คิดปรุงแต่งยืดเยื้อแผกเพี้ยนพิสดาร พาให้เขวออกไปจากความเป็นจริง และก่อปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนเพิ่มขยายทุกข์ มี ๓ คือ *ตัณหา มานะ ทิฏฐิ*

ปปัญจสูทนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความในมัชฌิมนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

ปมาณิกา ดู *ประมาณ*

ปมาทะ ความประมาท, ความขาดสติ, ความเลินเล่อ, ความเผอเรอ, ความเผลอ, ความผัดเพี้ยน, ความปล่อยปละละเลย, ความชะล่าใจ; เทียบ *อัปปมาทะ*

ปมิตา เจ้าหญิงองค์หนึ่งในวงศ์ศากยะ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระภคินีของพระนางอมิตา เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า; บางที่กล่าวว่าเจ้าหญิงปมิตาเป็นเชษฐภคินี ของพระนางอมิตา แต่ตามคัมภีร์มหาวงส์ ซึ่งเป็นหลักฐานเดียวที่พบพระนามของเจ้าหญิงปมิตา น่าจะเป็นกนิษฐภคินี (ในคัมภีร์อื่นบางแห่ง พระนามปมิตากลายเป็นปาลิตา และในที่นั้น เจ้าหญิงปาลิตาก็เป็นกนิษฐภคินีของพระนางอมิตา)

ปรทาริกกรรม การประพฤติล่วงเมียคนอื่น, การเป็นชู้เมียเขา

ปรนิมมิตวสวัตดี สวรรค์ชั้นที่ ๖ มีท้าวปรนิมมิตวสวัตดีปกครอง เทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ต้องนิรมิตเองมีเทวดาอื่นนิรมิตให้อีกต่อหนึ่ง; พระยามารวสวัตดี เป็นเทพแห่งสวรรค์ชั้นนี้

ปรภพ ภพหน้า, โลกหน้า

ปรมัตถ์, ปรมัตถะ **1.** ประโยชน์อย่างยิ่ง, จุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน **2.** ก) ความหมายสูงสุด, ความหมายที่แท้จริง เช่น ในคำว่า *ปรมัตถสัจจะ* ข) สภาวะตามความหมายสูงสุด, สภาวะที่มีในความหมายที่แท้จริง, สภาวธรรม บางทีใช้ว่า *ปรมัตถธรรม*

ปรมัตถ์ที่พบในพระไตรปิฎก ตามปกติใช้ในความหมายนัยที่ 1. คือจุดหมาย หรือประโยชน์สูงสุด เฉพาะอย่างยิ่ง ได้แก่นิพพาน แต่ในคัมภีร์สมัยต่อมา มีการใช้ในนัยที่ 2. บ่อยขึ้น คือในความหมายว่าเป็นจริงหรือไม่ แต่ไม่ว่าจะใช้ในแง่ความหมายอย่างไหน ก็บรรจบที่นิพพาน เพราะนิพพานนั้น ทั้งเป็นประโยชน์สูงสุด และเป็นสภาวะที่จริงแท้ (นิพพานเป็นปรมัตถ์ในทั้งสองนัย); ดู *อัตถะ*

ปรมัตถโชติกา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความใน **ขุททกปาฐะ ธรรมบท สุตตนิบาต** และ**ชาดก** แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งพระพุทธโฆสาจารย์นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษาและรักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อันเป็นภาษาสิงหฬ เอามาเรียบเรียงกลับขึ้น

เป็นภาษาบาลี เพื่อให้ใช้ประโยชน์ในที่อื่นนอกจากลังกาทวีปได้ด้วย เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐, มีบางท่านสันนิษฐานว่า พระพุทธโฆสาจารย์อาจจะมีคณะทำงาน โดยท่านเป็นหัวหน้าในการดำเนินงานแปลและเรียบเรียงทั้งหมดนั้น; ดู *อรรถกถา, โปราณัฏฐกถา*

ปรมัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความใน **อุทาน อิติวุตตกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา** และ **จริยาปิฎก** แห่งพระสุตตันตปิฎก พระธรรมปาละอาศัยแนวของโปราณัฏฐกถาที่รักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป ซึ่งเป็นภาษาสิงหฬ รจนาขึ้นเป็นภาษาบาลี ในสมัยภายหลังพระพุทธโฆสาจารย์ไม่นานนัก; ดู *อรรถกถา, โปราณัฏฐกถา*

ปรมัตถธรรม ธรรมที่เป็นปรมัตถ์, ธรรมที่เป็นประโยชน์สูงสุด, สภาวะที่มีอยู่โดยปรมัตถ์, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด, สภาวธรรม, นิยมพูดกันมาเป็นหลักทางพระอภิธรรมว่ามี **ปรมัตถธรรม ๔** คือ *จิต เจตสิก รูป นิพพาน*

พึงสังเกตเค้าความที่เป็นมาว่า คำว่า “ปรมัตถธรรม” (บาลี: ปรมตฺถธมฺม) นี้ไม่พบที่ใช้ในพระไตรปิฎกมาแต่เดิม (ในพระไตรปิฎก ใช้เพียงว่า “ปรมตฺถ” หรือรวมกับคำอื่น, ส่วนในพระไตรปิฎกแปลภาษาไทย มีคำว่าปรมัตถธรรม ซึ่งท่านผู้แปลใส่หรือเติมเข้ามาตามคำอธิบายของอรรถกถาบ้าง ตามที่เห็นเหมาะบ้าง) ต่อมาในชั้นอรรถกถา “ปรมัตถธรรม” จึงปรากฏบ้าง ๒-๓ แห่ง แต่หมายถึงเฉพาะนิพพาน หรือไม่ก็ใช้อย่างกว้างๆ ทำนองว่าเป็นธรรมอันให้ลุถึงนิพพาน ดังเช่นสติปัฏฐานก็เป็นตัวอย่างของปรมัตถธรรม ทั้งนี้ เห็นได้ว่าท่านมุ่งความหมายในแง่ว่าประโยชน์สูงสุด

ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นฎีกาลงมา มีการใช้คำว่าปรมัตถธรรมบ่อยครั้งขึ้นบ้าง (ไม่บ่อยมาก) และใช้ในความหมายว่าเป็นธรรมตามความหมายอย่างสูงสุด คือในความหมายที่แท้จริง มีจริง เป็นจริง ซึ่งตรงกับคำว่าสภาวธรรม ยิ่งเมื่อคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเกิดขึ้นแล้ว และมีการศึกษาพระอภิธรรมตามแนวของอภิธัมมัตถสังคหะนั้น ก็มีการพูดกันทั่วไปถึงหลักปรมัตถธรรม ๔ จนกล่าวได้ว่าอภิธัมมัตถสังคหะเป็นแหล่งเริ่มต้นหรือเป็นที่มาของเรื่องปรมัตถธรรม ๔

อย่างไรก็ดี ถ้าพูดอย่างเคร่งครัดตามตัวอักษร ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นเอง ท่านไม่ใช้คำว่า “ปรมัตถธรรม” เลย แม้แต่ในคาถาสำคัญเริ่มปกรณ์หรือต้นคัมภีร์ ซึ่งเป็นบทตั้งหลักที่ถือว่าจัดประมวลปรมัตถธรรม ๔ ขึ้นมาให้ศึกษานั้น แท้จริงก็ไม่มีคำว่า “ปรมตฺถ-

ธมฺม” แต่อย่างใด ดังคำของท่านเองว่า

ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต

จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิติ สพฺพถา

แปล: “อรรถแห่งอภิธรรม ที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยปรมัตถ์ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑”

(นี้เป็นการแปลกันตามคำอธิบายของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี แต่มีอีกฎีกาหนึ่งในยุคหลังค้านว่าอภิธัมมัตถวิภาวินีบอกผิด ที่ถูก ต้องแปลว่า “อภิธัมมัตถะที่ข้าพเจ้าคือพระอนุรุทธาจารย์กล่าวในคำว่าอภิธัมมัตถสังคหะนั้น ...”)

ท้ายปริจเฉทที่ ๖ คือรูปสังคหวิภาค ซึ่งเป็นบทที่แสดงปรมัตถ์มาครบ ๔ ถึงนิพพาน ก็มีคาถาคล้ายกัน ดังนี้

อิติ จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิจฺจปิ

ปรมตฺถํ ปกาเสนฺติ จตุธาว ตถาคตา

แปล: “พระตถาคตเจ้าทั้งหลายย่อมทรงประกาศปรมัตถ์ไว้เพียง ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป นิพพาน ๑ ด้วยประการฉะนี้”

เมื่อพินิจดูก็จะเห็นได้ที่นี่ว่า คำว่า “ปรมัตถธรรม” เกิดขึ้นจาก *ประการแรก* ผู้จัดรูปคัมภีร์ (อย่างที่ปัจจุบันเรียกว่าบรรณกร) จับใจความตอนนั้นๆ ตั้งขึ้นเป็นหัวข้อ เหมือนอย่างในกรณีนี้ ในคัมภีร์บางฉบับ ตั้งเป็นหัวข้อขึ้นเหนือคาถานั้นว่า “จตุปรมตฺถธมฺโม” (มีในฉบับอักษรพม่า, ฉบับไทยไม่มี) และ*ประการที่สอง* ผู้แปลเติมหรือใส่เพิ่มเข้ามา เช่นคำบาลีว่า “ปรมตฺถ” ก็แปลเป็นไทยว่าปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นกรณีที่เป็นกันทั่วไป

ในคัมภีร์รุ่นต่อมาที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ เช่น อภิธัมมัตถวิภาวินี มีการใช้คำบาลีเป็น “ปรมตฺถธมฺม” บ้าง แม้จะไม่มาก แต่ก็ไม่มีที่ใดระบุจำนวนว่าปรมัตถธรรมสี่ จนกระทั่งในสมัยหลังมาก มีคัมภีร์บาลีแต่งในพม่าบอกจำนวนก็บอกเพียงว่า “ปรมัตถ์ ๔” (จตฺตาโร ปรมตฺเถ, *ปรมตฺถทีปนี สงฺคหมหาฏีกาปาฐ, ๓๓๑*) แล้วก็มีอีกคัมภีร์หนึ่งแต่งในพม่ายุคไม่นานนี้ ใช้คำว่าปรมัตถธรรมโดยระบุว่าสังขารและนิพพาน เป็นปรมัตถธรรม (นมกฺการฏีกา, ๔๕) ยิ่งกว่านั้น ย้อนกลับไปยุคเก่า อาจจะก่อนพระอนุรุทธาจารย์แต่งอภิธัมมัตถสังคหะเสียอีก คัมภีร์ฎีกาแห่งอรรถกถาของสังยุตตนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งถือว่ารจนาโดยพระธรรมปาละ ผู้เป็นอรรถกถาจารย์ใหญ่ท่านหนึ่ง ใช้คำปรมัตถธรรมในข้อความที่ระบุว่า “ปรมัตถธรรมอันแยกประเภทเป็น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท” *(สํ.ฏี. ๒/๓๓๐๓/๖๕๑)* นี่ก็คือบอกว่า ปรมัตถธรรมได้แก่ประดาธรรม ชุดที่เรียกกันว่า

ปัญญาภูมิ หรือวิปัสสนาภูมิ นั่นเอง

ตามข้อสังเกตและความที่กล่าวมา พึงทราบว่า ๑. การแปลขยายศัพท์อย่างที่แปลปรมัตถะว่าปรมัตถธรรมนี้ มิใช่เป็นความผิดพลาดเสียหาย แต่เป็นเรื่องทั่วไปที่ควรรู้เท่าทันไว้ อันจะเป็นประโยชน์ในบางแง่บางโอกาส (เหมือนในการอ่านพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ผู้อ่านก็ควรทราบเป็นพื้นไว้ว่า คำแปลอาจจะไม่ตรงตามพระบาลีเดิมก็ได้ เช่น ในพระไตรปิฎกบาลีเดิมว่า พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากพระวิหาร [คือที่ประทับ] แต่ในฉบับแปล บางทีท่านแปลผ่านคำอธิบายของอรรถกถาว่า พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี) ๒. การประมวลอรรถแห่งอภิธรรม (โดยทั่วไปก็ถือว่าเป็นการประมวลธรรมทั้งหมดทั้งปวงนั่นเอง) จัดเป็นปรมัตถ์ ๔ (ที่เรียกกันมาว่าปรมัตถธรรม ๔) ตามนัยของอภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นระบบอันเยี่ยม ซึ่งเกื้อกูลต่อการศึกษาธรรมอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นแนวอภิธรรม แต่ถ้าพบการจัดอย่างอื่น ดังที่ยกมาให้ดูเป็นตัวอย่าง [เป็นสังขารและนิพพาน บ้าง เป็นอย่างที่เรียกว่าปัญญาภูมิ บ้าง] ก็ไม่ควรแปลกใจ พึงทราบว่าต่างกันโดยวิธีจัดเท่านั้น ส่วนสาระก็ลงเป็นอันเดียวกัน เหมือนจะว่าเบญจขันธ์ หรือว่านามรูป ก็อันเดียวกัน ก็ดูแต่ว่าวิธีจัดแบบไหนจะง่ายต่อการศึกษาหรือเอื้อประโยชน์ที่มุ่งหมายมากกว่ากัน ๓. ในคาถาเริ่มปกรณ์ (ในฉบับอักษรไทย ผู้ชำระ คือผู้จัดรูปคัมภีร์ ตั้งชื่อให้ว่า "ปกรณารมฺภคาถา" แต่ฉบับอักษรพม่าตั้งชื่อว่า "คนฺถารมฺภ-กถา") มีข้อความที่เป็นบทตั้ง ซึ่งบอกใจความทั้งหมดของคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะ คาถานี้จึงสำคัญมาก ควรตั้งอยู่ในความเข้าใจที่ชัดเจนประจำใจของผู้ศึกษาเลยทีเดียว ในกรณีนี้ การแปลโดยรักษารูปศัพท์ อาจช่วยให้ชัดขึ้น เช่นอาจแปลว่า "อภิธัมมัตถะ ที่กล่าวในคำว่า 'อภิธัมมัตถสังคหะ' นั้น ทั้งหมดทั้งสิ้นโดยปรมัตถ์ มี ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน" (พึงสังเกตว่า ถ้าถือเคร่งตามตัวอักษร ในคาถาเริ่มปกรณ์นี้ ท่านว่ามีอภิธัมมัตถะ ๔ ส่วนในคาถาท้ายปริจเฉทที่หก ท่านกล่าวถึงปรมัตถะ ๔ แต่โดยอรรถ ทั้งสองนั้นก็อย่างเดียวกัน) โดยเฉพาะคำว่าอภิธัมมัตถะ จะช่วยโยงพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดเข้ามาสู่เรื่องที่ศึกษา เพราะท่านมุ่งว่าสาระในอภิธรรม-ปิฎกทั้งหมดนั่นเอง ประมวลเข้ามาเป็น ๔ อย่างนี้ ดังจะเห็นชัดตั้งแต่พระอภิธรรมปิฎกคัมภีร์แรก คือธัมมสังคณี ตลอดหมดทั้ง ๒๕๘ หน้า ที่แจงกุสลัต-

ติกะ อันเป็นปฐมอภิธัมมมาติกา ก็ปรากฏออกมาชัดเจนว่าเป็นการแจงเรื่อง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน นี้เอง; ดู *ปรมัตถ์, อภิธัมมัตถสังคหะ*

ปรมัตถบารมี บารมียอดเยี่ยม, บารมีในความหมายสูงสุด, บารมีที่เต็มความหมายแท้จริง, บารมีขั้นสูงสุด เหนืออุปบารมี เช่น การสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นทานปรมัตถบารมี; ดู *บารมี*

ปรมัตถปฏิปทา ข้อปฏิบัติมีประโยชน์อันยิ่ง, ทางดำเนินให้ถึงปรมัตถ์, ข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงประโยชน์สูดสุดคือบรรลุนิพพาน

ปรมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่ง (คือพระนิพพาน); เป็นคำพูดกันมาติดปากความจริง *ปรมัตถะ* แปลว่า “ประโยชน์อย่างยิ่ง” (มีคำว่า “อัตถะ” แปลว่าประโยชน์รวมอยู่ในตัว) มีความหมายเต็บครบอยู่แล้ว พูดว่า ปรมัตถะ หรือ ปรมัตถ์ ก็พอ ไม่ต้องเติมคำว่าประโยชน์ต่อท้ายเข้าไปอีก เหมือน *ทิฏฐธัมมิกัตถะ* แปลว่า “ประโยชน์ปัจจุบัน” และ *สัมปรายิกัตถะ* แปลว่า “ประโยชน์เบื้องหน้า” ก็มักพูดกันว่า *ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์* และ *สัมปรายิกัตถประโยชน์*” โดยไม่จำเป็น

ปรมัตถมัญชุสา ชื่อคัมภีร์ฎีกาที่พระธรรมปาละรจนาขึ้น เพื่ออธิบายความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสาจารย์; นิยมเรียกว่า *มหาฎีกา*

ปรมัตถสัจจะ จริงโดยปรมัตถ์ คือความจริงโดยความหมายสูงสุด เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ; ตรงข้ามกับ *สมมติสัจจะ* จริงโดยสมมติ เช่น สัตว์ บุคคล ฉัน เธอ ม้า รถ นาย ก. นาง ข. เป็นต้น

ปรมาตมัน อาตมันสูงสุด หรืออัตตาสูงสุด (บรมอาตมัน หรือบรมอัตตา) เป็นสภาวะแท้จริงและเป็นจุดหมายสูงสุดตามหลักความเชื่อของศาสนาฮินดู (เดิมคือศาสนาพราหมณ์) ซึ่งถือว่า ในบุคคลแต่ละคนนี้ มีอาตมัน คืออัตตา หรือตัวตน สิงสู่อยู่ครอง เป็นสภาวะเที่ยงแท้ถาวร เป็นผู้คิดผู้นึกผู้เสวยเวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่แบ่งภาคออกมาจากปรมาตมันนั้นเอง เมื่อคนตาย อาตมันนี้ออกจากร่างไปสิงอยู่ในร่างอื่นต่อไป เหมือนถอดเสื้อผ้าเก่าสวมเสื้อผ้าใหม่ หรือออกจากเรือนเก่าไปอยู่ในเรือนใหม่ ได้เสวยสุขหรือทุกข์เป็นต้น สุดแต่กรรมที่ได้ทำไว้ เวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไป จนกว่าจะตระหนักรู้ว่าตนเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับปรมาตมัน และเข้าถึงความบริสุทธิ์จากบาปโดยสิ้นเชิง จึงจะได้กลับเข้ารวมกับปรมาตมันดังเดิม ไม่เวียนตายเวียน

เกิดอีกต่อไป; ปรมาตมันนี้ ก็คือ พรหม หรือ พรหมัน นั่นเอง

ปรหิตปฏิบัติ ดู *ปรัตถปฏิบัติ*

ประคด ผ้าใช้คาดเอวหรือคาดอกสำหรับพระ (เรียก *ประคดอก ประคดเอว*) มี ๒ อย่าง คือ ประคดแผ่น ๑ ประคดไส้สุกร ๑

ประเคน ส่งของถวายพระภายในหัตถบาส, ส่งให้ถึงมือ; องค์แห่งการประเคนมี ๕ คือ ๑. ของไม่ใหญ่โตหรือหนักเกินไป พอคนปานกลางคนเดียวยกได้ ๒. ผู้ประเคนเข้ามาอยู่ในหัตถบาส คือห่างประมาณศอกหนึ่ง ๓. เขาน้อมของนั้นเข้ามาให้ ๔. น้อมให้ด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ก็ได้ ๕. ภิกษุรับด้วยกายก็ได้ ด้วยของเนื่องด้วยกายก็ได้ (ถ้าผู้หญิงประเคน ใช้ผ้ากราบหรือผ้าเช็ดหน้าที่สะอาดรับ)

ประจักษ์ ชัดเจน, แจ่มแจ้ง, ต่อหน้าต่อตา

ประชวร เจ็บ, ป่วย

ประชวรพระครรภ์ ปวดท้องคลอดลูก

ประชุมชาดก ประมวลความบรรจบเรื่องท้ายชาดก, ตามปกติ เป็นคำของอรรถกถาที่ลำดับความในชาดกว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเล่าชาดกเรื่องนั้นๆ จบแล้ว ก็ทรงประชุมชาดก (ชาตกสโมธาน หรือข้อความในประโยคบาลีว่า “ชาตกํ สโมธาเนสิ”) คือ บอกให้ทราบว่า บุคคลทั้งหลายในเรื่องอดีตของชาดกนั้น มาเป็นใครบ้างในปัจจุบันแห่งพุทธกาลคือในเวลาที่พระองค์กำลังตรัสเล่าเรื่องนั้น

ประณต น้อมไหว้

ประณม ยกกระพุ่มมือแสดงความเคารพ, ยกมือไหว้ (พจนานุกรมเขียน *ประนม*)

ประณาม 1. การน้อมไหว้ **2.** การขับไล่ **3.** พูดว่ากดให้เสียหาย

ประณีต ดี, ดียิ่ง, ละเอียด

ประดิษฐ์ ตั้งขึ้น, จัดทำขึ้น, สร้างขึ้น, คิดทำขึ้น

ประดิษฐาน ตั้งไว้, แต่งตั้ง, การตั้งไว้, การแต่งตั้ง

ประเด็น ข้อความสำคัญ, หัวข้อหลัก

ประถมวัย ดู *ปฐมวัย*

ประทม นอน

ประทมอนุฏฐานไสยา นอนชนิดไม่ลุกขึ้นอีก

ประทักษิณ เบื้องขวา, การเวียนขวาคือเวียนเลี้ยวไปทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา เป็นอาการแสดงความเคารพ

ประทับ อยู่ เช่นประทับแรม (ใช้แก่เจ้านาย); แนบอยู่ เช่น เอาปืนประทับบ่า; กดลง เช่น ประทับตรา

ประทาน ให้

ประทีป ตะเกียง, โคม, ไฟที่มีเปลวสว่าง

ประทุม บัวหลวง

ประทุษร้ายสกุล ดู *กุลทูสก*

ประเทศบัญญัติ บัญญัติจำเพาะถิ่น, สิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เฉพาะสำหรับมัธยมประเทศ คือถิ่นกลางแห่งชมพูทวีป เช่น สิกขาบทที่ ๗ แห่งสุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์ ไม่ให้ภิกษุอาบน้ำในเวลาห่างกันหย่อนกว่ากึ่งเดือน เว้นแต่สมัย

ประธาน หัวหน้า, ผู้เป็นใหญ่ในชุมนุม

ประนม ยกกระพุ่มมือ

ประนีประนอม ปรองดองกัน, ยอมกัน, ตกลงกันด้วยความไกล่เกลี่ย

ประพฤติ ความเป็นไปที่เกี่ยวกับการกระทำหรือปฏิบัติตน; กระทำ, ทำตาม, ปฏิบัติ, ปฏิบัติตน, ดำเนินชีวิต

ประพฤติในคณะอันพร่อง เป็นประการหนึ่งในรัตติเฉท คือเหตุขาดราตรีแห่งมานัต ๔ ประการ หมายถึงประพฤติมานัตในถิ่นเช่นอาวาสที่มีปกตัตตภิกษุไม่ครบจำนวนสงฆ์ คือหย่อน ๔ รูป

ประพาส ไปเที่ยว, เที่ยวเล่น, อยู่แรม

ประเพณี ขนบธรรมเนียม, แบบแผน, เชื้อสาย

ประมาณ การวัด, การกะ, เครื่องวัด, เกณฑ์, การถือเกณฑ์; บุคคลในโลกแบ่งตามประมาณคือหลักเกณฑ์ในใจที่ใช้วัดในการที่จะเกิดความเชื่อถือหรือความนิยมเลื่อมใส ท่านแสดงไว้ ๔ จำพวก คือ ๑. *รูปประมาณ* หรือ *รูปัปปมาณิกา* ผู้ถือรูปร่าง เป็นประมาณ ๒. *โฆษประมาณ* หรือ *โฆสัปปมาณิกา* ผู้ถือเสียงหรือชื่อเสียงเป็นประมาณ ๓. *ลูขประมาณ* หรือ *ลูขัปปมาณิกา* ผู้ถือความคร่ำหรือปอนๆ เป็นประมาณ ๔. *ธรรมประมาณ* หรือ *ธัมมัปปมาณิกา* ผู้ถือธรรมคือเอาเนื้อหาสาระเหตุผลหลักการและความถูกต้องเป็นประมาณ

ประมาท ดู *ปมาทะ*

ประมุข ผู้เป็นใหญ่สูงสุด, หัวหน้าใหญ่

ประโยค การประกอบ, การกระทำ, การพยายาม

ประโยชน์ *(เกิดแต่การถือเอาโภคทรัพย์) ๕*; ดู *โภคอาทิยะ ๕*

ประลัย ความตาย, ความย่อยยับ, ความสิ้นสลาย

ประวัติ ความเป็นไป, เรื่องราว

ประศาสนวิธี วิธีการปกครอง, ระเบียบการปกครองหมู่คณะ

ประสก เป็นคำเลือนมาจาก *อุบาสก* พระสงฆ์ครั้งก่อนมักใช้เรียกคฤหัสถ์ผู้ชาย คู่กับ *สีกา* แต่บัดนี้ได้ยินใช้น้อย

ประสบ พบ, พบเห็น, เจอะ, เจอ

ประสพ ก่อ, ทำให้เกิด, เผล็ดผล, ได้รับเป็นผลตอบแทน (*ปสวติ* = นิปฺผาเทติ, ผลติ, อุปฺปาเทติ, อุปจินติ, ปฏิลภติ)

ประสาท 1. เครื่องนำความรู้สึกสำหรับคนและสัตว์, ในอภิธรรมว่าเป็น ประสาทรูป (คำบาลีว่า *ปสาทรูป*) **2.** ความเลื่อมใส; ดู *ปสาท* **3.** ยินดีให้, โปรดให้

ประสาทรูป รูปคือประสาท

ประสาธน์ ทำให้สำเร็จ, เครื่องประดับ

ประสิทธิ์ ความสำเร็จ, ทำให้สำเร็จ, ให้

ประสิทธิ์พร ให้พร, ทำพรให้สำเร็จ

ประสูติ เกิด, การเกิด, การคลอด

ประเสริฐ ดีที่สุด, ดีเลิศ, วิเศษ

ประหาณ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด; เป็นรูปที่เขียนอย่างสันสกฤต เขียนอย่างบาลีเป็น *ปหาน* (บางทีเขียนผิดเป็น *ประหาร*)

ประหาร การตี, การทุบตี, การฟัน, การล้างผลาญ; ฆ่า, ทำลาย

ปรัตถะ ประโยชน์ผู้อื่น, ประโยชน์เพื่อคนอื่น อันพึงบำเพ็ญด้วยการช่วยให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะเป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ หรือสัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ ก็ตาม; เทียบ *อัตตัตถะ*

ปรัตถปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่ง คือ การทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นที่พึ่งของชาวโลก (โลกนาถ) ซึ่งสำเร็จด้วยพระมหากรุณาคุณเป็นสำคัญ มักเขียนเป็น *ปรหิตปฏิบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ *อัตตัตถสมบัติ* หรือ *อัตตหิตสมบัติ*

ปรัปวาท [ปะ-รับ-ปะ-วาด] คำกล่าวของคนพวกอื่นหรือลัทธิอื่น, คำกล่าวโทษคัดค้านโต้แย้งของคนพวกอื่น, หลักการของฝ่ายอื่น, ลัทธิภายนอก; คำสอนที่คลาดเคลื่อนหรือวิปริตผิดเพี้ยนไปเป็นอย่างอื่น

ปรัมปรโภชน์ โภชนะทีหลัง คือ ภิกษุรับนิมนต์ในที่แห่งหนึ่งด้วยโภชนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่ไปฉันในที่นิมนต์นั้น ไปฉันเสียในที่อื่นที่เขานิมนต์ทีหลังซึ่งพ้องเวลากัน

ปรากฤต ภาษาถิ่น, ภาษาชาวบ้าน, ภาษาพื้นเมืองในอินเดียสืบมาแต่โบราณ อันถือว่าเป็นภาษาสามัญพื้นเดิมสืบกันมา ยังมิได้ปรุงแต่งขัดเกลาให้มีระเบียบประณีต มิใช่เป็นสันสกฤต; ดู *สันสกฤต, สกา นิรุตติ*

ปราการ กำแพง, เครื่องล้อมกั้น

ปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

ปรามาส[๑] [ปฺรา-มาด] ดูถูก, ดูหมิ่น

ปรามาส[๒] [ปะ-รา-มาด] การจับต้อง, การยึดฉวย, การจับไว้มั่น, การลูบหรือเสียดสีไปมา, ความยึดมั่น; มักแปลกันว่า การลูบคลำ

ปราโมทย์ ความบันเทิงใจ, ความร่าเริงเบิกบานใจ

ปรารภ ตั้งต้น, ดำริ, กล่าวถึง

ปรารมภ์ เริ่ม, ปรารภ, เริ่มแรก, วิตก, รำพึง, ครุ่นคิด

ปราศรัย พูดจาทักทายกล่าวคำแสดงน้ำใจ ด้วยเมตตา โดยไมตรี หรืออย่างเป็นกันเอง

ปราสาท เรือนหลวง, เรือนชั้น

ปริกถา คำพูดหว่านล้อม, การพูดให้รู้โดยปริยาย, การพูดอ้อมไปอ้อมมาเพื่อให้เขาถวายปัจจัย ๔ เป็นการกระทำที่ไม่สมควรแก่ภิกษุ ถ้าทำปริกถาเพื่อให้เขาถวายจีวรและบิณฑบาต ชื่อว่ามีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ แต่ท่านว่าทำปริกถาในเรื่องเสนาสนะได้อยู่ เช่น พูดว่า “เสนาสนะของสงฆ์คับแคบ” อย่างไรก็ตาม ถ้าถือธุดงค์ไม่พึงทำปริกถาอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

ปริกรรมนิมิต นิมิตแห่งบริกรรม, นิมิตขั้นตระเตรียมหรือเริ่มเจริญสมถ-กรรมฐานได้แก่สิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดู หรือพุทธคุณที่นึกว่าอยู่ในใจเป็นต้น (ข้อ ๑ ในนิมิต ๓)

ปริกัป **1.** ความตรึก, ความดำริ, ความคำนึง, ความกำหนดในใจ **2.** การกำหนดด้วยเงื่อนไข, ข้อแม้

ปริกัมม์ ดู *บริกรรม*

ปริจฉินนากาศ ดู *อากาศ ๓, ๔*

ปริจเฉท กำหนดตัด, ข้อความที่กำหนดไว้เป็นตอนๆ, ข้อความที่รวบรวมเอามาจัดเป็นหมวดๆ, บท, ตอน; การกำหนดแยก, การพิจารณาตัดแยกออกให้เห็นแต่ละส่วน (พจนานุกรมเขียน *ปริเฉท*)

ปริจเฉทรูป รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่อากาสธาตุ หรืออากาศ คือ ช่องว่างเช่นช่องว่างในส่วนต่างๆ ของร่างกาย

ปริจเฉทากาศ ดู *อากาศ ๓, ๔*

ปริจาริกา หญิงรับใช้, บริจาริกา ก็ว่า

ปริญญา การกำหนดรู้, การทำความเข้าใจโดยครบถ้วน มี ๓ คือ ๑. *ญาต-ปริญญา* กำหนดรู้ขั้นรู้จัก ๒. *ตีรณ-ปริญญา* กำหนดรู้ขั้นพิจารณา ๓. *ปหานปริญญา* กำหนดรู้ถึงขั้นละได้

ปริณายก ผู้นำ, ผู้เป็นหัวหน้า

ปริตต์, ปริตร **1.** [ปะ-ริด] น้อย, เล็กน้อย, นิดหน่อย, ต่ำต้อย, ด้อย, คับแคบ, ไม่สำคัญ (ตรงข้ามกับ *มหา* หรือ *มหันต์*) **2.** [ปะ-ริด] สภาวะที่ด้อย หรือคับแคบ หมายถึงธรรมที่เป็นกามาวจร, พึงทราบว่า ธรรมทั้งปวง หรือสิ่งทั้งหลายประดามีนั้น นัยหนึ่งประมวลจัดแยกได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ *ปริตตะ* (ธรรมที่ด้อยหรือคับแคบ คือเป็นกามาวจร) *มหัคคตะ* หรือ*มหรคต* (ธรรมที่ถึงความยิ่งใหญ่ คือเป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร) และ *อัปปมาณะ* (ธรรมที่ประมาณมิได้ คือเป็นโลกุตตระ); ดู *กามาวจร* **3.** [ปะ-หริด] “เครื่องคุ้มครองป้องกัน”,

บทสวดที่นับถือเป็นพระพุทธมนต์ คือ บาลีภาษิตดั้งเดิมในพระไตรปิฎก ซึ่งได้ยกมาจัดไว้เป็นพวกหนึ่งในฐานะเป็นคำขลัง หรือคำศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอานุภาพคุ้มครองป้องกันช่วยให้พ้นจากภยันตราย และเป็นสิริมงคลทำให้เกษมสวัสดีมีความสุขความเจริญ (ในยุคหลังมีการเรียบเรียงปริตรเพิ่มขึ้นนอกเหนือจากบาลีภาษิตในพระไตรปิฎกบ้าง พึงทราบตามคำอธิบายต่อไป และพึงแยกว่า บทสวดที่มักสวดเพิ่มหรือพ่วงกับพระปริตรในพิธีหรือในโอกาสเดียวกัน มีอีกมาก มิใช่มาจากพระไตรปิฎก แต่เป็นของนิพนธ์ขึ้นภายหลัง ไม่ใช่พระปริตร แต่เป็น**บทสวดประกอบ** โดยสวดนำบ้าง สวดต่อท้ายบ้าง)

กล่าวได้ว่า การสวดพระปริตรเป็นการปฏิบัติสืบเนื่องจากความนิยมในสังคมซึ่งมีการสวดสาธยายร่ายมนต์ (มันตสัชฌายน์, มันตปริชัปปน์) ที่แพร่หลายเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ แต่ได้ปรับแก้จัดและจำกัดทั้งความหมาย เนื้อหา และการปฏิบัติ ให้เข้ากับคติแห่งพระพุทธศาสนา อย่างน้อยเพื่อช่วยให้ชนจำนวนมากที่เคยยึดถือมาตามคติพราหมณ์และยังไม่เข้มแข็งมั่นคงในพุทธคติ หรืออยู่ในบรรยากาศของคติพราหมณ์นั้น และยังอาจหวั่นไหว ให้มีเครื่องมั่นใจและให้มีหลักเชื่อมต่อที่จะช่วยพาพัฒนาก้าวต่อไป, ทั้งนี้ ในฝ่ายภิกษุ มีพุทธบัญญัติ (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑) ห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติทุกกฏ โดยมิได้แสดงข้อยกเว้นไว้ ส่วนในฝ่ายภิกษุณี (วินย.๓/๓๒๒-๗/๑๗๖–๑๗๘) มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แต่มีข้อยกเว้นว่า เรียนหรือบอกปริตรเพื่อคุ้มครอง (แก่ตนเองหรือแก่ผู้อื่นก็ตาม) ไม่ต้องอาบัติ, มีคำอธิบายว่า ติรัจฉานวิชา คือวิชาทำร้ายคนอื่น รวมทั้งมนต์อาถรรพ์ (อาถรรพณมนต์ตามคัมภีร์อถรรพเวทของพราหมณ์) เช่น มนต์ในการฝังรูปฝังรอย มนต์สะกดคนให้อยู่ใต้อำนาจ มนต์แผดเผาสรีรธาตุให้เขาผอมแห้ง มนต์ชักลากเอาทรัพย์ของคนอื่นมา มนต์ทำให้มิตรผิดใจแตกกัน ฯลฯ มนต์เหล่านี้ภิกษุณีจะเรียนหรือสอนไม่ได้ เป็นการผิดพุทธบัญญัติ แต่เรียนหรือสอนปริตรเพื่อคุ้มครองตนเองหรือผู้อื่นก็ตาม ไม่ผิด, นอกจากนั้น หลายครั้ง พระพุทธเจ้าทรงแนะนำพระสาวก ให้เจริญเมตตาต่อสัตว์ทั้งหลาย เช่นต่องูบ้าง ให้ทำสัจกิริยาคืออ้างสัจจะอ้างคุณธรรมบ้าง ให้ระลึกถึงคุณและเคารพนบน้อมพระ

รัตนตรัยบ้าง เป็นกำลังที่คุ้มครองรักษา แล้วพระดำรัสนั้นก็ได้รับความนับถือจัดเป็นปริตรชื่อต่างๆ, ที่กล่าวนี้ พอให้เห็นความเป็นมาของพระปริตร

ต่อไปนี้ จะสรุปข้อควรทราบเกี่ยวกับพระปริตรไว้เป็นความรู้ประกอบ

๑) *โดยชื่อ:* เรียกว่า “ปริตร” ตามความหมายที่เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม ซึ่งต่างจากมนต์ ที่ได้มีความหมายโน้มไปในทางเป็นอาถรรพณมนต์ตามลัทธิของพราหมณ์ อย่างที่เรียกในบัดนี้ว่าเป็นไสยศาสตร์ ซึ่งมักใช้ทำร้ายผู้อื่น และสนองความโลภ เป็นต้น

๒) *โดยเนื้อหา:* ปริตรเป็นเรื่องของคุณธรรมทั้งในเนื้อหาและการปฏิบัติ คุณธรรมที่เป็นพื้นทั่วไปคือ*เมตตา* บางปริตรเป็นคำแผ่เมตตาทั้งบท (เช่น กรณียเมตตปริตร และขันธปริตร) แม้แต่เมื่อจะเริ่มสวดพระปริตร ก็มีคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นมาให้สวดสำหรับชุมนุมเทวดาก่อน ซึ่งบอกให้ผู้สวดตั้งจิตแผ่เมตตาแต่ต้น อย่างที่เรียกว่ามีเมตตาเป็นปุเรจาริก (และคำที่เชิญเทวดามาฟัง ก็บอกว่าเชิญมาฟังธรรม) คุณธรรมสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เป็นแกนของปริตรคือสัจจะ บางปริตรเป็นคำตั้ง***สัจกิริยา***ทั้งบท (เช่น อังคุลิมาลปริตร และวัฏฏกปริตร) บางปริตรเป็นคำระลึกคุณพระรัตนตรัย (รตนปริตร โมรปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร) บางปริตรเป็นคำสอนหลักธรรมที่จะปฏิบัติให้ชีวิตสังคมเจริญงอกงามและหลักธรรมที่เจริญจิตเจริญปัญญา (มงคลสูตร โพชฌังคปริตร, โพชฌังคปริตรนั้นท่านนำสาระจากพระสูตรเดิมมาเรียบเรียงและเติมคำอ้างสัจจะต่อท้ายทุกท่อน)

๓) *โดยหลักการ:* ปริตรเป็นไปตามหลักพระพุทธศาสนาที่ถือธรรมเป็นใหญ่สูงสุด ไม่มีการร้องขอหรืออ้างอำนาจของเทพเจ้า (เทพทั้งหลายแม้แต่ที่นับถือว่าสูงสุด ก็ยังทำร้ายกัน ไม่บริสุทธิ์แท้และไม่เป็นมาตรฐานที่แน่นอน ต้องขึ้นต่อธรรม มีธรรมเป็นตัวตัดสินในที่สุด เช่นว่า ก่อนโน้น พราหมณ์ถือว่าพระพรหมเป็นใหญ่ สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ต่อมาลัทธินับถือพระศิวะเล่าว่า เดิมทีพระพรหมมี ๕ พักตร์ กระทั่งคราวหนึ่งถูกพระศิวะกริ้วและทำลายพักตร์ที่ห้าเสีย จึงเหลือสี่พักตร์) ปริตรไม่อิงและไม่เอื้อต่อกิเลสโลภะ โทสะ โมหะเลย เน้นแต่ธรรม เฉพาะอย่างยิ่งเมตตาและสัจจะอย่างที่กล่าวแล้ว และอ้างพุทธคุณหรือคุณพระรัตนตรัยทั้งหมดเป็นอำนาจคุ้มครองรักษาอำนวยความเกษมสวัสดี ในหลายปริตรมีคำแทรกเสริม บอกให้เทวดามีเมตตาต่อหมู่มนุษย์ ทั้งเตือน

เทวดาว่ามนุษย์ได้พากันบวงสรวงบูชา จึงขอให้ทำหน้าที่ดูแลรักษาเขาด้วยดี

๔) *โดยประโยชน์:* ความหมายและการใช้ประโยชน์จากปริตร ต่างกันไปตามระดับการพัฒนาของบุคคล ตั้งแต่ชาวบ้านทั่วไป ที่มุ่งให้เป็นกำลังอำนาจปกปักรักษาคุ้มครองป้องกัน จนถึงพระอรหันต์ซึ่งใช้เจริญธรรมปีติ แต่ที่ยืนเป็นหลักคือ ช่วยให้จิตของผู้สวดและผู้ฟังเจริญกุศล เช่น ศรัทธาปสาทะ ปีติปราโมทย์และความสุข ตลอดจนตั้งมั่นเป็นสมาธิ รวมทั้งเตรียมจิตให้พร้อมที่จะก้าวสู่ภูมิธรรมที่สูงขึ้นไป คือเป็นกุศลภาวนา เป็นจิตตภาวนา

๕) *โดยที่มา:* แหล่งที่มาของพระปริตรได้แก่คำแนะนำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า กล่าวคือ พระสูตร พุทธานุญาต ชาดกเรื่องไหนตอนใดมีเนื้อความซึ่งได้ความหมายตรงตามที่ต้องการ ก็นำมาสวดและนิยมสืบกันมา เช่น มหาโจรองคุลิมาลเมื่อกลับใจมาบวชแล้ว วันหนึ่งไปบิณฑบาต พบสตรีครรภ์แก่คลอดยากมีอาการทุลักทุเลลำบาก ท่านสงสารกลับจากบิณฑบาตแล้วก็มาเฝ้าทูลความแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์จึงทรงแนะนำให้ท่านเข้าไปหาสตรีนั้นและกล่าวคำเป็นสัจกิริยาว่า “ดูกรน้องหญิง ตั้งแต่อาตมาได้เกิดแล้วในอริยชาติ มิได้รู้สึกเลยว่าจะจงใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่าน ขอความสวัสดีจงมีแก่ครรภ์ของท่านเถิด” พระองคุลิมาลได้ปฏิบัติตาม สตรีนั้นก็คลอดบุตรได้ง่ายโดยสวัสดี (ม.ม.๑๓/๕๓๑/๔๘๕) คำบาลีที่กล่าวสัจกิริยานี้ก็เป็นที่นิยมนำมาใช้ โดยมีชื่อว่าอังคุลิมาลปริตร ถือว่าเป็นมหาปริตรทีเดียว, บางทีมีเหตุร้ายเกิดขึ้น เช่นคราวหนึ่งมีภิกษุถูกงูกัดถึงมรณภาพ เมื่อทรงทราบ ได้ตรัสอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายแผ่เมตตาจิตไปยังพญางูสี่ตระกูล (วิรูปักข์ เอราบถ ฉัพยาบุตร กัณหาโคตมกะ) เพื่อคุ้มครองรักษาและป้องกันตัว และได้ตรัสคาถาแผ่เมตตาแก่ตระกูลพญางูทั้งสี่นั้น ตลอดจนแก่สรรพสัตว์ ลงท้ายด้วยคุณพระรัตนตรัยและนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ (วินย.๗/๒๖/๑๑; องฺ.จตุกฺก.๒๑/๖๗/๙๔) เป็นที่มาของขันธปริตร (คาถาที่เป็นปริตรนี้มาในขันธ-ปริตตชาดกด้วย, ขุ.ชา.๒๗/๒๕๕/๗๔), หรืออย่างพระพุทธเจ้าตรัสสอนธรรมโดยทรงเล่าเรื่องชาดกเป็นตัวอย่าง แล้วชาดกบางเรื่องที่มีถ้อยคำซึ่งได้ช่วยให้บุคคลหรือสัตว์ในเรื่องรอดพ้นอันตรายก็มาเป็นปริตร ดังเช่น “คาถานกคุ่ม” ที่ลูกนกคุ่มกล่าวเป็นสัจกิริยา ทำให้ไฟป่าไม่ลุกลามเข้ามาไหม้รัง (ขุ.ชา.๒๗/๓๕/๑๒ มี

คาถาแต่ไม่ครบ, มาครบใน ขุ.จริยา.๓๓/๒๓๗/๕๘๘) ก็มาเป็นวัฏฏกปริตร, หรืออย่างมงคล-สูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๕/๓; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) ที่ว่า พระพุทธเจ้า เมื่อเหล่าเทวดาทูลขอให้ตรัสแสดงยอดมงคล แทนที่จะตรัสถึงสิ่งที่พบเห็นได้ยินดีร้ายว่าเป็นมงคลหรือไม่เป็นมงคลอย่างที่คนยึดถือกัน กลับทรงสอนหลักความประพฤติปฏิบัติในชีวิตและสังคม เช่น การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต การยกย่องเชิดชูคนที่ควรยกย่องเชิดชู ฯลฯ จนถึงความมีจิตใจเกษมศานต์เป็นอิสระไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ว่าเป็นอุดมมงคล มงคลสูตรนี้ก็เป็นที่นิยมนับถือ นำมารวมไว้ในชุดพระปริตรเต็มทั้งพระสูตร

พระปริตรที่ชื่อว่า อาฏานาฏิยปริตร จากอาฏานาฏิยสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๐๗/๒๐๘) นับว่ามีกำเนิดแปลกออกไป คือ มิใช่เป็นพุทธดำรัสที่ตรัสเอง แต่มีเรื่องในพระสูตรนั้นว่า ณ ยามดึก ราตรีหนึ่ง ท้าวมหาราชสี่ (จาตุมหาราช หรือจตุโลกบาล) พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ที่เขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์ ครั้นแล้ว ท้าวเวสสวัณ ผู้ครองทิศอุดร (ไทยมักเรียก เวสสุวัณ, มีอีกชื่อหนึ่งว่า กุเวร) ได้กราบทูล (ในนามของผู้มาเฝ้าทั้งหมด) ว่า พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็มี ที่เลื่อมใส ก็มี ส่วนมากที่ไม่เลื่อมใสเพราะตนเองทำปาณาติบาต เป็นต้น จนถึงดื่มสุราเมรัย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้นกรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ ท้าวมหาราชทรงห่วงใยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่ในป่าดงเงียบเปลี่ยวห่างไกลอันน่ากลัว จึงขอถวายคาถา “อาฏานาฏิยา รกฺขา” (อาฏานาฏิยรักขา เรียกง่ายๆ ว่า อาฏานาฏิยารักข์ โดยเรียกตามชื่อเทพ-นครอาฏานาฏา ที่ท้าวมหาราชประชุมกันประพันธ์อาฏานาฏิยรักขานี้ขึ้น) โดยขอให้ทรงรับไว้ เพื่อทำให้ยักษ์พวกนั้นเลื่อมใส เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก ปลอดจากการถูกเบียดเบียน แล้วท้าวเวสสวัณก็กล่าวคำอารักขานั้น เริ่มต้นด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มีพระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของท้าวมหาราชสี่รายพระองค์ที่พร้อมด้วยโอรสและเหล่าอมนุษย์พากันน้อมวันทาพระพุทธเจ้า, เมื่อจบแล้ว ท้าวเวสสวัณกราบทูลย้ำว่า คาถาอาฏานาฏิยรักขานี้เพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก ปลอดจากการถูกเบียดเบียน เมื่อเรียนไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมนุษย์เช่นยักษ์เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้ำกราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้าน

และถูกลงโทษโดยพวกอมนุษย์ทั้งหลาย หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อท้าวมหาราชสี่นั้น กล่าวแล้วก็พากันกราบทูลลากลับไป ครั้นผ่านราตรีนั้นไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมดแก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่าอาฏานาฏิยรักขานั้นกอปรด้วยประโยชน์ในการคุ้มครองรักษาดังกล่าวแล้ว และทรงแนะนำให้เรียนไว้, คาถาอาฏานาฏิยรักขานี้เองได้มาเป็นอาฏานาฏิยปริตร และอาฏานาฏิย-ปริตรนี้นับว่าเป็นตัวอย่างอันชัดเจนที่แสดงถึงวิธีสอนที่นำประชาชนให้ฝึกศึกษาพัฒนาชีวิตขึ้นมาตามลำดับ จากจุดเชื่อมต่อกับความเชื่อถือพื้นฐานของเขา เพื่อก้าวเข้ามาสู่คติแห่งพระพุทธศาสนา คือในแง่ความเชื่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ ถือว่าต้องเป็นอำนาจที่ทรงธรรมจึงจะศักดิ์สิทธิ์จริงจังยั่งยืน และชำระอำนาจนั้นให้บริสุทธิ์เป็นกุศลปราศจากการใช้กิเลสเช่นโลภะและโทสะ ให้อำนาจที่เป็นกุศลชนะอำนาจอกุศล และที่สำคัญยิ่งคือไม่ให้ขัดหลักกรรม แต่ให้สนับสนุนความเพียรในการทำกุศลกรรม โดยมีความหมายในแง่คุ้มครองป้องกันให้ปลอดโปร่งปราศจากสิ่งขัดขวางกังวลทั้งภายนอกและในใจ เพื่อให้พร้อมหรือมั่นใจมีกำลังใจที่จะเพียรทำกิจที่มุ่งหมาย เช่น ภิกษุก็จะเจริญสมณธรรมได้เต็มที่ (มิใช่รออำนาจศักดิ์สิทธิ์มาบันดาลผลนั้นให้)

เรื่องราวอันเป็นที่มาของปริตรทั้งหลายตามที่เล่าในพระไตรปิฎก มีเพียงสั้นๆ ตรงๆ อย่างที่กล่าวแล้ว แต่ที่มาของบางปริตรปรากฏในอรรถกถาเป็นเรื่องราวยืดยาวพิสดาร โดยเฉพาะรตน-ปริตร จากรตนสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๔/๓๖๗) ซึ่งอรรถกถาเล่าว่า คราวหนึ่งที่เมืองเวสาลี ได้เกิดทุพภิกขภัยใหญ่ ผู้คนล้มตาย ซากศพเกลื่อนเมือง พวกอมนุษย์ก็เข้ามา แถมอหิวาตกโรคซ้ำอีก ในที่สุด กษัตริย์ลิจฉวีตกลงไปอาราธนาพระพุทธเจ้า ซึ่งเวลานั้นประทับที่เมืองราชคฤห์ (ยังอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าพิมพิสาร) ขอให้เสด็จมา พระพุทธองค์ประทับเรือเสด็จมา เมื่อถึงเขตแดน พอย่างพระบาทลงทรงเหยียบฝั่งแม่น้ำคงคาฝนโบกขรพรรษก็ตกลงมาจนน้ำท่วมพัดพาซากศพลอยลงแม่น้ำคงคาไปหมด และเมื่อเสด็จถึงเมืองเวสาลี ท้าวสักกะและประดาเทพก็มาชุมนุมรับเสด็จ เป็นเหตุให้พวกอมนุษย์หวาดกลัว พากันหนีไป ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรตนสูตรให้พระอานนท์เรียนและเดินทำปริตรไปในระหว่างกำแพงเมืองทั้ง ๓ ชั้น พระอานนท์เรียนรตนสูตรนั้นแล้วสวดเพื่อเป็นปริตร คือเป็นเครื่องคุ้มครองป้อง

กัน พร้อมทั้งถือบาตรของพระพุทธเจ้าใส่น้ำเดินพรมไปทั่วทั้งเมือง เป็นอันว่าทั้งภัยแล้ง ภัยอมนุษย์ และภัยจากโรคก็สงบสิ้นไป พระพุทธเจ้าประทับที่เมืองเวสาลีครึ่งเดือนจึงเสด็จกลับ มีการชุมนุมครั้งใหญ่เพื่อส่งเสด็จ เรียกว่า "คงฺโคโรหณสมาคม" (เป็นไทย=คงคาโรหณสมาคม, การชุมนุมในคราวเสด็จลงแม่น้ำคงคาเพื่อเสด็จกลับสู่เมืองราชคฤห์; การชุมนุมใหญ่อย่างนี้มีอีก ๒ ครั้ง คือ ยมกปาฏิหาริยสมาคม และเทโวโรหณสมาคม), พระสูตรนี้แสดงคุณของพระรัตนตรัย จึงเรียกว่า *รตนสูตร* (ในมิลินทปัญหาบางฉบับเรียกว่า *สุวัตถิสูตร* เพราะแต่ละคาถาลงท้ายว่า "สุวตฺถิ โหตุ" – ด้วยสัจจะนี้ ขอความสวัสดีจงมี), เรื่องที่อรรถกถาเล่านี้น่าจะเป็นที่มาของประเพณีการเอาน้ำใส่บาตรทำน้ำมนต์ แล้วพรมน้ำมนต์เพื่อความสุขสวัสดี

๖) ***โดยความเป็นมา:*** เดิมนั้น "ปริตต์" มีความหมายว่า "เครื่องคุ้มครองป้องกัน" เช่นกล่าวข้อความนั้นๆ เพื่อเป็นปริตร หรือให้เป็นปริตร (เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน) ยังไม่เรียกข้อความนั้นเองว่าปริตร จึงใช้คำว่า "ทำปริตต์" (ปริตตกรณะ) เช่นทำการแผ่เมตตา หรือทำการน้อมรำลึกหรือนมัสการอย่างนั้นๆ ให้เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน ไม่ใช้คำว่ากล่าวหรือสวดปริตต์ ต่อมาจึงค่อยๆ เรียกข้อความที่สวดหรือบทสวดนั้นเองว่าปริตร แล้วปริตรก็มีความหมายว่า "บทสวดเพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน" ดังที่ในบัดนี้ ใช้คำว่า "กล่าวปริตร" หรือ "สวดพระปริตร" (ปริตตภณนะ) เป็นพื้น

ปริตรได้เป็นคำเรียกบทสวด โดยมีรายชื่อปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลังจากพระไตรปิฎก เริ่มแต่มิลินทปัญหา ซึ่งถือกันว่าเกิดขึ้นประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ในมิลินทปัญหานั้น มีรายชื่อ ๕-๗ ปริตร (ฉบับหนึ่งที่เป็นอักษรพม่ามี ๗ ปริตร คือ รตนสูตร เมตตสูตร ขันธปริตร โมรปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร องคุลิมาลปริตร, ฉบับอักษรไทยมี ๕ ปริตร คือ ขันธปริตร สุวัตถิปริตร [=รตนสูตร] โมรปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร), ต่อมาในชั้นอรรถกถา (ถึง พ.ศ. ๙๐๐ เศษ) พบรายชื่ออย่างมาก ๘ ปริตร คือ อาฏานาฏิยปริตร อิสิคิลิปริตร ธชัคคปริตร โพชฌังคปริตร ขันธปริตร โมรปริตร เมตตปริตร รตนปริตร (องฺ.อ. ๒/๒๑๐; นิทฺ๑.อ.๓๓๖), ต่อนี้ไป จะกล่าวข้อสังเกตตามลำดับ ดังนี้

ก. ปริตรที่ยืนตัวอยู่ในทุกรายชื่อตั้งแต่มิลินทปัญหามาจนวิสุทธิมัคค์กระทั่งถึงคัมภีร์แม้แต่ชั้นฎีกา มีเพียง ๕ คือ

รตนปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร และโมรปริตร

ข. ตลอดยุคที่กล่าวมา รายชื่อหลักขึ้นต้นด้วยรตนปริตร ซึ่งบางทีเรียกชื่อเดิมเป็นรตนสูตร และในรายชื่อทุกบัญชี ไม่มีมงคลสูตรเลย

ค. ไม่ชัดว่ามีมงคลสูตรเพิ่มเข้ามาในรายชื่อปริตรเมื่อใด แต่คงเพิ่มในยุคสมัยที่ไม่นานนัก น่าสังเกตว่า ท่านเพิ่มเข้ามาโดยจัดเป็นปริตรแรกทีเดียวนำหน้ารตน-ปริตร อีกทั้งเป็นบทเดียวที่คงเรียกชื่อเป็นสูตรคงที่ยืนตัว ไม่เรียกชื่อว่าปริตร ทั้งนี้ พอเห็นเหตุผลได้ชัดว่า เนื้อความในมงคลสูตรไม่มีลักษณะเป็นปริตรโดยตรง คือมิใช่มุ่งจะป้องกันภัยใดๆ อย่างปริตรอื่น แต่เป็นเรื่องของสิริมงคลคือเป็นไปเพื่อความสุขความเจริญงอกงามกว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปหมด ถึงจะไม่เป็นปริตร ก็ดีมีคุณไม่น้อยกว่าปริตร และควรเอามาสวดนำก่อนด้วยซ้ำ เพื่อให้เกิดสิริมงคลเป็นพื้นฐานหรือเป็นบรรยากาศไว้ก่อน แล้วจะแก้หรือกันอันตรายอย่างไหนก็ค่อยว่ากันต่อไป (และในแง่เนื้อความ มงคลสูตรก็ครอบคลุมความดีงามสุขสวัสดีทุกประการ โดยมีหลักธรรมที่เหมาะแก่ทุกบุคคล ครบทุกขั้นตอนของชีวิต) อีกทั้งท่านเอามาใช้เต็มทั้งพระสูตร ไม่ได้คัดตัดมาเพียงบางส่วน จึงเป็นอันได้เหตุผลที่นำมาสวดเข้าชุดปริตร และจัดเป็นบทแรกโดยเรียกชื่อคงเดิมว่ามงคลสูตร, ในคัมภีร์ขุททกปาฐะแห่งพระไตรปิฎก ท่านเรียงลำดับมงคลสูตรและรตนสูตรไว้ถัดกัน โดยมีมงคลสูตรเป็นสูตรแรก อรรถกถาอธิบายว่าลำดับนี้เข้ากับเหตุผลว่า มงคลสูตรเป็นอัตตรักษ์ (รักษาตัว) รตนสูตรเป็นปรารักษ์ (รักษาผู้อื่น)

ง. ส่วนปริตรอื่นนั้นชัดอยู่แล้วว่า ปริตรใดเดิมเป็นพระสูตร และนำมาใช้สวดเต็มทั้งสูตร ปริตรนั้นจะเรียกชื่อเป็นสูตร หรือเรียกเป็นปริตร ก็ได้ คือ รตน-สูตร/ปริตร กรณียเมตตสูตร/ปริตร (บางทีเรียกสั้นๆ ว่า เมตตสูตร/ปริตร) และธชัคคสูตร/ปริตร, ปริตรนอกนี้ มิใช่มาจากพระสูตร (เช่น มาจากชาดก) หรือถ้ามาจากพระสูตร ก็ไม่นำมาเต็มทั้งสูตร แต่คัดตัดมาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้อง จึงเรียกว่าปริตรอย่างเดียว

จ. อาฏานาฏิยปริตร มาจากอาฏานาฏิย-สูตร แต่นำมาใช้เฉพาะคาถา "อาฏานาฏิยา รกฺขา" ที่ท้าวมหาราชสี่ถวาย ไม่นำมาเต็มทั้งสูตร (คือนำมาเพียงเอกเทศของพระสูตร) จึงเรียกว่าปริตรเท่านั้น ไม่เรียกว่าสูตร ในแง่นี้ อาฏานาฏิยปริตรก็เหมือนกับปริตรอื่นๆ ที่เรียกว่าปริตรอย่างเดียว แต่แง่ที่แปลกกว่านั้นก็คือ

นำมาเฉพาะคาถานมัสการพระพุทธเจ้าเจ็ดพระองค์ ๖ คาถา ส่วนคาถาต่อจากนั้นซึ่งว่าด้วยเรื่องของท้าวมหาราชสี่ท่านตัดออก แล้วประพันธ์คาถาใหม่ซึ่งส่วนใหญ่พรรณนาพระคุณของพระพุทธเจ้ามากมายหลายพระองค์ นบวันทาพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ขอให้พระคุณของพระองค์ปกปักรักษา และขอให้ท้าวมหาราชทั้งสี่มารักษาด้วย, การที่พระโบราณาจารย์กระทำอย่างนี้ คงเป็นเพราะท่านเห็นว่า คาถาอาฏานาฏิยรักขามิใช่เป็นพระพุทธวจนะ แต่เป็นคำของเทพเท่านั้น เมื่อจะนำมาใช้ในกิจนอกพระไตรปิฎก ท่านจึงแต่งเพิ่มและเติมแทนได้ โดยเฉพาะคาถาที่ท่านแต่งนั้น ก็เป็นการเสริมเจตนารมณ์ของท้าวมหาราชทั้งสี่ที่แสดงออกใน ๖ คาถาแรกให้ปริตรหนักแน่นมีกำลังมากยิ่งขึ้น, โพชฌังคปริตรมีลักษณะพิเศษต่างออกไปอีก เนื่องจากว่า เรื่องที่พระพุทธองค์เอง พระมหากัสสปะ และพระมหาโมคคัลลานะ สดับคำแสดงโพชฌงค์แล้วหายจากอาพาธนั้น กระจายอยู่ในสามพระสูตรต่างหากกัน (สํ.ม.๑๙/๔๑๕-๔๒๘/๑๑๓-๗) พระโบราณาจารย์จึงใช้วิธีประพันธ์คาถาประมวลเรื่องสรุปความรวมไว้เป็นปริตรเดียวกัน โพชฌังคปริตรจึงมิใช่เป็นบาลีภาษิตจากพระไตรปิฎกโดยตรง, เรื่องของอาฏานาฏิยปริตร (รวมทั้งโพชฌังคปริตร) นี้ น่าจะเป็นตัวอย่างให้ในยุคหลังมีการแต่งคาถาใหม่ขึ้นเป็นปริตรชื่อใหม่ๆ โดยนำเอาพุทธพจน์หรือข้อความในพระไตรปิฎกมาตั้งเป็นแกน ก็มี ไม่มีข้อความจากพระไตรปิฎกโดยตรงเลย ก็มี ได้แก่ อภยปริตร และชยปริตร ในประมวลบทสวดที่เรียกว่า “สิบสองตำนาน”

๗) *โดยการจัดเป็นแบบแผน:* ต่อมาในบ้านเมืองที่พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีคนทุกหมู่เหล่านับถือแล้ว ความนิยมสวดพระปริตรก็แพร่หลายมากขึ้นๆ จนเกิดเป็นประเพณีขึ้นโดยมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการสวดพระปริตรนั้น และประเพณีนั้นก็พัฒนาต่อๆ มา เช่น มีการสวดปริตรนี้ในโอกาสนั้น สวดปริตรนั้นในโอกาสนี้ มีการสวดปริตรเป็นชุดในงานสำคัญ มีการแยกว่าพึงสวดชุดใดในงานไหนระดับใด ตลอดจนจัดลำดับในชุดพร้อมด้วยบทสวดประกอบต่างๆ เป็นต้น, ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งเล่าเรื่องราวเมื่อใกล้ พ.ศ.๕๐๐ แม้จะมิได้กล่าวถึงพิธีสวดพระปริตรโดยตรง แต่ปัญหาหนึ่งที่พญามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนว่า ถ้าปริตรทำให้คนพ้นจากบ่วงมัจจุราชได้ จะไม่ขัดกันหรือกับคำสอนที่ว่า ถึงจะเหาะเหินไปในฟากฟ้า ถึง

จะซ่อนตัวลึกถึงกลางมหาสมุทร หรือจะหนีไปที่ไหน ก็หาพ้นจากบ่วงมัจจุราชไปได้ไม่ และระบุชื่อปริตรไว้ด้วยหลายบท (ฉบับอักษรพม่าระบุไว้ ๗, ฉบับอักษรไทยระบุไว้ ๕ ดังกล่าวข้างต้น) นี้แสดงว่า การสวดพระปริตรคงจะเป็นที่นิยมทั่วไปแล้วในชมพูทวีป รวมทั้งแคว้นโยนก (โยนกเวลานั้นขยายกว้างตั้งแต่แถบเหนือของอัฟกานิสถานและปากีสถาน มาจนถึงตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียปัจจุบัน) ต่อมา ในลังกาทวีป มีเรื่องราวเป็นหลักฐานชัดเจนตามคัมภีร์มหาวงส์ (พงศาวดารลังกายุคต้น) ว่าในรัชกาลพระเจ้าอุปติสสะ ที่ ๑ (พ.ศ. ๙๐๕–๙๕๒) เกิดทุพภิกขภัย พระองค์ได้โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมใหญ่สวดพระปริตร แล้วฝนตกหายแล้ง ในสมัยหลังต่อมา ก็มีเหตุการณ์เช่นนี้อีก, พิธีสวดอย่างนี้ นอกจากเป็นงานใหญ่แล้ว ก็กลายเป็นประเพณี การสวดบางอย่างก็ทำเป็นประจำทุกปี อย่างน้อยก็ทำนองเป็นการบำรุงขวัญ ในบางคัมภีร์อย่าง*วินยสังคหะ* ถึงกับอธิบายวิธีจัดเตรียมการในการสวดพระปริตรในบางโอกาส เช่น เมื่อไปสวดให้คนเจ็บไข้ฟังพึงให้เขารับสิกขาบทก่อน (เราเรียกว่าให้ศีล) แล้วกล่าวธรรมแก่เขา พึงทำปริตรให้แก่ผู้ที่ตั้งอยู่ในศีล ถ้าคนถูกผีเข้า ไม่ควรสวดอาฏานาฏิยปริตรก่อน แต่พึงสวดเมตตสูตร ธชัคคสูตร และรตนสูตรตลอดสัปดาห์ ถ้าผีไม่ยอมออก จึงควรสวดอาฏานาฏิยปริตร ดังนี้เป็นต้น

ปริตรที่จัดเป็นหมวดหรือเป็นชุด ต่อมาก็มีการแยกเป็นชุดเล็กและชุดใหญ่ ดังที่เรียกว่า “เจ็ดตำนาน” (ใช้คำบาลีเป็น **สัตตปริตต์**) และ “สิบสองตำนาน” (**ทวาทสปริตต์**) แต่มีข้อน่าสงสัยว่า “ตำนาน” ในที่นี้หมายถึงเรื่องราวเล่าขานสืบกันมาใช่แน่หรือไม่ พอดีว่า “ปริตต์” คือเครื่องคุ้มครองป้องกันนี้ มีคำบาลีที่เป็นไวพจน์ว่า *รักขา ตาณ เลณ ทีปะ นาถ สรณะ* เป็นต้น โดยเฉพาะ “ตาณ” นั้น บางทีใช้อธิบายหรือใช้แทน “ปริตฺต” อย่างชัดเจน (เช่น ในโยชนาแห่งอรรถกถาวินัยว่า ยกฺขปริตฺตนฺติ ยกฺเขหิ สมนฺตโต ตาณํ) จึงน่าสันนิษฐานว่า อาจเป็น “ตำนาณ” ที่แผลงจาก “ตาณ” นี้เอง (คือเป็น **เจ็ดตำนาณ** และ **สิบสองตำนาณ**) และเมื่อใช้เป็นแบบแผนในพระราชพิธี ก็ได้มีชื่อเป็นคำศัพท์เฉพาะขึ้นว่า “ราชปริตร” เรียกสัตตปริตต์ว่า ***จุลราชปริตร*** (ปริตรหลวงชุดเล็ก) และเรียกทวาทสปริตต์ว่า ***มหาราชปริตร*** (ปริตรหลวงชุดใหญ่)

เจ็ดตำนาน

๑. มงคลสูตร

๒. รตนปริตร (มักเรียก รตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
๔/๐. ขันธปริตร
๕/๐. โมรปริตร
๖/๐. ธชัคคปริตร (มักเรียก ธชัคคสูตร)
๗/๐. อาฏานาฏิยปริตร
๐/๗. โพชฌังคปริตร มีอังคุลิมาลปริตรนำ
(ลำดับท้ายนี้ อาจเข้าแทนลำดับใดหนึ่งใน ๔-๗)

สิบสองตำนาน

๑. มงคลสูตร
๒. รตนปริตร (มักเรียก รตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
๔. ขันธปริตร มีฉัททันตปริตรตาม
๕. โมรปริตร
๖. วัฏฏกปริตร
๗. ธชัคคปริตร (มักเรียก ธชัคคสูตร)
๘. อาฏานาฏิยปริตร
๙. อังคุลิมาลปริตร
๑๐. โพชฌังคปริตร
๑๑. อภยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)
๑๒. ชยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)

(พึงทราบว่า องฺคุลิมาลปริตฺต และ โพชฺฌงฺคปริตฺต นั้น เรียกเป็นภาษาไทยว่า อังคุลิมาลปริตร หรือองคุลิมาลปริตร และโพชฌังคปริตร หรือโพชฌงคปริตร ก็ได้ ยังไม่มีกำหนดเป็นยุติ)

๘) *โดยเครื่องประกอบเสริม:* อย่างที่ได้กล่าวว่า นอกจากตัวปริตรเองแล้ว มีบทสวดเสริมประกอบที่แต่งหรือจัดเติมเพิ่มขึ้นมาตามกาลเวลาอีกมาก ใช้สวดนำก่อนก็มี สวดแทรกก็มี สวดต่อท้ายก็มี เช่น ก่อนเริ่มสวด ก็มีการ**ชุมนุมเทวดา** คือกล่าวคำเชิญชวนเทวดามาฟัง เรียกว่ามาฟังธรรมหรือมาฟังพุทธวจนะ และเมื่อเริ่มสวด ก่อนจะถึงตัวพระปริตร ก็สวด**ต้นตำนาน** ซึ่งมีประมาณ ๔ บท แล้วจึงสวด**ตัวตำนาน**คือพระปริตรไปตามลำดับ ครั้นจบปริตรทั้งหมดแล้ว ก็สวด**ท้ายตำนาน** ทำนองบทแถมอีกจำนวนหนึ่ง (อาจจะถึง ๑๐ บท) เสร็จแล้วจึงเป็นอันจบการสวด

ยิ่งกว่านั้น ถ้ามีเวลาที่จะสวดอย่างเต็มพิธีจริงๆ นอกจากชุมนุมเทวดา (เรียกว่า**ขัดนำ**) ตอนจะเริ่มสวดแล้ว ในช่วงที่สวดตัวตำนาน ก็มีการ**ขัดตำนาน**แทรกคั่นไปตลอดด้วย คือ ระหว่างที่สวดปริตรหนึ่งจบแล้ว ก่อนจะสวดปริตรลำดับต่อไป ก็หยุดให้หัวหน้า (บัดนี้นิยมให้รูปที่ ๓ ผู้ขัดนำ คือรูปที่ชุมนุมเทวดา) **ขัดตำนาน** คือสวดบทแนะนำให้รู้จักปริตรบทที่จะสวดต่อไปนั้น (บทขัดของปริตรใด ก็เรียกตามชื่อของปริตรนั้น เช่น บทขัดมงคลสูตร บทขัดรตนปริตร ฯลฯ ซึ่งบอกให้รู้ว่าปริตรนั้นเกิดขึ้นมาอย่างไร มีคุณหรืออานิสงส์ในการสวดอย่างไร และเชิญชวน

ให้สวด) ขัดคั่นอย่างนี้ไปจนจบปริตรทั้งหมด, อย่างไรก็ตาม ทุกวันนี้ แม้แต่ในพิธีใหญ่ๆ ก็น้อยนักที่จะมีการขัดตำนานในการสวดเจ็ดตำนานหรือสิบสองตำนาน เพราะจะทำให้การสวดยาวนานมาก, แต่ที่ยังนิยมปฏิบัติกันอยู่ ก็คือ ในกรณีที่มีการสวดบทพิเศษเพิ่มเข้ามา เช่น สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรในงานทำบุญอายุครั้งสำคัญ เมื่อขัดนำตำนาน คือชุมนุมเทวดาแล้ว ก็ต่อด้วยบทขัดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรติดไปเลย จากนั้นสวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและเจ็ดตำนานย่อไปจนจบ โดยไม่มีการขัดตำนานใดๆ อีก, ที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องของแบบแผนในพิธีที่เพิ่มขยายขึ้นมา เป็นเรื่องของประเพณีและเนื่องด้วยสังคม แต่ผู้ปฏิบัติในทางส่วนตัว เมื่อมุ่งสาระ พึงกำหนดชัดอยู่ที่ตัวพระปริตร

นอกจากแบบแผนพิธีในการสวดแล้ว เครื่องประกอบสำคัญที่รู้กันดีก็คือ น้ำมนต์ และสายสิญจน์ ซึ่งมีมาแต่โบราณ แต่ในคัมภีร์ภาษาบาลี ท่านเรียกว่า ปริตโตทก (น้ำปริตร) และปริตตสูตร (สายหรือด้ายปริตร) ตามลำดับ

รวมแล้ว ในเรื่องปริตรนี้ ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องมีจิตใจเป็นกุศล นอกจากมีเมตตานำหน้าและมั่นในสัจจะบนฐานแห่งธรรมแล้ว ก็พึงรู้เข้าใจสาระของปริตรนั้นๆ โดยมีกัมมัสสกตาปัญญาอันมองเห็นความมีกรรมเป็นของตน ซึ่งผลที่ประสงค์จะสำเร็จด้วยความพากเพียรในการกระทำของตน เมื่อมีจิตใจโล่งเบาสดชื่นผ่องใสด้วยมั่นใจในคุณพระปริตรที่คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายให้แล้ว ก็จะได้มีสติมั่นมีสมาธิแน่วมุ่งหน้าทำการนั้นๆ ให้ก้าวต่อไปด้วยความเข้มแข็งมีกำลังหนักแน่นและแจ่มใสชัดเจนจนถึงความสำเร็จ, สำหรับพระภิกษุ ต้องตั้งใจปฏิบัติในเรื่องปริตรนี้ต่อคฤหัสถ์ด้วยจิตเมตตากรุณา พร้อมไปกับความสังวรระวัง มิให้ผิดพลาดจากพระวินัย ในแง่ดิรัจฉานวิชา และเวชกรรม เป็นต้น; ดู *ภาณยักษ์, ภาณวาร*

ปริเทวะ ความร่ำไรรำพัน, ความคร่ำครวญ, ความรำพันด้วยเสียใจ, ความบ่นเพ้อ

ปริเทวนาการ ดู *ปริเทวะ*

ปรินิพพาน การดับรอบ, การดับสนิท **1.** ดับกิเลสและทุกข์สิ้นเชิง, บรรลุอรหัตตผล (ได้แก่ กิเลสปรินิพพาน) **2.** ตาย (ได้แก่ ขันธปรินิพพาน, ใช้แก่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์; ในภาษาไทยบางทีแยก ให้ใช้แก่พระพุทธเจ้าว่าปรินิพพาน และให้ใช้แก่พระอรหันต์ทั่วไปว่า นิพพาน แต่ในภาษาบาลี ไม่มีการแยกเช่นนั้น); ดู ***นิพพาน***

ปรินิพพานบริกรรม การกระทำขั้นต้นก่อนที่จะปรินิพพาน, การเตรียมปรินิพพาน ในพุทธประวัติ ได้แก่ การทรงเข้าอนุปุพพวิหารสมาบัติก่อน แล้วเสด็จปรินิพพาน

ปรินิพพานสมัย เวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน

ปริปุจฉา การสอบถาม, การซักไซ้, การซักรอบสอบถามให้ได้ความชัดเจน, การค้นคว้า, การสืบค้นหาความรู้;

มักมาคู่กับ *อุเทศ* เมื่ออธิบายสั้นๆ **อุเทศ** ได้แก่ พระบาลีคือพุทธพจน์ ที่ยกขึ้นเป็นบทตั้ง, การบอกพุทธพจน์ **ปริปุจฉา** ได้แก่ อรรถกถา, การเรียนความหมายของพุทธพจน์นั้น; ดู *อุเทศ*

ปริพาชก นักบวชผู้ชายนอกพระพุทธศาสนาพวกหนึ่งในชมพูทวีป ชอบสัญจรไปในที่ต่างๆ สำแดงทรรศนะทางศาสนาปรัชญาของตน เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *ปริพพาชก*

ปริพาชิกา ปริพาชกเพศหญิง เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *ปริพพาชิกา*

ปริภัณฑ์ ดู *สัตตบริภัณฑ์*

ปริมณฑล วงรอบ, วงกลม; เรียบร้อย

ปริยัติ พุทธพจน์อันจะพึงเล่าเรียน, สิ่งที่ควรเล่าเรียน (โดยเฉพาะหมายเอาพระบาลีคือพระไตรปิฎก พุทธพจน์หรือพระธรรมวินัย); การเล่าเรียนพระธรรมวินัย

ปริยัติสัทธรรม ดู *สัทธรรม ๓*

ปริยาย การเล่าเรื่อง, บรรยาย; อย่าง, ทาง, นัยอ้อม, แง่

ปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยปริยายคือจัดเป็นความบริสุทธิ์ได้บางแง่บางด้าน ยังไม่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ยังมีการละ และการบำเพ็ญอยู่; ตรงข้ามกับ *นิปปริยายสุทธิ*; ดู *สุทธิ*

ปริยุฏฐานกิเลส ดู *กิเลส ๓ ระดับ*

ปริเยสนา การแสวงหา มี ๒ คือ ๑. *อนริยปริเยสนา* แสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ ตนยังมีทุกข์ ก็ยังแสวงหาสภาพที่มีทุกข์ ๒. *อริยปริเยสนา* แสวงหาอย่างประเสริฐ ตนมีทุกข์ แต่แสวงหาสภาพที่ไม่มีทุกข์ ได้แก่นิพพาน; สำหรับคนทั่วไป อธิบายว่า *มิจฉาอาชีวะ* เป็นอนริยปริเยสนา *สัมมาอาชีวะ* เป็นอริยปริเยสนา

ปริโยสาน ที่สุดลงโดยรอบ, จบ, จบอย่างสมบูรณ์

ปริวัฏฏ์ หมุนเวียน, รอบ; ญาณทัสสนะมีปริวัฏฏ์ ๓ หรือเวียนรอบ ๓ ในอริยสัจจ์ ๔ หมายถึง รู้อริยสัจจ์ ๔ แต่ละข้อโดยสัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ รวม ๔ ข้อเป็น ๑๒ เรียกว่า *มีอาการ ๑๒*

ปริวาร คัมภีร์ที่ ๕ (เป็นเล่มที่ ๘) แห่งวินัยปิฎก เป็นคัมภีร์ประกอบหรือคู่มือบรรจุคำถามคำตอบสำหรับซ้อมความรู้พระวินัย; ดู *ไตรปิฎก*

ปริวารยศ ยศคือ(ความมี)บริวาร, ความเป็นใหญ่โดยบริวาร ดู *ยศ*

ปริวาส "อยู่รอบ", อยู่ครบ, อยู่จบ, อยู่ปรับตัวให้พร้อม, อยู่พอจนได้ที่, บ่มตัว, อบ, หมกอยู่ **1.** ในพระวินัย แปลกันมาว่า "อยู่กรรม" หรืออยู่ชดใช้, เป็นชื่อวุฏฐานวิธี (ระเบียบปฏิบัติสำหรับการออกจากครุกาบัติ) อย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปกปิดไว้ จะต้องประพฤติ เป็นการลงโทษตนเองชดใช้ให้ครบเท่าจำนวนวันที่ปิดอาบัติ ก่อนที่จะประพฤติมานัตอันเป็นขั้นตอนปกติของการออกจากอาบัติต่อไป, ระหว่างอยู่ปริวาส ต้องประพฤติวัตรต่างๆ เช่น งดใช้สิทธิบางอย่าง ลดฐานะของตน และประจานตัว เป็นต้น; ปริวาส มี ๓ อย่าง คือ *ปฏิจฉันนปริวาส สโมธานปริวาส* และ *สุทธันตปริวาส;* มีปริวาสอีกอย่างหนึ่งสำหรับนักบวชนอกศาสนา จะต้องประพฤติ เป็นการปรับตัวให้พร้อมก่อนที่จะบวชในพระธรรมวินัย เรียกว่า *ติตถิยปริวาส* ซึ่งท่านจัดเป็น *อปฏิจฉันนปริวาส* (เมื่อเทียบกับติตถิยปริวาสนี้ บางทีเรียกปริวาสของภิกษุเพื่อออกจากอาบัติสังฆาทิเสสข้างต้นนั้นว่า "อาปัตติปริวาส"); ดู *ติตถิยปริวาส* **2.** ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา ท่านนำคำว่า "**ปริวาส**" ตามความหมายสามัญข้างต้นมาใช้อธิบายธรรม เพื่อช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้น ตั้งแต่เรื่องพื้นๆ ไปจนถึงหลักธรรมที่ลึกซึ้ง เช่น อาหารที่บริโภคเข้าไปแล้ว มี *ปริวาส* คือการค้างรวมกันอยู่ในท้องจนย่อยเสร็จ, การอบเครื่องใช้หรือที่อยู่อาศัยด้วยกลิ่นหอมของดอกไม้เป็นต้น ก็เป็น*ปริวาส*, การเรียนมนต์โดยอยู่กับกิจกรรมที่เกี่ยวกับมนต์นั้น เช่น สาธยาย พิจารณา ทำความเข้าใจ จนจบรอบหรือเข้าถึง เรียกว่า***มนตปริวาส***, ในสมถภาวนา ผู้เจริญฌาน จะก้าวจากอุปจารสมาธิขึ้นสู่ปฐมฌาน หรือก้าวจากฌานที่ต่ำกว่าขึ้นสู่ฌานชั้นที่สูงขึ้นไป คือมีองค์ฌานชั้นที่สูงต่อขึ้นไปนั้นปรากฏ โดยอยู่จบรอบอัปปนาสมาธิ (หรือบ่มอัปปนาสมาธิจนได้ที่) เรียกว่า***อัปปนาปริวาส***, ในการเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจะยังมรรคให้เกิดขึ้น โดยอยู่จบรอบวิปัสสนา (หรือบ่มวิปัสสนาจนได้ที่) เรียกว่า ***วิปัสสนาปริวาส***, ในการทำงานของจิต ซึ่งดำเนินไปโดยจิตขึ้นสู่วิถีและตกภวังค์ แล้วขึ้นสู่วิถีและตกภวังค์ เป็นอย่างนี้ต่อเนื่องไปนั้น ช่วงเวลาที่จิตอยู่ในภวังค์จนขึ้นสู่วิถีอีก เรียกว่า***ภวังคปริวาส*** (บุคคลทั้งหลายมีภวังคปริวาส หรือช่วงพักภวังค์นี้ ยาวหรือสั้น เร็วหรือช้า ไม่เหมือนกัน ผู้ที่มีภวังคปริวาสสั้นรวดเร็ว จะรับรู้และคิดการต่างๆ ได้แคล่วคล่องรวดเร็ว จนดูเหมือนว่าทำอะไรๆ ได้หลายอย่างในเวลาเดียวกัน เช่น พระ

พุทธเจ้าทรงมีภวังคปริวาสชั่ววิบแวบ แม้จะมีผู้ทูลถามปัญหาพร้อมกันหลายคน ก็ทรงทราบความได้ทันทั้งหมด และทรงจัดลำดับคำตอบได้เหมาะจังหวะแก่ทุกคน)

ปริวิตก ความคิดนึก, คำนึง; ไทยใช้หมายความว่านึกเป็นทุกข์หนักใจ, นึกห่วงใย

ปริสะ บริษัท, ที่ประชุมสงฆ์ผู้ทำกรรม

ปริสทูสโก ผู้ประทุษร้ายบริษัท เป็นคนพวกหนึ่งที่ถูกห้ามบรรพชา หมายถึงผู้มีรูปร่างแปลกเพื่อน เช่น สูงหรือเตี้ยจนประหลาด ศีรษะโตหรือหลิมเหลือเกิน เป็นต้น

ปริสวิบัติ เสียเพราะบริษัท, วิบัติโดยบริษัท, บกพร่องเพราะบริษัท หมายถึงเมื่อสงฆ์จะทำสังฆกรรม ภิกษุเข้าประชุมไม่ครบองค์กำหนด, หรือครบแต่ไม่ได้นำฉันทะของผู้ควรแก่ฉันทะมา, หรือมีผู้คัดค้านกรรมที่สงฆ์ทำ

ปริสสมบัติ ความพร้อมมูลแห่งบริษัท, ถึงพร้อมด้วยบริษัท, ความสมบูรณ์ของที่ประชุม คือไม่เป็น*ปริสวิบัติ* (ตัวอย่างประชุมภิกษุให้ครบองค์กำหนด เช่น จะทำกฐินกรรม ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป จะให้อุปสมบทในมัธยมประเทศต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๑๐ รูปเป็นต้น)

ปริสัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชนและกิริยาที่จะต้องปฏิบัติต่อประชุมชนนั้นๆ เช่นรู้จักว่า ประชุมชนนี้ เมื่อเข้าไปจะต้องทำกิริยาอย่างนี้จะต้องพูดอย่างนี้ เป็นต้น (ข้อ ๖ ในสัปปุริสธรรม ๗)

ปริสุปัฏฐาปกะ ภิกษุผู้เป็นนิสัยมุตก์ คือพ้นจากการถือนิสัยแล้ว มีคุณสมบัติสมควรเป็นผู้ปกครองหมู่ สงเคราะห์บริษัทได้

ปรีชา ปัญญาเฉียบคม, ปัญญาสว่างชัดเห็นการกว้างไกลที่จะแก้ไขจัดทำดำเนินการให้สำเร็จ, ความรู้เข้าใจแจ่มชัด

ปฤษฎางค์ อวัยวะเบื้องหลัง, ส่วนหลัง, ข้างหลัง

ปลงตก พิจารณาเห็นจริงตามสภาพของสังขาร แล้ววางใจเป็นปกติได้

ปลงบริขาร มอบบริขารให้แก่ผู้อื่นในเวลาใกล้จะตาย เป็นการให้อย่างขาดกรรมสิทธิ์ไปทีเดียวตั้งแต่เวลานั้น (ใช้สำหรับภิกษุผู้จะถึงมรณภาพ เพื่อให้ถูกต้องตามพระวินัย)

ปลงผม โกนผม (ใช้แก่บรรพชิต)

ปลงพระชนมายุสังขาร ดู *อายุสังขาร-โวสสัชชนะ*

ปลงศพ เผาผี, จัดการเผาฝังให้เสร็จสิ้นไป

ปลงสังขาร ทอดอาลัยในกายของตนว่าจะตายเป็นแน่แท้แล้ว

ปลงอาบัติ เปลื้องตนให้พ้นความผิดทางวินัยด้วยการเปิดเผยความผิดนั้น, ทำ

ตนให้พ้นจากอาบัติด้วยการเปิดเผยอาบัติของตนแก่สงฆ์หรือแก่ภิกษุอื่น, แสดงอาบัติเพื่อให้พ้นจากอาบัติ, ใช้สำหรับอาบัติที่แสดงแล้วพ้นได้ คือ ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต; "ปลงอาบัติ" เป็นคำเก่าที่นิยมใช้กันมาเป็นพื้น แต่คำที่ใช้ในตำราซึ่งเป็นคำแปลตามบาลีเดิมว่า "แสดงอาบัติ"; ดู *แสดงอาบัติ*

ปลงอายุสังขาร ดู *อายุสังขารโวสสัชชนะ*

ปละ [ปะ-ละ] ชื่อมาตราสำหรับชั่งน้ำหนักประมาณ ๕ ชั่ง มีดังนี้

๔ เมล็ดข้าวเปลือกเป็น		๑ กุญชา (กล่อม)
๒ กุญชา	"	๑ มาสก (กล่ำ)
๕ มาสก	"	๒ อักขะ
๘ อักขะ	"	๑ ธรณะ
๑๐ ธรณะ	"	๑ ปละ
๑๐๐ ปละ	"	๑ ตุลา
๒๐ ตุลา	"	๑ ภาระ

หนังสือเก่าเขียน *ปะละ*; ดู *มาตรา* (มาตราชั่งของ)

ปลา ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ๑. ข้าวสุก ๒. ขนมสด ๓. ขนมแห้ง ๔. ปลา ๕. เนื้อ ปลาในที่นี้หมายความรวมไปถึง หอย กุ้ง และสัตว์น้ำเหล่าอื่นที่ใช้เป็นอาหาร

ปลาสะ ตีเสมอ คือยกตนเทียมท่าน (ข้อ ๖ ในอุปกิเลส ๑๖)

ปลิโพธ เครื่องผูกพันหรือหน่วงเหนี่ยวเป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนห่วงกังวล, เหตุกังวล, ข้อติดข้อง; ปลิโพธที่ผู้จะเจริญกรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่งพร้อมที่จะเจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้ดี มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. *อาวาสปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับวัดหรือที่อยู่ ๒. *กุลปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรืออุปัฏฐาก ๓. *ลาภปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับลาภ ๔. *คณปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ ๕. *กรรมปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับการงาน เช่น การก่อสร้าง ๖. *อัทธานปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ ๗. *ญาติปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือคนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บป่วยเป็นต้น ๘. *อาพาธปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตนเอง ๙. *คันถปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน ๑๐. *อิทธิปลิโพธ* ความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่จะต้องคอยรักษาไม่ให้เสื่อม (ข้อท้ายนี้เป็นปลิโพธสำหรับผู้จะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น)

ในทางพระวินัยเกี่ยวกับการกรานกฐิน ปลิโพธ หมายถึงความกังวลที่เป็นเหตุให้กฐินยังไม่เดาะ (คือยังรักษาอานิสงส์กฐินและเขตแห่งจีวรกาลตาม

กำหนดไว้ได้) มี ๒ อย่างคือ ๑. *อาวาสปลิโพธ* ความกังวลในอาวาส (ยังอยู่ในวัดนั้นหรือหลีกไปแต่ยังผูกใจว่าจะกลับมา) ๒. ***จีวรปลิโพธ*** ความกังวลในจีวร (ยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำค้างอยู่ หรือหายเสียในเวลาทำแต่ยังไม่สิ้นหวังว่าจะได้จีวรอีก) ถ้าสิ้นปลิโพธครบทั้งสองอย่างจึงเป็นอันเดาะกฐิน (หมดอานิสงส์และสิ้นเขตจีวรกาลก่อนกำหนด)

ปวัตตมังสะ เนื้อที่มีอยู่แล้ว คือเนื้อสัตว์ที่เขาขายอยู่ตามปกติสำหรับคนทั่วๆ ไป ไม่ใช่ฆ่าเพื่อเอาเนื้อมาถวายพระ; ตรงข้ามกับ *อุทิสสมังสะ*

ปวัตตินี คำเรียกผู้ทำหน้าที่อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี, ภิกษุณีที่เป็นอุปัชฌาย์ของภิกษุณีที่เป็นสหชีวินี, บางทีเรียกว่า "อุปัชฌายา" *(วินย.๓/๓๙๖-๗/๒๑๖)*; ดู *สหชีวินี*

ปวารณา 1. ยอมให้ขอ, เปิดโอกาสให้ขอ **2.** ยอมให้ว่ากล่าวตักเตือน, เปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือน, ชื่อสังฆกรรมที่พระสงฆ์ทำในวันสุดท้ายแห่งการจำพรรษา คือ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เรียกว่า ***วันมหาปวารณา*** โดยภิกษุทุกรูปจะกล่าวปวารณา คือ เปิดโอกาสให้กันและกันว่ากล่าวตักเตือนได้ดังนี้ "**สงฺฆมฺ<u>ภนฺเต</u> ปวาเรมิ, ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงฺกาย วา; วทนฺตุ มํ, อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อุปาทาย; ปสฺสนฺโต ปฏิกริสฺสามิ. ทุติยมฺปิ <u>ภนฺเต</u> สงฺฆํ ปวาเรมิ, ... ตติยมฺปิ <u>ภนฺเต</u> สงฺฆํ ปวาเรมิ, ...**" แปลว่า "ข้าพเจ้าขอปวารณากะสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ตาม ด้วยได้ยินก็ตาม ด้วยน่าระแวงสงสัยก็ตาม, ขอท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงว่ากล่าวกะข้าพเจ้าด้วยอาศัยความหวังดีเอ็นดู, เมื่อข้าพเจ้ามองเห็น จักแก้ไข แม้ครั้งที่สอง ... แม้ครั้งที่สาม ..." (ภิกษุผู้มีพรรษาสูงสุดในที่ประชุมว่า *อาวุโส* แทน *<u>ภนฺเต</u>*)

ปวารณาเป็นสังฆกรรมประเภทญัตติกรรม คือ ทำโดยตั้งญัตติ (คำเผดียงสงฆ์) อย่างเดียว ไม่ต้องสวดอนุสาวนา (คำขอมติ); เป็นกรรมที่ต้องทำโดยสงฆ์ปัญจวรรค คือ มีภิกษุตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป

ปวารณา ถ้าเรียกชื่อตามวันที่ทำแบ่งได้เป็น ๓ อย่าง คือ **๑. ปัณณรสิกา ปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยปกติในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ คือวันออกพรรษา) **๒. จาตุทฺทสิกา ปวารณา** (ในกรณีที่มีเหตุสมควร ท่านอนุญาตให้เลื่อนปวารณาออกไปปักษ์หนึ่งหรือเดือนหนึ่งโดยประกาศให้สงฆ์ทราบ ถ้าเลื่อนออกไปปักษ์หนึ่งก็ตกในแรม ๑๔ ค่ำ เป็นจาตุทฺทสิกา แต่ถ้าเลื่อนไปเดือนหนึ่งก็เป็นปัณณรสิกาอย่างข้อแรก) **๓. สามัคคีปวารณา** (ปวารณาที่ทำในวันสามัคคี คือ ในวันที่สงฆ์ซึ่งแตกกันแล้วกลับปรองดองเข้ากันได้ อันเป็นกรณี

พิเศษ)

ถ้าแบ่งโดยการก คือ ผู้ทำปวารณา แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ **๑. สังฆปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยสงฆ์คือ มีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป) **๒. คณปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยคณะคือมีภิกษุ ๒–๔ รูป) **๓. ปุคคล-ปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยบุคคลคือมีภิกษุรูปเดียว) และโดยนัยนี้ อาการที่ทำปวารณาจึงมี ๓ อย่าง คือ ๑. *ปวารณาต่อที่ชุมนุม* (ได้แก่ สังฆปวารณา) ๒. *ปวารณากันเอง* (ได้แก่ คณปวารณา) ๓. *อธิษฐานใจ* (ได้แก่ ปุคคลปวารณา)

ในการทำ*สังฆปวารณา* ต้องตั้งญัตติ คือ ประกาศแก่สงฆ์ก่อน แล้วภิกษุทั้งหลายจึงจะกล่าวคำปวารณาอย่างที่แสดงไว้ข้างต้น ตามธรรมเนียมท่านให้ปวารณารูปละ ๓ หน แต่ถ้ามีอันตรายคือเหตุฉุกเฉินขัดข้องจะทำอย่างนั้นไม่ได้ตลอด (เช่น แม้แต่ทายกมาทำบุญ จะปวารณารูปละ ๒ หน หรือ ๑ หน หรือพรรษาเท่ากันว่าพร้อมกันก็ได้ ทั้งนี้ จะปวารณาอย่างไรก็พึงประกาศให้สงฆ์รู้ด้วยญัตติก่อน โดยนัยนี้ การตั้งญัตติในสังฆปวารณาจึงมีต่างๆ กัน ดังมีอนุญาตไว้ดังนี้ **๑. เตวาจิกา ญัตติ** คือ จะปวารณา ๓ หน พึงตั้งญัตติว่า: **“สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี, ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ เตวาจิกํ ปวาเรยฺย”** แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ปวารณาวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงปวารณาอย่างกล่าววาจา ๓ หน” (ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันสามัคคี ก็พึงเปลี่ยน *ปณฺณรสี* เป็น *จาตุทฺทสี* หรือ *สามคฺคี* ตามลำดับ) **๒. เทฺววาจิกา ญัตติ** คือจะปวารณา ๒ หน ตั้งญัตติอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยน *เตวาจิกํ* เป็น *เทฺววาจิกํ* **๓. เอกวาจิกา ญัตติ** คือ จะปวารณาหนเดียว ตั้งญัตติอย่างเดียวกันนั้น แต่เปลี่ยน *เตวาจิกํ* เป็น *เอกวาจิกํ* **๔. สมานวัสสิกา ญัตติ** คือ จัดให้ภิกษุที่มีพรรษาเท่ากัน ปวารณาพร้อมกัน ตั้งญัตติก็เหมือน แต่เปลี่ยน *เตวาจิกํ* เป็น *สมานวสฺสิกํ* (จะว่า ๓ หน ๒ หน หรือหนเดียวได้ทั้งนั้น) **๕. สัพพสังคาหิกา ญัตติ** คือ แบบตั้งครอบทั่วไป ไม่ระบุว่ากี่หน ตั้งญัตติคลุมๆ โดยลงท้ายว่า ... *สงฺโฆ ปวาเรยฺย* (ตัดคำว่า *เตวาจิกํ* ออกเสีย และไม่ใส่คำใดอื่นแทนลงไป อย่างนี้จะปวารณากี่หนก็ได้); ธรรมเนียมคงนิยมแต่แบบที่ ๑, ๒ และ ๔ และท่านเรียกชื่อปวารณาตามนั้นด้วยว่า *เตวาจิกา ปวารณา, เทฺววาจิกา ปวารณา, สมาน-วัสสิกา ปวารณา* ตามลำดับ

ในการทำ*คณปวารณา* ถ้ามีภิกษุ ๓–๔ รูป พึงตั้งญัตติก่อนว่า: **“สุณนฺตุ**

เม อายสฺมนฺโต, อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี, ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปวาเรยฺยาม” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า ปวารณาวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพรั่งของท่านทั้งหลายถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงปวารณากันเถิด” (ถ้า ๓ รูปว่า *อายสฺมนฺตา* แทน *อายสฺมนฺโต*) จากนั้นแต่ละรูปปวารณา ๓ หน ตามลำดับพรรษาดังนี้: มี ๓ รูป ว่า “**อหํ อาวุโส อายสฺมนฺเต ปวาเรมิ ฯเปฯ วทนฺตุ มํ อายสฺมนฺตา อนุกมฺปํ อุปาทาย, ปสฺสนฺโต ปฏิกริสฺสามิ, ทุติยมฺปิ อาวุโส ฯเปฯ ตติยมฺปิ อาวุโส ฯเปฯ ปฏิกริสฺสามิ**” (ถ้ารูปอ่อนกว่าว่า เปลี่ยน *อาวุโส* เป็น *ภนฺเต*); มี ๔ รูป เปลี่ยน *อายสฺมนฺเต* และ *อายสฺมนฺตา* เป็น *อายสฺมนฺโต* อย่างเดียว; ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ คำปวารณาก็เหมือนอย่างนั้น เปลี่ยนแต่ *อายสฺมนฺเต* เป็น *อายสฺมนฺตํ*, *อายสฺมนฺตา* เป็น *อายสฺมา* และ *วทนฺตุ* เป็น *วทตุ*.

ถ้าภิกษุอยู่รูปเดียว เธอพึงตระเตรียมสถานที่ไว้ และคอยภิกษุอื่นจนสิ้นเวลา เมื่อเห็นว่าไม่มีใครอื่นแล้ว พึงทำ *ปุคคลปวารณา* โดยอธิษฐานคือกำหนดใจว่า “**อชฺช เม ปวารณา**” แปลว่า “ปวารณาของเราวันนี้”

เหตุที่จะอ้างเพื่อเลื่อนวันปวารณาได้ คือจะมีภิกษุจากที่อื่นมาสมทบปวารณาด้วย โดยหมายจะคัดค้านผู้นั้นผู้นี้ให้เกิดอธิกรณ์ขึ้น หรืออยู่ด้วยกันผาสุก ถ้าปวารณาแล้วต่างก็จะจาริกจากกันไปเสีย

ปวิเวกกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้สงัดกาย สงัดใจ (ข้อ ๓ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปศุสัตว์, ปสุสัตว์ สัตว์เลี้ยง เช่นเป็ด ไก่ แพะ แกะ สุกร เป็นต้น

ปสาทะ ความเลื่อมใส, ความชื่นบานผ่องใส, ความเชื่อถือมั่นใจ, ความรู้สึกยอมรับนับถือ, ความเปิดใจรับ, อาการที่จิตเกิดความแจ่มใสโปร่งโล่งเบิกบานปราศจากความอึดอัดขัดข้องขุ่นมัว โดยเกิดความรู้สึกชื่นชมนิยมนับถือ ต่อบุคคลหรือสิ่งที่พบเห็นสดับฟังหรือระลึกถึง; มักใช้คู่กับ *ศรัทธา*; ดู *สัทธา*

ปเสนทิ [ปะ-เส-นะ-ทิ] พระเจ้าแผ่นดินแคว้นโกศล ครองราชสมบัติอยู่ที่พระนครสาวัตถี, พระนางเวเทหิ มเหสีของพระเจ้าพิมพิสารแห่งมคธรัฐ พระราชมารดาของพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นพระภคินีของพระเจ้าปเสนทิโกศล

ปหานะ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด; เช่น ละตัณหา, กำจัดกิเลส, กำจัดบาปอกุศลธรรม

ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ข้อ ๒ ในปธาน ๔)

ปหานปริญญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ กำหนดรู้สังขารว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนถึงขั้นละนิจจสัญญา เป็นต้น ในสังขารนั้นได้ (ข้อ ๓ ใน ปริญญา ๓)

ปหานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละ อกุศลวิตก และบาปธรรมทั้งปวง (ข้อ ๕ ในสัญญา ๑๐)

ปะละ ดู *ปละ*

ปักขคณนา, ปักษคณนา "การนับปักษ์", วิธีคำนวณดิถีตามปักษ์ คือ คำนวณหาวันขึ้นแรมกี่ค่ำๆ ให้แม่นยำตรงตามการโคจรของดวงจันทร์อย่างแท้จริง เฉพาะอย่างยิ่งมุ่งให้ได้วันพระจันทร์เต็มดวงหรือวันเพ็ญ (ขึ้น ๑๔–๑๕ ค่ำ) วันพระจันทร์ดับหรือวันดับ (แรม ๑๔–๑๕ ค่ำ) และวันพระจันทร์กึ่งดวง (ขึ้น ๘ ค่ำ และ แรม ๘ ค่ำ) ตรงกับวันที่ดวงจันทร์เป็นอย่างนั้นจริงๆ ซึ่งบางเดือนข้างขึ้นอาจมีเพียง ๑๔ วัน (วันเพ็ญ เมื่อขึ้น ๑๔ ค่ำ) ก็มี ข้างแรมอาจมีเต็ม ๑๕ วันติดต่อกันหลายเดือนก็มี ต้องตรวจดูเป็นปักษ์ๆ ไป จึงใช้คำว่า *ปักษ์ถ้วน ปักษ์ขาด* ไม่ใช่เพียงเดือนเต็ม เดือนขาด เป็นวิธีคำนวณที่สลับซับซ้อน ต่างจากปฏิทินหลวง หรือปฏิทินของราชการที่ใช้วิธีคำนวณเฉลี่ยให้ข้างขึ้นเต็ม ๑๕ วันเสมอไป ส่วนข้างแรม เดือนคู่มี ๑๕ วัน เดือนคี่เรียกว่า *เดือนขาด* มี ๑๔ วัน สลับกันไป (แม้จะคำนวณด้วยวิธีที่พิเศษออกไป แต่วันเดือนเพ็ญเดือนดับที่ตรงกันก็มาก ที่คลาดกันก็เพียงวันเดียว); ปักขคณนานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงค้นคิดวิธีคำนวณขึ้นใช้ในพระสงฆ์คณะธรรมยุต เพื่อเป็นเครื่องกำหนดวันสำหรับพระสงฆ์ทำอุโบสถ และสำหรับอุบาสกอุบาสิการักษาอุโบสถศีลฟังธรรม เป็นข้อปฏิบัติของคณะธรรมยุตสืบมา

ปกฺขหตตา ความเป็นผู้ชาไปซีกหนึ่ง ได้แก่โรคอัมพาต

ปักขันทิกาพาธ โรคท้องร่วง พระสารีบุตรนิพพานด้วยโรคนี้

ปักขิกะ อาหารที่เขาถวายปักษ์ละครั้ง คือสิบห้าวันครั้งหนึ่ง

ปักขิกภัต ดู *ปักขิกะ*

ปักษ์ ปีก, ฝ่าย, ข้าง, กึ่งของเดือนทางจันทรคติ คือเดือนหนึ่งมี ๒ ปักษ์ ข้างขึ้นเรียก *ศุกลปักษ์* ("ฝ่ายขาว" หมายเอาแสงเดือนสว่าง) ข้างแรมเรียก *กาฬปักษ์* ("ฝ่ายดำ" หมายเอาเดือนมืด); *ชุณหปักษ์* และ *กัณหปักษ์* ก็เรียก

ปัคคหะ การยกย่อง (พจนานุกรมเขียน *ปัคหะ*)

ปังสุกูลิกังคะ องค์แห่งผู้ถือครองผ้า

บังสุกุล, ใช้เฉพาะแต่ผ้าบังสุกุล คือ ไม่รับจีวรจากทายก เที่ยวแสวงหาผ้าบังสุกุล เช่นเศษผ้าในกองขยะ มาเย็บย้อมทำจีวรเอง, คำสมาทานว่า “คหปติจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ, ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ” แปลว่า “เรางดคฤหบดีจีวร สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

ปัจจนิก, ปัจนึก (ปจฺจนีก, ปจฺจนิก ก็ว่า) อันเป็นข้าศึก, ซึ่งเป็นปฏิปักษ์, ซึ่งเป็นศัตรู ดังที่ใช้ในคำต่างๆ เช่น ปัจจนิกกิเลส ปัจจนิกบุคคล ปัจจนิกธรรม หรือในข้อความ เช่นในบาลีว่า “ธมฺมวาที อธมฺโม จ, อุโภ ปจฺจนิกา มยํ” (*ขุ.จริยา.๓๓/๑๘/๕๗๖;* เราทั้งสอง คือ ธรรมวาที กับอธรรม เป็นข้าศึกกัน), นิยมใช้ในคำว่า ปัจจนิกธรรม; ดู **ปัจจนิกธรรม**

ปัจจนิกธรรม ธรรมที่เป็นข้าศึก, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์หรือขัดขวาง เช่นว่า “กามฉันทะเป็นต้น เป็นปัจจนิกธรรมแห่งการเข้าถึงฌาน”, “จตุตถฌานนั้นบริสุทธิ์นัก เพราะหลุดพ้นแล้วจากปัจจนิกธรรม ๙ ประการ กล่าวคือ นิวรณ์ ๕ วิตก วิจาร ปีติ และสุข”

ปัจจยปฏิเสวนศีล ศีลในการเสพใช้สอยปัจจัย ๔ คือ มีพฤติกรรมในการเสพบริโภคด้วยปัญญา ไม่บริโภคด้วยตัณหา โดยรู้จักพิจารณาที่จะกินใช้ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมายของสิ่งนั้น อันจะมีผลเป็นการเสพบริโภคอย่างพอดี ที่เรียกว่า *โภชนมัตตัญญุตา* (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔; *ปัจจัยปฏิเสวนศีล* ก็เขียน, *ปัจจยสันนิสิตศีล* ก็เรียก)

ปัจจยปัจจเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย, พิจารณาก่อนจึงบริโภคปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช ไม่บริโภคด้วยตัณหา, เป็นปาริสุทธิศีลข้อที่ ๔ เรียกเต็มว่า *ปัจจยสันนิสิตศีล* หรือ *ปัจจยปฏิเสวนศีล*

ปัจจยสันนิสิตศีล ศีลที่อิงอาศัยปัจจัย ๔ หรือศีลที่เนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่พิจารณาเสพใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔; *ปัจจัยสันนิสิตศีล* ก็เขียน, *ปัจจยปฏิเสวนศีล* ก็เรียก)

ปัจจยาการ อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน, หมายถึง *ปฏิจจสมุปบาท*

ปัจจยุปบัน (ปจฺจยุปฺปนฺน) อันเกิดขึ้นด้วยปัจจัย, ซึ่งเกิดจากปัจจัย, ผล; ดู *ปัจจัย*

ปัจจยุปบันธรรม ธรรมอันเกิดขึ้นด้วยปัจจัย, สภาวะที่เกิดจากปัจจัย ซึ่งเรียกให้เข้าคู่กันว่าปัจจัยธรรม (ธรรมอันเป็นปัจจัย) เช่นว่า อวิชชาเป็นปัจจัยธรรมและสังขารเป็นปัจจยุปบันธรรม; บางที

เรียกว่า ผลธรรม; ดู *ปัจจัย*

ปัจจเวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน, ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนตรวจตรามรรคผล กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่); ญาณนี้เกิดแก่ผู้บรรลุมรรคผลแล้ว คือ ภายหลังจากผลญาณ; ดู *ญาณ ๑๖*

ปัจจัตตลักษณะ ลักษณะเฉพาะตน, ลักษณะเฉพาะของสิ่งต่างๆ เช่นเวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญามีลักษณะจำได้เป็นต้น; คู่กับ *สามัญลักษณะ*

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ (พระธรรม) อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ผู้อื่นไม่พลอยตามรู้ตามเห็นด้วย เหมือนรสอาหาร ผู้บริโภคเท่านั้นจึงจะรู้รส ผู้ไม่ได้บริโภคจะพลอยรู้รสด้วยไม่ได้ (ข้อ ๖ ในธรรมคุณ ๖)

ปัจจัตถรณะ ผ้าปูนอน, บรรจถรณ์ก็ใช้

ปัจจันตชนบท ถิ่นแคว้นชายแดนนอก*มัชฌิมชนบท*ออกไป, ปัจจันติมชนบทก็ใช้

ปัจจันตประเทศ ประเทศปลายแดน, แว่นแคว้นชายแดน, ถิ่นแดนชั้นนอก, ถิ่นที่ยังไม่เจริญ คือ นอก*มัธยมประเทศ* หรือ *มัชฌิมชนบท*

ปัจจัย 1. สภาวะที่เอื้อ เกื้อหนุน ค้ำจุน เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สภาวะอื่นเกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง, เหตุ, เงื่อนไข, องค์ประกอบ; ปัจจัยมีคำที่มีความหมายใกล้เคียง คือ เหตุ ซึ่งบางทีใช้แทนกันได้ หรือเสริมย้ำกัน แต่พอแยกความหมายได้ว่า **ปัจจัย** เป็นคำรวม มีความหมายกว้าง มีลักษณะสาธารณะ ไม่จำเพาะ โดยเป็นตัวเอื้อ เป็นเงื่อนไข เป็นตัวประกอบ เป็นตัวสร้างโอกาส เป็นต้น ส่วน **เหตุ** มีลักษณะจำเพาะ ไม่สาธารณะ คือเป็นปัจจัยตัวตรงในการก่อผล, อีกประการหนึ่ง **ปัจจัย** ที่ว่ามีความหมายกว้างนั้น คือแยกแยะให้รู้บรรดาองค์ประกอบทั้งหลายในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย อันมีเหตุเป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง คือ ปัจจัยตัวจำเพาะในการก่อผล แต่ในการที่ผลรวมจะเกิดขึ้น มิใช่มีแค่ลำพังตัวเหตุเท่านั้น แต่ต้องมีปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบพรั่งพร้อม เรียกว่าเป็นปัจจัยสามัคคี ผลที่หมายจึงจะเกิดขึ้น; เทียบ *เหตุ*

ปัจจัย ๒๔ คือ ๑. เหตุปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเหตุ) ๒. อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นอารมณ์) ๓. อธิปติปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเจ้าใหญ่) ๔. อนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง) ๕. สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที) ๖. สหชาตปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดร่วมกัน)

๗. อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยโดยอาศัยซึ่งกันและกัน) ๘. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย) ๙. อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้า) ๑๐. ปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดก่อน) ๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง) ๑๒. อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยโดยการซ้ำบ่อยหรือทำให้ชิน) ๑๓. กรรมปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นกรรมคือเจตจำนง) ๑๔. วิปากปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นวิบาก) ๑๕. อาหารปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นอาหาร คือเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง) ๑๖. อินทรียปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเจ้าการ) ๑๗. ฌานปัจจัย (ปัจจัยโดยภาวะจิตที่เป็นฌาน) ๑๘. มรรคปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นมรรค) ๑๙. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยโดยประกอบกัน) ๒๐. วิปปยุตตปัจจัย (ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน) ๒๑. อัตถิปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]มีอยู่) ๒๒. นัตถิปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ไม่มีอยู่) ๒๓. วิคตปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ปราศไป) ๒๔. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ไม่ปราศไป

2. ของสำหรับอาศัยใช้, เครื่องอาศัยของชีวิต, สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต มี ๔ อย่าง คือ *จีวร* (ผ้านุ่งห่ม) *บิณฑบาต* (อาหาร) *เสนาสนะ* (ที่อยู่อาศัย) *คิลานเภสัช* (ยาบำบัดโรค)

ปัจจัยปริคคหญาณ ดู *นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ*

ปัจจัยปัจจเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย ๔; ดู *ปัจจยปัจจเวกขณะ*

ปัจจัยสามัคคี ภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายสัมพันธ์ประสานกันพรั่งพร้อมได้ที่ อันจะให้ผลที่หมายเกิดขึ้น; ดู *ปัจจัย*

ปัจจามิตร ข้าศึก, ศัตรู

ปัจจุคมน์ การลุกขึ้นต้อนรับ เป็นการแสดงความเคารพอย่างหนึ่ง; บางทีใช้แทนกันกับ *ปัจจุฐาน*

ปัจจุฐาน, ปัจจุฏฐาน การลุกรับ เป็นการแสดงความเคารพอย่างหนึ่ง; บางทีใช้แทนกันกับ *ปัจจุคมน์*

ปัจจุทธรณ์ ถอนคืน, ยกเลิก, ถอนอธิษฐาน คือ ยกเลิกบริขารเดิมที่อธิษฐานไว้ เช่น ได้อธิษฐานสบง คือตั้งใจกำหนดสบงผืนหนึ่งไว้ให้เป็นสบงครอง ภายหลังจะไม่ใช้สบงผืนนั้นเป็นสบงครองอีกต่อไป ก็ถอนคืนสบงนั้น คือยกเลิกการอธิษฐานเดิมนั้นเสีย เรียกว่า *ปัจจุทธรณ์สบง*, คำปัจจุทธรณ์สบงว่า “**อิมํ อนฺตรวาสกํ ปจฺจุทฺธรามิ**” (เปลี่ยน อนฺตรวาสกํ เป็น สงฺฆาฏึ, เป็น อุตฺตราสงฺคํ, เป็น ปตฺตํ เป็นต้น สุดแต่ว่าจะถอนอะไร); ดู *อธิษฐาน*

ปัจจุปปันนังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน, ปรีชากำหนดรู้เหตุปัจจัยของ

เรื่องที่เป็นไปอยู่ รู้ว่าควรทำอย่างไรในเมื่อมีเหตุหรือผลเกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นต้น (ข้อ ๓ ในญาณ ๓)

ปัจเจกพุทธะ พระพุทธเจ้าประเภทหนึ่ง ซึ่งตรัสรู้เฉพาะตัว มิได้สั่งสอนผู้อื่น; ดู *พุทธะ*

ปัจฉาภัต ภายหลังภัต, เวลาหลังอาหาร สำหรับพระภิกษุ โดยทั่วไปหมายถึงเวลาเที่ยงไปแล้ว; เทียบ *ปุเรภัต*

ปัจฉาสมณะ พระตามหลัง, พระผู้ติดตาม เช่น พระพุทธเจ้ามักทรงมีพระอานนท์เป็นปัจฉาสมณะ เป็นศัพท์คู่กับ *ปุเรสมณะ* พระนำหน้า

ปัจฉิมกิจ ธุระที่พึงทำภายหลัง, กิจที่พึงทำตอนท้าย เช่น ปัจฉิมกิจแห่งอุปสมบทมี ๖ ได้แก่ วัดเงาแดด, บอกประมาณแห่งฤดู, บอกส่วนแห่งวัน, บอกสังคีติ (บอกรวบหรือบอกประมวล เช่น วัดที่บวช อุปัชฌาย์ กรรมวาจาจารย์ และจำนวนสงฆ์ เป็นต้น) บอกนิสัย ๔ และบอกอกรณียกิจ ๔ (ที่รวมเรียก *อนุศาสน์*)

ปัจฉิมชาติ ชาติหลัง คือ ชาติสุดท้าย ไม่มีชาติใหม่หลังจากนี้อีกเพราะดับกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว

ปัจฉิมทัสสนะ ดูครั้งสุดท้าย, เห็นครั้งสุดท้าย

ปัจฉิมทิส ทิศเบื้องหลัง หมายถึงบุตรภรรยา; ดู *ทิศหก*

ปัจฉิมพรรษา ดู *ปัจฉิมิกา*

ปัจฉิมโพธิกาล โพธิกาลช่วงหลัง, ระยะเวลาบำเพ็ญพุทธกิจตอนท้าย, ตามอธิบายของอรรถกถาว่า คือ ๑๕ หรือ ๑๐ ปีสุดท้ายแห่งพุทธกิจ, ว่าตามหนังสือเรียนนักธรรม ได้แก่ระยะเวลาช่วงใกล้ จนถึงปรินิพพาน กำหนดคร่าวๆ ตามมหาปรินิพพานสูตร ตั้งแต่ปลงพระชนมายุสังขารถึงปรินิพพาน; ดู *พุทธประวัติ* (ตอนท้าย)

ปัจฉิมภพ ภพหลัง, ภพสุดท้าย; ดู *ปัจฉิมชาติ*

ปัจฉิมภวิกสัตว์ สัตว์ผู้เกิดในภพสุดท้าย, ท่านผู้เกิดในชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย คือผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตผลในชาตินี้

ปัจฉิมยาม ยามสุดท้าย, ช่วงสุดท้ายแห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ส่วน; เทียบ *ปฐมยาม, มัชฌิมยาม*

ปัจฉิมวัย วัยหลัง (มีอายุระยะ ๖๗ ปีล่วงไปแล้ว); ดู *วัย*

ปัจฉิมวาจา ดู *ปัจฉิมโอวาท*

ปัจฉิมสักขิสาวก สาวกผู้เป็นพยานการตรัสรู้องค์สุดท้าย, สาวกที่ทันเห็นองค์สุดท้าย ได้แก่พระสุภัททะ

ปัจฉิมโอวาท คำสอนครั้งสุดท้าย หมายถึง *ปัจฉิมวาจา* คือ พระดำรัสสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนจะปรินิพพานว่า

“วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ” แปลว่า “สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจง (ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น) ให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาทเถิด”

ปัจฉิมาชนตา ชุมชนที่มีในภายหลัง, หมู่ชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง, คนรุ่นหลัง; โดยทั่วไป มาในข้อความเกี่ยวกับจริยาของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ที่คำนึงถึงประโยชน์ของคนรุ่นหลัง หรือปฏิบัติเพื่อให้คนรุ่นหลังมีแบบอย่างที่จะยึดถือ เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรามองเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ จึงเสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าเปลี่ยว กล่าวคือ มองเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง” (องฺ.ทุก.๒๐/๒๗๔/๗๗) และที่พระมหากัสสปะกราบทูลพระพุทธเจ้าถึงเหตุผลที่ว่า ถึงแม้ท่านจะเป็นผู้เฒ่าชราลงแล้ว ก็ยังขอถือธุดงค์ต่อไป ดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ ... กล่าวคือ เล็งเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์ชุมชนในภายหลัง ด้วยหมายว่า ชุมชนในภายหลังจะพึงถึงทิฏฐานุคติ” (สํ.นิ.๑๖/๔๘๑/๒๓๙); คำบาลีเดิมเป็น *ปจฺฉิมา ชนตา*

ปัจฉิมิกา วันเข้าพรรษาหลัง ได้แก่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙; อีกนัยหนึ่งท่านสันนิษฐานว่า เป็นวันเข้าพรรษาในปีที่มีอธิกมาส (เดือน ๘ สองหน); เทียบ *ปุริมิกา, ปุริมพรรษา*

ปัจฉิมิกาวัสสูปนายิกา วันเข้าพรรษาหลัง; ดู *ปัจฉิมิกา*

ปัญจกะ หมวด ๕

ปัญจกัชฌาน ฌานหมวด ๕ หมายถึงรูปฌานที่ตามปกติอย่างในพระสูตรแบ่งเป็น ๔ ขั้น แต่ในพระอภิธรรมนิยมแบ่งซอยละเอียดออกไปเป็น ๕ ขั้น (ท่านว่าที่แบ่ง ๕ นี้ เป็นการแบ่งในกรณีที่ผู้เจริญฌานมีญาณไม่แก่กล้า จึงละวิตกและวิจารได้ทีละองค์), “ฌานปัญจกนัย” ก็เรียก; ดู ***ฌาน ๕***; เทียบ ***จตุกกัชฌาน***

ปัญจขันธ์ ขันธ์ห้า คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์; ดู ***ขันธ์***

ปัญจทวาราวัชชนะ ดู *วิถีจิต*

ปัญจปกรณัฏฐกถา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความแห่งห้าปกรณ์ คือ ๕ คัมภีร์ท้าย แห่งพระอภิธรรมปิฎก (ต่อจาก ธัมมสังคณี และวิภังค์) ได้แก่ ธาตุกถา ปุคคลปัญญัตติ กถาวัตถุ ยมก และปัฏฐาน; ดู *อรรถกถา*

ปัญจพิธกามคุณ กามคุณ ๕ อย่างคือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่น่าชอบใจ

ปัญจพิธพันธนะ เครื่องตรึง ๕ อย่าง คือตรึงเหล็กอันร้อนที่มือทั้ง ๒ ข้าง ที่เท้าทั้ง ๒ ข้าง และที่กลางอก ซึ่งเป็นการลงโทษที่นายนิรยบาลกระทำต่อสัตว์นรก

ปัญจเภสัช เภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย

ปัญจมฌาน ฌานที่ ๕ ตามแบบที่นิยมในอภิธรรม ตรงกับฌานที่ ๔ แบบทั่วไป หรือแบบพระสูตร มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา; ดู *ฌาน ๕*

ปัญจมหานที ดู *มหานที ๕*

ปัญจมหาบริจาค ดู *มหาบริจาค*

ปัญจมหาวิโลกนะ ดู *มหาวิโลกนะ*

ปัญจมหาสุบิน ดู *มหาสุบิน*

ปัญจวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๕ รูป จึงจะถือว่าครบองค์ เช่นที่ใช้ในการกรานกฐิน และการอุปสมบทในปัจจันตชนบท

ปัญจวัคคีย์ พระพวก ๕ คือ อัญญาโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานาม อัสสชิ เป็นพระอรหันตสาวกรุ่นแรกของพระพุทธเจ้า

ปัญจวิญญาณ วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ดู *วิถีจิต*

ปัญจโวการ, ปัญจโวการภพ ดู *โวการ*

ปัญจสติกขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๑๑ แห่งจุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องการสังคายนาครั้งที่ ๑

ปัญจังคะ เก้าอี้มีพนักด้านเดียว, เก้าอี้ไม่มีแขน

ปัญจาละ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของแคว้นกุรุ มีแม่น้ำภาคีรถี ซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคาตอนบน ไหลผ่าน นครหลวงชื่อ *กัมปิลละ*

ปัญญา ความรู้ทั่ว, ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล, ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการ ทำให้ลุผล ล่วงพ้นปัญหา, ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง (ข้อ ๓ ในไตรสิกขา, ข้อ ๑ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๕ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๕ ในพละ ๕, ข้อ ๕ ในเวสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๗ ในสัทธรรม ๗, ข้อ ๗ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๔ ในบารมี ๑๐)

ปัญญา ๓ คือ ๑. ***จินตามยปัญญา*** ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง) ๒. *สุตมยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ) ๓. *ภาวนามยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมย-

ปัญญาและจินตามยปัญญานั่นแหละ ขะมักเขม้นมนสิการในสภาวธรรมทั้งหลาย), ตามที่พูดกัน มักเรียงสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก แต่ในที่นี้ เรียงลำดับตามพระบาลีในพระไตรปิฎก ทั้งในพระสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑) และพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๗๙๗/๔๒๒) เรียงจินตามยปัญญาเป็นข้อแรก (แต่ในเนตติปกรณ์ เรียงและเรียกต่างไปเล็กน้อยเป็น ๑. *สุตมยีปัญญา* ๒. ***จินตามยีปัญญา*** ๓. ***ภาวนามยีปัญญา***); การที่ท่านเรียงจินตามยปัญญาก่อน หรือสุตมยปัญญาก่อนนั้น พอจับได้ว่า ท่านมองที่บุคคลเป็นหลัก คือ ท่านเริ่มที่บุคคลพิเศษประเภทมหาบุรุษก่อน ว่าพระพุทธเจ้า (และพระปัจเจกพุทธเจ้า) ผู้ค้นพบและเปิดเผยความจริงขึ้นนั้น มิได้อาศัยปรโตโฆสะคือการฟังจากผู้อื่น แต่รู้จักโยนิโสมนสิการด้วยตนเอง ก็สามารถเรียงต่อไล่ตามประสบการณ์ทั้งหลายอย่างถึงทันทั่วรอบทะลุตลอดหยั่งเห็นความจริงได้ ท่านจึงเริ่มด้วยจินตามยปัญญา แล้วต่อเข้าภาวนามยปัญญาไปเลย แต่เมื่อมองที่บุคคลทั่วไป ท่านเริ่มด้วยสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก โดยมีคำอธิบายตามลำดับว่าบุคคลเล่าเรียนสดับฟังธรรมแล้วเกิดศรัทธา นำไปใคร่ครวญตรวจสอบพิจารณา เกิดเป็น***สุตมยีปัญญา*** อาศัยสิ่งที่ได้เรียนสดับนั้นเป็นฐาน เขาตรวจสอบชั่งตรองเพ่งพินิจขบคิดลึกชัดลงไปเกิดเป็น***จินตามยีปัญญา*** เมื่อเขาใช้ปัญญาทั้งสองนั้นขะมักเขม้นมนสิการในสภาวธรรมทั้งหลาย แล้วเกิดญาณเป็นมรรคที่จะให้เกิดผลขึ้น ก็เป็น***ภาวนามยีปัญญา***, น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก ท่านอธิบายภาวนามยปัญญาว่า ได้แก่ "สมาปนฺนสฺส ปญฺญา" (ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติ) แต่มีคำอธิบายของคัมภีร์ต่างๆ เช่น ปรมัตถมัญชุสา ว่า คำอธิบายดังกล่าวเป็นเพียงการแสดงตัวอย่าง โดยสาระก็มุ่งเอาการเห็นแจ้งความจริงที่เป็นมัคคปัญญานั่นเอง; *ปัญญา ๓* อีกหมวดหนึ่งที่น่ารู้ ได้แก่ปัญญาที่มีชื่อว่า *โกศล* คือความฉลาด ๓ อย่าง; ดู *โกศล, อธิปัญญาสิกขา*

ปัญญากถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา (ข้อ ๘ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปัญญาขันธ์ กองปัญญา, หมวดธรรมว่าด้วยปัญญา เช่น *ธรรมวิจยะ* การเลือกเฟ้นธรรม *กัมมัสสกตาญาณ* ความรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัวเป็นต้น (ข้อ ๓ ในธรรมขันธ์ ๕)

ปัญญาจักขุ, ปัญญาจักษุ จักษุคือปัญญา, ตาปัญญา; เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วย

ปัญญาจักขุ (ข้อ ๓ ในจักขุ ๕)

ปัญญาธิฏฐาน ที่มั่นคือปัญญา, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือ ปัญญา, ผู้มีปัญญาเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๑ ในอธิฏฐาน ๔); ดู *อธิษฐานธรรม*

ปัญญาภาวนา ดู *ภาวนา*

ปัญญาภูมิ ธรรมที่เป็นภูมิของปัญญา; ดู *วิปัสสนาภูมิ 2.*

ปัญญาวิมุต "ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา" หมายถึง พระอรหันต์ผู้สำเร็จด้วยบำเพ็ญวิปัสสนาโดยมิได้อรูปสมาบัติมาก่อน

ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา, ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตตผลและทำให้เจโตวิมุตติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ คือไม่กลับกลายได้อีกต่อไป; เทียบ *เจโตวิมุตติ*

ปัญญาสมวาร วาระที่ ๕๐, ครั้งที่ ๕๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐ เช่น ในข้อความว่า "บำเพ็ญกุศลปัญญาสมวาร", ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **สัตมวาร** (หรือสัตตมวาร, วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ **ศตมวาร** (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐), อนึ่ง คำว่า "ปัญญาสมวาร" นี้ ไม่พึงสับสนกับคำว่า "ปัณรสมวาร" ที่แปลว่า วาระที่ ๑๕ ครั้งที่ ๑๕ หรือวันที่ ๑๕

ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ รู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ และเข้าใจชีวิตนี้ตามความเป็นจริง ที่จะไม่ให้ลุ่มหลงมัวเมา (ข้อ ๔ ในธรรมที่เป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถะ ๔)

ปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจเหตุผล รอบรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ ตลอดจนรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ที่ถูก ต้องเขียน *อธิปัญญาสิกขา*

ปัญหา คำถาม, ข้อสงสัย, ข้อติดขัดอัดอั้น, ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข

ปัฏฐาน ชื่อคัมภีร์ที่ ๗ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอธิบายปัจจัย ๒๔ โดยพิสดาร แสดงความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแง่ด้านต่างๆ ธรรมที่ท่านอธิบายคือข้อธรรมที่มีในมาติกา (แม่บท หรือบทสรุปธรรม) ซึ่งกล่าวไว้แล้วในธรรมสังคณี แต่อธิบายเฉพาะ ๑๒๒ มาติกาแรกที่เรียกว่า *อภิธรรมมาติกา;* เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *มหาปกรณ์*; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๔๐–๔๕, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๗–๑๒)

ปัณฑกะ บัณเฑาะก์, กะเทย

ปัณฑุกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในพวกภิกษุ

เหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่าฉัพพัคคีย์ (พระพวก ๖ ที่ชอบก่อเรื่องเสียหาย ทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงบัญญัติสิกขาบทหลายข้อ)

ปัณฑุปลาส ใบไม้เหลือง (ใบไม้แก่); คนเตรียมบวช, คนจะขอบวช

ปัณณเภสัช พืชมีใบเป็นยา, ยาทำจากใบพืช เช่น ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระดอม ใบกะเพรา เป็นต้น

ปัณณัตติวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางพระบัญญัติ คือคนสามัญทำเข้าไม่เป็นความผิดความเสียหาย เป็นความผิดเฉพาะแก่ภิกษุ โดยฐานละเมิดพระบัญญัติ เช่น ฉันอาหารในเวลาวิกาล ขุดดิน ใช้จีวรที่ไม่ได้พินทุ นั่งนอนบนเตียงตั่งที่ไม่ได้ตรึงเท้าให้แน่น เป็นต้น; เทียบ *โลกวัชชะ*

ปัตตคาหาปกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติคือแต่งตั้งจากสงฆ์ให้มีหน้าที่เป็นผู้แจกบาตร

ปัตตนิกกุชชนา การคว่ำบาตร; ดู *คว่ำบาตร, ปกาสนียกรรม*

ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตร คือ ถือการฉันเฉพาะในบาตร ไม่ใช้ภาชนะอื่น, คำสมาทานว่า "ทุติยภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ, ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดภาชนะที่สอง สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๖ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

ปัตตวรรค หมวดอาบัติกำหนดด้วยบาตร, ชื่อวรรคที่ ๓ แห่งนิสสัคคิยปาจิตตีย์

ปัตตอุกกุชชนา การหงายบาตร; ดู *หงายบาตร, ปกาสนียกรรม*

ปัตตานุโมทนามัย บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนาส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการยินดีในการทำดีของผู้อื่น (ข้อ ๗ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ปัตติทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่งความดีให้แก่ผู้อื่น, ทำความดีโดยให้ผู้อื่นมีส่วนร่วมในการทำความดีนั้นด้วย (ข้อ ๖ ใน *บุญกิริยาวัตถุ ๑๐*)

ปัปผาสะ ปอด

ปัพพชาจารย์ อาจารย์ผู้ให้บรรพชา; เขียนเต็มรูปเป็น *ปัพพัชชาจารย์* จะเขียน *บรรพชาจารย์* ก็ได้

ปัพพชาเปกขะ กุลบุตรผู้เพ่งบรรพชา, ผู้ตั้งใจจะบวชเป็นสามเณร, ผู้ขอบวชเป็นสามเณร; เขียนเต็มรูปเป็น *ปัพพัชชาเปกขะ*

ปัพพัชชา การถือบวช, บรรพชาเป็นอุบายฝึกอบรมตนในทางสงบ เว้นจากความชั่วมีการเบียดเบียนกันและกันเป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัปปุริสบัญญัติ ๓); ดู *บรรพชา*

ปัพพาชนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำ

แก่ภิกษุอันพึงจะไล่เสีย, การขับออกจากหมู่, การไล่ออกจากวัด, กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุลและประพฤติเลวทรามเป็นข่าวเซ็งแซ่หรือแก่ภิกษุผู้เล่นคะนอง ๑ อนาจาร ๑ ลบล้างพระบัญญัติ ๑ มิจฉาชีพ ๑ (ข้อ ๑ ในนิคหกรรม ๖)

ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบใจ, ความสงบใจและอารมณ์, ความสงบเย็น, ความผ่อนคลายกายใจ (ข้อ ๕ ในโพชฌงค์ ๗)

ปัสสาวะ เบา, เยี่ยว, มูตร

ปัสสาสะ ลมหายใจออก

ปาง ครั้ง, คราว, เมื่อ; เรียกพระพุทธรูปที่สร้างอุทิศเหตุการณ์ในพุทธประวัติเฉพาะครั้งนั้นๆ โดยมีรูปลักษณ์เป็นพระอิริยาบถหรือท่า ที่สื่อความหมายถึงเหตุการณ์เฉพาะครั้งนั้นๆ ว่าเป็นปางชื่อนั้นๆ เช่น พระพุทธรูปปางห้ามญาติ พระพุทธรูปปางไสยาสน์

ปาจิตติยุทเทส หมวดแห่งปาจิตติยสิกขาบท ที่ยกขึ้นแสดง คือที่สวดในปาติโมกข์

ปาจิตตีย์ 1. "การละเมิดอันยังกุศลให้ตก", ชื่ออาบัติจำพวกหนึ่ง ในจำพวกอาบัติเบา (ลหุกาบัติ) พ้นได้ด้วยการแสดง; เป็นชื่อสิกขาบท ได้แก่นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ และสุทธิกปาจิตตีย์ ซึ่งเรียกกันสั้นๆ ว่า ปาจิตตีย์ อีก ๙๒ ภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบท ๑๒๒ ข้อเหล่านี้ย่อมต้องอาบัติปาจิตตีย์ เช่น ภิกษุพูดปด ฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน ว่ายน้ำเล่น เป็นต้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์; ดู *อาบัติ* **2.** ดู *ไตรปิฎก*

ปาจีน ทางทิศตะวันออก, ชาวตะวันออก; ดู *ชาวปาจีน*

ปาจีนทิศ ทิศตะวันออก

ปาฏลีบุตร เมืองหลวงของแคว้นมคธสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ปาฏิเทสนียะ "จะพึงแสดงคืน", อาบัติที่จะพึงแสดงคืน เป็นชื่อลหุกาบัติ คือ อาบัติเบาอย่างหนึ่งถัดรองมาจากปาจิตตีย์ และเป็นชื่อสิกขาบท ๔ ข้อซึ่งแปลได้ว่า พึงปรับด้วยอาบัติปาฏิเทสนียะ เช่น ภิกษุรับของเคี้ยวของฉัน จากมือของภิกษุณีที่มิใช่ญาติ ด้วยมือของตนมาบริโภค ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ; ดู *อาบัติ*

ปาฏิบท วันขึ้นค่ำหนึ่ง หรือวันแรมค่ำหนึ่ง แต่มักหมายถึงอย่างหลัง คือแรมค่ำหนึ่ง

ปาฏิบุคลิก ดู *ปาฏิปุคคลิก*

ปาฏิปทิกะ อาหารถวายในวันปาฏิบท

ปาฏิปุคคลิก เฉพาะบุคคล, ไม่ทั่วไป, ถวายเป็นส่วนปาฏิปุคคลิก ถือถวายเจาะจงบุคคลไม่ใช่ถวายแก่สงฆ์

ปาฏิโมกข์ ดู *ปาติโมกข์*

ปาฏิหาริย์ สิ่งที่น่าอัศจรรย์, เรื่องที่น่าอัศจรรย์, การกระทำที่ให้บังเกิดผลเป็นอัศจรรย์ มี ๓ คือ **๑.** ***อิทธิปาฏิหาริย์*** แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ **๒.** ***อาเทศนาปาฏิหาริย์*** ทายใจได้เป็นอัศจรรย์ **๓.** ***อนุสาสนีปาฏิหาริย์*** คำสอนมีผลจริงเป็นอัศจรรย์ ใน ๓ อย่างนี้ ข้อสุดท้ายดีเยี่ยมเป็นประเสริฐ

ปาฏิหาริยปักษ์ "ปักษ์ที่พึงหวนกลับไปนำมารักษาซ้ำทุกปีๆ", เป็นชื่อวิธีรักษาอุโบสถแบบหนึ่งสำหรับคฤหัสถ์ เรียกตามกำหนดระยะเวลาที่ตั้งไว้สำหรับรักษาประจำปี แต่ระยะเวลาที่กำหนดนั้นอรรถกถาทั้งหลายมีมติแตกต่างกันไปหลายแบบหลายอย่าง จนบางแห่งบอกว่าพึงเลือกตามมติที่พอใจ เพราะความสำคัญอยู่ที่การตั้งใจรักษาด้วยจิตปสาทะให้เต็มอิ่มสมบูรณ์ (เช่น มติหนึ่งว่าคืออุโบสถที่รักษาประจำต่อเนื่องตลอดไตรมาสแห่งพรรษา ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาตลอดเดือนหนึ่งระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาครึ่งเดือนถัดจากวันปวารณาแรก คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นต้นไปตลอดกาฬปักษ์ คือตลอดข้างแรม, แต่มติหนึ่งว่ารักษา ๕ เดือน คือตั้งแต่ก่อนพรรษา ๑ เดือน ตลอดพรรษา ๓ เดือนกับหลังพรรษาอีก ๑ เดือน, อีกมติหนึ่งว่ารักษา ๓ เดือน คือเดือน ๘ เดือน ๑๒ และเดือน ๔, อีกมติหนึ่งว่าคือ ๔ วันก่อนและหลังวันอุโบสถปกติ ได้แก่วัน ๑๓ ๑ ๗ และ ๙ ค่ำ มติท้ายนี้กลายเป็นมีวันรับ-วันส่ง ซึ่งจะสับสนกับปฏิชาครอุโบสถ), ปาฏิหาริยปักษ์นี้บางทีก็เรียกว่าปาฏิหาริยอุโบสถ ซึ่งเป็นอย่างหนึ่งในอุโบสถ ๓ ประเภท ของคฤหัสถ์; ดู *อุโบสถ 2.๓.*

ปาฏิหาริยอุโบสถ ดู *อุโบสถ 2.๓.*

ปาฐา ชื่อเมืองหนึ่งในมัธยมประเทศครั้งพุทธกาล ภิกษุชาวเมืองนี้คณะหนึ่งเป็นเหตุปรารภให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการกรานกฐิน; พระไตรปิฎกบางฉบับเขียนเป็น *ปาวา*

ปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วงไป, ฆ่าสัตว์

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกล่วง, เว้นจากการฆ่าสัตว์ (ข้อ ๑ ในศีล ๕ ฯลฯ)

ปาตลีบุตร ชื่อเมืองหลวงของพระเจ้าอโศกมหาราช; เขียน *ปาฏลีบุตร* ก็มี

ปาตาละ นรก, บาดาล (เป็นคำที่พวกพราหมณ์ใช้เรียกนรก)

ปาติโมกข์ ชื่อคัมภีร์ที่ประมวลพุทธบัญญัติอันทรงตั้งขึ้นเป็นพุทธอาณา ได้แก่อาทิพรหมจริยกาสิกขา มีพระพุทธานุญาต

ให้สวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เรียกกันว่า ***พระสงฆ์ทำอุโบสถ***, คัมภีร์ที่รวมวินัยของสงฆ์ สำหรับภิกษุ เรียก **ภิกขุปาติโมกข์** มีสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ และสำหรับภิกษุณี เรียก **ภิกขุนีปาติโมกข์** มีสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ; **ปาติโมกข์ ๒** คือ ***๑.อาณาปาติโมกข์*** ปาติโมกข์ที่เป็นพระพุทธอาณา ได้แก่ ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุนีปาติโมกข์ ***๒.โอวาทปาติโมกข์*** ปาติโมกข์ที่เป็นพระพุทธโอวาท ได้แก่ พุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ดังที่ได้ตรัสในที่ประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ในวันมาฆปุณมี หลังตรัสรู้แล้ว ๙ เดือน, อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์เป็นประจำตลอด ๒๐ พรรษาแรก ต่อจากนั้น จึงได้รับสั่งให้พระสงฆ์สวดอาณาปาติโมกข์กันเองสืบต่อมา; (เขียน *ปาฏิโมกข์* ก็มี); ดู *โอวาทปาติโมกข์*

ปาติโมกข์ย่อ มีพุทธานุญาตให้สวดปาติโมกข์ย่อได้ ในเมื่อมีเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในเหตุ ๒ อย่าง คือ ๑. ไม่มีภิกษุจำปาติโมกข์ได้จนจบ (พึงสวดเท่าอุเทศที่จำได้) ๒. เกิดเหตุฉุกเฉินขัดข้องที่เรียกว่าอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตรายทั้ง ๑๐ (กำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่ เลิกอุเทศนั้นกลางคันได้ และพึงย่อตั้งแต่อุเทศนั้นไปด้วยสุตบท คือคำว่า *สุต* ที่ประกอบรูปเป็น *สุตา* ตามไวยากรณ์ ทั้งนี้ยกเว้นนิทานุทเทสซึ่งต้องสวดให้จบ)

สมมติว่าสวดปาราชิกุทเทสจบแล้ว ถ้าสวดย่อตามแบบที่ท่านวางไว้จะได้ดังนี้: **“สุตา โข อายสฺมนฺเตหิ เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, สุตา โข อายสฺมนฺเตหิ เทฺว อนิยตา ธมฺมา, ฯเปฯ ลงท้ายว่า เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ”**

แบบที่วางไว้เดิมนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ทรงเห็นด้วยในบางประการ และทรงมีพระมติว่าควรสวดย่อดังนี้ (สวดปาราชิกุทเทสจบแล้ว สวดคำท้ายทีเดียว): **“อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา, สุตา เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, ฯเปฯ สุตา สตฺตาธิกรณสมถา ธมฺมา, เอตฺตกํ ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ”**; ดู *อันตราย ๑๐*

ปาติโมกขสังวร สำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระองค์อนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย (ข้อ ๑ ในปาริสุทธิศีล ๔, ข้อ ๑ ในสังวร ๖, ข้อ ๑ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๑ ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า ***ปาติโมกขสังวรศีล*** (***ปาฏิโมกขสังวรศีล*** ก็เขียน) แปลว่า ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์

ปาทุกา รองเท้าประเภทหนึ่ง แปลกันมาว่า "เขียงเท้า" เป็นรองเท้าที่ต้องห้ามทางพระวินัย อันภิกษุไม่พึงใช้; ดู *รองเท้า*

ปานะ เครื่องดื่ม, น้ำสำหรับดื่ม โดยเฉพาะที่คั้นจากลูกไม้ (รวมทั้งเหง้าพืชบางชนิด), น้ำคั้นผลไม้ (จัดเป็นยามกาลิก); มีพุทธานุญาต**ปานะ ๘** อย่าง (นิยมเรียกเลียนเสียงคำบาลีว่า *อัฏฐบาน* หรือ *น้ำอัฏฐบาน*) พร้อมทั้งน้ำคั้นพืชต่างๆ ดังพุทธพจน์ว่า (วินย.๕/๘๖/๑๒๓) "ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ปานะ ๘** อย่าง คือ ๑. *อมฺพปานํ* น้ำมะม่วง ๒. *ชมฺพุปานํ* น้ำชมพู่หรือน้ำหว้า ๓. *โจจปานํ* น้ำกล้วยมีเม็ด ๔. *โมจปานํ* น้ำกล้วยไม่มีเม็ด ๕. *มธุกปานํ* น้ำมะซาง ๖. *มุทฺทิกปานํ* น้ำลูกจันทน์หรือองุ่น ๗. *สาลุกปานํ* น้ำเหง้าอุบล ๘. *ผารุสกปานํ* น้ำมะปรางหรือลิ้นจี่, ...เราอนุญาตน้ำผลไม้ (**ผลรส**) ทุกชนิด เว้นน้ำผลธัญชาติ, ...เราอนุญาตน้ำใบไม้ (**ปัตตรส**) ทุกชนิด เว้นน้ำผักต้ม, ...เราอนุญาตน้ำดอกไม้ (**บุปผรส**) ทุกชนิด เว้นน้ำดอกมะซาง, ...เราอนุญาตน้ำอ้อยสด (**อุจฉุรส**)"

พึงทราบคำอธิบายเพิ่มเติมว่า น้ำผลธัญชาติที่ต้องห้าม ได้แก่น้ำจากผลของ ***ธัญชาติ ๗*** เช่น เมล็ดข้าว (น้ำซาวข้าว, น้ำข้าว) นอกจากนั้น ผลไม้ใหญ่ (**มหาผล**) ๙ ชนิด (จำพวกผลไม้ที่ทำกับข้าว) ได้แก่ ลูกตาล มะพร้าว ขนุน สาเก ("ลพุช" แปลกันว่า สาเก บ้าง ขนุนสำมะลอ บ้าง) น้ำเต้า ฟักเขียว แตงไทย แตงโม ฟักทอง และพวก***อปรัณณะ*** เช่น ถั่วเขียว ท่านจัดอนุโลมเข้ากับธัญผล เป็นของต้องห้ามด้วย; จะเห็นว่า มะซางเป็นพืชที่มีข้อจำกัดมากสักหน่อย น้ำดอกมะซางนั้นต้องห้ามเลยทีเดียว ส่วนน้ำผลมะซางจะฉันล้วนๆ ไม่ได้ ต้องผสมน้ำ จึงจะควร ทั้งนี้เพราะกลายเป็นของเมาได้ง่าย

วิธีทำปานะที่ท่านแนะไว้ คือ ถ้าผลยังดิบ ก็ผ่าฝานหั่นใส่ในน้ำ ให้สุกด้วยแดด ถ้าสุกแล้ว ก็ปอกหรือคว้าน เอาผ้าห่อ บิดให้ตึงอัดเนื้อผลไม้ให้คายน้ำออกจากผ้า เติมน้ำลงให้พอดี (จะไม่เติมน้ำก็ได้ เว้นแต่ผลมะซางซึ่งท่านระบุว่าต้องเจือน้ำจึงควร) แล้วผสมน้ำตาลและเกลือเป็นต้นลงไปพอให้ได้รสดี ข้อจำกัดที่พึงทราบคือ ๑. ปานะนี้ให้ใช้ของสด ห้ามมิให้ต้มด้วยไฟ ให้เป็นของเย็นหรือสุกด้วยแดด (ข้อนี้พระมติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า ในบาลีไม่ได้ห้ามน้ำสุก แม้สุกก็ไม่น่ารังเกียจ) ๒. ต้องเป็นของที่อนุปสัมบันทำ จึงควรฉันในเวลาวิกาล (ถ้าภิกษุทำ ถือเป็นเหมือนยาวกาลิก เพราะรับประเคนมาทั้งผล) ๓. ของประกอบเช่นน้ำตาลและเกลือ ไม่ให้เอา

ของที่รับประเคนค้างคืนไว้มาใช้ (แสดงว่ามุ่งให้เป็นปานะที่อนุปสัมบันทำถวายด้วยของของเขาเอง)

ในมหานิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๗๔๒/๔๔๙) ท่านแสดง*ปานะ* ๘ (**อัฏฐบาน**) ไว้ ๒ ชุดๆ แรกตรงกับที่เป็นพุทธานุญาตในพระวินัย ส่วนชุดที่ ๒ อันต่างหาก ได้แก่ น้ำผลสะคร้อ น้ำผลเล็บเหยี่ยว น้ำผลพุทรา ปานะทำด้วยเปรียง ปานะน้ำมัน ปานะน้ำยาคู (ยาคุปานะ) ปานะน้ำนม (ปโย-ปานะ) ปานะน้ำคั้น (รสปานะ), ในพระวินัย เคยมีเรื่องที่พราหมณ์ผู้หนึ่งจัดถวายปโยปานะ คือปานะน้ำนม แก่สงฆ์ (ในเรื่องไม่แจ้งว่าเป็นเวลาใด) และภิกษุทั้งหลายดื่มน้ำนมมีเสียงดัง "สุรุสุรุ" เป็นต้นบัญญัติแห่งเสขิยวัตรสิกขาบทที่ ๕๑ (วินย.๒/๘๕๑/๕๕๓)

ปาปโรโค คนเป็นโรคเลวร้าย, บางที่แปลว่า "โรคเป็นผลแห่งบาป" อรรถกถาว่าได้แก่โรคเรื้อรัง เช่น ริดสีดวงกล่อน เป็นต้น เป็นโรคที่ห้ามไม่ให้รับบรรพชา

ปาปสมาจาร ความประพฤติเหลวไหลเลวทราม ชอบสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยการอันมิชอบ ที่เรียกว่าประทุษร้ายสกุล; ดู *กุลทูสก*

ปาพจน์ "คำเป็นประธาน" หมายถึงพระพุทธพจน์ ซึ่งได้แก่ ธรรม และวินัย

ปายาส ข้าวสุกหุงด้วยนมโค เช่นที่นางสุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้, ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยมเรียกเต็มว่า "มธุปายาส"; ดู *สุชาดา, สูกรมัททวะ*

ปาราชิก เป็นชื่ออาบัติหนักที่ภิกษุต้องเข้าแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อบุคคลผู้ที่พ่ายแพ้ คือ ต้องอาบัติปาราชิกที่ทำให้ขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อสิกขาบท ที่ปรับอาบัติหนักขั้นขาดจากความเป็นภิกษุมี ๔ อย่างคือ เสพเมถุน ลักของเขา ฆ่ามนุษย์ อวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่มีในตน

ปาริจริยานุตตริยะ การบำเรออันเยี่ยม ได้แก่ การบำรุงรับใช้พระตถาคตและตถาคตสาวก อันประเสริฐกว่าการที่จะบูชาไฟหรือบำรุงบำเรออย่างอื่น เพราะช่วยให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์ได้จริง (ข้อ ๕ ในอนุตตริยะ ๖)

ปาริฉัตตก์ "ต้นทองหลาง", ชื่อต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ว่าสูงร้อยโยชน์ อยู่ในสวนนันทนวันของพระอินทร์ พระแท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ที่พระอินทร์ประทับนั่ง ตั้งอยู่ที่โคนต้นปาริฉัตตก์นี้; *ปาริฉัตร* หรือ *ปาริชาต* ก็เขียน; ดู *ดาวดึงส์, บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์*

ปาริเลยยกะ ชื่อแดนบ้านแห่งหนึ่งใกล้เมืองโกสัมพีที่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปอาศัยอยู่ในป่ารักขิตวันด้วยทรงปลีก

พระองค์ จากพระสงฆ์ผู้แตกกันในกรุงโกสัมพี; ช้างที่ปฏิบัติพระพุทธเจ้าที่ป่านั้นก็ชื่อ *ปาริเลยยกะ*; เราเรียกกันในภาษาไทยว่า *ปาเลไลยก์* ก็มี *ป่าเลไลยก์* ก็มี ควรเขียน *ปาริไลยก์* หรือ *ปาเรไลยก์*

ปาริวาสิกขันธะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งจุลวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องภิกษุอยู่ปริวาส

ปาริวาสิกภิกษุ ภิกษุผู้อยู่ปริวาส; ดู *ปริวาส*

ปาริวาสิกวัตร ข้อปฏิบัติที่เป็นธรรมเนียมความประพฤติของภิกษุผู้อยู่ปริวาส

ปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ของภิกษุ; เป็นธรรมเนียมว่า ถ้ามีภิกษุอาพาธอยู่ในสีมาเดียวกัน เมื่อถึงวันอุโบสถไม่สามารถไปร่วมประชุมได้ ภิกษุผู้อาพาธต้อง "**มอบปาริสุทธิ**" แก่ภิกษุรูปหนึ่งมาแจ้งแก่สงฆ์ คือให้นำความมาแจ้งแก่สงฆ์ว่าตนมีความบริสุทธิ์ทางพระวินัยไม่มีอาบัติติดค้าง (คำ "**มอบปาริสุทธิ**" ดู ***ฉันทะ 3***); หรือในวันอุโบสถ ถ้าภิกษุผู้ชุมนุมอยู่สวดปาติโมกข์จบแล้ว มีภิกษุอื่นมา ภิกษุที่มาใหม่พึง "**บอกปาริสุทธิ**" ในสำนักภิกษุที่ชุมนุมสวดปาติโมกข์แล้วนั้น; **หรือ**ในวันอุโบสถ มีภิกษุอยู่เพียงสองหรือสามรูป (คือเป็นเพียงคณะ) ไม่ครบองค์สงฆ์ที่จะสวดปาติโมกข์ได้ ก็ให้ภิกษุสองหรือสามรูปนั้น "**บอกปาริสุทธิ**" **คือ**บอกความบริสุทธิ์แก่กัน แทนการสวดปาติโมกข์ (คำ "**บอกปาริสุทธิ**" ดู ***ปาริสุทธิอุโบสถ***)

ปาริสุทธิศีล ศีลเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์, ศีลเป็นเหตุให้บริสุทธิ์ หรือความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล มี ๔ อย่าง คือ ๑. ***ปาติโมกขสังวรศีล*** ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ๒. ***อินทรียสังวรศีล*** ศีลคือความสำรวมอินทรีย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง ๖ ๓. ***อาชีวปาริสุทธิศีล*** ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริตชอบธรรม เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ ๔. ***ปัจจยสันนิสิตศีล*** ศีลอันเนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ปัจจัยปัจจเวกขณ์ คือพิจารณาใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา

ปาริสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ภิกษุทำปาริสุทธิ คือแจ้งแต่ความบริสุทธิ์ของกันและกัน ไม่ต้องสวดปาติโมกข์ ปาริสุทธิอุโบสถนี้กระทำเมื่อมีภิกษุอยู่ในวัดเพียงเป็นคณะ คือ ๒–๓ รูป ไม่ครบองค์สงฆ์ ๔ รูป

ถ้ามีภิกษุ ๓ รูปพึงประชุมกันใน

โรงอุโบสถแล้ว รูปหนึ่งตั้งญัตติดังนี้: **“สุณนฺตุ เม ภนฺเต อายสฺมนฺตา, อชฺชุโปสโถ ปณฺณรโส ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยาม”** แปลว่า: “ท่านทั้งหลาย อุโบสถวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพรั่งของท่านถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงทำปาริสุทธิอุโบสถด้วยกัน” (ถ้ารูปที่ตั้งญัตติแก่กว่าเพื่อนว่า *อาวุโส* แทน *ภนฺเต,* ถ้าเป็นวัน ๑๔ ค่ำ ว่า ***จาตุทฺทโส*** แทน *ปณฺณรโส*) ภิกษุผู้เถระพึงห่มผ้าเฉวียงบ่านั่งกระหย่งประนมมือบอกปาริสุทธิว่า: **“ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ”** (๓ หน) แปลว่า: “ฉันบริสุทธิ์แล้วเธอ ขอเธอทั้งหลายจงจำฉันว่าผู้บริสุทธิ์แล้ว” อีก ๒ รูปพึงทำอย่างเดียวกันนั้นตามลำดับพรรษา คำบอกเปลี่ยนเฉพาะ *อาวุโส* เป็น *ภนฺเต* แปลว่า “ผมบริสุทธิ์แล้วขอรับ ขอท่านทั้งหลายจงจำผมว่าผู้บริสุทธิ์แล้ว”

ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติพึงบอกปาริสุทธิแก่กัน ผู้แก่ว่า: **“ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรหิ”** (๓ หน) ผู้อ่อนกว่าว่า: **“ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต, ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ”** (๓ หน); ดู *อุโบสถ*

ปาริหาริยกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่จะต้องบริหาร; ดู ***กัมมัฏฐาน ๒;*** เทียบ ***สัพพัตถกกัมมัฏฐาน***

ปารุสกวัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ในดาวดึงสเทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือ นันทนวัน จิตรลดาวัน มิสสกวัน และปารุสกวัน (นันทนวัน บางคัมภีร์เรียก นันทวัน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่นเรียก ผารุสกวัน)

ปาวา นครหลวงของแคว้นมัลละ คู่กับกุสินารา คือนครหลวงเดิมของแคว้นมัลละชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็นกุสินารา กับ ปาวา

ปาวาริกัมพวัน ดู *นาลันทา*

ปาวาลเจดีย์ ชื่อเจดียสถานอยู่ที่เมืองเวสาลี พระพุทธเจ้าทรงทำนิมิตต์โอภาสครั้งสุดท้ายและทรงปลงพระชนมายุสังขาร ณ เจดีย์นี้ ก่อนปรินิพพาน ๓ เดือน; ถ้าเขียนตามพระไตรปิฎกฉบับอักษรพม่า เป็น จาปาลเจดีย์

ปาสราสิสูตร ชื่อสูตรที่ ๒๖ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก; เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *อริยปริเยสนาสูตร* เพราะว่าด้วย อริยปริเยสนา

ปาสาณเจดีย์ เจดียสถานแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นมคธ มาณพ ๑๖ คนซึ่งเป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี ได้เฝ้าพระศาสดาและทูลถามปัญหา ณ ที่นี้

ปาสาทิกสูตร ชื่อสูตรที่ ๖ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค พระสุตตันตปิฎก

ปาหุเนยฺโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของ

ต้อนรับ คือมีคุณความดีน่ารักน่าเคารพนับถือ ควรแก่การขวนขวายจัดถวายของต้อนรับ เป็นแขกที่น่าต้อนรับ หรือเป็นผู้ที่เขาภูมิใจอยากให้ไปเป็นแขกที่เขาจะได้ต้อนรับ (ข้อ ๖ ในสังฆคุณ ๙)

ปิงคิยมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

ปิฎก ตามศัพท์แปลว่า "กระจาด" หรือ "ตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของต่างๆ" เอามาใช้ในความหมายเป็นที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว มี ๓ คือ ๑. *วินัยปิฎก* รวบรวมพระวินัย ๒. *สุตตันตปิฎก* รวบรวมพระสูตร ๓. *อภิธรรมปิฎก* รวบรวมพระอภิธรรม เรียกรวมกันว่าพระไตรปิฎก (ปิฎก ๓) ดู *ไตรปิฎก*

ปิณฑปาติกธุดงค์ องค์คุณเครื่องขจัดกิเลสแห่งภิกษุเป็นต้นผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร หมายถึง *ปิณฑปาติกังคะ* นั่นเอง

ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นประจำ คือ ไม่รับนิมนต์หรือลาภพิเศษอย่างอื่นใด ฉันเฉพาะอาหารที่บิณฑบาตมาได้, คำสมาทานว่า "อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ, ปิณฺฑปาติกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดอติเรกลาภ สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๓ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

ปิณโฑลภารทวาชะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล ภารทวาชโคตร ในพระนครราชคฤห์ เรียนจบไตรเพท ออกบวชในพระพุทธศาสนาได้สำเร็จพระอรหัต เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยสติ สมาธิ ปัญญา มักเปล่งวาจาว่า "ผู้ใดมีความเคลือบแคลงสงสัยในมรรคก็ดีผลก็ดี ขอผู้นั้นจงมาถามข้าพเจ้าเถิด" พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบันลือสีหนาท, ท่านเป็นต้นบัญญัติแห่งสิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตริมนุสสธรรม แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และสิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตรไม้ (ทั้งสองสิกขาบทนี้ ทรงบัญญัติในโอกาสเดียวกัน โดยทรงปรารภกรณีเดียวกัน วินย.๗/๓๓/๑๖); ดู *ยมกปาฏิหาริย์*

ปิตฺตสมุฏฺฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้มีดีเป็นสมุฏฐาน; ดู *อาพาธ*

ปิตตะ น้ำดี, น้ำสีเขียวข้นมีรสขม ออกจากตับ มีที่เก็บเรียกว่าถุงน้ำดี ซึ่งช่วยย่อยอาหารจำพวกไขมัน

ปิตติวิสัย แดนเปรต, ภูมิแห่งเปรต (ข้อ ๓ ในทุคติ ๓, ข้อ ๓ ในอบาย ๔); *เปตติวิสัย* ก็เรียก; ดู *เปรต, ทุคติ, อบาย*

ปิตุฆาต ฆ่าบิดา (ข้อ ๒ ในอนันตริยกรรม ๕)

ปิปผลิ, ปิปผลิมาณพ ชื่อของพระมหากัสสปเถระ เมื่อก่อนออกบวช; ส่วน *กัสสปะ* เป็นชื่อที่เรียกตามโคตร

ปิปาสวินโย ความนำออกไปเสียซึ่งความกระหาย, กำจัดความกระหายคือตัณหาได้ (เป็นไวพจน์ของวิราคะ)

ปิยรูป สาตรูป สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ มุ่งเอาส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งตัณหามี ๑๐ หมวด หมวดละ ๖ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนา เป็นต้น ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตก เป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจาร เป็นต้น

ปิยวาจา วาจาเป็นที่รัก, พูดจาน่ารัก น่านิยมนับถือ, วาจาน่ารัก, วาจาที่กล่าวด้วยจิตเมตตา, คำที่พูดด้วยความรักความปรารถนาดี เช่น คำพูดสุภาพอ่อนโยน คำแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี (ข้อ ๒ ใน สังคหวัตถุ ๔)

ปิยารมณ์ อารมณ์อันเป็นที่รัก เป็นที่น่าปรารถนา น่าชอบใจ เช่น รูปที่สวยงามเป็นต้น

ปิลินทวัจฉะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์วัจฉโคตร ในเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า มีศรัทธาเลื่อมใสออกบวชในพระพุทธศาสนา เจริญวิปัสสนาแล้วได้บรรลุอรหัตตผล ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นที่รักของพวกเทวดา

ปิลินทวัจฉคาม ชื่อหมู่บ้านของคนงานวัดจำนวน ๕๐๐ ที่พระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้เป็นผู้ช่วยทำที่อยู่ของพระปิลินทวัจฉะ

ปิสุณาย วาจาย เวรมณี เว้นจากพูดส่อเสียด, เว้นจากพูดยุยงให้เขาแตกร้าวกัน (ข้อ ๕ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

ปิสุณาวาจา วาจาส่อเสียด, พูดส่อเสียด, พูดยุยงให้เขาแตกร้าวกัน (ข้อ ๕ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

ปิหกะ ม้าม (เคยแปลกันว่า ไต) ดู *วักกะ*

ปีติ ความอิ่มใจ, ความดื่มด่ำในใจ มี ๕ คือ ๑. *ขุททกาปีติ* ปีติเล็กน้อยพอขนชันน้ำตาไหล ๒. *ขณิกาปีติ* ปีติชั่วขณะรู้สึกแปลบๆ ดุจฟ้าแลบ ๓. *โอกกันติกาปีติ* ปีติเป็นระลอกรู้สึกซู่ลงมาๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง ๔. *อุพเพคาปีติ* ปีติโลดลอย ให้ใจฟูตัวเบาหรืออุทานออกมา ๕. *ผรณาปีติ* ปีติซาบซ่าน เอิบอาบไปทั่วสรรพางค์ เป็นของประกอบกับสมาธิ (ข้อ ๔ ในโพชฌงค์ ๗)

ปีฬกะ พุพอง, ฝี, ต่อม

ปุกกุสะ บุตรของกษัตริย์มัลละ เป็นศิษย์ของอาฬารดาบส กาลามโคตร ได้ถวาย

ผ้าสิงคิวรรณแด่พระพุทธเจ้าในวัน ปรินิพพาน

ปุคคลบัญญัติ ชื่อคัมภีร์ที่ ๔ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยบัญญัติความหมายของชื่อที่ใช้เรียกบุคคลต่างๆ ตามคุณธรรม เช่นว่า *โสดาบัน* ได้แก่ บุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ดังนี้ เป็นต้น; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๓๖, ในอภิธรรมปิฎก เล่ม ๓)

ปุคคลสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าบุคคล, ในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่า คู่วิวาทอยู่พร้อมหน้ากัน; ดู *สัมมุขาวินัย*

ปุคคลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักบุคคล คือ รู้ความแตกต่างแห่งบุคคล ว่าโดยอัธยาศัย ความสามารถ และคุณธรรมเป็นต้น เป็นอย่างไร ควรคบควรใช้ควรสอนอย่างไร (ข้อ ๗ ในสัปปุริสธรรม ๗)

ปุคคลิก ดู *บุคลิก*

ปุคคลิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล, ที่อยู่ที่เป็นของส่วนตัว; เทียบ *สังฆิกาวาส*

ปุจฉา ถาม, คำถาม

ปุญญาภิสังขาร อภิสังขารที่เป็นบุญ, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนา (เฉพาะที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร) (ข้อ ๑ ในอภิสังขาร ๓)

ปุณณกมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

ปุณณชิ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือวิมละ สุพาหุ และควัมปติ ได้เป็นองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก

ปุณณมันตานีบุตร พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะเดิมชื่อปุณณะ เป็นบุตรของนางมันตานี ท่านเกิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาลในหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อโทณวัตถุ ไม่ไกลจากเมืองกบิลพัสดุ์ ในแคว้นศากยะที่เป็นชาติภูมิของพระพุทธเจ้า เป็นหลานของพระอัญญาโกณฑัญญะ ได้บรรพชาเมื่อพระเถระผู้เป็นลุงเดินทางมายังเมืองกบิลพัสดุ์ บวชแล้วไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล เป็นผู้ปฏิบัติตนตามหลักกถาวัตถุ ๑๐ และสอนศิษย์ของตนให้ปฏิบัติเช่นนั้นด้วย ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาพระธรรมกถึก หลักธรรมเรื่องวิสุทธิ ๗ ก็เป็นภาษิตของท่าน

ปุณณมาณพ คือพระปุณณมันตานีบุตร เมื่อก่อนบวช

ปุณณสุนาปรันตะ, ปุณณสุนาปรันตกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ในอสีติมหาสาวก ชื่อเดิมว่า *ปุณณะ* เกิดในแคว้นสุนาปรันตะ ที่เมืองท่าชื่อ *สุปปารกะ* ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองสาวัตถี ๑๒๐ โยชน์

เมื่อเติบโตขึ้น ได้ประกอบการค้าขายร่วมกับน้องชาย ผลัดกันนำกองเกวียน ๕๐๐ เล่ม เที่ยวค้าขายตามหัวเมืองต่างๆ คราวหนึ่ง น้องชายอยู่เฝ้าบ้าน ปุณณะนำกองเกวียนออกค้าขายผ่านเมืองต่างๆ มาจนถึงกรุงสาวัตถี พักกองเกวียนอยู่ใกล้พระเชตวัน รับประทานอาหารเช้าแล้วก็นั่งพักผ่อนกันตามสบาย ขณะนั้นเอง ปุณณะมองเห็นชาวพระนครสาวัตถีแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยพากันเดินไปยังพระเชตวันเพื่อฟังธรรม ไต่ถามทราบความก็ดีใจ จึงพาบริวารเดินตามเขาเข้าไปสู่พระวิหาร ยืนอยู่ท้ายสุดที่ประชุม ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใสอยากจะบวช วันรุ่งขึ้นถวายมหาทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วมอบหมายธุระแก่เจ้าหน้าที่คุมของให้นำสมบัติไปมอบให้แก่น้องชาย แล้วออกบวชในสำนักพระศาสดา ตั้งใจทำกรรมฐาน แต่ก็ไม่สำเร็จ คิดจะไปบำเพ็ญภาวนาที่ถิ่นเดิมของท่านเอง จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอพระโอวาท ดังปรากฏเนื้อความในปุณโณวาทสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระโอวาทแสดงวิธีปฏิบัติต่อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยอาการที่จะมิให้ทุกข์เกิดขึ้น แล้วตรัสถามท่านว่าจะไปอยู่ในถิ่นใด ท่านทูลตอบว่าจะไปอยู่ในแคว้นสุนาปรันตะ ตรัสถามว่าชาวสุนาปรันตะเป็นคนดุร้าย ถ้าเขาด่าว่าท่านจะวางใจต่อคนเหล่านั้นอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ตบตี ตรัสถามว่า ถ้าเขาตบตีจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ขว้างปาด้วยก้อนดิน ตรัสถามว่า ถ้าเขาขว้างปาด้วยก้อนดินจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ทุบตีด้วยท่อนไม้ ตรัสถามว่า ถ้าเขาทุบตีด้วยท่อนไม้จะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ฟันแทงด้วยศัสตรา ตรัสถามว่า ถ้าเขาฟันแทงด้วยศัสตราจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่เอาศัสตราอันคมฆ่าเสีย ตรัสถามว่า ถ้าเขาเอาศัสตราอันคมปลิดชีพเสียจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่า มีสาวกบางท่านเบื่อหน่ายร่างกายและชีวิตต้องเที่ยวหาศัสตรามาสังหารตนเอง แต่เราไม่ต้องเที่ยวหาเลย ก็ได้ศัสตราแล้ว พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการ และตรัสว่าท่านมีทมะและอุปสมะอย่างนี้ สามารถไปอยู่ในแคว้นสุนาปรันตะได้ พระโอวาทและแนวคิดของพระปุณณะนี้เป็นคติอันมีค่ายิ่งสำหรับพระภิกษุผู้จะจาริกไปประกาศ

พระศาสนาในถิ่นไกล

พระปุณณะกลับสู่แคว้นสุนาปรันตะแล้ว ได้ย้ายหาที่เหมาะสำหรับการทำกรรมฐานหลายแห่ง จนในที่สุดแห่งที่ ๔ ได้เข้าจำพรรษาแรกที่วัดมกุฬการาม ในพรรษานั้น น้องชายของท่านกับพ่อค้ารวม ๕๐๐ คน เอาสินค้าลงเรือจะไปยังทะเลอื่น ในวันลงเรือ น้องชายมาลาและขอความคุ้มครองจากท่าน ระหว่างทางเรือไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง พากันแวะบนเกาะพบป่าจันทน์แดงอันมีค่าสูง จึงล้มเลิกความคิดที่จะเดินทางต่อ ช่วยกันตัดไม้จันทน์บรรทุกเรือจนเต็มแล้วออกเดินทางกลับถิ่นเดิม แต่พอออกเรือมาได้ไม่นาน พวกอมนุษย์ที่สิงในป่าจันทน์ซึ่งโกรธแค้น ได้ทำให้เกิดลมพายุอย่างแรงและหลอกหลอนต่างๆ น้องชายของพระปุณณะระลึกถึงพระพี่ชาย พระปุณณะทราบ จึงเหาะมายืนอยู่ที่หน้าเรือ พวกอมนุษย์ก็พากันหนีไป ลมพายุก็สงบ

พวกพ่อค้าทั้ง ๕๐๐ คน กลับถึงถิ่นเดิมโดยสวัสดีแล้ว ได้พร้อมทั้งภรรยาพากันประกาศนับถือพระปุณณะและถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แล้วแบ่งไม้จันทน์แดงส่วนหนึ่งมาถวายท่าน พระปุณณะตอบว่าท่านไม่มีกิจที่จะต้องใช้ไม้เหล่านั้น และแนะให้สร้างศาลาถวายพระพุทธเจ้า ศาลานั้นเรียกว่า ***จันทนศาลา*** เมื่อศาลาเสร็จแล้ว พระปุณณะได้ไปทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จมายังแคว้นสุนาปรันตะพร้อมด้วยพระสาวกจำนวนมาก ระหว่างทางพระผู้มีพระภาคทรงแวะหยุดประทับโปรดสัจจพันธดาบส ที่ภูเขาสัจจพันธ์ก่อนแล้วนำพระสัจจพันธ์ ซึ่งบรรลุอรหัตตผลแล้วมายังสุนาปรันตะด้วย ทรงแสดงธรรมโปรดชาวสุนาปรันตะ และประทับที่จันทนศาลา ในมกุฬการาม ๒–๓ วัน เสด็จเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน แล้วทรงเดินทางกลับ ระหว่างทางเสด็จถึงฝั่งแม่น้ำนัมมทา ได้แสดงธรรมโปรดนัมมทานาคราช นาคราชขอของที่ระลึกไว้บูชา จึงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานั้น จากนั้นเสด็จต่อไปถึงภูเขาสัจจพันธ์ ตรัสสั่งพระสัจจพันธ์ให้อยู่สั่งสอนประชาชน ณ ที่นั้น พระสัจจพันธ์ทูลขอสิ่งที่ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่ภูเขานั้นด้วย อันนับว่าเป็นประวัติการเกิดขึ้นของรอยพระพุทธบาท

เหตุการณ์ที่เล่านี้เกิดขึ้นในพรรษาแรกที่พระปุณณะกลับมาอยู่ในแคว้นสุนาปรันตะ และท่านเองก็ได้บรรลุอรหัตตผลในพรรษาแรกนั้นเช่นกัน ท่านพระปุณณเถระบำเพ็ญจริยาเพื่อ

ประโยชน์สุขแก่ประชาชนสืบมาจนถึงปรินิพพาน ณ แคว้นสุนาปรันตะนั้นก่อนพุทธปรินิพพาน; ดู *สุปปารกะ*

ปุณมี ดู *บุณมี*

ปุตตะ เป็นชื่อนรกขุมหนึ่งของลัทธิพราหมณ์ พวกพราหมณ์ถือว่าชายใดไม่มีลูกชาย ชายนั้นตายไปต้องตกนรกขุม "ปุตตะ" ถ้ามีลูกชาย ลูกชายนั้นช่วยป้องกันไม่ให้ตกนรกขุมนั้นได้ ศัพท์ว่า *บุตร* จึงใช้เป็นคำเรียกลูกชายสืบมา แปลว่า "ลูกผู้ป้องกันพ่อจากขุมนรก*ปุตตะ*"

ปุถุชน คนที่หนาแน่นไปด้วยกิเลส, คนที่ยังมีกิเลสมาก หมายถึงคนธรรมดาทั่วๆ ไป ซึ่งยังไม่เป็นอริยบุคคลหรือพระอริยะ; *บุถุชน* ก็เขียน

ปุนัพพสุกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในภิกษุเหลวไหล ๖ รูป ที่เรียกว่าพระฉัพพัคคีย์ คู่กับพระอัสสชิ

ปุปผวิกัติ ดอกไม้ที่แต่งเป็นชนิดต่างๆ เช่น ร้อยตรึง ร้อยคุม ร้อยเสียบ ร้อยผูก ร้อยวง ร้อยกรอง เป็นต้น

ปุพพเปตพลี การทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ตาย, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับบูชาคุณหรือแสดงน้ำใจต่อญาติที่ล่วงลับไปก่อนด้วยการทำบุญอุทิศให้, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติที่ล่วงลับไปก่อน (ข้อ ๓ ในพลี ๕ แห่งโภคอาทิยะ ๕)

ปุพพัณณะ ดู *บุพพัณณะ, ธัญชาติ*

ปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ในก่อน, ทำความดีให้พร้อมไว้ก่อนแล้ว (ข้อ ๔ ในจักร ๔)

ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ความรู้เป็นเครื่องระลึกได้ถึงปุพเพนิวาส คือขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน, ระลึกชาติได้ (ข้อ ๑ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๔ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๖ ในวิชชา ๘, ข้อ ๘ ในทศพลญาณ), ใช้ว่า *บุพเพนิวาสานุสติญาณ* ก็มี, เขียนเต็มอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ*

ปุรณมี วันเพ็ญ, วันพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ปุรัตถิมทิส "ทิศเบื้องหน้า" หมายถึงมารดาบิดา; ดู *ทิศหก*

ปุราณจีวร จีวรเก่า

ปุราณชฎิล "ชฎิลเก่า" หมายถึง พระเถระสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวาร คืออุรุเวลกัสสป นทีกัสสป คยากัสสป ซึ่งเคยเป็นชฎิลมาก่อน; ดู *ชฎิลกัสสปะ*

ปุริมกาล เรื่องราวในพุทธประวัติที่มีขึ้นในกาลก่อนแต่บำเพ็ญพุทธกิจ; ดู *พุทธประวัติ*

ปุริมพรรษา ดู *ปุริมิกา*

ปุริมิกา พรรษาต้น เริ่มแต่วันแรมค่ำหนึ่งเดือนแปด ในปีที่ไม่มีอธิกมาสเป็นต้นไป

เป็นเวลา ๓ เดือนคือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑; เทียบ *ปัจฉิมิกา, ปัจฉิมพรรษา*

ปุริสภาวะ ความเป็นบุรุษ หมายถึงภาวะอันให้ปรากฏมีลักษณะอาการต่างๆ ที่แสดงถึงความเป็นเพศชาย; คู่กับ *อิตถีภาวะ*; ดู *อุปาทายรูป*

ปุริสเมธ ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ เป็นสังคหวัตถุประการหนึ่งของผู้ปกครองบ้านเมือง (ข้อ ๒ ในราชสังคหวัตถุ ๔)

ปุริสสัพพนาม คำทางไวยากรณ์ หมายถึงคำแทนชื่อเพื่อกันความซ้ำซาก ในภาษาบาลีหมายถึง *ต, ตุมฺห, อมฺห,* ศัพท์ในภาษาไทย เช่น *ฉัน, ผม, ท่าน, เธอ, เขา, มัน* เป็นต้น

ปุเรจาริก "อันดำเนินไปก่อน", เป็นเครื่องนำหน้า, เป็นตัวนำ, เป็นเครื่องชักพาให้มุ่งให้แล่นไป เช่น ในคำว่า "ทำเมตตาให้เป็นปุเรจาริก แล้วสวดพระปริตร", "ความเพียรอันมีศรัทธาเป็นปุเรจาริก"

ปุเรภัต ก่อนภัต, ก่อนอาหาร หมายถึงเวลาก่อนฉันของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็ได้ แต่เมื่อพูดอย่างกว้าง หมายถึง ก่อนหมดเวลาฉัน คือ เวลาเช้าจนถึงเที่ยง ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ภิกษุฉันอาหารได้; เทียบ *ปัจฉาภัต*

ปุเรสมณะ พระนำหน้า เป็นศัพท์คู่กับ *ปัจฉาสมณะ* พระตามหลัง

ปุโรหิต พราหมณ์ผู้เป็นที่ปรึกษาของพระราชา

ปุสสมาส เดือน ๒, เดือนยี่

ปูชนียบุคคล บุคคลที่ควรบูชา

ปูชนียวัตถุ วัตถุที่ควรบูชา

ปูชนียสถาน สถานที่ควรบูชา

ปูรณมี ดู *บุณมี*

เปตติวิสัย ดู *ปิตติวิสัย, เปรต*

เปตวัตถุ เรื่องเปรตเล่ากรรมชั่วในอดีตของตน เป็นคาถาล้วน รวม ๕๑ เรื่อง จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๗ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๖)

เปรต 1. ผู้ละโลกนี้ไปแล้ว, คนที่ตายไปแล้ว **2.** สัตว์จำพวกหนึ่งซึ่งเกิดอยู่ในอบายชั้นที่เรียกว่า*ปิตติวิสัย* หรือ *เปตติวิสัย* (แดนเปรต) ได้รับความทุกข์ทรมานเพราะอดอยาก ไม่มีจะกิน แม้เมื่อมี ก็กินไม่ได้ หรือกินได้โดยยาก; ดู *อบาย, ทุคติ*

เปสละ ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก, ภิกษุผู้มีความประพฤติดีน่านิยมนับถือ

เปสุญญวาท ถ้อยคำส่อเสียด; ดู *ปิสุณาวาจา*

โปกขรพรรษ ดู *โบกขรพรรษ*

โปตลิ นครหลวงของแคว้นอัสสกะ อยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศเหนือแห่งแคว้นอวันตี

โปราณัฏฐกถา อรรถกถาเก่าแก่, คัมภีร์

หรือบันทึกคำอธิบายความในพระไตรปิฎก ที่ใช้ในการศึกษาและรักษาต่อกันมาในลังกาทวีป เป็นภาษาสิงหฬ อันถือว่าสืบแต่ครั้งพระมหินทเถระพร้อมด้วยคณะพระสงฆ์เดินทางมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถามาตั้งไว้เป็นหลัก แต่อรรถกถาเดิมที่นำมานั้น เป็นภาษาบาลี จึงสืบต่อกันมาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้ชาวเกาะลังกาสามารถใช้เป็นสื่อในการศึกษาพระไตรปิฎกที่ต้องรักษาไว้อย่างเดิมเป็นภาษาบาลี ต่อมา ในกึ่งศตวรรษสุดท้ายที่จะถึง พ.ศ.๑๐๐๐ พระพุทธศาสนาในชมพูทวีปเสื่อมลงมากแล้ว แม้พระไตรปิฎกบาลีจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้หมดสิ้นไป พระพุทธโฆสาจารย์ได้รับมอบหมายจากพระเรวตเถระผู้เป็นอาจารย์ ให้เดินทางจากชมพูทวีป มายังลังกาทวีป เพื่อแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธ ที่จะนำไปใช้ศึกษาในชมพูทวีปสืบไปได้อีก พระพุทธโฆสาจารย์ เมื่อผ่านการทดสอบความรู้ความสามารถและได้รับอนุญาตจากสังฆะแห่งมหาวิหารให้ทำงานที่ประสงค์ได้แล้ว ก็ได้เรียบเรียงอรรถกถาจากของเดิมที่เป็นภาษาสิงหฬ ขึ้นมาเป็นภาษาบาลี จนเกือบครบบริบูรณ์ ขาดแต่บางส่วนของขุททกนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งก็ได้มีพระเถระอื่นอีกประมาณ ๔ รูป มีพระธรรมปาละ เป็นต้น จัดทำขึ้นด้วยวิธีการคล้ายคลึงกัน จนจบครบตามคัมภีร์ของพระไตรปิฎก ในช่วงเวลาไม่ห่างจากพระพุทธโฆสาจารย์มากนัก

เมื่ออรรถกถาที่เป็นภาษาบาลีเกิดมีขึ้นใหม่อีก ก็ช่วยเป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎกสืบต่อมา ไม่เฉพาะในลังกาทวีปเท่านั้น แต่ขยายออกไปในประเทศอื่นๆ กว้างขวางทั่วไป ต่อมา เมื่อพูดถึงอรรถกถา ก็เข้าใจกันว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีรุ่นประมาณ พ.ศ.๑๐๐๐ ที่กล่าวมานี้ บางทีถึงกับเรียกกาลเวลาของพระศาสนาช่วงนี้ ว่าเป็นยุคอรรถกถา ซึ่งแท้จริงนั้น เนื้อตัวของอรรถกถาก็เป็นของที่มีสืบต่อมาแต่เดิม

ส่วนอรรถกถาเก่าแก่ของเดิมในภาษาสิงหล ที่พระพุทธโฆสาจารย์และพระอรรถกถาจารย์อื่นในเวลาใกล้เคียงกัน ได้ใช้เป็นหลักและเป็นแนวในการเรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นใหม่ ก็จึงหมายรู้กันโดยใช้คำเรียกว่าเป็น **“โปราณัฏฐกถา”** (อรรถกถาโบราณ, อรรถกถาของเก่า) ซึ่งมีชื่อที่อ้างอิงหรือกล่าวถึงในอรรถกถาภาษาบาลีบ่อยครั้ง โดยเฉพาะ **มหาอัฏฐกถา มหาปัจจรี กุรุนที สังเขปัฏฐกถา อันธกัฏฐกถา**

โปราณัฏฐกถาสำคัญที่สุด คือ **มหา-**

อัฏฐกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายตลอดพระไตรปิฎกทั้งหมด และเก่าแก่ที่สุด ถือว่าเป็นอรรถกถาเดิมที่พระมหินทเถระนำมาจากชมพูทวีป และท่านได้แปลเป็นภาษาสิงหลด้วยตนเอง เพื่อให้ชาวลังกาทวีปมีเครื่องมือที่จะศึกษาพระไตรปิฎกได้โดยสะดวก เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นใหม่นั้น ก็อาศัย**มหา-อัฏฐกถา**นี่เองเป็นหลัก ดังที่ท่านกล่าวถึงการจัดทำอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก (คือสมันตปาสาทิกา) ว่าท่านนำเอา**มหาอัฏฐกถา**นั้นมาเป็นสรีระ คือเป็นเนื้อหาหลัก หรือเป็นเนื้อเป็นตัวของหนังสือใหม่ที่จะทำ พร้อมทั้งปรึกษาโปราณัฏฐกถาและมติหลักที่ถือกันมาของสังฆะด้วย

พึงทราบดังที่กล่าวแล้วว่า เวลานี้ เมื่อพูดถึงอรรถกถา เราหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่พระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นได้เรียบเรียงไว้ และเราใช้กันอยู่ แต่พึงทราบต่อไปอีกขั้นหนึ่งว่า ในอรรถกถาภาษาบาลีนั้นเอง เมื่อมีการกล่าวอ้างถึงอรรถกถา เช่นบอกว่า “ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ‘...’ ดังนี้” คำว่า “อรรถกถา” ที่คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้นมักหมายถึงโปราณัฏฐกถาภาษาสิงหลเฉพาะอย่างยิ่ง **มหาอัฏฐกถา**นี่เอง; ดู *อรรถกถา*

โปสาลมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

ผ

ผทม นอน (ใช้แก่เจ้า)

ผนวช บวช (ใช้แก่เจ้า)

ผรณาปีติ ความอิ่มใจซาบซ่าน เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกซาบซ่านทั่วสารพางค์ (ข้อ ๕ ในปีติ ๕)

ผรุสวาจา วาจาหยาบ, คำพูดเผ็ดร้อน, คำหยาบคาย (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

ผรุสาย วาจาย เวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ (ข้อ ๖ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

ผล 1. สิ่งที่เกิดจากเหตุ, ประโยชน์หรือโทษที่ได้รับสนองหรือตอบแทน; “ผล” มีชื่อเรียกหลายอย่างตามความหมายที่จำเพาะหรือที่มีนัยต่างกันออกไป เฉพาะอย่างยิ่งคือ *วิบาก* (วิบากผล) ***นิสสันท์*** (นิสสันทผล) ***อานิสงส์*** (อานิสงสผล); คำเหล่านี้ มีความหมายก่ายเกยกันอยู่บ้าง และบางทีก็ใช้อย่างหลวมๆ ทำให้ปะปนสับสนกัน แต่ว่าตามความหมายพื้นฐาน *วิบาก* หมายถึงผลโดยตรงของกรรมต่อชีวิตของตัวผู้กระทำ ไม่ว่าจะเป็นผลดีหรือผลร้ายสุดแต่กรรมดีหรือกรรมชั่วที่เขาได้ทำ, ***นิสสันท์*** หมายถึงผลโดยอ้อมที่สืบเนื่องหรือพ่วงพลอยมากับผลแห่งกรรมนั้น ไม่ว่าจะเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ อันนำมาซึ่งสุขหรือโศก ทั้งที่เกิดแก่ตัวเขาเอง และแก่คนอื่นที่เกี่ยวข้อง (ตัวอย่างดังในหลักปฏิจจสมุปบาทว่า *ภพ* เป็นวิบาก *ชาติชรามรณะ* เป็นนิสสันท์, และ *โสกะปริเทวะ* เป็นต้น เป็นนิสสันท์พ่วงต่อออกไปอีก ซึ่งอาจจะไม่เกิดขึ้นก็ได้) และนิสสันท์นั้นใช้ได้กับผลในเรื่องทั่วไป เช่น เอาวัตถุดิบมาเข้าโรงงานอุตสาหกรรม เกิดเป็นนิสสันท์หลั่งไหลออกมา ทั้งที่น่าปรารถนาคือผลิตภัณฑ์ และที่ไม่น่าปรารถนา เช่น กากและของเสียต่างๆ, ***อานิสงส์*** หมายถึงผลดีที่งอกเงย หรือคุณค่าประโยชน์แถมเหมือนเป็นกำไร ซึ่งพลอยได้หรือพ่วงเพิ่มสืบเนื่องจากกรรมที่ดี เช่น เอาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไปสอนเขา แล้วเกิดมีอานิสงส์ เช่น เขารักใคร่นับถือ ตลอดจนได้ลาภบางอย่าง ดังนี้ ก็ได้ หมายถึงผลดี คุณค่า ประโยชน์ของการอย่างใดอย่างหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยทั่วไป ก็ได้, อานิสงส์นี้ ตรงข้ามกับ***อาทีนพ*** (หรืออาทีนวะ) ซึ่งหมายถึงโทษ ผลร้าย ส่วนเสีย ข้อบกพร่อง, พึงเห็นตัวอย่างดังพุทธพจน์ว่า (องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๒๗/๒๘๗) “ภิกษุทั้งหลาย ***อาทีนพ*** ในเพราะโภคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ โภคทรัพย์เป็นของทั่วไปแก่ไฟ ๑ เป็น

ของทั่วไปแก่น้ำ ๑ เป็นของทั่วไปแก่ผู้ครองบ้านเมือง ๑ เป็นของทั่วไปแก่โจร ๑ เป็นของทั่วไปแก่ทายาทอัปรีย์ ๑ ... ภิกษุทั้งหลาย *อานิสงส์*ในเพราะโภคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ อาศัยโภคทรัพย์ บุคคลเลี้ยงตนให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมารดาบิดาให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงบุตรภรรยา คนใช้ กรรมกร และคนงานให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมิตรสหายและคนใกล้ชิดช่วยกิจการ ให้เป็นสุข ให้อิ่มพอบริหารให้เป็นสุขโดยชอบ ๑ บำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ทั้งหลายอย่างที่มีผลเลิศ อันให้ประสบสิ่งดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ๑ ...”

ดังที่กล่าวแล้วว่า การใช้คำเหล่านี้เมื่อลงสู่รายละเอียด บางทีก็มีความแตกต่างและซับซ้อนสับสนบ้าง เช่น ในกรณีที่คำว่า “ผล” กับ “วิบาก” มาด้วยกันอย่างในคำว่า “ผลวิบาก (คือผลและวิบาก) ของกรรมที่ทำดีทำชั่ว...” ท่านอธิบายว่า “ผล” หมายถึงนิสสันทผล (รวมทั้งอานิสงสผล) และ “วิบาก” ก็คือวิบากผล แต่ในสำนวนว่า “มีผลมาก มีอานิสงส์มาก” บางคัมภีร์ (ดู ปฏิสํ.อ.๒/๖๒/๕๔; ที.อ.๒/๔๓๘/๔๒๙) อธิบายว่า “ที่ว่าไม่มีผลมาก คือโดยวิบากผล ที่ว่าไม่มีอานิสงส์มาก คือโดยนิสสันทผล (หรือโดยอานิสงสผล)” แต่บางคัมภีร์ (ดู ม.อ.๑/๖๕/๑๗๑; ๒/๘๙/๒๒๐; องฺ.อ.๓/๖๖๓/๓๕๗) อธิบายว่า “ที่ว่ามีผลมาก มีอานิสงส์มาก นั้น ทั้งสองอย่าง โดยความหมายก็อย่างเดียวกัน” และบางทีก็ให้ความหมายเพิ่มอีกนัยหนึ่งว่า “มีผลมาก คือ อำนวยโลกิยสุขมาก มีอานิสงส์มาก คือ เป็นปัจจัยแห่งโลกุตตรสุขอันยิ่งใหญ่”; ดู *นิสสันท์, วิบาก, อานิสงส์*

2. ชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับมรรค และเป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตตผล ๑; คู่กับ *มรรค*

ผลญาณ ญาณในอริยผล, ญาณที่เกิดขึ้นในลำดับ ต่อจากมัคคญาณและเป็นผลแห่งมัคคญาณนั้น ซึ่งผู้บรรลุแล้วได้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ มีโสดาบัน เป็นต้น; ดู *ญาณ ๑๖*

ผลภาชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกผลไม้

ผลเภสัช มีผลเป็นยา, ยาทำจากลูกไม้ เช่น ดีปลี พริก สมอไทย มะขามป้อม เป็นต้น

ผลสมังคี ดู *สมังคี*

ผลเหตุสนธิ “ต่อผลเข้ากับเหตุ” หมายถึงเงื่อนต่อระหว่างผลในปัจจุบัน กับเหตุในปัจจุบัน ในวงจรปฏิจจสมุปบาท คือ ระหว่างวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ข้างหนึ่ง *(ฝ่ายผล)* กับ

ตัณหา อุปาทาน ภพ อีกข้างหนึ่ง *(ฝ่ายเหตุ)*; เทียบ *เหตุผลสนธิ*

ผลาสโว ผลาสวะ, น้ำดองผลไม้

ผะเดียง ดู *เผดียง*

ผัคคุณมาส เดือน ๔

ผัสสะ การถูกต้อง, การกระทบ; ผัสสะ ๖; ดู *สัมผัส*

ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ, ผัสสะเป็นอาหาร คือเป็นปัจจัยอุดหนุนหล่อเลี้ยงให้เกิดเวทนา ได้แก่ อายตนะภายในอายตนะภายนอก และวิญญาณกระทบกัน ทำให้เกิดเวทนา คือ สุขบ้าง ทุกข์บ้างเป็นอุเบกขาบ้าง (ข้อ ๒ ในอาหาร ๔)

ผ้ากฐิน ผ้าผืนหนึ่งที่ใช้เป็นองค์กฐินสำหรับกราน แต่บางทีพูดคลุมๆ หมายถึงผ้าทั้งหมดที่ถวายพระในพิธีทอดกฐิน, เพื่อกันความสับสน จึงเรียกแยกเป็นองค์กฐิน หรือผ้าองค์กฐินอย่างหนึ่งกับผ้าบริวารหรือผ้าบริวารกฐินอีกอย่างหนึ่ง; ดู *กฐิน*

ผ้ากรองน้ำ ผ้าสำหรับกรองน้ำกันตัวสัตว์; ดู *ธมกรก*

ผ้ากาสายะ ดู *กาสาวะ*

ผ้ากาสาวะ ดู *กาสาวะ*

ผ้าจำนำพรรษา ผ้าที่ทายกถวายแก่พระสงฆ์ผู้อยู่จำพรรษาครบแล้วในวัดนั้นภายในเขตจีวรกาล; เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *ผ้าวัสสาวาสิกา วัสสาวาสิกสาฎก* หรือ *วัสสาวาสิกสาฎิกา;* ดู *อัจเจกจีวร*

ผาณิต รสหวานเกิดแต่อ้อย, น้ำอ้อย (ข้อ ๕ ในเภสัช ๕)

ผาติกรรม “การทำให้เจริญ” หมายถึงการจำหน่ายครุภัณฑ์ เพื่อประโยชน์สงฆ์อย่างหนึ่งอย่างใด โดยเอาของเลวแลกเปลี่ยนเอาของดีกว่าให้แก่สงฆ์ หรือเอาของของตนถวายสงฆ์เป็นการทดแทนที่ตนทำของสงฆ์ชำรุดไป, รื้อของที่ไม่ดีออกทำให้ใหม่ดีกว่าของเก่า เช่น เอาที่วัดไปทำอย่างอื่นแล้วสร้างวัดถวายให้ใหม่; การชดใช้, การทดแทน

ผ้าไตร, ผ้าไตรจีวร ดู *ไตรจีวร*

ผ้าทรงสะพัก ผ้าห่มเฉียงบ่า

ผ้าทิพย์ ผ้าห้อยหน้าตักพระพุทธรูป (โดยมากเป็นปูนปั้นมีลายต่างๆ)

ผ้านิสีทนะ ดู *นิสีทนะ*

ผ้าบริวาร ผ้าสมทบ; ดู *บริวาร*

ผ้าบังสุกุล ดู *บังสุกุล*

ผ้าป่า ผ้าที่ทายกถวายแก่พระโดยวิธีปล่อยทิ้งให้พระมาชักเอาไปเอง อย่างเป็นผ้าบังสุกุล, ตามธรรมเนียมจะถวายหลังเทศกาลกฐินออกไป; คำถวายผ้าป่าว่า “**อิมานิ มยํ ภนฺเต, ปํสุกูลจีวรานิ, สปริวารานิ, ภิกฺขุสงฺฆสฺส, โอโณชยาม, สาธุ โน ภนฺเต, ภิกฺขุสงฺโฆ, อิมานิ, ปํสุกูลจีวรานิ, สปริวารานิ, ปฏิคฺคณฺหาตุ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย**” แปล

ว่า "ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอน้อมถวายผ้าบังสุกุลจีวร กับทั้งบริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับ ผ้าบังสุกุลจีวรกับทั้งบริวารเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนาน เทอญฯ"

ผารุสกวัน ดู *ปารุสกวัน*

ผ้าวัสสาวาสิกสาฎิกา ดู *ผ้าจำนำพรรษา*

ผ้าวัสสิกสาฎิกา ดู *ผ้าอาบน้ำฝน*

ผ้าสาฎิกา ผ้าคลุม, ผ้าห่ม

ผาสุก ความสบาย, ความสำราญ

ผาสุวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่สบาย

ผ้าอาบน้ำฝน ผ้าสำหรับอธิษฐานไว้ใช้นุ่งอาบน้ำฝนตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน ซึ่งพระภิกษุจะแสวงหาได้ในระยะเวลา ๑ เดือน ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ และให้ทำนุ่งได้ในเวลากึ่งเดือน ตั้งแต่ขึ้น ๑ ถึง ๑๕ ค่ำเดือน ๘, เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *วัสสิกสาฎิกา* หรือ *วัสสิกสาฎก,* มีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๙ แห่งรตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๙๑; วินย.๒/๗๗๒/๕๐๙) คือ ยาว ๖ คืบ กว้าง ๒ คืบครึ่ง โดยคืบพระสุคต; ปัจจุบันมีประเพณีทายกทายิกาทำบุญถวายผ้าอาบน้ำฝนตามวัดต่างๆ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘, คำถวายผ้าอาบน้ำฝนเหมือนคำถวายผ้าป่า เปลี่ยนแต่ *ปํสุกูลจีวรานิ* เป็น *วสฺสิกสาฏิกานิ* และ "ผ้าบังสุกุลจีวร" เป็น "ผ้าอาบน้ำฝน"

ผู้มีราตรีเดียวเจริญ ผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน อยู่ด้วยความไม่ประมาท

เผดียง บอกแจ้งให้รู้, บอกนิมนต์, บอกกล่าวหรือประกาศเชื้อเชิญเพื่อให้ร่วมทำกิจโดยพร้อมเพรียงกัน; ประเดียง ก็ว่า; ดู *ญัตติ*

แผ่เมตตา ตั้งจิตปรารถนาดีขอให้ผู้อื่นมีความสุข; คำแผ่เมตตาที่ใช้เป็นหลักว่า "**สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ**" *(ขุ.ปฏิ.๓๑/๕๗๕/๔๘๓)* แปลว่า "ขอสัตว์ทั้งหลาย, (ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน) หมดทั้งสิ้น, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีทุกข์กายทุกข์ใจเลย, จงมีความสุขกายสุขใจ, รักษาตน (ให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น) เถิด." [ข้อความในวงเล็บเป็นส่วนที่เพิ่มเข้ามาในคำแปลเป็นไทย]

ผู้เจริญเมตตาธรรมอยู่เสมอ จนจิตมั่นในเมตตา มีเมตตาเป็นคุณสมบัติประจำใจ จะได้รับอานิสงส์ คือผลดี

๑๑ ประการ คือ ๑. หลับก็เป็นสุข ๒. ตื่นก็เป็นสุข ๓. ไม่ฝันร้าย ๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕. เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เทวดาย่อมรักษา ๗. ไม่ต้องภัยจากไฟ ยาพิษ หรือศัสตราอาวุธ ๘. จิตเป็นสมาธิง่าย ๙. สีหน้าผ่องใส ๑๐. เมื่อจะตาย ใจก็สงบไม่หลงใหลไร้สติ ๑๑. ถ้ายังไม่บรรลุคุณพิเศษที่สูงกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก

อนึ่ง การแผ่เมตตานี้ สำหรับท่านที่ชำนาญ เมื่อฝึกใจให้เสมอกันต่อสัตว์ทั้งหลายได้แล้ว จะทำจิตให้คล่องในการแผ่ไปในแบบต่างๆ แยกได้เป็น ๓ อย่าง (ขุ.ปฏิ.๓๑/๕๗๕/๔๘๓) คือ ๑.แผ่ไปทั่วอย่างไม่มีขอบเขต เรียกว่า "อโนธิโสผรณา" (อย่างคำแผ่เมตตาที่ยกมาแสดงข้างต้น) ๒.แผ่ไปโดยจำกัดขอบเขต เรียกว่า "โอธิโสผรณา" เช่นว่า ขอให้คนพวกนั้นพวกนี้ ขอให้สัตว์เหล่านั้นเหล่านี้ จงเป็นสุข ๓.แผ่ไปเฉพาะทิศเฉพาะแถบ เรียกว่า "ทิสาผรณา" เช่นว่า ขอให้มนุษย์ทางทิศนั้นทิศนี้ ขอให้ประดาสัตว์ในแถบนั้นแถบนี้ หรือย่อยลงไปอีกว่า ขอให้คนจนคนยากไร้ในภาคนั้นภาคนี้ จงมีความสุข ฯลฯ; ดู *เมตตา, อโนธิโสผรณา, โอธิโสผรณา, ทิสาผรณา, วิกุพพนา, สีมาสัมเภท*

โผฏฐัพพะ อารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย, สิ่งที่ถูกต้องกาย เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น (ข้อ ๕ ในอายตนะภายนอก ๖ และในกามคุณ ๕)

พ

พจน์ ดู *วจนะ*

พนาสณฑ์, พนาสัณฑ์ ดู *ไพรสณฑ์*

พยัญชนะ **1.** อักษร, ตัวหนังสือที่ไม่ใช่สระ **2.** กับข้าวนอกจากแกง; คู่กับ *สูปะ* **3.** ลักษณะของร่างกาย

พยากรณ์ **1.** ทำให้แจ้งชัด, บอกแจ้ง, ชี้แจง, ตอบปัญหา (คัมภีร์ทั้งหลายมักแสดงความหมายว่าตรงกับคำว่า **วิสัชนา**) **2.** ไวยากรณ์, ตำราหลักภาษา **3.** ในภาษาไทย นิยมใช้ในความหมายว่า ทาย, ทำนาย (ความหมายเดิมคือบอกความหมายของสิ่งนั้นๆ เช่น ลักษณะร่างกาย ให้แจ่มแจ้งออกมา)

พยากรณศาสตร์ วิชาหรือตำราว่าด้วยการทำนาย (ในภาษาบาลี ตามปกติใช้ในความหมายว่า ตำราไวยากรณ์)

พยาธิ ความเจ็บไข้

พยาน ผู้รู้เห็นเหตุการณ์, คน เอกสาร หรือสิ่งของที่อ้างเป็นหลักฐาน

พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ, ความเจ็บใจ, ความคิดร้าย; ตรงข้ามกับ *เมตตา*; ในภาษาไทยหมายถึง ผูกใจเจ็บและคิดแก้แค้น

พยาบาทวิตก ความตริตรึกในทางคิดร้ายต่อผู้อื่น, ความคิดนึกในทางขัดเคืองชิงชัง ไม่ประกอบด้วยเมตตา (ข้อ ๒ ในอกุศลวิตก ๓)

พยุหะ กระบวน, เหล่าทหารที่ระดมจัดขึ้น, กองทัพ (บาลี: พฺยูห)

พยุหแสนยากร เหล่าทหารที่ระดมจัดยกมาเป็นกระบวนทัพ, กองทัพ (บาลี: พฺยูห+เสนา+อากร; สันสกฤต: วฺยูห+ไสนฺย+อากร)

พร สิ่งที่อนุญาตหรือให้ตามที่ขอ, สิ่งประสงค์ ที่ขอให้ผู้อื่นอนุญาตหรืออำนวยให้, สิ่งที่ปรารถนา ซึ่งเมื่อได้รับโอกาสแล้ว จะขอจากผู้มีศักดิ์หรือมีฐานะที่จะยอมให้ หรือเอื้ออำนวยให้เป็นข้ออนุญาตพิเศษ เป็นรางวัล หรือเป็นผลแห่งความโปรดปรานหรือเมตตาการุณย์, ดังพรสำคัญต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

พร ที่พระเจ้าสุทโธทนะทรงขอจากพระพุทธเจ้า กล่าวคือ เมื่อเจ้าชายราหุลทูลขอทายัชชะ (สมบัติแห่งความเป็นทายาท) พระพุทธเจ้าได้โปรดให้เจ้าชายราหุลบรรพชา เพื่อจะได้โลกุตตรสมบัติโดยพระสารีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นพระพุทธบิดาทรงทราบ ก็ได้เสด็จมาทรงขอ***พร***จากพระพุทธเจ้า ขอให้พระภิกษุทั้งหลายไม่บวชบุตรที่มารดาบิดายังมิได้อนุญาต จึงได้มีพุทธบัญญัติข้อนี้สืบมา (วินย.๔/๑๑๘/๑๖๘)

พร ๘ ประการ ที่นางวิสาขาทูลขอ คือ ตลอดชีวิตของตน ปรารถนาจะขอถวายผ้าวัสสิกสาฎิกา ถวายอาคันตุกภัต ถวายคมิกภัต ถวายคิลานภัต ถวายคิลานุปัฏฐากภัต ถวายคิลานเภสัช ถวายธุวยาคู แก่สงฆ์ และถวายอุทกสาฎิกาแก่ภิกษุณีสงฆ์ จึงได้มีพุทธานุญาตผ้า ภัต และเภสัชเหล่านี้สืบมา (วินย.๕/๑๕๓/๒๑๐)

พร ๘ ประการ ที่พระอานนท์ทูลขอ (ทำนองเป็นเงื่อนไข) ในการที่จะรับหน้าที่เป็นพระพุทธอุปฐากประจำ แยกเป็น *ก) ด้านปฏิเสธ ๔ ข้อ* คือ ๑. ถ้าพระองค์จักไม่ประทานจีวรอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๒. ถ้าพระองค์จักไม่ประทานบิณฑบาตอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๓. ถ้าพระองค์จักไม่โปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในพระคันธกุฎีที่ประทับของพระองค์ ๔. ถ้าพระองค์จักไม่ทรงพาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์ และ *ข) ด้านขอรับ ๔ ข้อ* คือ ๕. ถ้าพระองค์จะเสด็จไปสู่ที่นิมนต์ที่ข้าพระองค์รับไว้ ๖. ถ้าข้าพระองค์จักพาบริษัทซึ่งมาเพื่อเฝ้าพระองค์แต่ที่ไกลนอกรัฐนอกแคว้นเข้าเฝ้าได้ในขณะที่มาแล้ว ๗. ถ้าข้าพระองค์จักได้เข้าเฝ้าทูลถามในขณะเมื่อความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้น ๘. ถ้าพระองค์ทรงแสดงธรรมอันใดในที่ลับหลังข้าพระองค์ จักเสด็จมาตรัสบอกธรรมอันนั้นแก่ข้าพระองค์, พระพุทธเจ้าตรัสถามท่านว่าเห็นอาทีนพคือผลเสียอะไรใน ๔ ข้อต้น และเห็นอานิสงส์คือผลดีอะไรใน ๔ ข้อหลัง จึงขออย่างนี้ เมื่อพระอานนท์ทูลชี้แจงแล้ว ก็ทรงอนุญาตตามที่ท่านขอ (เช่น ที.อ.๒/๑๔)

(ข้อชี้แจงของพระอานนท์ คือ ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พร ๔ ข้อต้น จักมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์ได้ลาภอย่างนั้น จึงบำรุงพระศาสดา ผู้อุปฐากอย่างนี้จะเป็นภาระอะไร ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พรข้อข้างปลาย จักมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์บำรุงพระศาสดาอย่างไรกัน ความอนุเคราะห์แม้เพียงเท่านี้ พระองค์ก็ยังไม่ทรงกระทำ สำหรับพรข้อสุดท้าย จักมีผู้ถามข้าพระองค์ในที่ลับหลังพระองค์ว่า ธรรมนี้ๆ พระองค์ทรงแสดงที่ไหน ถ้าข้าพระองค์บอกไม่ได้ ก็จะมีผู้พูดได้ว่า แม้แต่เรื่องเท่านี้ท่านยังไม่รู้ ท่านจะเที่ยวตามเสด็จพระศาสดาดุจเงาไม่ละพระองค์ตลอดเวลายาวนาน ไปทำไม)

พรตามตัวอย่างข้างต้นนี้ เป็นข้อที่แสดงความประสงค์ของอริยสาวกและอริยสาวิกา จะเห็นว่าไม่มีเรื่องผลได้แก่ตนเองของผู้ขอ ส่วนพรที่ปุถุชนขอ มีตัวอย่างที่เด่น คือ

พร ๑๐ ประการ (ทศพร) ที่พระผุสดีเทวีทูลขอกะท้าวสักกะ เมื่อจะจุติจาก

เทวโลกมาอุบัติในมนุษยโลก ได้แก่ ๑. *อคฺคมเหสิภาโว* ขอให้ได้ประทับในพระราชนิเวศน์ (เป็นอัครมเหสี) ของพระเจ้าสีวิราช ๒. *นีลเนตฺตตา* ขอให้มีดวงเนตรดำดังตาลูกมฤคี ๓. *นีลภมุกตา* ขอให้มีขนคิ้วสีดำนิล ๔. *ผุสฺสตีติ นามํ* ขอให้มีนามว่า ผุสดี ๕. *ปุตฺตปฏิลาโภ* ขอให้ได้พระราชโอรส ผู้ให้สิ่งประเสริฐ มีพระทัยโอบเอื้อ ปราศความตระหนี่ ผู้อันราชาทั่วทุกรัฐบูชา มีเกียรติยศ ๖. *อนุนฺนตกุจฺฉิตา* เมื่อทรงครรภ์ขออย่าให้อุทรป่องนูน แต่พึงโค้งดังคันธนูที่นายช่างเหลาไว้เรียบเกลี้ยงเกลา ๗. *อลมฺพตฺถนตา* ขอยุคลถันอย่าได้หย่อนยาน ๘. *อปลิตภาโว* ขอเกศาหงอกอย่าได้มี ๙. *สุขุมจฺฉวิตา* ขอให้มีผิวเนื้อละเอียดเนียนธุลีไม่ติดกาย ๑๐. *วชฺฌปฺปโมจนสมตฺถตา* ขอให้ปล่อยนักโทษประหารได้ (ขุ.ชา.๒๘/๑๐๔๘/๓๖๕)

ในภาษาไทย "พร" มีความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นคำแสดงความปรารถนาดี ซึ่งกล่าวหรือให้โดยไม่ต้องมีการขอหรือการแสดงความประสงค์ของผู้รับ และมักไม่คำนึงว่าจะมีการปฏิบัติหรือทำให้สำเร็จเช่นนั้นหรือไม่

"พร" ที่นิยมกล่าวในภาษาไทย เช่นว่า ***"จตุรพิธพร"*** (พรสี่ประการ) นั้น ในภาษาบาลีเดิมไม่เรียกว่า "พร" แต่เรียกว่า "ธรรม" บ้าง ว่า "ฐานะ" บ้าง ดังในพุทธพจน์ว่า "ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้มีปกติอภิวาท อ่อนน้อมต่อวุฒชนเป็นนิตย์" (ขุ.ธ.๒๕/๑๘/๒๙)

ธรรม หรือฐานะที่เรียกอย่างไทยได้ว่าเป็นพรอย่างนี้ ในพระไตรปิฎกมีอีกหลายชุด มีจำนวน ๕ บ้าง ๖ บ้าง ๗ บ้าง ที่ควรทราบ คือ ฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่าเป็น ***"เบญจพิธพร"*** (พรห้าประการ) ดังในพุทธพจน์ว่า "ทายกผู้ให้โภชนะ ชื่อว่าย่อมให้ฐานะ ๕ ประการ แก่ปฏิคาหก กล่าวคือ ให้อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ครั้นให้ ... แล้ว ย่อมเป็นภาคีแห่งอายุ ... วรรณะ ... สุขะ ... พละ ... ปฏิภาณ ที่เป็นทิพย์ หรือเป็นของมนุษย์ ก็ตาม" (องฺ.ปญฺจก.๒๒/๓๗/๔๔)

ธรรม หรือฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่าเป็น ***"เบญจพิธพร"*** (พรห้าประการ) อีกชุดหนึ่งที่ควรนำมาปฏิบัติ พึงศึกษาในพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบมาแต่บิดา... เมื่อเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบมาแต่บิดา เธอทั้งหลายจักเจริญ ทั้งด้วยอายุ ...ทั้งด้วยวรรณะ ...ทั้งด้วยสุข ...ทั้งด้วยโภคะ ...ทั้งด้วยพละ" และทรงไขความไว้ว่า สำหรับภิกษุ อายุ อยู่ที่***อิทธิบาท ๔*** วรรณะ อยู่ที่*ศีล* สุข อยู่ที่***ฌาน ๔*** โภคะ อยู่ที่

อัปปมัญญา (พรหมวิหาร) ๔ พละ อยู่ที่ *วิมุตติ* (เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติที่หมดสิ้นอาสวะ) (ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๕) ส่วนแดนโคจรของตน ที่สืบมาแต่บิดา ก็คือ *สติปัฏฐาน* ๔ (สํ.ม.๑๙/๗๐๐/๑๙๘)

พรต ข้อที่ตั้งความเพียรถือปฏิบัติ เป็นวิริยสมาทาน, ข้อถือเข้มงวด, หลักที่ถือประพฤติปฏิบัติคู่กับศีล โดยมากเป็นการถือของเดียรถีย์ (ติตถิยสมาทาน) ซึ่งต้องห้ามในพระพุทธศาสนา *(บาลี: วต, สันสกฤต: วฺรต)* เช่น โคพรต (โควต - ถือประพฤติตัวเป็นอยู่อย่างโค) กุกกุรพรต (กุกกุรวต - ถือประพฤติตัวเป็นอยู่อย่างสุนัข) นัคคิยพรต (ถือเปลือยกาย) เกสลุญจนพรต (ถือถอนผม) มูคพรต (มูควต, มูคัพพต - ถือเป็นอย่างคนใบ้ไม่พูดกัน), ในพระพุทธศาสนา มีพรตที่รู้จักกันมาก คือ ธุดงค์ แต่เป็นข้อถือปฏิบัติที่ถือตามสมัครใจ ไม่บังคับ; เทียบ *วัตร*

พรรณนา เล่าความ, ขยายความ, กล่าวถ้อยคำให้ผู้ฟังนึกเห็นเป็นภาพ

พรรษกาล ฤดูฝน (พจนานุกรมเขียน *พรรษากาล*)

พรรษา ฤดูฝน, ปี, ปีของระยะเวลาที่บวช

พรรษาธิษฐาน อธิษฐานพรรษา, กำหนดใจว่าจะจำพรรษา; ดู *จำพรรษา*

พรหม ผู้ประเสริฐ, เทพในพรหมโลก เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยกาม มี ๒ พวก คือ รูปพรหมมี ๑๖ ชั้น อรูปพรหมมี ๔ ชั้น; ดู *พรหมโลก*; เทพสูงสุดหรือพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์

พรหมจรรย์ "จริยะอันประเสริฐ", "การครองชีวิตประเสริฐ", ตามที่เข้าใจกันทั่วไป หมายถึงความประพฤติเว้นเมถุน หรือการครองชีวิตดังเช่นการบวชที่ละเว้นเมถุน แต่แท้จริงนั้น *พรหมจรรย์* คือ*พรหมจริยะ* เป็นหลักการใหญ่ที่ใช้ในแง่ความหมายมากหลาย ดังที่อรรถกถาแห่งหนึ่งประมวลไว้ ๑๐ นัย คือหมายถึง ทาน ไวยาวัจจ์ (คือการขวนขวายช่วยเหลือรับใช้ทำประโยชน์) เบญจศีล อัปปมัญญาสี่ (คือพรหมวิหารสี่) เมถุนวิรัติ (คือการเว้นเมถุน) สทารสันโดษ (คือความพอใจเฉพาะภรรยาหรือคู่ครองของตน) ความเพียร การรักษาอุโบสถ อริยมรรค พระศาสนา (อันรวมไตรสิกขาทั้งหมด) เฉพาะอย่างยิ่ง ความหมายสำคัญที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นหลัก คือ ๒ นัยสุดท้าย (อริยมรรค และพระศาสนา); ในศาสนาพราหมณ์ *พรหมจรรย์* หมายถึงการครองชีวิตเว้นเมถุนและประพฤติปฏิบัติตนเคร่งครัดต่างๆ ที่จะควบคุมตนให้มุ่งมั่นในการศึกษาได้เต็มที่ โดยเฉพาะในการเรียนพระเวท โดยนัยหมายถึงการศึกษาพระเวท และหมายถึงช่วงเวลาหรือขั้นตอนของชีวิตที่พึงอุทิศเพื่อ

การศึกษาอย่างนั้น (บาลี: *พฺรหฺมจริย*)

พรหมจริยะ ดู *พรหมจรรย์*

พรหมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์, นักเรียนพระเวท, ผู้ประพฤติธรรมมีเว้นจากเมถุน เป็นต้น; ดู *อาศรม*

พรหมทัณฑ์ โทษอย่างสูง คือ สงฆ์ตกลงกันลงโทษภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดยภิกษุทั้งหลายพร้อมใจกันไม่พูดด้วย ไม่ว่ากล่าวตักเตือน หรือสั่งสอนภิกษุรูปนั้น, พระฉันนะซึ่งเป็นภิกษุเจ้าพยศ ถือตัวว่าเป็นคนเก่าใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามาก่อนใครอื่น ใครว่าไม่ฟัง ภายหลังถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์ถึงกับเป็นลมล้มสลบหายพยศได้; ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*

พรหมไทย ของอันพรหมประทาน, ของให้ที่ประเสริฐสุด หมายถึง ที่ดินหรือบ้านเมืองที่พระราชทานเป็นบำเหน็จ เช่น เมืองอุกกัฏฐะที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานแก่โปกขรสาติพราหมณ์ และนครจัมปาที่พระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้โสณทัณฑพราหมณ์ปกครอง

พรหมบุญ บุญอย่างสูง เป็นคำแสดงอานิสงส์ของผู้ชักนำให้สงฆ์สามัคคีปรองดองกัน ได้พรหมบุญจักแช่มชื่นในสวรรค์ตลอดกัลป์

พรหมโลก ที่อยู่ของพรหม ตามปกติหมายถึง **รูปพรหม** ซึ่งมี ๑๖ ชั้น (เรียกว่า *รูปโลก*) ตามลำดับดังนี้ ๑. *พรหมปาริสัชชา* ๒. *พรหมปุโรหิตา* ๓. *มหาพรหมา* ๔. *ปริตตาภา* ๕. *อัปปมาณาภา* ๖. *อาภัสสรา* ๗. *ปริตตสุภา* ๘. *อัปปมาณสุภา* ๙. *สุภกิณหา* ๑๐. *อสัญญีสัตตา* ๑๑. *เวหัปผลา* ๑๒. *อวิหา* ๑๓. *อตัปปา* ๑๔. *สุทัสสา* ๑๕. *สุทัสสี* ๑๖. *อกนิฏฐา*; นอกจากนี้ยังมี **อรูปพรหม** ซึ่งแบ่งเป็น ๔ ชั้น (เรียกว่า *อรูปโลก*) คือ ๑. *อากาสานัญจายตนะ* ๒. *วิญญาณัญจายตนะ* ๓. *อากิญจัญญายตนะ* ๔. *เนวสัญญานาสัญญายตนะ*

พรหมวิหาร ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ มี ๔ คือ *เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา*; ดู *วิหาร*

พรหมายุ ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง อายุ ๑๒๐ ปี เป็นผู้เชี่ยวชาญไตรเพท อยู่ ณ เมืองมิถิลา ในแคว้นวิเทหะ ได้ส่งศิษย์มาตรวจดูมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า ต่อมาได้พบกับพระพุทธเจ้า ทูลถามปัญหาต่างๆ มีความเลื่อมใส และได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พร้อมหน้าธรรมวินัย (ระงับอธิกรณ์) โดยนำเอาธรรมวินัย และสัตถุสาสน์ที่เป็นหลักสำหรับระงับอธิกรณ์นั้นมาใช้โดยครบถ้วน คือวินิจฉัยถูกต้องโดยธรรม และถูกต้องโดยวินัย (*ธมฺมสมฺมุขตา-*

วินยสัมมุขตา)

พร้อมหน้าบุคคล บุคคลผู้เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน เช่น คู่วิวาทหรือคู่ความพร้อมหน้ากันในวิวาทาธิกรณ์ และในอนุวาทาธิกรณ์ เป็นต้น (*ปุคคล-สัมมุขตา*)

พร้อมหน้าวัตถุ ยกเรื่องที่เกิดนั้นขึ้นพิจารณาวินิจฉัย เช่น คำกล่าวโจทเพื่อเริ่มเรื่อง และข้อวิวาทที่ยกขึ้นแถลงเป็นต้น (*วัตถุสัมมุขตา*)

พร้อมหน้าสงฆ์ ต่อหน้าภิกษุเข้าประชุมครบองค์ และได้นำฉันทะของผู้ควรแก่ฉันทะมาแล้ว (*สังฆสัมมุขตา*)

พระ- คำนำหน้า ที่ใช้ประกอบหน้าคำอื่นเพื่อแสดงความยกย่อง เคารพ นับถือหรือให้ความสำคัญ เช่น นารายณ์ เป็นพระนารายณ์ ราชา เป็น พระราชา

(คำที่ขึ้นต้นด้วย พระ- *ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด* พระ *ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น เช่น* พระนารายณ์ ดู นารายณ์ พระราชา ดู ราชา*)*

พระเครื่อง พระเครื่องราง, พระพุทธรูปองค์เล็กๆ ที่นับถือเป็นเครื่องราง มักใช้เป็นของติดตัว ดู *เครื่องราง*

พระโคดม, พระโคตมะ พระนามของพระพุทธเจ้า เรียกตามพระโคตร

พระเจ้า พระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป, เทพผู้เป็นใหญ่; คนไทยใช้คำว่าพระเจ้าหมายถึงพระพุทธเจ้า มาแต่โบราณ เช่นว่า “พระเจ้าห้าพระองค์” ก็คือ พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมาเมื่อศาสนิกแห่งศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำนี้เรียกเทพเป็นใหญ่ของตนกันแพร่หลายขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาในพระพุทธศาสนา

พระชนม์ อายุ, การเกิด, ระยะเวลาที่เกิดมา

พระชนมายุ อายุ

พระดาบส ดู *ดาบส*

พระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ

พระนม แม่นม

พระนาคปรก พระพุทธรูปปางหนึ่งมีรูปนาคแผ่พังพานอยู่ข้างบน; ดู *มุจจลินท์*

พระบรมศาสดา พระผู้เป็นครูผู้ยิ่งใหญ่, พระผู้เป็นครูสูงสุด หมายถึงพระพุทธเจ้า

พระบ้าน ดู *คามวาสี*

พระป่า ดู *อรัญวาสี*

พระผู้เป็นเจ้า พระภิกษุ, เทพผู้เป็นใหญ่, เทพสูงสุดที่นับถือว่าเป็นผู้สร้างสรรค์บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง; คนไทยใช้คำว่าพระผู้เป็นเจ้า เป็นคำเรียกพระภิกษุ มาแต่โบราณ เช่นว่า “ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้าแสดงพระธรรมเทศนา”

แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมา เมื่อศาสนิกแห่งศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำนี้เรียกเทพสูงสุดของตนกันแพร่หลายขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาในพระพุทธศาสนา

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามของพระพุทธเจ้า

พระพรหม ดู *พรหม*

พระพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบแล้วสอนผู้อื่นให้รู้ตาม, ท่านผู้รู้ดีรู้ชอบด้วยตนเองก่อนแล้ว สอนประชุมชนให้ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ; **พระพุทธเจ้า ๗** พระองค์ที่ใกล้กาลปัจจุบันที่สุดและคัมภีร์กล่าวถึงบ่อยๆ คือ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสป และพระโคดม; **พระพุทธเจ้า ๕** พระองค์แห่งภัทรกัปปัจจุบันนี้ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสป พระโคดม และพระเมตเตยยะ (เรียกกันสามัญว่า *พระศรีอารย์* หรือ *พระศรีอริยเมตไตรย*); **พระพุทธเจ้า ๒๕** พระองค์นับแต่พระองค์แรกที่พระโคตมพุทธเจ้า (พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน) ได้ทรงพบและทรงได้รับการพยากรณ์ว่าจะได้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า (รวม ๒๔ พระองค์) จนถึงพระองค์เองด้วย คือ ๑. พระทีปังกร ๒. พระโกณฑัญญะ ๓. พระมังคละ ๔. พระสุมนะ ๕. พระเรวตะ ๖. พระโสภิตะ ๗. พระอโนมทัสสี ๘. พระปทุมะ ๙. พระนารทะ ๑๐. พระปทุมุตตระ ๑๑. พระสุเมธะ ๑๒. พระสุชาตะ ๑๓. พระปิยทัสสี ๑๔. พระอัตถทัสสี ๑๕. พระธัมมทัสสี ๑๖. พระสิทธัตถะ ๑๗. พระติสสะ ๑๘. พระปุสสะ ๑๙. พระวิปัสสี ๒๐. พระสิขี ๒๑. พระเวสสภู ๒๒. พระกกุสันธะ ๒๓. พระโกนาคมน์ ๒๔. พระกัสสปะ ๒๕. พระโคตมะ (เรื่องมาในคัมภีร์พุทธวงส์ แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก); ดู ***พุทธะ*** ด้วย

พระนามต่างๆ เพื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นคำกลางๆ ใช้แก่พระองค์ใดก็ได้ มีมากมาย เช่น ที่ประมวลไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถาที่ ๑-๔) มี ๓๒ คำ (ในที่นี้ ได้ปรับตัวสะกด และจัดเรียงตามลำดับอักษรอย่างภาษาไทย) คือ จักขุมา, ชินะ, ตถาคต, ทศพล, ทิปทุตตมะ (ทิปโทดม), เทวเทพ, ธรรมราชา, ธรรมสวามี, นรวระ, นรสีห์, นาถะ, นายก, พุทธะ, ภควา (พระผู้มีพระภาค), ภูริปัญญะ, มหามุนี, มเหสิ (มเหสี ก็ใช้), มารชิ, มุนี, มุนินท์, (มุนินทร์ ก็ใช้), โลกครุ, โลกนาถ, วรปัญญะ, วินายก, สมันตจักขุ (สมันตจักษุ), สยัมภู, สัตถา (พระศาสดา), สัพพัญญู, สัมมาสัมพุทธ,

สุคต, อนธิวร, อังคีรส; และสำหรับพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน มีพระนามเฉพาะเพิ่มอีก ๗ คำ คือ โคตมะ สักกะ (ศากยะ) สักยมุนิ (ศากยมุนี) สักยสีห (ศากยสิงห์) สิทธัตถะ สุทโธทนิ อาทิจจพันธุ์; ดู *อังคีรส* ด้วย

ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ตามที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวงส์ (โคตมพุทฺธวํส, ขุ.พุทธ. ๓๓/๒๖/๕๔๓) คือ พระองค์เป็นพระสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม (โคตมพุทธ) เจริญในศากยสกุล พระนครอันเป็นถิ่นกำเนิดชื่อกบิลพัสดุ์ พระบิดาคือพระเจ้าสุทโธทนะ พระมารดามีพระนามว่ามายาเทวี ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒๙ ปี มีปราสาท ๓ หลังชื่อ สุจันทะ โกกนุท และโกญจะ มเหสีพระนามว่ายโสธรา โอรสพระนามว่าราหุล ทอดพระเนตรเห็นนิมิต ๔ ประการแล้ว เสด็จออกผนวชด้วยม้าเป็นราชยาน บำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่ ๖ ปี ประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี พระอัครสาวกทั้งสอง คือ พระอุปติสสะ (พระสารีบุตร) และพระโกลิตะ (พระมหาโมคคัลลานะ) พุทธอุปัฏฐากชื่อว่าพระอานนท์ พระอัครสาวิกาทั้งสอง คือ พระเขมา และพระอุบลวรรณา อัครอุปัฏฐากอุบาสก คือ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ อัครอุปัฏฐายิกาอุบาสิกา คือ นันทมารดา (หมายถึง เวฬุกัณฏกีนันทมารดา) และอุตตรา (หมายถึง ขุชชุตรา) บรรลุสัมโพธิญาณที่ควงไม้อัสสัตถพฤกษ์ (คือ ไม้อัสสัตถะ เป็นต้นโพธิ์) มีสาวกสันนิบาต (การประชุมพระสาวก) ครั้งใหญ่ ครั้งเดียว ภิกษุผู้เข้าร่วมประชุม ๑,๒๕๐ รูป ถึงจะดำรงชนม์อยู่ภายในอายุขัยเพียงร้อยปี ก็ช่วยให้หมู่ชนข้ามพ้นวัฏสงสารได้มากมาย ทั้งตั้งคบเพลิงธรรมไว้ปลุกคนภายหลังให้เกิดมีปัญญาได้ตรัสรู้ต่อไป

พระมหาบุรุษลักษณะ ดู *มหาบุรุษลักษณะ*

พระยม ดู *ยม*

พระยส ดู *ยส*

พระรัตนตรัย ดู *รัตนตรัย*

พระวินัย ดู *วินัย*

พระศาสดา ผู้สอน เป็นพระนามเรียกพระพุทธเจ้า; ดู *ศาสดา*

พระสงฆ์ 1. (ในฐานะองค์หนึ่งแห่งพระรัตนตรัย ต่อจากพระพุทธเจ้า และพระธรรม) หมู่สาวกของพระพุทธเจ้า คือ พระอริยสาวก ๔ คู่ แยกรายตัวเป็น ๘ บุคคล เริ่มแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึงพระอรหันต์, สาวกสงฆ์, อริยสงฆ์ **2.** ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งๆ ตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ซึ่งสามารถประกอบ

สังฆกรรมได้ตามพระวินัยบัญญัติ, หมู่ชนที่บรรพชาอุปสมบทแล้ว เล่าเรียนศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย, ภิกษุสงฆ์, สมมติสงฆ์ **3.** ในภาษาไทยที่พูดต่อๆ ตามๆ ติดปากกันมา เป็นคำพูดที่มีความหมายรวมๆ คลุมๆ พร่าๆ เรียกแม้แต่ภิกษุรูปเดียวว่าพระสงฆ์ ในกรณีนี้ พึงนึกถึงคำว่า "พระสงฆ์" นั้นในฐานเป็นสมุหนาม คือคำพูดรวมๆ คลุมๆ หมายถึงพระภิกษุทั่วไปหมด โดยไม่เจาะจง หรือพูดถึงภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในฐานะเป็นตัวแทนของพระภิกษุทั้งหลายทั่วไปทั้งหมด; ดู *สงฆ์*

พระสมณโคดม คำที่คนภายนอกนิยมใช้เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้า

พระสัมพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เอง หมายถึง พระพุทธเจ้า

พระสาวก ผู้ฟังคำสอน, ศิษย์ของพระพุทธเจ้า; ดู *สาวก*

พระสูตร ดู *สูตร*

พระเสขะ ดู *เสขะ*

พระอภิธรรม ดู *อภิธรรม*

พระอูรุ ดู *อูรุ**

*คำขึ้นต้นด้วย *พระ-* ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด *พระ* ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น

พราหมณ์ คนวรรณะหนึ่งใน ๔ วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร; พราหมณ์เป็นวรรณะนักบวชและเป็นเจ้าพิธี ถือตนว่าเป็นวรรณะสูงสุด เกิดจากปากพระพรหม; ดู *วรรณะ*

พราหมณคหบดี พราหมณ์และคหบดี คือ ประดาพราหมณ์ และชนผู้เป็นเจ้าบ้านครองเรือนทั้งหลายอื่น ที่นอกจากกษัตริย์และพราหมณ์นั้น เฉพาะอย่างยิ่งคือพวกแพศย์; ดู *วรรณะ*

พราหมณดาบส ดาบสที่มีชาติตระกูลเป็นพราหมณ์ ออกมาบำเพ็ญพรตถือเพศเป็นดาบส, มีบันทึกในอรรถกถาว่าครั้งอดีตสมัยพระเจ้าโอกกากราช ในดินแดนแถบทักขิณาบถ อันเป็นทักษิณชนบท มีพวกพราหมณดาบสอยู่มาก

พราหมณ์ทำนายพระมหาบุรุษ ในพระพุทธประวัติ มีความตามที่เล่าไว้ในอรรถกถา (เช่น ชา.อ.๑/๘๘) ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติแล้วผ่านมาถึงวันที่ ๕ เป็นวันขนานพระนาม พระเจ้าสุทโธทนะโปรดให้เชิญพราหมณ์ผู้จบไตรเพท จำนวน ๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารแล้ว ทำมงคลรับพระลักษณะ และขนานพระนามว่า "สิทธัตถะ", ในบรรดาพราหมณ์ร้อยแปดคนนั้น พราหมณ์ที่เป็นผู้รับพระลักษณะมี ๘ คน คือ ราม ธัชลักขณ์ สุชาติมนตรี โภช สุยาม สุทัตต์ และโกณฑัญญะ ในแปดคนนี้ เจ็ดท่านแรกชูนิ้วขึ้น ๒ นิ้ว และพยากรณ์เป็น

๒ อย่าง คือ ถ้าทรงอยู่ครองฆราวาส จะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช แต่หากออกผนวช จะเป็นพระพุทธเจ้า ส่วนท่านที่ ๘ ซึ่งมีอายุน้อยที่สุด คือ โกณฑัญญะ ชูนิ้วเดียว และพยากรณ์ว่าจะทรงเป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน; ดู *มหาบุรุษลักษณะ*; เทียบ *อสิตดาบส*

พราหมณมหาสาล พราหมณ์ผู้มั่งคั่ง

พราหมณลัทธิ ลัทธิพราหมณ์ คือ หลักการ หรือข้อยึดถือของพวกพราหมณ์ ที่กำหนดว่า พราหมณ์เป็นวรรณะที่ประเสริฐ เลิศ สูงสุด อันให้วัดหรือตัดสินความเลิศประเสริฐนั้น โดยชาติ คือกำเนิด โดยโคตร คือสายตระกูล ซึ่งผูกพันกับอาวาหะวิวาหะ คือการแต่งงาน ที่อ้างออกมาว่า ท่านคู่ควรกับเรา หรือท่านไม่คู่ควรกับเรา ต่างกับพระพุทธศาสนาซึ่งให้วัดหรือตัดสินคนด้วยกรรม คือการกระทำความประพฤติ โดยถือว่าสิ่งที่ทำให้เลิศให้ประเสริฐคือวิชชาจรณะ (วิชชาและจรณะ; พราหมณ์บอกว่า เขาก็ถือวิชชาและจรณะด้วย แต่วิชชาของเขาหมายถึงไตรเพท และจรณะที่เขาถืออยู่เพียงศีล ๕), *พราหมณสมัย* หรือ *พราหมณวาท* ก็เรียก

พราหมณสมัย ลัทธิพราหมณ์; ดู *พราหมณลัทธิ*

พราหมณี นางพราหมณ์, พราหมณ์ผู้หญิง

พละ กำลัง **1. พละ ๕** คือธรรมอันเป็นกำลัง ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคงดำรงอยู่ได้ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายอย่างไม่หวั่นไหว อันธรรมที่เป็นปฏิปักษ์จะเข้าครอบงำไม่ได้ เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค จัดอยู่ในจำพวกโพธิปักขิยธรรม มี ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา; ดู *อินทรีย์ ๕, โพธิปักขิยธรรม* **2. พละ ๔** คือธรรมอันเป็นพลังทำให้ดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ ไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวภัยต่างๆ ได้แก่ ๑. *ปัญญาพละ* กำลังปัญญา ๒. *วิริยพละ* กำลังความเพียร ๓. *อนวัชชพละ* กำลังคือการกระทำที่ไม่มีโทษ (กำลังความสุจริตและการทำแต่กรรมที่ดีงาม) ๔. *สังคหพละ* กำลังการสงเคราะห์ คือ ช่วยเหลือเกื้อกูลอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคม **3. พละ ๕** หรือ **ขัตติยพละ ๕** ได้แก่กำลังของพระมหากษัตริย์ หรือกำลังที่ทำให้มีความพร้อมสำหรับความเป็นกษัตริย์ ๕ ประการ ดังแสดงในคัมภีร์ชาดก คือ ๑. *พาหาพละ* หรือ *กายพละ* กำลังแขนหรือกำลังกาย คือแข็งแรงสุขภาพดี สามารถในการใช้แขนใช้มือใช้อาวุธ มีอุปกรณ์พรั่งพร้อม ๒. *โภคพละ* กำลังโภคสมบัติ ๓. *อมัจจพละ* กำลังข้าราชการที่ปรึกษา

และผู้บริหารที่สามารถ *๔. อภิชัจจพละ* กำลังความมีชาติสูง ต้องด้วยความนิยมเชิดชูของมหาชน และได้รับการศึกษาอบรมมาดี *๕. ปัญญาพละ* กำลังปัญญาซึ่งเป็นข้อสำคัญที่สุด

พลความ ข้อความที่ไม่ใช่สาระสำคัญ

พลวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรงกล้า หรืออย่างเข้ม; ดู *วิปัสสนูปกิเลส, ญาณ ๑๖*

พลี ทางพราหมณ์ คือ บวงสรวง, ทางพุทธ คือ สละเพื่อช่วยหรือบูชา หมายถึงการจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์บางส่วนเป็นค่าใช้จ่ายประจำสำหรับการทำหน้าที่เกื้อกูลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ, การทำหน้าที่เกื้อกูลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน ที่พึงปฏิบัติยามปกติเป็นประจำ โดยใช้รายได้หรือทรัพย์ที่จัดสรรสละเตรียมไว้สำหรับด้านนั้นๆ มี ๕ คือ ๑. *ญาติพลี* สงเคราะห์ญาติ ๒. *อติถิพลี* ต้อนรับแขก ๓. *ปุพพเปตพลี* ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ๔. *ราชพลี* ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ เช่น เสียภาษีอากร *๕. เทวตาพลี* ทำบุญอุทิศให้เทวดา

พหุชน, พหูชน ชนจำนวนมาก, ประชาชนทั่วไป

พหุบท "มีเท้ามาก" หมายถึงสัตว์ดิรัจฉานที่มีเท้ามากกว่าสองเท้าและสี่เท้า เช่น ตะขาบ กิ้งกือ เป็นต้น

พหุปุตตเจดีย์ เจดียสถานแห่งหนึ่งอยู่ทางเหนือของเมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

พหุปุตตนิโครธ ต้นไทรอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา ปิปผลิมาณพได้พบพระพุทธเจ้าและขอบวชที่ต้นไทรนี้ เขียนว่า *พหุปุตตกนิโครธ* ก็มี

พหุพจน์, พหูพจน์ คำที่กล่าวถึงสิ่งมากกว่าหนึ่ง คือตั้งแต่สองสิ่งขึ้นไป, เป็นคำที่ใช้ใน ไวยากรณ์บาลีและไทย คู่กับ *เอกพจน์* ซึ่งกล่าวถึงสิ่งเดียว; แต่ในไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนสองเป็น *ทวิพจน์* หรือ*ทวิวจนะ* จำนวนสามขึ้นไป จึงจะเป็นพหุพจน์

พหุลกรรม กรรมทำมาก หรือกรรมชิน ได้แก่ กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำบ่อยๆ จนเคยชิน ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นเว้นครุกรรม เรียกอีกอย่างว่า *อาจิณณกรรม* (ข้อ ๑๐ ในกรรม ๑๒)

พหุลธรรมีกถา ธรรมีกถา หรือธรรมกถาที่ตรัสมาก, พระพุทธดำรัสบรรยายอธิบายธรรม ที่ตรัสเป็นอันมาก, ความในมหาปรินิพพานสูตร เล่าเหตุการณ์เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านและทรงหยุดประทับในที่หลายแห่ง โดยกล่าวเพียง

สั้นๆ อย่างรวบรัด ว่า ณ ที่นั้นๆ (มี ๘ แห่ง เริ่มแต่ ที.ม.๑๐/๗๕/๙๕) พระพุทธเจ้าตรัสพหุลธรรมีกถา คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังตัวอย่างว่า “ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตพระนครราชคฤห์ แม้นั้น ทรงกระทำธรรมีกถาอันนี้แหละเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ‘ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้, สมาธิ อันศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญา อันสมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตอันปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดยชอบ จากอาสวะทั้งหลาย คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ’”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรสิกขา**; จะใช้ว่า **พหุลธัมมีกถา** หรือ **พหุลธรรมกถา** ก็ได้; เทียบ *พหุลานุสาสนี*

พหุลานุสาสนี คำแนะนำพร่ำสอนที่ตรัสเป็นอันมาก, ตามเรื่องในจูฬสัจจกสูตร (ม.มู.๑๒/๓๙๓/๔๒๓) ว่า สัจจกนิครนถ์ได้ตั้งคำถามกะพระอัสสชิดังนี้ “ท่านพระอัสสชิผู้เจริญ พระสมณโคดม แนะนำให้เหล่าสาวกศึกษาอย่างไร และคำสั่งสอน (อนุศาสนี) ของพระสมณโคดม ส่วนอย่างไหน เป็นไปมากแก่เหล่าสาวก” ท่านพระอัสสชิตอบว่า “ดูกรอัคคิเวสสนะ พระผู้มีพระภาค ทรงแนะนำให้สาวกทั้งหลายศึกษาอย่างนี้ และอนุศาสนีของพระผู้มีพระภาค ส่วนอย่างนี้ เป็นไปมากแก่สาวกทั้งหลาย ดังนี้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ตน เวทนาไม่ใช่ตน สัญญาไม่ใช่ตน สังขารทั้งหลายไม่ใช่ตน วิญญาณไม่ใช่ตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (อนิจจา) ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตน (อนัตตา)’”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรลักษณ์**; **พหุลานุศาสนี** ก็เขียน; เทียบ *พหุลธรรมีกถา*

พหุวจนะ ดู *พหุพจน์*

พหุสูต, พหูสูต ผู้ได้ยินได้ฟังมามาก คือทรงจำธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก, ผู้เล่าเรียนมาก, ผู้ศึกษามาก, ผู้คงแก่เรียน; ดู *พาหุสัจจะ* ด้วย

พหูชน ชนจำนวนมาก, ประชาชนทั่วไป (บาลี: พหุชน)

พักมานัต ดู *เก็บวัตร*

พัทธสีมา “แดนผูก” ได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง โดยจัดตั้งนิมิตคือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายกำหนดเอาไว้; ดู *สีมา*

พันธุ์ เหล่ากอ, พวกพ้อง

พัสดุ สิ่งของ, ที่ดิน

พากุละ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองโกสัมพี มีเรื่องเล่าว่าเมื่อยังเป็นทารกขณะที่พี่เลี้ยงนำไปอาบน้ำเล่นที่แม่น้ำ ท่านถูกปลาใหญ่กลืนลงไปอยู่

ในท้อง ต่อมาปลานั้นถูกจับได้ที่เมืองพาราณสี และถูกขายให้แก่ภรรยาเศรษฐีเมืองพาราณสี ภรรยาเศรษฐีผ่าท้องปลาพบเด็กแล้วเลี้ยงไว้เป็นบุตร ฝ่ายมารดาเดิมทราบข่าวจึงขอบุตรคืน ตกลงกันไม่ได้ จนพระราชาทรงตัดสินให้เด็กเป็นทายาทของทั้งสองตระกูล ท่านจึงได้ชื่อว่า *พากุละ* แปลว่า “คนสองตระกูล” หรือ “ผู้ที่สองตระกูลเลี้ยง” ท่านอยู่ครองเรือนมาจนอายุ ๘๐ ปี จึงได้ฟังพระศาสดาทรงแสดงพระธรรมเทศนา มีความเลื่อมใสขอบวช แล้วบำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วันได้บรรลุพระอรหัตได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้มีอาพาธน้อย คือสุขภาพดี; *พักกุละ* ก็เรียก

พาณิช พ่อค้า

พาณิชย์ การค้าขาย

พาราณสี ชื่อเมืองหลวงของแคว้นกาสี อยู่ริมแม่น้ำคงคา ปัจจุบันเรียก *Banaras* หรือ *Benares* (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Varanasi*), ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า *สารนาถ* อยู่ห่างจากตัวเมืองพาราณสีปัจจุบันประมาณ ๖ ไมล์

พาวรี พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ตั้งอาศรมสอนไตรเพทแก่ศิษย์อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวรี ณ สุดเขตแดนแคว้นอัสสกะ ได้ส่งศิษย์ ๑๖ คนไปถามปัญหาพระศาสดา เพื่อจะทดสอบว่าพระองค์เป็นพระสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่ ภายหลังได้รับคำตอบแล้วศิษย์ชื่อปิงคิยะซึ่งเป็นหลานของท่านได้กลับมาเล่าเรื่องและแสดงคำตอบปัญหาของพระศาสดา ทำให้ท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พาหันตะ ขัณฑ์ด้านขอบนอกทั้งสองข้างของจีวร เวลาห่ม ปลายจะพาดบนแขนหรืออยู่สุดแขน, คำอธิบายใน*วินัยมุข* เล่ม ๒ ตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไว้ว่า ในจีวรห้าขัณฑ์ๆ ถัดออกมา (ต่อจาก**ชังเฆยยกะ**) อีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อ**พาหันตะ** เพราะอัฑฒมณฑลของ ๒ ขัณฑ์นั้น อยู่ที่แขนในเวลาห่ม; ดู ***จีวร***

พาหิยทารุจีริยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในครอบครัวคนมีตระกูลในแคว้นพาหิยรัฐ ลงเรือเดินทะเลเพื่อจะไปค้าขาย เรือแตกกลางทะเลรอดชีวิตไปได้ขึ้นมาอาศัยอยู่ที่เมืองท่าสุปปารกะ แต่หมดเนื้อหมดตัว ต้องแสดงตนเป็นผู้หมดกิเลสหลอกลวงประชาชนเลี้ยงชีวิต ต่อมาพบพระพุทธเจ้าทูลขอให้ทรงแสดงธรรม พระองค์ทรงแสดงวิธีปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะทั้งหก พอจบพระธรรมเทศนาย่นย่อนั้น

พาหิยะก็สำเร็จอรหัต แต่ไม่ทันได้อุปสมบท กำลังเที่ยวหาบาตรจีวร เผอิญถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิดเอาสิ้นชีวิตเสียก่อน ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางตรัสรู้ฉับพลัน

พาหิระ, พาหิรกะ ภายนอก เช่นในคำว่า พาหิรวัตถุ (วัตถุภายนอก) พาหิรสมัย (ลัทธิภายนอก) พาหิรายตนะ (อายตนะภายนอก); ตรงข้ามกับ *อัชฌัตติกะ*

พาหิรทาน, พาหิรกทาน การให้สิ่งของภายนอก, การให้ของนอกกาย เช่น เงิน ทอง วัตถุ อุปกรณ์ ตลอดจนทรัพย์สมบัติทั้งหมด; ดู *ทานบารมี*

พาหิรทุกข์ ทุกข์ภายนอก

พาหิรภัณฑ์, พาหิรกภัณฑ์ สิ่งของภายนอก, ของนอกกาย; ดู *ทานบารมี*

พาหิรรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

พาหิรลัทธิ ลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา

พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก, ความเป็นผู้ได้เรียนรู้มาก หรือคงแก่เรียน มีองค์ ๕ คือ *๑. พหุสฺสุตา* ได้ยินได้ฟังมาก *๒. ธตา* ทรงจำไว้ได้ *๓. วจสา ปริจิตา* คล่องปาก *๔. มนสานุเปกฺขิตา* เจนใจ *๕. ทิฏฺฐิยา สุปฏิวิทฺธา* ขบได้ด้วยทฤษฎี; ดู *พหูสูต* (ข้อ ๒ ในนาถกรณธรรม ๑๐, ข้อ ๓ ในเวสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๔ ในสัทธรรม ๗, ข้อ ๕ ในอริยทรัพย์ ๗)

พาเหียร ภายนอก (บาลี: พาหิร)

พิกัด กำหนด, กำหนดที่จะต้องเสียภาษี

พิณ เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีสายสำหรับดีด

พิทยาธร ดู *วิทยาธร*

พิทักษ์ ดูแลรักษา, คุ้มครอง, ป้องกัน

พินทุ จุด, วงกลมเล็กๆ ในที่นี้หมายถึง *พินทุกัปปะ*

พินทุกัปปะ การทำพินทุ, การทำจุดเป็นวงกลม อย่างใหญ่เท่าแววตานกยูง อย่างเล็กเท่าหลังตัวเรือด ที่มุมจีวรด้วยสีเขียวคราม โคลน หรือดำคล้ำ เพื่อทำจีวรให้เสียสีหรือมีตำหนิตามวินัยบัญญัติ และเป็นเครื่องหมายช่วยให้จำได้ด้วย; เขียนพินทุกัป ก็ได้, คำบาลีเดิมเป็น *กัปปพินทุ*, เรียกกันง่ายๆ ว่า *พินทุ*

พินัยกรรม หนังสือสำคัญที่เจ้าทรัพย์ทำไว้ก่อนตาย แสดงความประสงค์ว่าเมื่อตายแล้วขอมอบมรดกที่ระบุไว้ในหนังสือสำคัญนั้น ให้แก่คนนั้นๆ, ตามพระวินัย ถ้าภิกษุทำเช่นนี้ ไม่มีผล ต้องปลงบริขาร จึงใช้ได้; ดู *ปลงบริขาร*

พิปลาส ดู *วิปลาส, วิปัลลาส*

พิพากษา ตัดสินอรรถคดี

พิมพา บางแห่งเรียก *ยโสธรา* เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสุปปพุทธะ กรุงเทวทหะ เป็นพระชายาของพระสิทธัตถะ เป็นพระมารดาของพระราหุล ภายหลังออกบวชมีนามว่า *พระภัททกัจจานา* หรือ *ภัททากัจจานา*

พิมพิสาร พระเจ้าแผ่นดินมคธครองราชสมบัติที่พระนครราชคฤห์ เป็นผู้ถวายพระราชอุทยานเวฬุวันเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมา ถูกพระราชโอรสนามว่าอชาตศัตรูปลงพระชนม์, พระนางเวเทหิ มเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร พระราชมารดาของพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นพระภคินีของพระเจ้าปเสนทิโกศล

พิรุธ ไม่ปรกติ, มีลักษณะน่าสงสัย

พิโรธ โกรธ, เคือง

พิสดาร กว้างขวางละเอียดลออ, ขยายความออกไป; ดู *วิตถาร,* คู่กับ *สังเขป*

พืชคาม พืชพันธุ์อันถูกพรากจากที่แล้วแต่ยังจะเป็นได้อีก; คู่กับ *ภูตคาม*

พุทธะ ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว, ผู้รู้อริยสัจจ์ ๔ อย่างถ่องแท้ ตามอรรถกถา **แบ่งเป็น ๓** คือ ๑. *พระพุทธเจ้า* ท่านผู้ตรัสรู้เองและสอนผู้อื่นให้รู้ตาม (บางทีเรียก *พระสัมมาสัมพุทธะ*) ๒. *พระปัจเจกพุทธะ* ท่านผู้ตรัสรู้เองจำเพาะผู้เดียว ๓. *พระอนุพุทธะ* ท่านผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า (เรียกอีกอย่างว่า *สาวกพุทธะ*); **บางแห่งจัดเป็น ๔** คือ ๑. *สัพพัญญูพุทธะ* ๒. *ปัจเจกพุทธะ* ๓. *จตุสัจจพุทธะ* (= พระอรหันต์) และ ๔. *สุตพุทธ* (= ผู้เป็นพหูสูต); ดู *ตรัสรู้*

พุทธการกธรรม ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ตามปกติหมายถึง บารมี ๑๐ นั่นเอง (ในคาถา บางทีเรียกสั้นๆ ว่า *พุทธธรรม*)

พุทธกาล ครั้งพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่

พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ, การงานที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ

พุทธกิจประจำวัน ๕ พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวันมี ๕ อย่าง คือ ๑. *ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑปาตญฺจ* เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต ๒. *สายณฺเห ธมฺมเทสนํ* เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. *ปโทเส ภิกฺขุโอวาทํ* เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ ๔. *อฑฺฒรตฺเต เทวปญฺหนํ* เที่ยงคืนทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. *ปจฺจุสฺเสว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ* จวนสว่างทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่ (สรุปท้ายว่า *เอเต ปญฺจวิเธ กิจฺเจ วิโสเธติ มุนิปุงฺคโว* พระพุทธเจ้าองค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังกิจ ๕ ประการนี้ให้หมดจด)

พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ในระหว่างเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ สถานที่ต่างๆ ซึ่งท่านได้ประมวลไว้พร้อมทั้งเหตุการณ์สำคัญบางอย่างอัน

ควรสังเกต ดังนี้ **พรรษาที่ ๑** ป่าอิสิปตน-มฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี (โปรดพระเบญจวัคคีย์) **พ. ๒, ๓, ๔** พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ (ระยะประดิษฐานพระศาสนา เริ่มแต่โปรดพระเจ้าพิมพิสาร ได้อัครสาวก ฯลฯ เสด็จนครกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ฯลฯ อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นอุบาสกถวายพระเชตวัน; ถ้าถือตามพระวินัยปิฎก พรรษาที่ ๓ น่าจะประทับที่พระเชตวัน นครสาวัตถี) **พ. ๕** กูฏาคารในป่ามหาวัน นครเวสาลี (โปรดพุทธบิดาปรินิพพานที่กรุงกบิลพัสดุ์ โปรดพระญาติที่วิวาทเรื่องแม่น้ำโรหิณี มหาปชาบดีผนวช เกิดภิกษุณีสงฆ์) **พ. ๖** มกุลบรรพต (ยมกปาฏิหาริย์ที่นครสาวัตถีหลังพรรษานี้) **พ. ๗** ดาวดึงสเทวโลก (แสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา) **พ. ๘** เภสกลาวัน ใกล้เมืองสุงสุมารคีรี แคว้นภัคคะ (พบนกุลบิดาและนกุลมารดา) **พ. ๙** โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี **พ. ๑๐** ป่าตำบลปาริเลยยกะ ใกล้เมืองโกสัมพี (คราวที่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีทะเลาะกัน) **พ. ๑๑** หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาลา **พ. ๑๒** เมืองเวรัญชา **พ. ๑๓** จาลิยบรรพต **พ. ๑๔** พระเชตวัน (พระราหุลอุปสมบทคราวนี้) **พ. ๑๕** นิโครธาราม นครกบิลพัสดุ์ **พ. ๑๖** เมืองอาฬวี (ทรมานอาฬวกยักษ์) **พ. ๑๗** พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ **พ. ๑๘, ๑๙** จาลิยบรรพต **พ. ๒๐** พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ (หลังจากประทับที่สาวัตถี โปรดมหาโจรองคุลิมาลแล้ว เสด็จมาทรงจำพรรษาที่ราชคฤห์, พระอานนท์ได้รับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำ) **พ. ๒๑–๔๔** ประทับสลับไปมา ณ พระเชตวัน กับบุพพาราม พระนครสาวัตถี (รวมทั้งคราวก่อนนี้ด้วย อรรถกถาว่าพระพุทธเจ้าประทับที่เชตวนาราม ๑๙ พรรษา ณ บุพพาราม ๖ พรรษา) **พ. ๔๕** เวฬุวคาม ใกล้นครเวสาลี

พุทธคารวตา ดู *คารวะ*

พุทธคุณ คุณของพระพุทธเจ้า มี ๙ คือ ๑. *อรหํ* เป็นพระอรหันต์ ๒. *สมฺมาสมฺพุทฺโธ* ตรัสรู้เองโดยชอบ ๓. *วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน* ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ๔. *สุคโต* เสด็จไปดีแล้ว ๕. *โลกวิทู* เป็นผู้รู้แจ้งโลก ๖. *อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ* เป็นสารถีฝึกคนที่ฝึกได้ไม่มีใครยิ่งกว่า ๗. *สตฺถา เทวมนุสฺสานํ* เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ๘. *พุทฺโธ* เป็นผู้ตื่นและเบิกบานแล้ว ๙. *ภควา* เป็นผู้มีโชค

พุทธคุณทั้งหมดนั้น โดยย่อมี ๒ คือ ๑. *พระปัญญาคุณ* พระคุณคือพระปัญญา ๒. *พระกรุณาคุณ* พระคุณคือพระมหากรุณา หรือตามที่นิยมกล่าวกันในประเทศไทย ย่อเป็น ๓ คือ ๑. *พระ*

ปัญญาคุณ พระคุณคือพระปัญญา ๒. *พระวิสุทธิคุณ* พระคุณคือความบริสุทธิ์ ๓. *พระมหากรุณาคุณ* พระคุณคือพระมหากรุณา

พุทธโฆสาจารย์ ดู *วิสุทธิมรรค*; *พุทธโฆษาจารย์* ก็เขียน

พุทธจริยา พระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า, การบำเพ็ญประโยชน์ของพระพุทธเจ้า มี ๓ คือ ๑. *โลกัตถจริยา* การบำเพ็ญประโยชน์แก่โลก ๒. *ญาตัตถจริยา* การบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ ๓. *พุทธัตถจริยา* การบำเพ็ญประโยชน์โดยฐานเป็นพระพุทธเจ้า

พุทธจักขุ จักษุของพระพุทธเจ้า ได้แก่ญาณที่หยั่งรู้อัธยาศัย อุปนิสัยและอินทรีย์ที่ยิ่งหย่อนต่างๆ กันของเวไนยสัตว์ (ข้อ ๔ ในจักขุ ๕)

พุทธจักร วงการพระพุทธศาสนา

พุทธจาริก การเสด็จจาริกคือเที่ยวไปประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า

พุทธเจ้า ๕, ๗, ๒๕ ดู *พระพุทธเจ้า* และ *พุทธะ*

พุทธชัยมงคลคาถา ดู *ชยมังคลัฏฐกคาถา*

พุทธธรรม 1. ธรรมของพระพุทธเจ้า, พระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า คัมภีร์มหานิทเทสระบุจำนวนไว้ว่ามี ๖ ประการ แต่ไม่ได้จำแนกข้อไว้ อรรถกถาโยงความให้ว่าได้แก่ ๑. กายกรรมทุกอย่างของพระพุทธเจ้าเป็นไปตามพระญาณ (จะทำอะไรก็ทำด้วยปัญญา ด้วยความรู้เข้าใจ) ๒. วจีกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๓. มโนกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน; คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งทีฆนิกายจำแนกพุทธธรรมว่ามี ๑๘ อย่าง คือ ๑. พระตถาคตไม่ทรงมีกายทุจริต ๒. ไม่ทรงมีวจีทุจริต ๓. ไม่ทรงมีมโนทุจริต ๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน ๗. ทรงมีกายกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๘. ทรงมีวจีกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๙. ทรงมีมโนกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๑๐. ไม่มีความเสื่อมฉันทะ (ฉันทะไม่ลดถอย) ๑๑. ไม่มีความเสื่อมวิริยะ (ความเพียรไม่ลดถอย) ๑๒. ไม่มีความเสื่อมสติ (สติไม่ลดถอย) ๑๓. ไม่มีการเล่น ๑๔. ไม่มีการพูดพลาด ๑๕. ไม่มีการทำพลาด ๑๖. ไม่มีความผลุนผลัน ๑๗. ไม่มีพระทัยที่ไม่ขวนขวาย ๑๘. ไม่มีอกุศลจิต **2.** ธรรมที่ทำให้เป็นพระ

พุทธเจ้า ได้แก่ *พุทธการกธรรม* คือ บารมี ๑๐ **3.** ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คือ สติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ ขันธ์ ๕ เป็นอาทิ

พุทธบริวาร บริวารของพระพุทธเจ้า, ผู้เป็นบริวารของพระพุทธเจ้า

พุทธบริษัท หมู่ชนที่นับถือพระพุทธศาสนามี ๔ จำพวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

พุทธบัญญัติ ข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้, วินัยสำหรับพระภิกษุ

พุทธบาท รอยเท้าของพระพุทธเจ้า อรรถกถาว่าทรงประทับแห่งแรกที่บนหาดชายฝั่งแม่น้ำนัมมทา แห่งที่สองที่ภูเขาสัจจพันธคีรี นอกจากนี้ตำนานสมัยต่อๆ มาว่ามีที่ภูเขาสุมนกูฏ (ลังกาทวีป) สุวรรณบรรพต (สระบุรี ประเทศไทย) และเมืองโยนก รวมเป็น ๕ สถาน; ดู *ปุณณสุนาปรันตะ, นัมมทา*

พุทธปฏิมา รูปเปรียบของพระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป

พุทธประวัติ ประวัติของพระพุทธเจ้า; ลำดับกาลในพุทธประวัติตามที่ท่านแบ่งไว้ในอรรถกถา จัดได้เป็น ๓ ช่วงใหญ่ คือ ๑. *ทูเรนิทาน* เรื่องราวตั้งแต่เริ่มเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติในอดีต จนถึงอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต ๒. *อวิทูเรนิทาน* เรื่องราวตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต จนถึงตรัสรู้ ๓. *สันติเกนิทาน* เรื่องราวตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในส่วนของสันติเกนิทานนั้น ก็คือ *โพธิกาล* อันได้แก่ระยะเวลานับแต่ตรัสรู้ไปจนสิ้นสุดพุทธกิจที่สืบเนื่องจากการตรัสรู้นั้น

โพธิกาล นั้น แยกย่อยเป็น ๓ ช่วง ได้แก่ ๑. *ปฐมโพธิกาล* คือเวลาช่วงต้นแต่ตรัสรู้ ๒. *มัชฌิมโพธิกาล* คือเวลาช่วงกลางแต่ตรัสรู้ ๓. *ปัจฉิมโพธิกาล* คือเวลาช่วงปลายแต่ตรัสรู้

ตามหนังสือแบบเรียนนักธรรม กำหนดช่วงเวลาแห่ง *โพธิกาล* ๓ นั้น ได้แก่ ๑. *ปฐมโพธิกาล* คือต่อแต่ตรัสรู้ จนถึงได้พระอัครสาวก ๒. *มัชฌิมโพธิกาล* คือตั้งแต่ประดิษฐานพระศาสนาในแคว้นมคธ จนถึงปลงพระชนมายุสังขาร ๓. *ปัจฉิมโพธิกาล* คือตั้งแต่ปลงพระชนมายุสังขาร จนถึงปรินิพพาน; นอกจากนั้น ท่านกล่าวถึงเรื่องราวที่เป็นมาในชมพูทวีป ก่อนถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเรียกเวลาช่วงนี้ว่า *ปุริมกาล* กับทั้งเล่าเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพาน เช่น การถวายพระเพลิง และสังคายนา โดยเรียกเวลาช่วงนี้ว่า *อปรกาล*

โดยทั่วไปของอรรถกถา *(เช่น วินย.๑/๑๒๔; ม.อ.๒/๗๓)* กล่าวถึง *ปฐมโพธิกาล* เป็นสำคัญ ว่าเป็นระยะเวลา ๒๐

ปีแรกแห่งพุทธกิจ ที่ยังมิได้ทรงมีพระนิพัทธุปัฏฐาก คือพระอุปัฏฐากประจำ (ต่อแต่นี้จึงมีพระอานนท์เป็นพระพุทธอุปัฏฐากประจำ), ยังมิได้ประทับอยู่ประจำที่ แต่เสด็จจาริกและทรงเปลี่ยนที่จำพรรษาไปเรื่อยๆ (ใน ๒๕ พรรษาต่อจากนี้ ประทับประจำ ณ เมืองสาวัตถีที่พระเชตวันของอนาถบิณฑิกเศรษฐีและบุพพารามของวิสาขามหาอุบาสิกา), ยังไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่เหล่าภิกษุ ยังไม่มีการสวดอาณาปาติโมกข์ แต่ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ด้วยพระองค์เองตลอด ๒๐ ปีนั้น (ต่อจากนี้ ทรงบัญญัติสิกขาบท พระองค์ทรงเลิกแสดงโอวาทปาติโมกข์ แต่ทรงให้เหล่าภิกษุสวดอาณาปาติโมกข์สืบมา), ยังไม่ได้ทรงบัญญัติให้ภิกษุทั้งหลายต้องจำพรรษา (ต่อแต่นี้เหล่าภิกษุต้องอยู่ประจำที่ในฤดูฝน), ยังไม่ได้ทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายกล่าวอนุโมทนาในหอฉันเป็นต้น (ต่อแต่นี้จึงมีพุทธานุญาตในเรื่องนี้) อย่างนี้เป็นต้น ต่อจาก ๒๐ ปีนี้จึงเป็น ***มัชฌิมโพธิกาล*** และ ***ปัจฉิมโพธิกาล*** โดยไม่ระบุระยะเวลาของ ๒ โพธิกาลนั้น

มีคัมภีร์รุ่นต่อมาบอกให้ชัดขึ้น แต่ยังมีมติแตกต่างกันบ้าง เช่น ฎีกาสารัตถทีปนีบอกว่า พระอาจารย์ธรรมบาลจัดแบ่ง ๓ ช่วงเท่ากัน ช่วงละ ๑๕ พรรษา รวมเป็น ๔๕ พรรษา *(วินย.ฏี.๑/๖๙๒)* และมีอรรถกถาหนึ่งสรุปให้ว่า จะนับ ๓ ช่วงๆ ละ ๑๕ ปีเท่ากัน ครบ ๔๕ พรรษาพอดีก็ได้ แต่บางแห่งนับ ๒๐ พรรษาแรกเป็นปฐมโพธิกาล ก็นับ ๑๕ ปีต่อมาเป็นมัชฌิมโพธิกาล และ ๑๐ ปีสุดท้ายเป็นปัจฉิมโพธิกาล *(มิลินท.อ.๑/๓๙๘)*

พุทธปรินิพพาน การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า, การตายของพระพุทธเจ้า

ลำดับเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายว่า ในปีที่ ๔๕ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาสุดท้ายที่เวฬุวคาม เมืองเวสาลี ในพรรษานั้น พระองค์ประชวรหนักแทบจะปรินิพพาน ทรงพระดำริว่าพระองค์ควรจะทรงบอกกล่าวเล่าความแก่ประดาอุปัฏฐากและแจ้งลาสงฆ์ก่อน จึงทรงระงับเวทนาไว้ ครั้นออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปจนถึงเมืองสาวัตถีประทับอยู่ที่นั่นจนผ่านเหตุการณ์ปรินิพพานของพระสารีบุตร หลังจากโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของพระธรรมเสนาบดีที่พระเชตวันแล้ว ก็เสด็จลงมายังเมืองราชคฤห์ ตรงกับช่วงเวลาที่พระมหาโมคคัลลานะปรินิพพาน ครั้นโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของท่านไว้ ณ พระเวฬุวันแล้ว ก็เสด็จต่อขึ้นไปเวสาลี ประทับที่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน พอ

บรรจบครบเวลา ๔ เดือน นับแต่ออกพรรษาสุดท้ายที่เวฬุวคาม ก็ทรงปลงพระชนมายุสังขารที่ปาวาลเจดีย์ ว่าอีก ๓ เดือนข้างหน้าจะปรินิพพาน ครั้นใกล้ครบเวลา ๓ เดือน ในวันหนึ่ง ได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย เสด็จกลับจากบิณฑบาต ทอดพระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์โดยนาคาวโลก จากนั้นเสด็จออกจากเวสาลี ผ่านภัณฑคาม หัตถิคาม อัมพคาม ชัมพุคาม และโภคนคร ตามลำดับจนถึงเมืองปาวา ประทับพักแรมที่อัมพวัน ของนายจุนทะกัมมารบุตร แล้วในเช้าวันวิสาขบุณมี เสด็จพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหารที่บ้านของนายจุนทะตามที่เขานิมนต์ไว้ นายจุนทะถวายสูกรมัททวะ หลังจากเสวยแล้ว ทรงอาพาธหนัก ลงพระโลหิต เสด็จต่อไปยังเมืองกุสินารา ผ่านแม่น้ำกกุธา ไปถึงแม่น้ำหิรัญญวดี เสด็จข้ามแม่น้ำนั้น เข้าไปประทับในสาลวโนทยานของกษัตริย์มัลละ เมืองกุสินารา บรรทมโดยสีหไสยา ภายใต้คู่ต้นสาละ และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในราตรีแห่งวันวิสาขบุณมี คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เมื่อมีพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา; ดู *พระพุทธเจ้า, นาคาวโลก, สูกรมัททวะ*

พุทธพจน์ พระดำรัสของพระพุทธเจ้า, คำพูดของพระพุทธเจ้า

พุทธภาษิต ภาษิตของพระพุทธเจ้า, คำตรัสของพระพุทธเจ้า, ถ้อยคำที่พระพุทธเจ้าตรัส

พุทธมามกะ “ผู้ถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นของเรา”, ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน, ผู้ประกาศตนว่าเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา; พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเรียบเรียงตั้งเป็นแบบไว้ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดจะส่งเจ้านายคณะหนึ่งออกไปศึกษาในทวีปยุโรป ทรงถือตามคำแสดงตนเป็นอุบาสกของเดิมแต่แก้บท *อุบาสก* ที่เฉพาะผู้ใหญ่ผู้ได้ศรัทธาเลื่อมใสด้วยตนเอง เป็น *พุทธมามกะ* และได้เกิดเป็นประเพณีนิยมแสดงตนเป็นพุทธมามกะสืบต่อกันมา โดยจัดทำในกรณีต่างๆ โดยเฉพาะ ๑. เมื่อบุตรหลานพ้นวัยทารก อายุ ๑๒–๑๕ ปี ๒. เมื่อจะส่งบุตรหลานไปอยู่ในถิ่นที่มิใช่ดินแดนของพระพุทธศาสนา ๓. โรงเรียนประกอบพิธีให้นักเรียนที่เข้าศึกษาใหม่แต่ละปีเป็นหมู่ ๔. เมื่อบุคคลผู้เคยนับถือศาสนาอื่นต้องการประกาศตนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา

ท่านวางระเบียบพิธีไว้ สรุปได้ดังนี้

ก. มอบตัว (ถ้าเป็นเด็ก ให้ผู้ปกครองนำตัวหรือครูนำรายชื่อไป) โดยนำดอกไม้ธูปเทียนใส่พานไปถวายพระอาจารย์ที่จะให้เป็นประธานสงฆ์ในพิธี พร้อมทั้งเผดียงสงฆ์รวมทั้งพระอาจารย์เป็นอย่างน้อย ๔ รูป *ข. จัดสถานที่* ในอุโบสถหรือวิหาร ศาลาการเปรียญ หรือหอประชุม ที่มีโต๊ะบูชามีพระพุทธรูปประธาน และจัดอาสนะสงฆ์ให้เหมาะสม *ค. พิธีการ* ให้ผู้แสดงตน จุดธูปเทียนเปล่งวาจาบูชาพระรัตนตรัยว่า "**อิมินา สกฺกาเรน, พุทฺธํ ปูเชมิ**" (แปลว่า) "ข้าพเจ้าขอบูชาพระพุทธเจ้าด้วยเครื่องสักการะนี้" (กราบ) "**อิมินา สกฺกาเรน, ธมฺมํ ปูเชมิ**" (แปลว่า) "ข้าพเจ้าขอบูชาพระธรรมด้วยเครื่องสักการะนี้" (กราบ) "**อิมินา สกฺกาเรน, สงฺฆํ ปูเชมิ**" (แปลว่า) "ข้าพเจ้าขอบูชาพระสงฆ์ด้วยเครื่องสักการะนี้" (กราบ) จากนั้นเข้าไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ ถวายพานเครื่องสักการะแก่พระอาจารย์ กราบ ๓ ครั้งแล้ว คงนั่งคุกเข่า กล่าวคำปฏิญาณว่า: "**นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส**" (๓ หน) "ข้าพเจ้าขอนอบน้อม แด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น" (๓ หน) "**เอสาหํ ภนฺเต, สุจิรปรินิพฺพุตมฺปิ, ตํ ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ, พุทฺธมามโกติ มํ สงฺโฆ ธาเรตุ**" แปลว่า "ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แม้ปรินิพพานนานแล้ว ทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสรณะที่ระลึกนับถือ ขอพระสงฆ์จงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นพุทธมามกะ ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน คือผู้นับถือพระพุทธเจ้า" (ถ้าเป็นหญิงคนเดียวเปลี่ยน ***พุทฺธมามโกติ*** เป็น ***พุทฺธมามกาติ;*** ถ้าปฏิญาณพร้อมกันหลายคน ชายเปลี่ยน *เอสาหํ* เป็น *เอเต มยํ* หญิงเป็น *เอตา มยํ*; และทั้งชายและหญิงเปลี่ยน *คจฺฉามิ* เป็น *คจฺฉาม*, *พุทฺธมามโกติ* เป็น *พุทฺธมามกาติ*, *มํ* เป็น *โน*) จากนั้นฟังพระอาจารย์ให้โอวาท จบแล้วรับคำว่า "**สาธุ**" ครั้นแล้วกล่าวคำอาราธนาเบญจศีลและสมาทานศีลพร้อมทั้งคำแปล จบแล้วกราบ ๓ หน ถวายไทยธรรม (ถ้ามี) แล้วกรวดน้ำเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา รับพรเสร็จแล้ว คุกเข่ากราบพระสงฆ์ ๓ ครั้ง เป็นเสร็จพิธี

พุทธรัตนะ, พุทธรัตน์ รัตนะคือพระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; ดู *รัตนตรัย*

พุทธรูป รูปพระพุทธเจ้า

พุทธฤทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพของพระพุทธเจ้า

พุทธวงส์ ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๓๓)

พุทธเวไนย ผู้ที่พระพุทธเจ้าควรแนะนำสั่งสอน, ผู้ที่พระพุทธเจ้าพอแนะนำสั่งสอนได้

พุทธศักราช ปีนับแต่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน

พุทธศาสนา คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า, อย่างกว้างในบัดนี้ หมายถึง ความเชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติ และกิจการทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าวว่าตนนับถือพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนิก ผู้นับถือพระพุทธศาสนา, ผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

พุทธศาสนิกมณฑล วงการของผู้นับถือพระพุทธศาสนา

พุทธสรีระ ร่างกายของพระพุทธเจ้า

พุทธสาวก สาวกของพระพุทธเจ้า, ศิษย์ของพระพุทธเจ้า

พุทธอาณา อำนาจปกครองของพระพุทธเจ้า, อำนาจปกครองฝ่ายพุทธจักร

พุทธอาสน์ ที่ประทับนั่งของพระพุทธเจ้า

พุทธอิทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพของพระพุทธเจ้า

พุทธอุปฐาก ผู้คอยรับใช้พระพุทธเจ้าในครั้งพุทธกาล มีพระอานนท์พุทธอนุชาเป็นผู้เลิศในเรื่องนี้ และได้เป็นพระพุทธอุปฐากประจำ (นิพัทธุปัฏฐาก) ตั้งแต่เมื่อทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้ ๒๐ พรรษาแล้วมาจนถึงพุทธปรินิพพาน

พุทธโอวาท คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มีหลักใหญ่ ๓ ข้อ คือ ๑. *สพฺพปาปสฺส อกรณํ* ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๒. *กุสลสฺสูปสมฺปทา* ทำความดีให้เพียบพร้อม ๓. *สจิตฺตปริโยทปนํ* ทำใจของตนให้สะอาดบริสุทธิ์

พุทธัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่สัตว์โลก โดยฐานเป็นพระพุทธเจ้า เช่น ทรงแสดงธรรมแก่เวไนยสัตว์และบัญญัติวินัยขึ้นบริหารหมู่คณะ ทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนมาตราบเท่าทุกวันนี้

พุทธันดร ช่วงเวลาในระหว่างแห่งสองพุทธุปบาทกาล, ช่วงเวลาในระหว่าง นับจากที่ศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสูญสิ้นแล้ว จนถึงพระพุทธเจ้าพระองค์ใหม่เสด็จอุบัติ คือช่วงเวลาที่โลกว่างพระพุทธศาสนา, คำนี้ บางทีใช้ในการนับเวลา เช่นว่า “บุรุษนั้น ... เที่ยวเวียนว่ายอยู่ตลอด ๖ พุทธันดร ... ”

พุทธาณัติ คำสั่งของพระพุทธเจ้า

พุทธาณัติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระพุทธเจ้า, คำสั่งของพระพุทธเจ้า

พุทธาทิบัณฑิต บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น (*พุทธ + อาทิ + บัณฑิต*)

พุทธาธิบาย พระประสงค์ของพระพุทธเจ้า, พระดำรัสชี้แจงของพระพุทธเจ้า

พุทธานุญาต ข้อที่พระพุทธเจ้าทรง

อนุญาต

พุทธานุพุทธประวัติ ประวัติของพระพุทธเจ้า และพระอนุพุทธคือพระสาวก

พุทธานุสติ ตามระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *พุทธานุสสติ* (ข้อ ๑ ในอนุสติ ๑๐)

พุทธาวาส "อาวาสของพระพุทธเจ้า", ส่วนของวัดที่จัดให้เป็นเขตที่พุทธบริษัทประกอบกิจกรรมอุทิศคือตั้งใจมุ่งไปที่องค์พระพุทธเจ้า เสมือนมาเฝ้าพระองค์ เช่น พระสงฆ์มาทำสังฆกรรม มาพบปะฉลองศรัทธาของประชาชน มาแสดงธรรม ชาวบ้านมาเลี้ยงพระ ถวายทาน รักษาศีล ฟังธรรม และทำการบูชาต่างๆ จึงเป็นเขตที่มีสิ่งก่อสร้างสำคัญ เช่น โบสถ์ วิหาร สถูป เจดีย์ และมีการจัดแต่งอย่างประณีตบรรจง ให้งดงามเป็นที่เจริญศรัทธา ต่างจากอีกส่วนหนึ่งที่เป็นคู่กัน คือ *สังฆาวาส* ซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสามเณร อันเน้นที่ความเรียบง่าย เป็นที่เหมาะแก่การหลีกเร้น มีสัปปายะเอื้อต่อการเจริญไตรสิกขา, ตามที่เป็นมา การจัดแบ่งเช่นนี้ดำเนินมาอย่างรู้กันเป็นประเพณี ในวัดทั่วไป จึงมักไม่ได้ทำเครื่องกั้นเขต และไม่มีคำเรียกแยกให้ต่างกันออกไป แต่ในพระอารามหลวงมีการทำกำแพงแยกกันต่างหากชัดเจนโดยใช้คำเรียกว่าพุทธาวาส กับสังฆาวาสดังที่กล่าวมา, นอกจากนั้น มีวัดที่สร้างขึ้นเป็นที่ประกอบสังฆกรรมและเป็นที่เจริญกุศลของพุทธบริษัทโดยเฉพาะโดยไม่มีสังฆาวาส เช่น วัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม (วัดพระแก้ว), คำว่า "พุทธาวาส" และ "สังฆาวาส" นี้ ไม่พบว่ามีใช้ในคัมภีร์ใด; ดู *สังฆาวาส*

พุทธิจริต พื้นนิสัยที่หนักในความรู้ มักใช้ความคิด พึงส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (ข้อ ๕ ในจริต ๖)

พุทธุปบาทกาล [พุด-ทุบ-บาด-ทะ-กาน] กาลเป็นที่อุบัติของพระพุทธเจ้า, เวลาที่มีพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลก

พุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นผู้ตื่น ไม่หลงงมงายเองด้วย และทรงปลุกผู้อื่นให้ตื่นพ้นจากความหลงงมงายนั้นด้วย ทรงเป็นผู้เบิกบาน มีพระทัยผ่องแผ้ว บำเพ็ญพุทธกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์ (ข้อ ๘ ในพุทธคุณ ๙)

เพ็ญ เต็ม หมายถึง พระจันทร์เต็มดวง คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

เพทางค์ วิชาประกอบกับการศึกษาพระเวท มี ๖ อย่าง คือ ๑. *ศิกษา* (วิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง) ๒. *ไวยากรณ์* ๓. *ฉันทัส* (ฉันท์) ๔. *โชยติษ* (ดาราศาสตร์) ๕. *นิรุกติ* (กำเนิดของคำ) ๖. *กัลปะ* (วิธีจัดทำพิธี)

เพลาะ เย็บริมต่อให้ติดกัน; ผ้าเพลาะ คือ

ผ้าที่เอามาเย็บริมต่อเข้า (บาลี: อนุวาธิกํ)

เพลิงทิพย์ ไฟเทวดา, ไฟที่เป็นของเทวดา, เพลิงคราวถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ

เพศ รูปลักษณะอาการอันให้รู้ว่าหญิงหรือชาย, เครื่องแต่งกายหรือท่วงทีกิริยาอาการแสดงตัวที่ปรากฏให้เห็นว่าเป็นบุคคลประเภทนี้ๆ เช่น โดยเพศแห่งฤษี โดยเพศแห่งบรรพชิต โดยเพศแห่งช่างไม้ โดยเพศแห่งพราหมณ์แก่

เพียรชอบ เพียรในที่ ๔ สถาน; ดู *ปธาน*

เพื่อน ผู้ร่วมธุระร่วมกิจร่วมการหรือร่วมอยู่ในสภาพอย่างเดียวกัน, ผู้ชอบพอรักใคร่คบหากัน, ในทางธรรม เนื้อแท้ของความเป็นเพื่อน อยู่ที่ความมีใจหวังดีปรารถนาดีต่อกัน กล่าวคือ เมตตา หรือไมตรี เพื่อนที่มีคุณสมบัติเช่นนี้ท่านเรียกว่า *มิตร* การคบเพื่อนเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งที่จะนำชีวิตไปสู่ความเสื่อมความพินาศ หรือสู่ความเจริญงอกงาม พึงหลีกเลี่ยงมิตรเทียมและเลือกคบหาคนที่เป็นมิตรแท้; ดู *มิตตปฏิรูป, มิตรแท้*

บุคคลที่ช่วยชี้แนะแนวทาง ชักจูงตลอดจนแนะนำสั่งสอน ชักนำผู้อื่นให้ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ให้ประสบผลดีและความสุข ให้เจริญก้าวหน้า ให้พัฒนาในธรรม แม้จะเป็นบุคคลเสมอกัน หรือเป็นมารดาบิดาครูอาจารย์ ตลอดทั้งพระสงฆ์จนถึงพระพุทธเจ้า ก็นับว่าเป็นเพื่อน แต่เป็นเพื่อนใจดี หรือเพื่อนมีธรรม เรียกว่า *กัลยาณมิตร* แปลว่า “มิตรดีงาม” กัลยาณมิตรมีคุณสมบัติที่เรียกว่า *กัลยาณมิตรธรรม* หรือธรรมของกัลยาณ-มิตร ๗ ประการ คือ ๑. *ปิโย* น่ารัก ด้วยมีเมตตา เป็นที่สบายจิตสนิทใจ ชวนให้อยากเข้าไปหา ๒. *ครุ* น่าเคารพ ด้วยความประพฤติหนักแน่นเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ให้รู้สึกอบอุ่นใจ ๓. *ภาวนีโย* น่าเจริญใจ ด้วยความเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตน ควรเอาอย่าง ให้ระลึกและเอ่ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ ๔. *วัตตา* รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงแนะนำ เป็นที่ปรึกษาที่ดี ๕. *วจนกฺขโม* อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถาม ตลอดจนคำเสนอแนะวิพากษ์วิจารณ์ ๖. *คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา* แถลงเรื่องล้ำลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจและสอนให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ๗. *โน จฏฺฐาเน นิโยชเย* ไม่ชักนำในอฐาน คือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร

แพศย์ คนวรรณะที่สาม ในวรรณะสี่ของคนในชมพูทวีป ตามหลักศาสนาพราหมณ์ หมายถึงพวกชาวนาและพ่อค้า

แพศยา หญิงหากินในทางกาม, หญิงหา

เงินในทางร่วมประเวณี

โพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หรือองค์ของผู้ตรัสรู้ มี ๗ ข้อ คือ ๑. *สติ* ๒. *ธัมมวิจยะ* (การสอดส่องสืบค้นเฟ้นธรรม) ๓. *วิริยะ* ๔. *ปีติ* ๕. *ปัสสัทธิ* ๖. *สมาธิ* ๗. *อุเบกขา*; ดู *โพธิปักขิยธรรม*

โพธิ์, โพธิพฤกษ์ ต้นโพธิ์, ต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าได้ประทับ ณ ภายใต้ร่มเงาในคราวตรัสรู้, ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้และต้นไม้อื่นที่เป็นชนิดเดียวกันนั้น สำหรับพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ได้แก่ พันธุ์ไม้ *อัสสัตถะ* (ต้นโพ) ต้นที่อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลคยา; ต้นโพธิ์ตรัสรู้ที่เป็นหน่อของต้นเดิมที่คยาได้ปลูกเป็นต้นแรกในสมัยพุทธกาล (ปลูกจากเมล็ด) ที่ประตูวัดพระเชตวันโดยพระอานนท์เป็นผู้ดำเนินการตามความปรารภของอนาถบิณฑิกเศรษฐี และเรียกชื่อว่า *อานันทโพธิ;* หลังพุทธกาล ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระนาง*สังฆมิตตาเถรี* ได้นำกิ่งด้านขวาของต้นมหาโพธิที่คยานั้นไปมอบแด่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงปลูกไว้ ณ เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นต้นไม้เก่าแก่ที่สุดในประวัติศาสตร์ที่ยังคงมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน; ในประเทศไทย สมัยราชวงศ์จักรี พระสมณทูตไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์ ที่เมืองอนุราธปุระมา ๖ ต้นใน พ.ศ. ๒๓๕๗ โปรดให้ปลูกไว้ที่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ ต้น นอกนั้นปลูกที่วัดมหาธาตุ วัดสุทัศน์ วัดสระเกศและที่เมืองกลันตันแห่งละ ๑ ต้น; ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประเทศไทยได้พันธุ์ต้นมหาโพธิจากคยาโดยตรงครั้งแรก ได้ปลูกไว้ ณ วัดเบญจมบพิตร และวัดอัษฎางคนิมิตร

โพธิกาล ดู *พุทธประวัติ* (ตอนท้าย)

โพธิญาณ ญาณคือความตรัสรู้, ญาณคือปัญญาตรัสรู้, มรรคญาณทั้งสี่มีโสดาปัตติมัคคญาณ เป็นต้น

โพธิปักขิยธรรม ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค มี ๓๗ ประการคือ *สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมีองค์ ๘*; ในจำนวน ๓๗ นี้ ถ้านับตัวสภาวธรรมแท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป มี ๑๔ คือ สติ วิริยะ ฉันทะ จิตตะ ปัญญา สัทธา สมาธิ ปีติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (วิสุทฺธิ.ฏี.๓/๖๐๐)

โพธิมัณฑะ ประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่งโพธิญาณ, บริเวณต้นโพธิ์เป็นที่ตรัสรู้

โพธิราชกุมาร เจ้าชายโพธิ โอรสของพระเจ้าอุเทน ราชาแห่งแคว้นวังสะ มีพระมารดาเป็นราชธิดาของพระเจ้าจัณฑ

ปัชโชต แห่งแคว้นอวันตี *(ม.อ.๓/๒๓๗)*

โพธิสมภาร คุณความดีที่เป็นเครื่องประกอบของโพธิ, คุณความดีทั้งหลายเฉพาะอย่างยิ่ง ประดาบารมีที่เป็นส่วนประกอบอันรวมกันให้สำเร็จโพธิ คือความตรัสรู้, ตามปกติ หมายถึงประดาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ อันจะให้สำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งบางทีเรียกว่า มหาโพธิสมภาร อันประมวลเข้าได้ในธรรมใหญ่ ๒ ประการ คือ กรุณา และปัญญา, เมื่อใช้อย่างกว้างๆ หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ก็ได้

ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายว่า บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ (โดยถือมาว่า พระมหากษัตริย์ คือท่านผู้กำลังบำเพ็ญคุณความดีแห่งพระโพธิสัตว์)

โพธิสัตว์ ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

โพนทนา กล่าวโทษ, ติเตียน, พูดกล่าวโทษท่านต่อหน้าผู้อื่น (พจนานุกรมเขียน *โพนทะนา*)

ไพบูลย์ ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญเต็มที่ มี ๒ คือ **๑.** ***อามิสไพบูลย์*** ความไพบูลย์แห่งอามิส **๒.** ***ธรรมไพบูลย์*** ความไพบูลย์แห่งธรรม; ดู *เวปุลละ*

ไพรสณฑ์, ไพรสัณฑ์ ป่าทึบ, ป่าดง; คำบาลีว่า “วนสณฺฑ” (**วน** [ป่า] + **สณฺฑ** [ดง, ทึบ, แน่นหนา], เมื่อนำมาใช้ในภาษาไทย ได้เพี้ยนไปต่างๆ เช่น ไพรสาณฑ์, พนาสณฑ์, พนาสัณฑ์, วนาสณฑ์, วนาสัณฑ์)

ไพศาลี ดู *เวสาลี*

ฟ

ฟั่นเฝือ เคลือบคลุม, พัวพันกัน, สับสน ปนเป, ยุ่งเหยิง

ฟูมฟาย มากมาย, ล้นเหลือ, สุรุ่ยสุร่าย; น้ำตาอาบหน้า

ภ

ภควา พระผู้มีพระภาค, เป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า และเป็นคำแสดงพระพุทธคุณอย่างหนึ่ง แปลว่า “ทรงเป็นผู้มีโชค” คือ หวังพระโพธิญาณก็ได้สมหวัง ประกาศพระศาสนาก็ชักจูงผู้คนให้ได้บรรลุธรรมสมปรารถนา มีผู้คิดร้ายก็ไม่อาจทำร้ายได้; อีกนัยหนึ่งว่าทรงเป็นผู้จำแนกแจกธรรม (ข้อ ๙ ในพุทธคุณ ๙)

ภคันทลา โรคริดสีดวงทวารหนัก

ภคินี พี่หญิง น้องหญิง

ภคุ ดู *ภัคคุ*

ภพ โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์, ภาวะชีวิตของสัตว์ มี ๓ คือ ***๑. กามภพ*** ภพของผู้ยังเสวยกามคุณ ***๒. รูปภพ*** ภพของผู้เข้าถึงรูปฌาน ***๓. อรูปภพ*** ภพของผู้เข้าถึงอรูปฌาน; เทียบ ***ภูมิ, คติ***

ภพหลัง โลกที่สัตว์เกิดมาแล้วในชาติที่ผ่านมา, ภพก่อน, ชาติก่อน; ตรงข้ามกับ ***ภพหน้า***

ภยตูปัฏฐานญาณ ปรีชาหยั่งเห็นสังขารปรากฏโดยอาการเป็นของน่ากลัวเพราะสังขารทั้งปวงนั้นล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (ข้อ ๓ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

ภยันตราย ภัยและอันตราย, อันตรายที่น่ากลัว

ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว (ข้อ ๔ ในอคติ ๔)

ภวจักร วงล้อแห่งภพ, อาการหมุนวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท; “ภวจักร” เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมาเช่นเดียวกับคำว่า สังสารจักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจจสมุปบาทจักร ซึ่งท่านสรรมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น, อาการหมุนวนของภวจักรหรือสังสารจักรนี้ ท่านอธิบายตามหลัก ***ไตรวัฏฏ์***; ดู ***ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท***

ภวตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ หรืออยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป, ความทะยานอยากที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ (ข้อ ๒ ในตัณหา ๓)

ภวทิฏฐิ ความเห็นเนื่องด้วยภพ, ความเห็นว่าอัตตาและโลกจักมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป เป็นพวกสัสสตทิฏฐิ

ภวราคะ ความกำหนัดในภพ, ความติดใคร่ในภพ (ข้อ ๗ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๖ ในอนุสัย ๗)

ภวัคค์, ภวัคร ภพสูงสุด ตามปกติ หมายถึงอรูปภพ ชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งไม่มีภพใดสูงกว่า คือสูงที่สุดในไตรภพ

หรือในไตรภูมิ, แต่บางครั้ง ท่านแยกละเอียดออกไปว่ามี *ภวัคค์* (*ภวัคคะ* หรือ *ภวัคร*) ๓ คือ ๑. ***ปุถุชชนภวัคค์*** ภพสูงสุดของปุถุชนในรูปโลก ได้แก่ เวหัปผลภูมิ ๒. ***อริยภวัคค์*** ภพสูงสุดของพระอริยะ (ที่เกิดของพระอนาคามี) ได้แก่ อกนิฏฐภูมิ ๓. ***สัพพภวัคค์*** (หรือ ***โลกภวัคค์***) ภพสูงสุดของสรรพโลก ได้แก่ เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ, ในภาษาไทย นิยมพูดว่า ภวัคคพรหม; ดู ***ภพ, ภูมิ ๔, ๓๑***

ภวังค์ ดู *ภวังคจิต*

ภวังคจลนะ ดู *วิถีจิต*

ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, ตามหลักอภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตายในเวลาที่มิได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น แต่เมื่อใดมีการรับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นแทนภวังคจิต เมื่อวิถีจิตดับไป ก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นอย่างเดิม

ภวังคจิต นี้ คือมโน ที่เป็นอายตนะที่ ๖ หรือมโนทวาร อันเป็นวิบาก เป็นอัพยากฤต ซึ่งเป็นจิตตามสภาพ หรือตามปกติของมัน ยังไม่ขึ้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ (เป็นเพียงมโน ยังไม่เป็นมโนวิญญาณ)

พุทธพจน์ว่า “จิตนี้ประภัสสร (ผุดผ่อง ผ่องใส บริสุทธิ์) แต่เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรมา” มีความหมายว่า จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้นเป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้; จิตที่ประภัสสรนี้ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ ***ภวังคจิต***; เทียบ ***วิถีจิต***

ภวังคปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

ภวังคุปัจเฉท ดู *วิถีจิต*

ภวาสวะ อาสวะคือภพ, กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้อยากเป็นอยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป (ข้อ ๒ ในอาสวะ ๓ และ ๔)

ภักษา, ภักษาหาร เหยื่อ, อาหาร

ภัคคะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้งพุทธกาล นครหลวงชื่อ สุงสุมารคีระ

ภัคคุ เจ้าศากยะองค์หนึ่ง ที่ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ ได้บรรลุพระอรหัต และเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง เขียน *ภคุ* ก็มี

ภังคะ ผ้าทำด้วยของเจือกัน คือ ผ้าทำด้วยเปลือกไม้ ฝ้าย ไหม ขนสัตว์ เปลือกป่าน ๕ อย่างนี้ อย่างใดก็ได้ปนกัน เช่น ผ้าด้ายแกมไหม เป็นต้น

ภังคญาณ ปัญญาหยั่งเห็นความย่อยยับ

คือ เห็นความดับแห่งสังขาร; *ภังคา-นุปัสสนาญาณ* ก็เรียก

ภงฺคํ ดู *ภังคะ*

ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็นความสลาย, ปรีชาหยั่งเห็นเฉพาะความดับของสังขารเด่นชัดขึ้นมาว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องแตกสลายไปทั้งหมด (ข้อ ๒ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

ภัณฑไทย ของที่จะต้องให้ (คืน) แก่เขา, สินใช้, การที่จะต้องชดใช้ทรัพย์ที่เขาเสียไป

ภัณฑาคาริก ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่รักษาเรือนคลังเก็บพัสดุของสงฆ์, ผู้รักษาคลังสิ่งของ, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งคลัง*

ภัณฑูกรรม ดู *ภัณฑูกัมม์*

ภัณฑูกัมม์ การปลงผม, การบอกขออนุญาตกะสงฆ์เพื่อปลงผมคนผู้จะบวชในกรณีที่ภิกษุจะปลงให้เอง เป็นอปโลกน-กรรมอย่างหนึ่ง

ภัต, ภัตร อาหาร, ของกิน, ของฉัน, อาหารที่รับประทาน (หรือฉัน) เป็นมื้อๆ

ภัตกาล เวลาฉันอาหาร, เวลารับประทานอาหาร เดิมเขียน *ภัตตกาล*

ภัตกิจ การบริโภคอาหาร เดิมเขียน *ภัตตกิจ*

ภัตตัคควัตร ข้อควรปฏิบัติในหอฉัน, ธรรมเนียมในโรงอาหาร ท่านจัดเข้าเป็นกิจวัตรประเภทหนึ่ง กล่าวย่อ มี ๑๑ ข้อ คือ นุ่งห่มให้เรียบร้อย, รู้จักอาสนะอันสมควรแก่ตน, ไม่นั่งทับผ้าสังฆาฏิในบ้าน, รับน้ำและโภชนะของถวายจากทายกโดยเอื้อเฟื้อ และคอยระวังให้ได้รับทั่วถึงกัน, ถ้าพอจะแลเห็นทั่วกันพระสังฆเถระพึงลงมือฉันเมื่อภิกษุทั้งหมดได้รับโภชนะทั่วกันแล้ว, ฉันด้วยอาการเรียบร้อยตามหลักเสขิยวัตร, อิ่มพร้อมกัน (หัวหน้ารอยังไม่บ้วนปากและล้างมือ), บ้วนปากและล้างมือระวังไม่ให้น้ำกระเซ็น, ฉันในที่มีทายกจัดถวายเสร็จแล้วอนุโมทนา, เมื่อกลับ อย่าเบียดเสียดกันออกมา, ไม่เทน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวหรือของเป็นเดนในบ้านเขา

ภัตตาหาร อาหารคือข้าวของฉัน, อาหารที่สำหรับฉันเป็นมื้อๆ

ภัตตุทเทสกะ ผู้แจกภัตต์, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดแจกภัต, นิยมเขียน *ภัตตุเทศก์,* เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาหาร*

ภัตตุเทศก์ ดู *ภัตตุทเทสกะ*

ภัตร ดู *ภัต*

ภัทกัป ดู *กัป*

ภัททกาปิลานี พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาพราหมณ์โกสิยโคตรในสาคลนครแห่งมัททรัฐ (คัมภีร์อปทานว่าไว้ชัดดังนี้

แต่อรรถกถาอังคุตตรนิกายคลาดเคลื่อนเป็นแคว้นมคธ) พออายุ ๑๖ ปี ได้สมรสกับปิปผลิมาณพ (พระมหากัสสปะ) ต่อมามีความเบื่อหน่ายในฆราวาส จึงออกบวชเป็นปริพาชิกา เมื่อพระมหาปชาบดีผนวชเป็นภิกษุณีแล้ว นางได้มาบวชอยู่ในสำนักของพระมหาปชาบดี เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานด้วยความไม่ประมาท ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปุพเพนิวาสานุสติ เรียก *ภัททากาปิลานี* บ้าง *ภัททากปิลานี* บ้าง

ภัททปทมาส เดือน ๑๐ เรียกง่ายว่า *ภัทรบท*

ภัททวัคคีย์ พวกเจริญ, เป็นชื่อคณะสหาย ๓๐ คนที่พากันเข้ามาในไร่ฝ้ายแห่งหนึ่งเพื่อเที่ยวตามหาหญิงแพศยาผู้ลักห่อเครื่องประดับหนีไป และได้พบพระพุทธเจ้าซึ่งพอดีเสด็จแวะเข้าไปประทับพักอยู่ที่ไร่ฝ้ายนั้น ได้ฟังเทศนาอนุบุพพิกถา และอริยสัจจ์ ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้วขออุปสมบท

ภัททากัจจานา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธะแห่งโกลิยวงศ์ พระนามเดิมว่า *ยโสธรา* หรือ *พิมพา* เป็นพระมารดาของพระราหุลพุทธชิโนรส ได้นามว่า *ภัททากัจจานา* เพราะทรงมีฉวีวรรณดุจทองคำเนื้อเกลี้ยง บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบรรลุมหาภิญญา เรียก *ภัททกัจจานา* ก็มี

ภัททากุณฑลเกสา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของเศรษฐีในพระนครราชคฤห์ เคยเป็นภรรยาของโจรผู้เป็นนักโทษประหารชีวิต โจรคิดจะฆ่านางเพื่อเอาทรัพย์สมบัติ แต่นางใช้ปัญญาคิดแก้ไขกำจัดโจรได้ แล้วบวชในสำนักนิครนถ์ ต่อมาได้พบกับพระสารีบุตร ได้ถาม-ตอบปัญหากัน จนนางมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง ได้สำเร็จพระอรหัต แล้วบวชในสำนักภิกษุณี ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางขิปปาภิญญา คือ ตรัสรู้ฉับพลัน

ภัททิยะ 1. ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก **2.** กษัตริย์ศากยวงศ์ โอรสของนางกาฬีโคธา สละราชสมบัติที่มาถึงตามวาระแล้วออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ สำเร็จอรหัตตผล ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้มาจากตระกูลสูง และจัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

ภัททิยศากยะ ดู *ภัททิยะ 2.*

ภัทเทกรัตตสูตร ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ แห่งพระ

สุตตันตปิฎก แสดงเรื่องบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ คือ คนที่เวลาวันคืนหนึ่งๆ มีแต่ความดีงามความเจริญก้าวหน้า ได้แก่ ผู้ที่ไม่มัวครุ่นคำนึงอดีต ไม่เพ้อหวังอนาคต ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งประจักษ์สิ่งที่เป็นปัจจุบัน ทำความดีเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยไป มีความเพียรพยายาม ทำกิจที่ควรทำเสียแต่วันนี้ไม่รอวันพรุ่ง

ภัทราวุธมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

ภันเต “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ” เป็นคำที่ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าเรียกภิกษุผู้แก่พรรษากว่า (ผู้น้อยเรียกผู้ใหญ่) หรือคฤหัสถ์กล่าวเรียกพระภิกษุ, คู่กับคำว่า *อาวุโส;* บัดนี้ใช้เลือนกันไปกลายเป็นคำแทนตัวบุคคล ก็มี

ภัพพบุคคล คนที่ควรบรรลุธรรมพิเศษได้; เทียบ *อภัพพบุคคล*

ภัลลิกะ พ่อค้าที่มาจากอุกกลชนบท คู่กับ *ตปุสสะ* พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวสัตตุผง ข้าวสัตตุก้อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกประเภทเทฺววาจิก

ภาคี ผู้มีส่วน, ผู้มีส่วนร่วม, ผู้มีส่วนแบ่ง, ผู้ร่วมได้, ผู้เข้าร่วม

ภาชกะ ผู้แจก, ผู้จัดแบ่ง

ภาณพระ ดู *ภาณยักษ์*

ภาณยักษ์ บทสวดของยักษ์, คำบอกของยักษ์, สวดหรือบอกแบบยักษ์; เป็นคำที่คนไทยเรียก**อาฏานาฏิยสูตร** ที่นำมาใช้เป็นบทสวดมนต์ในจำพวกพระปริตร (เป็นพระสูตรขนาดยาวสูตรหนึ่ง นิยมคัดตัดมาเฉพาะตอนที่มีสาระเกี่ยวกับความคุ้มครองป้องกันโดยตรง และเรียกส่วนที่ตัดตอนมาใช้นั้นว่า **อาฏานาฏิยปริตร**)

การที่นิยมเรียกชื่อพระสูตรนี้ให้ง่ายว่า “ภาณยักษ์” นั้น เนื่องจากพระสูตรนี้มีเนื้อหาซึ่งเป็นคำกล่าวของยักษ์ คือ ท้าวเวสสวัณ ที่มากราบทูลถวายคำประพันธ์ของพวกตน ที่เรียกว่า **“อาฏานาฏิยา รกฺขา”** (**อาฏานาฏิยรักขา** หรือ **อาฏานาฏิยารักข์**) แด่พระพุทธเจ้า ดังมีความเป็นมาโดยย่อว่า ยามดึกราตรีหนึ่ง ท้าวมหาราชสี่ (จาตุมหาราชหรือจตุโลกบาล) พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นแล้ว ท้าวเวสสวัณ ในนามของผู้มาเฝ้าทั้งหมด ได้กราบทูลว่า พวกยักษ์ส่วนมากยังทำปาณาติบาต ตลอดจนดื่มสุราเมรัย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้นกรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ

ไม่เลื่อมใส ท้าวมหาราชทรงห่วงใยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่ในป่าดงเงียบห่างไกลอันเปลี่ยวน่ากลัว จึงขอถวายคาถา “อาฏานาฏิยา รกฺขา” ที่ท้าวมหาราชประชุมกันประพันธ์ขึ้น โดยขอให้ทรงรับไว้ เพื่อทำให้ยักษ์พวกนั้นเลื่อมใส เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุกปลอดจากการถูกเบียดเบียน แล้วท้าวเวสสวัณก็กล่าวคาถาคำอารักขานั้น เริ่มต้นด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มีพระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของท้าวมหาราชสี่รายพระองค์ที่พร้อมด้วยโอรสและเหล่าอมนุษย์พากันน้อมวันทาพระพุทธเจ้า คาถาอาฏานาฏิยารักข์นี้เมื่อเรียนไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมนุษย์เช่นยักษ์เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้ำกราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้านและถูกลงโทษโดยพวกอมนุษย์ทั้งหลาย หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อท้าวมหาราชสี่นั้น กล่าวแล้วก็พากันกราบทูลลากลับไป ครั้นผ่านราตรีนั้นไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมดแก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่าอาฏานาฏิยารักข์นั้นกอปรด้วยประโยชน์ในการคุ้มครองรักษาดังกล่าวแล้ว และทรงแนะนำให้เรียนไว้

พึงสังเกตว่า ความในอาฏานาฏิยสูตรนี้ทั้งหมด แยกเป็น **๒ ตอนใหญ่** คือ ***ตอนแรก*** เป็นเรื่องของท้าวเวสสวัณและท้าวมหาราชอื่นพร้อมทั้งบริวาร (เรียกง่ายๆ ว่า พวกยักษ์) ที่มาเฝ้าและกราบทูลถวายอาฏานาฏิยารักข์จนจบ แล้วกราบลากลับไป ***ตอนหลัง*** คือ เมื่อพวกท้าวมหาราชกลับไปแล้ว ผ่านราตรีนั้น ถึงวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องแก่ภิกษุทั้งหลายซ้ำตลอดทั้งหมด พร้อมทั้งทรงแนะนำให้เรียนจำอาฏานาฏิยารักข์เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งสี่

ในพระไตรปิฎกบาลี ท่านเล่าเรื่องและแสดงเนื้อความเต็มทั้งหมดเฉพาะในตอนแรก ส่วนตอนหลัง แสดงไว้เฉพาะพระพุทธดำรัสที่เริ่มตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลาย และพระดำรัสสรุปท้ายที่ให้เรียนจำอาฏานาฏิยารักข์นั้นไว้ ส่วนเนื้อความที่ทรงเล่าซ้ำ ท่านทำไปยาลใหญ่ (ฯเปฯ คือ ฯลฯ) แล้วข้ามไปเลย ตอนหลังนั้นจึงสั้นนิดเดียว

แต่ในหนังสือสวดมนต์แบบค่อนข้างพิสดารสมัยก่อน ที่เรียกว่าแบบ “จตุภาณวาร” ท่านนำอาฏานาฏิยสูตรมารวมเข้าในชุดบทสวดมนต์นั้นด้วย โดยบรรจุลงไปเต็มทั้งสูตร และไม่ใส่ไปยาลเลย ทำให้บทสวดนี้ยาวมาก (ในพระไตรปิฎก สูตรนี้ยาวประมาณ ๑๓ หน้า

แต่ในประมวลบทสวดจตุภาณวาร ยาว ๒๔ หน้า) และท่านได้แยก ๒ ตอนนั้นออก โดยแบ่งพระสูตรนี้เป็น ๒ ภาค คือ *ปุพพภาค* กับ *ปัจฉิมภาค* ยาวเท่ากัน, ปุพพภาคคือตอนแรกที่เป็นคำของยักษ์กราบทูลถวายอาฏานาฏิยารักข์ เรียกว่า **ยักขภาณวาร** ส่วนปัจฉิมภาคคือตอนหลังที่เป็นพระพุทธดำรัสตรัสเล่าเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย เรียกว่า **พุทธภาณวาร** นี้คือที่คนไทยเรียกให้สะดวกปากของตนว่า **ภาณยักษ์** และ **ภาณพระ** ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อจะเรียกให้ถูกต้อง อาฏานาฏิยสูตรจึงมิใช่เป็นภาณยักษ์เท่านั้น แต่ต้องพูดให้เต็มว่ามี "ภาณยักษ์" กับ "ภาณพระ"

ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ.๒๔๗๕ เมื่อถึงวาระจะขึ้นปีใหม่ คือในช่วงตรุษ-สงกรานต์ (ปรับเข้ากับปฏิทินสากลเป็นขึ้นปีใหม่ ๑ เมษายน) ในพระบรมมหาราชวังเคยนิมนต์พระสงฆ์มาสวด**ภาณยักษ์**ในวันสิ้นปีเก่าตลอดคืนจนรุ่ง โดยสวดทำนองขู่ตวาดภูตผีปีศาจด้วยเสียงโฮกฮากดุดันบ้าง แห้งแหบโหยหวนบ้าง และในสมัย ร.๕ โปรดฯ ให้นิมนต์พระอีกสำรับหนึ่งสวด**ภาณพระ**ด้วยทำนองสรภัญญะที่ไพเราะชื่นใจขึ้นเป็นคู่กัน ทั้งนี้ เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ประชาราษฎร์ ว่าได้ขับไล่ภัยอันตรายสิ่งร้าย และอวยพรชัยสิริมงคลในกาลเวลาสำคัญแห่งการเปลี่ยนปี

["**จตุภาณวาร**" เป็นประมวลบทสวดมนต์ของโบราณแบบหนึ่ง (นำมาจัดพิมพ์รวมไว้ด้วย ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ยาวประมาณ ๕๓ หน้า) ประกอบด้วยบทสวด ๒๒ อย่าง (ท่านใช้คำว่า ธรรมประเภท ๒๒ ภาค) จัดเป็น ๔ ภาณวาร คือ ***ปฐมภาณวาร*** (ภาณต้น) มี ๑๖ ธรรมประเภท ได้แก่ ติสรณคมนปาฐะ ทสสิกขาปทปาฐะ สามเณรปัญหปาฐะ ทวัตติงสาการปาฐะ ตังขณิกปัจจเวกขณปาฐะ ทสธัมมสุตตปาฐะ มังคลสุตตปาฐะ รตนสุตตปาฐะ กรณียเมตตสุตตปาฐะ อหิราชสุตตปาฐะ เมตตานิสังสสุตตปาฐะ เมตตานิสังสคาถาปาฐะ โมรปริตตปาฐะ จันทปริตตปาฐะ สุริยปริตตปาฐะ และธชัคคสุตตปาฐะ ***ทุติยภาณวาร*** (ภาณวารที่ ๒) มีโพชฌังคสูตรทั้ง ๓ คือ มหากัสสปโพชฌังคสุตตปาฐะ มหาโมคคัลลานโพชฌังคสุตตปาฐะ และมหาจุนทโพชฌังคสุตตปาฐะ ***ตติยภาณวาร*** (ภาณวารที่ ๓) มี ๒ พระสูตร คือ คิริมานันทสุตตปาฐะ และอิสิคิลิสุตตปาฐะ ***จตุตถภาณวาร*** (ภาณวารที่ ๔) ได้แก่ อาฏานาฏิยสุตตปาฐะ ที่แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ปุพพภาค ซึ่งในหนังสือที่พิมพ์ เรียก

ว่า "ยกฺขภาควาร" และปัจฉิมภาค เรียกว่า "พุทฺธภาควาร" (น่าจะเป็น "ยกฺขภาณวาร" คือภาณยักษ์ และ "พุทฺธภาณวาร" คือภาณพระ ทั้งนี้ จะต้องสืบค้นตรวจสอบหลักฐานต่อไป)]; ดู *ปริตร*

ภาณวาร "วาระแห่งการสวด", ข้อความในคัมภีร์ต่างๆ เช่น ในพระสูตรขนาดยาวที่ท่านจัดแบ่งไว้เป็นหมวดหนึ่งๆ สำหรับสาธยายเป็นคราวๆ หรือเป็นตอนๆ

แม้ว่าการนับจำนวนภาณวารจะไม่เป็นมาตราที่ลงตัวเด็ดขาด แต่ก็มีหลักตามที่ท่านคำนวณไว้และถือกันมา ดังที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่างๆ ว่า (เช่น สทฺทนีติ. ธาตุมาลา ฉบับอักษรพม่า หน้า ๖๐) "๘ อักขระ เป็น ๑ บท (บาทคาถา), ๔ บท เป็น ๑ คาถา ซึ่งถือเป็น ๑ คันถะ คือเท่ากับ ๓๒ อักขระ, ๒๕๐ คันถะ (๒๕๐ คาถา) เป็น ๑ ภาณวาร คือเท่ากับ ๘,๐๐๐ อักขระ" (*อักขระ* ในที่นี้ คือหน่วยออกเสียงครั้งหนึ่ง ตรงกับ 'พยางค์' ในภาษาไทย จึงเป็น ๘,๐๐๐ พยางค์; จะเห็นว่า เมื่อถือ ๒๕๐ คาถาเป็น ๑ ภาณวาร จำนวนอักขระจะไม่แน่ลงไปอย่างเดียว เพราะบาทคาถามิใช่มีแต่ ๘ อักขระ ที่มี ๙ หรือ ๑๒ อักขระ เป็นต้น ก็มี)

พระไตรปิฎกบาลี ที่ได้ประมวลไว้และสืบกันมา โดยผ่านการสังคายนาและความทรงจำนั้น อาศัยการสาธยายเป็นวิธีดำรงรักษาที่สำคัญ ดังที่ท่านบันทึกการจัดแบ่งพระไตรปิฎกไว้เป็นภาณวาร (เช่น ที.อ.๑/๐/๑๒) เช่น ใน *พระวินัยปิฎก* **อุภโตวิภังค์** (มหาวิภังค์ และภิกขุนีวิภังค์) มี ๖๔ ภาณวาร **ขันธกะ** ๘๐ ภาณวาร **ปริวาร** ๒๕ ภาณวาร, ใน *พระสุตตันตปิฎก* **ทีฆนิกาย** มี ๖๔ ภาณวาร **มัชฌิมนิกาย** ๘๐ ภาณวาร **สังยุตตนิกาย** ๑๐๐ ภาณวาร **อังคุตตรนิกาย** ๑๒๐ ภาณวาร (**ขุททกนิกาย** ประกอบด้วยคัมภีร์ปลีกย่อยเป็นอันมาก ท่านไม่ได้จาระไนตัวเลขไว้ ส่วน *พระอภิธรรมปิฎก* แต่ละคัมภีร์มีการสาธยายทำนองบอกหนังสือ กับการแจกแจงอย่างพิสดาร ซึ่งต่างกันมากมาย ท่านจึงบอกไว้เพียงคร่าวๆ)

ภาระ "สิ่งที่ต้องนำพา", ธุระหนัก, การงานที่หนัก, หน้าที่ที่ต้องรับเอา, เรื่องที่พึงรับผิดชอบ, เรื่องหนักที่จะต้องเอาใจใส่หรือจัดทำ

ภารทวาชโคตร ตระกูลภารทวาชะ เป็นตระกูลพราหมณ์เก่าแก่ มีมาแต่สมัยร้อยกรองพระเวท แต่ในพุทธกาล ตามพระวินัยปิฎก ปรากฏว่าเป็นตระกูลต่ำ

ภารุกัจฉะ ชื่อเมืองท่าสำคัญในชมพูทวีป ที่พ่อค้าเดินเรือออกไปค้าขายทางทะเล มีชื่อมาเคียงข้างเมืองสุปปารกะ และสุวรรณภูมิ เป็นต้น, บางทีเรียกว่า ภรุกัจฉปัฏฏนะ, ตำราสันนิษฐานกันว่า

ปัจจุบันได้แก่ถิ่นชื่อ Bharuch (หรือ Broach) ในรัฐคุชราต/Gujarat ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปประมาณ ๒๕๕ กม. จาก Sopara ที่ว่าเป็นเมืองท่าสุปปารกะ ในครั้งพุทธกาล; ดู *สุปปารกะ, สุวรรณภูมิ*

ภาวนา การทำให้มีให้เป็น, การทำให้เกิดขึ้น, การเจริญ, การบำเพ็ญ, การพัฒนา

1. สำหรับพระภิกษุ และบุคคลที่ดำเนินชีวิตดีงาม มีพื้นฐานในระดับศีลแล้ว โดยทั่วไปพูดกันถึงการฝึกอบรมหรือการเจริญพัฒนาที่มุ่งหน้าต่อไป คือ *ภาวนา ๒* ได้แก่ ***๑. สมถภาวนา*** การฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับความดีงามเกิดความแน่วสงบ, การเจริญพัฒนาจิตใจให้งอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน สงบสุข ผ่องใส พร้อมด้วยความเพียร สติ และสมาธิ ***๒. วิปัสสนาภาวนา*** การฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง, การเจริญพัฒนาปัญญา ให้รู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์; *ภาวนา ๒* ที่กล่าวนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *๑. จิตตภาวนา* (=*สมถภาวนา*) *๒. ปัญญาภาวนา* (=*วิปัสสนาภาวนา*); ดู ***กัมมัฏฐาน***

2. *ภาวนา* คือการฝึกอบรมพัฒนามนุษย์ ที่เต็มระบบครบกระบวนตลอดทั้งชีวิต ทุกส่วนทุกด้านทุกขั้นตอน ตั้งแต่ต้นจนจบสมบูรณ์ ได้แก่ *ภาวนา ๔* คือ ***๑. กายภาวนา*** การพัฒนาเบญจทวารกาย อันเป็นด้านผัสสทวาร คือ อินทรีย์ ๕ ให้รับรู้ดูฟังเป็นต้นอย่างมีสติได้ปัญญา ให้ติดต่อสัมพันธ์กับโลกคือสิ่งแวดล้อมอย่างเกื้อกูลและก่อกุศล ***๒. ศีลภาวนา*** การพัฒนาด้านกรรมทวารคือการใช้กายวาจาในการอยู่ร่วมโลกร่วมสังคม โดยประพฤติปฏิบัติมีพฤติกรรมกระทำการอันไม่เบียดเบียน แต่สร้างสรรค์เกื้อกูล ***๓. จิตตภาวนา*** การพัฒนาจิตใจให้งอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน ผ่องใส สงบสุข พร้อมด้วยความเพียร สติ และสมาธิ ***๔. ปัญญาภาวนา*** การพัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง เท่าทันสภาวะและเหตุปัจจัย รู้จักคิดรู้จักใช้ปัญญาแก้ไขปัญหา จัดทำดำเนินการทั้งหลายให้เกิดผลดี โดยข้างในมีจิตใจเป็นอิสระเสรี พ้นจากอำนาจของกิเลสและความทุกข์

บุคคลที่พัฒนาแล้ว เป็นภาวิต ทั้ง ๔ ด้าน คือเป็น ***ภาวิตกาย*** (มีกายที่พัฒนาแล้ว) ***ภาวิตศีล*** (มีศีลที่พัฒนาแล้ว) ***ภาวิตจิต*** (มีจิตที่พัฒนาแล้ว) ***ภาวิตปัญญา*** (มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว) จึงเป็นผู้จบการศึกษา (อเสขะ-ผู้ไม่ต้อง

ศึกษา) เรียกว่าพระอรหันต์ ดังมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแบบ *(ขุ.จู.๓๐/๑๔๘/๗๑; คำอธิบายพอเห็นหลัก พึงดู เถร.อ.๑/๑๐; เนตติ.อ.-ฉบับอักษรพม่า, ๑๕๕)*

3. การเจริญสมถกรรมฐานเพื่อให้เกิดสมาธิ มี ๓ ขั้น คือ ๑. *บริกรรมภาวนา* ภาวนาขั้นตระเตรียม คือ กำหนดอารมณ์กรรมฐาน ๒. *อุปจารภาวนา* ภาวนาขั้นจวนเจียน คือ เกิดอุปจารสมาธิ ๓. *อัปปนาภาวนา* ภาวนาขั้นแน่วแน่ คือ เกิดอัปปนาสมาธิเข้าถึงฌาน

4. ในภาษาไทย ความหมายเลือนมาเป็นการท่องบ่นหรือว่าซ้ำๆ ให้ขลัง ก็มี

ภาวนาปธาน เพียรเจริญ, เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่มียังไม่เกิด ให้เกิดให้มีขึ้น (ข้อ ๓ ในปธาน ๔)

ภาวนามัย บุญที่สำเร็จด้วยการเจริญภาวนา, ความดีที่ทำด้วยการฝึกอบรมจิตใจให้สุขสงบมีคุณธรรม เช่น เมตตากรุณา *(จิตตภาวนา)* และฝึกอบรมเจริญปัญญาให้รู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง *(ปัญญาภาวนา)*; ดู *ภาวนา* (ข้อ ๓ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ภาวนามยปัญญา ดู *ปัญญา ๓*

ภาวรูป รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ มี ๒ คือ *อิตถีภาวะ* ความเป็นหญิง และ *ปุริส-ภาวะ* ความเป็นชาย

ภาวิต ดู *ภาวนา ๔*

ภาษา เสียงหรือกิริยาอาการซึ่งทำความเข้าใจซึ่งกันและกันได้, ถ้อยคำที่ใช้พูดจากัน, คำพูด

ภาษามคธ ภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ, ภาษาของชาวมคธ หมายถึงภาษาบาลี

ภาษิต คำกล่าว, คำหรือข้อความที่พูดไว้

ภิกขา การขออาหาร; อาหารอันพึงขอ, อาหารที่ขอได้มา, อาหารบิณฑบาต

ภิกขาจาร เที่ยวไปเพื่อภิกษา, เที่ยวไปเพื่ออาหารอันพึงขอ, เที่ยวบิณฑบาต

ภิกขุ ดู *ภิกษุ*

ภิกขุนี ดู *ภิกษุณี*

ภิกขุนีปาติโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุณี มี ๓๑๑ ข้อ (ปาราชิก ๘ สังฆาทิเสส ๑๗ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๑๖๖ ปาฏิ-เทสนียะ ๘ เสขิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ภิกขุนีวิภังค์ คัมภีร์ที่จำแนกความแห่งสิกขาบททั้งหลายในภิกขุนีปาติโมกข์ อยู่ในพระวินัยปิฎก; ดู *ไตรปิฎก*

ภิกขุนูปัสสยะ สำนักภิกษุณี, เขตที่อยู่อาศัยของภิกษุณี เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในวัด

ภิกขุปาติโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุ มี ๒๒๗ ข้อ (ปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนิยต ๒ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๙๒ ปาฏิ-เทสนียะ ๔ เสขิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ภิกขุวิภังค์ คัมภีร์จำแนกความแห่งสิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์ อยู่ในพระ

วินัยปิฎก มักเรียกว่า *มหาวิภังค์*; ดู *ไตรปิฎก*

ภิกษา ดู *ภิกขา*

ภิกษาจารกาล เวลาเป็นที่เที่ยวไปเพื่อภิกษา, เวลาบิณฑบาต

ภิกษุ ชายผู้ได้อุปสมบทแล้ว, ชายที่บวชเป็นพระ, พระผู้ชาย; แปลตามรูปศัพท์ว่า "ผู้ขอ" หรือ "ผู้มองเห็นภัยในสงสาร" หรือ "ผู้ทำลายกิเลส"; ดู ***บริษัท ๔***, ***สหธรรมิก***, ***บรรพชิต***, ***อุปสัมบัน***

ภิกษุสาวกรูปแรก ได้แก่ พระอัญญาโกณฑัญญะ

ภิกษุณี หญิงที่ได้อุปสมบทแล้ว, พระผู้หญิงในพระพุทธศาสนา; เทียบ ***ภิกษุ***

ภิกษุณีสงฆ์ หมู่แห่งภิกษุณี, ประดาภิกษุณีทั้งหมดกล่าวโดยส่วนรวมหรือโดยฐานเป็นชุมนุมหนึ่ง, ภิกษุณีตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ประชุมกันเนื่องในกิจพิธี; ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๕ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจโดยมี ***พระมหาปชาบดีโคตมี*** พระมาตุจฉาซึ่งเป็นพระมารดาเลี้ยงของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระภิกษุณีรูปแรก ดังเรื่องปรากฏในภิกขุนีขันธกะและในอรรถกถา สรุปได้ความว่า หลังจากพระเจ้าสุทโธทนะปรินิพพานแล้ว วันหนึ่งขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธารามในเมืองกบิลพัสดุ์ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเสด็จเข้าไปเฝ้าและทูลขออนุญาตให้สตรีสละเรือนออกบวชในพระธรรมวินัย แต่การณ์นั้นมิใช่ง่าย พระพุทธเจ้าตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ต่อมาพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังเมืองเวสาลี ประทับที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน พระนางมหาปชาบดีโคตมีไม่ละความพยายาม ถึงกับปลงผมนุ่งห่มผ้ากาสาวะเอง ออกเดินทางพร้อมด้วยเจ้าหญิงศากยะจำนวนมาก (อรรถกถาว่า ๕๐๐ นาง) ไปยังเมืองเวสาลี และได้มายืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูนอกกูฏาคารศาลา พระบาทบวม พระวรกายเปรอะเปื้อนธุลี พระอานนท์มาพบเข้า สอบถามทราบความแล้วรีบช่วยไปกราบทูลขออนุญาตให้ แต่เมื่อพระอานนท์กราบทูลต่อพระพุทธเจ้าก็ถูกพระองค์ตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ในที่สุดพระอานนท์เปลี่ยนวิธีใหม่โดยกราบทูลถามว่าสตรีออกบวชในพระธรรมวินัยแล้วจะสามารถบรรลุโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตผลได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ พระอานนท์จึงอ้างเหตุผลนั้น พร้อมทั้งการที่พระนางมหาปชาบดีเป็นพระมาตุจฉาและเป็นพระมารดาเลี้ยง มีอุปการะมากต่อพระองค์ แล้วขอให้ทรงอนุญาตให้สตรีออกบวช พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตโดยมีเงื่อนไขว่าพระนางจะต้องรับปฏิบัติตาม ***ครุธรรม*** ๘ ประการ พระนางยอมรับ

ตามพุทธานุญาตที่ให้ถือว่า การรับครุธรรมนั้นเป็นการอุปสมบทของพระนาง ส่วนเจ้าหญิงศากยะที่ตามมาทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์อุปสมบทให้ ในคราวนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่าการให้สตรีบวชจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ คือพระศาสนาหรือสัทธรรมตั้งอยู่ได้ไม่ยั่งยืน จะมีอายุสั้นเข้า เปรียบเหมือนตระกูลที่มีบุรุษน้อยมีสตรีมาก ถูกผู้ร้ายทำลายได้ง่าย หรือเหมือนนาข้าวที่มีหนอนขยอกลง หรือเหมือนไร่อ้อยที่มีเพลี้ยลง ย่อมอยู่ได้ไม่ยืนนาน พระองค์ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ประการกำกับไว้ก็เพื่อเป็นหลักคุ้มกันพระศาสนา เหมือนสร้างคันกั้นสระใหญ่ไว้ก่อนเพื่อกันไม่ให้น้ำไหลทันออกไป (พระศาสนาจักอยู่ได้ยั่งยืนเช่นเดิม) และได้ทรงแสดงเหตุผลที่ไม่ให้ภิกษุไหว้ภิกษุณี ให้ภิกษุณีไหว้ภิกษุได้ฝ่ายเดียว เพราะนักบวชในลัทธิศาสนาอื่นทั้งหลายไม่มีใครไหว้สตรีกันเลย กล่าวโดยสรุปว่า หากถือเหตุผลทางด้านสภาพสังคม–ศาสนาแล้ว จะไม่ทรงอนุญาตให้สตรีบวชเลย แต่ด้วยเหตุผลในด้านความสามารถโดยธรรมชาติ จึงทรงยอมให้สตรีบวชได้ เมื่อภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นแล้ว สตรีที่จะบวชต่อมาต้องเป็น ***สิกขมานา*** รักษาสิกขาบท ๖ (คือ ๖ ข้อแรกในศีล ๑๐) ไม่ให้ขาดเลยตลอด ๒ ปีก่อน จึงขออุปสมบทได้ และต้องรับการอุปสมบทโดยสงฆ์ทั้งสองฝ่าย คือบวชโดยภิกษุณีสงฆ์แล้ว ต้องบวชโดยภิกษุสงฆ์อีกชั้นหนึ่ง เมื่อเป็นภิกษุณีแล้ว ต้องรักษาสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ (ศีล ๓๑๑) ภิกษุณีสงฆ์เจริญแพร่หลายในชมพูทวีปอยู่ช้านาน เป็นแหล่งให้การศึกษาแหล่งใหญ่แก่สตรีทั้งหลาย

ภิกษุณีสงฆ์ประดิษฐานในลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ โดยพระสังฆมิตตาเถรี พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราชเดินทางจากชมพูทวีปมาประกอบอุปสมบทกรรมแก่พระนางอนุฬาเทวี ชายาของเจ้ามหานาค อนุชาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พร้อมด้วยสตรีอื่นอีก ๑ พันคน ภิกษุณีสงฆ์เจริญรุ่งเรืองในลังกาทวีปยาวนานไม่น้อยกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่ในที่สุดได้สูญสิ้นไป ด้วยเหตุใดและกาลใดไม่ปรากฏชัด

ส่วนในประเทศไทย ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เคยมีภิกษุณีสงฆ์ แม้ว่าในการที่พระโสณะและพระอุตตระมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ จะมีเรื่องเล่าที่ทำให้ฉงนและชวนให้ตีความกัน ก็เป็นการเล่าอย่างตำนาน

เพียงสั้นๆ แบบที่เต็มไปด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ว่า (วินย.อ.๑/๖๘) ที่นั่นมีนางผีเสื้อน้ำซึ่งเมื่อมีทารกเกิดในราชสกุลเมื่อใด ก็จะขึ้นมาจากทะเลและจับทารกกินเสีย เมื่อพระเถระทั้งสองไปถึงนั้น ก็พอดีมีทารกเกิดในราชสกุลคนหนึ่ง เมื่อนางผีเสื้อน้ำและบริวารขึ้นมาจากทะเล พระเถระได้เนรมิตร่างที่ใหญ่โตเป็นสองเท่าของพวกรากษสขึ้นมาจำนวนหนึ่ง เข้าล้อมพวกรากษสไว้ ทำให้พวกรากษสกลัวพากันหนีไป แล้วพระเถระก็แสดงธรรมแก่มหาชน มีคนบรรลุธรรมถึงหกหมื่นคน มีกุลทารก ๓๕๐๐ คน และกุลธิดา ๑๕๐๐ คน บรรพชา (น่าสังเกตท่านใช้คำว่า “กุลทารก”) เป็นอันว่า พระโสณกเถระได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิแล้วอย่างนี้ เรื่องที่เล่านี้แตกต่างมากจากเรื่องการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งแม้จะมีเรื่องอัศจรรย์แทรกอยู่ไม่น้อย แต่มีความเป็นมาของเรื่องเป็นลำดับนับว่าชัดเจน เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อชาวเกาะลังกานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระนางอนุฬาเทวีต้องการจะผนวช (วินย.อ.๑/๙๑) และทูลแจ้งแก่พระราชา พระองค์ได้ตรัสขอให้พระมหินทเถระบวชให้แก่พระเทวีนั้น แต่พระเถระได้ถวายพระพรว่า ท่านจะบรรพชาให้แก่สตรี เป็นการไม่สมควร และได้ชี้แจงให้พระราชานิมนต์พระสังฆมิตตาเถรีมาบวชให้ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งลังกาทวีปจึงได้ทรงส่งสาส์นไปนิมนต์พระภิกษุณีสังฆมิตตาเถรีเดินทางจากชมพูทวีปพร้อมด้วยกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มายังลังกาทวีป และประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในดินแดนนั้น แล้วก็มีเรื่องสืบต่อมาอีกยาว แต่ในด้านสุวรรณภูมิ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม หลังจากเรื่องเล่าที่ไม่ชัดข้างต้นนั้นแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานว่าเคยมีภิกษุณีหรือสามเณรีแต่อย่างใด

ภิกษุบริษัท ชุมนุมภิกษุ, ชุมชนชาวพุทธฝ่ายภิกษุ (ข้อ ๑ ในบริษัท ๔)

ภิกษุผู้ควรชักเข้าหาอาบัติเดิม ดู *มูลายปฏิกัสสนารหภิกษุ*

ภิกษุสงฆ์ หมู่ภิกษุ, หมู่พระ; ดู *สงฆ์*

ภุมมชกภิกษุ ชื่อภิกษุผู้โจทพระทัพพมัลลบุตร คู่กับพระเมตติยะ

ภุมมเทวะ เทวดาผู้อาศัยอยู่บนแผ่นดิน เช่น พระภูมิ เป็นต้น

ภูต, ภูตะ 1. สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเกิดเสร็จไปแล้ว, นัยหนึ่ง หมายถึงพระอรหันต์ เพราะไม่แสวงหาภพเป็นที่เกิดอีก อีกนัยหนึ่งหมายถึงสัตว์ที่เกิดเต็มตัวแล้ว เช่น คนคลอดจากครรภ์แล้ว ไก่ออกจากไข่แล้ว เป็นต้น ต่างกับ *สัมภเวสี* คือสัตว์ผู้ยังแสวงหาที่เกิด ซึ่ง

ได้แก่ปุถุชนและพระเสขะผู้ยังแสวงหาภพที่เกิดอีก หรือสัตว์ในครรภ์และในไข่ที่ยังอยู่ระหว่างจะเกิด **2.** ผี, อมนุษย์ **3.** ภูตรูป คือ ธาตุ ๔ มักเรียก *มหาภูต*

ภูตกสิณ กสิณ คือ ภูตรูป, กสิณคือธาตุ ๔ ได้แก่ *ปฐวี* ดิน, *อาโป* น้ำ, *เตโช* ไฟ, *วาโย* ลม

ภูตคาม ของเขียวหรือพืชพรรณอันเป็นอยู่กับที่ มี ๕ ชนิด ๑. ***พืชเกิดจากเหง้า*** คือใช้เหง้าเพาะ เช่น ขมิ้น ๒. ***พืชเกิดจากต้น*** คือตอนออกได้จากไม้ต้นทั้งหลาย เช่น ต้นโพธิ์ ๓. ***พืชเกิดจากข้อ*** คือใช้ข้อปลูก ได้แก่ไม้ลำ เช่น อ้อย ไม้ไผ่ ๔. ***พืชเกิดจากยอด*** คือใช้ยอดปักก็เป็น ได้แก่ผักต่างๆ มีผักชีล้อม ผักบุ้งเป็นต้น ๕. ***พืชเกิดจากเมล็ด*** คือใช้เมล็ดเพาะ ได้แก่ ถั่ว งา ข้าว, แปลตามรูปศัพท์ว่า บ้านของภูต; คู่กับ ***พืชคาม***

ภูตคามวรรค หมวดที่ว่าด้วยภูตคาม เป็นวรรคที่ ๒ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ในมหาวิภังค์แห่งพระวินัยปิฎก

ภูตรูป ดู *มหาภูต*

ภูมิ 1. พื้นเพ, พื้น, ชั้น, ที่ดิน, แผ่นดิน **2.** ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต มี ๔ คือ ๑. ***กามาวจรภูมิ*** ชั้นที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม ๒. ***รูปาวจรภูมิ*** ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ได้รูปฌาน ๓. ***อรูปาวจรภูมิ*** ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป หรือชั้นของพวกที่ได้อรูปฌาน ๔. *โลกุตตรภูมิ* ชั้นที่พ้นโลก หรือระดับพระอริยบุคคล, เรียกให้สั้นว่า กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ, ภูมิ ๔ นี้ จัดประเภทได้เป็น ๒ ระดับ คือ สามภูมิแรก เป็นโลกิยภูมิ ส่วนภูมิที่สี่ เป็นโลกุตตรภูมิ, บางทีเรียกโลกิยภูมิ ๓ นั้นรวมกันว่า "ไตรภูมิ"

ใน *ภูมิ ๔* นี้ สามภูมิแรก คือโลกิยภูมิ ๓ แยกย่อยออกไปได้เป็น *ภูมิ ๓๑* คือ ๑. ***กามาวจรภูมิ ๑๑*** แบ่งเป็น **อบายภูมิ ๔** (นิรยะ – นรก, ติรัจฉานโยนิ – กำเนิดดิรัจฉาน, ปิตติวิสัย – แดนเปรต, อสุรกาย - พวกอสูร) และ **กามสุคติภูมิ ๗** (กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือ มนุษย์ และเทพชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี) ๒. ***รูปาวจรภูมิ ๑๖*** ระดับของรูปพรหม แบ่งเป็น **ก. ปฐมฌานภูมิ** ๓ (พรหมระดับปฐมฌาน ๓ คือ พรหมปาริสัชชา พรหมปุโรหิตา มหาพรหมา) **ข. ทุติยฌานภูมิ** ๓ (พรหมระดับทุติยฌาน ๓ คือ ปริตตาภา อัปปมาณาภา อาภัสสรา) **ค. ตติยฌานภูมิ** ๓ (พรหมระดับตติยฌาน ๓ คือ ปริตตสุภา อัปปมาณสุภา สุภกิณหา) **ง. จตุตถฌานภูมิ** ๗ (พรหมระดับจตุตถฌาน ๗ คือ เวหัปผลา อสัญญีสัตว์

สุทธาวาส ๕ [ที่เกิดของพระอนาคามี ๕ คือ อวิหา อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี อกนิฏฐา]) ๓. ***อรูปาวจรภูมิ ๔*** ระดับของอรูปพรหม (พรหมระดับอรูปฌาน ๔ คือ อากาสานัญจายตนภูมิ วิญญาณัญ-จายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ เนว-สัญญานาสัญญายตนภูมิ)

คำว่า "ภูมิ" นี้ มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า "ภพ" ซึ่งบางทีก็พูดควบคู่ไปด้วยกัน แต่ที่แท้นั้น ภูมิหมายถึงระดับของจิตใจ ส่วนภพหมายถึงภาวะชีวิตของสัตว์ หรือโลกที่อยู่ของสัตว์ ดังนั้นภูมิจึงมี ๔ เพราะนับโลกุตตรภูมิด้วย ส่วนภพมีเพียง ๓ เพราะโลกุตตรภพไม่มี แต่ในที่ทั่วไป เมื่อยกโลกุตตรภูมิออกไปแล้ว ภูมิ ๓ ที่เป็นโลกีย์ บางทีก็ใช้อย่างคลุมๆ รวมไปถึงโลกที่อยู่ของสัตว์ มีความหมายคล้ายกับคำว่า ภพ ๓ ด้วย (เช่นคำว่า "ไตรภูมิ" ที่นำมาพูดกันในภาษาไทย); เทียบ *ภพ, คติ* ; ดู ***อริยบุคคล***

ภูษา เครื่องนุ่งห่ม, ผ้าทรง

ภูษามาลา ในกรณีที่กล่าวถึงพระอุบาลีว่าในอดีตเป็น "ภูษามาลา" หมายความว่าเป็นช่างแต่งผม (คำเดิมในบาลีว่า "อุปาลิกปฺปก" คืออุบาลีกัลบก นั่นเอง)

เภทกรวัตถุ เรื่องทำความแตกกัน, เรื่องที่จะเป็นสาเหตุก่อให้เกิดความแตกแยกในสงฆ์, เหตุให้สงฆ์แตกกัน ท่านแสดงไว้ ๑๘ อย่าง; ดู ***อัฏฐารสเภทกรวัตถุ***

เภทนกปาจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ที่ต้องทำลายสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติเสียก่อน จึงแสดงอาบัติได้ ได้แก่สิกขาบทที่ ๔ แห่งรตนวรรคที่ ๙ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๘๖ ทำกล่องเข็มด้วยกระดูก งา หรือ เขาสัตว์)

เภริ, เภรี กลอง

เภสัช ยา, ยารักษาโรค, ยาแก้โรค เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัย ๔, **เภสัช ๕** ที่เป็นสัตตาหกาลิก รับไว้ฉันได้ตลอด ๗ วัน คือ ๑. ***สัปปิ*** เนยใส ๒. ***นวนีตะ*** เนยข้น ๓. *เตละ* น้ำมัน ๔. *มธุ* น้ำผึ้ง ๕. ***ผาณิต*** น้ำอ้อย; ส่วนยาแก้โรคที่ทำจากรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น จัดเป็น *ยาวชีวิก* คือรับประเคนไว้แล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีวิต; ดู *เวชกรรม*

เภสัชขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๖ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องเภสัชคือ ยาบำบัดโรค ตลอดจนเรื่องยาคู อุทิสสมังสะ กัปปิยอกัปปิยะ และกาลิก ๔

โภควิภาค การจัดสรรแบ่งทรัพย์ซึ่งหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรออกเป็น ๔ ส่วน คือ ๑ ส่วน เลี้ยงตัว เลี้ยงครอบครัว ดูแลคนที่เกี่ยวข้อง และทำความดี ๒ ส่วน ใช้ทำหน้าที่การงานประกอบกิจการอาชีพ ๑ ส่วน เก็บไว้เป็นหลักประกัน

ชีวิตและกิจการคราวจำเป็น; ดู *คิหิวินัย*

โภคอาทิยะ, โภคาทิยะ ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์มี ๕ คือ ๑. เลี้ยงตัว มารดา บิดา บุตร ภรรยา บ่าวไพร่ให้เป็นสุข ๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงผู้ร่วมงานร่วมกิจการให้เป็นสุข ๓. บำบัดป้องกันภยันตราย ๔. ทำ *พลี* ๕ อย่าง ๕. ทำทานในสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

โภชชยาคู ข้าวต้มสำหรับฉันให้อิ่ม เช่น ข้าวต้มหมู เป็นต้น มีคติอย่างเดียวกันกับอาหารหนัก เช่นข้าวสวย ต่างจากยาคูที่กล่าวถึงตามปกติในพระวินัย ซึ่งเป็นของเหลวใช้สำหรับดื่ม ภิกษุรับนิมนต์ในที่แห่งหนึ่งไว้ ฉันยาคูสามัญไปก่อนได้ แต่จะฉันโภชชยาคูไปก่อนไม่ได้; ดู *ยาคู*

โภชนะ ของฉัน, ของกิน, *โภชนะทั้ง ๕* ที่กล่าวถึงบ่อยในพระวินัย เฉพาะอย่างยิ่งในโภชนวรรค ได้แก่ ข้าวสุก ขนมสด ขนมแห้ง ปลา เนื้อ (*ปญฺจ โภชนานิ*: โอทโน กุมฺมาโส สตฺตุ มจฺโฉ มํสํ)

โภชนปฏิสังยุต ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับโภชนะ, ข้อที่ภิกษุสามเณรควรประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับการรับบิณฑบาตและฉันอาหาร, เป็นหมวดที่ ๒ แห่งเสขิยวัตร มี ๓๐ สิกขาบท

โภชนวรรค หมวดที่ว่าด้วยเรื่องอาหาร เป็นวรรคที่ ๔ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ แห่งพระวินัยปิฎก

โภชนะทีหลัง ดู *ปรัมปรโภชน์*

โภชนะเป็นของสมณะ (ในสิกขาบทที่ ๒ แห่งโภชนวรรค) พวกสมณะด้วยกันนิมนต์ฉัน (ฉันเป็นหมู่ได้ ไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

โภชนะอันประณีต ตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๙ แห่งโภชนวรรค (วินย.๒/๕๑๗/๓๔๑) ดังนี้ “ภิกษุใด ไม่อาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเห็นปานนี้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม เพื่อประโยชน์แก่ตน แล้วฉัน เป็นปาจิตตีย์” (*ปณีตโภชนานิ*: สปฺปิ นวนีตํ เตลํ มธุ ผาณิตํ มจฺโฉ มํสํ ขีรํ ทธิ)

โภชนาหาร อาหารคือของกิน

โภชนียะ ของควรบริโภค, ของสำหรับฉัน ได้แก่ ข้าวสุก ขนมสด ขนมแห้ง ปลา เนื้อ

โภชเนมัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร, รู้จักประมาณในการกิน คือ กินเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้ชีวิตเป็นอยู่ได้ผาสุก มิใช่เพื่อสนุกสนานมัวเมา (ข้อ ๒ ใน อปัณณกปฏิปทา ๓)

ม

มกุฏพันธนเจดีย์ ที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ อยู่ทิศตะวันออกของนครกุสินารา

มคธ 1. ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคาตอนกลาง เป็นแคว้นที่มีอำนาจมากแข่งกับแคว้นโกศล และเป็นที่พระพุทธเจ้าทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนา ในสมัยพุทธกาล มคธมีนครหลวงชื่อ ***ราชคฤห์*** ราชาผู้ปกครองพระนามว่า ***พิมพิสาร*** ตอนปลายพุทธกาล พระเจ้าพิมพิสารถูกโอรสชื่อ ***อชาตศัตรู*** ปลงพระชนม์และขึ้นครองราชย์สืบแทน ต่อมาในสมัยพระเจ้ากาลาโศก หรือก่อนนั้นเมืองหลวงของมคธ ย้ายไปตั้งที่เมืองปาฏลีบุตร บนฝั่งแม่น้ำคงคา เหนือเมืองราชคฤห์ขึ้นไป มคธรุ่งเรืองถึงที่สุดในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งแคว้นใหญ่อื่นทั้งหมดได้รวมเข้าอยู่ภายในมหาอาณาจักรของพระองค์ทั้งหมดแล้ว บัดนี้ บริเวณที่เคยเป็นแคว้นมคธในสมัยพุทธกาล เรียกว่า ***แคว้นพิหาร*** **2.** เรียกภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ หรือภาษาของชาวแคว้นมคธว่า ภาษามคธ และถือกันว่า ภาษาบาลีที่ใช้รักษาพระพุทธพจน์สืบมาจนบัดนี้ คือ ภาษามคธ

มคธชนบท แคว้นมคธ, ประเทศมคธ

มคธนาฬี ทะนานที่ใช้อยู่ในแคว้นมคธ, ทะนานชาวมคธ

มคธภาษา ภาษาของชนชาวมคธ, ภาษาของชนผู้อยู่ในแคว้นมคธ

มคธราช ราชาผู้ครองแคว้นมคธ, หมายถึงพระเจ้าพิมพิสาร

มฆะ, มฆมาณพ หัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกันทำบุญบำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ที่ได้เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู ***ดาวดึงส์***

มฆเทวะ พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองแคว้นวิเทหะพระองค์หนึ่ง สมัยก่อนพุทธกาล เรียก *มขาเทวะ* ก็มี

มฆวัน, มฆวา, มัฆวา, มัฆวาน พระอินทร์ เรียกพระนามตามตำนานที่ได้เคยเป็นหัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกันทำบุญบำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ก่อนจะได้เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู ***ดาวดึงส์***

มงคล สิ่งที่ทำให้มีโชคดี, ตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง ธรรมที่นำมาซึ่งความสุขความเจริญ, มงคล ๓๘ ประการ หรือเรียกเต็มว่า อุดมมงคล (มงคลอันสูงสุด) ๓๘ ประการ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมงคลสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๕/๓; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) มีดังนี้

คาถาที่ ๑ = ๑. *อเสวนา จ พาลานํ* ไม่คบคนพาล ๒. *ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา* คบบัณฑิต ๓. *ปูชา จ ปูชนียานํ* บูชาคนที่ควรบูชา **คาถาที่ ๒ =** ๔. *ปฏิรูปเทสวาโส จ* อยู่ในปฏิรูปเทศ, อยู่ในถิ่นมีสิ่งแวดล้อมดี ๕. *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* ได้ทำความดีให้พร้อมไว้ก่อน, ทำความดีเตรียมพร้อมไว้แต่ต้น ๖. *อตฺตสมฺมาปณิธิ จ* ตั้งตนไว้ชอบ **คาถาที่ ๓ =** ๗. *พาหุสจฺจญฺจ* เล่าเรียนศึกษามาก, ทรงความรู้กว้างขวาง, ใส่ใจสดับตรับฟังค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ ๘. *สิปฺปญฺจ* มีศิลปวิทยา, ชำนาญในวิชาชีพของตน ๙. *วินโย จ สุสิกฺขิโต* มีระเบียบวินัย, ได้ฝึกอบรมตนไว้ดี ๑๐. *สุภาสิตา จ ยา วาจา* วาจาสุภาษิต, รู้จักใช้วาจาพูดให้เป็นผลดี **คาถาที่ ๔ =** ๑๑. *มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ* บำรุงมารดาบิดา ๑๒/๑๓. *ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห* = *ปุตฺตสงฺคห* สงเคราะห์บุตรและ *ทารสงฺคห* สงเคราะห์ภรรยา ๑๔. *อนากุลา จ กมฺมนฺตา* การงานไม่อากูล **คาถาที่ ๕ =** ๑๕. *ทานญฺจ* รู้จักให้, เผื่อแผ่แบ่งปัน, บริจาคสงเคราะห์และบำเพ็ญประโยชน์ ๑๖. *ธมฺมจริยา จ* ประพฤติธรรม, ดำรงอยู่ในศีลธรรม ๑๗. *ญาตกานญฺจ สงฺคโห* สงเคราะห์ญาติ ๑๘. *อนวชฺชานิ กมฺมานิ* การงานที่ไม่มีโทษ, กิจกรรมที่ดีงามเป็นประโยชน์ ไม่เป็นทางเสียหาย **คาถาที่ ๖ =** ๑๙. *อารตี วิรตี ปาปา* เว้นจากความชั่ว ๒๐. *มชฺชปานา จ สญฺญโม* เว้นจากการดื่มน้ำเมา ๒๑. *อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ* ไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย **คาถาที่ ๗ =** ๒๒. *คารโว จ* ความเคารพ, การแสดงออกที่แสดงถึงความเป็นผู้รู้จักคุณค่าของบุคคล สิ่งของ หรือกิจการนั้นๆ และรู้จักให้ความสำคัญและความใส่ใจเอื้อเฟื้อโดยเหมาะสม ๒๓. *นิวาโต จ* ความสุภาพอ่อนน้อม, ถ่อมตน ๒๔. *สนฺตุฏฺฐี จ* ความสันโดษ, ความเอิบอิ่มพึงพอใจในผลสำเร็จที่ได้สร้างขึ้นหรือในปัจจัยลาภที่แสวงหามาได้ ด้วยเรี่ยวแรงความเพียรพยายามของตนเองโดยทางชอบธรรม ๒๕. *กตญฺญุตา* มีความกตัญญู ๒๖. *กาเลน ธมฺมสฺสวนํ* ฟังธรรมตามกาล, หาโอกาสแสวงความรู้ในเรื่องที่แสดงหลักความจริง **คาถาที่ ๘ =** ๒๗. *ขนฺตี จ* มีความอดทน ๒๘. *โสวจสฺสตา* เป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย ๒๙. *สมณานญฺจ ทสฺสนํ* พบเห็นสมณะ, เยี่ยมเยือนเข้าหาท่านผู้สงบกิเลส ๓๐. *กาเลน ธมฺมสากจฺฉา* สนทนาธรรมตามกาล, หาโอกาสสนทนาถกเถียงเกี่ยวกับหลักความจริงและหลักความถูกต้องดีงาม **คาถาที่ ๙ =** ๓๑. *ตโป จ* มีความเพียรเผากิเลส, รู้จักบังคับควบคุมตนไม่ปรนเปรอตามใจอยาก ๓๒. *พฺรหฺม-*

จริยญฺจ ประพฤติพรหมจรรย์, ดำเนินตามอริยมรรค, การรู้จักควบคุมตนในทางเพศ หรือถือเมถุนวิรัติตามควร ๓๓. *อริยสจฺจาน ทสฺสนํ* เห็นอริยสัจจ์, เข้าใจความจริงของชีวิต ๓๔. *นิพฺพาน-สจฺฉิกิริยา จ* ทำพระนิพพานให้แจ้ง, บรรลุนิพพาน **คาถาที่ ๑๐ = ๓๕.** *ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ* ถูกโลกธรรมจิตไม่หวั่นไหว ๓๖. *อโสกํ* จิตไร้เศร้า ๓๗. *วิรชํ* จิตปราศจากธุลี ๓๘. *เขมํ* จิตเกษม

มงคลสูตร ดู *ปริตร*

มณฑป เรือนยอดที่มีรูปสี่เหลี่ยม

มณฑล วง, ดวง (เช่น อักขิมณฑล คือดวงตา), ผืน (เช่น ปฐวีมณฑล คือผืนแผ่นดิน เขตตมณฑล คือผืนนา), บริเวณ, ขอบเขต, เขตปกครองขนาดใหญ่, ดินแดน, แว่นแคว้น (เช่น โจฬ-มณฑล คือแดนหรือแว่นแคว้นของชาวโจฬะ), วงการ; ชิ้นส่วนของจีวรพระ ที่เรียกเป็นคำไทยว่า กระทงใหญ่, มีคำอธิบายว่า ชิ้นส่วนของจีวรพระที่เป็นผืนผ้ารูปสี่เหลี่ยม มีแผ่นผ้าแคบคั่นแต่ละด้าน ลักษณะเหมือนกระทงนามีคันนากั้น, มี ๒ ขนาด กระทงใหญ่เรียก มณฑล กระทงเล็กเรียก อัฑฒมณฑล, กระทงเล็กหรือกระทงน้อย มีขนาดครึ่งหนึ่งของกระทงใหญ่ ในจีวรผืนหนึ่ง มีกระทงใหญ่และกระทงน้อยอย่างต่ำอย่างละ ๕ ชิ้น; เทียบ *อัฑฒมณฑล*, ดู *จีวร*

มณฑารพ ดอกไม้ทิพย์ คือ ดอกไม้ในเมืองสวรรค์ที่ตกลงมาบูชาพระพุทธเจ้าในวันปรินิพพาน ดาดาษทั่วเมืองกุสินารา และพระมหากัสสปได้เห็นอาชีวกคนหนึ่งถืออยู่ขณะเดินทางระหว่างเมืองกุสินารากับเมืองปาวา จึงได้ถามข่าวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า และทราบการปรินิพพานจากอาชีวกนั้น เมื่อ ๗ วันหลังพุทธปรินิพพาน

มณเฑียร ดู *มนเทียร*

มตกภัต "ภัตเพื่อผู้ตาย", อาหารที่ถวายแก่สงฆ์เพื่ออุทิศกุศลแก่ผู้ตาย; ดู *สังฆทาน*

มติ ความคิด, ความเห็น

มทะ ความมัวเมา (ข้อ ๑๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มทนิมฺมทโน ธรรมยังความเมาให้สร่าง, ความสร่างเมา (ไวพจน์อย่างหนึ่งของ *วิราคะ*)

มธุกะ มะทราง, น้ำคั้นมะทรางเจือน้ำแล้ว เรียก *มธุกปานะ* เป็นสัตตาหกาลิกอย่างหนึ่ง; ดู *ปานะ*

มธุปายาส ปายาส (ข้าวสุกหุงด้วยนมโค) ซึ่งปรุงปรายด้วยน้ำผึ้ง นางสุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้; ดู *สุชาดา*, *สูกรมัททวะ*

มธุรสูตร พระสูตรที่พระมหากัจจายนะแสดงแก่พระเจ้ามธุรราช อวันตีบุตร กล่าวถึงความไม่ต่างกันของวรรณะ ๔

เหล่า คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ใจความว่าวรรณะ ๔ นี้ แม้จะถือตัวอย่างไร เหยียดหยามกันอย่างไร แต่ถ้าทำดีก็ไปสู่ที่ดีเหมือนกันหมด ถ้าทำชั่วก็ต้องได้รับโทษไปอบายเหมือนกันหมด ทุกวรรณะเสมอกันในพระธรรมวินัย ออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมแล้วไม่เรียกว่าวรรณะไหน แต่เป็นสมณะเหมือนกันหมด เมื่อจบเทศนา พระเจ้ามธุรราชประกาศพระองค์เป็นอุบาสก (สูตรที่ ๓๔ ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก)

มธุรัตถวิลาสินี ชื่ออรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์พุทธวงส์ แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธทัตตเถระรจนาที่เมืองท่าชื่อกาวีรปัฏฏนะ ในแดนทมิฬแห่งอินเดียใต้ เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐ ร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์ ทั้งนี้ ได้เรียบเรียงเป็นภาษาบาลี ตามแนวโปราณัฏฐกถาภาษาสิงหฬ; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

มนะ ใจ

มนตปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

มนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์, คำสำหรับสวด, คำสำหรับเสกเป่า (มักใช้สำหรับศาสนาพราหมณ์)

มนเทียร เรือนหลวง; โบราณใช้ *มณเฑียร*

มนสิการ การทำในใจ, ใส่ใจ, พิจารณา; เป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิกอย่างหนึ่ง; ดู *อัญญสมานาเจตสิก*

มนัส ใจ

มนุษย์ "ผู้มีใจสูง" ได้แก่คนผู้มีมนุษยธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น, สัตว์ที่รู้จักคิดเหตุผล, สัตว์ที่มีใจสูง, คน

มนุษยชาติ เหล่าคน, มวลมนุษย์

มนุษยธรรม ธรรมที่ทำคนให้เป็นมนุษย์ ได้แก่ ศีล ๕ และคุณธรรมเช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น, ตามหลักว่าได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ *(เช่น องฺ.อ.๑/๕๑; วินย.ฏี.๑/๖๒)*

มนุษยโลก, มนุสสโลก โลกมนุษย์คือโลกที่เราอาศัยอยู่นี้

มนุษยวิบัติ ผู้มีความเป็นมนุษย์บกพร่องเช่น คนที่ถูกตอน เป็นต้น

มโน ใจ (ข้อ ๖ ในอายตนะภายใน ๖)

มโนกรรม การกระทำทางใจ ทางชั่ว เช่น คิดเพ่งเล็งจ้องจะเอาของเขา ทางดี เช่น คิดช่วยเหลือผู้อื่น; ดู *กุศลกรรมบถ, อกุศลกรรมบถ*

มโนทวาร ทวารคือใจ, ทางใจ, ใจ โดยฐานเป็นทางทำมโนกรรม คือ สำหรับคิดนึกต่างๆ (ข้อ ๓ ในทวาร ๓)

มโนทวาราวัชชนะ ดู *วิถีจิต*

มโนทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจ, ความทุจริตทางใจมี ๓ อย่าง ***๑. อภิชฌา*** ความเพ่งเล็งอยากได้จ้องจะเอาของเขา

๒. *พยาบาท* ความขัดเคืองคิดร้าย ๓. *มิจฉาทิฏฐิ* ความเห็นผิดจากคลองธรรม (ข้อ ๓ ในทุจริต ๓)

มโนภาวนีย์ ผู้เป็นที่เจริญใจ, ผู้ทำให้จิตใจของผู้นึกถึงเจริญงอกงาม หมายถึงบุคคลที่เมื่อเราระลึก คะนึง ใส่ใจถึง ก็ทำให้สบายใจ จิตใจสดชื่น ผ่องใส (ตามปกติ เป็นคุณสมบัติของพระภิกษุผู้ทรงภูมิธรรมอย่างสูง)

มโนมยิทธิ ฤทธิ์ทางใจ คือนิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ได้ เหมือนชักดาบออกจากฝัก หรืองูออกจากคราบ (ข้อ ๒ ในวิชชา ๘)

มโนรถ ความประสงค์, ความหวัง

มโนรถปูรณี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในอังคุตตรนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

มโนรม, มโนรมย์ เป็นที่ชอบใจ, น่ารื่นรมย์ใจ, งาม

มโนวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะธรรมารมณ์เกิดกับใจ, ธรรมเกิดกับใจเกิดความรู้ขึ้น, ความรู้อารมณ์ทางใจ (ข้อ ๖ ในวิญญาณ ๖)

มโนสัญเจตนาหาร ความจงใจเป็นอาหาร เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดกรรม คือ ทำให้พูดให้คิด ให้ทำการต่างๆ (ข้อ ๓ ในอาหาร ๔)

มโนสัมผัส อาการที่ใจ ธรรมารมณ์ และมโนวิญญาณประจวบกัน; ดู *สัมผัส*

มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ใจ ธรรมารมณ์ และมโนวิญญาณประจวบกัน; ดู *เวทนา*

มโนสุจริต ความประพฤติชอบด้วยใจ, ความสุจริตทางใจ มี ๓ อย่าง คือ ๑. *อนภิชฌา* ไม่โลภอยากได้ของเขา ๒. *อพยาบาท* ไม่พยาบาทปองร้ายเขา ๓. *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบตามคลองธรรม (ข้อ ๓ ในสุจริต ๓)

มมังการ ดู *อหังการ*

มรณะ, มรณ์ ความตาย

มรณกรรม การตาย, ความตาย

มรณธรรม มีความตายเป็นธรรมดา, ธรรมคือความตาย

มรดก ทรัพย์สมบัติของผู้ตาย

มรณภัย ภัยคือความตาย, ความกลัวต่อความตาย

มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้ใจสงบจากอกุศลธรรม เกิดความไม่ประมาทและไม่หวาดกลัว คิดเร่งขวนขวายบำเพ็ญกิจและทำความดี (ข้อ

๗ ในอนุสติ ๑๐)

มรณัสสติ ดู *มรณสติ*

มรรค ทาง, หนทาง **1.** มรรค *ว่าโดยองค์ประกอบ* คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค* แปลว่า "ทางมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ" เรียกสามัญว่า **มรรคมีองค์ ๘** คือ ๑. *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบ ๒. *สัมมาสังกัปปะ* ดำริชอบ ๓. *สัมมาวาจา* เจรจาชอบ ๔. *สัมมากัมมันตะ* ทำการชอบ ๕. *สัมมาอาชีวะ* เลี้ยงชีพชอบ ๖. *สัมมาวายามะ* เพียรชอบ ๗. *สัมมาสติ* ระลึกชอบ ๘. *สัมมาสมาธิ* ตั้งจิตมั่นชอบ; ดู *โพธิปักขิยธรรม* **2.** มรรค *ว่าโดยระดับการให้สำเร็จกิจ* คือ ทางอันให้ถึงความเป็นอริยบุคคลแต่ละขั้น, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด เป็นชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับผล มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑; คู่กับ *ผล*

มรรคจิต จิตที่สัมปยุตด้วยมรรค; ดู *มรรค 2*, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ตั้งอยู่ชั่วขณะมรรคจิตเท่านั้น พ้นจากนั้นก็จะเกิดผลจิต กลายเป็นผู้ตั้งอยู่ในผล มีโสดาปัตติผลเป็นต้น

มรรคนายก "ผู้นำทาง", ผู้แนะนำจัดแจงในเรื่องทางบุญทางกุศล และเป็นหัวหน้านำชุมชนฝ่ายคฤหัสถ์ในศาสนพิธี ตามปกติทำหน้าที่ประจำอยู่กับวัดใดวัดหนึ่ง เรียกว่าเป็นมรรคนายกของวัดนั้นๆ, ผู้นำทางบุญของเหล่าสัปบุรุษ

มรรคสมังคี ดู *สมังคี*

มรัมมนิกาย นิกายพม่า หมายถึงพระสงฆ์พม่า เรียกชื่อโดยสัญชาติ

มรัมมวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์พม่า

มฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ หมายความว่าห้ามทำอันตรายแก่สัตว์ในป่านี้ เขียน *มิคทายวัน* ก็ได้ เช่น *อิสิปตนมฤคทายวัน มัททกุจฉิมิคทายวัน*

มฤตยุราช ยมราช, พญายม, ความตาย (พจนานุกรมเขียน *มฤตยูราช*)

มละ มลทิน, เครื่องทำให้มัวหมองเปรอะเปื้อน, กิเลสดุจสนิมใจ มี ๙ อย่างคือ ๑. *โกธะ* ความโกรธ ๒. *มักขะ* ความลบหลู่คุณท่าน ๓. *อิสสา* ความริษยา ๔. *มัจฉริยะ* ความตระหนี่ ๕. *มายา* มารยา ๖. *สาเถยยะ* ความโอ้อวดหลอกเขา ๗. *มุสาวาท* การพูดเท็จ ๘. *ปาปิจฉา* ความปรารถนาลามก ๙. *มิจฉาทิฏฐิ* ความเห็นผิด

มลทิน ความมัวหมอง, ความไม่บริสุทธิ์ เช่น ผ้าขาวเมื่อเป็นจุดสีต่างๆ ก็เรียกว่า *ผ้ามีมลทิน* นักบวชผิดศีลก็เรียกได้ว่า *นักบวชมีมลทิน*; ดู *มละ*

มลยชนบท ชื่อชนบทแห่งหนึ่งในเกาะลังกา เป็นที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรลงในใบลานเป็นครั้งแรก

มหกรรม การฉลอง, การบูชา

มหรคต “อันถึงความเป็นสภาพใหญ่” “ซึ่งถึงความยิ่งใหญ่” หรือ “ซึ่งดำเนินไปด้วยฉันทะวิริยะจิตตะและปัญญาอย่างใหญ่” คือ เข้าถึงฌาน, เป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร, ถึงระดับวิกขัมภนวิมุตติ (เขียนอย่างบาลีเป็น *มหัคคตะ*); ดู *ปริตต์ 2.*

มหรรณพ ห้วงน้ำใหญ่, ทะเล

มหรสพ การเล่นรื่นเริง

มหหมัด, มุหัมมัด ชื่อนบีคนสุดท้ายซึ่งเป็นผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ปัจจุบันให้เขียน *มะหะหมัด*

มหัคคตะ ดู *มหรคต*

มหัคฆภัณฑ์ ของมีค่ามาก เช่น แก้ว แหวน เงิน ทอง เป็นต้น

มหันตโทษ โทษหนัก, โทษอย่างหนัก; คู่กับ *ลหุโทษ*

มหัศจรรย์ แปลกประหลาดมาก, น่าพิศวงมาก

มหากรุณา ความกรุณายิ่งใหญ่, กรุณามาก

มหากัจจายนะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในกัจจายนโคตรที่พระนครอุชเชนี เป็นบุตรปุโรหิตของพระราชาแห่งแคว้นอวันตี เรียนจบไตรเพทแล้ว ต่อมาได้เป็นปุโรหิตแทนบิดา พระเจ้าจัณฑปัชโชตตรัสสั่งให้หาทางนำพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่กรุงอุชเชนี กัจจายนปุโรหิตจึงเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้ว บรรลุอรหัตตผล อุปสมบทแล้ว แสดงความประสงค์ที่จะอัญเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าสู่แคว้นอวันตี พระพุทธองค์ตรัสสั่งให้ท่านเดินทางไปเอง ท่านเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี ประกาศธรรม ยังพระเจ้าจัณฑปัชโชตและชาวเมืองทั้งหมดให้เลื่อมใสในพระศาสนาแล้ว จึงกลับมาเฝ้าพระบรมศาสดา ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางขยายความคำย่อให้พิสดาร มีเรื่องเล่าเป็นเกร็ดว่าท่านมีรูปร่างสวยงาม ผิวพรรณดังทองคำ บุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อโสเรยยะเห็นแล้วเกิดมีอกุศลจิตต่อท่านว่าให้ได้อย่างท่านเป็นภรรยาตนหรือให้ภรรยาตนมีผิวพรรณงามอย่างท่าน เพราะอกุศลจิตนั้น เพศของโสเรยยะกลายเป็นหญิงไป นางสาวโสเรยยะแต่งงานมีครอบครัว มีบุตรแล้ว ต่อมาได้พบและขอขมาต่อท่าน เพศก็กลับเป็นชายตามเดิม โสเรยยะขอบวชในสำนักของท่าน และได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง; ***มหากัจจานะ*** ก็เรียก

มหากัปปินะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง

เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในนครกุกกุฏวดีในปัจจันตประเทศ ได้ทราบข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าแล้วบังเกิดปีติศรัทธา สละราชสมบัติทรงม้าเดินทางไกลถึง ๓๐๐ โยชน์มาเฝ้าพระพุทธเจ้า สดับธรรมกถา บรรลุพระอรหัตแล้วได้รับอุปสมบท ส่วนพระอัครมเหสีชื่ออโนชา เมื่อทราบข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าก็เกิดปีติและศรัทธาเช่นเดียวกัน พระนางทรงรถเสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว รับบรรพชาจากพระอุบลวรรณาเถรีไปอยู่ในสำนักภิกษุณี ฝ่ายมหากัปปินเถระชอบอยู่สงบสงัดและมักอุทานว่าสุขจริงหนอ สุขจริงหนอ ท่านสามารถแสดงธรรมให้ศิษย์บรรลุอรหัตตผลได้พร้อมคราวเดียวถึง ๑,๐๐๐ องค์ พระบรมศาสดายกย่องว่าท่านเป็นเอตทัคคะในทางให้โอวาทแก่ภิกษุ

มหากัป ดู *กัป*

มหากัสสปะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อมหาติตถะในแคว้นมคธ เป็นบุตรของกปิลพราหมณ์ มีชื่อเดิมว่าปิปผลิมาณพ เมื่ออายุ ๒๐ ปี ได้สมรสกับนางภัททกาปิลานีตามความประสงค์ของมารดาบิดา แต่ไม่มีความยินดีในชีวิตครองเรือน ต่อมาทั้งสามีภรรยาได้สละเรือน นุ่งห่มผ้ากาสาวะออกบวชกันเอง เดินทางออกจากบ้านแล้วแยกกันที่ทางสองแพร่ง ปิปผลิมาณพได้พบพระพุทธเจ้าที่พหุปุตตนิโครธระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา ได้อุปสมบทด้วยโอวาท ๓ ข้อ และได้ถวายผ้าสังฆาฏิของตนแลกกับจีวรเก่าของพระพุทธเจ้า แล้วสมาทานธุดงค์ ครั้นบวชล่วงไปแล้ว ๗ วัน ก็ได้บรรลุพระอรหัต เป็นผู้มีปฏิปทามักน้อยสันโดษ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางถือธุดงค์ เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ท่านได้เป็นผู้ริเริ่มและเป็นประธานในปฐมสังคายนา ท่านดำรงชีวิตสืบมาจนอายุ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพาน

มหากาล ชื่อพระสาวกรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เป็นพี่ชายของพระจุลกาลที่ถูกภรรยาเก่าสองคนรุมกันจับสึกเสีย

มหาโกฏฐิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ในเมืองสาวัตถี บิดาเป็นมหาพราหมณ์ชื่ออัสสลายนะ มารดาชื่อจันทวดี ท่านเรียนจบไตรเพท ได้ฟังเทศนาของพระศาสดามีความเลื่อมใส บวชแล้ว เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา ๔

มหาโกลาหล เสียงกึกก้องเอิกเกริก

อย่างมาก, เหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความแตกตื่นอย่างมาก

มหาคัณฐี ชื่อนิกายพระสงฆ์พม่านิกายหนึ่ง

มหาคันธกุฎี พระคันธกุฎีใหญ่ หมายถึงพระคันธกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้าในวัดพระเชตวัน ณ พระนครสาวัตถี; ดู *คันธกุฎี*

มหาชนบท แคว้นใหญ่, ประเทศใหญ่, มหาอาณาจักร; ในสมัยพุทธกาล ชมพูทวีปประกอบด้วยมหาชนบท ๑๖; ดู *ชนบท, ชมพูทวีป*

มหาฎีกา ดู *ปรมัตถมัญชุสา*

มหานที ๕ แม่น้ำใหญ่ที่สำคัญ ๕ สายแห่งชมพูทวีป คือ *คงคา ยมุนา อจิรวตี สรภู มหี*, ตามที่ถือสืบกันมา ดังบันทึกไว้ในอรรถกถาว่า ทั้ง ๕ สาย มีต้นกำเนิดร่วมกัน จากสระอโนดาต ซึ่งมีขนาดใหญ่ วัดความกว้าง-ยาว-ลึก ได้ด้านละ ๕๐ โยชน์ อยู่ในวงล้อมแห่งยอดเขาทั้ง ๗ คือ สุทัสสนกูฏ จิตรกูฏ กาฬกูฏ คันธมาทนกูฏ และเกลาสกูฏ (เขาไกลาส) ในแดนหิมพานต์ (หิมาลัย) ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก (ปาจีนนินฺนา)

มหานาม 1. พระเถระองค์หนึ่งในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก **2.** เจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฏี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม องฺ.อ.๑/๑๗๑ และ พุทฺธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิโตทนะ) เป็นเชฏฐภาดา (พี่ชาย) ของพระอนุรุทธะ ได้เป็นราชาปกครองแคว้นศากยะในพุทธกาล (ภายหลังพระเจ้าสุทโธทนะ) และเป็นอุบาสกผู้มีศรัทธาแรงกล้า ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาผู้ถวายของประณีต

มหานามศากยะ ดู *มหานาม 2.*

มหานิกาย ดู *คณะมหานิกาย*

มหานิทเทส ดู *นิทเทส 2., ไตรปิฎก* (เล่ม ๒๙)

มหาบพิตร คำสำหรับพระภิกษุใช้พูดแทนพระนามพระเจ้าแผ่นดินหรือพระมเหสี (ปัจจุบันเปลี่ยนใช้ว่า บรมบพิตร หรือ สมเด็จบรมบพิตร)

มหาบริจาค การสละอย่างใหญ่ของพระโพธิสัตว์ตามที่อรรถกถาแสดงไว้มี ๕ อย่างคือ ๑. *ธนบริจาค* สละทรัพย์สมบัติเป็นทาน ๒. *อังคบริจาค* สละอวัยวะเป็นทาน ๓. *ชีวิตบริจาค* สละชีวิตเป็นทาน ๔. *บุตรบริจาค* สละลูกเป็นทาน ๕. *ทารบริจาค* สละเมียเป็นทาน

มหาบันถก ดู *มหาปันถกะ*

มหาบุรุษ บุรุษผู้ยิ่งใหญ่, คนที่ควรบูชา, ผู้มีมหาบุรุษลักษณะ เป็นคำใช้เรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้

มหาบุรุษลักษณะ ลักษณะของมหาบุรุษ มี ๓๒ ประการ มาในมหาปทานสูตร แห่งทีฆนิกาย มหาวรรค และลักขณสูตร แห่งทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค พระสุตตันตปิฎก โดยย่อ คือ ๑. *สุปติฏฺฐิตปาโท* มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ๒. *เหฏฺฐาปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานิ* ลายพื้นพระบาทเป็นจักร ๓. *อายตปณฺหิ* มีส้นพระบาทยาว (ถ้าแบ่ง ๔, พระชงฆ์ตั้งอยู่ในส่วนที่ ๓) ๔. *ทีฆงฺคุลิ* มีนิ้วยาวเรียว (หมายถึงนิ้วพระหัตถ์และพระบาทด้วย) ๕. *มุทุตลนหตฺถปาโท* ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม ๖. *ชาลหตฺถปาโท* ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าบาทมีลายดุจตาข่าย ๗. *อุสฺสงฺขปาโท* มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อัฐิข้อพระบาทตั้งลอยอยู่หลังพระบาท กลับกลอกได้คล่อง เมื่อทรงดำเนินผิดกว่าสามัญชน ๘. *เอณิชงฺโฆ* พระชงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย ๙. *ฐิตโก ว อโนนมนฺโต อุโภหิ ปาณิตเลหิ ชณฺณุกานิ ปรามสติ* เมื่อยืนตรง พระหัตถ์ทั้งสองลูบจับถึงพระชานุ ๑๐. *โกโสหิตวตฺถคุยฺโห* มีพระคุยหะเร้นอยู่ในฝัก ๑๑. *สุวณฺณวณฺโณ* มีฉวีวรรณดุจสีทอง ๑๒. *สุขุมจฺฉวิ* พระฉวีละเอียด ธุลีละอองไม่ติดพระกาย ๑๓. *เอเกกโลโม* มีเส้นพระโลมาเฉพาะขุมละเส้นๆ ๑๔. *อุทฺธคฺคโลโม* เส้นพระโลมาดำสนิท เวียนเป็นทักษิณาวัฏ มีปลายงอนขึ้นข้างบน ๑๕. *พฺรหฺมุชุคตฺโต* พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม ๑๖. *สตฺตุสฺสโท* มีพระมังสะอูมเต็มในที่ ๗ แห่ง (คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒, และหลังพระบาททั้ง ๒, พระอังสาทั้ง ๒, กับลำพระศอ) ๑๗. *สีหปุพฺพฑฺฒกาโย* มีส่วนพระสรีรกายบริบูรณ์ (ล่ำพี) ดุจกึ่งท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์ ๑๘. *ปีตนฺตรํโส* พระปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน ๑๙. *นิโครธปริมณฺฑโล* ส่วนพระกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร (พระกายสูงเท่ากับวาของพระองค์) ๒๐. *สมวฏฺฏกฺขนฺโธ* มีลำพระศอกลมงามเสมอตลอด ๒๑. *รสคฺคสคฺคี* มีเส้นประสาทสำหรับรับรสพระกระยาหารอันดี ๒๒. *สีหหนุ* มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์ (โค้งเหมือนวงพระจันทร์) ๒๓. *จตฺตาฬีสทนฺโต* มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ (ข้างละ ๒๐ ซี่) ๒๔. *สมทนฺโต* พระทนต์เรียบเสมอกัน ๒๕. *อวิวรทนฺโต* พระทนต์เรียบสนิทมิได้ห่าง ๒๖. *สุสุกฺกทาโฐ* เขี้ยวพระทนต์ทั้ง ๔ ขาวงามบริสุทธิ์ ๒๗. *ปหูตชิวฺโห* พระชิวหาอ่อนและยาว (อาจแผ่ปกพระนลาฏได้) ๒๘. *พฺรหฺมสโร กรวิกภาณี* พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวก ๒๙. *อภินีลเนตฺโต* พระเนตรดำสนิท ๓๐. *โคปขุโม* ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด ๓๑.

อุณฺณาภมุกนฺตเร ชาตา มีอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏ *๓๒.อุณฺหิสสีโส* มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ ดู อนุพยัญชนะ

มหาบุรุษลักษณพยากรณศาสตร์ วิชาว่าด้วยการทำนายลักษณะของมหาบุรุษ

มหาปชาบดีโคตมี พระน้านางของพระพุทธเจ้า เดิมเรียกว่า*พระนางปชาบดี* เป็นธิดาของพระเจ้าอัญชนะแห่งโกลิยวงศ์ เป็นพระภคินีของพระนางสิริมหามายา เมื่อพระมหามายาสิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าสุทโธทนะได้มอบพระสิตธัตถะให้พระนางเลี้ยงดู ต่อมาเมื่อพระเจ้าสุทโธทนะสวรรคตแล้ว พระนางได้ออกบวชเป็นภิกษุณีองค์แรก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (บวชนานรู้เหตุการณ์ก่อนใครๆ); ดู *ภิกษุณีสงฆ์*

มหาปทานสูตร สูตรแรกในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระวิปัสสีซึ่งเป็นองค์แรกในจำนวน ๗ นั้น

มหาปเทส “ข้อสำหรับอ้างใหญ่” (ในทางพระวินัย) หลักอ้างอิงสำหรับเทียบเคียง ๔ คือ

๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

มหาปรันตปะ นามหนึ่งที่ท่านถือมาว่าอยู่ในรายชื่ออสีติมหาสาวก แต่ไม่ปรากฏว่ามีชาติภูมิเป็นมาอย่างไร บางทีจะเกิดจากความสับสนกับพระนามพระราชบิดาของพระเจ้าอุเทน (ที่ถูก คือ *ปุณณสุนาปรันตะ*)

มหาปรินิพพานสูตร สูตรที่ ๓ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยเหตุการณ์ใกล้พุทธปรินิพพานจนถึงโทณพราหมณ์แจกพระบรมสารีริกธาตุเสร็จ

มหาปวารณา ดู *ปวารณา*

มหาปัจจรี, มหาปัจจริยะ ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

มหาปันถกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี กรุงราชคฤห์ ได้ไปวัดกับเศรษฐีผู้เป็นตา ได้ฟังเทศนาของพระศาสดาอยู่เสมอ จิตก็

น้อมไปทางบรรพชา จึงบวชเป็นสามเณรตั้งแต่ยังเด็ก เมื่ออายุครบ ก็อุปสมบท ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะทางด้านเป็นผู้ฉลาดในปัญญาวิวัฏฏ์ เพราะท่านชำนาญในอรูปาวจรฌานและเชี่ยวชาญทางด้านวิปัสสนา ท่านเคยรับหน้าที่เป็นภัตตุทเทสก์ คือ ผู้จัดแจกอาหารของสงฆ์ด้วย, ท่านเป็นพี่ชายของพระจุลลปันถกะ หรือจูฬปันถก

มหาปุริสลักษณะ ดู *มหาบุรุษลักษณะ*

มหาปุริสวิตก ธรรมที่พระมหาบุรุษตรึก, ความนึกคิดของพระโพธิสัตว์

มหาปุริสอาการ อาการของพระมหาบุรุษ, ท่าทางของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่

มหาโพธิ ต้นโพธิ์เป็นที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เรียกกันสั้นๆ ว่า โพธิ์ตรัสรู้; ดู *โพธิ์*

มหาภารตะ ชื่อบทประพันธ์มหากาพย์เรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งของอินเดีย แสดงเรื่องสงคราม ระหว่างกษัตริย์ตระกูลปาณฑพกับกษัตริย์ตระกูลเการพ เพื่อแย่งความเป็นใหญ่ ในหัสตินาปุระ นครหลวงของกษัตริย์จันทรวงศ์ ตระกูลเการพ

มหาภิเนษกรมณ์ การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่, การเสด็จออกบวชของพระพุทธเจ้า

มหาภูต รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ *ธาตุ ๔* ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม, ภูตรูป ก็เรียก (เรียกว่า มหาภูตรูป บ้างก็มี แต่ไม่เป็นคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์); ดู *ธาตุ ๔, ภูตรูป, รูป ๒๘*

มหาภูตรูป ดู *มหาภูต*

มหาโมคคัลลานะ ชื่อพระอัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านโกลิตคาม ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรของพราหมณ์นายบ้านแห่งนั้น มารดาชื่อนางโมคคัลลีพราหมณี เดิมเรียกชื่อว่าโกลิตะ ตามชื่อหมู่บ้านซึ่งบิดาของตนเป็นใหญ่ ต่อมาเรียก โมคคัลลานะ เพราะเป็นบุตรของนางพราหมณีโมคคัลลี หรือโมคคัลลานีนั้น ได้เป็นสหายกับอุปติสสะ (คือพระสารีบุตร) มาแต่เด็ก ต่อมาทั้งสองได้ออกบวชเป็นปริพาชกอยู่ในสำนักของสญชัยปริพาชกจนกระทั่งอุปติสสะได้พบพระอัสสชิ สหายทั้งสองจึงได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า บวชในพระธรรมวินัย เมื่อบวชแล้วถึงวันที่ ๗ โกลิตะ ซึ่งบัดนี้เรียกว่า *มหาโมคคัลลานะ* ก็ได้บรรลุอรหัตตผล ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก ในตอนปลายพุทธกาล ท่านถูกพวกโจรซึ่งได้รับจ้างจากพวกเดียรถีย์ ลอบสังหารด้วยการทุบตีจนร่างแหลก พระพุทธเจ้าโปรดให้ก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ใกล้ซุ้มประตูวัดเวฬุวัน ในเขตเมือง

ราชคฤห์, ชื่อของท่านนิยมเรียกกันง่ายๆ ว่า *พระโมคคัลลาน์*

มหายาน "ยานใหญ่", นิกายพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๕๐๐–๖๐๐ ปี โดยสืบสายจากนิกายที่แตกแยกออกไปเมื่อใกล้ พ.ศ.๑๐๐ (ถือกันว่าสืบต่อไปจากนิกายมหาสังฆิกะ ที่สูญไปแล้ว) เรียกชื่อตนว่า*มหายาน* และบางทีเรียกว่าโพธิสัตวยาน (ยานของพระโพธิสัตว์) พร้อมทั้งเรียกพระพุทธศาสนาแบบเก่าๆ รวมทั้งเถรวาทที่มีอยู่ก่อนว่า *หีนยาน* (คำว่าหีนยาน จึงเป็นคำที่เกิดขึ้นภายหลัง แต่ใช้เรียกสิ่งที่เก่ากว่า) หรือเรียกว่าสาวกยาน (ยานของสาวก), มหายานนั้นมีผู้นับถือมากในประเทศแถบเหนือของทวีปเอเชีย เช่น จีน เกาหลี ญี่ปุ่น ทิเบต และมองโกเลีย บางทีจึงเรียกว่า *อุตรนิกาย* (นิกายฝ่ายเหนือ) เป็นคู่กับ *ทักษิณนิกาย* (นิกายฝ่ายใต้) คือ *เถรวาท* ที่นับถืออยู่ในประเทศแถบใต้ เช่น ไทยและลังกา ซึ่งทางฝ่ายมหายานเรียกรวมไว้ในคำว่าหีนยาน, เนื่องจาก*เถรวาท* เป็นพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม จึงมีคำเก่าเข้าคู่กันอันใช้เรียกนิกายทั้งหลายที่แยกออกไปรวมทั้งนิกายย่อยมากมายของมหายานหรือเรียกมหายานรวมๆ ไปว่า *อาจริยวาท* หรือ *อาจารยวาท* (ลัทธิของอาจารย์ ที่เป็นเจ้านิกายนั้นๆ), ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่น่าสังเกตคือ *เถรวาท* ไม่ว่าที่ไหน ในประเทศใด ก็ถือตามหลักการเดิมเหมือนกันหมด ส่วน*มหายาน* แยกเป็นนิกายย่อยมากมาย มีคำสอนและข้อปฏิบัติแตกต่างกันเองไกลกันมาก แม้แต่ในประเทศเดียวกัน เช่น ในญี่ปุ่นปัจจุบันมีนิกายใหญ่ ๕ แยกย่อยออกไปอีกราว ๒๐๐ สาขานิกาย และในญี่ปุ่นพระมีครอบครัวได้แล้วทุกนิกาย แต่ในไต้หวัน เป็นต้น พระมหายานไม่มีครอบครัว; เทียบ *เถรวาท, หีนยาน*

มหารัฐ ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ, สาสนวงส์*

มหาราช, ท้าว ดู *จาตุมหาราช*

มหาราชปริตร ปริตรหลวงชุดใหญ่ คือสิบสองตำนาน ดู *ปริตร, ปริตต์*

มหาราชสี่ ดู *จาตุมหาราช*

มหาวงส์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกาคัมภีร์ "ใหญ่" แต่งขึ้นในสมัยอรรถกถา (โดยพระมหานามเถระ) พรรณนาความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและชาติลังกา ตั้งแต่เริ่มตั้งวงศ์กษัตริย์สิงหล ในตอนพุทธปรินิพพาน จนถึงรัชกาลพระเจ้ามหาเสน (พ.ศ. ๘๗๗-๙๐๔) ประวัติต่อจากนั้นมีคัมภีร์ชื่อ *จูฬวงส์* พรรณนาต่อไป

มหาวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดที่ ๓ ใน

๕ หมวด แห่งพระวินัยปิฎก คือ อาทิกัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปริวาร, มหาวรรค มี ๑๐ ขันธกะ (หมวด ตอน หรือบท) คือ ๑. *มหาขันธกะ* (ว่าด้วยการบรรพชาอุปสมบท เริ่มตั้งแต่เหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ และการประดิษฐานพระศาสนา) ๒. *อุโปสถขันธกะ* (ว่าด้วยอุโบสถและสีมา) ๓. *วัสสูปนายิกขันธกะ* (ว่าด้วยการเข้าพรรษา) ๔. *ปวารณาขันธกะ* (ว่าด้วยปวารณา) ๕. *จัมมขันธกะ* (ว่าด้วยเครื่องหนัง เช่น รองเท้าและเครื่องลาด) ๖. *เภสัชชขันธกะ* (ว่าด้วยเรื่องยาตลอดจนเรื่องกัปปิยะ อกัปปิยะ และกาลิกทั้ง ๔) ๗. *กฐินขันธกะ* (ว่าด้วยกฐิน) ๘. *จีวรขันธกะ* (ว่าด้วยเรื่องจีวร) ๙. *จัมเปยยขันธกะ* (ว่าด้วยข้อควรทราบบางอย่างเกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ) ๑๐. *โกสัมพิกขันธกะ* (ว่าด้วยเรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพีวิวาทกันและสังฆสามัคคี); ดู *ไตรปิฎก*

มหาวัน 1. ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงพักผ่อนระหว่างประทับที่นิโครธาราม, เป็นป่าใหญ่ไม่มีเขตจำกัด ต่อเนื่องเป็นอันเดียวกับป่าหิมพานต์ ไปจนจดมหาสมุทร *(ม.อ.๒/๑๗๕; อุ.อ.๑๙๔)* **2.** ป่าใหญ่ใกล้เมืองเวสาลี ซึ่งมีกูฏาคารศาลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับบ่อยครั้งเมื่อเสด็จไปบำเพ็ญพุทธกิจที่เวสาลี, เป็นป่าที่มีขอบเขตเฉพาะตัว, ณ ที่นี้พระศาสดาทรงอนุญาตให้มีภิกษุณีขึ้นเป็นครั้งแรก โดยประทานอนุญาตให้พระมหาปชาบดีบวชเป็นภิกษุณี ด้วยวิธีรับครุธรรม ๘ ประการ และท้ายสุด ที่ป่ามหาวันนี้ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงปลงพระชนมายุสังขารแล้ว ได้มีพระดำรัสสั่งให้พระอานนท์นิมนต์บรรดาภิกษุทั้งหมดในเวสาลีมาประชุมในอุปัฏฐานศาลา แล้วตรัสแจ้งแก่สงฆ์ว่าจากนั้นไปอีก ๓ เดือน จะปรินิพพาน และเมื่อเสด็จออกจากเมืองเวสาลีคราวนั้น ก็เป็นการทรงจาริกครั้งสุดท้าย ซึ่งได้เสด็จดับขันธปรินิพพานที่สาลวโนทยานเมืองกุสินารา

มหาวิกัฏ ยา ๔ อย่าง คือ มูตร คูถ เถ้า ดิน ภิกษุอาพาธฉันได้โดยไม่ต้องรับประเคน คือไม่ต้องอาบัติเพราะขาดประเคน

มหาวิภังค์ ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดที่ ๑ ใน ๕ หมวด แห่งพระวินัยปิฎก, *ภิกขุวิภังค์* ก็เรียก; ดู *ไตรปิฎก*

มหาวิโลกนะ "การตรวจดูอันยิ่งใหญ่", ข้อตรวจสอบพิจารณาที่สำคัญ หมายถึงสิ่งที่พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาตรวจดูก่อนจะตัดสินพระทัยประทานปฏิญาณรับ

อาราธนาของเทพยดาทั้งหลายว่าจะจุติจากดุสิตเทวโลกไปบังเกิดในพระชาติสุดท้ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มี ๕ อย่าง (นิยมเรียกว่า *ปัญจมหาวิโลกนะ*) คือ ๑. *กาล* คืออายุกาลของมนุษย์จะต้องอยู่ระหว่าง ๑๐๐ ถึง ๑ แสนปี (ไม่สั้นกว่าร้อยปี ไม่ยาวเกินแสนปี) ๒. *ทีปะ* คือทวีปจะอุบัติแต่ในชมพูทวีป ๓. *เทสะ* คือประเทศ หมายถึงถิ่นแดน จะอุบัติในมัธยมประเทศ และทรงกำหนดเมืองกบิลพัสดุ์เป็นที่พึงบังเกิด ๔. *กุละ* คือตระกูล จะอุบัติเฉพาะในขัตติยสกุลหรือในพราหมณสกุล และทรงกำหนดว่าเวลานั้นโลกสมมติว่าตระกูลกษัตริย์ประเสริฐกว่าตระกูลพราหมณ์ จึงจะอุบัติในตระกูลกษัตริย์ โดยทรงเลือกพระเจ้าสุทโธทนะเป็นพุทธบิดา ๕. *ชเนตติอายุปริจเฉท* คือมารดา และกำหนดอายุของมารดา มารดาจะต้องมีศีลห้าบริสุทธิ์ ไม่โลเลในบุรุษ ไม่เป็นนักดื่มสุรา ได้บำเพ็ญบารมีมาตลอดแสนกัลป์ ทรงกำหนดได้พระนางมหามายา และทรงทราบว่าพระนางจะมีพระชนม์อยู่เกิน ๑๐ เดือนไปได้ ๗ วัน (สรุปตามแนวอรรถกถาชาดก)

มหาวิหาร ชื่อวัดสำคัญวัดหนึ่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศลังกาสมัยอดีต เคยเป็นที่พำนักของพระพุทธโฆสาจารย์ชาวชมพูทวีป เมื่อครั้งท่านมาแปลคัมภีร์สิงหฬเป็นมคธ

มหาศาล ผู้มั่งคั่ง, ผู้มั่งมี, ยิ่งใหญ่

มหาศาลนคร ชื่อถิ่นที่กั้นอาณาเขตด้านตะวันออกของมัชฌิมชนบท

มหาศีล ดูที่ *จูฬมัชฌิมมหาศีล*

มหาสติปัฏฐานสูตร ชื่อสูตรที่ ๙ แห่งทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วย*สติปัฏฐาน ๔*

มหาสมณะ พระนามหนึ่งสำหรับเรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

มหาสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร พระวินัยปิฎก

มหาสัจจกสูตร สูตรที่ ๓๖ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยการอบรมกาย อบรมจิต และมีเรื่องราวในพุทธประวัติตอนแสวงหาโมกขธรรมคือ ตอนตรัสรู้รวมอยู่ด้วย

มหาสัตว์ "สัตว์ผู้มีคุณความดีอันยิ่งใหญ่" หมายถึงพระโพธิสัตว์

มหาสาล ดู *มหาศาล*

มหาสาวก สาวกผู้ใหญ่, สาวกชั้นหัวหน้า เรียนกันมาว่ามี ๘๐ องค์; ดู *อสีติมหาสาวก*

มหาสีมา สีมาใหญ่ผูกทั่ววัด มีขัณฑสีมาซ้อนภายในอีกชั้นหนึ่งโดยมีสีมันตริกคั่น

มหาสุทธันตปริวาส สุทธันตปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราว

ด้วยกันจนจำจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดไม่ได้เลย อยู่ปริวาสจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ โดยกะเอาตั้งแต่บวชมาถึงเวลาใดยังไม่เคยต้องสังฆาทิเสสเลยเป็นช่วงแรก แล้วถอยหลังจากปัจจุบันไปจนตลอดเวลาที่ไม่ได้ต้องอีกช่วงหนึ่ง กำหนดเอาระหว่างช่วงทั้งสองนี้

มหาสุทัศน์ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองราชสมบัติอยู่ที่กุสาวดีราชธานีในอดีตกาล ก่อนพุทธกาลช้านาน เมืองกุสาวดีนี้ในสมัยพุทธกาลมีชื่อว่าเมืองกุสินารา, เรื่องมาในมหาสุทัสสนสูตรแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก

มหาสุบิน ความฝันอันยิ่งใหญ่, ความฝันครั้งสำคัญ หมายถึงความฝัน ๕ เรื่อง *(ปัญจมหาสุบิน)* ของพระโพธิสัตว์ก่อนจะได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระอรรถกถาจารย์ระบุว่าทรงพระสุบินในคืนก่อนตรัสรู้ คือขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖) ดังตรัสไว้ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต พระสุตตันตปิฎก ในความว่า ๑. เสด็จบรรทมโดยมีมหาปฐพีนี้เป็นพระแท่นไสยาสน์ ขุนเขาหิมวันต์เป็นเขนย พระหัตถ์ซ้ายเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านบูรพทิศ พระหัตถ์ขวาเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านปัจฉิมทิศ พระบาททั้งสองเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านทักษิณ (ข้อนี้เป็นบุพนิมิตหมายถึง การได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันไม่มีสิ่งใดยิ่งใหญ่กว่า) ๒. มีหญ้าคางอกขึ้นจากนาภีของพระองค์สูงขึ้นจดท้องฟ้า (หมายถึงการที่ได้ตรัสรู้อารยอัษฎางคิกมรรคแล้วทรงประกาศออกไปถึงมวลมนุษย์และหมู่เทพ) ๓. หมู่หนอนตัวขาวศีรษะดำพากันไต่ขึ้นมาจากพระบาทคลุมเต็มถึงชานุมณฑล (หมายถึงการที่คนนุ่งขาวชาวคฤหัสถ์มากมายพากันถึงตถาคตเป็นสรณะตลอดชีวิต) ๔. นกทั้งหลายสี่จำพวกมีสีต่างๆ กันบินมาแต่ทิศทั้งสี่ แล้วมาหมอบจับที่เบื้องพระบาท กลับกลายเป็นสีขาวไปหมดสิ้น (หมายถึงการที่ชนทั้งสี่วรรณะมาออกบวชรวมกันในพระธรรมวินัยและได้ประจักษ์แจ้งวิมุตติธรรม) ๕. เสด็จดำเนินไปมาบนภูเขาคูถลูกใหญ่แต่ไม่ทรงแปดเปื้อนด้วยคูถ (หมายถึงการทรงเจริญลาภในปัจจัยสี่พรั่งพร้อมแต่ไม่ทรงลุ่มหลงติดพัน ทรงบริโภคด้วยพระปัญญาที่ดำรงจิตปลอดโปร่งเป็นอิสระ)

มหาอัฏฐกถา, มหาอรรถกถา ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

มหาอุทายี พระเถระผู้ใหญ่องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในเมืองกบิลพัสดุ์ เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเมื่อคราวที่พระองค์เสด็จไปโปรดพระญาติ

จึงออกบวชและได้สำเร็จอรหัตตผล ท่านเป็นพระธรรมกถึกองค์หนึ่ง มีเรื่องเกี่ยวกับการที่ท่านแสดงธรรมบ้าง สนทนาธรรมบ้าง ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง คราวหนึ่งพระอานนท์เห็นท่านนั่งแสดงธรรมอยู่ มีคฤหัสถ์ล้อมฟังอยู่เป็นชุมนุมใหญ่ จึงได้กราบทูลเล่าถวายพระพุทธเจ้าเป็นข้อปรารภให้พระองค์ทรงแสดง *ธรรมเทศกธรรม* หรือ *องค์คุณของธรรมกถึก* ๕ ประการคือ ๑. แสดงธรรมไปโดยลำดับ ไม่ตัดลัดให้ขาดความ ๒. อ้างเหตุผลให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. มีจิตเมตตาปรารถนาให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น

มหินทเถระ พระเถระองค์หนึ่ง เป็นราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช และเป็นผู้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานที่เกาะลังกา

มหี แม่น้ำใหญ่ลำดับที่ ๕ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป (คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี) ไหลผ่านไปใกล้แคว้นอังคุตตราปะ, บางทีเรียก มหามหี บ้าง มหามหีคงคาบ้าง, ปัจจุบันน่าจะอยู่ในหรือใกล้เขตบังคลาเทศ, ไม่พึงสับสนกับแม่น้ำที่เรียกในปัจจุบันว่า Mahi ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของอินเดีย และไหลลงทะเลที่อ่าว Khambhat หรือ Cambay; ดู *มหานที ๕*

มเหสี 1. ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่, ฤษีใหญ่, พระพุทธเจ้า **2.** ชายาของพระเจ้าแผ่นดิน

มักขะ ลบหลู่คุณท่าน, หลู่ความดีของผู้อื่น (ข้อ ๒ ในมละ ๙, ข้อ ๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มักน้อย พอใจด้วยของเพียงน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็น (อัปปิจฉะ)

มักมาก โลภ, อยากได้มากๆ

มักใหญ่ อยากเป็นใหญ่เป็นโต เกินคุณธรรมและความสามารถของตน

มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค, ปัญญาสูงสุดที่กำจัดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุความเป็นอริยบุคคลชั้นหนึ่งๆ; ดู *ญาณ ๑๖*

มัคคสมังคี ดู *สมังคี*

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง (ข้อ ๕ ในวิสุทธิ ๗)

มังคลัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อธิบายมงคล ๓๘ ประการ ในมงคลสูตร พระสิริมังคลาจารย์แห่งล้านนา รจนาที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๗ โดยรวบรวมคำอธิบายจากอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาต่างๆ เป็นอันมาก พร้อมทั้งคำบรรยายของท่านเอง

มังสะ เนื้อ, ชิ้นเนื้อ

มังสจักขุ จักษุคือดวงตา เป็นคุณพิเศษ

ของพระพุทธเจ้า คือ มีพระเนตรที่งาม แจ่มใส ไว และเห็นได้ชัดเจนแม้ในระยะไกล (ข้อ ๑ ในจักขุ ๕)

มังสวิรัติ การงดเว้นกินเนื้อสัตว์ (เป็นคำบัญญัติภายหลัง)

มัจจุ, มัจจุราช ความตาย

มัจจุมาร ความตายเป็นมาร เพราะตัดโอกาสที่จะทำความดีเสียทั้งหมด (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

มัจฉะ ชื่อแคว้นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล อยู่ทิศใต้ของแคว้นสุรเสนะ นครหลวงชื่อ *วิราฏ* (บางแห่งว่า *สาคละ* แต่ความจริงสาคละเป็นเมืองหลวงของแคว้นมัททะ)

มัจฉริยะ ความตระหนี่, ความหวง (ข้อ ๔ ในมละ ๙), มัจฉริยะ ๕ คือ **๑.** *อาวาสมัจฉริยะ* ตระหนี่ที่อยู่ **๒.** *กุลมัจฉริยะ* ตระหนี่สกุล **๓.** *ลาภมัจฉริยะ* ตระหนี่ลาภ **๔.** *วัณณมัจฉริยะ* ตระหนี่วรรณะ **๕.** *ธัมมมัจฉริยะ* ตระหนี่ธรรม (ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยอภิธรรม)

มัชชะ ของเมา, น้ำที่ทำผู้ดื่มให้เมา หมายถึงสุราและเมรัย

มัชฌันหิกสมัย เวลาเที่ยงวัน

มัชฌิมะ ภิกษุผู้มีพรรษาครบ ๕ แล้ว แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พรรษา (ต่ำกว่า ๕ เป็นนวกะ, ๑๐ พรรษาขึ้นไปเป็นเถระ)

มัชฌิมชนบท, มัชฌิมประเทศ ประเทศที่ตั้งอยู่ในท่ามกลาง, ถิ่นกลาง เป็นอาณาเขตที่กำหนดว่า มีความเจริญรุ่งเรือง มีประชาชนหนาแน่น มีเศรษฐกิจดี เป็นศูนย์กลางแห่งการค้าขาย เป็นที่อยู่แห่งนักปราชญ์ผู้มีวิชาความรู้ เป็นที่รวมของการศึกษาเป็นต้น กำหนดเขต *ทิศบูรพา* ภายในนับแต่มหาศาลนครเข้ามา *อาคเนย์* นับแต่แม่น้ำสัลลวตีเข้ามา *ทักษิณ* นับแต่เสตกัณณิกนิคมเข้ามา *ปัศจิม* นับแต่ถูนคามเข้ามา *อุดร* นับแต่ภูเขาอุสีรธชะเข้ามา นอกจากนั้นไปเป็น *ปัจจันตชนบท* หรือ *ปัจจันตประเทศ*

มัชฌิมนิกาย นิกายที่สองแห่งพระสุตตันตปิฎก มีพระสูตรยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๑๒ - ๑๔)

มัชฌิมโพธิกาล ระยะเวลาบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าตอนกลางระหว่างปฐมโพธิกาลกับปัจฉิมโพธิกาล, ตามอธิบายของอรรถกถาว่าคือ ๑๕ ปีต่อจากปฐมโพธิกาล, ว่าตามหนังสือเรียนนักธรรม ได้แก่ระยะเวลานับคร่าวๆ ตั้งแต่ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธไปแล้ว ถึงปลงพระชนมายุสังขาร; ดู *พุทธประวัติ* (ตอนท้าย)

มัชฌิมภาณกาจารย์ อาจารย์ผู้สาธยายคัมภีร์มัชฌิมนิกาย คือ ผู้ได้ศึกษาทรงจำและชำนาญในมัชฌิมนิกาย

มัชฌิมภูมิ ขั้น ชั้น หรือระดับพระมัชฌิมะ

คือพระปูนกลาง, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระปูนกลาง (ระหว่างพระนวกะ กับพระเถระ) คือ มีพรรษาเกิน ๕ แต่ยังไม่ครบ ๑๐ และมีความรู้พอรักษาตัวเป็นต้น; เทียบ *เถรภูมิ, นวกภูมิ*

มัชฌิมยาม ยามกลาง, ส่วนที่ ๒ ของราตรี เมื่อแบ่งคืนหนึ่งเป็น ๓ ส่วน, ระยะเที่ยงคืน; เทียบ *ปฐมยาม, ปัจฉิมยาม*

มัชฌิมวัย ตอนท่ามกลางอายุ, วัยเมื่อเป็นผู้ใหญ่หรือกลางคน, วัยกลางคนระหว่างปฐมวัยกับปัจฉิมวัย; ดู *วัย*

มัชฌิมศีล ดูที่ *จูฬมัชฌิมมหาศีล*

มัชฌิมา ท่ามกลาง, กลาง

มัชฌิมาปฏิปทา ทางสายกลาง, ข้อปฏิบัติเป็นกลางๆ ไม่หย่อนจนเกินไปและไม่ตึงจนเกินไป ไม่ข้องแวะที่สุด ๒ อย่างคือ *กามสุขัลลิกานุโยค* และ *อัตตกิลมถานุโยค*, ทางแห่งปัญญา (เริ่มด้วยปัญญา, ดำเนินด้วยปัญญา นำไปสู่ปัญญา) อันพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย คือความดับกิเลสและความทุกข์ หรือความหลุดพ้นเป็นอิสระสิ้นเชิง ได้แก่ *มรรคมีองค์ ๘* มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น สัมมาสมาธิเป็นที่สุด

มัณฑกัป ดู *กัป*

มัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการแสวงหา ในการบริโภค ในการใช้จ่ายพอเหมาะพอควร เป็นต้น; ดู *สัปปุริสธรรม*

มัตถลุงค์ มันสมอง

มัททกุจฉิมิคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่อมัททกุจฉิ อยู่ที่พระนครราชคฤห์ เป็นแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

มัททวะ ความอ่อนโยน, ความนุ่มนวล, ความละมุนละไม (ข้อ ๕ ในราชธรรม ๑๐)

มัธยม มีในท่ามกลาง; ระดับกลาง; เที่ยงวัน หมายถึงเวลาเที่ยงที่ปรากฏตามเงาแดด ถ้าเป็นเวลาที่คิดเฉลี่ยกันแล้วเรียกว่า *สมผุส*

มัธยมชนบท ถิ่นแคว้นในท่ามกลางชมพูทวีป; ดู *มัชฌิมชนบท*

มัธยมประเทศ ดู *มัชฌิมชนบท*

มันตานี นางพราหมณีผู้เป็นมารดาของปุณณมาณพ

มันตานีบุตร บุตรของนางมันตานี หมายถึง พระปุณณมันตานีบุตร

มัลละ ชื่อแคว้นหนึ่งบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ปกครองแบบสามัคคีธรรม โดยมีมัลลกษัตริย์เป็นผู้ปกครอง นครหลวงเดิมชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็น กุสินารา กับ ปาวา

มัลลกษัตริย์ คณะกษัตริย์ผู้ปกครอง

แคว้นมัลละ แบ่งเป็น ๒ พวก คณะหนึ่งปกครองที่นครกุสินารา อีกคณะหนึ่งปกครองที่นครปาวา

มัลลชนบท แคว้น*มัลละ*

มัลลปาโมกข์ มัลลกษัตริย์ชั้นหัวหน้า

มัสสุ หนวด

มาคสิรมาส เดือน ๑, เดือนอ้าย

มาฆบูชา (เป็นคำเรียกตัดสั้น คำเต็มว่า “มาฆปุณณมีบูชา” หรือ “มาฆบูรณมีบูชา”) การบูชาใหญ่ในวันเพ็ญ เดือน ๓ โดยปรารภการประชุมใหญ่แห่งพระสาวก ๑๒๕๐ องค์ ที่เรียกว่า ***จาตุรงคสันนิบาต*** ณ พระเวฬุวัน เริ่มแต่ตะวันบ่ายก่อนค่ำของวันเพ็ญเดือน ๓ ในปีแรกแห่งพุทธกิจ หลังจากตรัสรู้แล้ว ๙ เดือน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง***โอวาทปาติโมกข์*** คือหลักคำสอนสำคัญอันเป็นหลักใหญ่เป็นประธาน (การ***ปลงพระชนมายุสังขาร*** ก็ตรงในวันนี้)

พิธีมาฆบูชา เพิ่งมีขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ซึ่งได้โปรดให้จัดขึ้นเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ อันปีที่เสด็จขึ้นครองราชย์

มาฆมาส เดือน ๓

มาณพ ชายหนุ่ม, ชายรุ่น, คนรุ่นหนุ่ม (มักใช้แก่ชายหนุ่มในวรรณะพราหมณ์); บางทีแปลว่า คน, มนุษย์ โดยใช้แทนกันได้กับคำว่า มานพ (แปลง น เป็น ณ, *เช่น ปโยคสิทฺธิ, ๑๗๖*); ดู ***มานพ***

มาตรา ประมาณ, การกำหนดประมาณ, เกณฑ์วัดและนับต่างๆ เช่น นับเวลา วัดขนาด วัดระยะทาง, มาตราที่ควรรู้ดังนี้

มาตราเวลา

(จันทรคติ)

๑๕ *หรือ* ๑๔ วัน	เป็น	๑ ปักษ์
๒ ปักษ์	“	๑ เดือน
๔ เดือน	“	๑ ฤดู
๓ ฤดู (๖ ฤดู ก็มี)	“	๑ ปี

(***๑๔ วัน*** คือ ข้างแรมเดือนขาด)

ข้างขึ้น เรียกศุกลปักษ์ *หรือ* ชุณหปักษ์, ข้างแรม เรียกกาฬปักษ์ *หรือ* กัณหปักษ์; วันเพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) เรียกปุรณมี *หรือ* บูรณมี, วันดับ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ) เรียกอมาวสี

เนื่องจากปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติปีละ ๑๑ วันเศษ เพื่อปรับระยะกาลของปีจันทรคติให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ จึงเติม*อธิกมาส* ๗ ครั้ง ในรอบ ๑๙ ปี ทำให้ปีที่เติมนั้นๆ มีเดือน ๘ สองหน

***เดือน** (มาส)* **๑๒** ตั้งแต่เดือน ๕ ดังนี้:

เดือน ๕ จิตต *หรือ* จิตร

เดือน ๖ วิสาข

เดือน ๗ เชฏฐ

เดือน ๘ อาสาฬห

เดือน ๙ สาวน *หรือ* สาวณ

เดือน ๑๐ ภัททปท *หรือ* โปฏฐปท

เดือน ๑๑ อัสสยุช *หรือ* ปฐมกัตติก
เดือน ๑๒ กัตติก
เดือน ๑ มาคสิร *หรือ* มิคสิร
เดือน ๒ ปุสส *หรือ* ผุสส
เดือน ๓ มาฆ
เดือน ๔ ผัคคุณ
(แต่ละเดือน นิยมเติม 'มาส' ต่อท้าย เช่น จิตรมาส, วิสาขมาส เป็นต้น)

ฤดู** (อุตุ) **๓ คือ

๑. ***วัสสานะ*** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

๒. ***เหมันต์*** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๓. ***คิมหะ, คิมหานะ*** ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

ฤดู** (อุตุ) **๖ คือ

๑. ***วัสสานะ*** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐

๒. ***สรทะ*** ฤดูท้ายฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

๓. ***เหมันต์*** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒

๔. ***สิสิระ*** ฤดูเยือก = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๕. ***วสันต์*** ฤดูใบไม้ผลิ = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖

๖. ***คิมหะ, คิมหานะ*** ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

มาตราวัด

๗ เล็ดข้าว	เป็น	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	”	๑ คืบ
๒ คืบ	”	๑ ศอก
๔ ศอก	”	๑ วา
๒๕ วา	”	๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ	”	๑ คาวุต
๔ คาวุต	”	๑ โยชน์

หรือ

๔ ศอก	เป็น	๑ ธนู
๕๐๐ ธนู	”	๑ โกสะ
๔ โกสะ	”	๑ คาวุต
๔ คาวุต	”	๑ โยชน์

อย่างละเอียด

๓๖ ปรมาณู	เป็น	๑ อณู
๓๖ อณู	”	๑ ตัชชารี
๓๖ ตัชชารี	”	๑ รถเรณู
๓๖ รถเรณู	”	๑ ลิกขา
๗ ลิกขา	”	๑ อูกา
๗ อูกา	”	๑ ธัญญมาส
๗ ธัญญมาส (เล็ดข้าว)	”	๑ อังคุละ
๑๒ อังคุละ (นิ้ว)	”	๑ วิทัตถิ
๒ วิทัตถิ (คืบ)	”	๑ รตนะ
๗ รตนะ (ศอก)	”	๑ ยัฏฐิ
๒๐ ยัฏฐิ (ไม้เท้า)	”	๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ	”	๑ คาวุต
๔ คาวุต	”	๑ โยชน์

(สิ่งที่มีขนาดถึง ๑ ลิกขาขึ้นไป จึงเห็น

ได้ด้วยตาเปล่า; "ศอก" บาลีเรียก **รตนะ** บ้าง **หัตถะ** บ้าง, "ไม้เท้า" เรียก **ยัฏฐิ** บ้าง **ทัณฑะ** บ้าง, น่าสังเกตว่าในชั้นอรรถกถา มักกล่าวถึง **ทัณฑะ**ยาว ๔ หัตถะ คือไม้เท้ายาว ๔ ศอก, เช่น ม.อ. ๑/๑๖๙/๓๘๑ แต่ในคัมภีร์ชั้นหลังที่แสดงเรื่องมาตรา กล่าวว่า ๑ **ยัฏฐิ/ทัณฑะ** เท่ากับ ๕ หรือ ๗ **รตนะ/หัตถะ**)

ตัวอย่างนัยที่เพียงฟังไว้

๑๐ เกสา (ผม)	เป็น	๑ ติละ
๖ ติละ (เม็ดงา)	"	๑ ยวะ
๔ ยวะ (ข้าวเหนียว)	"	๑ อังคุละ
๘ อังคุละ (นิ้ว)	"	๑ มุฏฐิ
๓ มุฏฐิ (กำมือ)	"	๑ รตนะ
๒๘ รตนะ (ศอก)	"	๑ อัพภันดร

มาตราตวง

๔ มุฏฐิ (กำมือ)	เป็น	๑ กุฑวะ
๒ กุฑวะ (ฟายมือ)	"	๑ ปัตถะ
๒ ปัตถะ (กอบ)	"	๑ นาฬี
๔ นาฬี (ทะนาน)	"	๑ อาฬหกะ

หรือ

๔ มุฏฐิ (กำมือ)	เป็น	๑ กุฑวะ
๔ กุฑวะ (ฟายมือ)	"	๑ ปัตถะ
๔ ปัตถะ (กอบ)	"	๑ อาฬหกะ
๔ อาฬหกะ	"	๑ โทณะ
๔ โทณะ	"	๑ มานิกา
๔ มานิกา	"	๑ ขารี, ขาริกา
๒๐ ขารี, ขาริกา	"	๑ วาหะ

(นี้ว่าตาม สุตต.อ.๒/๓๐๗ เป็นต้น ซึ่งบอกไว้ด้วยว่า ๑ วาหะ = ๑ สกฏะ (เกวียน) แต่ในอรรถกถาแห่งฆฏิการสูตร, ม.อ. ๓/๒๐๙ ว่า ในที่นั้น ๒ สกฏะ เป็น ๑ วาหะ ซึ่งอาจจะหมายความเฉพาะในกรณีนั้น แต่ก็ทำให้เกิดปมที่ไม่กระจ่าง)

มาตราชั่งของ

๔ วีหิ (เล็ดข้าวเปลือก)	เป็น	๑ คุญชา, กุญชา
๒ คุญชา, กุญชา	"	๑ มาสก
๕ มาสก	"	๒ อักขะ
๘ อักขะ	"	๑ ธรณะ
๑๐ ธรณะ	"	๑ ปละ
๑๐๐ ปละ	"	๑ ตุลา
๒๐ ตุลา	"	๑ ภาระ

มาตราชั่งทอง

๔ วีหิ (เล็ดข้าวเปลือก)	เป็น	๑ คุญชา, กุญชา
๒ คุญชา, กุญชา	"	๑ มาสก
๕ มาสก	"	๒ อักขะ
๘ อักขะ	"	๑ ธรณะ
๕ ธรณะ	"	๑ สุวัณณะ
๕ สุวัณณะ	"	๑ นิกขะ

มาตรารูปิยะ

๕ มาสก	เป็น	๑ บาท
๔ บาท	"	๑ กหาปณะ

มาตราพิเศษ

มาตราบางอย่าง แต่เดิมคงกำหนดขึ้นเพื่อให้พระภิกษุที่อยู่ในกาลเทศะหลากหลาย แม้ไม่มีอุปกรณ์ ก็สามารถ

ปฏิบัติตามพระวินัยได้ (ไม่ถึงแม่นยำเด็ดขาด)

นิ้วสุคต, คืบสุคต

ตามมติของอรรถกถา ๑ คืบสุคต = ๑ ศอกครึ่ง (ศอกคืบ) ของช่างไม้

หรือ ๑ ศอกช่างไม้ = ๘ นิ้วสุคต

แต่ในวินัยมุขเล่ม ๑ ทรงชี้ถึงความยุ่งยากในการคำนวณตามสุคตประมาณนี้ และทรงมีพระมติซึ่งสรุปได้ว่า เพื่อให้สะดวกและถือข้างน้อยเป็นการปลอดภัย ควรเทียบตามมาตราที่ใช้กันเป็นมาตรฐานสากลในปัจจุบัน คือ ระบบเมตริก (Metric system) อย่างที่ตกลงกันว่า ๑ วา = ๒ เมตร ดังนั้น ๑ คืบสุคต = ๒๕ ซม. (๘ นิ้วสุคต = ๑๖.๖๗ ซม.)

อัพภันดร

๑ อัพภันดร = ๗ วา (= ๑๔ เมตร)

อุทกุกเขป

อุทกุกเขป "ชั่ววักน้ำสาด" คือ ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลางวักน้ำสาดเต็มแรง (ท่านว่าใช้ทรายก็ได้) ไปตกถึง

เลฑฑุบาต

เลฑฑุบาต "ชั่วขว้างก้อนดินตก" คือ ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลางขว้างก้อนดินไปตกลง

มาตาปิตุอุปัฏฐาน การบำรุงมารดาบิดาให้มีความสุข (ข้อ ๓ ในสัปปุริสบัญญัติ ๓, ข้อ ๑๑ ในมงคล ๓๘)

มาติกา 1. หัวข้อ เช่น หัวข้อแห่งการเดาะกฐิน **2.** แม่บท เช่นตัวสิกขาบท เรียกว่าเป็น*มาติกา* เพราะจะต้องขยายความต่อไป

มาตุคาม ผู้หญิง

มาตุฆาต ฆ่ามารดา (ข้อ ๑ ในอนันตริยกรรม ๕)

มาตุจฉา พระน้านาง, น้าผู้หญิง

มานพ มนุษย์, คน (เหล่ากอของ "มนู" ที่พราหมณ์ถือว่าเป็นคนคนแรก คือต้นกำเนิดของมนุษย์ ตรงกับ "มนุช"), สัตว์, บุคคล; บางทีใช้แทนกันได้กับคำว่า มาณพ; ดู *มาณพ*

มานะ 1. ความถือตัว, ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่, เป็นอุทธัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องสูง พระอรหันต์จึงละได้ (ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๕ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๑๓ ในอุปกิเลส ๑๖, ข้อ ๒ ในปปัญจะ ๓)

มานะนี้ ในพระไตรปิฎกแสดงไว้มากหลายชุด มีตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐, อย่างน้อยพึงทราบ *มานะ ๓* ที่ตรัสไว้ด้วยกันกับ *ตัณหา ๓* (องฺ.ฉกฺก.๒๒/๓๗๗/๔๙๔) คือ *๑. มานะ* ความถือตัวอยู่ภายใน โดยมีตัวตนที่ต้องคอยให้ความสำคัญ ที่จะพะนอจะบำเรอจะยกจะชูให้ปรากฏหรือให้เด่นขึ้นไว้ อันให้คำนึงที่จะแบ่งแยกเราเขา จะเทียบ จะแข่ง จะรู้สึก

กระทบกระทั่ง **๒. *อติมานะ*** ความถือตัวเกินล่วง โดยสำคัญตนหยาบรุนแรงขึ้น เป็นความยกตัวเหนือเขา ดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่น **๓. *โอมานะ*** ความถือตัวต่ำด้อย โดยเหยียดตัวลงเป็นความดูถูกดูหมิ่นตนเอง, ***มานะ ๓*** นี้ พึงทราบความหมายอย่างสั้นๆ ตามที่แสดงในมหานิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๓๕๗/๒๓๖) ว่า "***มานะ*** ว่า 'เราเท่ากับเขา' ***อติมานะ*** ว่า 'เราดีกว่าเขา' ***โอมานะ*** ว่า 'เราเลวกว่าเขา' ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ หาไม่ได้ ในพระอรหันตขีณาสพ..."

มานะ ๙ ซึ่งมีการอ้างอิงบ่อยๆ (เช่น ขุ.ม.๒๙/๑๐๒/๙๔) ได้แก่ ๑. **ดีกว่าเขา** สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๒. ดีกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา ๓. ดีกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา ๔. **เสมอเขา** สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๕. เสมอเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา ๖. เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา ๗. **เลวกว่าเขา** สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๘. เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา ๙. เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา; ข้อ ๑, ๕ และ ๙ เป็นการมองตรงกับที่เป็นจริง แต่ก็ยังเป็นการถือตัว เป็นกิเลสอย่างประณีต ซึ่งพระอรหันต์จึงละได้ ส่วนอีก ๖ ข้อ เป็นการถือตัวโดยมองไม่ตรงกับที่เป็นจริง เป็นกิเลสที่หยาบกว่า ขั้นพระโสดาบันก็ละหมดแล้ว

มานะชื่ออื่นที่ควรทราบ คือ ***อธิมานะ*** ความสำคัญตนเกินเป็นจริง ความสำคัญตนผิด เช่น ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบในระดับหนึ่ง ซึ่งที่แท้ยังเป็นปุถุชน แต่สำคัญตนเป็นพระอรหันต์หรือเป็นพระอริยะ, ***อัสมิมานะ*** ความถือตัว โดยมีความยึดมั่นสำคัญหมายในขันธ์ ๕ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตน, ***มิจฉามานะ*** ความถือตัวผิด โดยหยิ่งผยองลำพองตนในความยึดถือหรือความสามารถในทางชั่วร้าย เช่น ภูมิใจว่าพูดเท็จเก่งใครๆ จับไม่ได้ ลำพองว่าสามารถใช้วิชาของตนในทางที่คนอื่นรู้ไม่ทันเพื่อหากินหรือกลั่นแกล้งรังแกคนอื่นได้, ***อวมานะ*** การถือตัวกดเขาลง ซึ่งแสดงออกภายนอก โดยอาการลบหลู่ ไม่ให้เกียรติ ทำให้อับอายขายหน้า ไม่แยแส ไร้อาทร เช่น ผู้มีกำลังอำนาจที่ทำการขู่ตะคอก ลูกที่เมินเฉยต่อพ่อแม่ เป็นคู่ตรงข้ามกับคำในฝ่ายดีคือ ***สัมมานะ*** อันได้แก่การนับถือยกย่อง ให้เกียรติแก่ผู้มีคุณความดีโดยเหมาะสมอย่างจริงใจ

มานะเป็นกิเลสเด่นนำเนื่องกันและคู่กันกับตัณหา เป็นแรงขับดันให้ปุถุชนทำการต่างๆ ก่อความขัดแย้ง ปัญหาและทุกข์นานา แม้หากรู้จักใช้ จะปลุกเร้าให้เบนมาเพียรพยายามทำความดีได้ ก็แฝงปัญหาและไม่ปลอดทุกข์ จึงต้องมี

การศึกษา เริ่มแต่ฝึกวินัยให้มีศีลที่จะควบคุมพฤติกรรมไว้ในขอบเขตแห่งความสงบเรียบร้อยไม่เบียดเบียนกัน แล้วพัฒนาจิตปัญญา ให้เจริญฉันทะขึ้นมาเป็นแรงขับเคลื่อนแทนที่ตัณหาและมานะ เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ถึงจะยังมีมานะอยู่อย่างละเอียดจนเป็นพระอนาคามี ก็จะแทบไม่มีโทษภัย จนกว่าจะพ้นจากมานะเป็นอิสระสิ้นเชิงเมื่อบรรลุอรหัตผล ซึ่งจะเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์สืบไป

2. ในภาษาไทย มานะมีความหมายเพี้ยนไปเป็นว่า เพียรพยายาม ขยันมุ่งมั่น เช่นในคำว่า มานะพากเพียร มุมานะ

มานัต, มานัตต์ ชื่อวุฏฐานวิธี คือ ระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติ แปลว่า "นับ" หมายถึงการนับราตรี ๖ ราตรี คือ ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว เมื่อจะปลดเปลื้องตนจากอาบัติตามธรรมเนียมแห่งอาบัติสังฆาทิเสส จะต้องไปหาสงฆ์จตุรวรรค ทำผ้าห่มเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง กราบภิกษุแก่กว่า นั่งกระหย่งประนมมือ กล่าวคำขอมานัตตามอาบัติที่ต้อง ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศให้มานัตแล้ว ภิกษุรูปนั้นประพฤติมานัต ๖ ราตรี เป็นวุฏฐานวิธีเบื้องต้น แห่งการออกจากครุกาบัติ แล้วสงฆ์จึงสวดระงับอาบัตินั้น (แต่ถ้าปกปิดอาบัติไว้ ต้องอยู่*ปริวาส*ก่อนจึงประพฤติมานัตได้)

มานัตตจาริกภิกษุ ภิกษุผู้ประพฤติมานัต

มานัตตารหภิกษุ ภิกษุผู้ควรแก่มานัต คือ ภิกษุที่อยู่ปริวาสครบกำหนดแล้ว มีสิทธิขอมานัตกะสงฆ์ และสงฆ์จะให้มานัตเพื่อประพฤติในลำดับต่อไป

มานานุสัย อนุสัยคือมานะ ได้แก่ มานะ ๙ ประการ; ดู *มานะ, อนุสัย*

มายา เจ้าหญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ แห่งกรุงกบิลพัสดุ์ เป็นพระราชชนนี ของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระพุทธมารดา เจ้าชายสิทธัตถะประสูติได้ ๗ วัน พระนางก็สวรรคต, คำว่า *มายา* ในที่นี้ มิได้หมายความว่ามารยา ที่แปลว่า เล่ห์เหลี่ยมหรือล่อลวง แต่หมายถึงความงามที่ทำให้ผู้ประสบงวยงงหลงใหล, นิยมเรียกว่า ***พระนางสิริมหามายา***

มายา *มารยา* คือเจ้าเล่ห์ (ข้อ ๕ ในมละ ๙, ข้อ ๙ ในอุปกิเลส ๑๖)

มาร 1. สิ่งที่ฆ่าบุคคลให้ตายจากความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ คือ *๑. กิเลสมาร* มารคือกิเลส *๒. ขันธมาร* มารคือเบญจขันธ์

๓. *อภิ-สังขารมาร* มารคืออภิสังขารที่ปรุงแต่งกรรม ๔. *เทวปุตตมาร* มารคือเทพบุตร ๕. *มัจจุมาร* มารคือความตาย **2.** พระยามารที่มีเรื่องราวปรากฏบ่อยๆ ในคัมภีร์ คอยมาแทรกแซงเหตุการณ์ต่างๆ ในพระพุทธประวัติ เช่น ยกพลเสนามาผจญพระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์ชนะพระยามารได้ด้วยทรงนึกถึงบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิฏฐาน เมตตา อุเบกขา มารในกรณีเช่นนี้ บางทีท่านอธิบายออกชื่อว่าเป็น*วสวัตดีมาร* ซึ่งครองแดนหนึ่งในสวรรค์ชั้นสูงสุดแห่งระดับกามาวจร คือปรนิมมิตวสวัตดี เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดนกามซึ่งอยู่ในอำนาจครอบงำของตน อย่างไรก็ดี ผู้ศึกษาพึงพิจารณาเทียบจากมาร ๕ ในความหมายที่ 1. ด้วย

มารยา การแสร้งทำ, เล่ห์เหลี่ยม, การล่อลวง, กิริยาที่แสดงอาการให้เขาเห็นผิดจากที่เป็นจริง

มารยาท กิริยา, กิริยาวาจาที่ถือว่าเรียบร้อย

มารวิชัย ชนะมาร, พิชิตมาร

มาลัย ดอกไม้ที่ร้อยเป็นพวง

มาลา พวงดอกไม้, ดอกไม้ทั่วไป, สร้อยคอ

มาลี ดอกไม้ทั่วไป, ผู้แต่งด้วยพวงดอกไม้

มาส เดือน; ดู *มาตรา, เดือน*

มาสก ชื่อมาตราเงินในครั้งโบราณ ห้ามาสกเป็นหนึ่งบาท

มิคจิรวัน พระราชอุทยานของพระเจ้าโกรัพยะ ผู้ครองแคว้นกุรุ

มิคลัณฑิก ดู *สมณกุตก์*

มิจฉัตตะ ความเป็นผิด, ภาวะที่ผิดมี ๑๐ อย่าง คือ ๑. *มิจฉาทิฏฐิ* ๒. *มิจฉา-สังกัปปะ* ๓. *มิจฉาวาจา* ๔. *มิจฉา-กัมมันตะ* ๕. *มิจฉาอาชีวะ* ๖. *มิจฉา-วายามะ* ๗. *มิจฉาสติ* ๘. *มิจฉาสมาธิ* ๙. *มิจฉาญาณ* ๑๐. *มิจฉาวิมุตติ*; ตรงข้ามกับ *สัมมัตตะ*

มิจฉา ผิด

มิจฉากัมมันตะ ทำการผิด ได้แก่กายทุจริต ๓ คือ ๑. *ปาณาติบาต* ฆ่าสัตว์ ๒. *อทินนาทาน* ลักทรัพย์ ๓. *กาเมสุมิจฉาจาร* ประพฤติผิดในกาม (ข้อ ๔ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาจริยา, มิจฉาจาร ความประพฤติผิด

มิจฉาชีพ การหาเลี้ยงชีพในทางผิด; ดู *มิจฉาอาชีวะ*

มิจฉาญาณ ความรู้เข้าใจวิปริตผิดพลาด ไม่ตรงตามเป็นจริง, รู้ผิด เช่น ความรู้ในการคิดอุบายทำความชั่วให้สำเร็จ (ข้อ ๙ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด, ความเห็นที่ผิดจากคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น และความ

เห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ (พจนานุกรมเขียน *มิจฉาทิฐิ*); (ข้อ ๑ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาวณิชชา การค้าขายไม่ชอบธรรม, การค้าขายที่ผิดศีลธรรม หมายถึงอกรณียวณิชชา (การค้าขายที่อุบาสกไม่ควรทำ) ๕ อย่าง คือ *๑. สัตถวณิชชา* ค้าอาวุธ *๒. สัตตวณิชชา* ค้ามนุษย์ *๓. มังสวณิชชา* ค้าสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหาร *๔. มัชชวณิชชา* ค้าของเมา *๕. วิสวณิชชา* ค้ายาพิษ

มิจฉาวาจา วาจาผิด, เจรจาผิด ได้แก่ *๑. มุสาวาท* พูดปด *๒. ปิสุณาวาจา* พูดส่อเสียด *๓. ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ *๔. สัมผัปปลาปะ* พูดเพ้อเจ้อ (ข้อ ๓ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ พยายามทำบาป พยายามทำอกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เป็นต้น (ข้อ ๖ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาวิมุตติ หลุดพ้นผิด เช่นการระงับกิเลสบาปธรรมได้ชั่วคราว เพราะกลัวอำนาจพระเจ้าผู้สร้างโลก การระงับกิเลสนั้นดี แต่ระงับเพราะกลัวอำนาจพระเจ้านั้น ผิดทาง ไม่เป็นอิสระ ไม่ทำให้พ้นทุกข์ได้จริง (ข้อ ๑๐ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาสติ ระลึกผิด ได้แก่ระลึกถึงการอันจะยั่วให้เกิดราคะ โทสะ โมหะ (ข้อ ๗ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาสมาธิ ตั้งใจผิด ได้แก่จดจ่อ ปักใจแน่วในกามราคะ ในพยาบาท เป็นต้น (ข้อ ๘ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ดำริแส่ไปในกาม ดำริพยาบาท ดำริเบียดเบียนเขา (ข้อ ๒ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่หาเลี้ยงชีพในทางทุจริตผิดวินัยหรือผิดศีลธรรม เช่น หลอกลวงเขา เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิตตปฏิรูป, มิตตปฏิรูปก์ คนเทียมมิตร, มิตรเทียมไม่ใช่มิตรแท้ มี ๔ พวก ได้แก่ *๑. คนปอกลอก* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. ยอมเสียน้อยโดยหวังจะเอาให้มาก ๓. ตัวมีภัยจึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน ๔. คบเพื่อนเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตัว *๒. คนดีแต่พูด* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ดีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย ๒. ดีแต่อ้างของยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้ ๔. เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง *๓. คนหัวประจบ* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็เออออ ๒. จะทำดีก็เออออ ๓. ต่อหน้าสรรเสริญ ๔. ลับหลังนินทา *๔. คนชวนฉิบหาย* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คอยเป็นเพื่อนดื่มน้ำเมา ๒. คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน ๓. คอย

เป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น ๔. คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน (เขียนว่า *มิตรปฏิรูป, มิตรปฏิรูปก์* ก็มี); ดู *คิหิวินัย*

มิตร เพื่อน, ผู้มีความเยื่อใยดี, ผู้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ แยกเป็นมิตรแท้ ๔ พวก มิตรเทียม (มิตตปฏิรูป) ๔ พวก

มิตรเทียม ดู *มิตตปฏิรูป*

มิตรแท้ มิตรด้วยใจจริง มี ๔ พวก ได้แก่ *๑. มิตรอุปการะ* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน ๒. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์ของเพื่อน ๓. เมื่อมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้ ๔. มีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก *๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. บอกความลับแก่เพื่อน ๒. ปิดความลับของเพื่อน ๓. มีภัยอันตรายไม่ละทิ้ง ๔. แม้ชีวิตก็สละให้ได้ *๓. มิตรแนะประโยชน์* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วเสียหายคอยห้ามปรามไว้ ๒. คอยแนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ไม่เคยได้รู้ได้ฟัง ๔. บอกทางสุขทางสวรรค์ให้ *๔. มิตรมีน้ำใจ* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เพื่อนมีทุกข์ พลอยทุกข์ด้วย ๒. เพื่อนมีสุข พลอยดีใจ ๓. เขาติเตียนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก้ให้ ๔. เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน; ดู *คิหิวินัย*

มิถิลา ชื่อนครหลวงของแคว้นวิเทหะ

มิทธะ ความท้อแท้, ความเชื่อมซึม, มาคู่กับถีนะ ในนิวรณ์ ๕; ดู *ถีนมิทธะ*

มิลักขะ คนป่าเถื่อน, คนดอย, คนที่ยังไม่เจริญ, พวกเจ้าถิ่นเดิมของชมพูทวีป มิใช่ชาวอริยกะ

มิลินท์ มหากษัตริย์เชื้อชาติกรีก ในชมพูทวีป ครองแคว้นโยนก ที่สาคลนคร (ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้นปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน) ทรงมีชาติภูมิที่เกาะอลสันทะ ซึ่งสันนิษฐานกันว่าตรงกับคำว่า Alexandria คือเป็นเมืองหนึ่งที่พระเจ้าอเลกซานเดอร์มหาราชสร้างขึ้นบนทางเดินทัพที่ทรงมีชัย ห่างจากสาคลนครประมาณ ๒๐๐ โยชน์ ทรงเป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่ โต้วาทะชนะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้น จนในที่สุดได้โต้กับพระ*นาคเสน* ทรงเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา และเป็นองค์อุปถัมภกสำคัญ ชาวตะวันตกเรียกพระนามตามภาษากรีกว่า Menander ครองราชย์ พ.ศ. ๔๒๓ สวรรคต พ.ศ. ๔๕๓; ดู *นาคเสน, โยนก*

มิลินทปัญหา คัมภีร์สำคัญ บันทึกคำสนทนาโต้ตอบปัญหาธรรม ระหว่างพระนาคเสนกับพระยามิลินท์

มิสสกวัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ในดาวดึงสเทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือ

นันทนวัน จิตรลดาวัน มิสสกวัน และปารุสกวัน (มิสสกวัน เขียนอย่างไทยเป็นมิสกวัน, นันทนวัน บางคัมภีร์เรียกนันทวัน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่นเรียก ผารุสกวัน)

มิสสกสโมธาน การประมวลครุกาบัติระคนกัน, เป็นชื่อปริวาสสำหรับภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสต่างวัตถุกัน หมายความว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายตัวต่างสิกขาบทกัน ซึ่งมีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหล่านั้น ขอปริวาสจากสงฆ์เพื่ออยู่กรรมชดใช้ทั้งหมด

มื้อเดียว ดู *ฉันมื้อเดียว*

มุข หัวหน้า, หัวข้อ, ปาก, ทาง

มุขปาฐะ "บอกด้วยปาก", การว่าปากเปล่า หมายถึง การสวด สาธยาย บอกกล่าว เล่าเรียน สืบทอดกันมาด้วยปากต่อปากโดยตรง ไม่ใช้ตัวหนังสือ, เป็นวิธีครั้งโบราณ ในการรักษาคัมภีร์ให้เที่ยงตรงแม่นยำ (เช่น มีการกำกับกำชับ ทบทวน และสอบทานกันต่อหน้าได้เต็มที่) เมื่อยังไม่มีแม่แบบที่จะพิมพ์ข้อความออกมาให้ตรงกันแน่นอนทั้งหมด และถือว่าการคัดลอกเป็นวิธีสืบทอดข้อความที่ไม่อาจไว้วางใจ เช่น ในมหาวงส์ (๑/๒๕๐๑/๒๓๕) ว่า "ภิกษุทั้งหลายผู้มีความรู้ความคิดกว้างขวาง ในกาลก่อน นำพระบาลีแห่งพระไตรปิฎกและแม้อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกนั้นมา โดยมุขปาฐะ", ในภาษาไทย ***มุขปาฐะ*** มีความหมายเลือนลงมาในแง่ที่กลายเป็นเรื่องที่ไม่ค่อยหนักแน่นหรือไม่ค่อยเป็นหลักฐาน หมายถึง ข้อความที่ท่องจำกันมาด้วยปากเปล่า ไม่ได้เขียนไว้, เรื่องที่เล่าต่อปากกันมา; ***มุขบาฐ*** ก็เขียน

มุขปุญฉนะ ผ้าเช็ดปาก

มุจจลินท์ 1. ต้นจิก, ไม้จิก ตั้งอยู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นไม้นี้ ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ ตามพระวินัย, สัปดาห์ที่ ๖ ตามคัมภีร์ชาดก) **2**. ชื่อพระยานาคที่เข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะที่ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นจิก (มุจจลินท์) ฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวตลอด ๗ วัน พระยามุจจลินท-นาคราชจึงแผ่พังพานปกพระพุทธเจ้าเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกต้องพระกาย นี่เป็นมูลเหตุของการสร้างพระพุทธรูปนาคปรก

มุจจิตุกัมยตาญาณ ดู *มุญจิตุกัมยตาญาณ*

มุจฉา ลมจับ, สลบ, สวิงสวาย

มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย, ความหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ ต้องการจะพ้นไปเสียจากสังขารที่เบื่อหน่ายแล้ว

ด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ (ข้อ ๖ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

มุฏฐิ กำมือ; ดู *มาตรา*

มุตตะ ดู *มูตร*

มุทธชะ อักษรเกิดในศีรษะหรือที่ปุ่มเหงือก คือ *ฏ ฐ ฑ ฒ ณ* กับทั้ง *ร* และ *ฬ*

มุทิตา ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี, เห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็แช่มชื่นเบิกบานใจด้วย เห็นเขาประสบความสำเร็จเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ พร้อมที่จะส่งเสริมสนับสนุน ไม่กีดกันริษยา; ธรรมตรงข้ามคือ *อิสสา* (ข้อ ๓ ในพรหมวิหาร ๔)

มุนี นักปราชญ์, ผู้สละเรือนและทรัพย์สมบัติแล้ว มีจิตใจตั้งมั่นเป็นอิสระไม่เกาะเกี่ยวติดพันในสิ่งทั้งหลาย สงบเย็นไม่ทะเยอทะยานฝันใฝ่ ไม่แส่พร่านหวั่นไหว มีปัญญาเป็นกำลังและมีสติรักษาตน, พระสงฆ์หรือนักบวชที่เข้าถึงธรรมและดำเนินชีวิตอันบริสุทธิ์

มุสา เท็จ, ปด, ไม่จริง

มุสาวาท พูดเท็จ, พูดโกหก, พูดไม่จริง (ข้อ ๔ ในกรรมกิเลส ๔, ข้อ ๗ ในมละ ๙, ข้อ ๔ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

มุสาวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องพูดปดเป็นต้น เป็นวรรคที่ ๑ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ แห่งวินัยปิฎก

มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากการพูดเท็จ, เว้นจากการพูดโกหก, เว้นจากพูดไม่จริง (ข้อ ๔ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐)

มูคพรต ข้อถือของผู้ใบ้, ข้อถือปฏิบัติของผู้เป็นดังคนใบ้, การถือไม่พูดจากันเป็นพรตอย่างหนึ่งของเดียรถีย์ ท่านว่าเป็นการอยู่อย่างปศุสัตว์ มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้ภิกษุถือ (บาลี: มูควต, มูคพฺพต, บางทีเพี้ยนเป็น *มูควัตร*)

มูตร ปัสสาวะ, น้ำเบา, เยี่ยว

มูรธาภิเษก พิธีหลั่งน้ำรดพระเศียรในงานราชาภิเษกหรือพระราชพิธีอื่น

มูล (ในคำว่า "อธิกรณ์อันภิกษุจะพึงยกขึ้นว่าได้นั้น ต้องเป็นเรื่องมีมูล") เค้า, ร่องรอย, ลักษณะอาการที่ส่อว่าน่าจะเป็นอย่างนั้น, เรื่องที่จัดว่ามีมูลมี ๓ อย่าง คือ ๑. เรื่องที่ได้เห็นเอง ๒. เรื่องที่ได้ยินเอง หรือผู้อื่นบอกและเชื่อว่าเป็นจริง ๓. เรื่องที่รังเกียจโดยอาการ

มูลคันธกุฎี "พระคันธกุฎีเดิม" เป็นคำที่ไม่มีในคัมภีร์มาแต่เดิม ท่านผู้ใช้เริ่มแรก หมายถึงพระคันธกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้าที่สารนาถ คือที่อิสิปตนมฤคทายวัน อันเป็นที่มาของชื่อวัด*มูลคันธกุฎีวิหาร* ซึ่งอนาคาริกธรรมปาละแห่งประเทศศรีลังกา สร้างขึ้นที่สารนาถ (มีพิธีเปิดใน พ.ศ. ๒๔๗๔) และถือได้ว่าเป็นวัดแรกที่เกิดขึ้นในถิ่นพุทธสถาน

เดิมแห่งประเทศอินเดีย หลังจากพระพุทธศาสนาได้สูญสิ้นไปจากชมพูทวีปเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐; ดู *คันธกุฎี*

มูลคันธกุฎีวิหาร “วัดพระมูลคันธกุฎี”, วัดที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์แห่งพระคันธกุฎีเดิมของพระพุทธเจ้า ที่สารนาถ; ดู *มูลคันธกุฎี; คันธกุฎี*

มูลค่า ราคา

มูลเฉท “ตัดรากเหง้า” หมายถึงอาบัติปาราชิก ซึ่งผู้ต้องขาดจากความเป็นภิกษุและภิกษุณี

มูลนาย (ในคำว่า “เลขสม คือ เลขสมัครมีมูลนาย”) ผู้อุปการะเป็นเจ้าบุญนายคุณ อย่างที่ใช้ว่า *เจ้าขุนมูลนาย*

มูลบัญญัติ ข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เดิม, บัญญัติเดิม; คู่กับ *อนุบัญญัติ* (ตามปกติใช้เพียงว่า *บัญญัติ* กับ *อนุบัญญัติ*)

มูลเภสัช “มีรากเป็นยา” ยาทำจากรากไม้ เช่น ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ข่า แห้วหมู เป็นต้น

มูลแห่งพระบัญญัติ ต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย

มูลายปฏิกัสสนา การชักเข้าหาอาบัติเดิม เป็นชื่อวุฏฐานวิธีอย่างหนึ่ง; ดู *ปฏิกัสสนา*

มูลายปฏิกัสสนารหภิกษุ ภิกษุผู้ควรแก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม หมายถึงภิกษุผู้กำลังอยู่ปริวาส หรือประพฤติมานัตอยู่ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสข้อเดียวกันหรืออาบัติสังฆาทิเสสข้ออื่นเข้าอีกก่อนที่สงฆ์จะอัพภาน ต้องตั้งต้นอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตใหม่

เมฆิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธองค์ คราวหนึ่งได้เห็นสวนมะม่วงริมฝั่งแม่น้ำกิมิกาฬาน่ารื่นรมย์ จึงขอลาพระพุทธเจ้าไปบำเพ็ญเพียรที่นั่น พระพุทธเจ้าห้ามไม่ฟัง ท่านไปบำเพ็ญเพียร ถูกอกุศลวิตกต่างๆ รบกวน ในที่สุดต้องกลับมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องธรรม ๕ ประการสำหรับบ่มเจโตวิมุตติ เป็นต้น ที่พระศาสดาทรงแสดงจึงได้สำเร็จพระอรหัต

เมณฑกานุญาต ข้ออนุญาตที่ปรารภเมณฑกเศรษฐี คืออนุญาตให้ภิกษุยินดีของที่กัปปิยการก จัดซื้อมาด้วยเงินที่ผู้ศรัทธาได้มอบให้ไว้ตามแบบอย่างที่เมณฑกเศรษฐีเคยทำ

เมตตคูมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ณ ปาสาณเจดีย์

เมตตา ความรัก, ความปรารถนาให้เขามีความสุข, แผ่ไมตรีจิตคิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า (ข้อ ๙ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๑ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๒ ในอารักขกรรมฐาน ๔); ดู *แผ่เมตตา*

เมตตากรุณา *เมตตา* และ *กรุณา* ความ

รักความปรารถนาดีและความสงสาร ความอยากช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์ (ข้อแรกในเบญจธรรม)

เมตตาจิต จิตประกอบด้วยเมตตา, ใจมีเมตตา

เมตติยะ ชื่อภิกษุผู้โจทพระทัพพมัลลบุตรคู่กับพระภุมมชกะ

เมตติยาภิกษุณี ภิกษุณีผู้เป็นตัวการรับมอบหมายจากพระเมตติยะและพระภุมมชกะมาเป็นผู้โจทพระทัพพมัลลบุตรด้วยข้อหาปฐมปาราชิก

เมตเตยยะ, เมตไตรย ดู *ศรีอารย-เมตไตรย*

เมถุน "การกระทำของคนที่เป็นคู่ๆ", การร่วมสังวาส, การร่วมประเวณี

เมถุนวิรัติ การเว้นจากการร่วมประเวณี

เมถุนสังโยค อาการพัวพันเมถุน, ความประพฤติที่ยังเกี่ยวเนื่องกับเมถุน มี ๗ ข้อ โดยใจความคือ สมณะบางเหล่าไม่เสพเมถุน แต่ยังยินดีในเมถุนสังโยคคือ ชอบการลูบไล้และการนวดของหญิง, ชอบซิกซี้ เล่นหัวสัพยอกกับหญิง, ชอบจ้องดูตากับหญิง, ชอบฟังเสียงหัวเราะขับร้องของหญิง, ชอบนึกถึงการเก่าที่เคยหัวเราะพูดเล่นกับหญิง, เห็นชาวบ้านเขาบำรุงบำเรอกันด้วยกามคุณแล้วปลื้มใจ, หรือแม้แต่ประพฤติพรหมจรรย์โดยตั้งความปรารถนาที่จะเป็นเทพเจ้า

เมทนีดล พื้นแผ่นดิน

เมทฬุปนิคม นิคมหนึ่งในสักกชนบท

เมโท, เมท มันข้น

เมธี นักปราชญ์, ผู้มีปัญญา, คนมีความรู้

เมรัย น้ำเมาที่ยังไม่ได้กลั่น, น้ำเมาที่เกิดจากการหมักหรือแช่

เมรุ 1. ชื่อภูเขาที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล บางทีเรียกพระสุเมรุ ตามคติของศาสนาฮินดู ถือว่าเป็นบริเวณที่มีสวรรค์อยู่โดยรอบ เช่น สวรรค์ของพระอินทร์อยู่ทางทิศเหนือ ไวกูณฐ์แดนสถิตของพระวิษณุหรือพระนารายณ์อยู่ทางทิศใต้ ไกลาสที่สถิตของพระศิวะหรือพระอิศวรก็อยู่ทางทิศใต้ เหนือยอดเขาพระสุเมรุนั้น คือ พรหมโลก เป็นที่สถิตของพระพรหม; ภูเขานี้เรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า *สิเนรุ* และตามคติฝ่ายพระพุทธศาสนา ในชั้นอรรถกถา ยอดเขาสิเนรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งเป็นที่สถิตของพระอินทร์ เชิงเขาสิเนรุ ซึ่งหยั่งลึกลงไปในมหาสมุทรเป็นอสูรพิภพ สูงขึ้นไปกึ่งทางระหว่างแดนทั้งสองนั้น เป็นสวรรค์ของท้าวจาตุมหาราช สวรรค์ชั้นอื่นๆ และโลกมนุษย์เป็นต้น ก็เรียงรายกันอยู่สูงบ้างต่ำบ้างรอบเขาสิเนรุนี้ (ในวรรณคดีบาลียุคหลัง เช่น จูฬวงส์ พงศาวดารลังกา เรียก *เมรุ* และ *สุเมรุ* อย่างสันสกฤตก็มี) **2.**

ที่เผาศพ หลังคาเป็นยอด มีรั้วล้อมรอบ ซึ่งคงได้คติจากภูเขาเมรุนั้น

เมาะ คือว่า, กล่าวคือ เช่น “เอวํ เมาะ ตถา เปรียบปานดัง...” *(มิลินทปัญหาแปลสำนวนเก่า)*, “ตโต เมาะ ตทนนฺตรํ ในลำดับนั้น” *(หนังสือธรรมสมบัติหมวดที่ ๒ สังคีติกถา)*

แม่หม้ายงานท่าน พระสนมในรัชกาลก่อนๆ

โมกข์ 1. ความหลุดพ้นจากกิเลส คือ นิพพาน **2.** ประธาน, หัวหน้า, ประมุข

โมกขธรรม ธรรมนำสัตว์ให้หลุดพ้นจากกิเลส, ความหลุดพ้น, นิพพาน

โมคคัลลานะ ดู *มหาโมคคัลลานะ*

โมคคัลลานโคตร ตระกูลพราหมณ์โมคคัลลานะ

โมคคัลลี ชื่อนางพราหมณีผู้เป็นมารดาของพระมหาโมคคัลลานะ

โมคคัลลีบุตรติสสเถระ พระมหาเถระผู้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นองค์อุปถัมภก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕, หลังจากการสังคายนาเสร็จสิ้นแล้ว ท่านได้ส่งพระเถระ ๙ รูป รับมอบภาระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ (บัดนี้นิยมเรียกกันว่าส่งศาสนทูต ๙ สาย แต่ในเรื่องเดิมไม่ได้ใช้คำนี้) ดังความในอรรถกถา *(วินย.อ.๑/๖๓)* ว่า “ทราบมาว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระครั้นทำตติยสังคีตินี้แล้ว ได้ดำริอย่างนี้ว่า ‘ในอนาคต พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ณ ที่ไหนหนอแล?’ ลำดับนั้น เมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ ก็ได้มีความคิดดังนี้ว่า ‘พระศาสนาจักตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในปัจจันติมชนบททั้งหลาย’ ท่านจึงมอบภาระแก่ภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นๆ ไปในถิ่นนั้นๆ คือ

๑. พระมัชฌันติกเถระ ไปยังรัฐกัสมีร-คันธาระ โดยสั่งว่า “ท่านไปยังรัฐนั้นแล้วจงประดิษฐานพระศาสนาที่นั่น”

๒. พระมหาเทวเถระ ไปยังมหิสกมณฑลโดยสั่งอย่างนั้นเหมือนกัน

๓. พระรักขิตเถระ ไปยังวนวาสีชนบท

๔. พระโยนกธรรมรักขิตเถระ ไปยังอปรันตกชนบท

๕. พระมหาธรรมรักขิตเถระ ไปยังมหารัฐชนบท

๖. พระมหารักขิตเถระ ไปยังแดนโยนก

๗. พระมัชฌิมเถระ ไปยังถิ่นแดนอันเป็นส่วนแห่งหิมวันตประเทศ.

๘. พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระ ไปยังสุวรรณภูมิ

๙. พระมหินทเถระ ผู้เป็นสัทธิวิหาริกของตน พร้อมด้วยพระอิฏฐิยเถระ พระอุตติยเถระ พระสัมพลเถระ พระภัททสาลเถระ ไปยังตัมพปัณณิทวีป โดยสั่ง

ว่า “พวกท่านไปยังตัมพปัณณิทวีปแล้ว จงประดิษฐานพระศาสนาในเกาะนั่น”

พระเถระแม้ทั้งหมด เมื่อจะไปยังทิสาภาคนั้นๆ ตระหนักอยู่ว่า “ในปัจจันติมชนบททั้งหลาย คณะพระภิกษุปัญจวรรค จึงพอที่จะทำอุปสมบทกรรมได้” ดังนี้ จึงได้ไปกันรวมทั้งตนเป็นคณะละ ๕”; ดู *สังคายนา*

โมฆบุรุษ บุรุษเปล่า, คนเปล่า, คนที่ใช้การไม่ได้, คนโง่เขลา, คนที่พลาดจากประโยชน์อันพึงได้พึงถึง

โมฆราชมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์ ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วอุปสมบท เป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง และได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางทรงจีวรเศร้าหมอง

โมทนา บันเทิงใจ, ยินดี; มักใช้พูดเป็นคำตัดสั้น สำหรับคำว่า *อนุโมทนา* หมายความว่าพลอยยินดี หรือชื่นชมเห็นชอบในการกระทำนั้นๆ ด้วยเป็นต้น; ดู *อนุโมทนา*

โมไนย ความเป็นมุนี, ความเป็นปราชญ์, คุณธรรมของนักปราชญ์, ธรรมที่ทำให้เป็นมุนี

โมริยกษัตริย์ กษัตริย์ผู้ครองเมืองปิปผลิวัน ส่งทูตมาไม่ทันเวลาแจกพระบรมสารีริกธาตุ จึงได้แต่พระอังคารไปสร้างอังคารสตูป ที่เมืองของตน

โมลี, เมาลี จอม, ยอด, ผมที่มุ่นเป็นจอม

โมหะ ความหลง, ความไม่รู้ตามเป็นจริง, อวิชชา (ข้อ ๓ ในอกุศลมูล ๓)

โมหจริต พื้นนิสัยที่หนักในโมหะ โง่เขลางมงาย พึงแก้ด้วยให้มีการเรียน การถาม การฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู (ข้อ ๓ ในจริต ๖)

โมหันธ์ มืดมนด้วยความหลง, มืดมนเพราะความหลง

โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา (ข้อ ๓ ในอคติ ๔)

โมหาโรปนกรรม กิริยาที่สวดประกาศยกโทษภิกษุว่า แสร้งทำหลง คือรู้แล้วทำเป็นไม่รู้; เมื่อสงฆ์สวดประกาศแล้ว ยังแกล้งทำไม่รู้อีก ต้องปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๓ แห่งสหธรรมิกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

โมโห โกรธ, ขุ่นเคือง; ตามรูปศัพท์เป็นคำภาษาบาลี ควรแปลว่า “ความหลง” แต่ที่ใช้กันมาในภาษาไทย ความหมายเพี้ยนไปเป็นอย่างข้างต้น

ไม่มีสังวาส ไม่มีธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลาย, ขาดสิทธิอันชอบธรรม ที่จะถือเอาประโยชน์แห่งความเป็นภิกษุ, ขาดจากความเป็นภิกษุ, อยู่ร่วมกับสงฆ์ไม่ได้

ไมตรี “คุณชาติ (ความดีงาม) ที่มีในมิตร”, ความเป็นเพื่อน, ความรัก,

ความหวังดีต่อกัน, ความเยื่อใยต่อกัน, มิตรธรรม, เมตตา

ไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร ไตรจีวรอยู่กับตัว คืออยู่ในเขตที่ตัวอยู่

ย

ยกนะ [ยะ-กะ-นะ] ตับ

ยชุพเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระเวทในศาสนาพราหมณ์ เป็นตำรับประกอบด้วยมนตร์สำหรับใช้สวดในยัญพิธีและแถลงพิธีทำกิจบูชายัญ เขียนอย่างสันสกฤตเป็น *ยชุรเวท*; ดู *ไตรเพท, เวท*

ยติ ผู้สำรวมอินทรีย์, นักพรต, พระภิกษุ

ยถากรรม “ตามกรรม” ตามปกติใช้ในข้อความที่กล่าวถึงคติหลังสิ้นชีวิต เมื่อเล่าเรื่องอย่างรวบรัด ทำนองเป็นสำนวนแบบในการสอนให้คำนึงถึงการทำกรรม ส่วนมากใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา เช่นว่า “กุลบุตรนั้น เมื่อเศรษฐีล่วงลับไปแล้ว ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในเมืองนั้น ดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็ไปตามยถากรรม” (คือ ไปเกิดตามกรรมดีและชั่วที่ตัวได้ทำไว้), “พระราชาตั้งอยู่ในโอวาทของพระโพธิสัตว์ ทำบุญทั้งหลายแล้วไปตามยถากรรม” (คือไปเกิดตามกรรมดีที่ได้ทำ), ข้อความว่า “ไปตามยถากรรม” นี้ เฉพาะในอรรถกถาชาดกอย่างเดียวก็มีเกือบร้อยแห่ง, ในพระไตรปิฎก คำนี้แทบไม่ปรากฏที่ใช้ แต่ก็พบบ้างสัก ๒ แห่ง คือในรัฐปาลสูตร (ม.ม.๑๓/๔๔๙/๔๐๙) และเฉพาะอย่างยิ่งในอัยยิกาสูตร (สํ.ส.๑๕/๔๐๑/๑๔๒) ที่ว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลว่า พระอัยยิกาซึ่งเป็นที่รักมากของพระองค์ มีพระชนม์ได้ ๑๒๐ พรรษา ได้ทิวงคตเสียแล้ว ถ้าสามารถเอาสิ่งมีค่าสูงใดๆ แลกเอาพระชนม์คืนมาได้ ก็จะทรงทำ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเกี่ยวกับความจริงของชีวิต และทรงสรุปว่า “สรรพสัตว์จักม้วยมรณ์ เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ทุกคนจักไปตามกรรม (ยถากรรม) เข้าถึงผลแห่งบุญและบาป คนมีกรรมชั่วไปนรก คนมีกรรมดีไปสุคติ เพราะฉะนั้น พึงทำกรรมดี ...”; มีบ้างน้อยแห่งที่ใช้ยถากรรมในความหมายอื่น เช่นในข้อความว่า “ได้เงินค่าจ้างทุกวันตามยถากรรม” (คือตามงานที่ตนทำ); ในภาษาไทย *ยถากรรม* ได้มีความหมายเพี้ยนไปมาก กลายเป็นว่า “แล้วแต่จะเป็นไป, เรื่อยเปื่อย, เลื่อนลอยไร้จุดหมาย, ตามลมตามแล้ง” ซึ่งตรงข้ามกับความหมายที่แท้จริง

ยถาภูตญาณ ความรู้ตามความเป็นจริง, รู้ตามที่มันเป็น

ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง

ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้ถือการอยู่

ในเสนาสนะตามแต่เขาจัดให้ ไม่เลือกเสนาสนะเอาตามพอใจตัวเอง, คำสมาทานว่า “เสนาสนโลลุปฺปํ ปฏิกฺขิปามิ, ยถาสนฺถติกงฺคํ สมาทิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดความอยากเอาแต่ใจในเสนาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑๒ ใน ***ธุดงค์ ๑๓***)

ยม พญายม, เทพผู้เป็นใหญ่แห่งโลกของคนตาย และเป็นเจ้านรก, ***ยมราช*** ก็เรียก

ยมก ชื่อคัมภีร์ที่ ๖ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอธิบายหลักธรรมสำคัญให้เห็นความหมายและขอบเขตอย่างชัดเจน และทดสอบความรู้อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ รวม ๑๗ ยมก; ดู ***ไตรปิฎก*** (เล่ม ๓๘–๓๙, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๕-๖)

ยมกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่มีความเห็นว่า พระขีณาสพตายแล้วดับสูญ ซึ่งเป็นความเห็นที่ผิด ภายหลังได้พบกับพระสารีบุตร พระสารีบุตรได้เปลื้องท่านจากความเห็นผิดนั้นได้

ยมกปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ อันเป็นปาฏิหาริย์พิเศษที่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้นทรงกระทำได้ ไม่สาธารณะกับพระสาวกทั้งหลาย เช่น ให้เปลวไฟกับสายน้ำพวยพุ่งออกไป จากพระวรกายต่างส่วนต่างด้าน พร้อมกันเป็นคู่ๆ ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระวรกายข้างขวา พร้อมกับอุทกธาราพวยพุ่งจากพระวรกายข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระเนตรข้างขวา พร้อมกับอุทกธาราพวยพุ่งจากพระเนตรข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง จากพระโสต พระนาสิก พระอังสา พระหัตถ์ พระบาท ขวา ซ้าย ตลอดจนช่องพระองคุลี และขุมพระโลมา ก็เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ในท่ามกลางพระฉัพพัณณรังสี พระผู้มีพระภาค กับพระพุทธนิมิต (พระพุทธรูปที่ทรงเนรมิตขึ้น) ก็สำเร็จพระอิริยาบถที่ต่างกัน เช่น ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงจงกรม พระพุทธนิมิตประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ทรงไสยาสน์บ้าง ขณะที่พระพุทธนิมิตทรงไสยาสน์ พระผู้มีพระภาคทรงจงกรมบ้าง ประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ดังนี้เป็นต้น

ยมกปาฏิหาริย์นั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี เพื่อกำราบหรือระงับความปรารถนาร้ายของเหล่าเดียรถีย์ ดังมีเรื่องเป็นมาว่า ครั้งหนึ่ง เศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ได้ปุ่มไม้แก่นจันทน์มีราคามากมา (อรรถกถาว่าเป็นปุ่มไม้จันทน์แดงที่ลอยตามแม่น้ำคงคามาติดตาข่ายป้องกันบริเวณที่เล่นกีฬาน้ำของท่านเศรษฐี) และเกิดความคิดว่า จะให้กลึงเป็นบาตร เก็บเอาส่วนที่เหลือไว้ใช้ และให้บาตรเป็นทาน เมื่อให้

กลึงบาตรด้วยปุ่มไม้แก่นจันทน์นั้นแล้ว ก็ใส่สาแหรกแขวนไว้ที่ปลายไม้ไผ่ ผูกลำไม้ต่อๆ กันขึ้นไป (อรรถกถาว่าสูง ๖๐ ศอก) ประกาศว่า สมณะก็ตาม พราหมณ์ก็ตาม ผู้ใด เป็นพระอรหันต์และมีฤทธิ์ จงปลดบาตรที่เราให้แล้วไปเถิด (อรรถกถาว่า ท่านเศรษฐีทำเช่นนี้เพราะคิดว่ามีผู้อวดกันมากว่าตนเป็นอรหันต์ แต่ไม่เห็นจริงสักราย คราวนี้จะได้ชัดกันไป ถ้ามีจริงก็จะยอมนับถือกันทั้งครอบครัว) พวกเดียรถีย์เจ้าลัทธิก็มาติดต่อขอบาตรนั้น ท่านเศรษฐีก็บอกให้เหาะขึ้นไปเอาเอง จนถึงวันที่ ๗ พระมหาโมคคัลลานะและพระปิณโฑลภารทวาชะเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ได้ยินพวกนักเลงพูดทำนองเยาะเย้ยว่ามีแต่นักคุยอวดว่าเป็นอรหันต์ แต่เอาเข้าจริง คราวนี้ก็เห็นชัดว่าไม่มี พระมหาเถระเห็นว่าถ้าปล่อยไว้ คนจะดูหมิ่นพระศาสนา ในที่สุด พระปิณโฑลภารทวาชะก็เหาะขึ้นไปปลดบาตรนั้น และเหาะเวียนกรุงราชคฤห์ ๓ รอบ (อรรถกถาว่า พระเถระเหาะแสดงฤทธิ์แล้วมาหยุดที่เหนือบ้านของเศรษฐีโดยมิได้เข้าไปที่บาตร ท่านเศรษฐีแสดงความเคารพและนิมนต์ท่านลงมา แล้วให้คนเอาบาตรลงมาและจัดถวาย) เหตุการณ์นี้ทำให้คนแตกตื่นพากันตามพระเถระมาที่วัด ส่งเสียงอื้ออึงมาก พระพุทธเจ้าได้ทรงสดับ เมื่อทราบความแล้ว ทรงให้ประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามท่านพระปิณโฑลภารทวาชะ ได้ความจริงตามเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว ทรงตำหนิว่า การนั้นไม่สมควรแก่สมณะ การที่ถือเอาบาตรไม้เป็นเหตุมาแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตริมนุสสธรรมแก่คฤหัสถ์ทั้งหลายนั้น ก็เหมือนกับสตรียอมเปิดแสดงของสงวนเพราะเห็นแก่ทรัพย์ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และรับสั่งให้ทำลายบาตรนั้น บดจนละเอียดผสมเป็นยาหยอดตาของภิกษุทั้งหลาย กับทั้งทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตรไม้ (วินย.๗/๓๓/๑๖) ในพระวินัยปิฎก มีเรื่องต้นเดิมเป็นมาจบลงเพียงนี้

อรรถกถาเล่าเรื่องต่อไปว่า (ธ.อ.๖/๗๐; ชา.อ.๖/๒๓๑) ฝ่ายพวกเดียรถีย์ เมื่อทราบว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลายแล้ว ก็เห็นว่าพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาหมดโอกาสแสดงฤทธิ์แล้ว จึงฉวยโอกาสโฆษณาว่าพวกตนไม่เห็นแก่บาตรไม้ จึงมิได้แสดงฤทธิ์ เมื่อเรื่องบาตรผ่านไปแล้ว ทีนี้ พวกตนก็จะแสดงความสามารถให้เห็นละ โดยจะแข่งฤทธิ์กับพระสมณโคดม ครั้งนั้น

พระเจ้าพิมพิสารทรงห่วงใยว่า พวกเดียรถีย์ท้าอย่างนี้ ในเมื่อทรงบัญญัติห้ามพระสงฆ์แสดงฤทธิ์เสียแล้ว จะทำอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า สิกขาบทนั้นทรงบัญญัติสำหรับพระสาวก พระองค์จึงจะทรงแสดงฤทธิ์เอง และตรัสแก่พระเจ้าพิมพิสารว่าจะทรงแสดงในเวลาอีก ๔ เดือนข้างหน้า ในวันเพ็ญเดือน ๘ ณ เมืองสาวัตถี ต่อจากนั้น พวกเดียรถีย์ก็แสดงออกต่างๆ ให้เห็นเหมือนกับว่าพระพุทธเจ้าทรงหาทางผัดผ่อนเวลาและยักย้ายสถานที่เพื่อหนีการท้าทาย และพวกตนคอยไล่ตาม จนกระทั่งเมื่อมาสู่เมืองสาวัตถีและใกล้เวลาเข้าไป พวกเดียรถีย์ก็ให้สร้างมณฑปที่จะทำการแสดงไว้ให้พร้อม ส่วนของพระพุทธเจ้ายังไม่มีการเตรียมการอะไร เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถาม ก็ทรงตอบว่าจะแสดงที่โคนต้นมะม่วงของนายคัณฑ์ (คัณฑามพพฤกษ์ = คัณฑ [นายคัณฑ์เป็นคนเฝ้าพระราชอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล] + อัมพ [มะม่วง] + พฤกษ์ [ต้นไม้], ฉบับอักษรพม่า เป็นกัณฑามพพฤกษ์ คือคนสวนชื่อนายกัณฑ์) พวกเดียรถีย์ได้ข่าวดังนั้น ก็ให้คนเที่ยวทำลายถอนต้นมะม่วงแม้แต่ที่เพิ่งเกิดในรัสมีโยชน์หนึ่งทั้งหมด (แต่เข้าไปถอนในพระราชอุทยานไม่ได้) ครั้นถึงวันเพ็ญเดือน ๘ นายคัณฑ์ คนเฝ้าพระราชอุทยาน เก็บมะม่วงผลโตรสดีได้ผลหนึ่งนำไปจะถวายแก่พระราชา พอดีระหว่างทาง เห็นพระพุทธเจ้า เลยเปลี่ยนใจ คิดว่าถวายพระพุทธเจ้าดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงรับแล้ว พระอานนท์คั้นทำน้ำปานะถวาย พระองค์เสวยอัมพปานะ และรับสั่งให้นายคัณฑ์รับเอาเม็ดมะม่วงไปคุ้ยดินปลูกตรงที่นั้นเอง ทรงล้างพระหัตถ์รดน้ำลงไป ต้นมะม่วงก็งอกโตขึ้นมาๆ จนสูงได้ ๑๕ ศอก ออกดอกออกผลพรั่งพร้อม ขณะนั้น พายุใหญ่พัดและฝนหนักตกลงมา ทำให้ประดาเดียรถีย์หนีกระจัดกระจาย แล้วเมื่อถึงวาระ พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์และแสดงธรรมแก่ประชาชน เมื่อเสร็จสิ้นพุทธกิจนี้แล้ว ก็เสด็จขึ้นไปทรงจำพรรษาในดาวดึงสเทวโลก ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาและเหล่าเทพ ถ้วนไตรมาส แล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๑ เสด็จเทโวโรหณะ คือลงจากเทวโลก ที่สังกัสสนคร คืนสู่พุทธกิจในการโปรดมนุษยนิกรสืบต่อไป; ดู *ปาฏิหาริย์, ปิณโฑลภารทวาชะ, เทโวโรหณะ*

ยมทูต ทูตของพญายม, สื่อแจ้งข่าวของความตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความ

ดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ธ.อ.๗/๔)

ยมบาล ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นิรยบาล; ดู *นิรยบาล*

ยมบุรุษ คนของพญายม (บาลี: ยมปุริส), ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, นิรยบาล, บางทีใช้เชิงบุคลาธิษฐาน หมายถึงสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ขุ.ธ.๒๕/๒๘/๔๖); ดู *ยมทูต*

ยมโลก โลกของพญายม, โลกของคนตาย; ในบางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลก อรรถกถาอธิบายว่า ยมโลกหมายถึงอบายภูมิ ๔ (ธ.อ.๓/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์เปตวัตถุ มักหมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต. ๒๖/๙๒/๑๑๑)

ยมุนา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป มีต้นกำเนิดร่วมกับแม่น้ำคงคา ที่สระอโนดาตในแดนหิมพานต์ และลงมาบรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาคะ (ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบันของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของนครอินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุ) ในอดีต เมืองมธุรา และเมืองโกสัมพี ก่อนจะถึงเมืองปยาคะ, ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Yamuna หรือ Jumna; ดู *มหานที ๕*

ยศ ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ; ในภาษาไทย มักได้ยินคำว่า *เกียรติยศ* ซึ่งบางครั้งมาคู่กับ *อิสริยยศ* และอาจจะมี *ปริวารยศ* หรือ *บริวารยศ* มาเข้าชุดด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท

ยศกากัณฑกบุตร พระเถระองค์สำคัญผู้ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตรกากัณฑกพราหมณ์; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๒*

ยส, ยสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุบุพพิกถา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรม ต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตน ก็ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า

ยสกุลบุตร พระยสะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า*ยสกุลบุตร*

ยโสชะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรหัวหน้าชาวประมง ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนากปิลสูตร ที่พระ

พุทธเจ้าทรงแสดง (ในสุตตนิบาต เรียกต่างไปว่า ธัมมจริยสูตร) มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมา ไปเจริญสมณธรรมที่ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา ได้สำเร็จพระอรหัต

ยโสธรา 1. เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าอัญชนะผู้ครองกรุงเทวทหะ เป็นพระมารดาของพระนางสิริมหามายา และพระนางมหาปชาบดีโคตมี **2.** อีกชื่อหนึ่งว่า *พิมพา* เป็นเจ้าหญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นพระชายาของพระสิทธัตถะ เป็นมารดาของพระราหุล ต่อมาออกบวช เรียกชื่อว่า *พระภัททากัจจานา*

ยอพระเกียรติ ชื่อประเภทหนังสือที่แต่งเชิดชูเกียรติของพระมหากษัตริย์

ยักยอก เอาทรัพย์ของผู้อื่นที่อยู่ในความรักษาของตนไปโดยทุจริต

ยักษ์ มีความหมายหลายอย่าง แต่ที่ใช้บ่อยหมายถึงอมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของท้าวกุเวร หรือเวสสวัณ, ตามที่ถือกันมาว่ามีรูปร่างใหญ่โตน่ากลัวมีเขี้ยวงอกโง้ง ชอบกินมนุษย์กินสัตว์ โดยมากมีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้

ยักษิณี นางยักษ์

ยัญ การเซ่น, การบูชา, การบวงสรวงชนิดหนึ่งของพราหมณ์ เช่น ฆ่าสัตว์บูชาเทพเจ้าเพื่อให้ตนพ้นเคราะห์ร้ายเป็นต้น

ยัญพิธี พิธีบูชายัญ

ยาคุภาชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกยาคู, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาหาร*

ยาคู ข้าวต้ม, เป็นอาหารเบาสำหรับฉันรองท้องก่อนถึงเวลาฉันอาหารหนัก เป็นของเหลว ดื่มได้ ซดได้ ไม่ใช่ของฉันให้อิ่ม เช่น ภิกษุดื่มยาคูก่อนแล้วไปบิณฑบาต ยาคูสามัญอย่างนี้ ที่จริงจะแปลว่าข้าวต้มหาถูกแท้ไม่ แต่แปลกันมาอย่างนั้นพอให้เข้าใจง่ายๆ ข้าวต้มที่ฉันเป็นอาหารมื้อหนึ่งได้อย่างที่ฉันกันอยู่โดยมาก มีชื่อเรียกต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งว่า *โภชชยาคู*

ยาจก ผู้ขอ, คนขอทาน, คนขอทานโดยไม่มีอะไรแลกเปลี่ยน

ยาตรา เดิน, เดินเป็นกระบวน

ยาน เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ, เรือ, เกวียน เป็นต้น

ยาม คราว, เวลา, ส่วนแห่งวันคืน

ยามะ, ยามา สวรรค์ชั้นที่ ๓ มีท้าวสุยามเทพบุตรปกครอง

ยามกาลิก ของที่ให้ฉันได้ ชั่วระยะวันหนึ่ง กับคืนหนึ่ง; ดู *กาลิก*

ยาวกาลิก ของที่อนุญาตให้ฉันได้ตั้งแต่เช้าถึงเที่ยงวัน; ดู *กาลิก*

ยาวชีวิก ของที่ให้ฉันได้ไม่จำกัดเวลา ตลอดชีวิต; ดู *กาลิก*

ยาวตติยกะ แปลว่า "ต้องอาบัติเมื่อสวดสมนุภาสน์จบครั้งที่ ๓" หมายความว่า เมื่อภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทเข้าแล้วยังไม่ต้องอาบัติ ต่อเมื่อสงฆ์สวดประกาศสมนุภาสน์หนที่ ๓ จบแล้ว จึงจะต้องอาบัตินั้น ได้แก่ สังฆาทิเสสข้อที่ ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ และสิกขาบทที่ ๘ แห่งสัปปาณกวรรคในปาจิตติยกัณฑ์; คู่กับ *ปฐมาปัตติกะ*

ยินร้าย ไม่พอใจ, ไม่ชอบใจ

ยี่ สอง โบราณเขียน *ญี่* เดือนยี่ ก็คือเดือนที่สองต่อจากเดือนอ้ายอันเป็นเดือนที่หนึ่ง

ยุกติ ชอบ, ถูกต้อง, สมควร

ยุค คราว, สมัย, ระยะกาลที่จัดแบ่งขึ้นตามเหตุการณ์หรือสภาพความเป็นไปของโลก; ดู *กัป*

ยุคล คู่, ทั้งสอง

ยุคลบาท, บาทยุคล เท้าทั้งสอง, เท้าทั้งคู่

ยุติ ความถูกต้องลงตัวตามเหตุผล, ความเหมาะควรโดยเหตุผล, ความมีเหตุผลลงกันได้ (บาลี: *ยุตฺติ*)

ยุติธรรม "ธรรมโดยยุติ", ความเป็นธรรมโดยความถูกต้องลงตัวตามเหตุผลและหลักฐาน, ในภาษาไทย มักแปลกันว่าความเที่ยงธรรม; ดู *ยุติ*

ยุทธนา การรบพุ่ง, การต่อสู้กัน

ยุบล ข้อความ, เรื่องราว

ยุพราช พระราชกุมารที่ได้รับอภิเษกหรือแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งที่จะสืบราช-สมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบไป

เยภุยยสิกา กิริยาเป็นไปตามข้างมากได้แก่ วิธีตัดสินอธิกรณ์ โดยถือเอาตามคำของคนข้างมาก เช่น วิธีจับสลากเพื่อชี้ข้อผิดถูก ข้างไหนมีภิกษุผู้ร่วมพิจารณาลงความเห็นมากกว่า ก็ถือเอาพวกข้างนั้น เป็นวิธีอย่างเดียวกับการโหวตคะแนนเสียง, ใช้สำหรับระงับวิวาทาธิกรณ์; ดู *อธิกรณสมถะ*

เยวาปนกธรรม "ก็หรือว่าธรรมแม้อื่นใด" หมายถึงธรรมจำพวกที่กำหนดแน่ไม่ได้ว่าข้อไหนจะเกิดขึ้น ได้แก่ **เจตสิก ๑๖** เป็นพวกที่*เกิดในกุศลจิต ๙* คือ *๑. ฉันทะ ๒. อธิโมกข์ ๓. มนสิการ ๔. อุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตตา) ๕. กรุณา ๖. มุทิตา ๗. สัมมาวาจา (วจีทุจริตวิรัติ) ๘. สัมมากัมมันตะ (กายทุจริตวิรัติ) ๙. สัมมาอาชีวะ (มิจฉาชีววิรัติ)* เป็นพวกที่*เกิดในอกุศลจิต ๑๐* คือ *๑. ฉันทะ ๒. อธิโมกข์ ๓. มนสิการ ๔. มานะ ๕. อิสสา ๖. มัจฉริยะ ๗. ถีนะ ๘. มิทธะ ๙. อุทธัจจะ ๑๐. กุกกุจจะ* นับเฉพาะที่ไม่ซ้ำ (คือเว้น ๓ ข้อแรก) เป็น ๑๖

เยี่ยง อย่าง, แบบ, เช่น

โยคะ 1. กิเลสเครื่องประกอบ คือ ประกอบสัตว์ไว้ในภพ หรือผูกสัตว์ดุจเทียมไว้กับแอก มี ๔ คือ ๑. *กาม* ๒. *ภพ* ๓. *ทิฏฐิ* ๔. *อวิชชา* **2.** ความเพียร

โยคเกษม, โยคเกษมธรรม "ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ" ความหมายสามัญว่าความปลอดโปร่งโล่งใจหรือสุขกายสบายใจ เพราะปราศจากภัยอันตรายหรือล่วงพ้นสิ่งที่น่าพรั่นกลัวมาถึงสถานที่ปลอดภัย; ในความหมายขั้นสูงสุด มุ่งเอาพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เกษมคือโปร่งโล่งปลอดภัยจากโยคกิเลสทั้ง ๔ จำพวก; ดู *โยคะ, เกษมจากโยคธรรม*

โยคธรรม ธรรมคือกิเลสเครื่องประกอบ ในข้อความว่า "เกษมจากโยคธรรม" คือ ความพ้นภัยจากกิเลส; ดู *โยคะ*

โยคักเขมะ ดู *โยคเกษม*

โยคาวจร ผู้หยั่งลงสู่ความเพียร, ผู้ประกอบความเพียร, ผู้เจริญภาวนา คือกำลังปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เขียน *โยคาพจร* ก็มี

โยคี ฤษี, ผู้ปฏิบัติตามลัทธิโยคะ; ผู้ประกอบความเพียร; ดู *โยคาวจร*

โยชน์ ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๔ คาวุต หรือ ๔๐๐ เส้น

โยธา ทหาร, นักรบ

โยนก อาณาจักรโบราณทางทิศพายัพของชมพูทวีป (ปัจจุบันอยู่ในเขตอาฟกานิสถาน และอุซเบกิสถานกับตาจิกิสถานแห่งเอเชียกลาง) ชื่อว่าบากเตรีย (Bactria; เรียก Bactriana หรือ Zariaspa ก็มี) มีเมืองหลวงชื่อ บากตรา (Bactra ปัจจุบันเรียกว่า Balkh อยู่ในภาคเหนือของอัฟกานิสถาน), เป็นดินแดนที่ชนชาติอารยันเข้ามาครอง แล้วตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดิเปอร์เซียโบราณ และคงเนื่องจากมีชนชาติกรีกเผ่า Ionians มาอยู่อาศัยมาก ทางชมพูทวีปจึงเรียกว่า "โยนก" (ในคัมภีร์บาลีเรียกว่า โยนก บ้าง โยนะ บ้าง ยวนะ บ้าง ซึ่งมาจากคำว่า "Ionian" นั่นเอง)

เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าอเลกซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great) กษัตริย์กรีก ยกทัพแผ่อำนาจมาทางตะวันออก ล้มจักรวรรดิเปอร์เซียลงได้ในปีที่ ๓๓๑ ก่อน ค.ศ. (ประมาณ พ.ศ. ๑๕๘) แล้วจะมาตีชมพูทวีป ผ่านบากเตรียซึ่งเคยขึ้นกับเปอร์เซียมาประมาณ ๒๐๐ ปี ก็ได้บากเตรียคือแคว้นโยนกนั้นในปีที่ ๓๒๙ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๐) จากนั้นจึงไปตั้งทัพที่เมืองตักสิลาในปีที่ ๓๒๖ ก่อน ค.ศ. เพื่อเตรียมเข้าตีอินเดีย แต่ในที่สุดทรงล้มเลิกพระดำรินั้น และยกทัพกลับในปีที่ ๓๒๕ ก่อน ค.ศ. ระหว่างทางเมื่อพักที่

กรุงบาบิโลน ได้ประชวรหนักและสวรรคตเมื่อปีที่ ๓๒๓ ก่อน ค.ศ. แม่ทัพกรีกที่พระเจ้าอเลกซานเดอร์ตั้งไว้ดูแลดินแดนที่ตีได้ ก็ปกครองโยนกต่อมาโยนกตลอดจนคันธาระที่อยู่ใต้ลงมา (ปัจจุบันอยู่ในอัฟกานิสถานและปากี-สถาน) จึงเป็นดินแดนกรีกและมีวัฒน-ธรรมกรีกเต็มที่

ต่อมาไม่นาน เมื่อพระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช คือพระเจ้าจันทรคุปต์ (เอกสารกรีกเรียก Sandrocottos หรือ Sandrokottos) ขึ้นครองแคว้นมคธ ตั้งราชวงศ์โมริยะ (รูปสันสกฤตเป็นเมารยะ) ขึ้นในปีที่ ๓๒๑ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๘) แล้วยกทัพมาเผชิญกับแม่ทัพใหญ่ของอเลกซานเดอร์ ชื่อซีลูคัส (Seleucus) ที่มีอำนาจปกครองดินแดนแถบตะวันออกรวมทั้งโยนกและคันธาระนั้น (ต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งบาบิโลเนียถือกันว่าเป็นกษัตริย์แห่งซีเรียโบราณ) ซีลูคัสได้ยอมยกคันธาระให้แก่จันทร-คุปต์ แม้ว่าโยนกก็คงจะได้มาขึ้นต่อมคธด้วย ดังที่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๑๘–๒๖๐) กล่าวถึงแว่นแคว้นของชาวโยนกในเขตพระราชอำนาจ แต่ผู้คนและวิถีชีวิตที่นั่นก็ยังเป็นแบบกรีกสืบมา

เมื่อพระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๕ แล้ว พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้มอบภาระให้พระสงฆ์ไปเผยแพร่พระศาสนาในดินแดนต่างๆ ๙ สาย (เราเรียกกันว่าพระศาสนทูต) อรรถกถากล่าวว่า พระมหารักขิตเถระได้มายังโยนกรัฐ

หลังรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราชไม่เต็มครึ่งศตวรรษ ราชวงศ์โมริยะก็สลายลง ในช่วงเวลานั้น บากเตรียหรือโยนกก็ได้ตั้งอาณาจักรของตนเองเป็นอิสระ (ตำราฝ่ายตะวันตกบอกในทำนองว่าบากเตรียไม่ได้มาขึ้นต่อมคธ ยังขึ้นกับราชวงศ์ของซีลูคัส จนถึงปีที่ ๒๕๐ ก่อน ค.ศ. ซึ่งยังอยู่ในรัชกาลพระเจ้าอโศก บากเตรียจึงแยกตัว จากราชวงศ์ของซีลูคัส ออกมาตั้งเป็นอิสระ แต่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกก็บอกชัดว่า มีแว่นแคว้นโยนกในพระราชอำนาจ อาจเป็นได้ว่า โยนกในสมัยนั้น มีทั้งส่วนที่ขึ้นต่อมคธ และส่วนที่ขึ้นต่อราชวงศ์กรีก ของซีลูคัส แล้วแข็งข้อแยกออกมา) จากนั้นบากเตรียได้มีอำนาจมากขึ้น ถึงกับขยายดินแดนเข้ามาในอินเดียภาคเหนือดังที่โยนกได้มีชื่อเด่นอยู่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยของพระเจ้า Menander ที่พุทธศาสนิกชนเรียกว่า พญามิลินท์ ซึ่งครองราชย์ (พ.ศ. ๔๒๓-๔๕๓) ที่เมืองสาคละ (ปัจจุบัน

เรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้นปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน)

หลังรัชกาลพญามิลินท์ไม่นาน บากเตรียหรือโยนกตกเป็นของชนเผ่าศกะที่เร่ร่อนรุกรานเข้ามา แล้วต่อมาก็เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกุษาณ (ที่มีราชายิ่งใหญ่พระนามว่ากนิษกะ, ครองราชย์ พ.ศ. ๖๒๑–๖๔๔) หลังจากนั้นก็มีการรุกรานจากภายนอกมาเป็นระลอก จนกระทั่งประมาณ ค.ศ. ๗๐๐ (ใกล้ พ.ศ. ๑๓๐๐) กองทัพมุสลิมอาหรับยกมาถึงและเข้าครอบครอง โยนกก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งแห่งดินแดนของชนชาวมุสลิมสืบมา ชื่อโยนกก็เหลืออยู่แต่ในประวัติศาสตร์

โยนิ กำเนิดของสัตว์ มี ๔ จำพวก คือ ๑. *ชลาพุชะ* เกิดในครรภ์ เช่น คน แมว ๒. *อัณฑชะ* เกิดในไข่ เช่น นก ไก่ ๓. *สังเสทชะ* เกิดในไคล คือที่ชื้นแฉะสกปรก เช่น หนอนบางอย่าง ๔. *โอปปาติกะ* เกิดผุดขึ้น เช่น เทวดา สัตว์นรก

โยนิโส โดยแยบคาย, โดยถ่องแท้, โดยวิธีที่ถูกต้อง, ตั้งแต่ต้นตลอดสาย, โดยตลอด

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย, กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย, การพิจารณาโดยแยบคาย คือพิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นตัวสภาวะและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือตริตรองให้รู้จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้นโดยอุบายที่ชอบ ซึ่งจะมิให้เกิดอวิชชาและตัณหา, ความรู้จักคิด, คิดถูกวิธี; เทียบ *อโยนิโสมนสิการ*

โยม คำที่พระสงฆ์ใช้เรียกคฤหัสถ์ที่เป็นบิดามารดาของตน หรือที่เป็นผู้ใหญ่คราวบิดามารดา บางทีใช้ขยายออกไปเรียกผู้มีศรัทธาซึ่งอยู่ในฐานะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา โดยทั่วไปก็มี; คำใช้แทนชื่อบิดามารดาของพระสงฆ์; สรรพนามบุรุษที่ ๑ สำหรับบิดามารดาพูดกะพระสงฆ์ (บางทีผู้ใหญ่คราวบิดามารดา หรือผู้เกื้อกูลคุ้นเคยก็ใช้)

โยมวัด คฤหัสถ์ที่อยู่ปฏิบัติพระในวัด

โยมสงฆ์ คฤหัสถ์ผู้อุปการะพระทั่วๆ ไป

โยมอุปัฏฐาก คฤหัสถ์ที่แสดงตนเป็นผู้อุปการะพระสงฆ์โดยเจาะจง อุปการะรูปใด ก็เป็นโยมอุปัฏฐากของรูปนั้น

ร

รจนา แต่ง, ประพันธ์ เช่น อาจารย์ผู้รจนาอรรถกถา คือผู้แต่งอรรถกถา

รตนะ ดู *รัตนะ*

รตนปริตร ดู *ปริตร*

รตนวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องรัตนะเป็นต้น เป็นวรรคที่ ๙ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ในมหาวิภังค์ พระวินัยปิฎก

รตนวรรคสิกขาบท สิกขาบทในรตนวรรค

รตนสูตร ดู *ปริตร*

รติ ความยินดี

ร่ม สำหรับพระภิกษุ ห้ามใช้ร่มที่กาววาว เช่น ร่มปักด้วยไหมสีต่างๆ และร่มที่มีระบายเป็นเฟือง ควรใช้ของเรียบๆ ซึ่งทรงอนุญาตให้ใช้ได้ในวัดและอุปจาระแห่งวัด ห้ามกั้นร่มเข้าบ้าน หรือกั้นเดินตามถนนหนทางในละแวกบ้าน เว้นแต่เจ็บไข้ ถูกแดดถูกฝนอาพาธจะกำเริบ เช่น ปวดศีรษะ ตลอดจน (ตามที่อรรถกถาผ่อนผันให้) กั้นเพื่อกันจีวรเปียกฝนในเวลาฝนตก กั้นเพื่อป้องกันภัย กั้นเพื่อรักษาตัว เช่นในเวลาแดดจัด

รมณีย์ น่าบันเทิงใจ, น่ารื่นรมย์, น่าสนุก

รส อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยลิ้น (ข้อ ๔ ในอารมณ์ ๖), โดยปริยาย หมายถึงความรู้สึกชอบใจ

รองเท้า ในพระวินัยกล่าวถึงรองเท้าไว้ ๒ ชนิดคือ ๑. *ปาทุกา* แปลกันว่า “เขียงเท้า” (รองเท้าไม้หรือเกี๊ยะ) ซึ่งรวมไปถึงรองเท้าโลหะ รองเท้าแก้ว หรือรองเท้าประดับแก้วต่างๆ ตลอดจนรองเท้าสานรองเท้าถักหรือปักต่างๆ สำหรับพระภิกษุห้ามใช้ปาทุกาทุกอย่าง ยกเว้นปาทุกาไม้ที่ตรึงอยู่กับที่สำหรับถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะและเป็นที่ชำระขึ้นเหยียบได้ ๒. *อุปาหนา* รองเท้าสามัญ สำหรับพระภิกษุทรงอนุญาตรองเท้าหนังสามัญ (ถ้าชั้นเดียว หรือมากชั้นแต่เป็นของเก่าใช้ได้ทั่วไป ถ้ามากชั้นเป็นของใหม่ ใช้ได้เฉพาะแต่ในปัจจันตชนบท) มีสายรัด หรือใช้คีบด้วยนิ้ว ไม่ปกหลังเท้า ไม่ปกส้น ไม่ปกแข้ง นอกจากนั้น ตัวรองเท้าก็ตาม หูหรือสายรัดก็ตาม จะต้องไม่มีสีที่ต้องห้าม (คือ สีขาบ เหลือง แดง บานเย็น แสด ชมพู ดำ) ไม่ขลิบด้วยหนังสัตว์ที่ต้องห้าม (คือ หนังราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง ชะมด นาค แมว ค่าง นกเค้า) ไม่ยัดนุ่น ไม่ตรึงหรือประดับด้วยขนนกกระทา ขนนกยูง ไม่มีหูเป็นช่อดังเขาแกะเขาแพะหรือง่ามแมลงป่อง รองเท้าที่ผิดระเบียบเหล่านี้ถ้าแก้ไขให้ถูกต้องแล้ว เช่น สำรอกสีออก เอาหนังที่ขลิบออกเสีย

เป็นต้น ก็ใช้ได้ รองเท้าที่ถูกลักษณะทรงอนุญาตให้ใช้ได้ในวัด ส่วนที่มิใช่ต้องห้ามและในป่า ห้ามสวมเข้าบ้าน และถ้าเป็นอาคันตุกะเข้าไปในวัดอื่นก็ให้ถอด ยกเว้นแต่ฝ่าเท้าบางเหยียบพื้นแข็งแล้วเจ็บ หรือในฤดูร้อน พื้นร้อนเหยียบแล้วเท้าพอง หรือในฤดูฝนไปในที่แฉะ ภิกษุผู้อาพาธด้วยโรคกษัยสวมกันเท้าเย็นได้

ร้อยกรอง **1.** ร้อยถักดอกไม้เป็นตา เป็นผืน อย่างตาข่าย **2.** ร้อยเรียงถ้อยคำในการประพันธ์ตามกฎเกณฑ์ของฉันทลักษณ์, คำประพันธ์ **3.** (ในคำว่า “ร้อยกรองพระธรรมวินัย”) รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามาจัดเรียงให้อยู่ในตำแหน่งแห่งที่ถูกต้องเรียบร้อยตามระบบระเบียบ เพื่อไม่ให้กระจัดพลัดพรายและคงอยู่ได้ยืนนาน, สังคายนา, ดู *สังคายนา*

ร้อยคุม คือเอาดอกไม้ร้อยเป็นสายแล้วควบหรือคุมเข้าเป็นพวง เช่น พวงอุบะสำหรับห้อยปลายภู่ หรือสำหรับห้อยตามลำพังเช่น พะวง “ภู่สาย” เป็นตัวอย่าง; *ร้อยควบ* ก็เรียก

ร้อยตรึง คือเอาดอกไม้เช่นดอกมะลิเป็นต้น เสียบเข้าในระหว่างใบตองที่เจียนไว้ แล้วตรึงให้ติดกันโดยรอบ แล้วร้อยประสมเข้ากับอย่างอื่นเป็นพวง เช่น พวงภู่ชั้นเป็นตัวอย่าง

ร้อยผูก คือช่อดอกไม้และกลุ่มดอกไม้ที่เขาเอาไม้เสียบก้านดอกไม้แล้วเอาด้ายพันหรือผูกทำขึ้น

ร้อยวง คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอกหรือร้อยแทงก้านเป็นสาย แล้วผูกเข้าเป็นวงนี้คือพวงมาลัย

ร้อยเสียบ คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอก เช่นสายอุบะ หรือพวงมาลัย มีพวงมาลัยดอกปีบและดอกกรรณิการ์เป็นต้น หรือดอกไม้ที่ใช้เสียบไม้ เช่นพุ่มดอกพุทธชาด พุ่มดอกบานเย็นเป็นตัวอย่าง

ระยะบ้านหนึ่ง ในประโยคว่า “โดยที่สุดแม้สิ้นระยะบ้านหนึ่ง เป็นปาจิตติยะ” ระยะทางชั่วไก่บินถึง แต่ในที่คนอยู่คับคั่ง ให้กำหนดตามเครื่องกำหนดที่มีอยู่โดยปกติ อย่างใดอย่างหนึ่ง (เช่น ชื่อหมู่บ้าน)

ระลึกชอบ ดู *สัมมาสติ*

รักขิตวัน ชื่อป่าที่พระพุทธเจ้าเสด็จหลีกไปสำราญพระอิริยาบถเมื่อสงฆ์เมืองโกสัมพีแตกกัน; ดู *ปาริเลยยกะ*

รังสฤษฎ์ สร้าง, แต่งตั้ง

รังสี แสง, แสงสว่าง, รัศมี

รัชกาล เวลาครองราชสมบัติแห่งพระราชาองค์หนึ่งๆ

รัชทายาท ผู้จะสืบราชสมบัติ, ผู้จะได้ครองราชสมบัติสืบต่อไป

รัฏฐานุบาลโนบายราชธรรม ธรรม

ของพระราชา ซึ่งเป็นวิธีปกครองบ้านเมือง, หลักธรรมสำหรับพระราชาใช้เป็นแนวปกครองบ้านเมือง

รัฏฐปาละ ดู *รัฐบาล*

รัฐชนบท ชนบทคือแว่นแคว้น

รัฐบาล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าในถุลลโกฏฐิตนิคม ในแคว้นกุรุ ฟังธรรมแล้วมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก ลาบิดามารดาบวช แต่ไม่ได้รับอนุญาต เสียใจมากและอดอาหารจะได้ตายเสีย บิดามารดาจึงต้องอนุญาต ออกบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบวชด้วยศรัทธา

รัตตัญญู "ผู้รู้ราตรี" คือ ผู้เก่าแก่ ผ่านคืนวันมามาก รู้กาลยืดยาว มีประสบการณ์ทันเรื่องเดิม หรือรู้เห็นเหตุการณ์มาแต่ต้น เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้เป็นปฐมสาวก ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้า ว่าเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู

รัตติกาล เวลากลางคืน

รัตติเฉท การขาดราตรี หมายถึงเหตุขาดราตรีแห่งมานัต หรือปริวาส; สำหรับมานัต มี ๔ คือ ๑. *สหวาโส* อยู่ร่วม ๒. *วิปฺปวาโส* อยู่ปราศ ๓. *อนาโรจนา* ไม่บอก ๔. *อูเน คเณ จรณํ* ประพฤติในคณะอันพร่อง; สำหรับปริวาส มี ๓ คือ ๑. *สหวาโส* อยู่ร่วม ๒. *วิปฺปวาโส* อยู่ปราศ ๓. *อนาโรจนา* ไม่บอก เมื่อขาดราตรีในวันใด ก็นับวันนั้นเข้าในจำนวนวันที่จะต้องอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตนั้นไม่ได้; ดูความหมายที่คำนั้นๆ

รัตน์, รัตนะ แก้ว, ของวิเศษหรือมีค่ามาก, สิ่งประเสริฐ, สิ่งมีค่าสูงยิ่ง เช่น พระรัตนตรัย และรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ; ในประโยคว่า "ที่รัตนะยังไม่ออก เป็นปาจิตติยะ" หมายถึงพระมเหสี, พระราชินี

รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์คือเรือนแก้ว อยู่ทางทิศตะวันตกของรัตนจงกรมเจดีย์ หรือทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาพระอภิธรรมปิฎกสิ้น ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๔ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู *วิมุตติสุข*

รัตนจงกรมเจดีย์ เจดีย์คือที่จงกรมแก้ว อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ระหว่างต้นพระศรีมหาโพธิ์กับอนิมิสเจดีย์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเสด็จจงกรมตลอด ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู ***วิมุตติสุข***

รัตนตรัย แก้ว ๓ ดวง, สิ่งมีค่าและเคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน ๓ อย่าง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์

รัตนบัลลังก์ บัลลังก์ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งตรัสรู้, ที่ประทับใต้ต้นพระ

ศรีมหาโพธิ

รัศมี แสงสว่าง, แสงที่เห็นกระจายออกเป็นสายๆ, แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจากจุดกลาง; เขียนอย่างบาลีเป็น *รังสี* แต่ในภาษาไทยใช้ในความหมายที่ต่างกันออกไปบ้าง

รัสสะ (สระ) มีเสียงสั้น อันพึงว่าโดยระยะสั้นกึ่งหนึ่งแห่งสระที่มีเสียงยาวในภาษาบาลี ได้แก่ *อ อิ อุ*; คู่กับ *ทีฆะ*

รากขวัญ ส่วนของร่างกายที่เรียกว่าไหปลาร้า; ตำนานกล่าวว่า ในบรรดาพระบรมสารีริกธาตุทั้งหลายนั้น พระรากขวัญเบื้องขวาขึ้นไปประดิษฐานอยู่ใน *จุฬามณีเจดีย์* ณ ดาวดึงสเทวโลก พระรากขวัญเบื้องซ้าย ขึ้นไปประดิษฐานอยู่ในทุสสเจดีย์ (เจดีย์ที่ฆฏิการพรหมสร้างขึ้นไว้ก่อนแล้ว ให้เป็นที่บรรจุพระภูษาเครื่องทรงในฆราวาสที่พระโพธิสัตว์สละในคราวเสด็จออกบรรพชา) ณ พรหมโลก

ราคะ ความกำหนัด, ความติดใจหรือความย้อมใจติดอยู่, ความติดใคร่ในอารมณ์; ดู *กามราคะ, รูปราคะ, อรูปราคะ*

ราคจริต พื้นนิสัยที่หนักในราคะ เช่น รักสวย รักงาม แก้ด้วยเจริญกายคตาสติหรืออสุภกัมมัฏฐาน (ข้อ ๑ ในจริต ๖)

ราคา ชื่อลูกสาวพระยามาร อาสาพระยามารเข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ พร้อมด้วยนางตัณหาและนางอรดี ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ หลังจากตรัสรู้

ราคี ผู้มีความกำหนัด; มลทิน, เศร้าหมอง, มัวหมอง

ราชการ กิจการงานของประเทศ หรือของพระเจ้าแผ่นดิน, หน้าที่หลั่งความยินดีแก่ประชาชน

ราชกุมาร ลูกหลวง

ราชคฤห์ นครหลวงของแคว้นมคธ เป็นนครที่มีความเจริญรุ่งเรือง เต็มไปด้วยคณาจารย์เจ้าลัทธิ พระพุทธเจ้าทรงเลือกเป็นภูมิที่ประดิษฐานพระพุทธศาสนาเป็นปฐม พระเจ้าพิมพิสาร ราชาแห่งแคว้นมคธ ครองราชสมบัติ ณ นครนี้

ราชทัณฑ์ โทษหลวง, อาญาหลวง

ราชเทวี พระมเหสี, นางกษัตริย์

ราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน, คุณสมบัติของนักปกครองที่ดี สามารถปกครองแผ่นดินโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิดความชื่นชมยินดี มี ๑๐ ประการ (นิยมเรียกว่า *ทศพิธราชธรรม*) คือ ๑. *ทาน* การให้ทรัพย์สินสิ่งของ ๒. *ศีล* ประพฤติดีงาม ๓. *ปริจจาคะ* ความเสียสละ ๔. *อาชชวะ* ความซื่อตรง ๕. *มัททวะ* ความอ่อนโยน ๖. *ตบะ* ความทรงเดช

เผากิเลสตัณหา ไม่หมกมุ่นในความสุขสำราญ ๗. *อักโกธะ* ความไม่กริ้วโกรธ ๘. *อวิหิงสา* ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน ๙. *ขันติ* ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย ๑๐. *อวิโรธนะ* ความไม่คลาดธรรม

ราชธานี เมืองหลวง, นครหลวง

ราชธิดา ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชนิเวศน์ ที่อยู่ของพระเจ้าแผ่นดิน, พระราชวัง

ราชบริวาร ผู้แวดล้อมพระราชา, ผู้ห้อมล้อมติดตามพระราชา

ราชบุตร ลูกชายของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุตรี ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุรุษ คนของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชพลี ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ มีเสียภาษีอากร เป็นต้น, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับช่วยราชการด้วยการเสียภาษีอากร เป็นต้น, การบริจาครายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อช่วยเหลือกิจการบ้านเมือง (ข้อ ๔ แห่งพลี ๕ ในโภคอาทิยะ ๕)

ราชภฏี ราชภัฏหญิง, ข้าราชการหญิง

ราชภัฏ ผู้อันพระราชาเลี้ยง คือ ข้าราชการ

ราชวโรงการ คำสั่งของพระราชา

ราชสมบัติ สมบัติของพระราชา, สมบัติคือความเป็นพระราชา

ราชสังคหวัตถุ สังคหวัตถุของพระราชา, หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง มี ๔ คือ ๑. *สัสสเมธะ* ฉลาดบำรุงธัญญาหาร ๒. *ปุริสเมธะ* ฉลาดบำรุงข้าราชการ ทั้งทหาร และพลเรือน ๓. *สัมมาปาสะ* ผูกผสานรวมใจประชา (ด้วยการส่งเสริมสัมมาชีพให้คนจนตั้งตัวได้) ๔. *วาชไปยะ* มีวาทะดูดดื่มใจ

ราชสาสน์ หนังสือทางราชการของพระราชา

ราชอาสน์ ที่นั่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

ราชา “ผู้ยังเหล่าชนให้อิ่มเอมใจ” หรือ “ผู้ทำให้คนอื่นมีความสุข”, พระเจ้าแผ่นดิน, ผู้ปกครองประเทศ

ราชาณัติ คำสั่งของพระราชา

ราชาธิราช พระราชาผู้เป็นใหญ่กว่าพระราชาอื่นๆ

ราชาภิเษก พระราชพิธีในการขึ้นสืบราชสมบัติ

ราชายตนะ ไม้เกต อยู่ทางทิศใต้แห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน พ่อค้า ๒ คน คือ ตปุสสะกับภัลลิกะ ซึ่งมาจากอุกกลชนบท ได้พบพระพุทธเจ้าที่นี่; ดู *วิมุตติสุข*

ราชูปถัมภ์ การที่พระราชาทรงเกื้อกูลอุดหนุน

ราชูปโภค เครื่องใช้สอยของพระราชา

ราโชวาท คำสั่งสอนของพระราชา

ราตรี กลางคืน, เวลามืดค่ำ

ราธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นพราหมณ์ในเมืองราชคฤห์ เมื่อชราลงถูกบุตรทอดทิ้ง อยากจะบวชก็ไม่มีภิกษุรับบวชให้ เพราะเห็นว่าเป็นคนแก่เฒ่า ราธะเสียใจ ร่างกายซูบซีด พระศาสดาทรงทราบจึงตรัสถามว่า มีใครระลึกถึงอุปการะของราธะได้บ้าง พระสารีบุตรระลึกถึงภิกษาทัพพีหนึ่งที่ราธะถวาย จึงรับเป็นอุปัชฌาย์ และราธะได้เป็นบุคคลแรกที่อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา ท่านบวชแล้วไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต

พระราธะเป็นผู้ว่าง่าย ตั้งใจรับฟังคำสั่งสอน มีความสุภาพอ่อนโยน เป็นตัวอย่างของภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ ทั้งพระพุทธเจ้าและพระสารีบุตรก็ชมท่าน ท่านเคยได้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า เคยทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐาก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางก่อให้เกิดปฏิภาณ

รามคาม นครหลวงของแคว้นโกลิยะ บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล เป็นที่ประดิษฐานสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแห่งหนึ่ง

รามัญนิกาย นิกายมอญ หมายถึงพระสงฆ์ผู้สืบเชื้อสายมาจากรามัญประเทศ ส่วนมากเป็นมอญเองด้วยโดยสัญชาติ

รามัญวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์มอญ

รามายณะ เรื่องราวของพระราม ว่าด้วยเรื่องศึกระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ พระฤษีวาลมีกิเป็นผู้แต่ง เป็นที่มาของเรื่อง*รามเกียรติ์*ของไทย

ราศี 1. ชื่อมาตราวัดจักรราศีคือ ๓๐ องศาเป็น ๑ ราศี และ ๑๒ ราศีเป็น ๑ รอบจักรราศี (อาณาเขตโดยรอบดวงอาทิตย์ที่ดาวพระเคราะห์เดิน); ราศี ๑๒ นั้น คือ ราศี*เมษ* (แกะ), *พฤษภ* (วัว), *เมถุน* (คนคู่), *กรกฏ* (ปู), *สิงห์* (ราชสีห์), *กันย์* (หญิงสาว) *ตุล* (คันชั่ง), *พฤศจิก* (แมลงป่อง), ธนู (*ธนู*), *มกร* (มังกร), *กุมภ์* (หม้อน้ำ) *มีน* (ปลา ๒ ตัว) **2.** อาการที่รุ่งเรือง, ลักษณะที่ดีงาม **3.** กอง เช่น *บุญราศี* ว่ากองบุญ

ราหุล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ คราวพระพุทธเจ้าเสด็จนครกบิลพัสดุ์ ราหุลกุมารเข้าเฝ้าทูลขอทายาทสมบัติตามคำแนะนำของพระมารดา พระพุทธเจ้าจะประทานอริยทรัพย์ จึงให้พระสารีบุตรบวชราหุลเป็นสามเณร นับเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา ต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา อรรถกถาว่าพระราหุลปรินิพพานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก่อนพุทธปรินิพพานและก่อน

การปรินิพพานของพระสารีบุตร

ริบราชบาตร เอาทรัพย์สินเป็นของหลวงตามกฎหมาย เพราะเจ้าของต้องโทษแผ่นดิน

ริษยา ความไม่อยากให้คนอื่นได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, เห็นผู้อื่นได้ดีไม่สบายใจ, คำเดิมในสันสกฤตเป็น *อีรฺษา* บาลีใช้ว่า *อิสฺสา* (ข้อ ๓ ในมละ ๙; ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ หมวด ๒; ข้อ ๗ ในอุปกิเลส ๑๖)

รุกข์, รุกขชาติ ต้นไม้

รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้ พักอาศัยใต้ร่มไม้ ไม่อยู่ในที่มุงบัง, คำสมาทานว่า "ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ, รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดที่มุงบัง สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๙ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

รุจิ ความชอบใจ

รูป **1.** สิ่งที่ต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ *มหาภูต* หรือ *ธาตุ ๔* และ *อุปาทายรูป ๒๔* (= รูปขันธ์ในขันธ์ ๕); ดู *รูป ๒๘* **2.** อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักษุ, สิ่งที่ปรากฏแก่ตา (ข้อ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖) **3.** ลักษณนามใช้เรียกพระภิกษุสามเณร เช่น *ภิกษุรูปหนึ่ง สามเณร ๕ รูป*; ในภาษาพูดบางแห่งนิยมใช้ *องค์*

รูป ๒๘ รูปธรรมทั้งหมดในรูปขันธ์ จำแนกออกไปตามนัยแห่งอภิธรรมเป็น ๒๘ อย่าง จัดเป็น ๒ ประเภท คือ

ก. มหาภูต ๔ รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ *ธาตุ ๔* ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม, *ภูตรูป ๔* ก็เรียก (ในคัมภีร์ไม่นิยมเรียกว่า มหาภูตรูป)

พึงทราบว่า ธาตุ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย หรือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อย่างที่พูดกันในภาษาสามัญนั้น เป็นการกล่าวถึงธาตุในลักษณะที่คนทั่วไปจะเข้าใจและสื่อสารกันได้ ตลอดจนที่จะใช้ให้สำเร็จประโยชน์ เช่น ในการเจริญกรรมฐาน เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้จริง ธาตุเหล่านี้เป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง เช่น ปฐวีธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าดินนั้น มีอยู่แม้แต่ในสิ่งที่เรียกกันสามัญว่าน้ำว่าลม อาโปธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าน้ำ ก็เป็นสภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ (เราไม่สามารถรับรู้อาโปธาตุด้วยประสาททั้ง ๕ แต่มันเป็นสุขุมรูปที่รู้ด้วยมโน) และอาโปนั้นก็มีอยู่ในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในก้อนหินแห้ง ในก้อนเหล็กร้อน และในแผ่นพลาสติก ดังนี้เป็นต้น จึงมีประเพณีจำแนกธาตุสี่แต่ละอย่างนั้น

เป็น ๔ ประเภท ตามความหมายที่ใช้ในแง่และระดับต่างๆ คือเป็นธาตุในความหมายที่แท้โดยลักษณะ (**ลักขณะ**) ธาตุในสภาพมีสิ่งประกอบปรุงแต่งที่มนุษย์เข้าถึงเกี่ยวข้องตลอดจนใช้งานใช้การซึ่งถือเป็นธาตุอย่างนั้นๆ ตามลักษณะเด่นที่ปรากฏ (**สสัมภาร**) ธาตุในความหมายที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน (**นิมิต** หรือ **อารมณ์**) ธาตุในความหมายตามที่สมมติเรียกกัน (**สมมติ**) ดังต่อไปนี้

ปฐวีธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.**ลักขณปฐวี** ปฐวีโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะแข้นแข็งแผ่ไป เป็นที่ตั้งอาศัยให้ปรากฏตัวของประดารูปที่เกิดร่วม (เรียก ปรมัตถปฐวี บ้าง กักขฬปฐวี บ้าง ก็มี) ๒.**สสัมภารปฐวี** ปฐวีโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ภายนอกตัว เช่น ทอง เงิน เหล็ก กรวด ศิลา ภูเขา ๓.**อารัมมณปฐวี** ปฐวีโดยเป็นอารมณ์ คือดินเป็นอารมณ์ในกรรมฐาน โดยเฉพาะมุ่งเอาปฐวีกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต (เรียก นิมิตตปฐวี บ้าง กสิณปฐวี บ้าง ก็มี) ๔.**สมมติปฐวี** ปฐวีโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือแผ่นดินเป็นเทวดาว่าแม่พระธรณี (บัญญัติปฐวี ก็เรียก)

อาโปธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.**ลักขณอาโป** อาโปโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะไหลซ่าน เอิบอาบ ซาบซึม เกาะกุม (เรียก ปรมัตถอาโป ก็ได้) ๒.**สสัมภารอาโป** อาโปโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ ภายนอกตัว เช่น น้ำดื่ม น้ำชา น้ำยา น้ำผลไม้ น้ำฝน น้ำผึ้ง น้ำตาล ห้วย ละหาน แม่น้ำ คลอง บึง ๓.**อารัมมณอาโป** อาโปโดยเป็นอารมณ์ คือน้ำที่เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตอาโป หรือ กสิณอาโป ก็ได้) ๔.**สมมติอาโป** อาโปโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือน้ำเป็นเทวดาเรียกว่าแม่พระคงคา พระพิรุณ เป็นต้น (บัญญัติอาโป ก็เรียก)

เตโชธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.**ลักขณเตโช** เตโชโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่ร้อน ความร้อน ภาวะที่แผดเผา สภาวะที่ทำให้ย่อยสลาย (เรียก ปรมัตถเตโช ก็ได้) ๒.**สสัมภารเตโช** เตโชโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ไอร้อนของร่างกาย ไฟที่เผาผลาญย่อยอาหาร ไฟที่ทำกายให้ทรุดโทรม ภายนอกตัว เช่น ไฟถ่าน ไฟฟืน ไฟน้ำมัน ไฟป่า ไฟหญ้า ไฟฟ้า ไอแดด ๓.**อารัมมณเตโช** เตโชโดยเป็นอารมณ์ คือไฟที่เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตเตโช หรือ กสิณเตโช ก็ได้) ๔.**สมมติเตโช** เตโช

โดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือไฟเป็นเทวดา เรียกว่าแม่พระเพลิง พระอัคนีเทพ เป็นต้น (บัญญัติเตโช ก็เรียก)

วาโยธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.**ลักขณ-วาโย** วาโยโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่สั่นไหว ค้ำจุน เคร่งตึง (เรียก ปรมัตถ-วาโย ก็ได้) ๒.**สสัมภารวาโย** วาโยโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ลมหายใจ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมหาว ลมเรอ ภายนอกตัว เช่น ลมพัดลม ลมสูบยางรถ ลมเป่าไฟให้โชน ลมร้อน ลมหนาว ลมพายุ ลมฝน ลมเหนือ ลมใต้ ๓.**อารัมมณวาโย** วาโยโดยเป็นอารมณ์ คือลมที่เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียกนิมิตตวาโย หรือ กสิณวาโย ก็ได้) ๔.**สมมติวาโย** วาโยโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือลมเป็นเทวดา เรียกว่าพระมารุต พระพาย เป็นต้น (บัญญัติวาโย ก็เรียก); ดู *ธาตุ, ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ*

ข. อุปาทายรูป ๒๔ รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูต, อาการของภูตรูป, *อุปาทารูป ๒๔* ก็เรียก, มี ๒๔ คือ **ก. ประสาท** หรือ **ปสาทรูป ๕** ได้แก่ *จักขุ* ตา, *โสต* หู, *ฆานะ* จมูก, *ชิวหา* ลิ้น, *กาย*, *มโน* ใจ **ข. โคจรรูป** หรือ **วิสัยรูป** (รูปที่เป็นอารมณ์) ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (โผฏฐัพพะไม่นับเข้าจำนวน เพราะตรงกับปฐวี เตโชวาโย ซึ่งเป็นมหาภูตรูป) **ค. ภาวรูป ๒** ได้แก่ *อิตถีภาวะ* ความเป็นหญิง และ *ปุริสภาวะ* ความเป็นชาย **ง. หทัยรูป** คือ *หทัยวัตถุ* หัวใจ **จ. ชีวิตรูป ๑** คือ *ชีวิตินทรีย์* ภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ **ฉ. อาหารรูป ๑** คือ *กวฬิงการาหาร* อาหารที่กินเกิดเป็นโอชา **ช. ปริจเฉทรูป ๑** คือ *อากาศธาตุ* ช่องว่าง ***ญ. วิญญัติรูป ๒*** คือ *กายวิญญัติ* ไหวกายให้รู้ความ *วจีวิญญัติ* ไหววาจาให้รู้ความ คือพูด ***ฏ. วิการรูป ๕*** อาการดัดแปลงต่างๆ ได้แก่ *ลหุตา* ความเบา, *มุทุตา* ความอ่อน, *กัมมัญญตา* ความควรแก่งาน, (อีก ๒ คือ *วิญญัติรูป* ๒ นั่นเอง ไม่นับอีก) **ฐ. ลักขณรูป ๔** ได้แก่ *อุปจยะ* ความเติบขึ้นได้, *สันตติ* สืบต่อได้, *ชรตา* ทรุดโทรมได้, *อนิจจตา* ความสลายไม่ยั่งยืน (นับโคจรรูปเพียง ๔ วิการรูปเพียง ๓ จึงได้ ๒๔)

รูป ๒๘ นั้น นอกจากจัดเป็น ๒ ประเภทหลักอย่างนี้แล้ว ท่านจัดแยกประเภทเป็นคู่ๆ อีกหลายคู่ พึงทราบโดยสังเขป ดังนี้

คู่ที่ ๑: **นิปผันนรูป** (รูปที่สำเร็จ คือเกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐาน อันได้แก่ กรรม จิต อุตุ อาหาร โดยตรง มีสภาว-ลักษณะของมันเอง) มี ๑๘ คือที่มิใช่

อนิปผันนรูป (รูปที่มิได้สำเร็จจากปัจจัยหรือสมุฏฐานโดยตรง ไม่มีสภาวลักษณะของมันเอง เป็นเพียงอาการสำแดงของนิปผันนรูป) ซึ่งมี ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔

คู่ที่ ๒: **อินทรียรูป** (รูปที่เป็นอินทรีย์ คือเป็นใหญ่ในหน้าที่) มี ๘ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ **อนินทรียรูป** (รูปที่มิใช่เป็นอินทรีย์) มี ๒๐ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๓: **อุปาทินนรูป** (รูปที่ตัณหาและทิฏฐิยึดครอง คือรูปซึ่งเกิดแต่กรรม ที่เป็นอกุศลและโลกิยกุศล) ได้แก่***กัมมชรูป*** มี ๑๘ คือ อินทรียรูป ๘ นั้น หทัยรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** (รูปที่ตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดครอง มิใช่***กัมมชรูป***) ได้แก่รูป ๑๐ อย่างที่เหลือ (คือ สัททรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔)

สำหรับคู่ที่ ๓ นี้ มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจซับซ้อนสักหน่อย คือ ที่กล่าวมานั้น เป็นการอธิบายตามคัมภีร์*อภิธัมมัตถวิภาวินี* แต่ใน*โมหวิจเฉทนี* ท่านกล่าวว่า **อุปาทินนรูป** มี ๙ เท่านั้น ได้แก่อินทรียรูป ๘ และหทัยรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** ได้แก่รูป ๑๙ อย่างที่เหลือ (คือ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ สัททรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูป ๔); ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิได้ขัดกัน ดังที่*ปัญจิกา* ชี้แจงว่า ที่นับอุปาทินนรูปเป็น ๙ ก็เพราะเอาเฉพาะเอกันตกัมมชรูป คือรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียวแท้ๆ (ไม่มีในอุตุชรูป เป็นต้น) ซึ่งมีเพียง ๙ อย่างดังที่กล่าวแล้ว (คือ อินทรียรูป ๘ และหทัยรูป ๑) ส่วนกัมมชรูปอีก ๙ อย่าง (อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) ไม่นับเข้าด้วย เพราะเป็น อเนกันตกัมมชรูป คือมิใช่เป็นรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียวแท้ (จิตตชรูปก็ดี อุตุชรูปก็ดี อาหารชรูปก็ดี ล้วนมีรูป ๙ อย่างนี้เหมือนกับกัมมชรูปทั้งนั้น)

โดยนัยนี้ เมื่อนับอเนกันตกัมมชรูป (ยอมนับรูปที่ซ้ำกัน) รวมเข้ามาด้วย ก็จึงมีวิธีพูดแสดงความหมายของรูปคู่ที่ ๓ นี้แบบปนรวมว่า **อุปาทินนรูป** ได้แก่ ***กัมมชรูป ๑๘*** คือ อินทรียรูป ๘ หทัยรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** ได้แก่ ***จิตตชรูป ๑๕*** (รูปที่เกิดแต่จิต: วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) ***อุตุชรูป ๑๓*** (รูปที่เกิดแต่อุตุ: วิการรูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) ***อาหารชรูป ๑๒*** (รูปที่เกิดแต่อาหาร: วิการรูป ๓ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑)

คู่ที่ ๔: **โอฬาริกรูป** (รูปหยาบ ปรากฏชัด) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **สุขุมรูป** (รูปละเอียด รับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ไม่ได้ รู้ได้แต่ทางมโนทวาร) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๕: **สันติเกรูป** (รูปใกล้ รับรู้ง่าย) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **ทูเรรูป** (รูปไกล รับรู้ยาก) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น *[เหมือนคู่ที่ ๔]*

คู่ที่ ๖: **สัปปฏิฆรูป** (รูปที่มีการกระทบให้เกิดการรับรู้) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **อัปปฏิฆรูป** (รูปที่ไม่มีการกระทบ ต้องรู้ด้วยใจ) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น *[เหมือนคู่ที่ ๔]*

คู่ที่ ๗: **สนิทัสสนรูป** (รูปที่มองเห็นได้) มี ๑ คือ วัณณะ ๑ (ได้แก่รูปารมณ์) **อนิทัสสนรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้) มี ๒๗ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๘: **วัตถุรูป** (รูปเป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิก) มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ หทัยรูป ๑ **อวัตถุรูป** (รูปอันไม่เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิก) มี ๒๒ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๙: **ทวารรูป** (รูปเป็นทวาร คือเป็นทางรับรู้ของวิญญาณห้า และทางทำกายกรรมและวจีกรรม) มี ๗ คือ ปสาทรูป ๕ วิญญัตติรูป ๒ **อทวารรูป** (รูปอันมิใช่เป็นทวาร) มี ๒๑ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๐: **อัชฌัตติกรูป** (รูปภายใน ฝ่ายของตนที่จะรับรู้โลก) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ **พาหิรรูป** (รูปภายนอก เหมือนเป็นพวกอื่น) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๑: **โคจรัคคาหิกรูป** (รูปที่รับโคจรคือรับรู้อารมณ์ห้า) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ (แยกย่อยเป็น ๒ พวก ได้แก่ ***สัมปัตต-โคจรัคคาหิกรูป*** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนได้ มี ๒ คือ จักขุ และโสตะ กับ ***อสัมปัตตโคจรัคคาหิกรูป*** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่มาถึงตน มี ๓ คือ ฆานะ ชิวหา และกาย) **อโคจรัคคาหิกรูป** (รูปที่รับโคจรไม่ได้) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น *[เหมือนคู่ที่ ๑๐]*

คู่ที่ ๑๒: **อวินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันไม่ได้) มี ๘ คือ ภูตรูป ๔ วัณณะ ๑ คันธะ ๑ รสะ ๑ โอชา (คืออาหารรูป) ๑ [ที่ประกอบกันเป็นหน่วยรวมพื้นฐานของรูปธรรม ที่เรียกว่า "สุทธัฏฐกกลาป"] **วินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันได้) มี ๒๐ คือ ที่เหลือจากนั้น

นอกจากรูปที่จัดประเภทเป็นคู่ดังที่กล่าวมานี้แล้ว ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงรูปชุดที่มี ๓ ประเภท ซึ่งเทียบได้กับที่แสดงข้างต้น คือ (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙) **สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป** (รูปที่มองเห็นและมีการกระทบให้เกิดการรับรู้ได้) มี ๑ ได้

แก่รูปารมณ์ คือวัณณะ **อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้ แต่มีการกระทบได้) ได้แก่โอฬาริกรูป ๑๑ ที่เหลือ **อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้และไม่มีการกระทบให้เกิดการรับรู้ ต้องรู้ด้วยใจ) ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖

รูปอีกชุดหนึ่งที่กล่าวถึงบ่อย และควรทราบ คือชุดที่จัดตามสมุฏฐาน เป็น ๔ ประเภท ได้แก่ **กัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตุชรูป ๑๓** และ**อาหารชรูป ๑๒** พึงทราบตามที่กล่าวแล้วในคู่ที่ ๓ ว่าด้วยอุปาทินนรูป และอนุปาทินนรูป ข้างต้น

รูปกลาป ดู *กลาป 2.*

รูปกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์

รูปกาย ประชุมแห่งรูปธรรม, กายที่เป็นส่วนรูป โดยใจความได้แก่รูปขันธ์หรือร่างกาย; เทียบ *นามกาย*

รูปฌาน ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ *๑. ปฐมฌาน* ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตรึก) วิจาร (ตรอง) ปีติ (อิ่มใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) *๒. ทุติยฌาน* ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ, สุข เอกัคคตา *๓. ตติยฌาน* ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข, เอกัคคตา *๔. จตุตถฌาน* ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา, เอกัคคตา

รูปตัณหา ความอยากในรูป

รูปธรรม สิ่งที่มีรูป, สภาวะที่เป็นรูป; คู่กับ *นามธรรม*

รูปนันทา พระราชบุตรีของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางปชาบดีโคตมี เป็นพระกนิฏฐภคินีต่างพระมารดาของพระสิทธัตถะ

รูปปริจเฉทากาศ ดู *อากาศ ๓, ๔*

รูปพรรณ เงินทองที่ทำเป็นเครื่องใช้หรือเครื่องประดับ, ลักษณะ, รูปร่าง และสี

รูปพรหม พรหมในชั้นรูปภพ, พรหมที่เกิดด้วยกำลังรูปฌาน มี ๑๖ ชั้น; ดู *พรหมโลก*

รูปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพวกพรหม; ดู *พรหมโลก*

รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม คือ ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต (ข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๑๐)

รูปรูป รูปที่เป็นรูป หรือรูปแท้ คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐานของมันโดยตรง มีสภาวลักษณะของมันเอง มิใช่เป็นเพียงอาการสำแดง ได้แก่ ***นิปผันนรูป ๑๘***; ดูที่ *รูป ๒๘*

รูปวิจาร ความตรองในรูป เกิดต่อจากรูปวิตก

รูปวิตก ความตรึกในรูป เกิดต่อจากรูปตัณหา

รูปสัญเจตนา ความคิดอ่านในรูป เกิด

ต่อจากรูปสัญญา

รูปสัญญา ความหมายรู้ในรูป เกิดต่อจากจักขุสัมผัสสชาเวทนา

รูปัปปมาณิกา ผู้ถือรูปเป็นประมาณ คือ พอใจในรูป ชอบรูปร่างสวยสง่างาม ผิวพรรณหมดจดผ่องใส เป็นต้น

รูปารมณ์ อารมณ์คือรูป, สิ่งที่เห็นได้ด้วยตา

รูปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในรูป, อยู่ในระดับจิตชั้นรูปฌาน, ระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, เนื่องในรูปภพ; ดู *ภพ, ภูมิ*

รูปิยสังโวหาร การแลกเปลี่ยนด้วยรูปิยะ, การซื้อขายด้วยเงินตรา, ภิกษุกระทำ ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ (โกสิยวรรคที่ ๒ สิกขาบทที่ ๙)

รูปิยะ, รูปิยะ เงินตรา

เรวตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

เรวตขทิรวนิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อวังคันตะมารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายคนสุดท้องของพระสารีบุตร บวชอยู่ในสำนักของภิกษุพวกอยู่ป่า (อรัญวาสี) บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่าไม้ตะเคียนประมาณ ๓ เดือนเศษ ก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางอยู่ป่า

โรหิณี 1. เจ้าหญิงองค์หนึ่งแห่งศากยวงศ์ เป็นกนิษฐภคินี คือน้องสาวของพระอนุรุทธะ (ตามหนังสือเรียนว่าเป็นพระธิดาของเจ้าอมิโตทนะ แต่เมื่อถือตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น ที่กล่าวว่าพระอนุรุทธะเป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ เจ้าหญิงโรหิณีก็เป็นพระธิดาของเจ้าสุกโกทนะ) ได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน **2.** ชื่อแม่น้ำที่เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างแคว้นศากยะ กับแคว้นโกลิยะ การแย่งกันใช้น้ำในการเกษตรเคยเป็นมูลเหตุให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างแคว้นทั้งสองจนจวนเจียนจะเกิดสงครามระหว่างพระญาติ ๒ ฝ่าย พระพุทธเจ้าเสด็จมาระงับศึก จึงสงบลงได้ สันนิษฐานกันว่า เป็นเหตุการณ์ในพรรษาที่ ๕ (บางท่านว่า ๑๔ หรือ ๑๕) แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ และเป็นที่มาของพระพุทธรูปปางห้ามญาติ; ปัจจุบันเรียก *Rowai* หรือ *Rohwaini*

ฤ

ฤกษ์ คราวหรือเวลาซึ่งถือว่าเหมาะเป็นชัยมงคล

ฤคเวท ชื่อคัมภีร์ที่หนึ่งในไตรเพท ประกอบด้วยบทมนตร์สรรเสริญเทพเจ้าทั้งหลาย; ดู *ไตรเพท*

ฤดู คราว, สมัย, ส่วนของปีซึ่งแบ่งเป็น ๓ คราวขึ้นไป เช่น ฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน; ดู *มาตรา*

ฤทธิ์ อำนาจศักดิ์สิทธ์, ความเจริญ, ความสำเร็จ, ความงอกงาม, เป็นรูปสันสกฤตของ *อิทธิ*; *ฤทธิ์* หรือ *อิทธิ* คือความสำเร็จ ความรุ่งเรือง มี ๒ คือ ๑. *อามิสฤทธิ์* อามิสเป็นฤทธิ์, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ ๒. *ธรรมฤทธิ์* ธรรมเป็นฤทธิ์, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางธรรม

ฤษี ผู้แสวงธรรม ได้แก่นักบวชนอกพระศาสนาซึ่งอยู่ในป่า, ชีไพร, ผู้แต่งคัมภีร์พระเวท

ล

ลกุณฏกภัททิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรในตระกูลมั่งคั่ง ชาวพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาที่พระเชตวันมีความเลื่อมใสจึงบวชในพระพุทธศาสนา ท่านมีรูปร่างเตี้ยค่อมจนบางคนเห็นขัน วันหนึ่งมีหญิงนั่งรถผ่านมา พอเห็นท่านแล้วหัวเราะจนเห็นฟัน ท่านกำหนดฟันนั้นเป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้สำเร็จอนาคามิผล ต่อมาท่านได้บรรลุพระอรหัตในสำนักพระสารีบุตร แต่เพราะความที่มีรูปร่างเล็กเตี้ยค่อม ท่านมักถูกเข้าใจผิดเป็นสามเณรบ้าง ถูกพระหนุ่มเณรน้อยล้อเลียนบ้าง ถูกเพื่อนพระดูแคลนบ้าง แต่พระพุทธเจ้ากลับตรัสยกย่องว่า ถึงท่านจะร่างเล็ก แต่มีคุณธรรมฤทธานุภาพมาก ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีเสียงไพเราะ

ลบหลู่คุณท่าน ดู *มักขะ*

ล่วงสิกขาบท ละเมิดสิกขาบท, ไม่ประพฤติตามสิกขาบท, ฝ่าฝืนสิกขาบท

ลหุ เสียงเบา ได้แก่ รัสสสระไม่มีตัวสะกด คือ *อ, อิ, อุ* เช่น *น ขมติ*; คู่กับ *ครุ*

ลหุกาบัติ อาบัติเบา คือ อาบัติที่มีโทษเล็กน้อย ได้แก่อาบัติถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; คู่กับ *ครุกาบัติ*

ลหุโทษ โทษเบา; คู่กับ *มหันตโทษ*

ลหุภัณฑ์ ของเบา เช่น บิณฑบาต เภสัช และของใช้ประจำตัว มีเข็ม มีดพับ มีดโกน เป็นต้น; คู่กับ *ครุภัณฑ์*

ลักขณูปนิชฌาน ดู *ฌาน ๒*

ลักซ่อน เห็นของเขาทำตก มีไถยจิตเอาดินกลบเสีย หรือเอาของมีใบไม้เป็นต้นปิดเสีย

ลักเพศ [ลัก-กะ-เพด] แต่งตัวปลอมเพศ เช่นไม่เป็นภิกษุ แต่นุ่งห่มผ้าเหลืองแสดงตัวเป็นภิกษุ

ลักษณะ สิ่งสำหรับกำหนดรู้, เครื่องกำหนดรู้, อาการสำหรับหมายรู้, เครื่องแสดงสิ่งหนึ่งให้เห็นว่าต่างจากอีกสิ่งหนึ่ง, คุณภาพ, ประเภท

ลักษณะ ๓ ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน; ดู *ไตรลักษณ์*

ลักษณพยากรณศาสตร์ ตำราว่าด้วยการทายลักษณะ

ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ดู *หลักตัดสินธรรมวินัย*

ลัคน์ เวลาในดวงชาตาคนเกิดและในดวงทำการมงคล

ลัชชินี หญิงผู้มีความละอายต่อบาป เป็นอิตถีลิงค์ ถ้าเป็นปุงลิงค์ เป็น *ลัชชี*

ลัชชีธรรม ธรรมแห่งบุคคลผู้ละอายต่อบาป

ลัฏฐิวัน สวนตาลหนุ่ม (*ลัฏฐิ* แปลว่า "ไม้ตะพด" ก็ได้ บางท่านจึงแปลว่า "ป่าไม้รวก") อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่นั่น พระเจ้าพิมพิสารไปเฝ้าพร้อมด้วยราชบริพารจำนวนมาก ทรงสดับพระธรรมเทศนา ได้ธรรมจักษุประกาศพระองค์เป็นอุบาสกที่นั่น

ลัทธิ หลักการและความคิดเห็นที่เชื่อถือยึดถือร่วมกันเป็นหมู่พวกสืบกันมา, ทิฏฐิ, ความรู้เข้าใจและประเพณีที่ได้รับไว้และยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

ลัทธิสมัย สมัยคือลัทธิ หมายถึงลัทธินั่นเอง

ลาภ ของที่ได้, การได้; ดู *โลกธรรม*

ลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ลาภ ได้แก่หวงผลประโยชน์ พยายามกีดกันผู้อื่นไม่ให้ได้ (ข้อ ๓ ในมัจฉริยะ ๕)

ลาภานุตตริยะ การได้ที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้า ได้ดวงตาเห็นธรรม (ข้อ ๓ ในอนุตตริยะ ๖)

ลาสิกขา ปฏิญญาตนเป็นผู้อื่นจากภิกษุต่อหน้าภิกษุด้วยกัน หรือต่อหน้าบุคคลอื่นผู้เข้าใจความ แล้วสละเพศภิกษุเสียถือเอาเพศที่ปฏิญญานั้น, ละเพศภิกษุสามเณร, สึก; คำลาสิกขาที่ใช้ในบัดนี้คือ ตั้ง "นโม ฯลฯ" ๓ จบแล้วกล่าวว่า **"สิกฺขํ ปจฺจกฺขามิ, คิหีติ มํ ธาเรถ"** (ว่า ๓ ครั้ง) แปลว่า "กระผมลาสิกขา, ขอท่านทั้งหลายจงทรงจำกระผมไว้ว่าเป็นคฤหัสถ์" (*คิหีติ* ออกเสียงเป็น [คิ-ฮี-ติ])

ลำเอียง ดู *อคติ*

ลิขิตโก, ลิขิตกะ "ผู้ถูกเขียนไว้" หมายถึงโจรที่ทางการมีประกาศบอกไว้ (เช่น) ว่า "พบในที่ใด พึงฆ่าเสียในที่นั้น", โจรหรือคนร้ายที่ทางการบ้านเมืองมีประกาศหรือหมายสั่งทำนองนี้ ไม่พึงให้บวช

ลิงค์ เพศ, ในบาลีไวยากรณ์มี ๓ อย่าง คือ *ปุงลิงค์* เพศชาย, *อิตถีลิงค์* เพศหญิง *นปุงสกลิงค์* มิใช่เพศชายมิใช่เพศหญิง

ลิจฉวี กษัตริย์ที่ปกครองแคว้นวัชชี; ดู *วัชชี*

ลุมพินีวัน ชื่อสวนเป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ บัดนี้เรียก *Rummindei* ในเขตประเทศเนปาล ห่างจากเขตแดนประเทศอินเดียไปทางเหนือประมาณ ๖ กิโลเมตรครึ่ง พระสิทธัตถะประสูติที่สวนนี้ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๘๐ ปี (มีปราชญ์คำนวณว่าตรงกับวันศุกร์ ปีจอ เวลาใกล้เที่ยง); ดู *สังเวชนียสถาน*

ลูกถวิน ลูกกลมๆ ที่ผูกติดสายประคด

เอว, ห่วงร้อยสายประคด

ลูขปฏิบัติ ประพฤติปอน, ปฏิบัติเศร้าหมอง คือใช้ของเศร้าหมอง ไม่ต้องการความสวยงาม (หมายถึงของเก่า หรือดูเก่า เรียบๆ สีปอนๆ แต่สะอาด)

ลูขัปปมาณิกา ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ชอบผู้ที่ประพฤติปอน ครองผ้าเก่า อยู่เรียบๆ ง่ายๆ

เลฑฑุบาต [เลด-ดุ-บาด] ระยะโยนหรือขว้างก้อนดินตก

เลศ 1. อาการ ลักษณะ หรือข้อเทียบเคียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พอจะยกขึ้นอ้างเพื่อผูกเรื่องใส่ความ **2.** ในภาษาไทยโดยทั่วไป หมายถึงอาการที่แสดงอย่างมีความหมายซ่อนเร้นให้รู้กันในที มักใช้ควบคู่กับ “นัย” ว่า เลศนัย

เลียบเคียง พูดอ้อมค้อมหาทางให้เขาถวายของ

โลก แผ่นดินเป็นที่อาศัย, หมู่สัตว์ผู้อาศัย; โลก ๓ คือ ๑. ***สังขารโลก*** โลกคือสังขาร ๒. ***สัตวโลก*** โลกคือหมู่สัตว์ ๓. ***โอกาสโลก*** โลกคือแผ่นดิน; อีกนัยหนึ่ง ๑. ***มนุษยโลก*** โลกมนุษย์ ๒. ***เทวโลก*** โลกสวรรค์ ทั้ง ๖ ชั้น ๓. ***พรหมโลก*** โลกของพระพรหม

โลกธรรม ธรรมที่มีประจำโลก, ธรรมดาของโลก, ธรรมที่ครอบงำสัตวโลกและสัตวโลกก็เป็นไปตามมัน มี ๘ อย่าง คือ มีลาภ ไม่มีลาภ มียศ ไม่มียศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์

โลกธาตุ แผ่นดิน; จักรวาลหนึ่งๆ

โลกนาถ ผู้เป็นที่พึ่งของโลก หมายถึงพระพุทธเจ้า

โลกบาล ผู้คุ้มครองโลก, ผู้เลี้ยงรักษาโลกให้ร่มเย็น, ท้าวโลกบาล ๔; ดู ***จาตุมหาราช***

โลกบาลธรรม ธรรมคุ้มครองโลก คือ ปกครองควบคุมใจมนุษย์ไว้ให้อยู่ในความดี มิให้ละเมิดศีลธรรม และให้อยู่กันด้วยความเรียบร้อยสงบสุข ไม่เดือดร้อนสับสนวุ่นวาย มี ๒ คือ ๑. ***หิริ*** ความละอายบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว ๒. ***โอตตัปปะ*** ความกลัวบาป เกรงกลัวต่อความชั่วและผลของกรรมชั่ว

โลกวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางโลก คือ คนสามัญที่มิใช่ภิกษุทำเข้า ก็เป็นความผิดความเสียหาย เช่น โจรกรรม ฆ่ามนุษย์ ทุบตีกัน ด่ากัน เป็นต้น; บางทีว่าเป็นข้อเสียหายที่ชาวโลกเขาติเตียน ถือว่าไม่เหมาะสมกับสมณะ เช่น ดื่มสุรา เป็นต้น; เทียบ ***ปัณณัตติวัชชะ***

โลกวิทู (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงรู้แจ้งโลก คือทรงรู้แจ้งสภาวะแห่งโลกคือสังขารทั้งหลาย ทรงทราบอัธยาศัยสันดานของสัตวโลกที่เป็นไปต่างๆ ทำให้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้ผลดี (ข้อ ๕ ในพุทธคุณ ๙)

โลกัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่โลก, ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก คือทรงอาศัยพระมหากรุณา เสด็จไปประกาศพระศาสนาเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนในถิ่นฐานแว่นแคว้นต่างๆ เป็นอันมาก และประดิษฐานพระศาสนาไว้เพื่อประโยชน์สุขแก่ชุมชนภายหลังตลอดกาลนาน; ดู *พุทธจริยา*

โลกาธิปเตยยะ ดู *โลกาธิปไตย*

โลกาธิปไตย ความถือโลกเป็นใหญ่ คือถือความนิยมหรือเสียงกล่าวว่าของชาวโลกเป็นสำคัญ หวั่นไหวไปตามเสียงนินทาและสรรเสริญ จะทำอะไรก็มุ่งจะเอาใจหมู่ชน หาความนิยม ทำตามที่เขานิยมกัน หรือคอยแต่หวั่นกลัวเสียงกล่าวว่า, พึงใช้แต่ในทางดีหรือในขอบเขตที่เป็นความดี คือ เคารพเสียงหมู่ชน (ข้อ ๒ ในอธิปไตย ๓)

โลกามิษ เหยื่อแห่งโลก, เครื่องล่อ ที่ล่อให้ติดอยู่ในโลก, เครื่องล่อใจให้ติดในโลก ได้แก่ ปัญจพิธกามคุณ คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนาน่าใคร่น่าพอใจ; *โลกามิส* ก็เขียน

โลกิยะ, โลกียะ, โลกีย์ เกี่ยวกับโลก, ทางโลก, เนื่องในโลก, เรื่องของชาวโลก, ยังอยู่ในภพสาม, ยังเป็นกามาวจร รูปาวจร หรืออรูปาวจร; คู่กับ *โลกุตตระ*

โลกิยฌาน ฌานโลกีย์, ฌานอันเป็นวิสัยของโลก, ฌานของผู้มีจิตยังไม่เป็นโลกุตตระ, ฌานที่ปุถุชนได้

โลกิยธรรม ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก, สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ขันธ์ ๕ ที่ยังมีอาสวะทั้งหมด; คู่กับ *โลกุตตรธรรม*

โลกิยภูมิ ภูมิที่เป็นโลกิยะ ได้แก่ สามภูมิแรก ในภูมิ ๔, บางทีเรียกรวมกันว่า "ไตรภูมิ" ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ ส่วนภูมิที่สี่ เป็นโลกุตตรภูมิ; ดู *ภูมิ 2.*

โลกิยวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกีย์ คือความพ้นอย่างโลกๆ ไม่เด็ดขาด ไม่สิ้นเชิง กิเลสและความทุกข์ยังกลับครอบงำได้อีก ได้แก่วิมุตติ ๒ อย่างแรก คือ *ตทังควิมุตติ* และ *วิกขัมภนวิมุตติ*; ดู *วิมุตติ, โลกุตตรวิมุตติ*

โลกิยสุข ความสุขอย่างโลกีย์, ความสุขที่เป็นวิสัยของโลก, ความสุขที่ยังประกอบด้วยอาสวะ เช่น กามสุข มนุษยสุข ทิพยสุข ตลอดจนถึงฌานสุข และวิปัสสนาสุข

โลกุดร, โลกุตตระ, โลกุตระ พ้นจากโลก, เหนือโลก, พ้นวิสัยของโลก, ไม่เนื่องในภพทั้งสาม (พจนานุกรม เขียน *โลกุตร,* พึงทราบอย่างนี้ทุกแห่ง); คู่กับ *โลกิยะ*

โลกุตตมาจารย์ อาจารย์ผู้สูงสุดของโลก, อาจารย์ยอดเยี่ยมของโลก หมายถึงพระพุทธเจ้า

โลกุตตรธรรม ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ (พจนานุกรมเขียน *โลกุตรธรรม*); คู่กับ *โลกิยธรรม*

โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค, ความรู้ที่พ้นวิสัยของโลก, ความรู้ที่ช่วยคนให้พ้นโลก

โลกุตตรภูมิ ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับจิตใจของพระอริยเจ้า (ข้อ ๔ ในภูมิ ๔ อีก ๓ ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ)

โลกุตตรวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกุตตระ คือความหลุดพ้นที่เหนือวิสัยโลก ซึ่งกิเลสและความทุกข์ที่ละได้แล้วไม่กลับคืนมาอีก ไม่กลับกลาย ได้แก่วิมุตติ ๓ อย่างหลัง คือ *สมุจเฉทวิมุตติ, ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ* และ *นิสสรณวิมุตติ*; ดู *วิมุตติ, โลกิยวิมุตติ*

โลกุตตรสุข, โลกุตรสุข ความสุขอย่างโลกุตระ, ความสุขที่เหนือกว่าระดับของชาวโลก, ความสุขเนื่องด้วยมรรคผลนิพพาน

โลกุตตราริยมรรคผล อริยมรรคและอริยผลที่พ้นวิสัยของโลก

โลณเภสัช เกลือเป็นยา เช่นเกลือทะเล เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เป็นต้น

โลน กิริยาวาจาหยาบคายไม่สุภาพ

โลภ ความอยากได้ (ข้อ ๑ ในอกุศลมูล ๓)

โลภเจตนา เจตนาประกอบด้วยโลภ, จงใจคิดอยากได้, ตั้งใจจะเอา

โลมะ, โลมา ขน

โลมชาติชูชัน ขนลุก

โลลโทษ โทษคือความโลเล, ความมีอารมณ์อ่อนไหว โอนเอนไปตามสิ่งเย้ายวนอันสะดุดตาสะดุดใจ

โลหิต เลือด; สีแดง

โลหิตกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในพวกเหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่า *พระฉัพพัคคีย์*

โลหิตุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อ (ข้อ ๔ ในอนันตริยกรรม ๕)

ว

วจนะ 1. คำพูด, ถ้อยคำ **2.** ลักษณะที่บ่งจำนวนนามทางไวยากรณ์ เช่น บาลีมี ๒ วจนะ คือ *เอกวจนะ* บ่งจำนวนเพียงหนึ่ง และ *พหุวจนะ* บ่งจำนวนตั้งแต่สองขึ้นไป; ไวยากรณ์ปัจจุบันนิยมใช้ว่า *พจน์*

วจนัตถะ ความหมายของคำ เช่นว่า "ในข้อนี้ มีวจนัตถะว่า: ชื่อว่าธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน"; บางแห่งท่านไขความไว้ง่ายๆ ว่า "วจนัตถะ ก็คือสัทท์ตถะ (ความหมายของศัพท์)" *(ที.๒.ฏี.๕๓)*; จะใช้สั้นๆ ว่า "วจนัตถ์" ก็ได้

วจีกรรม การกระทำทางวาจา, การกระทำด้วยวาจา, ทำกรรมด้วยคำพูด, ที่ดี เช่น พูดจริง พูดคำสุภาพ ที่ชั่ว เช่น พูดเท็จ พูดคำหยาบ; ดู *กุศลกรรมบถ, อกุศลกรรมบถ*

วจีทวาร ทวารคือวาจา, ทางวาจา, ทางคำพูด (ข้อ ๒ ในทวาร ๓)

วจีทุจริต ประพฤติชั่วด้วยวาจา, ประพฤติชั่วทางวาจามี ๔ อย่างคือ *๑. มุสาวาท* พูดเท็จ *๒. ปิสุณาวาจา* พูดส่อเสียด *๓. ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ *๔. สัมผัปปลาปะ* พูดเพ้อเจ้อ; ดู *ทุจริต*; เทียบ *วจีสุจริต*

วจีวิญญัติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา ได้แก่ การพูด การกล่าวถ้อยคำ; เทียบ *กายวิญญัติ*

วจีสมาจาร ความประพฤติทางวาจา

วจีสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก (ตรึก) และ วิจาร (ตรอง) ถ้าไม่มีตรึกตรองก่อนแล้ว พูดย่อมไม่รู้เรื่อง **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วจีสัญเจตนา คือความจงใจทางวาจา ที่ก่อให้เกิดวจีกรรม; ดู *สังขาร*

วจีสุจริต ประพฤติชอบด้วยวาจา, ประพฤติชอบทางวาจา มี ๔ อย่าง คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ; ดู *สุจริต*; เทียบ *วจีทุจริต*

วณิพก คนขอทานโดยร้องเพลงขอ คือขับร้องพรรณนาคุณแห่งการให้ทานและสรรเสริญผู้ให้ทาน ที่เรียกว่า*เพลงขอทาน*

วทัญญู "ผู้รู้ถ้อยคำ" คือ ใจดี เอื้ออารี เอื้อเฟื้อฟังคำของเขา รับฟังความทุกข์ยากเดือดร้อนและความต้องการของผู้อื่น เข้าใจถึงคำพูดของเขา

วน, วนะ, วัน ป่า, ป่าไม้, ดง, สวน (บาลี: *วน*); *วนะ* คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเป็นที่รวมอยู่ของต้นไม้ หรือพฤกษชาติ ตลอดจนสำสัตว์ที่อาศัย ส่วน *อรัญ* คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเปล่าเปลี่ยว ห่างไกล หรือความเป็นต่างหากจากบ้าน หรือจากชุมชน; เทียบ *อรัญ*

วนปรัสถะ ดู *วานปรัสถ์*

วนาสณฑ์, วนาสัณฑ์ ดู *ไพรสณฑ์*

วโนทยาน สวนป่า เช่น สาลวโนทยาน คือ สวนป่าไม้สาละ

วรกัป ดู *กัป*

วรุคานฺต พยัญชนะที่สุดวรรค ได้แก่ *ง ญ ณ น ม*

วรรค หมวด, หมู่, ตอน, พวก; กำหนดจำนวนภิกษุที่ประกอบเข้าเป็นสงฆ์หมวดหนึ่งๆ ซึ่งเมื่อครบจำนวนแล้วจึงจะทำสังฆกรรมอย่างนั้นๆ ได้ มี ๔ พวก คือ ๑. สงฆ์*จตุรวรรค* (สงฆ์พวก ๔ คือ ต้องมีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ทำกรรมได้ทุกอย่างเว้นปวารณา ให้ผ้ากฐิน อุปสมบท และอัพภาน) ๒. สงฆ์*ปัญจวรรค* (สงฆ์พวก ๕ คือ ต้องมีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป ทำปวารณา ให้ผ้ากฐิน และอุปสมบทในปัจจันตชนบท) ๓. สงฆ์*ทศวรรค* (สงฆ์พวก ๑๐ คือ ต้องมีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป ให้อุปสมบทในมัธยมชนบทได้) ๔. สงฆ์*วีสติวรรค* (สงฆ์พวก ๒๐ คือ ต้องมีภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป ทำอัพภานได้)

วรรณะ ผิว, สี, เพศ, ชนิด, พวก, เหล่า; ความเปล่งปลั่ง, ความมีราศี; คุณความดี, ความยกย่องสรรเสริญ; หนังสือ; ชนชั้นที่จัดแบ่งออกไปตามหลักศาสนาพราหมณ์เรียกว่า *วรรณะ ๔* คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร

วรรณนา คำพรรณนา, คำชี้แจงความหมายอธิบายความ คล้ายกับคำว่า *อรรถกถา* (อฏฺฐกถา) บางทีก็ใช้เสริมกันหรือแทนกันบ้าง (เช่น ที.อ.๓/๓๖๐/๒๖๗: นิฏฺฐิตา จ ปาฏิกวคฺคสฺส วณฺณนาติ. ปาฏิกวคฺคฏฺฐกถา นิฏฺฐิตา.) แต่คำว่า ***อรรถกถา*** มักใช้หมายถึงทั้งคัมภีร์ ส่วน ***วรรณนา*** มักใช้แก่คำอธิบายเฉพาะตอนๆ (คำเต็มรูปที่มักใช้แทนหรือใช้แสดงความหมายของ *อรรถกถา* ได้แก่ *อรรถสังวรรณนา* [คำบาลีว่า อตฺถสํวณฺณนา])

ววัตถิตะ ในทางอักขรวิธีภาษาบาลี หมายถึงบทที่แยกกัน เช่น *ตุณฺหี อสฺส* ตรงข้ามกับ ***สัมพันธ์*** ที่ต่างบทนั้นมาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น *ตุณฺหี* + *อสฺส* เป็น *ตุณฺหิสฺส* หรือ *ตุณฺหสฺส*

วสวัตดี, วสวัดดี ชื่อพระยามาร เป็นเทพในสวรรค์ชั้นสูงสุดแห่งระดับกามาวจร เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไม่ให้ล่วงพ้นจากแดนกาม ซึ่งอยู่ในอำนาจครอบงำของตน; ดู ***มาร 2, เทวปุตตมาร***

วสันต์ ฤดูใบไม้ผลิ (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖); เทียบ *วัสสานะ* (ฤดูฝน), ดู ***มาตรา***

วสี มีอำนาจเหนือ, ชำนาญ, จัดเจน; ความชำนาญ, ความคล่องแคล่วจัดเจน; (“วสี” หมายได้ทั้ง “คน” และ “ความ” เช่น ผู้ชำนาญ และความชำนาญ) มี ๕

อย่าง คือ ๑.*อาวัชชนวสี* ความชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออกมาแล้ว ๒. *สมาปัชชนวสี* ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที ๓. *อธิฏฐานวสี* ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฌานจิตต์นั้นตกภวังค์ ๔. *วุฏฐานวสี* ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ ๕. *ปัจจเวกขณวสี* ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน

วักกะ ไต (เคยแปลกันว่า ม้าม) ดู *ปิหกะ*

วักกลิ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชาวพระนครสาวัตถีเรียนจบไตรเพทตามลัทธิพราหมณ์ บวชในพระพุทธศาสนา ด้วยความอยากเห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็คอยติดตามดูพระองค์ตลอดเวลาจนไม่เป็นอันเจริญภาวนา พระพุทธเจ้าทรงรอเวลาให้ญาณของเธอสุกงอม ครั้นแล้วก็ตรัสเตือนเธอว่า “จะมีประโยชน์อะไรที่ได้เห็นกายเปื่อยเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” ดังนี้เป็นต้น และทรงสอนต่อไปด้วยอุบายวิธีจนในที่สุดพระวักกลิก็ได้สำเร็จพระอรหัต และต่อมาได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาศรัทธาธิมุต คือ ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว

วังคันตะ ชื่อพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของพระสารีบุตร

วังคีสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ศึกษาไตรเพทจนมีความชำนาญเป็นที่พอใจของอาจารย์ จึงได้เรียนมนตร์พิเศษชื่อฉวสีสมนตร์ สำหรับพิสูจน์ศีรษะซากศพ เอานิ้วเคาะหัวศพก็ทราบว่าผู้นั้นตายแล้วไปเกิดเป็นอะไร ที่ไหน ท่านมีความชำนาญในมนตร์นี้มาก ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้แสดงความสามารถของตน แต่เมื่อเคาะศีรษะของผู้ปรินิพพานแล้วไม่สามารถบอกคติได้ ด้วยความอยากเรียนมนตร์เพิ่มอีก จึงขอบวชในพระพุทธศาสนา ไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปฏิภาณ

วังสะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ในเขตมัชฌิมชนบท ทางทิศใต้ของแคว้นโกศล ทางทิศตะวันตกของแคว้นกาสี และทางทิศเหนือของแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ *โกสัมพี* บัดนี้เรียกว่า *Kosam* อยู่บนฝั่งใต้ของแม่น้ำยมุนา ในสมัยพุทธกาลวังสะเป็นแคว้นที่รุ่งเรืองและมีอำนาจมากแคว้นหนึ่ง มีราชาปกครองพระนามว่า พระเจ้าอุเทน

วัจกุฎี ส้วม, ที่ถ่ายอุจจาระสำหรับภิกษุสามเณร

วัจกุฎีวัตร ข้อปฏิบัติอันภิกษุพึงกระทำในวัจกุฎี, ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้ใช้ส้วม โดยย่อมี ๗ ข้อ คือ ใช้ตามลำดับผู้ไปถึง, รักษากิริยาในการจะเข้าจะออกให้สุภาพเรียบร้อยและไม่ทำเสียงดัง, รักษาบริขารคือจีวรของตน, รักษาตัว เช่น ไม่เบ่งแรง ไม่ใช้สิ่งที่จะเป็นอันตราย, ไม่ทำกิจอื่นไปพลาง, ระวังไม่ทำสกปรก, ช่วยรักษาความสะอาด

วัชชนียบุคคล "บุคคลที่พึงเว้น" คือ บุคคล ๒๑ ประเภท ซึ่งไม่ควรร่วมอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ที่สวดปาติโมกข์ แต่พึงให้อยู่นอกหัตถบาส ท่านถือตามพุทธบัญญัติข้อว่า (วินย.๔/๑๗๓/๒๖๖) "ไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์" จึงนับคฤหัสถ์นั้นเป็น ๑ และตามพุทธบัญญัติข้อว่า (วินย.๔/๒๐๑/๒๖๘) "ไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีภิกษุณี ฯลฯ อุภโตพยัญชนกะ นั่งอยู่ด้วย" ซึ่งมีอีก ๒๐ บุคคล จึงรวมเป็น ๒๑ (๒๐ บุคคลในข้อหลัง ได้แก่ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี ภิกษุผู้บอกลาสิกขา ภิกษุผู้ต้องอันติมวัตถุ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่เห็นอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่กระทำคืนอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่สละคืนทิฏฐิอันชั่ว บัณเฑาะก์ คนลักเพศ ภิกษุเข้ารีตเดียรถีย์ สัตว์ดิรัจฉาน [รวมทั้งคนดุจดิรัจฉาน] คนฆ่ามารดา คนฆ่าบิดา คนฆ่าพระอรหันต์ คนประทุษร้ายภิกษุณี ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ คนผู้ทำร้ายพระศาสดาจนถึงห้อพระโลหิต และอุภโตพยัญชนก), แม้ในสังฆกรรมทั้งหลายอื่นก็พึงเว้นวัชชนียบุคคล ๒๑ นี้

วัชชี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคันธกะ อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นมัลละ ทางทิศเหนือของแคว้นมคธ นครหลวงชื่อ *เวสาลี* แคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม พวกกษัตริย์ที่ปกครองเรียกว่า *กษัตริย์ลิจฉวี* (นอกจากพวกลิจฉวีแล้ว ยังมีพวกวิเทหะซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองมิถิลา แต่ในสมัยพุทธกาลมีอำนาจน้อย) แคว้นวัชชีรุ่งเรืองเข้มแข็งและมีอำนาจมากตอนปลายพุทธกาล ได้กลายเป็นคู่แข่งกับแคว้นมคธ แต่หลังพุทธกาลไม่นาน ก็เสียอำนาจแก่มคธเพราะอุบายทำลายสามัคคี ของวัสสการพราหมณ์

วัชชีบุตร ชื่อภิกษุพวกหนึ่งชาวเมืองเวสาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ละเมิดธรรมวินัย เป็นต้นเหตุแห่งการ*สังคายนา ครั้งที่ ๒*

วัชรยาน ดู *หีนยาน*

วัฏฏะ การวนเวียน, การเวียนเกิดเวียน

ตาย, การเวียนว่ายตายเกิด, ความเวียนเกิด หรือวนเวียน ด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบาก เช่น กิเลสเกิดขึ้นแล้วให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรมแล้ว กิเลสก็เกิดอีก แล้วทำกรรม แล้วเสวยผลกรรม หมุนเวียนต่อไป; ดู *ไตรวัฏฏ์*

วัฏฏกปริตร ดู *ปริตร*

วัฏฏคามณีอภัย ชื่อพระเจ้าแผ่นดินแห่งเกาะลังกาพระองค์หนึ่ง ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๕๐๕–๕๒๗ ถูกพวกทมิฬแย่งชิงราชสมบัติ เสด็จไปซ่อนพระองค์อยู่ในป่า และได้รับความช่วยเหลือจากพระเถระรูปหนึ่ง ต่อมาพระองค์กู้ราชสมบัติคืนมา ได้ทรงสร้างอภัยคีรีวิหาร และอาราธนาพระเถระรูปนั้นมาอยู่ครอง กับทั้งได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอีกเป็นอันมาก การสังคายนาครั้งที่ ๕ ที่จารึกพุทธพจน์ลงในใบลาน ก็จัดทำในรัชกาลนี้

วัฏฏูปัจเฉท ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ (เป็นไวพจน์ของ *วิราคะ*)

วัฑฒกีประมาณ ประมาณของช่างไม้, เกณฑ์หรือมาตราวัดของช่างไม้

วัฑฒลิจฉวี เจ้าลิจฉวีชื่อว่าวัฑฒะ ถูกพระเมตติยะ และพระภุมมชกะเสี้ยมสอนให้ทำการโจทพระทัพพมัลลบุตรด้วยอาบัติปฐมปาราชิก เป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติการลงโทษคว่ำบาตร

วัฑฒิ, วัฑฒิธรรม หลักความเจริญ (ของอารยชน); ดู *อริยวัฑฒิ*

วัณณะ ดู *วรรณะ*

วัณณกสิณ ๔ กสิณที่เพ่งวัตถุมีสีต่างๆ ๔ อย่าง คือ *นีลํ* สีเขียว, *ปีตํ* สีเหลือง, *โลหิตํ* สีแดง, *โอทาตํ* สีขาว; ดู *กสิณ*

วัณณมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ คือหวงผิวพรรณ ไม่พอใจให้คนอื่นสวยงาม หรือหวงคุณวัณณะ ไม่พอใจให้ใครมีคุณความดีมาแข่งตน (ข้อ ๔ ใน มัจฉริยะ ๕)

วัตตขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์จุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วย*วัตร*ประเภทต่างๆ

วัตตปฏิบัติ ดู *วัตรปฏิบัติ*

วัตตเภท ความแตกแห่งวัตร หมายความว่าละเลยวัตร, ละเลยหน้าที่ คือไม่ทำตามข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ เช่น ภิกษุผู้กำลังประพฤติมานัต หรือกำลังอยู่ปริวาส ละเลยวัตรของตน พระอรรถกถาจารย์ปรับอาบัติทุกกฏ

วัตถิกรรม การผูกรัดที่ทวารหนัก ผูกรัดหัวริดสีดวงงอกที่ทวารหนัก ท่านสันนิษฐานว่า อาจจะหมายถึงการสวนทวารเบาก็ได้

วัตถุ เรื่อง, สิ่งของ, ข้อความ, ที่ดิน; ที่ตั้งเรื่อง หมายถึงบุคคลผู้เป็นที่ตั้งแห่งการ

ทำกรรมของสงฆ์ เช่น ในการอุปสมบท คนที่จะบวชเป็นวัตถุแห่งการให้อุปสมบท

วัตถุ ๑๐ เรื่องที่เป็นต้นเหตุ, ข้อซึ่งเป็นที่ตั้งหรือเป็นจุดเริ่มต้นเรื่อง, ข้อปฏิบัติ ๑๐ ประการของพวกภิกษุวัชชีบุตร ชาวเมืองเวสาลี ที่ผิดเพี้ยนย่อหย่อนทางพระวินัย แปลกจากสงฆ์พวกอื่น เป็นเหตุปรารภให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ มีดังนี้ **๑.** ***สิงคิโลณกัปปะ*** เรื่องเกลือเขนง ถือว่า เกลือที่เก็บไว้ในเขนง (ครั้งนั้นภิกษุเก็บเกลือไว้ในเขนง ความหมายคือ รับประเคนไว้ค้างคืนแล้ว) เอาออกผสมอาหารฉันได้ **๒.** ***ทวังคุลกัปปะ*** เรื่องสองนิ้ว ถือว่า เงาแดดบ่ายเลยเที่ยงเพียง ๒ นิ้ว ฉันอาหารได้ **๓.** ***คามันตรกัปปะ*** เรื่องเข้าละแวกบ้าน ถือว่า ภิกษุฉันแล้ว ห้ามอาหารแล้ว ปรารภว่าจะเข้าละแวกบ้านเดี๋ยวนั้น ฉันโภชนะเป็นอนติริตตะได้ **๔.** ***อาวาสกัปปะ*** เรื่องอาวาส ถือว่า ภิกษุในหลายอาวาสที่มีสีมาเดียวกันแยกทำอุโบสถต่างหากกันได้ **๕.** ***อนุมติกัปปะ*** เรื่องอนุมัติ ถือว่า ภิกษุยังมาไม่พร้อม ทำสังฆกรรมไปพลาง ภิกษุที่มาหลังจึงขออนุมัติก็ได้ **๖.** ***อาจิณณกัปปะ*** เรื่องที่เคยประพฤติมา ถือว่า ธรรมเนียมใดอุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมาแล้ว ควรประพฤติตามอย่างนั้น **๗.** ***อมถิตกัปปะ*** เรื่องไม่กวน ถือว่า น้ำนมสดแปรไปแล้วแต่ยังไม่เป็นทธิคือนมส้ม ภิกษุฉันแล้วห้ามอาหารแล้ว ดื่มน้ำนมอย่างนั้นอันเป็นอนติริตตะได้ **๘.** ***ชโลคิง ปาตุง*** ถือว่า สุราอย่างอ่อน ไม่ให้เมา ดื่มได้ **๙.** ***อทสกัง นิสีทนัง*** ถือว่า ผ้านิสีทนะไม่มีชายก็ใช้ได้ **๑๐.** ***ชาตรูปรชตัง*** ถือว่า ทองและเงินเป็นของควร รับได้

กรณีวัตถุ ๑๐ ประการนี้จัดเป็นวิวาทาธิกรณ์ใหญ่เรื่องหนึ่ง

วัตถุกาม พัสดุอันน่าใคร่ ได้แก่กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าชอบใจ; ดู *กาม*

วัตถุเทวดา เทวดาที่ดิน, พระภูมิ

วัตถุมงคล ดู *เครื่องราง*

วัตถุรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

วัตถุวิบัติ วิบัติโดยวัตถุ คือ บุคคลหรือวัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสังฆกรรมนั้นๆ ขาดคุณสมบัติ ทำให้สังฆกรรมเสีย ใช้ไม่ได้ เช่น ในการอุปสมบทผู้อุปสมบทอายุไม่ครบ ๒๐ ปี หรือมีเรื่องที่เป็นความผิดร้ายแรง เช่น ฆ่าบิดามารดา หรือเป็นปาราชิกเมื่อบวชเป็นภิกษุคราวก่อน หรือไปเข้ารีตเดียรถีย์ทั้งเป็นภิกษุ หรือเป็นสตรี ดังนี้เป็นต้น

วัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งวัตถุ, ความสมบูรณ์โดยบุคคลหรือวัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการทำสังฆกรรมนั้นๆ มี

คุณสมบัติถูกต้อง ทำให้สังฆกรรมใช้ได้ ไม่บกพร่องในด้านนี้ เช่น ในการอุปสมบท ผู้ขอบวชเป็นชายมีอายุครบ ๒๐ ปี ไม่เป็นมนุษย์วิบัติเช่นถูกตอน ไม่ได้ทำความผิดร้ายแรงเช่นฆ่าบิดามารดา ไม่ใช่คนทำความเสียหายในพระพุทธศาสนาอย่างหนัก เช่นปาราชิก เมื่อบวชคราวก่อน ดังนี้เป็นต้น

วัตถุสัมมุขตา ความพร้อมหน้าวัตถุ คือ ยกเรื่องที่เกิดนั้นขึ้นวินิจฉัย; ดู *สัมมุขาวินัย*

วัตร กิจพึงทำ, หน้าที่, ธรรมเนียม, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติแยกย่อยที่ต้องทำเป็นประจำ เป็นส่วนเสริมประกอบศีล; (อาจจำแนกได้เป็น ๑. *กิจวัตร* ว่าด้วยกิจที่ควรทำ (เช่นอุปัชฌายวัตร สัทธิวิหาริกวัตร อาคันตุกวัตร) ๒. *จริยาวัตร* ว่าด้วยมารยาทอันควรประพฤติ (เช่น ไม่ทิ้งขยะทางหน้าต่างหรือทิ้งลงนอกฝา นอกกำแพง ไม่จับวัตถุอนามาส) ๓. *วิธีวัตร* ว่าด้วยแบบอย่างที่พึงกระทำ (เช่น วิธีเก็บบาตร วิธีพับจีวร วิธีเปิดปิดหน้าต่างตามฤดู วิธีเดินเป็นหมู่); วัตรจำนวนมาก ท่านประมวลแสดงไว้ใน *วัตตขันธกะ* *(วินย.๗/๔๑๔/๒๑๓)* แต่มีวัตรมากมายกระจายอยู่ใน *ขันธกะ* ทั้งหลาย, ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๔ - ๗); เทียบ *พรต*

วัตรบท ๗ หลักปฏิบัติ หรือข้อที่ถือปฏิบัติประจำ ๗ ข้อ ที่ทำให้มฆมาณพได้เป็นท้าวสักกะหรือพระอินทร์ คือ ๑. *มาตาเปติภโร* เลี้ยงมารดาบิดา ๒. *กุเลเชฏฺฐาปจายี* เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล ๓. *สณฺหวาโจ* พูดคำสุภาพอ่อนหวาน ๔. *อปิสุณวาโจ* หรือ *เปสุเณยฺยปฺปหายี* ไม่พูดส่อเสียด พูดสมานสามัคคี ๕. *ทานสํวิภาครโต* หรือ *มจฺเฉรวินย* ชอบเผื่อแผ่ให้ปัน ปราศจากความตระหนี่ ๖. *สจฺจวาโจ* มีวาจาสัตย์ ๗. *อโกธโน* หรือ *โกธาภิภู* ไม่โกรธ ระงับความโกรธได้

วัตรปฏิบัติ การปฏิบัติตามหน้าที่, การทำตามข้อปฏิบัติที่พึงกระทำเป็นประจำ, ความประพฤติที่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมแห่งเพศ ภาวะ หรือวิถีดำเนินชีวิตของตน

วัน 1. ระยะเวลาตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ตก ซึ่งตามปกติถือตามกำหนด ๑๒ ชั่วโมง, กลางวัน ก็เรียก; ระยะเวลา ๒๔ ชั่วโมง ที่โลกหมุนตัวเองครบรอบหนึ่ง อย่างที่ถือกันมาแต่เดิมว่าตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ขึ้นใหม่ในวันถัดไป หรืออย่างที่นิยมถือกันในปัจจุบันตามคติสมัยใหม่ว่า ตั้งแต่เที่ยงคืนหนึ่งถึงเที่ยงคืนถัดไป; การที่เรียกว่า *วัน* นั้น เพราะถือเอาเวลาพระอาทิตย์ซึ่งเรียกว่าตะวันขึ้น จนถึงตะวันตกเป็นกำหนด คือมาจากคำว่า*ตะวัน*นั่น

เอง (คล้ายกับระยะเวลา*เดือน*หนึ่ง ที่ถือตามการโคจรของพระจันทร์ ซึ่งมีชื่อว่าเดือน) **2.** ป่า, ดง, สวน (บาลี: *วน*)

วันเข้าพรรษา วันที่พระสงฆ์เริ่มจำพรรษา (วัสสูปนายิกา) ตามปกติหมายถึงเข้าพรรษาต้น คือ เริ่มจำปุริมพรรษา (ปุริมวัสสูปนายิกา หรือปฐมวัสสูปนายิกา หรือปุริมิกา วัสสูปนายิกา) ได้แก่ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ (ถ้าปีใดมีอธิกมาส คือเพิ่มเดือน ๘ เข้ามาอีกเดือนหนึ่ง เป็นสอง ๘ ในปีนั้น ให้ถือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ หลัง เป็นวันเข้าปุริมพรรษา), แต่ถ้าเข้าพรรษาต้นไม่ทันคือเข้าปุริมพรรษาไม่ทัน ด้วยเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง สามารถเลื่อนไปเข้าพรรษาหลัง คือเริ่มจำพรรษาในวันเข้าปัจฉิมพรรษา (ปัจฉิมวัสสูปนายิกา หรือทุติยวัสสูปนายิกา หรือปัจฉิมิกา วัสสูปนายิกา) ได้แก่ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙, ภิกษุเข้าพรรษา โดยทำการอธิษฐานพรรษา; ดู ***จำพรรษา***

วันปวารณา ดู *ปวารณา, วันออกพรรษา*

วันมหาปวารณา ดู *ปวารณา, วันออกพรรษา*

วันมาฆบูชา ดู *มาฆบูชา*

วันวิสาขบูชา ดู *วิสาขบูชา*

วันสงกรานต์ ดู *สงกรานต์*

วันออกพรรษา วันสิ้นสุดจำพรรษา, วันสุดท้ายของการจำพรรษา ตามปกติหมายถึงวันสิ้นสุดพรรษาต้น หรือสิ้นปุริมพรรษา ได้แก่ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ อันเป็นวันที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรมชื่อว่า “ปวารณา” จึงเรียกว่าวันปวารณาหรือวันมหาปวารณา, (วันออกพรรษาหลัง หรือสิ้นปัจฉิมพรรษา คือ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒); ดู ***จำพรรษา, วันเข้าพรรษา, ปวารณา***

วันอัฏฐมีบูชา ดู *อัฏฐมีบูชา*

วันอาสาฬหบูชา ดู *อาสาฬหบูชา*

วันอุโบสถ ดู *อุโบสถ*

วัปปะ ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก

วัปปมงคล พิธีแรกนาขวัญ คือพิธีเริ่มไถนาเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนา

วัย ส่วนแห่งอายุ, ระยะของอายุ, เขตอายุ นิยมแบ่งเป็น ๓ วัย คัมภีร์วิสุทธิมรรคจัดดังนี้ ***๑. ปฐมวัย*** วัยต้น ๓๓ ปี คืออายุ ๑ ถึง ๓๓ ปี ***๒. มัชฌิมวัย*** วัยกลาง ๓๔ ปี คืออายุ ๓๔ ถึง ๖๗ ปี ***๓. ปัจฉิมวัย*** วัยปลาย ๓๓ ปี คือ อายุ ๖๘ ปี ถึง ๑๐๐ ปี

วัสวดี ชื่อของพระยามาร; ดู *วสวัตดี*

วัสสานะ, วัสสานฤดู ฤดูฝน (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน

๑๒); ดู *มาตรา*

วัสสาวาสิกพัสตร์ ดู *ผ้าจำนำพรรษา*

วัสสิกสาฎก ดู *ผ้าอาบน้ำฝน*

วัสสิกสาฎิกา ดู *ผ้าอาบน้ำฝน*

วัสสูปนายิกา วันเข้าพรรษา; ดู *วันเข้าพรรษา, จำพรรษา*

วางไว้ทำร้าย ได้แก่ วางขวาก ฝังหลาวไว้ในหลุมพราง วางของหนักไว้ให้ตกทับ วางยาพิษ เป็นต้น

วาจา คำพูด, ถ้อยคำ

วาจาชอบ ดู *สัมมาวาจา*

วาจาชั่วหยาบ ในวินัยหมายถึงถ้อยคำพาดพิงทวารหนักทวารเบาและเมถุน; ดู *ทุฏฐุลลวาจา*

วาชเปยยะ, วาชไปยะ "วาจาดูดดื่มใจ", "น้ำคำควรดื่ม", ความรู้จักพูด คือ รู้จักทักทายปราศรัย ใช้วาจาสุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ ชวนใจให้อยากทำตาม อยากร่วมมือร่วมงานร่วมการ เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจอันดี ความเชื่อถือและความนิยมนับถือ, (บาลี: วาชเปยฺย, โบราณบางทีเขียน "วาชไปยัง"; ข้อ ๔ ใน *ราชสังคหวัตถุ ๔*)

วาตสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่มีลมเป็นสมุฏฐาน; ดู *อาพาธ*

วานปรัสถ์ ผู้อยู่ป่า, เป็นธรรมเนียมของพราหมณ์ว่า ผู้ที่ครองเรือน มีครอบครัวเป็นหลักฐาน ครั้นลูกหลานเติบโตก็จัดแจงให้มีครอบครัว ตนเองชราลง ก็เข้าป่าจำศีลถือพรตบำเพ็ญตบะต่อไป, เขียน *วนปรัสถะ* บ้างก็มี; ดู *อาศรม*

วาโยธาตุ ธาตุลม, สภาวะที่มีลักษณะพัดไปมา, ภาวะสั่นไหว เคร่งตึง ค้ำจุน; ในร่างกายนี้ ส่วนที่ใช้กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมหายใจ, อย่างนี้เป็นการกล่าวถึงวาโยธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระอภิธรรม วาโยธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง ได้แก่ภาวะสั่นไหว เคร่งตึง ค้ำจุน; ดู *ธาตุ, รูป ๒๘*

วาร วันหนึ่งๆ ในสัปดาห์, ครั้ง, เวลากำหนด

วาระ ครั้งคราว, เวลาที่กำหนดสำหรับผลัดเปลี่ยน

วารี น้ำ

วาลิการาม ชื่อวัดหนึ่งในเมืองเวสาลี แคว้นวัชชี เป็นที่ประชุมทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ชำระวัตถุ ๑๐ ประการที่เป็นเสี้ยนหนามพระธรรมวินัย

วาสนา อาการกายวาจา ที่เป็นลักษณะพิเศษของบุคคล ซึ่งเกิดจากกิเลสบาง

อย่าง และได้สั่งสมอบรมมาเป็นเวลานานจนเคยชินติดเป็นพื้นประจำตัว แม้จะละกิเลสนั้นได้แล้ว แต่ก็อาจจะละอาการกายวาจาที่เคยชินไม่ได้ เช่น คำพูดติดปาก อาการเดินที่เร็วหรือเดินต้วมเตี้ยม เป็นต้น ท่านขยายความว่า วาสนา ที่เป็นกุศล ก็มี เป็นอกุศล ก็มี เป็นอัพยากฤต คือเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ก็มี ที่เป็นกุศลกับอัพยากฤตนั้น ไม่ต้องละ แต่ที่เป็นอกุศลซึ่งควรจะละนั้น แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่จะเป็นเหตุให้เข้าถึงอบาย กับส่วนที่เป็นเหตุให้เกิดอาการแสดงออกทางกายวาจาแปลกๆ ต่างๆ ส่วนแรก พระอรหันต์ทุกองค์ละได้ แต่ส่วนหลัง พระพุทธเจ้าเท่านั้นละได้ พระอรหันต์อื่นละไม่ได้ จึงมีคำกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเท่านั้นละกิเลสทั้งหมดได้พร้อมทั้งวาสนา; ในภาษาไทย คำว่า *วาสนา* มีความหมายเพี้ยนไปกลายเป็นอำนาจบุญเก่า หรือกุศลที่ทำให้ได้รับลาภยศ

วาสภคามิกะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำ*สังคายนาครั้งที่ ๒*

วิกขัมภนวิมุตติ พ้นด้วยข่มหรือสะกดไว้ ได้แก่ความพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมได้ด้วยกำลังฌาน อาจสะกดได้นานกว่าตทังควิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อมแล้วกิเลสอาจเกิดขึ้นอีก จัดเป็นโลกิยวิมุตติ (ข้อ ๒ ในวิมุตติ ๕; ในบาลีเป็นข้อ ๑ ถึงชั้นอรรถกถา จึงกลายมาเป็นข้อ ๒)

วิกติกา เครื่องลาดที่เป็นรูปสัตว์ร้าย เช่น ราชสีห์ เสือ เป็นต้น

วิกัป, วิกัปป์ ทำให้เป็นของสองเจ้าของ คือขอให้ภิกษุสามเณรอื่นร่วมเป็นเจ้าของบาตรหรือจีวรนั้นๆ ด้วย ทำให้ไม่ต้องอาบัติเพราะเก็บอติเรกบาตรหรืออติเรกจีวรไว้เกินกำหนด

วิกัปมี ๒ คือ วิกัปต่อหน้า และวิกัปลับหลัง

วิกัปต่อหน้า คือ วิกัปต่อหน้าผู้รับ ถ้าจีวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาส ว่า “**อิมํ จีวรํ ตุยฺหํ วิกปฺเปมิ**” แปลว่า “ข้าพเจ้าวิกัปจีวรผืนนี้แก่ท่าน” (ถ้าวิกัปจีวร ๒ ผืนขึ้นไป ว่า “อิมานิ จีวรานิ” แทน “อิมํ จีวรํ”, ถ้าจีวรที่วิกัปอยู่นอกหัตถบาส ว่า “เอตํ” แทน “อิมํ” ว่า “เอตานิ” แทน “อิมานิ”, ถ้าวิกัปแก่ภิกษุผู้แก่กว่า จะใช้บทว่า “อายสฺมโต” แทน “ตุยฺหํ” ก็ควร)

วิกัปลับหลัง คือ วิกัปให้แก่สหธรรมิกรูปใดรูปหนึ่ง ผู้มิได้อยู่เฉพาะหน้า โดยเปล่งวาจาต่อหน้าสหธรรมิกรูปอื่น ถ้าจีวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาส ว่า “**อิมํ จีวรํ อิตฺถนฺนามสฺส วิกปฺเปมิ**” แปลว่า “ข้าพเจ้าวิกัปจีวรผืนนี้ แก่ท่านผู้ชื่อนี้” (ถ้าวิกัปแก่ภิกษุชื่อว่าอุตตระ ก็บอกชื่อ

ว่า "อุตฺตรสฺส ภิกฺขุโน" หรือ "อายสฺมโต อุตฺตรสฺส" แทน "อิตฺถนฺนามสฺส" สุดแต่ผู้รับอ่อนกว่าหรือแก่กว่า, ถ้าวิกัปจีวรหลายผืน หรือจีวรอยู่นอกหัตถบาส พึงเปลี่ยนคำ โดยเทียบตามแบบวิกัปต่อหน้า)

จีวรที่วิกัปไว้ จะบริโภค ต้องขอให้ผู้รับถอนก่อน มิฉะนั้น หากบริโภค จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อผู้ที่ได้รับไว้นั้นถอนแล้ว จึงใช้ได้, คำถอนสำหรับจีวรที่อยู่ในหัตถบาส ว่า "**อิมํ จีวรํ มยฺหํ สนฺตกํ ปริภุญฺช วา วิสชฺเชหิ วา ยถาปจฺจยํ วา กโรหิ**" แปลว่า "จีวรผืนนี้ของข้าพเจ้า ท่านจงใช้สอยก็ตาม จงสละก็ตาม จงทำตามปัจจัยก็ตาม" (ถ้าผู้ถอนอ่อนกว่าพึงว่า "อิมํ จีวรํ มยฺหํ สนฺตกํ ปริภุญฺชถ วา วิสชฺเชถ วา ยถาปจฺจยํ วา กโรถ", คำที่พึงเปลี่ยนทั้งหลาย เช่น ชื่อของ จำนวนของ และที่ของตั้งอยู่ในหรือนอกหัตถบาส พึงเทียบเคียงกับคำที่กล่าวแล้วข้างต้น)

ในเรื่องเกี่ยวกับการวิกัปนี้ มีแนวทางปฏิบัติที่พระอาจารย์นักวินัยแนะนำไว้ และพระมติในหนังสือวินัยมุข อันควรทราบว่า ผ้าที่จะอธิษฐานเป็นผ้าปูนอนก็ดี เป็นผ้าบริขารโจลก็ดี ต้องเป็นของที่ไม่ใช้นุ่งห่ม จึงอธิษฐานขึ้น เช่นภิกษุถอนผ้าอุตตราสงค์ผืนเก่าเสีย ไม่คิดจะใช้นุ่งห่มอีก และอธิษฐานผืนใหม่แล้ว จะอธิษฐานผืนเก่านั้นเป็นผ้าปูนอนเช่นนี้ได้ แต่ถ้ายังจะใช้นุ่งห่ม ควรวิกัปไว้ตามแบบ ส่วนผ้าบริขารโจลนั้น ก็เช่นผ้ากรองน้ำ ถุงบาตร และย่าม อันมิใช่ของใช้นุ่งห่ม และไม่ใช่เป็นของใหญ่ตลอดจนผ้าบริขารอย่างอื่น ซึ่งมีสีและดอกอันห้ามในผ้านุ่งห่ม อย่างนี้อธิษฐานขึ้น ส่วนผ้าที่จะใช้นุ่งห่ม แม้เพียงผืนเล็กพอใช้เป็นเครื่องประกอบเข้าเป็นผ้านุ่งห่มได้ แม้แต่ผ้าขาว มีประมาณตั้งแต่ยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้วขึ้นไป จัดว่าเป็นจีวรตามกำหนดอย่างต่ำที่จะต้องวิกัป

อนึ่ง ผ้าอาบน้ำฝน เป็นของที่ทรงอนุญาตเป็นบริขารพิเศษชั่วคราวของภิกษุ อธิษฐานไว้ใช้ได้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน พ้นนั้นให้วิกัปไว้

ทั้งนี้ มีพุทธานุญาตไว้คราวหนึ่ง (วินย. ๕/๑๖๐/๒๑๘) ซึ่งใช้เป็นที่อ้างอิงในเรื่องที่ว่าผ้าอย่างไหนจะต้องอธิษฐาน หรือต้องวิกัป อย่างไร ใจความว่า ไตรจีวร ผ้าปูนั่ง (นิสีทนะ) ผ้าปูนอน (ปัจจัตถรณะ) ผ้าเช็ดหน้าเช็ดปาก (มุขปุญฉนโจละ) และผ้าบริขารโจล ให้อธิษฐาน ไม่ใช่ให้วิกัป, ผ้าอาบน้ำฝน (วัสสิกสาฎก) ให้อธิษฐานใช้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน พ้นจากนั้น ให้วิกัปไว้, ผ้าปิดฝี (กัณฑุ-

ปฏิจฉาทิ) ให้อธิษฐานใช้ตลอดเวลาที่อาพาธ พ้นจากนั้นให้วิกัปไว้; ผ้าจีวรขนาดอย่างต่ำยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้ว โดยนิ้วพระสุคต ต้องวิกัป

ส่วนในการวิกัปบาตร ถ้าบาตรใบเดียว อยู่ในหัตถบาส ว่า **"อิมํ ปตฺตํ ตุยฺหํ วิกปฺเปมิ"** (ถ้าบาตรหลายใบ ว่า "อิเม ปตฺเต" แทน "อิมํ ปตฺตํ"; ถ้าบาตรอยู่นอกหัตถบาส ว่า "เอตํ" แทน "อิมํ" บาตรหลายใบ ว่า "เอเต" แทน "อิเม"), บาตรที่วิกัปไว้แล้ว ไม่มีกำหนดให้ถอนก่อนจึงบริโภค พึงใช้เป็นของวิกัป แต่เมื่อจะอธิษฐาน พึงให้ถอนก่อน; ดู *อธิษฐาน, ปัจจุทธรณ์*

วิกัปปิตจีวร จีวรที่วิกัปป์ไว้, จีวรที่ได้ทำให้เป็นของ ๒ เจ้าของแล้ว

วิการ 1. พิการ, ความแปรผัน, ความผิดแปลก, ผิดปรกติ **2.** ทำต่างๆ, แสดงอาการผิดแปลก ไม่เป็นปกติ ทางกาย (กายวิการ) ก็ตาม ทางวาจา (วจีวิการ) ก็ตาม เช่น โกรธขึ้นมา หรือรังเกียจแล้ว ทำหน้านิ่วคิ้วขมวด ตีหน้าถมึงทึง ชี้นิ้ว ปัด เงื้อแขน ร้องชิๆ ชะๆ พูดไล่ว่าไปชะ อย่างนี้เป็นต้น ภิกษุมีสติสัมปชัญญะ ไม่ทำกายวิการ หรือวจีวิการอย่างนั้น **3.** การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย, การใช้กายหรือวาจาสื่อความหมาย, มีความหมายเท่ากับ "วิญญัติ" คือ กายวิการเป็น ***กายวิญญัติ*** (การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย) วจีวิการเป็น ***วจีวิญญัติ*** (การเคลื่อนไหววาจาให้รู้ความหมาย); ดู ***วิญญัติ***

วิกาล ผิดเวลา, ในวิกาลโภชนสิกขาบท (ห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาล) หมายถึงตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงก่อนอรุณวันใหม่; ส่วนในอันธการวรรค สิกขาบทที่ ๗ ในภิกขุนีวิภังค์ (ห้ามภิกษุณีเข้าสู่ตระกูลในเวลาวิกาล เอาที่นอนปูลาดนั่งนอนทับโดยไม่บอกกล่าวขออนุญาตเจ้าบ้าน) หมายถึงตั้งแต่พระอาทิตย์ตกจนถึงก่อนอรุณวันใหม่; ในสิงคาลกสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค สุตตันตปิฎก กล่าวถึงการเที่ยวซอกแซกในเวลาวิกาลว่าเป็นอบายมุขนั้น ก็หมายถึงเวลาค่ำ

วิกาลโภชน์ การกินอาหารในเวลาวิกาล, การฉันอาหารผิดเวลา; ดู *วิกาล*

วิกุพพนา การทำให้เป็นได้ต่างๆ, การยักเยื้องยักย้าย, การปรับแปลงแผลงผัน, เช่น ผู้ที่เจริญอัปปมัญญาจนชำนาญ มีจิตเสมอกันต่อสรรพสัตว์ และเข้าถึงฌานแล้ว สามารถแผ่เมตตา เป็นต้น ต่อสัตว์ทั้งหลาย แผกผันไปได้ต่างๆ ทั้งแบบกว้างขวางไม่มีขอบเขต (อโนธิโส-ผรณา) ทั้งแบบจำกัดขอบเขต (โอธิโส-ผรณา) และแบบเฉพาะเป็นทิศๆ (ทิสา-ผรณา), คำว่า "วิกุพพนา" นี้ มักพบในชื่อ

เรียกอิทธิ (ฤทธิ์) แบบหนึ่ง คือ วิกุพพนาอิทธิ หรือวิกุพพนฤทธิ์; เทียบ *อโนธิโสผรณา, โอธิโสผรณา, ทิสาผรณา*; ดู *แผ่เมตตา, สีมาสัมเภท; วิกุพพนาอิทธิ*

วิกุพพนาอิทธิ, วิกุพพนฤทธิ์ ฤทธิ์คือการแผลง, ฤทธิ์บิดผัน, ฤทธิ์ผันแผลง คือการแผลงฤทธิ์แปลงตัว เปลี่ยนจากรูปร่างปกติ แปลงเป็นเด็ก เป็นครุฑ เป็นเทวดา เป็นเสือ เป็นงู เป็นต้น (ต้องห้ามทางพระวินัย)

วิขัมภนปหาน การละกิเลสได้ด้วยข่มไว้ด้วยฌาน; มักเขียน *วิกขัมภนปหาน*

วิขัมภนวิมุติ ดู *วิกขัมภนวิมุตติ*

วิจัย การใช้ปัญญาเฟ้น สืบค้น, การค้นคว้า สืบหา ตรวจสอบ ฟั้นเฟ้น ให้สิ้นสงสัย ให้รู้เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนถึงความจริง ตรงเต็มตามสภาวะ; ดู *ธรรมวิจัย, ธัมมวิจยะ*

วิจาร ความตรอง, การพิจารณาอารมณ์, การตามฟั้นอารมณ์ (ข้อ ๒ ในองค์ฌาน ๕)

วิจารณ์ **1.** พิจารณา, ไตร่ตรอง **2.** สอบสวน, ตรวจตรา **3.** คิดการ, กะการ, จัดเตรียม, จัดแจง, ดูแล, จัดดำเนินการ **4.** ในภาษาไทย มักหมายถึงติชม, แสดงความคิดเห็นในเชิงตัดสินคุณค่า ชี้ข้อดีข้อด้อย

วิจารณญาณ ปัญญาที่ไตร่ตรองพิจารณาเหตุผล

วิจิกิจฉา ความลังเลไม่ตกลงได้, ความไม่แน่ใจ, ความสงสัย, ความเคลือบแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย, ความลังเลเป็นเหตุให้ไม่แน่ใจในปฏิปทาเครื่องดำเนินของตน (ข้อ ๕ ในนิวรณ์ ๕, ข้อ ๕ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๔ ในอนุสัย ๗)

วิจิตร งาม, งดงาม, แปลก, ตระการ, หรู, แพรวพราว

วิชชา ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ; **วิชชา ๓** คือ ๑. *ปุพเพนิวาสานุสติญาณ* ความรู้ที่ระลึกชาติได้ ๒. *จุตูปปาตญาณ* ความรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ๓. *อาสวักขยญาณ* ความรู้ที่ทำอาสวะให้สิ้น **วิชชา ๘** คือ ๑. *วิปัสสนาญาณ* ญาณในวิปัสสนา ๒. *มโนมยิทธิ* ฤทธิ์ทางใจ ๓. *อิทธิวิธิ* แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ ๔. *ทิพพโสต* หูทิพย์ ๕. *เจโตปริยญาณ* รู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้ ๖. *ปุพเพนิวาสานุสติ* ๗. *ทิพพจักขุ* ตาทิพย์ (= จุตูปปาตญาณ) ๘. *อาสวักขยญาณ*

วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ประกอบด้วยวิชชา ๓ หรือวิชชา ๘ และจรณะ ๑๕ อันเป็นปฏิปทาเครื่องบรรลุวิชชานั้น, มีความรู้ประเสริฐ ความประพฤติประเสริฐ (ข้อ ๓ ใน

พุทธคุณ ๙)

วิชชาธร, วิชาธร ดู *วิทยาธร*

วิญญัติ 1. การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย, การสื่อความหมาย มี ๒ คือ ๑. *กายวิญญัติ* การให้รู้ความหมายด้วยกาย เช่น พยักหน้า กวักมือ ๒. *วจีวิญญัติ* การให้รู้ความหมายด้วยวาจา คือพูดหรือบอกกล่าว **2.** การออกปากขอของต่อคนไม่ควรขอ หมายถึงภิกษุขอสิ่งของต่อคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติ ผู้ไม่ใช่คนปวารณา

วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์, จิต, ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่นรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตาเป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยินเป็นอาทิ; **วิญญาณ ๖** คือ ๑. *จักขุวิญญาณ* ความรู้อารมณ์ทางตา (เห็น) ๒. *โสตวิญญาณ* ความรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน) ๓. *ฆานวิญญาณ* ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น) ๔. *ชิวหาวิญญาณ* ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส) ๕. *กายวิญญาณ* ความรู้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย) ๖. *มโนวิญญาณ* ความรู้อารมณ์ทางใจ (รู้เรื่องในใจ)

วิญญาณฐิติ ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณ มี ๗ คือ ๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่ ๒. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหมผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน ๓. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอาภัสสระ ๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภกิณหะ ๕. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาสานัญจายตนะ ๖. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณัญจายตนะ ๗. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากิญจัญญายตนะ

วิญญาณธาตุ ธาตุรู้, ความรู้แจ้ง, ความรู้อะไรได้ (ข้อ ๖ ในธาตุ ๖)

วิญญาณัญจายตนะ ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ (ข้อ ๒ ในอรูป ๔)

วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ, วิญญาณเป็นอาหารคือเป็นปัจจัยอุดหนุนหล่อเลี้ยงให้เกิดนามรูป (ข้อ ๔ ในอาหาร ๔)

วิญญู ผู้รู้, บัณฑิต, นักปราชญ์; ในพระวินัย ตามปาจิตติยสิกขาบทที่ ๗ แห่งมุสาวาทวรรค ว่า “อนึ่ง ภิกษุใดแสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำ เว้นแต่มีบุรุษผู้เป็นวิญญูอยู่ด้วย เป็นปาจิตตีย์” คำว่า *วิญญู* ในที่นี้ หมายถึงผู้รู้ความ คือ “ผู้สามารถรู้เข้าใจคำดีคำ

ร้าย คำหยาบคำไม่หยาบ”, ในกฎหมายไทย ใช้คำว่า ***วิญญูชน*** หมายถึง บุคคลผู้รู้ผิดรู้ชอบตามปรกติ หรืออย่างภาษาชาวบ้านว่า ผู้รู้ผิดชอบชั่วดี

วิญญูชน ดู *วิญญู*

วิตก ความตรึก, ตริ, การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ หรือปักจิตลงสู่อารมณ์ (ข้อ ๑ ในองค์ฌาน ๕), การคิด, ความดำริ; ไทยใช้ว่าเป็นห่วงกังวล

วิตกจริต พื้นนิสัยหนักในทางตรึก, มีวิตกเป็นปรกติ, มีปรกตินึกพล่านหรือคิดจับจดฟุ้งซ่าน, ผู้มีจริตชนิดนี้พึงแก้ด้วย เพ่งกสิณ หรือเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน (ข้อ ๖ ในจริต ๖)

วิตถาร ซึ่งแผ่ยืดขยายกว้างขวางออกไป, ขยายความ, พิสดาร; ตรงข้ามกับ ***สังเขป***; ในการวัด หมายถึง ความกว้าง (เทียบกับความยาว คือ***อายาม*** และความสูงหรือความลึก คือ***อุพเพธ***); ในภาษาไทยความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นว่า ผิดปกติ, พิลึก, นอกแบบ, นอกลู่นอกทาง, เกินวิสัยแห่งความยอมรับ

วิตถารนัย นัยอย่างพิสดาร, แบบขยายความ, แง่ความหมายซึ่งบรรยายอย่างกว้างขวางยืดยาว; ตรงข้ามกับ ***สังเขปนัย***

วิติกกมะ ดู *วีติกกมะ*

วิถีจิต “จิตในวิถี” คือจิตในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปในวิถี คือพ้นจากภวังค์ หรือพ้นจากภาวะที่เป็นภวังคจิต (และมิใช่เป็นปฏิสนธิจิต หรือจุติจิต), พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ๑๑ ชื่อซึ่งทำกิจ ๑๑ อย่าง นอกจากปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ, “**วิถีจิต**” เป็นคำรวม เรียกจิตทั้งหลาย ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ (คำบาลีว่า “วีถิจิตฺต”), อธิบายอย่างง่ายพอให้เข้าใจเป็นพื้นฐานว่า สัตว์ทั้งหลายหลังจากเกิดคือปฏิสนธิแล้ว จนถึงก่อนตายคือจุติ ระหว่างนั้น ชีวิตเป็นอยู่โดยมีจิตที่เป็นพื้น เรียกว่า***ภวังคจิต*** (จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตในภาวะที่เป็นองค์แห่งภพ) ซึ่งเกิดดับสืบเนื่องต่อกันไปตลอดเวลา (มักเรียกว่า***ภวังคโสต***คือกระแสแห่งภวังค์) ทีนี้ ถ้าจิตอยู่ในภาวะภวังค์ เป็นภวังคจิต และเกิดดับสืบต่อไปเป็นภวังคโสตเท่านั้น ก็เพียงแค่ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนหลับอยู่ตลอดเวลา แต่ชีวิตนั้นเป็นอยู่ดำเนินไป โดยมีการรับรู้และทำกรรมทางทวารต่างๆ เช่น เห็น ได้ยิน ดู ฟัง เคลื่อนไหว พูดจา ตลอดจนคิดการต่างๆ จิตจึงมิใช่อยู่เพียงในภาวะที่เป็นภวังค์ คือมิใช่แค่เป็นองค์แห่งภพไว้เท่านั้น แต่ต้องมีการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมทางทวารทั้งหลายด้วย ดังนั้น เมื่อมีอารมณ์ คือ รูป เสียง ฯลฯ มาปรากฏแก่ทวาร (“มาสู่

คลองในทวาร") คือ ตา หู ฯลฯ ก็จะมีการรับรู้ โดยภวังคจิตที่กำลังเกิดดับสืบต่อกระแสภพกันอยู่นั้น แทนที่ว่าภวังคจิตหนึ่งดับไป จะเกิดเป็นภวังคจิตใหม่ขึ้นมา ก็กลายเป็นว่า ภวังคจิตหนึ่งดับไป แต่เกิดเป็นจิตหนึ่งที่เข้าอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้เกิดขึ้นมา (ตอนนี้ พูดอย่างภาษาชาวบ้านให้เข้าใจง่ายว่า จิตออกจากภวังค์ หรือจิตขึ้นสู่วิถี) แล้วก็จะมีจิตที่เรียกชื่อต่างๆ เกิดขึ้นมาทำหน้าที่ต่อๆ กันไป ในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น จนครบกระบวนจบวิถีไปรอบหนึ่ง แล้วก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมาอีก (พูดอย่างภาษาชาวบ้านว่า ตกภวังค์), จิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาทำหน้าที่แต่ละขณะในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้นจนจบกระบวน เรียกว่า "**วิถีจิต**" และจิตแต่ละขณะในวิถีนั้น มีชื่อเรียกเฉพาะของมัน ตามกิจคืองานหรือหน้าที่ที่มันทำ, เมื่อตกภวังค์อย่างที่ว่านั้นแล้ว ภวังคจิตเกิดดับต่อกันไป แล้วก็เปลี่ยน (เรียกว่าตัดกระแสภวังค์) เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นมารับรู้เสพอารมณ์อีก แล้วพอจบกระบวน ก็ตกภวังค์ เป็นภวังคจิต แล้วก็ตัดกระแสภวังค์ เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นอีก สลับกันหมุนเวียนไป โดยนัยนี้ ชีวิตที่ดำเนินไปแม้ในกิจกรรมเล็กน้อยหนึ่งๆ จึงเป็นการสลับหมุนเวียนไปของกระแสภวังคจิต (ภวังคโสตะ) กับกระบวนวิถีจิต (วีถิจิตตปวัตติ) ที่เกิดดับสืบต่อไปมากมายไม่อาจนับได้

ในการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมครั้งหนึ่งๆ ที่เป็นการเปลี่ยนจากภวังคจิต มาเป็นวิถีจิต จนกระทั่งกลับเป็นภวังคจิตอีกนั้น แยกแยะให้เห็นลำดับขั้นตอนแห่งความเป็นไป พอให้ได้ความเข้าใจคร่าวๆ (ในที่นี้ จะพูดถึงเฉพาะปัญจ-ทวารวิถี คือการรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ในกรณีที่รับอารมณ์ที่มีกำลังมาก คืออติมหันตารมณ์เป็นหลัก) ดังนี้ **ก. ช่วงภวังคจิต** (เนื่องจากเมื่อจบวิถี ก็จะกลับเป็นภวังค์อีก ตามปกติจึงเรียกภวังคจิตที่เอาเป็นจุดเริ่มต้นว่า "อตีตภวังค์" คือภวังค์ที่ล่วงแล้ว หรือภวังค์ก่อน) มี ๓ ขณะ ได้แก่ ๑. **อตีตภวังค์** (ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน) ๒. **ภวังคจลนะ** (ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่ที่กระทบ) ๓. **ภวังคุปัจเฉท** (ภวังค์ขาดจากอารมณ์เก่า) **ข. ช่วงวิถีจิต** มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. **ปัญจทวาราวัชชนะ** (การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้นๆ ในทวารทั้ง ๕, ถ้าอยู่ในมโนทวารวิถี ก็เป็นมโนทวาราวัชชนะ) ๒. **ปัญจวิญญาณ** (การรู้อารมณ์นั้นๆ ในอารมณ์ทั้ง ๕ คือ เป็นจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณ หรือฆานวิญญาณ หรือชิวหาวิญญาณ

หรือกายวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง) ๓. **สัมปฏิจฉนะ** (สัมปฏิจฉันนะ ก็เรียก, การรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตีรณะ) ๔. **สันตีรณะ** (การพิจารณาไต่สวนอารมณ์) ๕. **โวฏฐัพพนะ** (การตัดสินอารมณ์) ๖.–๑๒. **ชวนะ** (การแล่นไปในอารมณ์ คือรับรู้เสพทำต่ออารมณ์ เป็นช่วงที่ทำกรรม โดยเป็นกุศลชวนะหรืออกุศลชวนะ หรือไม่ก็กิริยา) ติดต่อกัน ๗ ขณะ ๑๓.–๑๔. **ตทารมณ์** (ตทาลัมพณะ หรือตทาลัมพนะ ก็เรียก, "มีอารมณ์นั้น" คือมีอารมณ์เดียวกับชวนะ ได้แก่การเกิดเป็นวิปากจิตที่ได้รับอารมณ์ต่อจากชวนะ เหมือนได้รับผลประมวลจากชวนะมาบันทึกเก็บไว้ ก่อนตกภวังค์) ต่อกัน ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือจบกระบวนของวิถีจิต เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นใหม่ (ตกภวังค์), เมื่อนับตลอดหมดทั้งสองช่วง คือตั้งแต่อตีตภวังค์จุดเริ่ม มาจนจบวิถี ก็มี ๑๗ ขณะจิต

ในส่วนรายละเอียด วิถีจิตมีความเป็นไปแตกต่างกันหลายแบบ เช่น ใน**ปัญจทวารวิถี**ที่พูดมาข้างต้นนั้น เป็นกรณีที่รับอารมณ์ซึ่งมีกำลังเด่นชัดมาก (อติมหันตารมณ์) แต่ถ้าอารมณ์ที่ปรากฏเข้ามามีกำลังไม่มากนัก (เป็นแค่มหันตารมณ์) ภวังค์จะยังไม่ไหวตัวจนถึงภวังคจิตขณะที่ ๓ หรือขณะที่ ๔ จึงจะไหวตัวเป็นภวังคจลนะ ในกรณีอย่างนี้ ก็จะมีอตีตภวังค์ ๒ หรือ ๓ ขณะ และเมื่อขึ้นสู่วิถี ก็จะไปจบแค่ชวนะที่ ๗ ดับ แล้วก็ตกภวังค์ โดยไม่มีตทารมณ์เกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้น ถ้าอารมณ์ที่ปรากฏมีกำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ์) ก็จะผ่านอตีตภวังค์ไปหลายขณะ (ตั้งแต่ ๔ ถึง ๙ ขณะ) จึงเป็นภวังคจลนะ และเมื่อขึ้นสู่วิถีแล้ว วิถีนั้นก็ไปสิ้นสุดลงแค่โวฏฐัพพนะ ไม่ทันเกิดชวนจิต ก็ตกภวังค์ไปเลย, และถ้าอารมณ์ที่ปรากฏนั้นอ่อนกำลังเกินไป (เป็นอติปริตตารมณ์) ก็จะผ่านอตีตภวังค์ไปมากหลายขณะ จนในที่สุดเกิดภวังคจลนะขึ้นมาได้ ๒ ขณะ ก็กลับเป็นภวังค์ตามเดิม คือภวังค์ไม่ขาด (ไม่มีภวังคุปัจเฉท) และไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้นเลย จึงเรียกว่าเป็นโมฆวาระ, ส่วนใน**มโนทวารวิถี** เมื่อภวังค์ไหวตัว (ภวังคจลนะ) และภวังค์ขาด (ภวังคุปัจเฉท) แล้ว ขึ้นสู่วิถี จะมีเพียงมโนทวาราวัชชนะ (การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางมโนทวาร) แล้วเกิดเป็นชวนจิต ๗ ขณะต่อไปเลย (ไม่มีสัมปฏิจฉนจิต เป็นต้น) เมื่อชวนะครบ ๗ แล้ว ในกรณีที่อารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัด (วิภูตารมณ์) ก็จะเกิดตทารมณ์ ๒ ขณะ แล้วตกภวังค์ แต่ถ้าอารมณ์อ่อนแรงไม่เด่นชัด (อวิภูตารมณ์) พอครบ ๗ ชวนะแล้ว ก็ตกภวังค์ไปเลย

โดยไม่มีตทารมณ์เกิดขึ้น, อนึ่ง ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นวิถีจิตในกามภูมิทั้งสิ้น ยังมีวิถีจิตในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก ในฝ่ายมโนทวารวิถี (จิตในปัญจทวารวิถีอยู่ในกามภูมิอย่างเดียว) ซึ่งเป็นจิตที่เป็นสมาธิขั้นอัปปนา และมีความเป็นไปที่แตกต่างจากวิถีจิตในกามภูมิ เช่น ชวนะไม่จำกัดเพียงแค่ ๗ ขณะ เมื่อเข้าฌานแล้ว ตราบใดยังอยู่ในฌาน ก็มีชวนจิตเกิดดับสืบต่อกันไปตลอด นับจำนวนไม่ได้ โดยไม่ตกภวังค์เลย ถ้าเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นเมื่อใด ก็คือออกจากฌานดังนี้เป็นต้น รายละเอียดของวิถีจิตระดับนี้ จะไม่กล่าวในที่นี้; ดู *ชวนะ, ตทารมณ์*; เทียบ *ภวังคจิต*

วิทยา ความรู้

วิทยาธร “ผู้ทรงวิทยา”, ผู้มีวิชากายสิทธิ์, ผู้มีฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาอาคมหรือของวิเศษ, พ่อมด

วิเทหะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป นครหลวงชื่อ *มิถิลา* เป็นดินแดนพวกวัชชีอีกถิ่นหนึ่ง ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำคงคาตรงข้ามกับแคว้นมคธ

วิธัญญา ชื่อนครหรือถิ่นหนึ่งในสักกชนบท ปกครองโดยกษัตริย์วงศ์ศากยะ; *เวธัญญะ* ก็เรียก

วินธยะ ชื่อเทือกเขาสำคัญในอินเดียภาคกลาง (Vindhya Range) เริ่มต้นทางตะวันออกที่พาราณสี ยาวลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑,๐๘๖ กม. บางตอนเคียงคู่ไปกับแม่น้ำนัมมทา แล้วสิ้นสุดลงในรัฐคุชราต ถือกันทำนองเดียวกับแม่น้ำนัมมทาว่าเป็นเส้นแบ่ง ระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาในภาคเหนือ (อุตราบถ) กับดินแดนที่ราบสูงแห่งอินเดียภาคใต้ (Deccan Plateau; ทักขิณาบถ); ดู *นัมมทา*

วินยวาที ผู้มีปรกติกล่าวพระวินัย

วินยสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าพระวินัยในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่าปฏิบัติตามธรรมวินัยและสัตถุศาสน์อันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์นั้น; ดู *สัมมุขาวินัย*

วินัย ระเบียบแบบแผนสำหรับฝึกฝนควบคุมความประพฤติของบุคคลให้มีชีวิตที่ดีงามเจริญก้าวหน้าและควบคุมหมู่ชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบเรียบร้อยดีงาม, ประมวลบทบัญญัติข้อกำหนดสำหรับควบคุมความประพฤติไม่ให้เสื่อมเสียและฝึกฝนให้ประพฤติดีงามเป็นคุณเกื้อกูลยิ่งขึ้น, ประมวลสิกขาบท; วินัยมี ๒ อย่างคือ ๑. *อนาคาริยวินัย* วินัยของผู้ไม่ครองเรือน คือวินัยของบรรพชิต หรือวินัยของพระสงฆ์ได้แก่ การไม่ต้องอาบัติทั้ง ๗ หรือโดยสาระ ได้แก่ *ปาริสุทธิศีล ๔* ๒. *อาคาริย*

วินัย วินัยของผู้ครองเรือน คือ วินัยของชาวบ้าน ได้แก่ การงดเว้นจาก *อกุศลกรรมบถ ๑๐* โดยนัยก็คือ *กุศลกรรมบถ ๑๐*

วินัยกถา คำพูดเกี่ยวกับพระวินัย, คำบรรยาย คำอธิบาย หรือเรื่องสนทนาเกี่ยวกับพระวินัย

วินัยกรรม การกระทำเกี่ยวกับพระวินัย หรือการปฏิบัติตามวินัย เช่น การอธิษฐานบริขาร การวิกัปบาตรและจีวร การปลงอาบัติ การอยู่ปริวาส เป็นต้น

วินัยธร "ผู้ทรงวินัย", ภิกษุผู้ชำนาญวินัย; พระอุบาลีเถระ ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาพระวินัยธร

วินัยปิฎก ดู *ไตรปิฎก*

วินัยมุข มุขแห่งวินัย, หลักใหญ่ๆ หรือหัวข้อสำคัญๆ ที่เป็นเบื้องต้นแห่งพระวินัย หรือเป็นปากทางนำเข้าสู่วินัย เป็นชื่อหนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรจนาขึ้นเพื่ออธิบายความหมายและชี้ประโยชน์แห่งพระวินัย มุ่งช่วยให้พระภิกษุสามเณรตั้งอยู่ในปฏิบัติพอดีงาม ผู้ไม่เคร่งจะได้รู้สึกสำรวมรักษามารยาทสมเป็นสมณะ ฝ่ายผู้เคร่งครัดเกินไปจะได้หายงมงาย ไม่สำคัญว่าตนดีกว่าผู้อื่น ตั้งรังเกียจผู้อื่นเพราะเหตุเล็กน้อยเพียงสักว่าธรรมเนียม หรือแม้หันไปชักนำผู้อื่นในปฏิบัติอันดี ต่างจะได้อานิสงส์คือไม่มีวิปฏิสาร; ทรงมุ่งหมายเพื่อจะแต่งแก้หนังสือ ***บุพพสิกขาวัณณนา*** ของพระอมราภิรักขิต (อมร เกิด) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส; จัดพิมพ์เป็น ๓ เล่ม ใช้เป็นแบบเรียนวิชาวินัย สำหรับนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ตามลำดับ

วินัยวัตถุ เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย

วินิจฉัย ไตร่ตรอง, ใคร่ครวญ, ชี้ขาด, ตัดสิน, ชำระความ

วินิบาต "โลกหรือวิสัยเป็นที่ตกไปแห่งสัตว์อย่างไร้อำนาจ [คือช่วยตัวเองไม่ได้เลย]", "แดนเป็นที่ตกลงไปพินาศย่อยยับ", สภาพตกต่ำ, ภพคือภาวะแห่งชีวิตที่มีแต่ความตกต่ำเสื่อมถอยย่อยยับ; อรรถกถาทั้งหลาย (เช่น วินย.อ.๑/๑๘๗) แสดงความหมายไว้ ๒ นัย คือ พูดแบบรวมๆ ก็เป็นไวพจน์คำหนึ่งของ *นรก* นั่นเอง แต่ถ้าแยกความหมายออกไปต่างหาก ก็หมายถึงกำเนิด*อสุรกาย*

วินิปาติกะ ท่านว่าได้แก่พวกเวมานิกเปรต คือ พวกเปรตมีวิมานอยู่ ได้เสวยสุขและต้องทุกข์ทรมานเป็นช่วงๆ สลับกันไป มีสุขบ้างทุกข์บ้างคละระคน

วินิพโภครูป รูปที่แยกจากกันได้; เทียบ *อวินิพโภครูป;* ดู *รูป ๒๘*

วินีตวัตถุ เรื่องที่ท่านวินิจฉัยแล้ว, เรื่องที่

ตัดสินแล้ว ท่านแสดงไว้เป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียงตัดสิน ในการปรับอาบัติ (ทำนองคำพิพากษาของศาลสูงสุดที่นำมาศึกษากัน)

วิบัติ ความเสีย, ความผิดพลาด, ความบกพร่อง, ความเสียหายใช้การไม่ได้ **1. วิบัติ** ความเสีย **ของภิกษุ** มี ๔ อย่าง คือ ๑. *ศีลวิบัติ* ความเสียแห่งศีล ๒. *อาจารวิบัติ* ความเสียมรรยาท ๓. *ทิฏฐิวิบัติ* ความเห็นผิดธรรมผิดวินัย ๔. *อาชีววิบัติ* ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ **2. วิบัติ** คือความเสียหายใช้ไม่ได้ **ของสังฆกรรม** มี ๔ คือ ๑. *วัตถุวิบัติ* เสียโดยวัตถุ เช่น อุปสมบทคนอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี ๒. *สีมาวิบัติ* เสียโดยสีมา เช่น สีมาไม่มีนิมิต ๓. *ปริสวิบัติ* เสียโดยบริษัทคือที่ประชุม เช่น ภิกษุเข้าประชุมไม่ครบองค์สงฆ์ ๔. *กรรมวาจาวิบัติ* เสียโดยกรรมวาจา เช่นสวดผิดพลาดตกหล่น สวดแต่อนุสาวนาไม่ได้ตั้งญัตติ เป็นต้น (ข้อกรรมวาจาวิบัติบางกรณีแยกเป็นญัตติวิบัติและอนุสาวนาวิบัติ กลายเป็นวิบัติ ๕ ก็มี; เทียบ *สมบัติ*

วิบาก ผลแห่งกรรม, ผลโดยตรงของกรรม, ผลดีผลร้ายที่เกิดแก่ตน คือเกิดขึ้นในกระแสสืบต่อแห่งชีวิตของตน (ชีวิตสันตติ) อันเป็นไปตามกรรมดีกรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้; “วิบาก” มีความหมายต่างจากผลที่เรียกชื่ออย่างอื่น ซึ่งเป็นผลพ่วง ผลพลอยได้ ผลข้างเคียง หรือผลสืบเนื่อง เช่น “นิสสันท์” และ “อานิสงส์”; ดู *ผล*, เทียบ *นิสสันท์*, *อานิสงส์*

วิปจิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่านอธิบายความหมายแห่งหัวข้อนั้น, รู้ต่อเมื่อขยายความ (ข้อ ๒ ในบุคคล ๔)

วิปฏิสาร ความเดือดร้อน, ความร้อนใจ เช่น ผู้ประพฤติผิดศีล เกิดความเดือดร้อนขึ้นในใจ ในเพราะความไม่บริสุทธิ์ของตน เรียกว่า *เกิดวิปฏิสาร*

วิปปวาส “อยู่ปราศ” เป็นประการหนึ่งในรัตติเฉท การขาดราตรีแห่งการประพฤติมานัตและการอยู่ปริวาส; สำหรับผู้ประพฤติมานัต วิปปวาส หมายถึง อยู่ในถิ่น (จะเป็นวัดหรือที่มิใช่วัดเช่นป่าเป็นต้นก็ตาม) ที่ไม่มีสงฆ์อยู่เป็นเพื่อน คืออยู่ปราศจากสงฆ์, สำหรับผู้อยู่ปริวาส หมายถึง อยู่ในถิ่นปราศจากปกตัตตภิกษุ (มีปกตัตตภิกษุอยู่เป็นเพื่อนรูปเดียวก็ใช้ได้); ดู *รัตติเฉท*

วิปริณาม ความแปรปรวน, ความผันแปรเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป

วิปริณามทุกข์ ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่สุขเวทนา ซึ่งกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นในทันทีเมื่อสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป;

เทียบ *ทุกขทุกข์, สังขารทุกข์*

วิปลาส, วิปัลลาส กิริยาที่ถือโดยอาการวิปริตผิดจากความเป็นจริง, ความเห็นหรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากสภาพที่เป็นจริง มีดังนี้: **ก. วิปลาสด้วยอำนาจจิตต์และเจตสิก** ๓ ประการ คือ ๑. วิปลาสด้วยอำนาจสำคัญผิด เรียกว่า *สัญญาวิปลาส* ๒. วิปลาสด้วยอำนาจคิดผิด เรียกว่า *จิตตวิปลาส* ๓. วิปลาสด้วยอำนาจเห็นผิด เรียกว่า *ทิฏฐิวิปลาส* **ข. วิปลาสด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้ง** ๔ ประการ คือ ๑. วิปลาสในของที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๒. วิปลาสในของที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๓. วิปลาสในของที่ไม่ใช่ตน ว่าเป็นตน ๔. วิปลาสในของที่ไม่งาม ว่างาม (เขียนว่า *พิปลาส* ก็มี)

วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรม; ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (ข้อ ๒ ในกัมมัฏฐาน ๒ หรือภาวนา ๒); ดู *ภาวนา, ไตรลักษณ์*

วิปัสสนากัมมัฏฐาน กรรมฐานคือวิปัสสนา, งานเจริญปัญญา; ดู *กัมมัฏฐาน, วิปัสสนา*

วิปัสสนาญาณ ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๙ อย่างคือ ๑. *อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ* ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ๒. *ภังคานุปัสสนาญาณ* ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา ๓. *ภยตูปัฏฐานญาณ* ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ๔. *อาทีนวานุปัสสนาญาณ* ญาณคำนึงเห็นโทษ ๕. *นิพพิทานุปัสสนาญาณ* ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย ๖. *มุญจิตุกัมยตาญาณ* ญาณหยั่งรู้อันให้ใคร่จะพ้นไปเสีย ๗. *ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ* ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง ๘. *สังขารุเปกขาญาณ* ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ๙. *สัจจานุโลมิกญาณ* ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์; ดู *ญาณ ๑๖*

วิปัสสนาธุระ ธุระฝ่ายวิปัสสนา, ธุระด้านการเจริญวิปัสสนา, กิจพระศาสนาในด้านการสอนการฝึกเจริญกรรมฐาน ซึ่งจบครบที่วิปัสสนา, เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถาลงมา (ไม่มีในพระไตรปิฎก); เทียบ *คันถธุระ*, ดู *คามวาสี, อรัญวาสี*

วิปัสสนาปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

วิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ถึงขั้นเป็นวิปัสสนา, ปัญญาที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเข้าใจสังขารตามความเป็นจริง

วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา; ดู *ภาวนา, วิปัสสนา*

วิปัสสนาภินิเวส ดู *อภินิเวส*

วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา, ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป, พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา **1.** การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือการมองดูรู้เข้าใจ (สัมมสนะ, มักแปลกันว่าพิจารณา) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป **2.** ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า "ปัญญาภูมิ" ได้แก่ **ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจ์ ๔ ปฏิจจสมุปบาท** และ **ปฏิจจสมุปปันนธรรม**ทั้งหลาย, เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้น ***ปฏิจจสมุปบาท*** ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น, ว่าโดยสาระ ก็คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓; ดู *วิปัสสนาญาณ*

วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยานคือผู้เจริญวิปัสสนาโดยยังไม่ได้ฌานสมาบัติมาก่อน

วิปัสสนูปกิเลส อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา, สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด, สภาพน่าชื่นชม ซึ่งเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาในขั้นที่เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) แต่กลายเป็นโทษเครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา โดยทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงักหยุดเสีย ไม่ดำเนินก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ ๑. *โอภาส* แสงสว่าง ๒. *ปีติ* ความอิ่มใจปลาบปลื้มเต็มไปทั้งตัว ๓. *ญาณ* ความรู้ที่คมชัด ๔. *ปัสสัทธิ* ความสงบเย็นกายใจ ๕. *สุข* ความสุขฉ่ำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง ๖. *อธิโมกข์* ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง ๗. *ปัคคาหะ* ความเพียรที่พอดี ๘. *อุปัฏฐาน* สติชัด ๙. *อุเบกขา* ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท ๑๐. *นิกันติ* ความติดใจพอใจ

ธรรมทั้งหมดนี้ (เว้นแต่นิกันติ ซึ่งเป็นตัณหาอย่างสุขุม) โดยตัวมันเอง มิใช่เป็นสิ่งเสียหาย มิใช่เป็นอกุศล แต่เพราะเป็นประสบการณ์ประณีตล้ำเลิศที่ไม่เคยเกิดมีแก่ตนมาก่อน จึงเกิดโทษเนื่องจากผู้ปฏิบัติไปหลงสำคัญผิดเสียเองว่าเป็นการบรรลุมรรคผล

วิปัสสนูปกิเลสนี้ ไม่เกิดขึ้นแก่ท่านที่บรรลุมรรคผลแล้ว ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลที่ปฏิบัติผิดทาง และไม่เกิดขึ้นแก่คนเกียจคร้านผู้ทอดทิ้งกรรมฐาน แต่เกิด

ขึ้นเฉพาะแก่ผู้ที่เจริญวิปัสสนามาอย่างถูกต้องเท่านั้น

ในพระไตรปิฎก เรียกอาการฟุ้งซ่านที่เกิดจากความสำคัญผิดเอาโอภาสเป็นต้นนั้นเป็นมรรคผลนิพพาน ว่า “ธัมมุทธัจจะ” (ธรรมุธัจจ์ ก็เขียน), แต่ท่านระบุชื่อโอภาสเป็นต้นนั้น ทีละอย่าง โดยไม่มีชื่อเรียกรวม, “วิปัสสนูปกิเลส” เป็นคำที่ใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา (พูดสั้นๆ ธรรมุธัจจ์ ก็คือความฟุ้งซ่านที่เกิดจากความสำคัญผิดต่อวิปัสสนูปกิเลส)

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาน้อย จะฟุ้งซ่านเขวไปและเกิดกิเลสอื่นๆ ตามมาด้วย, ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาปานกลาง ก็ฟุ้งซ่านเขวไป แม้จะไม่เกิดกิเลสอื่นๆ แต่จะสำคัญผิด, ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้า ถึงจะฟุ้งซ่านเขวไป แต่จะละความสำคัญผิดได้ และเจริญวิปัสสนาต่อไป, ส่วนผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้ามาก จะไม่ฟุ้งซ่านเขวไปเลย แต่จะเจริญวิปัสสนาก้าวต่อไป

วิธีปฏิบัติในเรื่องนี้ คือ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น พึงรู้เท่าทันด้วยปัญญาตามเป็นจริงว่า สภาวะนี้ (เช่นว่าโอภาส) เกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดมีขึ้นตามเหตุปัจจัย แล้วก็จะต้องดับสิ้นไป ฯลฯ เมื่อรู้เท่าทัน ก็ไม่หวั่นไหว ไม่ฟุ้งไปตามมัน คือกำหนดได้ว่ามันไม่ใช่มรรคไม่ใช่ทาง แต่วิปัสสนาที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ ซึ่งดำเนินไปตามวิถีนั่นแหละเป็นมรรคเป็นทางที่ถูกต้อง

นี่คือเป็นญาณที่รู้แยกได้ว่ามรรคและมิใช่มรรค นับเป็นวิสุทธิข้อที่ ๕ คือ *มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ*

วิปัสสนาตั้งแต่ญาณเริ่มแรก (คือนามรูปปริจเฉทญาณ) จนถึงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ ท่านจัดเป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) ส่วนวิปัสสนาตั้งแต่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไปแล้ว (จนถึงสังขารุเปกขาญาณ) จัดเป็นวิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรงกล้า หรืออย่างเข้ม (พลววิปัสสนา); ดู *ญาณ ๑๖; วิปัสสนาญาณ ๙; วิสุทธิ ๗*

วิปัสสี พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู ***พระพุทธเจ้า ๗***

วิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลแห่งกรรม คือรู้จักแยกได้ว่า บรรดาผลที่สัตว์ทั้งหลายได้รับอันซับซ้อน อันใดเป็นผลของกรรมดีหรือกรรมชั่วอย่างใดๆ เรียกเต็มว่า ***กรรมวิปากญาณ*** (ข้อ ๒ ในทสพลญาณ)

วิปากทุกข์ ทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว เช่น ถูกลงอาชญาได้รับความทุกข์หรือตกอบาย หรือเกิดวิปฏิสารคือ เดือดร้อนใจ

วิปากวัฏฏ์ วนคือวิบาก, วงจรส่วนวิบาก,

หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา, ชาติ ชรามรณะ; ดู *ไตรวัฏฏ์*

วิปากสัทธา ดู *สัทธา*

วิภวตัณหา ความอยากในวิภพ คือความทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากตายเสีย อยากขาดสูญ อยากพรากพ้นไปจากภาวะที่ตนเกลียดชังไม่ปรารถนา, ความทะยานอยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ (ข้อ ๓ ในตัณหา ๓)

วิภังค์ 1. (ในคำว่า "วิภังค์แห่งสิกขาบท") คำจำแนกความแห่งสิกขาบทเพื่ออธิบายแสดงความหมายให้ชัดขึ้น; ท่านใช้เป็นชื่อเรียกคัมภีร์ที่จำแนกความเช่นนั้นในพระวินัยปิฎกว่าคัมภีร์วิภังค์ คือคัมภีร์จำแนกความสิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์ เรียกว่า *มหาวิภังค์* หรือ *ภิกขุวิภังค์* คัมภีร์จำแนกความตามสิกขาบทในภิกขุนีปาติโมกข์ เรียกว่า *ภิกขุนีวิภังค์* เป็นหมวดต้นแห่งพระวินัยปิฎก **2.** ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎกที่อธิบายจำแนกความแห่งหลักธรรมสำคัญเช่น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ ปัจจยาการ เป็นต้น ให้ชัดเจนจบไปทีละเรื่องๆ; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๕, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๒)

วิภัชชวาที "ผู้กล่าวจำแนก", "ผู้แยกแยะพูด", เป็นคุณบทคือคำแสดงคุณลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า หมายความว่า ทรงแสดงธรรมแยกแยะแจกแจงออกไปให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ มาประชุมกันเข้าอย่างไร เช่น แยกแยะกระจายนามรูปออกเป็นขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นต้น สิ่งทั้งหลายมีด้านที่เป็นคุณและด้านที่เป็นโทษอย่างไร เรื่องนั้นๆ มีข้อจริงข้อเท็จอะไรบ้าง การกระทำอย่างนั้นๆ มีแง่ถูกแง่ผิดแง่ที่ดีและแง่ไม่ดีประการใดเป็นต้น เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจสิ่งนั้นเรื่องนั้นอย่างชัดเจน มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง เช่นมองเห็นความเป็นอนัตตาเป็นต้น ไม่มองอย่างตีคลุมหรือเห็นแต่ด้านเดียวแล้วยึดติดในทิฏฐิต่างๆ อันทำให้ไม่เข้าใจถึงความจริงแท้ตามสภาวะ

วิภัตติ ชื่อวิธีไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤต สำหรับแจกศัพท์โดยเปลี่ยนท้ายคำให้มีรูปต่างๆ กันเพื่อบอกการกและกาลเป็นต้น เช่นคำนาม *โลโก* ว่า โลก, *โลกํ* ซึ่งโลก, *โลกา* จากโลก, *โลเก* ในโลก; คำกิริยา เช่น ***นมติ*** ย่อมน้อม, ***นมตุ*** จงน้อม, ***นมิ*** น้อมแล้ว เป็นต้น

วิภาค การแบ่ง, การจำแนก, ส่วน, ตอน

วิมติวิโนทนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายพระ

วินัย แต่งโดยพระกัสสปเถระ ชาวแคว้นโจฬะ ในอินเดียตอนใต้

วิมละ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีเป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ สุพาหุ ปุณณชิ และ ควัมปติ จัดเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง

วิมังสา การสอบสวนทดลอง, การตรวจสอบ, การหมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น (ข้อ ๔ ในอิทธิบาท ๔)

วิมาน ที่อยู่หรือที่ประทับของเทวดา

วิมานวัตถุ เรื่องผู้เกิดในสวรรค์อยู่วิมานเล่าการทำความดีของตนในอดีต ที่ทำให้ได้ไปเกิดเช่นนั้น เป็นคาถาล้วน รวม ๘๕ เรื่อง จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๖ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๖)

วิมุต อักขระที่ว่าปล่อยเสียงเช่น *สุณาตุ, เอสา ญตฺติ*

วิมุตตานุตตริยะ การพ้นอันเยี่ยมคือหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ได้แก่พระนิพพาน (ข้อ ๓ ในอนุตตริยะ ๓)

วิมุตติ ความหลุดพ้น, ความพ้นจากกิเลสมี ๕ อย่างคือ ๑. *ตทังควิมุตติ* พ้นด้วยธรรมคู่ปรับหรือพ้นชั่วคราว ๒. *วิกขัมภนวิมุตติ* พ้นด้วยข่มหรือสะกดไว้ ๓. *สมุจเฉทวิมุตติ* พ้นด้วยตัดขาด ๔. *ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ* พ้นด้วยสงบ ๕. *นิสสรณวิมุตติ* พ้นด้วยออกไป; ๒ อย่างแรก เป็น *โลกิยวิมุตติ* ๓ อย่างหลังเป็น *โลกุตตรวิมุตติ*

วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลส (ข้อ ๙ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติขันธ์ กองวิมุตติ, หมวดธรรมว่าด้วยวิมุตติ คือการทำจิตให้พ้นจากอาสวะ เช่น ปหานะ การละ, สัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง (ข้อ ๔ ในธรรมขันธ์ ๕)

วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นในวิมุตติ, ความรู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย

วิมุตติญาณทัสสนกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในความที่ใจพ้นจากกิเลส (ข้อ ๑๐ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ กองวิมุตติญาณทัสสนะ, หมวดธรรมว่าด้วยความรู้ความเห็นว่า จิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ เช่น ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๕ ในธรรมขันธ์ ๕)

วิมุตติสุข สุขเกิดแต่ความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะและปวงทุกข์; พระพุทธเจ้าภายหลังตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ได้เสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์ตามลำดับคือ **สัปดาห์ที่ ๑** ทรงประทับภายใต้ร่มไม้มหาโพธิ์ ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท **สัปดาห์ที่ ๒** เสด็จไปประทับยืนด้านอีสาน ทรงจ้องดูต้น

มหาโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตร ที่นั้นเรียกว่า *อนิมิสเจดีย์* **สัปดาห์ที่ ๓** ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นระหว่างกลางแห่งพระมหาโพธิ์และอนิมิสเจดีย์ เสด็จจงกรมตลอด ๗ วัน ที่นั้นเรียก *รัตนจงกรมเจดีย์* **สัปดาห์ที่ ๔** ประทับนั่งขัดบัลลังก์พิจารณาพระอภิธรรมปิฎก ณ เรือนแก้วที่เทวดานิรมิตในทิศพายัพแห่งต้นมหาโพธิ์ ที่นั้นเรียก *รัตนฆรเจดีย์* **สัปดาห์ที่ ๕** ประทับใต้ร่มไม้ไทร ชื่อ*อชปาลนิโครธ* ทรงตอบปัญหาของพราหมณ์หุหุกชาติ แสดงสมณะและพราหมณ์ที่แท้ พร้อมทั้งธรรมที่ทำให้เป็นสมณะและเป็นพราหมณ์ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าธิดามาร ๓ คนได้มาประโลมพระองค์ ณ ที่นี้ **สัปดาห์ที่ ๖** ประทับใต้ต้นไม้จิก ชื่อ*มุจจลินท์* มีฝนตก มุจจลินทนาคราชมาวงขนดแผ่พังพานปกป้องพระองค์ ทรงเปล่งอุทานแสดงความสุขที่แท้ อันเกิดจากการไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น **สัปดาห์ที่ ๗** ประทับใต้ต้นไม้เกดชื่อ*ราชายตนะ* พาณิช ๒ คน คือ ตปุสสะและภัลลิกะ เข้ามาถวายสัตตุผง สัตตุก้อน และได้แสดงตนเป็นปฐมอุบาสกถึง ๒ สรณะ เมื่อสิ้น*สัปดาห์ที่เจ็ด*ที่นี้แล้ว เสด็จกลับไปประทับใต้ต้นอชปาลนิโครธอีก ทรงดำริถึงความลึกซึ้งแห่งธรรมที่ตรัสรู้ คือปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน แล้วน้อมพระทัยที่จะไม่แสดงธรรม เป็นเหตุให้สหัมบดีพรหมมากราบทูลอาราธนา และ ณ ที่นี้เช่นกัน ได้ทรงพระดำริเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ ที่เป็นเอกายนมรรค และอินทรีย์ ๕ อันมีอมตธรรมเป็นที่หมาย; พึงสังเกตว่าเรื่องในสัปดาห์ที่ ๒, ๓, ๔ นั้น เป็นส่วนที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวแทรกเข้ามา ความนอกนั้นมาในมหาวรรคแห่งพระวินัยปิฎก (เรื่องดำริถึงสติปัฏฐานและอินทรีย์มาในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค พระสุตตันตปิฎก)

วิมุติ ดู *วิมุตติ*

วิโมกข์ ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๓ ประเภท คือ ๑. *สุญญตวิโมกข์* หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้ มองเห็นความว่าง ๒. *อนิมิตตวิโมกข์* หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิมิตได้ ๓. *อัปปณิหิตวิโมกข์* หลุดพ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาได้

วิรัติ ความเว้น, งดเว้น; เจตนาที่งดเว้นจากความชั่ว; วิรัติ ๓ คือ ๑. *สัมปัตตวิรัติ* เว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจวบเข้า ๒. *สมาทานวิรัติ* เว้นด้วยการสมาทาน ๓. *สมุจเฉทวิรัติ* เว้นได้โดยเด็ดขาด

วิราคะ ความสิ้นกำหนัด, ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ, ความคลายออกได้หายติด เป็น

ไวพจน์ของ *นิพพาน*

วิราคสัญญา กำหนดหมายธรรมเป็นที่สิ้นราคะ หรือภาวะปราศจากราคะว่าเป็นธรรมละเอียด (ข้อ ๖ ในสัญญา ๑๐)

วิริยะ ความเพียร, ความบากบั่น, ความเพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความดี, ความพยายามทำกิจ ไม่ท้อถอย (ข้อ ๒ ในอิทธิบาท ๔, ข้อ ๒ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๒ ในพละ ๕, ข้อ ๓ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๕ ในบารมี ๑๐)

วิริยวาท ผู้ถือหลักการแห่งความเพียร, หลักการแห่งความเพียร; ดู *กรรมวาท*

วิริยสังวร สำรวมด้วยความเพียร (ข้อ ๕ ในสังวร ๕)

วิริยารัมภะ ปรารภความเพียร คือลงมือทำความเพียรอย่างเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว, ระดมความเพียร (ข้อ ๔ ในเวสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๗ ในลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘, ข้อ ๕ ในสัทธรรม ๗, ข้อ ๗ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารภความเพียร (ข้อ ๕ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิรุฬหก ดู *จาตุมหาราช*

วิรูปักษ์ ดู *จาตุมหาราช*

วิวัฏฏ์, วิวัฏฏะ ปราศจากวัฏฏะ, ภาวะพ้นวัฏฏะ ได้แก่ นิพพาน

วิวัฏฏกัป ดู *กัป*

วิวัฏฏฐายีกัป ดู *กัป*

วิวาท การทะเลาะ, การโต้แย้งกัน, การกล่าวเกี่ยงแย่งกัน, กล่าวต่าง คือว่าไปคนละทาง ไม่ลงกันได้

วิวาทมูล รากเหง้าแห่งการเถียงกัน, เหตุที่ก่อให้เกิดวิวาท กลายเป็นวิวาทาธิกรณ์ มี ๒ อย่าง คือ ๑. ก่อวิวาทขึ้นด้วยความปรารถนาดี เห็นแก่ธรรมวินัย มีจิตประกอบด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ ๒. ก่อวิวาทด้วยความปรารถนาเลว ทำด้วยทิฏฐิมานะ มีจิตประกอบด้วยโลภะ โทสะ โมหะ

วิวาทมูลกทุกข์ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล, ทุกข์เกิดเพราะการทะเลาะกันเป็นเหตุ

วิวาทาธิกรณ์ วิวาทที่จัดเป็นอธิกรณ์, การวิวาทซึ่งเป็นเรื่องที่สงฆ์จะต้องเอาธุระดำเนินการพิจารณาระงับ ได้แก่การเถียงกันปรารภพระธรรมวินัย เช่นเถียงกันว่า สิ่งนี้เป็นธรรม เป็นวินัย สิ่งนี้ไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ข้อนี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้ ดังนี้เป็นต้น

วิวาหะ การแต่งงาน, การสมรส

วิเวก ความสงัด มี ๓ คือ อยู่ในที่สงัด เป็น*กายวิเวก* จิตสงบ เป็น*จิตตวิเวก* หมดกิเลส เป็น*อุปธิวิเวก*

วิศวามิตร ครูผู้สอนศิลปวิทยาแก่พระราชกุมารสิทธัตถะ

วิศาขนักษัตร หมู่ดาวฤกษ์ชื่อวิศาขะ (ดาวคันฉัตร) เป็นหมู่ดาวฤกษ์ที่ ๑๖ มี

๕ ดวง; ดู *ดาวนักษัตร*

วิศาขบุรณมี ดู *วิศาขปุรณมี*

วิศาขบูชา ดู *วิสาขบูชา*

วิศาขปุรณมี ดู *วิสาขปุรณมี*

วิศาล กว้างขวาง, แผ่ไป

วิสภาค มีส่วนไม่เสมอกัน คือขัดกัน เข้ากันไม่ได้ ไม่ถูกกัน หรือไม่กลมกลืนกัน, ไม่เหมาะกัน

วิสมปริหารชา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่เกิดจากบริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ คือผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่พอดี; ดู *อาพาธ*

วิสสาสะ 1. ความคุ้นเคย, ความสนิทสนม การถือว่าเป็นกันเอง, ในทางพระวินัย การถือเอาของของผู้อื่นที่จัดว่าเป็นการถือวิสสาสะ มีองค์ ๓ คือ ๑. เคยเห็นกันมา เคยคบกันมา หรือได้พูดกันไว้ ๒. เจ้าของยังมีชีวิตอยู่ ๓. รู้ว่าของเราถือเอาแล้วเขาจักพอใจ, บัดนี้นิยมเขียน *วิสาสะ* **2.** ความนอนใจ ดังพุทธดำรัสว่า “ภิกษุเธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว อย่าได้ถึง *วิสสาสะ* (ความนอนใจ)”

วิสสาสิกชน คนที่สนิทสนมคุ้นเคย, คนคุ้นเคยกัน, *วิสาสิกชน* ก็ใช้

วิสังขาร ธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่ง, ธรรมอันมิใช่สังขาร คือ พระนิพพาน

วิสัชชกะ ผู้จ่าย, ผู้แจกจ่าย; ผู้ตอบ, ผู้วิสัชชนา

วิสัชชนา คำตอบ, คำแก้ไข; คำชี้แจง (พจนานุกรม เขียน วิสัชนา)

วิสัญญี หมดความรู้สึก, สิ้นสติ, สลบ

วิสัย ภูมิ, พื้นเพ, อารมณ์, เขต, แดน, ลักษณะที่เป็นอยู่, ไทยใช้ในความหมายว่า ขีดขั้นแห่งความเป็นไปได้ หรือขอบเขตความสามารถ

วิสาขปุณมี, วิสาขบูรณมี, วิสาขปุณมี วันเพ็ญเดือน ๖; ดู *วิศาขปุรณมี*

วิสาขบูชา (เป็นคำเรียกตัดสั้น คำเต็มว่า “วิสาขปุณณมีปูชา” หรือ “วิสาขบูรณมีบูชา”) การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๖ เพื่อรำลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า เนื่องในวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระองค์

วันวิสาขบูชา นับว่าเป็นวันสำคัญที่สุดในบรรดาวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ทั้งในแง่เป็นวันเก่าแก่ มีมาแต่โบราณ และในแง่เป็นสากล คือเป็นที่ยอมรับทั่วไป และมีการจัดงานฉลองในประเทศทั้งหลายที่นับถือพระพุทธศาสนา

ในประเทศไทย การจัดงานฉลองวันวิสาขบูชา คงจะได้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยอาจจะสืบมาจากการติดต่อกับลังกาทวีป ที่มีงานวิสาขบูชามานานแล้ว และหนังสือเรื่องนางนพมาศ ก็เล่าเรื่องพิธีวันวิสาขบูชาในกรุงสุโขทัยไว้ด้วย

ในสมัยอยุธยา ก็เข้าใจว่ามีการฉลอง

ใหญ่ ทั้งงานหลวงงานราษฎร์ ตลอด ๓ วัน ๓ คืน ครั้นกรุงแตกแล้ว ประเพณีจึงเสื่อมทรามไป จนมีการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีพระราชโองการ เมื่อ จ.ศ. ๑๑๗๙ (พ.ศ. ๒๓๖๐) กำหนดให้มีงานสมโภชประจำปีเป็นการใหญ่ยิ่งกว่างานใดอื่น

ความในพระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา จ.ศ. ๑๑๗๙ ว่า ทรงมีพระทัยปรารถนาจะบำเพ็ญพระราชกุศลให้มีผลวิเศษยิ่งกว่าที่ได้ทรงกระทำมา จึงมีพระราชปุจฉาถามคณะสงฆ์ มีสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นประธาน ซึ่งได้ถวายพระพรถึงโบราณราชประเพณีงานวิสาขบูชาดังสมัยพระเจ้าภาติกราช แห่งลังกาทวีป (ตามคัมภีร์มหาวงส์พงศาวดารลังกา เล่าไว้ ประมาณ พ.ศ. ๔๒๐) เป็นเหตุให้ทรงมีพระราชโองการกำหนดวันพิธีวิสาขบูชานักขัตฤกษ์ใหญ่ครั้งละ ๓ วัน สืบมา

อย่างไรก็ตาม ครั้นกาลล่วงนานมา สภาพสังคมเปลี่ยนไป งานวันวิสาขบูชาก็ค่อยซบเซาลงอีก

ส่วนในวงการพระพุทธศาสนาระหว่างประเทศ วันสำคัญที่รู้จักกันทั่วไปมีเพียงวันเดียว คือ วันวิสาขบูชา แม้ว่าการคำนวณวันเวลาจะแตกต่างกัน และเรียกชื่อวันแตกต่างกันไปบ้าง เช่น ประเทศพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จัดงานตามปฏิทินจันทรคติ ในวันเพ็ญเดือน ๖ แต่ชาวพุทธญี่ปุ่นจัดงานฉลองวันประสูติของพระพุทธเจ้าตามปฏิทินสุริยคติ ในวันที่ ๘ เมษายน คนไทยเรียก วิสาขบูชา ชาวศรีลังกาเรียกเพี้ยนไปว่า วีสัค หรือ วีซัค (Vesak หรือ Wesak) ดังนี้เป็นต้น แต่สาระสำคัญของงานก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

โดยการเสนอของศรีลังกา สมัชชาสหประชาชาติได้มีมติรับรองวันวิสาขบูชาเป็นวันสำคัญสากล (International recognition of the Day of Vesak) เมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๔๒ จากนั้น ประเทศไทยได้จัดงานวันวิสาขบูชาในฐานะวันสำคัญสากลตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๓ ตลอดมาทุกปี และในปี ๒๕๔๗ ก็ได้เริ่มจัดกิจกรรมฉลองในระดับนานาชาติ โดยในช่วงเดือน พ.ค.-มิ.ย. นอกจากจัดประชุมผู้นำชาวพุทธนานาชาติ ณ หอประชุมพุทธมณฑลแล้ว ก็ได้จัดกิจกรรมเนื่องในวันวิสาขบูชาวันสำคัญสากลของสหประชาชาติ ณ สำนักงานใหญ่ องค์การสหประชาชาติ นครนิวยอร์ก และในงานฉลองวันวิสาขบูชาโลก พ.ศ. ๒๕๔๘ ที่ประชุมชาวพุทธนานาชาติ ๔๒ ประเทศ มีมติเห็นชอบลงนาม (๒๐ พ.ค.) ในแถลงการณ์

ร่วม ให้พุทธมณฑลเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาโลก; *วิศาขบูชา* ก็เขียน

วิสาขปุรณมี วันเพ็ญเดือน ๖, วันกลางเดือน ๖, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖, ดิถีมีพระจันทร์เต็มดวง ประกอบด้วยวิสาขฤกษ์ (วิสาขนักษัตร); เขียนตามนิยมในหนังสือเก่า เป็น วิศาขปุรณมี บ้าง, นอกจากนี้ เขียนกันอีกหลายอย่าง เป็น *วิศาขบุรณมี* บ้าง *วิสาขบุรณมี* บ้าง *วิสาขปุรณมี* บ้าง, ปัจจุบัน อาจจะเขียน *วิสาขบุณมี* หรือ *วิสาขปุณมี* หรือ *วิสาข-บูรณมี* หรือ *วิสาขปูรณมี*

วิสาขมาส, เวสาขมาส เดือน ๖

วิสาขา ชื่อมหาอุบาสิกาสำคัญในครั้งพุทธกาล เป็นธิดาของธนัญชัยเศรษฐีและนางสุมนา เกิดที่เมืองภัททิยะในแคว้นอังคะ ได้บรรลุโสดาปัตติผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาได้ย้ายตามบิดามาอยู่ที่เมืองสาเกต ในแคว้นโกศล แล้วได้สมรสกับนายปุณณวัฒน์ บุตรชายมิคารเศรษฐีแห่งเมืองสาวัตถี และย้ายไปอยู่ในตระกูลฝ่ายสามี นางสามารถกลับใจมิคารเศรษฐี บิดาของสามี ซึ่งนับถือนิครนถ์ ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา มิคารเศรษฐีนับถือนางมากและเรียกนางวิสาขาเป็นแม่ นางวิสาขาจึงได้ชื่อใหม่อีกอย่างหนึ่งว่า *มิคารมาตา* (มารดาของมิคารเศรษฐี) นางวิสาขาได้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์อย่างมากมาย และได้ขายเครื่องประดับ เรียกชื่อว่า *มหาลดาปสาธน์* ซึ่งมีค่าสูงยิ่ง อันประจำตัวมาตั้งแต่แต่งงาน นำเงินมาสร้างวัดถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์คือ *วัดบุพพาราม มิคารมาตุปราสาท* ณ พระนครสาวัตถี นางวิสาขามีบุตรหลานมากมายล้วนมีสุขภาพดีแทบทั้งนั้น แม้ว่านางจะมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี ก็ดูไม่แก่ และเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถืออย่างกว้างขวางในสังคม ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาทายิกาทั้งปวง; ดู *บุพพาราม, ตุลา*

วิสามัญ แปลกจากสามัญ, ไม่ใช่ธรรมดา, ไม่ทั่วไป, เฉพาะ

วิสารทะ แกล้วกล้า, ชำนาญ, ฉลาด

วิสาสะ ดู *วิสสาสะ*

วิสาสิกชน คนคุ้นเคย; ดู *วิสสาสิกชน*

วิสุงคาม แผนกหนึ่งจากบ้าน, แยกต่างหากจากบ้าน

วิสุงคามสีมา แดนแผนกหนึ่งจากแดนบ้าน คือ แยกต่างหากจากเขตบ้าน, ในที่นี้หมายถึง ที่ดินที่พระเจ้าแผ่นดินประกาศพระราชทานให้แก่สงฆ์

วิสุทธชนวิลาสินี ชื่ออรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์อปทาน แห่งพระสุตตันตปิฎก เรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลีโดยอาศัยนัยแห่งอรรถกถาเก่าภาษา

สิงหฬที่สืบมาในลังกาทวีป ไม่ปรากฏนามท่านผู้รจนา แต่คัมภีร์จูฬคันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

วิสุทธิ ความบริสุทธิ์, ความหมดจด

วิสุทธิ ๗ ความบริสุทธิ์ที่สำเร็จด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือพระนิพพาน มี **๗ ขั้น** (ในที่นี้ ได้ระบุธรรมที่มีที่ได้ซึ่งเป็นความหมายของวิสุทธิแต่ละขั้น ตามที่แสดงไว้ใน*อภิธัมมัตถสังคหะ*) คือ **๑.** ***สีลวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งศีล (ได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔) ***๒. จิตตวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งจิตต์ (ได้แก่ สมาธิ ๒ คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) ***๓. ทิฏฐิวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งทิฏฐิ (ได้แก่ นามรูปปริคคหญาณ) ***๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (ได้แก่ ปัจจัยปริคคหญาณ) ***๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง (ได้แก่ ต่อสัมมสนญาณ ขึ้นสู่อุทยัพพยญาณ เป็นตรุณวิปัสสนา เกิดวิปัสสนูปกิเลส แล้วรู้เท่าทันว่า อะไรใช่ทาง อะไรมิใช่ทาง) ***๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน (ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นับแต่อุทยัพพยญาณที่ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสแล้ว เกิดเป็นพลววิปัสสนา เป็นต้นไปจนถึงอนุโลมญาณ) ***๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ*** ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ (ได้แก่ มรรคญาณ ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น แต่ละขั้น); ดู ***ปาริสุทธิศีล ๔, สมาธิ ๒, วิปัสสนาญาณ ๙, ญาณ ๑๖***

วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่พระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในเทพ ๓)

วิสุทธิมรรค, วิสุทธิมัคค์ ปกรณ์พิเศษอธิบายศีล สมาธิ ปัญญา ตามแนววิสุทธิ ๗ พระพุทธโฆสาจารย์ พระอรรถกถาจารย์ชาวอินเดียเป็นผู้แต่งที่มหาวิหารในเกาะลังกา; พระพุทธโฆสะหรือที่นิยมเรียกว่าพระพุทธโฆสาจารย์นี้ เป็นบุตรพราหมณ์ เกิดที่หมู่บ้านหนึ่งใกล้พุทธคยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ในแคว้นมคธเมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๕๖ เรียนจบไตรเพท มีความเชี่ยวชาญมาก ต่อมาพบกับพระเรวตเถระ ได้โต้ตอบปัญหากัน สู้พระเรวตเถระไม่ได้ จึงขอบวชเพื่อเรียนพุทธวจนะ มีความสามารถมาก ได้รจนาคัมภีร์ ***ญาโณทัย*** เป็นต้น พระเรวตเถระจึงแนะนำให้ไปเกาะลังกา เพื่อแปลอรรถกถาสิงหฬ กลับเป็นภาษามคธ ท่านเดินทางไปที่มหาวิหาร เกาะลังกา เมื่อขออนุญาตแปลคัมภีร์ ถูกพระเถระแห่ง

มหาวิหารให้คาถามา ๒ บท เพื่อแต่งทดสอบความรู้ พระพุทธโฆสาจารย์จึงแต่งคำอธิบายคาถาทั้งสองนั้นขึ้นเป็นคัมภีร์*วิสุทธิมรรค* จากนั้นก็ได้รับอนุญาตให้ทำงานแปลอรรถกถาได้ตามประสงค์ เมื่อทำงานเสร็จสิ้นแล้ว ท่านก็เดินทางกลับสู่ชมพูทวีป พระพุทธโฆสาจารย์เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด มีผลงานมากที่สุด

วิสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ประกอบด้วยความบริสุทธิ์ หรืออุโบสถที่ทำโดยที่ประชุมสงฆ์ซึ่งมีความบริสุทธิ์ หมายถึงการทำอุโบสถซึ่งที่ประชุมมีแต่พระอรหันต์ล้วนๆ เช่น กล่าวถึงการประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป คราวจาตุรงคสันนิบาต ว่าทำวิสุทธิอุโบสถ

วิสูตร ม่าน

วิหค "ผู้ไปในอากาศ", นก

วิหาร ที่อยู่ **1.** ที่อยู่ของพระสงฆ์, กุฎี; วัด **2.** (ในภาษาไทย) อาคารที่ประดิษฐานพระพุทธรูป มักคู่กับโบสถ์ **3.** การพักผ่อน, การเป็นอยู่หรือดำเนินชีวิต **4.** การครองชีวิตจิตใจ, ธรรมอันเป็นที่อยู่ที่พักของชีวิตจิตใจ, ธรรมเครื่องอยู่, ธรรมประจำใจ, ธรรมที่ใช้ครองชีวิตจิตใจ

วิหาร คือธรรมเครื่องอยู่ครองชีวิตจิตใจนี้ แสดงไว้ในพระสูตร ๓ อย่าง คือ ***ทิพยวิหาร,ทิพพวิหาร*** (ธรรมเครื่องอยู่ทิพย์ หรืออย่างเทพ ได้แก่ สมาบัติ ๘) ***พรหมวิหาร*** (ธรรมเครื่องอยู่อย่างพรหม คือของผู้ประเสริฐหรือท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ ได้แก่ อัปปมัญญา ๔) และ ***อริยวิหาร*** (ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะหรืออย่างอริยะ ได้แก่ ผลสมาบัติ) *(ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๒; ที.อ.๓/๒๐๒)*

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาอยู่พระองค์เดียว ครั้นออกพรรษาแล้ว ตรัสแก่เหล่าภิกษุว่า ทรงจำพรรษาอยู่มากด้วยอานาปานสติสมาธิ และตรัสว่า**อานาปานสติสมาธิ**นี้ จะเรียกว่าเป็น***อริยวิหาร*** เป็น***พรหมวิหาร*** เป็น***ตถาคตวิหาร***ก็ได้ทั้งนั้น *(สํ.ม.๑๙/๑๓๖๖/๔๑๒)*

ในคัมภีร์สายเนตติปกรณ์แสดง**วิหาร ๔** คือ ***ทิพพวิหาร*** (ได้แก่ รูปาวจรสมาบัติ ๔) ***พรหมวิหาร*** (ได้แก่ อัปปมัญญา ๔) ***อริยวิหาร*** (ได้แก่ ผลสมาบัติ ๔) และ ***อาเนญชวิหาร*** (ได้แก่ อรูปสมาบัติ ๔), แต่ที่แสดง**วิหาร** ว่ามี ๓ นั้น ท่านว่ารวมอรูปสมาบัติอยู่ในทิพพวิหารด้วยแล้ว *(เนตฺติวิภา.ฏี.๓๒๔; มู°๑.ฏี.๕๔)*

ในอรรถกถา-ฎีกาทั่วไป กล่าวถึงวิหารอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมเครื่องครองชีวิตพื้นฐาน ได้แก่ ***อิริยาบถวิหาร*** คืออิริยาบถ ๔ อันเป็นเครื่องบริหารอัตภาพ ประกอบวิหารข้ออื่นทุกอย่าง *(ดูเช่น วินย.ฏี.๑/๓๑๔)*

โดยนัยนี้ จึงรวมมีวิหาร ที่แสดงไว้ ๕ อย่าง คือ *อิริยาบถวิหาร ทิพพวิหาร พรหมวิหาร อริยวิหาร* และ *อาเนญช วิหาร*

วิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่, ธรรมประจำใจ, ธรรมที่เป็นหลักใจในการดำเนินชีวิต

วิหารวัตถุ พื้นที่ปลูกกุฎี วิหาร

วิหิงสา การเบียดเบียน, การทำร้าย

วิหิงสาวิตก ความตรึกในทางเบียดเบียน, ความคิดในทางทำลายหรือก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น (ข้อ ๓ ในอกุศลวิตก ๓)

วิเหสกกรรม กรรมที่จะพึงกระทำแก่ภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก คือ ภิกษุประพฤติอนาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถาม นิ่งเฉยเสียไม่ตอบ เรียกว่า*เป็นผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก*, สงฆ์ยกวิเหสกกรรมขึ้น คือ สวดประกาศการที่เธอทำตัวเช่นนั้น ด้วยญัตติทุติยกรรม เมื่อสงฆ์สวดประกาศแล้วเธอยังขืนทำอย่างนั้นอยู่อีก ย่อมต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ ในภูตคามวรรคที่ ๒); คู่กับ *อัญญวาทกกรรม*

วีติกกมะ การละเมิดพระพุทธบัญญัติ, การทำผิดวินัย

วีติกกมกิเลส ดู *กิเลส ๓ ระดับ*

วีสติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๒๐ รูป (ทำอัพภานได้); ดู *วรรค*

วุฏฐานะ การออก เช่น ออกจากฌาน ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส เป็นต้น

วุฏฐานคามินี 1. วิปัสสนาที่ให้ถึงมรรค, วิปัสสนาที่เจริญแก่กล้าถึงจุดสุดยอดทำให้เข้าถึงมรรค (มรรคชื่อว่า *วุฏฐานะ* โดยความหมายว่าเป็นที่ออกไปได้จากสิ่งที่ยึดติดถือมั่น หรือออกไปพ้นจากสังขาร), วิปัสสนาที่เชื่อมต่อให้ถึงมรรค **2.** “อาบัติที่ให้ถึงวุฏฐานวิธี” คือ อาบัติที่จะพ้นได้ด้วยอยู่กรรม หมายถึงอาบัติสังฆาทิเสส; เทียบ *เทสนาคามินี*

วุฏฐานวิธี ระเบียบเป็นเครื่องออกจากอาบัติ หมายถึงระเบียบวิธีปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้จะเปลื้องตนจากอาบัติหนักขั้นสังฆาทิเสส, มีทั้งหมด ๔ อย่างคือ *ปริวาส มานัต อัพภาน* และ *ปฏิกัสสนา*

วุฏฐานสมมติ มติอนุญาตให้ออกจากความเป็นสิกขมานาเพื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณี, นางสิกขมานาผู้สมาทานสิกขาบท ๖ ข้อ ตั้งแต่ ปาณาติปาตา เวรมณี ถึง วิกาลโภชนา เวรมณี โดยมิได้ขาดครบเวลา ๒ ปีแล้วจึงมีสิทธิขอวุฏฐานสมมติ เพื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป

วุฑฒิ ธรรมเป็นเครื่องเจริญ, ธรรมเป็นเหตุให้ถึงความเจริญ มี ๔ อย่างคือ ๑. *สัปปุริสสังเสวะ* คบหาสัตบุรุษ ๒. *สัทธัมมัสสวนะ* ฟังสัทธรรม ๓. *โยนิโสมนสิการ* ทำในใจโดยแยบคาย ๔. *ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ* ปฏิบัติธรรมสมควรแก่

ธรรม, เรียกและเขียนเป็น *วุฒิ* บ้าง *วุฑฒิธรรม* บ้าง *วุฒิธรรม* บ้าง, ในบาลีเรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อ*ปัญญาวุฑฒิ* หรือ *ปัญญาวุฒิ* คือเพื่อความเจริญแห่งปัญญา

วุฒชน ผู้เจริญ, ผู้ใหญ่, คนที่เป็นวุฑฒะหรือมีวุฒิ; ดู *วุฒิ*

วุฒบรรพชิต ผู้บวชเมื่อแก่

วุฒิ ความเจริญ, ความงอกงาม, ความเป็นผู้ใหญ่; ธรรมให้ถึงความเจริญ; ดู *วุฑฒิ*

วุฒิ คือ ความเป็นผู้ใหญ่ ๓ อย่าง ที่นิยมพูดกันในภาษาไทยนั้นมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา ได้แก่ ๑. *ชาติวุฒิ* ความเป็นผู้ใหญ่โดยชาติ คือเกิดในชาติกำเนิดฐานะอันสูง ๒. *วัยวุฒิ* ความเป็นผู้ใหญ่โดยวัย คือเกิดก่อน ๓. *คุณวุฒิ* ความเป็นผู้ใหญ่โดยคุณความดีหรือโดยคุณพิเศษที่ได้บรรลุ (ผลสำเร็จที่ดีงาม) (อนึ่ง ในคัมภีร์ท่านมิได้กล่าวถึงภาวะแต่กล่าวถึงบุคคล คือไม่กล่าวถึง *วุฒิ* แต่กล่าวถึง *วุฑฒะ* หรือ *วุฒ* เป็น *ชาติวุฒ วัยวุฒ คุณวุฒ*; นอกจากนั้น ในอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต ท่านแบ่งเป็น ๔, โดยเพิ่ม*ปัญญาวุฒ* ผู้ใหญ่โดยปัญญาเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง และเรียงลำดับตามความสำคัญในทางธรรม เมื่อเปลี่ยน *วุฒ* เป็น *วุฒิ* จะได้ดังนี้ ๑. *ปัญญาวุฒิ* ๒. *คุณวุฒิ* ๓. *ชาติวุฒิ* ๔. *วัยวุฒิ*)

เวชกรรม "กรรมของหมอ", "การงานของแพทย์", การบำบัดโรครักษาคนเจ็บไข้, อาชีพแพทย์, การทำตัวเป็นหมอปรุงยาใช้ยาแก้ไขโรครักษาคนไข้; การประกอบเวชกรรม ถือว่าเป็นมิจฉาชีพสำหรับพระภิกษุ (เช่น ที.สี.๙/๒๕/๑๕; ขุ.จู.๓๐/๗๑๓/๓๖๐) ถึงแม้จะไม่ทำเพื่อการเลี้ยงชีพหรือจะหาลาภ ก็เสี่ยงต่ออาบัติในข้อตติย-ปาราชิก (วินย.๑/๒๑๕/๑๕๘-๙) หรือไม่ก็เข้าข่ายกุลทูสกสิกขาบท (สังฆาทิเสส ข้อ ๑๓, วินย.๑/๖๒๔/๔๒๖ เรียกเวชกรรมว่า 'เวชชิกา') อย่างไรก็ตาม ท่านก็ได้เปิดโอกาสไว้สำหรับการดูแลช่วยเหลือกันอันจำเป็นและสมควร ดังที่มีข้อสรุปในคัมภีร์ว่าภิกษุไม่ประกอบเวชกรรม แต่ (มงคล.๑/๑๘๙ สรุปจาก วินย.อ.๑/๕๗๓-๗) พึงทำยาให้แก่คนที่ท่านอนุญาต ๒๕ ประเภท คือ **บุคคล ๑๐** (สหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี, ปัณฑุปลาสคือคนมาอยู่วัดเตรียมบวช ไวยาวัจกรของตน มารดา บิดา อุปัฏฐากของมารดาบิดา) **ญาติ ๑๐** (พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง น้าหญิง ป้า อาชาย ลุง อาหญิง น้าชาย; อนุชนมีบุตรนัดดาเป็นต้นของญาติเหล่านั้น ๗ ชั่วเครือสกุล ท่านก็จัดรวมเข้าในคำว่า "ญาติ ๑๐" ด้วย) **คน ๕** (คนจรมา โจร คนแพ้สงคราม คนเป็นใหญ่ คนที่ญาติ

ทิ้งจะไปจากถิ่น) ถ้าเขาเจ็บป่วยเข้ามาวัด พึงทำยาให้เขา ทั้งนี้ มีรายละเอียดในการที่จะต้องระมัดระวังไม่ให้ผิดพลาดหลายอย่าง ข้อสำคัญคือ ให้เป็นการทำด้วยเมตตาการุณย์แท้จริง มิใช่หวังลาภ ไม่ให้เป็นการรับใช้หรือประจบประแจง

เวชยันต์[๑] ชื่อปราสาทของพระอินทร์ ในดาวดึงสเทวโลก ตามเรื่องที่พระอินทร์เล่าแก่พระมหาโมคคัลลานะว่า เมื่อฝ่ายเทวดามีชัยในสงครามกับอสูร พระอินทร์กลับจากสงคราม ได้สร้างเวชยันตปราสาทขึ้น ซึ่งมี ๑๐๐ หอมุขๆ หนึ่งๆ มี ๗๐๐ กูฏาคารๆ หนึ่งๆ มีอัปสร ๗ นางๆ หนึ่งๆ มี ๗ บริจาริกา *(ม.มู.๑๒/๓๒๖/๔๖๖)*, แต่ในอรรถกถาบอกว่า เมื่อพระอินทร์ชนะสงครามกับอสูรมาแล้ว ขณะประทับยืนอยู่กลางพระนคร เวชยันตปราสาทนี้ซึ่งสูง ๑,๐๐๐ โยชน์ ก็ผุดตระหง่านขึ้นมา และได้ชื่อว่า "เวชยันต์" เพราะเกิดขึ้นเมื่อจบได้ชัยชนะ (วิชย+อันต) *(เช่น อป.อ.๒๙๓; แต่บางแห่ง เช่น วินย.ฏี.๑/๔๑๔ ว่าสูง ๗๐๐ โยชน์)*; ดู ***ดาวดึงส์***

เวชยันต์[๒] **1.** ชื่อรถทิพย์ของพระอินทร์ในดาวดึงสเทวโลก ยาว ๑๕๐ โยชน์ ห้องที่ประทับกลางรถ ๕๐ โยชน์ เทียมม้า ๑,๐๐๐ ตัว มีมาตลีเทพบุตรเป็นสารถี **2.** ชื่อราชรถของพระเจ้ามหาสุทัสสนจักรพรรดิราช ในมหาสุทัสสนสูตร *(ที.ม.๑๐/๑๘๕/๒๒๗)*; ดู ***ดาวดึงส์***

เวท, พระเวท ดู ***ไตรเพท***

เวทนา ความเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, ความรู้สึกสุขทุกข์ มี **๓** อย่าง คือ ๑. ***สุขเวทนา*** ความรู้สึกสุขสบาย ๒. ***ทุกขเวทนา*** ความรู้สึกไม่สบาย ๓. ***อทุกขมสุขเวทนา*** ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉยๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา; อีกหมวดหนึ่งจัดเป็น**เวทนา ๕** คือ ๑. ***สุข*** สบายกาย ๒. ***ทุกข์*** ไม่สบายกาย ๓. ***โสมนัส*** สบายใจ ๔. ***โทมนัส*** ไม่สบายใจ ๕. ***อุเบกขา*** เฉยๆ; ในภาษาไทย ใช้หมายความว่าเจ็บปวดบ้าง สงสารบ้าง ก็มี

เวทนาขันธ์ กองเวทนา (ข้อ ๒ ในขันธ์ ๕)

เวทนานุปัสสนา การมีสติทันโดยรู้ชัดเวทนาที่เสวยอยู่ ตามที่มันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ อาศัยอามิสหรือปลอดอามิส มองเห็นความก่อเกิดขึ้นมาและความเสื่อมสลายไปในเวทนา ตระหนักต่อเวทนาสภาวะที่มีอยู่ แค่รู้เท่าสติทัน ไม่ติดอิง ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติกำหนดพิจารณาเวทนา คือ สุข ทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นอารมณ์ว่าเวทนานี้ก็สักว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เรียกเวทนานุปัสสนา); (ข้อ ๒ ใน ***สติปัฏฐาน ๔***)

เวทนาปริคคหสูตร ดู *ทีฆนขสูตร*

เวทมนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์บริกรรมแล้วให้สำเร็จความประสงค์

เวทัลละ ดูที่ *นวังคสัตถุศาสน์*

เวเนยยสัตว์ ดู *เวไนยสัตว์*

เวไนยสัตว์ สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน, สัตว์ที่พึงแนะนำได้, สัตว์ที่พอดัดได้สอนได้

เวปุลละ ความไพบูลย์, ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญเต็มที่ มี ๒ อย่าง คือ ๑. *อามิสเวปุลละ* อามิสไพบูลย์ หรือความไพบูลย์แห่งอามิส หมายถึง ความมากมายพรั่งพร้อมด้วยปัจจัย ๔ ตลอดจนวัตถุอำนวยความสุขความสะดวกสบายต่างๆ ๒. *ธัมมเวปุลละ* ธรรมไพบูลย์ หรือความไพบูลย์แห่งธรรม หมายถึง ความเจริญเต็มเปี่ยมเพียบพร้อมแห่งธรรม ด้วยการฝึกอบรมปลูกฝังให้มีในตนจนเต็มบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด

เวภารบรรพต ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในภูเขาห้าลูก ที่เป็นดุจคอกล้อมกรุงราชคฤห์

เวมานิกเปรต เปรตอยู่วิมาน ได้เสวยสุขและทุกข์สลับกันไป บางตนข้างแรมเสวยทุกข์ ข้างขึ้นเสวยสุข บางตนกลางคืนเสวยสุข กลางวันเสวยทุกข์ เวลาเสวยสุขอยู่ในวิมาน มีร่างเป็นทิพย์สวยงาม เวลาจะเสวยทุกข์ต้องออกจากวิมานไป และร่างกายก็กลายเป็นน่าเกลียดน่ากลัว

เวยยาวัจจมัย บุญสำเร็จด้วยการช่วยขวนขวายในกิจที่ชอบ, ทำดีด้วยการช่วยเหลือรับใช้ผู้อื่น (ข้อ ๕ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐); *ไวยาวัจมัย* ก็เขียน

เวร ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน, ความคิดร้ายตอบแก่ผู้ทำร้าย; ในภาษาไทยใช้อีกความหมายหนึ่งด้วยว่าคราว, รอบ, การผลัดกันเป็นคราวๆ, ตรงกับ *วาร* หรือ *วาระ* ในภาษาบาลี

เวสสภู พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู *พระพุทธเจ้า ๗*

เวสสวัณ, เวสสุวัณ ดู *จาตุมหาราช, จาตุมหาราชิกา, ปริตร*

เวสารัชชกรณธรรม ธรรมทำความกล้าหาญ, ธรรมเป็นเหตุให้กล้าหาญ, คุณธรรมที่ทำให้เกิดความแกล้วกล้า มี ๕ อย่าง คือ ๑. *ศรัทธา* เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ๒. *ศีล* มีความประพฤติดีงาม ๓. *พาหุสัจจะ* ได้สดับหรือศึกษามาก ๔. *วิริยารัมภะ* เพียรทำกิจอยู่อย่างจริงจัง ๕. *ปัญญา* รู้รอบและรู้ชัดเจนในสิ่งที่ควรรู้

เวสารัชชญาณ พระปรีชาญาณอันทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีความแกล้วกล้าไม่ครั่นคร้าม ด้วยไม่ทรงเห็นว่าจะมีใครท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรมในฐานะ

ทั้ง ๔ คือ ๑. ท่านปฏิญญาว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้แล้ว ๒. ท่านปฏิญญาว่าเป็นขีณาสพ อาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้นแล้ว ๓. ท่านกล่าวธรรมเหล่าใดว่าทำอันตราย ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้ส้องเสพได้จริง ๔. ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่เป็นทางนำผู้ทำตามให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบได้จริง

เวสาลี ชื่อนครหลวงของแคว้นวัชชี ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคงคา ส่วนที่ปัจจุบันเรียกชื่อเป็นอีกแม่น้ำหนึ่งต่างหากว่า แม่น้ำคันทัก (Gandak) ซึ่งเป็นสาขาใหญ่สาขาหนึ่งของแม่น้ำคงคานั้น และเมื่อไหลลงมาจากเวสาลีอีกประมาณ ๔๐ กม. ก็เข้ารวมกับแม่น้ำคงคาที่จุดบรรจบ ซึ่งห่างจากเมืองปัฏนา (Patna, คือ ปาตลีบุตร ในอดีต) ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเพียงประมาณ ๕ กม., ที่ตั้งของเมืองเวสาลี อยู่เหนือเมืองปาตลีบุตรนั้นขึ้นไป วัดตรงเป็นเส้นบรรทัด ประมาณ ๔๓.๕ กม., เวสาลีเป็นคำภาษาบาลี เรียกอย่างสันสกฤตว่า *ไวศาลี* หรือ *ไพศาลี*

เวหา ท้องฟ้า, อากาศ, กลางหาว

เวหายส ท้องฟ้า, อากาศ

เวหาส ท้องฟ้า, อากาศ

เวหาสกุฎี "กุฎีลอยฟ้า", ที่อยู่ที่นอนซ้อนชั้น โดยทำเป็นร้านพาดหรือซ้อนขึ้นข้างบน คือ ตั้งเป็นโครงขึ้นในวิหารที่อยู่อาศัย ปักเสาตอมอขึ้นแล้ววางรอดบนนั้น สูงพอศีรษะไม่กระทบพื้น ถ้าไม่ปูพื้นข้างบน ก็เอาเตียงวางลงไป ให้พื้นเตียงคานรอดอยู่ ขาเตียงห้อยลงไป ใช้อยู่ได้ทั้งข้างบนข้างล่าง ข้างบนเรียกว่า *เวหาสกุฎี* เป็นของต้องห้ามตามสิกขาบทที่ ๘ แห่งภูตคามวรรค ปาจิตตีย์

เวฬุกัณฏกีนันทมารดา ดู *นันทมารดา 1.*

เวฬุวะ ผลมะตูม

เวฬุวคาม ชื่อตำบลหนึ่งใกล้นครเวสาลี แคว้นวัชชี เป็นที่พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาในพรรษาที่ ๔๕ นับแต่ได้ตรัสรู้ คือพรรษาสุดท้ายที่จะเสด็จปรินิพพาน; *เพฬุวคาม* ก็เรียก

เวฬุวัน ป่าไผ่ สวนที่ประพาสพักผ่อนของพระเจ้าพิมพิสาร อยู่ไม่ใกล้ไม่ไกลจากพระนครราชคฤห์ เป็นที่ร่มรื่นสงบเงียบ มีทางไปมาสะดวก พระเจ้าพิมพิสารถวายเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนา

เวิกผ้า ในประโยคว่า "เราจักไม่ไปในละแวกบ้านด้วยทั้งเวิกผ้า" เปิดสีข้างให้เห็น เช่นถกจีวรขึ้นพาดไว้บนบ่า

โวการ "ความแผกผัน", "ภาวะหลากหลาย", เป็นคำที่นิยมใช้ในพระอภิธรรม

และคัมภีร์อรรถาธิบาย เช่น อรรถกถา เป็นต้น ในความหมายว่า ความหลากหลายหรือความเป็นไปต่างๆ แห่งขันธ์ หรือขันธ์ที่ผันแปรหลากหลายเป็นไปต่างๆ โดยนัยหมายถึง *ขันธ์* นั่นเอง, มักใช้แสดงลักษณะของ "ภพ" ซึ่งจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ *เอกโวการภพ* ภพที่มีขันธ์เดียว ได้แก่ อสัญญีภพ (มีรูปขันธ์เท่านั้น) *จตุโวการภพ* ภพที่มีสี่ขันธ์ ได้แก่ อรูปภพ (มีแต่นามขันธ์ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) *ปัญจโวการภพ* ภพที่มีห้าขันธ์ ได้แก่ กามภพ และรูปภพที่นอกจากอสัญญีภพ (ในพระสุตตันตปิฎก มีเฉพาะนิทเทสและปฏิสัมภิทามัคค์ เท่านั้น ที่ใช้คำว่า โวการ หมายถึงขันธ์)

โวฏฐัพพนะ ดู *วิถีจิต*

โวทาน ความบริสุทธิ์, ความผ่องแผ้ว, การชำระล้าง, การทำให้สะอาด, ธรรมที่อยู่ในวิเสสภาค คือในฝ่ายข้างวิเศษ ได้แก่ธรรมจำพวกที่ทำให้เจริญงอกงามดียิ่งขึ้นไปจนปลอดพ้นจากประดาสิ่งมัวหมองบริสุทธิ์บริบูรณ์ เช่น โยนิโสมนสิการ กุศลมูล สมถะและวิปัสสนา ตลอดถึงนิพพาน; ตรงข้ามกับ *สังกิเลส*

โวหาร ถ้อยคำ, สำนวนพูด, ชั้นเชิง หรือกระบวนแต่งหนังสือหรือพูด

ไวพจน์ คำที่มีรูปต่างกันแต่มีความหมายคล้ายกัน, คำสำหรับเรียกแทนกัน เช่น คำว่า ***มทนิมฺมทโน*** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของ ***วิราคะ*** คำว่า ***วิมุตติ วิสุทธิ สันติ อสังขตะ วิวัฏฏ์*** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของ ***นิพพาน*** ดังนี้เป็นต้น

ไวยากรณ์ 1. ระเบียบของภาษา, วิชาว่าด้วยระเบียบแห่งภาษา **2.** พุทธพจน์ที่เป็นข้อความร้อยแก้ว คือเป็นจุณณิยบทล้วน ไม่มีคาถาเลย (ข้อ ๓ ในนวังคสัตถุศาสน์); เทียบ *คาถา 2.*; ดู ***จุณณิยบท***

ไวยาวัจกร "ผู้ทำการขวนขวายช่วยเหลือ/รับใช้", ผู้จัดทำธุระให้, คฤหัสถ์ผู้ช่วยเหลือรับใช้พระ, คฤหัสถ์ผู้ทำกิจธุระแทนภิกษุหรือแทนสงฆ์, คฤหัสถ์ผู้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของวัดในการจัดการทรัพย์สินของวัด

ในพระวินัย ไวยาวัจกร หมายถึงคฤหัสถ์ผู้ช่วยเหลือรับใช้หรือทำกิจธุระให้แก่ภิกษุหรือภิกษุณี ดังเช่นคนวัดหรืออุบาสกที่ภิกษุบอกแสดงหรือชี้ตัวว่าเป็นไวยาวัจกร ซึ่งบุคคลผู้ประสงค์จะได้มอบทรัพย์สำหรับจ่ายค่าจีวรให้ไว้เพื่อภิกษุนั้นจะได้บอกแจ้งให้จัดจีวรถวายเมื่อต้องการ (สิกขาบทที่ ๑๐ แห่งจีวรวรรค นิสสัคคิยปาจิตตีย์, *วินย.๒/๗๐/๕๗*) ภิกษุณีต้มยาคู หุงข้าว ปรุงของขบเคี้ยว ซักผ้านุ่ง ผ้าห่ม ผ้าโพก ให้แก่ไวยาวัจกรของตน ได้รับยกเว้น ไม่ต้องอาบัติตามพระ

บัญญัติที่ว่า ภิกษุณีใดทำการขวนขวายรับใช้คฤหัสถ์ เป็นปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๔ แห่งจิตตาคารวรรค ปาจิตตีย์, *วินย.*๓/๓๐๕-๖/๑๖๙)

ในทางกฎหมาย ไวยาวัจกร มีคำจำกัดความตามกฎมหาเถรสมาคม ฉบับที่ ๑๘ (พ.ศ. ๒๕๓๖) ว่าด้วยการแต่งตั้งถอดถอนไวยาวัจกร ข้อ ๔ ว่า: ในกฎมหาเถรสมาคมนี้ “ไวยาวัจกร” หมายถึง คฤหัสถ์ผู้ได้รับแต่งตั้งให้มีหน้าที่เบิกจ่ายนิตยภัต และจะมีอำนาจหน้าที่ดูแลรักษาจัดการทรัพย์สินของวัดได้ตามที่เจ้าอาวาสมอบหมายเป็นหนังสือ

กฎมหาเถรสมาคมฉบับนี้ ตราขึ้นตามความในมาตรา ๒๓ แห่ง พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ซึ่งกำหนดว่า การแต่งตั้ง ถอดถอนไวยาวัจกร ให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์และวิธีการที่กำหนดในกฎมหาเถรสมาคม และตามความในมาตรา ๔๕ แห่ง พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ นั้น ไวยาวัจกร เป็นเจ้าพนักงานตามความในประมวลกฎหมายอาญา

ในกฎมหาเถรสมาคม ฉบับที่ ๑๘ นั้น ข้อ ๗ กำหนดว่า ในการแต่งตั้งไวยาวัจกรของวัดใด ให้เป็นอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาสวัดนั้นปรึกษาสงฆ์ในวัดพิจารณาคัดเลือกคฤหัสถ์ผู้มีคุณสมบัติตามความในข้อ ๖ (เช่น เป็นชาย มีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๕ ปีบริบูรณ์) เมื่อมีมติเห็นชอบในคฤหัสถ์ผู้ใด ก็ให้เจ้าอาวาสแต่งตั้งคฤหัสถ์ผู้นั้น เป็นไวยาวัจกร โดยอนุมัติของเจ้าคณะอำเภอ ในการแต่งตั้งไวยาวัจกร ตามความในวรรคต้น เพื่อความเหมาะสม จะแต่งตั้งไวยาวัจกรคนเดียว หรือหลายคน ก็ได้ ในกรณีที่มีไวยาวัจกรหลายคน ให้เจ้าอาวาสมอบหมายหน้าที่การงานตามข้อ ๔ แก่ไวยาวัจกรแต่ละคนเป็นหนังสือ

บทบัญญัติเกี่ยวกับไวยาวัจกร มีในกฎกระทรวง ฉบับที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๑๑) ออกตามความใน พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ด้วย พึงดูในที่นั้น

ไวยาวัจจะ การขวนขวายช่วยทำกิจธุระ, การช่วยเหลือรับใช้

ไวยาวัจมัย ดู *เวยยาวัจจมัย*

ศ

ศตมวาร วาระที่ ๑๐๐, วันที่ครบ ๑๐๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลศตมวาร” ซึ่งพูดเป็นคำพื้นบ้านว่า “ทำบุญ ๑๐๐ วัน”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **สัตมวาร** (วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ **ปัญญาสมวาร** (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐); อนึ่ง “ศตมวาร” (วารที่ ๑๐๐) นี้ เป็นคำจากภาษาสันสกฤต ตรงกับคำบาลีว่า “สตมวาร” ไม่พึงสับสนกับ “สัตมวาร” (วารที่ ๗) ที่มาจากคำเต็มในภาษาบาลีว่า “สตฺตมวาร”

ศรัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; ดู *สัทธา*

ศรัทธาไทย ของที่เขาถวายด้วยศรัทธา; “ทำศรัทธาไทยให้ตกไป” คือ ทำให้ของที่เขาถวายด้วยศรัทธาเสื่อมเสียคุณค่าหรือหมดความหมายไป หมายความว่า ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา โดยไม่สมควรแก่ศรัทธาของเขา หรือโดยไม่เห็นความสำคัญแห่งศรัทธาของเขา เช่น ภิกษุเอาอาหารบิณฑบาตที่เขาถวายโดยตั้งใจทำบุญ ไปทิ้งเสีย หรือไปให้แก่คฤหัสถ์โดยยังมิได้ฉันด้วยตนเองก่อน

ศราทธ์ การทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว (ต่างจาก *สารท*)

ศราทธพรต พิธีทำบุญอุทิศแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว; *ศราทธพรตคาถา* หรือ *คาถาศราทธพรต* หมายถึง คาถาหมวดหนึ่ง (มีร้อยแก้วนำเล็กน้อย) ที่พระสงฆ์ใช้สวดรับเทศน์ ในงานพระราชพิธีเผาศพในประเทศไทย แต่บัดนี้ใช้กันกว้างออกไปแม้ในพิธีราษฎร์ที่จะจัดให้เป็นการใหญ่

ศรี มิ่งขวัญ, ราศี, อาการที่น่านิยม; ดู *สิริ*

ศรีอารยเมตไตรย พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะอุบัติขึ้นในภายหน้า หลังจากสิ้นศาสนาพระโคดมแล้ว ในคราวที่มนุษย์มีอายุยืน ๘๐,๐๐๐ ปี นับเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ แห่งภัทรกัปนี้, เรียกว่า *พระศรีอริยเมตไตรย* หรือเรียกสั้นๆ ว่า *พระศรีอารย์* บ้าง, พระนามเดิมในภาษาบาลีว่า “เมตฺเตยฺย”; ดู *พระพุทธเจ้า ๕*

ศักดิ์ อำนาจ, ความสามารถ, กำลัง, ฐานะ

ศักดินา อำนาจปกครองที่นา หมายความว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย และขุนนางเป็นต้น ถือนาได้มีกำหนดจำนวนไร่เป็นเรือนหมื่นเรือนพันตามฐานานุรูป การพระราชทานให้ถือศักดินานั้น เป็น

เครื่องเทียบยศและเป็นเครื่องปรับผู้กำเกิน หรือเป็นเครื่องปรับผู้ถือศักดินานั่นเอง เมื่อทำผิด

ศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจ (ศักดิ์) ให้สำเร็จ (สิทธิ์), ขลัง, มีกำลังอำนาจที่จะทำให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือให้สำเร็จผลได้จริง

ศัพท์ เสียง, คำ, คำยากที่ต้องแปล, คำยากที่ต้องอธิบาย

ศัสตรา ของมีคมเป็นเครื่องแทงฟัน

ศัสตราวุธ อาวุธมีคมเป็นเครื่องฟันแทง (*ศัสตรา* = ของมีคมเป็นเครื่องฟันแทง, *อาวุธ* = เครื่องประหาร)

ศากยะ ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่ง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโอกกากราช ซึ่งเป็นผู้สร้างและครองกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าก็เป็นกษัตริย์วงศ์นี้; *ศากยะ* เป็นคำสันสกฤต เรียกอย่างบาลีเป็น *สักกะ* บ้าง, *สักยะ* บ้าง, *สากิยะ* บ้าง; *ศากยะ* หรือ *สักกะ* นี้ ใช้เป็นคำเรียกชื่อถิ่นหรือแคว้นของพวกเจ้าศากยะด้วย; ดู *สักกชนบท*

ศากยกุมาร กุมารวงศ์ศากยะ, เจ้าชายวงศ์ศากยะ

ศากยราช กษัตริย์ศากยะ, พระเจ้าแผ่นดินวงศ์ศากยะ

ศากยวงศ์ เชื้อสายพวกศากยะ

ศากยสกุล ตระกูลศากยะ, เหล่ากอพวกศากยะ

ศาสดา ผู้อบรมสั่งสอน, เป็นพระนามอย่างหนึ่งที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้า; ปัจจุบันใช้เรียกผู้ตั้งศาสนาโดยทั่วไป, ในพุทธกาล **ครูทั้ง ๖** คือ ปูรณกัสสป มักขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปกุธกัจจายนะ สัญชัยเวลัฏฐบุตร และนิครนถนาฏบุตร ถ้าเรียกตามบาลี ก็เป็นศาสดา ๖

ศาสตร์ ตำรา, วิชา

ศาสนทูต ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ*

ศาสนวงศ์ ดู *สาสนวงส์*

ศาสนา คำสอน, คำสั่งสอน; ปัจจุบันใช้หมายถึงลัทธิความเชื่อถืออย่างหนึ่งๆ พร้อมด้วยหลักคำสอน ลัทธิ พิธี องค์กร และกิจการทั่วไปของหมู่ชนผู้นับถือลัทธิความเชื่อถืออย่างนั้นๆ ทั้งหมด

ศาสนูปถัมภก ผู้ทะนุบำรุงศาสนา

ศิลปะ ฝีมือ, ความฉลาดในฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การแสดงออกมาให้ปรากฏอย่างงดงามน่าชม, วิชาที่ใช้ฝีมือ, วิชาชีพต่างๆ

ศิลปวิทยา ศิลปะและวิทยาการ

ศิลปศาสตร์ ตำราว่าด้วยวิชาความรู้ต่างๆ มี ๑๘ ประการ เช่นตำราว่าด้วยการคำนวณ ตำรายิงธนู เป็นต้น อันได้มีการเรียนการสอนกันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล; ๑๘ ประการนั้นมีหลายแบบ ยกมาดูแบบหนึ่งจากคัมภีร์โลกนิติและธรรมนิติ ได้แก่ ๑. *สุติ* ความรู้ทั่วไป ๒. *สัมมุติ* ความรู้กฎธรรมเนียม ๓. *สังขยา* วิชาคำนวณ ๔. *โยคา* การช่าง

การยนตร์ ๕. *นีติ* วิชาปกครอง (คือความหมายเดิมของ *นิติศาสตร์* ในชมพูทวีป) ๖. *วิเสสิกา* ความรู้การอันให้เกิดมงคล ๗. *คันธัพพา* วิชาร้องรำ ๘. *คณิกา* วิชาบริหารร่างกาย ๙. *ธนุพเพธา* วิชายิงธนู (*ธนุพเพทา* ก็ว่า) ๑๐. *ปูรณา* วิชาบูรณะ ๑๑. *ติกิจฉา* วิชาบำบัดโรค (แพทยศาสตร์) ๑๒. *อิติหาสา* ตำนานหรือประวัติศาสตร์ ๑๓. *โชติ* ความรู้เรื่องสิ่งส่องสว่างในท้องฟ้า (ดาราศาสตร์) ๑๔. *มายา* ตำราพิชัยสงคราม ๑๕. *ฉันทสา* วิชาประพันธ์ ๑๖. *เกตุ* วิชาพูด ๑๗. *มันตา* วิชาเวทมนตร์ ๑๘. *สัททา* วิชาหลักภาษาหรือไวยากรณ์, ทั้ง ๑๘ อย่างนี้โบราณเรียกรวมว่า *สิปปะ* หรือ *ศิลปะ* ไทยแปลออกเป็น *ศิลปศาสตร์* (ตำราว่าด้วยศิลปะต่างๆ); แต่ในสมัยปัจจุบัน ได้แยกความหมาย *ศิลปะ* กับ *ศาสตร์* ออกจากกัน คือ *ศิลปะ* หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง***ความงาม*** เช่นดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ และจิตรกรรม เป็นต้น *ศาสตร์* หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง***ความจริง*** เช่น คณิตศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

ศิลาดวด หินที่สูงขึ้นไปบนพื้นดิน

ศิลาดาด หินที่เป็นแผ่นราบใหญ่

ศิลาเทือก หินที่ติดเป็นพืดยาว

ศิลาวดี ชื่อนครหนึ่งในสักกชนบท

ศิวาราตรี พิธีลอยบาปของพราหมณ์ทำในวันเพ็ญเดือน ๓ เป็นประจำปี วิธีทำคือ ลงอาบน้ำในแม่น้ำ สระเกล้า ชำระกายให้สะอาดหมดจด เท่านี้ถือว่าได้ลอยบาปไปตามกระแสน้ำแล้วเป็นอันสิ้นบาปกันคราวหนึ่ง ถึงปีก็ทำใหม่ (คำสันสกฤตเดิมเป็น *ศิวราตริ* แปลว่า "ราตรีของพระศิวะ" พจนานุกรมสันสกฤตว่า ตรงกับแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓)

ศีล ความประพฤติดีทางกายและวาจา, การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย, ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม, การรักษาปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่ปราศจากโทษ, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ; มักใช้เป็นคำเรียกอย่างง่ายสำหรับคำว่า ***อธิศีลสิกขา*** (ข้อ ๑ ในไตรสิกขา, ข้อ ๒ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๒ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในอริยวัฑฒิ ๕)

ศีล ๕ สำหรับทุกคน คือ ๑. เว้นจากทำลายชีวิต ๒. เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ ๓. เว้นจากประพฤติผิดในกาม ๔. เว้นจากพูดเท็จ ๕. เว้นจากของเมา คือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท; *คำสมาทานว่า* **๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๓. กาเมสุ**

มิจฉาจารา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๔. มุสาวาทา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ; ดู *อาราธนาศีล* ด้วย

ศีล ๘ สำหรับฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปโดยรักษาในบางโอกาส หรือมีศรัทธาจะรักษาประจำก็ได้ เช่น แม่ชีมักรักษาประจำ หัวข้อเหมือนศีล ๕ แต่เปลี่ยนข้อ ๓ และเติมข้อ ๖, ๗, ๘ คือ ๓. เว้นจากการประพฤติผิดพรหมจรรย์ คือเว้นจากการร่วมประเวณี ๖. เว้นจากบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือเที่ยงแล้วไป ๗. เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การทัดทรงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง ๘. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่หรูหราฟุ่มเฟือย;

คำสมาทาน (เฉพาะที่ต่างจากศีล ๕) ว่า **๓. อพฺรหฺมจริยา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๖. วิกาลโภชนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๗. นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนมาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๘. อุจฺจาสยนมหาสยนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ**; ดู *อาราธนาศีล*

ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร แต่ผู้ใดศรัทธาจะรักษาก็ได้ หัวข้อเหมือนศีล ๘ แต่แยกข้อ ๗ เป็น ๒ ข้อ (= ๗, ๘) เลื่อนข้อ ๘ เป็น ๙ และเติมข้อ ๑๐ คือ ๗. เว้นจากฟ้อนรำขับร้อง ฯลฯ ๘. เว้นจากทัดทรงดอกไม้ ฯลฯ ๙. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่ ฯลฯ ๑๐. เว้นจากการรับทองและเงิน;

คำสมาทาน (เฉพาะที่ต่าง) ว่า **๗. นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๘. มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๙. อุจฺจาสยนมหาสยนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ๑๐. ชาตรูปรชตปฏิคฺคหณา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ**; ดู *อาราธนาศีล*

ศีล ๒๒๗ ศีลสำหรับพระภิกษุ คือ ถือสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ ใน *ภิกขุปาติโมกข์* (ปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนิยต ๒ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๙๒ ปาฏิเทสนียะ ๔ เสขิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ศีล ๓๑๑ ศีลสำหรับพระภิกษุณี คือ ถือสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ ใน *ภิกขุนีปาติโมกข์* (ปาราชิก ๘ สังฆาทิเสส ๑๗ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๑๖๖ ปาฏิเทสนียะ ๘ เสขิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ศีลธรรม ความประพฤติที่ดีงามทางกายวาจา, ความประพฤติที่ดีที่ชอบ, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ; โดยทางศัพท์ *ศีลธรรม* แปลว่า "ธรรมคือศีล" หมายถึงธรรมขั้นศีล หรือธรรมในระดับศีล เพราะศีลเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมภาคปฏิบัติ ๓ อย่างคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ต่อจากธรรมขั้นศีล จึงมีธรรมขั้นสมาธิ และธรรมขั้นปัญญา; ได้มีผู้พยายามแปล *ศีลธรรม* อีกอย่างหนึ่งว่า "ศีลและธรรม" (ถ้าแปลให้ถูกต้องจริงต้องว่าศีลและธรรมอื่นๆ

คือศีลและธรรมอื่นๆ นอกจากศีล เช่น สมาธิ และปัญญา เป็นต้น เพราะศีลก็เป็นธรรมอย่างหนึ่ง) ถ้าแปลอย่างนี้ จะต้องเข้าใจว่าศีลธรรม มิใช่เป็นเพียงความประพฤติดีงามเท่านั้น แต่รวมถึงสมถะวิปัสสนา ขันธ์ ๕ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ เป็นต้น ด้วย; เทียบ *จริยธรรม*

ศีลพรต ศีลและพรต, หลักความประพฤติทั่วไปที่รักษาเป็นพื้นฐาน ชื่อว่า *ศีล* ข้อที่สมาทานถือเข้มงวดชื่อว่า *พรต*

ศีลภาวนา ดู *ภาวนา*

ศีลวัตร ศีลและวัตร, หลักความประพฤติทั่วไปอันจะต้องรักษาเป็นพื้นฐานเสมอกัน ชื่อว่า *ศีล* ข้อปฏิบัติจำเพาะเพื่อฝึกฝนให้ประณีตยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า *วัตร*

ศีลวิบัติ ดู *สีลวิบัติ*

ศีลอุโบสถ คือ ศีล ๘ ที่สมาทานรักษาพิเศษในวันอุโบสถ; ดู *อุโบสถศีล*

ศีลาจาร ศีลและอาจาระ, การปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติ และมารยาททั่วไป; นัยหนึ่งว่า *ศีล* คือไม่ต้องอาบัติปาราชิกและสังฆาทิเสส *อาจาระ* คือไม่ต้องอาบัติเบาตั้งแต่ถุลลัจจัยลงมา

ศึกษา การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดมีขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนกว่าจะสมบูรณ์; ในการศึกษาทางพระธรรมวินัย นิยมใช้รูปที่เขียนอย่างบาลี คือ “สิกขา”; ดู *สิกขา*

ศุกลปักษ์ “ฝ่ายขาว, ฝ่ายสว่าง” หมายถึงข้างขึ้น; *ชุณหปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *กัณหปักษ์* หรือ *กาฬปักษ์*

ศุภวารฤกษ์ ฤกษ์งามยามดี

ศูทร ชื่อวรรณะที่สี่ ในวรรณะสี่ของคนในชมพูทวีป ตามหลักศาสนาพราหมณ์ จัดเป็นชนชั้นต่ำ ได้แก่ พวกทาสและกรรมกร; ดู *วรรณะ*

เศวต สีขาว

เศวตฉัตร ฉัตรขาว, ร่มขาว, พระกลดขาว ซึ่งนับว่าเป็นของสูง

เศวตอัสดร ม้าสีขาว

โศก ความเศร้า, ความมีใจหม่นไหม้, ความแห้งใจ, ความรู้สึกหมองไหม้ใจแห้งผาก เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี: โสก; สันสกฤต: โศก)

โศกศัลย์ ลูกศรคือความโศก, เป็นทุกข์เดือดร้อนเหมือนถูกลูกศรทิ่มแทง

โศกาลัย ความเศร้าเหี่ยวแห้งใจและความห่วงใย, ทั้งโศกเศร้าทั้งอาลัยหรือโศกเศร้าด้วยอาลัย, ร้องไห้สะอึกสะอื้น (เป็นคำกวีไทยผูกขึ้น)

ส

สกทาคามิผล ผลที่ได้รับจากการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สกทาคามิมรรค, *สกิทาคามิผล* ก็เขียน

สกทาคามิมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระสกทาคามี, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง, *สกิทาคามิมรรค* ก็เขียน

สกทาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุ *สกทาคามิผล, สกิทาคามี* ก็เขียน

สกสัญญา ความสำคัญว่าเป็นของตน, นึกว่าเป็นของตนเอง

สกา นิรุตติ “ภาษาของตน” มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้ยกพุทธพจน์เป็นภาษาพระเวท หรือภาษาสันสกฤต ความว่า “ไม่พึงยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันทัส (ภาษาสันสกฤต) ภิกษุรูปใดยกขึ้น ต้องอาบัติทุกกฏ, ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ ด้วยภาษาของตน” (น ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปตพฺพํ, โย อาโรเปยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส; อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุํ” *(วินย.๗/๑๘๐/๗๐)* คำว่า ภาษาของตน (**สกา นิรุตติ**) อรรถกถาไขความว่าคือภาษาของชาวมคธ อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัส *(วินย.อ.๓/๓๕๑)*, โดยนัยนี้ จึงจัดภาษาบาลี หรือมาคธิกนี้ว่าเป็นปรากฤต; ดู ***สันสกฤต, ปรากฤต, ฉันทัส***

สกุล วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์

สงกรานต์ เทศกาลขึ้นปีใหม่อย่างเก่า; สงกรานต์ แปลว่า “ย้าย” คือ ดวงอาทิตย์ย้ายราศี วันเวลาที่พระอาทิตย์ย้ายจากราศีหนึ่ง และยกขึ้นสู่อีกราศีหนึ่ง มีทุกเดือน เรียกว่าสงกรานต์เดือน แต่วันที่พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษ คือในเดือนเมษายน เรียกเป็นพิเศษว่า “มหาสงกรานต์” คือย้ายครั้งใหญ่ เพราะเป็นวันย้ายเดือนที่ครบรอบปี คือย้ายจากปีเก่า ยกขึ้นสู่ปีใหม่ แต่บัดนี้เมื่อพูดถึงสงกรานต์ ก็หมายถึงมหาสงกรานต์

การถือเอาวันมหาสงกรานต์เป็นวันขึ้นปีใหม่นั้น เป็นคติจากอินเดียภาคเหนือ ซึ่งต่อจากเหมันต์ เขามีวสันต์ คือฤดูใบไม้ผลิ ที่คลายหรือหายหนาว คืนชีวิตใหม่ สดชื่น ร่าเริง สวยงาม

สงกรานต์ของไทย ตามปกติมี ๓ วัน คือ วันที่ ๑๓, ๑๔ และ ๑๕ เมษายน วันที่ ๑๓ คือวันต้น เป็น *วันมหาสงกรานต์* (ทางเมืองเหนือเรียกว่าวันสังขารล่อง) เป็นวันขึ้นปีใหม่ วันที่

๑๔ คือวันกลาง เป็น *วันเนา* (ทางเมืองเหนือเรียกว่า วันเน่า) คือ วันอยู่นิ่ง พักผ่อน อยู่บ้าน วันที่ ๑๕ คือวันท้าย เป็น *วันเถลิงศก* หรือพระยาวัน คือ วันขึ้นศักราชใหม่

ในปีใด พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษในเวลาเลยเที่ยงคืนไปแล้ว สงกรานต์ปีนั้นมี ๔ วัน คือ วันที่ ๑๓-๑๖ เมษายน โดยมีวันกลางระหว่างวันต้นและวันสุดท้าย เป็นวันเนา ๒ วัน

อนึ่ง ก่อนถึงวันสงกรานต์วันหนึ่ง คือวันที่ ๑๒ เมษายน เป็นวันเตรียมซื้อหาสิ่งของสำหรับทำบุญในวันมหาสงกรานต์ รวมทั้งเตรียมเสื้อผ้าใหม่ๆ ไว้แจก และทำขนมกวน เรียกว่า *วันจ่าย*

กิจกรรมต่างๆ ที่เป็นลักษณะพิเศษของวันสงกรานต์ นอกจากการทำบุญตักบาตรและการเล่นสนุกสนาน ต่างๆ แล้ว ก็ได้แก่ การก่อพระเจดีย์ทราย การปล่อยนกปล่อยปลา การบังสุกุลอัฐิ การรดน้ำดำหัว และสรงน้ำพระ

สงคราม การรบกัน, เป็นโวหารทางพระวินัย เรียกภิกษุผู้จะเข้าสู่การวินิจฉัยอธิกรณ์ ว่าเข้าสู่สงคราม

สงเคราะห์ 1. การช่วยเหลือ, การเอื้อเฟื้อเกื้อกูล; ดู ***สังคหวัตถุ*** **2.** การรวมเข้า, ย่นเข้า, จัดเข้า

สงฆ์ หมู่, ชุมนุม **1.** หมู่สาวกของพระพุทธเจ้า เรียกว่า ***สาวกสงฆ์*** ดังคำสวดในสังฆคุณ ประกอบด้วยคู่บุรุษ ๔ บุรุษบุทคล (รายตัวบุคคล) ๘ เริ่มแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึงพระอรหันต์ ต่างจาก***ภิกขุสงฆ์*** คือหมู่แห่งภิกษุหรือชุมนุมภิกษุ (ดูความหมาย 2), ต่อมา บางทีเรียกอย่างแรกว่า ***อริยสงฆ์*** อย่างหลังว่า ***สมมติสงฆ์*** **2.** ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ซึ่งสามารถประกอบสังฆกรรมได้ตามกำหนดทางพระวินัย ต่างโดยเป็นสงฆ์จตุรวรรคบ้าง ปัญจวรรคบ้าง ทศวรรคบ้าง วีสติวรรคบ้าง, ถ้าเป็นชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป เรียกว่า ***คณะ*** ถ้ามีภิกษุรูปเดียว เป็น ***บุคคล***

สงฆ์จตุรวรรค สงฆ์พวก ๔ คือ มีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไปจึงจะครบองค์กำหนด, ***สงฆ์จตุวรรค*** ก็เขียน; ดู ***วรรค***

สงฆ์ทศวรรค สงฆ์พวก ๑๐ คือ มีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนด; ดู *วรรค*

สงฆมณฑล ดู ***สังฆมณฑล***

สงฆ์วีสติวรรค สงฆ์พวก ๒๐ คือ มีภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนดที่จะทำสังฆกรรมนั้นได้; ดู ***วรรค***

สงสาร 1. การเวียนว่ายตายเกิด, การเวียนตายเวียนเกิด; ดู ***สังสาระ*** **2.** ในภาษาไทยมักหมายถึงรู้สึกในความเดือดร้อนหรือความทุกข์ของผู้อื่น (= กรุณา);

ดู *กรุณา*

สงสารทุกข์ ทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด, ทุกข์ที่ประสบในภาวะแห่งการว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก; ดู *สังสาระ, สังสารวัฏ, ปฏิจจสมุปบาท*

สงสารวัฏ, สงสารวัฏฏ์ วังวนแห่งสงสาร คือ ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า; ดู *สังสาระ, สังสารวัฏ*

สงสารสาคร ห้วงน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิด; ดู *สังสาระ, สังสารวัฏ*

สงสารสุทธิ ดู *สังสารสุทธิ*

สจิตตกะ มีเจตนา, เป็นไปโดยตั้งใจ, เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยสมุฏฐานมีเจตนา คือ ต้องจงใจทำจึงจะต้องอาบัตินั้น เช่น ภิกษุหลอนภิกษุให้กลัวผี ต้องปาจิตตีย์ ข้อนี้เป็นสจิตตกะ คือ ตั้งใจหลอกจึงต้องปาจิตตีย์ แต่ถ้าไม่ได้ตั้งใจจะหลอก ไม่ต้องอาบัติ

สญชัย ดู *สัญชัย*

สดับปกรณ์ "เจ็ดคัมภีร์" หมายถึงคัมภีร์พระอภิธรรมทั้ง ๗ ในพระอภิธรรมปิฎก เขียนเต็มว่า *สัตตัปปกรณ์* (ดู *ไตรปิฎก*) แต่ในภาษาไทยคำนี้มีความหมายกร่อนลงมา เป็นคำสำหรับใช้ในพิธีกรรม เรียกกิริยาที่พระภิกษุกล่าวคำพิจารณาสังขารเมื่อจะชักผ้าบังสุกุลในพิธีศพเจ้านายว่า *สดับปกรณ์* ตรงกับที่เรียกในพิธีศพทั่วๆ ไปว่า *บังสุกุล* (ซึ่งก็เป็นศัพท์ที่มีความหมายกร่อนเช่นเดียวกัน); ใช้เป็นคำนาม หมายถึง พิธีสวดมาติกาบังสุกุลในงานศพ ปัจจุบันใช้เฉพาะศพเจ้านาย

สติ ความระลึกได้, นึกได้, ความไม่เผลอ, การคุมใจไว้กับกิจ หรือกุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง, จำการที่ทำและคำที่พูดแล้ว แม้นานได้ (ข้อ ๑ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒, ข้อ ๑ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๓ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๓ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในสัทธรรม ๗, ข้อ ๙ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

สติปัฏฐาน ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ, ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, การตั้งสติถึงทันไว้โดยปัญญาพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง, การมีสติกำกับดูสิ่งต่างๆ และความเป็นไปทั้งหลาย โดยปัญญารู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มองเห็นเพี้ยนไปตามอำนาจกิเลส มี ๔ อย่าง คือ ***๑. กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน*** การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย ***๒. เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน*** การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันเวทนา ***๓. จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน*** การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันจิตหรือสภาพและอาการ

ของจิต ๔. *ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน* การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม; เรียกสั้นๆ ว่า *กาย เวทนา จิต ธรรม*; ดู *โพธิปักขิยธรรม*

สติวินัย ระเบียบยกเอาสติขึ้นเป็นหลัก ได้แก่กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่พระอรหันต์ ว่าเป็นผู้มีสติเต็มที่ เพื่อระงับอนุวาทาธิกรณ์ ที่มีผู้โจทท่านด้วยศีลวิบัติ หมายความว่าจำเลยเป็นพระอรหันต์ สงฆ์เห็นว่าไม่เป็นฐานะที่จำเลยจะทำการล่วงละเมิดดังโจทก์กล่าวหา จึงสวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่า*ให้สติวินัย* แล้วยกฟ้องของโจทก์เสีย ภายหลังจำเลยจะถูกผู้อื่นโจทด้วยอาบัติอย่างนั้นอีก ก็ไม่ต้องพิจารณา ให้อธิกรณ์ระงับด้วยสติวินัย

สติสังวร สังวรด้วยสติ (ข้อ ๒ ในสังวร ๕)

สติสมฺโมสา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยลืมสติ

สตูป สิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุของควรบูชา นิยมเรียก *สถูป*

สเตกิจฉา อาบัติที่ยังพอเยียวยาหรือแก้ไขได้ ได้แก่ อาบัติอย่างกลางและอย่างเบา คือตั้งแต่สังฆาทิเสสลงมา; คู่กับ *อเตกิจฉา*

สโตการี "ผู้มีปกติกระทำสติ" คือ เป็นผู้มีสติ เป็นผู้ทำการอันพึงทำ ด้วยสติ หรือเป็นผู้ทำการด้วยสติที่มาพร้อมด้วยสัมปชัญญะทั้ง ๔; ดู *สติ, สัมปชัญญะ*

สถลมารค ทางบก

สถาปนา ก่อสร้าง, ยกย่องโดยแต่งตั้งให้สูงขึ้น

สถาพร มั่นคง, ยั่งยืน, ยืนยง

สถิต อยู่, ยืนอยู่, ตั้งอยู่

สถูป สิ่งก่อสร้างซึ่งก่อไว้สำหรับบรรจุของควรบูชา เป็นอนุสรณ์ที่เตือนใจให้เกิดปสาทะและกุศลธรรมอื่นๆ เช่น พระสารีริกธาตุ อัฐิแห่งพระสาวก หรือกระดูกแห่งบุคคลที่นับถือ (บาลี: *ถูป*, สันสกฤต: *สฺตูป*); ดู *ถูปารหบุคคล*

สทารสันโดษ ความพอใจด้วยภรรยาของตน, ความยินดีเฉพาะภรรยาของตน (ข้อ ๓ ในเบญจธรรม), จัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง

สนตพาย ร้อยเชือกสำหรับร้อยจมูกควาย ที่จมูกควาย (*สน* = ร้อย, *ตพาย* = เชือกที่ร้อยจมูกควาย) (พจนานุกรมเขียน *สนตะพาย*)

สนธิ การต่ออักษรที่อยู่ในต่างคำ ให้เนื่องหรือกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน ตามหลักไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น โย + อยํ = ยฺวายํ, ตตฺร + อยํ + อตฺโถ = ตตฺรายมตฺโถ, อยํ + เอว + เอส + อิติ = อยเมเวสาติ; แม้แต่คำที่เอามารวมกันด้วยสมาสแล้ว ก็อาจจะใช้วิธี

สนธินี้เชื่อมอักษรเข้าด้วยกันอีกชั้นหนึ่ง เช่น คุณอากร เป็น คุณากร, รูปอารมณ์ เป็น รูปารมณ์, ศาสนอุปถัมภ์ เป็น ศาสนูปถัมภ์, วรโอกาส เป็น วโรกาส, พุทธโอวาท เป็น พุทโธวาท, อรุณอุทัย เป็น อรุโณทัย; เทียบ *สมาส*

สนาน อาบน้ำ, การอาบน้ำ

สนิทัสสนรูป ดูที่ *อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป, รูป ๒๘*

สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

สบง ผ้านุ่งของภิกษุสามเณร, คำเดิมเรียก *อันตรวาสก*; ดู *ไตรจีวร*

สปทานจาริกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับบ้าน คือรับตามลำดับบ้านตามแถวเดียวกัน ไม่รับข้ามบ้านข้ามแถว, เที่ยวบิณฑบาตไปตามตรอก ตามห้องแถว เรียงลำดับเรื่อยไปเป็นแนวเดียวกัน ไม่ข้ามไปเลือกรับที่โน่นที่นี่ตามใจชอบ, คำสมาทานว่า “โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปามิ, สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการเที่ยวตามใจอยาก สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๔ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

สปิณฑะ ผู้ร่วมก้อนข้าว, พวกพราหมณ์หมายเอาบุรพบิดร ๓ ชั้น คือ บิดา, ปู่, ทวด ซึ่งเป็นผู้ควรที่ลูกหลานเหลนจะเซ่นด้วยก้อนข้าว; คู่กับ *สมาโนทก*

สพรหมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน, เพื่อนพรหมจรรย์, เพื่อนบรรพชิต, เพื่อนนักบวช

สภา “ที่เป็นที่พูดร่วมกัน”, ที่ประชุม, สถาบันหรือองค์การอันประกอบด้วยคณะบุคคลซึ่งทำหน้าที่พิจารณาวินิจฉัยหรืออำนวยกิจการ ด้วยการประชุมปรึกษาหารือออกความคิดเห็นร่วมกัน

สภาค มีส่วนเสมอกัน, เท่ากัน, ถูกกัน, เข้ากันได้, พวกเดียวกัน

สภาคาบัติ ต้องอาบัติอย่างเดียวกัน

สภาพ ภาวะของมันเอง, สภาวะ; คำนี้แผลงมาจาก “สภาว” คือสภาวะ แต่เมื่อใช้ในภาษาไทย มีความหมายแปลกไปบ้าง หมายถึงภาวะของสิ่งนั้นๆ ที่เป็นอยู่เป็นไป หรือปรากฏให้รู้เห็น เช่น สภาพดินเสีย สภาพป่าเสื่อมโทรม สภาพความเป็นอยู่แร้นแค้น

สภาวะ ความมีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน, สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน, สภาวธรรม; บางครั้งใช้ในความหมายเดียวกับ *สภาพ*

สภาวทุกข์ ทุกข์ตามสภาวะ คือตามภาวะของมันที่เป็นทุกข์ ตรงตามชื่อตามสภาพ ได้แก่ ทุกขทุกข์ คือทุกขเวทนา, ต่างจากทุกข์ชื่ออื่น เช่น วิปริณามทุกข์ ซึ่งเป็นความรู้สึกสุข แต่กลายเป็นทุกข์เมื่อแปรปรวนไป, สภาวทุกข์นี้เป็นทุกข์ที่ชัดในความรู้สึกแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของ

ทุกข์ได้อีกด้วย และพร้อมกันนั้นมันก็เป็นสังขารทุกข์ตามภาวะที่มันเป็นสังขารด้วย; บางมติว่าทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ชรา มรณะ; ดู ***ทุกขทุกข์, วิปริณามทุกข์, สังขารทุกข์***

สภาวธรรม สิ่งที่มีภาวะของมันเอง, สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน

สภิยะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เคยเป็นปริพาชกมาก่อน ได้ฟังพระพุทธเจ้าพยากรณ์ปัญหาที่ตนถาม มีความเลื่อมใส ขอบวช หลังจากบวชแล้วไม่ช้าก็ได้บรรลุพระอรหัต

สโภชนสกุล สกุลที่กำลังบริโภคอาหารอยู่, ครอบครัวที่กำลังบริโภคอาหารอยู่ (ห้ามมิให้ภิกษุเข้าไปนั่งแทรกแซง ตามสิกขาบทที่ ๓ แห่งอเจลกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สมจารี ผู้ประพฤติสม่ำเสมอ, ประพฤติถูกต้องเหมาะสม; คู่กับ ***ธรรมจารี***

สมโจร เป็นใจกับโจร

สมชีวิตา มีความเป็นอยู่พอดี คือเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้ ไม่ฝืดเคืองนัก ไม่ฟูมฟายนัก (ข้อ ๔ ในทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔)

สมณะ "ผู้สงบ" หมายถึงนักบวชทั่วไป แต่ในพระพุทธศาสนา ท่านให้ความหมายจำเพาะ หมายถึงผู้ระงับบาป ได้แก่พระอริยบุคคล และผู้ปฏิบัติเพื่อระงับบาป ได้แก่ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นพระอริยบุคคล

สมณกุตก์ คนที่ทำอย่างสมณะ, คนแต่งตัวอย่างพระ อรรถกถาบอกว่า *(วินย.อ.๑/๔๘๙)* โกนศีรษะไว้จุก ใช้ผ้ากาสาวพัสตร์ ผืนหนึ่งนุ่ง อีกผืนหนึ่งพาดบ่า อาศัยวัดอยู่กินอาหารเหลือจากพระ (ทำนองเป็นตาเถน, เขียนเต็มอย่างบาลีว่า *สมณกุตตก*) สมณกุตก์ในเรื่องที่กล่าวถึงนั้น มีชื่อว่า "มิคลัณฑิก" *(วินย.๑/๑๗๖/๑๒๙; วินย.อ.๑/๔๘๙)*

สมณคุณ คุณธรรมของสมณะ, ความดีที่สมณะควรมี

สมณโคดม คำที่คนทั่วไปหรือคนภายนอกพระศาสนา นิยมใช้เรียกพระพุทธเจ้า (เขียนตามเคยชินเป็น *สมณะโคดม* ก็มี)

สมณพราหมณ์ สมณะและพราหมณ์ (เคยมีการสันนิษฐานว่าอาจแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้เป็นสมณะหรือพราหมณ์ผู้ถือบวช แต่หลักฐานไม่เอื้อ)

สมณวัตต์ ดู *สมณวัตร*

สมณวัตร หน้าที่ของสมณะ, กิจที่พึงทำของสมณะ, ข้อปฏิบัติของสมณะ

สมณวิสัย วิสัยของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของผู้สงบ

สมณสัญญา ความสำคัญว่าเป็นสมณะ, ความกำหนดใจไว้ว่าตนเป็นสมณะ, ความสำนึกในความเป็นสมณะของตน

สมณสารูป ความประพฤติอันสมควร

ของสมณะ

สมณุทเทส, สมณุเทศ สามเณร

สมดึงส-, สมติงส- สามสิบถ้วน, ครบสามสิบ, สามสิบเต็มพอดี (**สม** [เท่า, ถ้วน, พอดี] + **ตึส** [สามสิบ]) มักมาในคำว่า สมดึงสบารมี หรือสมติงสบารมี แปลว่า บารมี ๓๐ ครบถ้วน

ในภาษาเก่าที่มักพูดว่า "บารมีสามสิบทัศ" นั้น ได้ให้ถือกันไปพลางว่า "ทัศ" แปลว่า "ถ้วน" แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นการพูดคำซ้อน กล่าวคือ "สิบ" ในภาษาไทย ตรงกับคำพระว่า "ทัศ" (ทัศ คือ ทศ, บาลีเป็น ทส, แปลว่า สิบ) และบารมีที่มีจำนวนรวมเป็น ๓๐ นั้น แท้จริงแล้วมิใช่ว่ามีบารมี ๓๐ อย่าง แต่เป็นบารมีสิบคือทัศ ๓ ชุด ได้แก่ ทัศบารมี ทัศอุปบารมี และทัศปรมัตถบารมี เมื่อพูดว่า "บารมีสามสิบทัศ" จึงคล้ายกับบอกว่า บารมีสามสิบนี้ ที่ว่า ๓๐ นั้น คือ ๓ ทัศ (ขอให้สังเกตตัวอย่างข้อความในคัมภีร์ที่กล่าวถึง "สมดึงสบารมี" คือ บารมี ๓ ทัศ เช่นใน อป.อ.๑/๑๒๓ ที่ว่า "**ทส**ปารมี**ทส**อุปปารมี**ทส**ปรมตฺถปารมีนํ วเสน **สมตึสปารมี**" ซึ่งเหมือนในภาษาไทยพูดว่า "บารมี ๓๐ ถ้วน คือ ๓ ทัศ...");
ดู *บารมี*

สมณุทเทส, สมณุเทศ สามเณร

สมเด็จ เป็นคำยกย่อง หมายความว่ายิ่งใหญ่ หรือประเสริฐ

สมถะ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต, ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณูปกิเลส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ (ข้อ ๑ ในกรรมฐาน ๒ หรือ ภาวนา ๒)

สมถกัมมัฏฐาน กรรมฐานคือสมถะ, งานฝึกจิตให้สงบ; ดู *กัมมัฏฐาน, สมถะ*

สมถขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๔ แห่งจุลวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวิธีระงับอธิกรณ์

สมถภาวนา การเจริญสมถกัมมัฏฐานทำจิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิ; ดู *ภาวนา*

สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้เจริญสมถกรรมฐาน จนได้ฌานก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อ

สมถวิธี วิธีระงับอธิกรณ์; ดู *อธิกรณสมถะ*

สมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนา

สมถาภินิเวส ดู *อภินิเวส*

สมนุภาสนา การสวดสมนุภาสน์, สวดประกาศห้ามไม่ให้ถือรั้นการอันมิชอบ

สมบัติ ความถึงพร้อม, ความครบถ้วน, ความสมบูรณ์ **1.** สิ่งที่ได้ที่ถึงด้วยดี, เงินทองของมีค่า, สิ่งที่มีอยู่ในสิทธิอำนาจของตน, ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์, **สมบัติ ๓** ได้แก่ ***มนุษยสมบัติ*** สมบัติในขั้นมนุษย์ *สวรรคสมบัติ* สมบัติในสวรรค์ (*เทวสมบัติ* หรือ *ทิพยสมบัติ* ก็เรียก) และ ***นิพพานสมบัติ*** สมบัติคือ

นิพพาน **2.** ความครบถ้วนของสังฆกรรม เช่น อุปสมบท เป็นต้น ที่จะทำให้สังฆกรรมนั้นถูกต้อง ใช้ได้ มีผลสมบูรณ์ มี ๔ คือ ๑. *วัตถุสมบัติ* วัตถุถึงพร้อม เช่น ผู้อุปสมบทเป็นชายอายุครบ ๒๐ ปี ๒. *ปริสสมบัติ* บริษัทคือที่ประชุมถึงพร้อม สงฆ์ครบองค์กำหนด ๓. *สีมาสมบัติ* เขตชุมนุมถึงพร้อม เช่น สีมามีนิมิตถูกต้องตามพระวินัย และประชุมทำในเขตสีมา ๔. *กรรมวาจาสมบัติ* กรรมวาจาถึงพร้อม สวดประกาศถูกต้องครบถ้วน (ข้อ ๔ อาจแยกเป็น ๒ ข้อ คือเป็น ๔. *ญัตติสมบัติ* ญัตติถึงพร้อม คือคำเผดียงสงฆ์ถูกต้อง ๕. *อนุสาวนาสมบัติ* อนุสาวนาถึงพร้อม คือคำหารือตกลงถูกต้อง รวมเป็นสมบัติ ๕); เทียบ *วิบัติ*

สมบัติของอุบาสก ๕ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีศีลบริสุทธิ์ ๓. ไม่ถือมงคลตื่นข่าว เชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคล ๔. ไม่แสวงหาเขตบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา ๕. ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา (ข้อ ๕ แปลทับศัพท์ว่า ทำบุพการในพระศาสนานี้, แบบเรียนว่า บำเพ็ญบุญแต่ในพุทธศาสนา); ดู *บุพการ*

สมผุส เป็นคำเฉพาะในโหราศาสตร์ หมายถึงการคำนวณชนิดหนึ่ง เกี่ยวกับโลกและดาวนพเคราะห์เล็งร่วมกัน; ดู *มัธยม*

สมพงศ์ การร่วมวงศ์หรือตระกูลกัน, ร่วมวงศ์กันได้ ลงกันได้

สมเพช ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า สลดใจ ทำให้เกิดความสงสาร แต่ตามหลักภาษาตรงกับ *สังเวช*

สมโพธิ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

สมภพ การเกิด

สมภาร เครื่องประกอบ, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือสะสมไว้ (เช่นในคำว่า สมภารกรรม และสมภารธรรม), สัมภาระ; ในภาษาไทย ใช้เป็นคำเรียกพระที่เป็นเจ้าอาวาส; ดู *สัมภาระ*

สมโภค การกินร่วม; ดู *กินร่วม*

สมโภช งานฉลองในพิธีมงคลเพื่อความรื่นเริงยินดี

สมมติ การรู้ร่วมกัน, การตกลงกัน, การมีมติร่วมกัน หรือยอมรับร่วมกัน; การที่สงฆ์ประชุมกันตกลงมอบหมายหรือแต่งตั้งภิกษุให้ทำกิจหรือเป็นเจ้าหน้าที่ในเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สมมติภิกษุเป็นผู้ให้โอวาทภิกษุณี สมมติภิกษุเป็นภัตตุเทศก์ เป็นต้น; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า ตกลงกันว่า ต่างว่า

สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ คือโดยความตกลงหรือยอมรับร่วมกันของมนุษย์ ได้แก่ พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร (ข้อ ๑ ในเทพ ๓)

สมมติสัจจะ จริงโดยสมมติ คือ โดยความตกลงหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ เช่น นาย ก. นาย ข. ช้าง ม้า มด โต๊ะ หนังสือ พ่อ แม่ ลูก เพื่อน เป็นต้น ซึ่งเมื่อกล่าวตามสภาวะ หรือโดยปรมัตถ์แล้ว ก็เป็นเพียงสังขาร หรือนามรูป หรือขันธ์ ๕ เท่านั้น; ตรงข้ามกับ *ปรมัตถสัจจะ*

สมรภูมิ ที่ร่วมตาย, สนามรบ

สมสีสี [สะ-มะ-สี-สี] บุคคลผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นชีวิต คือ บรรลุอรหัตตผลในขณะเดียวกับที่สิ้นชีวิต; นี้เป็นความหมายหลักตามพระบาลี แต่ในมโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ให้ความหมาย *สมสีสี* ว่าเป็นการสิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นอย่างอื่นอันใดอันหนึ่งใน ๔ อย่างและแสดงสมสีสีไว้ ๔ ประเภท คือ ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับหายโรค เรียกว่า *โรคสมสีสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับที่เวทนาซึ่งกำลังเสวยอยู่สงบระงับไป เรียกว่า *เวทนาสมสีสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นสุดของอิริยาบถอันใดอันหนึ่ง เรียกว่า *อิริยาบถสมสีสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นชีวิต เรียกว่า *ชีวิตสมสีสี*; อย่างไรก็ดี ในอรรถกถาแห่งปุคคลบัญญัติ เป็นต้น แสดงสมสีสีไว้ ๓ ประเภท และอธิบายต่างออกไปบ้าง ไม่ขอนำมาแสดงในที่นี้ เพราะจะทำให้ฟั่นเฝือ

สมังคี ผู้พรั่งพร้อม, ผู้พร้อม (ด้วย...), ผู้ประกอบ (ด้วย...); มักใช้เป็นบทท้ายในคำสมาส เช่น **กุศลสมังคี** (ผู้ประกอบด้วยกุศล) **โทสสมังคี** (ผู้ประกอบด้วยโทสะ) **มรรคสมังคี** (ผู้ประกอบด้วยมรรค คือ ตั้งอยู่ในมรรค เช่น ในโสดาปัตติมรรค) **ผลสมังคี** (ผู้ประกอบด้วยผล คือ ได้บรรลุผล เช่น ถึงโสดาปัตติผล เป็นโสดาบัน เป็นต้น)

สมันตจักขุ จักษุรอบคอบ, ตาเห็นรอบได้แก่พระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๕ ในจักขุ ๕)

สมันตปาสาทิกา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในพระวินัยปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์แปลและเรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหฬที่มีอยู่ก่อน คือใช้คัมภีร์*มหาอัฏฐกถา* เป็นหลักพร้อมทั้งปรึกษาคัมภีร์ *มหาปัจจรี* และ *กุรุนที* เป็นต้นด้วย; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

สมัย คราว, เวลา; ลัทธิ; การประชุม; การตรัสรู้

สมาคม การประชุม, การเข้าร่วมพวกร่วมคณะ

สมาจาร ความประพฤติที่ดี; มักใช้ในความหมายที่เป็นกลางๆ ว่า ความประพฤติ

โดยมีคำอื่นประกอบขยายความ เช่น *กายสมาจาร วจีสมาจาร ปาปสมาจาร* เป็นต้น

สมาทปนา การให้สมาทาน หรือชวนให้ปฏิบัติ คืออธิบายให้เห็นว่าเป็นความจริง ดีจริง จนใจยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ *สันทัสสนา*, ข้อต่อไปคือ *สมุตเตชนา*)

สมาทาน การถือเอารับเอาเป็นข้อปฏิบัติ, การถือปฏิบัติ เช่น *สมาทานศีล* คือรับเอาศีลมาปฏิบัติ

สมาทานวัตร ดู *ขึ้นวัตร*

สมาทานวิรัติ การเว้นด้วยการสมาทาน คือ ได้สมาทานศีลไว้ก่อนแล้ว เมื่อประสบเหตุที่จะให้ทำความชั่ว ก็งดเว้นได้ตามที่สมาทานนั้น (ข้อ ๒ ในวิรัติ ๓)

สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำให้ใจสงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน, ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วอยู่ในอารมณ์คือสิ่งอันหนึ่งอันเดียว, มักใช้เป็นคำเรียกง่ายๆ สำหรับอธิจิตตสิกขา; ดู *เอกัคคตา, อธิจิตตสิกขา* (ข้อ ๒ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๔ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในโพชฌงค์ ๗)

สมาธิ ๒ คือ ๑. *อุปจารสมาธิ* สมาธิจวนเจียน หรือสมาธิเฉียดๆ ๒. *อัปปนาสมาธิ* สมาธิแน่วแน่

สมาธิ ๓ คือ ๑. *สุญญตสมาธิ* ๒. *อนิมิตตสมาธิ* ๓. *อัปปณิหิตสมาธิ;* อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *ขณิกสมาธิ* ๒. *อุปจารสมาธิ* ๓. *อัปปนาสมาธิ*

สมาธิกถา ถ้อยคำที่ชักชวนให้ทำใจให้สงบตั้งมั่น (ข้อ ๗ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สมาธิขันธ์ หมวดธรรมจำพวกสมาธิ เช่น ฉันทะ วิริยะ จิตตะ ชาคริยานุโยค กายคตาสติ เป็นต้น

สมานกาล เวลาปัจจุบัน

สมานฉันท์ มีฉันทะเสมอกัน, มีความพอใจร่วมกัน, พร้อมใจกัน, มีความต้องการที่จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตรงกันหรือเสมอเหมือนกัน ในทางที่ร้ายหรือดีก็ได้, ในทางร้าย เช่น หญิงและชายที่มีสมานฉันท์ในการประกอบกาเมสุมิจฉาจาร (เป็นตัวอย่างที่ท่านใช้ในการอธิบายบ่อยที่สุด) และหมู่คนร้ายที่มีสมานฉันท์ในการทำโจรกรรม ส่วนในทางดี เช่น หมู่คนดีมีสมานฉันท์ที่จะไปทำบุญร่วมกัน เช่น ไปจัดปรับถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระ ปลูกสวน สร้างศาลาพักร้อน ให้ทาน รักษาศีล (ชา.อ.๑/๒๙๙ เป็นตัวอย่างเด่น) เด็กกลุ่มหนึ่งมีสมานฉันท์ที่จะบรรพชา ภิกษุหลายรูปมีสมานฉันท์ที่จะถือปฏิบัติธุดงค์ข้อนั้นข้อนี้, คนผู้มีสมานฉันท์ในทางร้ายนั้น ไม่ต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองพิจารณา เพียง

ชอบใจอยากทำก็ประกอบกรรมไปตามอำนาจของราคะ หรือโลภะ โทสะ และโมหะ ส่วนคนที่จะมีสมานฉันท์ในทางดี เบื้องแรกมองเห็นด้วยปัญญาแล้วว่ากรรมนั้นดีงามเป็นประโยชน์มีเหตุผลควรทำ จึงเกิดฉันทะคือความพอใจใฝ่ปรารถนาที่จะทำ โดยเข้าใจตรงกัน และพอใจเหมือนกัน ร่วมด้วยกัน; ดู *ฉันทะ*

สมานลาภสีมา แดนมีลาภเสมอกัน ได้แก่เขตที่สงฆ์ตั้งแต่ ๒ อาวาสขึ้นไปทำกติกากันไว้ว่า ลาภเกิดขึ้นในอาวาสหนึ่ง สงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย; ดู *กติกา*

สมานสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน, ผู้ร่วมสังวาส หมายถึง ภิกษุสงฆ์ผู้สามัคคีร่วมอุโบสถสังฆกรรมกัน; เหตุให้ภิกษุผู้แตกกันออกไปแล้วกลับเป็นสมานสังวาสกันได้อีก มี ๒ อย่าง คือ ๑. ทำตนให้เป็นสมานสังวาสเอง คือ สงฆ์ปรองดองกันเข้าได้ หรือภิกษุนั้นแตกจากหมู่แล้วกลับเข้าหมู่เดิม ๒. สงฆ์ระงับอุกเขปนียกรรมที่ลงโทษภิกษุนั้น แล้วรับเข้าสังวาสตามเดิม

สมานสังวาสสีมา แดนมีสังวาสเสมอกัน, เขตที่กำหนดความพร้อมเพรียงและสิทธิในการเข้าอุโบสถปวารณาและสังฆกรรมด้วยกัน

สมานัตตตา "ความเป็นผู้มีตนเสมอ" หมายถึง การทำตัวให้เสมอสมาน เข้ากันได้ ด้วยการเอาตัวเข้าร่วม ร่วมกิจร่วมการงาน ร่วมสุขร่วมทุกข์ ไม่ถือตัว มีความเสมอภาค และวางตัวเหมาะสม (ข้อ ๔ ในสังคหวัตถุ ๔)

สมานาจริยกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์เดียวกัน

สมานาสนิก ผู้ร่วมอาสนะกัน หมายถึง ภิกษุผู้มีพรรษารุ่นราวคราวเดียวกัน อ่อนแก่กว่ากันไม่ถึง ๓ พรรษา นั่งร่วมอาสนะเตียงตั่งเดียวกัน ๒ รูปได้; เทียบ *อสมานาสนิก*; ดู *อาสนะ*

สมานุปัชฌายกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะเดียวกัน

สมาโนทก ผู้ร่วมน้ำ, ตามธรรมเนียมพราหมณ์ หมายถึง บุรพบิดรพ้นจากทวดขึ้นไปก็ดี ญาติผู้มิได้สืบสายตรงก็ดี ซึ่งเป็นผู้พึงได้รับน้ำกรวด; คู่กับ *สปิณฑะ*

สมาบัติ ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง; สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปุพพวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อันได้แก่รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ ๘ นี้ รวมเรียกว่า *อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙*

สมาส [สะ-หฺมาด] การนำเอาศัพท์ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อรวมกันโดยมีความ

หมายเชื่อมโยงเป็นคำเดียว ตามหลักไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น ธรรม + ราชา เป็น ธรรมราชา, อาณา + จักร เป็น อาณาจักร, กุศล + เจตนา เป็น กุศลเจตนา; สมาสต่างกับสนธิ กล่าวคือ *สนธิ* เอาคำมาต่อกัน โดย**เชื่อมตัวอักษร**ให้อ่านหรือเขียนกลมกลืนเข้ากันเป็นคำเดียว เช่น ปญฺจ + อิเม เป็น ปญฺจิเม, แต่ *สมาส* เอาคำมาต่อกัน โดย**เชื่อมความหมาย**ให้เนื่องเป็นคำเดียวกัน เช่น ปญฺจ + นที เป็น ปญฺจนที; เทียบ *สนธิ*

สมุจจยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๓ ในจุลวรรคแห่งพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวุฏฐานวิธีบางเรื่อง

สมุจเฉท การตัดขาด

สมุจเฉทปหาน การละกิเลสได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรค

สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่ พ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค กิเลสเหล่านั้นขาดเด็ดไป ไม่กลับเกิดขึ้นอีก เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๓ ในวิมุตติ ๕)

สมุจเฉทวิรัติ การเว้นด้วยตัดขาด หมายถึงการเว้นความชั่วได้เด็ดขาดของพระอริยเจ้า เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วนั้นๆ (ข้อ ๓ ในวิรัติ ๓)

สมุฏฐาน ที่เกิด, ที่ตั้ง, เหตุ; ทางที่เกิดอาบัติ โดยตรงมี ๔ คือ ๑. ลำพังกาย ๒. ลำพังวาจา ๓. กายกับจิต ๔. วาจากับจิต และที่ควบกันอีก ๒ ก็คือ ๑. กายกับวาจา ๒. กายกับวาจากับทั้งจิต

สมุตเตชนา การทำให้อาจหาญ คือเร้าใจให้แกล้วกล้า ปลุกใจให้คึกคัก เกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จ ไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ *สมาทปนา*, ข้อสุดท้ายคือ *สัมปหังสนา*)

สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั่นได้นี่ อยากเป็นโน่นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่ (ข้อ ๒ ในอริยสัจจ์ ๔); ดู *ตัณหา*

สโมธานปริวาส ปริวาสแบบประมวลเข้าด้วยกัน คือปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสต่างคราว มีจำนวนวันปิดต่างกันบ้าง ไม่ต่างบ้าง ปรารถนาจะออกจากอาบัตินั้น จึงอยู่ปริวาสโดยประมวลอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน จำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ *๑. โอธานสโมธาน* สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งแต่ปิดไว้นานเท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาส ๕ วัน *๒. อัคฆสโมธาน* สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งและปิดไว้นานไม่เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว ปิดไว้ ๓ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๗ วันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกันอยู่

ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด (คือ ๗ วัน) ๓. *มิสสกสโมธาน* สำหรับอาบัติที่ต่างวัตถุกัน (เช่น กายสังสัคคะก็มี ทุฏฐุลลวาจาก็มี สัญจริตตะก็มี) มีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสรวมเป็นคราวเดียว

สยัมภู พระผู้เป็นเอง คือตรัสรู้ได้เอง โดยไม่มีใครสั่งสอน หมายถึงพระพุทธเจ้า

สยัมภูญาณ ญาณของพระสยัมภู, ปรีชาหยั่งรู้ของพระสยัมภู

สยามนิกาย 1. นิกายสยาม หมายถึงพวกพระไทย เรียกชื่อโดยสัญชาติ **2.** ดู *สยามวงศ์*

สยามวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (คือพระสงฆ์ไทย) ในสมัยอยุธยา ซึ่งพระอุบาลีเป็นหัวหน้าไปประดิษฐาน ใน พ.ศ. ๒๒๙๖

สรณะ ที่พึ่ง, ที่ระลึก

สรณคมน์ การถึงสรณะ, การยึดเอาเป็นที่พึ่งที่ระลึก, หมายถึง การถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตรัย) คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก; เรียกว่า ***สรณาคมน์*** บ้างก็มี (ในภาษาไทย บางทีพูดว่า “ไตรสรณคมน์” หรือแม้แต่ “ไตรสรณาคมน์” ก็มี แต่ในคัมภีร์ทั้งหลาย ใช้เพียงว่า “**สรณคมน์**”)

คำถึงสรณะ ว่าดังนี้: ***“พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ”*** (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ), ***“ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ”*** (ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ), ***“สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ”*** (ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ); ***“ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ”*** (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแม้ครั้งที่ ๒), ***“ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ”***; ***“ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ”*** (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแม้ครั้งที่ ๓), ***“ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ”***

การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ทำให้เรามีเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิต มีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ มีแหล่งที่สาดส่องให้แสงสว่างแห่งปัญญา ทำให้เกิดความมั่นใจ อบอุ่นใจ ปลอดภัย หายหวาดกลัว หายขุ่นมัวเศร้าหมอง มีจิตใจเบิกบานผ่องใส เกิดความเข้มแข็งที่จะทำความดีงามทำประโยชน์ให้สำเร็จ เป็นการได้กัลยาณมิตรสูงสุด ที่จะชี้นำให้หยุดยั้งถอนตนจากบาป ให้ก้าวไปในกุศล พ้นจากอบาย บรรลุภูมิที่สูงขึ้นไปจนถึงความสุขแท้ที่เป็นอิสระไร้ทุกข์ทั้งปวง ทั้งนี้ จะต้องมีศรัทธาถูกต้อง ที่ประกอบด้วยปัญญา นับถือโดยมีความรู้ความเข้าใจชัดเจนและมั่นใจ มิให้สรณคมน์นั้นเศร้าหมองด้วยความไม่รู้หรือเข้าใจผิดเพี้ยนหลงงมงายหรือไม่ใส่ใจ; ดู ***รัตนตรัย***

สรณคมนอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทด้วยการเปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกใช้อุปสมบทกุลบุตรในตอนปฐมโพธิกาล ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว การบวชด้วยสรณคมน์ ก็ใช้สำหรับบรรพชาสามเณรสืบมา; *ติสรณคมนูปสัมปทา* ก็เรียก; ดู *อุปสัมปทา*

สรณตรัย ที่พึ่งทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์; ดู *รัตนตรัย, สรณคมน์*

สรทะ, สรทกาล, สรทฤดู, สรทสมัย ฤดูท้ายฝน, ฤดูสารท, ฤดูใบไม้ร่วง (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) เป็นฤดูที่มีสภาพอากาศสดใส ยามฝนตก ก็เป็นฝนเม็ดโต โดยทั่วไปอากาศโปร่งแจ่มใส ปราศจากเมฆหมอก ดวงอาทิตย์ลอยเด่น แผดแสงกล้า ท้องฟ้าสว่างแจ่มจ้า ยามราตรี ดาวพระศุกร์ส่องแสงสกาว มีพุทธพจน์ตรัสถึงบ่อยครั้ง ในข้อความอุปมาอุปไมยต่างๆ; ดู *มาตรา*

สรภังคะ นามของศาสดาคนหนึ่งในอดีต เป็นพระโพธิสัตว์ มีคุณสมบัติคือ เป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งหลาย ได้ประกาศคำสอน มีศิษย์จำนวนมากมาย

สรภัญญะ [สะ-ระ-พัน-ยะ, สอ-ระ-พัน-ยะ] “การกล่าว[ธรรม] ด้วยเสียง” (หรือ “[ธรรม] อันพึงกล่าวด้วยเสียง”) คือ ใช้เสียงเป็นเครื่องกล่าวหรือบอกธรรม หมายความว่า แทนที่จะกล่าวบรรยายอธิบายธรรมด้วยถ้อยคำ อย่างที่เรียกว่า “ธรรมกถา” ก็เอาเสียงที่ตั้งใจเปล่งออกไปอย่างประณีตบรรจง ด้วยจิตเมตตา และเคารพธรรม อันชัดเจน เรียบรื่น กลมกลืน สม่ำเสมอ เป็นทำนองไพเราะ นุ่มนวล ชวนฟัง มาเป็นสื่อ เพื่อนำธรรมที่มีอยู่เป็นหลัก หรือที่เรียบเรียงไว้ดีแล้ว ออกไปให้ถึงใจของผู้สดับ, สรภัญญะเป็นวิธีกล่าวธรรมเป็นทำนองให้มีเสียงไพเราะน่าฟังในระดับที่เหมาะสม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลาย ตามเรื่องว่า (วินย.๗/๑๙–๒๑/๘-๙) ครั้งหนึ่ง ที่เมืองราชคฤห์ มีมหรสพบนยอดเขา (คิรัคคสมัชชะ) พวกพระฉัพพัคคีย์ไปเที่ยวดู ชาวบ้านติเตียนว่าไฉนพระสมณะศากยบุตรจึงได้ไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี เหมือนพวกคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม เมื่อความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงได้ทรงประชุมสงฆ์ และบัญญัติสิกขาบทมิให้ภิกษุไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี, อีกคราวหนึ่ง พวกพระฉัพพัคคีย์นั้น สวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ ชาวบ้านติเตียนว่า

ไฉนพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้จึงสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวเป็นเพลงขับเหมือนกับพวกเรา ความทราบถึงพระพุทธเจ้า ก็ทรงประชุมสงฆ์ชี้แจงโทษของการสวดเช่นนั้น และได้ทรงบัญญัติมิให้ภิกษุสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ, ต่อมา ภิกษุทั้งหลายขัดจิตข้องใจในสรภัญญะ จึงกราบทูลความแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสรภัญญะ" **(อนุชานามิ ภิกฺขเว สรภญฺญํ.)**

มีเรื่องราวมากหลายที่แสดงว่าสรภัญญะนี้เป็นที่นิยมในพุทธบริษัท ดังตัวอย่างเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าว่า (วินย.๕/๒๐/๓๓; ขุ.อุ.๒๕/๑๒๒/๑๖๕) เมื่อครั้งพระโสณะกุฏิกัณณะ ชาวถิ่นไกลชายแดนในอวันตีทักขิณาบถ เพิ่งบวชได้ ๑ พรรษา ก็ลาพระอุปัชฌาย์เดินทางมาเฝ้าที่พระเชตวนารามในกรุงสาวัตถี พอผ่านราตรีแรกได้พักผ่อนมาจนตื่น ใกล้รุ่งสว่าง พระพุทธเจ้าตรัสให้เธอกล่าวธรรมตามถนัด (ดังจะทรงดูว่าเธอได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มาเพียงใด) พระโสณะกุฏิกัณณะได้กล่าวพระสูตรทั้งหมดในอัฏฐกวัคค์ (๑๖ สูตร, ขุ.สุ.๒๕/๔๐๘–๔๒๓/๔๘๔–๕๒๓) เป็นสรภัญญะ จบแล้ว พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนาประทานสาธุการว่า เธอได้เรียนมาอย่างดีเจนใจเป็นอย่างดี และทรงเนื้อความไว้ถูกถ้วนดี อีกทั้งเป็นผู้มีวาจางามสละสลวย คล่อง ไม่พลาด ทำอัตถะให้แจ่มแจ้ง, ในคัมภีร์บางแห่งกล่าวว่า สรภัญญะมีวิธีหรือทำนองสวดถึง ๓๒ แบบ จะเลือกแบบใดก็ได้ตามปรารถนา (องฺ.ฏี.๓/๔๒๑/๙๕) แต่สรภัญญะนี้มิใช่การสวดเอื้อนเสียงยาวอย่างเพลงขับ (อายตกะคีตสร) ที่ทำเสียงยาวเกินไปจนทำให้อักขระเสีย คือผิดพลาดไป สรภัญญะมีลักษณะสำคัญที่ว่า ต้องไม่ทำให้อักขระผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่ให้บทและพยัญชนะกลมกล่อม ว่าตรงลงตัว ไม่คลุมเครือ ไพเราะ แต่ไม่มีวิการ (อาการผิดแปลกหรือไม่เหมาะสม) ดำรงสมณสารูป

โดยนัยที่กล่าวมา จึงถือว่า**สรภัญญะ**เป็นวิธีแสดงและศึกษาหรือสอนธรรมอีกอย่างหนึ่ง เพิ่มจากวิธีอื่น เช่น **ธรรมกถา** และการถามตอบปัญหา, บางทีก็พูดอย่างกว้างๆ รวมสรภัญญะเข้าเป็นธรรมกถาอย่างหนึ่ง ดังที่คัมภีร์ยุคหลังๆ บางแห่งบันทึกไว้ถึงธรรมกถา ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ ภิกษุรูปแรกสวดตัวคาถาหรือพระสูตรเป็นสรภัญญะให้จบไปก่อน แล้วอีกรูปหนึ่งเป็นธรรมกถึกกล่าวธรรมอธิบายคาถาหรือพระสูตรที่รูปแรกสวดไปแล้วนั้นให้พิสดาร

แบบนี้เรียกว่า *สรภาณธรรมกถา* และแบบที่ ๒ สวดพระสูตรเป็นต้นนั้นไปอย่างเดียวตลอดแต่ต้นจนจบ เรียกว่า *สรภัญญธรรมกถา* (สํ.ฏี.๑/๓๙/๘๙); สรภัญญะนี้ เมื่อปฏิบัติโดยชอบ ตั้งเจตนากอปรด้วยเมตตา มีความเคารพธรรม กล่าวออกมา ก็เป็นทั้งธรรมทานและเป็นสัททาน (ให้ทานด้วยเสียงหรือให้เสียงเป็นทาน) พร้อมทั้งเป็นเมตตาวจีกรรม

ในภาษาไทย เรียกทำนองอย่างที่สืบกันมาในการสวดคาถาหรือคำฉันท์ว่า "สรภัญญะ" คือ สรภัญญะกลายเป็นชื่อของทำนองหนึ่งที่ใช้ในการสวดสรภัญญะ

สรภู แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๔ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สาเกต, ปัจจุบัน สรภูไม่เป็นที่รู้จักทั่วไป มีชื่อในภาษาสันสกฤตว่า สรยู และไหลเข้าไปรวมกับแม่น้ำ Ghaghara ซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคา จึงเรียกชื่อรวมเป็น Ghaghara ไปด้วย; ดู *มหานที ๕*

สรร เลือก, คัด

สรรค์ สร้าง

สรรพ ทั้งปวง, ทั้งหมด, ทุกสิ่ง

สรรพางค์ ทุกๆ ส่วนแห่งร่างกาย, ร่างกายทุกๆ ส่วน

สรรเพชญ ผู้รู้ทั่ว, ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง หมายถึงพระพุทธเจ้า (= สัพพัญญู)

สรีระ ร่างกาย

สรีรยนต์ เครื่องยนต์คือร่างกาย

สรีราพยพ ส่วนของร่างกาย, อวัยวะในร่างกาย

สลาก เครื่องหมายหรือวัตถุที่ใช้ในการเสี่ยงโชค เช่น สลากภัต ก็ได้แก่อาหารที่เขาถวายสงฆ์โดยเขียนชื่อเจ้าภาพลงในกระดาษใบละชื่อ ม้วนรวมคละกันเข้าแล้วให้ภิกษุทั้งหลายจับตามลำดับพรรษากันมา หรือเขียนเลขหมายไว้ที่ของจำนวนหนึ่ง ภิกษุจับได้สลากของผู้ใดก็ได้รับอาหารของทายกนั้น; *ฉลาก* ก็เรียก

สลากภัต อาหารถวายตามสลาก หมายถึงเอาสังฆภัตอันทายกเข้ากันถวาย ต่างคนต่างจัดมา เป็นของต่างกัน เขามักทำในเทศกาลที่ผลไม้เผล็ดแล้วถวายพระด้วยวิธีจับสลาก; ดู *สลาก*

ส่วนข้างปลายทั้งสอง อดีต กับอนาคต

ส่วนท่ามกลาง ในประโยคว่า "ไม่ติดอยู่ในส่วนท่ามกลาง" ปัจจุบัน

สวนานุตตริยะ การสดับที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้สดับธรรมของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๒ ในอนุตตริยะ ๖)

สวรรค์ แดนอันแสนดีเลิศล้ำด้วยกามคุณ ๕, โลกของเทวดา ตามปกติหมายถึงกามาพจรสวรรค์ (สวรรค์ที่ยังเกี่ยว

ข้องกับกาม) ๖ ชั้น คือ *จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี*

สวรรคต "ไปสู่สวรรค์" คือ ตาย (ใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระยุพราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระบรมราชวงศ์ที่ทรงได้รับพระราชทานฉัตร ๗ ชั้น)

สวัสดิ์, สวัสดี ความดีงาม, ความเจริญรุ่งเรือง, ความปลอดโปร่ง, ความปลอดภัยไร้อันตราย

สวัสดิมงคล มงคล คือ ความสวัสดี

สวากขาตธรรม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

สวากขาตนิยยานิกธรรม ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว อันนำผู้ประพฤติตามออกไปจากทุกข์

สฺวากฺขาโต (พระธรรมอันพระผู้มีพระภาค) ตรัสดีแล้ว คือ ตรัสไว้เป็นความจริง ไม่วิปริต งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด สัมพันธ์สอดคล้องกันทั่วตลอด ประกาศพรหมจริยะคือทางดำเนินชีวิตอันประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง (ข้อ ๑ ในธรรมคุณ ๖)

สวาธยาย ดู *สาธยาย*

สวิญญาณกะ สิ่งที่มีวิญญาณ ได้แก่สัตว์ต่างๆ เช่น แพะ แกะ สุกร โค กระบือ เป็นต้น; เทียบ *อวิญญาณกะ*

สสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร; ดู *อนาคามี*

สสังขาริก "เป็นไปกับด้วยการชักนำ", มีการชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่วโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก มิใช่เริ่มขึ้นเอง จึงมีกำลังอ่อน; ตรงข้ามกับ *อสังขาริก*

สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน, ทุกข์กำกับได้แก่ทุกข์ที่พ่วงมาด้วยกันกับผลอันไพบูลย์ มีลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นต้น แต่ละอย่างย่อมพัวพันด้วยทุกข์

สหชาต, สหชาติ "ผู้เกิดร่วมด้วย" หมายถึง บุคคล (ตลอดจนสัตว์และสิ่งของ) ที่เกิดร่วมวันเดือนปีเดียวกัน อย่างเพลาหมายถึง ผู้เกิดร่วมปีกัน; ตำนานกล่าวว่า เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูตินั้นมีสหชาต ๗ คือ พระมารดาของเจ้าชายราหุล (เจ้าหญิงยโสธรา หรือพิมพา) พระอานนท์ นายฉันนะ อำมาตย์กาฬุทายี ม้ากัณฐกะ ต้นมหาโพธิ์ และขุมทรัพย์ทั้ง ๔ (*นิธิกุมภี*)

สหชาตธรรม ธรรมที่เกิดพร้อมกัน

สหชีวินี คำเรียกที่ใช้แทนกันได้กับคำว่า *สัทธิวิหารินี* ทั้ง ๒ คำนี้แปลว่าผู้อยู่ด้วย

ถ้าอุปสมบทด้วยอาศัยภิกษุณีที่เป็นปวัตตินีรูปใด ก็เป็นสหชีวินีของปวัตตินีรูปนั้น, ตรงกับสัทธิวิหาริกในฝ่ายภิกษุ, ศิษย์ของปวัตตินี; ดู *ปวัตตินี*

สหธรรมิก ผู้มีธรรมร่วมกัน, ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน แสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสแห่งพระสุตตันตปิฎก มี ๗ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี อุบาสก อุบาสิกา; ในสัตตาหกรณียะหมายถึง ๕ อย่างแรกเท่านั้น เรียกว่า *สหธรรมิก ๕* (คัมภีร์ฝ่ายวินัยทั่วไปก็มักหมายเฉพาะจำนวน ๕)

สหธรรมิกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องภิกษุถูกว่ากล่าวโดยชอบธรรม เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๘ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ มี ๑๒ สิกขาบท

สหรคต ไปด้วยกัน, กำกับกัน, ร่วมกัน (บาลี: *สหคต*)

สหวาส อยู่ร่วม เป็นประการหนึ่งในรัตติเฉท คือเหตุขาดราตรีแห่งการประพฤติมานัตและการอยู่ปริวาส หมายถึงการอยู่ร่วมในชายคาเดียวกับปกตัตตภิกษุ; ดู *รัตติเฉท*

สหเสยยสิกขาบท สิกขาบทเกี่ยวกับการนอนร่วมมี ๒ ข้อ ข้อหนึ่งปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วมกับอนุปสัมบันเกิน ๒–๓ คืน อีกข้อหนึ่งปรับอาบัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วม (คือนอนในที่มุงที่บังเดียวกัน) กับหญิงแม้ในคืนแรก (ข้อ ๕ และ ๖ ในมุสาวาทวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สหไสย การนอนด้วยกัน, การนอนร่วม

สหัมบดี ชื่อพระพรหมผู้อาราธนาพระพุทธเจ้าให้แสดงธรรมโปรดสัตว์

สหาย เพื่อน, เพื่อนร่วมการงาน (แปลตามศัพท์ว่า “ผู้ไปด้วยในกิจทั้งหลาย” หรือ “ผู้มีความเสื่อมและความเจริญร่วมกัน”)

สองต่อสอง สองคนโดยเฉพาะ ไม่มีผู้อื่นอยู่ด้วย, ตัวต่อตัว

ส่อเสียด ยุให้แตกกัน คือฟังคำของข้างนี้แล้ว เก็บเอาไปบอกข้างโน้นเพื่อทำลายข้างนี้ ฟังคำของข้างโน้นแล้วเก็บเอามาบอกข้างนี้ เพื่อทำลายข้างโน้น; ดู *ปิสุณาวาจา*

สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ, ดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ คือ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ; เทียบ *อนุปาทิเสสนิพพาน*

สอุปาทิเสสบุคคล บุคคลผู้ยังมีเชื้อกิเลสเหลืออยู่, ผู้ยังไม่สิ้นอุปาทาน ได้แก่พระเสขะ คือ พระอริยบุคคลทั้งหมดยกเว้นพระอรหันต์; เทียบ *อนุปาทิเสสบุคคล*

สักกะ 1. พระนามจอมเทพ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรียกกันว่า ***ท้าวสักกะ*** หรือ***พระอินทร์***; ดู ***ดาวดึงส์, วัตรบท, อินทร์*** **2.** ชื่อดงไม้ที่อยู่ในชมพูทวีปตอนเหนือ แถบเขาหิมาลัยเขตป่าหิมพานต์ **3.** ชื่อชนบทที่ตั้งอยู่ในดงไม้สักกะ; ดู ***สักกชนบท***

สักกชนบท ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปตอนเหนือ นครหลวงชื่อกบิลพัสดุ์ เป็นชาติภูมิของพระพุทธเจ้ามีการปกครองโดยสามัคคีธรรม มีประวัติสืบมาแต่สมัยพระเจ้าโอกกากราช บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

สักกรนิคม เป็นนิคมหนึ่งอยู่ในสักกชนบท; ***สักขรนิคม*** ก็เรียก

สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน, ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนาเป็นตน เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐)

สักการ, สักการะ เคารพนับถือบูชา, เครื่องแสดงความเคารพบูชา

สักขิสาวก สาวกที่ทันเห็นองค์พระพุทธเจ้า, พระสุภัททะผู้เคยเป็นปริพาชก เป็นสักขิสาวกองค์สุดท้ายของพระพุทธเจ้า

สักยปุตติยะ ผู้เป็นเหล่ากอแห่งพระศากยบุตร (***ศากยบุตร*** หรือ ***สักยปุตตะ*** หมายถึงพระพุทธเจ้า), โดยใจความ คือ ผู้เป็นลูกพระพุทธเจ้า ได้แก่พระภิกษุ (ภิกษุณีเรียกว่า ***สักยธิดา***)

สักยราช กษัตริย์วงศ์ศากยะ, พระราชาวงศ์ศากยะ

สังกัจฉิกะ ผ้ารัดหรือโอบรักแร้ เป็นจีวรอย่างหนึ่งในจีวร ๕ ของภิกษุณี คือ สังฆาฏิ ผ้าทาบ ๑ อุตตราสงค์ ผ้าห่ม ๑ อันตรวาสก สบง ๑ สังกัจฉิกะ ผ้ารัดหรือผ้าโอบรักแร้ ๑ อุทกสาฏิกา ผ้าอาบ ๑ (มากกว่าของภิกษุซึ่งมีจำนวนเพียง ๓ อย่างข้างต้น)

สังกิเลส ความเศร้าหมอง, ความสกปรก, สิ่งที่ทำใจให้เศร้าหมอง, ธรรมที่อยู่ในหานภาค คือในฝ่ายข้างเสื่อม ได้แก่ธรรมจำพวกที่ทำให้ตกต่ำเสื่อมทราม เช่น อโยนิโสมนสิการ อคติ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อวิชชา; ตรงข้ามกับ ***โวทาน***

สังขตะ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยแต่งขึ้น ได้แก่สภาพที่เกิดแต่เหตุทั้งปวง, สังขตธรรม; ตรงข้ามกับ ***อสังขตะ***

สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ตรงกับสังขารในคำว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้เป็นต้น; ตรงข้ามกับ ***อสังขตธรรม***

สังขตลักษณะ ลักษณะแห่งสังขตธรรม, ลักษณะของปรุงแต่ง มี ๓ อย่าง ๑. ความเกิดขึ้น ปรากฏ ๒. ความดับสลาย ปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ

สังขาร 1. สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมด, ตรงกับคำว่า ***สังขตะ*** หรือ ***สังขตธรรม*** ได้ในคำว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง" ดังนี้เป็นต้น **2.** สภาพที่ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศล ที่ชั่วเป็นอกุศล ที่กลางๆ เป็นอัพยากฤต ได้แก่เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวงเว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว, ตรงกับสังขารขันธ์ ในขันธ์ ๕ ได้ในคำว่า "รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง" ดังนี้เป็นต้น; อธิบายอีกปริยายหนึ่ง สังขารตามความหมายนี้ยกเอาเจตนาขึ้นเป็นตัวนำหน้า ได้แก่สัญเจตนา คือเจตนาที่แต่งกรรมหรือปรุงแต่งการกระทำ มี ๓ อย่างคือ ๑. ***กายสังขาร*** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย คือ กายสัญเจตนา ๒. ***วจีสังขาร*** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา คือ วจีสัญเจตนา ๓. ***จิตตสังขาร*** หรือ ***มโนสังขาร*** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ คือ มโนสัญเจตนา **3.** สภาพที่ปรุงแต่งชีวิตมี ๓ คือ ๑. ***กายสังขาร*** สภาพที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่อัสสาสะ ปัสสาสะ คือลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ๒. ***วจีสังขาร*** สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่วิตกและวิจาร ๓. ***จิตตสังขาร*** สภาพที่ปรุงแต่งใจ ได้แก่สัญญาและเวทนา

สังขาร ๒ คือ ๑. ***อุปาทินนกสังขาร*** สังขารที่กรรมครอบครอง ๒. ***อนุปาทินนกสังขาร*** สังขารที่กรรมไม่ครอบครอง, แปลโดยปริยายว่า สังขารที่มีใจครอง และสังขารที่ไม่มีใจครอง

สังขารทุกข์ ทุกข์ตามที่เป็นสังขาร คือเพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จึงต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย ได้แก่ขันธ์ ๕ ทั้งหมด ซึ่งเป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้, ทุกข์ข้อนี้คลุมความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์; เทียบ ***ทุกขทุกข์, วิปริณามทุกข์***

สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่ชุมนุมแห่งสังขารทั้งปวงอันต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

สังขารุเปกขาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ถึงขั้นเกิดความวางเฉยในสังขาร, ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือรู้เท่าทันสภาวะของสังขารว่าที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นต้นนั้น มันเป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงเลิกเบื่อหน่าย

เลิกคิดหาทางแต่จะหนี วางใจเป็นกลางต่อมันได้ เลิกเกี่ยวเกาะและให้ญาณแล่นมุ่งสู่นิพพานอย่างเดียว (ข้อ ๘ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

สังเขป การย่อ, ย่นย่อ, ใจความ, เค้าความ; ตรงข้ามกับ *วิตถาร, พิสดาร*

สังเขปนัย นัยอย่างย่อ, แบบย่อ, แง่ความหมายซึ่งชี้แจงอย่างรวบรัด; ตรงข้ามกับ *วิตถารนัย*

สังเขปัฏฐกถา ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

สังคณี ดู *ไตรปิฎก, ธรรมสังคณี*

สังคหวัตถุ เรื่องที่จะสงเคราะห์กัน, คุณเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้, หลักการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือกันยึดเหนี่ยวใจกันไว้ และเป็นเครื่องเกาะกุมประสานโลกคือสังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้ ดุจลิ่มสลักเพลายึดรถที่กำลังแล่นไปให้คงเป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *ทาน* การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ๒. *ปิยวาจา* พูดจาน่ารัก น่านิยมนับถือ ๓. *อัตถจริยา* บำเพ็ญประโยชน์ ๔. *สมานัตตตา* ความมีตนเสมอ คือ ทำตัวให้เข้ากันได้ เช่น ไม่ถือตัว ร่วมกิจร่วมงาน ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน เป็นต้น

สังคายนา "การสวดพร้อมกัน" การร้อยกรองพระธรรมวินัย, การประชุมรวบรวมและจัดหมวดหมู่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยพร้อมกันทบทวนสอบทานจนยอมรับและวางลงเป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียว

"สังคายนา" คือ การสวดพร้อมกัน เป็นกิริยาแห่งการมาร่วมกันซักซ้อมสอบทานให้ลงกันแล้วสวดพร้อมกันคือตกลงยอมรับไว้ด้วยกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ตามหลักในปาสาทิกสูตร (ที.ปา.๑๑/๑๐๘/๑๓๙) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำแก่ท่านพระจุนทะ กล่าวคือ ท่านพระจุนทะปรารภเรื่องที่นิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว ประดานิครนถ์ตกลงในเรื่องหลักคำสอนกันไม่ได้ ก็ทะเลาะวิวาทกัน ท่านคำนึงถึงพระศาสนา จึงมาเฝ้า และพระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "เพราะเหตุดังนี้นั่นแล จุนทะ ในธรรมทั้งหลายที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง เธอทั้งหมดทีเดียวพึงพร้อมเพรียงกันประชุมรวบรวมกล่าวให้ลงกัน (สังคายนา) ทั้งอรรถะกับอรรถะ ทั้งพยัญชนะกับพยัญชนะ ไม่พึงวิวาทกัน โดยประการที่พรหมจริยะนี้จะยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อเกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย" และในที่นั้น ได้ตรัสว่า ธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง หมายถึงธรรม ๗ หมวด

(ที่มีชื่อรวมว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗), ในเวลาใกล้กันนั้น เมื่อพระสารีบุตรได้รับพุทธดำรัสมอบหมายให้แสดงธรรมแก่ภิกษุสงฆ์ในที่เฉพาะพระพักตร์ ท่านก็ปรารภเรื่องที่นิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว ประดานิครนถ์ทะเลาะวิวาทกันในเรื่องหลักคำสอน แล้วท่านได้แนะนำให้สังคายนา พร้อมทั้งทำเป็นตัวอย่าง โดยประมวลธรรมมาลำดับแสดงเป็นหมวดหมู่ ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ เทศนาของพระสารีบุตรครั้งนี้ได้ชื่อว่า "สังคีติสูตร" (ที.ปา.๑๑/๒๒๑/๒๒๒) เป็นพระสูตรว่าด้วยการสังคายนาที่ทำตั้งแต่พระบรมศาสดายังทรงพระชนม์อยู่, เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะผู้เป็นสังฆเถระ ก็ได้ชักชวนพระอรหันต์ทั้งหลายประชุมกันทำสังคายนาตามหลักการที่กล่าวมานั้น โดยประมวลพระธรรมวินัยทั้งหมดเท่าที่รวบรวมได้วางลงไว้เป็นแบบแผน ตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน เรียกว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๑

ความหมายที่เป็นแกนของสังคายนา คือการรวบรวมพุทธพจน์ หรือคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา ดังนั้น สังคายนาที่เต็มตามความหมายแท้จริง จึงมีได้ต่อเมื่อมีพุทธพจน์ที่จะพึงรวบรวม อันได้แก่สังคายนาเท่าที่กล่าวมาข้างต้น ส่วนการสังคายนาหลังจากนั้น ซึ่งจัดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานอย่างน้อย ๑ ศตวรรษ ชัดเจนว่าไม่อยู่ในวิสัยแห่งการรวบรวมพุทธพจน์ แต่เปลี่ยนจุดเน้นมาอยู่ที่การรักษาพุทธพจน์และคำสั่งสอนเดิมที่ได้รวบรวมไว้แล้ว อันสืบทอดมาถึงตน ให้คงอยู่บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ด้วยเหตุนั้น สังคายนาในยุคหลังสืบมาถึงปัจจุบัน จึงมีความหมายว่าเป็นการประชุมตรวจชำระสอบทาน รักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หมดจดจากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดยกำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสนออกไป ให้ธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าคงอยู่เป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียวที่เป็นของแท้แต่เดิม; ในบางยุคสมัย การสังคายนาเกิดขึ้นเนื่องกันกับเหตุการณ์ไม่ปกติที่มีการถือผิดปฏิบัติผิดจากพระธรรมวินัย ทำให้การสังคายนาเสมือนมีความหมายซ้อนเพิ่มขึ้นว่าเป็นการซักซ้อมทบทวนสอบทานพระธรรมวินัยเพื่อจะได้เป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานในการชำระสังฆมณฑลและสะสางกิจการพระศาสนา, จากความหมายที่เริ่มคลุมเครือสับสนนี้ ในภาษาไทยปัจจุบัน สังคายนาถึงกับเพี้ยนความหมายไป กลายเป็นการชำระสะสางบุคคลหรือกิจการ

สังคายนาในยุคต้น ซึ่งถือเป็น

สำคัญในการรักษาสืบทอดพระธรรมวินัย คือ ครั้งที่ ๑ ถึง ๕ ดังนี้:

ครั้งที่ ๑ ปรารภเรื่องสุภัททภิกษุผู้บวชเมื่อแก่กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย และปรารภที่จะทำให้ธรรมรุ่งเรืองอยู่สืบไป พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน และเป็นผู้ถาม พระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย พระอานนท์เป็นผู้วิสัชนาพระธรรม ประชุมสังคายนาที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขาเวภารบรรพต เมืองราชคฤห์ เมื่อหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน โดยพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก์ สิ้นเวลา ๗ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๒ ปรารภพวกภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ นอกธรรม นอกวินัย พระยศกากัณฑกบุตรเป็นผู้ชักชวนได้พระอรหันต์ ๗๐๐ รูป พระเรวตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้วิสัชนา ประชุมทำที่วาลิการาม เมืองเวสาลี เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ โดยพระเจ้ากาลาโศกราช เป็นศาสนูปถัมภก์ สิ้นเวลา ๘ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๓ ปรารภเดียรถีย์มากมายปลอมบวชในพระศาสนาเพราะมีลาภสักการะเกิดขึ้นมาก พระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป มีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน ประชุมทำที่อโศการามเมืองปาฏลีบุตร เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔ (พ.ศ. ๒๑๘ เป็นปีที่พระเจ้าอโศกขึ้นครองราชย์) โดยพระเจ้าอโศก หรือศรีธรรมาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก์ สิ้นเวลา ๙ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๔ ปรารภให้พระศาสนาประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป พระสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูป มีพระมหินทเถระเป็นประธานและเป็นผู้ถาม พระอริฏฐะเป็นผู้วิสัชนา ประชุมทำที่ถูปาราม เมืองอนุราธบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ โดยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเป็นศาสนูปถัมภก์ สิ้นเวลา ๑๐ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๕ ปรารภพระสงฆ์แตกกันเป็น ๒ พวกคือ พวกมหาวิหารกับพวกอภัยคีรีวิหาร และคำนึงว่าสืบไปภายหน้ากุลบุตรจะถอยปัญญา ควรจารึกพระธรรมวินัยลงในใบลาน พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ประชุมกันสวดซ้อมแล้วจารพุทธพจน์ลงในใบลาน ณ อาโลกเลณสถาน ในมลยชนบท ในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ (ว่า ๔๓๖ ก็มี) โดยพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย เป็นศาสนูปถัมภก์; บางคัมภีร์ว่า สังคายนาครั้งนี้จัดขึ้นในความคุ้มครองของคนที่เป็นใหญ่ในท้องถิ่น (ครั้งที่ ๔ ได้รับความยอมรับในแง่เหตุการณ์น้อยกว่าครั้งที่ ๕)

สังคีติ 1. การสังคายนา; ดู ***สังคายนา*** **2.** ในคำว่า “บอกสังคีติ” ซึ่งเป็นปัจฉิมกิจ

อย่างหนึ่งของการอุปสมบท ท่านสันนิษฐานว่า หมายถึงการประมวลบอกอย่างอื่นนอกจากที่ระบุไว้ เช่น สีมาหรืออาวาสที่อุปสมบท อุปัชฌายะ กรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์

สังคีติกถา ถ้อยคำที่กล่าวถึงเรื่องสังคายนา, แถลงความเรื่องสังคายนา

สังคีติปริยาย บรรยายเรื่องการสังคายนา, การเล่าเรื่องการสังคายนา

สังฆกรรม งานของสงฆ์, กรรมที่สงฆ์พึงทำ, กิจที่พึงทำโดยที่ประชุมสงฆ์ มี ๔ คือ ๑. *อปโลกนกรรม* กรรมที่ทำเพียงด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้งญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น แจ้งการลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ ๒. *ญัตติกรรม* กรรมที่ทำเพียงตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและปวารณา ๓. *ญัตติทุติยกรรม* กรรมที่ทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนหนึ่ง เช่น สมมติสีมา ให้ผ้ากฐิน ๔. *ญัตติจตุตถกรรม* กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา ๓ หน เช่น อุปสมบท ให้ปริวาส ให้มานัต

สังฆการี เจ้าหน้าที่ผู้ทำการสงฆ์, เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงานหลวง, เจ้าหน้าที่ผู้เป็นพนักงานในการพิธีสงฆ์ มีมาแต่โบราณสมัยอยุธยา สังกัดในกรมสังฆการี ซึ่งรวมอยู่ด้วยกันกับกรมธรรมการ เรียกรวมว่า *กรมธรรมการสังฆการี* เดิมเรียกว่า *สังกะรี* หรือ *สังการี* เปลี่ยนเรียก *สังฆการี* ในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาเมื่อตั้งกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๓๒ กรมธรรมการสังฆการีเป็นกรมหนึ่งในสังกัดของกระทรวงนั้น จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ กรมสังฆการีจึงแยกเป็นกรมต่างหากกันกับกรมธรรมการ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ กรมสังฆการีถูกยุบลงเป็นกองสังกัดในกรมธรรมการ กระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีกใน พ.ศ. ๒๔๘๔ กรมธรรมการเปลี่ยนชื่อเป็นกรมการศาสนา และในคราวท้ายสุด พ.ศ. ๒๕๑๕ กองสังฆการีได้ถูกยุบเลิกไป และมีกองศาสนูปถัมภ์ขึ้นมาแทน *ปัจจุบันจึงไม่มีสังฆการี*; บางสมัยสังฆการีมีอำนาจหน้าที่กว้างขวาง มิใช่เป็นเพียงเจ้าพนักงานในราชพิธีเท่านั้น แต่ทำหน้าที่ชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่พระสงฆ์ผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทประพฤติผิดธรรมวินัยด้วย

สังฆคารวตา ดู *คารวะ*

สังฆคุณ คุณของพระสงฆ์ (หมายถึงสาวกสงฆ์ หรือ อริยสงฆ์) มี ๙ คือ ๑. *สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ* พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติดี ๒. *อุชุปฏิปนฺโน* เป็นผู้ปฏิบัติตรง ๓. *ญายปฏิปนฺโน* เป็นผู้ปฏิบัติถูก

ทาง ๔. *สามีจิปฏิปนฺโน* เป็นผู้ปฏิบัติสมควร (*ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา* ได้แก่ คู่บุรุษ ๔ ตัวบุคคล ๘ *เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ* พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้) ***๕. อาหุเนยฺโย*** เป็นผู้ควรแก่ของคำนับ คือควรรับของที่เขานำมาถวาย ๖. *ปาหุเนยฺโย* เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ ***๗. ทกฺขิเณยฺโย*** เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาคือควรแก่ของทำบุญ ***๘. อญฺชลีกรณีโย*** เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้ ***๙. อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส*** เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือเป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดีที่ยอดเยี่ยมของโลก

สังฆเถระ ภิกษุผู้เป็นพระเถระในสงฆ์ คือ เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์, ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าภิกษุอื่นในชุมนุมนั้นทั้งหมด

สังฆทาน ทานเพื่อสงฆ์, การถวายแก่สงฆ์ คือ ถวายเป็นกลางๆ ไม่จำเพาะเจาะจงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เช่น จะทำพิธีถวายของที่มีจำนวนจำกัดพึงแจ้งแก่ทางวัดให้จัดพระไปรับตามจำนวนที่ต้องการ หัวหน้าสงฆ์จัดภิกษุใดไปพึงทำใจว่า ท่านมารับในนามของสงฆ์หรือ เป็นผู้แทนของสงฆ์ทั้งหมด ไม่พึงเพ่งเล็งว่าเป็นบุคคลใด คิดตั้งใจแต่ว่าจะถวายอุทิศแก่สงฆ์; ในพิธีพึงจุดธูปเทียนบูชาพระ อาราธนาศีล รับศีลจบแล้วตั้งนโม ๓ จบ กล่าวคำถวายเสร็จแล้วประเคนของ และเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา พึงกรวดน้ำรับพร เป็นเสร็จพิธี; คำถวายสังฆทานว่าดังนี้: "**อิมานิ มยํ ภนฺเต,** ***ภตฺตานิ*****, สปริวารานิ, ภิกฺขุสงฺฆสฺส, โอโณชยาม, สาธุ โน ภนฺเต, ภิกฺขุสงฺโฆ, อิมานิ,** ***ภตฺตานิ*****, สปริวารานิ, ปฏิคฺคณฺหาตุ,** ***อมฺหากํ*****, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย**" แปลว่า: "ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอน้อมถวาย***ภัตตาหาร*** กับทั้งบริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับ***ภัตตาหาร*** กับทั้งบริวารเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข ***แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย*** สิ้นกาลนานเทอญ"

อนึ่ง ถ้าเป็นสังฆทานประเภทอุทิศผู้ตาย เรียกว่า *มตกภัต* พึงเปลี่ยนแปลงคำถวายที่พิมพ์ตัวเอนไว้คือ *ภตฺตานิ* เป็น *มตกภตฺตานิ*, *อมฺหากํ* เป็น *อมฺหากญฺเจว มาตาปิตุอาทีนญฺจ ญาตกานํ กาลกตานํ*; *ภัตตาหาร* เป็น *มตกภัตตาหาร*, *แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย* เป็น *แก่ข้าพเจ้าทั้งหลายด้วย แก่ญาติของข้าพเจ้าทั้งหลาย มีมารดา บิดา เป็นต้น ผู้ล่วงลับไปแล้วด้วย*"

สังฆนวกะ ภิกษุผู้ใหม่ในสงฆ์ คือบวชภายหลังภิกษุทั้งหมดในชุมนุมสงฆ์นั้น

สังฆภัต อาหารถวายสงฆ์ หมายถึง

อาหารที่เจ้าของนำมา หรือส่งมาถวายสงฆ์ในอารามพอแจกทั่วกัน; เทียบ *อุทเทสภัต*

สังฆเภท ความแตกแห่งสงฆ์, การทำให้สงฆ์แตกจากกัน (ข้อ ๕ ในอนันตริยกรรม ๕), กำหนดด้วยไม่ทำอุโบสถ ปวารณา และสังฆกรรมด้วยกัน; เทียบ *สังฆราชี*, ดู *สามัคคี*

สังฆเภทขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๗ แห่งจุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องพระเทวทัตทำลายสงฆ์ และเรื่องควรทราบเกี่ยวกับสังฆเภท สังฆสามัคคี

สังฆมณฑล หมู่พระ, วงการพระ

สังฆมิตตา พระราชบุตรีของพระเจ้าอโศกมหาราช ผนวชเป็นภิกษุณี และไปประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ที่ลังกาทวีป พร้อมทั้งนำกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ไปถวายแก่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะด้วย; ดู *ตามลิตติ*

สังฆรัตนะ, สังฆรัตน์ รัตนะคือสงฆ์, พระสงฆ์อันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; ดู *รัตนตรัย*

สังฆราชี ความร้าวรานแห่งสงฆ์ คือ จะแตกแยกกัน แต่ไม่ถึงกับแยกทำอุโบสถ ปวารณาและสังฆกรรมต่างหากกัน; เทียบ *สังฆเภท*, ดู *สามัคคี*

สังฆสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าสงฆ์ หมายความว่า การระงับอธิกรณ์นั้นกระทำในที่พร้อมหน้าสงฆ์ ซึ่งภิกษุผู้เข้าประชุมมีจำนวนครบองค์เป็นสงฆ์ ได้นำฉันทะของผู้ควรแก่ฉันทะมาแล้ว และผู้อยู่พร้อมหน้ากันนั้นไม่คัดค้าน; ดู *สัมมุขาวินัย*

สังฆสามัคคี ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์; ดู *สามัคคี*

สังฆอุโบสถ อุโบสถของสงฆ์ คือ การทำอุโบสถของสงฆ์ที่ครบองค์กำหนด คือ มีภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป สวดปาติโมกข์ได้ตามปกติ (ถ้ามีภิกษุอยู่ ๒–๓ รูป ต้องทำ*คณอุโบสถ* คือ อุโบสถของคณะ ซึ่งเป็น*ปาริสุทธิอุโบสถ* คืออุโบสถที่ทำโดยบอกความบริสุทธิ์ของกันและกัน ถ้ามีภิกษุรูปเดียว ต้องทำ*บุคคลอุโบสถ* คือ อุโบสถที่ทำโดยการอธิษฐานกำหนดใจว่าวันนั้นเป็นวันอุโบสถ); ดู *อุโบสถ*

สังฆาฏิ ผ้าทาบ, ผ้าคลุมกันหนาวที่พระใช้ทาบบนจีวร เป็นผ้าผืนหนึ่งในสามผืนที่เรียกว่า *ไตรจีวร*

สังฆาทิเสส ชื่อหมวดอาบัติหนักรองจากปาราชิก ต้องอยู่กรรมจึงพ้นได้ คือเป็นครุกาบัติ (อาบัติหนัก) แต่ยังเป็นสเตกิจฉา (แก้ไขหรือเยียวยาได้); ตามศัพท์ *สังฆาทิเสส* แปลว่า "หมวดอาบัติอันจำปรารถนาสงฆ์ในกรรมเบื้องต้นและกรรมที่เหลือ", หมายความว่า วิธีการที่จะออกจากอาบัตินี้ ต้องอาศัยสงฆ์ ตั้งแต่ต้นไปจนตลอด กล่าวคือเริ่มต้นจะ

อยู่ปริวาส ก็ต้องขอปริวาสจากสงฆ์ ต่อจากนั้น จะประพฤติมานัตก็ต้องอาศัยสงฆ์เป็นผู้ให้ ถ้ามี*มูลายปฏิกัสสนา*ก็ต้องสำเร็จด้วยสงฆ์อีก และท้ายที่สุดก็ต้องขออัพภานจากสงฆ์; สิกขาบทที่ภิกษุละเมิดแล้ว จะต้องอาบัติสังฆาทิเสส มี ๑๓ ข้อ คำว่า *สังฆาทิเสส* ใช้เป็นชื่อเรียกสิกขาบท ๑๓ ข้อนี้ด้วย

สังฆาทิเสสกัณฑ์ ตอนอันว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส, ในพระวินัยปิฎก ท่านเรียกว่า*เตรสกัณฑ์* (ตอนว่าด้วยสิกขาบท ๑๓) อยู่ในคัมภีร์มหาวิภังค์เล่มแรก

สังฆานุสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนในนันทิยสูตร *(องฺ.ทสก.๒๔/๒๒๐/๓๖๔)* ให้ระลึกถึงพระสงฆ์ในฐานเป็นกัลยาณมิตร (ข้อ ๓ ในอนุสติ ๑๐) เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *สังฆานุสสติ*; ดู *สังฆคุณ*

สังฆาวาส "อาวาสของสงฆ์", ส่วนของวัดซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ ประกอบด้วยกุฎิ หอสวดมนต์ หอฉัน เป็นต้น ต่างกับและเป็นคู่กันกับพุทธาวาส, เป็นคำที่บัญญัติขึ้นใช้ภายหลัง (มิได้มีมาแต่เดิมในคัมภีร์); ดู *พุทธาวาส*, เทียบ *สังฆิกาวาส*

สังฆิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของสงฆ์, เป็นคำทางพระวินัย ตรงข้ามกับ *ปุคคลิกาวาส* (ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล หรือที่อยู่ส่วนตัว) เช่นในข้อความว่า (วินย.อ.๓/๓๙๔) "ถ้าภิกษุถือเอาทัพสัมภาระทั้งหลาย มีกลอนเป็นต้น จากสังฆิกาวาสนั้น นำไปใช้ในสังฆิกาวาสอื่น ก็เป็นอันใช้ไปด้วยดี แต่เมื่อเอาไปใช้ในปุคคลิกาวาส จะต้องจ่ายมูลค่าให้ หรือต้องทำให้กลับคืนดีเป็นปกติอย่างเดิม, ถ้าภิกษุมีไถยจิต ถือเอาเตียงและตั่งเป็นต้น จากวิหารที่ถูกทอดทิ้งแล้ว พึงปรับอาบัติตามมูลค่าแห่งสิ่งของ ในขณะที่ยกขึ้นไปนั่นทีเดียว", "สังฆิกวิหาร" ก็เรียก; พึงสังเกตว่า "สังฆิกาวาส" ก็ดี "ปุคคลิกาวาส" ก็ดี เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถา ส่วนในพระไตรปิฎก ใช้เป็นข้อความว่า วิหารที่เป็นสังฆิกะ หรือวิหารของสงฆ์ และเสนาสนะของสงฆ์ เป็นต้น

สังยมะ ดู *สัญญมะ*

สังยุตตนิกาย นิกายที่ ๓ แห่งพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๑๕-๑๙)

สังโยชน์ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ **ก. โอรัมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้แก่ ๑. *สักกายทิฏฐิ* ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ๒. *วิจิกิจฉา* ความลังเลสงสัย ๓. *สีลัพพตปรามาส* ความถือมั่นศีลพรต ๔. *กามราคะ* ความติดใจในกามคุณ ๕. *ปฏิฆะ* ความกระทบกระทั่งในใจ **ข. อุทธัมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์

เบื้องสูง ๕ ได้แก่ ๖. *รูปราคะ* ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต ๗. *อรูปราคะ* ความติดใจในอรูปธรรม ๘. *มานะ* ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ ๙. *อุทธัจจะ* ความฟุ้งซ่าน ๑๐. *อวิชชา* ความไม่รู้จริง; พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้, พระสกิทาคามี ทำสังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕ ให้เบาบางลงด้วย, พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด, พระอรหันต์ละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ; ในพระอภิธรรม ท่านแสดง**สังโยชน์อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑. *กามราคะ* ๒. *ปฏิฆะ* ๓. *มานะ* ๔. *ทิฏฐิ* (ความเห็นผิด) ๕. *วิจิกิจฉา* ๖. *สีลัพพตปรามาส* ๗. *ภวราคะ* (ความติดใจในภพ) ๘. *อิสสา* (ความริษยา) ๙. *มัจฉริยะ* (ความตระหนี่) ๑๐. *อวิชชา*

สังวร ความสำรวม, การระวังปิดกั้นบาปอกุศล มี ๕ อย่าง คือ ๑. *ปาติโมกขสังวร* สำรวมในปาติโมกข์ (บางแห่งเรียก *สีลสังวร* สำรวมในศีล) ๒. *สติสังวร* สำรวมด้วยสติ ๓. *ญาณสังวร* สำรวมด้วยญาณ ๔. *ขันติสังวร* สำรวมด้วยขันติ ๕. *วิริยสังวร* สำรวมด้วยความเพียร

สังวรปธาน เพียรระวัง คือ เพียรระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในปธาน ๔)

สังวรปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร, ความสำรวมที่เป็นความบริสุทธิ์ หรือเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง ศีลที่ประพฤติถูกต้อง เป็นไปเพื่อความไม่มีวิปฏิสาร เป็นต้น ตามลำดับจนถึงพระนิพพาน จัดเป็น อธิศีล

สังวรรณนา พรรณนาด้วยดี, อธิบายความ

สังวรสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร, ความสำรวมที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง *อินทรียสังวร*

สังวัฏฏกัป ดู *กัป*

สังวัฏฏฐายีกัป ดู *กัป*

สังวาส ธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมกันของสงฆ์ ได้แก่การทำสังฆกรรมร่วมกัน สวดปาติโมกข์ร่วมกัน มีสิกขาบทเสมอกัน เรียกง่ายๆ ว่าทำอุโบสถ สังฆกรรมร่วมกัน คือ เป็นพวกเดียวกัน อยู่ด้วยกันได้ มีฐานะและสิทธิเสมอกัน อยู่ด้วยกันได้; ในภาษาไทย ใช้หมายถึงร่วมประเวณี ด้วย

สังวาสนาสนา ให้ฉิบหายจากสังวาส หมายถึง การทำอุกเขปนียกรรมยกเสียจากสังวาส คือทำให้หมดสิทธิที่จะอยู่ร่วมกับสงฆ์

สังเวคกถา ถ้อยคำอันให้เกิดความสังเวช คือเร้าเตือนสำนึก ทำให้คิดได้หรือได้คิด

สังเวคธรรม ธรรมคือความสังเวช ได้แก่ สังเวค คือความสังเวชนั่นเอง (ธรรมเป็นคำสร้อย เหมือนในคำว่า "ปัญญา

ธรรม” ก็คือปัญญานั่นเอง) ดู ***สังเวช***

สังเวควัตถุ เรื่องที่เร้าเตือนสำนึก, เรื่องที่นึกถึงหรือพิจารณาแล้วทำให้เกิดความสังเวช คือเร้าเตือนสำนึกให้คิดได้ ให้ละเลิกบาป ให้มีจิตใจน้อมมาทางกุศล เกิดความคิดไม่ประมาท และมีกำลังที่จะทำความเพียรปฏิบัติธรรมต่อไป

สังเวควัตถุ ๘ ได้แก่ ความเกิด-ความแก่-ความเจ็บ-ความตาย อบายทุกข์ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต และ ***อาหาร-ปริเยฏฐิมูลกทุกข์*** คือทุกข์เนื่องด้วยการหากิน ในปัจจุบัน *(เช่น ที.อ.๒/๔๐๙)*

สังเวช ความสลดใจคิดได้ หรือให้ได้คิด, ความสลดใจได้คิดหักหันจิตพลิกฟื้นให้เกิดมีกำลังพรั่งพร้อมขึ้นมาที่จะไม่ประมาทเร่งทำการที่ควรทำให้สำเร็จ, ความรู้สึกเตือนสำนึก ปลุกสำนึก หรือทำให้ฉุกคิด, ความรู้สึกกระตุ้นใจให้คิดได้ ให้คำนึงธรรม ให้ตระหนักถึงความจริงของชีวิต และเร้าเตือนให้ไม่ประมาท หรือให้กลับตัวได้

“สังเวช” เป็นศัพท์ธรรมคำหนึ่งที่เข้ามาในภาษาไทยแล้วในปัจจุบันได้เพี้ยนความหมายไปห่างไกลแทบจะกลับตรงข้าม กลายเป็นความรู้สึกสลดหรือเศร้าสลด แล้วหงอยหรือหดหู่ห่อเหี่ยวไปเสีย

ตามความหมายที่แท้ “สังเวช-” เป็นรูปกริยาของคำนามว่า “**สังเวค**” คือ “**สํ**” (พรั่ง, พร้อม) + “**เวค**” (กำลังแรง, ความเร็ว) จึงแปลว่า แรงพลุ่ง, แรงเร่ง, แรงกระตุ้น หรือพลังที่ปลุกเร้า หมายถึง แรงกระตุ้นเร้าเตือนใจ ให้ได้คิดหรือสำนึกขึ้นมาได้ ให้คิดถึงธรรม หรือตระหนักถึงความจริงความดีงาม อันทำให้ตื่นหรือถอนตัวขึ้นมาจากความเพลิดเพลิน ความหลงละเลิงปล่อยตัวมัวเมา หรือความประมาท แล้วหักหันไปเร่งเพียรทำการที่ตระหนักรู้ว่าจะพึงทำด้วยความไม่ประมาทต่อไป

ความสังเวช คือความปลุกสำนึกตื่นตระหนักได้รู้ได้คิดนี้ มีคุณค่าอย่างสำคัญที่ทำให้หายมัวเมาละเลิกความลุ่มหลงเพลิดเพลิน กลับตัวได้ หันมาทำกิจหน้าที่ทำสิ่งที่ดีงามถูกต้อง และตั้งอยู่ในความไม่ประมาท บางคนอาจประสบเหตุการณ์กระทบใจที่ทำให้สังเวชคิดได้และกลับตัวหรือเปลี่ยนพฤติกรรมดำเนินชีวิตใหม่ที่ดีด้วยตนเอง แต่ในการศึกษา ท่านไม่รอความบังเอิญอย่างนั้น พระพุทธเจ้าและบัณฑิตผู้หวังดีนิยมเลือกหรือสร้างโอกาสที่จะกล่าวถ้อยคำบ้าง ใช้สถานการณ์บางอย่างบ้างที่จะทำให้บุคคลนั้นๆ สังเวช หรือเกิดความสังเวช คือสลดใจได้คิด หรือสำนึกตระหนักรู้คิดได้หายลุ่มหลงมัวเมา และ

คิดที่จะทำกิจหน้าที่เร่งทำความดี ที่จะเป็นอยู่อย่างถูกต้องสมควร พูดสั้นๆ ว่า ที่จะปฏิบัติธรรม โดยไม่ประมาทต่อไป

คัมภีร์แห่งหนึ่งอธิบายไว้สั้นๆ มีใจความว่า การเกิดมานะคือลำพองใจว่า ข้านี้อายุยืน จะอยู่อีกนาน ข้าสุขสบายแล้ว ฯลฯ อย่างนี้เรียกว่าเมาชีวิต เมื่อเมาก็ประมาท ท่านจึงทำให้เขาเกิดความสังเวช คือได้สำนึก คิดได้ ซึ่งจะทำให้เขาเกิดอุตสาหะในสัทธรรม เพราะความสังเวชเป็นเหตุแห่งอุตสาหะ

เรื่องราวตัวอย่างในคัมภีร์มีมากมาย เช่น เมื่อพระมหาโมคคัลลานะบวชได้ ๗ วัน บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ มัวง่วงเหงาหาวนอน พระพุทธเจ้าได้ทำให้ท่านสังเวช โดยตรัสว่า “แน่ะโมคคัลลานะ อย่าให้ความพยายามของเธอสูญเปล่าไปเสีย” ดังนี้เป็นต้น ทำให้ท่านสังเวชแล้วแก้ความง่วงเหงาและบำเพ็ญเพียรจนได้ลุมรรคผลจนจบสิ้น *(อป.อ.๑/๒๘๗)*

อีกตัวอย่างหนึ่งว่า ภิกษุรูปหนึ่งไปอยู่ในไพรสณฑ์ คราวหนึ่ง ขณะพักกลางวัน เธอคิดอกุศลในเรื่องของชีวิตชาวบ้าน เทวดาที่นั่นหวังดี จะให้เธอสังเวช จึงเข้ามาหาและกล่าวกะเธอว่า “ท่านปรารถนาวิเวก จึงเข้าป่า แต่ใจของท่านซ่านแส่ไปข้างนอก...ท่านมีสติ ก็จะละความเบื่อหน่ายได้ ข้าพเจ้าขอให้ท่านระลึกถึงธรรมของสันตชน...อย่าให้ธุลีกามพาเอาตัวท่านไปเสีย ภิกษุมีความเพียร มีสติ ย่อมสลัดธุลีกิเลสที่แปดเปื้อนให้หลุดไป เหมือนนกตัวเปื้อนฝุ่นสลัดธุลีที่ติดเปื้อนตัวให้หลุดได้” คำเตือนของเทวดานี้ได้ทำให้ภิกษุนั้นสังเวช คือสำนึกได้ *(สํ.ส.๑๕/๗๖๑/๒๙๐)*

คราวหนึ่ง ที่วัดบุพพาราม ภิกษุรุ่นนวกะมากรูปนั่งสนทนากันที่ชั้นบนของมิคารมาตุปราสาท เอาเรื่องไร้สาระมาคุยกัน พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์ให้ภิกษุเหล่านั้นสังเวชแล้วจะทรงแสดงธรรมสั่งสอน จึงตรัสให้พระมหาโมคคัลลานะไปดู พระมหาโมคคัลลานะได้ใช้นิ้วหัวแม่เท้าเขี่ยยอดปราสาท ทำให้ปราสาทไหวโอนเอน ภิกษุเหล่านั้นหวาดกลัว ได้สังเวช และกลัวปราสาทจะพัง พากันหนีลงมา ออกจากปราสาท ไปยืนใกล้พระพุทธเจ้า เมื่อโอกาสเหมาะ พระองค์จึงตรัสสอนธรรมแก่พวกเธอซึ่งมีสภาพจิตพร้อมแล้วที่จะรับ *(ขุ.เถร.๒/๕๔๙)*

อีกคราวหนึ่ง ที่วัดบุพพารามนั่นแหละ พระอินทร์มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและทูลถามปัญหาเกี่ยวกับนิพพาน ครั้นได้ฟังคำวิสัชนาแล้ว ทรงปราโมทย์ดีพระทัย และทูลลากลับไป พระมหาโมคคัลลานะคิดว่าที่พระอินทร์ฟังเรื่องลึกซึ้งขนาดนั้นกลับไปนี้ เข้าใจจริงหรือ

ไม่ จึงตามไปสอบถาม พระอินทร์นั้นกำลังเพลินกับทิพยสมบัติ ก็อธิบายพร่าสับสน พระมหาโมคคัลลานะจะให้พระอินทร์สังเวช จึงใช้นิ้วหัวแม่เท้าเขี่ยให้เวชยันตปราสาทหวั่นไหว ทำให้พระอินทร์ตกใจ ได้สังเวช หายประมาทแล้ว มีโยนิโสมนสิการ จึงตอบชี้แจงเรื่องนั้นได้เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระองค์ *(ขุ.เถร.๒/๕๕๐)*

ความหมายของ "สังเวช" ที่อธิบายยากและมักเข้าใจกันผิด น่าจะชัดเจนขึ้นด้วยเรื่องราวที่นำมาเล่าเป็นตัวอย่างนี้

สังเวชนั้นโดยทั่วไปเป็นความสังเวชโดยคำนึงธรรมอยู่แล้ว แต่ไม่เสมอไป สังเวชที่เป็นแรงพลุ่งขึ้นของความกลัว เป็นความตื่นภัย ทำให้รีบหนีไปก็มี เป็นแรงพลุ่งของความโกรธก็มี เป็นแรงพลุ่งของปีติก็มี ด้วยเหตุนี้ บางครั้งจึงมีการอธิบายกำกับว่า ที่ท่านผู้โน้นบอกว่า "สังเวช" นั้น หมายถึง "ธรรมสังเวช" เช่น เมื่ออรรถกถาแห่งหนึ่งบอกว่าพระอานนท์ถึงความสังเวช *(ที.อ.๑/๙)* ก็มีคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า ที่อรรถกถาว่าสังเวชตรงนั้น เป็นธรรมสังเวช *(ที.อภินวฏี.๑/๘๙)* ดังนั้น บางที "สังเวช" จึงมีคำว่า "ธรรม" กำกับนำหน้า เป็น "ธรรมสังเวช" เพื่อให้แน่ชัดลงไปและหนักแน่นยิ่งขึ้น ในที่นี้จะแสดงความหมายที่หนักแน่นของ "ธรรมสังเวช" ไว้ด้วย

ธรรมสังเวช คือความสังเวชโดยคำนึงธรรม, ความปลงใจด้วยปัญญารู้เท่าทันความจริงแห่งธรรมดา พร้อมด้วยแรงใจที่จะพิจารณาปฏิบัติจัดการเรื่องนั้นให้เป็นไปตามธรรม

ธรรมสังเวชนี้ ในพระไตรปิฎก พบแห่งเดียว นอกนั้นมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา-ฎีกา และมีคัมภีร์ ๕ แห่ง บอกความหมายของธรรมสังเวชไว้ตรงตามกันว่า "**ธมฺมสภาวจินฺตาวเสน ปวตฺตํ สโหตฺตปฺปญาณํ ธมฺมสํเวโค**" *(เช่น วินย.ฏี.๑/๔๘)* แปลพอเข้าใจว่า "ธรรมสังเวช คือ ความตระหนักรู้โดยมีแรงเร้าใจ (ญาณพร้อมด้วยโอตตัปปะ) ซึ่งเป็นไปโดยคำนึงถึงสภาวะแห่งธรรม"

ความหมายนี้จะไม่อธิบายมาก แต่จะให้เข้าใจด้วยการได้ฟังเรื่องราวตัวอย่าง

ในพระไตรปิฎก มีคำว่าสังเวชอยู่ทั่วไปราว ๑๕๐ แห่ง แต่มี "ธรรมสังเวช" แห่งเดียว (ในเถรีคาถา, *ขุ.เถรี.๒๖/๔๖๓/๔๖๙)* ตามเรื่องว่า สตรีผู้หนึ่ง หลังจากแต่งงานมีบุตรคนหนึ่งชื่อว่า "วัฑฒ์" คนเรียกเธอว่า "วัฑฒมารดา" (คุณแม่ของวัฑฒ์) เธอมีศรัทธา ได้บวชเป็นภิกษุณี ต่อมา บุตรนั้นก็ได้ออกบวชเป็นภิกษุ อยู่มาวันหนึ่ง พระวัฑฒ์มาหาพระเถรีผู้เป็นมารดา โดยมารูปเดียว พระเถรีได้พูดตักเตือน

เธอไม่ให้ปล่อยตัวมัวอยู่กับความผูกพันที่พาให้เป็นภาคีของความทุกข์ ขอให้ตั้งใจบำเพ็ญมรรคให้ได้ปัญญาเห็นธรรมให้สิ้นทุกข์ พระวัฑฒ์จึงถามว่า แม่ไม่มีความรักผูกพันในตัวลูกแล้วหรือ พระเถรีตอบว่าตัวท่านไม่มีความผูกพันในสังขารทั้งหลายเลยแม้แต่น้อย ท่านสิ้นอาสวะ จบพระพุทธศาสนาแล้ว พระวัฑฒ์ได้ฟังอย่างนั้น ก็กล่าวว่า แม่หวังดีเอาปฏักใหญ่แทงตัวท่าน คำสอนที่แม่ตักเตือนนั้น ช่วยให้ท่านถึงธรรมสังเวชที่จะลุถึงเกษมธรรม แล้วพากเพียรเด็ดเดี่ยวจนได้สัมผัสอุดมสันติ

ในอรรถกถามีคำว่าธรรมสังเวชมาในหลายเรื่อง ว่าเฉพาะกรณีเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญที่รู้จักกันดี เช่น หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ๗ วัน ขณะเตรียมการจะถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ พระมหากัสสปะพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ กำลังเดินทางจากปาวามายังกุสินารา ระหว่างทางท่านได้ทราบข่าวพุทธปรินิพพานจากอาชีวกที่เดินทางสวนมา เมื่อได้ทราบข่าวอย่างนั้น บรรดาภิกษุที่ยังไม่ปราศราคะได้พากันร่ำไห้คร่ำครวญไปต่างๆ “ส่วนภิกษุที่ปราศราคะแล้ว (ได้แก่พระอรหันต์และพระอนาคามี) มีสติสัมปชัญญะ วางใจได้ว่า สังขารไม่เที่ยงจะเอาอะไรกับสังขารได้จากที่ไหน” *(ที.ม. ๑๐/๑๕๔/๑๘๘)* ความเดิมในพระไตรปิฎกบาลีตอนนี้มีเท่านี้ แต่พระไตรปิฎกแปลภาษาไทยบางฉบับแปลแบบขยายความเติมคำว่าธรรมสังเวชลงไปว่า “ส่วนภิกษุเหล่าใด ปราศจากราคะแล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีสติสัมปชัญญะ อดกลั้นด้วย<u>ธรรมสังเวช</u>ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง...” (พระไตรปิฎกแปลไทยบางฉบับแปลเท่าความในพระไตรปิฎกบาลีไม่เติมคำขยายความอย่างนี้ลงไป)

เรื่องดำเนินต่อไปว่า เวลานั้น สุภัททวุฒบรรพชิตซึ่งนั่งอยู่ที่นั่นด้วย ได้พูดห้ามภิกษุทั้งหลายไม่ให้ร้องไห้เศร้าโศก บอกว่าพวกเราพ้นไปได้ดีแล้ว เพราะว่าพระพุทธเจ้าทำให้พวกเราเดือดร้อน โดยตรัสว่าการนี้ควร การนี้ไม่ควร คราวนี้ละ อันใดอยากทำ พวกเราก็จะทำ อันใดไม่อยากทำ พวกเราก็จะไม่ทำ

คราวนั้น พระมหากัสสปะได้ยินคำของพระสุภัททะแล้วท่านยังไม่พูดอะไร แต่หันไปปลอบโยนเหล่าพระภิกษุให้มองเห็นความจริงของธรรมดาที่มีการเกิดดับจากพลัดพราก ซึ่งไม่เป็นไปตามใจปรารถนา แล้วนำหมู่คณะเดินทางสู่เมืองกุสินาราต่อไป เวลาผ่านไป หลังงานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว เมื่อถึงโอกาส พระมหากัสสปะจึงได้เล่า

เรื่องราวทั้งหมดนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และยกคำพูดของสุภัททวุฒบรรพชิตเป็นข้อปรารภในการชวนให้สังคายนาพระธรรมวินัย *(วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐)*

ตามความในพระไตรปิฎกบาลีที่เล่าเหตุการณ์ทั้งหมดนี้ ไม่มีคำว่า "ธรรมสังเวช" หรือแม้แต่ "สังเวช" อยู่ด้วยเลย และในตอนนี้เองที่อรรถกถาเล่าขยายความว่า พระมหากัสสปะได้ฟังคำของสุภัททวุฒบรรพชิตแล้ว ก็เกิดธรรมสังเวชว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแค่สัปดาห์เดียว ก็มีเสี้ยนหนามใหญ่เกิดขึ้นแล้ว ถ้าคนบาปร้ายได้พวก ก็สามารถทำให้พระศาสนาเสื่อมถอยได้ คิดดังนี้แล้วท่านก็ตั้งใจว่าจะทำสังคายนา *(ที.อ.๒/๒๐๙)*

เรื่องดำเนินต่อมาอีก ก่อนสังคายนาครั้งแรกนั้น พระอานนท์เป็นพระเถระรูปเดียวที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ท่ามกลางพระอรหันต์ผู้ได้รับเลือกให้เข้าประชุม ครั้นเตรียมการประชุมเสร็จแล้ว ใกล้ถึงวันเริ่มสังฆกรรม มีพระบางรูปพูดเปรยๆ ว่า "ในภิกษุสงฆ์นี้ ยังมีภิกษุรูปหนึ่งพากลิ่นคาวเนื้อโชยไป" พระอานนท์ได้ยินก็รู้ว่าเขาหมายถึงตัว จึงเกิดความสังเวช (ที่ฎีกาอธิบายว่าเป็นธรรมสังเวช) และพระอีกบางรูปก็พูดแก่ท่านว่า "ท่านอานนท์ พรุ่งนี้แล้วนะจะมีการประชุม ตัวท่านเป็นเสขะ ยังมีกิจของตัวที่ต้องทำซึ่งเป็นเหตุให้ไม่สมควรเข้าร่วมประชุม ท่านจงอย่าได้ประมาท" คำเตือนและความสังเวชนี้ช่วยเร่งเร้าให้พระอานนท์เพียรบำเพ็ญธรรมจนได้เป็นพระอรหันต์ทันในราตรีสุดท้ายก่อนเริ่มการสังคายนา *(ที่มา-ที่อ้างอิง บอกแล้วข้างต้น)*

ความหมายของ "สังเวช" และ "ธรรมสังเวช" คงชัดขึ้นด้วยการเห็นตัวอย่างในเรื่องราวที่เล่ามานี้; ดู ***ธรรมสังเวช***

สังเวชนียสถาน สถานเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช, สถานอันเป็นที่เจริญสังเวคธรรม; ชื่อเต็มตามบาลีพุทธพจน์ว่า "**ทสฺสนียานิ สํเวชนียานิ ฐานานิ**" *(ที.ม.๑๐/๑๓๑/๑๖๓; องฺ.จตุกฺก.๒๑/๑๑๘/๑๖๑)* แปลว่า สถานอันเป็นทัศนีย์ ที่เจริญสังเวช คือ บุญสถานอันควรไปดูไปชม เพื่อเตือนใจให้นึกถึงความจริงแห่งธรรมดาของสิ่งทั้งหลายอันไม่พึงประมาท และพาให้น้อมใจระลึกถึงพระพุทธคุณ ที่ทรงมีพระมหากรุณาสั่งสอนให้เรารู้เข้าใจเข้าถึงความจริงของธรรมนั้นได้ โดยที่เราจะตั้งใจศึกษาให้รู้เข้าใจและปฏิบัติให้เจริญในบุญในกุศลจนเข้าถึงธรรมที่ได้ทรงสอนไว้; สังเวชนียสถาน ๔ คือ ๑. ที่พระพุทธเจ้าประสูติ คือ ***ลุมพินีวัน*** ปัจจุบันเรียก ***ลุมพินี*** (*Lumbini*) หรือ ***รุมมินเด*** (*Rummindei*) ๒. ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ

ควงโพธิ์ ที่ตำบล*พุทธคยา* (*Buddha Gaya* หรือ *Bodh Gaya*) ๓. ที่พระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ปัจจุบันเรียก *สารนาถ* (*Sarnath*) ๔. ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน คือ สาลวโนทยาน เมืองกุสินารา หรือ *กุสินคร* (*Kusinagara*) บัดนี้เรียก *Kasia*; ดู *สังเวช*

สังเวย บวงสรวง, เซ่นสรวง (ใช้แก่ผีและเทวดา)

สังสาระ, สงสาร การเที่ยวเร่ร่อนไปในภพ คือภาวะแห่งชีวิต ที่ถูกพัดพาให้ประสบสุขทุกข์ ขึ้นลง เป็นไปต่างๆ ตามกระแสแห่งอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน, การว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, ว่าโดยสภาวะ ก็คือ ความสืบทอดต่อเนื่องไปแห่งขันธ์ทั้งหลายนั่นเอง; นิยมพูดว่า *สังสารวัฏ*; ดู *ปฏิจจสมุปบาท*

สังสารจักร วงล้อแห่งสังสาระ, วงล้อแห่งการเที่ยวเร่ร่อนเวียนว่ายตายเกิด, อาการหมุนวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท; "สังสารจักร" เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับคำว่า ภวจักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจจสมุปบาทจักร ซึ่งท่านสรรมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น, อาการหมุนวนของสังสารจักร หรือภวจักรนี้ท่านอธิบายตามหลัก*ไตรวัฏฏ์*; ดู *ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท, สังสาระ*

สังสารวัฏ วังวนแห่งการเวียนเกิดเวียนตาย, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, โดยใจความ ก็ได้แก่ "สังสาระ" นั่นเอง; *สังสารวัฏฏ์* หรือ *สงสารวัฏ* ก็เขียน; ดู *สังสาระ, ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท*

สังสารสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการเวียนว่ายตายเกิด คือ ลัทธิของมักขลิโคสาล ซึ่งถือว่า สัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดไปเรื่อยๆ ก็จะค่อยบริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์ไปเอง การปฏิบัติธรรมไร้ประโยชน์ ไม่อาจช่วยอะไรได้

สังสุทธคหณี มีครรภ์ที่ถือปฏิสนธิสะอาดหมดจดดี

สังเสทชะ สัตว์เกิดในของชื้นแฉะโสโครก เช่น หมู่หนอน (ข้อ ๓ ในโยนิ ๔)

สังหาร การทำลาย, ฆ่า, ล้างผลาญชีวิต

สังหาริมะ สิ่งที่เคลื่อนที่ได้ คือนำไปได้ เช่น สัตว์และสิ่งของที่ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่ติดที่ ได้แก่ เงิน ทอง เป็นต้น; เทียบ *อสังหาริมะ*

สังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ได้ เช่น สัตว์เลี้ยง เตียง ตั่ง ถ้วย ชาม เป็นต้น; คู่กับ *อสังหาริมทรัพย์*

สัจกิริยา “การกระทำสัจจะ”, การใช้สัจจะเป็นอานุภาพ, การยืนยันเอาสัจจะคือความจริงใจ คำสัตย์ หรือภาวะที่เป็นจริงของตนเอง เป็นกำลังอำนาจที่จะคุ้มครองรักษาหรือให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นที่พระองคุลิมาลกล่าวแก่หญิงมีครรภ์แก่ว่า “ดูกรน้องหญิง ตั้งแต่อาตมาเกิดแล้วในอริยชาติ มิได้รู้สึกเลยว่าจะจงใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่าน ขอความสวัสดีจงมีแก่ครรภ์ของท่านเถิด” แล้วหญิงนั้นได้คลอดบุตรง่ายดายและปลอดภัย (คำบาลีของข้อความนี้ ได้นำมาสวดกันในชื่อว่า อังคุลิมาลปริตร) และเรื่องในวัฏฏกชาดกที่ว่า ลูกนกคุ่มอ่อน ถูกไฟป่าล้อมใกล้รังเข้ามา ตัวเองยังบินไม่ได้ พ่อนกแม่นกก็บินหนีไปแล้ว จึงทำสัจกิริยา อ้างวาจาสัตย์ของตนเองเป็นอานุภาพ ทำให้ไฟป่าไม่ลุกลามเข้ามาในที่นั้น (เป็นที่มาของวัฏฏกปริตรที่สวดกันในปัจจุบัน), ในภาษาบาลี สัจกิริยานี้เป็นคำหลัก บางแห่งใช้สัจจาธิฏฐานเป็นคำอธิบายบ้าง แต่ในภาษาไทยมักใช้คำว่าสัตยาธิษฐาน ซึ่งเป็นรูปสันสกฤตของ สัจจาธิฏฐาน; ดู *สัจจาธิฏฐาน, สัตยาธิษฐาน*

สัจจะ 1. ความจริง มี ๒ คือ ๑. *สมมติสัจจะ* จริงโดยสมมติ เช่น คน พ่อค้า ปลา แมว โต๊ะ เก้าอี้ ๒. *ปรมัตถสัจจะ* จริงโดยปรมัตถ์ เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ **2.** ความจริงคือ ***จริงใจ*** ได้แก่ ซื่อสัตย์ ***จริงวาจา*** ได้แก่ พูดจริง และ ***จริงการ*** ได้แก่ ทำจริง (ข้อ ๑ ในฆราวาสธรรม ๔, ข้อ ๒ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๔ ในเบญจธรรม, ข้อ ๗ ในบารมี ๑๐)

สัจจญาณ ปรีชากำหนดรู้ความจริง, ความหยั่งรู้สัจจะ คือ รู้อริยสัจจ์ ๔ แต่ละอย่างตามภาวะที่เป็นจริง ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย เป็นต้น (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)

สัจจพันธ์, สัจจพันธคีรี เขาสัจจพันธ์ ที่ประทับรอยพระพุทธบาท รอยที่ ๒; ดู *ปุณณสุนาปรันตะ*

สัจธรรม, สัจจธรรม ธรรมที่จริงแท้, หลักสัจจะ เช่น ในคำว่า “อริยสัจจธรรมทั้งสี่”

สัจจาธิฏฐาน 1. ที่มั่นคือสัจจะ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือสัจจะ, ผู้มีสัจจะเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๒ ในอธิฏฐาน ๔); ดู ***อธิษฐานธรรม*** **2.** การตั้งความจริงเป็นหลักอ้าง, ความตั้งใจมั่นแน่วให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาสัจจะของตนเป็นกำลังอำนาจ ตรงกับคำว่า สัจกิริยา แต่ในภาษาไทยมักใช้ว่าสัตยาธิษฐาน; ดู *สัจกิริยา, สัตยาธิษฐาน*

สัจจานุโลมญาณ ดู *สัจจานุโลมิกญาณ*

สัจจานุโลมิกญาณ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้อริยสัจจ์, ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจจ์; *อนุโลมญาณ* ก็เรียก (ข้อ ๙ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

สัจฉิกรณะ การทำให้แจ้ง, การประสบ, การเข้าถึง, การบรรลุ เช่น ทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน คือ บรรลุนิพพาน

สัญจร เที่ยวไป, เดินไป, ผ่านไป, ผ่านไปมา, เดินทางกันไปมา

สัญจริตตะ การชักสื่อให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน เป็นชื่อสังฆาทิเสสสิกขาบทที่ ๕ ที่ห้ามการชักสื่อ

สัญเจตนา ความจงใจ, ความแสวงหาอารมณ์, เจตนาที่แต่งกรรม, ความคิดอ่าน; **มี ๓** คือ *กายสัญเจตนา วจีสัญเจตนา* และ *มโนสัญเจตนา*; ดู *สังขาร ๓*; **มี ๖** คือ *รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา* และ *ธัมมสัญเจตนา*; ดู *ปิยรูป สาตรูป*

สัญเจตนิกา มีความจงใจ, มีเจตนา; เป็นชื่อสังฆาทิเสสสิกขาบทที่หนึ่ง ข้อที่จงใจทำอสุจิให้เคลื่อน เรียกเต็มว่า *สัญเจตนิกาสุกกวิสัฏฐิ*

สัญชัย ชื่อปริพาชกผู้เป็นอาจารย์ใหญ่คนหนึ่งในพุทธกาล ตั้งสำนักสอนลัทธิอยู่ในกรุงราชคฤห์ มีศิษย์มาก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเคยบวชอยู่ในสำนักนี้ ภายหลัง เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมด้วยศิษย์ ๒๕๐ คนพากันไปสู่สำนักพระพุทธเจ้า สัญชัยเสียใจเป็นลมและอาเจียนเป็นโลหิต; นิยมเรียกว่า *สญชัยปริพาชก* เป็นคนเดียวกับ *สัญชัยเวลัฏฐบุตร* คนหนึ่งใน *ติตถกร* หรือครูทั้ง ๖

สัญญมะ การยับยั้ง, การงดเว้น (จากบาป หรือจากการเบียดเบียน), การบังคับควบคุมตน; โดยทั่วไป ท่านอธิบายว่า สัญญมะ ได้แก่ “**ศีล**”, บางทีแปลว่า “สำรวม” เหมือนอย่าง *สังวร*; เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเบื้องต้น พึงเทียบความหมายระหว่างข้อธรรม ๓ อย่าง คือ *สังวร* เน้นความระวังในการรับเข้า คือปิดกั้นสิ่งเสียหายที่จะเข้ามาจากภายนอก *สัญญมะ* ควบคุมตนในการแสดงออก มิให้เป็นไปเพื่อการเบียดเบียน เป็นต้น *ทมะ* ฝึกฝนแก้ไขปรับปรุงตน ข่มกำจัดส่วนร้ายและเสริมส่วนที่ดีงามให้ยิ่งขึ้นไป; *สังยมะ* ก็เขียน

สัญญัติ (ในคำว่า “อุปัชฌายะชื่ออะไรก็ตาม ตั้งสัญญัติลงในเวลานั้นว่าชื่อติสสะ”) การหมายรู้, ความหมายรู้ร่วมกัน, ข้อสำหรับหมายรู้ร่วมกัน, ข้อตกลง

สัญญา การกำหนดหมาย, ความจำได้

หมายรู้ คือ ***หมายรู้ไว้*** ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดัง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะปราง เป็นต้น ***และจำได้*** คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้นๆ ในเมื่อไปพบเข้าอีก (ข้อ ๓ ในขันธ์ ๕) มี ๖ อย่าง ตามอารมณ์ที่หมายรู้นั้นเช่น *รูปสัญญา* หมายรู้รูป *สัททสัญญา* หมายรู้เสียง เป็นต้น; ความหมายสามัญในภาษาบาลีว่าเครื่องหมาย ที่สังเกตความสำคัญว่าเป็นอย่างนั้นๆ, ในภาษาไทยมักใช้หมายถึง ข้อตกลง, คำมั่น

สัญญา ๑๐ ความกำหนดหมาย, สิ่งที่ควรกำหนดหมายไว้ในใจ มี ๑๐ อย่างคือ ***๑. อนิจจสัญญา*** กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ***๒. อนัตตสัญญา*** กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง ***๓. อสุภสัญญา*** กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย ***๔. อาทีนวสัญญา*** กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือมีอาพาธต่างๆ ***๕. ปหานสัญญา*** กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรม ๖. *วิราคสัญญา* กำหนดหมายวิราคะ คืออริยมรรคว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต *๗. นิโรธสัญญา* กำหนดหมายนิโรธ คืออริยผล ว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต *๘. สัพพโลเก อนภิรตสัญญา* กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง ***๙. สัพพสังขาเรสุ อนิฏฐสัญญา*** กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง ***๑๐. อานาปานัสสติ*** สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

สัญญาเวทยิตนิโรธ การดับสัญญาและเวทนา เป็นสมาบัติ เรียกเต็มว่า *สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ* เรียกสั้นๆ ว่า *นิโรธสมาบัติ* (ข้อ ๙ ในอนุปุพพวิหาร ๙); ดู *นิโรธสมาบัติ*

สัญโญชน์ ดู *สังโยชน์*

สัณฐาน ทรวดทรง, ลักษณะ, รูปร่าง

สัตตกะ หมวด ๗

สัตตบรรณคูหา ชื่อถ้ำที่ภูเขาเวภารบรรพต ในกรุงราชคฤห์ เป็นที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็นที่ทำ***สังคายนา***ครั้งแรก; เขียน ***สัตตปัณณิคูหา*** หรือ ***สัตตบัณณคูหา*** ก็มี

สัตตบริภัณฑ์ "เขาล้อมทั้งเจ็ด" คำเรียกหมู่ภูเขา ๗ เทือก ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ หรือ สิเนรุ คือ ยุคนธร อิสินธร กรวิก สุทัสสนะ เนมินธร วินตก และอัสสกัณณ์

สัตตมวาร, สัตมวาร วาระที่ ๗, ครั้งที่ ๗; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗ เช่น ในข้อ

ความว่า "บำเพ็ญกุศลสัตมวาร", ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **ปัญญาสมวาร** (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐) และ**ศตมวาร** (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐); พจนานุกรมเขียน *สัตมวาร*, อนึ่ง "สัตมวาร" (วารที่ ๗) เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีคือ "สตฺตม-วาร" ไม่พึงสับสนกับคำว่า "ศตมวาร" (วารที่ ๑๐๐) ซึ่งเป็นคำจากภาษาสันสกฤต ที่ตรงกับคำบาลีว่า "สตมวาร"

สัตตสดกมหาทาน ทานใหญ่อย่างละ ๗๐๐ (ตามที่อรรถกถาประมวลไว้ ๗ หมวด คือ ช้าง ๗๐๐ ม้า ๗๐๐ รถ ๗๐๐ สตรี ๗๐๐ วัวนม ๗๐๐ ทาส ๗๐๐ ทาสี ๗๐๐) ซึ่งชาดกเล่าว่า พระเวสสันดรบริจาคก่อนเสด็จออกจากวังไปอยู่ที่เขาวงกตในแดนหิมพานต์, แต่ตามหลักพระพุทธศาสนา อิตถีทาน คือการให้สตรี จัดเข้าในจำพวกทานที่ไม่เป็นทาน และไม่เป็นบุญ (คือเป็นบาป ซึ่งในมิลินทปัญหากล่าวว่าพาผู้ให้ไปสู่อบาย) จึงน่าวิเคราะห์ว่าในเรื่องนี้มีเหตุผลหรือมีนัยที่น่าศึกษาอย่างไร, ในที่นี้ จะกล่าวถึงข้อมูลและข้อสังเกตเบื้องต้นไว้ประกอบการพิจารณา คือ ก) ในโอกาสนี้ พระเวสสันดรให้ทานโดยสั่งให้แจกจ่าย ทั้งให้ผ้าแก่ผู้ต้องการผ้า ให้สุราแก่นักเลงสุรา ให้อาหารแก่ผู้ต้องการอาหาร อรรถกถาอธิบายว่าพระเวสสันดรก็ทราบอยู่ว่าการให้น้ำเมาเป็นทานที่ไร้ผล แต่ให้เพื่อให้นักเลงสุราที่มาก็ได้ไป ไม่ต้องไปพูดว่ามาแล้วไม่ได้ ข) สตรีที่เป็นทานในคราวนี้ ตามเรื่องว่านั่งประจำรถ ๕๐๐ คัน ซึ่งเป็นทาน คันละคน (ทำนองว่าเป็นคนประจำรถ) ค) ในการให้ทานบุคคล พระเวสสันดร คงจะได้รับหรือให้เป็นไปโดยความเห็นชอบของบุคคลนั้น เช่นเดียวกับในการให้ภริยา ง) ในเวลามสูตร (องฺ.นวก. ๒๓/๒๒๓/๔๐๖) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่าพระองค์เคยทรงเกิดเป็นพราหมณ์ชื่อว่าเวลามะ และได้ให้มหาทาน มีของที่เป็นทานยิ่งใหญ่มากมาย ตั้งแต่ถาดทองคำจำนวน ๘๔,๐๐๐ รวมทั้งช้าง รถ โคนม หญิงสาว อย่างละ ๘๔,๐๐๐ (ถ้าเทียบกันก็ยิ่งใหญ่กว่ามหาทานของพระเวสสันดรครั้งนี้ มากมาย) แล้วลงท้ายพระองค์ตรัสว่า ทานของผู้ให้อาหารแก่คนมีสัมมาทิฏฐิเพียงคนเดียว มีผลมากกว่ามหาทานของเวลามพราหมณ์ที่กล่าวมานั้น และตรัสถึงกุศลกรรมที่มีผลมากยิ่งขึ้นไปๆ ตามลำดับ อรรถกถาอธิบายด้วยว่า ทานบางอย่างของเวลามพราหมณ์ก็ไม่นับว่าเป็นทาน แต่ให้เพราะจะให้ครบถ้วน ไม่ต้องมีใครมาพูดว่าไม่มีอันนั้นไม่มีอันนี้ ทำนองว่าให้ครบสมบูรณ์ตามนิยมของโลก ซึ่งมาเข้าข้อที่เป็น

หลักทั่วไปว่า จ) พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ก็คือกำลังพัฒนาตนอยู่ แม้จะบำเพ็ญความดีอย่างยวดยิ่งยากที่ใครอื่นจะทำได้ แต่เพราะยังไม่ตรัสรู้ ความดีที่ทำส่วนมากก็เป็นความดีตามที่นิยมยึดถือเข้าใจกันในกาลสมัยนั้นๆ คือทำดีที่สุดเท่าที่ทำได้ในกาลเทศะนั้น เช่น ออกบวชเป็นฤาษี ได้ฌานสมาบัติ ได้โลกิยอภิญญา แล้วไปเกิดในพรหมโลก (อรรถกถากล่าวว่าสุเมธดาบส ก่อนออกบวชก็ได้บริจาคสัตตสดกมหาทาน); ดู *ทานที่เป็นบาป, ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน*

สัตตสติกขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๑๒ แห่งจุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยการสังคายนาครั้งที่ ๒

สัตตักขัตตุปรมะ พระโสดาบัน ซึ่งจะไปเกิดในภพอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมากจึงจะได้บรรลุพระอรหัต (ข้อ ๓ ใน โสดาบัน ๓)

สัตตังคะ เก้าอี้มีพนักสามด้าน, เก้าอี้มีแขน

สัตตัพภันตรสีมา อพัทธสีมาชนิดที่กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่า อันหาคนตั้งบ้านเรือนมิได้ โดยวัดจากที่สุดแนวแห่งสงฆ์ออกไปด้านละ ๗ อัพภันดรโดยรอบ

สัตตัมพเจดีย์ เจดียสถานแห่งหนึ่งที่นครเวสาลี แคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

สัตติบัญชร เรือนระเบียบหอก, ซี่กรงทำด้วยหอก

สัตตาวาส ภพเป็นที่อยู่ของสัตว์ มี ๙ เหมือนกับ *วิญญาณัฏฐิติ ๗* ต่างแต่เพิ่มข้อ ๕ เข้ามาเป็น ๕. สัตว์เหล่าหนึ่งไม่มีสัญญา ไม่มีการเสวยเวทนา เช่นพวกเทพผู้เป็นอสัญญีสัตว์, เลื่อนข้อ ๕, ๖, ๗ ออกไปเป็นข้อ ๖, ๗, ๘ แล้วเติมข้อ ๙. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ

สัตตาหะ สัปดาห์, เจ็ดวัน; มักใช้เป็นคำเรียกย่อ หมายถึง *สัตตาหกรณียะ*

สัตตาหกรณียะ ธุระเป็นเหตุให้ภิกษุออกจากวัดในระหว่างพรรษาได้ ๗ วัน ได้แก่ ๑. ไปเพื่อพยาบาลสหธรรมิกหรือมารดาบิดาผู้เจ็บไข้ ๒. ไปเพื่อระงับสหธรรมิกที่กระสันจะสึก ๓. ไปเพื่อกิจสงฆ์ เช่น ไปหาทัพพสัมภาระมาซ่อมวิหารที่ชำรุดลงในเวลานั้น ๔. ไปเพื่อบำรุงศรัทธาของทายกซึ่งส่งมานิมนต์เพื่อการบำเพ็ญกุศลของเขา และธุระอื่นจากนี้ที่เป็นกิจลักษณะอนุโลมตามนี้ได้

สัตตาหกาลิก ของที่รับประเคนเก็บไว้ฉันได้ชั่ว ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย; ดู *กาลิก*

สัตติกำลัง ในคำว่า “ตามสัตติกำลัง” แปลว่า ตามความสามารถ และตามกำลัง

หรือตามกำลังความสามารถ (*สตฺติ* = ความสามารถ) มาจากคำบาลีว่า *ยถาสตฺติ ยถาพลํ*; พูดเพี้ยนกันไปเป็น *ตามสติกำลัง* ก็มี

สัตตุ ข้าวคั่วผง, ขนมผง ขนมแห้งที่ไม่บูด เช่น ขนมที่เรียกว่าจันอับและขนมปัง เป็นต้น

สัตตุผง สัตตุก้อน ข้าวตู เสบียงเดินทางที่สองพ่อค้า คือ ตปุสสะ กับภัลลิกะ ถวายแด่พระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับอยู่ใต้ต้นราชายตนะ

สัตถะ เกวียน, ต่าง, หมู่เกวียน, หมู่พ่อค้าเกวียน

สัตถกรรม การผ่าตัด

สตฺถา เทวมนุสฺสานํ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, ทรงเป็นครูของบุคคลทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ, ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติของครู และทรงทำหน้าที่ของครูเป็นอย่างดี คือทรงพร่ำสอนด้วยพระมหากรุณา หวังให้ผู้อื่นได้ความรู้อย่างแท้จริง, ทรงสอนมุ่งความจริงและประโยชน์เป็นที่ตั้ง ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ด้วยประโยชน์ ทั้งทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ, ทรงรู้จริงและปฏิบัติด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรงสอนผู้อื่นให้รู้และปฏิบัติตาม ทรงทำกับตรัสเหมือนกัน ไม่ใช่ตรัสสอนอย่างหนึ่งทำอย่างหนึ่ง, ทรงฉลาดในวิธีสอน, และทรงเป็นผู้นำหมู่ดุจนายกองเกวียน (ข้อ ๗ ในพุทธคุณ ๙)

สัตถุศาสน์, สัตถุสาสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดา หมายถึงพระพุทธพจน์; ดู *นวังคสัตถุศาสน์*

สัตบุรุษ คนสงบ, คนดี, คนมีศีลธรรม, คนที่ประกอบด้วย*สัปปุริสธรรม*

สัตมวาร วันที่ ๗, วันที่ครบ ๗; เขียนเต็มรูปเป็น *สัตตมวาร*

สัตย์ ความจริง, ความซื่อตรง, ความจริงใจ; ดู *สัจจะ*

สัตยยุค ดู *กัป*

สัตยาธิษฐาน การตั้งความจริงเป็นหลักอ้าง, ความตั้งใจกำหนดแน่วให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาความจริงใจของตนเป็นกำลังอำนาจ, คำเดิมในคัมภีร์นิยมใช้ สัจกิริยา, สัตยาธิษฐานนี้ เป็นรูปสันสกฤต รูปบาลีเป็นสัจจาธิฏฐาน; ดู *สัจกิริยา, สัจจาธิฏฐาน 2.*

สัตว์ "ผู้ติดข้องในรูปารมณ์เป็นต้น" สิ่งที่มีความรู้สึกและเคลื่อนไหวไปได้เอง รวมตลอดทั้งเทพ มาร พรหม มนุษย์ เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน และสัตว์นรก ในบาลีเพ่งเอามนุษย์ก่อนอย่างอื่น และใช้ในความหมายที่ดีที่สูงยิ่งบ่อยด้วย เช่น โพธิสัตว์ มหาสัตว์ และมหาบุรุษ เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่ในภาษาไทย

มักเพ่งเอาดิรัจฉาน

สัตวนิกาย หมู่สัตว์

สัตวโลก โลกคือหมู่สัตว์

สัทธรรม ธรรมที่ดี, ธรรมที่แท้, ธรรมของคนดี, ธรรมของสัตบุรุษ

สัทธรรม ๓ คือ ๑. *ปริยัติสัทธรรม* สัทธรรมคือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียน ได้แก่พุทธพจน์ ๒. *ปฏิบัติสัทธรรม* สัทธรรมคือปฏิปทาอันจะต้องปฏิบัติ ได้แก่ไตรสิกขา (รวมตลอดบุพภาคปฏิปทา เช่น ธุดงค์) ๓. *ปฏิเวธสัทธรรม* หรือ *อธิคมสัทธรรม* สัทธรรมคือผลอันจะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติ ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน *(เช่น วินย.อ.๑/๒๖๔)*

สัทธรรม ๗ คือ ๑. *ศรัทธา* ๒. *หิริ* ๓. *โอตตัปปะ* ๔. *พาหุสัจจะ* ๕. *วิริยารัมภะ* ๖. *สติ* ๗. *ปัญญา* *(เช่น ที.ปา.๑๑/๓๓๐/๒๖๔; ม.ม.๑๓/๓๑/๒๗)*

สัทธรรมปฏิรูป สัทธรรมปลอม, สัทธรรมเทียม

สัทธัมมปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในปฏิสัมภิทามรรค แห่งพระสุตตันตปิฎก พระมหานามะรจนาขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยถือตามแนวอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬที่รักษาสืบทอดมาในลังกาทวีป; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

สัทธัมมปัชโชติกา ชื่ออรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์นิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก พระอุปเสนเถระ (หลักฐานบางแห่งว่า พระอุปติสสเถระ) แห่งมหาวิหารในลังกาทวีป เป็นผู้รจนาขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยถือตามแนวอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬ ที่ศึกษาและรักษาสืบทอดกันมา; หลักฐานบางแห่งเรียกว่า *สัทธัมมัฏฐิติกา*; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

สัทธัมมัสสวนะ ฟังสัทธรรม, ฟังคำสั่งสอนของสัตบุรุษ, ฟังคำสั่งสอนของท่านผู้รู้ที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ, สดับเล่าเรียนอ่านคำสอนเรื่องราวที่แสดงหลักความจริงความดีงาม (ข้อ ๒ ในวุฑฒิ ๔)

สัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; ในทางธรรม หมายถึง เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล, ความเชื่อมั่นในสิ่งที่ดีงาม, ความเลื่อมใสซาบซึ้งชื่นใจสนิทใจเชื่อมั่นมีใจโน้มน้อมมุ่งแล่นไปตามไปรับคุณความดีในบุคคลหรือสิ่งนั้นๆ, ความมั่นใจในความจริง ความดี สิ่งดีงาม และในการทำความดี ไม่ลู่ไหลตื่นตูมไปตามลักษณะอาการภายนอก (ข้อ ๑ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๑ ในพละ ๕, ข้อ ๑ ในเวสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๑ ในอริยวัฑฒิ ๕, ข้อ ๑ ในสัทธรรม ๗, ข้อ ๑ ในอริยทรัพย์ ๗); เขียนอย่างสันสกฤตเป็น *ศรัทธา*

ศรัทธาที่เป็นหลักแกนกลาง ซึ่งพบทั่วไปในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้เป็นข้อเดียว (เช่น องฺ.ปญฺจก.๒๒/๕๓/๗๔) คือ ***ตถาคตโพธิสัทธา*** ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต (คำบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธึ”; บางครั้ง เมื่อทรงแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงตรัสถึงอเวจจปสาทะ คือความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ เช่น องฺ.นวก.๒๓/๒๓๑/๔๒๐)

ศรัทธาที่มักกล่าวถึงในอรรถกถา ได้แก่ (อุ.อ.๒๓๕; อิติ.อ.๗๔; จริยา.อ.๓๓๖) **สัทธา ๒** คือ ๑. ***ตถาคตโพธิสัทธา*** เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต ๒. ***กัมมผลสัทธา*** เชื่อกรรมและผลของกรรม, แต่หลายแห่ง (เช่น อุ.อ.๑๑๐; อิติ.อ.๓๕๓; เถร.อ.๑/๔๙๐) แสดง **สัทธา ๒** คือ ๑. ***กัมมผลสัทธา*** เชื่อกรรมและผลของกรรม ๒. ***รตนัตตยสัทธา*** เชื่อพระรัตนตรัย (*กัมมผลสัทธา* เป็นโลกิยสัทธา, *รตนัตตยสัทธา* ถ้าถูกต้องจริงแท้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญามั่นคงไม่หวั่นไหว เป็นโลกุตตรสัทธา); อย่างไรก็ตาม ที่รู้จักกันมาก คือ **สัทธา ๔** ซึ่งเป็นชุดสืบๆ กันมา ที่จัดรวมขึ้นภายหลัง คือ ๑. ***กัมมสัทธา*** เชื่อกรรม เชื่อการกระทำ ๒. ***วิปากสัทธา*** เชื่อผลของกรรม ๓. ***กัมมัสสกตาสัทธา*** เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ๔. ***ตถาคตโพธิสัทธา*** เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต

อรรถกถาทั้งหลายจำแนกว่ามี **สัทธา ๔** ระดับ (เช่น ที.อ.๓/๒๒๗; ม.อ.๓/๒๓๗; องฺ.อ.๓/๒๙) คือ ๑. ***อาคมนสัทธา*** ความเชื่อความมั่นใจของพระโพธิสัตว์ อันสืบมาจากการบำเพ็ญสั่งสมบารมี (อาคมนียสัทธา หรืออาคมสัทธา ก็เรียก) ๒. ***อธิคมสัทธา*** ความเชื่อมั่นของพระอริยบุคคล ซึ่งเกิดจากการเข้าถึงด้วยการบรรลุธรรมเป็นประจักษ์ (อธิคมนสัทธา ก็เรียก) ๓. ***โอกัปปนสัทธา*** ความเชื่อหนักแน่นสนิทแน่วเมื่อได้ปฏิบัติก้าวหน้าไปในการเห็นความจริง (โอกัปปนียสัทธา ก็เรียก, ท่านว่าตรงกับอธิโมกข์ หรืออธิโมกขสัทธา) ๔. ***ปสาทสัทธา*** ความเชื่อที่เป็นเพียงความเลื่อมใสจากการได้ยินได้ฟัง

สัทธาจริต พื้นนิสัยหนักในศรัทธา เชื่อง่าย พึงแก้ด้วยปสาทนียกถา คือ ถ้อยคำที่นำให้เกิดความเลื่อมใสในทางที่ถูกที่ควร และด้วยความเชื่อที่มีเหตุผล (ข้อ ๔ ในจริต ๖)

สัทธานุสารี “ผู้แล่นไปตามศรัทธา”, “ผู้แล่นตามไปด้วยศรัทธา”, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล จะกลายเป็นสัทธาวิมุต); ดู ***อริยบุคคล ๗***

สัทธาวิมุต "ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา" พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรคที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุอรหัตตผล จะกลายเป็นปัญญาวิมุต); ดู *อริยบุคคล ๗*

สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔)

สัทธิวิหาริก, สัทธิงวิหาริก "ผู้อยู่ด้วย", เป็นคำเรียกผู้ที่ได้รับอุปสมบท ถ้าอุปสมบทอาศัยอุปัชฌาย์รูปใด ก็เป็นสัทธิวิหาริกของอุปัชฌาย์รูปนั้น, ศิษย์ของอุปัชฌาย์, เรียกว่า สัทธิวิหารี ก็มี

สัทธิวิหาริกวัตร ข้อควรปฏิบัติต่อสัทธิวิหาริก, หน้าที่อันอุปัชฌาย์จะพึงกระทำแก่สัทธิวิหาริก คือ ๑. เอาธุระในการศึกษา ๒. สงเคราะห์ด้วยบาตร จีวรและบริขารอื่นๆ ๓. ขวนขวายป้องกันหรือระงับความเสื่อมเสีย เช่น ระงับความคิดจะสึก เปลื้องความเห็นผิด ฯลฯ ๔. พยาบาลเมื่ออาพาธ; เทียบ *อุปัชฌายวัตร*

สัทธิวิหารินี สัทธิวิหาริกผู้หญิง คือ สัทธิวิหาริกในฝ่ายภิกษุณี, ตามปกติเรียกว่า *สหชีวินี*; ดู *สหชีวินี*

สันดาน ความสืบต่อแห่งจิต คือกระแสจิตที่เกิดดับต่อเนื่องกันมา; ในภาษาไทยมักใช้ในความหมายว่าอุปนิสัยที่มีมาแต่กำเนิด, อัธยาศัยที่มีติดต่อมา

สันโดษ ความยินดี, ความพอใจ, ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ ผ้านุ่งผ้าห่ม อาหาร ที่นอนที่นั่ง และยา ตามมีตามได้, ยินดีในของของตน, การมีความสุขความพอใจด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่หามาได้ด้วยความเพียรพยายามอันชอบธรรมของตน ไม่โลภ ไม่ริษยาใคร; **สันโดษ ๓** คือ *๑. ยถาลาภสันโดษ* ยินดีตามที่ได้ คือได้สิ่งใดมาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่เดือดร้อนเพราะของที่ไม่ได้ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่นไม่ริษยาเขา *๒. ยถาพลสันโดษ* ยินดีตามกำลัง คือพอใจเพียงแค่พอแก่กำลังร่างกายสุขภาพและขอบเขตการใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวงแหนเสียดาย ไม่เก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝืนใช้ให้เป็นโทษแก่ตน *๓. ยถาสารุปปสันโดษ* ยินดีตามสมควร คือพอใจตามที่สมควรแก่ภาวะ ฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุพอใจแต่ของอันเหมาะกับสมณภาวะ หรือได้ของใช้ที่ไม่เหมาะกับตนแต่จะมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็นำไปมอบให้แก่เขาเป็นต้น; สันโดษ ๓ นี้เป็นไปในปัจจัย ๔ แต่ละอย่าง จึงรวมเรียกว่า *สันโดษ ๑๒*

สันตติ การสืบต่อ คือ การเกิดดับต่อเนื่องกันไปโดยอาการที่เป็นปัจจัยส่งผล

แก่กัน ในทางรูปธรรม ที่พอมองเห็นอย่างหยาบ เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไปขนใหม่เกิดขึ้นแทน ความสืบต่อแห่งรูปธรรม จัดเป็น*อุปาทายรูป*อย่างหนึ่ง; ในทางนามธรรม จิตก็มีสันตติ คือเกิดดับเป็นปัจจัยสืบเนื่องต่อกันไป

สันตาปทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม, ทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะถูกไฟกิเลสคือ ราคะ โทสะ และโมหะแผดเผา

สันติ ความสงบ, ความระงับดับหายหมดไปแห่งความพลุ่งพล่านเร่าร้อนกระวนกระวาย, ภาวะเรียบรื่นไร้ความสับสนวุ่นวาย, ความระงับดับไปแห่งกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความเร่าร้อนว้าวุ่นขุ่นมัว, เป็นไวพจน์หนึ่งของ *นิพพาน*

สันติเกนิทาน "เรื่องใกล้ชิด" หมายถึงเรื่องราวหรือความเป็นมาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนเสด็จปรินิพพาน; ดู ***พุทธประวัติ***

สันติเกรูป ดู *รูป ๒๘*

สันติภาพ ภาวะแห่งสันติ; ตามที่ใช้ในปัจจุบัน หมายถึงความสงบภายนอก คือ ภาวะที่สังคมหรือบ้านเมืองสงบ ไม่มีความปั่นป่วนวุ่นวาย, ภาวะที่ระงับหรือไม่มีความขัดแย้ง, ภาวะปราศจากสงครามหรือความมุ่งร้ายเป็นศัตรูกัน

สันติวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างสงบ

สันตีรณะ ดู *วิถีจิต*

สันตุฏฐิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ (ข้อ ๒ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สันถัต ผ้าปูพื้นที่หล่อด้วยขนเจียมคือขนแกะ ใช้รองนั่ง หรือปูนอน, แม้ว่าในสิกขาบทที่ ๕ แห่งโกสิยวรรค (ข้อ ๑๕ ในนิสสัคคิยปาจิตตีย์) จะใช้คำว่า "นิสีทนสันถัต" (สันถัตที่นั่ง) ก็มีคำอธิบายว่า ทรงใช้คำนั้น เพื่อแก้ไขการที่ภิกษุจำนวนมากหลงเข้าใจเอาสันถัตเป็นจีวรผืนหนึ่ง (ภิกษุมากรูปจะสมาทานธุดงค์ เข้าใจว่าสันถัตเป็นจีวรขนสัตว์ เกรงว่าตนจะมีจีวรเกิน ๓ ผืน จึงได้ทิ้งผ้าสันถัตนั้นเสีย –วินย.๒/๙๓/๗๙; กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา, ๓๓๘)

สันทัด ถนัด, จัดเจน, ชำนาญ; ปานกลาง

สันทัสสนา การให้เห็นชัดแจ้ง หรือชี้ให้ชัด คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดเจน มองเห็นเรื่องราวและเหตุผลต่างๆ แจ่มแจ้งเหมือนจูงมือไปดูเห็นประจักษ์กับตา; เป็นลักษณะอย่างแรกของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา (ข้อต่อไปคือ *สมาทปนา*)

สนฺทิฏฺฐิโก (พระธรรมอันผู้ได้บรรลุ) เห็นเองรู้เอง ประจักษ์แจ้งกับตน ไม่ต้องขึ้นต่อผู้อื่น ไม่ต้องเชื่อต่อถ้อยคำของใคร (ข้อ ๒ ในธรรมคุณ ๖); เมื่อมาด้วยกันกับ สมฺปรายิโก (ใช้เป็นคำไทย มีรูป

เป็น สัมปรายิกะ) ซึ่งแปลว่า เลยไปเบื้องหน้า หรือเลยตาเห็น (เช่น ม.มู.๑๒/๑๙๘/๑๖๙) สนฺทิฏฺฐิโกนี้ (สันทิฏฐิกะ) แปลว่า เป็นปัจจุบัน เห็นทันตา หรือเห็นกับตา

สันนิธิ การสั่งสม, ของที่สั่งสมไว้ หมายถึงของเคี้ยวของฉันที่รับประเคนแล้วเก็บไว้ค้างคืนเพื่อจะฉันในวันรุ่งขึ้น ภิกษุฉันของนั้น เป็นปาจิตตีย์ทุกคำกลืน (สิกขาบทที่ ๘ แห่งโภชนวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สันนิบาต การประชุม, ที่ประชุม

สนฺนิปาติกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดจากสันนิบาต (คือประชุมกันแห่งสมุฏฐานทั้งสาม), ไข้สันนิบาต คือความเจ็บไข้ที่เกิดขึ้นแต่ดี เสมหะ และลม ทั้งสามเจือกัน; ดู *อาพาธ*

สันนิวาส ที่อยู่, ที่พัก; การอยู่ด้วยกัน, การอยู่ร่วมกัน

สันนิษฐาน ความตกลงใจ, ลงความเห็นในที่สุด; ไทยใช้ในความหมายว่า ลงความเห็นเป็นการคาดคะเนไว้ก่อน

สันยาสี ผู้สละโลกแล้วตามธรรมเนียมของศาสนาฮินดู; ดู *อาศรม*

สันสกฤต ชื่อภาษาสำคัญซึ่งใช้ในอินเดียสืบมาแต่โบราณ ใช้ในวรรณคดีตั้งแต่เป็นภาษาพระเวท และสืบมาในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู และใช้ในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานด้วย ถือว่าเป็นภาษาที่ได้ปรุงแต่งขัดเกลาให้มีระเบียบประณีต จึงเรียกว่า "สันสกฤต" (เขียนอย่างบาลีว่า "สกฺกฏ" แปลว่าจัดทำดีแล้ว) ต่างจาก***ปรากฤต*** ซึ่งเป็นภาษาถิ่นของคนพื้นบ้านพื้นเมือง; ในฐานะเป็นภาษาพระเวท เรียกว่า **ฉันทัส**, **ฉันทส**

มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้ยกพุทธพจน์เป็นภาษาพระเวท หรือภาษาสันสกฤตนี้ ความว่า "ไม่พึงยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันทัส (ภาษาสันสกฤต) ภิกษุรูปใดยกขึ้น ต้องอาบัติทุกกฏ, ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ ด้วยภาษาของตน" (น ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปตพฺพํ, โย อาโรเปยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส; อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุํ" *(วินย.๗/๑๘๐/๗๐)* คำว่าภาษาของตน (**สกา นิรุตฺติ**) อรรถกถาไขความว่าคือภาษาของชาวมคธ อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัส *(วินย.อ.๓/๓๕๑)* การทรงบัญญัติห้ามอย่างนี้ เป็นการป้องกันมิให้การเรียนพุทธพจน์ถูกจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นสูง ซึ่งเป็นการผูกขาดการศึกษา; ดู ***ปรากฤต, สกา นิรุตฺติ, ฉันทัส***

สัปดาห์ ๗ วัน, ระยะ ๗ วัน

สัปบุรุษ ดู *สัปปุรุษ*

สัปปฏิฆรูป ดูที่ *อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป, รูป ๒๘*

สัปปาณกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องสัตว์มีชีวิตเป็นต้น, เป็นวรรคที่ ๗ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ในมหาวิภังค์แห่งพระวินัยปิฎก

สัปปายะ สบาย, สภาพเอื้อ, สภาวะที่เกื้อหนุน, สิ่ง สถาน หรือบุคคล ซึ่งเป็นที่สบาย เหมาะกัน เกื้อกูล หรือเอื้ออำนวย โดยเฉพาะที่ช่วยเกื้อหนุนการบำเพ็ญและประคับประคองรักษาสมาธิ ท่านแสดงไว้ ๗ ข้อ คือ *อาวาส* (ที่อยู่) *โคจร* (ที่บิณฑบาตหรือแหล่งอาหาร) *ภัสสะ* (เรื่องพูดคุยที่เสริมการปฏิบัติ) *บุคคล* (ผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยแล้วช่วยให้จิตผ่องใสสงบมั่นคง) *โภชนะ* (อาหาร) *อุตุ* (อุณหภูมิและสภาพแวดล้อม) *อิริยาบถ*; ทั้ง ๗ ข้อนี้ ที่เหมาะกันเป็นสัปปายะ (เช่นเป็น อาวาสสัปปายะ) ที่ไม่สบายเป็นอสัปปายะ

สัปปิ เนยใส; ดู *เบญจโครส*

สัปปิโสณฑิกา ชื่อเงื้อมเขาแห่งหนึ่งอยู่ที่สีตวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

สัปปุริสธรรม ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมของคนดี, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ มี ๗ ข้อ คือ ๑. ***ธัมมัญญุตา*** รู้หลักหรือรู้จักเหตุ ๒. *อัตถัญญุตา* รู้ความมุ่งหมายหรือรู้จักผล ๓. *อัตตัญญุตา* รู้จักตน ๔. *มัตตัญญุตา* รู้จักประมาณ ๕. *กาลัญญุตา* รู้จักกาล ๖. *ปริสัญญุตา* รู้จักชุมชน ๗. *ปุคคลัญญุตา* รู้จักบุคคล; **อีกหมวดหนึ่ง มี ๘** ข้อ คือ ๑. ประกอบด้วย สัทธรรม ๗ ประการ ๒. ภักดีสัตบุรุษ (คบหาผู้มีสัทธรรม ๗) ๓. คิดอย่างสัตบุรุษ ๔. ปรึกษาอย่างสัตบุรุษ ๕. พูดอย่างสัตบุรุษ ๖. ทำอย่างสัตบุรุษ (๓, ๔, ๕, ๖ คือ คิด ปรึกษา พูด ทำ มิใช่เพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น) ๗. มีความเห็นอย่างสัตบุรุษ (คือเห็นชอบว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น) ๘. ให้ทานอย่างสัตบุรุษ (คือให้โดยเคารพ เอื้อเฟื้อแก่ของและผู้รับทาน เป็นต้น)

สัปปุริสบัญญัติ ข้อที่ท่านสัตบุรุษตั้งไว้, บัญญัติของคนดี มี ๓ คือ ***๑. ทาน*** ปันสละของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ***๒. ปัพพัชชา*** ถือบวช เว้นจากการเบียดเบียนกัน ***๓. มาตาปิตุอุปัฏฐาน*** บำรุงมารดาบิดาของตนให้เป็นสุข

สัปปุริสูปัสสยะ คบสัตบุรุษ, คบคนดี, ได้คนดีเป็นที่พึ่งอาศัย (ข้อ ๒ ในจักร ๔)

สัปปุริสูปสังเสวะ คบสัตบุรุษ, คบคนดี, คบท่านที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ, เสวนาท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณ (ข้อ ๑ ในวุฑฒิ ๔)

สัปปุรุษ เป็นคำเลือนปะปนระหว่าง *สัปปุริส* ที่เขียนอย่างบาลี กับ *สัตบุรุษ* ที่

เขียนอย่างสันสกฤต มีความหมายอย่างเดียวกัน (ดู *สัตบุรุษ*) แต่ในภาษาไทยเป็นคำอยู่ข้างโบราณ ใช้กันในความหมายว่า คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในพระศาสนา เฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ไปร่วมกิจกรรมทางบุญทางกุศล รักษาศีลฟังธรรมเป็นประจำที่วัดใดวัดหนึ่ง บางทีเรียกตามความผูกพันกับวัดว่า *สัปปุรุษวัดนั้น สัปปุรุษวัดนี้*

สัพพกามี ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ เป็นผู้มีพรรษาสูงสุด และทำหน้าที่วิสัชนา

สัพพโลเกอนภิรตสัญญา กำหนดหมายถึงความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (ข้อ ๘ ในสัญญา ๑๐)

สัพพสังขาเรสุอนิฏฐสัญญา กำหนดหมายถึงความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง (ข้อ ๙ ในสัญญา ๑๐)

สัพพัญญุตญาณ ญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู, พระปรีชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

สัพพัญญู ผู้รู้ธรรมทั้งปวง, ผู้รู้ทั่วทั้งหมด, พระนามของพระพุทธเจ้า

สัพพัตถกกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ควรใช้ประโยชน์ในทุกกรณี; ดู *กัมมัฏฐาน ๒;* เทียบ *ปาริหาริยกัมมัฏฐาน*

สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ทางที่จะนำไปสู่สุคติทั้งปวง คือ ทั้งสุคติ ทุคติ และทางแห่งนิพพาน (ข้อ ๓ ในทศพลญาณ)

สัมปชัญญะ ความรู้ตัวทั่วพร้อม, ความรู้ตระหนัก, ความรู้ชัดเข้าใจชัด ซึ่งสิ่งที่นึกได้; มักมาคู่กับ*สติ* (ข้อ ๒ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒); **สัมปชัญญะ ๔** ได้แก่ *๑.สาตถกสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่ามีประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุดหมาย *๒.สัปปายสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่าเป็นสัปปายะ หรือตระหนักว่าเกื้อกูลเหมาะกัน *๓.โคจรสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่าเป็นโคจร หรือตระหนักในแดนงานของตน *๔.อสัมโมหสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวสภาวะ ไม่หลงใหล ไม่สับสนฟั่นเฟือน

การมีสติทันโดยทำความรู้ตัวทั่วพร้อมมีสัมปชัญญะในการเคลื่อนไหวทำการทุกอย่าง ไม่ว่าก้าวเดิน การถอย การมอง เหลียว คู้ เหยียด ทรงผ้าสังฆาฏิบาตรจีวร กิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ เดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พูด นิ่ง เป็นหมวดหนึ่งของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือสัมปชัญญบรรพ เป็นบรรพที่ ๓ ของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน; ดู *กายานุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

สัมปชานมุสาวาท รู้ตัวอยู่กล่าวเท็จ, การพูดเท็จทั้งที่รู้ คือรู้ความจริงแต่จงใจพูดให้คลาดจากความจริง เพื่อให้ผู้ฟัง

เข้าใจเป็นอย่างอื่นจากความจริง (สิกขาบทที่ ๑ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สัมปฏิจฉนะ, สัมปฏิจฉันนะ ดู *วิถีจิต*

สัมปยุต ประกอบด้วย; สัมปยุตต์ ก็เขียน

สัมปยุตตธรรม ธรรมที่ประกอบอยู่ด้วย, ธรรมที่ประกอบกัน, สภาวธรรมที่เกิดร่วมกัน หรือพ่วงมาด้วยกัน

สัมปโยค การประกอบกัน

สัมประหาร การสู้รบกัน, การต่อสู้กัน

สัมปรายภพ ภพหน้า

สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า, ประโยชน์เลยตาเห็น, ประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่ความมีจิตใจเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมความดี ทำให้ชีวิตนี้มีค่าและเป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้า ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยธรรม ๔ ประการ คือ *๑. สัทธาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศรัทธา *๒. สีลสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศีล *๓. จาคสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยการบริจาค *๔. ปัญญาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยปัญญา ธรรม ๔ อย่างนี้เรียกเต็มว่า *สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม* (ธรรมอันเป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถะ)

สัมปหังสนา การทำให้ร่าเริงหรือปลุกให้ร่าเริง คือ ทำบรรยากาศให้ร่าเริง สดชื่นแจ่มใส เบิกบานใจ ให้ผู้ฟังแช่มชื่นมีความหวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา (ข้อก่อนคือ*สมุตเตชนา*)

สัมปัตตโคจรัคคาหิกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

สัมปัตตวิรัติ ความเว้นจากวัตถุอันถึงเข้า, การเว้นเมื่อประสบซึ่งหน้าคือไม่ได้สมาทานศีล หรือตั้งใจละเว้นมาก่อน แต่เมื่อประสบเหตุอันจะทำให้ความชั่วหรือละเมิดศีลเข้าเฉพาะหน้า ก็ละเว้นได้ในขณะนั้นเอง ไม่ล่วงละเมิดศีล (ข้อ ๑ ในวิรัติ ๓)

สัมผัปปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ, พูดเหลวไหล, พูดไม่เป็นประโยชน์ ไม่มีเหตุผล ไร้สาระ ไม่ถูกกาลถูกเวลา (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมผัปปลาปา เวรมณี เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ, เว้นจากพูดเหลวไหลไม่เป็นประโยชน์, พูดคำจริง มีเหตุผล มีประโยชน์ ถูกกาลเทศะ (ข้อ ๗ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมผัส ความกระทบ, การถูกต้องที่ให้เกิดความรู้สึก, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ มี ๖ เริ่มแต่ ***จักขุสัมผัส*** สัมผัสทางตา เป็นต้น จนถึง ***มโนสัมผัส*** สัมผัสทางใจ (เรียงตามอายตนะภายใน ๖); *ผัสสะ* ก็เรียก

สัมพันธ์ 1. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนื่องกัน **2.** ในทางอักขรวิธีภาษาบาลี หมายถึง

มีต่างบทมาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น *ตุณฺหิสฺส* หรือ *ตุณฺหสฺส* (= *ตุณฺหี* + *อสฺส*); ในความหมายนี้ ตรงข้ามกับ *ววัตถิตะ*

สัมพุทธะ ท่านผู้ตรัสรู้เอง, พระพุทธเจ้า

สัมภเวสี ผู้แสวงสมภพ; ดู *ภูตะ*

สัมภาระ สิ่งของต่างๆ, วัตถุ, วัสดุ, เครื่องใช้, องค์, ส่วนประกอบ, บริขาร, ปัจจัย, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือทำสะสมไว้; การประชุมเข้า

สัมภูตสาณวาสี ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

สัมโภคนาสนา ให้ฉิบหายเสียจากการกินร่วม, เป็นศัพท์ผูกใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่าน่าจะใช้แทนคำว่า *ทัณฑกรรมนาสนา* (การให้ฉิบหายด้วยทัณฑกรรม คือ ลงโทษสามเณรผู้กล่าวตู่พระธรรมเทศนาโดยไล่จากสำนัก และไม่ให้ภิกษุทั้งหลายคบด้วยตามสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สัมมติกา กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ คือ กุฎีที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยกุฎีแล้วสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม; ดู *กัปปิยภูมิ*

สัมมสนญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์, ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มองเห็นตามแนวไตรลักษณ์ คือ รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน (ข้อ ๓ ในญาณ ๑๖)

สัมมัตตะ ความเป็นถูก, ภาวะที่ถูก มี ๑๐ อย่าง ๘ ข้อต้นตรงกับองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อ เพิ่ม ๒ ข้อท้าย คือ ๙. *สัมมาญาณ* รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณและปัจจเวกขณญาณ **๑๐.** ***สัมมาวิมุตติ*** หลุดพ้นชอบ ได้แก่พระอรหัตตผลวิมุตติ; เรียกอีกอย่างว่า ***อเสขธรรม ๑๐***; ตรงข้ามกับ ***มิจฉัตตะ ๑๐***

สัมมัปปธาน ความเพียรชอบ; ดู *ปธาน*, *โพธิปักขิยธรรม*

สัมมา โดยชอบ, ดี, ถูกต้อง, ถูกถ้วน, สมบูรณ์, จริง, แท้

สัมมากัมมันตะ ทำการชอบ หรือการงานชอบ ได้แก่ การกระทำที่เว้นจากความประพฤติชั่วทางกายสามอย่าง คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม คือ เว้นจาก***กายทุจริต ๓*** (ข้อ ๔ ในมรรค)

สัมมาญาณะ รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ คือ ญาณอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากมรรคญาณ เช่น โสดาปัตติผล เป็นต้น และปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๙ ในสัมมัตตะ ๑๐)

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจจ์ ๔, เห็นชอบตามคลองธรรมว่าทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว มารดาบิดามี (คือมีคุณความดีควรแก่ฐานะหนึ่งที่เรียกว่ามารดาบิดา) ฯลฯ, เห็นถูกต้องตามที่เป็นจริงว่าขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง

เป็นต้น (ข้อ ๑ ในมรรค)

สัมมาทิฏฐิสูตร พระสูตรแสดงความหมายต่างๆ แห่งสัมมาทิฏฐิ เป็นภาษิตของพระสารีบุตร (สูตรที่ ๙ ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก)

สัมมานะ ความนับถือ, การยกย่อง, การให้เกียรติ; ตรงข้ามกับ *อวมานะ*, ดู *มานะ*

สัมมาปฏิบัติ ปฏิบัติชอบ คือปฏิบัติชอบธรรม, ปฏิบัติถูกทำนองคลองธรรม, ดำเนินในมรรคมีองค์ ๘ ประการ (ปฏิบัติตามมรรค)

สัมมาปาสะ “บ่วงคล้องไว้มั่น”, ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชน ด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวในพาณิชยกรรม เป็นต้น (ข้อ ๓ ใน ราชสังคหวัตถุ ๔)

สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือเว้นจาก*วจีทุจริต ๔* (ข้อ ๓ ในมรรค)

สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรในที่ ๔ สถาน ได้แก่ *๑. สังวรปธาน ๒. ปหานปธาน ๓. ภาวนาปธาน ๔. อนุรักขนาปธาน* (ข้อ ๖ ในมรรค); ดู *ปธาน*

สัมมาวิมุตติ หลุดพ้นชอบ ได้แก่อรหัตตผลวิมุตติ (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐)

สัมมาสติ ระลึกชอบ คือระลึกใน *สติปัฏฐาน ๔* (ข้อ ๗ ในมรรค)

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ, จิตมั่นชอบ คือสมาธิที่เจริญตามแนวของ *ฌาน ๔* (ข้อ ๘ ในมรรค)

สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ คือ ๑. *เนกขัมมสังกัปปะ* ดำริจะออกจากกามหรือปลอดจากโลภะ ๒. *อัพยาปาทสังกัปปะ* ดำริในอันไม่พยาบาท ๓. *อวิหิงสาสังกัปปะ* ดำริในอันไม่เบียดเบียน (ข้อ ๒ ในมรรค)

สัมมาสัมพุทธเจดีย์ เจดีย์เกี่ยวเนื่องด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, เจดีย์ที่เป็นเครื่องเตือนจิตให้ระลึกถึงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า; ดู *เจดีย์*

สมฺมาสมฺพุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ คือรู้อริยสัจจ์ ๔ โดยไม่เคยได้เรียนรู้จากผู้อื่น จึงทรงเป็นผู้เริ่มประกาศสัจจธรรม เป็นผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา และจึงได้พระนามอย่างหนึ่งว่า *ธรรมสามี* คือเป็นเจ้าของธรรม (ข้อ ๒ ในพุทธคุณ ๙)

สัมมาสัมโพธิญาณ ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจากเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด เช่น โกงเขา หลอกลวง สอพลอ บีบบังคับขู่เข็ญ ค้าคน ค้ายาเสพติด ค้ายาพิษ เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมรรค)

สัมมุขาวินัย ระเบียบอันพึงทำในที่พร้อมหน้า, วิธีระงับต่อหน้า ได้แก่ การระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้าสงฆ์ (*สังฆ-*

สัมมุขตา คือภิกษุเข้าประชุมครบองค์สงฆ์), ในที่พร้อมหน้าบุคคล (*ปุคคลสัมมุขตา* คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน), ในที่พร้อมหน้าวัตถุ (*วัตถุสัมมุขตา* คือยกเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นวินิจฉัย), ในที่พร้อมธรรมวินัย (*ธัมมสัมมุขตา* และ*วินยสัมมุขตา* คือนำเอาหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ตามพระธรรมวินัยมาใช้ปฏิบัติ ได้แก่วินิจฉัยถูกธรรม ถูกวินัย); สัมมุขาวินัย ใช้เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ได้ทุกอย่าง

สัมโมทนียกถา “ถ้อยคำเป็นที่บันเทิงใจ”, คำต้อนรับทักทาย, คำปราศรัย; ปัจจุบันนิยมเรียกสุนทรพจน์ที่พระสงฆ์กล่าวว่า สัมโมทนียกถา

สัมฤทธิ์ ความสำเร็จ

สัลลวตี แม่น้ำที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบท ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง คือความเห็นว่าอัตตาและโลก เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคนและสัตว์ตายไปแล้ว ร่างกายเท่านั้นทรุดโทรมไป ส่วนดวงชีพหรือเจตภูตหรือมนัสเป็นธรรมชาติไม่สูญ ย่อมถือปฏิสนธิในกำเนิดอื่นสืบไป เป็นมิจฉาทิฏฐิอย่างหนึ่ง; ตรงข้ามกับ ***อุจเฉททิฏฐิ*** (ข้อ ๑ ในทิฏฐิ ๒)

สัสสเมธะ ความฉลาดในการบำรุงข้าวกล้า, ปรีชาในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์ เป็นสังคหวัตถุประการหนึ่งที่ผู้ปกครองบ้านเมืองจะพึงบำเพ็ญ (ข้อ ๑ ใน ราชสังคหวัตถุ ๔)

สากัจฉา การพูดจา, การถกถ้อยสนทนา

สากิยานี เจ้าหญิงวงศ์ศากยะ

สาเกต ชื่อมหานครแห่งหนึ่ง อยู่ในแคว้นโกศล ห่างจากเมืองสาวัตถี ๗ โยชน์ ธนัญชัยเศรษฐี บิดาของนาง*วิสาขา* ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าปเสนทิโกศล ให้เข้าตั้งถิ่นฐานและสร้างขึ้น เมื่อคราวที่ท่านเศรษฐีอพยพจากเมืองราชคฤห์มาอยู่ในแคว้นโกศลตามคำเชิญชวนของพระองค์, ตามที่กำหนดกันได้ในปัจจุบัน ที่ตั้งของเมืองสาเกตอยู่ที่ฝั่งล่างของแม่น้ำฆาฆระ (Ghāghara, สาขาใหญ่สายหนึ่งของแม่น้ำคงคา) ตรงกับเมืองอโยธยา (Ayodhya) ห่างจากเมือง Kasia (กุสินารา) ตรงไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๑๗๐ กม.

สาขนคร เมืองกิ่ง, เมืองเล็ก

สาคตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดามีความเลื่อมใส ขอบวชแล้วทำความเพียรเจริญสมาบัติ ๘ ประการ จนมีความชำนาญในสมาบัติ ท่านเป็นต้น

บัญญัติสุราปานสิกขาบท และเพราะเกิดความสังเวชในเหตุการณ์ที่เกิดกับตนครั้งนี้ จึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเตโชธาตุสมาบัติ

สาคร ทะเล

สาคละ ชื่อนครหลวงของแคว้น *มัททะ* ต่อมาภายหลังพุทธกาลได้เป็นราชธานีของพระเจ้ามิลินท์ กษัตริย์นักปราชญ์ที่ได้โต้วาทะกับพระนาคเสน, ปัจจุบันอยู่ในแคว้นปัญจาป; แคว้นมัททะนั้นบางคราวถูกเข้าใจสับสนกับแคว้น *มัจฉะ* ทำให้สาคละพลอยถูกเรียกเป็นเมืองหลวงของแคว้นมัจฉะไปก็มี

สาชีพ แบบแผนแห่งความประพฤติที่ดีทำให้มีชีวิตร่วมเป็นอันเดียวกัน ได้แก่สิกขาบททั้งปวงที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ในพระวินัย อันทำให้ภิกษุทั้งหลายผู้มาจากถิ่นฐานชาติตระกูลต่างๆ กัน มามีความเป็นอยู่เสมอเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน; มาคู่กับ *สิกขา*

สาณะ ผ้าทำด้วยเปลือกป่าน, ผ้าป่าน

สาณัตติกะ อาบัติที่ต้องเพราะสั่ง คือ สั่งผู้อื่นทำ ตัวเองไม่ได้ทำ ก็ต้องอาบัติ เช่น สั่งให้ผู้อื่นลักทรัพย์ เป็นต้น

สาฎก ผ้า, ผ้าห่ม, ผ้าคลุม

สาตรูป รูปเป็นที่ชื่นใจ; ดู *ปิยรูป*

สาเฐยยะ โอ้อวด, ความโอ้อวดหลอกเขา; เขียน *สาไถย* ก็ได้ (ข้อ ๖ ในมละ ๙, ข้อ ๑๐ ในอุปกิเลส ๑๖)

สาธก อ้างตัวอย่างให้เห็นสม, ยกตัวอย่างมาอ้างให้เห็น

สาธยาย การท่อง, การสวด

สาธารณ์ ทั่วไป, ทั่วไปแก่หมู่, ของส่วนรวม ไม่ใช่ของใครโดยเฉพาะ

สาธารณสถาน สถานที่สำหรับคนทั่วไป

สาธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ทั่วไป, สิกขาบทที่ใช้บังคับทั่วกันหรือเสมอเหมือนกัน หมายถึง สิกขาบทสำหรับภิกษุณี ที่เหมือนกันกับสิกขาบทของภิกษุ เช่น ปาราชิก ๔ ข้อต้นในจำนวน ๘ ข้อของภิกษุณีเหมือนกันกับสิกขาบทของภิกษุ; เทียบ *อสาธารณสิกขาบท*

สาธุ "ดีแล้ว", "ชอบแล้ว", คำที่พระสงฆ์เปล่งออกมาเพื่อแสดงความเห็นชอบต่อการกระทำ ต่อเรื่องราวที่ดำเนินไป หรือต่อกิจกรรมในพิธีนั้นๆ, โดยนัย หมายถึงเปล่งวาจาแสดงความชื่นชม อนุโมทนา หรือเห็นชอบ, อีกนัยหนึ่ง มักใช้เป็นคำบอกแก่เด็ก เพื่อให้แสดงความเคารพด้วยการทำกิริยาไหว้ (บางทีคำกร่อนลงเหลือเพียงพูดสั้นๆ ว่า "ธุ")

สาธุการ 1. การเปล่งวาจาว่า *สาธุ* (แปลว่า "ดีแล้ว" "ชอบแล้ว") เพื่อแสดงความเห็นชอบด้วย ชื่นชม หรือยกย่องสรรเสริญ **2.** ชื่อเพลงหน้าพาทย์เพลง

หนึ่ง ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ใช้บรรเลงในการเริ่มพิธี เพื่อบูชาพระรัตนตรัย เช่นในเวลาที่พระธรรมกถึกขึ้นสู่ธรรมาสน์เพื่อแสดงธรรม ตลอดจนใช้อัญเชิญเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ, มีตำนานของไทยเล่าสืบมาว่า พกพรหม (พระพรหมนามว่า “พกะ”) ซึ่งเดิมเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดจนละทิฏฐินั้นแล้ว ได้แต่ง “เพลงสาธุการ” นี้ขึ้น เพื่ออัญเชิญพระพุทธเจ้าในเวลาที่เสด็จลงจากเศียรของพระพรหมนั้น (อ้างอิงเรื่องใน พรหมนิมนตนิกสูตร, ม.มู.๑๒/๕๕๑/๕๙๐)

สาธุกีฬา กีฬาที่ดี, การละเล่นที่ดีงามเป็นประโยชน์; เป็นคำในชั้นอรรถกถาเฉพาะอย่างยิ่งที่เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว มีสาธุกีฬา ๗ วัน ต่อเนื่องและประสานกับการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ, แม้ในการปรินิพพานของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์หลายท่าน ก็มีเรื่องเล่าถึงการเล่นสาธุกีฬา ๗ วัน และการบูชาพระธาตุ; สาธุกีฬามีลักษณะสำคัญคือ มิใช่เล่นเพื่อความสนุกสนานบันเทิงของตนเอง แต่เล่นให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น และไม่ขัดต่อสัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์ด้านจิตใจและปัญญา) ให้ก่อกุศลมาก เช่นมีคีตะคือเพลงหรือการขับร้องที่กระตุ้นเตือนใจให้ระลึกถึงความจริงของชีวิตและคิดที่จะไม่ประมาทเร่งสร้างสรรค์ทำความดี พร้อมทั้งเป็นการสักการะบูชาพระผู้ปรินิพพาน

สาธุชน คนดี, คนมีศีลธรรม, คนมีกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมสะอาดบริสุทธิ์, คนที่ประพฤติสุจริต

สานต์ สงบ

สามเณร เหล่ากอแห่งสมณะ, บรรพชิตในพระพุทธศาสนาผู้ยังมิได้อุปสมบท เพียงแต่รับบรรพชาด้วยไตรสรณคมน์ ถือสิกขาบท ๑๐ และกิจวัตรบางอย่างตามปกติ มีอายุยังไม่ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์; พระราหุลเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา

สามเณรเปสกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้สามเณร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาราม*

สามเณรี สามเณรผู้หญิง, หญิงรับบรรพชาในสำนักภิกษุณี ถือสิกขาบท ๑๐ เหมือนสามเณร

สามเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ ของพระเวท; ดู *ไตรเพท*

สามัคคี ความพร้อมเพรียง, ความกลมเกลียว, ความมีจุดรวมตัวเข้าด้วยกัน หรือมุ่งไปด้วยกัน (โดยวิเคราะห์ว่า อคฺเคน สิขเรน สงฺคตํ สมคฺคํ, สมคฺค-

ภาโว สามคฺคี), คำเสริมที่มักมาด้วยกันกับ*สามัคคี* คือ *สังคหะ* (ความยึดเหนี่ยวใจให้รวมกัน) *อวิวาท* (ความไม่วิวาทถือต่าง) และ*เอกีภาพ* (ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน); เมื่อบุคคลที่เกี่ยวข้องมาร่วมประชุมพรักพร้อมกัน เรียกว่า *กายสามัคคี* (สามัคคีด้วยกาย) เมื่อบุคคลเหล่านั้นมีความชื่นชมยินดีเห็นชอบร่วมกัน พอใจรวมเป็นอย่างเดียวกัน หรืออย่างภิกษุ แม้มิได้ไปร่วมประชุมทำสังฆกรรม แต่มอบให้ฉันทะ เรียกว่า *จิตสามัคคี* (สามัคคีด้วยใจ); ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ คือ *สังฆสามัคคี* เป็นหลักการสำคัญยิ่งในพระวินัย ที่จะดำรงพระพุทธศาสนา จึงมีพุทธบัญญัติหลายอย่างเพื่อให้สงฆ์มีวิธีปฏิบัติในการรักษาสังฆสามัคคีนั้น ส่วนการทำให้สงฆ์แตกแยก ก็คือการทำลายสงฆ์ เรียกว่า *สังฆเภท* ถือว่าเป็นกรรมชั่วร้ายแรง ถึงขั้นเป็น*อนันตริยกรรม* (ถ้ามีการทะเลาะวิวาทบาดหมาง กีดกั้นกัน ไม่เอื้อเฟื้อกัน ไม่ร่วมมือกัน ไม่ปฏิบัติข้อวัตรต่อกัน ยังไม่ถือว่าสงฆ์แตกกัน แต่เป็นความร้าวรานแห่งสงฆ์ เรียกว่า *สังฆราชี* แต่เมื่อใดภิกษุทั้งหลายแตกแยกกันถึงขั้นคุมกันเป็นคณะ แยกทำอุโบสถ แยกทำปวารณา แยกทำสังฆกรรม แยกทำกรรมใหญ่น้อยภายในสีมา เมื่อนั้นเป็น*สังฆเภท*); หลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อให้สงฆ์มีสามัคคีเป็นแบบอย่าง ได้แก่ ***สาราณียธรรม*** ๖ ส่วนหลักธรรมสำคัญสำหรับเสริมสร้างสามัคคีในสังคมทั่วไป ได้แก่ *สังคหวัตถุ ๔*

สามัคคีปวารณา กรณีอย่าง*สามัคคีอุโบสถ*นั่นเอง เมื่อทำปวารณา เรียกว่า *สามัคคีปวารณา* และวันที่ทำนั้นก็เรียก *วันสามัคคี*

สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่ทำขึ้นเป็นกรณีพิเศษเมื่อสงฆ์สองฝ่ายซึ่งแตกกันกลับมาปรองดองสมานกันเข้าได้ สามัคคีอุโบสถไม่กำหนดด้วยวันที่ตายตัว สงฆ์พร้อมเพรียงกันเมื่อใด ก็ทำเมื่อนั้น เรียกวันนั้นว่า วันสามัคคี

สามัญ 1. ปรกติ, ธรรมดา, ทั่วๆ ไป **2.** ความเป็นสมณะ; มักเขียนสามัญญะ

สามัญญผลสูตร สูตรที่ ๒ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยผลของความเป็นสมณะคือประโยชน์ที่จะได้จากการดำรงเพศเป็นสมณะ หรือบำเพ็ญสมณธรรม

สามัญญลักษณะ ดู *สามัญลักษณะ*

สามัญญสโมธาน ดู *โอธานสโมธาน*

สามัญผล ผลแห่งความเป็นสมณะ; ดู *สามัญญผลสูตร*

สามัญลักษณะ ลักษณะที่เป็นสามัญ คือร่วมกันหรือเสมอกัน, ลักษณะร่วม,

ตรงข้ามกับ ***ปัจจัตตลักษณะ*** (ลักษณะเฉพาะตัว) เช่น ความชื่นรื่นฉ่ำ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ **สุข** ความบีบคั้นเป็นลักษณะเฉพาะตัวของ **ทุกข์** แต่ทั้ง**สุข**และ**ทุกข์** เป็น**เวทนา** และในฐานะที่เป็น**เวทนา** จึงมีลักษณะร่วมกัน คือ มีสภาพเสพรู้สึก, กว้างออกไปอีก สภาพเสพรู้สึก เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ **เวทนา** สภาพจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ **สัญญา** แต่ทั้ง**เวทนา**และ**สัญญา** เป็น**สังขตธรรม** และในฐานะที่เป็น**สังขตธรรม** จึงมีลักษณะร่วมกัน คือ เกิดมีแล้วก็ดับลับหายไม่เที่ยง ฯลฯ, พึงทราบ ***ปัจจัตตลักษณะ*** และ ***สามัญลักษณะ*** โดยเทียบเคียง และขยายออกไปๆ อย่างนี้

สามัญลักษณะ ที่กล่าวถึงบ่อยและรู้จักกันมาก ได้แก่ ***สามัญลักษณะ*** ที่กว้างขวางครอบคลุม ๓ อย่าง ซึ่งมักมาด้วยกันเป็นชุด และนิยมเรียกว่า ***ไตรลักษณ์*** กล่าวคือ ๑. **อนิจจตา** (ความไม่เที่ยง) เป็น ***สามัญลักษณะ*** ของสรรพสังขาร คือสังขตธรรมทั้งปวง ๒. **ทุกขตา** (ความคงอยู่มิได้) เป็น ***สามัญลักษณะ*** ของสรรพสังขาร คือสังขตธรรมทั้งปวง ๓. **อนัตตตา** (ความเป็นสภาวะมิใช่ตน) เป็น ***สามัญลักษณะ*** ของสรรพธรรม คือธรรมทั้งปวง ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม

กล่าวอีกสำนวนหนึ่งว่า ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยงเสมอเหมือนกันทั้งหมด, ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนคงทนอยู่มิได้เสมอเหมือนกันทั้งหมด, ทุกอย่างที่เป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือวิสังขาร ล้วนไม่เป็นอัตตา มิใช่ตนเสมอกันทั้งสิ้น

ทั้งนี้ โดยประมวลขั้นสุดท้าย ในบรรดาธรรมทั้งหมดทั้งสิ้นนั้น สังขตธรรมคือสังขารทั้งปวง มี ***สามัญลักษณะ*** ครบทั้ง ๓ อย่าง คือ ทั้งอนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา แต่เมื่อรวมอสังขตธรรมคือวิสังขารด้วยเป็นสรรพธรรมแล้ว มี ***สามัญลักษณะ*** เพียงอย่างเดียว เฉพาะอนัตตตา

พึงทราบว่า ***ไตรลักษณะ*** ก็ดี ***สามัญลักษณะ*** ก็ดี (รวมทั้ง ***ปัจจัตตลักษณะ***) เป็นคำที่เกิดมีและใช้ในชั้นอรรถกถาลงมา

ส่วนในพระไตรปิฎก ลักษณะ ๓ อย่างนี้ ปรากฏในพุทธพจน์ว่าด้วย ***ธรรมนิยาม ๓ (ธมฺมนิยามตา)*** คือ

ธมฺมนิยามตา ที่ ๑: **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา**

ธมฺมนิยามตา ที่ ๒: **สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา**

ธมฺมนิยามตา ที่ ๓: **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา**;

สามัญลักษณะ นี้ คู่กับ *ปัจจัตตลักษณะ,* ดู *ไตรลักษณ์, ธรรมนิยาม*

สามันตราช พระราชาแคว้นใกล้เคียง

สามิษ, สามิส เจือด้วยอามิสคือ เครื่องล่อ, ต้องขึ้นต่อวัตถุหรืออารมณ์ภายนอก

สามิสสุข สุขเจืออามิส, สุขที่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ ได้แก่สุขที่เกิดจากกามคุณ (ข้อ ๑ ในสุข ๒)

สามีจิกรรม การชอบ, กิจชอบ, การกระทำที่เหมาะควร หมายถึง การกระทำหรืออาการปฏิบัติที่แสดงความเคารพนับถือ เอื้อเฟื้อ ให้เหมาะสม มักมาในชุดคำว่า *อภิวาท* (กราบไหว้) *ปัจจุฏฐาน* (ลุกรับ) *อัญชลีกรรม* (ประนมมือ) และ *สามีจิกรรม* (การปฏิบัติที่เหมาะควร) โดยที่ว่าสามีจิกรรมเป็นคำรวมๆ

ดังมีคำอธิบายว่า *สามีจิกรรม* คือ การปฏิบัติที่เหมาะควรอย่างอื่นๆ นอกเหนือจากการกราบไหว้ ลุกรับ และอัญชลี เช่น พัดวี จัดน้ำถวาย ปูลาดอาสนะ จัดที่นั่ง จัดที่นอน ล้างเท้าให้ (ตามที่เหมาะควร) โดยนัยนี้ สามีจิกรรมจึงมักเป็นส่วนหนึ่งของการต้อนรับ

สามีจิปฏิปนฺโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติชอบ, ปฏิบัติสมควรได้รับสามีจิกรรม คือ ปฏิบัติน่าเคารพนับถือ (ข้อ ๔ ในสังฆคุณ ๙)

สามุกกังสิกา แปลตามอรรถกถาว่า "พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นถือเอาเอง" คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ (ตรัสรู้เอง) ได้แก่อริยสัจจเทศนา, ตามแบบเรียน แปลว่า "ธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง" คือ ไม่ต้องปรารภคำถามเป็นต้นของผู้ฟัง ได้แก่เทศนาเรื่องอริยสัจจ์

สายโยค สายรัด ใช้แก่ถุงต่างๆ เช่น ที่ประกอบกับถุงบาตรแปลกันว่า สายโยคบาตร (บาลีว่า *อํสวฺทฺธก*); บางแห่งแปล *อาโยค* คือผ้ารัดเข่า หรือ สายรัดเข่า ว่า สายโยค ก็มี แต่ในพระวินัยปิฎก ไม่แปลเช่นนั้น (พจนานุกรมเขียน *สายโยก*)

สายสิญจน์ เส้นด้ายสีขาวที่ใช้โยงในศาสนพิธีเพื่อเป็นสิริมงคลหรือเพื่อความคุ้มครองป้องกัน เป็นต้น เช่นที่พระถือในเวลาสวดมนต์ และที่นำมาวงรอบบ้านเรือนหรือบริเวณที่ต้องการความคุ้มครอง, ตามที่ปฏิบัติสืบกันมาใช้ด้ายดิบ นำมาจับทบเป็น ๓ หรือ ๙ เส้น, ถ้าพิจารณาตามรูปศัพท์ "สิญจน์" คือการรดน้ำ ซึ่งคงหมายถึงการรดน้ำในพิธีอภิเษก สายสิญจน์จึงอาจจะหมายถึงสายมงคลหรือสายศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสืบมาจากเส้นด้ายหรือสายเชือกที่ใช้ในพิธีอภิเษก, บางทีต้นเดิมของสายสิญจน์อาจมาจาก "ปริตฺตสุตฺต" (ปริตตสูตร-สายพระปริตร) ในคัมภีร์บาลีชั้นหลัง ซึ่ง

หมายถึงเส้นด้ายเพื่อความคุ้มครองป้องกัน หรือเส้นด้ายในการสวดพระปริตร; ดู *ปริตร, ปริตต์*

สายัณห์ เวลาเย็น

สารกัป ดู *กัป*

สารณา การให้ระลึก ได้แก่กิริยาที่สอบถามเพื่อฟังคำให้การของจำเลย, การสอบสวน

สารท **1.** "อันเกิดมีหรือเป็นไปในสรทสมัย", เช่น ดวงจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วงอันนวลแจ่มสดใส **2.** เทศกาลทำบุญสิ้นเดือนสิบ เดิมเป็นฤดูทำบุญด้วยเอาข้าวที่กำลังท้อง (ข้าวรวงเป็นน้ำนม) มาทำยาคูและกวนข้าวปายาสเลี้ยงพราหมณ์ เรียกว่า*กวนข้าวทิพย์* ส่วนผู้นับถือพระพุทธศาสนานำคตินั้นมาใช้ แต่เปลี่ยนเป็นถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติในปรโลก สำหรับชาวบ้านทั่วไปมักทำแต่กระยาสารท เป็นต้น (ต่างจาก *ศราทธ์*)

สารนาถ ชื่อปัจจุบันของอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้นครพาราณสี สถานที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา เคยเจริญรุ่งเรืองมาก เป็นศูนย์กลางการศึกษาทางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่ง มีเจดีย์ใหญ่สูง ๒๐๐ ฟุต ถูกชาวฮินดูทำลายก่อน แล้วถูกนายทัพมุสลิมทำลายสิ้นเชิงใน พ.ศ. ๑๗๓๘ (สารนาถมาจาก *สารังคนาถ* แปลว่า "ที่พึ่งของเหล่ากวางเนื้อ")

สารมัณฑกัป ดู *กัป*

สารัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายความในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก พระสารีบุตรเถระแห่งเกาะลังกา เป็นผู้รจนาในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖–๑๗๒๙)

สารัตถปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในสังยุตตนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

สารันทเจดีย์ เจดียสถานแห่งหนึ่งที่เมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ บาลีเป็น *สารันททเจดีย์*

สารัมภะ แข่งดี (ข้อ ๑๒ ในอุปกิเลส ๑๖)

สาราค ราคะกล้า, ความกำหนัดย้อมใจ

สาราณียธรรม ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพกัน ช่วยเหลือกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มี ๖ อย่าง คือ ๑. ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อน

ภิกษุสามเณร ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ๕. รักษาศีลบริสุทธิ์เสมอกับเพื่อนภิกษุสามเณร (มีสีลสามัญญตา) ๖. มีความเห็นร่วมกันได้กับภิกษุสามเณรอื่นๆ (มีทิฏฐิสามัญญตา); ***สารณียธรรม*** ก็เขียน

สารี ชื่อนางพราหมณีผู้เป็นมารดาของพระสารีบุตร

สารีบุตร อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าหมู่บ้านนั้น บิดาชื่อวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อสารี จึงได้นามว่า***สารีบุตร*** แต่เมื่อยังเยาว์เรียกว่า ***อุปติสสะ*** มีเพื่อนสนิทชื่อ ***โกลิตะ*** ซึ่งต่อมาคือพระ***มหาโมคคัลลานะ*** มีน้องชาย ๓ คนชื่อ จุนทะ อุปเสนะ และเรวตะ น้องหญิง ๓ คน ชื่อจาลา อุปจาลา และสีสุปจาลา ซึ่งต่อมาได้บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด เมื่ออุปติสสะและโกลิตะจะบวชนั้น ทั้งสองคนไปเที่ยวดูมหรสพที่ยอดเขาด้วยกัน คราวหนึ่งไปดูแล้วเกิดความสลดใจ คิดออกแสวงหาโมกขธรรม และต่อมาได้ไปบวชอยู่ในสำนักของสัญชัยปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุจุดมุ่งหมาย จนวันหนึ่งอุปติสสปริพาชก พบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสติดตามไปสนทนาขอถามหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม กลับไปบอกข่าวแก่โกลิตะ แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็นศิษย์ตามไปด้วยถึง ๒๕๐ คน ได้รับเอหิภิกขุอุปสมบททั้งหมดที่เวฬุวัน เมื่อบวชแล้วได้ ๑๕ วัน พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ทีฆนขปริพาชก ณ ถ้ำสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ ก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องเป็น***เอตทัคคะในทางมีปัญญามาก*** และเป็นพระ***อัครสาวกฝ่ายขวา*** ท่านได้เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา และได้รับการยกย่องเป็น ***พระธรรมเสนาบดี*** คำสอนของท่านปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก เช่น สังคีติสูตร และทสุตตรสูตร ที่เป็นแบบอย่างแห่งการสังคายนา เป็นต้น ท่านปรินิพพานก่อนพระพุทธเจ้าไม่กี่เดือน เมื่อจวนจะปรินิพพาน ท่านเดินทางไปโปรดมารดาของท่านซึ่งยังเป็นมิจฉาทิฐิ ให้มารดาได้เป็นพระโสดาบันแล้ว ปรินิพพานที่บ้านเกิด ด้วยปักขันทิกาพาธ หลังจากปลงศพแล้วพระจุนทะน้องชายของท่านนำอัฐิธาตุไปถวายพระบรมศาสดา พระองค์ตรัสว่าให้ก่อสถูปบรรจุ

อัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตวัน เมืองสาวัตถี (อรรถกถาว่าท่านปรินิพพานในวันเพ็ญเดือน ๑๒ จึงเท่ากับ ๖ เดือนก่อนพุทธปรินิพพาน)

พระสารีบุตรมีคุณธรรมและจริยาวัตรที่เป็นแบบอย่างหลายประการ เช่น เป็นผู้มีความกตัญญูสูง ดังได้แสดงออกเกี่ยวกับพระ*อัสสชิ* (นอนหันศีรษะไปทางที่พระอัสสชิพำนักอยู่) และ*ราธพราหมณ์* (ระลึกถึงบิณฑบาตหนึ่งทัพพี และรับเป็นอุปัชฌาย์แก่ราธะ) สมบูรณ์ด้วยขันติธรรมต่อคำว่ากล่าว (ยอมรับคำแนะนำแม้ของสามเณร ๗ ขวบ) เป็นผู้เอาใจใส่อนุเคราะห์เด็ก (เช่น ช่วยเอาเด็กยากไร้มาบรรพชา มีสามเณรอยู่ในความปกครองดูแล ซึ่งเก่งกล้าสามารถหลายรูป) และเอาใจใส่คอยดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้น

สารีริกธาตุ ส่วนสำคัญแห่งพระพุทธสรีระซึ่งคงอยู่เป็นที่เคารพบูชา โดยเฉพาะพระอัฐิ, กระดูกของพระพุทธเจ้า และส่วนสำคัญอื่นๆ แห่งพระสรีระของพระองค์ เช่น พระเกสา, มักใช้ว่า พระบรมสารีริกธาตุ; เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ สาลวโนทยาน เมืองกุสินารา และมีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ที่มกุฏพันธนเจดีย์แล้ว ได้มีกษัตริย์ผู้ครองแคว้นต่างๆ ๖ กับมหาพราหมณ์เจ้าเมือง ๑ รวมเป็น ๗ นคร (คือ ๑. พระเจ้าอชาตศัตรู เมืองราชคฤห์ ๒. กษัตริย์ลิจฉวี เมืองเวสาลี ๓. ศากยกษัตริย์ เมืองกบิลพัสดุ์ ๔. ถูลีกษัตริย์ อัลลกัปปนคร ๕. โกลิยกษัตริย์ แห่งรามคาม ๖. มัลลกษัตริย์ เมืองปาวา ๗. มหาพราหมณ์ เจ้าเมืองเวฏฐทีปกนคร) ส่งทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ, หลังจากเจรจากันนาน และในที่สุดได้ฟังสุนทรพจน์ของโทณพราหมณ์แล้ว ทั้ง ๗ เมืองนั้น ร่วมกับมัลลกษัตริย์แห่งเมืองกุสินารา เป็น ๘ พระนคร ได้ตกลงมอบให้โทณพราหมณ์เป็นผู้แบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วนเท่าๆ กัน ให้แก่พระนครทั้ง ๘ นั้น เสร็จแล้วโทณพราหมณ์ได้ขอตุมพะคือทะนานทองที่ใช้ตวงพระธาตุไปบูชา, ฝ่ายโมริยกษัตริย์ เมืองปิปผลิวัน ได้ทราบข่าว ก็ส่งราชทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ แต่ไม่ทัน จึงได้แต่พระอังคารไปบูชา, พระนครทั้ง ๘ ที่ได้ส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ ก็ได้สร้างพระสถูปบรรจุ เป็นพระธาตุสถูป ๘ แห่ง โทณพราหมณ์ก็อัญเชิญตุมพะไปก่อพระสถูปบรรจุ เป็นตุมพสถูป ๑ แห่ง โมริยกษัตริย์ ก็อัญเชิญพระอังคารไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ เป็นพระอังคารสถูป ๑ แห่ง รวมมีพระสถูปเจดียสถานใน

ยุคแรกเริ่ม ๑๐ แห่ง ฉะนี้

นอกจากนี้ คาถาสุดท้ายแห่งมหาปรินิพพานสูตร กล่าวความเพิ่มเติมอีกว่า ยังมีพระสารีริกธาตุอีกทะนานหนึ่งซึ่งพวกนาคราชบูชากันอยู่ในรามคาม พระทาฐธาตุองค์หนึ่งอันเทพชาวไตรทิพย์บูชา (คือในพระจุฬามณีเจดีย์) อีกองค์หนึ่งอยู่ในคันธารบุรี อีกองค์หนึ่งอยู่ในแคว้นกาลิงคะ (คือองค์ที่ต่อไปยังลังกาทวีป) และอีกองค์หนึ่งพระยานาคบูชากันอยู่; ดู *ทาฐธาตุ*

สารูป เหมาะ, สมควร; ธรรมเนียมควรประพฤติในเวลาเข้าบ้าน, เป็นหมวดที่ ๑ แห่งเสขิยวัตร มี ๒๖ สิกขาบท

สาละ ไม้ยืนต้นชนิดหนึ่งของอินเดีย พระพุทธเจ้าประสูติและปรินิพพานใต้ร่มไม้สาละ (เคยแปลกันว่า ต้นรัง)

สาลคาม ชื่อตำบลหนึ่งในสักกชนบท

สาลพฤกษ์ ต้นสาละ

สาลวโนทยาน สวนป่าไม้สาละ

สาลวัน ป่าไม้สาละ

สาโลหิต สายโลหิต, ผู้ร่วมสายเลือด

สาวก ผู้ฟัง, ผู้ฟังคำสอน, ศิษย์; คู่กับ *สาวิกา*

สาวนะ, สาวนมาส เดือน ๙

สาวัตถี นครหลวงของแคว้นโกศล; แคว้นโกศลตั้งอยู่ระหว่างภูเขาหิมาลัยกับแม่น้ำคงคาตอนกลาง อาณาเขตทิศเหนือจดเทือกเขาเนปาล ทิศตะวันออกจดแคว้นกาสี ต่อกับแคว้นมคธ ทิศใต้และทิศตะวันตกจดแม่น้ำคงคา; พระนครสาวัตถีเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาครั้งพุทธกาล เป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด รวมถึง ๒๕ พรรษา, บัดนี้เรียก *สะเหต-มะเหต* (*Sahet-Mahet,* ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Śrāvasti* คือ ศราวัสตี); ดู *โกศล, เชตวัน, บุพพาราม*

สาวิกา หญิงผู้ฟังคำสอน, สาวกหญิง, ศิษย์ผู้หญิง; คู่กับ *สาวก*

สาสนวงส์ ชื่อหนังสือตำนานพระพุทธศาสนา ว่าด้วยเรื่องพระศาสนทูต ๙ สาย ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระส่งไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา ในดินแดนต่างๆ เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณ พ.ศ.๒๓๕, แต่งโดยพระปัญญาสามี ในประเทศพม่า เมื่อ จ.ศ.๑๒๒๓ (พ.ศ.๒๔๐๔), ข้อที่น่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ สาสนวงส์นี้บอกว่า **มหารัฐ** ที่พระมหาธรรมรักขิตเถระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา คือดินแดนใกล้สยามรัฐ, **อปรันตรัฐ** ที่พระโยนกธรรมรักขิตเถระ เป็นพระศาสนทูตนำคณะไป สาสนวงส์ว่า ก็คือสุนาปรันตชนบท ที่พระปุณณะได้อาราธนา

พระพุทธเจ้าเสด็จไปในพุทธกาล และว่าเป็นดินแดนส่วนหนึ่งในประเทศพม่า แถบฝั่งขวาของแม่น้ำอิรวดี ใกล้เมืองพุกาม (Pagan) แต่นักปราชญ์บางท่านอย่าง Dr. G.P. Malalasekera เห็นว่า สุนาปรันตะน่าจะเป็นดินแดนทางตะวันตกตอนกลางของประเทศอินเดียนั่นเอง แถบรัฐ Gujarat ไปจนถึงแคว้น Sindh ด้านปากีสถาน (สอดคล้องกับเรื่องในอรรถกถาที่ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปที่นั่นผ่านแม่น้ำนัมมทา คือ Narmada), ส่วน **สุวรรณภูมิ** สาสนวงส์ว่า ได้แก่รามัญรัฐ คือแคว้นมอญ ตั้งแต่หงสาวดี ลงมาถึงเมาะตะมะ โดยมีศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ ที่เมืองหลวงชื่อสุธรรมนคร อันได้แก่สะเทิม (Thaton); ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ, ปุณณสุนาปรันตะ, สุวรรณภูมิ*

สาสวะ เป็นไปกับด้วยอาสวะ, ประกอบด้วยอาสวะ, ยังมีอาสวะ, เป็นโลกิยะ

สาหัตถิกะ ทำด้วยมือของตนเอง หมายถึงลักด้วยมือของตนเอง เป็นอวหารอย่างหนึ่งใน ๒๕ อย่าง ที่พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒

สาฬหะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

สำนอง รับผิดชอบ, ต้องรับใช้, ตอบแทน

สำนัก อยู่, ที่อยู่, ที่พัก, ที่อาศัย, แหล่ง

สำรวม ระมัดระวัง, เหนี่ยวรั้ง, ระวังรักษาให้สงบเรียบร้อย เช่น สำรวมตา, สำรวมกาย, ครอง เช่นสำรวมสติ คือครองสติ; ดู *สังวร*; รวม ประสมปนกัน เช่น อาหารสำรวม

สำรวมอินทรีย์ ดู *อินทรียสังวร*

สำรอก ทำสิ่งที่ไม่ต้องการให้หลุดออกมา, นำออก, เอาออก เช่น สำรอกสี จิตสำรอกจากอาสวะ อวิชชาสำรอกไป (วิราคะ)

สำลาน สีเหลืองปนแดง

สำเหนียก กำหนด, จดจำ, คอยเอาใจใส่, ฟัง, ใส่ใจคิดที่จะนำไปปฏิบัติ, ใส่ใจสังเกตพิจารณาจับเอาสาระเพื่อจะนำไปปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ (คำพระว่า *สิกขา* หรือ *ศึกษา*)

สิกขมานา นางผู้กำลังศึกษา, สามเณรีผู้มีอายุถึง ๑๘ ปีแล้ว อีก ๒ ปีจะครบบวชเป็นภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์สวดให้สิกขาสมมติ คือ ตกลงให้สมาทานสิกขาบท ๖ ประการ ตั้งแต่ *ปาณาติปาตา เวรมณี* จนถึง *วิกาลโภชนา เวรมณี* ให้รักษาอย่างเคร่งครัดไม่ขาดเลย ตลอดเวลา ๒ ปีเต็ม (ถ้าล่วงข้อใดข้อหนึ่งต้องสมาทานตั้งต้นไปใหม่อีก ๒ ปี) ครบ ๒ ปี ภิกษุณีสงฆ์จึงทำพิธีอุปสมบทให้ ขณะที่สมาทานสิกขาบท ๖ ประการอย่างเคร่งครัดนี้เรียกว่า *นาง*

สิกขมานา

สิกขา การศึกษา, การสำเหนียก, การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดมีขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์; ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาบุคคล; **สิกขา ๓** คือ ๑. *อธิสีลสิกขา* สิกขาคือศีลอันยิ่ง, อธิศีลอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง (ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็น**ศีล**, ปาติโมกขสังวรศีลเป็น**อธิศีล**; แต่ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็น**อธิศีล**) ***๒. อธิจิตตสิกขา*** สิกขาคือจิตอันยิ่ง, อธิจิตอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิเป็นต้นอย่างสูง (กุศลจิตทั้งหลายจนถึงสมาบัติ ๘ เป็น**จิต**, ฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา เป็น**อธิจิต**; แต่สมาบัติ ๘ นั้นแหละ ถ้าปฏิบัติด้วยความเข้าใจมุ่งให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็น**อธิจิต**) ***๓. อธิปัญญาสิกขา*** สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, อธิปัญญาอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง (ความรู้เข้าใจหลักเหตุผลถูกต้องอย่างสามัญ อันเป็นกัมมัสสกตาญาณคือความรู้จักว่าทุกคนเป็นเจ้าของแห่งกรรมของตน เป็น**ปัญญา**, วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ความจริงแห่งไตรลักษณ์ เป็น**อธิปัญญา**; แต่โดยนัยอย่างเพลา กัมมัสสกตาปัญญาที่โยงไปให้มองเห็นทุกข์ที่เนื่องด้วยวัฏฏะ หรือแม้กระทั่งความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้ก้าวไปในมรรค ก็เป็น**อธิปัญญา**); สิกขา ๓ นี้ นิยมเรียกว่า *ไตรสิกขา* และเรียกข้อย่อยทั้งสามง่ายๆ สั้นๆ ว่า *ศีล สมาธิ ปัญญา*

สิกขาคารวตา ดู *คารวะ*

สิกขานุตตริยะ การศึกษาอันเยี่ยม ได้แก่ การฝึกอบรมในอธิศีล อธิจิตต์และอธิปัญญา (ข้อ ๔ ในอนุตตริยะ ๖)

สิกขาบท ข้อที่ต้องศึกษา, ข้อศีล, ข้อวินัย, บทบัญญัติข้อหนึ่งๆ ในพระวินัยที่ภิกษุพึงศึกษาปฏิบัติ, ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีล ๓๑๑ แต่ละข้อๆ เรียกว่า*สิกขาบท* เพราะเป็นข้อที่จะต้องศึกษา หรือเป็นบทฝึกฝนอบรมตนของสาธุชน อุบาสก อุบาสิกา สามเณร สามเณรี ภิกษุ และภิกษุณี ตามลำดับ

สิกขาสมมติ ความตกลงยินยอมของภิกษุณีสงฆ์ที่จะให้สามเณรีผู้มีอายุ ๑๘ ปีเต็มแล้ว เริ่มรักษาสิกขาบท ๖

ประการ ตลอดเวลา ๒ ปี ก่อนที่จะได้อุปสมบท, เมื่อภิกษุณีสงฆ์ให้สิกขาสมมติแล้ว สามเณรีนั้นได้ชื่อว่าเป็น *สิกขมานา*

สิขี พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู ***พระพุทธเจ้า ๗***

สิคาลมาตา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่งเป็นธิดาเศรษฐีในพระนครราชคฤห์เจริญวัยแล้ว แต่งงาน มีบุตรคนหนึ่งชื่อ สิงคาลกุมาร วันหนึ่งได้ฟังธรรมีกถาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส (คัมภีร์อปทานว่า ได้ฟังสิงคาลกสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บุตรของนาง ซึ่งว่าด้วยเรื่องอบายมุข มิตรแท้ มิตรเทียม ทิศ ๖ เป็นต้น และได้บรรลุโสดาปัตติผล) ขอบวชเป็นภิกษุณี ต่อมาได้ไปฟังธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง นางคอยตั้งตาดูพระพุทธสิริสมบัติด้วยศรัทธาอันแรงกล้า พระพุทธองค์ทรงทราบดังนั้น ก็ทรงแสดงธรรมให้เหมาะกับอัธยาศัยของนาง นางส่งใจไปตามกระแสพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะในบรรดาศรัทธาธิมุต คือผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว; *สิคาลกมาตา* หรือ *สิงคาลมาตา* ก็เรียก

สิง อยู่, เข้าอยู่

สิงคิวรรณ ผ้าเนื้อเกลี้ยงสีดังทองสิงคีบุตรของมัลลกษัตริย์ ชื่อปุกกุสะถวายแด่พระพุทธเจ้าในวันที่จะปรินิพพาน

สิงหนาท ดู ***สีหนาท***

สิงหล, สิงหฬ ชาวสิงหล, ชาวลังกา, ซึ่งมีหรืออยู่ในประเทศลังกา, ชนเชื้อชาติสิงหลหรือเผ่าสิงหล ที่ต่างหากจากชนเชื้อชาติอื่น มีทมิฬเป็นต้น ในประเทศศรีลังกา; *สีหล* หรือ *สีหฬ* ก็เรียก

สิถิล พยัญชนะที่ออกเสียงเพลา (ถูกฐานของตนหย่อนๆ มีเสียงเบา) ได้แก่พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ คือ *ก, ค; จ, ช; ฏ, ฑ; ต, ท; ป, พ;* คู่กับ ***ธนิต*** (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ ดูที่ ***ธนิต***)

สิทธัตถกุมาร พระนามเดิมของพระพุทธเจ้า ก่อนเสด็จออกบรรพชา ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา คำว่า ***สิทธัตถะ*** แปลว่า “มีความต้องการสำเร็จ” หรือ “สำเร็จตามที่ต้องการ” คือสมประสงค์จะต้องการอะไรได้หมด ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางยโสธราเมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปี เสด็จออกบรรพชาเมื่อพระชนมายุ ๒๙ ปี ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเมื่อพระชนมายุ ๓๕ ปี ปรินิพพานเมื่อพระชนมายุ ๘๐ ปี

สินไถ่ เงินไถ่ค่าตัวทาส

สินธพ ม้าพันธุ์ดีเกิดที่ลุ่มน้ำสินธุ

สิ้นพระชนม์ หมดอายุ, ตาย

สิเนรุ ชื่อภาษาบาลีของภูเขาเมรุ; ดู ***เมรุ***

สิบสองตำนาน “สิบสองเรื่อง” คือ พระ

ปริตรที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิมที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุด รวม ๑๒ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า "สิบสองปริตร" แต่ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน *สิบสองตำนาณ* คือ สิบสองตาณ (ตาณ=ปริตต์, แผลงตาณ เป็นตำนาณ); ดู *ปริตร, ปริตต์*

สิริ ศรี, มิ่งขวัญ, มงคล, ความน่านิยม, ลักษณะดีงามที่นำโชคหรือต้อนรับเรียกมาซึ่งความเจริญรุ่งเรือง; ตรงข้ามกับ *กาฬกรรณี*

สิลิฏฐพจน์ คำสละสลวย, คำไพเราะ, ได้แก่คำควบกับอีกคำหนึ่งเพื่อให้ฟังไพเราะในภาษา หาได้มีใจความพิเศษออกไปไม่ เช่น ในคำว่า "คณะสงฆ์" *คณะ* ก็คือ *สงฆ์* ซึ่งแปลว่าหมู่ หมายถึงหมู่แห่งภิกษุจำนวนหนึ่ง คำว่า *คณะ* ในที่นี้เรียกว่าเป็นสิลิฏฐพจน์ ในภาษาไทยเรียกว่า *คำติดปาก* ไม่ได้เพ่งเนื้อความ

สิสิระ, สิสิรกาล, สิสิรฤดู ฤดูเยือก, ฤดูท้ายหนาว (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔); ดู *มาตรา*

สีกา คำที่พระภิกษุใช้เรียกผู้หญิงอย่างไม่เป็นทางการ เลือนมาจาก *อุบาสิกา* บัดนี้ได้ยินใช้น้อย; ดู *ประสก*

สีตะ เย็น, หนาว

สีมสัมเภท ดู *สีมาสัมเภท*

สีมันตริก เขตคั่นระหว่างมหาสีมา กับขัณฑสีมา เพื่อมิให้ระคนกัน เหมือนเป็นชานกั้นเขตของกันและกันในระหว่าง

สีมา เขตกำหนดความพร้อมเพรียงสงฆ์, เขตชุมนุมของสงฆ์, เขตที่สงฆ์ตกลงไว้สำหรับภิกษุทั้งหลายที่อยู่ภายในเขตนั้นจะต้องทำสังฆกรรมร่วมกัน แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ ๑. *พัทธสีมา* แดนที่ผูก ได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง ๒. *อพัทธสีมา* แดนที่ไม่ได้ผูก ได้แก่เขตที่ทางบ้านเมืองกำหนดไว้แล้วตามปกติของเขา หรือที่มีอย่างอื่นในทางธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนด สงฆ์ถือเอาตามกำหนดนั้นไม่วางกำหนดขึ้นเองใหม่

สีมามีฉายาเป็นนิมิต สีมาที่ทำเงาอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเงาภูเขาเป็นต้น เป็นนิมิต (มติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า สีมาที่ถือเงาเป็นแนวนิมิต) จัดเป็นสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาวิบัติ ความเสียโดยสีมา, เสียเพราะเขตชุมนุม (ไม่ถูกต้องหรือไม่สมบูรณ์), สีมาใช้ไม่ได้ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นวิบัติคือเสียหรือใช้ไม่ได้ (เป็นโมฆะ) ไปด้วย, คัมภีร์ปริวารแสดงเหตุให้กรรมเสียโดยสีมา ๑๑ อย่าง เช่น ๑. สมมติสีมาใหญ่เกินกำหนด (เกิน ๓ โยชน์) ๒. สมมติสีมาเล็กเกินกำหนด (จุไม่พอภิกษุ ๒๑ รูปนั่งเข้าหัตถบาสกัน) ๓. สมมติสีมามีนิมิตขาด ๔. สมมติสีมา

ฉายาเป็นนิมิต ๕. สมมติสีมาไม่มีนิมิต ฯลฯ, สังฆกรรมที่ทำในที่เช่นนี้ก็เท่ากับทำในที่มิใช่สีมานั่นเอง จึงย่อมใช้ไม่ได้; ดู *วิบัติ* (ของสังฆกรรม)

สีมาสมบัติ ความพร้อมมูลโดยสีมา, ความสมบูรณ์แห่งเขตชุมนุม, สีมาซึ่งสงฆ์สมมติแล้วโดยชอบ ไม่วิบัติ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำให้สีมานั้นมีผลสมบูรณ์ กล่าวคือ สีมาปราศจากข้อบกพร่องต่างๆ ที่เป็นเหตุให้สีมาวิบัติ (ดู สีมาวิบัติ) สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นจึงชื่อว่าทำในสีมา จึงใช้ได้ในข้อนี้; ดู *สมบัติ* (ของสังฆกรรม)

สีมาสังกระ สีมาคาบเกี่ยวกัน, เป็นเหตุสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาสัมเภท การทำเขตแดนให้ระคนปะปนกัน, การทลายขีดคั่นรวมแดน **1.** ในทางพระวินัย หมายถึงการที่สีมาก่ายเกยคาบเกี่ยวกัน คือเป็นสีมาสังกระ; ดู *สีมาสังกระ* **2.** ในการเจริญเมตตาภาวนา (และเจริญพรหมวิหารข้ออื่นทุกข้อ) **สีมาสัมเภท** เป็นขั้นตอนสำคัญของความสำเร็จ กล่าวคือ เบื้องต้น ผู้ปฏิบัติเจริญเมตตาต่อบุคคลที่รักเคารพเริ่มแต่เมตตาต่อตนเองเพื่อเอาตัวเป็นพยาน แล้วขยายจากคนที่รักมาก (ตอนนี้ไม่รวมเพศตรงข้ามและคนที่ตายแล้ว) ออกไปยังคนที่รักที่พอใจ ต่อไปสู่คนที่เฉยๆ เป็นกลางๆ จนกระทั่งคนที่เกลียดชังเป็นศัตรูหรือคนคู่เวร เมื่อใดทำใจให้เมตตาปรารถนาดีต่อคน ๔ กลุ่มได้เสมอกันหมด คือ ต่อตนเอง ต่อคนที่รัก ต่อคนที่เป็นกลางๆ และต่อศัตรูคนคู่เวร เมื่อนั้นเรียกว่าเป็น “สีมาสัมเภท” (คือเหมือนกำแพงที่กั้นพังทลายให้สี่แดนคือคนสี่กลุ่มนั้นรวมเข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียว) ลุถึงขั้นที่มีจิตเมตตาเป็นต้นเสมอกันหมดต่อสรรพสัตว์ทั่วสรรพโลก

ในแง่การปฏิบัติ เมื่อจิตหมดความแบ่งแยกรวมเรียบเสมอลงได้ ก็เกิดเป็นอุปจารสมาธิ และ**สีมาสัมเภท**นั่นเองก็เป็นนิมิตสำหรับการเจริญพรหมวิหารภาวนา

ผู้ที่เจริญเมตตาก็ดี เจริญกรุณาก็ดี เจริญมุทิตาก็ดี เมื่อเสพเจริญนิมิตนั้นไป ในที่สุดก็จะเกิดเป็นอัปปนาสมาธิเข้าถึงปฐมฌาน แล้วเสพเจริญนิมิตนั้นต่อไปอีก ก็จะเข้าถึงทุติยฌาน และตติยฌาน ตามลำดับ ต่อจากตติยฌานนั้นเขาเจริญอุเบกขาภาวนา จนกระทั่งมีจิตเป็นอุเบกขาต่อสรรพสัตว์เสมอกันได้เป็นสีมาสัมเภท และเสพเจริญนิมิตแห่งสีมาสัมเภทนั้นไปจนเกิดจตุตถฌาน

สำหรับบุคคลที่กล่าวมานี้ เมื่อมีจิตเป็นอัปปนาแล้วตั้งแต่ขั้นปฐมฌาน จะมี

วิกุพพนา คือ เพราะจิตสงบปลอดโปร่งแคล่วคล่องและเป็นจริง ก็จึงสามารถแผกผันปรับแปรการแผ่เมตตา เป็นต้นนั้น ทั้งในแบบทั่วตลอดไร้ขอบเขต เป็น**อโนธิโสผรณา** ทั้งในแบบเจาะจงจำกัดขอบเขต เป็น**โอธิโสผรณา** และในแบบจำเพาะทิศจำเพาะแถบ เป็น**ทิสาผรณา** ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอัปปมัญญาธรรม; ดู *แผ่เมตตา, วิกุพพนา, อโนธิโสผรณา, โอธิโสผรณา, ทิสาผรณา*

สีลกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล (ข้อ ๖ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สีลขันธ์ กองศีล, หมวดธรรมว่าด้วยศีล เช่น กายสุจริต สัมมาอาชีวะ อินทรียสังวร โภชเนมัตตัญญุตา เป็นต้น (ข้อ ๑ ในธรรมขันธ์ ๕)

สีลขันธวรรค ตอนที่ ๑ ใน ๓ ตอนแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย พระสุตตันตปิฎก

สีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล, ทำบุญด้วยการประพฤติดีงาม (ข้อ ๒ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

สีลวิบัติ เสียศีล, สำหรับภิกษุ คือต้องอาบัติปาราชิกหรือสังฆาทิเสส (ข้อ ๑ ในวิบัติ ๔)

สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือรักษาศีลให้บริสุทธิ์ตามภูมิของตน ซึ่งจะช่วยเป็นฐานให้เกิดสมาธิได้ (ข้อ ๑ ในวิสุทธิ ๗)

สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือ ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็รักษากายวาจาให้เรียบร้อยประพฤติอยู่ในคลองธรรม ถ้าเป็นภิกษุก็สำรวมในพระปาติโมกข์ มีมารยาทดีงาม เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัมปรายิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔, ข้อ ๑ ในจรณะ ๑๕)

สีลสามัญญตา ความเสมอกันโดยศีล คือรักษาศีลบริสุทธิ์เสมอกันกับเพื่อนภิกษุสามเณร ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ (ข้อ ๕ ในสาราณียธรรม ๖)

สีลสิกขา ดู *อธิสีลสิกขา*

สีลัพพตปรามาส ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลและพรต (คือถือว่าเพียงประพฤติศีลและพรตให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญาก็ตาม ถือศีลและพรตทิ่งมงายหรืออย่างงมงายก็ตาม), ความถือศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย หรือโดยนิยมว่าขลังว่าศักดิ์สิทธิ์ ไม่เข้าใจความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริง, ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่าจะมีได้ด้วยศีลหรือพรตอย่างนี้ล่วงธรรมดาวิสัย (ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม)

สีลัพพตุปาทาน ความยึดมั่นศีลและพรตด้วยอำนาจกิเลส, ความถือมั่นศีลพรต คือธรรมเนียมที่ประพฤติกันมาจน

ชินโดยเชื่อว่าขลังเป็นเหตุให้งมงาย, คัมภีร์ธัมมสังคณีแสดงความหมายอย่างเดียวกับ *สีลัพพตปรามาส* (ข้อ ๓ ในอุปาทาน ๔)

สีลานุสติ ระลึกถึงศีลของตนที่ได้ประพฤติมาด้วยดีบริสุทธิ์ไม่ด่างพร้อย (ข้อ ๔ ในอนุสติ ๑๐)

สีวลี พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นพระโอรสพระนางสุปปวาสา ซึ่งเป็นพระราชธิดาของเจ้ากรุงโกลิยะ ปรากฏว่าตั้งแต่ท่านปฏิสนธิในครรภ์ เกิดลาภสักการะแก่พระมารดาเป็นอันมาก ตามตำนานว่าอยู่ในครรภ์มารดาถึง ๗ ปี พระมารดาเจ็บพระครรภ์ถึง ๗ วัน ครั้นประสูติแล้วก็ทำกิจการต่างๆ ได้ทันที ต่อมาท่านบวชในสำนักของพระสารีบุตร ในวันที่บวช พอมีดโกนตัดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามิผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามิผล พอปลงผมเสร็จก็ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านสมบูรณ์ด้วยปัจจัยลาภและทำให้ลาภเกิดแก่ภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีลาภมาก

สีหนาท "การบันลือของราชสีห์" หรือ "การบันลืออย่างราชสีห์", การสำแดงความจริง ประกาศสถานะของตน หรือยืนยันหลักการบนฐานแห่งความจริงด้วยการชี้แจงแถลงเรื่องราวหรือข้อมูลอย่างเปิดเผยตัวฉะฉานชัดแจ้ง และไม่หวาดหวั่นครั่นคร้าม เช่น พระพุทธเจ้าทรงบันลือสีหนาท ในกรณีที่มีผู้ตู่หรือกล่าวร้าย แล้วล้มล้างคำตู่หรือคำกล่าวร้ายนั้นได้ สยบผู้ตู่ผู้กล่าวร้ายหรือทำให้เขายอมรับ และทำให้ผู้ศรัทธายิ่งมีความมั่นใจ, พระสูตรบางเรื่อง อรรถกถาบอกว่าเป็นพุทธสีหนาททั้งพระสูตร เช่น วีมังสกสูตร *(ม.มู.๑๒/๕๓๕/๕๗๖)* ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงวิธีที่สาวกจะตรวจสอบพระองค์ ให้เห็นว่ามีพระคุณสมควรหรือไม่ที่จะเข้าไปหาเพื่อฟังธรรม จะได้มีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา, นอกจากการบันลือสีหนาทของพระพุทธเจ้าแล้ว พบการบันลือสีหนาทของพระสาวกมากแห่ง, บางแห่งสีหนาทมาด้วยกันกับ *อาสภิวาจา* (เช่น พระสารีบุตรเปล่งอาสภิวาจาบันลือสีหนาท, *ที.ม.๑๐/๗๗/๙๖)* แต่พระสาวกที่เปล่งอาสภิวาจานั้นปรากฏน้อยนัก เท่าที่ได้พบคือ พระสารีบุตร และพระอนุรุทธ; สิงหนาท ก็ใช้; ดู *อาสภิวาจา*

สีหล, สีหฬ ดู *สิงหล*

สีหลทวีป "เกาะของชาวสิงหล", เกาะลังกา, ประเทศศรีลังกา

สีหไสยา นอนอย่างราชสีห์ คือนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มี

สติสัมปชัญญะ กำหนดใจถึงการลุกขึ้นไว้ (มีคำอธิบายเพิ่มอีกว่า มือซ้ายพาดไปตามลำตัว มือขวาช้อนศีรษะไม่พลิกกลับไปมา)

สีหหนุ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยกาของพระพุทธเจ้า

สุกกะ น้ำกาม, น้ำอสุจิ

สุกโกทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระบิดาของพระเจ้ามหานาม และพระอนุรุทธะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฏี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตามหนังสือเรียนเป็นพระบิดาของพระอานนท์) มีเรื่องราว (ธ.อ.๖/๑๕๙) ที่แสดงว่า เจ้าสุกโกทนะมีราชธิดาด้วย คือ เจ้าหญิงโรหิณี

สุกขวิปัสสก พระผู้เจริญวิปัสสนาล้วนสำเร็จพระอรหัต มิได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่นอีก เช่นไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญา เป็นต้น; ดู ***อรหันต์***

สุกรขาตา ชื่อถ้ำ อยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ พระนครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระสารีบุตรได้สำเร็จพระอรหัต เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ปริพาชกชื่อทีฆนขะ; ดู ***ทีฆนขะ***

สุข ความสบาย, ความสำราญ, ความฉ่ำชื่นรื่นกายรื่นใจ มี ๒ คือ ๑. *กายิกสุข* สุขทางกาย ๒. *เจตสิกสุข* สุขทางใจ, *อีกหมวดหนึ่ง* มี ๒ คือ ๑. *สามิสสุข* สุขอิงอามิส คืออาศัยกามคุณ ๒. *นิรามิสสุข* สุขไม่อิงอามิส คือ อิงเนกขัมมะ หรือสุขที่เป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุ (ท่านแบ่งเป็นคู่ๆ อย่างนี้อีกหลายหมวด)

สุขของคฤหัสถ์ สุขอันชอบธรรมที่ผู้ครองเรือนควรมี และควรขวนขวายให้มีอยู่เสมอ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *อัตถิสุข* สุขเกิดจากความมีทรัพย์ (ที่ได้มาด้วยเรี่ยวแรงของตน โดยทางชอบธรรม) ๒. *โภคสุข* สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ (เลี้ยงตน เลี้ยงคนควรเลี้ยง และทำประโยชน์) ๓. *อนณสุข* สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ ๔. *อนวัชชสุข* สุขเกิดจากประกอบการอันไม่มีโทษ (มีสุจริตทั้ง กาย วาจา และใจ), เฉพาะข้อ ๔ ตามแบบเรียนว่า สุขเกิดแต่ประกอบการงานที่ปราศจากโทษ

สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย (ข้อ ๑ ในเวทนา ๓)

สุขสมบัติ สมบัติคือความสุข, ความถึงพร้อมด้วยความสุข

สุขาวดี แดนที่มีความสุข, เป็นแดนสถิตของพระอมิตาภพุทธ ฝ่ายมหายาน

สุขุม ละเอียด, ละเอียดอ่อน, นิ่มนวล, ซึ้ง

สุขุมรูป รูปละเอียด, ในพระไตรปิฎก

เรียกว่า "อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป" คือเป็นรูปที่มองไม่เห็นและกระทบไม่ได้ มี ๑๖ อย่าง ได้แก่ อาโปธาตุ และอุปาทายรูปที่เหลือ เว้นปสาทรูปและวิสัยรูป (คือเป็นมหาภูตรูป ๑ และอุปาทายรูป ๑๕ แจกแจงออกไปดังนี้ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔), สุขุมรูปเหล่านี้ รับรู้ไม่ได้ด้วยประสาททั้ง ๕ แต่เป็นธรรมารมณ์ อันรู้ได้ด้วยใจ; ดู *รูป ๒๘, อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป, ธัมมายตนะ*

สุขุมาลชาติ มีพระชาติละเอียดอ่อน, มีตระกูลสูง

สุคต ผู้เสด็จไปดีแล้ว, เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า; ดู *สุคโต*

สุคตประมาณ ขนาดหรือประมาณของพระสุคต คือ พระพุทธเจ้า, เกณฑ์หรือมาตรวัดของพระสุคต

สุคตาณัตติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระสุคต

สุคติ คติดี, ทางดำเนินที่ดี, แดนกำเนิดอันดีที่สัตว์ผู้ทำกรรมดีตายแล้วไปเกิด ได้แก่ *มนุษย์* และ *เทพ*; ตรงข้ามกับ *ทุคติ*; ดู *คติ*

สุคโต (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) "เสด็จไปดีแล้ว" คือ ทรงมีทางเสด็จที่ดีงามอันได้แก่อริยมรรค, เสด็จไปสู่ที่ดีงามกล่าวคือพระนิพพาน, เสด็จไปด้วยดีโดยชอบ กล่าวคือ ทรงดำเนินรุดหน้าไม่หวนกลับมาสู่กิเลสที่ทรงละได้แล้ว ทรงดำเนินสู่ผลสำเร็จไม่ถอยหลัง ไม่กลับตกจากฐานะที่ลุถึง ทรงดำเนินในทางอันถูกต้องคือมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เฉเชือนไปในทางที่ผิด คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค เสด็จไปดี เสด็จที่ใดก็ทรงทำประโยชน์ให้แก่มหาชนในที่นั้น เสด็จไปโดยสวัสดีและนำให้เกิดความสวัสดี แม้แต่พบองคุลิมาลมหาโจรร้ายก็ทรงกลับใจให้เขากลายเป็นคนดีไม่มีภัย เสด็จผ่านไปแล้วด้วยดี ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจไว้บริบูรณ์ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาไว้ เพื่อชาวโลก ให้เป็นเครื่องเผล็ดประโยชน์แก่ประชาชนทั้งปวงผู้เกิดมาในภายหลัง, ทรงมีพระวาจาดี หรือตรัสโดยชอบ คือ ตรัสแต่คำจริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ในกาลที่ควรตรัส และบุคคลที่ควรตรัส (ข้อ ๔ ในพุทธคุณ ๙)

สุคโตวาท โอวาทของพระสุคต, พระดำรัสสอนของพระพุทธเจ้า

สุคนธชาติ ของหอม, เครื่องหอม

สุคนธวารี น้ำหอม

สุงกฆาตะ ด่านภาษี

สุงสุมารคีระ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นภัคคะ ที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่ ๘; *สุงสุมารคีรี* ก็เรียก

สุจริต ประพฤติดี, ประพฤติชอบ, ประพฤติถูกต้องตามคลองธรรม มี ๓ คือ ๑. *กายสุจริต* ประพฤติชอบด้วยกาย ๒. *วจีสุจริต* ประพฤติชอบด้วยวาจา ๓. *มโนสุจริต* ประพฤติชอบด้วยใจ; เทียบ *ทุจริต*

สุชาดา อุบาสิกาสำคัญคนหนึ่ง เป็นธิดาของผู้มีทรัพย์ซึ่งเป็นนายใหญ่แห่งชาวบ้านเสนานิคม ตำบลอุรุเวลา ได้ถวายข้าวปายาส (ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยมเรียกเต็มว่า “มธุปายาส”) แก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่จะตรัสรู้ มีบุตรชื่อยส ซึ่งต่อมาออกบวชเป็นพระอรหันต์ นางสุชาดาได้เป็นปฐมอุบาสิกาพร้อมกับภรรยาเก่าของยสะ และได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม; ดู *ปายาส, มธุปายาส, สูกรมัททวะ*

สุญญตวิโมกข์ ความหลุดพ้นโดยว่างจาก ราคะ โทสะ โมหะ หมายถึงมองเห็นความว่าง หมดความยึดมั่น คือพิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นอนัตตา พูดสั้นๆ ว่า หลุดพ้นเพราะเห็นอนัตตา (ข้อ ๑ ในวิโมกข์ ๓)

สุญญตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนัตตลักษณะ (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๓)

สุญญตา “ความเป็นสภาพสูญ” ความว่าง **1.** ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะอย่างยิ่ง ภาวะที่ขันธ์ ๕ เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน ตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ เช่น สาระคือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม สาระคือความสุข เป็นต้น, โดยปริยายหมายถึง หลักธรรมฝ่ายปรมัตถ์ ดังเช่น ขันธ์ ธาตุ อายตนะ และปัจจยาการ (อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท) ที่แสดงแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่าปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรมหรือกระบวนธรรมล้วนๆ **2.** ความว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นก็ดี สภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายก็ดี หมายถึง นิพพาน **3.** โลกุตตรมรรค ได้ชื่อว่าเป็นสุญญตาด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะลุด้วยปัญญาที่กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มองเห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน) เพราะว่างจากกิเลสมีราคะเป็นต้น และเพราะมีสุญญตา คือ นิพพาน เป็นอารมณ์ **4.** ความว่าง ที่เกิดจากกำหนดหมายในใจหรือทำใจเพื่อให้ความว่างนั้นเป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น ผู้เจริญอากิญจัญญายตนสมาบัติ

กำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย; *สุญตา* ก็เขียน

สุญญาคาร "เรือนว่าง", โดยนัย หมายถึงสถานที่สงัด ปลอดคน ปลอดเสียงรบกวน, มีพุทธพจน์ตรัสบ่อยมากในข้อความเป็นชุดว่า "อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา" *(เช่น ที.ม.๑๐/๒๗๔/๓๒๕)* (...ไปสู่ป่า ก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่สุญญาคาร ก็ดี...) ซึ่งท่านมักอธิบายว่า สุญญาคาร ได้แก่ เสนาสนะ (อันสงัด) ทั้ง ๗ ที่นอกจากป่าและโคนไม้ *(เช่น วินย.อ.๑/๔๙๘)*

เสนาสนะอันสงัดที่ตรัสไว้มี ๙ ดังนี้ "อรญฺญํ รุกฺขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชํ" *(เช่น ที.ปา.๑๑/๒๖/๕๑)* (ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง) โดยนัยนี้ สุญญาคารจึงได้แก่เสนาสนะ ๗ ต่อจากป่าและโคนไม้ คือตั้งแต่ภูเขาถึงลอมฟาง, พูดกว้างๆ ว่า ที่สงัดจากผู้คน หรือที่ปลอดคน *(เช่น ม.อ.๑/๒๐๘)*

สุตะ "สิ่งสดับ", สิ่งที่ได้ฟังมา, สิ่งที่ได้ยินได้ฟัง, ความรู้จากการเล่าเรียนหรือรับถ่ายทอดจากผู้อื่น, ข้อมูลความรู้จากการอ่านการฟังบอกเล่าถ่ายทอด; สำหรับผู้ศึกษาปฏิบัติ "สุตะ" หมายถึงความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับฟังธรรม ความรู้ในพระธรรมวินัย ความรู้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่านวังคสัตถุศาสน์ หรือปริยัติ, สุตะเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างหนึ่งของผู้ที่จะเจริญงอกงาม ไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต โดยเป็นเหตุปัจจัยให้ได้ปัญญา ที่เป็นเบื้องต้นหรือเป็นฐานของพรหมจริยะ และเป็นเครื่องเจริญปัญญาให้พัฒนาจนไพบูลย์บริบูรณ์ (ที.ปา.๑๑/๔๔๔/๓๑๖) พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้เป็นผู้มีสุตะมาก (เป็นพหูสูต หรือมีพาหุสัจจะ) และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตะ (องฺ.จตุกฺก.๒๑/๖/๙), (ข้อ ๓ ในอริยวัฑฒิ ๕); เทียบ ***ปัญญา***, ดู ***พหูสูต***, ***พาหุสัจจะ***

สุตตนิบาต ชุมนุมพระสูตรชุดพิเศษ ซึ่งเป็นคาถาล้วน หรือมีความนำร้อยแก้วบ้าง รวม ๗๑ สูตร จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๕ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู ***ไตรปิฎก*** (ในเล่ม ๒๕)

สุตตันตปิฎก ดู ***ไตรปิฎก***

สุตบท คำว่า *สุต, สุตา*; ดู ***ปาติโมกข์ย่อ***

สุตพุทธะ ผู้รู้เพราะได้ฟัง, ผู้รู้โดยสุตะ หมายถึง บุคคลที่เป็นพหูสูต; ดู ***พุทธะ***

สุตมยปัญญา ดู ***ปัญญา ๓***

สุทธันตปริวาส ปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องการจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ หมายความว่า ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปิดไว้หลายคราวจนจำจำนวนอาบัติและ

จำนวนวันที่ปิดไม่ได้ หรือจำได้แต่บางจำนวน ท่านให้ขอปริวาสประมวลจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดเข้าด้วยกัน แล้วอยู่ใช้ไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ มี ๒ อย่างคือ *จูฬสุทธันตปริวาส* และ *มหาสุทธันตปริวาส*

สุทธาวาส ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ที่เกิดของพระอนาคามี ได้แก่ พรหม ๕ ชั้นที่สูงสุดในรูปาวจร คือ อวิหา อตัปปา สุทัสสา สุทัสสี อกนิฏฐา

สุทธิ ความบริสุทธิ์, ความสะอาดหมดจด มี ๒ คือ ๑. *ปริยายสุทธิ* บริสุทธิ์โดยเอกเทศ (คือเพียงบางส่วนบางแง่) ๒. *นิปปริยายสุทธิ* บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง (ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์)

สุทธิกปาจิตติยะ อาบัติปาจิตตีย์ล้วน คืออาบัติปาจิตตีย์ที่ไม่ต้องให้เสียสละสิ่งของ มี ๙๒ สิกขาบท ตามปกติเรียกกันเพียงว่า *ปาจิตติยะ* หรือ *ปาจิตตีย์*

สุทโธทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ซึ่งเป็นราชาผู้ครองแคว้นศากยะ หรือสักกชนบท ณ นครกบิลพัสดุ์ มีพระมเหสีพระนามว่า พระนางสิริมหามายา หรือ เรียกสั้นๆ ว่ามายา เมื่อพระนางมายาสวรรคตแล้ว พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เป็นพระมเหสีต่อมา พระเจ้าสุทโธทนะเป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระราชบิดาของพระสิทธัตถะ เป็นพระอัยกาของพระราหุล และเป็นพระพุทธบิดา พระองค์สวรรคตในปีที่ ๕ แห่งพุทธกิจ ก่อนสวรรคต พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปแสดงธรรมโปรด ทรงบรรลุอรหัตผล และได้ปรินิพพาน ภายใต้เศวตฉัตร

สุธรรมภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งมีความมักใหญ่ ได้ด่าจิตตคฤหบดี และถูกสงฆ์ลงปฏิสารณียกรรม ให้ไปขอขมาคฤหบดีนั้น นับเป็นต้นบัญญัติในเรื่องนี้

สุธรรมสภา, สุธัมมาเทวสภา ชื่อเทวสภา คือสภาเป็นที่ประชุมของเทวดา ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กว้างยาวด้านละ ๓๐๐ โยชน์ สูง ๕๐๐ โยชน์ (สุธรรมเทวสภา หรือสุธัมมาสภา ก็เรียก), เทพชั้นจาตุมหาราชิกาอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท้าวสักกะ (พระอินทร์) ท้าวมหาราช ๔ มีหน้าที่มาร่วมประชุมในสุธัมมาสภาด้วย เช่น ท้าวจาตุมหาราชเที่ยวตรวจดูโลกเป็นประจำ โดยในวัน ๘ ค่ำ พวกเทพอำมาตย์บริวารไปเที่ยวดูก่อน แล้วในวัน ๑๔ ค่ำ พวกโอรสของท้าวจาตุมหาราชก็ไปตรวจดู ครั้นถึงวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ท้าวจาตุมหาราชก็ไปตรวจดูโลกด้วยตนเองว่า ในหมู่มนุษย์นี้ ผู้ที่เอาใจใส่ดูแลมารดาบิดา เกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์ เคารพเห็นสำคัญต่อผู้หลักผู้ใหญ่ในสกุลองค์กร

อยู่ถืออุโบสถ ตื่นตัว (ทำปฏิชาครอุโบสถ) ทำบุญบำเพ็ญกรรมดี ยังมีมากอยู่หรือไม่ แล้วไปรายงานแก่เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ซึ่งมาประชุมกันในสุธัมมาสภานี้เป็นประจำ *(องฺ.ติก.๒๐/๔๗๖/๑๘๐)*, (อรรถกถาบางแห่งบอกว่า สุธัมมาสภามีในเทวโลกทุกชั้น และในพรหมโลกก็มีด้วย, *อป.อ.๑/๒๙๔*); ดู ***ดาวดึงส์***

สุนทร ดี, งาม, ไพเราะ

สุนทรพจน์ คำพูดที่ไพเราะ, คำพูดที่ดี; คำพูดอันเป็นพิธีการ, คำกล่าวแสดงความรู้สึกที่ดีอย่างเป็นพิธีการในที่ประชุม

สุนาปรันตะ ดู *ปุณณสุนาปรันตะ*

สุเนตตะ นามของพระศาสดาองค์หนึ่งในอดีต มีคุณสมบัติคือ *กาเมสุ วีตราโค* (มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย) มีศิษย์จำนวนมาก ได้เจริญเมตตาจิตถึง ๗ ปี แต่ก็ไม่อาจพ้นจากชาติ ชรามรณะ เพราะไม่รู้อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ

สุปฏิปนฺโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ปฏิบัติไม่ถอยหลัง ปฏิบัติสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ดำรงอยู่ในธรรมวินัย (ข้อ ๑ ในสังฆคุณ ๙)

สุปปพุทธะ กษัตริย์โกลิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระบิดาของพระเทวทัตและพระนางยโสธราพิมพา

สุปปารกะ ชื่อเมืองท่าสำคัญในชมพูทวีป ที่พ่อค้าเดินเรือไปค้าขายทางทะเล มีชื่อปรากฏตั้งแต่ในพระไตรปิฎกเคียงข้างกับภารุกัจฉะ ตัมพปัณณิ และสุวรรณภูมิ เป็นต้น *(เช่น ขุ.ม.๒๙/๒๕๔/๑๘๘,๘๑๐/๕๐๔)* อยู่ห่างจากสาวัตถี ๑๒๐ โยชน์ *(ธ.อ.๔/๙๕; อุ.อ.๘๙; อป.อ.๒/๒๘๙)* เป็นถิ่นเกิดของพระมหาสาวกปุณณสุนาปรันตะ พระพาหิยทารุจีริยะก็เกิดที่นั่น และหลังจากเรือแตกก็ได้ขึ้นไปอาศัยอยู่ ก่อนมาพบพระพุทธเจ้า, เรียกเต็มว่า สุปปารกปัฏฏนะ อยู่ในสุนาปรันตชนบท, ตำราสันนิษฐานกันว่าได้แก่ถิ่นชื่อ Sopara ทางทิศเหนือของเมืองบอมเบย์ (Bombay) ที่บัดนี้เรียก Mumbai; ดู ***ปุณณสุนาปรันตะ, ภารุกัจฉะ, สุวรรณภูมิ***

สุพาหุ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ วิมละ ปุณณชิ และควัมปติ ได้เป็นสาวกรุ่นแรกที่พระพุทธเจ้าส่งไปประกาศพระศาสนา

สุภัททะ ปัจฉิมสักขิสาวก (สาวกผู้ทันเห็นองค์สุดท้าย) ของพระพุทธเจ้า เรียกสั้นๆ ว่า ***ปัจฉิมสาวก*** เดิมเป็น

พราหมณ์ตระกูลใหญ่ ต่อมาออกบวชเป็นปริพาชก อยู่ในเมืองกุสินารา ในวันที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน สุภัททปริพาชกได้ยินข่าวแล้ว คิดว่าตนมีข้อสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง อยากจะขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้นเสียก่อนที่จะปรินิพพาน จึงเดินทางไปยังสาลวัน ตรงไปหาพระอานนท์ แจ้งความประสงค์จะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา พระอานนท์ได้ห้ามไว้เพราะเกรงว่าพระองค์เหน็ดเหนื่อยอยู่แล้ว จะเป็นการรบกวนให้ทรงลำบาก สุภัททปริพาชกก็คะยั้นคะยอจะขอเข้าเฝ้าให้ได้ พระอานนท์ก็ยืนกรานห้ามอยู่ถึง ๓ วาระ จนพระผู้มีพระภาคทรงได้ยินเสียงโต้ตอบกันนั้น จึงตรัสสั่งพระอานนท์ว่าสุภัททะมุ่งหาความรู้ มิใช่ประสงค์จะเบียดเบียนพระองค์ ขอให้ปล่อยให้เขาเข้าเฝ้าเถิด สุภัททปริพาชกเข้าเฝ้าแล้ว ทูลถามว่า สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงทั้งหลาย คือ เหล่าครูทั้ง ๖ นั้น ล้วนได้ตรัสรู้จริงทั้งหมดตามที่ตนปฏิญญา หรือได้ตรัสรู้เพียงบางส่วน หรือไม่มีใครตรัสรู้จริงเลย พระพุทธเจ้าทรงห้ามเสียและตรัสว่าจะทรงแสดงธรรม คือ หลักการหรือหลักความจริงให้ฟัง แล้วตรัสว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ หาไม่ได้ในธรรมวินัยใด สมณะ (คืออริยบุคคลทั้ง ๔) ก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยใด สมณะก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิอื่นๆ ว่างจากสมณะ และตรัสสรุปว่า ถ้าภิกษุทั้งหลายเป็นอยู่โดยชอบ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อจบพระธรรมเทศนา สุภัททปริพาชกเลื่อมใส ทูลขอบรรพชาอุปสมบท พระพุทธเจ้าตรัสสั่งพระอานนท์ให้บวชสุภัททะในสำนักของพระองค์ โดยประทานพุทธานุญาตพิเศษให้ยกเว้นไม่ต้องอยู่ติตถิยปริวาส ท่านสุภัททะบวชแล้วไม่นาน (อรรถกถาว่าในวันนั้นเอง) ก็ได้บรรลุอรหัตตผล นับเป็นพุทธปัจฉิมสักขิสาวก

สุภัททวุฒบรรพชิต “พระสุภัททะผู้บวชเมื่อแก่” ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งการปรารภที่จะสังคายนาครั้งที่ ๑ ก่อนบวช เป็นช่างตัดผมในเมืองอาตุมา มีบุตรชาย ๒ คน ออกบวชแล้วคราวหนึ่งได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยสงฆ์หมู่ใหญ่จะเสด็จมายังเมืองอาตุมา จึงให้บุตรทั้งสองเอาเครื่องมือตัดผมออกไปเที่ยวขอตัดผมตามบ้านเรือนทุกแห่ง แลกเอาเครื่องปรุงยาคูมาได้มากมาย แล้วบัญชาการให้ผู้คนจัดเตรียมข้าวยาคูไว้เป็นอันมาก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึง ก็นำเอาข้าว

ยาคูนั้นเข้าไปถวาย พระพุทธเจ้าตรัสถาม ทรงทราบความว่าพระสุภัททะได้ข้าวนั้นมาอย่างไรแล้ว ไม่ทรงรับ และทรงติเตียน แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ๒ ข้อ คือ บรรพชิตไม่พึงชักชวนคนทำในสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ และภิกษุผู้เคยเป็นช่างกัลบกไม่พึงเก็บรักษาเครื่องตัดโกนผมไว้ประจำตัว จากการที่ได้ถูกติเตียนและเสียของเสียหน้าเสียใจในเหตุการณ์ครั้งนั้น พระสุภัททะก็ได้ผูกอาฆาตไว้ ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ-ปรินิพพานแล้วได้ ๗ วัน พระสุภัททะร่วมอยู่ในคณะของพระมหากัสสปเถระซึ่งกำลังเดินทางจากเมืองปาวาสู่เมืองกุสินารา ระหว่างทางนั้น คณะได้ทราบข่าวพุทธปรินิพพานจากอาชีวกผู้หนึ่ง ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นราคะ (คือพระปุถุชน โสดาบัน และสกทาคามี) พากันร้องไห้คร่ำครวญเป็นอันมาก ในขณะนั้นเอง พระสุภัททวุฒบรรพชิต ก็ร้องห้ามขึ้นว่า "อย่าเลย ท่านผู้มีอายุ พวกท่านอย่าเศร้าโศก อย่าร่ำไห้ไปเลย พวกเราพ้นดีแล้ว พระมหาสมณะนั้นคอยเบียดเบียนพวกเราว่า สิ่งนี้ควรแก่เธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่เธอ บัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักกระทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่กระทำสิ่งนั้น" พระมหากัสสป-เถระได้ฟังแล้ว (อรรถกถากล่าวว่า ท่านเกิดธรรมสังเวช) ดำริว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานเพียง ๗ วัน ก็ยังเกิดเสี้ยนหนามขึ้นแล้วในพระศาสนา หากต่อไปคนชั่วได้พวกพ้องมีกำลังเติบกล้าขึ้น ก็จะทำพระศาสนาให้เสื่อมถอย ดังนั้น หลังจากเสร็จงานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว ท่านจึงได้ยกถ้อยคำของสุภัททวุฒบรรพชิต ซึ่งเรียกกันสั้นๆ ว่า คำกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยนี้ขึ้นเป็นข้อปรารภ ชักชวนพระเถระทั้งหลายร่วมกันทำสังคายนาครั้งแรก; สุภัทท-วุฑฒบรรพชิต ก็เขียน (คำบาลีว่า สุภทฺโท วุฑฺฒปพฺพชิโต)

สุภาพ เรียบร้อย, อ่อนโยน, ละมุนละม่อม

สุภาษิต ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว, คำพูดที่ถือเป็นคติได้

สุภูติ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นบุตรสุมนเศรษฐี ในพระนครสาวัตถี ได้ไปร่วมงานฉลองวัดเชตวันของท่านอนาถ-บิณฑิกเศรษฐี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใสบวชในพระพุทธศาสนา ต่อมาเจริญวิปัสสนาทำเมตตาฌานให้เป็นบาท ได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ๒ ทาง คือในทางอรณวิหาร (เจริญฌานประกอบด้วยเมตตา) และเป็นทักขิไณยบุคคล

สุมนะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

สุมังคลวิลาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในทีฆนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๐๐๐; ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถกถา*

สุเมรุ ชื่อหนึ่งของภูเขาเมรุ; ดู *เมรุ*

สุรนาทโวหาร ถ้อยคำที่ฮึกห้าว, คำกล่าวห้าวหาญ

สุรสิงหนาท การเปล่งเสียงพูดอย่างองอาจกล้าหาญ หรือพระดำรัสที่เร้าใจ ปลุกให้ตื่นฟื้นสติขึ้น เหมือนดั่งเสียงบันลือของราชสีห์ เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “กิจอย่างใด อันพระศาสดาผู้เอ็นดู แสวงประโยชน์ เพื่อสาวกทั้งหลายจะพึงทำ กิจนั้นอันเราทำแล้วแก่พวกเธอทุกอย่าง”

สุรเสนะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางใต้ของแคว้นกุรุ ระหว่างแม่น้ำสินธุกับแม่น้ำยมุนาตอนล่าง นครหลวงชื่อมธุรา แต่ปัจจุบันเรียกมถุรา (Mathura)

สุรา เหล้า, น้ำเมาที่กลั่นแล้ว

สุราบาน การดื่มเหล้า, น้ำเหล้า

สุราปานวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องดื่มน้ำเมา เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๖ ในปาจิตติยกัณฑ์

สุรามฤต น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตายของเทวดา, น้ำอมฤตของเทวดา

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวรมณี เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (ข้อที่ ๕ ในศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐)

สุริยคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินของพระอาทิตย์เป็นหลัก เช่นวันที่ ๑, ๒, ๓ เดือนเมษายน เป็นต้น

สุริยุปราคา การจับอาทิตย์ คือเงาดวงจันทร์บังดวงอาทิตย์

สุวรรณภูมิ “แผ่นดินทอง”, “แหลมทอง”, ดินแดนที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์การส่งพระ*โสณะ*และพระ*อุตตระ* หัวหน้าพระศาสนทูตสายที่ ๘ (ใน ๙ สาย) ไปประกาศพระศาสนา ปราชญ์สันนิษฐานว่าได้แก่ดินแดนบริเวณจังหวัดนครปฐม (พม่าว่าได้แก่เมืองสะเทิม หรือสุธรรมนครในประเทศพม่า), สุวรรณภูมิปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ในคัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก เคียงข้างกับเมืองท่าสำคัญๆ ของชมพูทวีป เช่น สุปปารกะ และภารุกัจฉะ แล้วก็มีชวา จนมาถึงสุวรรณภูมิ ต่อด้วยตัมพปัณณิ (ชวํ คจฺฉติ ... สุวณฺณภูมึ คจฺฉติ ตมฺพปณฺณึ

คจฺฉติ, ขุ.ม.๒๙/๒๕๔/๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) บางชื่อจะตรงกับดินแดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยให้เด็ดขาดได้; ในชั้นอรรถกถามีเรื่องราวเกี่ยวกับคนลงเรือเดินทะเลจากชมพูทวีป ที่เมืองสุปปารกะ (ฝั่งทะเลด้านตะวันตก) บ้าง ที่ตามลิตติ (ฝั่งทะเลด้านตะวันออก) บ้าง ไปยังสุวรรณภูมิ; ดู ***ตัมพปัณณิ, ภารุกัจฉะ, สุปปารกะ, ตามลิตติ***

สู ท่าน

สูกรมัททวะ ชื่ออาหารซึ่งนายจุนทะกัมมารบุตร แห่งเมืองปาวา ถวายแด่พระพุทธเจ้า ในวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นบิณฑบาตมื้อสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสวยก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นบิณฑบาตที่มีผลเสมอกับบิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ และบิณฑบาต ๒ ครั้งนี้มีผลมีอานิสงส์มากยิ่งกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นใดทั้งสิ้น (ที.ม.๑๐/๑๒๖/๑๕๘; บิณฑบาตที่เสวยในวันตรัสรู้ คือข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย), หลังจากเสวยสูกรมัททวะแล้ว พระพุทธเจ้าก็ประชวรหนัก และเมื่อเสด็จถึงเมืองกุสินาราแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานในราตรีนั้น

"สูกรมัททวะ" นี้ มักแปลกันว่าเนื้อสุกรอ่อน แต่อรรถกถาแปลต่างเป็นหลายนัย อรรถกถาแห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ถึง ๔ อย่าง (อุ.อ.๔๒๗) ว่า ๑. มหาอัฏฐกถาซึ่งเป็นอรรถกถาโบราณบอกไว้ว่าเป็นเนื้อหมู ที่นุ่มรสสนิท ๒. อาจารย์บางพวกว่าเป็นหน่อไม้ ที่หมูชอบไปดุดย่ำ ๓. อาจารย์อีกพวกหนึ่งว่าเป็นเห็ด ซึ่งเกิดในบริเวณที่หมูดุดย่ำ และ ๔. ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีกว่าเป็นยาอายุวัฒนะขนานหนึ่ง ส่วนอรรถกถาอีกแห่งหนึ่ง (ที.อ.๒/๑๗๒) บอกความหมายไว้ ๓ นัยว่า เป็นเนื้อหมูตัวเอกที่ไม่อ่อนไม่แก่เกินไป บ้างว่าเป็นข้าวที่นุ่มนวลกลมกล่อม ซึ่งมีวิธีปรุงโดยใช้เบญจโครส (ผลผลิตจากน้ำนมโค ๕ อย่าง คือ นมสด นมเปรี้ยว เปรียง เนยใส เนยข้น) บ้างว่าเป็นยาอายุวัฒนะ; ดู ***พุทธปรินิพพาน***

สูญ ว่างเปล่า, หายสิ้นไป; ในทางธรรม "สูญ" มีความหมายหลายแง่หลายระดับ พึงศึกษาในคำว่า ***สุญญตา***, และพึงแยกจากคำว่า "ขาดสูญ" ซึ่งหมายถึง อุจเฉทะ ซึ่งพึงศึกษาในคำว่า ***อุจเฉททิฏฐิ***

สูตร พระธรรมเทศนาหรือธรรมกถาเรื่องหนึ่งๆ ในพระสุตตันตปิฎก แสดงเจือด้วยบุคคลาธิษฐาน, ถ้าพูดว่า "พระสูตร" มักหมายถึงพระสุตตันตปิฎกทั้งหมด

สูปะ แกง; คู่กับ ***พยัญชนะ*** 2.

เสกขสมมต ผู้ได้รับสมมติเป็นเสขะ หมายถึงครอบครัวที่สงฆ์ประชุมตกลง แต่งตั้งให้เป็นเสขะ ภิกษุใดไม่เจ็บไข้ และเขาไม่ได้นิมนต์ไว้ ไปรับเอาอาหาร จากครอบครัวนั้นมาขบฉัน ต้องอาบัติ เป็นปาฏิเทสนียะสิกขาบทที่ ๓

เสกขสมมติ สังฆกรรมที่สงฆ์ประกาศความตกลงตั้งสกุลคือครอบครัวที่ยิ่งด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโภคะ ให้เป็น *เสกขสมมต* คือให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอกจากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ; ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*

เสขะ ผู้ยังต้องศึกษา ได้แก่ พระอริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล โดยพิสดารมี ๗ คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ในโสดาปัตติผล ในสกทาคามิมรรค ในสกทาคามิผล ในอนาคามิมรรค ในอนาคามิผล และในอรหัตตมรรค, พูดเอาแต่ระดับเป็น ๓ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี; คู่กับ ***อเสขะ***

เสขบุคคล บุคคลที่ยังต้องศึกษาอยู่; ดู *เสขะ*

เสขปฏิปทา ทางดำเนินของพระเสขะ, ข้อปฏิบัติของพระเสขะ ได้แก่ ***จรณะ ๑๕***

เสขภูมิ ภูมิของพระเสขะ, ระดับจิตใจและคุณธรรมของพระอริยบุคคลที่ยังต้องศึกษา

เสขิยวัตร วัตรที่ภิกษุจะต้องศึกษา, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมารยาทที่ภิกษุพึงสำเหนียกหรือพึงฝึกฝนปฏิบัติ มี ๗๕ สิกขาบท จำแนกเป็น สารูป ๒๖, โภชนปฏิสังยุต ๓๐, ธัมมเทสนาปฏิสังยุต ๑๖ และปกิณกะคือเบ็ดเตล็ด ๓, เป็นหมวดที่ ๗ แห่งสิกขาบท ในบรรดาสิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ ท่านให้สามเณรถือปฏิบัติด้วย

เสตกัณณิกคม นิคมที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบท ด้านทิศใต้

เสโท, เสท น้ำเหงื่อ, ไคล

เสนา กองทัพ ในครั้งโบราณหมายถึงพลช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า เรียกว่า ***จตุรงคินีเสนา*** (เสนามีองค์ ๔ หรือเสนาสี่เหล่า)

เสนานิคม ชื่อหมู่บ้านในตำบลอุรุเวลา นางสุชาดาผู้ถวายข้าวปายาสแด่พระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ อยู่ที่หมู่บ้านนี้

เสนามาตย์ ข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือน

เสนามาร กองทัพมาร, ทหารของพระยามาร

เสนาสนะ *เสนะ* "ที่นอน" + *อาสนะ* "ที่นั่ง" หมายเอาที่อยู่อาศัย เช่น กุฏิ วิหาร และเครื่องใช้เกี่ยวกับสถานที่ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ แม้โคนไม้ เมื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย

ก็เรียกเสนาสนะ

เสนาสนะ ๕ ที่อยู่อาศัย ๕ อย่าง ที่ทรงอนุญาต คือ วิหาร (เรือนที่อยู่, กุฎี) อัฑฒโยค (เรือนมุงแถบเดียว) ปราสาท (เรือนชั้น) หัมมิยะ (เรือนโล้น) คุหา (ถ้ำ) จัดเป็นอดิเรกลาภ (รุกขมูล คือโคนไม้ จึงเป็นเสนาสนะ ใน *นิสสัย ๔*)

เสนาสนะ ๙ หมายถึง เสนาสนะอันสงัด (วิวิตตเสนาสนะ) ๙ อย่าง ที่ตรัสไว้ดังนี้ “อรญฺญํ รุกฺขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชํ” *(เช่น ที.ปา.๑๑/๒๖/๕๑)* (ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง), บ่อยครั้ง ตรัสเพียง ๓ คำ คือ อรัญ รุกขมูล และสุญญาคาร ซึ่งอรรถกถาไขความว่า สุญญาคาร (เรือนว่าง) หมายถึง ๗ อย่างต่อจากป่าและโคนไม้ คือตั้งแต่ภูเขา ถึงลอมฟาง; ดู *สุญญาคาร*

เสนาสนขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๖ แห่งจุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ

เสนาสนคาหาปกะ ผู้ให้ถือเสนาสนะ หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้ทำหน้าที่จัดแจกเสนาสนะของสงฆ์ ว่าจะให้ภิกษุรูปใดเข้าอยู่ที่ไหน, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ*

เสนาสนปัจจัย ปัจจัยคือเสนาสนะ, เครื่องอาศัยของชีวิตคือที่อยู่ เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัยสี่

เสนาสนปัญญาปกะ ผู้แต่งตั้งเสนาสนะ หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่จัดแจงแต่งตั้งดูแลความเรียบร้อยแห่งเสนาสนะสำหรับภิกษุทั้งหลายจะได้เข้าพักอาศัย, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ*

เสนาสนวัตร ธรรมเนียม หน้าที่ หรือข้อที่ภิกษุควรปฏิบัติเกี่ยวกับเสนาสนะ เช่น ไม่ทำเปรอะเปื้อน รักษาความสะอาด จัดวางของให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ใช้สอยระวังไม่ทำให้ชำรุดและเก็บของใช้ไม่ให้กระจัดกระจายสับสนกับที่อื่น เป็นต้น

เสนาสนะป่า เสนาสนะอันอยู่ไกลจากบ้านคนอย่างน้อย ๒๕ เส้น

เสพ บริโภค, ใช้สอย, อยู่อาศัย, คบหา

เสพเมถุน ร่วมประเวณี, ร่วมสังวาส

เสมหะ เสลด, เมือกที่ออกจากลำคอหรือลำไส้

เสมฺหสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้มีเสมหะเป็นสมุฏฐาน; ดู *อาพาธ*

เสละ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในอังคุตตราปะ เรียนจบไตรเพท เป็นคณาจารย์สอนศิษย์ ๓๐๐ คน ได้พบพระพุทธเจ้าที่อาปณนิคม เห็นว่าพระองค์สมบูรณ์ด้วยมหา-

ปุริสลักษณะครบถ้วนและได้ทูลถาม ปัญหาต่างๆ เมื่อฟังพระดำรัสตอบแล้ว มีความเลื่อมใส ขอบวช ต่อมาไม่ช้าก็ได้ บรรลุพระอรหัต

แส่โทษ หาความผิดใส่, หาเรื่องให้

แสดงอาบัติ แสดงอาบัติของตนเพื่อให้พ้นจากอาบัตินั้น, เปลื้องตนจากอาบัติด้วยการเปิดเผยอาบัติของตนแก่สงฆ์หรือแก่ภิกษุอื่น, ใช้สำหรับอาบัติที่แสดงแล้วพ้นได้ คือ ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต

ในอุโบสถขันธกะ *(วินย.๔/๑๘๖/๒๔๕)* มีวิธีแสดงอาบัติที่ตรัสสอนไว้ ตามเรื่องว่า ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติในวันอุโบสถ เธอคิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า ภิกษุมีอาบัติติดตัว ไม่พึงทำอุโบสถ เราต้องอาบัติแล้ว จะพึงปฏิบัติอย่างไร จึงบอกเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งได้กราบทูลแด่พระผู้มีพระภาค พระองค์รับสั่งว่า ภิกษุนั้นพึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า นั่งกระโหย่ง ประคองอัญชลี แล้วกล่าวว่า...

ถ้อยคำตามพระบาลีนี้ เมื่อนำมาใช้ มีการเติมคำอาลปนะเข้าไปให้ครบ ดังนี้

ผู้แสดง: อหํ อาวุโส <u>อิตฺถนฺนามํ</u> อาปตฺตึ อาปนฺโน ตํ ปฏิเทเสมิ. (แน่ะเธอ ผมต้องอาบัติ<u>ชื่อนี้</u> ผมแสดงอาบัตินั้น)

ผู้รับ: ปสฺสถ ภนฺเต? (ท่านมองเห็นหรือครับ)

ผู้แสดง: อาม อาวุโส ปสฺสามิ. (ครับ ผมเห็น)

ผู้รับ: อายตึ ภนฺเต สํวเรยฺยาถ. (ท่านพึงสำรวมต่อไป เถิดครับ)

[คำว่า “<u>อิตฺถนฺนามํ</u>” พึงเปลี่ยนไปตามชื่ออาบัติที่ต้อง เช่นเป็น “ปาจิตฺติยํ” “ทุกฺกฏํ” เป็นต้น และเปลี่ยนใช้ “อาวุโส” “ภนฺเต” ไปตามที่เป็นผู้แก่หรืออ่อน]

ในกรณีที่ยังสงสัยว่าตนได้ต้องอาบัติ ก็พึงปฏิบัติคล้ายอย่างนี้ด้วย แต่ผู้แสดงกล่าวฝ่ายเดียว ดังนี้

ผู้แสดง: อหํ อาวุโส <u>อิตฺถนฺนามาย</u> อาปตฺติยา เวมติโก, ยทา นิพฺเพมติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามิ. (แน่ะเธอ ผมมีความสงสัยในอาบัติชื่อนี้ จักหมดสงสัยเมื่อใด จักทำคืนอาบัตินั้นเมื่อนั้น) เมื่อปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ก็ทำอุโบสถได้

อย่างไรก็ดี ตามที่ปฏิบัติกันมากในบัดนี้ แสดงอาบัติตามแบบ ดังนี้

ก) ผู้แสดงมีพรรษาอ่อนกว่า

ผู้แสดง: สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ. (3 หน)
สพฺพา ครุลหุกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ. (3 หน)
อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถุกาโย อาปตฺติโย อาปชฺชึ ตา ตุมฺห มูเล ปฏิเทเสมิ.

ผู้รับ: ปสฺสสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย.

ผู้แสดง: อุกาส อาม ภนฺเต ปสฺสามิ.

ผู้รับ: อายตึ อาวุโส สํวเรยฺยาสิ.

ผู้แสดง: สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ.
ทุติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ.

ตติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ.

น ปุเนวํ กริสฺสามิ.

น ปุเนวํ ภาสิสฺสามิ.

น ปุเนวํ จินฺตยิสฺสามิ.

ข) ผู้แสดงมีพรรษาแก่กว่า

ผู้แสดง: สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ. (3 หน)

สพฺพา ครุลหุกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ. (3 หน)

อหํ อาวุโส สมฺพหุลา นานาวตฺถุกาโย อาปตฺติโย อาปชฺชึ ตา ตุมฺห มูเล ปฏิเทเสมิ.

ผู้รับ: อุกาส ปสฺสถ ภนฺเต ตา อาปตฺติโย.

ผู้แสดง: อาม อาวุโส ปสฺสามิ.

ผู้รับ: อายตึ ภนฺเต สํวเรยฺยาถ.

ผู้แสดง: สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ.

ทุติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ.

ตติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ.

น ปุเนวํ กริสฺสามิ.

น ปุเนวํ ภาสิสฺสามิ.

น ปุเนวํ จินฺตยิสฺสามิ.

แสนยากร หมู่ทหาร, กองทัพ

โสกะ ความโศก, ความเศร้า, ความมีใจหม่นไหม้, ความแห้งใจ, ความรู้สึกหมองไหม้ใจแห้งผาก เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี: โสก; สันสกฤต: โศก)

โสกาดูร เดือดร้อนด้วยความโศก, ร้องไห้สะอึกสะอื้น

โสณะ, โสณกะ พระเถระรูปหนึ่งในจำนวน ๒ รูป (อีกรูปหนึ่งคือ พระอุตตรเถระ) ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ส่งเป็นพระศาสนทูตมาประกาศพระศาสนา ในดินแดนสุวรรณภูมิ เมื่อเสร็จสิ้นการสังคายนาครั้งที่ ๓ (ประมาณ พ.ศ. ๒๓๔) นับเป็นสายหนึ่งในพระศาสนทูต ๙ สาย

โสณกุฏิกัณณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรของอุบาสิกา ชื่อ กาฬี ซึ่งเป็นพระโสดาบัน เกิดที่บ้านเดิมของมารดาในเมืองราชคฤห์แล้วกลับไปอยู่ในตระกูลบิดาที่แคว้นอวันตีทักขิณาบถ พระมหากัจจายนะให้บรรพชาเป็นสามเณรแล้วรอต่อมาอีก ๓ ปี เมื่อท่านหาภิกษุได้ ๑๐ รูปแล้ว จึงให้อุปสมบทเป็นภิกษุ บวชแล้วไม่นานก็สำเร็จพระอรหัต ต่อมา ท่านได้เดินทางมาเฝ้าพระศาสดาที่เมืองสาวัตถีพร้อมทั้งนำความที่พระอุปัชฌาย์สั่งมากราบทูลขอพระพุทธานุญาตด้วยรวม ๕ ข้อ ทำให้เกิดมีพระพุทธานุญาตพิเศษสำหรับปัจจันตชนบท เช่น ให้สงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปให้อุปสมบทได้ ให้ใช้รองเท้าหนาหลายชั้นได้ ให้อาบน้ำได้ตลอดทุกเวลา เป็นต้น ท่านแสดงธรรมมีถ้อยคำงดงามไพเราะชัดเจน จึงได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางกล่าวกัลยาณพจน์

โสณโกฬิวิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นกุลบุตรชื่อโสณะ ตระกูลโกฬิวิสะ

เป็นบุตรของอุสภเศรษฐี แห่งวรรณะแพศย์ ในเมืองกาฬจัมปากะ แคว้นอังคะ โสณกุลบุตรมีลักษณะพิเศษในร่างกาย คือ มีฝ่ามือฝ่าเท้าอ่อนนุ่ม และมีขนอ่อนขึ้นภายใน อีกทั้งมีความเป็นอยู่อย่างดี ได้รับการบำรุงบำเรอทุกประการ อยู่ในปราสาท ๓ ฤดู จึงได้สมญาว่าเป็น ***สุขุมาลโสณะ*** ต่อมาพระเจ้าพิมพิสารทรงสดับกิตติศัพท์ จึงรับสั่งให้โสณะเดินทางไปเฝ้าและให้แสดงขนที่ฝ่ามือฝ่าเท้าให้ทอดพระเนตร คราวนั้นโสณะมีโอกาสได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้สดับพระธรรมเทศนา เกิดความเลื่อมใสขอบวช ท่านทำความเพียรอย่างแรงกล้าจนเท้าแตกและเริ่มท้อแท้ใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงประทานโอวาทด้วยข้ออุปมาเรื่องพิณสามสาย ท่านปฏิบัติตาม ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความเพียร

โสณทัณฑพราหมณ์ พราหมณ์ชื่อโสณทัณฑะ เป็นผู้ที่พระเจ้าพิมพิสารให้ปกครองนครจัมปา

โสณทัณฑสูตร สูตรที่ ๔ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระสุตตันตปิฎก ทรงแสดงแก่โสณทัณฑพราหมณ์

โสณา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของผู้มีตระกูลในพระนครสาวัตถี ได้แต่งงาน มีบุตรชาย ๑๐ คน ซึ่งล้วนมีรูปร่างงามสง่า ต่อมา สามีพร้อมทั้งบุตรทั้งสิบนั้นออกบวช ตัวท่านชราลงแล้วเห็นว่าไม่ควรอยู่เดียวดาย จึงออกบวชเป็นภิกษุณี มีความเพียรแรงกล้า เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความเพียร; อย่างไรก็ดี ประวัตินี้ เล่าตามเรื่องในคัมภีร์อปทาน (ในเถรีคาถา ก็เล่าไว้คล้ายกัน แม้จะสั้นกว่ามาก) แต่ในอรรถกถาแห่งเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ท่านเล่าเรื่องต่างออกไปว่า ก่อนบวช พระโสณามีบุตรและธิดามาก เมื่อบุตรธิดามีครอบครัวแยกออกไปแล้ว ต่อมา มีอาการแสดงออกที่ขาดความเคารพต่อท่าน ทำให้ท่านไม่เห็นประโยชน์ที่จะอยู่ครองเรือนต่อไป จึงออกบวช และเป็นที่เรียกขานกันว่า “พระโสณาเถรีผู้มีลูกมาก” จนกระทั่งต่อมา ท่านบำเพ็ญเพียรและได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว จึงเป็นที่รู้จักกันในนามใหม่ว่า “พระโสณาเถรีผู้เพียรมุ่งมั่น”

โสดาบัน ผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน, พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุโสดาปัตติผล มี ๓ ประเภทคือ ๑. ***เอกพีชี*** เกิดอีกครั้งเดียว ๒. ***โกลังโกละ*** เกิดอีก ๒–๓ ครั้ง ๓. ***สัตตักขัตตุปรมะ*** เกิดอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก

โสดาปัตติผล ผลคือการถึงกระแสสู่นิพพาน, ผลที่ได้รับจากการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ด้วยโสดาปัตติมรรค ทำให้ได้เป็นพระโสดาบัน

โสดาปัตติมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระโสดาบัน, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

โสต หู, ช่องหู

โสตถิยะ ชื่อคนหาบหญ้าที่ถวายหญ้าแด่พระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์รับหญ้าจากโสตถิยะแล้วนำไปลาดต่างบัลลังก์ ณ ควงต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้านทิศตะวันออก แล้วประทับนั่งขัดสมาธิผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกจนกระทั่งตรัสรู้

โสตถิวดี ชื่อนครหลวงของแคว้นเจตี

โสตวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู, เสียงกระทบหู เกิดความรู้ขึ้น, การได้ยิน (ข้อ ๒ ในวิญญาณ ๖)

โสตสัมผัส อาการที่หู เสียง และโสตวิญญาณประจวบกัน เกิดการได้ยิน

โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะโสตสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่หู เสียง และโสตวิญญาณกระทบกัน

โสภณเจตสิก เจตสิกฝ่ายดีงาม มี ๒๕ แบ่งเป็น **ก. โสภณสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ *ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตรมัชฌัตตตา* (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ = อุเบกขา) *กายปัสสัทธิ* ความคลายสงบแห่งกองเจตสิก) *จิตตปัสสัทธิ* (แห่งจิต) *กายลหุตา* (ความเบาแห่งกองเจตสิก) *จิตตลหุตา* (แห่งจิต) *กายมุทุตา* (ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก) *จิตตมุทุตา* (แห่งจิต) *กายกัมมัญญตา* (ความควรแก่งานแห่งกองเจตสิก) *จิตตกัมมัญญตา* (แห่งจิต) *กายปาคุญญตา* (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) *จิตตปาคุญญตา* (แห่งจิต) *กายุชุกตา* (ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก) *จิตตุชุกตา* (แห่งจิต) **ข. วีรตีเจตสิก** (เจตสิกที่เป็นตัวงดเว้น) ๓ คือ *สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ* **ค. อัปปมัญญาเจตสิก** (เจตสิกคืออัปปมัญญา) ๒ คือ *กรุณา มุทิตา* (อีก ๒ ซ้ำกับ อโทสะ และตัตรมัชฌัตตตา) **ง. ปัญญินทรียเจตสิก** ๑ คือ *ปัญญินทรีย์* หรือ *อโมหะ*

โสภิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช ไม่ช้าก็บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

โสมนัส ความดีใจ, ความสุขใจ, ความปลาบปลื้ม; ดู *เวทนา*

โสรัจจะ ความเสงี่ยม, ความมีอัธยาศัยงาม รักความประณีตหมดจดและสงบเรียบร้อย (ข้อ ๒ ในธรรมทำให้งาม ๒)

โสวจัสสตา ความเป็นบุคคลที่พูดด้วยง่าย, ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รู้จักรับฟังเหตุผล (ข้อ ๔ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

โสสานิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้า คือ อยู่แรมคืนในป่าช้าเป็นประจำ, คำสมาทานว่า “อสุสานํ ปฏิกฺขิปามิ, โสสานิกงฺคํ สมาทิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มิใช่ป่าช้า สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑๑ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

โสโส โรคมองคร่อ (มีเสมหะแห้งอยู่ในลำหลอดปอด)

โสฬสญาณ ญาณ ๑๖ (เป็นศัพท์ที่ผูกขึ้นภายหลัง); ดู *ญาณ ๑๖*

ไสยา การนอน (บาลี: เสยฺยา)

ไสยาวสาน การนอนครั้งสุดท้าย, การนอนครั้งที่สุด

ไสยาสน์ นอน (เป็นคำเพี้ยน ถ้าเขียนเป็นคำบาลี ก็เป็น “เสยฺยาสน” ซึ่งแปลว่า การนอนและที่นั่ง แต่ไม่มีที่ใช้ คำที่ใช้จริงคือ “เสนาสน” ซึ่งแปลว่า ที่นอนและที่นั่ง, ตามปกติ เมื่อจะว่านอน ก็ใช้เพียงว่า “ไสยา” ซึ่งมาจาก “เสยฺยา”)

ห

หงสบาท “เท้าหงส์” หมายถึงสีคล้ายเท้าหงส์ คือ แดงปนเหลือง หรือแดงเรื่อ, บางที ท่านอธิบายว่า สีเหมือนดอกเซ่งหรือหงอนไก่; ดู ***ฉัพพรรณรังสี***

หงายบาตร การระงับโทษอุบาสกซึ่งเคยปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย สงฆ์ประกาศ*คว่ำบาตร*ไว้มิให้ภิกษุทั้งหลายคบหาด้วย ต่อมาอุบาสกนั้นรู้สึกโทษตนกลับประพฤติดี สงฆ์จึงประกาศระงับโทษนั้น ให้ภิกษุทั้งหลายคบกับเขาได้อีก เช่นรับบิณฑบาต รับนิมนต์ รับไทยธรรมของเขาได้ เป็นต้น การที่สงฆ์ประกาศระงับการลงโทษนั้น เรียกว่า *หงายบาตร*, คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตอุกกุชชนา” ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*; คู่กับ *คว่ำบาตร*

หทัย หัวใจ

หน ทิศ เช่น หนบูร (ทิศตะวันออก)

หฤทัย หัวใจ

หลักกำหนดธรรมวินัย หลักตัดสินธรรมวินัย หรือลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘ อย่าง ที่ตรัสแก่พระมหาปชาบดีโคตมี คือ *ก. ธรรมเหล่าใดเป็นไป* ๑. เพื่อความย้อมใจติด ๒. เพื่อความประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความพอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักมากอยากใหญ่ ๕. เพื่อความไม่สันโดษ ๖. เพื่อความคลุกคลีในหมู่ ๗. เพื่อความเกียจคร้าน ๘. เพื่อความเลี้ยงยาก, ธรรมเหล่านี้พึงรู้ว่าไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่สัตถุศาสน์; *ข. ธรรมเหล่าใดเป็นไป* ๑. เพื่อความคลายหายติด ๒. เพื่อความไม่ประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความไม่พอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักน้อย ๕. เพื่อความสันโดษ ๖. เพื่อความสงัด ๗. เพื่อการประกอบความเพียร ๘. เพื่อความเลี้ยงง่าย, ธรรมเหล่านี้พึงรู้ว่าเป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตถุศาสน์

หลิททวสนนิคม นิคมหนึ่งอยู่ในโกลิยชนบท

หัตถ์, หัตถะ **1.** มือ **2.** ในมาตราวัด คือ ๑ ศอก

หัตถกรรม การทำด้วยฝีมือ, การช่าง

หัตถกะอาฬวกะ อริยสาวกสำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาสก เป็นอนาคามี ถือกันว่าเป็นอัครอุบาสก เนื่องจากเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสกบริษัท (คู่กับจิตตคฤหบดี) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกที่สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔

อริยสาวกท่านนี้มีตำนานประวัติตามที่อรรถกถาเล่าไว้ว่า เป็นโอรสของ

พระเจ้าอาฬวกะ ราชาแห่งแคว้นอาฬวี เมื่อประสูติ ได้นามว่า อาฬวกกุมาร ต่อมา ได้มีคำนำหน้านามเดิมเพิ่มขึ้นว่า "หัตถกะ" โดยมีความเป็นมาว่า แต่เดิมมา ก่อนอาฬวกกุมารประสูติ ตามปกติราชาอาฬวกะทรงนำกองทหารเสด็จออกป่าล่าสัตว์เป็นประจำทุกสัปดาห์ เพื่อเป็นการห้ามปรามโจรผู้ร้าย และป้องกันอริราชศัตรู พร้อมทั้งซ้อมกำลังทัพไว้ ครั้งหนึ่ง ทรงตั้งกติกากับเหล่าทหารว่า ถ้าเนื้อวิ่งหนีออกไปทางข้างของผู้ใด ให้เป็นภาระของผู้นั้นที่จะไปจับเนื้อมา จำเพาะว่าเนื้อหนีออกไปทางข้างของพระองค์ จึงทรงไล่ตามเนื้อนั้นไปเป็นหนทาง ๓ โยชน์ จนเนื้อนั้นหมดแรงยืนนิ่งแช่น้ำอยู่ ก็ทรงจับมันฆ่าเสียได้ แต่แม้การจะสำเร็จ ก็ทรงเหน็ดเหนื่อย จึงแวะเข้าไปประทับนั่งพักใต้ร่มไทรใหญ่ต้นหนึ่ง บัดนั้น เทวดาซึ่งสิงสถิตที่นั่น ก็เข้ามาจับพระหัตถ์ไว้ และบอกว่าตนคืออาฬวกยักษ์ ได้รับพรจากท้าวมหาราช (คือท้าวโลกบาล) ว่า สัตว์ใดก็ตามที่ล่วงล้ำเขตซึ่งเงาต้นไม้นั้นตกในเวลาเที่ยงวันเข้าไป ให้จับกินได้ อาฬวกราชจึงจะต้องเป็นอาหารของตน พระราชาทรงหาทางรอด ในที่สุด อาฬวกยักษ์ยอมปล่อยโดยมีเงื่อนไขว่า อาฬวกราชจะทรงส่งมนุษย์ไปให้อาฬวกยักษ์กินพร้อมทั้งกับแกล้มวันละ ๑ คน ตอนแรกก็ส่งนักโทษประหารไปให้ ต่อมานักโทษหมด ต้องใช้วิธีล่อคนโดยให้เอาเงินหลวงไปทิ้งไว้ตามถนนหนทาง ใครหยิบหรือแม้แต่จับต้อง ก็ตั้งข้อหาแล้วจับตัวมาส่งให้อาฬวกยักษ์ พอคนรู้กันก็ไม่มีใครจับต้องเงินหลวงนั้น ในขั้นสุดท้าย เมื่อไม่มีคนที่จะจับได้ ก็วางกติกาให้จับเด็กที่นอนหงายส่งไป ทำให้แม่ลูกอ่อนและสตรีมีครรภ์พากันหนีไปอยู่ในต่างแคว้นจนเด็กโต จึงพากลับเข้ามา เวลาล่วงไป ในที่สุด หาเด็กไม่ได้ อาฬวกราชถึงกับต้องยอมให้ส่งโอรสคืออาฬวกกุมารส่งไปให้แก่อาฬวกยักษ์ ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นอุปนิสัยของอาฬวกกุมารที่จะบรรลุอนาคามิผล และของอาฬวกยักษ์ที่จะเป็นโสดาบัน พร้อมทั้งประโยชน์ที่จะเกิดแก่มหาชน จึงเสด็จออกจากพระเชตวัน ทรงดำเนินด้วยพระบาทแต่ลำพังพระองค์เดียว ผ่านหนทาง ๓๐ โยชน์ จนมาถึงที่อยู่ของอาฬวกยักษ์ และเสด็จเข้าไปประทับข้างในขณะที่อาฬวกยักษ์ไม่อยู่ เมื่อยักษ์กลับมาและขับไล่พระองค์ด้วยอาการหยาบคายและรุนแรงต่างๆ ก็ได้ทรงใช้วิธีอ่อนโยนและขันติธรรมเข้าตอบ จนอาฬวกยักษ์มีใจอ่อนโยนลง ท้ายสุดเปลี่ยนเป็นถามปัญหา ซึ่งพระ

องค์ก็ทรงตอบตรงจุด ทำให้อาฬวกยักษ์เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งเห็นธรรมบรรลุโสดาปัตติผล การทรงผจญและสอนยักษ์ดำเนินไปตลอดคืนจนอาฬวกยักษ์บรรลุธรรมตอนรุ่งสว่าง ก็พอดีราชบุรุษนำอาฬวกกุมารมาถึง เมื่ออาฬวกยักษ์ได้รับมอบอาฬวกกุมารมา ก็ถวายกุมารนั้นแด่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าก็ทรงมอบอาฬวกกุมารคืนให้แก่พวกราชบุรุษที่นำมา พร้อมทั้งตรัสว่า ให้พวกเขาเลี้ยงราชกุมารนั้นจนเติบโตแล้วจึงค่อยนำมาถวายแด่พระองค์ใหม่อีก และด้วยเหตุที่อาฬวกกุมารนั้นเหมือนเดินทาง ผ่านจากมือของราชบุรุษสู่มือยักษ์ จากมือยักษ์สู่พระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า และจากพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า วนกลับสู่มือของราชบุรุษอีก อาฬวกกุมารก็จึงได้มีคำว่า “หัตถกะ” มานำหน้าชื่อ เป็นหัตถกะอาฬวกะ เหตุการณ์นี้เป็นเครื่องเชื่อมโยงให้หัตถกะอาฬวกะ เมื่อเจริญวัยขึ้นมา ก็ได้มาใกล้ชิดพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ และไม่ช้าไม่นานนัก ก็ได้บรรลุอนาคามิผล; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

หัตถบาส บ่วงมือ คือที่ใกล้ตัวชั่วคนหนึ่ง (นั่งตัวตรง) เหยียดแขนออกไปจับตัวอีกคนหนึ่งได้ อรรถกถา (เช่น วินย.อ.๒/๔๐๔) อธิบายว่า เท่ากับช่วงสองศอกคืบ (๒ ศอก ๑ คืบ หรือ ๒ ศอกครึ่ง) วัดจากส่วนสุดด้านหลังของผู้เหยียดมือออกไป (เช่นถ้ายืน วัดจากส้นเท้า, ถ้านั่ง วัดจากสุดหลังอวัยวะที่นั่ง, ถ้านอน วัดจากสุดข้างด้านที่นอน) ถึงส่วนสุดด้านใกล้แห่งกายของอีกคนหนึ่งนั้น (ไม่นับมือที่เหยียดออกมา), โดยนัยนี้ ตามพระมติที่ทรงไว้ในวินัยมุข เล่ม ๑ และ ๒ สรุปได้ว่า ให้ห่างกันไม่เกิน ๑ ศอก คือมีช่องว่างระหว่างกันไม่เกิน ๑ ศอก

หายนะ ความเสื่อม

หิตานุหิต ประโยชน์เกื้อกูลน้อยใหญ่

หินยาน, หีนยาน “ยานเลว”, “ยานที่ด้อย” (คำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤตเป็น ‘หีนยาน’, ในภาษาไทย นิยมเขียน ‘หินยาน’), เป็นคำที่นิกายพุทธศาสนาซึ่งเกิดภายหลัง เมื่อประมาณ พ.ศ.๕๐๐–๖๐๐ คิดขึ้น โดยเรียกตนเองว่า *มหายาน* (ยานพาหนะใหญ่มีคุณภาพดีที่จะช่วยขนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้มากมายและอย่างได้ผลดี) แล้วเรียกพระพุทธศาสนาแบบอื่นที่มีอยู่ก่อนรวมกันไปว่า*หีนยาน* (ยานพาหนะต่ำต้อยด้อยคุณภาพที่ขนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้น้อยและด้อยผล), พุทธศาสนาแบบเถรวาท (อย่างที่บัดนี้นับถือกันอยู่ในไทย พม่า ลังกา เป็นต้น) ก็ถูกเรียกรวมไว้ในชื่อว่าเป็นนิกายหินยานด้วย

ปัจจุบัน พุทธศาสนาหินยานที่เป็นนิกายย่อยๆ ทั้งหลายได้สูญสิ้นไปหมด (ตัวอย่างนิกายย่อยหนึ่งของหินยาน ที่เคยเด่นในอดีตบางสมัย คือ สรวาสติวาท หรือเรียกแบบบาลีว่า สัพพัตถิกวาท แต่ก็สูญไปนานแล้ว) เหลือแต่เถรวาทอย่างเดียว เมื่อพูดถึงหินยานจึงหมายถึงเถรวาท จนคนทั่วไปมักเข้าใจว่าหินยานกับเถรวาทมีความหมายเป็นอันเดียวกัน บางทีจึงถือว่าหินยานกับเถรวาทเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่เมื่อคนรู้เข้าใจเรื่องราวดีขึ้น บัดนี้จึงนิยมเรียกว่า *เถรวาท* ไม่เรียกว่า หินยาน

เนื่องจากคำว่า "มหายาน" และ "หินยาน" เกิดขึ้นในยุคที่พุทธศาสนาแบบเดิมเลือนรางไปจากชมพูทวีป หลังพุทธกาลนานถึง ๕-๖ ศตวรรษ คำทั้งสองนี้จึงไม่มีในคัมภีร์บาลีแม้แต่รุ่นหลังในชั้นฎีกาและอนุฎีกา, ปัจจุบัน ขณะที่นิกายย่อยของหินยานหมดไป เหลือเพียงเถรวาทอย่างเดียว แต่มหายานกลับแตกแยกเป็นนิกายย่อยเพิ่มขึ้นมากมาย บางนิกายย่อยถึงกับไม่ยอมรับที่ได้ถูกจัดเป็นมหายาน แต่ถือตนว่าเป็นนิกายใหญ่อีกนิกายหนึ่งต่างหาก คือ พุทธศาสนาแบบทิเบต ซึ่งเรียกตนว่าเป็น *วัชรยาน* และถือตนว่าประเสริฐเลิศกว่ามหายาน

ถ้ายอมรับคำว่ามหายาน และหินยาน แล้วเทียบจำนวนรวมของศาสนิก ตามตัวเลขในปี ๒๕๔๘ ว่า มีพุทธศาสนิกชนทั่วโลก ๓๗๘ ล้านคน แบ่งเป็นมหายาน ๕๖% เป็นหินยาน ๓๘% (วัชรยานนับต่างหากจากมหายานเป็น ๖%) แต่ถ้าเทียบระหว่างประดานิกายย่อยของสองยานนั้น (ไม่นับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ที่มีตัวเลขไม่ชัด) ปรากฏว่า เถรวาทเป็นนิกายที่ใหญ่มีผู้นับถือมากที่สุด; บางทีเรียกมหายานว่า *อุตรนิกาย* เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบเหนือของทวีปเอเชีย และเรียกหินยานว่า *ทักษิณนิกาย* เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบใต้ของทวีปเอเชีย; ดู *เถรวาท*, เทียบ *มหายาน*

หิมพานต์ มีหิมะ, ปกคลุมด้วยหิมะ, ชื่อภูเขาใหญ่ที่อยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดีย บัดนี้เรียกภูเขาหิมาลัย, ป่าที่อยู่รอบบริเวณภูเขานี้ ก็เรียกกันว่า ***ป่าหิมพานต์***; ***หิมวันต์*** ก็เรียก

หิมวันต์ ดู *หิมพานต์*

หิรัญญวดี แม่น้ำสายสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้าม เมื่อเสด็จไปเมืองกุสินาราในวันที่จะปรินิพพาน สาลวโนทยานของมัลลกษัตริย์ ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนี้, ปัจจุบันเรียกแม่น้ำ *คัณฑักน้อย* (*Little Gandak*) อยู่ห่างจาก

แม่น้ำคัณฑักใหญ่ไปทางตะวันตกประมาณ ๑๓ กิโลเมตร และไหลลงไปบรรจบแม่น้ำสรภู ซึ่งปัจจุบันเรียก *Gogrā*

หิริ ความละอายแก่ใจ คือละอายต่อความชั่ว (ข้อ ๑ ในธรรมคุ้มครองโลก ๒, ข้อ ๓ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในสัทธรรม ๗)

เหฏฐิมทิส “ทิศเบื้องต่ำ” หมายถึงบ่าว คือคนรับใช้หรือคนงาน; ดู *ทิศหก*

เหตุ สิ่งที่ให้เกิดผล, เค้ามูล, สิ่งที่ก่อเรื่อง, ตัวการก่อผล; เหตุ มีคำที่มีความหมายใกล้เคียง คือ ปัจจัย ซึ่งบางทีใช้แทนกันได้ หรือเสริมย้ำกัน แต่ในความหมายที่เคร่งครัด **เหตุ** มีลักษณะจำเพาะ ไม่สาธารณะ คือเป็นตัวตรงในการก่อผล ส่วน **ปัจจัย** มีลักษณะสาธารณะ ไม่จำเพาะ โดยเป็นตัวเอื้อ เป็นเงื่อนไข เป็นตัวประกอบ เป็นตัวสร้างโอกาส เป็นต้น; เทียบ *ปัจจัย*

เหตุผลสนธิ “ต่อเหตุเข้ากับผล” หมายถึงหัวเงื่อนระหว่างเหตุในอดีตกับผลในปัจจุบัน หรือหัวเงื่อนระหว่างเหตุในปัจจุบัน กับผลในอนาคต ในวงจรปฏิจจสมุปบาท (*เหตุในอดีต* คืออวิชชาและสังขาร, *ผลในปัจจุบัน* คือวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา, *เหตุในปัจจุบัน* คือตัณหา อุปาทาน ภพ, *ผลในอนาคต* คือชาติ ชรา มรณะ); เทียบ *ผลเหตุสนธิ*

เห็นชอบ ดู *สัมมาทิฏฐิ*

เหมกมาณพ [เห-มะ-กะ-มา-นบ] ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

เหมันต์, เหมันตฤดู ฤดูหนาว (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔); ดู *มาตรา*

ให้กล่าวธรรมโดยบท สอนธรรมโดยให้ว่าพร้อมกันกับตน คือ ว่าขึ้นพร้อมกัน จบลงพร้อมกัน (สิกขาบทที่ ๓ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

ให้ทานโดยเคารพ ตั้งใจให้อย่างดี เอื้อเฟื้อแก่ของที่ตัวให้และผู้รับทาน ไม่ทำอาการดุจทิ้งเสีย

ให้นิสัย ดู *นิสัย*

ให้ลำบาก ดู *วิเหสกกรรม*

ให้โอกาส ดู *โอกาส*

อ

อกนิษฐ์ รูปพรหมชั้นสูงสุดในพรหมสิบหกชั้น และเป็นสุทธาวาสภูมิชั้นสูงสุด (ข้อ ๕ ในสุทธาวาส ๕); ดู *ภวัคค์, ภวัคร*

อกรณียะ กิจอันบรรพชิตไม่ควรทำ ๔ อย่าง ทำแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักของเขาตั้งแต่ ๕ มาสกขึ้นไป ๓. ฆ่ามนุษย์ ๔. อวดคุณพิเศษ (อุตตริมนุสสธรรม) ที่ไม่มีในตน (สำหรับภิกษุณี มี ๘); ดู *อนุศาสน์*

อกัปปิยะ ไม่ควร, ไม่สมควรแก่ภิกษุจะบริโภคใช้สอย คือ ต้องห้ามด้วยพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้หรือฉัน, สิ่งที่ตรงกันข้ามกับ *กัปปิยะ*

อกัปปิยวัตถุ สิ่งที่ไม่เหมาะไม่ควร คือ ภิกษุไม่ควรบริโภคใช้สอย

อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าควร ในของที่ไม่ควร

อกาละ เวลาอันไม่ควร

อกาลจีวร จีวรที่เกิดขึ้นนอกเขต *จีวรกาล* นอกเขตอานิสงส์กฐิน

อกาลิโก (พระธรรม) ไม่ประกอบด้วยกาล, ให้ผลไม่จำกัดกาล คือไม่ขึ้นกับกาลเวลา ไม่จำกัดด้วยกาล ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาส บรรลุเมื่อใดก็ได้รับผลเมื่อนั้น ไม่เหมือนผลไม้ที่ให้ผลตามฤดู, อีกอย่างหนึ่งว่า เป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นจริงอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป (ข้อ ๓ ในธรรมคุณ ๖)

อกิริยทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ, เห็นว่าการกระทำไม่มีผล อธิบายอย่างง่าย เช่น ทำชั่ว หากไม่มีคนรู้ คนเห็น ไม่มีคนชม ไม่มีคนลงโทษ ก็ชื่อว่าไม่เป็นอันทำ เป็นมิจฉาทิฏฐิร้ายแรงอย่างหนึ่ง (ข้อ ๑ ในทิฏฐิ ๓)

อกุปปธรรม ผู้มีธรรมที่ไม่กำเริบ คือผู้ที่เมื่อได้สมาบัติแล้ว สมาบัตินั้นจะไม่เสื่อมไปเลย ได้แก่พระอริยบุคคลทั้งหมด; เทียบ *กุปปธรรม*

อกุศล "ไม่ฉลาด", สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์หรือตรงข้ามกับกุศล, บาป, ชั่ว, ความชั่ว (อกุศลธรรม), กรรมชั่ว (อกุศลกรรม); เทียบ *กุศล*

อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, บาป, การกระทำที่ไม่ดี คือ เกิดจาก *อกุศลมูล*; ดู *อกุศล, กรรม*

อกุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมชั่ว, ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ทุคติ มี ๑๐ อย่าง คือ **ก. กายกรรม ๓** ได้แก่ *๑. ปาณาติบาต* การ

ทำลายชีวิต ๒. *อทินนาทาน* ถือเอาของที่เขามิได้ให้ ๓. *กาเมสุมิจฉาจาร* ประพฤติผิดในกาม **ข. วจีกรรม ๔** ได้แก่ ๔. *มุสาวาท* พูดเท็จ ๕. *ปิสุณาวาจา* พูดส่อเสียด ๖. *ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ ๗. *สัมผัปปลาปะ* พูดเพ้อเจ้อ **ค. มโนกรรม ๓** ได้แก่ ๘. *อภิชฌา* ละโมบคอยจ้องอยากได้ของเขา ๙. *พยาบาท* คิดร้ายเขา ๑๐. *มิจฉาทิฏฐิ* เห็นผิดจากคลองธรรม; เทียบ *กุศลกรรมบถ*, ดู *กรรมบถ*

อกุศลจิตตุปบาท จิตอกุศลเกิดขึ้น, ความคิดชั่ว

อกุศลเจตนา เจตนาที่เป็นอกุศล, ความตั้งใจชั่ว, ความคิดชั่ว

อกุศลเจตสิก เจตสิกอันเป็นอกุศล ได้แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในใจ แต่งจิตให้เป็นบาป มี ๑๔ อย่าง แยกเป็น **ก. สัพพากุศลสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง) ๔ คือ โมหะ อหิริกะ (ไม่ละอายต่อบาป) อโนตตัปปะ (ไม่กลัวบาป) อุทธัจจะ **ข. ปกิณณกอกุศลเจตสิก** (อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตเรี่ยรายไป) ๑๐ คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา (ริษยา) มัจฉริยะ กุกกุจจะ (เดือดร้อนใจ) ถีนะ (หดหู่) มิทธะ (ซึมเซา) วิจิกิจฉา

อกุศลธรรม ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมฝ่ายอกุศล, ธรรมที่ชั่ว, ธรรมฝ่ายชั่ว; ดู *อกุศล*

อกุศลมูล รากเหง้าของอกุศล, ต้นเหตุของอกุศล, ต้นเหตุของความชั่ว มี ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ

อกุศลวิตก ความตริตรึกที่เป็นอกุศล, ความนึกคิดที่ไม่ดี มี ๓ อย่าง คือ ๑. *กามวิตก* คิดแส่ไปในทางกาม หาทางปรนปรือตน ๒. *พยาบาทวิตก* คิดในทางพยาบาท ๓. *วิหิงสาวิตก* คิดในทางเบียดเบียนผู้อื่น

อคติ ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางความประพฤติที่ผิด, ความลำเอียง มี ๔ คือ ๑. *ฉันทาคติ* ลำเอียงเพราะรัก ๒. *โทสาคติ* ลำเอียงเพราะชัง ๓. *โมหาคติ* ลำเอียงเพราะเขลา ๔. *ภยาคติ* ลำเอียงเพราะกลัว; ดู *คิหิวินัย*

อโคจร บุคคลและสถานที่อันภิกษุไม่ควรไปมาหาสู่ มี ๖ คือ หญิงแพศยา หญิงหม้าย สาวเทื้อ ภิกษุณี บัณเฑาะก์ (กะเทย) และร้านสุรา

อโคจรัคคาหิกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อโฆสะ พยัญชนะที่มีเสียงไม่ก้อง ได้แก่พยัญชนะที่ ๑ และ ๒ ในวรรคทั้ง ๕ คือ *ก ข, จ ฉ, ฏ ฐ, ต ถ, ป ผ,* และ *ส* รวม ๑๑ ตัว; ตรงข้ามกับ *โฆสะ* (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ ดูที่ *ธนิต*)

องค์ 1. ส่วน, ภาค, ตัว, อวัยวะ, ลักษณะ, คุณสมบัติ, ส่วนประกอบ **2.** ลักษณ-

นามใช้เรียกภิกษุสามเณร นักบวชอื่นบางพวก และสิ่งที่เคารพบูชาบางอย่างในทางศาสนา เช่น พระพุทธรูป ๒ องค์ พระเจดีย์ ๔ องค์, สำหรับภิกษุสามเณรในภาษาเขียนท่านให้ใช้ *รูป*

องค์ฌาน (บาลี ว่า *ฌานงฺค*) องค์ประกอบของฌาน, องค์ธรรมทั้งหลายที่ประกอบกันเข้าเป็นฌานขั้นหนึ่งๆ เช่น ปีติ สุข เอกัคคตา รวมกันเรียกว่า ***ฌานที่ ๒*** หรือ***ทุติยฌาน***; องค์ฌานทั้งหมดในฌานต่างๆ นับแยกเป็นหน่วยๆ ไม่ซ้ำกัน มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ *วิตก* ความตรึก *วิจาร* ความตรอง *ปีติ* ความอิ่มใจ *สุข* ความสุข *อุเบกขา* ความมีจิตเรียบสมดุลเป็นกลาง และ *เอกัคคตา* ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว; ดู *ฌาน*

องค์มรรค (บาลี ว่า *มคฺคงฺค*) องค์ประกอบของมรรค, องค์ธรรม ๘ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่ประกอบกันเข้าเป็นมรรค หรือที่เรียกชื่อเต็มว่า *อริย-อัฏฐังคิกมรรค*; ดู *มรรค 1.*

องค์แห่งธรรมกถึก ๕ คือ ๑. แสดงธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้สับสนหรือขาดความ ๒. ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. สอนเขาด้วยเมตตา ตั้งจิตปรารถนาให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น คือ ไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มขี่ผู้อื่น

องค์แห่งภิกษุใหม่ ๕ คือ ๑. *ปาติโมกข-สังวร* สำรวมในพระปาติโมกข์ ๒. *อินทรียสังวร* สำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ ๓. *ภัสสปริยันตะ* พูดคุยมีขอบเขต ไม่เอิกเกริกเฮฮา ๔. *กายวูปกาสะ* อยู่ในเสนาสนะอันสงัด ๕. *สัมมาทัสสนะ* ตั้งตนไว้ในความเห็นชอบ

องคุลิมาล พระมหาสาวกองค์หนึ่งของพระพุทธเจ้า เคยเป็นมหาโจรโด่งดัง เป็นบุตรของภัคควพราหมณ์ ผู้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าโกศล มารดาชื่อนางมันตานีพราหมณี เดิมชื่อ*อหิงสกะ* (แปลว่า “ผู้ไม่เบียดเบียน”) ไปศึกษาศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ เมืองตักสิลา มีความรู้และความประพฤติดี เพื่อนศิษย์ด้วยกันริษยา ยุอาจารย์ให้กำจัดเสีย อาจารย์ลวงอุบายให้ไปฆ่าคนครบหนึ่งพันแล้วจะมอบวิชาวิเศษอย่างหนึ่งให้ จึงกลายไปเป็นมหาโจรผู้โหดร้ายทารุณ ตัดนิ้วมือคนที่ตนฆ่าตายแล้ว ร้อยเป็นพวงมาลัย จึงได้ชื่อว่า *องคุลิมาล* (แปลว่า “มีนิ้วเป็นพวงมาลัย”) ภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดกลับใจได้ ขอบวช ต่อมาก็ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านเป็นต้นแห่งพุทธ-บัญญัติไม่ให้บวชโจรที่ขึ้นชื่อโด่งดัง

อจิตตกะ ไม่มีเจตนา เป็นชื่อของอาบัติ

พวกหนึ่ง ที่เกิดขึ้นโดยสมุฏฐานที่แม้ไม่มีเจตนา คือ ถึงแม้ไม่จงใจทำก็ต้องอาบัติ เช่น ฉันอาหารในเวลาวิกาล ดื่มน้ำเมา เป็นต้น

อจิรวดี แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๓ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สาวัตถี เมืองหลวงของแคว้นโกศล, เมื่อพระเจ้าวิฑูฑภะยกทัพไปกำจัดเจ้าศากยะเสร็จแล้วกลับมาพักตั้งค่ายค้างแรมอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำนี้ ถึงราตรี น้ำได้ขึ้นท่วมพัดพาพระเจ้าวิฑูฑภะพร้อมทั้งกองทัพไปถึงความพินาศแทบหมดสิ้น, ปัจจุบัน อจิรวดีเป็นแม่น้ำที่ไม่สำคัญอะไรนัก มีชื่อในภาษาอังกฤษว่า Rapti; ดู *มหานที ๕*

อเจลก ชีเปลือย, นักบวชไม่นุ่งผ้า

อเจลกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับชีเปลือย เป็นต้น, เป็นชื่อหมวดอาบัติปาจิตตีย์ วรรคที่ ๕

อชฎากาศ ดู *อัชฎากาศ*

อชปาลนิโครธ ต้นไทรเป็นที่พักอาศัยของคนเลี้ยงแพะ, ชื่อต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗ วัน อยู่ทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์; ดู *วิมุตติสุข*

อชาตปฐพี ปฐพีไม่แท้ คือดินที่เป็นหินเป็นกรวด เป็นกระเบื้อง เป็นแร่ เป็นทรายล้วน หรือมีดินร่วนดินเหนียวน้อยเป็นของอื่นมากก็ดี ดินที่ไฟเผาแล้วก็ดี กองดินร่วน หรือกองดินเหนียวที่ฝนตกรดหย่อนกว่า ๔ เดือนก็ดี

อชาตศัตรู กษัตริย์แคว้นมคธ โอรสของพระเจ้าพิมพิสาร กับพระนางโกศลเทวี (พระนามว่าเวเทหิ พระเจ้าอชาตศัตรูจึงได้พระนามว่าเวเทหิบุตร) ขณะพระนางโกศลเทวีทรงครรภ์ ได้แพ้พระครรภ์อยากเสวยโลหิตของพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงใช้พระขรรค์แทงพระชานุ (เข่า) รองพระโลหิตให้พระนางเสวย โหรทำนายว่า พระโอรสที่อยู่ในครรภ์เกิดมาจะทำปิตุฆาต พระนางโกศลเทวีพยายามทำลายด้วยการให้แท้งเสีย แต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดคิดจะรีด แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามไว้ เมื่อครบกำหนดประสูติเป็นกุมาร จึงตั้งพระนามโอรสว่า *อชาตศัตรู* แปลว่า “เป็นศัตรูตั้งแต่ยังไม่เกิด” ในที่สุดเจ้าชายอชาตศัตรูก็คบคิดกับพระเทวทัตฆ่าพระราชบิดาตามที่โหรทำนายไว้และได้ขึ้นครองราชสมบัติแคว้นมคธ ณ กรุงราชคฤห์ แต่ทรงสำนึกและกลับพระทัยได้ หันมาทรงอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา และได้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ในการ*สังคายนาครั้งที่ ๑* (คำ *อชาตศัตรู* บางท่านแปลใหม่ว่า “มิได้เกิดมาเป็นศัตรู”)

อชิตมาณพ หัวหน้าศิษย์ ๑๖ คนของ

พราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

อชินปเวณิ เครื่องลาดที่ทำด้วยหนังสัตว์ชื่ออชินะ มีขนอ่อนนุ่ม จัดเป็นอุจจาสยนะมหาสยนะอย่างหนึ่ง

อญาณตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยไม่รู้

อณุ, อณู สิ่งเล็กๆ, ละเอียด

อดิเทพ, อติเทพ เทพผู้ยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย, เทพเหนือเทพ หมายถึงพระอรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้า, บางแห่ง หมายถึงจอมเทพ คือท้าวสักกะ (พระอินทร์)

อดิเรก 1. เกินกว่ากำหนด, ยิ่งกว่าปกติ, ส่วนเกิน, เหลือเฟือ, ส่วนเพิ่มเติม, ส่วนเพิ่มพิเศษ **2.** ถวายอติเรก หรือถวายอดิเรก คือ พระสงฆ์ถวายพระพรที่เป็นส่วนเพิ่มพิเศษ แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหรือสมเด็จพระบรมราชินี ท้ายพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ในระหว่างอนุโมทนา ถ้ากล่าวในพระราชฐาน ต้องต่อท้ายด้วยถวายพรลา, เรียกอย่างนี้เพราะขึ้นต้นว่า **“อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุฯ”**

เป็นธรรมเนียมว่า เมื่อถวายอนุโมทนาสำหรับ ๒ พระองค์ดังที่กล่าวนั้น ต้องถวายอดิเรกด้วย โดยใช้พัดยศ (ในงานหลวงที่มีการพระราชทานพัดรอง เวลาอนุโมทนาให้ใช้พัดรอง แต่พอถึงตอนถวายอดิเรก ต้องใช้พัดยศ โดยวางพัดรองไว้ แล้วตั้งพัดยศตอนถวายอดิเรกทุกรูป และใช้พัดยศไปจนจบการสวดอนุโมทนา) เมื่อจับพัดยศตั้งขึ้นและสวดอนุโมทนามาตามลำดับ พอจบบทสุดท้าย ก่อนจะขึ้น “ภวตุ สพฺพมงฺคลํฯ” ก็หยุดให้หัวหน้าถวายอดิเรก และเมื่อหัวหน้าถวายอดิเรกจบ พระเถระรูปที่ ๒ ต้องรับ “ภวตุ สพฺพมงฺคลํฯ”, จากนั้น ถ้าเป็นพิธีในพระราชฐาน เมื่อสวดจบอนุโมทนา ลง “ภวนฺตุ เต” แล้วรูปที่ ๒ กล่าวถวายพระพรลา แล้วพระสงฆ์ลงจากที่ออกไป แต่ถ้ามิใช่ในพระราชฐาน ก็สิ้นสุดแค่จบอนุโมทนา ไม่ต้องถวายพระพรลา

(มีข้อที่ปฏิบัติมาอันพึงทราบพิเศษว่า ในการถวายอดิเรก และถวายพระพรลา ต้องใช้พัดยศพระราชาคณะ ตั้งแต่ชั้นสามัญขึ้นไป และในขณะนั้น รูปอื่นๆ ที่มีพัดยศ ก็ตั้งพัดยศ ถ้าไม่มี ให้ประณมมือ ห้ามใช้พัดรอง; ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบางอย่าง แม้มิได้เสด็จด้วยพระองค์ เพียงพระราชทานไทยธรรมมอบผู้ใดผู้หนึ่งไปแทนพระองค์ เช่น กฐินพระราชทาน และการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ ก็ต้องใช้พัดยศ และถวายอดิเรก)

คำถวายอดิเรก และคำถวายพระพร

ลาที่ใช้เป็นแบบในบัดนี้ ดังนี้

แบบที่ ๑ เฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์เดียว

- คำถวายอดิเรก

อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ.
ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ.
สุขิโต โหตุ ปรมินฺทมหาราชา.
สิทฺธิกิจฺจํ สิทฺธิกมฺมํ สิทฺธิลาโภ ชโย นิจฺจํ.
ปรมินฺทมหาราชวรสฺส ภวตุ สพฺพทา.
ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๒ สำหรับ ๒ พระองค์

- คำถวายอดิเรก

อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ.
ทีฆายุโก โหตุ อโรโค โหตุ.
สุขิโต โหตุ ปรมินฺทมหาราชา สราชินี.
สิทฺธิกิจฺจํ สิทฺธิกมฺมํ สิทฺธิลาโภ ชโย นิจฺจํ.
ปรมินฺทมหาราชวรสฺส ราชินิยา สห ภวตุ สพฺพทา.
ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๓ เฉพาะสมเด็จพระบรมราชินี

- คำถวายอดิเรก

อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ.
ทีฆายุกา โหตุ อโรคา โหตุ.
ทีฆายุกา โหตุ อโรคา โหตุ.
สุขิตา โหตุ สิริกิตฺติ ปรมราชินี.
สิทฺธิกิจฺจํ สิทฺธิกมฺมํ สิทฺธิลาโภ ชโย นิจฺจํ.
สิริกิตฺติปรมราชินิยา ภวตุ สพฺพทา.
ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลาแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

นอกจากนี้ เห็นควรนำแบบคำถวายพระพรเทศนา มาแสดงไว้ด้วย ดังนี้

คำถวายพระพรเทศนา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า[๑] ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ บัดนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาใน . . . ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี ถ้ารับพระราชทานถวายวิสัชนาไป มิได้ต้องตามโวหารอรรถาธิบาย ในพระธรรมเทศนา ณ บทใดบทหนึ่งก็ดี ขอเดชะ[๒] พระเมตตาคุณ พระกรุณาคุณ พระขันติคุณ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอภัยแก่อาตมะ ผู้มีสติปัญญาน้อย.

ขอถวายพระพร

([๑] ถ้าเป็นพระองค์อื่น พึงเปลี่ยนไปตามกรณี เช่น สมเด็จพระบรมราชินีนาถว่า “จงมีแด่ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ”; [๒] ถ้ามิใช่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือมิได้ประทับอยู่ในที่เฉพาะหน้า ให้เว้นคำว่า “ขอเดชะ”)

อดิเรกจีวร ดู *อติเรกจีวร*

อดีต ล่วงแล้ว

อดีตกาล เวลาที่ล่วงแล้ว

อตัมมยตา “ภาวะที่ไม่เนื่องด้วยสิ่งนั้น”, “ความไม่เกาะเกี่ยวกับมัน”, ความเป็นอิสระ ไม่ติดไม่ข้องไม่ค้างใจกับสิ่งใดๆ ไม่มีอะไรยึดถือผูกพันที่จะได้จะมีจะเป็นอย่างหนึ่งอย่างใด ได้แก่ความปลอดพ้นปราศจากตัณหา (รวมทั้งมานะและทิฏฐิที่เนื่องกันอยู่), ภาวะไร้ตัณหา; *อตัมมยตา* (รวมทั้ง “อตัมมโย” หรืออตัมมัย ที่เป็นคุณศัพท์) พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ในพระสูตร ๔ สูตร และมาในคำอธิบายของพระสารีบุตรในคัมภีร์*มหานิทเทส*อีก ๑ แห่ง พระพุทธพจน์และคำอธิบายดังกล่าวจะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจความประณีตแห่งธรรมที่ปัญญาอันรู้จำแนกแยกแยะจะมองเห็นความยิ่งความหย่อน และความเหมาะควรพอดีถูกผิดขั้นตอนหรือไม่ เป็นต้น ในการปฏิบัติ โดยเฉพาะการปฏิบัติต่อการ

ปฏิบัติของตน เช่น ท่านกล่าวว่า (ขุ.ม.๒๙/๓๓๘/๒๒๘) สำหรับอกุศลธรรม เราควรสลัดละ แต่สำหรับกุศลธรรมทั้งสามภูมิ เราควรมีอตัมมยตา (ความไม่ติดยึด), ใน*สัปปุริสสูตร* (ม.อุ.๑๔/๑๙๑/๑๔๑) พระพุทธเจ้าตรัสแสดงสัปปุริสธรรม และอสัปปุริสธรรม ให้เห็นความแตกต่างระหว่างอสัตบุรุษ กับสัตบุรุษว่า อสัตบุรุษถือเอาคุณสมบัติ การปฏิบัติ หรือความก้าวหน้าความสำเร็จในการปฏิบัติของตน เช่น ความมีชาติตระกูลสูง ลาภยศ ความเป็นพหูสูต ความเป็นธรรมกถึก การถือธุดงค์ มีการอยู่ป่าอยู่โคนไม้เป็นต้น จนถึงการได้ฌานสมาบัติ มาเป็นเหตุยกตน-ข่มผู้อื่น ส่วนสัตบุรุษจะมีดีหรือก้าวไปได้สูงเท่าใด ก็ไม่ถือเป็นเหตุยกตน-ข่มผู้อื่นเช่นนั้น ในเรื่องนี้ มีข้อพึงสังเกตที่สำคัญคือ ในระดับแห่งคุณสมบัติและการถือปฏิบัติทั่วไป สัตบุรุษ “กระทำปฏิปทาไว้ภายใน” (ใจอยู่กับการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นหลัก หรือเอาการปฏิบัติที่ถูกต้องมาตั้งเป็นหลักไว้ในใจ) จึงไม่เอาคุณสมบัติใดๆ มาเป็นเหตุให้ยกตน-ข่มผู้อื่น ส่วนในความสำเร็จขั้นฌานสมาบัติ สัตบุรุษ “กระทำอตัมมยตาไว้ภายใน” (ใจอยู่กับอตัมมยตาที่ตระหนักรู้อยู่) จึงไม่ถือการได้ฌานสมาบัติมาเป็นเหตุยกตน-ข่มผู้อื่น (เหนือขั้นฌานสมาบัติขึ้นไป เป็นขั้นถึงความสิ้นอาสวะ ซึ่งเป็นสัตบุรุษอย่างเดียว ไม่มีอสัตบุรุษ จึงไม่มีความสำคัญมั่นหมายอะไรที่จะเป็นเหตุให้ยกตนข่มใครอีกต่อไป), ใน *อตัมมยสูตร* (องฺ.ฉกฺก.๒๒/๓๗๕/๔๙๓) ตรัสว่า อานิสงส์อย่างแรก (ใน ๖ อย่าง) ของการตั้งอนัตตสัญญาอย่างไม่จำเพาะในธรรมทั้งปวง คือจะเป็นผู้อตัมมัยในทั้งโลก, ใน *วิสุทธิมัคค์* กล่าวถึงอตัมมยตา ที่ตรัสใน*สฬายตนวิภังคสูตร* ว่าเป็น วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (ม.อุ.๑๔/๖๓๒/๔๐๗; วิสุทฺธิ.๓/๓๑๘)

อติถิพลี การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันในด้านการต้อนรับแขก, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อแสดงน้ำใจเอื้อเฟื้อในการต้อนรับผู้ไปมาหาสู่ (ข้อ ๒ ในพลี ๕ แห่งโภคอาทิยะ ๕)

อติเทพ ดู *อดิเทพ*

อติมานะ ดูหมิ่นท่าน, ความถือตัวว่าเหนือกว่ายิ่งกว่าเขา (ข้อ ๑๔ ในอุปกิเลส ๑๖); ดู ***มานะ***

อติเรก ดู *อดิเรก*

อติเรกจีวร จีวรเหลือเฟือ, ผ้าส่วนเกิน หมายถึงผ้าที่เขาถวายภิกษุเพิ่มเข้ามานอกจากผ้าที่อธิษฐานเป็น***ไตรจีวร*** และมิได้วิกัปไว้; ตรงข้ามกับ ***จีวรอธิษฐาน***;

อดิเรกจีวร ก็เรียก; ดู *วิกัป, อธิษฐาน*

อติเรกบาตร บาตรของภิกษุที่เขาถวายเพิ่มเข้ามา นอกจากบาตรอธิษฐาน, พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุมีบาตรไว้ใช้ใบเดียว ซึ่งเรียกว่า*บาตรอธิษฐาน* หากมีหลายใบ ตั้งแต่ใบที่ ๒ ขึ้นไป และมิได้วิกัปไว้ เรียกว่า*อติเรกบาตร*; ดู *วิกัป, อธิษฐาน*

อติเรกปักษ์ เกินเวลาปักษ์หนึ่ง คือเกิน ๑๕ วัน แต่ยังไม่ถึงเดือน

อติเรกมาส เกินเวลาเดือนหนึ่ง

อติเรกลาภ ลาภเหลือเฟือ, ลาภส่วนพิเศษ, ลาภเกินปรกติ

อติเรกวีสติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวนเกิน ๒๐ รูป

อตีตภวังค์ ดู *วิถีจิต*

อตีตานาคตังสญาณ ญาณเป็นเครื่องรู้ถึงเรื่องที่ล่วงมาแล้ว และเรื่องที่ยังไม่มาถึง, ญาณหยั่งรู้ทั้งอดีตและอนาคต

อตีตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต, ปรีชากำหนดรู้เหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้วอันเป็นเหตุให้ได้รับผลในปัจจุบัน (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)

อเตกิจฉา แก้ไขไม่ได้, เยียวยาไม่ได้ หมายถึงอาบัติมีโทษหนักถึงที่สุดต้องแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ อาบัติปาราชิก; คู่กับ *สเตกิจฉา*

อถัพพนเพท ชื่อคัมภีร์พระเวทลำดับที่ ๔ ว่าด้วยคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ การปลุกเสกต่างๆ เป็นส่วนเพิ่มเข้ามาต่อจาก *ไตรเพท;* อาถัพพนเวท, อถรรพเวท, อาถรรพณเวท ก็เขียน

อทวารรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อทินนาทาน ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย, ขโมยสิ่งของ, ลักทรัพย์ (ข้อ ๒ ในกรรมกิเลส ๔ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, เว้นการลักขโมย (ข้อ ๒ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐)

อทิสสมานกาย กายที่มองไม่เห็น, ผู้มีกายไม่ปรากฏ, ไม่ปรากฏร่าง, มองไม่เห็นตัว กล่าวคือ เป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์บางประเภท (วิกุพพนฤทธิ์) อาจทำการบางอย่างโดยไม่ให้ผู้อื่นมองเห็นร่างกาย; อีกอย่างหนึ่ง เป็นความเชื่อของพวกพราหมณ์ว่าบรรพบุรุษที่ตายไป มีถิ่นเป็นที่อยู่เรียกว่า *ปิตฤโลก* ยังทรงอยู่ด้วยเป็นอทิสสมานกาย ความเชื่อนี้คนไทยก็รับมา แต่ให้บรรพบุรุษเหล่านั้นคงอยู่ที่บ้านเรือนเดิมอย่างที่เรียกว่า *ผีเรือน*

อทุกขมสุข (ความรู้สึก)ไม่ทุกข์ไม่สุข, ความรู้สึกเฉยๆ (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓) บางทีเรียก *อุเบกขา* (คือ อุเบกขาเวทนา)

อเทสนาคามินี ดู *เทสนาคามินี*

อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือตรงข้ามกับ ***โทสะ*** ได้แก่ เมตตา (ข้อ ๒ ในกุศลมูล ๓)

อธรรม ไม่ใช่ธรรม, ไม่เป็นธรรม, ผิดธรรม, ชั่วร้าย

อธรรมวาที ผู้กล่าวสิ่งที่มิใช่ธรรม, ผู้ไม่พูดตามหลักไม่พูดตามธรรม, ผู้พูดไม่เป็นธรรม, ผู้ไม่เป็นธรรมวาที

อธิกมาส "เดือนที่เกิน", เดือนที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ (คือในปีนั้นมีเดือน ๘ สองหน รวมเป็น ๑๓ เดือน)

การที่ต้องมีอธิกมาสนั้น เนื่องจากเดือนจันทรคติสั้นกว่าเดือนสุริยคติ คือ เดือนจันทรคติมี ๓๐ วัน (เดือนคู่หรือเดือนเต็ม) บ้าง มี ๒๙ วัน (เดือนคี่หรือเดือนขาด) บ้าง รวมปีหนึ่งมี ๓๕๔ วัน, ส่วนเดือนสุริยคติมี ๓๐ วันบ้าง มี ๓๑ วันบ้าง (เว้นเดือนกุมภาพันธ์ที่มี ๒๘ วัน) รวมปีหนึ่งมี ๓๖๕ วัน, ดังนั้น ปีจันทรคติจึงสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน, เมื่อเวลาผ่านไปนานๆ วันเดือนปีแบบจันทรคติก็จะห่างกับวันเดือนปีแบบสุริยคติมากขึ้นไปเรื่อยๆ และจะไม่ตรงกับฤดูกาล จนกระทั่งเข้าพรรษาก็จะไม่ตรงฤดูฝน จึงต้องมีวิธีที่จะปรับปีจันทรคติให้ตรงหรือให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ

ด้วยเหตุที่ปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน เมื่อผ่านไป ๓ ปี ก็จะสั้นกว่ารวมได้ ๓๓ วัน จึงวางเป็นหลักมาแต่โบราณว่า ทุก ๓ ปีจันทรคติ ให้เพิ่มเดือนแปดขึ้นมาอีกเดือนหนึ่ง (คือเพิ่มขึ้น ๓๐ วัน) จึงเป็นเดือนแปดสองหน และเรียกเดือนแปดที่เพิ่มขึ้นมานั้นว่า "อธิกมาส", ส่วนที่ยังขาดอีก ๓ วัน ให้กระจายไปเติมในปีต่างๆ โดยเพิ่มเดือน ๗ ที่เป็นเดือนขาดมี ๒๙ วัน ให้ปีนั้นๆ เป็นเดือนเต็ม มี ๓๐ วัน (มีแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗) และเรียกวันที่เพิ่มขึ้นท้ายเดือน ๗ นั้นว่า "อธิกวาร"

ตามวิธีคำนวณที่กล่าวมานั้น สามปีมีอธิกมาสครั้งหนึ่ง ก็คือ ๑๘ ปีมีอธิกมาส ๖ ครั้ง (และเหมือนจะต้องมีอธิกวารทุกปี) แต่เมื่อคำนวณละเอียด ปรากฏว่ายังไม่ตรงแท้ เช่นว่า ปีสุริยคติมิใช่มี ๓๖๕ วันถ้วน แต่มี ๓๖๕.๒๔๒๑๙๙ วัน (ดังที่ทุก ๔ ปี ต้องเพิ่มปีสุริยคติเป็น ๓๖๖ วัน โดยให้เดือนกุมภาพันธ์เพิ่มจาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน), พร้อมกันนั้น ปีจันทรคติก็มิใช่มี ๓๕๔ วันถ้วน แต่มี ๓๕๔.๓๖ วัน ดังนี้เป็นต้น, เมื่อจะให้ปฏิทินแม่นยำมากขึ้น จึงได้วางหลักที่ซับซ้อนขึ้นกว่าเดิมเป็นว่า ในรอบ ๑๙ ปี ให้มีอธิกมาส ๗ ครั้ง (ส่วนอธิกวารก็ห่างออกไปประมาณ ๕-๗ ปี หรือบางทีนานกว่านั้นจึงมีครั้งหนึ่ง และถือเป็นหลักว่า ไม่ให้เพิ่มอธิกวารในปีอธิกมาส คือปีอธิกมาส

ต้องเป็นปกติวาร)

อนึ่ง เมื่อจะเทียบกับปีที่มีอธิกมาส จึงเรียกปีปกติที่ไม่มีอธิกมาส ว่าเป็นปกติมาส

อธิกรณ์ เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วจะต้องจัดต้องทำ, เรื่องที่สงฆ์ต้องดำเนินการ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *วิวาทาธิกรณ์* การเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ๒. *อนุวาทาธิกรณ์* การโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติ ๓. *อาปัตตาธิกรณ์* การต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวให้พ้นจากอาบัติ ๔. *กิจจาธิกรณ์* กิจธุระต่างๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่นให้อุปสมบท ให้ผ้ากฐิน, ในภาษาไทยอธิกรณ์มีความหมายเลือนรางลงและแคบเข้า กลายเป็น คดีความโทษ เป็นต้น

อธิกรณสมถะ ธรรมเครื่องระงับอธิกรณ์, วิธีดำเนินการเพื่อระงับอธิกรณ์ มี ๗ วิธี คือ ๑. *สัมมุขาวินัย* วิธีระงับในที่พร้อมหน้า ๒. *สติวินัย* วิธีระงับโดยถือสติเป็นหลัก ๓. *อมูฬหวินัย* วิธีระงับสำหรับผู้หายจากเป็นบ้า ๔. *ปฏิญญาตกรณะ* การทำตามที่รับ ๕. *ตัสสปาปิยสิกา* การตัดสินลงโทษแก่ผู้ผิด (ที่ไม่รับ) ๖. *เยภุยยสิกา* การตัดสินตามคำของคนข้างมาก ๗. *ติณวัตถารกวินัย* วิธีดุจกลบไว้ด้วยหญ้า (ประนีประนอม)

อธิกวาร "วันอันเกิน", วันที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ (คือในปีนั้น เติมให้เดือนเจ็ดเป็นเดือนเต็มมี ๓๐ วัน) เพื่อเสริมอธิกมาส ในการปรับให้ปฏิทินจันทรคติมีฤดูกาลตรงหรือใกล้เคียงกับปฏิทินสุริยคติ แต่ถือเป็นหลักว่า มิให้มีอธิกวารในปีเดียวกันกับอธิกมาส, เมื่อเทียบกับปีที่มีอธิกวาร ให้เรียกปีปกติที่ไม่มีอธิกวาร ว่าเป็นปกติวาร; ดู *อธิกมาส*

อธิกสุรทิน "วันสุริยคติอันเกิน", วันที่เพิ่มขึ้นในปีสุริยคติ คือ ในปีนั้น เดือนกุมภาพันธ์มีจำนวนวันเพิ่มขึ้นวันหนึ่ง จาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน, ทั้งนี้มีหลักว่าตามปกติ ๔ ปี มีอธิกสุรทินครั้งหนึ่ง โดยมีวิธีคำนวณ คือ เอาจำนวน ๕๔๓ หักออกจากพุทธศักราช ให้เหลือตัวเลขเท่ากับ ค.ศ. แล้วหารด้วย ๔ ถ้าปีใดหารลงตัว ปีนั้นมีอธิกสุรทิน (เช่น พ.ศ. ๒๕๔๗–๕๔๓ = ๒๐๐๔ ÷ ๔ = ๕๐๑ ลงตัว จึงเป็นปีที่มีอธิกสุรทิน) แต่ทั้งนี้ยกเว้นตัวเลขที่ครบเป็นหลักร้อย (ลงท้าย ๐๐) ต้องหารด้วย ๔๐๐ ลงตัว จึงจะมีอธิกสุรทิน (เช่น พ.ศ.๒๔๔๓–๕๔๓ = ๑๙๐๐ แม้จะหารด้วย ๔ ลงตัว แต่หารด้วย ๔๐๐ ไม่ได้ ก็ไม่มีอธิกสุรทิน)

อธิการ 1. "ตัวการ", ตัวทำการ, เจ้าการ, เจ้ากรณี, เจ้าของเรื่อง, เรื่องหรือกรณีที่กำลังพิจารณา, เรื่องที่เกี่ยวข้อง, เรื่องที่เป็นข้อสำคัญ หรือที่เป็นข้อพิจารณา,

ส่วนหรือตอนที่ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ เช่น "ในอธิการนี้" หมายความว่า ในเรื่องนี้หรือในตอนนี้ **2.** "การอันยิ่ง" ๑) การทำความดีที่ยิ่งใหญ่หรืออย่างพิเศษ, บุญหรือคุณความดีสำคัญที่ได้บำเพ็ญมา, ความประพฤติปฏิบัติที่เคยประกอบไว้หรือการอันได้บำเพ็ญมาแต่กาลก่อน หรือที่ได้สั่งสมตระเตรียมเป็นทุนไว้ เช่น "พระเถระนั้น เป็นผู้มีอธิการอันได้ทำไว้ ในสมถะและวิปัสสนา" ๒) การอันสำคัญหรือที่ทำอย่างจริงจัง อันเป็นการแสดงความเคารพรักนับถือหรือเกื้อกูลตลอดจนโปรดปราน เช่น การบูชา การช่วยเหลือที่สำคัญ การทำความดีความชอบ การให้รางวัล **3.** "การทำให้เกิน", "การทำให้เพิ่มขึ้น", การเติมคำหรือข้อความที่ละไว้ หรือใส่เพิ่มเข้ามาเพื่อให้ได้ความหมายครบถ้วน, คำหรือข้อความที่เติมหรือใส่เพิ่มเข้ามาเช่นนั้น, คำหรือข้อความที่จะต้องนำไปเติมหรือใส่เพิ่มในที่นั้นๆ เพื่อให้เข้าใจความหมายหรือได้กฎเกณฑ์ที่จะปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วน **4.** อำนาจ, ตำแหน่ง, หน้าที่, กิจการ, ภาระ

มีธรรมเนียมเรียกเจ้าอาวาสที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า *พระอธิการ* และเรียกเจ้าคณะตำบลหรือพระอุปัชฌาย์ ที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า *เจ้าอธิการ,* ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากความในวรรคสุดท้ายของมาตรา ๑๒ แห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ว่า "อนึ่ง เจ้าอาวาสทั้งปวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ก็ให้มีสมณศักดิ์เป็นอธิการ" ซึ่งมีเชิงอรรถใต้มาตรา อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กำกับไว้ด้วยว่า "(๑๕) เจ้าอาวาสเป็นพระอธิการ รองแขวงที่เรียกอีกโวหารหนึ่งว่าเจ้าคณะหมวด เป็นเจ้าอธิการ ในบัดนี้พระอุปัชฌายะก็เป็นเจ้าอธิการเหมือนกัน"

อธิคม การบรรลุ, การเข้าถึง, ปฏิเวธ, การลุผลปฏิบัติ เช่น บรรลุมรรคผล

อธิคมธรรม ธรรมขั้นบรรลุผลแห่งการปฏิบัติ, อุตตริมนุสสธรรม เช่น ฌาน อภิญญา มรรค ผล; ดู ***อุตตริมนุสสธรรม***

อธิจิต, อธิจิตต์ จิตอันยิ่ง, เรื่องของการเจริญสมาธิอย่างสูง หมายถึงฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือแม้สมาธิที่เจริญด้วยความรู้เข้าใจโดยมุ่งให้เป็นปัจจัยแห่งการก้าวไปในมรรค; ดู ***สิกขา***

อธิจิตตสิกขา เรื่องอธิจิตต์อันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิจิตต์, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาจิตใจอย่างสูงเพื่อให้เกิดสมาธิ ความเข้มแข็งมั่นคง

พร้อมทั้งคุณธรรมและคุณสมบัติที่เกื้อกูลทั้งหลาย เช่น สติ ขันติ เมตตา กรุณา สดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส อันจะทำให้จิตใจมีสภาพที่เหมาะแก่การใช้งาน เฉพาะอย่างยิ่ง ให้เป็นฐานแห่งการเจริญปัญญา (ข้อ ๒ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา) เรียกกันง่ายๆ ว่า *สมาธิ*; ดู *สิกขา*

อธิฏฐาน ดู *อธิษฐาน*

อธิบดี ใหญ่ยิ่ง, ผู้เป็นใหญ่, หัวหน้า

อธิบาย ไขความ, ขยายความ, ชี้แจง; ความประสงค์

อธิปเตยยะ, อธิปไตย ความเป็นใหญ่มี ๓ อย่าง คือ ***๑. อัตตาธิปไตย*** ความมีตนเป็นใหญ่ ***๒. โลกาธิปไตย*** ความมีโลกเป็นใหญ่ ***๓. ธัมมาธิปไตย*** ความมีธรรมเป็นใหญ่

อธิปัญญา ปัญญาอันยิ่ง โดยเฉพาะวิปัสสนาปัญญา ที่กำหนดรู้ความจริงแห่งไตรลักษณ์; ดู *สิกขา*

อธิปัญญาสิกขา เรื่องอธิปัญญาอันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิปัญญา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ปราศจากกิเลสและความทุกข์ (ข้อ ๓ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา) เรียกกันง่ายๆ ว่า *ปัญญา*; ดู *สิกขา*

อธิมุตติ อัธยาศัย, ความโน้มเอียง, ความคิดมุ่งไป, ความมุ่งหมาย

อธิมุตติกาลกิริยา การสิ้นชีพด้วยการน้อมจิตตกลงใจ; การเกิดอยู่ในภพสูงๆ อย่างบรรดาเทวโลก ซึ่งมีอายุยืนยาวมาก ทำให้ชักช้าเสียโอกาสในการบำเพ็ญบารมี พระโพธิสัตว์ที่เกิดอยู่ในภพอย่างนั้น เมื่อไม่ประสงค์จะรอเวลาจนสิ้นอายุ ก็สามารถน้อมจิตปลงใจสิ้นชีพ หรือตั้งจิตจะไม่มีชีวิตอยู่ต่อไป ซึ่งสำเร็จได้ในบัดนั้นชั่วเวลาหลับตากะพริบตา แล้วเกิดในมนุษยโลกเพื่อบำเพ็ญบารมีต่อไป อย่างนี้เรียกว่าอธิมุตติกาลกิริยา ซึ่งพระโพธิสัตว์เท่านั้นทำได้ บรรดาเทพอื่นทั้งปวงไม่อาจทำได้ เพราะไม่เป็นวสี (ผู้มีอำนาจ) ในจิต และในกรรม อย่างพระโพธิสัตว์ (อธิมุตตกาลกิริยา ก็เรียก)

อธิโมกข์ 1. ความปลงใจ, ความตกลงใจ, ความปักใจในอารมณ์ (ข้อ ๑๐ ในอัญญสมานาเจตสิก ๑๓) **2.** ความน้อมใจเชื่อ, ความเชื่อสนิทแน่ว, ความซาบซึ้งศรัทธาหรือเลื่อมใสอย่างแรงกล้า ซึ่งทำให้จิตใจเจิดจ้าหมดความเศร้าหมอง (ข้อ ๖ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐)

อธิวาสนขันติ ความอดทนคือความอดกลั้น

อธิศีล ศีลอันยิ่ง หมายถึงปาติโมกขสังวรศีล ตลอดลงมาจนถึงศีล ๕ ศีล ๘ ศีล

๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ หรือเป็นปัจจัยให้ก้าวไปในมรรค; ดู *สิกขา*

อธิศีลสิกขา เรื่องอธิศีลอันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิศีล, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง ที่จะให้ตั้งอยู่ในวินัย รู้จักใช้อินทรีย์ และมีพฤติกรรมทางกายวาจาดีงาม ในการสัมพันธ์ที่จะอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสิ่งแวดล้อมต่างๆ ด้วยดี ให้เป็นประโยชน์เกื้อกูล ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย และให้เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจในอธิจิตตสิกขา (ข้อ ๑ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา), เขียนอย่างบาลีเป็น *อธิสีลสิกขา* และเรียกกันง่ายๆ ว่า *ศีล*; ดู *สิกขา*

อธิษฐาน **1.** ในทางพระวินัย แปลว่า การตั้งเอาไว้ ตั้งใจกำหนดแน่นอนลงไป เช่น อธิษฐานพรรษา ตั้งเอาไว้เป็นของเพื่อการนั้นๆ หรือตั้งใจกำหนดลงไปว่าให้เป็นของใช้ประจำตัวชนิดนั้นๆ เช่น ได้ผ้ามาผืนหนึ่ง ตั้งใจว่าจะใช้เป็นอะไร คือจะเป็นสังฆาฏิ อุตตราสงค์ อันตรวาสก ก็อธิษฐานเป็นอย่างนั้นๆ เมื่ออธิษฐานแล้ว ของนั้นเรียกว่าเป็นของอธิษฐาน เช่น เป็นสังฆาฏิอธิษฐาน จีวรอธิษฐาน (นิยมเรียกกันว่า ***จีวรครอง***) ตลอดจนบาตรอธิษฐาน ส่วนของชนิดนั้น ที่ได้เพิ่มมาอีกหรือเกินจากนั้นไปก็เป็นอติเรก เช่น เป็นอติเรกจีวร, อติเรกบาตร, คำอธิษฐาน เช่น **“อิมํ สงฺฆาฏึ อธิฏฺฐามิ”** (ถ้าอธิษฐานของอื่น ก็เปลี่ยนไปตามชื่อของนั้น เช่นว่า *อุตฺตราสงฺคํ, อนฺตรวาสกํ, ปตฺตํ* เป็นต้น); ดู *วิกัป, ปัจจุทธรณ์* **2.** ความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว, ความตั้งใจมั่นแน่วที่จะทำการให้สำเร็จลุจุดหมาย, ความตั้งใจหนักแน่นเด็ดเดี่ยวว่าจะทำการนั้นๆ ให้สำเร็จ และมั่นคงแน่วแน่ในทางดำเนินและจุดมุ่งหมายของตน เป็นบารมีอย่างหนึ่ง เรียกว่า อธิษฐานบารมี หรืออธิฏฐานบารมี (ข้อ ๘ ในบารมี ๑๐) **3.** ธรรมเป็นที่มั่น, ในแบบเรียนธรรมของไทย เรียกว่า อธิษฐานธรรม; ดู ***อธิษฐานธรรม*** **4.** ในภาษาไทย ใช้เป็นคำกริยา และมักมีความหมายเพี้ยนไปว่า ตั้งใจมุ่งขอให้ได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, ตั้งจิตปรารถนาเฉพาะอย่างยิ่ง ตั้งจิตขอต่อสิ่งที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ให้สำเร็จผลอย่างใดอย่างหนึ่ง; มีข้อสังเกตว่า ในความหมายเดิม อธิษฐานเป็นการตั้งใจที่จะทำ (ให้สำเร็จด้วยความพยายามของตน) แต่ความหมายในภาษาไทยกลายเป็นอธิษฐานโดยตั้งใจขอเพื่อจะได้หรือจะเอา เฉพาะอย่างยิ่งด้วยอำนาจดลบันดาลโดยตนเองไม่ต้องทำ (บาลี: *อธิฏฺฐาน*)

อธิษฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ, ธรรมเป็นที่มั่น, หลักธรรมที่ใช้ตั้งตัวให้มั่นหรือเป็นที่ตั้งตัวให้มั่น เพื่อจะสามารถยึดเอาหรือลุถึงผลสำเร็จที่เป็นจุดหมาย เฉพาะอย่างยิ่งพระภิกษุใช้ตั้งตัวเพื่อจะบรรลุอรหัตตผล มี ๔ อย่าง คือ ๑. *ปัญญา* ๒. *สัจจะ* ๓. *จาคะ* ๔. *อุปสมะ* หรือ*สันติ* นิยมเรียกชื่อเต็มของแต่ละข้อว่า ๑. *ปัญญาธิฏฐาน* ๒. *สัจจาธิฏฐาน* ๓. *จาคาธิฏฐาน* ๔. *อุปสมาธิฏฐาน* และเรียกรวมว่า *อธิฏฐาน ๔* หรือ*จตุราธิฏฐาน* ทั้งนี้มีหลักการปฏิบัติตามพุทธพจน์ว่า ๑. พึงไม่ประมาท[หมั่นใช้หมั่นพัฒนา]ปัญญา ๒. พึงรักษา[อนุรักษ์]สัจจะ ๓. พึงเพิ่มพูนจาคะ ๔. พึงศึกษาสันติ (เรียงคำอย่างบาลีเป็นสันติศึกษา)

อธิษฐานพรรษา ความตั้งใจกำหนดลงไปว่าจะอยู่จำพรรษา ณ ที่ใดที่หนึ่งตลอดไตรมาส (๓ เดือน); ดู ***จำพรรษา***

อธิษฐานอุโบสถ อุโบสถที่ทำด้วยการอธิษฐาน ได้แก่ อุโบสถที่ภิกษุรูปเดียวทำ กล่าวคือ เมื่อในวัดมีภิกษุรูปเดียวถึงวันอุโบสถ เธอพึงอธิษฐานคือตั้งใจหรือกำหนดใจว่า "**อชฺช เม อุโปสโถ**" แปลว่า "วันนี้อุโบสถของเรา" เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *ปุคคลอุโบสถ* (อุโบสถของบุคคล หรือทำโดยบุคคล); ดู *อุโบสถ*

อนติริตตะ (อาหาร) ซึ่งไม่เป็นเดน (ที่ว่าเป็นเดน มี ๒ คือเป็นเดนภิกษุไข้ ๑ เป็นของที่ภิกษุทำให้เป็นเดน ๑)

อนธการ ความมืด, ความโง่เขลา; เวลาค่ำ

อนภิชฌา ไม่โลภอยากได้ของเขา, ไม่คิดจ้องจะเอาของเขา (ข้อ ๘ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อนริยปริเยสนา การแสวงหาที่ไม่เป็นอริยะ คือ แสวงหาสิ่งที่ยังตกอยู่ในชาติชรามรณะ หรือสิ่งที่ระคนอยู่ด้วยทุกข์ กล่าวคือ แสวงหาสิ่งอันทำให้ติดอยู่ในโลก, สำหรับชาวบ้านท่านว่า หมายถึงการแสวงหาในทางมิจฉาชีพ (ข้อ ๑ ในปริเยสนา ๒)

อนวิเสส หาส่วนเหลือมิได้, ไม่เหลือเลย, สิ้นเชิง

อนังคณสูตร ชื่อสูตรที่ ๕ แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก เป็นคำสนทนาระหว่างพระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะ ว่าด้วยกิเลสอันยวนใจ และความต่างแห่งผู้มีกิเลสยวนใจกับผู้ไม่มีกิเลสยวนใจ

อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ ก็เขียน) ดู ***อินทรีย์ ๒๒***

อนัตตตา ความเป็นอนัตตา, ความไม่เป็นไม่มีตัวตน (ข้อ ๓ ในไตรลักษณ์);

ดู *อนัตตา, อนัตตลักษณะ*

อนัตตลักขณสูตร ชื่อพระสูตรที่แสดงลักษณะแห่งเบญจขันธ์ ว่าเป็นอนัตตา พระศาสดาทรงแสดงแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้สำเร็จพระอรหัต ด้วยได้ฟังอนัตตลักขณสูตรนี้ (มาในมหาวรรค พระวินัยปิฎก และในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค พระสุตตันตปิฎก)

อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนัตตา, ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน โดยอรรถต่างๆ เช่น ๑. เป็นของสูญ คือว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ (ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อยๆ ทั้งหลาย) ๒. เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใครๆ ๔. เป็นสภาวธรรมที่ดำรงอยู่หรือเป็นไปตามธรรมดาของมัน (ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่นๆ) ๕. โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา; ดู *ทุกขลักษณะ, อนิจจลักษณะ*

อนัตตสัญญา กำหนดหมายถึงความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในสัญญา ๑๐)

อนัตตา ไม่ใช่อัตตา, ไม่ใช่ตัวใช่ตน, ไม่เป็นไม่มีตัวตน; สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่เป็นไม่มีอัตตา แต่เป็นสภาวะ ซึ่งมีภาวะของมันเอง ที่เป็นอยู่เป็นไปตามธรรมดาของมัน ไม่มีตัวตนอะไรที่จะเป็นเจ้าของครอบครอง หรือสั่งการบัญชา ให้เป็นไปอย่างใดๆ ตามความปรารถนาของใครๆ

“สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา” ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมคือสังขาร และอสังขตธรรมคือวิสังขาร เป็นอนัตตา คือไม่เป็นไม่มีตัวตน

ตัวอย่างในจำพวกสังขตธรรม เช่น คนพูดว่าแขนของตน หรือว่าแขนของตัวเขา ดังที่เขาสั่งบังคับแขนนั้นให้หยิบให้ยก ให้ทำอะไรๆ ได้ตามปรารถนา แต่แท้จริงนั้น แขนนั้นเคลื่อนไหวเป็นไปต่างๆ อย่างนั้นๆ ได้ ตามเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กัน ถ้าเหตุปัจจัยขาดหายหรือเป็นไปอย่างอื่น เช่น เส้นประสาทหรือกล้ามเนื้อเส้นเอ็นเสียหาย แม้เขาจะร่ำว่า “แขนของฉัน แขนของข้า” เขาก็สั่งบังคับแขนนั้นไม่ได้ มันเป็นของเขาตามที่ถือกันหรือยึดถือเท่านั้น ไม่เป็นของเขาจริง

ใครๆ ก็ไม่ได้ตามใจปรารถนาต่อสิ่ง

ทั้งหลายที่เขาคิดยึดถือว่าเป็นตัวเขาเป็นของตัวเขา ว่ามันจงเป็นอย่างนี้ มันจงอย่าเป็นอย่างนั้น เพราะมันเป็นตัวเขาเป็นของตัวเขา ตามที่ยึดถือหรือตกลงยอมรับกันเท่านั้น แต่เมื่อเขาต้องการให้อะไรเป็นอย่างไร เขาต้องเรียนรู้เข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วปฏิบัติจัดทำที่เหตุปัจจัย

เมื่อรู้ความจริงว่ามันเป็นอนัตตา ว่ามันมีภาวะของมันเองแล้ว ก็จะไม่ทุกข์เมื่อสิ่งนั้นๆ ไม่เป็นไปตามตัณหาที่อยากที่ปรารถนา แต่รู้ตรงไปที่เหตุปัจจัยว่าแก้ไขได้หรือไม่ได้ และแก้ไขจัดการที่เหตุปัจจัยนั้นๆ; ดู ***อนัตตลักษณะ***

อนัตตานุปัสสนา การตามดูมองเห็นในสภาพที่เป็นอนัตตา คือหาตัวตนเป็นสาระแท้จริงมิได้

อนันต์ ไม่มีที่สิ้นสุด, มากเหลือเกิน, มากจนนับไม่ได้

อนันตริยกรรม กรรมหนัก, กรรมที่เป็นบาปหนักที่สุด ตัดทางสวรรค์ ตัดทางนิพพาน, กรรมที่ให้ผลคือ ความเดือดร้อนไม่เว้นระยะเลย มี ๕ อย่างคือ ๑. *มาตุฆาต* ฆ่ามารดา ๒. *ปิตุฆาต* ฆ่าบิดา ๓. *อรหันตฆาต* ฆ่าพระอรหันต์ ๔. *โลหิตุปบาท* ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อขึ้นไป ๕. *สังฆเภท* ทำสงฆ์ให้แตกกัน

อนาคต ยังไม่มาถึง, เรื่องที่ยังไม่มาถึง, เวลาที่ยังไม่มาถึง

อนาคตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต, ปรีชากำหนดรู้คาดผลข้างหน้าอันสืบเนื่องจากเหตุในปัจจุบันหรือในอนาคตก่อนเวลานั้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

อนาคามิผล ผลที่ได้รับจากการละสังโยชน์ คือ กามราคะ และปฏิฆะด้วยอนาคามิมรรค อันทำให้เป็นพระอนาคามี

อนาคามิมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผลคือความเป็นพระอนาคามี, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละโอรัมภาคิยสังโยชน์ได้ทั้ง ๕ (คือ ละได้เด็ดขาดอีก ๒ อย่างได้แก่ กามราคะ และปฏิฆะ เพิ่มจาก ๓ อย่างที่พระโสดาบันละได้แล้ว)

อนาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุอนาคามิผล มี ๕ ประเภท คือ ๑. *อันตราปรินิพพายี* ผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ถึงกึ่ง (หมายถึงโดยกิเลสปรินิพพาน) ๒. *อุปหัจจปรินิพพายี* ผู้ปรินิพพานเมื่อจวนจะถึงสิ้นอายุ ๓. *อสังขารปรินิพพายี* ผู้นิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรนัก ๔. *สสังขารปรินิพพายี* ผู้ปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก ๕. *อุทธังโสโต อกนิฏฐคามี* ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ

อนาคาริยวินัย วินัยของอนาคาริก; ดู

วินัย ๒

อนาจาร ความประพฤติไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสมแก่บรรพชิต แยกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. การเล่นต่างๆ เช่น เล่นอย่างเด็ก ๒. การร้อยดอกไม้ ๓. การเรียนดิรัจฉานวิชา เช่น ทายหวย ทำเสน่ห์

อนาณัตติกะ อาบัติที่ต้องเฉพาะทำเอง ไม่ต้องเพราะสั่ง คือสั่งให้ผู้อื่นทำไม่ต้องอาบัติ เช่น สังฆาทิเสส สิกขาบทที่ ๑ (แต่สั่งให้ทำแก่ตน ไม่พ้นอาบัติ)

อนาถบิณฑิก อุบาสกคนสำคัญในสมัยพุทธกาล เดิมชื่อ สุทัตต์ เป็นเศรษฐีอยู่ที่เมืองสาวัตถี ต่อมาได้นับถือพระพุทธ-ศาสนา บรรลุโสดาปัตติผล เป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า สร้างวัดพระเชตวันถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่เมืองสาวัตถี ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษารวมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา ท่านอนาถบิณฑิก นอกจากอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์แล้วยังได้สงเคราะห์คนยากไร้อนาถาอย่างมากมายเป็นประจำ จึงได้ชื่อว่า *อนาถบิณฑิก* ซึ่งแปลว่า “ผู้มีก้อนข้าวเพื่อคนอนาถา” ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในหมู่ทายกฝ่ายอุบาสก; ดู *เชตวัน*

อนาถา ไม่มีที่พึ่ง, ยากจน, เข็ญใจ

อนาบัติ ไม่เป็นอาบัติ

อนาปัตติวาร ตอนว่าด้วยข้อยกเว้นที่ไม่ต้องปรับอาบัตินั้นๆ ตามปกติอยู่ท้ายคำอธิบายสิกขาบทแต่ละข้อในคัมภีร์วิภังค์พระวินัยปิฎก

อนามัฏฐบิณฑบาต อาหารที่ภิกษุบิณฑบาตได้มายังไม่ได้ฉัน จะให้แก่ผู้อื่นที่ไม่ใช่ภิกษุด้วยกันไม่ได้ นอกจากมารดาบิดา

อนามาส วัตถุอันภิกษุไม่ควรจับต้อง เช่น ร่างกายและเครื่องแต่งกายสตรี เงินทอง อาวุธ เป็นต้น

อนาโรจนา “การไม่บอก” คือ ไม่บอกประจานตัวแก่ภิกษุทั้งหลายภายในเขต ๒ เลฑฑุบาตจากเครื่องล้อมหรือจากอุปจารแห่งอาวาส ให้รู้ทั่วกันว่าตนต้องอาบัติสังฆาทิเสส กำลังอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัต; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของการขาดราตรีแห่งมานัตหรือปริวาส ผู้ประพฤติมานัตต้องบอกทุกวัน แต่ผู้อยู่ปริวาส ไม่ต้องบอกทุกวัน ปกตัตตภิกษุรูปใดยังไม่ได้รับบอก เธอบอกแก่ภิกษุรูปนั้นครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ต้องบอกอีกตลอดกาลที่อยู่ในอาวาสหรือในอนาวาสนั้น แต่ต้องบอกในท้ายอุโบสถ ท้ายปวารณา เมื่อถึงวันนั้นๆ และภิกษุใดได้รับบอกแล้วออกจากอาวาสหรืออนาวาสนั้นไปเมื่อกลับมาใหม่ต้องได้รับบอกอีก; ดู *รัตติเฉท*

อนาวรณญาณ ปรีชาหยั่งรู้ที่ไม่มีอะไรๆ มากั้นได้ หมายความว่า รู้ตลอด, รู้ทะลุปรุโปร่ง เป็นพระปรีชาญาณเฉพาะของพระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก

อนาวาส ถิ่นที่มิใช่อาวาส คือ ไม่เป็นวัด

อนาสวะ ไม่มีอาสวะ, อันหาอาสวะมิได้

อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง, ภาวะที่สังขารทั้งปวงเป็นสิ่งไม่เที่ยงไม่คงที่ (ข้อ ๑ ในไตรลักษณ์)

อนิจจลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนิจจะ, ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ ได้แก่ ๑. เป็นไปโดยการเกิดขึ้นและสลายไป คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี ๒. เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ ๓. เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ ๔. แย้งต่อความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว; ดู *ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะ*

อนิจจสัญญา กำหนดหมายถึงความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (ข้อ ๑ ในสัญญา ๑๐)

อนิจจัง ไม่เที่ยง, ไม่คงที่, สภาพที่เกิดมีขึ้นแล้วก็ดับล่วงไป; ดู ***อนิจจลักษณะ, ไตรลักษณ์***

อนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา, สิ่งที่คนไม่อยากได้ไม่อยากพบ แสดงในแง่ตรงข้ามกับกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม ได้แก่ ความเสื่อมลาภ ความเสื่อมยศ การนินทา และความทุกข์; ตรงข้ามกับ *อิฏฐารมณ์*

อนิทัสสนรูป ดูที่ *อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป, รูป ๒๘*

อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป รูปที่มองไม่เห็นและกระทบไม่ได้ คือรับรู้ไม่ได้ด้วยประสาทใดๆ ไม่ว่าจะด้วยจักษุ หรือด้วยโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย แต่เป็นธรรมารมณ์ อันรู้ด้วยใจ, ได้แก่*สุขุมรูป ๑๖*

รูปในชุดที่ใกล้เคียง และตรงข้าม อันพึงทราบไว้ด้วยกัน คือ

สนิทัสสนรูป รูปซึ่งมองเห็นได้ คือตามองเห็น มี ๑ ได้แก่รูปารมณ์ (หมายถึงวัณณะ คือสี), คู่กับ *อนิทัสสนรูป* รูปซึ่งมองไม่เห็น มี ๒๗ ได้แก่รูปอื่นนอกจากนั้น (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอีก ๒๓)

สัปปฏิฆรูป รูปซึ่งมีการกระทบได้ คือรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ที่ตรงคู่กัน มี ๑๒ ได้แก่ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ (๗ คือนับโผฏฐัพพะเป็น ๓ ได้แก่ ปฐวี เตโช และวาโย), คู่กับ *อัปปฏิฆรูป* รูปซึ่งกระทบไม่ได้ อันรับรู้ไม่ได้ทางประสาททั้ง ๕ มี ๑๖ ได้แก่รูปที่เหลือจากนั้น (คือสุขุมรูป ๑๖ นั่นเอง); ดู ***สุขุมรูป, รูป ๒๘***

อนินทรียรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อนิปผันนรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิมิต คือ หลุดพ้นด้วยพิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนิจจะ แล้วถอนนิมิตได้ (ข้อ ๒ ในวิโมกข์ ๓)

อนิมิตตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ (ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อนิมิสเจดีย์ สถานที่พระพุทธเจ้าเสด็จยืนจ้องดูต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้วยมิได้กระพริบพระเนตรตลอด ๗ วัน อยู่ทางทิศอีสานของต้นพระศรีมหาโพธิ์; ดู *วิมุตติสุข*

อนิยต ไม่แน่, ไม่แน่นอน เป็นชื่ออาบัติที่ยังไม่แน่ ระหว่างปาราชิก สังฆาทิเสส หรือปาจิตตีย์ ซึ่งพระวินัยธรจะต้องวินิจฉัย

อนิยตสิกขาบท สิกขาบทที่วางอาบัติไว้ไม่แน่ คือยังไม่ระบุชัดลงไปว่าเป็นปาราชิก หรือสังฆาทิเสส หรือ ปาจิตตีย์, มี ๒ สิกขาบท

อนีก กองทัพ คือ ช้าง ม้า รถ พลเดิน ที่จัดเป็นกองๆ แล้ว

อนุเคราะห์ เอื้อเฟื้อ, ช่วยเหลือ; ความเอื้อเฟื้อ, การช่วยเหลือ

อนุชน คนที่เกิดตามมา, คนรุ่นหลัง, คนรุ่นต่อๆ ไป

อนุชา ผู้เกิดทีหลัง, น้อง

อนุญาต ยินยอม, ยอมให้, ตกลง

อนุฎีกา ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายแต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติมฎีกา; ดู *อรรถกถา*

อนุฏฐานไสยา “การนอนที่ไม่มีการลุกขึ้น”, การนอนครั้งสุดท้าย โดยทั่วไปหมายถึง การบรรทมครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ในคราวเสด็จดับขันธ-ปรินิพพาน

อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส (พระสงฆ์) เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดีอย่างสูงสุด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้บริสุทธิ์ เป็นผู้ฝึกฝนอบรมตน และเป็นผู้เผยแพร่ธรรม ไทยธรรมที่ถวายแก่ท่าน ย่อมมีผลอำนวยประโยชน์สุขอย่างกว้างขวางและตลอดกาลยาวนาน เหมือนผืนนาดินดี พืชที่หว่านลงไปย่อมเผล็ดผลไพบูลย์ (ข้อ ๙ ในสังฆคุณ ๙)

อนุตตริยะ ภาวะที่ยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอดเยี่ยม มี ๓ คือ ***๑. ทัสสนานุตตริยะ*** การเห็นอันเยี่ยม คือ เห็นธรรม ***๒. ปฏิปทานุตตริยะ*** การปฏิบัติอันเยี่ยม คือ มรรคมีองค์ ๘ ***๓. วิมุตตานุตตริยะ*** การพ้นอันเยี่ยม คือ พ้นกิเลสและกองทุกข์; อนุตตริยะ **อีกหมวดหนึ่งมี ๖** คือ

๑. *ทัสสนานุตตริยะ* การเห็นอันเยี่ยม ๒. *สวนานุตตริยะ* การฟังอันเยี่ยม ๓. *ลาภานุตตริยะ* ลาภหรือการได้อันเยี่ยม ๔. *สิกขานุตตริยะ* การศึกษาอันเยี่ยม ๕. *ปาริจริยานุตตริยะ* การบำรุงอันเยี่ยม ๖. *อนุสสตานุตตริยะ* การระลึกอันเยี่ยม (ดูคำอธิบายที่คำนั้นๆ)

อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นสารถี ฝึกคนที่ควรฝึกได้ ที่ยอดเยี่ยม โดยทรงรู้จักใช้อุบายให้เหมาะแก่บุคคล สอนเขาได้โดยไม่ต้องใช้อาชญา และทำให้เขาบรรลุผลที่พึงได้เต็มตามกำลังความสามารถของเขา (ข้อ ๖ ในพุทธคุณ ๙)

อนุทูต ทูตติดตาม, ในพระวินัย หมายถึงภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นตัวแทนของสงฆ์ เดินทางร่วมไปกับภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงโทษด้วย *ปฏิสารณียกรรม* ให้ไปขอขมาคฤหัสถ์ ในกรณีที่เธอไม่อาจไปตามลำพัง อนุทูตทำหน้าที่ช่วยพูดกับคฤหัสถ์นั้นเป็นส่วนตนหรือในนามของสงฆ์ เพื่อให้ตกลงรับขมา เมื่อตกลงกันแล้ว รับอาบัติที่ภิกษุนั้นแสดงต่อหน้าเขาแล้วจึงให้ขมา

อนุบัญญัติ บัญญัติเพิ่มเติม, บทแก้ไขเพิ่มเติมที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเสริมหรือผ่อนพระบัญญัติที่วางไว้เดิม; คู่กับ *บัญญัติ* หรือ *มูลบัญญัติ*

อนุบุพพิกถา ดู *อนุปุพพิกถา*

อนุบุรุษ คนรุ่นหลัง, คนที่เกิดทีหลัง

อนุปสัมบัน ผู้ยังมิได้อุปสมบท ได้แก่ คฤหัสถ์และสามเณร (รวมทั้งสิกขมานาและสามเณรี), ผู้มิใช่ภิกษุหรือภิกษุณี; เทียบ *อุปสัมบัน*

อนุปาทินนกสังขาร สังขารที่กรรมไม่ยึดครอง แปลกันง่ายๆ ว่า “สังขารที่ไม่มีใจครอง” เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสังขาร ๒)

อนุปาทินนรูป, อนุปาทินนกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ, ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ คือ สิ้นทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึง พระอรหันต์สิ้นชีวิต, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับภพ; เทียบ *สอุปาทิเสสนิพพาน*

อนุปาทิเสสบุคคล บุคคลผู้ไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ, ผู้หมดอุปาทานสิ้นเชิง ได้แก่ พระอเสขะ คือ พระอรหันต์; เทียบ *สอุปาทิเสสบุคคล*

อนุปิยนิคม นิคมแห่งหนึ่งของมัลลกษัตริย์ ในแขวงมัลลชนบท อยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองกบิลพัสดุ์

อนุปิยอัมพวัน ชื่อสวน อยู่ในเขตอนุปิยนิคม แขวงมัลลชนบท เป็นที่พระมหาบุรุษเสด็จพักแรม ๗ วัน หลังจากเสด็จออกบรรพชาใหม่ๆ ก่อนเสด็จต่อไป

สู่เมืองราชคฤห์ ในแคว้นมคธ และต่อมาเป็นที่เจ้าศากยะ มีอนุรุทธะ และอานนท์เป็นต้น พร้อมด้วยอุบาลี ออกบวช

อนุปุพพปฏิปทา ข้อปฏิบัติโดยลำดับ, การปฏิบัติตามลำดับ

อนุปุพพวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ, ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปโดยลำดับ มี ๙ คือ *รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔* และ *สัญญาเวทยิตนิโรธ* (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)

อนุปุพพิกถา เทศนาที่แสดงไปโดยลำดับ เพื่อฟอกอัธยาศัยของสัตว์ให้หมดจดเป็นชั้นๆ จากง่ายไปหายาก เพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังอริยสัจจ์ มี ๕ คือ ***๑. ทานกถา*** พรรณนาทาน ***๒. สีลกถา*** พรรณนาศีล ***๓. สัคคกถา*** พรรณนาสวรรค์ คือ ความสุขที่พรั่งพร้อมด้วยกาม ***๔. กามาทีนวกถา*** พรรณนาโทษของกาม ***๕. เนกขัมมานิสังสกถา*** พรรณนาอานิสงส์แห่งการออกจากกาม *อนุปุพพีกถา* ก็มีใช้

อนุพยัญชนะ ลักษณะน้อยๆ, พระลักษณะข้อปลีกย่อยของพระมหาบุรุษ (นอกเหนือจากมหาบุรุษลักษณะ ๓๒) อีก ๘๐ ประการ คือ ๑. มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันเหลืองงาม, ๒. นิ้วพระหัตถ์แลนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับแต่ต้นจนปลาย, ๓. นิ้วพระหัตถ์ แลนิ้วพระบาทกลมดุจนายช่างกลึงเป็นอันดี, ๔. พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีอันแดง, ๕. พระนขาทั้ง ๒๐ นั้นงอนงามช้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำดุจเล็บแห่งสามัญชนทั้งปวง, ๖. พระนขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลมสนิทกันมิได้เป็นริ้วรอย, ๗. ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก, ๘. พระบาททั้งสองเสมอกันมิได้ย่อมใหญ่กว่ากันมาตรว่าเท่าเมล็ดงา ๙. พระดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ, ๑๐. พระดำเนินงามดุจสีหราช, ๑๑. พระดำเนินงามดุจดำเนินแห่งหงส์, ๑๒. พระดำเนินงามดุจอุสภราชดำเนิน ๑๓. ขณะเมื่อยืนจะย่างดำเนินนั้น ยกพระบาทเบื้องขวาย่างไปก่อน พระกายเยื้องไปเบื้องขวาก่อน, ๑๔. พระชานุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ บ่มิได้เห็นอัฏฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก, ๑๕. มีบุรุษพยัญชนะบริบูรณ์คือมิได้มีกิริยามารยาทคล้ายสตรี ๑๖. พระนาภีมิได้บกพร่อง กลมงามมิได้วิกลในที่ใดที่หนึ่ง, ๑๗. พระอุทรมีสัณฐานอันลึก, ๑๘. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็นทักขิณาวัฏฏ์, ๑๙. ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจลำสุวรรณกัทลี ๒๐. ลำพระกรทั้งสองงามดุจงวงแห่งเอราวัณ

เทพยหัตถี, ๒๑. พระอังคาพยพใหญ่น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งามพร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิบ่มิได้, ๒๒. พระมังสะที่ควรจะหนาก็หนา ที่ควรจะบางก็บางตามที่ทั่วทั้งพระสรีรกาย, ๒๓. พระมังสะมิได้หดหู่ในที่ใดที่หนึ่ง ๒๔. พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูลแมลงวันมิได้มีในที่ใดที่หนึ่ง, ๒๕. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสมกันโดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง, ๒๖. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้นปราศจากมลทินทั้งปวง, ๒๗. ทรงพระกำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกุญชรชาติ ประมาณถึงพันโกฏิช้าง ถ้าจะประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิบุรุษ, ๒๘. มีพระนาสิกอันสูง, ๒๙. สัณฐานพระนาสิกงามแฉล้ม ๓๐. มีพระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงามดุจสีผลตำลึงสุก, ๓๑. พระทนต์บริสุทธิ์ปราศจากมูลมลทิน, ๓๒. พระทนต์ขาวดุจดังสีสังข์, ๓๓. พระทนต์เกลี้ยงสนิทมิได้เป็นริ้วรอย, ๓๔. พระอินทรีย์ทั้ง ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธิ์ทั้งสิ้น, ๓๕. พระเขี้ยวทั้ง ๔ กลมบริบูรณ์, ๓๖. ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาวสวย ๓๗. พระปรางค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน, ๓๘. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก, ๓๙. ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว ๔๐. ลายพระหัตถ์มีรอยอันตรง บ่มิได้ค้อมคด ๔๑. ลายพระหัตถ์มีรอยแดงรุ่งเรือง, ๔๒. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑลโดยรอบ ๔๓. กระพุ้งพระปรางทั้งสองเคร่งครัดบริบูรณ์ ๔๔. กระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสมกัน ๔๕. ดวงพระเนตรกอปรด้วยประสาททั้ง ๕ มีขาวเป็นอาทิผ่องใสบริสุทธิ์ทั้งสิ้น ๔๖. ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้คด ๔๗. พระชิวหามีสัณฐานอันงาม ๔๘. พระชิวหาอ่อนบ่มิได้กระด้าง ๔๙. พระกรรณทั้งสองมีสัณฐานอันยาวดุจกลีบปทุมชาติ ๕๐. ช่องพระกรรณมีสัณฐานอันกลมงาม ๕๑. ระเบียบพระเส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยบ่มิได้หดหู่ในที่อันใดอันหนึ่ง ๕๒. แถวพระเส้นทั้งหลายซ่อนอยู่ในพระมังสะทั้งสิ้น บ่มิได้เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง ๕๓. พระเศียรมีสัณฐานงามเหมือนฉัตรแก้ว ๕๔. ปริมณฑลพระนลาฏโดยกว้างยาวพอสมกัน ๕๕. พระนลาฏมีสัณฐานอันงาม ๕๖. พระโขนงมีสัณฐานอันงามดุจคันธนูอันก่งไว้ ๕๗. พระโลมาที่พระโขนงมีเส้นอันละเอียด ๕๘. เส้นพระโลมาที่พระโขนงงอกขึ้นแล้วล้มราบไปโดยลำดับ ๕๙. พระโขนงนั้นใหญ่ ๖๐. พระโขนงนั้นยาวสุดหางพระเนตร

๖๑. ผิวพระมังสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๒. พระสรีรกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ ๖๓. พระสรีรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์ ๖๔. พระสรีรกายสดชื่นดุจดวงดอกปทุมชาติ ๖๕. พระสรีรสัมผัสอ่อนนุ่มสนิทบ่มิได้กระด้างทั่วทั้งพระกาย ๖๖. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่นสุคนธกฤษณา ๖๗. พระโลมามีเส้นเสมอกันทั้งสิ้น ๖๘. พระโลมามีเส้นละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๙. ลมอัสสาสะปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็เดินละเอียด ๗๐. พระโอษฐ์มีสัณฐานอันงามดุจแย้ม ๗๑. กลิ่นพระโอษฐ์หอมดุจกลิ่นอุบล ๗๒. พระเกสาดำเป็นแสง ๗๓. กลิ่นพระเกสาหอมฟุ้งขจรตลบ ๗๔. พระเกสาหอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ ๗๕. พระเกสามีสัณฐานเส้นกลมสลวยทุกเส้น ๗๖. พระเกสาดำสนิททั้งสิ้น ๗๗. พระเกสากอปรด้วยเส้นอันละเอียด ๗๘. เส้นพระเกสามิได้ยุ่งเหยิง ๗๙. เส้นพระเกสาเวียนเป็นทักขิณาวัฏฏ์ทุกๆ เส้น ๘๐. วิจิตรไปด้วยระเบียบพระเกตุมาลา กล่าวคือถ่องแถวแห่งพระรัศมีอันโชตนาการขึ้น ณ เบื้องบนพระอุตมังคสิโรตม์ฯ นิยมเรียกว่า *อสีตยานุพยัญชนะ*; ดู ***มหาบุรุษลักษณะ***

อนุพุทธะ ผู้ตรัสรู้ตาม คือ ตรัสรู้ด้วยได้สดับเล่าเรียนและปฏิบัติตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ พระอรหันตสาวกทั้งหลาย; ดู ***ตรัสรู้, พุทธะ***

อนุพุทธปวัตติ ประวัติของพระสาวกผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า; เขียนสามัญเป็น *อนุพุทธประวัติ*

อนุมัติ เห็นตาม, ยินยอม, เห็นชอบตามระเบียบที่กำหนดไว้

อนุมาน คาดคะเน, ความคาดหมาย

อนุมานสูตร สูตรที่ ๑๕ ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก เป็นภาษิตของพระมหาโมคคัลลานะกล่าวสอนภิกษุทั้งหลาย ว่าด้วยธรรมอันทำคนให้เป็นผู้ว่ายากหรือว่าง่าย การแนะนำตักเตือนตนเอง และการพิจารณาตรวจสอบตนเองของภิกษุ

อนุโมทนา **1.** ความยินดีตาม, ความยินดีด้วย, การพลอยยินดี, การแสดงความเห็นชอบ; เห็นด้วย, แสดงความชื่นชมหรือซาบซึ้งเห็นคุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น (บัดนี้ บางทีใช้ในความหมายคล้ายคำว่า *ขอบคุณ*) **2.** ในภาษาไทย นิยมใช้สำหรับพระสงฆ์ หมายถึงให้พร เช่นเรียกคำให้พรของพระสงฆ์ว่า *คำอนุโมทนา* (มีความหมายรวมอยู่ด้วยในตัวว่า ชื่นชมยินดีเห็นชอบในการทำบุญทำความดีของทายกหรือเจ้าภาพ)

อนุโยค ความพยายาม, ความเพียร, ความประกอบเนืองๆ

อนุรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม และบำเพ็ญให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ (ข้อ ๔ ในปธาน ๔)

อนุรักษ์ รักษาและเสริมทวี, รักษาสิ่งที่เกิดมีขึ้นแล้วและทำสิ่งที่เกิดมีขึ้นแล้วนั้นให้งอกงามเพิ่มทวียิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า รักษาให้คงเดิม

อนุราธ ชื่อเมืองหลวงของลังกาสมัยโบราณ; เรียกกันว่า ***อนุราธปุระ*** บ้าง ***อนุราธบุรี*** บ้าง

อนุรุทธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฏี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม องฺ.อ.๑/๑๗๑ และ พุทฺธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียนนักธรรม เป็นโอรสของเจ้าอมิโตทนะ) เป็นอนุชาของเจ้ามหานามะ ภายหลังออกบวชพร้อมกับเจ้าชายอานนท์ เป็นต้น เรียนกรรมฐานในสำนักของพระสารีบุตร ได้บรรลุพระอรหัตที่ป่าปาจีนวังสทายวัน ในแคว้นเจตี พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทิพยจักษุ

อนุรุทธาจารย์ ดู ***อภิธัมมัตถสังคหะ***

อนุรูป สมควร, เหมาะสม, พอเพียง, เป็นไปตาม

อนุโลม **1.** เป็นไปตาม, คล้อยตาม, ตามลำดับ เช่น ว่าตจปัญจกกรรมฐานไปตามลำดับอย่างนี้ *เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ;* ตรงข้ามกับ *ปฏิโลม 1.* **2.** สาวออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า เช่น อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี, สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น ตรงข้ามกับ *ปฏิโลม 2.* **3.** จัดเข้าได้, นับได้ว่าเป็นอย่างนั้น เช่น *อนุโลมมุสา*

อนุโลมมุสา ถ้อยคำที่เป็นพวกมุสา, ถ้อยคำที่จัดได้ว่าเป็นมุสา คือ พูดเท็จ

อนุวัต ทำตาม, ประพฤติตาม, ปฏิบัติตาม; บางแห่งเขียน ***อนุวัตน์, อนุวรรต, อนุวรรตน์, อนุวัตร,*** หรือ ***อนุวัติ*** ก็มี

อนุวาต ผ้าขอบจีวร; ดู ***จีวร***

อนุวาท การโจท, การฟ้อง, การกล่าวหากันด้วยอาบัติ

อนุวาทาธิกรณ์ การโจทที่จัดเป็นอธิกรณ์ คือ การโจทกันด้วยอาบัติ, เรื่องการกล่าวหากัน; ดู ***อธิกรณ์***

อนุศาสน์ การแนะนำสั่งสอน, คำพร่ำสอน; ดู ***อนุสาสนี, โอวาท***

คำสอนตามพุทธบัญญัติ ที่อุปัชฌาย์หรือกรรมวาจาจารย์บอกแก่ภิกษุใหม่ในเวลาอุปสมบทเสร็จ ประกอบด้วย ***นิสสัย ๔*** และ ***อกรณียะ ๔*** ท่านเรียกรวมว่า “อนุศาสน์” บางทีก็เรียกบอกจำนวนด้วยว่า “อนุศาสน์ ๘” (***อกรณีย์*** หรือ ***อกรณียะ***

๔ นิยมเรียกกันว่า *อกรณียกิจ ๔*)

นิสสัย ๔ คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เที่ยวบิณฑบาต ๒. นุ่งห่มผ้าบังสุกุล ๓. อยู่โคนไม้ ๔. ฉันยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า (ท่านบอกไว้เป็นทางแสวงหาปัจจัย ๔ พร้อมทั้งอติเรกลาภของภิกษุ)

อกรณีย์ ๔ (นิยมเรียกว่า **อกรณียกิจ ๔**) ข้อที่ไม่ควรทำ หมายถึงกิจที่บรรพชิตทำไม่ได้ ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักของเขา ๓. ฆ่าสัตว์ (ที่ให้ขาดจากความเป็นภิกษุ หมายเอาฆ่ามนุษย์) ๔. พูดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน

คำบอกนิสสัย ๔ และ **อกรณียะ ๔** (เรียกรวมว่าคำบอก**อนุศาสน์**) นี้ ถือตามพุทธบัญญัติในมหาขันธกะ แห่งวินัยปิฎก *(วินย.๔/๑๔๓-๑๔๔/๑๙๒-๑๙๕)* โดยมีคำเกริ่นนำที่โบราณาจารย์แต่งไว้ ดังนี้

– คำเกริ่นนำ

อนุญฺญาสิ โข ภควา อุปสมฺปาเทตฺวา จตฺตาโร นิสฺสเย จตฺตาริ จ อกรณียานิ อาจิกฺขิตุํ.

๑. คำบอกนิสสัย ๔

ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ <u>เต</u> ยาวชีวํ อุสฺสาโห กรณีโย. อติเรกลาโภ สงฺฆภตฺตํ อุทฺเทสภตฺตํ นิมนฺตนํ สลากภตฺตํ ปกฺขิกํ อุโปสถิกํ ปาฏิปทิกํ.

ปํสุกูลจีวรํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ <u>เต</u> ยาวชีวํ อุสฺสาโห กรณีโย. อติเรกลาโภ โขมํ กปฺปาสิกํ โกเสยฺยํ กมฺพลํ สาณํ ภงฺคํ.

รุกฺขมูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ <u>เต</u> ยาวชีวํ อุสฺสาโห กรณีโย. อติเรกลาโภ วิหาโร อฑฺฒโยโค ปาสาโท หมฺมิยํ คุหา.

ปูติมุตฺตเภสชฺชํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ <u>เต</u> ยาวชีวํ อุสฺสาโห กรณีโย อติเรกลาโภ สปฺปิ นวนีตํ เตลํ มธุ ผาณิตํ.

[พระนวกะกล่าวรับว่า “อาม ภนฺเต”]

๒. คำบอกอกรณียะ ๔

อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุนา เมถุโน ธมฺโม น ปฏิเสวิตพฺโพ อนฺตมโส ติรจฺฉานคตายปิ. โย ภิกฺขุ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. เสยฺยถาปิ นาม ปุริโส สีสจฺฉินฺโน อภพฺโพ เตน สรีรพนฺธเนน ชีวิตุํ, เอวเมว ภิกฺขุ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวิตฺวา อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. <u>ตนฺเต</u> ยาวชีวํ อกรณียํ.

อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุนา อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ น อาทาตพฺพํ อนฺตมโส ติณสลากํ อุปาทาย. โย ภิกฺขุ ปาทํ วา ปาทารหํ วา อติเรกปาทํ วา อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อาทิยติ อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. เสยฺยถาปิ นาม ปณฺฑุ-

ปลาโส พนฺธนา ปมุตฺโต อภพฺโพ หริตตฺตาย, เอวเมว ภิกฺขุ ปาทํ วา ปาทารหํ วา อติเรกปาทํ วา อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อาทิยิตฺวา อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. ตนฺเต ยาวชีวํ อกรณียํ.

อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุนา สญฺจิจฺจ ปาโณ ชีวิตา น โวโรเปตพฺโพ อนฺตมโส กุนฺถกิปิลฺลิกํ อุปาทาย. โย ภิกฺขุ สญฺจิจฺจ มนุสฺสวิคฺคหํ ชีวิตา โวโรเปติ อนฺตมโส คพฺภปาตนํ อุปาทาย อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. เสยฺยถาปิ นาม ปุถุสิลา ทฺวิธา ภินฺนา อปฺปฏิสนฺธิกา โหติ, เอวเมว ภิกฺขุ สญฺจิจฺจ มนุสฺสวิคฺคหํ ชีวิตา โวโรเปตฺวา อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. ตนฺเต ยาวชีวํ อกรณียํ.

อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุนา อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม น อุลฺลปิตพฺโพ อนฺตมโส สุญฺญาคาเร อภิรมามีติ. โย ภิกฺขุ ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อสนฺตํ อภูตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปติ, ฌานํ วา วิโมกฺขํ วา สมาธึ วา สมาปตฺตึ วา มคฺคํ วา ผลํ วา, อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. เสยฺยถาปิ นาม ตาโล มตฺถกจฺฉินฺโน อภพฺโพ ปุน วิรุฬฺหิยา, เอวเมว ภิกฺขุ ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต อสนฺตํ อภูตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปิตฺวา อสฺสมโณ โหติ อสกฺยปุตฺติโย. ตนฺเต ยาวชีวํ อกรณียํ.

[พระนวกะกล่าวรับว่า "อาม ภนฺเต"]

– ***บอกกิจแห่งชีวิตของภิกษุ คือไตรสิกขา***

เมื่อบอกนิสสัย ๔ และอกรณียะ ๔ ตามพุทธบัญญัติ ให้รู้ว่าภิกษุจะเป็นอยู่อย่างไรแล้ว มีธรรมเนียมให้บอกไตรสิกขาเป็นการย้ำเตือนให้ภิกษุใหม่แม่นใจที่จะเจริญไตรสิกขาเป็นกิจประจำชีวิตของตนสืบไป ดังนี้

อเนกปริยาเยน โข ปน เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สีลํ สมฺมทกฺขาตํ สมาธิ สมฺมทกฺขาโต ปญฺญา สมฺมทกฺขาตา, ยาวเทว ตสฺส มทนิมฺมทนสฺส ปิปาสวินยสฺส อาลยสมุคฺฆาตสฺส วฏฺฏูปจฺเฉทสฺส ตณฺหกฺขยสฺส วิราคสฺส นิโรธสฺส นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย.

ตตฺถ สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺผโล โหติ มหานิสํโส, สมาธิปริภาวิตา ปญฺญา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา, ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ, เสยฺยถีทํ กามาสวา ภวาสวา อวิชฺชาสวา.

ตสฺมาติห เต อิมสฺมึ ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย สกฺกจฺจํ อธิสีลสิกฺขา สิกฺขิตพฺพา, อธิจิตฺตสิกฺขา สิกฺขิตพฺพา, อธิปญฺญาสิกฺขา สิกฺขิตพฺพา. ตตฺถ อปฺปมาเทน สมฺปาเทตพฺพํ.

(หากบอกแก่ภิกษุใหม่ ๒ รูปขึ้นไป

เปลี่ยน เต เป็น โว, ตนุเต เป็น ตํ โว)

อนุศาสนี ดู *อนุสาสนี*

อนุศาสนีปาฏิหาริยะ ดู *อนุสาสนี-ปาฏิหาริย์*

อนุสติ ความระลึกถึง, อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนืองๆ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. *พุทธานุสติ* ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๒. *ธัมมานุสติ* ระลึกถึงคุณของพระธรรม ๓. *สังฆานุสติ* ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๔. *สีลานุสติ* ระลึกถึงศีลที่ตนรักษา ๕. *จาคานุสติ* ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว ๖. *เทวตานุสติ* ระลึกถึงคุณที่ทำคนให้เป็นเทวดา ๗. *มรณัสสติ* ระลึกถึงความตายที่จะต้องมีเป็นธรรมดา ๘. *กายคตาสติ* ระลึกทั่วไปในกายให้เห็นว่าไม่งาม ๙. *อานาปานสติ* ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ๑๐. *อุปสมานุสติ* ระลึกธรรมเป็นที่สงบระงับกิเลสและความทุกข์ คือ นิพพาน; เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น *อนุสสติ*

อนุสนธิ การติดต่อ, การสืบเนื่องความหรือเรื่องที่ติดต่อหรือสืบเนื่องกันมา

อนุสสตานุตตริยะ การระลึกอันเยี่ยม ได้แก่ การระลึกถึงพระตถาคต และตถาคตสาวก ซึ่งจะเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ล่วงพ้นทุกข์ได้ (ข้อ ๖ ใน อนุตตริยะ ๖)

อนุสัย กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี ๗ คือ ๑. *กามราคะ* ความกำหนัดในกาม ๒. *ปฏิฆะ* ความหงุดหงิด ๓. *ทิฏฐิ* ความเห็นผิด ๔. *วิจิกิจฉา* ความลังเลสงสัย ๕. *มานะ* ความถือตัว ๖. *ภวราคะ* ความกำหนัดในภพ ๗. *อวิชชา* ความไม่รู้จริง

อนุสยกิเลส ดู *อนุสัย, กิเลส ๓ ระดับ*

อนุสาวนา คำสวดประกาศต่อจากญัตติ, คำประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์, คำขอมติ; อนุสาวนานี้เป็นกรรมวาจาที่ต่อจากญัตติ คือเมื่อตั้งญัตติแล้ว จึงประกาศขอมติ; ดู *กรรมวาจา, ญัตติ*

อนุสาสนี คำสั่งสอน, คำแนะนำพร่ำสอน; (บาลี: อนุสาสนี; สันสกฤต: อนุศาสนี); “อนุสาสนี” กับ “อนุศาสน์” (อนุสาสนํ) โดยทั่วไป ถือได้ว่ามีความหมายเหมือนกัน และสองคำนั้นบางทีมาด้วยกันกับ “โอวาท” จึงมีทั้ง “โอวาทานุสาสนี” และ “โอวาทานุศาสน์” ดู *โอวาท*

อนุสาสนีปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือ อนุสาสนี, คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๓ ใน ปาฏิหาริย์ ๓)

อเนกนัย นัยมิใช่น้อย, หลายนัย

อเนญชาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

(ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓); ตามหลักเขียน *อาเนญชาภิสังขาร*

อเนสนา การหาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควรแก่ภิกษุ, เลี้ยงชีวิตผิดสมณะ เช่น หลอกลวงเขาด้วยการอวดอุตตริมนุสสธรรม ทำวิญญัติคือออกปากขอต่อคนที่ไม่ควรขอ ใช้เงินลงทุนหาผลประโยชน์ ต่อลาภด้วยลาภ คือให้แต่น้อยเพื่อหวังตอบแทนมาก เป็นหมอเวทมนต์เสกเป่า เป็นต้น

อโนธิโสผรณา "แผ่ไปโดยไม่มีขีดขั้น" หมายถึงเมตตาที่แผ่ไปต่อสัตว์ทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต (อย่างในคำแผ่เมตตาที่นิยมนำมาใช้กันทั่วไปว่า "สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ ... สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ") แต่ถ้าตั้งใจแผ่เมตตานั้นโดยจำกัดขอบเขต เช่นว่า "ขอให้เหล่าอารยชนจงเป็นสุข" "ขอให้ประดาสัตว์ป่าจงอยู่ดีมีสุข ไม่ถูกเบียดเบียน" ฯลฯ ก็เป็นแบบจำกัด เรียกว่า "**โอธิโสผรณา**" (แผ่โดยมีขอบเขต), นอกจากนั้น ถ้าแผ่ไปต่อสัตว์เฉพาะในทิศนั้นทิศนี้ ยังเรียกต่างออกไปอีกว่า "**ทิสาผรณา**" (แผ่ไปเฉพาะทิศ), ไม่เฉพาะเมตตาเท่านั้น แม้พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็มีทั้ง **อโนธิโสผรณา โอธิโสผรณา** และ**ทิสาผรณา**, อนึ่ง บางทีเรียก **โอธิโสผรณา** ว่า "โอทิสสกผรณา" (แผ่เจาะจง) และเรียก **อโนธิโสผรณา** ว่า "อโนทิสสกผรณา" (แผ่ไม่เจาะจง); เทียบ *โอธิโสผรณา, ทิสาผรณา*; ดู *แผ่เมตตา, วิกุพพนา, สีมาสัมเภท*

อโนมา ชื่อแม่น้ำกั้นพรมแดนระหว่างแคว้นสักกะกับแคว้นมัลละ พระสิทธัตถะเสด็จออกบรรพชา มาถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา ตรัสสั่งนายฉันนะให้นำม้าพระที่นั่งกลับคืนพระนคร ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานเพศบรรพชิต ณ ฝั่งแม่น้ำอโนมานี้

อบท สัตว์ไม่มีเท้า เช่น งู และไส้เดือน เป็นต้น

อบาย, อบายภูมิ ภูมิกำเนิดที่ปราศจากความเจริญ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *นิรยะ* นรก ๒. *ติรัจฉานโยนิ* กำเนิดดิรัจฉาน ๓. *ปิตติวิสัย* ภูมิแห่งเปรต ๔. *อสุรกาย* พวกอสุรกาย; ดู *คติ, ทุคติ*

อบายมุข ช่องทางของความเสื่อม, เหตุเครื่องฉิบหาย, เหตุย่อยยับแห่งโภคทรัพย์, ทางแห่งความพินาศ *มี ๔ อย่าง* คือ ๑. เป็นนักเลงหญิง ๒. เป็นนักเลงสุรา ๓. เป็นนักเลงการพนัน ๔. คบคนชั่วเป็นมิตร; *อีกหมวดหนึ่ง มี ๖* คือ ๑. ติดสุราและของมึนเมา ๒. ชอบเที่ยวกลางคืน ๓. ชอบเที่ยวดูการเล่น ๔. เล่นการพนัน ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ๖. เกียจคร้านการงาน; ดู *คิหิวินัย*

อปจายนมัย บุญสำเร็จด้วยการประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน (ข้อ ๔ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

อปฏิจฉันนาบัติ อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่ภิกษุต้องแล้วไม่ได้ปิดไว้

อปทาน ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๒–๓๓)

อปมาโร โรคลมบ้าหมู

อปรกาล เวลาช่วงหลัง, ระยะเวลาของเรื่องที่มีขึ้นในภายหลัง คือ หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ได้แก่เรื่องถวายพระเพลิง และแจกพระบรมสารีริกธาตุ จนถึงสังคายนา; ดู ***พุทธประวัติ***

อปรัณณะ ดู ***ธัญชาติ***; เทียบ ***บุพพัณณะ***

อปรันตะ, อปรันตกะ ชื่อรัฐที่พระโยนกธรรมรักขิตเถระ เป็นพระศาสนทูตไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๕; ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ, สาสนวงส์*

อปราปริยเวทนียกรรม กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งให้ผลในภพต่อๆ ไป (ข้อ ๓ ในกรรม ๑๒)

อปริหานิยธรรม ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม, ธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว มี ๗ ข้อที่ตรัสสำหรับภิกษุ (***ภิกขุอปริหานิยธรรม***) ยกมาแสดงหมวดหนึ่ง ดังนี้ ๑. หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ ๒. เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเพรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงช่วยกันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ ๓. ไม่บัญญัติสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอนสิ่งที่พระองค์บัญญัติไว้แล้ว สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ ๔. ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือภิกษุเหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน ๕. ไม่ลุอำนาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น ๖. ยินดีในเสนาสนะป่า ๗. ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อนภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่อาวาส ขอให้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข

อปริหานิยธรรมที่ตรัสแก่กษัตริย์วัชชี (***วัชชีอปริหานิยธรรม***) สำหรับผู้รับผิดชอบต่อบ้านเมือง มีอีกหมวดหนึ่งคือ ๑. หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ ๒. พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ๓. ไม่ถืออำเภอใจบัญญัติสิ่งที่มิได้บัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่ได้บัญญัติ ถือปฏิบัติมั่นตามวัชชีธรรม ๔. ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง ๕. บรรดากุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลายมิให้อยู่อย่างถูกข่มเหงรังแก ๖. เคารพสักการะบูชาเจดีย์ของวัชชี ทั้งภายในและภายนอก ไม่ละเลยการทำธรรมิกพลี ๗. จัดให้ความอารักขาคุ้มครองป้องกันอัน

ชอบธรรมแก่พระอรหันต์ (หมายถึงบรรพชิตที่เป็นหลักใจของประชาชน) ตั้งใจให้ท่านที่ยังมิได้มาพึงมาสู่แว่นแคว้น ที่มาแล้วพึงอยู่โดยผาสุก

อปโลกน์ บอกเล่า, การบอกเล่า, การบอกกล่าวแก่ที่ประชุมเพื่อให้รับทราบพร้อมกัน หรือขอความเห็นชอบร่วมกันในกิจบางอย่างของส่วนรวม, ใช้ใน *อปโลกนกรรม*

อปโลกนกรรม กรรมคือการบอกเล่า, กรรมอันทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง *ญัตติ* คือคำเผดียง ไม่ต้องสวด *อนุสาวนา* คือประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์ เช่นประกาศลงพรหมทัณฑ์ นาสนะสามเณรผู้กล่าวตู่พระพุทธเจ้า อปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นต้น

อปัณณกปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด, ทางดำเนินที่ไม่ผิด มี ๓ คือ ๑. *อินทรียสังวร* การสำรวมอินทรีย์ ๒. *โภชเนมัตตัญญุตา* ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๓. *ชาคริยานุโยค* การหมั่นประกอบความตื่น ไม่เห็นแก่นอน

อปัสเสนธรรม ธรรมที่เป็นที่พึ่งที่พำนักดุจพนักพิง มี ๔ คือ ๑. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเสพ เช่น ปัจจัยสี่ ๒. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่อนิฏฐารมณ์ต่างๆ ๓. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเว้นเสีย เช่น สุราเมรัย การพนัน คนพาล ๔. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้ว บรรเทาเสีย เช่น อกุศลวิตกต่างๆ

อปายโกศล ดู *โกศล ๓*

อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในอภิสังขาร ๓)

อพยาบาท ความไม่คิดร้าย, ไม่พยาบาทปองร้ายเขา, มีเมตตา (ข้อ ๙ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อพยาบาทวิตก ความตรึกในทางไม่พยาบาท, การคิดแผ่เมตตาแก่ผู้อื่นปรารถนาให้เขามีความสุข (ข้อ ๒ ในกุศลวิตก ๓)

อพัทธสีมา “แดนที่ไม่ได้ผูก” หมายถึงเขตชุมนุมสงฆ์ที่สงฆ์ไม่ได้กำหนดขึ้นเอง แต่ถือเอาตามเขตที่เขาได้กำหนดไว้ตามปรกติของบ้านเมือง หรือมีบัญญัติอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนด แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *คามสีมา* หรือ *นิคมสีมา* ๒. *สัตตัพภันตรสีมา* ๓. *อุทกุกเขป*

อภยคิริวิหาร ชื่อวัดที่พระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย ได้สร้างถวายพระติสสเถระในเกาะลังกา ซึ่งได้กลายเป็นเหตุให้สงฆ์ลังกาแตกแยกกัน แบ่งเป็นคณะมหาวิหารเดิมฝ่ายหนึ่ง คณะอภยคิริวิหารฝ่ายหนึ่ง; มักเรียก *อภัยคีรี*

อภัพ ไม่ควร, ไม่อาจ, ไม่สามารถ, ไม่อาจเป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (บาลี: *อภพฺพ;* ไทยเพี้ยนเป็น อาภัพ); ดู *อาภัพ*

อภัพบุคคล บุคคลผู้ไม่สมควร, มีความหมายตามข้อความแวดล้อม เช่น คนที่ไม่อาจบรรลุโลกุตตรธรรมได้ คนที่ขาดคุณสมบัติ ไม่อาจให้อุปสมบทได้ เป็นต้น

อภัยทาน ให้ความไม่มีภัย, ให้ความปลอดภัย

อภิชฌา โลภอยากได้ของเขา, ความคิดเพ่งเล็งจ้องจะเอาของของคนอื่น (ข้อ ๘ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

อภิชฌาวิสมโลภ ละโมบไม่สม่ำเสมอ, ความโลภอย่างแรงกล้า จ้องจะเอาไม่เลือกว่าควรไม่ควร (ข้อ ๑ ในอุปกิเลส ๑๖)

อภิญญา ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะตรงยวดยิ่ง, ความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่างคือ ๑. *อิทธิวิธิ* แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. *ทิพพโสต* หูทิพย์ ๓. *เจโตปริยญาณ* ญาณที่ให้ทายใจคนอื่นได้ ๔. *ปุพเพนิวาสานุสติ* ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. *ทิพพจักขุ* ตาทิพย์ ๖. *อาสวักขยญาณ* ญาณทำให้อาสวะสิ้นไป, ๕ อย่างแรกเป็นโลกิยอภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตรอภิญญา

อภิญญาเทสิตธรรม ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระปัญญาอันยิ่ง หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น

อภิฐาน ฐานะอย่างหนัก, ความผิดสถานหนัก มี ๖ อย่าง คือ ๑. *มาตุฆาต* ฆ่ามารดา ๒. *ปิตุฆาต* ฆ่าบิดา ๓. *อรหันตฆาต* ฆ่าพระอรหันต์ ๔. *โลหิตุปบาท* ทำร้ายพระพุทธเจ้าให้ถึงห้อพระโลหิต ๕. *สังฆเภท* ทำสงฆ์ให้แตกกัน ๖. *อัญญสัตถุทเทส* ถือศาสดาอื่น

อภิณหปัจจเวกขณ์ ข้อที่ควรพิจารณาเนืองๆ, เรื่องที่ควรพิจารณาทุกๆ วัน มี **๕ อย่าง** คือ ๑. ควรพิจารณาทุกวันๆ ว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ๒. ว่าเรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ๓. ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ๔. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๕. ว่าเรามีกรรมเป็นของตัว เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว; **อีกหมวดหนึ่งสำหรับบรรพชิต** แปลว่า “ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ” มี ๑๐ อย่าง *(ปัพพชิตอภิณหปัจจเวกขณ์)* คือ ๑. บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ ว่า บัดนี้ เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว ๒. ว่าการเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ๓. ว่าเรามีอากัปกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ ๔. ว่าตัวเราเองยังติเตียนตัวเราเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๕. ว่าเพื่อนพรหมจรรย์

ผู้เป็นวิญญู ใคร่ครวญแล้ว ยังติเตียนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๖. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๗. ว่าเรามีกรรมเป็นของตน เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว ๘. ว่าวันคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ ๙. ว่าเรายินดีในที่สงัดอยู่หรือไม่ ๑๐. ว่าคุณวิเศษที่เราบรรลุแล้วมีอยู่หรือไม่ ที่จะทำให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน เมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถามในกาลภายหลัง (ข้อ ๑. ท่านเติมท้ายว่า อาการกิริยาใดๆ ของสมณะ เราต้องทำอาการกิริยานั้นๆ ข้อ ๒. เติมว่า เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย ข้อ ๓. ท่านเขียนว่า อาการกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงเท่านี้)

อภิธรรม[๑] ธรรมอันยิ่ง ทั้งยิ่งเกิน (อภิ-อติเรก) คือมากกว่าธรรมอย่างปกติ และยิ่งพิเศษ (อภิวิเสส) คือเหนือกว่าธรรมอย่างปกติ, หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความอย่างบริบูรณ์ โดยไม่กล่าวถึง ไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชน หรือเหตุการณ์ อันแสดงโดยเว้นบัญญัติโวหาร มุ่งตรงต่อสภาวธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, เมื่อพูดว่า "อภิธรรม" บางทีหมายถึง**พระอภิธรรมปิฎก** บางทีหมายถึงคำสอนใน**พระอภิธรรมปิฎก**นั้น ตามที่ได้นำมาอธิบายและเล่าเรียนกันสืบมา เฉพาะอย่างยิ่ง ตามแนวที่ประมวลแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, บางที เพื่อให้ชัดว่าหมายถึง**พระอภิธรรมปิฎก** ก็พูดว่า "อภิธรรมเจ็ดคัมภีร์"; ดู *อภิธรรม-ปิฎก, อภิธัมมัตถสังคหะ, อภิวินัย*

อภิธรรม[๒] ธรรมอันยิ่ง, ธรรมเหนือขึ้นไป; ในพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก มีคำว่า "อภิธรรม" มาด้วยกันเป็นคู่กับคำว่า "อภิวินัย" บ่อยมาก เช่นใน**วินัย**ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพร้อมด้วยองค์ ๖ จึงควรให้อุปสมบท ควรให้นิสสัย ควรให้สามเณรอุปัฏฐาก คือ ๑. สามารถให้อันเตวาสิกหรือสัทธิวิหาริกศึกษาในสิกขาอันเป็นอภิสมาจาร ๒. สามารถฝึกนำ ในสิกขาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ๓. สามารถฝึกนำในอภิธรรม ๔. สามารถฝึกนำในอภิวินัย ๕. สามารถเปลื้องความเห็นผิดที่เกิดขึ้นได้โดยธรรม ๖. มีพรรษา ๑๐ หรือเกิน ๑๐" *(วินย.๔/๙๙/๑๔๒)*, ใน**พระสูตร** เช่น (ในนาถกรณธรรม ๑๐ ข้อ ๖) "...ภิกษุเป็นผู้ใคร่ธรรม (ธมฺมกาโม) รู้จักฟังรู้จักแสดงธรรมอย่างน่ารัก มีปราโมทย์เปี่ยมล้นในอภิธรรม ในอภิวินัย...ข้อนี้ก็เป็น

ธรรมที่ทำให้เป็นที่พึ่งได้” *(องฺ.ทสก.๒๔/๑๗/๒๖)*, (ในธรรมที่พระป่า/อารัญญกะพึงถือปฏิบัติ ๑๗ ข้อ ๑๕) “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อันภิกษุผู้ถืออยู่ป่า (อารัญญกะ) ควรเพียรประกอบในอภิธรรม ในอภิวินัย...ถ้าภิกษุผู้ถืออยู่ป่า ถูกถามปัญหาในอภิธรรม ในอภิวินัยแล้ว ตอบให้พอแก่ความไม่ได้ ก็จะมีผู้พูดแก่เธอได้ว่า ท่านผู้นี้ถูกถามปัญหา ในอภิธรรม ในอภิวินัยแล้ว ก็ตอบให้พอแก่ความไม่ได้ จะมีประโยชน์อะไรด้วยการอยู่เสรีในป่าแก่ท่านผู้อยู่ผู้เดียวเป็นอารัญญกะ...” *(ม.ม.๑๓/๒๑๘/๒๑๙)*

“อภิธรรม” และ “อภิวินัย” ในกรณีอย่างนี้ มีความหมายอย่างไร อรรถกถาแสดงไว้ ๒ นัย *(เช่น ที.อ.๓/๒๔๗; องฺ.อ.๓/๓๒๓)* *นัยหนึ่งว่า* **ธรรม** หมายถึง พระสุตตันตปิฎก **อภิธรรม** หมายถึง เจ็ดพระคัมภีร์ (สัตตัปปกรณะ คืออภิธรรมเจ็ดคัมภีร์), **วินัย** หมายถึง อุภโตวิภังค์ (คือ มหาวิภังค์และภิกขุนีวิภังค์) **อภิวินัย** หมายถึง ขันธกะ และปริวาร

อีกนัยหนึ่ง **ธรรม** ได้แก่ทั้งพระสุตตันตปิฎก ทั้งพระอภิธรรมปิฎก **อภิธรรม** หมายถึงมรรคผล, **วินัย** ได้แก่วินัยปิฎกทั้งหมด **อภิวินัย** หมายถึงการทำกิเลสให้สงบระงับไปได้

อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรบางแห่งมีคำว่า “**อภิธรรม**” มาโดดเดี่ยว ไม่มี “**อภิวินัย**” มาด้วย ดังที่ตรัสในกินติสูตร *(ม.อุ.๑๔/๔๔/๔๒)* ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ดังที่ว่านั้น พวกเธอมีความดำริในเราอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยเกื้อการุณย์ ทรงใฝ่หาประโยชน์ให้ จึงทรงแสดงธรรมด้วยอาศัยพระกรุณา เพราะฉะนั้นแล ธรรมเหล่าใด อันเราแสดงแล้วด้วยความรู้ยิ่ง แก่เธอทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เธอทั้งปวงพึงเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน ยินดีต่อกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาในธรรมเหล่านั้น; ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อพวกเธอนั้นพร้อมเพรียงกัน ยินดีต่อกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาอยู่ หากจะมีภิกษุสองรูปมีวาทะต่างกันใน**อภิธรรม**;...” (ธรรมที่ทรงแสดงด้วยความรู้ยิ่ง คือทรงแสดงด้วยพระปัญญารู้เห็นประจักษ์ = อภิญญาเทสิตธรรม อันได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้นั้น) ตรงนี้ อรรถกถา *(ม.อ.๔/๑๘)* ไขความว่า **อภิธรรม** ก็คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการที่ตรัสข้างต้นนั้นเอง

อภิธรรมปิฎก ชื่อปิฎกที่สาม ในพระไตรปิฎก, คำสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนที่แสดงพระอภิธรรม ซึ่งได้รวบรวมรักษา

ไว้เป็นหมวดที่สาม อันเป็นหมวดสุดท้ายแห่งพระไตรปิฎก ประกอบด้วยคัมภีร์ต่างๆ ๗ คัมภีร์ (สัตตัปปกรณะ, สดับปกรณ์) คือ **สังคณี** (หรือ ธัมมสังคณี) **วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก** และ **ปัฏฐาน**; ในอรรถกถา (เช่น สงฺคณี.อ.๒๐/๑๖) มีความเล่าว่า พระอภิธรรมเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดาตลอดพรรษา ณ ดาวดึงสเทวโลก ในปีที่ ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ; ดู *อภิธรรม, ไตรปิฎก*

อภิธัมมัตถวิภาวินี ชื่อคัมภีร์ฎีกา อธิบายความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ พระสุมังคละผู้เป็นศิษย์ของพระอาจารย์สารีบุตร ซึ่งเป็นปราชญ์ในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖–๑๗๒๙) รจนาขึ้นในลังกาทวีป

อภิธัมมัตถสังคหะ คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก สรุปเนื้อหาสาระลงในหลักใหญ่ที่นิยมเรียกกันว่า "ปรมัตถธรรม ๔" พระอนุรุทธาจารย์แห่งมูลโสมวิหารในลังกาทวีป รจนา แต่ไม่ปรากฏเวลาชัดเจน นักปราชญ์สันนิษฐานกันต่างๆ บางท่านว่าในยุคเดียวกันหรือใกล้เคียงกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่โดยทั่วไปยอมรับกันว่าแต่งขึ้นไม่ก่อน พ.ศ.๑๒๕๐ และว่าน่าจะอยู่ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐–๑๖๕๐; ดู *ปรมัตถธรรม, พุทธโฆสาจารย์*

อภินิเวศ, อภินิเวส (บาลี: อภินิเวส) การยึดถือ, การจับเอา, การคว้าไว้ **1.** ในพระไตรปิฎก โดยทั่วไปมาเดี่ยวๆ เป็นคำโดด แปลว่า ความยึดมั่น, ความยึดติดถือมั่น. ความมั่นหมาย เช่นในพุทธพจน์ว่า "สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย" (*องฺ.สตฺตก.๒๓/๕๘/๙๐;* ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น, สิ่งทั้งปวงไม่อาจยึดมั่นเอาไว้ได้) มักมาในฐานะเป็นไวพจน์ของทิฏฐิ หรือมิจฉาทิฏฐิ เช่นเดียวกับ ปรามาส อุปาทาน เป็นต้น และอรรถกถา-ฎีกาอาจไขความให้ด้วยว่าเป็นความยึดถือด้วยตัณหาและทิฏฐิ หรือเต็มทั้งชุดว่าตัณหามานะและทิฏฐิ (อภินิเวสที่ใช้ในความหมายอื่นมีบ้างน้อยแห่ง เช่น *องฺ.ฉกฺก.๒๒/๓๒๕/๔๑๒* อภินิเวสหมายถึงปริมณฑลที่กิ่งก้านของต้นไม้แผ่คลุม) **2.** ในคัมภีร์ชั้นหลังตั้งแต่อรรถกถา มีการใช้อภินิเวสในความหมายว่าจับเริ่มประเดิม ลงมือทำ เข้าสู่การปฏิบัติ (อารัมภ, อนุปเวส, ปฏิปตฺติ) ดังที่ว่า **อภินิเวส** มี ๒ คือ **สมถาภินิเวส** การเข้าปฏิบัติด้วยสมถะ, การจับเอาสมถะเป็นทางปฏิบัติ และ**วิปัสสนาภินิเวส** การเข้าปฏิบัติด้วยวิปัสสนา, การจับเอาวิปัสสนาเป็นทางปฏิบัติ (*ปญฺจ.อ.๕๒;* แต่ *สํ.อ.*

๓/๓๑๕ ว่า ๒ คือ สัทธาภินิเวส และวิปัสสนาภินิเวส); และในวิปัสสนาก็มีการใช้อภินิเวสในความหมายว่าปริเคราะห์คือกำหนดรู้ จับพลิกหมุนตรวจดู พิจารณา (ปริคคหะ, สัมมสนะ)

อภินิหาร อำนาจแห่งบารมี, อำนาจบุญที่สร้างสมไว้

อภิเนษกรมณ์ การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่ง หมายถึง การออกบวช, ผนวช

อภิบาล เลี้ยงดู, ดูแล, บำรุงรักษา, ปกปักรักษา, คุ้มครอง, ปกครอง

อภิรมย์ รื่นเริงยิ่ง, ยินดียิ่ง, พักผ่อน

อภิลักขิตกาล, อภิลักขิตสมัย เวลาที่กำหนดไว้, วันกำหนด

อภิวันทน์, อภิวาท, อภิวาทน์ การกราบไหว้

อภิวินัย[๑] ในพระวินัยปิฎก บางแห่ง มีคำว่าวินัย มาคู่กับคำว่าอภิวินัย ในกรณีอย่างนี้ มีคำอธิบายในพระวินัยปิฎก *(เช่น วินย.๘/๒/๒, ๕๑๒/๑๓๗)* ว่า **วินัย** หมายถึงพระบัญญัติ (คือตัวสิกขาบท) **อภิวินัย** หมายถึงการแจกแจงอธิบายความแห่งพระบัญญัติ

อภิวินัย[๒] วินัยอันยิ่ง, วินัยเหนือขึ้นไป; ในพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก มีคำว่า "อภิวินัย" มาด้วยกันเป็นคู่กับคำว่า "อภิธรรม" บ่อยมาก พึงทราบคำอธิบายดังได้แสดงในคำว่า *อภิธรรม* ที่มาคู่กันนั้น; ดู *อภิธรรม*[๒]

อภิเษก การรดน้ำ, การแต่งตั้งโดยการทำพิธีรดน้ำ, การได้บรรลุ

อภิสมาจาร ความประพฤติดีงามที่ประณีตยิ่งขึ้นไป, ขนบธรรมเนียมเพื่อความประพฤติดีงามยิ่งขึ้นไปของพระภิกษุ และเพื่อความเรียบร้อยงดงามแห่งสงฆ์; เทียบ ***อาทิพรหมจรรย์***

อภิสมาจาริกวัตร วัตรเกี่ยวด้วยความประพฤติอันดี, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงาม

อภิสมาจาริกาสิกขา หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่จะชักนำความประพฤติ ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ให้ดีงามมีคุณยิ่งขึ้นไป, สิกขาฝ่ายอภิสมาจาร; เทียบ ***อาทิพรหมจริยกาสิกขา***

อภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งแห่งการกระทำของบุคคล, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม มี ๓ อย่างคือ ๑. *ปุญญาภิสังขาร* อภิสังขารที่เป็นบุญ ๒. *อปุญญาภิสังขาร* อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือ บาป ๓. *อาเนญชาภิสังขาร* อภิสังขารที่เป็นอเนญชา คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรูปาวจร ๔; เรียกง่ายๆ ได้แก่ บุญ บาป ฌาน

อภิสังขารมาร อภิสังขารเป็นมารเพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม ทำให้เกิดชาติชราเป็นต้น ขัดขวางไม่ให้หลุดพ้นจากทุกข์

ในสังสารวัฏฏ์ (ข้อ ๓ ในมาร ๕)

อภิสัมพุทธคาถา "คาถาของพระองค์ผู้ตรัสรู้แล้ว", คาถาที่ตรัสเมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว (แยกต่างหากจากคาถาที่ตรัสเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์), เป็นคำที่แทบไม่พบในที่อื่นนอกจากอรรถกถาชาดก (พบในอรรถกถาเปตวัตถุ ๑ ครั้ง) ทั้งนี้เพราะในชาดกนั้นพระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องอดีตครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์ และตรัสคำสอนของพระองค์เช่นคติที่พึงได้จากเรื่องอดีตนั้นด้วย ดังนั้น คำพูดในเรื่องจึงมีทั้งคำของพระโพธิสัตว์ในอดีตเมื่อยังไม่ตรัสรู้ มีทั้งคำของบุคคลอื่นที่โต้ตอบในเรื่องนั้น และมีพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสคติหรือข้อสรุปไว้ คำของทุกบุคคลในเรื่องมาด้วยกันในพระไตรปิฎกตอนนั้น และตามปกติเป็นคาถาทั้งนั้น บางครั้งพระอรรถกถาจารย์จะให้เราแยกได้ จึงบอกให้รู้ว่าในเรื่องนั้นๆ คาถาตรงนี้ๆ เป็นอภิสัมพุทธคาถา คือเป็นคาถาที่พระองค์ตรัสเอง ไม่ใช่ของบุคคลอื่นในเรื่อง และไม่ใช่ของพระโพธิสัตว์ในเรื่อง

ดังตัวอย่างในชาดกเรื่องแม่นกไส้ ตรัสเล่าว่า แม่นกไส้ (นกชนิดนี้วางไข่บนพื้นดิน) มีลูกหลายตัวเพิ่งออกจากไข่ ยังบินไม่ได้ และพอดีอยู่บนทางที่ช้างเที่ยวหากิน วันนั้น ช้างโพธิสัตว์นำช้างโขลงใหญ่ผ่านมา แม่นกไส้เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าว (เป็นคาถา) ว่า "**ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้สูงวัยอายุถึง ๖๐ ปี มีกำลังอ่อนถอยลง แต่เป็นเจ้าโขลงยิ่งใหญ่แห่งแดนป่า ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย**" ช้างโพธิสัตว์ฟังแล้วก็สงสาร เข้ามายืนคร่อมบังลูกนกทั้งหมดไว้ จนโขลงช้างผ่านเลยไป และลูกนกปลอดภัย แต่ต่อมา ช้างร้ายตัวหนึ่งซึ่งเที่ยวไปลำพังผ่านมา แม่นกไส้ก็เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าวว่า "**ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้จรเดี่ยวแห่งแดนป่า เที่ยวหาอาหารตามขุนเขา ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย**" แต่เจ้าช้างพาลไม่ปรานี กลับพูดแสดงอำนาจว่า "**แน่ะนางนกไส้ ข้าจะฆ่าลูกน้อยของเจ้าเสีย เจ้าไม่มีกำลังจะมาทำอะไรข้าได้ อย่างพวกเจ้านี่ให้ร้อยตัวพันตัว ข้าจะเอาเท้าซ้ายข้างเดียวขยี้ให้ละเอียดไปเลย**" ว่าแล้วก็เอาเท้าเหยียบขยี้ลูกนกแหลกละเอียดทั้งหมดและร้องแปร๋แปร๋นวิ่งแล่นไป ฝ่ายแม่นกไส้แค้นนัก ฮึดขึ้นมาในใจว่า "**มิใช่ว่าใครมีกำลังแล้วจะทำอะไรก็ได้ไปทั่วทั้งหมด กำลังของคนพาลนี่แหละ มีไว้ฆ่าคนพาล เจ้าช้างใหญ่เอ๋ย ใครฆ่า**

ลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของข้า ข้าจักทำให้มันย่อยยับ” ผูกใจว่าจะได้รู้กันระหว่างกำลังร่างกายกับกำลังปัญญา แล้วแม่นกไส้ก็คิดวางแผน และไปขอความร่วมมือจากสัตว์เล็กอื่นอีก ๓ ตัว คือ กา กบ และแมลงวันหัวเขียว เริ่มด้วยกาหาจังหวะจิกลูกตาทั้งสองข้างของเจ้าช้างพาล แล้วแมลงวันหัวเขียวก็มาไข่ใส่ลูกตาที่บอด พอถูกหนอนชอนไชตา ช้างเจ็บปวดมาก และกระหายเที่ยวหาน้ำทั้งที่ตามองไม่เห็น ถึงทีกบก็ขึ้นไปร้องบนยอดเขา ช้างนึกว่ามีน้ำที่นั่นก็ขึ้นไป กบก็ลงมาร้องที่หน้าผา ช้างมุ่งหน้ามาหาน้ำถึงหน้าผาก็ลื่นไถลตกลงไปตายอยู่ที่เชิงเขา แม่นกไส้ก็บินลงมาเดินไปมาบนตัวช้างด้วยความสมใจดีใจ เรื่องจบลงโดยพระพุทธเจ้าตรัสว่า “**จงดูเถิด แม่นกไส้ กา กบ และแมลงวันหัวเขียว สัตว์ทั้งสี่นี้ร่วมใจกันฆ่าช้างเสียได้ ท่านจงดูคติของคนมีเวรที่ทำต่อกัน เพราะฉะนั้นแล ท่านทั้งหลาย ไม่ควรก่อเวรกับใครๆ ถึงจะเป็นคนที่ไม่รักไม่ชอบกัน**” ในชาดกนี้มีคำกล่าว ๕ คาถา จะเห็นชัดว่า ๔ คาถาแรกเป็นคาถาของบุคคลอื่นในเรื่อง แต่เฉพาะคาถาที่ ๕ เป็นอภิสัมพุทธคาถา

อมนุษย์ ผู้มิใช่มนุษย์, ไม่ใช่คน, มักหมายถึงสัตว์ในภพที่มีฤทธิ์มีอำนาจน่ากลัว อย่างที่คนไทยเรียกว่าพวกภูตผีปีศาจ แต่ในภาษาบาลี หมายถึงยักษ์หรือเปรต บ่อยครั้งหมายถึงเทวดา บางทีหมายถึงท้าวสักกะ คือพระอินทร์ (เช่น ชา.อ.๑๐/๑๓๔)

อมร, อมระ ผู้ไม่ตาย เป็นคำเรียกเทวดาผู้ได้ดื่มน้ำอมฤต

อมฤต เป็นชื่อน้ำทิพย์ที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย ตามเรื่องว่า เทวดาทั้งหลายคิดหาของเครื่องกันตาย พากันไปถามพระเป็นเจ้า พระเป็นเจ้ารับสั่งให้กวนมหาสมุทร เทวดาทั้งหลายก็ทำตามโดยวิธีใช้ภูเขารองข้างล่างลูกหนึ่ง วางข้างบนลูกหนึ่งที่กลางมหาสมุทร ลักษณะคล้ายโม่สำหรับโม่แป้ง เอานาคพันเข้าที่ภูเขาลูกบนแล้วช่วยกันชักสองข้าง อาศัยความร้อนที่เกิดจากความหมุนเวียนเบียดเสียดแห่งภูเขา ต้นไม้ทั้งหลายที่เป็นยาบนภูเขา ได้คายรสลงไปในมหาสมุทรจนข้นเป็นปลักแล้ว เกิดเป็นน้ำทิพย์ขึ้นในท่ามกลางมหาสมุทร เรียกว่า ***น้ำอมฤต*** บ้าง ***น้ำสุรามฤต*** บ้าง; ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องตามคติของศาสนาพราหมณ์

อมฤตธรรม ธรรมที่ทำให้ไม่ตาย, ธรรมซึ่งเปรียบด้วยน้ำอมฤตอันทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงพระนิพพาน

อมาตย์ ข้าราชการ, ข้าเฝ้า, ขุนนาง, มักเรียก อำมาตย์

อมาวสี ดิถีเป็นที่อยู่ร่วมแห่งพระอาทิตย์

และพระจันทร์, วันพระจันทร์ดับ หรือ วันดับ คือวันสิ้นเดือนทางจันทรคติ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ)

อมิตา เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระกนิฏฐภคินีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า มีโอรสซึ่งออกผนวชนามว่า พระติสสเถระ (ตามคัมภีร์มหาวงส์ ว่าเป็นมเหสีของพระเจ้าสุปปพุทธะ จึงเป็นพระมารดาของพระเทวทัตและเจ้าหญิงยโสธราพิมพา)

อมิโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๓ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า เป็นพระบิดาของพระอานนท์ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฏี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม องฺ.อ.๑/๑๗๑ และ พุทฺธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียนเป็นพระบิดาของพระมหานามะ และพระอนุรุทธะ)

อมูฬหวินัย ระเบียบที่ให้แก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว, วิธีระงับอธิกรณ์สำหรับภิกษุผู้หายจากเป็นบ้า ได้แก่ กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว เพื่อระงับอนุวาทาธิกรณ์ อธิบายว่า จำเลยเป็นบ้าทำการล่วงละเมิดอาบัติ แม้จะเป็นจริงก็เป็นอนาบัติ เมื่อเธอหายบ้าแล้วมีผู้โจทด้วยอาบัติระหว่างเป็นบ้านั้นไม่รู้จบ ท่านให้สงฆ์สวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่า *อมูฬหวินัย* ยกฟ้องโจทเสีย ภายหลังมีผู้โจทด้วยอาบัตินั้น หรืออาบัติเช่นนั้น ในคราวที่เป็นบ้า ก็ให้อธิกรณ์เป็นอันระงับด้วยอมูฬหวินัย (ข้อ ๓ ในอธิกรณสมถะ ๗)

อโมหะ ความไม่หลง, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ คือ ความรู้จริง ได้แก่ปัญญา (ข้อ ๓ ในกุศลมูล ๓)

อยู่กรรม ดู *ปริวาส*

อยู่ปริวาส ดู *ปริวาส*

อยู่ร่วม ในประโยคว่า "ภิกษุใดรู้อยู่กินร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วยกันก็ดี" ร่วมอุโบสถสังฆกรรม

อโยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยไม่แยบคาย, การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา, ความไม่รู้จักคิด, การปล่อยให้อวิชชาตัณหาครอบงำนำความคิด; เทียบ *โยนิโสมนสิการ*

อรดี ธิดามารคนหนึ่งใน ๓ คน อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่พระองค์เสด็จอยู่ที่ไม้อชปาลนิโครธภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ คน คือ ตัณหา กับ ราคา)

อรติ ความขึ้งเคียด, ความไม่ยินดีด้วย,

ความริษยา

อรรค ดู *อัคร*

อรรคสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม, ศิษย์ผู้เลิศกว่าศิษย์อื่นของพระพุทธเจ้า หมายถึง พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ; ดู *อัครสาวก*

อรรถ ความหมาย, ความมุ่งหมาย, เนื้อความ, ใจความ, ประโยชน์, ผล

อรรถ ๒, ๓ ดู *อัตถะ*

อรรถกถา "เครื่องบอกความหมาย", ถ้อยคำบอกแจ้งชี้แจงอรรถ, คำอธิบายอัตถะ คือความหมายของพระบาลี อันได้แก่พุทธพจน์ รวมทั้งข้อความและเรื่องราวเกี่ยวข้องแวดล้อมที่รักษาสืบทอดมาในพระไตรปิฎก, คัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก; ในภาษาบาลีเขียน **อฏฺฐกถา**, มีความหมายเท่ากับคำว่า **อตฺถวณฺณนา** หรือ **อตฺถสํวณฺณนา** (คัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา กล่าวว่า อรรถกถา คือเครื่องพรรณนาอธิบายความหมาย ที่ดำเนินไปตามพยัญชนะและอัตถะ อันสัมพันธ์กับเหตุอันเป็นที่มาและเรื่องราว)

อรรถกถามีมาเดิมสืบแต่พุทธกาล เป็นของเนื่องอยู่ด้วยกันกับการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่เข้าใจง่ายๆ ว่า "อรรถกถา" ก็คือคำอธิบายพุทธพจน์ และคำอธิบายพุทธพจน์นั้น ก็เริ่มต้นที่พุทธพจน์ คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้านั่นเอง ซึ่งเป็นพระดำรัสที่ตรัสประกอบเสริมขยายความในเรื่องที่ตรัสเป็นหลักในคราวนั้นๆ บ้าง เป็นข้อที่ทรงชี้แจงอธิบายพุทธพจน์อื่นที่ตรัสไว้ก่อนแล้วบ้าง เป็นพระดำรัสปลีกย่อยที่ตรัสอธิบายเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ทำนองเรื่องเบ็ดเตล็ดบ้าง ดังที่ท่านยกตัวอย่างว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้รับนิมนต์เสด็จไปประทับใช้อาคารเป็นปฐม ในคราวที่เจ้าศากยะสร้างหอประชุม (สันถาคาร) เสร็จใหม่ ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้เพียงว่าได้ทรงแสดงธรรมกถาแก่เจ้าศากยะอยู่จนดึก เมื่อจะทรงพัก จึงรับสั่งให้พระอานนท์แสดงธรรมเรื่องเสขปฏิปทาแก่เจ้าศากยะเหล่านั้น และในพระสูตรนั้นได้บันทึกสาระไว้เฉพาะเรื่องที่พระอานนท์แสดง ส่วนธรรมกถาของพระพุทธเจ้าเองมีว่าอย่างไร ท่านไม่ได้รวมไว้ในตัวพระสูตรนี้ เรื่องอย่างนี้มีบ่อยๆ แม้แต่พระสูตรใหญ่ๆ ก็บันทึกไว้เฉพาะหลักหรือสาระสำคัญ ส่วนที่เป็นพระดำรัสรายละเอียดหรือข้อปลีกย่อยขยายความ ซึ่งเรียกว่า**ปกิณกเทศนา** (จะเรียกว่าปกิณกธรรมเทศนา ปกิณกธรรมกถา ปกิณกกถา หรือบาลีมุตธรรมกถา ก็ได้) แม้จะไม่ได้รวมไว้เป็นส่วนของพระไตรปิฎก แต่พระสาวกก็

ถือว่าสำคัญยิ่ง คือเป็นส่วนอธิบายขยายความที่ช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์ที่บันทึกไว้เป็นพระสูตรเป็นต้นนั้นได้ชัดเจนขึ้น พระสาวกทั้งหลายจึงกำหนดจดจำปกิณกเทศนาเหล่านี้ไว้ประกอบพ่วงคู่มากับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นหลักฐานที่ช่วยให้เข้าใจชัดเจนในพระพุทธประสงค์ของหลักธรรมที่ตรัสในคราวนั้นๆ และเฉพาะอย่างยิ่งจะได้ใช้ในการชี้แจงอธิบายหลักธรรมในพุทธพจน์นั้นแก่ศิษย์เป็นต้น พระ**ปกิณกเทศนา**นี้แหละ ที่เป็นแกนหรือเป็นที่ก่อรูปของสิ่งที่เรียกว่า**อรรถกถา** แต่ในขณะที่ส่วนซึ่งเรียกว่าพระไตรปิฎก ท่านรักษาไว้ในรูปแบบและในฐานะที่เป็นหลัก ส่วนที่เป็นอรรถกถานี้ ท่านนำสืบกันมาในรูปลักษณ์และในฐานะที่เป็นคำอธิบายประกอบ แต่ก็ถือเป็นสำคัญยิ่ง ดังที่เมื่อสังคายนาพระไตรปิฎก อรรถกถาเหล่านี้ก็เข้าสู่การสังคายนาด้วย (ดูตัวอย่างที่ ม.ม.๑๓/๒๕/๒๕; ม.อ.๓/๖/๒๐; วินย.ฏี.๒/๒๘/๗๐; ที.ฏี.๒/๑๘๘/๒๐๗) ทั้งนี้ มิเฉพาะพระพุทธดำรัสเท่านั้น แม้คำอธิบายของพระมหาสาวกบางท่านก็มีทั้งที่เป็นส่วนในพระไตรปิฎก (อย่างเช่นพระสูตรหลายสูตรของพระสารีบุตร) และส่วนอธิบายประกอบที่ถือว่าเป็นอรรถกถา คำอธิบายที่สำคัญของพระสาวกผู้ใหญ่อันเป็นที่ยอมรับนับถือเป็นหลัก ก็ได้รับการถ่ายทอดรักษาผ่านการสังคายนาสืบต่อมาด้วย

คำอธิบายที่เป็นเรื่องใหญ่บางเรื่องสำคัญมากถึงกับว่า ทั้งที่เรียกว่าเป็นอรรถกถา ก็จัดรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในพระไตรปิฎกด้วย ดังที่ท่านเล่าไว้ คือ “อัฏฐกถากัณฑ์” ซึ่งเป็นภาคหรือคัมภีร์ย่อยที่ ๓ ในคัมภีร์ธัมมสังคณี แห่งพระอภิธรรมปิฎก (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๔, อัฏฐกถากัณฑ์นี้มีอีกชื่อหนึ่งว่า “อัตถุทธารกัณฑ์” และพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐได้เลือกใช้ชื่อหลัง) ตามเรื่องที่ท่านบันทึกไว้ว่า (สงฺคณี.อ.๔๖๖) สัทธิวิหาริกรูปหนึ่งของพระสารีบุตรไม่สามารถกำหนดจับคำอธิบายธรรมในภาคหรือคัมภีร์ย่อยที่ ๒ ที่ชื่อว่านิกเขปกัณฑ์ ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนั้น พระสารีบุตรจึงพูดให้ฟังก็เกิดเป็นอัฏฐกถากัณฑ์หรืออัตถุทธารกัณฑ์นั้นขึ้นมา (แต่คัมภีร์มหาอัฏฐกถากล่าวว่า พระสารีบุตรพาสัทธิวิหาริกรูปนั้นไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และพระองค์ตรัสแสดง), คัมภีร์มหานิทเทส (พระไตรปิฎก เล่ม ๒๙) และจูฬนิทเทส (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๐) ก็เป็นคำอธิบายของพระสารีบุตร ที่ไขและขยายความแห่งพุทธพจน์ในคัมภีร์สุตตนิบาต (พระไตรปิฎก เล่ม ๒๕, อธิบายเฉพาะ ๓๒

สูตร ในจำนวนทั้งหมด ๗๑ สูตร)

อรรถกถาทั้งหลายแต่ครั้งพุทธกาลนั้น ได้พ่วงมากับพระไตรปิฎกผ่านการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง จนกระทั่งเมื่อพระมหินทเถระไปประดิษฐานพระพุทธ-ศาสนาในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ ก็นำอรรถกถาเหล่านั้น ซึ่งยังเป็นภาษาบาลีพ่วงไปกับพระไตรปิฎกบาลีด้วย แต่เพื่อให้พระสงฆ์ตลอดจนพุทธศาสนิกทั้งหลายในลังกาทวีปนั้น สามารถศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีได้สะดวก พระพุทธศาสนาจะได้เจริญมั่นคงด้วยหลักพระธรรมวินัย คัมภีร์เล่าว่า พระมหินทเถระได้แปลอรรถกถาจากภาษาบาลีให้เป็นภาษาของผู้เล่าเรียน คือภาษาสิงหฬ ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า "มหาอัฏฐ-กถา" และใช้เป็นเครื่องมือศึกษาพระไตรปิฎกบาลีสืบมา ต่อแต่นั้น อรรถกถาทั้งหลายก็สืบทอดกันมาในภาษาสิงหฬ

ต่อมา พระพุทธศาสนาในชมพูทวีปเสื่อมลง แม้ว่าพระไตรปิฎกจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้สูญสิ้นหมดไป ครั้งนั้นมีพระภิกษุรูปหนึ่ง ออกบวชจากตระกูลพราหมณ์ เล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ว มีความเชี่ยวชาญจนปรากฏนามว่า "พุทธ-โฆส" ได้เรียบเรียงคัมภีร์ชื่อว่า*ญาโณทัย* (คัมภีร์*มหาวงส์*กล่าวว่าท่านเรียบเรียงอรรถกถาแห่งคัมภีร์ธัมมสังคณี ชื่อว่าอัฏฐสาลินีในคราวนั้นด้วย แต่ไม่สมจริง เพราะอัฏฐสาลินีอ้างวิสุทธิมัคค์ และอ้างสมันตปาสาทิกา มากมายหลายแห่ง จึงคงต้องแต่งทีหลัง) เสร็จแล้วเริ่มจะเรียบเรียงอรรถกถาแห่งพระปริตรขึ้น อาจารย์ของท่าน ซึ่งมีชื่อว่าพระเรวตเถระ บอกว่า อรรถกถามีอยู่บริบูรณ์ในลังกาทวีปเป็นภาษาสิงหฬ และให้ท่านไปแปลเป็นภาษาบาลีแล้วนำมายังชมพูทวีป

พระพุทธโฆสได้เดินทางไปยังลังกา-ทวีปในรัชกาลของพระเจ้ามหานาม (พ.ศ.๙๕๓–๙๗๕; ปีที่ท่านไป หลักฐานบางแห่งว่า พ.ศ.๙๕๖ แต่บางแห่งว่า พ.ศ. ๙๖๕) พระพุทธโฆสพำนักในมหาวิหารเมืองอนุราธปุระ ได้สดับอรรถกถาภาษาสิงหฬครบทั้ง **มหาอฏฺฐกถา มหาปจฺจรี** (มหาปจฺจริย ก็เรียก) และ**กุรุนฺที** (อรรถ-กถาเก่าก่อนเหล่านี้ รวมทั้ง**สงฺเขปฏฺฐ-กถา**ซึ่งเป็นความย่อของมหาปัจจรี และ**อนฺธกฏฺฐกถา**ที่พระพุทธโฆสได้คุ้นมาก่อนนั้นแล้ว จัดเป็น**โปราณัฏฐกถา**) เมื่อจบแล้ว ท่านก็ได้ขอแปลอรรถกถาภาษาสิงหฬ เป็นภาษามคธ แต่สังฆะแห่งมหาวิหารได้มอบคาถาพุทธพจน์ให้ท่านไปเขียนอธิบายก่อน เป็นการทดสอบความสามารถ พระพุทธโฆสได้เขียนขยายความคาถานั้น โดยประมวลความในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถามา

เรียบเรียงตามหลักไตรสิกขา สำเร็จเป็นคัมภีร์*วิสุทธิมัคค์* ครั้นเห็นความสามารถแล้ว สังฆะแห่งมหาวิหารจึงได้มอบคัมภีร์แก่ท่าน พระพุทธโฆสเริ่มงานแปลใน พ.ศ.๙๗๓ ตั้งต้นที่อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก (คือสมันตปาสาทิกา, คำนวณปีจาก วินย.อ.๓/๖๓๕) เมื่อทำงานแปลเสร็จพอควรแล้ว ก็เดินทางกลับไปยังชมพูทวีป

งานแปลของพระพุทธโฆสนั้น แท้จริงมิใช่เป็นการแปลอย่างเดียว แต่เป็นการแปลและเรียบเรียง ดังที่ท่านเองเขียนบอกไว้ว่า ในการสังวรรณนาพระวินัย ท่านใช้*มหาอรรถกถา*เป็นเนื้อหาหลัก (เป็นสรีระ) พร้อมทั้งเก็บเอาอรรถะที่ควรกล่าวถึงจากข้อวินิจฉัยที่มีในอรรถกถา*มหาปัจจรี* และอรรถกถา*กุรุนที* เป็นต้น (คือรวมตลอดถึง*อันธกัฏฐกถา* และ*สังเขปัฏฐกถา*) อธิบายให้ครอบคลุมประดาเถรวาทะ (คือข้อวินิจฉัยของพระมหาเถระวินัยธรโบราณในลังกาทวีป ถึง พ.ศ.๖๕๓), แต่ในส่วนของพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถาโบราณ (โปราณัฏฐกถา) ภาษาสิงหฬ มีเพียง*มหาอรรถกถา*อย่างเดียว (มีมหาอรรถกถาในส่วนของคัมภีร์แต่ละหมวดนั้นๆ ซึ่งถือว่าเป็นมูลัฏฐกถา) พระพุทธโฆสจึงใช้*มหาอรรถกถา*นั้น เป็นแกน ข้อความที่ยืดยาวกล่าวซ้ำๆ ก็จับเอาสาระมาเรียบเรียง แปลเป็นภาษามคธ โดยเก็บเอาวาทะ เรื่องราว และข้อวินิจฉัยของพระเถระสิงหฬโบราณ ถึง พ.ศ.๖๕๓ มารวมไว้ด้วย

พระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้เริ่มต้นยุคอรรถกถาที่กลับมีเป็นภาษาบาลีขึ้นใหม่ แม้ว่าพระพุทธโฆสจะมิได้จัดทำอรรถ-กถาขึ้นครบบริบูรณ์ แต่ในระยะเวลาใกล้เคียงกันนั้นและต่อจากนั้นไม่นาน ก็ได้มีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ มาทำงานส่วนที่ยังขาดอยู่จนเสร็จสิ้น

รายชื่ออรรถกถา พร้อมทั้งนามพระเถระผู้รจนา (พระอรรถกถาจารย์) แสดงตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎกที่อรรถกถานั้นๆ อธิบาย มีดังนี้ (พฆ. หมายถึง พระพุทธโฆสาจารย์)

ก.พระวินัยปิฎก (ทั้งหมด) *สมันต-ปาสาทิกา* (พฆ.) **ข.พระสุตตันตปิฎก** **๑.ทีฆนิกาย** *สุมังคลวิลาสินี* (พฆ.) **๒.มัชฌิมนิกาย** *ปปัญจสูทนี* (พฆ.) **๓.สังยุตตนิกาย** *สารัตถปกาสินี* (พฆ.) **๔.อังคุตตรนิกาย** *มโนรถปูรณี* (พฆ.) **๕.ขุททกนิกาย** ๑.ขุททกปาฐะ *ปรมัตถ-โชติกา* (พฆ.) ๒.ธรรมบท ***ธัมมปทัฏฐ-กถา*** (*) ๓.อุทาน *ปรมัตถทีปนี* (พระธรรมปาละ) ๔.อิติวุตตกะ *ปรมัตถทีปนี* (พระธรรมปาละ) ๕.สุตตนิบาต *ปรมัตถ-*

โชติกา (พฆ.) ๖.วิมานวัตถุ *ปรมัตถทีปนี*@ (พระธรรมปาละ) ๗.เปตวัตถุ *ปรมัตถทีปนี*@ (พระธรรมปาละ) ๘.เถรคาถา *ปรมัตถทีปนี* (พระธรรมปาละ) ๙. เถรีคาถา *ปรมัตถทีปนี* (พระธรรมปาละ) ๑๐.ชาดก *ชาตกัฏฐกถา* (*) ๑๑.นิทเทส *สัทธัมมปัชโชติกา* (พระอุปเสนะ) ๑๒. ปฏิสัมภิทามัคค์ *สัทธัมมปกาสินี* (พระมหานาม) ๑๓.อปทาน *วิสุทธชนวิลาสินี* (**) ๑๔.พุทธวงส์ *มธุรัตถวิลาสินี* (พระพุทธทัตตะ) ๑๕.จริยาปิฎก *ปรมัตถทีปนี* (พระธรรมปาละ) **ค.พระอภิธรรมปิฎก** ๑.ธัมมสังคณี *อัฏฐสาลินี* (พฆ.) ๒.วิภังค์ *สัมโมหวิโนทนี* (พฆ.) ๓.ห้าคัมภีร์ที่เหลือ *ปัญจปกรณัฏฐกถา* (พฆ.)

[พึงทราบ: @ *ปรมัตถทีปนี* ที่เป็นอรรถกถา แห่งวิมานวัตถุ และเปตวัตถุ มีอีกชื่อหนึ่งว่า *วิมลวิลาสินี*; (*) คือ *ธัมมปทัฏฐกถา* และ*ชาตกัฏฐกถา* นั้นที่จริงก็มีชื่อเฉพาะว่า *ปรมัตถโชติกา* และถือกันมาว่าพระพุทธโฆสเป็นผู้เรียบเรียงคัมภีร์ทั้งสองนี้ แต่อาจเป็นได้ว่าท่านเป็นหัวหน้าคณะ โดยมีผู้อื่นร่วมงานด้วย; (**) *วิสุทธชนวิลาสินี* นั้นนามผู้รจนาไม่แจ้ง แต่คัมภีร์จูฬคันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆส; มีอรรถกถาอื่นที่พึงทราบอีกบ้าง คือ *กังขาวิตรณี* (อรรถกถาแห่งพระปาติโมกข์) ซึ่งก็เป็นผลงานของพระพุทธโฆส, อรรถกถาแห่งเนตติปกรณ์ เป็นผลงานของพระธรรมปาละ]

เนื้อตัวแท้ๆ ของอรรถกถา หรือความเป็นอรรถกถา ก็ตรงกับชื่อที่เรียก คือ อยู่ที่เป็นคำบอกความหมาย หรือเป็นถ้อยคำชี้แจงอธิบายอัตถะของศัพท์หรือข้อความในพระไตรปิฎก เฉพาะอย่างยิ่งคืออธิบายพุทธพจน์ เช่น เราอ่านพระไตรปิฎก พบคำว่า “วิริยสฺสสณฺฐานํ” ก็ไม่เข้าใจ สงสัยว่าทรวดทรงสัณฐานอะไรของความเพียร จึงไปเปิดดูอรรถกถา ก็พบไขความว่า สัณฐานในที่นี้หมายความว่า “จปนา อปฺปวตฺตนา...” ก็เข้าใจและแปลได้ว่าหมายถึงการหยุดยั้ง การไม่ดำเนินความเพียรต่อไป ถ้าพูดในขั้นพื้นฐาน ก็คล้ายกับพจนานุกรมที่เราอาศัยค้นหาความหมายของศัพท์ แต่ต่างกันตรงที่ว่าอรรถกถามิใช่เรียงตามลำดับอักษร แต่เรียงไปตามลำดับเนื้อความในพระไตรปิฎก ยิ่งกว่านั้น อรรถกถาอาจจะแปลความหมายให้ทั้งประโยค หรือทั้งท่อนทั้งตอน และความที่ท่านช่ำชองในพระไตรปิฎก ก็อาจจะอ้างอิงหรือโยงคำหรือความตอนนั้น ไปเทียบหรือไปบรรจบกับข้อความเรื่องราวที่อื่นในพระไตรปิฎกด้วย นอกเหนือจากนี้ ในกรณีเป็นข้อปัญหา หรือ

ไม่ชัดเจน ก็อาจจะบอกข้อยุติหรือคำวินิจฉัยที่สังฆะได้ตกลงไว้และรักษากันมา บางทีก็มีการแสดงความเห็นหรือมติของพระอรรถกถาจารย์ต่อเรื่องที่กำลังพิจารณา และพร้อมนั้น ก็อาจจะกล่าวถึงมติที่ขัดแย้ง หรือที่สนับสนุน ของ "เกจิ" (อาจารย์บางพวก) "อญฺเญ" (อาจารย์พวกอื่น) "อปเร" (อาจารย์อีกพวกหนึ่ง) เป็นต้น นอกจากนั้น ในการอธิบายหลักหรือสาระบางอย่าง บางทีก็ยกเรื่องราวมาประกอบหรือเป็นตัวอย่าง ประเภทเรื่องปนอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์บ้าง เรื่องในวิถีชีวิตและความเชื่อของชาวบ้านบ้าง ตลอดจนเหตุการณ์ในยุคสมัยต่างๆ ซึ่งมากทีเดียวเป็นเรื่องความเป็นไปของบ้านเมืองในลังกาทวีป ซึ่งในอดีตผ่านยุคสมัยต่างๆ ระหว่างที่พระสงฆ์เล่าเรียนกัน คงมีการนำเอาเรื่องราวในยุคสมัยนั้นๆ มาเล่าสอนและบันทึกไว้สืบกันมา จึงเป็นเรื่องตำนานบ้าง ประวัติศาสตร์บ้าง แห่งกาลเวลาหลายศตวรรษ อันเห็นได้ชัดว่า พระอรรถกถาจารย์ดังเช่นพระพุทธโฆสาจารย์ ไม่อาจรู้ไปถึงได้ นอกจากยกเอาจากคัมภีร์ที่เรียกว่าโปราณัฏฐกถาขึ้นมาถ่ายทอดต่อไป

สำหรับผู้ที่เข้าใจรู้จักอรรถกถา สิ่งสำคัญที่เขาต้องการจากอรรถกถา ก็คือส่วนที่เป็นคำบอกความหมายไขความอธิบายเนื้อหาในพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือต้องการตัวอรรถกถาแท้ๆ นั่นเอง และก็ตรงกันกับหน้าที่การงานของอรรถกถา อันได้แก่การรักษาสืบทอดคำบอกความหมายที่เป็นอัตถะในพระไตรปิฎก ส่วนอื่นนอกเหนือจากนี้ เช่นเรื่องราวเล่าขานต่างๆ เป็นเพียงเครื่องเสริมประกอบ ที่จริง มันไม่ใช่อรรถกถา แต่เป็นสิ่งที่พ่วงมาด้วยในหนังสือหรือคัมภีร์ที่เรียกว่าอรรถกถา

เนื่องจากผู้อ่านพระไตรปิฎกบาลีต้องพบศัพท์ที่ตนไม่รู้เข้าใจบ่อยครั้ง และจึงต้องปรึกษาอรรถกถา คล้ายคนปรึกษาพจนานุกรม เมื่อแปลพระไตรปิฎกมาเป็นภาษาไทย เป็นต้น จึงมักแปลไปตามคำไขความหรืออธิบายของอรรถกถา พระไตรปิฎกแปลภาษาไทยเป็นต้นนั้น จึงมีส่วนที่เป็นคำแปลผ่านอรรถกถา หรือเป็นคำแปลของอรรถกถาอยู่เป็นอันมาก และผู้อ่านพระไตรปิฎกแปลก็ไม่รู้ตัวว่าตนกำลังอ่านอรรถกถาพร้อมไปด้วย หรือว่าตนกำลังอ่านพระไตรปิฎกตามคำแปลของอรรถกถา

มีข้อพึงทราบอีกอย่างหนึ่งว่า เวลานี้เมื่อพูดถึงอรรถกถา ทุกคนเข้าใจว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่พระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น ได้เรียบเรียงขึ้น ในช่วงระยะใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐ แต่ดังได้เล่า

ให้ทราบแล้วว่า พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ พ.ศ.ใกล้หนึ่งพันนี้ ได้เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นมาจากอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬ ที่ถูกเรียกแยกออกไปให้เป็นต่างหากว่า "โปราณัฏฐกถา" ข้อที่ควรทราบอันสำคัญก็คือ ในอรรถกถาภาษาบาลีที่เป็นรุ่นใหม่นี้ ท่านอ้างอิงโปราณัฏฐกถาบ่อยๆ โดยบางทีก็ออกชื่อเฉพาะของอรรถกถาเก่านั้นชัดออกมา แต่บางทีก็กล่าวเพียงว่า "ในอรรถกถากล่าวว่า..." คำว่าอรรถกถา ที่อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น โดยทั่วไป หมายถึงอรรถกถาเก่า หรือโปราณัฏฐกถา ที่เป็นภาษาสิงหฬ (พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่นี้ บางท่านยังไม่พบว่าได้เรียกงานที่ท่านเองทำว่าเป็นอรรถกถา) พูดสั้นๆ ว่า คนปัจจุบันพูดถึงอรรถกถา หมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่เกิดมีในยุค พ.ศ.๑๐๐๐ แต่อรรถกถาภาษาบาลีนั้นเอ่ยคำว่าอรรถกถา โดยมักหมายถึงอรรถกถาเก่าภาษาสิงหฬ

ต่อจากอรรถกถา ยังมีคัมภีร์ที่อธิบายรุ่นต่อมาอีกหลายชั้นเป็นอันมาก เริ่มแต่ "ฎีกา" (**ฏีกา**) แจงไขขยายความต่อจากอรรถกถา "อนุฎีกา" แจงไขขยายความต่อจากฎีกา แต่ในที่นี้จะไม่กล่าวถึง เว้นแต่จะขอบอกนามท่านผู้แต่ง "ฎีกา" ที่สำคัญ พอให้ทราบไว้

พระอาจารย์ธรรมปาละ ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์สำคัญที่เรียบเรียงอรรถกถาไว้มาก รองจากพระพุทธโฆส ได้เรียบเรียงฎีกาสำคัญ ซึ่งอธิบายอรรถกถาที่พระพุทธโฆสได้เรียบเรียงไว้อีกด้วย คือ ***ลีนัตถปกาสินี*** (เป็นฎีกาซึ่งอธิบายอรรถกถาแห่งนิกายทั้งสี่ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย และอธิบายอรรถกถาแห่งชาดก) นอกจากนั้นก็ยังได้เรียบเรียง ***ปรมัตถทีปนี*** (ฎีกาอธิบายอรรถกถาแห่งพุทธวงส์ ที่พระพุทธทัตตะเรียบเรียงไว้) และ***ปรมัตถมัญชุสา*** (ฎีกาแห่งวิสุทธิมัคค์ ที่เรียกกันว่ามหาฎีกา), ฎีกาจารย์ท่านหนึ่ง ชื่อพระวาจิสสระ รจนา ***ลีนัตถทีปนี*** (ฎีกาอันอธิบายต่อจากอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามัคค์); นอกจากนี้ มีฎีกาอีก ๒ เรื่อง ที่ควรกล่าวไว้ด้วย เพราะกำหนดให้ใช้เล่าเรียนในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย คือ ***สารัตถทีปนี*** (ฎีกาแห่งวินยัฏฐกถา) ผู้แต่งคือพระอาจารย์ชื่อสารีบุตร (ไม่ใช่พระสารีบุตรอัครสาวก) และ ***อภิธัมมัตถวิภาวินี*** (ฎีกาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ) ผู้แต่งคือพระสุมังคละ; ดู ***โปราณัฏฐกถา***

อรรถกถาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถา

อรรถกถานัย เค้าความในอรรถกถา, แนวคำอธิบายในอรรถกถา, แง่แห่ง

ความหมายที่แสดงไว้ในอรรถกถา

อรรถคดี เรื่องที่ฟ้องร้องกันในโรงศาล, ข้อที่กล่าวหากัน

อรรถรส "รสแห่งเนื้อความ", "รสแห่งความหมาย" สาระที่ต้องการของเนื้อความ, เนื้อแท้ของความหมาย, ความหมายแท้ที่ต้องการ, ความมุ่งหมายที่แทรกซึมอยู่ในเนื้อความ คล้ายกับที่มักพูดกันในบัดนี้ว่า เจตนารมณ์ (พจนานุกรมว่า "ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความซาบซึ้ง")

อรรถศาสน์ คำสอนว่าด้วยเรื่องประโยชน์ ๓ อย่าง คือ ๑. *ทิฏฐธัมมิกัตถะ* ประโยชน์ในปัจจุบัน ๒. *สัมปรายิกัตถะ* ประโยชน์ที่จะได้ในภายหน้า ๓. *ปรมัตถะ* ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน

อรหํ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) เป็นพระอรหันต์ คือ เป็นผู้ไกลจากกิเลสและบาปธรรม ทรงความบริสุทธิ์, หรือเป็นผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลสสิ้นแล้ว, หรือเป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักร อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม, หรือเป็นผู้ควรแนะนำสั่งสอน เป็นผู้ควรรับความเคารพควรแก่ทักษิณา และการบูชาพิเศษ, หรือเป็นผู้ไม่มีข้อเร้นลับ คือไม่มีข้อเสียหายอันควรปกปิด (ข้อ ๑ ในพุทธคุณ ๙)

อรหัต ความเป็นพระอรหันต์, ชื่อมรรคผลขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งตัดกิเลสในสันดานได้เด็ดขาด; เขียนอย่างคำเดิมเป็น *อรหัตต์*

อรหัตตผล ผลคือการสำเร็จเป็นพระอรหันต์, ผลคือความเป็นพระอรหันต์, ผลที่ได้รับจากการละสังโยชน์ทั้งหมดอันสืบเนื่องมาจากอรหัตตมรรค ทำให้เป็นพระอรหันต์

อรหัตตมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผลคือความเป็นพระอรหันต์, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละ *สังโยชน์* ได้ทั้ง ๑๐

อรหัตตวิโมกข์ ความพ้นจากกิเลสด้วยอรหัต หรือเพราะสำเร็จอรหัต คือหลุดพ้นขั้นละกิเลสได้สิ้นเชิงและเด็ดขาด สำเร็จเป็นพระอรหันต์

อรหันต์ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา, พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดผู้ได้บรรลุอรหัตตผล, **พระอรหันต์ ๒ ประเภท** คือ พระสุกขวิปัสสก กับพระสมถยานิก; **พระอรหันต์ ๔** คือ ๑. พระสุกขวิปัสสก ๒. พระเตวิชชะ (ผู้ได้วิชชา ๓) ๓. พระฉฬภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖) ๔. พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔); **พระอรหันต์ ๕** คือ ๑. พระปัญญาวิมุต ๒. พระอุภโตภาควิมุต ๓. พระเตวิชชะ ๔. พระฉฬภิญญะ ๕. พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ; ดู *อริยบุคคล*

พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายของ *อรหันต์* ไว้ ๕ นัย คือ ๑.

เป็นผู้ไกล (*อารกะ*) จากกิเลส (คือห่างไกลไม่อยู่ในกระแสกิเลสที่จะทำให้มัวหมองได้เลย) ๒. กำจัดข้าศึก (*อริ+หต*) คือกิเลสหมดสิ้นแล้ว ๓. เป็นผู้หักคือรื้อทำลายกำ (*อร+หต*) แห่งสังสารจักรเสร็จแล้ว ๔. เป็นผู้ควร (*อรห*) แก่การบูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย ๕. ไม่มีที่ลับ (*น+รห*) ในการทำบาปคือไม่มีความชั่วความเสียหายที่จะต้องปิดบัง; ความหมายทั้ง ๕ นี้ ตามปกติใช้อธิบายคำว่า *อรหันต์* ที่เป็นพุทธคุณข้อที่ ๑; ดู *อรหํ*

อรหันตขีณาสพ พระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ใช้สำหรับพระสาวก, สำหรับพระพุทธเจ้า ใช้คำว่า *อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า* พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบเอง

อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในอนันตริยกรรม ๕)

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หมายถึงพระพุทธเจ้า

อรัญ, อรัญญ์ ป่า, ตามกำหนดในพระวินัย (วินย.๑/๘๕/๘๕) ว่า "ที่เว้นบ้าน (คาม) และอุปจารบ้าน นอกนั้นชื่อว่า ป่า (อรัญ)" และตามนัยพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๖๑๖/๓๓๘; ซึ่งตรงกับพระสูตร, ขุ.ปฏิ.๓๑/๓๘๘/๒๖๔) ว่า "คำว่า ป่า (อรัญ) คือ ออกนอกหลักเขตไปแล้ว ที่ทั้งหมดนั้นชื่อว่า ป่า"; ส่วนเสนาสนะป่า (รวมทั้งวัดป่า) มีกำหนดในพระวินัย (วินย.๒/๑๖๖/๑๔๖; ๗๙๖/๕๒๘) ว่า "เสนาสนะที่ชื่อว่า ป่า มีระยะไกล ๕๐๐ ชั่วธนู (=๕๐๐ วา คือ ๑ กม.) เป็นอย่างน้อย"; เทียบ *วนะ*

อรัญญิกธุดงค์ องค์คุณเครื่องขจัดกิเลสของผู้ถืออยู่ประจำในป่า ได้แก่ธุดงค์ข้อ *อารัญญิกังคะ*

อรัญญิกวัตร ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมในการอยู่ป่าของภิกษุ; ดู *อารัญญกวัตร*

อรัญวาสี "ผู้อยู่ป่า", พระป่า หมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า, เป็นคู่กับ *คามวาสี* หรือพระบ้าน ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในบ้านในเมือง; ในพุทธกาล ไม่มีการแบ่งแยกว่า พระบ้าน-พระป่า และคำว่า คามวาสี-อรัญวาสี ก็ไม่มีในพระไตรปิฎก เพราะในสมัยพุทธกาลนั้น พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นศูนย์รวม และมีการจาริกอยู่เสมอ โดยเฉพาะพระพุทธองค์เองทรงนำสงฆ์หมู่ใหญ่จาริกไปในถิ่นแดนทั้งหลายเป็นประจำ ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่จบกิจในพระศาสนา นอกจากเสาะสดับคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ย่อมระลึกอยู่เสมอถึงพระดำรัสเตือนให้เสพเสนาสนะอันสงัดเจริญภาวนา โดยทรงระบุป่าเป็นสถานที่แรกแห่งเสนาสนะอันสงัด

นั้น (ที่ตรัสทั่วไปคือ “อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา...” – ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปอยู่ในป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี...; ที่ตรัสรองลงไปคือ “...วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภชติ อรญฺญํ รุกฺขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชํ...” – [ภิกษุนั้น] ...เข้าหาเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในเขา ป่าช้า ดงเปลี่ยว ที่แจ้ง ลอมฟาง...) แนวทางปฏิบัติเช่นนี้ท่านถือแน่นแฟ้นสืบกันมา แม้ว่าสาระจะอยู่ที่มีเสนาสนะอันสงัด แต่ป่าซึ่งในอดีตมีพร้อมและเป็นที่สงัดอันแน่นอน ก็เป็นที่พึงเลือกเด่นอันดับแรก จึงนับว่าเป็นตัวแทนที่เต็มความหมายของเสนาสนะอันสงัด ดังปรากฏเป็นคาถาที่กล่าวกันว่าพระธรรมสังคาหกาจารย์ได้รจนาไว้อันเป็นที่อ้างอิงในคัมภีร์ทั้งหลาย ตั้งแต่มิลินทปัญหา จนถึงวิสุทธิมัคค์ และในอรรถกถาเป็นอันมาก มีความว่า

ยถาปิ ทีปิโก นาม นิลียิตฺวา คณฺหตี มิเค
ตเถวายํ พุทฺธปุตฺโต ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรญฺญํ ปวิสิตฺวาน คณฺหาติ ผลมุตฺตมํ ฯ

(พุทธบุตรนี้ ประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนา เข้าไปสู่ป่า จะถือเอาผลอันอุดม [อรหัตตผล] ได้ เหมือนดังเสือซุ่มตัวจับเนื้อ)

ตามคตินี้ การไปเจริญภาวนาในป่าเป็นข้อพึงปฏิบัติสำหรับภิกษุทุกรูปเสมอเหมือนกัน ไม่มีการแบ่งแยก ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่ว่า ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (ประมาณ พ.ศ.๕๐๐) ก็ยังไม่มีคำว่า คามวาสี และอรัญวาสี (พบคำว่า “อรญฺญวาสา” แห่งเดียว แต่หมายถึงดาบสชาย-หญิง) แม้ว่าต่อมาในอรรถกถา (ก่อน จนถึงใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐) จะมีคำว่า คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นแล้ว แต่ก็ใช้เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสิงสาราสัตว์ (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า มิได้มีความหมายจำเพาะอย่างที่เข้าใจกันในบัดนี้

พระภิกษุที่ไปเจริญภาวนาในป่านั้นอาจจะไปอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ยาวบ้างสั้นบ้าง และอาจจะไปๆ มาๆ แต่บางรูปก็อาจจะอยู่นานๆ ภิกษุที่อยู่ป่านั้นท่านเรียกว่า “อารัญญกะ” (อารัญญิกะ ก็เรียก) และการถืออยู่ป่า เป็นธุดงค์อย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุจะเลือกถือได้ตามสมัครใจ กับทั้งจะถือในช่วงเวลายาวหรือสั้น หรือแม้แต่ตลอดชีวิต ก็ได้

สันนิษฐานว่า เมื่อเวลาล่วงผ่านห่างพุทธกาลมานาน พระภิกษุอยู่ประจำที่มากขึ้น อีกทั้งมีภาระผูกมัดตัวมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะการเล่าเรียนและทรงจำ

พุทธพจน์ในยุคที่องค์พระศาสดาปรินิพพานแล้ว ซึ่งจะต้องรักษาไว้แก่คนรุ่นหลังให้ครบถ้วนและแม่นยำโดยมีความเข้าใจถูกต้อง อีกทั้งต้องเก็บรวบรวมคำอธิบายของอาจารย์รุ่นต่อๆ มาที่มีเพิ่มขึ้นๆ จนเกิดเป็นงานหรือหน้าที่ที่เรียกว่า "คันถธุระ" (ธุระในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) เป็นภาระซึ่งทำให้รวมกันอยู่ที่แหล่งการเล่าเรียนศึกษาในชุมชนหรือในเมือง พร้อมกันนั้น ภิกษุผู้ไปเจริญภาวนาในป่า เมื่อองค์พระศาสดาปรินิพพานแล้ว ก็อิงอาศัยอาจารย์ที่จำเพาะมากขึ้น มีความรู้สึกที่จะต้องผ่อนและเผื่อเวลามากขึ้น อยู่ประจำที่แน่นอนมากขึ้น เพื่ออุทิศตัวแก่กิจในการเจริญภาวนา ซึ่งกลายเป็นงานหรือหน้าที่ที่เรียกว่า "วิปัสสนาธุระ" (ธุระในการเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็นยอด) โดยนัยนี้ แนวโน้มที่จะแบ่งเป็นพระบ้าน-พระป่าก็ชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ

การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกาทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ. ๑๖๙๖–๑๗๒๙) ต่อมา เมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ.๑๘๒๐ ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ คามวาสี และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกาเข้าสู่ประเทศไทยด้วย; คู่กับ ***คามวาสี***, ดู ***วิปัสสนาธุระ***

อริ ข้าศึก, ศัตรู, คนที่ไม่ชอบกัน

อริฏฐภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นบุคคลแรกที่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรมเพราะไม่สละทิฏฐิบาป

อริยะ เจริญ, ประเสริฐ, ผู้ไกลจากข้าศึก คือ กิเลส, บุคคลผู้บรรลุธรรมวิเศษ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น; ดู ***อริยบุคคล***

อริยกะ คนเจริญ, คนประเสริฐ, คนได้รับการศึกษาอบรมดี; เป็นชื่อเรียกชนชาติหนึ่งที่อพยพจากทางเหนือเข้าไปในอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถือตัวว่าเป็นพวกเจริญ และเหยียดพวกเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็น***มิลักขะ*** คือพวกคนป่าคนดอย, พวกอริยกะอพยพเข้าไปในยุโรปด้วย คือ พวกที่เรียกว่า ***อารยัน***

อริยกชาติ หมู่คนที่ได้รับการศึกษาอบรมดี, พวกที่มีความเจริญ, พวกชนชาติอริยกะ

อริยชาติ "เกิดเป็นอริยะ" คือ บรรลุมรรคผล กลายเป็นอริยบุคคล เปรียบเหมือนเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่ง ด้วยการเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยะ, อีกอย่างหนึ่งว่า ชาติอริยะ หรือชาวอริยะ

ซึ่งเป็นผู้เจริญในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงผู้กำจัดกิเลสได้ ซึ่งชนวรรณะไหน เผ่าไหน ก็อาจเป็นได้ ต่างจากอริยชาติ หรืออริยกชาติที่มีมาแต่เดิม ซึ่งจำกัดด้วยชาติคือกำเนิด

อริยทรัพย์ ทรัพย์อันประเสริฐเป็นของติดตัว อยู่ภายในจิตใจ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เช่นเงินทอง เป็นต้น เพราะโจรหรือใครๆ แย่งชิงไม่ได้ และทำให้เป็นคนประเสริฐอย่างแท้จริง มี ๗ คือ ๑. *ศรัทธา* ๒. *ศีล* ๓. *หิริ* ๔. *โอตตัปปะ* ๕. *พาหุสัจจะ* ๖. *จาคะ* ๗. *ปัญญา*

อริยบุคคล บุคคลผู้เป็นอริยะ, ท่านผู้บรรลุธรรมวิเศษมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น **มี ๔** คือ ๑. พระโสดาบัน ๒. พระสกทาคามี (หรือสกิทาคามี) ๓. พระอนาคามี ๔. พระอรหันต์; **แบ่งพิสดารเป็น ๘** คือ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลคู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คู่ ๑

อริยบุคคล ๗ บุคคลผู้เป็นอริยะ, บุคคลผู้ประเสริฐ, ท่านผู้บรรลุธรรมวิเศษ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น นัยหนึ่งจำแนกเป็น ๗ คือ *สัทธานุสารี ธัมมานุสารี สัทธาวิมุต ทิฏฐิปปัตตะ กายสักขี ปัญญาวิมุต* และ *อุภโตภาควิมุต* (ดูคำนั้นๆ)

อริยปริเยสนา การแสวงหาที่ประเสริฐคือแสวงหาสิ่งที่ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งชาติชรามรณะ หรือกองทุกข์ โดยความได้แก่แสวงหาโมกขธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์, ความหมายอย่างง่าย ได้แก่ การแสวงหาในทางสัมมาชีพ (ข้อ ๒ ในปริเยสนา ๒)

อริยผล ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล

อริยมรรค ทางอันประเสริฐ, ทางดำเนินของพระอริยะ, ญาณอันให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ มี ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค; บางทีเรียกมรรคมีองค์ ๘ ว่า *อริยมรรค* ก็มี แต่ควรเรียกเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค*

อริยวงศ์ ปฏิปทาที่พระอริยบุคคลผู้เป็นสมณะ ปฏิบัติสืบกันมาไม่ขาดสาย, อริยประเพณี มี ๔ คือ ๑. สันโดษด้วยจีวร ๒. สันโดษด้วยบิณฑบาต ๓. สันโดษด้วยเสนาสนะ ๔. ยินดีในการบำเพ็ญกุศล ละอกุศล

อริยวัฑฒิ, อริยาวัฒิ, อารยวัฒิ ความ

เจริญอย่างประเสริฐ, หลักความเจริญของอารยชน, ความเจริญงอกงามที่ได้สาระสมเป็นอริยสาวกอริยสาวิกา มี ๕ คือ ๑. *ศรัทธา* ความเชื่อมีเหตุผล ความมั่นใจในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริง ความดีงาม และในการที่จะทำกรรมดี ๒. *ศีล* ความประพฤติดี มีวินัย เลี้ยงชีพสุจริต ๓. *สุตะ* ความรู้หลักธรรมคำสอน และใฝ่ใจเล่าเรียนสดับฟังศึกษาหาความรู้ ๔. *จาคะ* ความเผื่อแผ่เสียสละ มีน้ำใจและใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังและร่วมมือ ไม่คับแคบเอาแต่ตัว ๕. *ปัญญา* ความรอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุผล มองเห็นโลกและชีวิตตามเป็นจริง

อริยวิหาร ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ; ดู *วิหาร*

อริยสัจ ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำคนให้เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ *ทุกข์* (หรือ *ทุกขสัจจะ*) *สมุทัย* (หรือ *สมุทัยสัจจะ*) *นิโรธ* (หรือ *นิโรธสัจจะ*) *มรรค* (หรือ *มัคคสัจจะ*) เรียกเต็มว่า *ทุกข[อริยสัจจ์] ทุกขสมุทัย[อริยสัจจ์] ทุกขนิโรธ[อริยสัจจ์]* และ *ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา[อริยสัจจ์]*

อริยสัจจ์ ดู *อริยสัจ*

อริยสาวก **1.** สาวกผู้เป็นพระอริยะ, สาวกผู้บรรลุธรรมวิเศษ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น **2.** สาวกของพระอริยะ (คือของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ)

อริยสาวิกา สาวิกาที่เป็นพระอริยะ, อริยสาวกหญิง

อริยอัฏฐังคิกมรรค มรรคมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ; ดู *มรรค*

อรุณ เวลาใกล้อาทิตย์จะขึ้น มีสองระยะ คือมีแสงขาวเรื่อๆ (แสงเงิน) และแสงแดง (แสงทอง), เวลาย่ำรุ่ง

อรูป ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ได้แก่ อรูปฌาน, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน, ภพของอรูปพรหม มี ๔ คือ ๑. *อากาสานัญจายตนะ* (กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๒. *วิญญาณัญจายตนะ* (กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๓. *อากิญจัญญายตนะ* (กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์) ๔. *เนวสัญญานาสัญญายตนะ* (ภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

อรูปฌาน ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔; ดู *อรูป*

อรูปพรหม พรหมผู้เข้าถึงอรูปฌาน, พรหมไม่มีรูป, พรหมในอรูปภพ มี ๔; ดู *อรูป*

อรูปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพรหมไม่มีรูป; ดู *อรูป*

อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม, ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน,

ความปรารถนาในอรูปภพ (ข้อ ๗ ใน สังโยชน์ ๑๐)

อรูปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในอรูปภพ, อยู่ในระดับจิตชั้นอรูปฌาน, ยังเกี่ยวข้องอยู่กับอรูปธรรม; ดู *ภพ, ภูมิ*

อลังการ เครื่องประดับประดา

อลชฺชิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยไม่ละอาย

อลัชชี ผู้ไม่มีความละอาย, ผู้หน้าด้าน, ภิกษุผู้มักประพฤติละเมิดพุทธบัญญัติโดยจงใจละเมิด หรือทำผิดแล้วไม่แก้ไข

อเลอ แปลง, ที่อเลออื่น คือที่แปลงอื่น

อโลภะ ความไม่โลภ, ไม่โลภอยากได้ของเขา, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ คือ ความคิดเผื่อแผ่เสียสละ, จาคะ (ข้อ ๑ ในกุศลมูล ๓)

อวตาร การลงมาเกิด, การแบ่งภาคมาเกิด, เป็นความหมายในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู เช่น พระนารายณ์อวตาร คือแบ่งภาคลงจากสวรรค์มาเกิดเป็นมนุษย์ เป็นต้น

อวมานะ การดูถูกเหยียดหยาม, การลบหลู่; ตรงข้ามกับ *สัมมานะ*, ดู *มานะ*

อวสาน ที่สุด, ที่จบ

อวสานกาล เวลาสุดท้าย, ครั้งสุดท้าย

อวหาร การลัก, อาการที่ถือว่าเป็นลักทรัพย์ ในอรรถกถาแสดงไว้ ๒๕ อย่าง พึงทราบในที่นี้ ๑๓ อย่าง คือ ๑. ลัก ๒. ชิงหรือวิ่งราว ๓. ลักต้อน ๔. แย่ง ๕. ลักสับ ๖. ตู่ ๗. ฉ้อ ๘. ยักยอก ๙. ตระบัด ๑๐. ปล้น ๑๑. หลอกลวง ๑๒. กดขี่หรือกรรโชก ๑๓. ลักซ่อน

อวัตถุรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อวันตี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของแคว้นวังสะ มีนครหลวงชื่อ *อุชเชนี* ราชาผู้ครองอวันตีในพุทธกาล มีพระนามว่า*พระเจ้าจัณฑปัชโชต*; เดิมนั้นแคว้นอวันตีมีเมืองหลวงเก่าชื่อมาหิษมตี (น่าจะได้แก่เมือง Godarpura ในบัดนี้) ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทา ต่อมาจึงย้ายขึ้นเหนือมาตั้งที่อุชเชนี, ในคัมภีร์บาลีบางที่ มีคำเรียกอวันตีว่า “อวันตี-ทักขิณาบถ” ถ้าถือแม่น้ำคงคาเป็นเส้นแบ่ง ทั้งแคว้นอวันตีก็อยู่ในทักขิณาบถ แต่ถ้าถือแม่น้ำนัมมทาเป็นเส้นแบ่ง อวันตีก็มีทั้งส่วนที่เป็นอุตราบถ และส่วนที่เป็นทักขิณาบถ คือ แถบที่ตั้งของมาหิษมตีเมืองหลวงเก่าลงไป เป็นทักขิณาบถ

อวันทนียกรรม สังฆกรรมที่ภิกษุณีสงฆ์มีมติประกาศให้ถือภิกษุผู้แสดงอาการอันไม่น่าเลื่อมใส ว่าเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้; ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*

อวัสดา ฐานะ, ความเป็นอยู่, ความ

กำหนด, เวลา, สมัย

อวิชชา ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง **มี ๔** คือความไม่รู้อริยสัจจ์ ๔ แต่ละอย่าง (ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์) **อวิชชา ๘** คือ อวิชชา ๔ นั้น และเพิ่ม ๕. ไม่รู้อดีต ๖. ไม่รู้อนาคต ๗. ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต ๘. ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท (ข้อ ๑๐ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอนุสัย ๗)

อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา, กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้ไม่รู้ตามความเป็นจริง (ข้อ ๓ ในอาสวะ ๓, ข้อ ๔ ในอาสวะ ๔)

อวิญญาณกะ พัสดุที่ไม่มีวิญญาณ เช่น เงิน ทอง ผ้านุ่งห่ม และเครื่องใช้สอยเป็นต้น; เทียบ *สวิญญาณกะ*

อวิทยา ความไม่รู้, อวิชชา

อวิทูเรนิทาน “เรื่องไม่ไกลนัก” หมายถึงเรื่องราวความเป็นไปเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงตรัสรู้; ดู ***พุทธประวัติ***

อวินิพโภครูป “รูปที่แยกออกจากกันไม่ได้”, รูปที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไปอย่างขาดมิได้เลยในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง กล่าวคือในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่างแม้แต่ปรมาณูที่เล็กที่สุดก็จะต้องมีรูปธรรมชุดนี้อยู่เป็นอย่างน้อย, คุณสมบัติพื้นฐานที่มีอยู่เป็นประจำในวัตถุ, มี ๘ อย่าง คือ ***ปฐวี*** (ภาวะแผ่ขยายหรือรองรับ) ***อาโป*** (ภาวะเอิบอาบเกาะกุม) ***เตโช*** (ภาวะร้อน) ***วาโย*** (ภาวะเคลื่อนไหวเคร่งตึง) ***วัณณะ*** (สี) ***คันธะ*** (กลิ่น) ***รสะ*** (รส) ***โอชา*** (อาหารรูป); ใน ๘ อย่างนี้ สี่อย่างแรกเป็นมหาภูตรูป หรือธาตุ ๔, สี่อย่างหลังเป็นอุปาทายรูป; รูปที่เหลือจากนี้ ๒๐ อย่าง เป็น **วินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันได้); ดู ***รูป ๒๘***

อวิหิงสาวิตก ความตริตรึกในทางไม่เบียดเบียน, ความตรึกด้วยอำนาจกรุณา ไม่คิดทำความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น คิดแต่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากทุกข์ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

อศุภ ดู *อสุภ*

อโศกมหาราช มหาราชแห่งชมพูทวีป ซึ่งเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์โลก และเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญยิ่ง เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์โมริยะ ครองราชสมบัติ ณ พระนครปาฏลีบุตร ในพ.ศ.๒๑๘-๒๖๐ เมื่อครองราชย์ได้ ๘ พรรษา ทรงยกทัพไปปราบแคว้นกลิงคะ (ปัจจุบันคือดินแดนแถบแคว้น Orissa) ที่เป็นชนชาติเข้มแข็งลงได้ ทำให้อาณาจักรของพระองค์กว้างใหญ่ที่สุดใน

ประวัติชาติอินเดีย แต่ในการสงคราม นั้น มีผู้คนล้มตายและประสบภัยพิบัติ มากมาย ทำให้พระองค์สลดพระทัย พอดีได้ทรงสดับคำสอนในพระพุทธ ศาสนา ทรงเลื่อมใส ได้ทรงเลิกการ สงคราม หันมาถือหลัก "ธรรมวิชัย" คือ ชนะใจด้วยธรรม มุ่งทำนุบำรุงพระพุทธ ศาสนา สร้างสรรค์ประโยชน์สุขของ ประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองของ ประเทศในทางสันติ โปรดให้เขียนสลัก ศิลาจารึก (เรียกว่า "ธรรมลิปิ" คือ ลาย สือธรรม หรือธรรมโองการ) ไว้ในที่ ต่างๆ ทั่วมหาอาณาจักร เพื่อสื่อพระราช กรณียกิจ พระบรมราโชบาย และสอน ธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน ทรง สร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง เป็นศูนย์ กลางการศึกษา ทรงอุปถัมภ์การ *สังคายนา ครั้งที่ ๓* และการส่งศาสนทูต ออกไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาใน นานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระไป ยังลังกาทวีป และพระโสณะพระอุตตระ มายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น, ก่อนทรงหัน มานับถือพระพุทธศาสนา ทรงปรากฏ พระนามว่า จัณฑาโศก คือ อโศกผู้โหด ร้าย ครั้นหันมาทรงนับถือพระพุทธ ศาสนาและดำเนินนโยบายธรรมวิชัย แล้ว ได้รับขนานพระนามใหม่ว่า ธรรมาโศก คือ อโศกผู้ทรงธรรม ชาว พุทธไทยแต่เดิมมามักเรียกพระองค์ว่า ***พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช***; เมื่ออินเดีย เป็นเอกราชพ้นจากการปกครองของ อังกฤษใน พ.ศ.๒๔๙๐ แล้ว ก็ได้นำเอา รูปพระธรรมจักร ซึ่งทูนอยู่บนหัวสิงห์ ยอดเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก มหาราช ที่สารนาถ (ป่าอิสิปตนมฤค-ทายวัน ที่ทรงแสดงปฐมเทศนา) มาเป็น ตราสัญลักษณ์ที่กลางผืนธงชาติ และใช้ รูปสิงห์ทั้งสี่ที่ทูนพระธรรมจักรนั้น เป็น ตราแผ่นดินสืบมา

อโศการาม ชื่อวัดสำคัญที่พระเจ้าอโศก มหาราชทรงสร้างในกรุงปาฏลีบุตรเป็น ที่ทำ *สังคายนา ครั้งที่ ๓*

อสงไขยกัป ดู *กัป*

อสทิสทาน "ทานอันไม่มีอื่นแม้นเหมือน", เป็นคำในชั้นอรรถกถา หมายถึงการ บำเพ็ญทานถวายแด่พระพุทธเจ้าพร้อม ด้วยภิกษุสงฆ์ ครั้งใหญ่ที่สุด ซึ่งไม่มีใคร สามารถทำเทียมเท่าได้อีก ได้แก่ ทานที่ พระเจ้าปเสนทิโกศลจัดถวาย ตามเรื่อง ว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลถวาย ทานแด่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และให้ชาวเมืองสาวัตถีมาชมด้วย ชาว เมืองเห็นแล้ว ก็ไปจัดถวายทานให้ดี เหนือกว่า พระองค์จึงจัดถวายครั้งใหม่ อีกให้เหนือกว่าชาวเมือง แต่ชาวเมืองก็ แข่งกับพระองค์โดยจัดให้เหนือกว่าอีก

เป็นเช่นนี้ถึง ๖ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงทุกข์พระทัยเกรงว่าจะทรงพ่ายแพ้แก่ราษฎร แต่ในที่สุด ทรงได้รับคำทูลแนะนำของพระมเหสี คือพระนางมัลลิกา จึงทรงสามารถถวายทานที่ชาวเมืองไม่สามารถจัดแข่งได้ ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นอสทิสทาน สิ้นพระราชทรัพย์ไปในวันเดียวถึง ๑๔ โกฏิ, ในพุทธกาลหนึ่งๆ คือในสมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งๆ มีอสทิสทานครั้งเดียว (เรื่องมาใน ธ.อ.๖/๕๑)

อสมานาสนิก “ผู้มีอาสนะไม่เสมอกัน”, “ผู้ไม่ร่วมอาสนะ” ได้แก่ ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนแก่กว่ากันตั้งแต่ ๓ พรรษาขึ้นไป และบรรดาอนุปสัมบัน นั่งอาสนะคือเตียงตั่งด้วยกัน ๒ บุคคล ไม่ได้ (แต่นั่งอาสนะยาวด้วยกันได้ เว้นแต่บัณเฑาะก์ สตรี และอุภโตพยัญชนก); เทียบ *สมานาสนิก*; ดู *อาสนะ*

อสังขตะ ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง, ธรรมที่ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ พระนิพพาน; ตรงข้ามกับ *สังขตะ*

อสังขตธรรม ธรรมอันมิได้ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (ข้อ ๒ ในธรรม ๒); ตรงข้ามกับ *สังขตธรรม*

อสังขารปรินิพพายี พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก (ข้อ ๓ ในอนาคามี ๕)

อสังขาริก “ไม่เป็นไปกับด้วยการชักนำ” ไม่มีการชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่วโดยเริ่มขึ้นเอง มิใช่ถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก จึงมีกำลังมาก ตรงข้ามกับ *สสังขาริก*

อสังสัคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำไม่ให้คลุกคลีด้วยหมู่ (ข้อ ๔ ในกถาวัตถุ ๑๐)

อสังหาริมะ ซึ่งนำเอาไปไม่ได้, เคลื่อนที่ไม่ได้, ของติดที่ ขนเอาไปไม่ได้ เช่น ที่ดิน โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ต้นไม้ เรือน เป็นต้น; เทียบ *สังหาริมะ*

อสังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ ที่ดินและทรัพย์ซึ่งติดอยู่กับที่เช่น ตึก โรงรถ เป็นต้น; คู่กับ *สังหาริมทรัพย์*

อสัญญีสัตว์ สัตว์จำพวกไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา (ข้อ ๕ ในสัตตาวาส ๙)

อสัทธรรม **1.** ธรรมของอสัตบุรุษ มีหลายหมวด เช่น อสัทธรรม ๗ คือที่ตรงข้ามกับ *สัทธรรม ๗* มีปราศจากศรัทธา ปราศจากหิริ เป็นต้น; **2.** ในคำว่า “ทอดกายเพื่อเสพอสัทธรรมก็ดี” หมายถึง เมถุนธรรม คือการร่วมประเวณี

อสัมปัตตโคจรัคคาหิกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อสัมมุขากรณีย์ สังฆกรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า (หรือพร้อมหน้า) บุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม มี **๘** อย่าง คือ ***๑.ทูเตนุปสัมปทา*** (การอุปสมบทภิกษุณีโดยใช้ทูต) ***๒.ปัตตนิกกุชชนา*** (การคว่ำบาตร) ***๓.ปัตตอุกกุชชนา*** (การหงายบาตร) ***๔.***

อุมมัตตกสมมติ (การสวดประกาศให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต) *๕.เสกขสมมติ* (การสวดประกาศตั้งสกุลเป็นเสขะ) ๖. *พรหมทัณฑ์* (การลงโทษภิกษุหัวดื้อว่ายาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าว) ๗. *ปกาสนียกรรม* (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ ให้ถือว่าการใดที่เธอทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันต่อสงฆ์) *๘.อวันทนียกรรม* (การที่ภิกษุณีสงฆ์ประกาศภิกษุผู้แสดงอาการอันไม่น่าเลื่อมใส ให้เป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); ดูที่ *ปกาสนียกรรม*

อสาธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ไม่ทั่วไป หมายถึงสิกขาบทเฉพาะของภิกษุณี ที่แผกออกไปจากสิกขาบทของภิกษุ; เทียบ *สาธารณสิกขาบท*

อสิตดาบส ดาบสผู้คุ้นเคย และเป็นที่นับถือของศากยราชสกุล มีเรื่องปรากฏในนาลกสูตร (ขุ.สุ.๒๕/๓๘๘/๔๖๗) ว่า ในวันที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ท่านได้ทราบข่าวประสูติ แห่งพระราชโอรส ของพระเจ้าสุทโธทนะ จึงเข้าไปเยี่ยม พระราชาทรงนำพระราชโอรสออกมาเพื่อจะให้วันทาพระดาบส แต่พระบาททั้งสองของพระราชโอรสกลับเบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบนเศียรของพระดาบส เมื่อพระดาบสพิจารณาพระลักษณะของพระราชโอรสแล้ว มั่นใจว่าพระราชโอรสนั้นจักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน นอกจากทำอัญชลีนบไหว้แล้ว ก็ได้แย้มยิ้มแสดงความแช่มชื่นใจออกมา แต่เมื่อมองเห็นว่าตนจะไม่มีชีวิตอยู่จนถึงเวลาแห่งการตรัสรู้ ก็เสียใจร้องไห้ กระนั้นก็ตาม พระดาบสได้ไปบอกหลานชายของท่าน ชื่อว่านาลกะ ให้ออกบวชรอเวลาที่พระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้ (ข้อความที่ว่า พระบาททั้งสองของพระราชโอรสเบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบนเศียรหรือบนชฎาของพระดาบสนั้น เป็นคำเล่าขยายความของอรรถกถา, เช่น สุตฺต.อ.๒/๖๘๒/๓๑๘; ชา.อ.๑/๘๖); อสิตดาบสนี้ มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า *กาฬเทวิล* หรือ *กาฬเทวัลดาบส* (เรียกว่า *กัณหเทวิลฤาษี* ก็มี); ตามหนังสือแบบเรียน อสิตดาบสทำนายพระราชโอรสว่ามีคติเป็น ๒ ตามตำรับมหาบุรุษลักษณพยากรณศาสตร์; ดู ***มหาบุรุษลักษณะ, นาลกะ 1.***; เทียบ ***พราหมณ์ทำนายพระมหาบุรุษ***

อสีตยานุพยัญชนะ อนุพยัญชนะ ๘๐; ดู ***อนุพยัญชนะ***

อสีติมหาสาวก พระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ องค์ บางทีเรียกอนุพุทธ ๘๐ องค์ มีรายนาม ตามลำดับอักษร ดังนี้ (ที่พิมพ์ตัว*เอน* คือท่านที่เป็น**เอตทัคคะ**ด้วย): ***กังขาเรวตะ,*** กัปปะ, ***กาฬุทายี,*** กิมพิละ, ***กุมารกัสสปะ,***

กุณฑธาน, คยากัสสปะ, ควัมปติ, จุนทะ, *จูฬปันถก,* ชตุกัณณิ, ติสสเมตเตยยะ, โตเทยยะ, *ทัพพมัลลบุตร,* โธตกะ, นที-กัสสปะ, *นันทะ, นันทกะ,* นันทกะ, นาคิตะ, นาลกะ, ปิงคิยะ, *ปิณโฑล-ภารทวาช, ปิลินทวัจฉะ,* ปุณณกะ, ปุณณชิ, *ปุณณมันตานีบุตร,* ปุณณสุนาปรันตะ, โปสาละ, *พากุละ* (*พักกุละ* ก็เรียก), *พาหิย-ทารุจีริยะ,* ภคุ, *ภัททิยะ* (ศากยะ), ภัททิยะ, ภัทราวุธ, *มหากัจจายนะ, มหากัปปินะ, มหากัสสปะ, มหาโกฏฐิตะ,* มหานามะ, *มหาปันถก, มหาโมคคัลลานะ,* เมฆิยะ, เมตตคู, *โมฆราช,* ยสะ, ยโสชะ, *รัฏฐปาละ, ราธะ, ราหุล, เรวตะ ขทิรวนิยะ, ลกุณฏก-ภัททิยะ, วักกลิ, วังคีสะ,* วัปปะ, วิมละ, สภิยะ, *สาคตะ, สารีบุตร, สีวลี,* สุพาหุ, *สุภูติ,* เสละ, *โสณกุฏิกัณณะ, โสณโกฬิวิสะ, โสภิตะ,* เหมกะ, องคุลิมาล, อชิตะ, *อนุรุทธะ, อัญญาโกณฑัญญะ,* อัสสชิ, *อานนท์,* อุทยะ, อุทายี, *อุบาลี,* อุปวาณะ, อุปสีวะ, *อุปเสนวังคันตบุตร, อุรุเวล-กัสสปะ*

อสุภ, อสุภะ สภาพที่ไม่งาม, พิจารณาร่างกายของตนและผู้อื่นให้เห็นสภาพที่ไม่งาม; ในความหมายเฉพาะ หมายถึงซากศพในสภาพต่างๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน รวม ๑๐ อย่าง คือ ๑. *อุทธุมาตกะ* ซากศพที่เน่าพอง ๒. *วินีลกะ* ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำ ๓. *วิปุพพกะ* ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ ๔. *วิจฉิททกะ* ซากศพที่ขาดกลางตัว ๕. *วิกขายิตกะ* ซากศพที่สัตว์กัดกินแล้ว ๖. *วิกขิตตกะ* ซากศพที่มีมือ เท้า ศีรษะขาด ๗. *หตวิกขิตตกะ* ซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกกัน สับฟันเป็นท่อนๆ ๘. *โลหิตกะ* ซากศพที่ถูกประหารด้วยศัสตรามีโลหิตไหลอาบอยู่ ๙. *ปุฬุวกะ* ซากศพที่มีตัวหนอนคลานคล่ำไปอยู่ ๑๐. *อัฏฐิกะ* ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก

อสุภสัญญา กำหนดหมายถึงความไม่งามแห่งร่างกาย (ข้อ ๓ ในสัญญา ๑๐)

อสุรกาย “พวกอสูร” ภพแห่งสัตว์เกิดในอบายพวกหนึ่ง เป็นพวกมักหวาดสะดุ้ง ไร้ความรื่นเริง (ข้อ ๔ ในอบาย ๔); ดู *คติ*

อสูร สัตว์กึ่งเทพหรือเทพชั้นต่ำพวกหนึ่ง ตำนานกล่าวว่า เดิมเป็นเทวดาเก่า (บุพ-เทวา) เป็นเจ้าถิ่นครอบครองดาวดึงส-เทวโลก ต่อมาถูกเทวดาพวกใหม่ มีท้าวสักกะเป็นหัวหน้าแย่งถิ่นไป โดยถูกเทพพวกใหม่นั้นจับเหวี่ยงลงมาในระหว่างพิธีเลี้ยงเมื่อพวกตนดื่มสุราจนเมามาย ได้ชื่อใหม่ว่าอสูร เพราะเมื่อฟื้นคืนสติขึ้นระหว่างทางที่ตกจากดาวดึงส์นั้น ได้กล่าวกันว่า “พวกเราไม่ดื่มสุราแล้ว” (*อสูร* จึงแปลว่า “ผู้ไม่ดื่มสุรา”) พวกอสูรได้ครองพิภพใหม่ที่เชิงเขาสิเนรุ

หรือเขาพระสุเมรุ และมีสภาพความเป็นอยู่ มีอายุ วรรณะ ยศ และอิสริยสมบัติ คล้ายกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ พวกอสูรเป็นศัตรูโดยตรงกับเทวดา และมีเรื่องราวขัดแย้งทำสงครามกันบ่อยๆ พวกอสูรออกจะเจ้าโทสะ จึงมักถูกกล่าวถึงในฐานะเป็นพวกมีนิสัยพาลหรือเป็นฝ่ายผิด

อเสขะ ผู้ไม่ต้องศึกษา เพราะศึกษาเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คือ พระอรหันต์; คู่กับ *เสขะ*

อเสขบุคคล บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา; ดู *อเสขะ*

อหังการ การทำ (ความยึดถือว่า) “ตัวข้า”, การยึดถือว่าตัวกู; มักมาคู่กับ *มมังการ* คือ การทำ (ความยึดถือว่า) “ของข้า”, การยึดถือว่าของกู, และมักพูดควบกันเป็น “อหังการ-มมังการ” แปลกันง่ายๆ ว่า การถือว่าตัวเรา ของเรา; *มมังการ* เป็นตัณหา ส่วน *อหังการ* บางแห่งว่าเป็นทิฏฐิ บางแห่งว่าเป็นมานะ บางแห่งว่าเป็นมานะและทิฏฐิ (ในคำว่า “อหังการมมังการมานานุสัย” อรรถกถาหนึ่งอธิบายว่า *อหังการ* เป็นทิฏฐิ *มมังการ* เป็นตัณหา *มานานุสัย* เป็นมานะ - ม.อ.๓/๑๔๖); ในภาษาไทย *อหังการ* มักใช้ในความหมายที่เพี้ยนไปกลายเป็นความเย่อหยิ่ง ความทะนงตัวจองหอง ก้าวร้าวอวดดี

อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือความเห็นผิดว่า คนเราจะได้ดีหรือชั่วตามคราวเคราะห์ ถึงคราวจะดี ก็ดีเอง ถึงคราวจะร้าย ก็ร้ายเอง ไม่มีเหตุอื่นจะทำให้คนดีคนชั่วได้ (ข้อ ๒ ในทิฏฐิ ๓)

อโหสิกรรม กรรมเลิกให้ผล ไม่มีผลอีก ได้แก่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เลิกให้ผล เหมือนพืชที่หมดยาง เพาะปลูกไม่ขึ้นอีก (ข้อ ๔ ในกรรม ๑๒)

ออกพรรษา สิ้นสุดการจำพรรษา; ดู *วันออกพรรษา*

อักโกสวัตถุ เรื่องสำหรับด่า มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. ชาติ ได้แก่ชั้นหรือกำเนิดของคน ๒. ชื่อ ๓. โคตร คือตระกูลหรือแซ่ ๔. การงาน ๕. ศิลปะ ๖. โรค ๗. รูปพรรณสัณฐาน ๘. กิเลส ๙. อาบัติ ๑๐. คำสบประมาทอย่างอื่นๆ

อักขระ ตัวหนังสือ, วิชาหนังสือ, คำ, เสียง, สระ และพยัญชนะ

อักขรวิธี ตำราว่าด้วยวิธีเขียนและอ่านหนังสือให้ถูกต้อง

อักษร ตัวหนังสือ

อัคคสาวก ดู *อัครสาวก*

อัคคัญญสูตร ชื่อสูตรที่ ๔ แห่งทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค พระสุตตันตปิฎก ทรงแสดงแก่สามเณรวาเสฏฐะ และสามเณรภารัทวาชะ ผู้ออกบวชจากตระกูล

พราหมณ์ ทรงคัดค้านคำกล่าวอ้างของพวกพราหมณ์ ที่ถือว่าพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐที่สุด และถือว่าชาติกำเนิดเป็นเครื่องตัดสินความประเสริฐและความต่ำทรามของมนุษย์ ทรงแสดงให้เห็นว่าความประเสริฐหรือต่ำทรามนั้นอยู่ที่ความประพฤติ โดยมีธรรมเป็นเครื่องตัดสิน คนวรรณะต่างๆ ออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมชื่อว่าเป็นผู้เกิดจากธรรมเสมอกันหมด แล้วทรงแสดงความเป็นมาของสังคมมนุษย์ เริ่มแต่เกิดมีสัตว์ขึ้นในโลกแล้วเปลี่ยนแปลงตามลำดับ จนเกิดมีมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นหมู่เป็นพวก เกิดความจำเป็นต้องมีการปกครอง และมีการประกอบอาชีพการงานต่างๆ กัน วรรณะทั้งสี่ก็เกิดจากความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ มิใช่เป็นเรื่องของพรหมสร้างสรรค์ แต่เกิดจากธรรม (ธรรมดา, กฎธรรมชาติ) ทุกวรรณะประพฤติชั่วก็ไปอบายได้ ปฏิบัติธรรมก็บรรลุนิพพานได้ ธรรมเป็นเครื่องตัดสิน และธรรมเป็นของประเสริฐสุด ผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดในวรรณะทั้งสี่ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ เป็นผู้ประเสริฐสุดในบรรดาเทวะ และมนุษย์ทั้งปวง

อัคคิ ไฟ, ไฟกิเลส, กิเลสดุจไฟเผาลนจิตใจให้เร่าร้อน มี ๓ คือ ๑. *ราคัคคิ* ไฟคือราคะ ๒. *โทสัคคิ* ไฟคือโทสะ ๓. *โมหัคคิ* ไฟคือโมหะ

อัคคิเวสสนโคตร ตระกูลอัคคิเวสสนะ เป็นตระกูลของปริพาชกคนหนึ่งชื่อ *ทีฆนขะ*

อัคฆสโมธาน การประมวลโดยค่า, เป็นชื่อปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสซึ่งต้องหลายคราว มีจำนวนวันปิดไม่เท่ากัน ประมวลอาบัติและวันเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว, คราวหนึ่งปิดไว้ ๓ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๕ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๗ วัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนมากที่สุด คือ ๗ วัน; ดู *สโมธานปริวาส*

อัคร เลิศ, ยอด, ล้ำเลิศ, ประเสริฐ, สูงสุด

อัครพหูสูต พหูสูตผู้เลิศ, ยอดพหูสูต, ผู้คงแก่เรียนอย่างยอดเยี่ยม หมายถึงพระอานนท์

อัครสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระสารีบุตร (เป็นอัครสาวกเบื้องขวา) และพระมหาโมคคัลลานะ (เป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย); ดู *ตุลา*

อัครสาวิกา สาวิกาผู้เลิศ, สาวิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระเขมา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องขวา) และพระอุบลวรรณา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้าย); ดู *ตุลา*

อัครอุบาสก อุบาสกผู้เลิศ, อุบาสกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ; ดู *ตุลา*

อัครอุบาสิกา อุบาสิกาผู้เลิศ, อุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุกัณฏกีนันทมารดา และขุชชุตรา; ดู *ตุลา*

อัครอุปัฏฐาก ผู้เฝ้ารับใช้พระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่พระอานนท์; ดู *ตุลา*

อัครอุปัฏฐากอุบาสก อุบาสกผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางทีเรียกสั้นว่า *อัคร-อุบาสก* คืออุบาสกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ; ดู *ตุลา*

อัครอุปัฏฐายิกา อุบาสิกาผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่วิสาขามหาอุบาสิกา (แต่พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง จัดเจ้าหญิงสุปปวาสา โกลิยราชธิดา เป็นอัครอุปัฏฐายิกา); ดู *ตุลา*

อัครอุปัฏฐิกาอุบาสิกา อุบาสิกาผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางทีเรียกสั้นว่า *อัครอุบาสิกา* คืออุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุกัณฏกีนันทมารดา และขุชชุตรา; ดู *ตุลา*

อังคะ[๑] องค์, ส่วนประกอบ, คุณสมบัติ, อวัยวะ เช่นในคำว่า อังคบริจาค (การสละให้อวัยวะ); ดู *องค์ 1.*

อังคะ[๒] ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทิศตะวันออกของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจัมปากั้นแดน และมีนครหลวงชื่อจัมปา ในพุทธกาล แคว้นอังคะขึ้นกับแคว้นมคธ

อังคาร ถ่านเถ้าที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ

อังคารสตูป พระสถูปที่บรรจุพระอังคาร ซึ่งโมริยกษัตริย์สร้างไว้ที่เมืองปิปผลิวัน, อังคารสถูป ก็เขียน

อังคาส ถวายพระ, เลี้ยงพระ

อังคีรส “มีพระรัศมีเปล่งจากพระองค์”, พระนามอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระนามมากมายที่เป็นกลางๆ ใช้แก่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็ได้, ที่ใช้แก่พระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในอาฏานาฏิยสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๐๙/๒๑๐) ที่สวดกันอยู่เป็นประจำว่า “องฺคีรสสฺส นมตฺถุ สกฺยปุตฺตสฺส สิรีมโต” หรืออย่างที่พระวังคีสะประพันธ์คาถาถวายพระสดุดี (สํ.ส.๑๕/๗๕๙/๒๘๗, ขุ.เถร.๒๖/๔๐๑/๔๓๗) ใช้คำว่า “พระอังคีรส มหามุนี”, แต่มีบันทึกในอรรถกถาบางแห่ง (เถร.อ.๒/๕๐/๑๙๑; อป.อ.๒/๓๕๐/๗๐) ซึ่งอ้างอิงเรื่องที่พระเจ้าสุทโธทนะส่งกาฬุทายีอำมาตย์ไปอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีนั้นเมื่อไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม บรรลุอรหัตตผล บวชแล้ว ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้ารับอาราธนาและออกเสด็จพุทธดำเนินมา

เพื่อจะทรงเยี่ยมพระพุทธบิดา ครั้นมาในระหว่างทาง ท่านพระกาฬุทายีได้เดินทางล่วงหน้ามาแจ้งข่าว พระเจ้าสุทโธทนะทอดพระเนตรเห็นพระกาฬุทายีในเพศภิกษุ ทรงจำไม่ได้ ตรัสถามว่าท่านเป็นใคร พระกาฬุทายีจึงกล่าวตอบถวายพระพรว่า "อาตมภาพเป็นบุตรของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงฝ่าไปได้ในสิ่งที่ใครๆ ไม่อาจทนไหว องค์พระอังคีรส ผู้คงที่ ไม่มีผู้ใดเปรียบปาน ดูกรมหาบพิตร พระองค์เป็นโยมบิดาแห่งพระบิดาของอาตมภาพ ดูกรท้าวศากยะโคดม พระองค์เป็นพระอัยกาของอาตมภาพ โดยธรรม" ในคำกล่าวของพระกาฬุทายีนี้ มีคำว่า "อังคีรส" ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า "คำว่า 'อังคีรส' แปลว่า ผู้สัมฤทธิ์พระคุณมีศีลเป็นต้น ที่ทำให้เป็นองค์เป็นอัน (หรือเป็นเนื้อเป็นตัว) แล้ว, อาจารย์อีกพวกหนึ่ง (อปเร) แปลว่า 'ผู้มีพระรัศมีเปล่งฉายออกจากพระวรกายทุกส่วน' แต่อาจารย์บางพวก (เกจิ) กล่าวว่า 'พระพุทธบิดานั่นแหละ ได้ทรงเลือกเอาพระนาม ๒ อย่างนี้ คือ อังคีรส และสิทธัตถะ'" คำอธิบายนี้ บอกให้รู้ถึงมติอันหนึ่ง ซึ่งเป็นของเกจิอาจารย์ ที่บอกว่า 'อังคีรส' ก็เป็นพระนามส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน เช่นเดียวกับ 'สิทธัตถะ'; ดู *พระพุทธเจ้า*

อังคุดร หมายถึง *อังคุตตรนิกาย*

อังคุตตรนิกาย ชื่อนิกายที่ ๔ ในบรรดานิกาย ๕ แห่งพระสุตตันตปิฎก เป็นที่ชุมนุมพระสูตรซึ่งจัดเข้าลำดับตามจำนวนหัวข้อธรรม เป็นหมวด ๑ (เอกนิบาต) หมวด ๒ (ทุกนิบาต) เป็นต้น จนถึงหมวด ๑๑ (เอกาทสกนิบาต); ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๒๐ - ๒๔)

อังคุตตราปะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีเขตติดต่อกับแคว้นอังคะที่อยู่ทางตะวันออกของมคธ เมืองหลวงเป็นเพียงนิคมชื่อ อาปณะ

อังคุลิมาละ ดู *องคุลิมาล*

อังคุลิมาลปริตร ดู *ปริตร*

อังสะ ผ้าที่ภิกษุใช้ห้อยเฉวียงบ่า

อัจเจกจีวร จีวรรีบร้อน หรือผ้าด่วน หมายถึง ผ้าจำนำพรรษาที่ทายกผู้มีเหตุรีบร้อน ขอถวายก่อนกำหนดเวลาปกติ (กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจำนำพรรษา คือ จีวรกาลนั่นเอง กล่าวคือ ต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีกถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔; เหตุรีบร้อนนั้นเช่น เขาจะไปทัพ หรือเจ็บไข้ไม่ไว้ใจชีวิต หรือมีศรัทธาเลื่อมใสเกิดขึ้นใหม่) อัจเจกจีวรเช่นนี้ มีพุทธานุญาตให้ภิกษุ

รับเก็บไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณา ไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่ง ปัตตวรรค นิสสัคคิยปาจิตตีย์)

อัจฉริยะ "เหตุอันควรที่จะดีดนิ้วเปาะ", อัศจรรย์, แปลกวิเศษ, น่าทึ่งควรยอม รับนับถือ, ดีเลิศล้ำน่าพิศวง, มีความรู้ ความสามารถทรงคุณสมบัติเหนือสามัญ หรือเกินกว่าระดับปกติ

อัชฎากาศ "อากาศที่ไม่มีชัฏ" (ที่ว่างอัน ไร้สิ่งรกรุงรัง), อากาศที่เวิ้งว้าง คือ ท้อง ฟ้า กลางหาว, อชฎากาศ ก็เขียน (บาลี: อชฎากาส); ดู *อากาศ ๓, ๔*

อัชฌัตติกะ ภายใน, ข้างใน เช่นในคำว่า อัชฌัตติกทาน (ทานภายใน, ให้ของ ภายใน) อัชฌัตติกายตนะ (อายตนะ ภายใน); ตรงข้ามกับ *พาหิระ*

อัชฌัตติกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อัชฌาจาร ความประพฤติชั่ว, การ ละเมิดศีล, การล่วงมรรยาท, การ ละเมิดประเพณี

อัชฌาสัย นิสัยใจคอ, ความนิยม, ความ มีน้ำใจ

อัญชนะ กษัตริย์โกลิยวงศ์ผู้ครอง เทวทหนคร มีมเหสีพระนามว่า ยโสธรา เป็นพระชนกของพระมหามายาเทวีผู้ เป็นพระพุทธมารดาและพระนางมหา- ปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ องค์ คือ ทัณฑปาณิ และสุปปพุทธะ)

อัญชลีกรรม การประนมมือแสดงความ เคารพ

อญฺชลีกรณีโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรได้รับ อัญชลีกรรม คือการประนมมือไหว้ กราบ ไหว้ เพราะมีความดีที่ควรแก่การไหว้ ทำให้ผู้ไหว้ผู้กราบ ไม่ต้องกระดากใจ (ข้อ ๘ ในสังฆคุณ ๙); *อญฺชลิกรณีโย* ก็ใช้

อัญญเดียรถีย์ ผู้ถือลัทธินอกพระพุทธ- ศาสนา

อัญญภาคิยสิกขาบท ชื่อสิกขาบทที่ ๙ แห่งสังฆาทิเสส (ภิกษุหาเลสโจทภิกษุ อื่นด้วยอาบัติปาราชิก), เรียกอีกชื่อหนึ่ง ว่า ทุติยทุฏฐโทสสิกขาบท

อัญญวาทกกรรม กรรมที่จะพึงกระทำ แก่ภิกษุผู้กล่าวคำอื่น คือภิกษุประพฤติ อนาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถาม แกล้งยก เรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนเสีย ไม่ให้ การตามตรง, สงฆ์สวดประกาศความ นั้นด้วยญัตติทุติยกรรม เรียกว่า*ยก อัญญวาทกกรรมขึ้น*, เมื่อสงฆ์ประกาศ เช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นยังขืนทำอย่างเดิม อีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ แห่งภูตคามวรรค ปาจิตติยกัณฑ์); คู่กับ *วิเหสกกรรม*

อัญญสมานาเจตสิก เจตสิกที่มีเสมอกัน แก่จิตต์พวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับ จิตต์ทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้า

ได้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียว มี ๑๓ แยกเป็น

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตต์ทุกดวง) ๗ คือ *ผัสสะ* (ความกระทบอารมณ์) *เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ* (ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใส่ใจ)

ข. ปกิณณกเจตสิก (เจตสิกที่เรี่ยรายคือเกิดกับจิตต์ได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง) ๖ คือ *วิตก* (ความตรึกอารมณ์) *วิจาร* (ความตรองอารมณ์) *อธิโมกข์* (ความปักใจในอารมณ์) *วิริยะ ปีติ ฉันทะ* (ความพอใจในอารมณ์)

อัญญสัตถุทเทส, อัญญสัตถุเทศ การถือศาสดาอื่น จัดเป็นความผิดพลาดสถานหนัก (ข้อ ๖ ในอภิฐาน ๖)

อัญญสัตววิสัย วิสัยของสัตว์อื่น, วิสัยของสัตว์ทั่วๆ ไป

อัญญาโกณฑัญญะ พระมหาสาวกผู้เป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นรูปหนึ่งในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล เกิดที่หมู่บ้านโทณวัตถุ ไม่ไกลจากกรุงกบิลพัสดุ์ เดิมชื่อโกณฑัญญะ เป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร และเป็นผู้เดียวที่ทำนายว่า พระกุมารจะทรงออกบรรพชาได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน มีคติเป็นอย่างเดียว ต่อมาท่านออกบวชตามเสด็จพระสิทธัตถะ ขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระเบญจวัคคีย์ และได้นำคณะหลีกหนีไป เมื่อพระมหาบุรุษเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยา กลับเสวยพระกระยาหาร ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปโปรด ท่านสดับปฐมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า

โกณฑัญญะ ที่ได้ชื่อว่า *อัญญาโกณฑัญญะ* เพราะเมื่อท่านฟังปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า และได้ธรรมจักษุ พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า “**อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ ๆ**” (โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอๆ) คำว่า *อัญญา* จึงมารวมเข้ากับชื่อของท่าน ต่อมาท่านได้สำเร็จอรหัตด้วยฟังอนัตตลักขณสูตร ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (รู้ราตรีนาน คือ บวชนาน รู้เห็นเหตุการณ์มากมาแต่ต้น) ท่านทูลลาพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ฝั่งสระมันทากินี ในป่าฉัททันตวันแดนหิมพานต์ อยู่ ณ ที่นั้น ๑๒ ปี ก็ปรินิพพานก่อนพุทธปรินิพพาน; ดู *โกณฑัญญะ*

อัญญาตาวินทรีย์ ดู *อินทรีย์ ๒๒*

อัญญินทรีย์ ดู *อินทรีย์ ๒๒*

อัฎฐกะ หมวด ๘

อัฏฐบาน ปานะทั้ง ๘, น้ำปานะคือน้ำคั้นผลไม้ ๘ อย่าง; ดู *ปานะ*

อัฏฐมีบูชา การบูชาในวันที่ระลึกงานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ เรียกว่า วันอัฏฐมีบูชา ตรงกับวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ แต่นิยมเรียกสั้นๆ ว่า วันอัฏฐมี

วันอัฏฐมีบูชานี้ แม้ว่าคงจะได้มีมาแต่โบราณ แต่ไม่เด่นชัด ไม่เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง และในปัจจุบันก็ไม่จัดเข้าเป็นวันสำคัญทางราชการ

อัฏฐารสเภทกรวัตถุ เรื่องทำความแตกกัน ๑๘ อย่าง, เรื่องที่จะก่อให้เกิดความแตกแยกแก่สงฆ์ ๑๘ ประการ ท่านจัดเป็น ๙ คู่ (แสดงแต่ฝ่ายคี่) คือ ภิกษุแสดงสิ่งมิใช่ธรรมว่าเป็นธรรม, แสดงสิ่งมิใช่วินัยว่าเป็นวินัย, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้ตรัสว่าได้ตรัส, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้ประพฤติว่าได้ประพฤติ, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้บัญญัติ ว่าได้บัญญัติ, แสดงอาบัติว่ามิใช่อาบัติ, แสดงอาบัติเบาว่าเป็นอาบัติหนัก, แสดงอาบัติมีส่วนเหลือว่าเป็นอาบัติไม่มีส่วนเหลือ, แสดงอาบัติหยาบคายว่ามิใช่อาบัติหยาบคาย (ฝ่ายคู่ก็ตรงข้ามจากนี้ตามลำดับ เช่น แสดงธรรมว่ามิใช่ธรรม, แสดงวินัยว่ามิใช่วินัย ฯลฯ แสดงอาบัติไม่หยาบคายว่าเป็นอาบัติหยาบคาย)

อัฏฐิ กระดูก, บัดนี้เขียน อัฐิ

อัฏฐิมิญชะ เยื่อในกระดูก (ปัจจุบันแปลว่า ไขกระดูก)

อัฐบริขาร บริขาร ๘; ดู *บริขาร*

อัฑฒกุสิ เส้นคั่นดุจคันนาขวางระหว่างขัณฑ์กับขัณฑ์ของจีวร; เทียบ *กุสิ*, ดู *จีวร*

อัณฑชะ สัตว์เกิดในไข่ คือออกไข่เป็นฟองแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ นก จิ้งจก เป็นต้น (ข้อ ๒ ในโยนิ ๔)

อัฑฒมณฑล ชิ้นส่วนของจีวรพระที่เรียกว่า กระทงน้อย หรือกระทงเล็ก มีขนาดครึ่งหนึ่งของมณฑล (กระทงใหญ่); เทียบ *มณฑล*, ดู *จีวร*

อัตตกิลมถานุโยค การประกอบตนให้ลำบากเปล่า คือ ความพยายามเพื่อบรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมานตนเอง เช่น การบำเพ็ญตบะต่างๆ ที่นิยมกันในหมู่นักบวชอินเดียจำนวนมาก (ข้อ ๒ ใน *ที่สุด* ๒ อย่าง)

อัตตนิยะ สิ่งที่เนื่องด้วยตน, สิ่งที่เป็นของตน; ในภาษาไทย มักพูดให้สะดวกปากเป็นอัตตนิยา หรืออัตตนียา, เป็นคำประกอบที่ใช้ในการอธิบายหรือถกเถียงเรื่องอัตตา-อนัตตา เช่นว่า เมื่อมีอัตตา ก็มีอัตตนิยา จะมีอัตตนิยา ก็ต้องมีอัตตา

อัตตภาพ ความเป็นตัวตน, ชีวิต, เบญจขันธ์, บัดนี้เขียน *อัตภาพ*

อัตตวาทุปาทาน การถือมั่นวาทะว่าตน

คือความยึดถือสำคัญมั่นหมายว่านั่นนี่เป็นตัวตน เช่น มองเห็นเบญจขันธ์เป็นอัตตา, อย่างหยาบขึ้นมา เช่น ยึดถือมั่นหมายว่า นี่เรา นั่นของเรา จนเป็นเหตุแบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา และเกิดความถือพวก (ข้อ ๔ ในอุปาทาน ๔)

อัตตวินิบาต การทำลายตัวเอง, ฆ่าตัวเอง; บัดนี้เขียน *อัตวินิบาต*

อัตตสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ คือดำรงตนอยู่ในศีลธรรม และดำเนินแน่วแน่ในวิถีทางที่จะนำไปสู่จุดหมายที่ดีงาม (ข้อ ๓ ในจักร ๔)

อัตตสุทธิ การทำตนให้บริสุทธิ์จากบาป

อัตตหิตสมบัติ ดู *อัตตัตถสมบัติ*

อัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักตน เช่นรู้ว่าเรามีความรู้ ความถนัด คุณธรรม ความสามารถ และฐานะ เป็นต้น แค่ไหนเพียงไร แล้วประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมเพื่อให้เกิดผลดี (ข้อ ๓ ในสัปปุริสธรรม ๗)

อัตตัตถะ ประโยชน์ตน, สิ่งที่เป็นคุณแก่ชีวิต ช่วยให้เป็นอยู่ด้วยดี สามารถพึ่งตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ ไม่ว่าจะเป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ, ความมีชีวิตและสิ่งอันเกื้อหนุนให้ชีวิตเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา, ชีวิตที่มีคุณภาพ มีคุณค่า และมีความหมาย; เทียบ *ปรัตถะ*

อัตตัตถสมบัติ “ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน” เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่ง คือ การที่ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรม กำจัดอาสวกิเลสทั้งปวงและทำศีล สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ สมบูรณ์ด้วยพระญาณทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติมากมาย เป็นที่พึ่งของพระองค์เองได้ และเป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกต่อไป มักใช้คำที่แทนกันได้ว่า *อัตตหิตสมบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ *ปรัตถปฏิบัติ* หรือ *ปรหิตปฏิบัติ*

อัตตา ตัวตน, อาตมัน; ปุถุชนย่อมยึดมั่นมองเห็นขันธ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งหมดเป็นอัตตา หรือยึดถือว่ามีอัตตาเนื่องด้วยขันธ์ ๕ โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง; เทียบ *อนัตตา*

อัตตาธิปเตยยะ ดู *อัตตาธิปไตย*

อัตตาธิปไตย ความถือตนเป็นใหญ่ จะทำอะไรก็นึกถึงตน คำนึงถึงฐานะเกียรติศักดิ์ศรี หรือผลประโยชน์ของตนเป็นสำคัญ, พึงใช้แต่ในขอบเขตที่เป็นความดี คือ เว้นชั่วทำดีด้วยเคารพตน (ข้อ ๑ ในอธิปไตย ๓)

อัตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นว่าเป็นตัวตน

อัตถะ 1. ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย, จุดหมาย, **อัตถะ ๓** คือ ๑. *ทิฏฐธัมมิกัตถะ* ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในภพนี้

๒. *สัมปรายิกัตถะ* ประโยชน์เบื้องหน้า, ประโยชน์ในภพหน้า ๓. *ปรมัตถะ* ประโยชน์อย่างยิ่ง, ประโยชน์สูงสุด คือ พระนิพพาน; **อัตถะ ๓ อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑. *อัตตัตถะ* ประโยชน์ตน ๒. *ปรัตถะ* ประโยชน์ผู้อื่น ๓. *อุภยัตถะ* ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย **2.** ความหมาย, ความหมายแห่งพุทธพจน์, พระสูตร พระธรรมเทศนา หรือพุทธพจน์ ว่าโดยการแปลความหมาย แยกเป็น **อัตถะ ๒** คือ ๑. *เนยยัตถะ* (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่จะต้องไขความ, พุทธพจน์ที่ตรัสตามสมมติ อันจะต้องเข้าใจความจริงแท้ที่ซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง เช่นที่ตรัสเรื่องบุคคล ตัวตน เรา-เขา ว่า บุคคล ๔ ประเภท, ตนเป็นที่พึ่งของตน เป็นต้น ๒. *นีตัตถะ* (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่แสดงชัดโดยตรงแล้ว, พุทธพจน์ที่ตรัสโดยปรมัตถ์ ซึ่งมีความหมายตรงไปตรงมาตามสภาวะ เช่นที่ตรัสว่า รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น; อรรถ ก็เขียน

อัตถจริยา ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น, การบำเพ็ญประโยชน์ (ข้อ ๓ ในสังคหวัตถุ ๔)

อัตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานสามารถอธิบายเนื้อความย่อของภาษิตโดยพิสดารและความเข้าใจที่สามารถคาดหมายผลข้างหน้าอันจะเกิดสืบเนื่องไปจากเหตุ (ข้อ ๑ ในปฏิสัมภิทา ๔)

อัตถสาธกะ ยังอรรถให้สำเร็จ, ทำเนื้อความให้สำเร็จ

อัตถัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักผล เช่น รู้จักว่า สุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้, รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล; ตามบาลีว่า รู้ความหมาย เช่นว่า ธรรมข้อนี้ๆ มีความหมายอย่างนี้ๆ หลักข้อนี้ๆ มีเนื้อความอย่างนี้ๆ (ข้อ ๒ ในสัปปุริสธรรม ๗)

อัตถุปปัตติ เหตุที่ให้มีเรื่องขึ้น, เหตุให้เกิดเรื่อง

อัธยาจาร ดู *อัชฌาจาร*

อัธยาศัย นิสัยใจคอ, ความนิยมในใจ, ความมีน้ำใจ

อันตะ ไส้ใหญ่

อันตคาหิกทิฏฐิ ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ แล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่งๆ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้น ๖. ชีพก็อย่าง สรีระก็อย่าง ๗. สัตว์ตายแล้วยังมีอยู่ ๘. สัตว์ตายแล้ว ย่อมไม่มี ๙. สัตว์ตายแล้ว ทั้งมีอยู่ ทั้งไม่มี ๑๐. สัตว์ตายแล้วจะมีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ ก็ไม่ใช่

อันตคุณ ไส้น้อย, ไส้ทบ

อันตรกัป ดู *กัป*

อันตรธาน หายไป, เสื่อมสิ้นไป, สูญหายไป

อันตรวาสก ผ้านุ่ง, สบง, เป็นผืนหนึ่งใน *ไตรจีวร*

อันตราบัติ อาบัติสังฆาทิเสส ที่ต้องใหม่อีกในระหว่างประพฤติวุฏฐานวิธี คือตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพภาน

อันตราปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง (ข้อ ๑ ในอนาคามี ๕)

อันตรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ เหตุที่จะทำให้ผู้บวชในธรรมวินัยนี้ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน มี ๔ อย่าง คือ ๑. อดทนต่อคำสั่งสอนไม่ได้ ๒. เห็นแก่ปากแก่ท้อง ๓. ฝันใฝ่ทะยานอยากได้กามคุณ ๔. รักผู้หญิง

อันตราย ๑๐ เหตุฉุกเฉิน หรือเหตุขัดข้องที่ทรงอนุญาตให้เลิกสวดปาติโมกข์ได้ โดยให้สวดปาติโมกข์ย่อแทน มี ๑๐ อย่าง คือ *๑. ราชันตราย* พระราชาเสด็จมา (เลิกสวดเพื่อรับเสด็จ) *๒. โจรันตราย* โจรมาปล้น (เพื่อหนีภัย) *๓. อัคยันตราย* ไฟไหม้ (เพื่อดับหรือป้องกันไฟ) *๔. อุทกันตราย* น้ำหลากมา (หรือฝนตกเมื่อสวดกลางแจ้ง; เพื่อหนีน้ำ) *๕. มนุสสันตราย* คนมามาก (เพื่อรู้เหตุหรือปฏิสันถาร) *๖. อมนุสสันตราย* ผีเข้าภิกษุ (เพื่อขับผี) *๗. วาฬันตราย* สัตว์ร้ายเช่นเสือมาในวัด (เพื่อไล่สัตว์) *๘. สิริงสปันตราย* งูเลื้อยเข้ามา (เพื่อไล่งู) *๙. ชีวิตันตราย* มีเรื่องเป็นตาย เช่นภิกษุอาพาธโรคร้าย (เพื่อช่วยแก้ไข) ***๑๐. พรหมจริยันตราย*** มีอันตรายแก่พรหมจรรย์ เช่น มีคนมาจับภิกษุ (เลิกเพราะอลหม่าน); ดู *ปาติโมกข์ย่อ, อุเทศ*

อนึ่ง ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสถ้ามีอันตรายเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแม้ไม่ได้บอกอาบัติของตนพ้นคืนไปยังไม่ถือว่าปิดอาบัติ

อันตรายิกธรรม ธรรมอันกระทำอันตราย คือ เหตุขัดขวางต่างๆ เช่น เหตุขัดขวางการอุปสมบท ๑๓ อย่าง มีการเป็นโรคเรื้อน เป็นต้น

อันติมวัตถุ “วัตถุมีในที่สุด” หมายถึงอาบัติปาราชิก ซึ่งทำให้ภิกษุและภิกษุณีผู้ต้อง มีโทษถึงที่สุด คือขาดจากภาวะของตน (และจะบวชใหม่กลับคืนสู่ภาวะนั้นก็ไม่ได้ด้วย)

อันเตวาสิก ผู้อยู่ในสำนัก, ภิกษุผู้ขออยู่ร่วมสำนัก, ศิษย์ (ภิกษุผู้รับให้อยู่ร่วมสำนักเรียกอาจารย์); อันเตวาสิกมี ๔ ประเภทคือ *๑. ปัพพชันเตวาสิก* อันเตวาสิกในบรรพชา *๒. อุปสัมปทันเตวาสิก* อันเตวาสิกในอุปสมบท *๓. นิสสยันเตวาสิก* อันเตวาสิกผู้ถือนิสัย *๔. ธัมมันเตวาสิก* อันเตวาสิกผู้เรียนธรรม

อันธกวินทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งใน

แคว้นมคธ อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์ ประมาณ ๑ คาวุต คัมภีร์ฉบับสิงหลว่า ๓ คาวุต)

อันธกัฏฐกถา ดู *โปราณัฏฐกถา, อรรถ-กถา*

อัปปฏิฆรูป ดูที่ *อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป, รูป ๒๘*

อัปปณิหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา คือ พิจารณาเห็นนามรูปเป็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาเสียได้ (ข้อ ๓ ในวิโมกข์ ๓)

อัปปณิหิตสมาธิ การเจริญสมาธิที่ทำให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกขลักษณะ (ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปนาปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

อัปปนาภาวนา ภาวนาขั้นแน่วแน่ คือ ฝึกสมาธิถึงขั้นเป็นอัปปนา เป็นขั้นบรรลุปฐมฌาน (ข้อ ๓ ในภาวนา ๓)

อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่, จิตต์ตั้งมั่นสนิท เป็นสมาธิในฌาน (ข้อ ๒ ในสมาธิ ๒, ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปมัญญา ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางสม่ำเสมอกัน ไม่จำกัดขอบเขต มี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่กล่าวแล้วนั้น; ดู ***พรหมวิหาร***

อัปปมัตตกวิสัชชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้จ่ายของเล็กน้อย เช่น เข็มเย็บผ้า มีดตัดเล็บ ประคด เภสัชทั้งห้า เป็นต้น ให้แก่ภิกษุทั้งหลาย, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งคลัง*

อัปปมาณะ "ไม่มีประมาณ", สภาวะที่ประมาณมิได้ หมายถึงธรรมที่เป็นโลกุตตระ; ดู *ปริตต์ 2.*

อัปปมาทะ ความไม่ประมาท, ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ, ความไม่เผลอ, ความไม่เลินเล่อเผลอสติ, ความไม่ปล่อยปละละเลย, ความระมัดระวังที่จะไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหาย และไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความดีงามและความเจริญ, ความมีสติรอบคอบ

ความไม่ประมาท พึงกระทำในที่ ๔ สถาน คือ ๑. ในการละกายทุจริต ประพฤติกายสุจริต ๒. ในการละวจีทุจริต ประพฤติวจีสุจริต ๓. ในการละมโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต ๔. ในการละความเห็นผิด ประกอบความเห็นที่ถูก; ***อีกหมวดหนึ่งว่า*** ๑. ระวังใจไม่ให้กำหนัด ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ๒. ระวังใจไม่ให้ขัดเคือง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ๓. ระวังใจไม่ให้หลง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง ๔. ระวังใจไม่ให้มัวเมา

ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา

อัปปมาทคารวตา ดู *คารวะ*

อัปปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท

อัปยศ ปราศจากยศ, เสียชื่อเสียง, เสื่อมเสีย, น่าขายหน้า

อัปปิจฉกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย หรือมักน้อย (ข้อ ๑ ในกถาวัตถุ ๑๐)

อัปปิยารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่ารัก ไม่น่าชอบใจ ไม่น่าปรารถนา เช่น รูปที่ไม่สวยไม่งามเป็นต้น

อพฺพุฬฺหสลฺโล "มีลูกศรอันถอนแล้ว" หมายถึงหมดกิเลสที่ทิ่มแทง, เป็นคุณบทของพระอรหันต์

อัพโพหาริก "กล่าวไม่ได้ว่ามี", มีแต่ไม่ปรากฏ จึงไม่ได้โวหารว่ามี, มีเหมือนไม่มี เช่น สุราที่เขาใส่ในอาหารบางอย่างเพื่อฆ่าคาวหรือชูรส และเจตนาที่มีในเวลาหลับ เป็นต้น

อัพภันดร มาตราวัด เท่ากับ ๒๘ ศอก หรือ ๗ วา

อัพภาน "การเรียกเข้า" การรับกลับเข้าหมู่, เป็นขั้นตอนสุดท้ายแห่งวุฏฐานวิธี คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติขั้นสังฆาทิเสส ได้แก่การที่สงฆ์สวดระงับอาบัติ รับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส และได้ทำโทษตนเองตามวิธีที่กำหนดเสร็จแล้ว ให้กลับคืนเป็นผู้บริสุทธ์ วิธีปฏิบัติ คือ ถ้าต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วไม่ได้ปิดไว้ พึงประพฤติมานัตสิ้น ๖ ราตรีแล้วขออัพภานกะสงฆ์วีสติวรรค สงฆ์สวดอัพภานแล้วชื่อว่าเป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติ, แต่ถ้าภิกษุต้องปกปิดอาบัติไว้ล่วงวันเท่าใด ต้องประพฤติวัตรเรียกว่า ***อยู่ปริวาส*** ชดใช้ครบจำนวนวันเท่านั้นก่อน จึงประพฤติมานัตเพิ่มอีก ๖ ราตรี แล้วจึงขออัพภานกะสงฆ์วีสติวรรค เมื่อสงฆ์อัพภานแล้ว อาบัติสังฆาทิเสสที่ต้องชื่อว่าเป็นอันระงับ

อัพภานารหะ ภิกษุผู้ควรแก่อัพภาน ได้แก่ภิกษุผู้ประพฤติมานัตสิ้น ๖ ราตรีครบกำหนดแล้ว เป็นผู้ควรแก่อัพภาน คือควรที่สงฆ์วีสติวรรคจะสวดอัพภาน (เรียกเข้าหมู่) ได้ต่อไป

อัพภานารหภิกษุ ดู *อัพภานารหะ*

อัพโภกาสิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในที่แจ้ง คืออยู่เฉพาะกลางแจ้ง ไม่อยู่ในที่มุงบัง หรือแม้แต่โคนไม้ (ห้ามถือในฤดูฝน), คำสมาทานว่า "ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ, อพฺโภกาสิกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดที่มุงบังและโคนไม้ สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๑๐ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

อัพยากตะ, อัพยากฤต "ซึ่งท่านไม่พยากรณ์", มิได้บอกว่าเป็นกุศลหรือ

อกุศล (ไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล) คือ เป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน

อัมพปาลีวัน สวนที่หญิงแพศยาชื่ออัมพ-ปาลี ถวายเป็นสังฆาราม ไม่นานก่อนวันพุทธปรินิพพาน อยู่ในเขตเมืองเวสาลี

อัมพวัน สวนมะม่วง มีหลายแห่ง เพื่อกันสับสน ท่านมักใส่ชื่อเจ้าของสวนนำหน้าด้วย เช่น สวนมะม่วงของหมอชีวก ในเขตเมืองราชคฤห์ ซึ่งถวายเป็นสังฆาราม เรียกว่า *ชีวกัมพวัน* เป็นต้น

อัยกะ, อัยกา ปู่, ตา

อัยการ เจ้าพนักงานที่ศาลฝ่ายอาณาจักรจัดไว้เป็นเจ้าหน้าที่ฟ้องร้อง, ทนายแผ่นดิน, ทนายหลวง

อัยกี, อัยยิกา ย่า, ยาย

อัศวเมธ พิธีเอาม้าบูชายัญ คือปล่อยม้าอุปการให้ผ่านดินแดนต่างๆ เป็นการประกาศอำนาจจนม้านั้นกลับ แล้วเอาม้านั้นฆ่าบูชายัญ เป็นพิธีประกาศอานุภาพของราชาธิราชในอินเดียครั้งโบราณ

อัสดงค์ ตกไป คือ พระอาทิตย์ตก, พจนานุกรม เขียน *อัสดง*

อัสมิมานะ การถือว่านี่ฉัน นี่กู กูเป็นนั่นเป็นนี่, การถือเราถือเขา

อัสสกะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ *โปตลิ* (บางทีเรียก *โปตนะ*)

อัสสชิ 1. พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นพระเถระรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์เป็นพระอรหันต์รุ่นแรกและเป็นอาจารย์ของพระสารีบุตร **2.** ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุ ๖ รูป ซึ่งประพฤติเหลวไหล ที่เรียกว่า *พระฉัพพัคคีย์* คู่กับพระปุนัพพสุกะ

อัสสพาชี ม้า

อัสสยุชมาส, ปฐมกัตติกมาส เดือน ๑๑; *ปุพพกัตติกา* หรือ *บุพกัตติกา* ก็เรียก

อัสสัตถพฤกษ์ ต้นไม้อัสสัตถะ, ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม อันเป็นสถานที่ที่พระมหาบุรุษ ได้ตรัสรู้พระอนุตตร-สัมมาสัมโพธิญาณ; ดู *โพธิ์*

อัสสาทะ ความยินดี, ความพึงพอใจ, รสอร่อย เช่น รสอร่อยของกาม, ส่วนดี, ส่วนที่น่าชื่นชม

อัสสาสะ ลมหายใจเข้า

อัสสุ น้ำตา

อากร หมู่, กอง, บ่อเกิด, ที่เกิด เช่น ทรัพยากร ที่เกิดทรัพย์ ศิลปากร บ่อเกิดศิลปะ, ค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกเก็บ จากสิ่งที่เกิดจากธรรมชาติ หรือสิ่ง

ที่ทำขึ้นเพื่อการค้า

อากัปกิริยา การแต่งตัวดี และมีท่าทางเรียบร้อยงดงาม; กิริยาท่าทาง

อาการ ภาวะที่ปรากฏหรือแสดงออก, ความเป็นไป, สภาพ, ท่าทาง, ท่วงที, ทำนอง, กิริยาที่ทำหรือที่แสดง, ลักษณะของการกระทำหรือความเป็นไป; ส่วนปลีกย่อย, ส่วนประกอบที่แยกย่อยกระจายออกไป (อวัยวะหลัก เรียกว่า “องค์” อวัยวะย่อย เรียกว่า “อาการ”) เช่น ในคำว่า *ทวัตติงสาการ*

อาการ ๓๒ ดู *ทวัตติงสาการ*

อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน มี ๓ อย่างคือ ๑. ทรงรู้ยิ่งเห็นจริงเองแล้วจึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงตามในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุผลซึ่งผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ ไม่เลื่อนลอย ๓. ทรงสั่งสอนเป็นอัศจรรย์ ทำให้ผู้ฟังยอมรับและนำไปปฏิบัติตาม ได้รับผลจริงบังเกิดประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติ

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ ๖ ดู *อาบัติ*

อากาศ ที่ว่างเปล่า, ช่องว่าง, ท้องฟ้า; ในความหมายเดิม ไม่เรียกแก๊สที่ใช้หายใจว่าอากาศ แต่เรียกแก๊สนั้นว่าเป็นวาโย หรือวาโยธาตุ; ในอรรถกถา ท่านแยกประเภทตามความหมายนัยต่างๆ เป็น **อากาศ ๓** คือ ปริจเฉทากาศ กสิณุคฆาฏิมากาศ และอัชฎากาศ (ปญฺจ.อ.๑๑๓๒/๒๒๐) แต่ในคัมภีร์ชั้นหลัง บางแห่ง (เช่น ปาจิตฺยาทิโยชนา และอนุฑีปนีปาจ, มีแต่ฉบับอักษรพม่า ยังไม่พบตีพิมพ์ในประเทศไทย) แยกละเอียดออกไปอีกเป็น **อากาศ ๔** คือ ๑. ***ปริจเฉทากาศ*** ช่องว่างที่กำหนดแยกรูปทั้งหลาย หรือช่องว่างระหว่างกลาป คือรูปในความหมายที่เป็น**ปริจเฉทรูป** (รูปปริจเฉทากาศ ก็เรียก) **๒. *ปริจฉินนากาศ*** ช่องว่างที่ถูกกำหนดแยก คือช่องว่างระหว่างวัตถุทั้งหลาย เช่น ช่องประตู รูฝา ช่องหน้าต่าง ช่องหู รูจมูก (ที่ใช้เป็นอากาศกสิณ คือข้อนี้) *๓. กสิณุคฆาฏิมากาศ* ช่องว่างที่เกิดจากการเพิกกสิณนิมิต คือช่องว่างหรืออากาศอันอนันต์ที่เป็นอารมณ์ของอากาสานัญจายตนฌาน ***๔. อัชฎากาศ*** ช่องว่างเวิ้งว้าง คือท้องฟ้า (บางทีเรียกว่า ตุจฉากาศ คือช่องว่างที่ว่างเปล่า) แล้วบอกว่า ข้อที่ ๒ คือ ปริจฉินนากาศ จัดรวมเข้าได้กับข้อที่ ๑ คือรูปปริจเฉทากาศ นี่ก็หมายความว่าท่านแยกข้อที่ ๑ ของอรรถกถา ออกเป็น ๒ ข้อ, เหตุที่คัมภีร์ชั้นหลังแยกอย่างนี้ เพราะต้องการแยกอากาศที่เป็นสภาวธรรม คือที่เป็นปริจเฉทรูป ออกไว้ต่างหากให้ชัด ดังจะเห็นว่า อีกข้อหนึ่งคือ ปริจฉินนากาศ อย่างช่องหู รูกุญแจ หรือช่องที่กำหนดเป็นอารมณ์กสิณ ก็

เนื่องกันอยู่กับอัชฏากาศนั่นเอง (เป็นเพียงบัญญัติ มิใช่สภาวะ) แต่ในอรรถกถาและคัมภีร์ทั่วไปที่ไม่แยกละเอียดอย่างนั้น เรียกอากาศที่กำหนดเป็นกสิณคืออากาศกสิณ ว่าเป็นปริจเฉทากาศกสิณ บ้าง ปริจฉินนากาศกสิณ บ้าง ไม่ถือตายตัว, จะเห็นว่า อากาศในข้อ ๒ เป็นกสิณสำหรับผู้เจริญรูปฌาน เมื่อเพิกกสิณนิมิตของข้อ ๒ นี้ ก็เป็นอากาศในข้อ ๓; "อัชฏากาศ" นี้ ถือตามหนังสือเก่า จะเขียนอชฏากาศ ก็ได้; ดู ***รูป ๒๘***

อากาศธาตุ สภาวะที่ว่าง, ความเป็นที่ว่างเปล่า, ช่องว่างในร่างกาย ที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องอวัยวะต่างๆ; ในคัมภีร์อภิธรรม จัดเป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปริจเฉทรูป; ดู ***ธาตุ, รูป ๒๘***

อากาสานัญจายตนะ ฌานกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, ภพของผู้เข้าถึงอากาสานัญจายตนฌาน (ข้อ ๑ ในอรูป ๔)

อากิญจัญญายตนะ ฌานกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์, ภพของผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌาน (ข้อ ๓ ในอรูป ๔)

อากูล วุ่นวาย, ไม่เรียบร้อย, สับสน, คั่งค้าง

อาคม ปริยัติที่เรียน, การเล่าเรียนพุทธพจน์; ในภาษาไทยมีความหมายเพี้ยนไปเป็นเวทมนตร์

อาคันตุกะ ผู้มาหา, ผู้มาจากที่อื่น, ผู้จรมา, แขก; (ในคำว่า "ถ้าปรารถนาจะให้อาคันตุกะได้รับแจกด้วย") ภิกษุผู้จำพรรษาที่วัดอื่นจรมา, ถ้าภิกษุผู้มีหน้าที่เป็นจีวรภาชกะ (ผู้แจกจีวร) ปรารถนาจะให้อาคันตุกะมีส่วนได้รับแจกจีวรด้วย ต้องอปโลกน์ คือ บอกเล่าขออนุมัติต่อภิกษุเจ้าถิ่นคือผู้จำพรรษาในวัดนั้น (ซึ่งเรียกว่า *วัสสิกะ* หรือ *วัสสาวาสิกะ* แปลว่า "ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา")

อาคันตุกภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุอาคันตุกะ คือผู้จรมาจากต่างถิ่น

อาคันตุกวัตร ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้ไปสู่อาวาสอื่น เป็นอาคันตุกะ คือผู้จรมา พึงปฏิบัติ เช่น แสดงอาการเคารพ โดยลดร่ม ถอดรองเท้า ลดจีวรเฉวียงบ่า เข้าไปหาเจ้าของถิ่น ไหว้เจ้าถิ่นผู้แก่กว่า แสดงความเกรงใจ เช่น รอเจ้าถิ่นทำธุระเสร็จจึงเข้าไปหา ท่านมีงานพักไว้ ก็ไม่อยู่นาน แสดงอาการสุภาพ เช่น ล้างเท้า ถืออาสนะที่สมแก่ตน ถ้าจะพักอยู่ ก็ประพฤติให้ถูกธรรมเนียมของเจ้าถิ่น เช่น ถามถึงเสนาสนะอันถึงแก่ตน ถามถิ่นที่เวลาเข้าสู่โคจรคามที่อโคจร ตลอดจนวัจกุฎี สระน้ำ และกติกาสงฆ์ ครั้นถือเสนาสนะแล้ว ก็ไม่ดูดาย ใส่ใจปัดกวาด จัดตั้งเครื่องใช้ให้เป็นระเบียบ

คู่กับ *อาวาสิกวัตร* คือธรรมเนียมที่ภิกษุผู้เจ้าถิ่นควรปฏิบัติต่ออาคันตุกะ

เช่น ขวนขวายต้อนรับ แสดงความนับถือ จัดหรือบอกให้น้ำให้อาสนะ ถ้าอาคันตุกะจะมาพักมาอยู่ พึงแสดงเสนาสนะ บอกที่ทางและกติกาสงฆ์ เป็นต้น

อาคาริยวินัย วินัยของผู้ครองเรือน; ดู *วินัย ๒*

อาฆาต ความเคียดแค้น, ความผูกใจเจ็บ; โดยวิเคราะห์ศัพท์ว่าเป็นสภาวะที่บีบคั้นทำร้ายจิต, โดยทั่วไปท่านว่าเป็นชื่อของความโกรธ *(เช่น ที.อ.๑/๕๑, ม.อ.๒/๒๕)* เป็นไวพจน์ของพยาบาท *(ที.ฏี.๑/๒๔๖)* นัยอื่นที่พึงทราบ เช่นว่า ความโกรธเกิดขึ้นครั้งหนึ่งแล้ว เกิดขึ้นซ้ำๆ อีก เรียกว่าผูกอาฆาต หรือว่าอาฆาตที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยพิเศษ ไม่ยอมหายไป เหมือนถูกผูกติดไว้ในอารมณ์ของมัน จึงเกิดซ้ำอีกๆ เรียกว่าผูกอาฆาต *(เช่น ที.ฏี.๓๓๓)*

อาฆาตวัตถุ เรื่องเป็นที่ตั้งแห่งอาฆาต, เหตุให้เกิดความเคียดแค้น, เหตุแห่งความผูกใจเจ็บ

อาฆาตวัตถุ ๑๐ คือ ๑. ผูกอาฆาตว่าผู้นั้นได้ประพฤติการเสียหายแก่เราแล้ว ๒. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นกำลังประพฤติการเสียหายแก่เรา ๓. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นจักประพฤติการเสียหายแก่เรา ๔. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นได้ประพฤติการเสียหายแก่ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเราแล้ว ๕. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นกำลังประพฤติการเสียหายแก่ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๖. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นจักประพฤติการเสียหายแก่ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๗. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นได้ประพฤติการเป็นประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเราแล้ว ๘. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นกำลังประพฤติการเป็นประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๙. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นจักประพฤติการเป็นประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑๐. โกรธในกรณีอันมิใช่ฐานะ (ในเรื่องไม่เป็นเรื่อง) *(องฺ.ทสก.๒๔/๗๙/๑๖๐)*

อาฆาตวัตถุ ๑๐ นี้ ในพระอภิธรรมก็แสดงไว้ แต่ใช้สำนวนความต่างออกไปเล็กน้อย เช่นว่า “๑. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นั้นได้ประพฤติการเสียหายแก่เราแล้ว...๙. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นั้นจักประพฤติการเป็นประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑๐. ความอาฆาตเกิดขึ้นในกรณีอันมิใช่ฐานะ” *(อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๗/๕๒๘)*

ในพระสูตรหลายแห่ง และพระอภิธรรมบางแห่ง แสดง ***อาฆาตวัตถุ ๙*** (ไม่มีข้อ ๑๐) *(เช่น องฺ.นวก.๒๓/๒๓๓/๔๒๒; อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๐/๕๒๖)*

อาฆาตวัตถุ ๙ ข้อแรกนั้นมีความชัดอยู่แล้ว ส่วนข้อ ๑๐ ที่ว่าโกรธว่าอาฆาตในกรณีอันมิใช่ฐานะ เข้าใจได้ง่ายด้วยตัว

อย่างเช่นว่า โกรธฝนว่าทำให้ตนมีเสื้อผ้าเปียก โกรธพระอาทิตย์ว่าทำให้แดดร้อน โกรธต้นโพธิ์ว่าใบมากกวาดไม่ไหว โกรธลมพัดว่าทำให้ห่มจีวรไม่ได้ โกรธตอไม้ว่าทำให้สะดุดถลาไปแทบจะล้ม ฯลฯ,

ในอาฆาตวัตถุ ๙ ข้อแรก อาฆาตเกิดขึ้นต่อสัตว์บุคคล ทำให้เสียกรรมบถ (คือเป็นอกุศลกรรมบถ) ส่วนในข้อ ๑๐ อาฆาตเกิดต่อสังขาร เป็นแค่กรรม (= อกุศลกรรม) แต่ไม่เป็นกรรมบถ (ไม่เป็นอกุศลกรรมบถ) [หลักทั่วไปมีอยู่ว่า ความโกรธเกิดขึ้นต่อสังขาร เป็นกรรม ไม่เป็นกรรมบถ, ความโกรธเกิดขึ้นต่อสัตว์ ถ้าเพียงโกรธเคืองเขา ก็เป็นกรรม ยังไม่เป็นกรรมบถ ต่อเมื่อคิดจะให้เขาถูกฆ่าหรือพินาศวอดวาย จึงเป็นกรรมบถ]

ในพระวินัย กล่าวถึงทั้งอาฆาตวัตถุ ๙ และอาฆาตวัตถุ ๑๐ (ไม่แจกข้อย่อยไว้) และกล่าวว่า อาฆาตวัตถุ ๙ เป็นเหตุให้สงฆ์แตกกันได้ *(วินย.๘/๑๒๗๒/๕๒๒)*

อาจริยมัตต์ ภิกษุผู้มีพรรษาพอที่จะเป็นอาจารย์ให้นิสสัยแก่ภิกษุอื่นได้, พระปูนอาจารย์ คือ มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป หรือแก่กว่าราว ๖ พรรษา; ***อาจริยมัต*** ก็เขียน

อาจริยวัตร กิจอันที่อันเตวาสิกควรประพฤติปฏิบัติต่ออาจารย์ (เช่นเดียวกับ ***อุปัชฌายวัตร*** ที่สัทธิวิหาริกพึงปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์)

อาจริยวาท วาทะของพระอาจารย์, มติของพระอาจารย์; บางที ใช้เป็นคำเรียกพุทธศาสนานิกายฝ่ายเหนือ คือ ***มหายาน***

อาจาระ ความประพฤติ, จรรยา, วัตรปฏิบัติ, มรรยาท; บางทีใช้ในความหมายว่าเป็นความประพฤติที่ดี

อาจารย์ ผู้สั่งสอนธรรมอำนวยวิชาความรู้, ผู้ฝึกอบรมจรรยามารยาท

อาจารย์ ๔ คือ **๑.** ***บัพพัชชาจารย์*** หรือ ***บรรพชาจารย์*** อาจารย์ในบรรพชา (คือผู้ให้สิกขาบท หรือให้ศึกษาข้อพึงศึกษาในคราวบรรพชา) **๒.** ***อุปสัมปทาจารย์*** อาจารย์ในอุปสมบท (คือผู้กล่าวหรือสวดกรรมวาจาในคราวอุปสมบท) **๓.** ***นิสสยาจารย์*** อาจารย์ผู้ให้นิสสัย (คือท่านที่นิสิตไปถือนิสสัยอยู่ด้วย) **๔.** ***อุทเทศาจารย์*** หรือ ***ธรรมาจารย์*** อาจารย์ผู้สอนธรรม (คือท่านผู้ให้อุเทศหรือปริปุจฉา คือผู้ให้ศึกษาพุทธพจน์)

ในอรรถกถาแห่งวินัยปิฎก ท่านว่าอาจารย์มี ๔ อย่างนี้ *(วินย.อ.๓/๑๘๒)* แต่บางทีก็ว่ามี ๕ *(วินย.อ.๓/๕๘๒)* อาจารย์ ๕ คือเพิ่มข้อ **๕.** ***โอวาทาจารย์*** อาจารย์ผู้กล่าวโอวาท (คือท่านที่บอกกล่าวแนะนำตักเตือนตั้งแต่การนุ่งห่มและกิริยามารยาทต่างๆ ในจำพวกเสขิยวัตร และอภิสมาจาร) แต่ที่ถือเป็นหลักคือ อาจารย์ ๔ โดยรวมโอวาทาจารย์อยู่ใน

อาจารย์ทั้ง ๔ นั้น

โดยถือตามพุทธบัญญัติว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อาศัยภิกษุมีพรรษา ๑๐ อยู่ อนุญาตให้ภิกษุมีพรรษา ๑๐ ให้นิสสัย" *(วินย.๔/๙๒/๑๑๒)* ท่านจึงวางหลักว่า ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยกำลังความฉลาดสามารถ มีพรรษา ๑๐ หรือเกิน ๑๐ จึงเป็นอาจารย์ *(ดู วินยาลงฺการฎีกา 2.6)* และมีเกณฑ์ที่ผ่อนลงมาว่า ถ้ามีพรรษายังไม่ครบ ๑๐ หากมีพรรษาแก่กว่ากัน ๖ พรรษาแล้ว เช่น ภิกษุพรรษา ๖ สำหรับภิกษุที่ยังไม่ได้พรรษา ภิกษุพรรษา ๙ สำหรับภิกษุที่มีพรรษา ๓ เรียกว่าเป็นคราวอาจารย์ หรือรุ่นอาจารย์ (อาจริยมัตต์)

อาจารวิบัติ เสียอาจาระ, เสียจรรยา, มรรยาทเสียหาย, ประพฤติย่อหย่อนรุ่มร่าม มักต้องอาบัติเล็กน้อยตั้งแต่ถุลลัจจัยลงมาถึงทุพภาสิต (ข้อ ๒ ในวิบัติ ๔)

อาจิณ เคยประพฤติมา, เป็นนิสัย, ทำเสมอๆ, ทำจนชิน

อาจิณณจริยา ความประพฤติเนืองๆ, ความประพฤติประจำ, ความประพฤติที่เคยชิน

อาจิณณวัตร การปฏิบัติประจำ, การปฏิบัติเสมอๆ

อาชญา อำนาจ, โทษ

อาชีวะ อาชีพ, การเลี้ยงชีพ, ความเพียรพยายามในการแสวงหาปัจจัยยังชีพ, การทำมาหากิน

อาชีวก นักบวชชีเปลือยพวกหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นสาวกของมักขลิโคสาล

อาชีวปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ คือ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอเนสนา เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต (ข้อ ๓ ในปาริสุทธิศีล ๔), ที่เป็นข้อ ๓ ในปาริสุทธิศีล ๔ เรียกเต็มว่า ***อาชีวปาริสุทธิศีล*** แปลว่า ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ

อาชีววิบัติ เสียอาชีวะ, ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ คือ ประกอบมิจฉาอาชีวะมีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ เป็นต้น (ข้อ ๔ ในวิบัติ ๔)

อาญา อำนาจ, โทษ

อาฏานาฏิยปริตร ดู *ปริตร, ภาณยักษ์*

อาฏานาฏิยสูตร ดู *ปริตร, ภาณยักษ์*

อาณัติ ข้อบังคับ, คำสั่ง กฎ; เครื่องหมาย

อาณัติสัญญาณ ข้อบังคับที่ได้นัดหมายกันไว้, เครื่องหมายที่ตกลงกันไว้ให้รู้แทนคำสั่ง

อาณา อำนาจบังคับ, อำนาจปกครอง

อาณาเขต เขตแดนในอำนาจปกครอง, ดินแดนในบังคับ

อาณาจักร เขตแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลหนึ่ง, อำนาจปกครองทางบ้านเมือง บางทีพูดเข้าคู่กับพุทธจักร ซึ่งหมายถึงขอบเขตการปกครองของคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนา หรือบางทีพูดกว้างออกไปคู่กับศาสนจักร

อาณาประชาราษฎร์ บรรดาราษฎรที่อยู่ในอำนาจปกครอง, ประชาชน, พลเมือง

อาณาปวัติ ความเป็นไปแห่งอำนาจ, ขอบเขตที่อำนาจปกครองแผ่ไป; เป็นไปในอำนาจปกครอง, อยู่ในอำนาจปกครอง

อาณาปาติโมกข์ ดู *ปาติโมกข์*

อาณาสงฆ์ อำนาจของสงฆ์, อำนาจปกครองของสงฆ์ คือสงฆ์ประชุมกันใช้อำนาจโดยชอบธรรม ระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น

อาดูร เดือดร้อน, กระวนกระวาย, ทนทุกขเวทนาทั้งกายและใจ

อาตมภาพ ฉัน, ข้าพเจ้า (สำหรับพระภิกษุสามเณรใช้เรียกตัวเอง เมื่อพูดกับคฤหัสถ์ผู้ใหญ่ ตลอดถึงพระเจ้าแผ่นดิน)

อาตมัน ตัวตน, คำสันสกฤต ตรงกับบาลีคือ *อัตตา*

อาตมา ฉัน, ข้าพเจ้า (สำหรับพระภิกษุสามเณรใช้พูดกับผู้มีบรรดาศักดิ์ แต่บัดนี้ นิยมใช้พูดอย่างให้เกียรติแก่คนทั่วไป)

อาถรรพณ์ เวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้ดีหรือร้าย, วิชาเสกเป่าป้องกัน, การทำพิธีป้องกันอันตรายต่างๆ ตามพิธีพราหมณ์ เช่น พิธีฝังเสาหิน หรือ ฝังบัตรพลี เรียกว่า *ฝังอาถรรพณ์* (สืบเนื่องมาจากพระเวทคัมภีร์ที่ ๔ คือ *อถรรพเวท* หรือ *อาถรรพณเวท*) *อาถรรพ์* ก็ใช้

อาทร ความเอื้อเฟื้อ, ความเอาใจใส่

อาทิ เป็นต้น; ทีแรก, ข้อต้น, ที่เริ่มแรก

อาทิกัมม์ ดู *อาทิกัมมิกะ* 2

อาทิกัมมิกะ 1. “ผู้ทำกรรมทีแรก” หมายถึง ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบทนั้นๆ **2.** ชื่อคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก เป็นคัมภีร์แรก เมื่อแยกพระวินัยปิฎกเป็น ๕ คัมภีร์ ใช้คำย่อว่า *อา*; *อาทิกัมม์* ก็เรียก; ดู *ไตรปิฎก*

อาทิตตปริยายสูตร ชื่อพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุประมาณ ๑,๐๐๐ รูป มีอุรุเวลกัสสป เป็นต้น ซึ่งเคยเป็นชฎิลบูชาไฟมาก่อน ว่าด้วยอายตนะทั้ง ๖ ที่ร้อนติดไฟลุกทั่ว ด้วยไฟราคะ ไฟโทสะ และไฟโมหะ ตลอดจนร้อนด้วยทุกข์ มีชาติ ชรามรณะ เป็นต้น ทำให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลุอรหัตตผล (มาในคัมภีร์มหาวรรค แห่งพระวินัยปิฎก และสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระสุตตันตปิฎก)

อาทิตยโคตร ตระกูลพระอาทิตย์, เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์, ตระกูลที่สืบเชื้อสายนางอทิติผู้เป็นชายาของพระกัศยปประชาบดี, ท่านว่าสกุลของพระพุทธเจ้าก็เป็นอาทิตยโคตร (*โคตมโคตร* กับ *อาทิตยโคตร* มีความหมายอย่างเดียวกัน)

อาทิตยวงศ์ วงศ์พระอาทิตย์; ดู *อาทิตยโคตร*

อาทิพรหมจรรย์ หลักเบื้องต้นของพรหมจรรย์, หลักการพื้นฐานของชีวิตที่ประเสริฐ; เทียบ *อภิสมาจาร*

อาทิพรหมจริยกาสิกขา หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบทบัญญัติหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของพรหมจรรย์ สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหาย, ข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงสิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาติโมกข์; เทียบ *อภิสมาจาริกาสิกขา*

อาทีนพ, อาทีนวะ โทษ, ส่วนเสีย, ข้อบกพร่อง, ผลร้าย; ตรงข้ามกับ *อานิสงส์*

อาทีนวญาณ ดู *อาทีนวานุปัสสนาญาณ*

อาทีนวสัญญา การกำหนดหมายโทษแห่งร่างกายซึ่งมีอาพาธคือโรคต่างๆ เป็นอันมาก (ข้อ ๔ ในสัญญา ๑๐)

อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ, ปรีชาคำนึงเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคนด้วยทุกข์ เช่นเห็นสังขารปรากฏเหมือนเรือนถูกไฟไหม้ (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

อาเทสนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การทายใจ, รอบรู้กระบวนของจิตต์อ่านความคิดและอุปนิสัยของผู้อื่นได้เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๒ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อาธรรม์, อาธรรม ดู *อธรรม*

อานนท์ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าอมิโตทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฏี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ที่เรียนกันมามักว่าเป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ) ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อพระโพธิสัตว์ออกผนวชและต่อมาได้ตรัสรู้แล้ว ถึงพรรษาที่ ๒ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่พระนครกบิลพัสดุ์ (เช่น องฺ.อ.๑/๑๗๑) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์แล้ว ได้ทรงแวะประทับที่อนุปิยอัมพวัน ในอนุปิยนิคม แห่งแคว้นมัลละ ครั้งนั้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทรงประชุมเจ้าศากยะทั้งหลาย และทรงขอให้บรรดาเจ้าศากยะมอบเจ้าชายออกบวชตามเสด็จพระพุทธเจ้าครอบครัวละหนึ่งองค์ ได้มีเจ้าชายศากยะออกบวชจำนวนมาก รวมทั้งเจ้าชายอานนท์ด้วย เจ้าชายอานนท์ได้เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทรงบวชให้ที่อนุปิยอัมพวัน (วินย.๗/๓๔๑/๑๕๙) พร้อมกับเจ้าชายอื่น ๕ องค์ (ภัททิยะ อนุรุทธะ ภคุ กิมพิละ เทวทัต) รวมเป็น ๗ กับทั้งกัลบกชื่อว่าอุบาลี พระอานนท์มีพระอุปัชฌาย์ชื่อว่าพระเพลัฏฐสีสะ (เช่น วินย.๕/๓๔/๔๓; ในระยะต้นพุทธกาล พระภิกษุที่บวชแล้วยังไม่มีอุปัชฌาย์ จึงได้ตรัสให้ถืออุปัชฌาย์ คือพระผู้ทำหน้าที่ดูแลฝึกอบรมพระใหม่ในการศึกษาเบื้องต้นตามพระพุทธานุญาตใน วินย.๔/๘๐/๘๒ ต่อมาจึง

ทรงบัญญัติใน วินย.๔/๑๓๓/๑๘๐ ให้อุปสมบทผู้ที่มีอุปัชฌาย์พร้อมไว้แล้ว) ท่านบรรลุโสดาปัตติผลเมื่อได้ฟังธรรมกถาของพระปุณณมันตานีบุตร (สํ.ข.๑๗/๑๙๓/๑๒๘) เมื่อพระพุทธบิดา คือพระเจ้าสุทโธทนะ ประชวรทรงฟังธรรมได้บรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน ในพรรษาที่ ๕ แห่งพุทธกิจแล้ว พระนางมหาปชาบดี ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลขอให้สตรีได้บรรพชา แต่ยังไม่สำเร็จ (วินย.๗/๕๑๓/๓๒๐) จนกระทั่งต่อมาได้อาศัยพระอานนท์ช่วยทูลขอ พระนางและสากิยานีทั้งหลายจึงได้บวช เป็นจุดเริ่มกำเนิดภิกษุณีสงฆ์ พระอานนท์ได้เป็นอุปัฏฐากรับใช้พระพุทธเจ้าตามโอกาสเช่นเดียวกับพระเถระรูปอื่นมากท่าน จนกระทั่งในพรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ ท่านได้รับเลือกให้เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์ (นิพัทธุปัฏฐาก) ของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.อ.๒/๑๔) ซึ่งท่านตกลงรับหน้าที่ด้วยการทูลขอพร ๘ ประการ ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะหลายด้าน คือ เป็นพหูสูต เป็นผู้มีสติ มีคติ มีธิติ และเป็นอุปัฏฐากที่ยอดเยี่ยม ท่านบรรลุพระอรหัตหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๓ เดือน เป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือ เป็นผู้วิสัชนาพระธรรม (ซึ่งต่อมาแบ่งเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม) พระอานนท์ดำรงชีวิตสืบมาจนอายุได้ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพานในอากาศ เหนือแม่น้ำโรหิณี ซึ่งเป็นเส้นกั้นแดนระหว่างแคว้นของพระญาติทั้งสองฝ่าย คือ ศากยะ และโกลิยะ; ดู *พร ๘*

อานันตริกสมาธิ สมาธิอันไม่มีระหว่าง คือไม่มีอะไรคั่น หมายความว่า ให้เกิดผลตามมาทันที ได้แก่ มรรคสมาธิ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเกิดมรรคญาณ คือปัญญาที่กำจัดอาสวะ ตามติดต่อมาในทันที, อานันตริกสมาธินี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นสมาธิเยี่ยมยอด ไม่มีสมาธิใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕) เพราะทำกิเลสให้สิ้นไปได้ ประเสริฐกว่ารูปาวจรสมาธิ และแม้แต่อรูปาวจรสมาธิของพระพรหม หรือที่จะทำให้ได้เกิดเป็นพรหม

อานันทเจดีย์ เจดียสถานแห่งหนึ่งอยู่ในเขตโภคนคร ระหว่างทางจากเมืองเวสาลีสู่เมืองปาวา เป็นที่พระพุทธเจ้าตรัสมหาปเทส ๔ ฝ่ายพระสูตร

อานาปานสติ การมีสติกำกับดูรู้ลมหายใจเข้าออก (ข้อ ๙ ใน *อนุสติ ๑๐*, ข้อ ๑๐ ใน *สัญญา ๑๐*), เป็นบรรพที่ ๑ ของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วย แต่มีชื่อเรียกให้สั้นว่า อานาปานบรรพ; ดู *กายานุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

อานาปานสติกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ใช้สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

อานาปานัสสติ การมีสติทันดูรู้ลมหายใจเข้าออก (หนังสือเก่ามักเขียนอย่างนี้); ดู *อานาปานสติ*

อานิสงส์ ผลดีหรือผลที่น่าปรารถนาน่าพอใจ อันสืบเนื่องหรือพลอยได้ จากกรรมดี, ผลงอกเงยแห่งบุญกุศล, คุณ, ข้อดี, ผลที่เป็นกำไร, ผลได้พิเศษ; “อานิสงส์” มีความหมายต่างจาก “ผล” ที่เรียกชื่ออย่างอื่น โดยขอบเขตที่กว้างหรือแคบกว่ากัน หรือโดยตรงโดยอ้อม เช่น ทำกรรมดีโดยคิดต่อคนอื่นด้วยเมตตาแล้วเกิดผลดี คือ มีจิตใจแช่มชื่นสบาย ผ่อนคลาย เลือดลมเดินดี มีสุขภาพ ตลอดถึงว่าถ้าตายด้วยจิตอย่างนั้น ก็ไปเกิดดี นี้เป็น*วิบาก* พร้อมกันนั้นก็มีผลพ่วงอื่นๆ เช่น หน้าตาผ่องใส เป็นที่รักใคร่ชอบใจของคนอื่น อย่างนี้เป็น*อานิสงส์* แต่ถ้าทำกรรมไม่ดีโดยคิดต่อคนอื่นด้วยโทสะแล้วเกิดผลร้ายต่อตนเองที่ตรงข้ามกับข้างต้น จนถึงไปเกิดในทุคติ ก็เป็น*วิบาก* และในฝ่ายร้ายนี้ไม่มี*อานิสงส์* (*วิบาก* เป็นผลโดยตรงและเป็นได้ทั้งข้างดีและข้างร้าย ส่วน*อานิสงส์* หมายถึงผลพ่วงพลอยหรืองอกเงยในด้านดีอย่างเดียว ถ้าเป็นผลพลอยด้านร้าย ก็อยู่ในคำว่า*นิสสันท์*), อนึ่ง *วิบาก* ใช้เฉพาะกับผลของกรรมเท่านั้น แต่*อานิสงส์* หมายถึงคุณ ข้อดี หรือผลได้พิเศษในเรื่องราวทั่วไปด้วย เช่น อานิสงส์ของการบริโภคอาหาร อานิสงส์ของธรรมข้อนั้นๆ จีวรที่เป็นอานิสงส์ของกฐิน, โดยทั่วไป *อานิสงส์*มีความหมายตรงข้ามกับ ***อาทีนพ*** ซึ่งแปลว่า โทษ ข้อเสีย ข้อด้อย จุดอ่อน หรือผลร้าย เช่นในคำว่า กามาทีนพ (โทษของกาม) และเนกขัมมานิสงส์ (คุณหรือผลดีในเนกขัมมะ); ดู *ผล,* เทียบ ***นิสสันท์,*** *วิบาก,* ตรงข้ามกับ ***อาทีนพ***

อานุภาพ อำนาจ, ศักดา, ฤทธิ์เดช, ความยิ่งใหญ่

อาเนญชวิหาร ธรรมเครื่องอยู่อันเป็นภาวะมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ อรูปสมาบัติ ๔; ดู *วิหาร, สมาบัติ*

อาเนญชสมาธิ สมาธิอันถึงภาวะมั่นคงไม่หวั่นไหวในเพราะสรรพกิเลสสุดถึงอวิชชา ได้แก่ผลสมาธิอย่างสูงสุด กล่าวคืออรหัตตผลสมาบัติ ที่เข้าโดยทำฌาน ๕ คือ รูปาวจรจตุตถฌาน และอรูปาวจรฌานสี่ ฌานใดฌานหนึ่ง ให้เป็นบาท

อาเนญชสมาบัติ การเข้าสู่ภาวะจิตที่มั่นคง, ภาวะอันพึงเข้าถึงซึ่งเป็นภาวะจิตที่มั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ ฌาน ๕ คือ รูปาวจรจตุตถฌาน และอรูปาวจรฌานสี่

อาเนญชาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

(ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓); *อเนญชาภิสังขาร* ก็เรียก

อาบัติ การต้อง, การล่วงละเมิด, โทษที่เกิดแต่การละเมิดสิกขาบท; อาบัติ ๗ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; อาบัติ ๗ กองนี้จัดรวมเป็นประเภทได้หลายอย่าง โดยมากจัดเป็น ๒ เช่น ๑. *ครุกาบัติ* อาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาทิเสส) ๒. *ลหุกาบัติ* อาบัติเบา (อาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ); คู่ต่อไปนี้ก็เหมือนกัน คือ ๑. *ทุฏฐุลลาบัติ* อาบัติชั่วหยาบ ๒. *อทุฏฐุลลาบัติ* อาบัติไม่ชั่วหยาบ; ๑. *อเทสนาคามินี* อาบัติที่ไม่พ้นได้ด้วยการแสดง ๒. *เทสนาคามินี* อาบัติที่พ้นได้ด้วยการแสดงคือเปิดเผยความผิดของตน; คู่ต่อไปนี้จัดต่างออกไปอีกแบบหนึ่งตรงกันทั้งหมด คือ ๑. *อเตกิจฉา* เยียวยาแก้ไขไม่ได้ (ปาราชิก) ๒. *สเตกิจฉา* เยียวยาแก้ไขได้ (อาบัติ ๖ อย่างที่เหลือ); ๑. *อนวเสส* ไม่มีส่วนเหลือ ๒. *สาวเสส* ยังมีส่วนเหลือ; ๑. *อัปปฏิกัมม์* หรือ *อปฏิกรรม* ทำคืนไม่ได้ คือแก้ไขไม่ได้ ๒. *สัปปฏิกัมม์* หรือ *สปฏิกรรม* ยังทำคืนได้ คือแก้ไขได้

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ มี ๖ อย่าง คือ *อลชฺชิตา* ต้องด้วยไม่ละอาย ๑ *อญฺญาณตา* ต้องด้วยไม่รู้ว่าสิ่งนี้จะเป็นอาบัติ ๑ *กุกฺกุจฺจปกตตา* ต้องด้วยสงสัยแล้วขืนทำลง ๑ *อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา* ต้องด้วยสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ๑ *กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตา* ต้องด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร ๑ *สติสมฺโมสา* ต้องด้วยลืมสติ ๑

อาบัติชั่วหยาบ ในประโยคว่า “บอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่อนุปสัมบัน” อาบัติปาราชิก และอาบัติสังฆาทิเสส; ดู *ทุฏฐุลลาบัติ*

อาบัติที่เป็นโทษล่ำ อาบัติปาราชิกและสังฆาทิเสส

อาปณะ ชื่อนิคม ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นอังคุตตราปะ

อาปัตตาธิกรณ์ อธิกรณ์คืออาบัติ หมายความว่า การต้องอาบัติและการถูกปรับอาบัติ เป็นอธิกรณ์โดยฐานเป็นเรื่องที่จะต้องจัดทำ คือระงับด้วยการแก้ไขปลดเปลื้องออกจากอาบัตินั้นเสีย มีการปลงอาบัติ หรือการอยู่กรรมเป็นต้น ตามวิธีที่ท่านบัญญัติไว้

อาปุจฉา บอกกล่าว, ถามเชิงขออนุญาต เป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อ, แจ้งให้ทราบ เช่น ภิกษุผู้อ่อนพรรษาจะแสดงธรรมต้องอาปุจฉาภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าก่อน

อาโปธาตุ ธาตุน้ำ, สภาวะที่มีลักษณะเอิบอาบ ดูดซึม เกาะกุม; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง

เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร, ข้อความนี้ เป็นการกล่าวถึงอาโปธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และพอให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางอภิธรรม อาโปธาตุเป็นสภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ มีในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในกระดาษ ก้อนหิน เหล็ก และแผ่นพลาสติก; ดู *ธาตุ, รูป ๒๘*

อาพาธ ความเจ็บป่วย, โรค (ในภาษาไทย ใช้แก่ภิกษุสามเณร แต่ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป); อาพาธต่างๆ มีมากมาย เรียกตามชื่ออวัยวะที่เป็นบ้าง เรียกตามอาการบ้าง บางทีแยกตามสมุฏฐานว่า ปิตฺตสมุฏฺฐานา อาพาธา, เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา, วาตสมุฏฺฐานา อาพาธา, สนฺนิปาติกา อาพาธา, อุตุ-ปริณามชา อาพาธา, วิสมปริหารชา อาพาธา, โอปกฺกมิกา อาพาธา, กมฺม-วิปากชา อาพาธา

อาภัพ ไม่สมควร, ไม่สามารถ, ไม่อาจเป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (จากคำบาลีว่า *อภพฺพ* เช่น ผู้กระทำมาตุฆาต ไม่สามารถบรรลุมรรคผล, พระโสดาบันไม่อาจเป็นไปได้ที่จะทำมาตุฆาต เป็นต้น); ไทยใช้เฉพาะในความว่า ไม่อาจจะได้จะถึงสิ่งนั้นๆ, ไม่มีทางจะได้สิ่งที่มุ่งหมาย (คล้ายคำว่า อับวาสนา หรือไม่มีวาสนา; ดู *อภัพบุคคล*

อาภัสสระ ผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน, เปล่งปลั่ง, ชื่อพรหมโลกชั้นที่ ๖; ดู *พรหมโลก* (พจนานุกรมเขียน *อาภัสระ*)

อาภา แสง, รัศมี, ความสว่าง

อามะ คำรับในภาษาบาลี ตรงกับ ถูกแล้ว, ใช่, ครับ, ค่ะ, จ้ะ, เออ ถ้าผู้ถูกกล่าวรับเป็นผู้น้อยกว่าหรือมีพรรษาน้อยกว่า หรือเป็นคฤหัสถ์พูดกับพระสงฆ์กล่าวต่อว่า *ภันเต* เป็น *อามะ ภันเต* ถ้าผู้กล่าวรับเป็นผู้ใหญ่กว่าหรือมีพรรษามากกว่า หรือเป็นพระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ กล่าวต่อว่า *อาวุโส* เป็น *อามะ อาวุโส* (เขียนตามรูปบาลี เป็น **อาม ภนฺเต, อาม อาวุโส**)

อามัย ความป่วยไข้, โรค, ความไม่สบาย; ตรงข้ามกับ *อนามัย* คือความสบาย, ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ

อามิส เครื่องล่อใจ, เหยื่อ, สิ่งของ

อามิสทายาท ทายาทแห่งอามิส, ผู้รับมรดกอามิส, ผู้รับเอาสมบัติทางวัตถุ เช่น ปัจจัย ๔ จากพระพุทธเจ้ามาเสพเสวย ด้วยอาศัยผลแห่งพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญไว้; โดยตรง หมายถึง รับเอาปัจจัย ๔ มาบริโภค โดยอ้อม หมายถึง ทำกุศลที่นำไปสู่วัฏฏะ เช่นให้ทาน บำเพ็ญฌานสมาบัติ ด้วยมุ่งหมายมนุษยสมบัติและเทวสมบัติ; พระพุทธ-

เจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เป็นธรรมทายาท มิให้เป็นอามิสทายาท; เทียบ *ธรรมทายาท*

อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือ ด้วยสิ่งของมีดอกไม้ ของหอม อาหาร และวัตถุอื่นๆ (ข้อ ๑ ในบูชา ๒)

อามิสปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยสิ่งของ เช่น อาหาร น้ำบริโภค เป็นต้น (ข้อ ๑ ใน ปฏิสันถาร ๒)

อามิสสมโภค คบหากันในทางอามิส ได้แก่ ให้หรือรับอามิส

อายโกศล ดู *โกศล ๓*

อายตนะ ที่ติดต่อ, เครื่องติดต่อ, แดนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้ เช่นตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้, หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้ เป็นต้น, จัดเป็น ๒ ประเภท คือ *อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖*

อายตนะภายนอก เครื่องต่อภายนอก, สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ *๑. รูป* รูป *๒. สัททะ* เสียง *๓. คันธะ* กลิ่น *๔. รส* รส *๕. โผฏฐัพพะ* สิ่งต้องกาย *๖. ธัมมะ* ธรรมารมณ์ คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจหรือสิ่งที่ใจรู้; *อารมณ์ ๖* ก็เรียก

อายตนะภายใน เครื่องต่อภายใน, เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ *๑. จักขุ* ตา *๒. โสต* หู *๓. ฆานะ* จมูก *๔. ชิวหา* ลิ้น *๕. กาย* กาย *๖. มโน* ใจ; *อินทรีย์ ๖* ก็เรียก

อายาจนะ การขอร้อง, การวิงวอน, การเชื้อเชิญ

อายุ สภาวธรรมที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่หรือเป็นไป, พลังที่หล่อเลี้ยงดำรงรักษาชีวิต, พลังชีวิต, ความสามารถของชีวิตที่จะดำรงอยู่และดำเนินต่อไป, ตามปกติท่านอธิบายว่า อายุ ก็คือ *ชีวิตินทรีย์* นั่นเอง; ช่วงเวลาที่ชีวิตของมนุษย์สัตว์ประเภทนั้นๆ หรือของบุคคลนั้นๆ จะดำรงอยู่ได้, ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ หรือได้เป็นอยู่; ในภาษาไทย *อายุ* มีความหมายเพี้ยนไปในทางที่ไม่น่าพอใจ เช่นกลายเป็นความผ่านล่วงไปหรือความลดถอยของชีวิต

อายุกษัย, อายุขัย การสิ้นอายุ, ความตาย

อายุกัป, อายุกัปป์ กาลกำหนดแห่งอายุ, กำหนดอายุ, ประมาณแห่งอายุ, ช่วงเวลาแต่เกิดถึงตาย ตามปกติ หรือที่ควรจะเป็น ของสัตว์ประเภทนั้นๆ ในยุคสมัยนั้นๆ ดังเช่นในพุทธกาลนี้ มนุษย์มีอายุประมาณ ๑๐๐ ปี *(ที.ม.๑๐/๔/๔)*; ดู *กัป*

อายุวัฒนะ ความเจริญอายุ, ยืดอายุ, อายุยืน

อายุสังขาร เครื่องปรุงแต่งอายุ, ปัจจัยต่างๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตของสัตว์และพืชให้ดำรงอยู่และสืบต่อไปได้, มักพบในคำว่า "ปลงอายุสังขาร" และ "ปลงพระชนมายุสังขาร"; ดู *อายุ, อายุสังขารโวสสัชชนะ*

อายุสังขารโวสสัชชนะ “การสลัดลงซึ่งปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอายุ”, การปลงอายุสังขาร, การสละวางการปรุงแต่งอายุ, การเลิกความคิดที่จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไป, ความตกลงปลงใจกำหนดการสิ้นสุดอายุ; ในพุทธประวัติ ที่ว่าพระพุทธเจ้าทรง “ปลงอายุสังขาร” หรือ “ปลงพระชนมายุสังขาร” คือ ทรงพิจารณาเห็นว่า บริษัท ๔ มีคุณสมบัติพร้อม และพรหมจริยะคือพระศาสนานี้ เจริญแพร่หลายไพบูลย์ดีแล้ว จึงตกลงพระทัยว่า (อีก ๓ เดือนแต่นั้นไป) จะปรินิพพาน, อายุสังขารโอสสัชชนะ หรือ อายุสังขาโรสสัชชนะ ก็ว่า; ดู *อายุ, อายุสังขาร*

อายุสังขาราธิฏฐาน การตั้งพระทัยว่าจะดำรงไว้ซึ่งอายุสังขาร, การที่พระพุทธเจ้าตั้งพระทัยกำหนดแน่ว่าจะดำรงพระชนม์อยู่ก่อน จนกว่าพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา จะเป็นผู้ที่ได้เรียนรู้เชี่ยวชาญ แกล้วกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติชอบ สามารถชี้แจงแสดงธรรม กำราบปรัปวาทที่เกิดขึ้นให้สงบได้โดยชอบธรรม ในระหว่างนี้แม้หากมีโรคาพาธเกิดขึ้น ก็จะทรงระงับขับไล่เสียด้วยอิทธิบาทภาวนา จะยังไม่ปรินิพพาน จนกว่าพรหมจริยะคือพระศาสนานี้ จะเจริญมั่นคง เป็นประโยชน์แก่พหูชน เป็นปึกแผ่นแน่นหนา แพร่หลายไพบูลย์; คำนี้ ท่านปรุงขึ้นใช้ในหนังสือ*ปฐมสมโพธิ* เพื่อสื่อความหมายที่กล่าวแล้ว; เทียบ *อายุสังขารโวสสัชชนะ*

อารมณ์ เครื่องยึดหน่วงของจิต, สิ่งที่จิตยึดหน่วง, สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ ได้แก่ *อายตนะภายนอก* ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์; ในภาษาไทย ความหมายเลือนไปเป็นความรู้สึก หรือความเป็นไปแห่งจิตใจในขณะหรือช่วงเวลาหนึ่งๆ เช่นว่า อย่าทำตามอารมณ์ วันนี้อารมณ์ดี อารมณ์เสีย เป็นต้น

อารยะ คนเจริญ, คนมีอารยธรรม; พวกชนชาติ *อริยกะ* (ตรงกับบาลีว่า *อริยะ* แต่ในภาษาไทยใช้ในความหมายต่างกัน)

อารยชน ชนที่เจริญด้วยขนบธรรมเนียมอันดีงาม, คนมีอารยธรรม

อารยชาติ ชาติที่เจริญด้วยขนบธรรมเนียมอันดีงาม, ชนชาติที่มีอารยธรรม

อารยธรรม ธรรมอันดีงาม, ธรรมของอารยชน, ความเจริญด้วยขนบธรรมเนียมแบบแผนอันดีงาม; ในทางธรรม หมายถึง *กุศลกรรมบถ ๑๐*

อารยอัษฎางคิกมรรค ทางมีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ; ดู *มรรค*

อารักขกัมมัฏฐาน กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาตน, กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาผู้

ปฏิบัติให้สงบระงับและให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ท่านจัดเป็นชุดขึ้นภายหลัง ดังมีกล่าวถึงในอรรถกถา (วินย.อ.๓/๓๗๔) และฎีกาพระวินัย (วินย.ฏี.๒/๖๗/๑๗๙) มี ๔ ข้อ เรียกว่า ***จตุรารักขา*** (เรียกให้สั้นว่า จตุรารักข์ หรือจตุรารักษ์) คือ พุทธานุสติ เมตตา อสุภะ และมรณสติ, ต่อมาในลังกาทวีป พระธรรมสิริเถระ ได้เขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์*ขุททสิกขา* และในพม่าที่เมืองร่างกุ้ง ได้มีพระเถระชื่ออัครธรรมถึงกับแต่งคัมภีร์ขึ้นอธิบายเรื่องนี้โดยเฉพาะ เรียกว่า *จตุรารักขทีปนี*; ในหนังสือ*นวโกวาท* มีคำอธิบายซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “**อารักขกัมมัฏฐาน ๔** ๑. ***พุทธานุสสติ*** ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าที่มีในพระองค์ และทรงเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ๒. ***เมตตา*** แผ่ไมตรีจิต คิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า ๓. ***อสุภะ*** พิจารณาร่างกายตนและผู้อื่นให้เห็นเป็นไม่งาม ๔. ***มรณัสสติ*** นึกถึงความตายอันจะมีแก่ตน. กัมมัฏฐาน ๔ อย่างนี้ควรเจริญเป็นนิตย์”

อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่น ไม่ให้เป็นอันตรายและรักษาการงานไม่ให้เสื่อมเสียไป, รู้จักเก็บออมถนอมรักษาปิดช่องรั่วไหลและคุ้มครองป้องกันภยันตราย (ข้อ ๒ ในทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔)

อารักขา การขอความคุ้มครองจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง เมื่อมีผู้ปองร้ายข่มเหง หรือถูกลักขโมยสิ่งของ เป็นต้น เรียกว่า ***ขออารักขา*** ถือเป็นการปฏิบัติชอบตามธรรมเนียมของภิกษุแทนการฟ้องร้องกล่าวหาอย่างที่ชาวบ้านทำกัน เพราะสมณะไม่พอใจจะเป็นถ้อยความกับใครๆ

อารักษ์, อารักขา การป้องกัน, การคุ้มครอง, การดูแลรักษา

อารัญญกวัตร ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงถือปฏิบัติ ตามพุทธบัญญัติที่มาในวัตตขันธกะ จัดเป็นหัวข้อได้ดังนี้

ก. ๑. ภิกษุผู้อยู่ป่า พึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ เอาถุงบาตรสวมบาตรแล้วคล้องบ่าไว้ พาดจีวรบนไหล่ สวมรองเท้า เก็บงำเครื่องไม้เครื่องดิน ปิดประตูหน้าต่าง แล้วลงจากเสนาสนะ (ที่พักอาศัย) ไป ๒. ทราบว่า “บัดนี้จักเข้าหมู่บ้าน” พึงถอดรองเท้า เคาะต่ำๆ แล้วใส่ถุงคล้องบ่าไว้ นุ่งให้เป็นปริมณฑล คาดประคดเอว ห่มสังฆาฏิซ้อนเป็นสองชั้นกลัดลูกดุม ชำระบาตรแล้วถือเข้าหมู่บ้านโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน ไปในละแวกบ้านพึงปกปิดกายด้วยดี สำรวมด้วยดี ไม่เดินกระโหย่ง

เมื่อจะเข้าสู่นิเวศน์ พึงกำหนดว่า เราจักเข้าทางนี้ จักออกทางนี้ ไม่พึงรีบร้อนเข้าไป ไม่พึงรีบร้อนออกมา พึงยืนไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไป ไม่นานเกินไป ไม่กลับออกเร็วเกินไป เมื่อยืนอยู่ พึงกำหนดว่า เขาประสงค์จะถวายภิกษาหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษา พึงแหวกสังฆาฏิด้วยมือซ้าย น้อมบาตรเข้าไปด้วยมือขวา ใช้มือทั้งสองข้างประคองบาตรรับภิกษา ไม่พึงมองดูหน้าสตรีผู้ถวาย พึงกำหนดว่าเขาประสงค์จะถวายแกงหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษาแล้ว พึงคลุมบาตรด้วยสังฆาฏิแล้วกลับโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน เดินไปในละแวกบ้าน พึงปกปิดกายด้วยดี สำรวมด้วยดี ไม่เดินกระโหย่ง ๓. ออกจากบ้านแล้ว (หลังจากฉันและล้างบาตรแล้ว) เอาบาตรใส่ถุง คล้องบ่า พับจีวร วางบนศีรษะ สวมรองเท้าเดินไป ข. ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงจัดเตรียมน้ำดื่มไว้ พึงจัดเตรียมน้ำใช้ไว้ พึงติดไฟเตรียมไว้ พึงจัดเตรียมไม้สีไฟไว้ พึงจัดเตรียมไม้เท้าไว้ ค. พึงเรียนทางนักษัตรไว้ (ดูดาวเป็น) ทั้งหมดหรือบางส่วน พึงเป็นผู้ฉลาดในทิศ

อารัญญิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่า คือ ไม่อยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน แต่อยู่ป่าห่างจากบ้านอย่างน้อย ๒๕ เส้น, คำสมาทานว่า "คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปามิ, อารญฺญิกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๘ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

อารัมภกถา คำปรารภ, คำเริ่มต้น, คำนำ

อารัมมณูปนิชฌาน ดู *ฌาน ๒*

อาราธนา การเชื้อเชิญ, นิมนต์, ขอร้อง, อ้อนวอน (มักใช้สำหรับพระสงฆ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์)

อาราธนาธรรม กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้แสดงธรรม (ให้เทศน์) ว่าดังนี้:

"พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ
กตฺอญฺชลี อนฺธิวรํ อยาจถ
สนฺตีธ สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ธมฺมํ อนุกมฺปิมํ ปชํ"

พึงสังเกตว่า **กตฺอญฺชลี อนฺธิวรํ** คำปกติเป็น **กตญฺชลี** (กตอญฺชลี) **อนธิวรํ** (ในพระไตรปิฎก ๓๓/๑๘๐/๔๐๓ ก็ใช้รูปปกติตามไวยากรณ์อย่างนั้น) แต่ที่มีรูปแปลกไปอย่างนี้ เนื่องจากท่านทำตามฉันทลักษณ์ ที่บังคับครุ-ลหุ เมื่อจะอ่านหรือนำไปสวดเป็นทำนอง จะได้ไม่ขัด

อาราธนาพระปริตร กล่าวคำเชิญหรือขอร้องให้พระสวดพระปริตร ว่าดังนี้:

"วิปตฺติปฏิพาหาย
สพฺพสมฺปตฺติสิทฺธิยา
สพฺพทุกฺขวินาสาย
ปริตฺตํ พฺรูถ มงฺคลํ"

(ว่า ๓ ครั้ง แต่ครั้งที่ ๒ เปลี่ยน ***ทุกฺข***

เป็น *ภย;* ครั้งที่ ๓ เปลี่ยนเป็น *โรค*)

อาราธนาศีล กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้ให้ศีล, สำหรับศีล ๕ ว่าดังนี้: “**มยํ ภนฺเต, (วิสุํ วิสุํ รกฺขณตฺถาย), ติสรเณน สห, ปญฺจ สีลานิ ยาจาม; ทุติยมฺปิ มยํ ภนฺเต, (วิสุํ วิสุํ รกฺขณตฺถาย), ติสรเณน สห, ปญฺจ สีลานิ ยาจาม; ตติยมฺปิ มยํ ภนฺเต, (วิสุํ วิสุํ รกฺขณตฺถาย), ติสรเณน สห, ปญฺจ สีลานิ ยาจาม;**” (คำในวงเล็บจะไม่ใช้ก็ได้)

คำอาราธนาศีล ๘ ก็อย่างนี้ เปลี่ยนแต่ *ปญฺจ* เป็น *อฏฺฐ* และเว้นคำในวงเล็บ

อาราธนาศีลอุโบสถ กล่าวคำขอให้พระให้อุโบสถศีล ว่าพร้อมกันทุกคน ดังนี้: “**มยํ ภนฺเต, ติสรเณน สห, อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ, อุโปสถํ ยาจาม**” (ว่า ๓ จบ)

อาราม วัด, ที่เป็นที่มายินดี, สวนเป็นที่รื่นรมย์; ความยินดี, ความรื่นรมย์, ความเพลิดเพลิน; ในทางพระวินัย เกี่ยวกับของสงฆ์ หมายถึง ของปลูกสร้างในอารามตลอดจนต้นไม้; ดู *คันธกุฎี*

อารามวัตถุ ที่ดินวัด, ที่ดินพื้นวัด

อารามิก คนทำงานวัด, คนวัด

อารามิกเปสกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้ใช้คนทำงานวัด, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาราม*

อาลกมันทา ราชธานีซึ่งเป็นทิพยนครของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา

อาลปนะ คำร้องเรียก, คำเรียกให้รู้ตัว, คำเรียกคำทักบุคคลนั้นๆ ตามควรแก่ฐานะของเขา หรือตามที่ตนมีท่าทีหรือความรู้สึกต่อบุคคลนั้นๆ เช่นเคารพนับถือหรือไม่อย่างไร เช่น “อาวุโส” “ภนฺเต” “เห”

อาลยสมุคฺฆาโต ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย, การถอนอาลัยคือตัณหาได้เด็ดขาด (เป็นไวพจน์แห่ง*วิราคะ*)

อาลัย 1. ที่อยู่, ที่อาศัย, แหล่ง **2.** ความมีใจผูกพัน, ความเยื่อใย, ความติดใจปรารถนา, ความพัวพัน มักหมายถึงตัณหา; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่าห่วงใย หวนคิดถึง

อาโลก แสงสว่าง

อาโลกกสิณ กสิณคือแสงสว่าง, การเจริญสมถกรรมฐานตั้งใจเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ (ข้อ ๙ ใน กสิณ ๑๐)

อาโลกเลณสถาน ชื่อถ้ำแห่งหนึ่งในมลยชนบท เกาะลังกา เป็นที่ทำ *สังคายนาครั้งที่ ๕* จารึกพระไตรปิฎกลงในใบลาน

อาโลกสัญญา ความสำคัญในแสงสว่าง, กำหนดหมายแสงสว่าง คือ ตั้งความกำหนดหมายว่ากลางวันไว้ในใจ ให้เหมือนกันทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน เป็นวิธีแก้ง่วงอย่างหนึ่ง

อาวรณ์ เครื่องกั้น, เครื่องกำบัง; ไทยมัก

ใช้ในความหมายว่า ห่วงใย, อาลัย, คิดกังวลถึง

อาวัชนาการ ความรำพึง, การรำลึก, นึกถึง

อาวาส ที่อยู่, โดยปรกติหมายถึงที่อยู่ของพระสงฆ์ คือ วัด

อาวาสปลิโพธ ความกังวลในอาวาส คือ ภิกษุยังอยู่ในอาวาสนั้น หรือหลีกไปแต่ยังผูกใจอยู่ว่าจะกลับมา (เป็นเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้กฐินยังไม่เดาะ); ในการเจริญกรรมฐาน หมายถึงความห่วงใยกังวลเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย เช่นห่วงงานก่อสร้างในวัด มีสิ่งของที่สะสมเอาไว้มาก เป็นต้น เมื่อจะเจริญกรรมฐาน พึงตัดปลิโพธนี้ให้ได้; ดู *ปลิโพธ*

อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ ได้แก่หวงแหน ไม่พอใจให้ใครๆ เข้ามาอยู่แทรกแซง หรือกีดกันผู้อื่นที่มิใช่พวกของตนไม่ให้เข้าอยู่ (ข้อ ๑ ในมัจฉริยะ ๕)

อาวาสิกวัตร ดูที่ *อาคันตุกวัตร*

อาวาหะ การแต่งงาน, การสมรส, การพาหญิงมาบ้านตัว

อาวาหวิวาหมังคลาภิเษก พิธีรดน้ำเพื่อเป็นมงคลในการแต่งงาน, งานมงคลสมรส (ใช้แก่เจ้า)

อาวุโส "ผู้มีอายุ" เป็นคำเรียก หรือทักทาย ที่ภิกษุผู้แก่พรรษาใช้ร้องเรียกภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่า (ภิกษุผู้ใหญ่ร้องเรียกภิกษุผู้น้อย) หรือภิกษุร้องเรียกคฤหัสถ์ คู่กับคำ *ภนฺเต* ซึ่งภิกษุผู้อ่อนกว่าใช้ร้องเรียกภิกษุผู้แก่กว่าหรือคฤหัสถ์ร้องเรียกภิกษุ; ในภาษาไทยมักใช้เพี้ยนไปในทางตรงข้าม หมายถึงเก่ากว่า หรือแก่กว่าในวงงาน กิจการหรือความเป็นสมาชิก

อาศรม ที่อยู่ของนักพรต; ตามลัทธิของพราหมณ์ ในยุคที่กลายเป็นฮินดูแล้วได้วางระเบียบเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวฮินดูวรรณะสูง โดยเฉพาะวรรณะพราหมณ์ โดยแบ่งเป็นขั้นหรือช่วงระยะ ๔ ขั้น หรือ ๔ ช่วง เรียกว่า *อาศรม ๔* กำหนดว่าชาวฮินดูวรรณะพราหมณ์ทุกคนจะต้องครองชีวิตให้ครบทั้ง ๔ อาศรมตามลำดับ (แต่ในทางปฏิบัติ น้อยคนนักได้ปฏิบัติเช่นนั้น โดยเฉพาะปัจจุบันไม่ได้ถือกันแล้ว) คือ ๑. *พรหมจารี* เป็นนักเรียนศึกษาพระเวท ถือพรหมจรรย์ ๒. *คฤหัสถ์* เป็นผู้ครองเรือน มีภรรยาและมีบุตร ๓. *วานปรัสถ์* ออกอยู่ป่าเมื่อเห็นบุตรของบุตร ๔. *สันยาสี* (เขียนเต็มเป็น *สันนยาสี*) เป็นผู้สละโลก มีผ้านุ่งผืนเดียว ถือภาชนะขออาหารและหม้อน้ำเป็นสมบัติ จาริกภิกขาจารเรื่อยไปไม่ยุ่งเกี่ยวกับชาวโลก (ปราชญ์บางท่านว่าพราหมณ์ได้ความคิดจากพระพุทธ-ศาสนาไปปรับปรุงจัดวางระบบของตนขึ้น เช่น สันยาสี ตรงกับภิกษุ แต่หา

เหมือนกันจริงไม่)

อาสนะ ที่นั่ง; มีพุทธานุญาตให้ภิกษุนั่งอาสนะยาวร่วมกับอสมานาสนิก (บุคคลที่ไม่เสมออาสนะกัน เช่น ภิกษุห่างพรรษา สามเณร คฤหัสถ์) ยกเว้น (คือมิให้นั่งร่วมกับ) บัณเฑาะก์ (กะเทย) ผู้หญิง อุภโตพยัญชนก (คนสองเพศ) *(วินย.๗/๒๘๘/๑๓๑)*, อาสนะยาว คืออาสนะที่นั่งได้อย่างน้อยสามคน; "คนพันทาง" ที่ท่านระบุในหนังสือเรียน ในกรณีนี้ คือ คนมีเพศผิดพวก หรือมีเพศแปลกจากพวก ได้แก่ บัณเฑาะก์ (กะเทย) และอุภโตพยัญชนก

สมานาสนิก (ผู้มีอาสนะเสมอกัน หรือผู้ร่วมอาสนะ) ได้แก่ภิกษุที่อยู่ในช่วง ๓ พรรษาต่อกัน คือแก่อ่อนกว่ากันไม่เกิน ๒ พรรษา ทรงอนุญาตให้นั่งอาสนะไม่ยาว จำพวกเตียง และตั่ง ร่วมกัน ๒ รูปได้ *(วินย.๗/๒๘๖-๗/๑๓๐)*; ดู *สมานาสนิก, อสมานาสนิก*

อาสภิวาจา วาจาอาจหาญ, วาจายิ่งยงองอาจ ที่เปล่งออกมาอย่างหนักแน่น แกล้วกล้าและจะแจ้งชัดเจน อันประกาศความจริง หรือความสำเร็จ ที่แน่แท้ ซึ่งไม่มีใครอาจคัดค้านได้, อาสภิวาจาที่อ้างอิงบ่อยที่สุดในคัมภีร์ทั้งหลาย ได้แก่พระดำรัสของพระโพธิสัตว์ ที่ประกาศพระองค์ว่าเป็นเอกในโลก ตามเรื่องว่าพระมหาบุรุษเมื่อประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา ย่างพระบาทไป ๗ ก้าว แล้วทรงหยุดประทับยืนตรัสอาสภิวาจาว่า "**อคฺโคหมสฺมิ โลกสฺส**" ดังนี้เป็นต้น แปลว่า "เราเป็นอัครบุคคลของโลก ฯลฯ", พระสารีบุตรก็เคยเปล่งอาสภิวาจา ประกาศความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า สมณะหรือพราหมณ์อื่นใดที่จะยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคในสัมโพธิญาณนั้น มิได้มีแล้ว จักไม่มี และทั้งไม่มีอยู่ในบัดนี้, คำว่าอาสภิวาจาบางครั้งมาด้วยกันกับคำว่าสีหนาท (การบันลืออย่างราชสีห์) คือ ถ้อยคำที่แสดงความแกล้วกล้ามั่นใจ เป็นอาสภิวาจา กิริยาที่ประกาศความจริงความมั่นใจออกไปแก่ที่ประชุมหรือแก่ชนทั้งหลาย เป็นสีหนาท; ดู *สีหนาท*

อาสวะ 1. ความเสียหาย, ความเดือดร้อน, โทษ, ทุกข์ **2.** น้ำดองอันเป็นเมรัย เช่น *ปุปฺผาสโว* น้ำดองดอกไม้, *ผลาสโว* น้ำดองผลไม้ **3.** กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตต์เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ, **อาสวะ ๓** คือ ๑. *กามาสวะ* อาสวะคือกาม ๒. *ภวาสวะ* อาสวะคือภพ ๓. *อวิชชาสวะ* อาสวะคืออวิชชา; *อีกหมวดหนึ่ง* **อาสวะ ๔** คือ ๑. *กามาสวะ* อาสวะคือกาม ๒. *ภวาสวะ* อาสวะคือภพ ๓. *ทิฏฐาสวะ*

อาสวะคือทิฏฐิ *๔. อวิชชาสวะ* อาสวะคืออวิชชา

อาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ, ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรี วันตรัสรู้) (ข้อ ๓ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๖ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๘ ในวิชชา ๘, ข้อ ๑๐ ในทศพลญาณ)

อาสัญ ไม่มีสัญญา, หมดสัญญา; เป็นคำใช้ในภาษาไทย หมายความว่า ความตาย, ตาย

อาสัตย์ ไม่มีสัตย์, ไม่ซื่อตรง, กลับกลอก

อาสันทิ ม้านั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส นั่งได้คนเดียว (ศัพท์เดิมเรียก *อาสันทิก*, ส่วน *อาสันทิ* เป็นเตียงหรือเก้าอี้นอน)

อาสันนกรรม กรรมจวนเจียน, กรรมใกล้ตาย หมายถึงกรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำเมื่อจวนตายยังจับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีครุกกรรม และพหุลกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ เหมือนโคที่ยัดเยียดกันอยู่ในคอกเมื่อคนเลี้ยงเปิดคอกออก ตัวใดอยู่ใกล้ประตู ตัวนั้นย่อมออกก่อน แม้จะเป็นโคแก่ (ข้อ ๑๑ ในกรรม ๑๒)

อาสา ความหวัง, ความต้องการ; ไทยว่ารับทำโดยเต็มใจ, สมัคร, แสดงตัวขอรับทำการนั้นๆ

อาสาฬหะ เดือน ๘ ทางจันทรคติ

อาสาฬหบูชา "การบูชาในเดือน ๘" (เป็นคำเรียกตัดสั้น คำเต็มว่า "อาสาฬหปุณณมีบูชา" หรือ "อาสาฬหบูรณมีบูชา") หมายถึง การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ เพื่อรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัยเป็นการพิเศษ เนื่องในวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา คือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แก่พระเบญจวัคคีย์ ที่อิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ คือเดือน ๘ หลังจากตรัสรู้ได้ ๒ เดือน ทำให้เกิดมีปฐมสาวก คือ พระอัญญาโกณฑัญญะ และเกิดสังฆรัตนะครบพระรัตนตรัย

นิยมสรุปความสำคัญของวันอาสาฬหบูชากันว่า เป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา อันเป็นการทรงเริ่มประกาศพระศาสนา, เป็นวันที่เกิดอริยสงฆ์ คือการที่ท่านโกณฑัญญะรู้แจ้งธรรม (เกิดดวงตาเห็นธรรม คือธรรมจักษุ) เป็นพระโสดาบัน จัดเป็นอริยบุคคลท่านแรกในอริยสงฆ์ ทำให้มีสังฆรัตนะเกิดขึ้น และจึงถือด้วยว่าเป็นวันที่มีพระรัตนตรัยครบบริบูรณ์, เป็นวันที่เกิดพระภิกษุรูปแรก ในพระพุทธศาสนา คือ การที่ท่านโกณฑัญญะขอบรรพชา และได้บวชเป็นพระภิกษุ หลังจากฟังปฐมเทศนาและบรรลุธรรมแล้ว

จึงถือด้วยว่าเป็นวันที่เริ่มตั้งภิกษุสงฆ์ หรือต้นกำเนิดสมมติสงฆ์, เป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงได้ปฐมสาวก คือ การที่ท่านโกณฑัญญะนั้นได้บรรลุธรรมและบวชเป็นพระภิกษุ จึงเป็นสาวกรูปแรกของพระพุทธเจ้า

นอกจากนี้ เมื่อเทียบกับวันสำคัญอื่นในพระพุทธศาสนา บางทีเรียกวันอาสาฬหบูชานี้ว่า *วันพระสงฆ์* (คือวันที่เริ่มเกิดมีพระสงฆ์) โดยเรียกวันวิสาขบูชาว่า *วันพระพุทธ* (คือวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า) และเรียกวันมาฆบูชาว่า *วันพระธรรม* (วันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ประกาศประมวลหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา), อย่างไรก็ตาม บางท่านเรียกวันอาสาฬหบูชานี้ว่า *วันพระธรรม* โดยถือว่าทรงแสดงปฐมเทศนา เริ่มประกาศพระธรรม และเรียกวันมาฆบูชาว่า *วันพระสงฆ์* โดยถือว่า เป็นวันที่มีการประชุมใหญ่ของพระสาวกสงฆ์ ทั้งนี้เป็นมติที่ผู้ศึกษาสามารถถือเอานัยตามที่จะเป็นประโยชน์ แต่มิได้มีเป็นบัญญัติไว้

ประเพณีจัดงานวันอาสาฬหบูชา มีอายุไม่นาน พึ่งเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ กล่าวคือ หลังจากงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ใน พ.ศ. ๒๕๐๐ แล้ว คณะสงฆ์ได้พิจารณาเห็นว่า วันเพ็ญเดือน ๘ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น เป็นวันที่สำคัญมาก เพราะเป็นการประดิษฐานพระพุทธศาสนา สมควรยกขึ้นจัดเป็นวันสำคัญที่มีการเฉลิมฉลองเป็นพุทธบูชาอีกวันหนึ่ง จึงได้มีประกาศคณะสงฆ์ เรื่องกำหนดวันสำคัญทางศาสนา ณ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๐๑ ให้วัดต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร จัดงานวันอาสาฬหบูชา และทางราชการก็ได้สนับสนุนมติของคณะสงฆ์ โดยประกาศสำนักคณะรัฐมนตรี เรื่องระเบียบการชักธงชาติ (ฉบับที่ ๖) พ.ศ. ๒๕๐๑ ณ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๑ อ้างถึงมติคณะรัฐมนตรีให้ถือวันอาสาฬหบูชาเป็นวันสำคัญทางราชการ เป็นวันหยุดราชการวันหนึ่ง และให้ชักธงชาติในวันดังกล่าว; ดู ***ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, ปฐมเทศนา***

อาสาฬหปุรณมี วันเพ็ญเดือน ๘, วันกลางเดือน ๘, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

อาสาฬหมาส ดู *อาสาฬหะ*

อาหัจจบาท เตียงที่เขาทำเอาเท้าเสียบเข้าไปในแม่แคร่ ไม่ได้ตรึงสลัก

อาหาร ปัจจัยอันนำมาซึ่งผล, เครื่องค้ำจุนชีวิต, เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตมี ๔ คือ *๑. กวฬิงการาหาร* อาหารคือคำข้าว *๒.*

ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ๓. *มโนสัญเจตนาหาร* อาหารคือมโนสัญเจตนา ๔. *วิญญาณาหาร* อาหารคือวิญญาณ

อาหารปริเยฏฐิทุกข์ ทุกข์เกี่ยวกับการแสวงหาอาหาร, ทุกข์ในการหากิน ได้แก่ อาชีวทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีวิต (คำเต็มว่า "**อาหารปริเยฏฐิมูลกทุกข์**" = ทุกข์มีการหาอาหารเป็นมูล)

อาหารรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อาหาเรปฏิกูลสัญญา กำหนดหมายความเป็นปฏิกูลในอาหาร, ความสำคัญหมายในอาหารว่าเป็นของปฏิกูล พิจารณาให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่างๆ เช่น ปฏิกูล โดยบริโภค, โดยประเทศที่อยู่ของอาหาร, โดยสั่งสมอยู่นาน เป็นต้น (ข้อ ๓๕ ในกรรมฐาน ๔๐)

อาหุดี การเซ่นสรวง

อาหุเนยฺโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของคำนับ คือ มีคุณความดีสมควรแก่การที่ประชาชนจะนำของถวายมาแสดงความนับถือเชิดชูบูชา ถึงจะต้องเดินทางมาแม้จากที่ไกล (ข้อ ๕ ในสังฆคุณ ๙)

อาฬกะ ชื่อแคว้นหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ลุ่มน้ำโคธาวรี ตรงข้ามกับแคว้นอัสสกะ

อาฬารดาบส อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงชั้นอากิญจัญญายตนฌาน; เรียกเต็มว่า *อาฬารดาบส กาลามโคตร*

อำมาตย์ ดู *อมาตย์*

อิจฉา ความปรารถนา, ความอยากได้; ไทยมักใช้ในความหมายว่าริษยา

อิฏฐารมณ์ "อารมณ์ที่น่าปรารถนา" สิ่งที่คนอยากได้อยากพบ แสดงในแง่กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ น่าชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข; ตรงข้ามกับ *อนิฏฐารมณ์*

อิตถีภาวะ ความเป็นหญิง, สภาวะที่ทำให้ปรากฏลักษณะอาการต่างๆ อันแสดงถึงความเป็นเพศหญิง เป็นภาวรูปอย่างหนึ่ง; คู่กับ *ปุริสภาวะ*; ดู *อุปาทายรูป*

อิติวุตตกะ พระสูตรที่ไม่ขึ้นต้นด้วยคำว่า *เอวมฺเม สุตํ* แต่ขึ้นต้นด้วย "วุตฺตํ เหตํ ภควตา, วุตฺตมรหตาติ เม สุตํ" แล้วเชื่อมความเข้าสู่คาถาสรุปท้าย ด้วยคำว่า *อิติ วุจฺจติ* รวม ๑๑๒ สูตร จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๔ แห่งขุททกนิกาย; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๕), *ขุชชุตรา*

อิทธาภิสังขาร การปรุงแต่งฤทธิ์ขึ้นทันใด, การบันดาลด้วยฤทธิ์

อิทธิ ความสำเร็จ, ความรุ่งเรืองงอกงาม; อำนาจที่จะทำอะไรได้อย่างวิเศษ

อิทธิ ๒ ดู *ฤทธิ์ ๒*

อิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ,

คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์, ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ คือ ๑. *ฉันทะ* ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น ๒. *วิริยะ* ความพยายามทำสิ่งนั้น ๓. *จิตตะ* ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๔. *วิมังสา* ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น, การทดลอง ตรวจสอบ; จำง่ายๆ ว่า มีใจรักพากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน; ดู *โพธิปักขิยธรรม*

อิทธิบาทภาวนา การเจริญอิทธิบาท, การฝึกฝนปฏิบัติให้อิทธิบาทเกิดมีขึ้น

อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์, แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ เช่น ล่องหน ดำดิน เหาะได้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อิทธิวิธา, อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น นิรมิตกายคนเดียวเป็นหลายคน หลายคนเป็นคนเดียว ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๓ ในวิชชา ๘)

อิทัปปัจจยตา “ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย”, ความเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย, กฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เป็นอีกชื่อหนึ่งของหลัก *ปฏิจจสมุปบาท* หรือ *ปัจจยาการ*

อินเดีย ชื่อประเทศ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทย ถัดจากประเทศพม่าออกไป มีเมืองหลวงชื่อ *นิวเดลี* (*New Delhi*) อยู่ห่างจากกรุงเทพประมาณ ๓,๑๐๐ กิโลเมตร อินเดียมีเนื้อที่ทั้งหมด ๓,๒๘๗,๕๙๐ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองใน พ.ศ. ๒๕๒๔ ประมาณ ๖๓๘ ล้านคน (พ.ศ. ๒๕๔๙ ประมาณ ๑,๐๙๕ ล้านคน) ครั้งโบราณเรียก ***ชมพูทวีป*** เป็นประเทศที่เกิดพระพุทธศาสนา, พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๒,๐๐๐ กิโลเมตร; ดู *ชมพูทวีป*

อินทปัตถ์ ชื่อนครหลวงของแคว้นกุรุ ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของอินเดียปัจจุบัน (แคว้นกุรุอยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอนบน ราวมณฑลปัญจาบลงมา)

อินทร์ ผู้เป็นใหญ่, จอมเทพ, ชื่อเทวราชผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมีอำนาจบังคับบัญชาเหนือเทพชั้นจาตุมหาราชิกา; เรียกตามนิยมในบาลีว่า ***ท้าวสักกะ***; ดู *ดาวดึงส์, วัตรบท ๗, จาตุมหาราชิกา*

อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือรู้ว่า สัตว์พวกไหนมีอินทรีย์ (คือศรัทธาเป็นต้น) อ่อน พวกไหนมีอินทรีย์แก่กล้า พวกไหนมีจริตมีอัธยาศัย เป็นต้น อย่างไรๆ พวกไหน

สอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๖ ในทศพลญาณ)

อินทรีย์ ความเป็นใหญ่, สภาพที่เป็นใหญ่ ในกิจของตน, ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ เช่น ตาเป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน โดยเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่ และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ มี ๕ อย่าง ได้แก่ *ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา* (ข้อธรรมตรงกับ *พละ ๕*), ธรรม ๕ อย่างชุดเดียวกันนี้ เรียกชื่อต่างกันไป ๒ อย่าง ตามหน้าที่ที่ทำ คือ เรียกชื่อว่า *พละ* โดยความหมายว่าเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ เรียกชื่อว่า *อินทรีย์* โดยความหมายว่าเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่าง คือความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงงมงาย ตามลำดับ; ดู ***โพธิปักขิยธรรม***

อินทรีย์ ๖ สภาวะที่เป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการรับรู้ด้านนั้นๆ ได้แก่ ***อายตนะภายใน*** ๖ คือ *จักขุ*-ตา *โสตะ*-หู *ฆานะ*-จมูก *ชิวหา*-ลิ้น *กาย*-กาย *มโน*-ใจ

อินทรีย์ ๒๒ สภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น มีดังนี้ ***หมวด ๑:*** ๑. จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุปสาท) ๒. โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตปสาท) ๓. ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานปสาท) ๔. ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท) ๕. กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายปสาท) ๖. มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ) ***หมวด ๒:*** ๗. อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถีภาวะ) ๘. ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ) ๙. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต) ***หมวด ๓:*** ๑๐. สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สุขเวทนา) ๑๑. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา) ๑๒. โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา) ๑๓. โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา) ๑๔. อุเปกขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อุเบกขาเวทนา) ***หมวด ๔:*** ๑๕. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) ๑๖. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ) ๑๗. สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ) ๑๘. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) ๑๙. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา) ***หมวด ๕:*** ๒๐. อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจจธรรม

ที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมัคคญาณ) ๒๑. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึง อรหัตตมัคคญาณ) ๒๒. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ

อินทรียรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อินทรียสังวร สำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, การรับรู้อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๖ โดยมีสติมิให้กิเลสครอบงำใจ แต่ให้รู้ตามเป็นจริงและเกิดกุศลธรรม (ข้อ ๑ ในอปัณณกปฏิปทา ๓, ข้อ ๒ ในปาริสุทธิศีล ๔, ข้อ ๒ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๒ ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า *อินทรียสังวรศีล* แปลว่า ศีลคือความสำรวมอินทรีย์

อิริยาบถ "ทางแห่งการเคลื่อนไหว", ท่าทางที่ร่างกายจะเป็นไป, ท่าที่เคลื่อนไหวตั้งวางร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่ง, อิริยาบถหลักมี ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน, อิริยาบถย่อย เรียกว่า จุณณิยอิริยาบถ หรือ จุณณิกอิริยาบถ ได้แก่ ท่าที่แปรเปลี่ยนยักย้ายไประหว่างอิริยาบถทั้ง ๔ นั้น

การมีสติทันโดยรู้ชัดอิริยาบถที่เป็นไปอยู่ เป็นหมวดหนึ่งของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วย คืออิริยาบถบรรพ เป็นบรรพที่ ๒ ของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน; ดู *กายานุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

อิรุพเพท คำบาลีเรียกคัมภีร์หนึ่งในไตรเพท ตรงกับที่เรียกอย่างสันสกฤตว่า *ฤคเวท*; ดู *ไตรเพท*

อิศวร พระเป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ ตามปกติหมายถึงพระศิวะ ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งการทำลาย

อิสระ ผู้เป็นใหญ่, เป็นใหญ่, เป็นใหญ่ในตัวเอง, เป็นไทแก่ตัว ไม่ขึ้นแก่ใคร

อิสรภาพ ความเป็นอิสระ

อิสราธิบดี ผู้เป็นเจ้าใหญ่เหนือกว่าผู้เป็นใหญ่ทั่วไป, ราชา, พระเจ้าแผ่นดิน

อิสริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่, ความเป็นใหญ่โดยตำแหน่ง ฐานันดร เป็นต้น; ดู *ยศ*

อิสสา ความริษยา, ความรู้สึกไม่พอใจเมื่อเห็นเขาได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน, ความคิดตัดรอนผู้ที่ดีกว่าตน; ความหึงหวง (ข้อ ๓ ในมละ ๙, ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอุปกิเลส ๑๖)

อิสิ, อิสี ผู้แสวงหาคุณความดี, ผู้ถือบวช, ฤษี

อิสิคิลิบรรพต ภูเขาชื่ออิสิคิลิ เป็นภูเขาลูกหนึ่งในห้าลูก ที่เรียกเบญจคีรี ล้อมรอบพระนครราชคฤห์

อิสิปตนมฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่ออิสิปตนะ อยู่ใกล้เมืองพาราณสี เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดพระปัญจวัคคีย์ บัดนี้เรียก *สารนาถ*

อุกกลชนบท ชื่อชนบทที่พ่อค้า ๒ คน คือ ตปุสสะ กับ ภัลลิกะ เดินทางจากมาแล้ว ได้พบพระพุทธเจ้าขณะที่ประทับอยู่ภายใต้ต้นราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ

อุกโกฏนะ การรื้อฟื้น, การฟื้นเรื่อง, ฟื้นคดี

อุกฺขิตฺตโก "ผู้อันสงฆ์ยกแล้ว" หมายถึงภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทำอุกเขปนียกรรมตัดสิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว (จนกว่าสงฆ์จะยอมระงับกรรมนั้น)

อุกเขปนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุอันจะพึงยกเสีย หมายถึงวิธีการลงโทษที่สงฆ์กระทำแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้ว ไม่ยอมรับว่าเป็นอาบัติหรือไม่ยอมทำคืนอาบัติ หรือมีความเห็นชั่วร้าย (ทิฏฐิบาป) ไม่ยอมสละซึ่งเป็นทางเสียสีลสามัญญตา หรือทิฏฐิสามัญญตา โดยยกเธอเสียจากการสมโภคกับสงฆ์ คือ ไม่ให้ฉันร่วม ไม่ให้อยู่ร่วม ไม่ให้มีสิทธิเสมอกับภิกษุทั้งหลาย พูดง่ายๆ ว่า ถูกตัดสิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว

อุคคหนิมิต นิมิตติดตา หมายถึงนิมิต (อารมณ์กรรมฐาน) ที่นึกกำหนดจนแม่นใจ หรือที่เพ่งดูจนติดตาติดใจ แม้หลับตาก็เห็น (ข้อ ๒ ในนิมิต ๓)

อุคฆฏิตัญญู ผู้อาจรู้ได้ฉับพลันแต่พอท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง คือมีปัญญาเฉียบแหลม พูดให้ฟังเพียงหัวข้อก็เข้าใจ (ข้อ ๑ ในบุคคล ๔)

อุจจารธาตุ ในคำว่า "โรคอุจจารธาตุ" หมายถึงโรคท้องเสีย ท้องเดิน หรือท้องร่วง

อุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ เช่น เห็นว่าคนและสัตว์จุติจากอัตภาพนี้แล้วขาดสูญ; ตรงข้ามกับ *สัสสตทิฏฐิ* (ข้อ ๒ ในทิฏฐิ ๒)

อุชเชนี ชื่อนครหลวงของแคว้นอวันตี บัดนี้เรียกว่า *อุชเชน* (Ujjain); ดู *อวันตี*

อุชุปฏิปนฺโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่ลวงโลก ไม่มีมายาสาไถย ไม่อำพราง หรือดำเนินทางตรง คือมัชฌิมาปฏิปทา (ข้อ ๒ ในสังฆคุณ ๙)

อุฏฐานสัญญามนสิการ ทำในพระทัยถึงความสำคัญในอันที่จะลุกขึ้น, ตั้งใจว่าจะลุกขึ้นอีก

อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต ในการศึกษาเล่า

เรียน และในการทำธุระหน้าที่การงาน รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง หาวิธีจัดการ ดำเนินการให้ได้ผลดี (ข้อ ๑ ในทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔)

อุณหะ ร้อน, อุ่น

อุณหิส กรอบหน้า, มงกุฎ

อุดรทวาร ประตูด้านเหนือ

อุดรทิศ ทิศเบื้องซ้าย, ทิศเหนือ; ดู *อุตตรทิส*

อุตกฤษฎ์ อย่างสูง, สูงสุด (พจนานุกรมเขียน *อุกฤษฎ์*)

อุตตระ ดู *โสณะ*

อุตตรทิส "ทิศเบื้องซ้าย" หมายถึงมิตร; ดู *ทิศหก*

อุตตรนิกาย ดู *อุตรนิกาย*

อุตตรนิคม ชื่อนิคมหนึ่งในโกลิยชนบท

อุตตรา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน เรียกแยกกันด้วยคำเติมข้างหน้า หรือเติมข้างหลัง ได้แก่ ขุชชุตรา (เขียนเต็มว่า "ขุชชุตตรา", อุตตรา ผู้ค่อม) กับ อุตตรานันทมารดา (อุตตรา มารดาของนันทะ); ดู *ขุชชุตรา, นันทมารดา 2.*

อุตตรานันทมารดา ดู *นันทมารดา 2.*

อุตตราวัฏฏ์ เวียนซ้าย, เวียนรอบโดยหันข้างซ้าย คือ เวียนเลี้ยวทางซ้ายย้อนเข็มนาฬิกา (พจนานุกรมเขียน *อุตราวัฏ*); ตรงข้ามกับ *ทักขิณาวัฏฏ์*

อุตตราสงค์ ผ้าห่ม, เป็นผ้าผืนหนึ่งในจำนวน ๓ ผืน ของไตรจีวร ได้แก่ ผืนที่เรียกกันสามัญว่า จีวร (พจนานุกรมเขียน *อุตราสงค์*)

อุตตริมนุสสธรรม ธรรมยวดยิ่งของมนุษย์, ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดยิ่ง, ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาบัติ มรรคผล, บางทีเรียกให้ง่ายว่า ธรรมวิเศษ บ้าง คุณวิเศษ หรือ คุณพิเศษ บ้าง (พจนานุกรมเขียน *อุตริมนุสสธรรม*)

อุตรนิกาย "นิกายฝ่ายเหนือ" หมายถึงพระพุทธศาสนาอย่างที่นับถือกันแพร่หลายในประเทศฝ่ายเหนือ มี จีน เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น ที่เรียกตัวเองว่า มหายาน ใช้ภาษาสันสกฤต

อุตราบถ "หนเหนือ", ดินแดนแถบเหนือของชมพูทวีป; คำอธิบาย ดู *ทักขิณาบถ*

อุตราวัฏ ดู *อุตตราวัฏฏ์*

อุตสาหะ ความบากบั่น, ความพยายาม, ความขยัน, ความอดทน

อุตุ **1.** ฤดู, ดินฟ้าอากาศ, สภาพแวดล้อม, เตโชธาตุ, อุณหภูมิ, ภาวะร้อนเย็น, ไออุ่น **2.** ระดู,

อุตุกาล ชั่วฤดูกาล, ชั่วคราว

อุตุชรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อุตุปริณามชา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่ฤดูแปรปรวน, เจ็บป่วยเพราะดินฟ้าอากาศผันแปร; ดู *อาพาธ*

อุทก น้ำ

อุทกสาฏิกา ผ้าอาบ, เป็นจีวรอย่างหนึ่งในจีวร ๕ อย่างของภิกษุณี; ดู *สังกัจฉิกะ* ด้วย

อุทกุกเขป เขตสามัคคีชั่ววักน้ำสาดแห่งคนมีอายุและกำลังปานกลาง หมายถึง เขตชุมนุมทำสังฆกรรมที่กำหนดลงในแม่น้ำหรือทะเล ชาตสระ (ที่ขังน้ำเกิดเองตามธรรมชาติ เช่น บึง หนอง ทะเลสาบ) โดยพระภิกษุประชุมกันบนเรือ หรือบนแพ ซึ่งผูกกับหลักในน้ำ หรือทอดสมออยู่ห่างจากตลิ่งกว่าชั่ววิดน้ำสาด (ห้ามผูกโยงเรือหรือแพนั้น กับหลักหรือต้นไม้ริมตลิ่ง และห้ามทำในเรือหรือแพที่กำลังลอยหรือเดิน); อุทกุกเขปนี้ จัดเป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง

อุททกดาบส อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ; เรียกเต็มว่า *อุททกดาบส รามบุตร*

อุทเทศาจารย์ อาจารย์ผู้บอกธรรม, อาจารย์สอนธรรม (ข้อ ๔ ในอาจารย์ ๔); คู่กับ ***ธรรมันเตวาสิก***

อุทเทส ดู *อุเทศ*

อุทเทสภัต อาหารอุทิศสงฆ์หรือภัตที่ทายกถวายตามที่สงฆ์แสดงให้ หมายถึงของที่เขาถวายสงฆ์แต่ไม่พอแจกทั่วกันท่านให้แจกไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่พระสังฆเถระลงมา ของหมดแค่ลำดับไหนกำหนดไว้ เมื่อของมีมาอีกจึงแจกต่อไปตั้งแต่ลำดับที่ค้างอยู่ อย่างนี้เรื่อยไปจนทั่วกัน แล้วจึงเวียนขึ้นต้นใหม่อีก; เทียบ *สังฆภัต*

อุทเทสวิภังคสูตร ชื่อสูตรที่ ๓๘ แห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องวิญญาณไว้โดยย่อ ภิกษุทั้งหลายอยากฟังโดยพิสดาร จึงขอให้พระมหากัจจายนะอธิบายความ พระมหากัจจายนะแสดงได้เนื้อความถูกต้องชัดเจนดีมาก จนได้รับคำยกย่องชมเชยจากพระพุทธเจ้า

อุทเทสิกเจดีย์ เจดีย์สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า, เจดีย์ที่สร้างเป็นเครื่องเตือนจิตต์ให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป (ข้อ ๔ ในเจดีย์ ๔)

อุทธรณ์ การยกขึ้น, การรื้อฟื้น, การขอร้องให้รื้อฟื้นขึ้น, ขอให้พิจารณาใหม่

อุทธโลมิ เครื่องลาดที่มีขนตั้ง

อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ต่อเมื่อเลื่อนขึ้นไปเกิดในชั้นสูงขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิฏฐะ (ข้อ ๕ ในอนาคามี ๕)

อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, จิตต์ส่าย, ใจวอกแวก (พจนานุกรมเขียน ***อุทธัจ***); (ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระ

อภิธรรม); ดู *เยวาปนกธรรม*

อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านและรำคาญ, ความฟุ้งซ่านและความเดือดร้อนใจ (ข้อ ๔ ในนิวรณ์ ๕)

อุทธัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องสูง ได้แก่ กิเลสผูกใจสัตว์อย่างละเอียดมี ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา พระอรหันต์จึงละได้; ดู *สังโยชน์*

อุทยมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

อุทยัพพยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเกิดและความดับแห่งสังขาร; ดู *อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ*

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงเห็นความเกิดและความดับแห่งสังขาร, ญาณที่มองเห็นนามรูปเกิดดับ (ข้อ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

อุทยาน “สถานที่ซึ่งชนทั้งหลายแหงนชม [ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น]เดินไป”, สวนหลวงที่เป็นสาธารณะ, สวนสาธารณะที่ทางการบ้านเมืองจัดดูแล (บาลี: อุยฺยาน, สันสกฤต: อุทฺยาน)

อุทร ท้อง

อุทริยะ อาหารใหม่, อาหารที่รับประทานเข้าไปแล้วอยู่ในท้อง ในลำไส้ กำลังผ่านกระบวนการย่อย แต่ยังไม่กลายเป็นอุจจาระ

อุทัย การขึ้น, การโผล่ขึ้น, พระอาทิตย์แรกขึ้น

อุทาน **1.** วาจาที่เปล่งขึ้นโดยความเบิกบานใจ มักเป็นข้อความยาว ๑ หรือ ๒ คาถา ที่ยาวกว่านั้นมีน้อยครั้ง; ในภาษาไทย หมายถึงเสียงหรือคำที่เปล่งออกมาเวลาดีใจ แปลกใจ หรือตกใจ เป็นต้น **2.** พระอุทานคาถาของพระพุทธเจ้า อันสื่อธรรมที่ลึกซึ้งหรือเป็นคติธรรมสำคัญ พร้อมทั้งเรื่องราวที่เป็นข้อปรารภให้ทรงเปล่งพระอุทานนั้นๆ ๘๐ เรื่อง รวมจัดเป็นคัมภีร์ที่ ๓ แห่งขุททกนิกาย; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๕)

อุทาหรณ์ ตัวอย่าง, การอ้างอิง, การยกขึ้นให้เห็น

อุทิศ เฉพาะ, เจาะจง, เพ่งเล็งถึง, ทำเพื่อ, หมายใจต่อ, มุ่งให้แก่, มุ่งไปยัง, มุ่งไปที่ (ดังตัวอย่างในประโยคต่างๆ ว่า “เขาออกบวชอุทิศพระพุทธเจ้า”, “เธอให้ทานอุทิศหมู่ญาติ”, “พระเถระเดินทางไกลจากเมืองสาวัตถีอุทิศหมู่บ้านนั้น”, “นายวาณิชลงเรือออกมหาสมุทรอุทิศสุวรรณภูมิ”); ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายที่สัมพันธ์กับประเพณีการทำบุญเพื่อผู้ล่วงลับ หมายถึง ตั้งใจทำการกุศลนั้นโดยมุ่งให้เกิดผลแก่ผู้ตายที่ตนนึกถึง

อุทิสสมังสะ เนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเจาะจงเพื่อถวายภิกษุ ท่านมิให้ภิกษุฉัน, หาก

ภิกษุฉันทั้งได้เห็น ได้ยิน หรือสงสัยว่าเขาฆ่าเพื่อถวายตน ต้องอาบัติทุกกฏ; ตรงข้ามกับ *ปวัตตมังสะ*

อุเทน ราชาแห่งแคว้นวังสะ ครั้งพุทธกาลครองราชสมบัติที่กรุงโกสัมพี มีอัครมเหสี ๓ องค์ คือ พระนางสามาวดี (อุบาสิกา, ธิดาของภัททิยเศรษฐี ในภัททิยนคร) พระนางวาสุลทัตตา (ราชธิดาของพระเจ้าจัณฑปัชโชต) และพระนางมาคัณฑิยา (ธิดาของมาคัณฑิยพราหมณ์) *(ปฏิสํ.อ.๒/๓๓๕)*, เป็นพระราชบิดาของโพธิราชกุมาร

อุเทนเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่ง อยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

อุเทศ 1. การยกขึ้นแสดง, ข้อที่ยกขึ้นแสดง, หัวข้อ, บทตั้ง, ความที่เป็นหลัก

อุเทศ (อุทฺเทส) มักมาคู่กับ **นิเทศ** (นิทฺเทส) โดยที่อุเทศเป็นตัวบท แม่บท บทตั้ง หรือข้อความย่อ และนิเทศเป็นคำไขขยายความ เป็นคำชี้แจงอธิบาย ถ้ามีคำไขย้อนขยายความในนิเทศซ้อนเข้าไปอีก ก็เรียกว่า**ปฏินิเทศ**

ตัวอย่างเช่น บอกว่า "ในเวลานั้น มีขันธ์ ๔" นี่เป็น**อุเทศ**, ไขความว่า "ขันธ์ ๔ ที่มีในเวลานั้น ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์" นี่คือ**นิเทศ**, ถ้าย้อนเข้าไปไขความซ้อนอีกชั้นหนึ่งว่า "เวทนาขันธ์ที่มีในเวลานั้นเป็นอย่างไร? คือ..." นี่คือ**ปฏินิเทศ**

อุเทศเป็นการปฏิบัติที่ยืนตัวเป็นหลักของการศึกษาในธรรมวินัยนี้ โดยมาคู่กับ **ปริปุจฉา** เช่น อุปัชฌาย์มีวัตรคือข้อปฏิบัติซึ่งเป็นหน้าที่ประจำต่อศิษย์คือสัทธิวิหาริกมากมายหลายอย่าง (อาจารย์ต่อศิษย์คืออันเตวาสิกก็เช่นกัน) แต่วัตรหรือหน้าที่ข้อแรกที่เป็นหลัก คือต้องสงเคราะห์ ต้องอนุเคราะห์สัทธิวิหาริก ด้วย**อุเทศ** และ**ปริปุจฉา** (ตามด้วยโอวาท และอนุสาสนี)

อุเทศ ได้แก่ พุทธพจน์หรือคำตรัสแสดงธรรม หลักธรรมที่ทรงสอนไว้ ซึ่งยกมาสอนมาบอกเป็นบทตั้ง เป็นหลักเป็นตัวบท เป็นที่อ้างอิง จากนั้นก็มี **ปริปุจฉา** คือการซักรอบสอบถาม ซักไซ้ให้มีการขยายความอธิบายความหมายเนื้อหาสาระของพุทธพจน์หรือหลักธรรมคำตรัสสอนที่ยกมาเป็นอุเทศนั้น จนได้ความชัดเจน (การปฏิบัติหรือกิจกรรมอีกหลายอย่างที่ท่านกล่าวไว้เป็นสำคัญอันจะช่วยให้การศึกษาสัมฤทธิ์ผล เช่น สาธยาย โอวาท อนุสาสนี สากัจฉา โยนิโสมนสิการ เสวนากัลยาณมิตร); ดู ***ปริปุจฉา***

2. การสวดปาติโมกข์, ปาติโมกข์ที่ยกขึ้นสวด, หมวดหนึ่งๆ แห่งปาติโมกข์ที่จัดไว้สำหรับสวด, ในคำว่า “สงฆ์มีอุเทศเดียวกัน” หมายความว่า ร่วมฟังสวดปาติโมกข์ด้วยกัน; อุเทศในปาติโมกข์จัดโดยย่อมี ๕ คือ ๑. *นิทานุทเทส* ๒. *ปาราชิกุทเทส* ๓. *สังฆาทิเสสุทเทส* ๔. *อนิยตุทเทส* ๕. *วิตถารุทเทส*, อุทเทสที่ ๕ นั้น รวมเอานิสสัคคิยุทเทส ปาจิตติยุทเทส ปาฏิเทสนียุทเทส เสขิยุทเทส และสมถุทเทส เข้าไว้ด้วยกัน ถ้าแยกออกนับโดยพิสดารก็จะเป็น ๙ อุทเทส การรู้จักอุเทศหรืออุทเทสเหล่านี้เป็นประโยชน์สำหรับการตัดตอนสวดปาติโมกข์ย่อได้ในคราวจำเป็น; ดู *ปาติโมกข์ย่อ*

อุบล บัว, ดอกบัว

อุบลวรรณา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถี ได้ชื่อว่า*อุบลวรรณา* เพราะมีผิวพรรณดังดอกนิลุบล (อุบลเขียว) มีความงามมาก จึงเป็นที่ปรารถนาของพระราชาในชมพูทวีปหลายพระองค์ ต่างส่งคนมาติดต่อ ท่านเศรษฐีเกิดความลำบากใจ จึงคิดจะให้ธิดาบวชพอเป็นอุบาย แต่นางเองพอใจในบรรพชาอยู่แล้วจึงบวชเป็นภิกษุณีด้วยศรัทธาอย่างจริงจัง คราวหนึ่งอยู่เวรจุดประทีปในพระอุโบสถ นางเพ่งดูเปลวประทีปถือเอาเป็นนิมิตเจริญฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้าย

อุบัติ เกิดขึ้น, กำเนิด, เหตุให้เกิด

อุบาทว์ ดู *อุปัทวะ*

อุบาย วิธีสำหรับประกอบ, หนทาง, วิธีการ, กลวิธี, ไทยใช้หมายถึง เล่ห์เหลี่ยมด้วย

อุบาลี พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นกัลบกของเจ้าศากยะ ได้ออกบวชที่อนุปิยอัมพวัน พร้อมกับพระอานนท์และพระอนุรุทธะ เป็นต้น มีอุปัชฌาย์ชื่อพระกัปปิตก ครั้นบวชแล้ว เรียนกรรมฐาน จะไปอยู่ป่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต ท่านเล่าเรียนและเจริญวิปัสสนาไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัต เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจเชี่ยวชาญในพระวินัยมาก จนพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระวินัย (วินัยธร) พระอุบาลีเป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย

อุบาสก ชายผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนา, คฤหัสถ์ผู้ชายที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนาโดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

ปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ได้แก่ตปุสสะและภัลลิกะ ปฐมอุบาสกผู้ถึง

ไตรสรณะ คือบิดาของพระยสะ

อุบาสกผู้เป็นอริยสาวก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่ง เช่น ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม สุทัตตะอนาถปิณฑิกคหบดี เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้เป็นทายก

อุบาสกที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสกทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสก ๒ ท่าน ได้แก่ จิตตคฤหบดี และเจ้าชายหัตถกะอาฬวกะ; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

อุบาสกธรรม ดู *สมบัติของอุบาสก*

อุบาสิกา หญิงผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนาที่เป็นหญิง, คฤหัสถ์ผู้หญิงที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

ปฐมอุบาสิกา ได้แก่ มารดา (นางสุชาดา) และภรรยาเก่าของพระยสะ

อุบาสิกาผู้เป็นอริยสาวิกา ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ท่าน เช่น นางสุชาดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม นางวิสาขา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้เป็นทายิกา

อุบาสิกาที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสิกาทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสิกา ๒ ท่าน ได้แก่ ขุชชุตรา และเวฬุกัณฏกีนันทมารดา; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

อุเบกขา 1. ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง, ความวางใจเฉยได้ไม่ยินดียินร้าย เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้นโดยสมควรแก่เหตุ และรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุนั้น, ความรู้จักวางใจเฉยดูอยู่ เมื่อเห็นเขารับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของเขาเอง, ความวางทีเฉยคอยดูอยู่ในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้าง ไม่ตกเป็นฝักฝ่าย ไม่สอดแส่ ไม่จู้จี้สาระแน ไม่ก้าวก่ายแทรกแซง (ข้อ ๔ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๑๐ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๙ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.** ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า *อุเบกขาเวทนา* (= อทุกขมสุข); (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓)

อุโบสถ 1. การสวดปาติโมกข์ของพระสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เป็นเครื่องซักซ้อมตรวจสอบความบริสุทธิ์ทางวินัยของภิกษุทั้งหลาย และทั้งเป็นเครื่องแสดง

ความพร้อมเพรียงของสงฆ์ด้วย, อุโบสถเป็นสังฆกรรมที่ต้องทำเป็นประจำสม่ำเสมอและมีกำหนดเวลาที่แน่นอน มีชื่อเรียกย่อยออกไปหลายอย่าง การทำอุโบสถจะมีการสวดปาติโมกข์ได้ต่อเมื่อมีภิกษุครบองค์สงฆ์จตุวรรค คือ ๔ รูปขึ้นไป ถ้าสงฆ์ครบองค์กำหนดเช่นนี้ทำอุโบสถ เรียกว่า *สังฆอุโบสถ* (มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติตามพุทธบัญญัติในอุโปสถขันธกะ, วินย.๔/๑๔๗/๒๐๑); ในกรณีที่มีภิกษุอยู่ในวัดเพียง ๒ หรือ ๓ รูป เป็นเพียงคณะ ท่านให้บอกความบริสุทธิ์แก่กันและกันแทนการสวดปาฏิโมกข์ เรียกอุโบสถนี้ว่า *คณอุโบสถ* หรือ *ปาริสุทธิอุโบสถ* กล่าวคือ ถ้ามี ๓ รูป พึงให้รูปที่สามารถตั้งญัตติว่า "สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา, อชฺชุโปสโถ *ปณฺณรโส*, ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยาม." (*ปณฺณรโส* คือ ๑๕ ค่ำ ถ้า ๑๔ ค่ำ เปลี่ยนเป็น *จาตุทฺทโส*) จากนั้น ทั้งสามรูปพึงบอกความบริสุทธิ์ของตนไปตามลำดับพรรษา (พระเถระว่า "**ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ**" ว่า ๓ ครั้ง; รูปอื่นเปลี่ยน **อาวุโส** เป็น **ภนฺเต**), ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ เพียงบอกความบริสุทธิ์ของตนแก่กัน (พระเถระว่า "**ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรหิ**" ว่า ๓ ครั้ง; รูปที่อ่อนพรรษาเปลี่ยน **อาวุโส** เป็น **ภนฺเต** และเปลี่ยน **ธาเรหิ** เป็น **ธาเรถ**); ถ้ามีภิกษุอยู่ในวัดรูปเดียว ท่านให้ทำเพียงอธิษฐาน คือตั้งใจกำหนดจิตว่า วันนี้เป็นอุโบสถของเรา ("**อชฺช เม อุโปสโถ**") อุโบสถที่ทำอย่างนี้ เรียกว่า *ปุคคลอุโบสถ* หรือ *อธิษฐานอุโบสถ*; อุโบสถที่ทำในวันแรม ๑๔ ค่ำ เรียกว่า *จาตุทสิก-* ทำในวันขึ้นหรือแรม ๑๕ ค่ำ เรียกว่า *ปัณณรสิก-* ทำในวันสามัคคี เรียกว่า*สามัคคีอุโบสถ*

2. อุโบสถ คือ การอยู่จำรักษาองค์ ๘ ที่โดยทั่วไปเรียกกันว่า *ศีล ๘* ของอุบาสกอุบาสิกา นั้น จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *ปกติอุโบสถ* อุโบสถที่รักษาตามปกติชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ปัจจุบันนิยมรักษากันเฉพาะในวันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ คือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันจันทร์ดับ คือ แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำ (ปกติอุโบสถอย่างเต็ม มี ๘ วัน คือ วัน ๕ ค่ำ ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ ของทุกปักษ์ ถ้าเดือนขาดรักษาในวันแรม ๑๓ ค่ำเพิ่มด้วย) ๒. *ปฏิชาครอุโบสถ* อุโบสถของผู้ตื่นอยู่ (คือผู้กระตือรือร้นขวนขวายในกุศล ไม่หลับใหลด้วยความประมาท) ได้แก่ อุโบสถที่รักษาครั้งหนึ่งๆ ถึง ๓ วัน คือ รักษาในวันอุโบสถตามปกติ พร้อมทั้งวันก่อน

และวันหลังของวันนั้น ซึ่งเรียกว่า *วันรับ* และ*วันส่ง*ด้วย เช่น อุโบสถที่รักษาในวัน ๕ ค่ำ มีวัน ๔ ค่ำ เป็นวันรับ วัน ๖ ค่ำ เป็นวันส่ง อุโบสถที่รักษาในวัน ๘ ค่ำ มีวัน ๗ ค่ำ เป็นวันรับ วัน ๙ ค่ำ เป็นวันส่ง (เดือนหนึ่งๆ จะมีวันรับและวันส่งรวม ๑๑ วัน, วันที่มิใช่วันอุโบสถ ในเดือนขาดมี ๑๐ วัน เดือนเต็ม ๑๑ วัน) ๓. *ปาฏิหาริยอุโบสถ* อุโบสถที่พึงนำไปซ้ำอีกๆ หรือย้อนกลับไปนำเอามาทำ คือรักษาให้เป็นไปตรงตามกำหนดดังที่เคยทำมาเป็นประจำในแต่ละปี หมายความว่า ในแต่ละปีมีช่วงเวลาที่กำหนดไว้เฉพาะที่จะรักษาอุโบสถประเภทนี้ อย่างสามัญ ได้แก่ อุโบสถที่รักษาเป็นประจำตลอด ๓ เดือน ในพรรษา (อย่างเต็มได้แก่รักษาตลอด ๔ เดือน แห่งฤดูฝน คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒, ถ้าไม่สามารถรักษาตลอด ๔ เดือน หรือ ๓ เดือน จะรักษาเพียง ๑ เดือน ระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ก็ได้, อย่างต่ำสุดพึงรักษากึ่งเดือนต่อจากวันปวารณาแรกไป คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑); อย่างไรก็ตาม มติในส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับอุโบสถ ๒ ประเภทหลังนี้ คัมภีร์ต่างๆ ยังแสดงไว้แตกต่างไม่ลงกันบ้าง ท่านว่าพอใจอย่างใด ก็พึงถือเอาอย่างนั้น เพราะแท้จริงแล้ว จะรักษาอุโบสถในวันใดๆ ก็ใช้ได้ เป็นประโยชน์ทั้งนั้น แต่ถ้ารักษาได้ในวันตามนิยมก็ย่อมควร **3.** วันอุโบสถสำหรับพระสงฆ์ คือ วันจันทร์เพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) และวันจันทร์ดับ (แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำเมื่อเดือนขาด), สำหรับคฤหัสถ์ คือ วันพระ ได้แก่ วันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ **4.** สถานที่สงฆ์ทำสังฆกรรม เรียกตามศัพท์ว่า *อุโปสถาคาร* หรือ *อุโปสถัคคะ* (โรงอุโบสถ), ไทยมักตัดเรียกว่า *โบสถ์*

อุโบสถกรรม การทำอุโบสถ; ดู *อุโบสถ*

อุโบสถศีล ศีลที่รักษาเป็นอุโบสถ หรือศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ ศีล ๘ ที่อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาเป็นการจำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ (แรม ๑๔ ค่ำในเดือนขาด)

อุปกะ ชื่ออาชีวกผู้หนึ่งซึ่งพบกับพระพุทธเจ้าในระหว่างทาง ขณะที่พระองค์เสด็จจากพระศรีมหาโพธิ์ไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อโปรดพระปัญจวัคคีย์

อุปการะ ความเกื้อหนุน, ความอุดหนุน, การช่วยเหลือ

อุปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมอง, สิ่งที่ทำจิตต์ใจให้เศร้าหมองขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก มี ๑๖ อย่าง คือ ๑. *อภิชฌา-*

วิสมโลภะ ละโมบ จ้องจะเอาไม่เลือกควรไม่ควร ๒. *โทสะ* คิดประทุษร้าย ๓. *โกธะ* โกรธ ๔. *อุปนาหะ* ผูกโกรธไว้ ๕. *มักขะ* ลบหลู่คุณท่าน ๖. *ปลาสะ* ตีเสมอ ๗. *อิสสา* ริษยา ๘. *มัจฉริยะ* ตระหนี่ ๙. *มายา* เจ้าเล่ห์ ๑๐. *สาเถยยะ* โอ้อวด ๑๑. *ถัมภะ* หัวดื้อ ๑๒. *สารัมภะ* แข่งดี ๑๓. *มานะ* ถือตัว ๑๔. *อติมานะ* ดูหมิ่นท่าน ๑๕. *มทะ* มัวเมา ๑๖. *ปมาทะ* เลินเล่อหรือละเลย

อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ดู *วิปัสสนูปกิเลส*

อุปฆาตกกรรม กรรมตัดรอน ได้แก่กรรมที่เป็นกุศลก็ดี ที่เป็นอกุศลก็ดี ซึ่งมีกำลังแรง เข้าตัดรอนการให้ผลของชนกกรรม หรืออุปัตถัมภกกรรม ที่ตรงข้ามกับตนเสีย แล้วให้ผลแทนที่ (ข้อ ๘ ในกรรม ๑๒)

อุปจาร เฉียด, จวนเจียน, ที่ใกล้ชิด, ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ; ดังตัวอย่างคำที่ว่า *อุปจารเรือน อุปจารบ้าน* แสดงตามที่ท่านอธิบายในอรรถกถาพระวินัยดังนี้

อาคารที่ปลูกขึ้นร่วมในแค่ระยะน้ำตกที่ชายคาเป็น*เรือน,* บริเวณรอบๆ เรือนซึ่งกำหนดเอาที่แม่บ้านยืนอยู่ที่ประตูเรือนสาดน้ำล้างภาชนะออกไป หรือแม่บ้านยืนอยู่ภายในเรือน โยนกระด้งหรือไม้กวาดออกไปภายนอก ตกที่ใด ระยะรอบๆ กำหนดนั้นเป็น *อุปจารเรือน*

บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดี ยืนอยู่ที่เขตอุปจารเรือน ขว้างก้อนดินไป ก้อนดินที่ขว้างนั้นตกลงที่ใด ที่นั้นจากรอบๆ บริเวณอุปจารเรือน เป็นกำหนด *เขตบ้าน,* บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดีนั้นแหละ ยืนอยู่ที่เขตบ้านนั้นโยนก้อนดินไปเต็มกำลัง ก้อนดินตกเป็น *เขตอุปจารบ้าน;* สีมาที่สมมติเป็นติจีวราวิปปวาสนั้น จะต้องเว้นบ้านและอุปจารบ้านดังกล่าวนี้เสียจึงจะสมมติขึ้น คือใช้เป็นติจีวราวิปปวาสสีมาได้; ดู *ติจีวราวิปปวาสสีมา* ด้วย

อุปจารภาวนา ภาวนาขั้นจวนเจียน คือเจริญกรรมฐานถึงขั้นเกิดอุปจารสมาธิ (ข้อ ๒ ในภาวนา ๓)

อุปจารสมาธิ สมาธิจวนจะแน่วแน่, สมาธิที่ยังไม่ดิ่งถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้กิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นระงับ ก่อนจะเป็นอัปปนา คือถึงฌาน (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๒, ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อุปจารแห่งสงฆ์ บริเวณรอบๆ เขตสงฆ์ชุมนุมกัน

อุปฐาก ดู *อุปัฏฐาก*

อุปติสสะ ดู *สารีบุตร*

อุปติสสปริพาชก คำเรียกพระสารีบุตรเมื่อบวชเป็นปริพาชกอยู่ในสำนัก

ของสญชัย

อุปถัมภ์ การค้ำจุน, เครื่องค้ำจุน, อุดหนุน, ช่วยเหลือ, หล่อเลี้ยง

อุปธิ สิ่งนุงนัง, สภาวะกลั้วกิเลส, สิ่งที่ยังระคนด้วยกิเลส **1.** ร่างกาย **2.** สภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่ กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร

อุปนาหะ ผูกโกรธไว้, ผูกใจเจ็บ (ข้อ ๔ ในอุปกิเลส ๑๖)

อุปนิสัย ความประพฤติที่เคยชินเป็นพื้นมาในสันดาน, ความดีที่เป็นทุนหรือเป็นพื้นอยู่ในจิตต์, ธรรมที่เป็นเครื่องอุดหนุน

อุปนิสินนกถา "ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่งใกล้", การนั่งคุยสนทนาอย่างกันเองหรือไม่เป็นแบบแผนพิธี เพื่อตอบคำซักถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น

อุปบารมี บารมีขั้นรอง, บารมีขั้นจวนสูงสุด คือ บารมีที่บำเพ็ญยิ่งกว่าบารมีตามปกติ แต่ยังไม่ถึงสุดที่จะเป็นปรมัตถบารมี เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทานบารมี สละอวัยวะเป็นทานอุปบารมี สละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี; ดู ***บารมี***

อุปถกิริยา การทำนอกรีตนอกรอยของสมณะ, ความประพฤตินอกแบบแผนของภิกษุสามเณร ท่านจัดรวมไว้เป็น ๓ ประเภท คือ ***๑. อนาจาร*** ประพฤติไม่ดีไม่งาม และเล่นไม่เหมาะสมต่างๆ ***๒. ปาปสมาจาร*** ความประพฤติเลวทราม คือ คบหากับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร ทำตนเป็นกุลทูสก ***๓. อเนสนา*** หาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร เช่น เป็นหมอเสกเป่าให้หวย เป็นต้น

อุปปลวัณณา ดู *อุบลวรรณา*

อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือ ในภพถัดไป (ข้อ ๒ ในกรรม ๑๒)

อุปปัตติเทพ "เทวดาโดยกำเนิด" ได้แก่ พวกเทวดาในกามาพจรสวรรค์และพรหมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในเทพ ๓)

อุปปีฬกกรรม "กรรมบีบคั้น" ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งบีบคั้นการให้ผลแห่งชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรม ที่ตรงข้ามกับตน ให้แปรเปลี่ยนไป เช่น ถ้าเป็นกรรมดีก็บีบคั้นให้อ่อนลง ไม่ให้ได้รับผลเต็มที่ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เกียดกันให้ทุเลา (ข้อ ๗ ในกรรม ๑๒)

อุปมา ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบ, การอ้างเอามาเปรียบเทียบ, ข้อเปรียบเทียบ

อุปมา ๓ ข้อ ข้อเปรียบเทียบ ๓ ประการที่ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อจะทรงบำเพ็ญเพียรที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม คือ

๑. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ทั้งตั้งอยู่ในน้ำจะเอามาสีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนื่อยเปล่า ฉันใด สมณพราหมณ์ ที่มีกายยัง

ไม่หลีกออกจากกาม ยังมีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉันนั้น

๒. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ตั้งอยู่บนบก ไกลจากน้ำ จะเอามาสีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนื่อยเปล่า ฉันใด สมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม แต่ยังมีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉันนั้น

๓. ไม้แห้งเกราะ ทั้งตั้งอยู่บนบก ไกลจากน้ำ จะเอามาสีให้เกิดไฟย่อมทำไฟให้ปรากฏได้ ฉันใด สมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม ไม่มีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละกามได้แล้ว ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ควรที่จะตรัสรู้ ฉันนั้น

เมื่อได้ทรงพระดำริดังนี้แล้ว พระโพธิสัตว์ จึงได้ทรงเริ่มบำเพ็ญทุกรกิริยา ดังเรื่องที่มาในพระสูตรเป็นอันมาก มีโพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น แต่มักเข้าใจกันผิดไปว่า อุปมา ๓ ข้อนี้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์หลังจากทรงเลิกละการบำเพ็ญทุกรกิริยา

อุปไมย ข้อความที่ควรจะนำสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่ควรจะหาสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ

อุปริมทิส “ทิศเบื้องบน” หมายถึงสมณพราหมณ์; ดู *ทิศหก*

อุปวาณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้มั่งคั่ง ในนครสาวัตถี ได้เห็นพระพุทธองค์ในพิธีถวายวัดพระเชตวัน เกิดความเลื่อมใส จึงได้มาบวชในพระศาสนาและได้บรรลุอรหัตตผล ท่านเคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธองค์ แม้ในวันปรินิพพานพระอุปวาณะก็ถวายงานพัดอยู่เฉพาะพระพักตร์ เรื่องราวเกี่ยวกับท่านปรากฏในพระไตรปิฎก ๔–๕ แห่ง เช่นเรื่องที่ท่านสนทนากับพระสารีบุตรเกี่ยวกับโพชฌงค์ ๗ ประการ เป็นต้น

อุปสมะ ความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความสงบ, การทำใจให้สงบ, สภาวะอันเป็นที่สงบ คือ นิพพาน (ข้อ ๔ ในอธิษฐานธรรม ๔)

อุปสมบท การให้กุลบุตรบวชเป็นภิกษุ หรือให้กุลธิดาบวชเป็นภิกษุณี, การบวชเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี; ดู *อุปสัมปทา*

อุปสมาธิฏฐาน ที่มั่นคือความสงบ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น

คือสันติ, ผู้มีความระงับกิเลสได้ใจสงบเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๔ ในอธิฏฐาน ๔); ดู *อธิษฐานธรรม*

อุปสมานุสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพานซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ (ข้อ ๑๐ ในอนุสติ ๑๐)

อุปสรรค ความขัดข้อง, สิ่งที่เข้าไปขัดข้อง, เครื่องกีดกั้น, สิ่งขัดขวาง

อุปสัมบัน ผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุหรือภิกษุณีแล้ว, ผู้อุปสมบทแล้ว ได้แก่ภิกษุและภิกษุณี; เทียบ *อนุปสัมบัน*

อุปสัมปทา การบวช, การบวชเป็นภิกษุหรือภิกษุณี; วิธีอุปสมบททั้งหมด ๘ อย่าง แต่เฉพาะที่ใช้เป็นหลักมี ๓ อย่าง คือ ๑. *เอหิภิกขุอุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยพระวาจาว่า "จงเป็นภิกษุมาเถิด" เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง ๒. *ติสรณคมนูปสัมปทา* หรือ *สรณคมนูปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยถึงไตรสรณะ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้พระสาวกทำในยุคต้นพุทธกาล เมื่อคณะสงฆ์ยังไม่ใหญ่นัก เมื่อทรงอนุญาตวิธีที่ ๓ แล้ว วิธีที่ ๒ นี้ก็เปลี่ยนใช้สำหรับบรรพชาสามเณร ๓. *ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ ในเมื่อคณะสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ขึ้นแล้ว และเป็นวิธีที่ใช้สืบมาจนทุกวันนี้; วิธีอุปสมบทอีก ๕ อย่างที่เหลือเป็นวิธีที่ทรงประทานเป็นการพิเศษจำเพาะบุคคลบ้าง ขาดตอนหมดไปแล้วบ้าง ได้แก่ (จัดเรียงลำดับใหม่ เอา ข้อ ๓. เป็นข้อ ๘. ท้ายสุด) ๓. *โอวาทปฏิคคหณูปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยการรับโอวาท เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปะ ๔. *ปัญหาพยากรณูปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยการตอบปัญหาของพระพุทธองค์ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร ๕. *ครุธรรมปฏิคคหณูปสัมปทา* (หรือ อัฏฐครุธรรมปฏิคคหณูปสัมปทา) การอุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ ประการ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี ๖. *ทูเตนะอุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยทูต เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่นางคณิกา (หญิงโสเภณี) ชื่อ อัฑฒกาสี ๗. *อัฏฐวาจิกาอุปสัมปทา* การอุปสมบทมีวาจา ๘ คือ ทำด้วยญัตติจตุตถกรรม ๒ ครั้งจากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือจากภิกษุณีสงฆ์ครั้งหนึ่ง จากภิกษุสงฆ์ครั้งหนึ่ง ได้แก่การอุปสมบทของภิกษุณี ๘. *ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา* (ข้อ ๓. เดิม)

อุปสัมปทาเปกขะ บุคคลผู้เพ่งอุปสมบท คือผู้มุ่งจะบวชเป็นภิกษุ, ผู้ขอบวชนาค

อุปสัมปทาเปกขา หญิงผู้เพ่งอุปสัมปทา คือผู้ขอบวชเป็นภิกษุณี

อุปสีวมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหากะพระศาสดา ที่ปาสาณเจดีย์

อุปเสนวังคันตบุตร พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อ วังคันตะ มารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายของพระสารีบุตร เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ เติบโตขึ้นเรียนไตรเพทจบแล้ว ต่อมาได้ฟังธรรมมีความเลื่อมใส จึงบวชในพระพุทธศาสนา หลังจากบวชได้ ๒ พรรษา จึงสำเร็จพระอรหัต ท่านออกบวชจากตระกูลใหญ่ มีคนรู้จักมากและทั้งเป็นนักเทศก์ที่สามารถ จึงมีกุลบุตรเลื่อมใสมาขอบวชด้วยจำนวนมาก ตัวท่านเองเป็นผู้ถือธุดงค์ และสอนให้สัทธิวิหาริกถือธุดงค์ด้วย ปรากฏว่าทั้งตัวท่านและบริษัทของท่านเป็นที่เลื่อมใสของคนทั่วไปหมด จึงได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทำให้เกิดความเลื่อมใสทั่วทุกด้าน (คือไม่เฉพาะตนเองน่าเลื่อมใส แม้คณะศิษย์ก็น่าเลื่อมใสไปหมด); *อุปเสนะวังคันตบุตร* ก็เขียน

อุปหัจจปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้ว คือจะปรินิพพาน เมื่อใกล้จะสิ้นอายุ (ข้อ ๒ ใน อนาคามี ๕)

อุปัชฌาย์, อุปัชฌายะ "ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่" หมายถึงผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบทในท่ามกลางภิกษุสงฆ์, เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่ และเป็นผู้ปกครองคอยดูแลผิดและชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอนอบรมให้การศึกษาต่อไป; อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี เรียกว่า *ปวัตตินี*

อุปัชฌายมัตต์ ภิกษุผู้พอจะเป็นอุปัชฌาย์ได้ คือมีพรรษาครบ ๑๐, พระปูนอุปัชฌาย์

อุปัชฌายวัตร ธรรมเนียมหรือข้อปฏิบัติที่สัทธิวิหาริก พึงกระทำต่ออุปัชฌาย์ของตน, หน้าที่ต่ออุปัชฌาย์โดยย่อคือเอาใจใส่ปรนนิบัติรับใช้ คอยศึกษาเล่าเรียนจากท่าน ขวนขวาย ป้องกัน หรือระงับความเสื่อมเสีย เช่น ความคิดจะสึก ความเห็นผิด เป็นต้น รักษาน้ำใจของท่าน มีความเคารพ จะไปไหนบอกลาไม่เที่ยวตามอำเภอใจและเอาใจใส่พยาบาลเมื่อท่านอาพาธ; เทียบ *สัทธิวิหาริกวัตร*

อุปัชฌายาจารย์ อุปัชฌาย์และอาจารย์

อุปัฏฐาก ผู้บำรุง, ผู้รับใช้, ผู้ดูแลความเป็นอยู่, ผู้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณร; ในพุทธกาล พระเถระมากหลายรูปได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า จนกระทั่งพรรษาที่ ๒๐ พระอานนท์จึงได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์ (อรรถกถาใช้คำเรียกว่า "นิพัทธุปัฏฐาก")

สืบมา ๒๕ พรรษา จนสิ้นพุทธกาล; *อุปฐาก*ก็เขียน; ดู ***นิพัทธุปัฏฐาก, อานนท์***

อุปัฏฐานศาลา หอฉัน, หอประชุม, อาคารสำคัญในวัด ที่กล่าวถึงบ่อยในพระไตรปิฎก โดยพื้นเดิม เป็นศาลาโรงฉันหรือหอฉัน (โภชนศาลา) และขยายมาใช้เป็นศาลาโรงประชุมหรือหอประชุม (สันนิบาตศาลา) ซึ่งภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังพระองค์แสดงธรรม และถกเถียงสนทนาธรรมกัน ตลอดจนวินิจฉัยข้อวินัยต่างๆ เป็นส่วนประกอบสำคัญในวิถีชีวิตของพระสงฆ์ในยุคพุทธกาล และเป็นที่เกิดขึ้นของพุทธพจน์เป็นอันมากในพระธรรมวินัย, อุปัฏฐานศาลาเกิดมีขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของพุทธกาล สืบเนื่องจากพุทธานุญาตให้พระสงฆ์มีเสนาสนะเป็นที่อยู่อาศัย คือ ในช่วงปีที่ ๒-๓ แห่งพุทธกิจ ขณะประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ คำร้องขอของเศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ที่มีศรัทธาจะสร้างวิหารคือกุฎีที่พักอาศัยถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้เป็นเหตุให้ทรงอนุญาตเสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย (วินย.๗/๒๐๐/๘๖) ต่อจากนั้น ก็มีพุทธบัญญัติเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด รวมทั้งพุทธานุญาตหอฉันคืออุปัฏฐานศาลานี้ (วินย.๗/๒๓๕/๙๘) แล้วในเวลาใกล้เคียงต่อจากนั้น อนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ได้สร้างวัดพระเชตวันขึ้นที่เมืองสาวัตถี ในคำบรรยายการสร้างวัดพระเชตวันนั้น บอกด้วยว่าได้สร้างอุปัฏฐานศาลา โดยใช้คำพหูพจน์ (อุปฏฺฐานสาลาโย, วินย.๗/๒๓๕/๙๘) ซึ่งแสดงว่าที่พระเชตวันนั้น มีอุปัฏฐานศาลาหลายหลัง, นอกจากอุปัฏฐานศาลาแล้ว ตามเรื่องในพระไตรปิฎก อาคารอีกชื่อหนึ่งรองลงไป ที่ภิกษุทั้งหลายมักไปนั่งประชุมสนทนาธรรมกัน ซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปทรงไถ่ถามและทรงชี้แจงอธิบาย ได้แก่ "มัณฑลมาฬ" (โรงกลม) ซึ่งเป็นศาลาที่นั่งพัก หรือเรียกอย่างชาวบ้านว่าศาลาที่นั่งเล่น (นิสีทนศาลา, อรรถกถาบางแห่งว่าเป็นอุปัฏฐานศาลาเช่นกัน) พระสูตรสำคัญบางสูตรก็เกิดขึ้นที่ศาลานั่งพักแบบนี้; ในชั้นอรรถกถา นิยมเรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าว่า "ธรรมสภา" ดังนั้น อุปัฏฐานศาลาของพระไตรปิฎก จึงมักปรากฏในอรรถกถา ในชื่อว่าธรรมสภา ดังที่อรรถกถาบางแห่งไขความว่า "คำว่า 'ในอุปัฏฐานศาลา' หมายความว่า 'ในธรรมสภามณฑป'" (อุ.อ.๑๒/๑๐๖); ดู ***ธรรมสภา***

อุปัฏฐายิกา อุปัฏฐากที่เป็นหญิง

อุปัตติเหตุ เหตุที่เกิดขึ้น, เหตุการณ์ที่เกิด เช่น ควรเทศนาให้เหมาะแก่อุปัตติเหตุ คือ แสดงธรรมให้เข้ากับเรื่องที่เกิดขึ้น;

บัดนี้เขียน *อุบัติเหตุ* และใช้ในความหมายที่ต่างออกไป

อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน ได้แก่ กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เข้าช่วยสนับสนุนซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม เหมือนแม่นมเลี้ยงทารกที่เกิดจากผู้อื่น ถ้ากรรมดีก็สนับสนุนให้ดีขึ้น ถ้ากรรมชั่วก็ซ้ำเติมให้เลวลงไปอีก (ข้อ ๖ ในกรรม ๑๒)

อุปัทวะ อุบาทว์, สิ่งเลวร้ายที่ก่อความเดือดร้อนหรือกีดกั้นขัดขวางไม่ให้เป็นอยู่เป็นไปด้วยดี, บางทีพูดควบกับอันตราย เป็น *อุปัทวันตราย* (อุปัทวะและอันตราย)

อุปัสสยะของภิกษุณี ส่วนที่อยู่ของภิกษุณี ตั้งอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุอยู่ด้วย แต่อยู่เอกเทศ ไม่ปะปนกับภิกษุ; เรียกตามศัพท์ว่า *ภิกขุนูปัสสยะ* (สำนักภิกษุณี)

อุปาทาน ความถือมั่น, ความยึดติดถือค้างถือคาไว้ (ปัจจุบันมักแปลกันว่า ความยึดมั่น) ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผล เนื่องจากติดใคร่ชอบใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง; ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส มี ๔ คือ ๑. *กามุปาทาน* ความถือมั่นในกาม ๒. *ทิฏฐุปาทาน* ความถือมั่นในทิฏฐิ ๓. *สีลัพพตุปาทาน* ความถือมั่นในศีลและพรต ๔. *อัตตวาทุปาทาน* ความถือมั่นวาทะว่าตน; ตามสำนวนทางธรรม ไม่ใช้คำว่า “ถือมั่น” หรือ “ยึดมั่น” กับความมั่นแน่วในทางที่ดีงาม แต่ใช้คำว่า “ตั้งมั่น” เช่น ตั้งมั่นในศีล ตั้งมั่นในธรรม ตั้งมั่นในสัจจะ; ในภาษาไทย มักใช้ “อุปาทาน” ในความหมายที่แคบลงมาว่า ยึดติดอยู่กับความนึกคิดเอาเองว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ หรือจะต้องเป็นไปเช่นนั้นเช่นนี้

อุปาทานขันธ์ ขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ขันธ์ที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ *เบญจขันธ์* คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ

อุปาทายรูป รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป, อาการของมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง; ดู *รูป ๒๘*

อุปาทิ 1. สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง, สภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มั่น, เบญจขันธ์ **2.** กิเลสเป็นเหตุถือมั่น, ความยึดติดถือมั่น, อุปาทาน

อุปาทินนกสังขาร สังขารที่กรรมครอบครอง พูดเข้าใจกันอย่างง่ายๆ ว่า สังขารที่มีใจครอง เช่น คน สัตว์ เทวดา (ข้อ ๑ ในสังขาร ๒)

อุปาทินนรูป, อุปาทินนกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อุปายโกศล ดู *โกศล ๓*

อุปายาส ความคับแค้นใจ, ความสิ้นหวัง

อุปาลิปัญจกะ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร พระวินัยปิฎก

อุปาลิวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (พระอุบาลีเป็นหัวหน้านำคณะสงฆ์ไทยไปอุปสมบทกุลบุตรในประเทศลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ สมัยอยุธยาตอนปลาย)

อุปาสกัตตเทสนา การแสดงความเป็นอุบาสก คือ ประกาศตนเป็นอุบาสกโดยถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

อุปาหนา ดู *รองเท้า*

อุโปสถขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งคัมภีร์มหาวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยการทำอุโบสถ คือ สวดปาติโมกข์และเรื่องสีมา

อุโปสถิกะ, อุโปสถิกภัต อาหารที่เขาถวายในวันอุโบสถ คือ วันพระ ในเดือนหนึ่งสี่วัน, เป็นของจำพวกสังฆภัตหรืออุทเทสภัตนั่นเอง แต่มีกำหนดวันเฉพาะ คือ ถวายเนื่องในวันอุโบสถ

อุพพาหิกา กิริยาที่ถอนนำไป, การเลือกแยกออกไป, หมายถึงวิธีระงับวิวาทาธิกรณ์ในกรณีที่ที่ประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวก ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง สงฆ์จึงเลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุมนั้นตั้งเป็นคณะ แล้วมอบเรื่องให้นำเอาไปวินิจฉัย (เป็นทำนองตั้งคณะกรรมการพิเศษ)

อุพภตกสัณฐาคาร ท้องพระโรงชื่ออุพภตก เป็นท้องพระโรง หรือหอประชุมที่สร้างขึ้นใหม่ของมัลลกษัตริย์แห่งเมืองปาวา มัลลกษัตริย์ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าไปประทับพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนจะเปิดใช้งาน ณ ที่นี้ พระสารีบุตรได้แสดงสังคีติสูตร อันเป็นต้นแบบของการสังคายนา

อุภโตพยัญชนก คนมีทั้ง ๒ เพศ

อุภโตภาควิมุต "ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน" คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถะมาเป็นอย่างมากจนได้สมาบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมถะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุอรหัตผล; หลุดพ้นทั้งสองส่วน (และสองวาระ) คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรูปสมาบัติ (เป็นวิกขัมภนะ) หนหนึ่งแล้ว จึงหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (เป็นสมุจเฉท) อีกหนหนึ่ง; เทียบ *ปัญญาวิมุต*

อุภโตสุชาต เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายมารดาทั้งฝ่ายบิดา หมายความว่า มีสกุลสูง เป็นเชื้อสายวรรณะนั้นต่อเนื่องกันมาโดยตลอด ทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา, เป็นคุณสมบัติที่พวกพราหมณ์และกษัตริย์บางวงศ์ถือเป็นสำคัญมาก

อุภยัตถะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ประโยชน์

ร่วมกัน, สิ่งที่เกื้อกูลแก่ส่วนรวมเป็นคุณแก่ชีวิตทั้งของตนและของผู้อื่น ช่วยให้เป็นอยู่กันด้วยดีพากันประสบทิฏฐธัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ ยิ่งขึ้นไป จนถึงปรมัตถะ; ดู *อัตถะ*

อุมมัตตกสมมติ การที่สงฆ์สวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต; ดูที่ *ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*

อุยยานบาล, อุทยานบาล คนเฝ้าอุทยาน, เจ้าหน้าที่ดูแลรักษาอุทยาน; ดู *อุทยาน*

อุรุเวลกัสสป พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็นนักบวชประเภทชฎิล นับถือลัทธิบูชาไฟ ถือตัวว่าเป็นพระอรหันต์ สร้างอาศรมสั่งสอนลัทธิของตนอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา เพราะเหตุที่เป็นชาวกัสสปโคตรและอยู่ ณ ตำบลอุรุเวลา จึงได้ชื่อว่า *อุรุเวลกัสสป* ท่านผู้นี้เป็นคณาจารย์ใหญ่ที่ชาวราชคฤห์นับถือมาก มีน้องสองคน คนหนึ่งชื่อ *นทีกัสสป* อีกคนหนึ่งชื่อ *คยากัสสป* ล้วนเป็นหัวหน้าชฎิลตั้งอาศรมอยู่ถัดกันไปบนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ไม่ห่างไกลจากอาศรมของพี่ชายใหญ่ ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาทรงทรมานอุรุเวลกัสสปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ จนท่านชฎิลใหญ่คลายพยศ ยอมมอบตัวเป็นพุทธสาวก ขอบรรพชา ทำให้ชฎิลผู้น้องทั้งสองพร้อมด้วยบริวารออกบวชตามด้วยทั้งหมด ครั้นบวชแล้วได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตร จากพระพุทธเจ้า ก็ได้สำเร็จพระอรหัตทั้งสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวารทั้งหมดหนึ่งพันองค์ พระอุรุเวลกัสสปได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีบริษัทใหญ่ คือ มีบริวารมาก

อุรุเวลา ชื่อตำบลใหญ่แห่งหนึ่ง ในแคว้นมคธ ตั้งอยู่ ณ ลุ่มแม่น้ำเนรัญชรา เป็นภูมิสถานที่สงบน่ารื่นรมย์ พระมหาบุรุษทรงเลือกเป็นที่บำเพ็ญเพียร ได้ประทับอยู่ ณ ที่นี้นานถึง ๖ ปี ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาและเปลี่ยนมาทรงดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา จนได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณภายใต้ร่มพระศรีมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลนี้

อุสสาวนันติกา กัปปิยภูมิที่ทำด้วยการประกาศ ได้แก่ กุฎีที่ภิกษุทั้งหลายตกลงกันแต่ต้นว่าจะทำเป็นกัปปิยกุฎี ในเวลาที่ทำ พอช่วยกันยกเสาหรือตั้งฝาทีแรก ก็ร้องประกาศให้รู้กันว่า “**กปฺปิยกุฏึ กโรม**” ๓ หน (แปลว่า “เราทั้งหลายทำกัปปิยกุฎี”); ดู *กัปปิยภูมิ*

อุสีรธชะ ภูเขาที่กั้นอาณาเขตของมัชฌิมชนบทด้านเหนือ

อูเน คเณ จรณํ การประพฤติ (วัตร) ในคณะอันพร่อง คือ ประพฤติในถิ่น เช่น อาวาส ที่มีปกตัตตภิกษุไม่ครบองค์สงฆ์ คือไม่ถึง ๔ รูป แต่ที่นิยมปฏิบัติกันมา

ไม่ต่ำกว่า ๕ รูป; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของรัตติเฉทแห่งมานัต; ดู *รัตติเฉท*

อูรุ ขาอ่อน, โคนขา

เอกฉันท์ มีความพอใจอย่างเดียวกัน, เห็นเป็นอย่างเดียวกันหมด

เอกเทศ ภาคหนึ่ง, ส่วนหนึ่ง, เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก

เอกพีชี ผู้มีพืชคืออัตภาพอันเดียว หมายถึง พระโสดาบันซึ่งจะเกิดอีกครั้งเดียวก็จะบรรลุพระอรหัตตผลในภพที่เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในโสดาบัน ๓, บางแห่งท่านจัดกลับเป็นข้อ ๓)

เอกภัณฑะ ทรัพย์สิ่งเดียวซึ่งมีราคาเพียงพอที่จะเป็นวัตถุแห่งปาราชิก

เอกภัตติกะ ผู้ฉันภัตเดียว คือ ฉันวันละมื้อเดียว เฉพาะมื้อเช้า ก่อนเที่ยงวัน; เทียบ *เอกาสนิกะ*; ดู ***ฉันมื้อเดียว***

เอกวจนะ คำกล่าวถึงสิ่งของสิ่งเดียว

เอกโวการ, เอกโวการภพ ดู *โวการ*

เอกสิทธิ สิทธิพิเศษ, สิทธิโดยเฉพาะ

เอกเสสนัย อาการกำหนดด้วยเหลือศัพท์เดียว, เป็นวิธีการอย่างหนึ่งในไวยากรณ์บาลี กล่าวคือ บุคคล วัตถุ หรือภาวะบางอย่าง เป็นของควบคู่กันมาด้วยกันเสมอ เมื่อเห็นอย่างหนึ่งก็เป็นอันรู้ถึงอีกอย่างหนึ่งด้วย หรือเป็นของชุดเดียวกันจำพวกเดียวกัน เมื่อเรียกชื่ออย่างหนึ่งจะหมายถึงอย่างหนึ่งอย่างใดในชุดหรือในจำพวกนั้นก็ได้ ในกรณีเช่นนี้ บางทีท่านกล่าวถึงหรือออกชื่อไว้อย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอันเดียว ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังหมายรู้อีกอย่างหนึ่งด้วย หรือให้เข้าใจเอาเอง จากข้อความแวดล้อมว่า ในที่นั้นหมายถึงอย่างไหนข้อใดในชุดหรือในจำพวกนั้น จึงเรียกว่า เหลือไว้อย่างเดียว หรือเหลือไว้ศัพท์เดียว เช่น **ก)** เป็นที่รู้กันดีว่าคู่พระอัครสาวกคือใคร ดังนั้น ในคำสมาสบาลี เมื่อระบุนามพระอัครสาวกองค์เดียวแต่เป็นพหูพจน์ว่า ***สาริปุตฺตา*** "พระสารีบุตรทั้งหลาย" ก็เป็นอันรวมอีกองค์หนึ่งที่ไม่ได้ระบุด้วย จึงหมายถึงพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ **ข)** ตามสำนวนวิธีอธิบายธรรม เช่น ในหลักปฏิจจสมุปบาท คำว่า ***นามรูป*** เป็นเอกเสส หมายถึง นามหรือรูป หรือทั้งนามและรูป คำว่า ***สฬายตนะ*** ก็เป็นเอกเสส หมายถึงอายตนะที่ ๖ ก็ได้ อายตนะทั้ง ๖ ก็ได้ ดังนั้น เมื่อพูดว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ ถ้าพูดถึงอรูปภพ กรณีก็บังคับให้ต้องแปลความว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะที่ ๖ (คือมโน) **ค)** ในสำนวนนิยมทางภาษาอย่างในภาษาบาลี คำพูดบางคำมีความหมายกว้าง หมายถึงสิ่งของหรือสภาวะสองสามอย่างที่ถือได้ว่าเป็นชุดเดียวกัน เช่น สุคติ หมายถึงโลกสวรรค์ก็ได้ โลก

มนุษย์ก็ได้ (สวรรค์กับมนุษย์อยู่ในชุดที่เป็นสุคติด้วยกัน) เมื่ออย่างหนึ่งในชุดนั้น มีคำเฉพาะระบุชัดแล้ว คำที่มีความหมายกว้าง ก็ย่อมหมายถึงอีกอย่างหนึ่งในชุดนั้น ที่ยังไม่ถูกระบุ เช่น ในคำว่า "**สุคติ** (และ) **โลกสวรรค์**" สวรรค์ก็เป็นสุคติ แต่มีคำเฉพาะระบุไว้แล้ว ดังนั้น คำว่า **สุคติ** ในกรณีนี้ จึงหมายถึง โลกมนุษย์ ซึ่งเป็นสุคติอย่างเดียวที่เหลือนอกจากสวรรค์

เอกอุ เลิศ, สูงสุด (ตัดมาจากคำว่า *เอก-อุดม*)

เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว คือ ความมีจิตต์แน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันเดียว ได้แก่สมาธิ (พจนานุกรมเขียน *เอกัคตา*); ดู *ฌาน*

เอกันตโลมิ เครื่องลาดที่มีขนตกไปข้างเดียวกัน

เอกายนมรรค ทางอันเอก คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด หมดความทุกข์ และบรรลุนิพพาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔; อย่างกว้างขวาง เช่น ในมหานิทเทส หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ด้วย

เอกาสนิกะ ผู้ฉันที่นั่งเดียว คือ ฉันวันละมื้อเดียวครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น; เทียบ *เอกภัตติกะ*; ดู *ฉันมื้อเดียว*

เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้ถือนั่งฉันที่อาสนะเดียว คือ ฉันวันละครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น, คำสมาทานว่า "นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ, เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ" แปลว่า "ข้าพเจ้างดการฉัน ณ ต่างอาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้—" (ข้อ ๕ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

เอตทัคคะ "นั่นเป็นยอด", "นี่เป็นเลิศ", บุคคลหรือสิ่งที่ยอดเยี่ยม ดีเด่น หรือเป็นเลิศ ในทางใดทางหนึ่ง เช่น ในพุทธพจน์ (องฺ.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑) ว่า "**เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ รตฺตญฺญูนํ ยทิทํ อญฺญาโกณฺฑญฺโญ**" (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้รัตตัญญู อัญญาโกณฑัญญะนี่ เป็นผู้ยอดเยี่ยม), (องฺ.เอก.๒๐/๗๘/๑๗) ว่า "**เอตทคฺคํ ภิกฺขเว วุฑฺฒีนํ ยทิทํ ปญฺญาวุฑฺฒิ**" (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเจริญทั้งหลาย ความเจริญเพิ่มพูนปัญญานี่ เป็นเยี่ยม) (องฺ.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗) ว่า "**เอตทคฺคํ ภิกฺขเว ทานานํ ยทิทํ ธมฺมทานํ**" (ภิกษุทั้งหลาย ในบรรดาทานทั้งหลาย ธรรมทานนี้เป็นเลิศ); ตามปกติ มักหมายถึงพระสาวกที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่ง เช่น เป็นเอตทัคคะในทางธรรมกถึก หมายความว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางแสดงธรรม เป็นต้น

พระสาวกที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็น

เอตทัคคะ ในบริษัท ๔ ปรากฏในพระไตรปิฎก (องฺ.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑–๑๕๒/๓๓) ดังนี้

๑. ภิกษุบริษัท

พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตตัญญู, **พระสารีบุตร** ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, **พระมหาโมคคัลลานะ** ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, **พระมหากัสสป** ...ใน~ผู้ถือธุดงค์, **พระอนุรุทธะ** ...ใน~ผู้มีทิพยจักษุ, **พระภัททิยะกาฬิโคธาบุตร** ...ใน~ผู้มีตระกูลสูง, **พระลกุณฏกภัททิยะ** ใน~ผู้มีเสียงไพเราะ, **พระปิณโฑลภารัทวาชะ** ...ใน~ผู้บันลือสีหนาท, **พระปุณณมันตานีบุตร** ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, **พระมหากัจจานะ** ...ใน~ผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร, **พระจุลลปันถกะ** ...ใน~ผู้นฤมิตมโนมยกาย (กายอันสำเร็จด้วยใจ), **พระจุลลปันถกะ** ...ใน~ผู้ฉลาดทางเจโตวิวัฏฏ์ (การคลี่ขยายทางจิต คือในด้านสมาบัติ หรือเรื่องสมาธิ), **พระมหาปันถกะ** ...ใน~ผู้ฉลาดทางปัญญาวิวัฏฏ์ (การคลี่ขยายทางปัญญา คือในด้านวิปัสสนา; บาลีเป็นสัญญาวิวัฏฏ์ ก็มี คือ ชำนาญในเรื่องอรูปฌาน), **พระสุภูติ** ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ไม่ข้องเกี่ยวกับกิเลส (อรณวิหารี), **พระสุภูติ** ...ใน~ผู้เป็นทักขิไณย, **พระเรวตขทิรวนิยะ** ...ใน~ผู้ถืออยู่ป่า (อารัญญกะ), **พระกังขาเรวตะ** ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, **พระโสณโกฬิวิสะ** ...ใน~ผู้ปรารภความเพียร, **พระโสณกุฏิกัณณะ** ...ใน~ผู้กล่าวกัลยาณพจน์, **พระสีวลี** ...ใน~ผู้มีลาภ, **พระวักกลิ** ...ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว (ศรัทธาธิมุต), **พระราหุล** ...ใน~ผู้ใคร่ต่อการศึกษา, **พระรัฐปาละ** ...ใน~ผู้ออกบวชด้วยศรัทธา, **พระกุณฑธานะ** ...ใน~ผู้จับสลากเป็นปฐม, **พระวังคีสะ** ...ใน~ผู้มีปฏิภาณ, **พระอุปเสนวังคันตบุตร** ...ใน~ผู้ที่น่าเลื่อมใสรอบด้าน, **พระทัพพมัลลบุตร** ...ใน~ผู้จัดแจกเสนาสนะ, **พระปิลินทวัจฉะ** ...ใน~ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเหล่าเทพยดา, **พระพาหิยทารุจีริยะ** ...ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, **พระกุมารกัสสปะ** ...ใน~ผู้แสดงธรรมวิจิตร, **พระมหาโกฏฐิตะ** ...ใน~ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา, **พระอานนท์** ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, **พระอานนท์** ...ใน~ผู้มีสติ, **พระอานนท์** ...ใน~ผู้มีคติ, **พระอานนท์** ...ใน~ผู้มีความเพียร, **พระอานนท์** ...ใน~ผู้เป็นอุปัฏฐาก, **พระอุรุเวลกัสสปะ** ...ใน~ผู้มีบริษัทใหญ่, **พระกาฬุทายี** ...ใน~ผู้ทำสกุลให้เลื่อมใส, **พระพักกุละ** ...ใน~ผู้มีอาพาธน้อย, **พระโสภิตะ** ...ใน~ผู้ระลึกบุพเพนิวาส, **พระอุบาลี** ...ใน~ผู้ทรงวินัย, **พระนันทกะ** ...ใน~ผู้โอวาทภิกษุณี, **พระนันทะ** ...ใน~ผู้สำรวมระวังอินทรีย์, **พระมหากัปปินะ** ...ใน~ผู้โอวาทภิกษุ, **พระสาคตะ** ...ใน~

ผู้ชำนาญเตโชธาตุสมาบัติ, **พระราธะ** ... ใน ~ผู้สื่อปฏิภาณ, **พระโมฆราช** ...ใน~ผู้ทรงจีวรเศร้าหมอง

๒. ภิกษุณีบริษัท

พระมหาปชาบดีโคตมี เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุณีสาวิกาผู้รัตตัญญู, **พระเขมา** ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, **พระอุบลวรรณา** ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, **พระปฏาจารา** ...ใน~ผู้ทรงวินัย, **พระธัมมทินนา** ... ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, **พระนันทา** ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, **พระโสณา** ...ใน~ผู้ปรารภความเพียร, **พระสกุลา** ...ใน~ผู้มีทิพยจักษุ, **พระภัททากุณฑลเกสา** ... ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, **พระภัททากปิลานี** (ภัททกาปิลานี ก็ว่า) ...ใน~ผู้ระลึกบุพเพนิวาส, **พระภัททากัจจานา** ...ใน~ผู้บรรลุมหาอภิญญา, **พระกีสาโคตมี** ...ใน~ผู้ทรงจีวรเศร้าหมอง, **พระสิคาลมารดา** ... ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว (ศรัทธาธิมุต)

๓. อุบาสกบริษัท

ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม, **สุทัตตะอนาถปิณฑิกคหบดี** ...ใน~ผู้เป็นทายก, **จิตตคหบดี** ชาวเมืองมัจฉิกาสณฑ์ ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, **หัตถกะอาฬวกะ** ...ใน~ผู้สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔, **มหานามะเจ้าศากยะ** ...ใน~ผู้ถวายของประณีต, **อุคคะคหบดี** ชาวเมืองเวสาลี ...ใน~ผู้ถวายของที่[ตัวผู้ถวายเอง]ชอบใจ, **อุคคตะคหบดี** ...ใน~ผู้เป็นสังฆอุปัฏฐาก, **สูระอัมพัฏฐะ** ...ใน~ผู้มีปสาทะไม่หวั่นไหว, **ชีวกโกมารภัจจ์** ...ใน~ผู้เลื่อมใส[เลือกตัว]บุคคล, **นกุลบิดาคหบดี** ...ใน~ผู้สนิทคุ้นเคย

๔. อุบาสิกาบริษัท

สุชาดาเสนานีธิดา เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม, **วิสาขามิคารมารดา** ...ใน~ผู้เป็นทายิกา, **ขุชชุตรา** ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, **สามาวดี** ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, **อุตตรานันทมารดา** ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, **สุปปวาสาโกลิยธิดา** ...ใน~ผู้ถวายของประณีต, **สุปปิยาอุบาสิกา** ...ใน~ผู้เป็นคิลานุปัฏฐาก, **กาติยานี** ...ใน~ผู้มีปสาทะไม่หวั่นไหว, **นกุลมารดาคหปตานี** ...ใน ~ผู้สนิทคุ้นเคย, **กาฬีอุบาสิกา** ชาวกุรรฆรนคร ...ใน~ผู้มีปสาทะด้วยสดับคำกล่าวขาน; เทียบ *อสีติมหาสาวก*

เอตทัคคฐาน ตำแหน่งเอตทัคคะ, ตำแหน่งที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศในคุณนั้นๆ

เอราวัณ ชื่อช้างทรงของพระอินทร์ในดาวดึงสเทวโลก สูง ๑๕๐ โยชน์ มี ๓๓ กระพองซึ่งเป็นที่ประทับของ ๓๓ เทพบุตร ล้อมรอบ วัดโดยรอบกระพอง

ละประมาณ ๓ คาวุต (คือ ๓/๔ โยชน์) ตรงกลางมีกระพองสำหรับพระอินทร์ ใหญ่ ๓๐ โยชน์ ชื่อว่าสุทัศน์ ซึ่งมีรัตนมณฑพ และกลางมณฑพนั้นมีบัลลังก์แก้วมณีใหญ่โยชน์หนึ่ง เป็นที่ประทับของพระอินทร์ *(นี้ว่าตาม วินย.ฏี.๑/๔๑๔ ซึ่งไม่ตรงกันนักกับ ธ.อ.๒/๑๐๔)*; ดู ***ดาวดึงส์***

เอหิปสฺสิโก (พระธรรม) ควรเรียกให้มาดู คือ เชิญชวนให้มาชม เหมือนของดีวิเศษที่ควรป่าวร้องให้มาดู หรือท้าทายต่อการพิสูจน์ เพราะเป็นของจริงและดีจริง (ข้อ ๔ ในธรรมคุณ ๖)

เอหิภิกขุ เป็นคำเรียกภิกษุที่ได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าโดยตรงด้วยวิธีบวชที่เรียกว่า ***เอหิภิกขุอุปสัมปทา***; ***พระอัญญาโกณฑัญญะ*** เป็นเอหิภิกขุองค์แรก

เอหิภิกขุอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าประทานด้วยพระองค์เองด้วยการเปล่งพระวาจาว่า "ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด" วิธีนี้ ทรงประทานแก่พระ***อัญญาโกณฑัญญะ*** เป็นบุคคลแรก ดังคำบาลีที่ตรัสว่า "เอหิ ภิกฺขุ" และตรัสต่อไปว่า "สฺวากฺขาโต ธมฺโม จร พฺรหฺมจริยํ สมฺมา ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยาย" *(วินย.๔/๑๘/๒๓)*; ดู ***อุปสัมปทา***

เอหิภิกษุ ดู ***เอหิภิกขุ***

โอกกันติกาปีติ ปีติเป็นระลอก, ความอิ่มใจเป็นพักๆ เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกซู่ซ่าเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง (ข้อ ๓ ในปีติ ๕)

โอกกากราช กษัตริย์ผู้เป็นต้นสกุลของศากยวงศ์

โอกาส ช่อง, ที่ว่าง, ทาง, เวลาที่เหมาะ, จังหวะ; ในวิธีระงับอนุวาทาธิกรณ์มีระเบียบว่า ก่อนจะกล่าวคำโจทนาคือคำฟ้องขึ้นต่อหน้าสงฆ์ โจทก์พึงขอโอกาสต่อจำเลย คำขอโอกาสว่า "**กโรตุ เม อายสฺมา โอกาสํ, อหนฺตํ วตฺตุกาโม**" แปลว่า "ขอท่านจงทำโอกาสแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวกะท่าน" ถ้าโจทโดยไม่ขอโอกาส ต้องอาบัติทุกกฏ คำให้โอกาส ท่านไม่ได้แสดงไว้ อาจใช้ว่า "**กโรมิ อายสฺมโต โอกาสํ**" แปลว่า "ข้าพเจ้าทำโอกาสแก่ท่าน"; ภิกษุพร้อมด้วยองค์ ๕ แม้จะขอให้ทำโอกาสก็ไม่ควรทำ (คือไม่ควรให้โอกาส) กล่าวคือ เป็นผู้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ มีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ เป็นผู้เขลาถูกซักเข้า ไม่อาจให้คำตอบข้อที่ซัก, องค์ ๕ อีกหมวดหนึ่งว่า เป็นอลัชชีเป็นพาล มิใช่ปกตัตตะ กล่าวด้วยปรารถนาจะกำจัด มิใช่เป็นผู้มีความปรารถนาในอันให้ออกจากอาบัติ

โอกาสโลก โลกอันกำหนดด้วยโอกาส, โลกอันมีในอวกาศ, โลกซึ่งเป็นโอกาสแก่สัตว์ทั้งหลายที่จะอยู่อาศัย, โลกคือแผ่นดินอันเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย, จักรวาล (ข้อ ๓ ในโลก ๓)

โอฆะ ห้วงน้ำคือสงสาร, ห้วงน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิด; กิเลสอันเป็นดุจกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ มี ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา

โอฏฐชะ อักษรเกิดที่ริมฝีปาก คือ *อุ อู* และ *ปผ พ ภ ม*

โอตตัปปะ ความกลัวบาป, ความเกรงกลัวต่อทุจริต, ความเกรงกลัวความชั่วเหมือนกลัวอสรพิษ ไม่อยากเข้าใกล้ พยายามหลีกให้ห่างไกล (ข้อ ๒ ในธรรมคุ้มครองโลก ๒, ข้อ ๔ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๓ ในสัทธรรม ๗)

โอธานสโมธาน ชื่อปริวาสประเภทสโมธานปริวาสอย่างหนึ่ง ใช้สำหรับอาบัติสังฆาทิเสสที่ต้องหลายคราวแต่มีจำนวนวันที่ปิดไว้เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ให้ขอปริวาสรวมอาบัติและราตรีเข้าด้วยกันเพื่ออยู่เพียง ๕ วันเท่านั้น, (แต่ตามนัยอรรถกถาท่านแก้ว่า สำหรับอันตราบัติมีวันปิดที่ประมวลเข้ากับอาบัติเดิม); ดู *สโมธานปริวาส*

โอธิโสผรณา "แผ่โดยมีขอบเขต", เมตตาที่ตั้งใจแผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างจำกัดขอบเขต เช่นว่า ขอให้ชนชาวเขา จงมีความสุข, ขอให้เหล่าพ่อค้า จงมีความสุข, ขอให้เต่าปลา จงมีความสุข, บางทีเรียก "โอทิสสกผรณา" (แผ่ไปเจาะจง); เทียบ *อโนธิโสผรณา, ทิสาผรณา;* ดู *แผ่เมตตา, วิกุพพนา, สีมาสัมเภท*

โอปนยิโก (พระธรรม) ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึงด้วยการปฏิบัติให้เกิดขึ้นในใจ หรือให้ใจบรรลุถึงอย่างนั้น (ข้อ ๕ ในธรรมคุณ ๖)

โอปปาติกะ สัตว์เกิดผุดขึ้น คือ เกิดผุดขึ้นมาและโตเต็มตัวในทันใด ตายก็ไม่ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ เช่นเทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น (ข้อ ๔ ในโยนิ ๔); บาลีว่า รวมทั้งมนุษย์บางพวก

โอปกฺกมิกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดจากความพยายามหรือจากคนทำให้, เจ็บป่วยเพราะการกระทำของคนคือตนเองเพียรเกินกำลัง หรือถูกเขากระทำ เช่นถูกจองจำ ใส่ขื่อคา เป็นต้น; ดู *อาพาธ*

โอภาส 1. แสงสว่าง, แสงสุกใส ผุดผ่อง (ข้อ ๑ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.** การพูดหรือแสดงออกที่เป็นเชิงเปิดช่องทางหรือให้โอกาส เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำโอภาส ณ ที่ต่างๆ หลายแห่ง ซึ่งถ้าพระอานนท์เข้าใจ ก็จะทูลขอให้ทรงดำรงพระชนม์อยู่ตลอด[อายุ]กัป

โอมสวาท [โอ-มะ-สะ-วาด] พูดเสียดแทง

ให้เจ็บใจหรือให้ได้ความอัปยศ ได้แก่ การพูดแดกหรือประชดก็ตาม ด่าก็ตาม กระทบถึง ***อักโกสวัตถุ ๑๐*** ประการ มีชาติกำเนิด ชื่อ ตระกูล เป็นต้น ภิกษุกล่าวโอมสวาทแก่ภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แก่อนุปสัมบัน ต้องอาบัติทุกกฏ ตามสิกขาบทที่ ๒ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตติยกัณฑ์

โอรส "ผู้เกิดแต่อก", ลูกชาย

โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต่ำ, กิเลสผูกใจสัตว์อย่างหยาบ มี ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ; ดู ***สังโยชน์***

โอวาท คำกล่าวสอน, คำว่ากล่าวตักเตือน; "โอวาท" บ่อยครั้งมาคู่เคียงกับคำว่า "อนุสาสนี" หรือไม่ก็ "อนุศาสน์" บางทีรวมเข้าเป็นคำเดียวกัน เป็น "โอวาทานุสาสนี" และ "โอวาทานุศาสน์" โดยเฉพาะ โอวาท กับ อนุสาสนี เป็นคำคู่ซึ่งแสดงหน้าที่ของอุปัชฌาย์และอาจารย์ต่อศิษย์ (อุปัชฌาย์ต่อสัทธิวิหาริก และอาจารย์ต่ออันเตวาสิก) ต่อจากอุเทศและปริปุจฉา รวมเป็นวัตรข้อหลักข้อแรก และท่านอธิบายแยกความหมายระหว่าง ๒ คำนี้ไว้บ่อยๆ บางทีว่าทั้งสองคำมีความหมายเหมือนกัน ใช้แทนกันได้ แต่บางทีก็แยกว่า การสั่งสอนว่ากล่าวเป็นประเดิมเริ่มเรื่องขึ้นเป็นโอวาท การสั่งสอนชี้แจงต่อเนื่องไปบ่อยๆ เรื่อยๆ เป็นอนุสาสนี การสั่งสอนว่ากล่าวเมื่อเกิดมีเรื่องราวขึ้น เป็นโอวาท ส่วนการสั่งสอนเป็นประจำอย่างเป็นแบบแผน เป็นอนุสาสนี; ดู ***อนุสาสนี***

โอวาทของพระพุทธเจ้า ๓ คือ ๑. เว้นจากทุจริต คือไม่ประพฤติชั่วด้วยกายวาจาใจ ***(=ไม่ทำความชั่วทั้งปวง)*** ๒. ประกอบสุจริต คือประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ ***(=ทำแต่ความดี)*** ๓. ทำใจของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ***(=ทำจิตต์ของตนให้สะอาดผ่องใส)*** โอวาท ๓ นี้ รวมอยู่ใน *โอวาทปาติโมกข์*

โอวาทปาฏิโมกข์ ดู *โอวาทปาติโมกข์*

โอวาทปาติโมกข์ [โอ-วา-ทะ-ปา-ติ-โมก] หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา หรือคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูปผู้ไปประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ณ พระเวฬุวนาราม ในวันเพ็ญเดือน ๓ ที่เราเรียกกันว่าวันมาฆบูชา (อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์นี้ แก่ที่ประชุมสงฆ์ เป็นเวลา ๒๐ พรรษาก่อนที่จะโปรดให้สวดปาติโมกข์อย่างปัจจุบันนี้แทนต่อมา), คาถาโอวาทปาติโมกข์ มีดังนี้

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺสูปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ
ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี
สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต ฯ
อนูปวาโท อนูปฆาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ ปนฺตญฺจ สยนาสนํ
อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

แปล: การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตต์ของตนให้ผ่องใส ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ขันติ คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง, พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่านิพพาน เป็นบรมธรรม, ผู้ทำร้ายคนอื่นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต, ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ ความสำรวมในปาติโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่นั่งนอนอันสงัด ๑ ความเพียรในอธิจิตต์ ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ที่เข้าใจกันโดยทั่วไป และจำกันได้มาก ก็คือ ความในคาถาแรกที่ว่า *ไม่ทำชั่ว ทำแต่ความดี ทำจิตใจให้ผ่องใส*

โอวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องให้โอวาทแก่นางภิกษุณี เป็นต้น, เป็นชื่อวรรคที่ ๓ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ พระวินัยปิฎก

โอวาทานุสาสนี คำกล่าวสอนและพร่ำสอน, คำว่ากล่าวตักเตือนและแนะนำพร่ำสอน; ดู *โอวาท*

โอษฐ์ ปาก, ริมฝีปาก

โอสารณา การเรียกเข้าหมู่, เป็นชื่อสังฆกรรมจำพวกหนึ่ง มีทั้งที่เป็นอปโลกนกรรม (เช่น การรับสามเณรผู้กล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งถูกนาสนะไปแล้วและเธอกลับตัวได้) เป็นญัตติกรรม (เช่น เรียกอุปสัมปทาเปกขะที่สอนซ้อมอันตรายิกธรรมแล้วเข้าไปในสงฆ์) เป็นญัตติทุติยกรรม (เช่น หงายบาตรแก่คฤหัสถ์ที่กลับตัวประพฤติดี) เป็นญัตติจตุตถกรรม (เช่น ระงับนิคหกรรมที่ได้ทำแก่ภิกษุ); คู่กับ *นิสสารณา*

โอฬาริกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

ผนวก

คำนำบูชาในวันสำคัญ

- ● -

คำถวายดอกไม้ธูปเทียน

วันมาฆบูชา

อชฺชายํ, มาฆปุณฺณมี สมฺปตฺตา, มาฆนกฺขตฺเตน, ปุณฺณจนฺโท ยุตฺโต, ยตฺถ ตถาคโต, อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, จาตุรงฺคิเก, สาวกสนฺนิปาเต, โอวาทปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิ.

ตทา หิ, อฑฺฒเตรสานิ ภิกฺขุสตานิ, สพฺเพสํเยว ขีณาสวานํ, สพฺเพ เต เอหิภิกฺขุกา, สพฺเพปิ เต อนามนฺติตาว, ภควโต สนฺติกํ อาคตา, เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป, มาฆปุณฺณมิยํ, วฑฺฒมานกจฺฉายาย, ตสฺมิญฺจ สนฺนิปาเต, ภควา วิสุทฺธุโปสถํ อกาสิ, โอวาทปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิ. อยํ อมฺหากํ ภควโต, เอโกเยว สาวกสนฺนิปาโต อโหสิ, จาตุรงฺคิโก, อฑฺฒเตรสานิ ภิกฺขุสตานิ, สพฺเพสํเยว ขีณาสวานํ.

มยนฺทานิ, อิมํ, มาฆปุณฺณมี-นกฺขตฺตสมยํ, ตกฺกาลสทิสํ, สมฺปตฺตา, สุจิรปรินิพฺพุตมฺปิ, ตํ ภควนฺตํ อนุสฺสรมานา, อิมสฺมึ, ตสฺส ภควโต, สกฺขิภูเต เจติเย, อิเมหิ, ทีปธูปปุปฺผาทิ-สกฺกาเรหิ, ตํ ภควนฺตํ, ตานิ จ, อฑฺฒเตรสานิ ภิกฺขุสตานิ, อภิปูชยาม.

สาธุ โน ภนฺเต ภควา, สสาวกสงฺโฆ, สุจิรปรินิพฺพุโตปิ, คุเณหิ ธรมาโน, อิเม สกฺกาเร, ทุคฺคตปณฺณาการภูเต, ปฏิคฺคณฺหาตุ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย.

คำแปล

วันนี้ มาถึงมาฆปุณณมี ดิถีพระจันทร์เพ็ญ ประกอบด้วยมาฆฤกษ์ ตรงกับวันที่องค์พระตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ในที่ประชุมสงฆ์สาวก พร้อมองค์สี่ประการ

ครั้งนั้นแล พระภิกษุ ๑,๒๕๐ องค์ ล้วนแต่ขีณาสพอรหันต์ อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา มิได้มีผู้ใดนัดหมาย ได้มายังสำนักพระผู้มีพระภาค ณ พระอารามเวฬุวัน เวลาตะวันบ่าย ในวันมาฆปุณณมี ณ ที่ประชุมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำวิสุทธิอุโบสถ ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ การประชุมพระสงฆ์สาวกพร้อมด้วยองค์ ๔ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแห่งเราทั้งหลาย ได้มีเพียงครั้งเดียวนี้เท่านั้น ภิกษุผู้เข้าประชุม ๑,๒๕๐ องค์นั้น ล้วนเป็นพระขีณาสพอรหันต์

บัดนี้ เราทั้งหลาย มาถึงมาฆปุณณมีนักขัตตสมัย คล้ายวันสาวกสันนิบาตนั้นแล้ว มาระลึกถึงพระผู้มีพระภาค แม้ปรินิพพานนานแล้ว ขอน้อมบูชาพระผู้มีพระภาค กับทั้งภิกษุสงฆ์สาวก ๑,๒๕๐ องค์นั้น ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลาย มีธูปเทียนดอกไม้ เป็นต้น เหล่านี้ ณ พระพุทธเจดีย์ ซึ่งเป็นสักขีพยาน แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า พร้อมทั้งพระสงฆ์สาวก แม้ปรินิพพานนานนักแล้ว แต่โดยพระคุณทั้งหลายยังคงดำรงอยู่ จงทรงรับเครื่องสักการะเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อประโยชน์และความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนาน เทอญฯ

คำถวายดอกไม้ธูปเทียน
วันวิสาขบูชา

ยมมฺห โข มยํ, ภควนฺตํ สรณํ คตา, โย โน ภควา สตฺถา, ยสฺส จ มยํ, ภควโต ธมฺมํ โรเจม, อโหสิ โข โส ภควา, มชฺฌิเมสุ ชนปเทสุ, อริยเกสุ มนุสฺเสสุ อุปฺปนฺโน, ขตฺติโย ชาติยา, โคตโม โคตฺเตน, สกฺยปุตฺโต, สกฺยกุลา ปพฺพชิโต, สเทวเก โลเก, สมารเก สพฺรหฺมเก, สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย, สเทวมนุสฺสาย, อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ, อภิสมฺพุทฺโธ.

นิสฺสํสยํ โข โส ภควา, อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตฺถา เทวมนุสฺสานํ, พุทฺโธ ภควา.

สฺวากฺขาโต โข ปน, เตน ภควตา ธมฺโม, สนฺทิฏฺฐิโก, อกาลิโก, เอหิปสฺสิโก, โอปนยิโก, ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ.

สุปฏิปนฺโน โข ปนสฺส, ภควโต สาวกสงฺโฆ, อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ, ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ, สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ, ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ, อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา, เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ, อาหุเนยฺโย, ปาหุเนยฺโย, ทกฺขิเณยฺโย, อญฺชลีกรณีโย, อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส.

อยํ โข ปน ปฏิมา *(ถูโป),* ตํ ภควนฺตํ อุทฺทิสฺส กตา *(กโต),* ยาวเทว ทสฺสเนน, ตํ ภควนฺตํ อนุสฺสริตฺวา, ปสาทสํเวคปฏิลาภาย.

มยํ โข เอตรหิ, (อิมํ วิสาขปุณฺณมีกาลํ, ตสฺส ภควโต, ชาติสมฺโพธินิพฺพาน-กาลสมฺมตํ) ปตฺวา, อิมํ ฐานํ สมฺปตฺตา, อิเม, ทีปธูปปุปฺผาทิ-สกฺกาเร, คเหตฺวา, อตฺตโน กายํ, สกฺการุปธานํ กริตฺวา, ตสฺส ภควโต, ยถาภุจฺเจ คุเณ, อนุสฺสรนฺตา, อิมํ ปฏิมาฆรํ *(ถูปํ),* ติกฺขตฺตุํ, ปทกฺขิณํ กริสฺสาม, ยถาคหิเตหิ, สกฺกาเรหิ, ปูชํ กุรุมานา.

สาธุ โน ภนฺเต ภควา, สุจิรปรินิพฺพุโตปิ, ญาตพฺเพหิ คุเณหิ, อตีตารมฺมณตาย, ปญฺญายมาโน, อิเม, อมฺเหหิ คหิเต, สกฺกาเร, ปฏิคฺคณฺหาตุ, อมฺหากํ, ฑีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย.

คำแปล

เราทั้งหลายถึงพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เป็นศาสดาของเราทั้งหลาย ก็เราทั้งหลายชอบใจธรรม ของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้นแล เสด็จอุบัติแล้วในมัชฌิมชนบท ในหมู่แห่งมนุษย์ชาวอริยกะทั้งหลาย พระองค์เป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เป็นโคดมโดยพระโคตร เป็นสักยบุตร บรรพชาแล้วจากสักยตระกูล ได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ

โดยไม่มีที่สงสัยแล พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ทรงถึงพร้อมด้วยวิชชาปัญญาตรัสรู้แจ้งชัด และจรณะข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินถึงวิชชานั้นครบครัน เสด็จไปดีแล้ว เป็นผู้รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกได้ ไม่มีผู้ใดยิ่งไปกว่า เป็นศาสดาของปวงเทพแลมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานแล้ว ทรงมีพระคุณความดีเป็นที่นับถือเลิศล้น

ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแล ตรัสไว้ดีแล้ว อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ต้องรอกาลเวลาที่จะให้ผล เป็นของดีจริงแท้ ควรจะเชิญชวนให้มาดู แลควรจะน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่วิญญูชนจะพึงรู้เฉพาะตน ต้องทำจึงเสวยผลได้

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นผู้ปฏิบัติตรง เป็นผู้ปฏิบัติควรแก่เหตุผล เป็นผู้ปฏิบัติน่าเคารพนับถือ พระสงฆ์สาวกนี้ คือคู่บุรุษสี่คู่ นับเรียงตัวตามลำดับอริยมรรคอริยผล เป็นแปดบุคคล หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่บุคคลนำมาบูชา เป็นผู้ควรแก่สักการะเครื่องต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ทานที่บุคคลบริจาคถวาย เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีประนมมือไหว้ เป็นนาบุญของโลก ไม่มีบุญเขตอื่นยิ่งไปกว่า

ก็พระปฏิมา*(พระสถูป)*นี้แล ได้สร้างอุทิศเฉพาะต่อพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพื่อให้ได้เห็น เป็นที่ระลึกถึงพระคุณของพระองค์ จะได้เกิดความเลื่อมใสและเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนใจ

บัดนี้ มาถึง (วันวิสาขปุณณมีเพ็ญเดือนหก อันเป็นที่รู้ว่าคือกาลเป็นที่ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) เราทั้งหลายจึงมาพร้อมกัน ยังสถานที่นี้ ได้ถือเครื่องสักการะเหล่านี้ มีธูปเทียนดอกไม้ เป็นต้น ทำกายของตนให้เป็นดังภาชนะรองรับเครื่องสักการะ น้อมรำลึกถึงพระคุณทั้งหลายตามที่เป็นจริง ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น จะทำประทักษิณพระปฏิมา*(พระสถูป)*นี้ สิ้นวาระสามรอบ กระทำการบูชา ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลายตามที่ถือไว้นี้

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น แม้ปรินิพพานแล้วสิ้นกาลนาน แต่โดยพระคุณทั้งหลายยังปรากฏอยู่ อันบุคคลพึงรู้โดยความเป็นอตีตารมณ์ จงทรงรับซึ่งเครื่องสักการะ อันข้าพเจ้าทั้งหลายถือไว้แล้วนี้ เพื่อประโยชน์และความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนาน เทอญฯ

หมายเหตุ: ถ้าเวียนรอบเจดีย์ ใช้คำว่า *ถูโป, กโต, ถูปํ* อย่างในวงเล็บ
ถ้าเวียนรอบโบสถ์ ใช้อย่างที่ให้ไว้นอกวงเล็บ

อนึ่ง ถ้าเป็นเวียนเทียนในวันอัฏฐมี เปลี่ยนข้อความยาวในวงเล็บเป็น *“วิสาขปุณฺณมิโต ปรํ, อฏฺฐมีกาลํ, ตสฺส ภควโต, สรีรชฺฌาปน-กาลสมฺมตํ”* และเปลี่ยนคำแปลเป็น *“บัดนี้ เราทั้งหลายอยู่มาถึงวันอัฏฐมี ซึ่งต่อหลังจากวันวิสาขปุณณมี สมมติว่าเป็นวันปลงพระสรีระของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น”*

คำถวายดอก ไม้ ธูป เทียน
วันอาสาฬหบูชา

ยมมฺห โข มยํ, ภควนฺตํ สรณํ คตา, โย โน ภควา สตฺถา, ยสฺส จ มยํ, ภควโต ธมฺมํ โรเจม. อโหสิ โข โส ภควา, อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, สตฺเตสุ, การุญฺญํ ปฏิจฺจ, กรุณายโก หิเตสี, อนุกมฺปํ อุปาทาย, อาสาฬฺหปุณฺณมิยํ, พาราณสิยํ, อิสิปตเน มิคทาเย, ปญฺจวคฺคิยานํ ภิกฺขูนํ, อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ, ปฐมํ ปวตฺเตตฺวา, จตฺตาริ อริยสจฺจานิ, ปกาเสสิ.

ตสฺมิญฺจ โข สมเย, ปญฺจวคฺคิยานํ ภิกฺขูนํ, ปมุโข, อายสฺมา อญฺญาโกณฺฑญฺโญ, ภควโต ธมฺมํ สุตฺวา, วิรชํ วีตมลํ, ธมฺมจกฺขุํ, ปฏิลภิตฺวา, ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ, ภควนฺตํ, อุปสมฺปทํ ยาจิตฺวา, ภควโตเยว สนฺติเก, เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทํ, ปฏิลภิตฺวา, ภควโต ธมฺมวินเย, อริยสาวกสงฺโฆ, โลเก ปฐมํ อุปฺปนฺโน, อโหสิ.

ตสฺมิญฺจาปิ โข สมเย, สงฺฆรตนํ, โลเก ปฐมํ อุปฺปนฺนํ, อโหสิ, พุทฺธรตนํ, ธมฺมรตนํ, สงฺฆรตนนฺติ, ติรตนํ สมฺปุณฺณํ อโหสิ.

มยํ โข เอตรหิ, อิมํ อาสาฬฺหปุณฺณมีกาลํ, ตสฺส ภควโต, ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตน-กาลสมฺมตํ, อริยสาวกสงฺฆ-อุปฺปตฺติกาลสมฺมตญฺจ, รตนตฺตยสมฺปุณฺณ-กาลสมฺมตญฺจ, ปตฺวา, อิมํ ฐานํ สมฺปตฺตา, อิเม สกฺกาเร คเหตฺวา, อตฺตโน กายํ, สกฺการุปธานํ กริตฺวา, ตสฺส ภควโต, ยถาภุจฺเจ คุเณ, อนุสฺสรนฺตา, อิมํ พุทฺธปฏิมํ *(ถูปํ),* ติกฺขตฺตุํ, ปทกฺขิณํ กริสฺสาม, ยถาคหิเตหิ สกฺกาเรหิ, ปูชํ กุรุมานา.

สาธุ โน ภนฺเต ภควา, สุจิรปรินิพฺพุโตปิ, ญาตพฺเพหิ คุเณหิ, อตีตารมฺมณตาย, ปญฺญายมาโน, อิเม, อมฺเหหิ คหิเต, สกฺกาเร, ปฏิคฺคณฺหาตุ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย.

คำแปล

เราทั้งหลายถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคพระองค์ใดแล ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดเป็นพระศาสดาของเราทั้งหลาย อนึ่ง เราทั้งหลายชอบใจซึ่งธรรมของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ทรงอาศัยความการุญในสัตว์ทั้งหลาย ทรงพระกรุณาแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ทรงอาศัยความเอ็นดู ได้ยังพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยมให้เป็นไป ทรงประกาศอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก แก่พระภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี ในวันอาสาฬหปุณณมี

อนึ่ง ในสมัยนั้นแล ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้เป็นหัวหน้าของพระภิกษุปัญจวัคคีย์ ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้ธรรมจักษุอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้น มีความดับไปเป็นธรรมดา จึงทูลขออุปสมบท กะพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วได้เป็นพระอริยสงฆ์สาวก ในธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นองค์แรกในโลก

อนึ่ง ในสมัยแม้นั้นแล พระสังฆรัตนะได้บังเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก พระรัตนตรัย คือ พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ พระสังฆรัตนะ ได้สมบูรณ์แล้วในโลก

บัดนี้ เราทั้งหลายแล มาประจวบมงคลสมัยอาสาฬหปุณณมี วันเพ็ญอาสาฬหมาส ที่รู้พร้อมกันว่า เป็นวันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงประกาศพระธรรมจักร เป็นวันที่เกิดขึ้นแห่งพระอริยสงฆ์สาวก และเป็นวันที่พระรัตนตรัยสมบูรณ์ คือ ครบ ๓ รัตนะ จึงมาประชุมกันแล้ว ณ ที่นี้ ถือเครื่องสักการะเหล่านี้ ทำกายของตนให้เป็นดังภาชนะรองรับเครื่องสักการะ ระลึกถึงพระคุณตามเป็นจริงทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จักทำประทักษิณสิ้นวาระสามรอบ ซึ่งพระพุทธปฏิมา*(พระสถูป)*นี้ บูชาอยู่ด้วยสักการะตามที่ถือไว้แล้ว

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้เสด็จปรินิพพานนานแล้ว แต่โดยพระคุณยังทรงดำรงอยู่ อันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะพึงรู้โดยความเป็นอตีตารมณ์ จงทรงรับเครื่องสักการะ อันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายถือไว้แล้วนี้ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนาน เทอญฯ

แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา

หนังสือนี้เกิดขึ้นในเวลาเร่งด่วน แต่สำเร็จได้ด้วยความร่วมแรงร่วมใจของผู้ร่วมสำนักและด้วยการใช้วิธีลัด คือ ขอให้พระเปรียญ ๔ รูป แห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ นำคำศัพท์ทั้งหลายในหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทยสำหรับนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท* และ *ชั้นเอก* รวม ๓ เล่ม ไปเรียงลำดับอักษรมา แล้วผู้จัดทำปรุงแต่งขยายออกเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสน์* เล่มนี้

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ๓ เล่มนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ในคราวที่คณะสงฆ์เพิ่มวิชาภาษาไทยเข้าในหลักสูตรนักธรรมทั้งสามชั้น หนังสือแต่ละเล่มแบ่งออกเป็น ๓ ภาค ตามวิชาเรียนของนักธรรม คือ พุทธประวัติ (อนุพุทธประวัติ และพุทธานุพทธประวัติ) ธรรม และวินัย รวม ๓ เล่ม เป็น ๙ ภาค มีศัพท์จำนวนมาก แต่คงจะเป็นเพราะการจัดทำและตีพิมพ์เร่งรีบเกินไป หนังสือจึงยังไม่เข้ารูปเท่าที่ควร ประจวบกับทางคณะสงฆ์ได้ยกเลิกวิชาภาษาไทยเสียอีก หนังสือชุดนี้จึงทั้งถูกทอดทิ้งและถูกหลงลืม เหตุที่ผู้จัดทำมานึกถึงหนังสือนี้ ก็เพราะระหว่างนี้ กำลังเขียน *สารานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับกลาง* ค้างอยู่ จึงมีความเกี่ยวข้องกับหนังสือจำพวกประมวลศัพท์และพจนานุกรมอยู่บ่อยๆ เมื่อปรารภกันว่าจะพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านพระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เวลาผ่านล่วงไปก็ยังไม่ได้หนังสือที่จะพิมพ์ ผู้จัดทำนี้รู้ตัวว่าอยู่ในฐานะที่จะต้องเป็นเจ้าการในด้านการพิมพ์ จึงได้พยายามมาแต่ต้นที่จะหลีกเลี่ยงการพิมพ์หนังสือที่ตนเขียนหรือมีส่วนร่วมเขียน ครั้นเห็นจวนตัวเข้า คิดว่าหากนำหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทย ๓ เล่ม ๙ ภาคนี้มาปรับปรุงตกแต่งเพียงเล็กน้อย ก็จะได้หนังสือที่มีประโยชน์พอสมควร และขนาดเล่มหนังสือก็จะพอเหมาะแก่งาน เมื่อนำมาหารือกันก็ได้รับความเห็นชอบ จึงเริ่มดำเนินการ เมื่อแรกตกลงใจนั้น คิดเพียงว่า นำศัพท์ทั้งหมดมาเรียงลำดับใหม่เข้าเป็นชุดเดียวกันเท่านั้นก็คงเป็นอันเพียงพอ จากนั้นโหมตรวจเกลาอีกเพียง ๔–๕ วัน ก็คงเสร็จสิ้น ทั้งตนเองก็จะหลีกเลี่ยงจากความเป็นผู้เขียนได้ด้วย แต่เมื่อทำจริงกลายเป็นใช้เวลาปรุงแต่งเพิ่มเติมอย่างหนักถึงค่อนเดือนจึงเสร็จ จำต้องทำต้นฉบับไป ทยอยตีพิมพ์ไป ขนาดหนังสือก็ขยายจากที่กะไว้เดิมไปอีกมาก ศัพท์จำนวนมากมายในศัพท์หลักสูตร ที่ซ้ำกันและที่เป็นคำสามัญในภาษาไทย ได้ตัดทิ้งเสียมากมาย คำที่เห็นควรเพิ่มก็เติมเข้ามาใหม่เท่าที่ทำได้ทัน คำที่มีอยู่แล้วซึ่งเห็นว่ามีข้อควรรู้อีกก็เสริมและขยายออกไป กลายเป็นหนังสือใหม่ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง มีลักษณะแปลกออกไปจากของเดิม หลีกเลี่ยงความเป็นผู้เขียนหรือร่วมเขียนไม่พ้น อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในศัพท์หลักสูตรนั้นก็ยังคงเป็นส่วนประกอบเกือบครึ่งต่อครึ่งในหนังสือเล่มนี้ เนื้อหาที่มาจากหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้น แยกตามแหล่งได้เป็น ๓ พวกใหญ่ คือ พวกหนึ่งเป็นความหมายและคำอธิบายที่คัดจากหนังสือแบบเรียนนักธรรม มี *นวโกวาท* และ *วินัยมุข* เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พวกที่สองได้แก่คำไทยสามัญหรือคำเกี่ยวกับภาษาและวรรณคดี ซึ่งคัดคำจำกัดความหรือความหมายมาจาก *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* พวกที่สามคือนอกจากนั้นเป็นคำอธิบายของท่านผู้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้นเอง ส่วนครึ่งหนึ่งที่เพิ่มใหม่ คัดหรือปรับปรุงจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ของพระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) คือผู้จัดทำนี้เองบ้าง ปรุงขึ้นใหม่สำหรับคราวนี้ ซึ่งบางส่วนอาจพ้องกับใน *สารานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับกลาง* อันเป็นวิทยาทานที่จะพิมพ์ออกต่อไปบ้าง ได้จากแหล่งอื่นๆ รวมทั้งแบบเรียนนักธรรมที่กล่าวมาแล้วบ้าง

หนังสือนี้เรียก *พจนานุกรมพุทธศาสน์* ให้ต่างจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ได้จัดทำและตีพิมพ์ไปก่อนแล้ว เพราะ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แสดงเฉพาะข้อที่เป็นหลักหรือหลักการของพระพุทธศาสนา อันได้แก่คำสอนที่เป็นสาระสำคัญ ส่วนหนังสือเล่มนี้รวมเอาสิ่งทั้งหลายที่เรียกกันโดยนามว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาอย่างทั่วไป มีทั้งคำสอน ประวัติ กิจการ พิธีกรรม และแม้สิ่งที่ไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรง อย่างไรก็ตาม แม้ *พจนานุกรมพุทธศาสน์* นี้จะมีขอบข่ายกว้างขวางกว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แต่ก็หย่อนกว่าในแง่ความลึกและความละเอียด เพราะเขียน

แค่พอรู้ ตลอดจนมีลักษณะทางวิชาการน้อยกว่า เช่น ไม่ได้แสดงที่มา เป็นต้น การที่ปล่อยให้ลักษณะเหล่านี้ขาดอยู่ นอกจากเพราะเวลาเร่งรัดและขนาดหนังสือบังคับแล้ว ยังเป็นเพราะเห็นว่าเป็นลักษณะที่พึงมีใน *สารานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับกลาง* หรือแม้ *ฉบับเล็ก* ที่ทำอยู่ก่อนแล้ว แต่ยังไม่เสร็จ อย่างไรก็ดี ด้วยเนื้อหาเท่าที่มีอยู่นี้ หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์* คงจักสำเร็จประโยชน์พอสมควร โดยเฉพาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม สมตามชื่อที่ได้ตั้งไว้

การที่หนังสือนี้สำเร็จได้ นอกจากอาศัยคัมภีร์ภาษาบาลีที่ใช้ปรึกษาค้นคว้าเป็นหลักต้นเดิมแล้ว ยังได้อาศัยอุปกาะแห่งแบบเรียน ตำรา และความช่วยเหลือร่วมงานของผู้เกี่ยวข้องหลายท่าน ดังได้กล่าวแล้ว ณ โอกาสนี้

จึงขออนุสรพระคุณแห่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์แบบเรียนนักธรรมไว้ อันอำนวยความหมายและคำอธิบายแห่งศัพท์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระธรรมวินัย จำนวนมาก มีทั้งที่ทรงวางไว้เป็นแบบ และทรงแนะไว้เป็นแนว

ขออนุโมทนาต่อคณะกรรมการชำระปทานุกรม ซึ่งทำให้เกิดมี *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* ที่อำนวยความหมายแห่งคำศัพท์ที่มีใช้ในภาษาไทย

ขออนุโมทนาขอบคุณคณะผู้จัดทำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ อาจารย์แปลก สนธิรักษ์ ปธ. ๙ อาจารย์สวัสดิ์ พินิจจันทร์ ปธ. ๙ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ปธ. ๙ และพระมหาจำลอง ภูริปญฺโญ (สารพัดนึก) พธ.บ., M.A. ผู้เก็บรวบรวมศัพท์และแสดงความหมายของศัพท์ไว้ได้เป็นจำนวนมาก

พระเปรียญ ๔ รูป คือ พระมหาอินศร จินฺตาปญฺโญ พระมหาแถม กิตฺติภทฺโท พระมหาเฉลิม ญาณจารี และพระมหาอัมพร ธีรปญฺโญ เป็นผู้เหมาะสมที่จะร่วมงานนี้ เพราะเคยเป็นนักเรียนรุ่นพิเศษแห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งได้มาเล่าเรียนตั้งแต่ยังเป็นสามเณร และได้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบอย่างใกล้ชิดของพระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต ในฐานะที่ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่แห่งสำนักเรียน ทั้งสี่รูปนี้ นอกจากเป็นผู้จัดเรียงลำดับศัพท์ในเบื้องต้นแล้ว ยังได้ช่วยตรวจปรู๊ฟ และขวนขวายในด้านธุรการอื่นๆ โดยตลอดจนหนังสือเสร็จ ชื่อว่าเป็นผู้ร่วมจัดทำหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสน์* นี้

คณะวัดพระพิเรนทร์ ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และศิษย์ ได้ช่วยสนับสนุนด้วยการบริจาคร่วมเป็นทุนค่าตีพิมพ์บ้าง กระทำไวยาวัจการอย่างอื่นบ้าง โดยเฉพาะในเวลาทำงานเร่งด่วนที่ต้องอุทิศเวลาและกำลังให้แก่งานอย่างเต็มที่เช่นนี้ ทางฝ่ายพระสงฆ์ พระภิกษุถวัลย์ สมจิตฺโต และทางฝ่ายศิษย์ นายสมาน คงประพันธ์ ได้ช่วยเอื้ออำนวยให้เกิดสัปปายะเป็นอย่างมาก แม้ท่านอื่นๆ ที่มีกุศลเจตนาสนับสนุนอยู่ห่างๆ มีพระภิกษุฉาย ปญฺญาทีโป เป็นต้น ก็ขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออนุโมทนาต่อทางโรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ที่ตั้งใจตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ โดยฐานมีความสัมพันธ์กับวัดพระพิเรนทร์มาเป็นเวลานาน และมีความรู้จักคุ้นเคยกับท่านพระครูปลัดสมัยโดยส่วนตัว จึงสามารถตีพิมพ์ให้เสร็จทันการ แม้จะมีเวลาทำงานจำกัดอย่างยิ่ง ทั้งนี้ ขออนุโมทนาตลอดไปถึงผู้ทำงานทั้งหลาย มีช่างเรียง เป็นต้น ที่มีน้ำใจช่วยแทรกข้อความที่ขอเพิ่มเติมเข้าบ่อยๆ ในระหว่างปรู๊ฟโดยเรียบร้อย ทั้งที่เป็นเรื่องยุ่งยากสำหรับงานที่เร่ง

ทางฝ่ายการเงินแจ้งว่า ทุนที่มีผู้บริจาคช่วยค่าตีพิมพ์หนังสือยังมีไม่ถึง ๑๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นบาท) “ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณ์” ได้ทราบจึงมอบทุนช่วยค่าตีพิมพ์เป็นเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท (สองหมื่นบาท)

ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณ์นั้น เกิดจากเงินที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยในสหรัฐอเมริกา (ส่วนมาก คือ เมืองนิวยอร์ค ชิคาโก ฟิลาเดลเฟีย และบางเมืองในนิวเจอร์ซี) บริจาคเพื่อเป็นค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายส่วนตัวของผู้จัดทำหนังสือนี้ในโอกาสต่างๆ และผู้จัดทำได้ยกตั้งอุทิศเป็นทุนพิมพ์หนังสือทางพระศาสนาซึ่งคิดว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่า การนำทุนนั้นมาช่วยค่าพิมพ์หนังสือเล่มนี้ แม้เป็นเรื่องฉุกเฉินนอกเหนือจากโครงการ แต่ก็ยังอยู่ในวัตถุประสงค์ จึงขออุทิศกุศล ขออำนาจบุญราศีอันเกิดจากการจัดทำและจัดพิมพ์หนังสือนี้ จงเป็นพลวปัจจัย อำนวยให้ท่านพระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต ประสบสุขสมบัติในสัมปรายภพ ตามควรแก่คติวิสัย ทุกประการฯ

ผู้จัดทำ

ความเป็นมาของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ พระมหาประยุทธ์ ปยุตฺโต ได้จัดทำ *พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย–บาลี–อังกฤษ* เล่มเล็กๆ เล่มหนึ่งเสร็จสิ้น (เป็นฉบับที่มุ่งคำแปลภาษาอังกฤษ ไม่มีคำอธิบาย ต่อมาได้เริ่มขยายให้พิสดาร ใน พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่พิมพ์ถึงอักษร ฐ เท่านั้นก็ชะงัก) และในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนั้น ก็ได้เริ่มงานจัดทำ *พจนานุกรมพระพุทธศาสนา* ที่มีคำอธิบาย ๒ ภาษา คือ ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งหมวดธรรม แต่เมื่อทำจบเพียงอักษร *บ* ก็ต้องหยุดค้างไว้ เพราะได้รับการแต่งตั้งโดยไม่รู้ตัวให้เป็นผู้ช่วยเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย แล้วหันไปทุ่มเทกำลังและอุทิศเวลาให้กับงานด้านการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้หวนมาพยายามรื้อฟื้นงานพจนานุกรมขึ้นอีก

คราวนั้น พระมหาสมบูรณ์ สมฺปุณฺโณ (ต่อมาเป็นพระวิสุทธิสมโพธิ ดำรงตำแหน่งรองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย) มองเห็นว่างานมีเค้าที่จะพิสดารและจะกินเวลายาวนานมาก จึงได้อาราธนาพระมหาประยุทธ์ (เวลานั้นเป็นพระศรีวิสุทธิโมลี และต่อมาเลื่อนเป็นพระราชวรมุนี) ขอให้ทำพจนานุกรมขนาดย่อมขึ้นมาใช้กันไปพลางก่อน พระศรีวิสุทธิโมลี ตกลงทำงานแทรกนั้นจนเสร็จ ให้ชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* มีลักษณะเน้นเฉพาะการรวบรวมหลักธรรม โดยจัดเป็นหมวดๆ เรียงตามลำดับเลขจำนวน และในแต่ละหมวดเรียงตามลำดับอักษร แล้วได้มอบงานและมอบทุนส่วนหนึ่งให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ จำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เริ่มพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงเสร็จ

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๒ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๘,๐๐๐ เล่ม นอกจากนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดจำหน่ายเพิ่มขึ้น และผู้เรียบเรียงเองจัดแจกเป็นธรรมทานเพิ่มเติมบ้างเป็นรายย่อย หนังสือหมดสิ้นขาดคราวในเวลาไม่นาน

ส่วนงานจัดทำ *พจนานุกรมพุทธศาสนา* ฉบับเดิม ยังคงค้างอยู่สืบมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๑ ผู้จัดทำจึงมีโอกาสรื้อฟื้นขึ้นอีก คราวนี้เขียนเริ่มต้นใหม่ทั้งหมด เน้นคำอธิบายภาษาไทย ส่วนภาษาอังกฤษมีเพียงคำแปลศัพท์หรือความหมายสั้นๆ งานขยายจนมีลักษณะเป็นสารานุกรม เขียนไปได้ถึงอักษร *ข* มีเนื้อความประมาณ ๑๑๐ หน้ากระดาษพิมพ์ดีดพับสาม (ไม่นับคำอธิบายศัพท์จำพวกประวัติ อีก ๗๐ หน้า) ก็หยุดชะงัก เพราะในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้นเอง มีเหตุให้ต้องหันไปเร่งรัดงานปรับปรุงและขยายความหนังสือ*พุทธธรรม* ซึ่งกินเวลายืดเยื้อมาจนถึงพิมพ์เสร็จรวมประมาณสามปี งานพจนานุกรมจึงค้างอยู่เพียงนั้นและจึงยังไม่ได้จัดพิมพ์

อีกด้านหนึ่ง เมื่อวัดพระพิเรนทร์จัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ พระราชวรมุนี ได้จัดทำพจนานุกรม ประเภทงานแทรกและเร่งด่วนขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เป็นประมวลศัพท์ในหนังสือเรียนนักธรรมทุกชั้น และเพิ่มศัพท์ที่ควรทราบในระดับเดียวกันเข้าอีกจำนวนหนึ่ง ตั้งชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* มีเนื้อหา ๓๗๓ หน้า เท่าๆ กันกับ*พจนานุกรมพุทธศาสตร์* (๓๗๔ หน้า) เสมือนเข้าชุดเป็นคู่กัน เล่มพิมพ์ก่อนเป็นที่ประมวลธรรมซึ่งเป็นหลักการหรือสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ส่วนเล่มพิมพ์หลังเป็นที่ประมวลศัพท์ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา อธิบายพอใช้ประโยชน์อย่างพื้นๆ ไม่กว้างขวางลึกซึ้ง

ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีท่านผู้ศรัทธาเห็นว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ขาดคราว จึงขอพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ทราบ ก็ขอร่วมสมทบพิมพ์ด้วย เพื่อได้ทำหน้าที่ส่งเสริมวิชาการทางพระพุทธศาสนา กับทั้งจะได้เก็บผลกำไรบำรุงการศึกษาในสถาบัน และได้ขยายขอบเขตออกไปโดยขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* ด้วย แต่ผู้เรียบเรียงประสงค์จะปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือทั้งสองเล่มนั้นก่อน อีกทั้งยังมีงานอื่นยุ่งอยู่ด้วย ยังเริ่มงานปรับปรุงทันทีไม่ได้ จึงต้องรั้งรอจนเวลาล่วงมาช้านาน ครั้นได้โอกาสก็ปรับปรุงเพิ่มเติม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก่อนจนเสร็จ แล้วเริ่มดำเนินการเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ ระหว่างนั้น มีงานอื่นแทรกอยู่เรื่อยๆ ต้องรอโอกาสที่จะปรับปรุงอีกเล่มหนึ่งที่เหลืออยู่ และได้ตั้งใจว่าจะพิมพ์ตามลำดับเล่มที่ปรับปรุงก่อนหลัง

ในการพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* มีข้อพิจารณาที่จะต้องตัดสินใจและปัญหาที่จะต้องแก้ไขหลายอย่าง รวมทั้งการทดลองและตรวจสอบเกี่ยวกับความสามารถในการพิมพ์ด้วย ซึ่งล้วนเพิ่มความล่าช้าให้แก่การจัดพิมพ์ โดยเฉพาะคือการพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งใหม่นี้มีตัวบาลีโรมันเพิ่มขึ้นเกินเท่าตัว หลังจากผ่านพ้นเวลาช้านานในการปรึกษาสอบถามและศึกษางานกับโรงพิมพ์ใหญ่โตบางแห่งแล้ว ก็พอยุติได้ว่า ในประเทศไทยคงมีโรงพิมพ์เพียง ๒ แห่งเท่านั้นที่มีอุปกรณ์ครบครันพอจะพิมพ์อักษรบาลีโรมันได้ตรงตามแบบนิยมอย่างแท้จริง แต่ก็ติดขัดปัญหาใหญ่ว่าแห่งหนึ่งต้องใช้ทุนพิมพ์อย่างมหาศาล อีกแห่งหนึ่งคงจะต้องพิมพ์อย่างช้าเป็นเวลาแรมปี

เมื่อได้พยายามหาทางแก้ปัญหาต่อไปอีกระยะหนึ่ง ก็มาลงเอยที่ทางออกใหม่ คือ สั่งซื้ออุปกรณ์ประกอบด้วยจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบสำหรับใช้พิมพ์อักษรบาลีโรมันจากบริษัทคอมพิวกราฟิค สิ้นเงิน ๒๔,๐๐๐ บาท และสิ้นเวลารออีก ๒ เดือนเศษ อุปกรณ์จึงมาถึง ครั้นได้อุปกรณ์มาแล้วก็ปรากฏว่ายังใช้งานได้ไม่สมบูรณ์ ต้องให้นักเรียงพิมพ์ผู้สามารถหาวิธียักเยื้องใช้ให้สำเร็จผล สิ้นเวลาพลิกแพลงทดลองอีกระยะหนึ่ง และแม้จะแก้ไขปัญหาสำเร็จถึงขั้นที่พอนับว่าใช้ได้ ก็ยังเป็นการเรียงพิมพ์ที่ยากมาก นักเรียงพิมพ์คอมพิวกราฟิคส่วนมากพากันหลีกเลี่ยงงานนี้ แม้จะมีนักเรียงพิมพ์ที่ชำนาญยอมรับทำงานนี้ด้วยมีใจสู้ ก็ยังออกปากว่าเป็นงานยากที่สุดที่เคยประสบมา ต้องทำด้วยความระมัดระวังตั้งใจเป็นพิเศษ และกินเวลามากถึงประมาณ ๓ เท่าตัวของการเรียงพิมพ์หนังสือทั่วๆ ไป

ระหว่างระยะเวลาเพียรแก้ปัญหาข้างต้นนี้ ในช่วงเดือน เมษายน – มิถุนายน ๒๕๒๗ มูลนิธิ "ทุนพระพุทธยอดฟ้า" ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ วัดพระเชตุพน ได้ขอพิมพ์หนังสือ *Thai Buddhism in the Buddhist World* ของพระราชวรมุนี ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่ต้องใช้อักษรพิมพ์บาลีแบบโรมันกระจายอยู่ทั่วไป แม้จะไม่มากมายนัก แต่ก็ได้กลายเป็นดังสนามทดสอบและแก้ปัญหาในการใช้อุปกรณ์ที่สั่งซื้อมานี้ เป็นสนามแรก และนับว่าใช้ได้ผลพอสมควร

พอว่าหนังสือ *Thai Buddhism* สำเร็จ แต่ยังไม่ทันเสร็จสิ้น ก็ถึงช่วงที่ ดร. สุจินต์ ทังสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทังสุบุตร ผู้เป็นบิดา เวลานั้น พจนานุกรมเล่มหลังนี้ได้เคยปรับปรุงเพิ่มเติมไว้บ้างแล้วเล็กน้อย แต่ยังไม่ถึงเวลาที่จะปรับปรุงจริงจังตามลำดับในโครงการ จึงตกลงว่าจะพิมพ์ตามฉบับเดิมโดยใช้วิธีถ่ายจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๒ แก้ไขแทรกลงบ้างเท่าที่จำเป็น แต่เมื่อต้นฉบับถึงโรงพิมพ์ โรงพิมพ์อ้างว่า ฉบับเดิมไม่ชัดพอที่จะใช้วิธีถ่าย จะต้องเรียงพิมพ์ใหม่ จึงกลายเป็นเครื่องบังคับว่าจะต้องพยายามปรับปรุงเพิ่มเติมให้เสร็จสิ้นไปเสียในการพิมพ์คราวนี้ทีเดียว เพื่อหลีกเลี่ยงการลงทุนลงแรงและเปลืองเวลาซ้ำซ้อนหลายคราว พอดีเกิดข้อยุ่งยากติดขัดทางด้านโรงพิมพ์เป็นอันมาก จนหนังสือเสร็จไม่ทันงานและต่อมาเจ้าภาพต้องเปลี่ยนโรงพิมพ์ กลายเป็นโอกาสให้รีบเร่งงานปรับปรุงเพิ่มเติมแข่งไปกับกระบวนการพิมพ์ แม้จะไม่อาจทำให้สมบูรณ์เต็มตามโครงการ แต่ก็สำเร็จไปอีกชั้นหนึ่ง และทำให้เปลี่ยนลำดับกลายเป็นว่าเล่มที่กะจะพิมพ์ทีหลังกลับมาสำเร็จก่อน

นอกจากนั้น การพิมพ์ของเจ้าภาพครั้งนี้ ได้กลายเป็นการอุปถัมภ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปด้วย เพราะได้ลงทุนสำหรับกระบวนการพิมพ์ขั้นต้นและขั้นกลางเสร็จสิ้นไปแล้ว เมื่อพิมพ์ใหม่ไม่ต้องเสียค่าเรียงพิมพ์และค่าทำแผ่นแบบพิมพ์ใหม่อีก ลงทุนเฉพาะขั้นกระดาษขึ้นแท่นพิมพ์และทำเล่ม เป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายลงไปเป็นอันมาก

อนึ่ง ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้มีข้อยุติที่สำคัญอย่างหนึ่งด้วย คือ การปรับปรุงชื่อของพจนานุกรมทั้งสองให้เรียกง่าย พร้อมทั้งให้แสดงลักษณะที่แตกต่างกัน *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม* เปลี่ยนเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* ส่วน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* เรียกใหม่ว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*

งานปรับปรุงและจัดพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ผ่านเวลามาถึงบัดนี้ ๑ ปีเศษแล้ว กะว่าจะเสร็จสิ้นในระยะต้น พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างนี้ หนังสืออื่นๆ แม้แต่เล่มที่นับว่าพิมพ์ยาก ดังเช่นเล่มที่ออกชื่อแล้วข้างต้น ก็สำเร็จภายในเวลาอันสมควร ไม่ต้องนับหนังสือที่งานพิมพ์อยู่ในระดับสามัญ ซึ่งปล่อยงานให้ผู้ที่ขอพิมพ์รับภาระเองได้ เว้นแต่ตามปกติจะต้องขอพิสูจน์อักษรเพื่อความมั่นใจสักเที่ยวหนึ่ง

งานพิมพ์ระดับสามัญที่ผ่านไปในช่วงเวลานี้ รวมทั้งการพิมพ์ซ้ำ *ธรรมนูญชีวิต* ประมาณ ๑๒ ครั้ง สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ *ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม* ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ (๒ ครั้ง) *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ* มูลนิธิโกมลคีมทอง รวบรวมพิมพ์ *ลักษณะสังคมพุทธ* และ *สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย* สำนักพิมพ์เทียนวรรณพิมพ์ *ค่านิยมแบบพุทธ* และ *รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคมเพื่อสังคมไทยร่วมสมัย* ซึ่งวีระ สมบูรณ์ แปลจากข้อเขียนภาษาอังกฤษของพระราชวรมุนี ที่ต่อมา CSWR มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด นำลงพิมพ์ในหนังสือ *Attitudes Toward Wealth and Poverty in Theravada Buddhism* (ในชุด *CSWR Studies in World Religions*) ซึ่งจะพิมพ์เสร็จในต้นปี ๒๕๒๘

ความที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ท่ามกลางงานคู่เคียงและงานแทรกซ้อนทั้งหลาย พร้อมทั้งความยากและความละเอียดซับซ้อนของงานพิมพ์พจนานุกรมนี้ ที่ต่างจากหนังสือเล่มอื่นๆ

แม้ว่าพจนานุกรมทั้งสองนี้ จะเป็นผลงานธรรมทาน อุทิศแด่พระศาสนา เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของผู้เรียบเรียงเท่าที่เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ผู้ประสงค์สามารถพิมพ์ได้โดยไม่มีค่าลิขสิทธิ์หรือค่าตอบแทนสมนาคุณใดๆ ก็จริง แต่ผู้เรียบเรียงก็มิได้สละลิขสิทธิ์ที่จะปล่อยให้ใครๆ จะพิมพ์อย่างไรก็ได้ตามปรารถนา ทั้งนี้ เพื่อจะได้มีโอกาสควบคุมดูแลความถูกต้องเรียบร้อยของงาน ซึ่งผู้เรียบเรียงถือเป็นสำคัญอย่างยิ่ง

ไม่ว่าการพิมพ์จะยากลำบากและล่าช้าปานใด เมื่อดำเนินมาถึงเพียงนี้ ก็มั่นใจได้ว่าจะสำเร็จอย่างแน่นอน เจ้าภาพทั้งหลายผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์เผยแพร่ ก็ได้สละทุนทรัพย์บำเพ็ญกุศลธรรมทานให้สำเร็จ เป็นอันลุล่วงกิจโปร่งโล่งไป คงเหลือแต่เพียงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเท่านั้น ที่มีเค้าจะประสบปัญหาและกลายเป็นปัญหา เนื่องจากได้แจ้งขอพิมพ์พจนานุกรมทั้งสองนั้นอย่างละ ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ตามความเป็นจริงยังไม่มีทุนทรัพย์ที่จะจ่ายเพื่อการนี้เลย ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม้แต่เงินทุนสำหรับใช้จ่ายในการดำเนินการศึกษาที่เป็นงานหลักประจำในแต่ละวัน ก็ยังมีไม่เพียงพอ การที่ตกลงใจพิมพ์พจนานุกรมจำนวนมากมายเช่นนั้น ก็เป็นเพียงการแสดงใจกล้าบอกความปรารถนาออกไปก่อน แล้วค่อยคิดแก้ปัญหาเอาทีหลัง

ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสน์

เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ พระราชวรมุนีได้เพียรพยายามครั้งล่าสุดในการหาโรงพิมพ์ที่สามารถพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แต่ก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับราคาค่าพิมพ์ที่สูงเกินไปบ้าง การพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมันให้สมบูรณ์ไม่ได้บ้าง ในที่สุดจึงหาทางออกด้วยการให้สั่งซื้ออุปกรณ์สำหรับเรียงพิมพ์คอมพิวกราฟิคชุดที่พอจะพิมพ์อักษรโรมันได้มาเป็นกรณีพิเศษ (ประกอบด้วยจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบ)

ช่วงเวลานั้น ประจวบเป็นระยะที่คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ บังเอิญได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชวรมุนี และด้วยความมีน้ำใจศรัทธาใฝ่อุปถัมภ์พระศาสนาและเกื้อกูลแก่พระสงฆ์ ก็ได้มาถวายกำลังในการบำเพ็ญศาสนกิจด้วยการอุปถัมภ์เกี่ยวกับภัตตาหารและยานพาหนะเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์ ครั้นได้ทราบเรื่องที่พระราชวรมุนีเพียรแก้ปัญหาอยู่ จึงได้ขวนขวายช่วยเหลือทุกอย่างเท่าที่โยมอุปถัมภ์จะทำได้ โดยเฉพาะด้วยการช่วยติดต่อกับโรงพิมพ์ และอำนวยความสะดวกในการเดินทาง ครั้นได้ทราบต่อไปอีกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นหน่วยที่ขอพิมพ์พจนานุกรมนั้น มีเพียงกำลังใจที่จะขอพิมพ์หนังสือ แต่ยังไม่มีทุนทรัพย์ที่จะใช้พิมพ์ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ก็ได้เอื้ออำนวยความอุปถัมภ์ในเรื่องนี้แก่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยด้วย

เบื้องแรก คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้แสดงจาคเจตนาที่จะจัดหาทุนมาช่วยบ้างส่วนหนึ่ง ซึ่งคงจะพอเป็นทุนสำหรับจ่ายค่าอุปกรณ์สำหรับช่วยการเรียงพิมพ์อักษรบาลีแบบโรมัน ที่ได้ขอให้บริษัทอีสต์เอเชียติค จำกัด สั่งซื้อจากประเทศสหรัฐอเมริกา มูลค่า ๒๔,๐๐๐ บาท แต่ต่อมาอีกเพียงสองสามวัน คือ ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗ ท่านก็ได้ขยายความอุปถัมภ์ออกไปอีก โดยได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงคือพระราชวรมุนี ว่าจะขอรับภาระดำเนินการรวบรวมทุนจัดพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ให้ทั้งหมด ภายในวงเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท โดยท่านจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานบอกกล่าวกันในหมู่ญาติมิตรและผู้สนิทสนมคุ้นเคยให้ร่วมกันบริจาคด้วยวิธีจัดเป็นทุนราม ๓๐๐ ทุนๆ ละ ๑,๐๐๐ บาท พระราชวรมุนีจึงได้นัดหมายพระเถระทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปรับทราบกุศลเจตนานั้น และจัดเตรียมอนุโมทนาบัตรให้สำหรับมอบแก่ผู้บริจาค

คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้บอกกล่าวเชิญชวนท่านผู้ศรัทธาในวงความรู้จักของท่าน ข้อความที่ท่านใช้บอกกล่าวเชิญชวนตอนหนึ่งว่า "นับว่าเป็นโอกาสอันดีของเราทั้งหลาย ที่จะได้*มีส่วนเป็นผู้พิมพ์หนังสือทางวิชาการที่สำคัญเล่มนี้ ฝากไว้เป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยร่วมกัน* อันจะยังประโยชน์ให้เกิดอานิสงส์ทางปัญญาบารมี แก่ตัวผู้บริจาคเองและบุตรหลาน ทั้งยังเป็นการช่วยสงเคราะห์พระเณรให้ได้มีหนังสือที่จำเป็นยิ่งนี้ไว้ใช้โดยเร็ว นอกจากนั้นผลที่จะตามมาก็คือรายได้จากการจำหน่ายหนังสือนี้ ก็จะได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงการศึกษาของพระเณร ..."

การเชิญชวนบริจาคทุนสร้างพจนานุกรมฯ นี้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้เริ่มบอกกล่าวในหมู่ญาติมิตรสนิทก่อน ปรากฏว่ามีผู้ศรัทธาในงานบุญนี้มากเกินคาด การเชิญชวนจึงขยายวงกว้างออกไปจนได้เงินเกินกว่าที่กำหนดไว้ในเวลาอันรวดเร็ว

อนึ่ง ในระหว่างเวลารอคอยการพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็ได้ขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์* เพิ่มเข้ามาอีก และก็ยังไม่มีทุนที่จะพิมพ์ฉบับหลังนี้อีกเช่นกัน ผู้เชิญชวนและรวบรวมทุนเห็นเป็นโอกาสอันดีที่ท่านผู้มีศรัทธาบริจาคทั้งหลายจะได้บุญกุศลจากการนี้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้เสนอพระราชวรมุนีขอให้ใช้เงินบริจาคซึ่งมีจำนวนมากพอนี้เป็นทุนพิมพ์ *พจนานุกรมฯ ฉบับประมวลศัพท์* มอบให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจำหน่ายหาผลกำไรบำรุงกิจการของมหาวิทยาลัยอีกเล่มหนึ่งด้วย และถ้าหากยังคงมีเงินเหลืออยู่บ้าง ก็ขอให้เก็บไว้ในบัญชีเดิมนี้เพื่อสมทบเป็นทุนพิมพ์ในคราวต่อๆ ไป

อนึ่ง ทุนพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ ผู้รวบรวมทุนได้แสดงความประสงค์ที่จะให้เก็บไว้เป็นทุนสำรองถาวร ของมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย สำหรับพิมพ์ พจนานุกรมฯ ทั้งสองเล่มนี้โดยเฉพาะ เพื่อจะได้มีทุนพร้อมที่จะพิมพ์เพิ่มเติมได้โดยไม่ขาดระยะ ฉะนั้นจึงได้ขอความร่วมมือจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ช่วยสงวนรักษาทุนนี้ไว้ โดยในการจัดจำหน่าย ขอให้หักต้นทุนหนังสือทุกเล่มที่จำหน่ายได้ส่งคืนเข้าบัญชี "ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสน์" ซึ่งได้เปิดอยู่แล้วที่ธนาคารกรุงศรีอยุธยา สำนักงานใหญ่ ดังกล่าวข้างต้น ส่วนผลกำไรทั้งหมด มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็จะได้นำไปใช้ในกิจการของมหาวิทยาลัยตามต้องการ ทั้งนี้ผู้รวบรวมได้ขออาราธนาพระราชวรมุนี ซึ่งการทำงานของท่านได้เป็นเหตุให้ผู้รวบรวมเกิดความดำริที่จะตั้งทุนนี้ ให้โปรดเป็นหลักในการรักษาบัญชีร่วมกับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสืบต่อไป

"ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสน์" นี้ เป็นผลแห่งความเสียสละและความสามัคคี อันเกิดจากความมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา และธรรมฉันทะที่จะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในธรรมให้แพร่หลาย ซึ่งจะให้สำเร็จเป็นธรรมทานอันอำนวยประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก ขอกุศลเจตนาและบุญกิริยาที่กล่าวมานี้จงเป็นปัจจัยดลให้ผู้ร่วมบริจาคทุกท่าน เจริญงอกงามในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อได้ประสบแต่ความสุขและสรรพพร และขออัครทานคือการให้ธรรมแจกจ่ายความรู้และเผยแพร่ความดีงามครั้งนี้ จงเป็นเครื่องค้ำชูสัทธรรมให้ดำรงมั่นและแผ่ไพศาล เพื่อชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันไพบูลย์ตราบชั่วกาลนาน